Борис ҐУДЗЯК

ЦАРГОРОДСЬКИЙ ПАТРІАРХ ЄРЕМІЯ II, УТВОРЕННЯ МОСКОВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ ТА ЦЕРКОВНІ РЕФОРМИ В УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ КІНЦЯ 80-х РОКІВ XVI СТОЛІТТЯ

Ієрархічні та духовні зв'язки Руської Церкви з Царгородським патріархатом. Від часів Володимира Великого й запровадження християнства на Русі Київська митрополія була дочірньою Церквою Царгородського патріархату. Київ як духовний і культурний нащадок Царгорода, підпорядкований йому ієрархічно та поєднаний з ним літургійно, був вагомою, хоч не завжди поважаною, частиною візантійсько-православної спільноти.

Зв'язки Київської Церкви з Царгородом були не лише юрисдикційними. Можна з повною переконливістю твердити, що руське християнство було немислиме без Візантії. Християнське благовістя прийшло з Візантії до слов'ян разом із кириличним письмом, тайнами й богослужіннями, разом зі Священним Писанням й іншими святими текстами, з календарем, де час освячувався циклом празників, з хронологією та відчуттям історії спасіння, з різновидами молитов та духовного життя, з моделями монашого життя, з вичерпним кодексом моралі й церковним каноном, з архітектурним та мистецьким стилями, із соціально-політичною ідеологією, а також із церковною ієрархією — основою, на якій почала розвиватися нова християнська культура на Русі. Дар віри, втілений у Візантії, став фундаментом подальшої історії східних слов'ян, надав їй нового значення, суті й форми.

У XIV — на початку XV ст. розуміння того, що являє собою Київська митрополія і як вона пов'язана з матірною Церквою у Царгороді, поволі змінювалося. Незабаром різко змінилися й географічні кордони митрополії. Після Флорентійської унії відбувся її поділ, до якого змагала Москва з кінця XIV ст. У результаті цього, впродовж другої половини XV і цілого XVI ст. київські митрополити мали під своєю юрисдикцією лише єпархії на українсько-білоруських землях Великого князівства Литовського та Корони Польської. Післяфлорентійські події спричинили те, що римські папи стали брати безпосередню участь у справах Руської Церкви, і так — з перемінним успіхом — тривало аж до початку XVI ст.

У XVI ст. шляхи обох віток розділеного християнського світу перетнулися знову. На Заході, де йшла Реформація, це століття стало свідком

фундаментального перегляду католицької догматики та церковної практики, що призвів до виникнення численних ворожих одна одній конфесій та до корінних соціальних, інтелектуальних і культурних зрушень, які суттєво вплинули на подальший хід європейської історії. На Сході ж Православна Церква опинилася перед складним завданням збереження самобутности в умовах панування неправославних — мусульманських і католицьких держав.

У часи занепаду Візантійської держави Православна Церква зазнала певних поневірянь, але водночас набрала досвіду, що допоміг їй вижити в османський період. Матеріально патріархат підупав, — на кінець XIV ст. його доходи, які переважно залежали від церковних володінь у Малій Азії, так різко зменшилися, що патріархові ледве вистачало на утримання своєї резиденції[1]. За винятком духовних чад з Київської митрополії, більшість вірних Царгородського патріархату, а також цілі патріархати — Александрійський, Антіохійський та Єрусалимський, — і раніше, до 1453 р., жили під мусульманським правлінням, деякі навіть століттями. Оскільки територія патріархату значно перекривала межі держави, патріархам доводилося вирішувати церковні проблеми і в ісламських країнах. Єпископи, окрім обов'язків суто релігійної адміністрації, несли й певну цивільну відповідальність за свою православну паству[2].

Нестабільність патріархату, що обернулася його фінансовою неспроможністю, мала далекосяжні й руйнівні наслідки. Православній Церкві не вистачало ні людських, ні матеріальних ресурсів, щоб утримувати (не те щоб розвивати чи розширювати!) інституції, необхідні для її повноцінного життя. Узагалі історія Церкви за Османів — це історія не так життя, як виживання. У кінці XVI ст. нестабільність патріархату, його немічність перед лицем серйозних проблем стали цілком очевидними.

Головним героєм історії Царгородського патріархату кінця XVI ст., зокрема й історії його взаємин з Руською Церквою напередодні Берестейської унії, був патріарх Єремія II (1572—1579; 1580—1584; 1587—1595)[3].

---

[1] Інституційний і фінансовий аспекти життя Царгородського патріархату у візантійський період вивчали: Bréhier L. Le monde byzantin.— Paris, 1949.— Vol. 2: Institutions de l'Empire byzantin.— P. 518—523; Maxime de Sardes [Максим, митрополит сардський]. Le Patriarchat oecuménique dans l'Église orthodoxe. Étude historique et canonique / Trans. J. Toraille.— Paris, 1975.— P. 53—95, 334—347; Hussey J. M. The Orthodox Church in the Byzantine Empire.— Oxford, 1986.— P. 297—325. Додаткову характеристику політично-релігійного статусу Православної Церкви у Візантійській імперії подає: Pantazopoulos N. J. Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule.— Thessaloniki, 1967.— P. 8—19.

[2] Runciman S. The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence.— London, 1968.— P. 37.

[3] Винятково позитивну, піднесено-риторичну оцінку характеру Єремії ще на початку його патріаршої кар'єри див.: Crusius M. Turco-Graecia, libri octo.— Basel, 1584 [перевид.: Modena, 1972].— P. 176—178. Псевдо-Доротей висловлювався більш стримано: „Єремія, родом з доброї сім'ї, був діяльний, хоч грубуватий; нахилу до суворого монашого життя не мав, проте був непитущий"; див.: Sathas K. N. Biographikon schediasma peri tou Patriarchou Hieremiou II (1572—1594).— Athens, 1870 [перевид.: Thessalonica, 1979].— Parathema (Appendix).— P. 9. Пор.: Лебедев А. П. История греко-восточной Церкви под властию турок. 2 изд.— Санкт-Петербург, 1903.— С. 258—259.

Єремія Транос („Великий")[4] народився близько 1536 р. в Анхіалосі на Чорноморському побережжі, за словами Псевдо-Доротея, у „порядній сім'ї". Постриг прийняв неподалік — у монастирі св. Йоана Хрестителя на острові навпроти міста Созополіса (сучасний Созополь у Болгарії). Мабуть, тут він отримав початкову освіту, яку потім продовжив, як каже Псевдо-Доротей, під наставництвом Єротея, монемвасійського митрополита, Арсенія Тирновського й особливо Дамаскина Навпактського та Матвія Крітського. Про його нижчі свячення нічого не відомо. Був митрополитом Лариcси, що в Тессалії, почавши служіння десь після 1565 р.; уживав заходів для задоволення освітніх потреб у своїй єпархії. У місті Трікке (Тріккала), що в північно-західній частині цієї єпархії, Єремія відкрив школу, де його майбутній супутник у подорожі до Москви в 1588—1589 рр. Арсеній Елассонський учився граматики, поетики й риторики.

Єремія зійшов на патріарший престіл у травні 1572 р. й відразу повів боротьбу з симонією, що роз'їдала Грецьку Православну Церкву. Як видається, він був рішучим і відважним реформатором: кількох найгірших здирників серед ієрархів скинув з посад, піддав анатемі розпродувачів Святих Тайн і взагалі розгорнув цілеспрямовану кампанію проти використання високих церковних санів для особистої вигоди[5]. Він виступив не лише проти сумнозвісної купівлі-продажу ієрархічних посад, але й проти зловживань серед нижчого духовенства, зокрема, проти скандальних поборів за сповідь і причастя.

Усе вказує на те, що Єремія був сумлінним архипастирем, — він дбайливо ставився до різноманітних адміністративних обов'язків, погоджував канонічні та юридичні спори[6]. Імовірно, Єремія часто проповідував

---

[4] Відсутність повної сучасної біографії Єремії — суттєва прогалина в історіографії поствізантійського православ'я. Класичною працею XIX ст. (опубл. 1870 р.) є: Sathas K. N. Biographikon schediasma...— Parathema (Appendix). Це 90 сторінок біографічних нарисів з обширним цитуванням документальних матеріалів, які переважно стосуються богословської дискусії, що її провадив Єремія з тюбінґенськими протестантами, та пертрактацій з Римом на тему календарної реформи. Включено до книги й 218-сторінковий додаток публікацій джерел. Але, на жаль, у своїх нарисах автор навіть не бере до уваги всієї інформації, ним же опублікованої в додатку. Див. також: Gedeon M. I. Πατριαρχηικοι πινακεσ. Ειδεσεισ ιστορικαι βιογραφικαι περι τον πατριαρχεον Κονσταντινοπολεοσ απο Ανδρεου του Προτοκλετου μεχηρισ Ιοακειμ III του απο Τηεσσαλονικεσ 36—1884.— Istanbul, 1889.— P. 518—525; Petit L. Jérémie II Tranos // Dictionnaire de théologie catholique.— Paris, 1947.— Vol. 8.— Ch. 1.— Col. 886—894; Tsirpanlis C. N. A. Prosopography of Jeremias Tranos (1536—1595) and His Place in the History of the Eastern Church // The Patristic and Byzantine Review.— 1985.— Vol. 4.— P. 155—173. Остання праця є некритичною компіляцією, що дає менше, ніж пропонує назва. Корисним, але неопублікованим, є дослідження: Павел [Вильховский]. Патриарх Константинопольский Иеремия II. Исторический очерк его жизни и трудов на пользу Св. Церкви. Ч. 1 // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі — НБ України). Ін-т рукописів, ф. 304 (Дисертації Київської духовної академії), спр. 1887, арк. 9—21. Автор описує молоді роки Єремії та його церковну діяльність включно з його першим патріаршеством (1572—1579), залишаючи решту для другої частини своєї праці, якої, проте, не знайдено і яка, можливо, так і не була написана. Павел [Вільховський] подає історіографічний нарис і огляд джерел. Про розвиток грецького богослов'я в роки патріаршества Єремії див.: Podskalsky G. Griechische Theologie in der Türkenherrschaft (1453—1821). Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens.— München, 1988.— S. 103—117.

[5] Crusius M. Turco-Graecia...— P. 178—180; Павел [Вильховский]. Патриарх константинопольский Иеремия II...— Арк. 87 зв.—89.

[6] Канонічно-правові й церковно-адміністративні аспекти діяльности Єремії у його перший патріарший термін розглядає: Павел [Вильховский]. Патриарх константинопольс-

— іноді навіть розмовною мовою; був глибоким знавцем православної літургійної традиції та реґулярно читав твори православних Отців Церкви. Однак публікацій латинською мовою, кількість і обсяг яких різко зросли з появою друкарства, він читати не міг; та й світських творів, як виглядає, теж засвоїв небагато.

Патріарх був за капітана на православному судні, але носило те судно тепер по османських морях. Свідомий церковних проблем ієрарх, яким був Єремія, розумів, що від західноєвропейських християн православ'я великої підтримки не дістане. Саме тоді Царгород повернувся обличчям на слов'янський Схід. Однак у жодному з відомих джерел не йдеться про якусь певну політику патріархату щодо православних східних слов'ян. Греки багато в чому потребували допомоги і не соромилися звертатися за підтримкою до інших православних спільнот, зокрема до московитів. У XVI ст. греки вже пристосувалися до довготривалого панування чужинців. Тепер вони плекали скромніші надії та ставили реалістичні цілі. На молдаван, волохів та русинів, а особливо на московитів, вони дивилися як на джерело засобів, потрібних для утримання найголовніших, важливих для функціонування Царгородської Церкви структур, та для забезпечення відправ Святих Тайн. Чимало духовних осіб мандрували східнослов'янськими землями, розповідаючи про потреби й турботи Грецької Православної Церкви. Під кінець XVI ст. сам вселенський глава православного світу в похилих літах полишив престіл і рушив у далеку дорогу з надією, що здобуде матеріальну підмогу на будівництво патріаршої резиденції та собору. Саме завдяки цим мандрівникам поновилися зв'язки між русинами Київської митрополії та Царгородом.

Відновлення контактів між русинами й представниками грецького Сходу зміцнили довіру по-реформаторськи настроєних руських мирян до Царгородського патріархату. 7 червня (28 травня) 1586 р. Львівське братство склало палкого листа до патріарха Теолепта, написаного у риторично-піднесеному стилі церковнослов'янською мовою. Братчики просили патріарха Теолепта затвердити своїм підписом їх статут і дати благословення для школи й друкарні, „да заградятся всяки уста противляющияся"[7]. Львівські миряни звернули увагу царгородського патріарха на критичний стан руського церковного життя, натякнувши на конфлікт зі своїм постійним супротивником єпископом Гедеоном. Підбадьорені незвичним виявом віри у них з боку Йоакима, вони й до царгородського патріарха звернулися за такою ж підтримкою. На жаль, цей новий паґінець надії пробився у русинів саме тоді, коли патріархат перебував у стані крайнього безладу, на грані інституційного краху та матеріального занепаду внаслідок фракційних

ский Иеремия II...— Арк. 63 зв.—72 зв. Про його рішучу позицію у спорі між єрусалимським й александрійським патріархами щодо юрисдикції над православним Святокатерининським монастирем на горі Синай див.: Там само.— Арк. 73—84. Опис історичного розвитку конфлікту навколо монастиря подають: Малышевский И.И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах Русской церкви.— К., 1872.— Т. 1.— С. 150—157, 173—181, 188—195; Воронов А. Синайское дело // Труды Киевской духовной академии (далі — ТКДА).— 1871.— № 5.— С. 330—401; 1872.— № 2.— С. 273—315; № 7.— С. 594—668.

[7] Див.: Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis / Ed. Milkowicz W.— Leopoli, 1895.— Vol. 1.— № 88.— P. 138—140; також: Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.) // Збірник документів / Упоряд. Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський, О. Я. Мацюк та ін.— К., 1975.— № 50.— С. 83—84.

усобиць між греками та мінливої султанської політики щодо них. Братчики не могли не знати про становище Грецької Православної Церкви загалом. Тож, покладаючи надії на патріарха, вони розраховували не стільки на те, що він пришле людей для реформування руських церковних інституцій, скільки на його моральну підтримку та на офіційне визнання ним братства, що було їм потрібне для протистояння своєму владиці.

Перший приїзд царгородського патріарха Єремії II на українсько-білоруські землі. Братство писало до Теолепта влітку 1586 р., але відповіді, видно, не одержало, — термін правління цього патріарха був короткий і завершився у квітні 1587 р., коли на престіл знову зійшов Єремія II. Зате одержало послання, датоване 3 серпня (24 липня) 1587 р., від Мелетія Піґаса, який у 1585—1588 рр. жив у Царгороді. Видатний православний ієрарх високо оцінив працю братчиків на благо східнохристиянської спільноти, схвалив їхній намір заснувати школу. У листопаді цього ж року відгукнувся й патріарх Єремія, пославши листа єпископові Гедеону зі строгою настановою — не перешкоджати братству в його корисній діяльності, особливо в роботі школи та в урядженні друкарні. Єремія пригрозив, що відлучить єпископа від Церкви, коли той не вгамується[8]. У грудні він вислав потверджувальну грамоту, якої братчики чекали від патріарха Теолепта. Поновлений у своїх правах царгородський архиєрей підтверджував факт визнання братства Йоакимом, благословляв братську школу, шпиталь і друкарню (остання ще тільки засновувалась)[9]. З Йоакимових декретів, що, безперечно, складалися за наполяганням братчиків, важко визначити, де їхня воля, а де побажання патріарха. Єремія ж писав здалеку, не під прямим впливом чи тиском з боку братства. Отже, як бачиться, Єремія ще в Царгороді виробив собі певне уявлення про потребу реформи, яку відчувала Київська митрополія. Хоч у листі про це немає згадки, але через декілька місяців царгородський архиєрей вирушить у дорогу до Москви через землі Київської митрополії й матиме нагоду побачити життя Руської Церкви на власні очі.

Оскільки існуючі джерела кінця 1587 — початку 1588 рр. мовчать про подорож Єремії на Русь і в Московщину, це наводить на думку, що цей візит не планувався заздалегідь. До Єремії на східнослов'янську землю не ступала нога жодного царгородського патріарха, — як, зрештою, ще 400 літ після нього. Рішення його пуститися в таку далеку дорогу було подиктоване особливо обтяжливими обставинами, які склалися у Царгороді. За попереднє десятиліття інституційна стабільність Царгородського патріархату зазнала кількох нищівних ударів. Патріархів зміщували та зводили на престіл п'ять разів. Податки та хабарі, яких при кожному престолосходженні вимагали османські власті й окремі чиновники, нечесність і

---

[8] Текст грецькою мовою і тогочасний переклад церковнослов'янською див. у: Monumenta Confraternitatis...— № 94.— P. 148—150. Пор.: Diplomata Statutaria a Patriarchis orientalibus Confraternitati Stauropigianae Leopoliensi a. 1586—1592 data, cum aliis litteris coaevis et appendice.— Leopoli, 1895.— Vol. 2.— № 8.— P. 39—40. Тут документ датується листопадом 1588 р., згідно з помилково зазначеною датою у перекладі на церковнослов'янську мову. Версія церковнослов'янською мовою надрукована також у: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі — АЗР).— Санкт-Петербург, 1848.— Т. 3.— С. 317.

[9] Diplomata Statutaria...— № 7.— P. 35—38, 93—95 (там-таки можна знайти текст грецькою мовою, а також переклади церковнослов'янською і польською мовами XVI ст.).

непорядність самих греків спорожнили патріаршу скарбницю. Дійшло навіть до того, що султан конфіскував патріаршу престольну церкву та резиденцію.

Патріарх Єремія II Транос побував проїздом у Київській митрополії двічі — навесні 1588 р. і влітку та восени 1589 р. Очевидно, ще до від'їзду з Османської імперії Єремія написав про свій намір їхати до Москви еласонському архиєпископові Арсенієві (Арсеній одержав цього листа у Львові 11 (1) травня), прохаючи роздобути для нього охоронну грамоту на переїзд через польсько-литовську Річ Посполиту від великого коронного канцлера Яна Замойського[10].

Єремія покинув Османську імперію під кінець зими — на початку весни 1588 р. І перед тим, як потрапити в Україну, побував у Волощині й Молдові[11]. Прибув він до Львова у травні й звідти знову звернувся до Я. Замойського по охоронну грамоту[12]. Той у відповідь запросив патріарха до Замостя, куди Єремія прибув 22 травня, зустрівшись там з Арсенієм. Я. Замойський, один із провідних польських покровителів гуманістичної освіти, як видно, залишився під добрим враженням після зустрічі з Єремією. Чотири місяці пізніше канцлер описав свої розмови з патріархом папському леґатові, кардиналові Іпполіто Альдобрандіні (згодом — папа Климент VIII, 1592—1605). Він висунув на розгляд кардинала ідею про перенесення резиденції патріарха з Царгорода до Києва — осідку давньої митрополії, що об'єднувала руські й московські землі. Я. Замойський був думки, що з Єремією — „cum homine lit[t]eris erudito" — можна буде говорити про церковне єднання. Канцлер довідувався у високого гостя про його ставлення до унії і, як писав у донесенні, не мав враження, щоб патріарх був проти („alienus") налагодження контакту з Римською Церквою[13].

Із Замостя Єремія рушив на північний схід, — до Берестя. До Вільна він приїхав 3 червня і, пробувши там дванадцять днів, затвердив статут

---

[10] Розповідь Арсенія про подорож Єремії опублікована в: Sathas K. N. Biographikon schediasma...— Parathema (Appendix).— P. 35—81. Російський переклад майже цілого тексту подає: Оглоблин Н. Н. Арсений, архиепископ элассонский и его „Описание путешествия в Московию" // Историческая библиотека.— 1879.— Т. 8.— С. 1—44; Т. 9.— С. 45—97. Іншу бібліографічну інформацію див. у: Gudziak B. A. The Sixteenth-Century Muscovite Church and Patriarch Jeremiah II's Journey to Muscovy, 1588—1589: Some Comments concerning the Historiography and Sources // Harvard Ukrainian Studies.— 1995.— Vol. 19.— P. 200—225.

[11] Див. звіт про подорож Єремії, який приписується одному з членів його почту Єротеєві Моневмасійському: Sathas K. N. Biographikon schediasma...— Parathema (Appendix).— P. 19—20.

[12] Див. відповідь Єремії на розпити Бориса Ґодунова по прибутті патріарха до Москви: Посольская книга по связям России с Грецией (православными иерархами и монастырями) 1588—1594 гг. / Изд. В. И. Буганов, М. П. Лукичев и Н. М. Рогожин.— Москва, 1988.— С. 34.

[13] Archiwum Jana Zamojskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego / Red. K. Lepszy.— Kraków, 1950.— T. 4.— № 1329.— S. 249 (датовано 5 жовтня 1588 р.). Альдобрандіні вважав, що пропозицію Я. Замойського щодо перенесення патріархату було висунуто не так, як належить: канцлерові треба було передовсім з'ясувати позицію Єремії у конфесійних справах. Останнє, на думку легата, мало першорядне значення; див.: Vetera monumenta Poloniale et Lithuaniae gentiumque finitarum, historiam illustrantia maximam partem nondum odita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita / Ed. A. Theiner.— Romae, 1860.— Vol. 3.— P. 72 (№ 61).

Віленського Святотроїцького братства та розпорядився скликати Синод єпископів восени того ж року[14]. Тоді ж у Вільні патріарх отримав довгого листа від львівських братчиків з наріканнями на владику Гедеона та ієрархію загалом[15]. Баркулабівський літопис повідомляє, що через Білорусь Єремія їхав з трьома єпископами, а в кортежі його було п'ятдесят коней[16].

Єремія покидав Річ Посполиту з наміром добитися царської милостині й по кількох тижнях виїхати з Москви, як це було з іншими високопоставленими ієрархами — еласонським архиєпископом Арсенієм чи антіохійським патріархом Йоакимом. Тому він і дав розпорядження, щоб руські владики зібралися восени того ж року. Коли взяти до уваги, що московський кордон Єремія перетнув на початку літа, то можна вважати, що він справді розраховував бути на Синоді. Патріарх таки повернувся до Речі Посполитої й за час свого другого побуту там видав низку декретів і започаткував чимало реформ, що суттєво вплинули на дальший розвиток подій у Київській митрополії. Та чи міг він передбачити, що московити затримають його у Москві майже на рік[17]?

Розглядаючи побут вселенського архиєрея у Москві як прелюдію до реформ, проведених ним у Київській митрополії, ми, по суті, розглядатимемо його власні пріоритети у зворотньому порядку. Та оскільки діяльність Єремії у руських землях висвітлена в джерелах набагато скромніше, ніж його гостина при царському дворі, такий порядок розгляду з уважним аналізом московського періоду його життя дозволить нам по-новому глянути на русько-грецькі церковні взаємини кінця XVI ст.

Політичні обставини у Московщині. Коли патріарх перетнув кордон між польсько-литовською Річчю Посполитою й Московщиною, він потрапив у край, що під багатьма оглядами різко відрізнявся від того, звідки він щойно прибув. Одна така суттєва відмінність по той бік кордону полягала у співвідношенні між церковною та світською сферами життя. На відміну від західнохристиянського світу, у Московщині так і не дійшло до відокремлення чи бодай розрізнення Церкви та держави. У той час, коли в Європі релігійні питання революціонізували цілі суспільно-політичні організми, церковним життям московитів відав переважно цар і його бояри.

Подорож патріарха Єремії до Московщини збіглася у часі з періодом дестабілізації московських династичних, а отже, й політичних структур.

---

[14] Згідно з „Пересторогою" — памфлетом анонімного полеміста, прихильника православ'я, що був написаний у перших роках XVII ст., Єремія справді мав намір взяти участь у Синоді руських єпископів восени 1588 р.; див.: АЗР.— Т. 3.— № 148.— С. 207.

[15] Diplomata Statutaria...— № 9.— P. 41—49.

[16] „[...] а з нимъ три владыки, всихъ было при немъ коней 50" (Баркулабовская летопись / Изд. М. В. Довнар-Запольский // Университетские известия.— К., 1898.— Т. 38.— № 12.— С. 9).

[17] Луцький єпископ Бернард Мацейовський довідався про дату Синоду від Адама Потія в Бересті. Хоч, можливо, Єремія віддав розпорядження щодо зібрання Синоду під час перебування у Вільні; ця новина швидко розповсюдилась і досягла Берестя, коли Мацейовський усе ще був там. Зі слів Мацейовського зрозуміло, що як він, так і Потій, були дуже схвильовані приїздом патріарха. Тому чутки про нього поширювалися швидко. Див.: Малышевский И. И. Заметка по поводу мнения, будто патр. Иеремия посещал Киев в 1588 или 1589 гг. // ТКДА.— 1885.— Т. 12.— С. 658 (прим. 3).

„Багату“ спадщину залишив по собі Іван — недавню поразку в Лівонській війні й, відповідно, втрачений доступ до балтійських портів, життєво важливий для торгівлі зі Заходом, соціально-економічну нестабільність, усобиці між боярами та селянами, незадоволення в аристократичних колах, — але не залишив сильного спадкоємця. Новим царем обрали Федора, незважаючи на його недоліки; коронували його 10 червня (31 травня) 1584 р. І хоч Федір щиро переймався життям Церкви, напрями її діяльности визначав не він. Через недорікуватість цього царя виник вакуум лідерства у світських і церковних справах і, відповідно, нові шанси для сильних особистостей з-посеред боярської верхівки. Не минуло й кількох років, як до влади прийшов глава роду Ґодунових — одного із кланів, що боролися за панівне становище при дворі[18].

Борис Ґодунов був не надто знатного походження[19]. Своє провідне становище серед правлячої олігархії він зміцнив ще й тим, що взяв опікунство над недолугим царем — і був визнаний у цій ролі навіть чужоземними правителями, про що свідчать їхні листи та посольства до Москви. Владна Борисова рука відчувалася й у церковній сфері. 1586 р. він домігся усунення митрополита Діонисія (1581—1587), поставивши на його місце слухняного архимандрита Йова. Коли до Москви прибув патріарх Єремія, не хто інший як Борис — при повній відсутності церковних ієрархів — вів з ним переговори про створення Московського патріархату. Отак знову спрацювала сформована раніше модель фактичного верховенства політичної влади у справах Церкви. Врешті, коли смерть безпотомного Федора поклала кінець лінії Даниїловичів з династії Рюриковичів, Борис Ґодунов був обраний на царство й від 1598 р. правив de jure аж до своєї смерти у 1605 р.

Дипломатичний протокол, гостинність і домашній арешт. На початку літа 1588 р. патріарх Єремія разом з почтом виїхав з Речі Посполитої через Вільно та Оршу (місто перед литовсько-московським кордоном, розташоване в гирлі річки Орші, притоки Дніпра). Вони вже під'їжджали до Смоленська, коли звістка про їхню появу дійшла до московських властей. 4 липня (24 червня) 1588 р. князь-воєвода Михайло Петрович Катирєв-Ростовський та боярин і князь-воєвода Федір Дмитрович Шестунов написали до Москви цареві Федорові Івановичу, що патріарх Єремія, митрополит монемвасійський Єротей та архиєпископ елассонський Арсеній у супроводі ченців прибули до Смоленська. Про наближення гостей воєводи не знали і їх не сподівалися. Православні духовні стали чекати дозволу продовжувати свій шлях на Москву, і тим почався нелегкий для них рік їхнього життя — рік під знаком залежности від доброї волі московського правителя.

---

[18] Про перипетії придворної політики у Москві та олігархічне правління боярських кланів пишуть: Keenan E. L. Muscovite Political Folkways // Russian Review.— 1986.— Vol. 45.— P. 115—181; обговорення цієї публікації див.: Там само.— 1987.— Vol. 46.— № 2, зокрема, статті: Crummey R. O. The Silence of Muscovy.— P. 157—164; Wortman R. „Muscovite Political Folkways“ and the Problem of Russian Political Culture.— P. 191—198; відповідь Кінана: Keenan E. L. „Reply“.— P. 199—209.

[19] Вихідні дані про Б. Ґодунова див: Skrynnikov R. Boris Godunov / Transl. and intr. H. F. Graham.— Gulf Breeze (Fl.), 1982.— P. VI—XVII.

Від самого початку харчі, які отримувала делеґація, розподілялися відповідно до ранґу кожного її члена[20]. Упродовж наступних дванадцяти місяців московити укладали окремі списки провізії для кожного з етапів подорожі: перших днів у Смоленську, дороги до Москви, перебування у столиці, відвідин Сергієво-Святотроїцького монастиря, зворотного шляху до Смоленська і, насамкінець, „виїзний пайок"[21]. Крім того, у „Посольській книзі" неодноразово вказувалось, щоб люди, відповідальні за харчування патріарха, пересвідчилися, чи справді Єремію з його почтом добре годують. Турбота про добробут патріарха була не тільки виявом царської великодушности. Прискіпливість, з якою укладалися ці списки, свідчить, що подібна гостинність була важливим, ритуалізованим моментом дипломатичної стратегії.

Разом з донесенням від смоленських воєвод Федір Іванович одержав листа й від Єремії, де той зазначав, що привела його до Смоленська надія на матеріальну допомогу, яку сподівається здобути у володіннях сина блаженної пам'яти Івана IV[22]. Єремія оповідав про поневіряння, яких православному людові й, зокрема йому самому, довелося зазнати під османським правлінням. Але не говорив про те, чого він зазнав після від'їзду з Царгорода чи під час подорожі через руські землі, як і не повідомляв про свою діяльність там. Не мовилося й про будь-які церковні справи у Московщині. Очевидно, що мета цієї поїздки була єдина — отримати матеріальну допомогу для Царгородського патріархату.

Несподівана новина з кордону зворохобила Кремль, як це видно з листів, спішно відправлених до Смоленська. Петра Неєлова — посланця, який привіз до Москви звістку про прибуття патріарха, — відрядили назад з двома документами, датованими 7 липня (27 червня). Перший з них — грамота, в якій воєводам давалися настанови стосовно перебування Єремії у Смоленську та вказувалося, що супроводити його до Москви призначено Сємейку Пушечнікова. Воєводи мали видавати грекам щоденну норму вказаних продуктів і підшукати з-посеред боярських дітей трьох відповідальних для їхньої охорони. Давалася також вказівка переглянути майно гостей і переписати та відіслати реєстр до Москви[23]. Єремії було дозволено молитися у смоленському соборі Богородиці, а воєводам наказано було подбати, щоб єпископ прийняв патріарха з честю, відповідно до сану. На богослужіннях смоленські власті мали забезпечити присутність представників від усіх верств міста — бояр, стрільців, купців, — аби створити якомога урочистішу атмосферу[24]. П. Неєлов також повіз листа до смоленського єпископа Сильвестра, який мав подбати про пишне, показове Богослужіння у церкві, якби Єремія забаг піти туди помолитися.

---

[20] Посольская книга...— С. 11.

[21] Там само.— С. 15, 17—18, 26—28, 46—48, 55—56.

[22] Там само.— С. 11—12.

[23] „А товар бы естя у них пересмотрити и переписати велели, как к вам писано с Казенного двора" (Там само.— С. 13—14).

[24] „[...] чтоб в те поры было в церкве чинно, и архимандриты б, и игумены, и попы были многие" і далі: „А у вас бы в те поры было людно и нарядно, дети боярские, и головы, и сотники стрелетцкие, и стрельцы, и всякие торговые люди были нарядны" (Там само.— С. 14).

Є в цьому інструктажі одна дивна заувага. І воєводам, і Сильвестрові наказувалося вшанувати Єремію „як шанують митрополита нашого, згідно із саном владики“[25]. При тому, що Єремія був не простим єпископом, навіть не митрополитом автокефальної Церкви, а вселенським патріархом, найстаршим за ранґом з усіх православних ієрархів, привітання його як митрополита, відповідно до єпископської гідности та сану, виглядало вельми двозначно. У суспільстві, де так добре розбиралися в ієрархії, субординації, де поняття статусу було розроблене до нюансів, уживання в документах належних титулів було вельми суттєвою справою. Як правило, посилаючи настанови своїм службовцям, двір дуже ретельно підбирав слова. Те, що для Єремії передбачався саме такий прийом, який не враховував його особливого статусу, є промовистим фактом. Оскільки до нього в Московщині гостював лише один патріарх, то можливо, що московити ще не встигли розробити спеціального „патріаршого“ протоколу. Однак вони й не пробували вжити хоч якихось заходів, аби вшанувати патріарха як патріарха, — так, як вони це зробили усього через півроку, коли для возведення Йова хутко було придумано спеціальний обряд „рукоположення“ патріарха. Ось ті найперші прикмети, з яких видно, що приймали царгородського архиєрея з дипломатичною прохолодою.

Уже від початку царський двір заповзявся продемонструвати перед Єремією своє всевладдя. І навіть участь патріарха в літургічному житті місцевої Церкви була строго прорегламентована політичними властями. Московська церковна ієрархія тут слова не мала. Московський митрополит Йов не послав патріархові вітання, коли той був у Смоленську; і розпорядження щодо прийняття найсановнішого з усіх церковних достойників, які будь-коли заїжджали сюди, підлеглий його єпископ Сильвестр теж отримав не від нього. Фактично лише перед самим від'їздом зі Смоленська, 15 (5) липня, Єремія, Єротей та Арсеній були присутні на Літургії в кафедральному соборі Богородиці, де побачили всю ту святкову пишноту, серед якої, за розписаним Москвою сценарієм, відправлялося богослужіння. Єремія там не служив, — його лише „помістили з правого боку церкви, де для нього був постелений єпископський килимок“. Судячи з існуючих джерел, він не причащався[26]. Звіт про все це відправили до Москви. Крім того, воєвода Катирєв-Ростовський відрапортував цареві, що майно гостей оглянуто й описано[27].

Дипломатичний протокол завжди був знаряддям у веденні зовнішньої політики — і московської теж. На практиці московська дипломатія багато в чому виявилася прикрою для греків, але, по суті, протокол прийняття патріарха нічим не відрізнявся від того, за яким приймали інших зарубіжних посланців. Московити з самого початку прагнули тримати Єремію під

[25] „[...] как митрополита нашего чтят по чину“, і вдруге: „[...] как митрополита нашего чтите по чину владыки“ (Посольская книга...— С. 14, 15).

[26] Арсеній описав ці літургійні врочистості у спогадах, віднайдених А. Дмитрієвським. Свята Літургія у день св. Петра й Павла правилася в суботу. Розповідь Арсенія про приїзд і перебування Єремії у Смоленську див. у витязі з грецького оригіналу та його переклад російською: Дмитриевский А. А. Архиепископ элассонский Арсений и мемуары его из русской истории по рукописи трапезунтского Сумелийского монастыря.— К., 1899.— С. 78—80.

[27] Посольская книга...— С. 20—21.

своїм контролем. Це зрозуміло зі змісту та гнівного тону Федорового листа до смоленських воєвод: царський двір сердився, що Єремія з'явився так неждано-негадано. Для того, щоб ефективно маніпулювати судженнями й настроями патріарха, його перебування у Московщині треба було організувати від початку до кінця. А щоб контроль був дієвішим, чинити його належало не через прямі утиски й залякування, а через вияви доброзичливости, вдаючись поперемінно то до м'якого тиску, то до вольового диктату. Однак які б методи не були, важливо застосовувати їх систематично.

Судячи [redacted] донесень прикордонних воєвод, що з патріархом приїхало ще сорок два чоловіка, — одні справді входили до його почту, інші ж явно до нього не належали[28]: архимандрит Христофор, два священики — Макарій і Акакій, архидиякон на ймення Леонтій, чернець Теолепт, скарбник, прислужник на ім'я Стефаній, „півчий дячок", перекладач, дев'ятеро слуг, приставлених до патріарха, — усього 18 осіб. Єротей мав при собі ченця — священика Григорія, та четверо слуг, тоді як Арсенія супроводили двоє — чернець і слуга Ігнатій, — усього дев'ять осіб. Чернець зі Сербії на ймення Антоній, який приїхав разом з Єремією, подорожував у супроводі трьох купців з Османської імперії, ще одного купця чи торговця і шести слуг, [redacted] також чотирьох полонених — усього 15 осіб[29].

Відбуваючи з Москви, Сємєйка Пушечніков — призначений двором супроводити Єремію [redacted] дорозі до столиці — отримав детальну пам'ятку про його обов'язки в цій подорожі[30]. Завданням С. Пушечнікова було негласно вивідати від патріарших ченців та слуг про мету Єремієвого приїзду, а самого патріарха прямо випитувати. Двір, мабуть, не орієнтувався у змінах на патріаршому престолі й хотів упевнитись у леґітимності Єремії. Пам'ятка містила чимало специфічних питань. Деякі з них стосувалися стану церковних справ у Царгороді, інші мали політичне підґрунтя: для чого приїхав Єремія? Чи він ще досі патріарх? Як він дістався із Царгорода? Що сталося з його попередником Теолептом? Чи виїжджав він із Царгорода під охороною турків?

С. Пушечніков мав з'ясувати, чи були у Єремії мандати інших патріархів[31]. Як буде видно з подальшого викладу, Синод патріархів Східних

---

[28] Хоч це донесення не було включене у статейні списки (ймовірно, воно й було тим листом, у відповідь на який з Москви надійшли раніше згадані сердиті настанови), подана в ньому статистична інформація повторюється у першому листі царя до смоленських воєвод (Посольская книга...— С. 13). Виходить, що статейні списки не є повним зібранням вхідних дипломатичних відомостей, — принаймні не настільки повним, як би цього хотілося історикам. А. Шпаков подає перелік членів почту, [redacted] якому є кілька дрібних розбіжностей (Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях [redacted] Московском государстве от Флорентийской унии до учреждения патриаршества.— Одесса, 1912.— Т. 2: Царствование Феодора Ивановича. Учреждение патриаршества в России.— С. 281, прим. 2).

[29] Посольская книга...— С. 13—14. Ці дані [redacted] першому листі від смоленських воєвод записані не так, як у „Посольській книзі" (С. 11).

[30] Там само.— С. 15—18.

[31] На те, які саме мандати мали московити на думці, прямих вказівок немає, але судити про це можна з інших даних. У третій „Посольській книзі" для грецьких справ, де зберігаються документи 1588—1594 рр. (також пов'язані з відвідинами Єремії), [redacted] ретроспективні згадки про те, що [redacted] 1586 р. московити обговорювали питання про патріархат у „Російському царстві" з Йоакимом Антіохійським — першим східним патріархом, який побував у Московщині. Цікаво, що ні слова про це немає [redacted] другій „Посольській книзі", де

Церков напевно не давав Єремії повноважень на створення Московського патріархату. У донесеннях розвідувачів, наведених у статейному списку, немає вказівок [illegible] те, що Єремія мав ще чиїсь мандати, і цей факт служить додатковим свідченням того, що йому ніхто не надавав якогось надзвичайного права самочинно, без решти православних патріархів, приймати важливі рішення щодо структурних змін у Церкві. С. Пушечнікову було наказано збирати і політичну, і суто церковну інформацію. Із грецьких духовних прохачів легко було витиснути найсвіжіші дані про військові дії Османської Порти. Московитів цікавили актуальні стосунки султана з кизилбашами — іранськими сафавідами. Московський двір по змозі намагався стежити, як змінюється розклад сил між конфліктуючими європейськими державами та як ці конфлікти впливають на антиосманські настрої Заходу. Тому вони питали, чи воює султан із французьким, іспанським або австрійським правителями. Цікавили їх і політичні справи [illegible] Речі Посполитій, і маршрут подорожі Єремії через цю державу, і чи бував він у короля або [illegible] панів-ради (литовський сейм, до якого входила вища світська і духовна знать), [illegible] зокрема — престолонаступництво. Уся ця інформація мала бути передана до Москви.

С. Пушечніков повідомив у Москву, що делеґація буде [illegible] Можайську у вівторок (тобто 19 (9) липня), і долучив своє розвідувальне донесення. Записана там скорботна розповідь патріарха не дає історикові нових даних. Єремія запевнив своїх господарів, що він у Царгороді єдиний патріарх, — Теолепта змістили, бо Синод вважав його призвідцем розвалу Церкви. Що стосується Османів, то, за словами Єремії, султан планує „почати війну на Середземному морі галерами". Відколи Єремія знову на престолі, султан військ на війну не посилав, [illegible] з імператором Священної Римської імперії та з французьким королем живе у мирі. Патріарх не бачився [illegible] новообраним королем Жиґимонтом III, бо його на ту пору в Литві не було, але гостював у польського „царетворця" Яна Замойського, тому міг сказати московитам, що королем Речі Посполитої дійсно [illegible] „шведів син", але опозиція ще не зовсім утихомирилася і частина знаті й досі підтримує бажаного для Москви претендента — Максиміліана Габсбурґа. На цьому С. Пушечніков уриває свій рапорт, повідомляючи, що інших відомостей про Литву грецькі духовні не мають, „бо їхали проїздом" і не

задокументована подорож Йоакима 1586 р. і де, природно, можна було б знайти бодай згадку про таку важливу проблему. Відомості про патріарха Йоакима у третій „Посольській книзі" (С. 35—36) з'являються в описі наради при дворі, в результаті яких було вирішено поставити перед Єремією питання про патріархат. Згідно з цим описом, московити вирішили, що Єремія може залишитися у Московщині як патріарх, але жити має у Владимирі. Якщо ж він відмовиться, його проситимуть висвятити іншого патріарха. У цьому місці третій список констатує, що [illegible] 1586 р. московити вже говорили таємно („таино") з Йоакимом про патріархат і він пообіцяв поставити це питання перед всіма „патріархами, архиєпископами, єпископами і всім Синодом" у Царгороді. Потім у списку цитується відповідь Єремії на цю пропозицію. Патріарх нібито ствердив, що Йоаким передав Синодові цареве прохання, [illegible] Синод визнав, що Московщині годиться мати патріарха та що він з охотою житиме [illegible] Москві, але не у Владимирі. Тут вірогідність списку викликає сумніви. Згадка про те, ніби Йоаким мав порушити [illegible] Синоді справу патріархату, не підтверджується жодними іншими джерелами. Занотовані у статейному списку розвідувальні донесення нічого не говорять про мандати Єремії, [illegible] це додатково свідчить не лише про те, що Єремія не мав жодних особливих повноважень самостійно, без участи інших православних патріархів, приймати важливі рішення в церковних справах, а й про те, що [illegible] Царгородському патріаршому Синоді питання Московського патріархату явно не обговорювалося.

мали часу вникати у стан політичних подій[32]. Викликати до себе довіру московитів було в інтересах Єремії. Патріарх у ролі прохача небагато міг їм запропонувати, та й ніщо в його звіті, складеному для потенційних доброчинців, [illegible] вказує на подвійну гру. Відповіді Єремії лише посилюють враження, що подорож його мала одну основну мету — зібрати матеріальну допомогу для зубожілого Царгородського патріархату[33]. Ані про церковні справи в Україні й Білорусі, ані про піднесення Московської митрополії до статусу патріархату немає згадки.

У своїй відповіді С. Пушечнікову цар допитувався, чи не приїхали [illegible] ієрархами якісь литовці[34]. Наказував йому прибути до Москви в суботу 23 (13) липня о четвертій чи п'ятій годині (від сходу сонця, тобто до обіду), спинившись по дорозі [illegible] Дорогомильській слободі[35], де його мав зустріти Григорій Нащокін. Швидкість, з якою вони мали рухатися, точний маршрут, протокол зустрічі — щодо всього цього Г. Нащокін отримав детальні інструкції.

Прийняття Єремії при дворі та переговори. Грецькі ієрархи прибули до столиці за графіком. Тут, за словами Арсенія, їх вельми врочисто стрічали два архиєпископи, два єпископи, бояри, архимандрити, ігумени, священики, ченці та юрми москвичів[36]. Знаменно, що митрополита Йова серед зустрічаючих не було. Наступного дня особисті посланці митрополита привітали патріарха, але про безпосередні контакти між ними в перші місяці патріаршого візиту джерела не згадують, тож виглядає на те, що зустрілися вони аж через півроку, напередодні висвячення Йова [illegible] патріархи. Делеґацію поселили при дворі рязанського єпископа, куди надходили продукти від митрополита Йова, але не допускалися чужоземці, які могли бачитися [illegible] грецькими ієрархами лише з дозволу царських бояр або „посольського дяка" Андрія Щелкалова, який відав закордонними справами. Московські власті не хотіли, щоб патріарх спілкувався [illegible] чужоземними купцями, зокрема греками чи іншими підданцями Османської Порти, яких реґулярно використовували як дипломатичних кур'єрів і, відповідно, підозрювали як турецьких аґентів. „Литвинів і волохів", які приїхали разом з греками, відправили у Литовський заїжджий двір[37].

Тільки через вісім днів Єремію, Єротея та Арсенія покликали „стати пред царськії очі". У неділю, 31 (21) липня, Єремія прибув у царський двір верхи на ослі, тоді як інші ієрархи в'їхали на конях. У „Посольській книзі" подія ця описана доволі детально[38]. Єремії дозволено було проїхати

---

[32] „[...] [illegible] иных вестей литовских сказывают — неведают, потому что ехали проездом" (Посольская книга...— С. 23).

[33] Враження це підтверджується і текстом Псевдо-Доротея. Згідно з цією хронікою, коли московити почали намовляти Єремію на створення патріархату в Московщині, Єротей, монемвасійський митрополит, не погоджувався, нагадуючи Єремії про чітку мету їхнього приїзду: „Владико, ми ж приїхали до царя за пожертвами і через борги, у які свого часу влізли"; див.: Sathas K. N. Biographikon schediasma...— Parathema (Appendix).— P. 21.

[34] Посольская книга...— С. 23.

[35] Там само.— С. 24.

[36] Як свідчить Арсеній, грецька делеґація покинула Смоленськ 11 (1) липня, а до Москви прибула через десять днів (21 (11) липня). Розповідь Арсенія див. у: Дмитриевский А. А. Архиепископ элассонский Арсений...— С. 81.

[37] Посольская книга...— С. 24—26.

[38] Там само.— С. 28—31.

через усе подвір'я, аж до „рундука", зате Єротей [illegible] Арсенієм мусили спішити й верстати ногами останню — символічну — міру шляху[39]. Цей драматизований, тонко розроблений двірський ритуал мав і патріархові підлестити, й піднести царську гідність господаря, показати усю повноту його влади, — щодо гостя теж. Єремія підніс цареві особливо шановані мощі візантійських святих, серед них частку ліктя першого візантійського імператора св. Костянтина Великого, ікону Богородиці у золотій оправі для цариці та інші дарунки[40]. Гостя — за звичаєм, заведеним від самого початку його перебування у Московщині — тримали „на відстані руки". Показово, що, незважаючи [illegible] пишну обставу, царське прийняття до свого завершення не дійшло: статейні списки наголошують, що патріарха не було запрошено до царського столу.

На авдієнції цар Федір щедро обдарував Єремію та Єротея. Арсенієві ж не дали нічого. Минулого разу, коли архиєпископ еласонський був у Москві, дарунки він дістав. Однак дорогою додому вирішив, що зостанеться у Львові. Пожертви, за деякими даними, він переслав до Царгорода з кимось іншим. Московити відкрито не звинувачували Арсенія у непорядності, але, мабуть, сердилися за те, що він сам не завершив своєї місії. Після прийняття Н. Щелкалов сказав Єремії, що його чекає „з розпитами" Борис Годунов. Царський конюший поставив ті самі запитання, що й С. Пушечніков по дорозі в Москву. Патріарх розповів, що якийсь грек із його підлеглих обмовив його перед султаном, [illegible] Теолепт, аби стати патріархом, пішов на підкуп османських властей, обіцяючи, що заплатить султанові ще дві тисячі золотих зливків на додачу до звичайного пешкешу. Султан „порушив раніше видані укази" і призначив Теолепта без обрання Синодом, [illegible] Єремію на чотири роки вислав на „Біле море" (Середземномор'я), у місто Наврод[41].

Ця зустріч підготувала ґрунт для переговорів, хід яких залишається для нас до кінця нез'ясованим. Сам процес пертрактацій, які завершились піднесенням Йова у сан патріарха, у джерелах не деталізується — наголошується лише [illegible] остаточному результаті. Але дані, які свідчать про велике бажання Єремії вернутись до Царгорода, про тверду опозицію Єротея й інших греків та про загальну атмосферу, яку створили московські власті, дають підставу думати, що патріарх не з власної волі

---

[39] Під'їжджати верхи — це був привілей, лише зрідка дарований видатним зарубіжним гостям. Бояри, інші особи з царського оточення, як також чужоземні посли звичайно крокували пішки щонайменше тридцять-сорок стіп до входу [illegible] гостьові покої. Відстань, яку проходив гість, була обернено пропорційна до висоти його сану чи фавору при дворі. Опис двірського протоколу, розкладу царського двору та церемоніального призначення різних покоїв див. у: Забелин И. Ф. Домашний быт русских царей в XVI [illegible] XVII ст.— Москва, 1895. 3-е изд.—Т. 1. Процедура підходу царських відвідувачів описана [illegible] с. 279—281.

[40] Загальний огляд даних про перевезення мощей, ікон та інших святощів [illegible] грецького Сходу до Московщини у XVI й особливо XVII ст. наводить: Каптерев Н. Ф. Характер отношения России к православному Востоку [illegible] XVI и XVII столетиях. 2-е изд.— Сергеев Посад, 1914 (репр. перевид.: The Hague, 1968).— С. 60—102.

[41] Єремія повторив усе, сказане Пушечнікову, про виборчі перипетії [illegible] польсько-литовській Речі Посполитій, але знову промовчав про руські справи і жодним словом не обмовився про будь-які заходи східних патріархів щодо надання Москві патріаршого статусу; див.: Посольская книга...— С. 32—34.

надовго затримався у Москві й далася йому ця затримка нелегко[42]. Московити фактично тримали Єремію доти, доки не вирішили справу з заснуванням свого патріархату. Хоч джерела й не відтворюють точного перебігу подій під час перебування Єремії у Московщині, але загалом їх описати можна.

Згідно з „Посольською книгою" та хронікою Псевдо-Доротея, що містить розповіді кількох членів патріаршої делеґації, московити звернулися до Єремії з проханням створити на їхніх землях патріархат. Обидва джерела вказують, що царгородський архієрей не відразу пішов їм назустріч[43]. Варто процитувати уривок із Псевдо-Доротея: „Московити заявили патріархові Єремії, що хочуть, аби він створив їм патріархат. Спочатку Єремія сказав, що це неможливо; хіба що архиєпископство, як в Охриді. А наодинці митрополит Моневмасії [Єротей] сказав патріархові: „Владико мій, цього робити не можна, бо Костянтин Великий створював патріархати разом із Вселенським Собором. А Юстиніан Великий разом з П'ятим Вселенським Собором зробив Охрид архиєпископством, а Єрусалим — патріархатом, задля святого мучеництва Христового. Тут же нас тільки троє (через те, що один, еласонський архиєпископ Арсеній, котрий престолу власного не має, приєднався до нас у Польщі і з патріархом приїхав до Росії). Владико, ми ж приїхали до царя за пожертвами і через борги, у які свого часу влізли". А він [Єремія] відповів: „І я цього не хочу. Але якщо вони захочуть, я зостануся [тут] патріархом". А митрополит Моневмасії сказав йому: „Блаженний владико, це ж неможливо, бо ти і говориш по-іншому, і до місця не звик, і в них порядки, звичаї інші, та й не хочуть вони тебе. Не ганьби себе!" Але той і слухати не хотів"[44].

З хроніки зрозуміло, що Єремія не хотів погодитись на найпершу пропозицію Москви — піднести в сан патріарха московита, обраного Синодом. Існували серйозні канонічні перепони, які добре усвідомлювали члени його почту, якщо не сам Єремія. Церковну політику на християнському Сході формувала — чи принаймні узаконювала — церковна влада, вищим органом якої були помісні та вселенські собори. З огляду на серйозність московської пропозиції, а також соборний характер православної еклезіології й церковного управління, питання створення п'ятого православного патріархату не могло бути вирішене Єремією самовільно, без собору Православної Церкви, за участю в ньому трьох інших східних патріархів. Останні, як видно з хроніки Псевдо-Доротея, згоди на створення Московського патріархату не давали, хоч „Посольська книга" доносить щось зовсім протилежне.

Митрополит Єротей, слова якого зацитовано у хроніці, окреслив непрості практичні проблеми, з якими зіткнувся б грецький патріарх у російських землях. Культурні розбіжності у православному світі (особливо між греками та негреками) споконвіку були перешкодою на шляху до

---

[42] Майже всі попередні візити грецьких ієрархів до Москви, відображені в джерелах, тривали значно коротше. Московити, зволікаючи кілька днів чи тижнів, після аудієнції у царя відпускали ієрархів додому. Наприклад, патріарх Йоаким прибув до Чернігова 29 (19) травня 1586 р., а виїхав 21 (11) серпня того ж року. Див. витяг з другої „Посольської книги", присвяченої грецьким справам, опублікований у: Шпаков А. Я. Государство и церковь...— Т. 2: Приложения.— Ч. 1.— С. 3, 27.

[43] Посольская книга...— С. 35.

[44] Sathas K. N. Biographikon schediasma...— Parathema (Appendix).— P. 21.

дієвої солідарности православних християн. Псевдо-Доротей, який відверто критично ставився до грецьких духовних кінця XVI ст., так само не кривився зі своєю думкою про московитів, звинувачуючи їх у жорстокості та зловмисності. Греки завжди дивилися на слов'ян із Півночі як на вискочок, дарма що ті вже мали за собою багатовіковий досвід організованого церковного життя. Думка ж про верховенство слов'ян у Церкві, безперечно, разила і навіть лякала такого грецького ієрарха, як Єротей, і більш поступливого Єремію напевне теж.

Оскільки перебіг московсько-грецьких переговорів на тему патріархату відображено у джерелах тільки почасти, важко визначити їх характер. Однак зрозуміло, що церковна московська влада не відігравала в них жодної ролі і формували політичну лінію й вели складні переговори бояри, а не цар. Псевдо-Доротей продовжує оповідь промовистими деталями й нюансами: „Тоді московити придумали хитро й сказали: „Владико мій, якщо ти постановиш зостатися тут, будеш наш". Але сказав їм ці слова не цар, і ніхто з придворних боярів, тільки ті, що охороняли їх. Єремія, не подумавши, не зваживши, що до чого, і не порадившись ні з ким, сказав: „Зостаюсь". А мав він ту звичку, що доброї ради ні від кого не приймав, навіть від підданців своїх. І з цієї причини і він, і Церква у часи його зруйновані були[45]. Тоді московити, бачачи, що він не збирається висвячувати [нікого на патріарха] і що хоче залишитися, сказали йому: „Раз ти, владико мій, хочеш лишитися, то й ми того хочемо; та позаяк престол давньої Русі — у Владимирі, то потрудись жити там". А місце те було гірше, ніж Кукуз*. Тоді за порадою деяких християн патріарх сказав: „Не говоріть мені такого [про те, щоб їхати до Владимира]. Не зроблю я цього"[46].

На думку Псевдо-Доротея, запрошення до Владимира було тактичною хитрістю, що мала спонукати Єремію поставити патріархом місцеву людину. Може, й справді це була хитрість, адже московити могли здогадуватись, що Єремія цієї пропозиції не прийме. Патріарх конче мусив уникати всього, що могло компрометувати його високу посаду чи традиції православного християнства. Ранньохристиянський еклезіологічний принцип територіальної прив'язаности єпископів по-різному порушувався не тільки у східних слов'ян (зокрема в Речі Посполитій), а й самими східними патріархами, котрі в XVI—XVII ст. щоразу покидали свої престольні міста, аби осісти в Царгороді. Але попри занепад багатьох православних традицій, ті з них, що стосувалися Царгородського патріархату, завжди користувалися у православних християн особливою шаною, зокрема серед близьких до цього патріархату людей. Пропозиція московитів поселити царгородського патріарха в провінційному російському місті, далеко від столиці, була не тільки відвертою образою, як її бачив Псевдо-Доротей, а й викликом, що ставив під сумнів декотрі з цих ретельно

---

[45] Не лише тогочасні московські джерела згладжували нерівні кути у справі створення патріархату. Останні два речення перед цією приміткою, записані в хроніці Псевдо-Доротея, були в перекладі на російську XVII ст. Див. цей уривок, опублікований у: Лебедева И. Н. Поздние греческие хроники и их русский и восточные переводы.— Ленинград, 1968.— С. 93.

* У Кукуз, розміщений на вірменському кордоні, був у 404 р. засланий отець церкви і царгородський єпископ св. Йоан Золотоустий.

[46] Sathas K. N. Biographikon schediasma...— Parathema (Appendix).— P. 21—22.

шанованих постулатів: статус Царгорода як найвищого еклезіального центру та важливість злагоджености й тісної співпраці між церковною й політичною владами. Падіння столиці Візантійської імперії у 1453 р. тяжко вдарило по цих політико-еклезіологічних принципах, однак вони так і залишилися у свідомості грецьких православних й були їм ностальгійно дорогі.

Про опозицію греків московські джерела мовчать, але інформація з грецьких джерел доповнює московські й слугує свідченням того, що Московський патріархат був плодом інтриґ та вирахованого примусу. Якими б не були деталі переговорів, з джерел випливає, що двір поставив перед Єремією питання про Московський патріархат, а той, не відкинувши його твердо й відразу, дав московитам простір для маневрів. Патріарх мимоволі виявив своє слабке місце та вже до кінця двобою не виходив із захисту. У цьому змаганні терплячість і наполегливість московитів поволі підривала опір поважного віком архиєрея. Спочатку він відмовився пристати на будь-які пропозиції, але з часом зм'як. Він сам запропонував підтвердити московську автокефалію на зразок болгарського Охридського архиєпископства, яке від самого початку не було по-справжньому самостійним, а згодом, за Османів, опинилося фактично під опікою царгородського патріарха — навіть Святе Миро приймало від нього. Псевдо-Доротей критикував Єремію за те, що він відійшов від своєї первісної настанови й тим самим дав московитам привід вірити, що його ще вдасться перетягнути на свій бік. Боротьба сил і умів тривала довго, бо лише рівно через півроку після прибуття Єремія погодився поставити патріархом владимирським, московським і всієї Руси царського кандидата з-посеред московських владик.

Тиск на патріарха чинився немалий. Хоч умови секвестру, накладеного на нього, були, мабуть, не гірші, ніж у випадку з Герберштайном, Поссевіно, Флетчером та іншими дипломатами у Московщині, з „Посольської книги" зрозуміло, що за Єремією та його почтом пильно стежили. Безперечно, що й Арсеній, який уже був тут раніше, міг дещо підказати патріархові про дипломатичну гостинність московитів. Якщо навіть грецькі посланці й знали, що їх чекає, умови, в яких вони опинилися, були надто гнітючі. На відміну від Арсенія, котрий остаточно залишився у Московщині та написав мемуари, де виставив своїх господарів у гарному світлі, Єротей описував обставини домашнього арешту, в яких вони опинилися, та прямо говорив про охоронців, котрі не спускали очей з грецьких ієрархів: „За ним [Єремією] по п'ятах ходили лихі, жорстокі люди і все, що чули, передавали тлумачам, а ті — цареві". Єремію тримали у заперті: „Туди, де вони [московити] тримали Єремію, нікого з місцевих не пускали, ані йому виходити не дозволяли. Лише ченці [з Єреміїного причту], коли того хотіли, могли, разом з царевими людьми, піти на базар, а ченців московити стерегли, аж поки ті не вертались до помешкання"[47]. Цілком можливо, що Єремія чув і пам'ятав про тридцятилітні поневіряння затриманого московитами Максима Грека. Тривала неволя, стеження, психологічний стрес — результатом усього цього було упокорення духа.

---

[47] Ориґінал грецькою мовою див.: Sathas K. N. Biographikon schediasma...— Parathema (Appendix).— P. 21—22.

Висвячення московського митрополита на патріаршество та царська милостиня. 23 (13) січня Ґодунов із Щелкаловим „за наказом царя“ прийшли до Єремії з конкретною пропозицією — висвятити Йова на патріаршество. По довгій дискусії Єремія погодився призначити патріархом царевого кандидата з-посеред московських ієрархів. Пам'ятаючи, що такий розвиток подій буде відступом від канонічного права, він подбав про те, аби відступ цей був мінімальний, і висунув умову: патріарх має бути обраний, як належить. Велемовним є смиренне благання Єремії, висловлене після того, як він піддався: „А йому [Єремії] хай би благочестивий і христолюбний цар зробив ласку, відпустив до Царгорода“[48].

27 (17) січня цар Федір офіційно повідомив Йова і Синод, що Єремія готовий обрати патріарха згідно з його, царським, бажанням[49]. Митрополит відреаґував тим, що поклався в цій справі „на волю благочестивого царя і великого князя, як на те благочестивий Государ, Цар і Великий Князь Федір Іванович всієї Росії зволить“[50]. 2 лютого (23 січня) зібрався Синод російських єпископів, щоб обрати патріарха з-посеред трьох кандидатів, попередньо визначених двором, — Йова, Олександра Новгородського та Варлаама Ростовського, а також митрополитів для двох новостворюваних митрополій, — Казансько-Астраханської та Ростовської. Єремію, котрий провів у столиці півроку, вперше привели до Успенського собору — возвести у сан патріарха московського митрополита, якого він, мабуть, досі не бачив[51]. Московити, очевидно, побоювались небажаного результату їх зустрічі, через те вони ретельно застереглися на випадок, якщо патріарх не захотів би погодитись із кандидатурою Йова[52]. Утім, царгородський архиєрей робив усе за сценарієм, і Йова, що від самого початку був ставлеником Ґодунова, врочисто обрали патріархом.

---

[48] Посольская книга...— С. 39. Московити, як твердить Арсеній, просили Єремію залишитися. Він відмовлявся, покликаючись на обов'язки в Царгороді, і сказав, щоб патріархом поставили когось іншого. Царя відповідь Єремії засмутила, і він далі намагався його переконати — стараннями „прекрасного, великовченого, чесного, благочестивого і велеславного“ Щелкалова. Патріарх прагнув якнайшвидше повернутися додому. Потім він висловив бажання „вволити волю царя всієї Русі і всього Синоду та створити патріарха великомосковського і всієї Руси, по волі матері моєї [Церкви] і думці всіх (πολλον παντον αδελπηον μου) братів моїх [єпископів], та згідно з законом і правом [Церкви]“. Нема ані натяку на тертя, про які згадує Псевдо-Доротей і сам Арсеній у спогадах, віднайдених А. Дмитрієвським. Див.: Sathas K. N. Biographikon schediasma...— Parathema (Appendix).— P. 42—44; Дмитриевский А. А. Архиепископ элассонский Арсений...— С. 83. Про велике бажання Єремії повернутися у Царгород мовиться у віршованих спогадах Арсенія, що мають назву „Труди і подорожі“, вміщених у: Sathas K. N. Biographikon schediasma...— Parathema (Appendix).— P. 44.

[49] Шпаков А. Я. Государство и церковь...— Т. 2.— С. 325.

[50] „Полωжили на волю бл[а]гочестиваго г[осу]д[а]рѧ ц[а]рѧ и великого кн[я]зѧ, какъ о томъ бл[а]гочестивый Г[осу]дарь Ц[а]рь и Великій Кн[я]зь Федоръ Ивановичъ Всеа Росии прωизьволитъ“ (цит. за „Книгою дяка Ларіона Єрмолаєва“ у: Шпаков А. Я. Государство и церковь...— Т. 2: Приложения.— Ч. 2.— С. 149).

[51] На цей парадокс вказував: Карташев А. В. Очерки по истории Русской церкви.— Париж, 1959.— Т. 2.— С. 28. Див. опис процедури у „Книзі дяка Ларіона Єрмолаєва“: Шпаков А. Я. Государство и церковь...— Ч. 2: Приложения.— Т. 2.— С. 164—174 та у Збірнику № 852 колишньої Казанської духовної академії (Там само.— С. 6—12).

[52] Див. „Книгу дяка Ларіона Єрмолаєва“ у: Шпаков А. Я. Государство и церковь...— Т. 2: Приложения.— Ч. 2.— С. 170.

Єремію, мабуть, не дивувало, чому саме світська влада висуває Йова на патріарха, як не здивував і наступний перерозподіл єпархій, — усе це відбувалося згідно з візантійськими традиціями[53]. А що при урядженні цілої тої справи дух і букву канонічного права було взято на глум, а еклезіальний етикет перетворено у фарс, — що ж, повне злигоднів життя під турками притупило чутливість патріарха. З того, як проводилися вибори, цілком ясно, що царгородський патріарх не мав жодного впливу на хід подій.

Крім того, московити відкинули грецький обряд обрання патріарха та спеціально розробили для цієї нагоди свою церемонію, увівши новацію в Тайну Священства. Згідно з апостольською християнською традицією, існують три священичі чини — дияконат, священство та єпископство, кожен з яких вимагає нового висвячення або „рукоположення". У візантійській традиції цей обряд починається молитвою „Божественна благодать". Архиєпископи, митрополити, католікоси, патріархи і папи — всі вони належать до єпископського чину завдяки висвяченню на єпископа, однак у кожен з цих санів кожен з них відповідно вводиться. Для Йова ж московити підготували спеціальну Літургію патріаршого висвячення, разом з молитвою „Божественна благодать", вважаючи обряд возведення у сан, як він описаний у грецьких богослужбових книгах, недостатнім.

Сама церемонія відбулася 5 лютого (26 січня)[54], і тут, як і при царському дворі, господарі продемонстрували перед гостем усю свою велич. Все було зроблено для того, щоб церемонія виглядала якомога урочистішою, а патріарх переконався, що його згода була справді правильним рішенням[55]. Одначе й після цього Єремію не відпустили „на волю". Причиною його подальшої затримки можна було б вважати наближення весняної відлиги, під час якої російськими дорогами годі було проїхати. Але ж у січні Єремія однозначно заявив про своє бажання повернутися додому. А оскільки існує предостатньо даних про те, що прибулі з грецького Сходу — в тому числі і грецькі ієрархи — у січні та лютому таки покидали Москву, то зрозуміло, що затримався він тут не через погоду.

Царські урядники усвідомлювали, що підвищення їхньої митрополії в ранґ патріархату відбулося неправним способом, без Синоду. Треба було подбати, щоб дії царгородського патріарха були ратифіковані трьома іншими православними патріархами[56]. Щоб добути офіційно задокументоване підтвердження, вдалися до нових умовлянь: „І принесли вони великий документ на широченному пергаменті, болгарськими літерами писаний. І патріарх підписав його. А митрополит монемвасійський спитав: „Що тут написано? [Скажете], тоді підпишу". І перший [тобто, начальник], Андрей Чалканос [Щелкалов] на йменння, відповів: „Написано, як ви патріар-

---

[53] Див.: Runciman S. Byzantine Theocracy.— Cambridge, 1977.— P. 57—84.

[54] Описана вона у „Книзі дяка Ларіона Єрмолаєва" та Збірнику № 852 колишньої Казанської духовної академії (Шпаков А. Я. Государство и церковь...— Т. 2: Приложения.— Ч. 2.— С. 174—190; 12—26; нині зберігається у Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, Санкт-Петербурґ), а також у „Трудах і подорожах" Арсенія у: Sathas K. N. Biographikon schediasma...— Parathema (Appendix).— P. 48—51.

[55] Дмитриевский А. А. Архиепископ элассонский Арсений...— С. 83—85.

[56] Серед східних патріархів найбільш відкриту опозицію самочинним діям Єремії у Московщині організував александрійський патріарх Мелетій Піґас; див.: Малышевский И. И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас...— Т. 1.— С. 337—341; Т. 2.— С. 3—4.

ха поставили і як приїхали сюди". А митрополит монемвасійський сказав: „Це має по-грецькому бути написане, а не по-російському". Але його не слухали. Патріарші ієромонахи теж підписалися, і архиєпископ елассонський. Тільки митрополит монемвасійський був повністю проти того, щоб Церкву ділити і ще одного главу й схизму велику творити. Страхано його, що [illegible] ріку його кинуть, поки патріарх не заприсягнув, що митрополит монемвазійський і не говорив нічого"[57].

29 (19) травня цар написав П. Катирєву-Ростовському та іншим смоленським дворянам про те, що відпустив Єремію з його делеґацією. Супроводили їх Григорій Нащокін, Сємєйка Пушечніков та тридцять „дітей боярських". Подорожнім мали видати шестиденні пайки, а потім, на кордоні, передбачені двором щедрі харчі на дорогу[58]. При від'їзді з Москви Єремія, Єротей, Арсеній та їх супутники одержали від царя гроші й дарунки. Хоч реальну вартість московських дарів установити важко, зрозуміло, проте, що були вони дуже гойні[59]. У Смоленську делеґацію догнав посильний царя Роман Тушин і передав ще одну тисячу рублів на будівництво патріаршої церкви. Тушину було наказано будь-що доставити цю суму патріархові, навіть по той бік кордону. З того, що виділити її двір вирішив уже по від'їзді Єремії [illegible] Москви, видно, що московські власті робили все можливе, аби на прощання задобрити його. Привіз Тушин і три грамоти: дві від царя — для султана Мурада та для Єремії, й одну від Бориса для патріарха. Цар закликáв Мурада опікуватися патріархом, а Єремію прохав молитися за нього. Борис же просив, щоб патріарх написав таємне донесення про справи [illegible] Литві й Царгороді, не згадуючи ні його, Борисового, ні власного імени[60]. 14 (4) червня Єремія ще був у Смоленську, але вже через кілька днів з Орші відправив Федору й Борису велемовні листи вдячности, де сповіщав про отримання милостині та провізії від смоленських воєвод, і спішив повідомити, що Максиміліан уже не змагається за польський трон[61].

---

[57] Див. додаток 2; оригінал грецькою у: Sathas K. N. Biographikon schediasma...— Parathema (Appendix).— P. 22.

[illegible] Посольская книга...— С. 40—44.

[59] Дарунки від московитів — у грошах і натурою — посольство Єремії одержувало при різних нагодах, через те складно оцінити їх у сукупності. Для орієнтації достатньо буде перечислити грошові датки разом [illegible] натуральними, як їх подають самі джерела. Після прийому [illegible] царя Єремія одержав 390, Єротей — 100 рублів (Посольская книга...— С. 30). У Святотроїцькому монастирі Єремія дістав 170, [illegible] решта його почту — 67 рублів (Там само.— С. 41—42). При від'їзді Єремія дістав 665, [illegible] ще 300 рублів розділили між собою Єротей (95), Арсеній (62) та решта делеґатів (143). Навіть слугам перепало від одного до п'яти рублів (Там само.— С. 48—49). Ще 1000 рублів подарували Єремії у Смоленську, коли він від'їжджав до Речі Посполитої (Там само.— С. 49—51), що становить загальну суму в 2692 рублі. Крім того, греки повезли зі собою подарунки натурою, серед [illegible] ікони, срібний посуд для вівтаря, тонкі [illegible] й хутра, вартість яких [illegible] вказується. Таким чином, патріарх Єремія від'їхав з дарами, рівновартними річному доходові конюшого — найвпливовішої й найприбутковішої посади при дворі, [illegible] більшість світських слуг грецьких ієрархів отримали дарунки, що дорівнювали річному грошовому заробіткові придворних ремісників.

[illegible] Посольская книга...— С. 49—55. „А проведав, о том бы еси о всем подлинно отписал тайно [illegible] кем возможно. А послал бы еси писмо, написав о вестех тайно, закрыто, своего святительского имяни [illegible] моего [illegible] [illegible] чем не объявил" (Там само.— С. 55).

[61] Листи подаються у статейному списку в: Там само.— С. 56—59. Б. Ґодунову Єремія писав, що одержав дарунки з Москви 14 (4) червня і мусив перенести від'їзд на наступний день (Там само.— С. 56—57).

Таким чином, увесь час перебування патріарха [illegible] Московщині був суворо регламентований. Від самого кордону кожен аспект його життя: подорожування, харчування, проживання, зустрічі з царем Борисом Ґодуновим та Йовом, навіть, отримання пожертв і дарунків, — усе було розписане, усе трималося під контролем. Як видно із внутрішніх службових розпоряджень, московити, улещуючи Єремію та його почет, свідомо працювали на ефект. Кожен крок з їхнього боку був показний. Сам принцип гостинности — приховати факт підготовки прийняття, створивши атмосферу невимушености — послідовно трактувався ними від супротивного. Патріархові весь час підкреслювали, що він повністю залежить від господарів, вип'ячували щонайменшу зроблену йому люб'язність. Якщо тут доречно говорити про гостинність, то цей гість воістину був залежний від ласки господарів: він навіть не мав права покинути їх за власним бажанням.

Де б Єремія не був, усюди він натрапляв на символи царської влади, які мали нагадувати йому, хто вершить його долю. Сила, що стояла за цими символами, була прихована, але також пригнічувала й упокорювала. Найяскравіше свідчать про це події, що відбувалися при дворі, але й усе інше — від розподілу харчів до секвестру та допитів — було суцільним ритуалом, який мав наганяти благоговійний страх. Раз по раз, щоб загострити відчуття драматизму, створювалися ситуації невизначености: чи запросять Єремію за царський стіл? А коли йому дозволять повернутися до Царгорода? Виділить цар провізію, чи не виділить? Що стосується самого „висвячення" московського патріарха, то цей помпезний церемоніал був безсоромно зманіпульованим дійством. Штампована мова записів, що твердять про радісне святкування цієї події, доказує якраз протилежне. За будь-якими мірками життя греків у Москві, як воно описане в джерелах, було для них психологічним стресом, що планомірно нагнітався, схиляючи їх у страху та повазі перед mysterium tremendum — „великою загадкою" Московщини.

Створення Московського патріархату шляхом переговорів та торгів, [illegible] певними нововведеннями та відхиленнями від канонічного права, наштовхнулось на спротив Єремії й відкритий опір членів його почту. Царгородського архиєрея протримали у Москві набагато довше, ніж він того хотів — усупереч його волі. Члени його почту, та й сам Єремія, були проти створення нового патріархату. Взагалі ця процедура — з погляду православного церковного права — була неканонічною. Патріархат створювався без скликання всеправославного собору. Вибори кандидатів були фіктивні, суто формальні, порушено принцип таїнственної унікальности єпископських свячень. Даних, які б переконливо свідчили про попередню домовленість між східними патріархами щодо створення патріархату [illegible] Московщині, немає — узагалі немає свідчень про цілеспрямовану політику греків стосовно московського православ'я.

Єремія не був наївним новаком у незгідливому світі державно-церковної політики. Не був він і безоглядним церковним діячем. У житті під турецьким правлінням він як патріарх зазнав чимало принижень — пережив і постійні інтриґи, і зміщення з престолу, і матеріальні нестатки, але гідність зберіг, що видно з рішучости, яку виявляв у своїх контактах із Заходом. З папою Григорієм XIII він тримався незалежно, а з листування із auґзбурзькими протестантами видно, що його не так просто було збити з пантелику. Псевдо-Доротей, правда, скаржився, що патріарх не

дослухався до засторог і необачно піддавався маніпуляціям. Чому і як до цього дійшло, уявити легко. Становище православних у Царгороді й Османській імперії загалом було безпросвітне. Скрутне життя інших православних церков, яке Єремія бачив дорогою до Московщини, теж не втішило йому серця. Його неодноразово допитували, секвестрували. Тримали його проти волі в чужому для нього краї, посадили у золочену клітку на одинадцять місяців і показували, що доля його повністю в їхніх руках.

У суворих умовах довгої російської зими цей шістдесятилітній ієрарх, уродженець теплого чорноморського узбережжя, перейшов, можна сказати, монаше випробування умертвлення плоті. Недовір'я, постійний нагляд, приховані, а то й явні погрози вплинули на твердість його духу та думки. Єремія не міг відмовити цареві, не ризикуючи втратити всяку підтримку з його боку. Царгородський патріарх не мав жодної влади — тільки вищу гідність й почесний авторитет свого престолу. Врешті-решт, щоб вислизнути — прямо й переносно — з халепи, в яку потрапив, він був змушений відкупитися у Москви єдиною валютою, що мав у своєму розпорядженні. При цьому Єремія не тільки знеціннював власне достоїнство, а й порушував догми православної еклезіології та освячену віками церковну традицію. Возведення московського митрополита в патріархи було актом не патріаршої волі, а патріаршого безволля. Щоб Єремія, бува, не помилився щодо характеру еклезіальної поступки, на яку ішов, Єротей прямо й недвозначно з'ясував йому це. Коли він здався, надворі були найкоротші, найхолодніші дні — перші дні січня, а в думках — рідний дім. З жалем у серці погодився на те, чого вимагав від нього двір.

З усього видно, що надання Московській митрополії статусу патріархату було для Єремії актом відчаю. Їхав він у землі щедродайних царів, сподіваючись зібрати пожертви, і це йому справді вдалося. Однак принесла ця поїздка ще й багато такого, чого він не сподівався. Греки покидали Московщину на возах, що вгиналися під вагою скринь та сотень бочівок з медом, живою рибою й іншим харчем[62]. Однак загалом усе побачене тут — а зокрема, урочисте вшанування нового патріарха, — було, з погляду Царгородської Церкви, дивним і незрозумілим. Московити — багаті люди й готові допомогти, але не виглядало, що справа у них і в греків — одна. На кожному кроці московити більш чи менш явно демонстрували прибульцям своє прохолодно-зверхнє ставлення. Хоч документи рясніють красномовством на тему православної солідарности, ніяких ближчих стосунків з московськими духовними так і не було нав'язано. Фактично весь цей довгий час греки й не мали якихось триваліших контактів з церковними колами Московщини, — майже все спілкування проходило між вселенським главою Православної Церкви та правителями Московської держави. Хоч Єремія приїхав до Москви як ієрарх, який шукає для своєї Церкви підтримки, прийняли його тут як дипломата, що прибув з політичною місією. І приймала його не Московська Церква, а московський двір. Митрополит Йов не зустрів патріарха, не привітав, не побачився з ним ані, коли той приїхав, ані протягом наступного півроку. Найвищого ієрарха православного світу не запросили до Благовіщенського собору, як, мабуть, не впустили й до інших церков, поки він не піддався царським домаганням. Виглядає на те, що Єремії тільки раз довелось сослужити й причаститися з православними московитами — під час

62 Посольская книга...— С. 47—49.

патріаршого висвячення Йова. Московити не задумуючись підважили традицію грецького Сходу, відкинувши грецький ритуал возведення [illegible] патріархи та скомпонувавши натомість власний, з безпрецедентним обрядом патріаршого висвячення. Від початку й до кінця свого перебування [illegible] Московщині Єремія був символічною фіґурою, роль і обов'язки якої були визначені виключно московською владою навіть у літургійній сфері. Хай не відразу, та все ж через усі ті довгі тижні й місяці зневаг та образ, через усі ті канонічні новації та переступи гідність царгородського патріарха була уражена.

Мабуть, паліативний ефект, який мала справити одержана при від'їзді матеріальна винагорода, подіяв на нього лише частково — хто-хто, [illegible] цей ієрарх, довгі роки гартований життям під Османами, добре знав, якою беззахисною й нетривкою є влада Церкви над власними багатствами. Покидав Єремія Московщину аж ніяк не [illegible] пустими руками. Тож важко собі уявити, щоб матеріальна заохота могла вигоїти ту невидиму, однак глибоку рану, якої завдав людській і патріаршій гідності Єремії пережитий ним тяжкий рік секвестру та маніпуляцій. Фінансовий здобуток, канонічний компроміс та ідеологічна жертва — ось той багаж, [illegible] яким Єремія прибув у руські землі та спричинив чимале заворушення у Православній Церкві Речі Посполитої.

Статус царгородського патріарха [illegible] Київській митрополії. Патріарх Єремія, нагадаймо виїхав за межі Московщини в середині червня 1589 р. і за два-три дні прибув до Орші — першого містечка на литовському боці кордону[63] — та відправив Годунову листи зі звітом про стан справ у Речі Посполитій[64]. Враховуючи, що [illegible] розпитування та написання листів потрібен був час, можна припустити, що патріарх пробув в Орші кілька днів.

З Орші патріарх Єремія попрямував до Вільна. Дорога туди (понад 300 км) зайняла, мабуть, добрих два тижні[65]. Якщо так, то патріарх прибув до столиці Великого князівства у перший тиждень липня — у кожному разі, до сьомого числа. У цей день Жиґимонт, котрий уперше після своїх виборів на спільний польсько-литовський трон приїхав з візитом до Вільна, видав грамоту, де визнав верховенство Єремії над руською ієрархією та клиром. Було узаконене право Єремії перевірити стан справ у Київській митрополії, проголошувати церковні законодавчі акти й здійснювати судочинство над усім православним духовенством — від найвищого чину до найнижчого, — що „споконвіку" підлягало юрисдикції царгородських патріархів. Король заборонив цивільним чи церковним властям якимбудь чином обмежувати владу Єремії над Київською Церквою[66]. Задля широкого розповсюдження указ Жиґимонта — у дещо доповненому

[illegible] Посольская книга...— С. 57.

64 Зворотна подорож Єремії через Річ Посполиту детально описана в: Малышевский И.И. Заметка по поводу мнения...— С. 660—674.

65 Покликаючись на Єреміїного листа до братства у Могильові (Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа.— Вильно, 1867.— Т. 2.— С. 58), І. Малишевський висловлює гадку, що Єремія, можливо, звернув із прямого маршруту і, зробивши 80-кілометровий гак, навідався до цього білоруського міста, див.: Малышевский И.И. Заметка по поводу мнения...— С. 662 (прим. 1).

66 „Маеть его милость, водлугъ владзы и закону своего Греческого, вси справы церковные, духовенству, его милости съ давныхъ часовъ [illegible] панствахъ нашихъ належачье,

варіанті, датованому 15 липня, — було надруковано[67], занесено [redacted] книги Віленського маґістрату, переписувано [redacted] руських церквах, порозвішувано на міських брамах[68].

Жиґимонт щойно став правителем чужої землі. Небіж польського короля Жиґимонта II Авґуста і син шведського короля Йоана III, він народився у шведській в'язниці, де перебували його батьки, і виховувався у Швеції. Не дивно, що після жорсткої передвиборчої боротьби [redacted] Габсбурґами за польський трон цей двадцятидвохрічний монарх прагнув зміцнити свою владу, шукаючи спільної мови [redacted] релігійними спільнотами у підлеглій йому новій державі. 21 липня 1589 р. Жиґимонт санкціонував братство при Святотроїцькому монастирі у Вільні, затвердивши його статут (він був опублікований), схваливши його програму, за якою навчання грамоти мало вестися руською, грецькою, латинською та польською, і дозволивши книгодрукування грецькою, церковнослов'янською, руською та польською мовами. Будинок братства і його мешканці звільнялися від муніципальних податків і сплати комірного. Жиґимонт заявив, що братство не підлягає контролеві властей світських чи духовних (ні православних, ні католицьких), [redacted] право розглядати претензії до нього залишав за собою[69]. Королеві показали документ, де говорилося, що положення братських статутів одержали „благословення їхнього [русинів] найвищого пастиря, архиєпископа Царгорода і вселенського патріарха Єремії". Те, що король визнав Віленське братство і ґарантував йому широкі права та свободи, безперечно пов'язане з фактом перебування патріарха. Королівська грамота дозволяла братству користуватися власною печаттю, „дарованою їм патріархом". Цікаво, що грамота тричі покликалася на патріархат, а про руську ієрархію практично не було ані слова.

Згодом Жиґимонт (мати якого, ревна католичка, так вплинула на батька-протестанта, що той потай прийняв католицтво у 1578 р.) твердо протиставиться будь-якому впливові патріарха на Руську Церкву. Проте виданий ним улітку 1589 р. документ, що санкціонував діяльність Єремії, прикметний своєю розлогістю і категоричністю, був не просто виявом тимчасової прихильности монарха до Православної Церкви та її найвищого достойника. Дивлячись із перспективи загального суспільного і культурного розвитку русинів у 1580-х рр., у врочистому підтвердженні королем юрисдикції царгородського патріарха [redacted] Київській митрополії відобразився процес відновлення взаємин між Руською Церквою та патріархатом.

отправовати, всихъ духовныхъ закону греческого, отъ наистаршого ажъ до наинижшого стану, владзы [redacted] послушенствѣ своемъ мѣти, судити, радити, справовати и водлугъ выступку кождого, водлугъ духовенства своего [redacted] правилъ светыхъ отецъ, карати, чого его милости жаден врядъ и зверхность духовная и свѣтская въ томъ панствѣ нашомъ, великом княжествѣ Литовскомъ [redacted] краинахъ Русскихъ, тому панству нашому прыслухаючыхъ, боронити и никоторое переказы чинити не маетъ" (АЗР.— Санкт-Петербург, 1846.— Т. 1.— С. 226—227 (№ 191). Своє бачення діяльности Єремії у Вільні дає Казімєж Ходиніцький: Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370—1632.— Warszawa, 1934.— S. 124—126.

67 АЗР.— Санкт-Петербург, 1851.— Т. 4.— С. 20 (№ 16).

68 Див. акт про реєстрацію указу у віленських гродських книгах 18 липня 1589 р. (АЗР.— С. 21.)

[redacted] АЗР.— С. 22—25 (№ 18).

Після Флорентійського собору, коли у 1458 р. папа безпосередньо призначив Григорія київським митрополитом, підлеглість митрополії царгородським патріархам стала досить непевною. У перші дві третини XVI ст. співпричетна єдність між Київською митрополією та Римською Церквою затратилась, а зв'язок із Царгородським патріархатом, хоч вутлий, таки зберігся. Руські джерела того періоду подають лише кілька згадок про канонічну залежність Київської Церкви від Царгорода[70]. Останній, як видається, практично не мав впливу на інституції руського православ'я та його еклезіальний етос, на дисципліну руської ієрархії й клиру, не кажучи вже про щоденне релігійне життя мирян. Той самий вселенський патріархат, інші східні патріархати, грецькі православні єпархії й монастирі в Османській імперії — усі вони посилали своїх посланців до Московщини, і ті десятками йшли через землі Київської митрополії, а однак присутність їх там не залишила тривкого сліду.

Обмежені контакти з Царгородом не були результатом відчуження, конфліктів чи змагання русинів до незалежности. Не були вони й наслідком цілеспрямованої політики світських властей Корони Польської та Великого князівства Литовського, котрі прагнули вирвати Руську Церкву з-під впливу патріархату. Основна причина полягала в тому, що східнохристиянська еклезіологія не передбачала такого централізованого церковного адміністрування, яке в середньовіччі та у ранньомодерну добу поступово закріпилося на Заході. Хоч після падіння Візантійської імперії Вселенський патріархат перебрав на себе відання церковними справами усіх східних християн на опанованих османами землях (арабські християнські полемісти навіть прирівнювали його до папського престолу), однак царгородські патріархи зазвичай уникали прямого втручання у внутрішнє церковне життя православних східних слов'ян. Щоправда, до виникнення Московського патріархату Царгород ніколи не забував про свою юрисдикцію над московськими митрополитами, а що стосується київських, то канонічна підлеглість їх царгородським патріархам упродовж майже всього XVI ст. узагалі не піддавалася сумніву.

Загалом зв'язки між Київською митрополією й Царгородським патріархатом із занепадом Візантійської імперії та зміцненням туркократії слабшали. Османське панування та пов'язана з ним деморалізація грецької православної спільноти обезкровили патріархат, почалося внутрішнє загнивання його як інституції та різко впала ефективність його впливу на віддалені єпархії. Крім того, за обставин, що склалися упродовж більшої частини XVI ст., якоїсь особливої спонуки до зближення обох Церков не було. Ні структурно слабка Київська Церква, ані руські княжата, маґнати й шляхта Речі Посполитої, що в своїй політичній та економічній діяльності, а також у суспільному житті дедалі більше оглядалися на Захід, не поспішали допомагати атрофованим під турецьким правлінням православним інституціям. Поки головні засади руських релігійних установ та духовної традиції залишалися неторканими і поки у Великому князівстві Литовському та в Короні Польській ще de facto переважно терпіли „грецьку віру", доти Київській митрополії від Царгорода потрібно було одне — бодай формальне підтвердження призначень на митрополичий престіл.

---

[70] Chodynicki K. Kościół prawosławny...— S. 124.

Сам Царгородський патріархат, що все своє життя під турками борсався у злигоднях, які обсіли його і зсередини, і ззовні, не мав змоги здійснювати свої канонічно-правові чи пастирські обов'язки щодо Київської Церкви. Та й руське православ'я не надто дбало про участь царгородських патріархів у своїх справах. До нас не дійшли згадки про патріарше підтвердження кількох київських митрополитів XVI ст., а це дозволяє думати, що, навіть коли тогочасні руські владики просили й одержували санкцію патріарха, вона для їх ідентичности не була визначальною. Практично, впродовж майже цілого XVI ст. Царгородський патріархат з огляду еклезіального, культурного чи ідеологічного мало що значив для руської ієрархії, клиру й мирян. Спільність віри зберігалася, але спілкування між Києвом і Царгородом заникало, бо ні одна сторона, ні друга не бачили потреби його розвивати.

Спілкування заникало, та надто вже глибоке коріння мала візантійсько-грецька спадщина в релігійному житті русинів, щоб не залишити по собі й сліду. Релігійні заворушення XVI ст., що почалися в Західній Європі й поширились на весь християнський світ, не тільки зачепили обидві Церкви, а й підштовхнули їх назустріч одна одній. Завдяки подорожам до Московщини грецькі духовні потрапили в орбіту руського церковного життя, а такі питання, як григоріанська реформа календаря та релігійна діяльність міських мирян, безпосередньо втягнули східних патріархів у справи Київської митрополії.

У певних політичних та церковних колах Польсько-Литовської держави вже знали патріарха Єремію як високошановану особу, чули про його неодноразові зміщення з патріаршого престолу, поважали за те, що відкинув богословські концепції лютеранства, а до папи ставився досить мирно. Упродовж 1580-х рр. репутація патріарха Єремії у Речі Посполитій, і зокрема в Київській митрополії, росла, сягнувши під кінець десятиліття свого апогею. Його риси характеру, ставлення до актуальних проблем, які перебували в центрі міжконфесійної полеміки, сама його подорож через країну сприяли тому, що у католицької еліти в Польщі та Литві прокинулось зацікавлення Царгородським патріархатом як інституцією. Отож грамота короля Жиґимонта, підтверджуючи повноваження Єремії в Київській митрополії, насправді підтверджувала відновлення авторитету самого Царгородського патріархату.

У Речі Посполитій Єремію приймали зовсім не так, як у Московщині, де вже від першої хвилини, коли він перетнув кордон, московські власті якщо не визначали самі, то тримали під пильним контролем і графік його подорожі, і людей, з якими спілкувався, і його святительські дії. І хоч московити формально визнали почесну найвищу гідність вселенського патріарха, однак це, на їх думку, не означало, що він мав право рядити в справах усієї Православної, а тим більше Московської Церкви. Після всього цього голосна заява короля Жиґимонта про цілковиту повноважність патріарха у вирішенні руських релігійних питань не могла не додати йому відваги.

Реформи Єремії у Київській митрополії. Під час свого другого побуту в Київській митрополії патріарх повністю скористався з наданих йому прав, щоб провести ряд реформ, тим самим відновлюючи верховенство Царгородського патріархату над Руською Церквою. Реформи ці полягали насамперед у наведенні канонічного порядку. Одним з характерних пору-

шень у Київській Церкві, яке найбільше турбувало грецьких патріархів — і Йоакима у 1586 р., і Єремію під час його перебування в Україні й Білорусі — була доволі розповсюджена практика висвячування у священики і навіть у єпископи чоловіків, які були одружені двічі або й більше. Київські ієрархи, мабуть, також поблажливо ставилися й до того, що овдовілі або й жонаті священики заводили собі коханок, і не усували подібних порушників від служіння у церкві. Єремія знав про те, що Йоаким засудив не тільки священиків-двоєженців, а й тих, хто свідомо потурав цьому[71]. Не виключено, що сам він, коли вперше проїжджав через українсько-білоруські землі, нагадав місцевому духовенству про необхідність дотримуватись у цьому відношенні канонів Східної Церкви. 21 липня 1589 р. Єремія позбавив духовного сану всіх удруге і втретє жонатих священиків, а одного такого, Івана Микольського з Пінська, відлучив від Церкви за те, що той, незважаючи на патріаршу заборону, продовжував відправляти Богослужіння. Пінського єпископа Леонтія (1585—1595, Пельчицького, у деяких джерелах — Пельчинського; холмський єпископ, 1577—1585) Єремія зганив за те, що той намагався приховати огріхи Івана[72].

Патріарх узявся навести в церковному домі генеральні порядки. За якийсь час після приїзду у Вільно він змістив митрополита Онисифора (Дівочку, 1579—1589), котрий теж був одружений двічі — правдоподібно, ще до постригу[73]. Про те, як його призначили на митрополичу катедру, конкретних даних не збереглося. Деякі серйозні претензії до Онисифора, висловлені в полеміці щодо Берестейської унії та в сучасній історіографії, є явно перебільшеними. Ще М. Грушевський розвінчав міф, популярний серед дореволюційних православних учених (Макарій [Булґаков], Іван Малишевський, Орест Левицький, Петро Ґільтебрандт), буцім Онисифор був аморальним, безвідповідальним ієрархом, втіленням усіх вад Руської Церкви[74]. Він переконливо довів, щоймення „Дівочка“ було не прізвиськом митрополита, яке нібито вказувало на його посилений інтерес до жіноцтва, а звичайним прізвищем, записаним у королівських указах. Питання подружнього стану Онисифора не було скандальною справою (як твердить Макарій), оскільки висвячення двічі одружених було звичайною річчю у Київській митрополії і могло викликати обурення лише

[71] Єремія покликається на заборону Йоакима у власному документі з цього питання, який він видав у Кам'янці-Подільському в листопаді 1589 р., див.: Monumenta Confraternitatis...— Vol. 2.— P. 208—209 (№ 137).

[72] Текст указу Єремії нечіткий. Про священика Івана говориться окремо, бо він проігнорував попередню патріаршу заборону. Незрозуміло, чи Єремія говорив про загальні патріарші вимоги, чи про конкретну догану, винесену Іванові, можливо, у час першої подорожі патріарха через руські землі; див.: АЗР.— Т. 4.— С. 21—22 (№ 17).

[73] У літературі називають точну дату зміщення Дівочки — 21 липня, тобто саме той день, коли Єремія видав указ про усунення від священства двічі одружених душпастирів (див., напр.: Макарій [Булгаков]. Історія Русской Церкви.— Санкт-Петербург, 1879.— Т. 9.— С. 460, 482; те ж у вид.: Halecki O. From Florence to Brest (1439—1596).— Rome, 1958.— P. 232; про те ж саме, покликаючись на документ іншого змісту, говорить Р. Морозюк: Moroziuk R. P. The Role of Patriarch Jeremiah II Tranos in the Reformation of the Kievan Metropolia // The Patristic and Byzantine Review.— 1986.— Vol. 5.— № 2.— P. 122. Про зміщення з посад двоєженців, за винятком Микольського з Пінська, в указі повідомляється принагідно, а про митрополита не згадується узагалі.

[74] Див.: Грушевський М. До біографії митрополита Онисифора Дівочки // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1906.— Т. LXXIV.— С. 5—9.

тих, хто розумівся на тонкощах східнохристиянського церковного права. Як вказує М. Грушевський, немає жодних відомостей про те, що Онисифор прийняв постриг не за правилами, ставши ігуменом Лавришівського монастиря у Новгородоцькому воєводстві (на місці теперішнього села Лавришави), чи про те, що він перелюбствував, уже будучи митрополитом. Безпідставними [redacted] й припущення Макарія, що Дівочка до обрання митрополитом був світською особою, а також І. Малишевського, що він потай симпатизував „жидовствуючим". Поясненням такого драстичного кроку, який зробив Єремія, зміщуючи київського митрополита, стали пізніші обставини, коли руські ієрархи почали ставити під сумнів свою підлеглість патріархату, готуючись до унії [redacted] Римом. Різко неґативна — і неправдива — характеристика Онисифора зумовлена полемічними мотивами. Так, напередодні унії [redacted] меморандумі до сейму Речі Посполитої Львівське братство неправдиво звинувачувало митрополита [redacted] тому, що він нестійкий у вірі і що висвятив кілька тисяч двоє- і троєженців[75].

Раніше дехто з шляхти критикував Онисифора за те, що той не дав належної відсічі спробам католицьких цивільних і церковних властей насильно впровадити серед руських віруючих григоріанський календар. І все ж окрім факту, що він був двічі одружений, жодні джерела не вказують [redacted] якісь випадки неморальної поведінки чи виняткового занедбання церковних обов'язків. Радше Онисифор, з усього видно, нічим не відрізнявся від своїх малодіяльних попередників на митрополичому престолі, нездатних боротися ані з внутрішньою кризою, ані з зовнішніми обставинами, загрозливими для Руської Церкви.

27 липня 1589 р. Жиґимонт видав указ, за яким на місце митрополита Онисифора було поставлено архимандрита Вознесенського монастиря у Мінську Михайла (Рагозу). У королівському указі йшлося, що кандидатуру Михайла — уродженця Мінська, особу знатного походження — висунули „пани-рада" та „рицарство" „грецького закону й церковного підданства", що Жиґимонт надає йому київський престіл, що висвятив його у єпископи патріарх Єремія. Про те, яку роль відіграли у виборах руські ієрархи, немає ні слова. Мабуть, що й роль Єремії була тут не вельми важливою[76]. Того ж дня король підписав циркуляр, який призна-

[75] „W którzych staniech duchownych zamnożył się nierząd za złem pasterstwem mitropolity kyowskiego y halickiego Onisifora Dziewoczky w wierze podeyrzanego, który to dopuścił być episkopom dwużeńcom a ynym episkopom y [redacted] żonami swemi być dopuścił maiącym na sobie stan mniszy y popów dwużeńcóm y trzyżeńców w rozmaitech występkoch podeyrzanych kil[k]a tysięcy namnożył" (Monumenta Confraternitatis...— Vol. 2.— P. 784 (№ 450); цит. [redacted] вид.: Грушевський М. До біографії...— С. [redacted] (прим. 1).

[redacted] В анонімному православному полемічному трактаті „Пересторога" (що був відгуком на опублікований митрополитом Іпатієм Потієм у 1605 р. лист митрополита Мисаїла до папи від 1476 р.) про вибори наступника Дівочки говориться так: „[Єремія] на его мѣстце Михаила Рагозу за залѣценьем христіанства поставилъ; и, Духом Святымъ, подобно, провидячи при посвященью, ижъ онъ [Рогоза] мѣлъ отступникомъ зостати, гды его производилъ, при бытности велю зацныхъ людей, у Вильни, рекъ тые слова: 'аще достоинъ есть по вашему глаголу буди достоинъ; аще ли же нѣсть достоинъ, [redacted] его за достойнаго удаете, азъ чистъ есмь: вы узрите.' Якожъ потомъ и узрѣли есмо его у отступленью" (АЗР.— Т. 4.— С. 206 (№ 149). Раз Єремія дістав повне підтвердження своїх повноважень від короля та ужив їх, [redacted] вагаючись, щоб змістити з посади Дівочку, то видається малоймовірним, щоб він узявся висвячувати наступника, щодо якого мав серйозні претензії. Мабуть, цей уривок з „Перестороги" треба розглядати як приклад класичного полемічного прийому дискредитації опонента, — мовляв, він завжди був поганою людиною.

чався для урядників, князів та шляхти, [redacted] також для руського духовенства Великого князівства Литовського та всіх „країв Руських, [включно] з Київською, Галицькою, Волинською, Підляською та іншими [землями]", рекомендуючи їм нового митрополита та закликаючи усіх підкорятися його керівництву в „духовних справах грецького закону"[77]. Оскільки годі було передбачити, що Єремія так надовго затримається у Москві, а зміщення Онисифора та призначення і висвячення Михайла відбулося швидко — протягом трьох тижнів від моменту прибуття патріарха до Вільна, то не всі руські ієрархи встигли отримати повідомлення про цей намір патріарха та взяти участь [redacted] усіх цих змінах[78]. Патріарх разом [redacted] новим королем-католиком та, можливо, [redacted] руськими світськими можновладцями швиденько владнали справи Руської Церкви. Таким чином, така важлива подія у житті Київської митрополії відбулася без участи руських єпископів.

Спосіб усунення Онисифора був безпрецедентним в історії Руської Церкви. Якщо в XIV — першій чверті XV ст. царгородські патріархи зазвичай не підтверджували повноважень митрополитів, призначених на київський престіл великими литовськими князями, то робилося це не через невідповідність кандидатів, а з наміром зберегти цільну церковну провінцію під началом єдиного митрополита [redacted] резиденцією у Москві. Від моменту поділу Київської митрополії у середині XV ст. Царгород фактично не мав впливу на обрання київських митрополитів, а тим більше на зміщення їх з посад.

З погляду канонічного права дії Єремії були виправдані й законні. Згідно з православним богословським розумінням Святої Тайни Подружжя, перший шлюб має унікальний характер. У випадку його розриву через смерть або розлучення дозволяється повторний шлюб як поступка людській слабкості (питання про третій та четвертий шлюб широко дискутувалося у Візантії). Однак для висвячення у священики, [redacted] тим більше в єпископи, другий шлюб був перепоною. Відновлення церковної дисципліни [redacted] Руській Церкві передбачало дотримання канонів Східної Церкви. І все ж таки, зміщення митрополита Онисифора було вражаючою подією, що виявила брак належної пастирської второпности та зрозуміння ментальности, цінностей та звичаїв, [redacted] також житейські потреби східних християн у Речі Посполитій. Немає ніяких даних про те, що до приїзду Єремії будь-хто із руських єпископів, духовенства чи мирян ставив під сумнів легітимність перебування Онисифора на його посаді. Якщо його двоєженство було відомим, то, як видно, нікому цей факт не вадив. Понад дві

Щодо фактичних даних, „Пересторога" не є надто надійним джерелом. Див. про це: Макарій [Булгаков]. Історія...— Т. 9.— С. 490—491 (прим. 480).

[77] Укази Жигимонта, що стосувалися призначення Рагози, див.: АЗР.— Т. 4.— С. 25—26 (№ 19).

[78] Про невиразну роль руських єпископів та мирян у возведенні Рагози на престіл див.: Макарій [Булгаков]. Історія...— Т. 9.— С. 482—485; Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1994.— Т. 5.— С. 417. У циркулярі, виданому в листопаді, тобто перед від'їздом [redacted] Речі Посполитої, Єремія згадує про Синод, що відбувся після зміщення Онисифора: „Вѣдомо вамъ буди всѣм, яко нѣции от християнъ на соборѣ бывшомъ въ великом граде Вилни по низложенію первого митрополита кνръ Онисифора..." (Monumenta Confraternitatis...— Vol. 2.— P. 208 (№ 137). Виходить, що єпископи приїхали до Вільна не лише після зміщення Дівочки, [redacted] й після обрання його наступника.

сотні років православні у Польщі та Литві жили біч-о-біч з католиками. Згідно зі західним канонічним правом, вдівці могли одружуватися знову, і для висвячення таких кандидатів кількість шлюбів значення не мала. Королям-католикам, що реґулярно призначали удівців на католицькі єпископські престоли, навряд чи спадало на думку, що [redacted] Руській Церкві через повторний шлюб людина може втратити право на рукоположення. Ба й самі руські ієрархи, як бачиться, не свідомо (чи, може, й свідомо) висвячували двоєженців. Для них прискіпливість греків у цій справі — дарма, що йшлося про чіткий канонічний принцип, — була, мабуть, співмірна наполегливості, [redacted] якою греки вимагали припинити слов'янську практику благословення у церквах паски та м'ясива на Великдень. В обох випадках оця непоступливість греків була, мабуть, незрозумілою і, можливо, обурливою.

У Вільні під час зустрічей з патріархом після зміщення Онисифора (в кінці липня або на початку серпня) руські ієрархи мали змогу висловити свою стурбованість із приводу втручання греків у руські церковні справи. 11 (1) серпня, ще перебуваючи у Вільні, патріарх написав митрополитові Михайлові листа, де наказував йому не допускати різних шарлатанів — ієрархів та інших духовних осіб із грецького Сходу — до відправи Богослужінь, видання церковних розпоряджень чи до будь-якої іншої неуповноваженої діяльности. Мабуть, руські єпископи скаржилися патріархові на греків-прибульців, які втручалися у внутрішні справи Київської митрополії, не маючи на те законних повноважень. Ухвали патріарха, [redacted] яких він наказував ієрархам іґнорувати подібні втручання і погрожував відлученням від Церкви кожного, хто не підкориться його ухвалам, були непрямими ґарантіями суверенности руського клиру для мандрівних греків, які зловживали своєю належністю до Грецької Церкви і, видаючи себе перед українсько-білоруською ієрархією, духовенством та вірними за представників патріархату чи інших грецьких православних інституцій, користали [redacted] цього[79].

Патріарх та єпископи, які зібралися у Вільні, покинули місто, мабуть, відразу після написання патріаршого листа до митрополита Михайла, бо вже через п'ять днів усі вони були у Берестї, за 300 кілометрів від столиці[80]. Там під головуванням Єремії було проведено собор руських єпископів. Крім нового митрополита, присутні на ньому були єпископи

---

[79] 16 (6) серпня у Берестї Єремія підготував копію цього листа для луцького єпископа Кирила Терлецького. Обидва листи див. у: АЗР.— Т. 4.— С. 26—28 (№ 20). Зі змісту листів [redacted] випливає, що грецьким духовним заборонялося втручатись у справи Руської Церкви; сказано лише, що руським єпископам [redacted] слід дозволяти таке втручання. Патріарх [redacted] стільки засуджує своїх співвітчизників, скільки докоряє руським ієрархам: „А про тожъ, отнынѣ, и по вси часы, [redacted] вѣки, хочемъ мѣти и приказуемъ тобѣ, епископу Луцкому и Острозскому Кирилу Терлецкому, нынѣ и напотомъ будучимъ абы еси твоя святыни таковыхъ, похотятъ ли литоргисати, или иные дѣйства церковные справовати, въ парафіи своей не допущалъ; а который [руський єпископ? грецький мандрівець?] бы ся хотѣл сему писаню нашему спротивити [redacted] таковаго буди отъ [текст нерозбірливий] анатема, [redacted] отъ нашого смиренія неблагословеніе, въ сій вѣкъ и въ будущій" (Там само.— С. 28).

[80] Схоже, що по дорозі до Берестя Єремія зупинявся у Супрасльському монастирі. Згідно з „Пересторогою", він зняв з посади супрасльського архимандрита Тимотея Злобу за вчинене [redacted] убивство [redacted] призначив [redacted] його місце іншу людину; див.: АЗР.— Т. 4.— С. 206 (№ 149).

Мелетій (Богуринський Хребтович; володимирський), Леонтій (Пельчицький; пінський), Діонисій (Збируйський; холмський), Кирило (Терлецький; луцький) та Гедеон (Балабан; львівський). Бракувало Атанасія (Терлецького; полоцького) та Арсенія (Брилинського; перемишльського)[81]. 16 (6) серпня, на празник Преображення, під час архиєрейської Служби Божої Єремія призначив своїм екзархом єпископа Кирила, уповноваживши його бути зверхником над рештою єпископів, у тому числі і митрополитом, та наказуючи останнім „визнати поміж себе його гідність вищою за нашу (sic)“[82]. Згідно з номінаційною грамотою, патріарший екзарх мав дбати, щоб „ліниві пастирі“ працювали більш ревно і „призвичаїлися до доброго церковного порядку“. Руських ієрархів Єремія закликав працювати разом із Кирилом над проблемами Київської Церкви[83]. Даючи зрозуміти, що він не ставить нового екзарха нижче, ніж нового митрополита, Єремія послав Кирилові копію свого листа щодо грецьких мандрівних духовних, адресованого митрополитові до Вільна.

Призначаючи луцького єпископа екзархом і надаючи йому такі широкі повноваження, патріарх, вочевидь, прагнув установити систему рівноваги управління й контролю в Київській митрополії і водночас зміцнити свій власний вплив [illegible] церковні справи русинів. Якщо реформи, які він запроваджував під час свого побуту в Речі Посполитій, справді мали зміцнити структуру Руської Церкви, то введення посади патріаршого екзарха в руській ієрархії виглядає вельми сумнівним кроком. Ще й місяць не минув, коли Єремія висвятив нового митрополита, надавши йому всі повноваження, традиційно властиві провідникам Київської Церкви, і раптом патріарх вирішив наділити луцького єпископа вищою владою у руських церковних справах. Навіть коли царгородський архиєрей і мав якісь сумніви щодо того, чи зуміє Михайло керувати Руською Церквою у кризовий період (як це припускається в полемічному трактаті „Пересторога“), то сам же він і висвятив його, а король видав указ, яким закликав усіх руських ієрархів, духовенство та мирян підкорятися новому митрополитові. Розпорядження Єремії про призначення Кирила екзархом внес-

---

[81] Макарій припускає, що Терлецький (помер 1591 р.) та Брилинський (помер 1592 р.) були похилого віку, тому фізично не могли поїхати на зустріч з патріархом, див.: Макарій [Булгаков]. Історія...— Т. 9.— С. 489. Про те, чи всі руські єпископи, присутні у Бересті, приїхали туди з Вільна разом [illegible] Єремією, прямих даних немає. Однак, взявши до уваги статус вселенського патріарха, вагомість королівського підтвердження його повноважень та важливість подій, які відбулися у Вільні, можна припустити, що всі присутні у Бересті єпископи зустріли патріарха ще у Вільні.

[illegible] Ця ухвала Єремії збереглася лише як вставка у тексті рескрипту, виданого Жиґимонтом III 9 лютого 1595 р. на підтвердження призначення А. Терлецького, див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.— К., 1859.— Ч. 1.— Т. 1.— С. 252—256 (№ 60) [текст Єремієвого документа див. на с. 254—255]. Порівняння екзарха з католицьким кардиналом, наведене у Єремієвій ухвалі, навряд чи належало перу самого Єремії; слід вважати, що його було внесено ще до подання ухвали Жиґимонтові для підтвердження. Про те, хто саме був присутній [illegible] Синоді, можна довідатися з підписів під цією ухвалою.

[83] Думка, що трапляється [illegible] дослідницькій літературі, нібито Єремія наказував руським єпископам щороку збиратися на Синод, виснувана з відповідного рішення, прийнятого самими єпископами на Берестейському синоді 30 (20) червня наступного року. Ухвали цього Синоду опубл. у: АЗР.— Т. 4.— С. 34—36 (№ 25).

ло ще більший розгардіяш в інституційне та ієрархічне життя Київської митрополії. При загальній тогочасній нестабільності Руської Церкви безпрецедентне рішення вивищити одного [redacted] єпископів, надавши йому особливі повноваження, було погано продуманим нововведенням.

Від Берестя Єремія поїхав до Замостя (близько 170 км триденної подорожі), де його знову гостив Ян Замойський*. Варто зауважити, що Єремія волів зупинитися саме [redacted] польського канцлера і аж на два місяці; правдоподібно, звідти він час від часу робив короткі виїзди [redacted] інші місцевості. Зроджена ще під час навчання у Падуї зацікавленість Я. Замойського грецькою культурою і контактами з греками, воєнно-політична обстановка [redacted] Османській імперії, відкритість Єремії до спілкування із західними християнами, татарські набіги на Поділля, аж по Львів, що почастішали того літа й ранньої осені, — усе це тримало патріарха в Замості[84]. Цікаво, що немає ніяких свідчень про відвідини ним маєтку князя Костянтина Острозького, хоча ціле попереднє десятиліття цей впливовий маґнат так дбайливо підкреслював важливість Царгородського патріархату для руської церковної спільноти. Зі слів Єротея Монемвасійського видно, що Я. Замойський — „велемудрий і добрий чоловік", котрий патріарха дуже поважав, — здобув собі [redacted] меншу повагу [redacted] Єремії та його почту[85].

До Замостя патріарха супроводжували єпископи Кирило, Гедеон та Мелетій. Не виключено, що всі троє не розлучалися [redacted] ним від моменту зустрічі у Вільні, де, як зазначив сам Єремія, зібралися разом з іншими руськими єпископами вже після зміщення Онисифора. Потім Кирило з Мелетієм від'їхали, а Гедеон, який досі вдавав, ніби з луцьким владикою його лучать сердечні стосунки, тут-таки почав його обмовляти, сподіваючись на підтримку патріарха [redacted] конфлікті з Кирилом. Незґрабні заходи львівського єпископа викликали, однак, зворотню реакцію. 24 (14) серпня Єремія видав циркуляр, у якому без церемоній описав підступність Гедеона і застеріг, що будь-які патріарші листи, спрямовані проти Кирила, належить вважати фальшивкою[86]. Смисл цього документа не зовсім чіткий. Можливо, йдеться про листи, підписані раніше ним самим, — [redacted] може, і про сфальсифіковані Гедеоном документи. В усякому разі, Єремія якнайкраще відгукувався про Кирила і підтверджував призначення його екзархом — „на знак ласки і благословення нашого патріаршого". Нагадуючи, що він уже благословив Кирила у Бересті, патріарх

---

* Як довго був Єремія у Бересті, не відомо. Приїхав він туди ще до празника Преображення, тобто до 16 (6) серпня, але 24 серпня вже був у Замості, де підписав дві ухвали. Отже, у Бересті він міг пробути не довше [redacted] кілька днів. Про те, що робили Єремія і провідний польський державний діяч у Замості під час другого візиту патріарха, прямих даних немає.

[redacted] У „Перестторозі" так описується перебування Єремії: „[...] [redacted] для велю потребъ час долгій мѣшкалъ [redacted] Замостью, при вельможномъ панѣ Янѣ Замойскомъ, канцлерѣ [redacted] гетьманѣ коронномъ (который зъ особливыхъ цнотъ, науки [redacted] побожности живота его, и съ того самого, же царь Турецкій оного патріарха барзо поважалъ, яко человѣка зацного и побожного бавилъ при собѣ)", див.: АЗР.— Т. 4.— С. 207 (№ 149). Див. також: Малышевский И.И. Заметка по поводу мнения...— С. 664—668.

85 Стосовно графіка подорожей Єремії по коронних землях Речі Посполитої див.: Малышевский И.И. Заметка по поводу мнения...— С. 663—674.

86 До такого типу листів Єремія відніс усі приписувані йому подібні документи: „Подъ якою кольвекъ датою, будь преднею, альбо послѣднея отъ сего листа нашего" (АЗР.— Т. 4.— С. 28—29 (№ 21; тут с. 29).

підкреслював, що йому належить „старшинство над усіма єпископами [...] [бути] старшим у духовних справах, і так правувати усіма єпископами, наглядати за порядком між ними, научати [їх], [redacted] недостойних знімати [з посади] як наш намісник“[87]. Уся ця словесна щедрість на адресу луцького єпископа є свідченням високої оцінки патріархом руського владики, постать якого пізніша історіографія змальовувала здебільшого у неґативному світлі. Можливо, похвали Єремії диктувалися бажанням присмирити львівського єпископа. Хоч би як, але різке протиставлення Кирила й Гедеона у патріаршому документі навряд чи сприяло стабілізації стосунків серед руської ієрархії.

24 (14) серпня патріарх видав ще одну дивну ухвалу. Незважаючи на обізнаність Єремії стосовно Гедеонових інтриґ, може, ще й до того, як він збагнув ці інтриґи, львівський єпископ зумів витягнути з нього (або сфабрикував сам) патріаршу грамоту, що проголошувала анафему членам Львівського братства, відлученим уже раніше від Церкви ним самим[88]. Цілком можливо, що підписати й скріпити печаттю писаного церковнослов'янською листа з осудом братчиків підмовив патріарха наближений до Гедеона протопресвітер Григорко, але можливо, що патріарший підпис було підроблено[89]. В усякому разі, невдовзі Єремія подав спростування. 5 вересня (26 серпня) у м. Красноставі патріарх зняв анафему [redacted] львівських братчиків, зазначаючи, що планує приїхати до Львова й особисто вислухати взаємні претензії на місці[90]. Насправді Єремія так і не поїхав до Львова, бо пішов поголос, що там шириться пошесть (τεν νοσον)[91]. І хоч остаточно він був на боці братства, видані за його підписом суперечливі ухвали викликали серед руської релігійної спільноти чимале замішання.

Місто Красностав розташоване за якихось тридцять кілометрів від Замостя. Правдоподібно, Єремія, який 30 (20) вересня затвердив Красноставське братство, не раз їздив туди із Замостя, де провів майже весь вересень та жовтень[92]. 16 (6) жовтня (будучи, мабуть, у Замості) патрі-

---

[87] „Але еще, на знакъ ласки [redacted] благословенства нашего патріаршого, тому прежреченному Кирилу, епископу Луцкому [redacted] Острозцкому, видяще его быти мужа искусна и во всихъ дѣйствахъ водлѣ правилъ святихъ Отецъ бѣгла [redacted] ученна, дали есьмо ему старшину надъ всими епископы, то есть екзаршество, врядъ старшій въ духовныхъ справахъ, имъже онъ имать всихъ епископовъ исправляти, и порядку всякого межи ними досмотряти и напоминати, а негодныхъ и извергати, яко нашъ намѣстникъ“ (АЗР.— Т. 4.— С. 29 (№ 21).

[redacted] Monumenta Confraternitatis...— Vol. 2.— P. 196—197 (№ 124). Декрет датований 24 (14) серпня, однак, якщо це фальшивка, дата його, можливо, теж неправдива.

[89] Див. запис на звороті цього документа: „По судѣ ратушномъ лвовскомъ таковыи то лист епископъ заочне презъ Григорка протопопи и от патриярха по руску писаныи взял, напротивко которого самъ патриярхъ рукою другии лист пишет [redacted] Красного Ставу“ (Monumenta Confraternitatis...— Vol. 2.— P. 197 (№ 124).

[redacted] Текст грецькою мовою цього документа та його переклад польською див.: Monumenta Confraternitatis...— Vol. 2.— P. 198—199 (№ 125). Текст грецькою з перекладом на слов'янську мову (де цей лист помилково датований 27 серпня 1587 р.) опубліковано у вид.: Diplomata Statutaria...— Vol. 2.— P. 50—51 (№ 10).

[91] Diplomata Statutaria...— P. 62 (№ 16).

[92] Документ цей був виданий у Красноставі, див.: Monumenta Confraternitatis...— Leopoli, 1896.— Vol. 2.— P. 200—201 (№ 127). Здається, що Єремія [redacted] планував залишатися у Речі Посполитій ще цих два місяці. У своїй ухвалі від 24 (14) серпня про призначен[redacted] Терлецького він вказує, що вже попрощався із львівським та луцьким єпископами: „Отпустихомъ ихъ съ миромъ прощенихъ и благословенныхъ“ (АЗР.— Т. 4.— С. 28 (№ 21).

арх написав листа, яким затвердив Рогатинське братство, щойно створене за львівським статутом. Братству було надане право вибирати й знімати з посади свого священика після схвалення львівського єпископа[93].

Десь під кінець жовтня чи на початку листопада Єремія вирушив у дорогу до Царгорода. Львів, як ми бачили, він обминув; 10 листопада (31 жовтня) був уже в Тернополі, де головував на церковному суді, вирішуючи різного роду суперечки. По дорозі до Молдови йому продовжували представляти на розгляд щораз нові справи; останню, як видається, він розглядав 23 (13) листопада у Кам'янці-Подільському[94]. Цього дня Єремія визнав ставропігійський статус Онуфріївського монастиря у Львові, за яким монастир виходив з-під влади місцевого єпископа і підпадав під юрисдикцію київського митрополита[95]. У листопаді він також написав листа до митрополита, застерігаючи, щоб той припинив практику благословення великодньої паски та принесення печива до церкви після Різдва (так відзначали, ймовірно, материнство Марії, заперечуючи тим самим непорочне народження Христа). Єремія засудив ще й святкування п'ятниці як вільного від праці дня (на відміну від недільного вшанування Воскресіння). Той, хто порушить християнські традиції, зазначені у патріаршій грамоті, піддавався анатемі і ризикові навіки загубити душу[96]. У листопаді Єремія звернувся з листовним закликом до православних мирян підтримати львівських братчиків, які заходилися будувати церкву, та сплатити борг за викуп друкарського верстата І. Федорова[97]. Написав він і розлогий виклад своїх побажань щодо розвитку Львівського братства, якого так і не відвідав через загрозу епідемії в місті. При цьому він повторив деякі положення братських статутів та забезпечив мирянській організації монополію в царині освіти, заборонивши заснування ще однієї руської школи у Львові[98].

Не забув патріарх і про необхідність здійснення індивідуальної пастирської опіки через Тайну Сповіди, зобов'язавши єпископів, щоб при-

---

[93] Текст грецькою мовою цього Єремієвого листа та тогочасний переклад слов'янською див.: Diplomata Statutaria...— С. 60—61 (№ 15). Місце його написання не вказане.

[94] В одній із ухвал стосовно братчиків від 1 серпня (22 липня) 1590 р. вказується, що Єремія розсуджував церковні суперечки, почавши з Тернополя, 10 листопада (31 жовтня) 1589 р., і завершивши 23 (13) листопада у Кам'янці-Подільському; див.: Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.— К., 1846.— Т. 3.— Ч. 1.— С. 57 (№ 7). Група львівських міщан послала своїх депутатів — Хому Бабича, Івана Красовського та Юрія Рогатинця — з проханням, щоб патріарх Єремія розсудив їхній позов на єпископа Балабана; див. їхній лист, датований 18 (8) листопада 1589 р., у: Monumenta Confraternitatis...— Vol. 2.— P. 202—203 (№ 130).

[95] Тексти грецькою і слов'янською мовами див.: Diplomata Statutaria...— P. 56—59 (№ 14); переклад польською на с. 96—97. Текст грецькою надруковано також у: Monumenta Confraternitatis...— Vol. 2.— P. 203—205 (№ 131).

[96] Тексти грецькою та слов'янською наведено в: Diplomata Statutaria...— P. 70—72 (№ 18); переклад польською на с. 102—103.

[97] Текст грецькою мовою уміщено у: Diplomata Statutaria...— P. 68—69 (№ 17). Переклад руською мовою див.: Першодрукар Іван Федоров та його послідовники...— № 64.— С. 99—100.

[98] Варіанти грецькою та руською мовами цього тексту наведено у: Diplomata Statutaria...— P. 62—67 (№ 16).

значали сповідниками тільки найкращих священиків. Душпастирі, які не отримали від єпископа подібних повноважень, не мали права сповідати під страхом позбавлення сану. Єремія проголосив анатему кожному єпископові, який назначить священика сповідником не за духовні його якості, а за дарунки. Він застерігав, що парохи, готуючи своїх вірних до причастя, повинні закликати їх ходити на богослужіння три дні підряд перед сповіддю. Наголосив він і на важливості каяття і покути „не за власним бажанням, а за правилами Апостолів і Святих Отців"[99]. Під кінець свого перебування в Україні Єремія знову звернувся до проблеми двоєженців, дуже суворо засудивши це зловживання[100]. Єротей Монемвасійський зазначає, що із Замостя у супроводі 200 людей Я. Замойського Єремія поїхав до Кам'янця, а вже звідти подався за межі Речі Посполитої[101].

Відлуння патріарших відвідин. Заходи, ужиті Єремією під час його побуту в українсько-білоруських землях, мали допомогти у вирішенні конкретних, специфічних проблем руської церковної спільноти. Усуваючи з посади митрополита, зобов'язуючи ієрархів до спільної праці, затверджуючи численні братства мирян, закликаючи руське духовенство більше дбати про свої пастирські обов'язки, Єремія сприяв процесові церковної реформи. Однак загалом його реформаторська діяльність у Київській митрополії часто мала суперечливий характер, велась, як це видається, імпульсивно, безсистемно, порушуючи традиційний церковний уклад. Призначення Кирила екзархом підірвало стутус щойно висвяченого митрополита. Зміщення Онисифора та гостра нагінка Гедеона, хоч і заслужені, не могли не створити поміж руських єпископів атмосферу непевности, підозрінь, недружелюбности. Патріарша підтримка вольностей для братств обернулася для руських ієрархів втратою їхніх канонічних прероґатив.

Після усіх тих випробувань, які Єремія пройшов і в себе на батьківщині, у попереднє десятиліття, і нещодавно, у Московщині, обставини, серед яких він опинився у Речі Посполитій, були нові й незвичні. Покидаючи межі Османської імперії, він залишив Грецьку Православну Церкву у кризовому становищі, а свій патріархат у відчаї перед лицем неприхованої аґресивности турецьких властей. Щодо самого патріарха, то турки вели політику підриву його гідности й авторитету, а свої православні фракціонери ставили їх під сумнів. У Москві, куди він поїхав за матеріальною допомогою, його півроку тримали під домашнім арештом, силуючи, усупереч його намірам, піднести московського митрополита у патріарший сан. Навіть коли він уже вволив волю своїх господарів, його ще п'ять місяців, попри настійні просьби, не випускали з краю. Хоч московити й дали йому грошей та дарунків, вони, формально визнаючи гідність вселенського патріарха, насправді принизили її, отак ним маніпулюючи.

І ось з Московщини Єремія приїхав до Речі Посполитої, де цивільні власті не лише надали йому повну свободу пересування, але й визнали

---

[99] Оригінал грецькою не зберігся. Віднайдено лише переклад польською цієї ухвали; див.: Diplomata Statutaria...— P. 109.

[100] Monumenta Confraternitatis...— Vol. 2.— P. 209 (№ 137).

[101] Див.: Sathas K. N. Biographikon schediasma...— Parathema (Appendix).— P. 22; переклад англійською подано у: Gudziak B. A. The Sixteenth-Century Muscovite Church...

його зверхність у всіх справах Київської митрополії. По його прибутті до Вільна Жиґимонт III врочисто наділив його правом проводити реформи у Руській Церкві, впливовий польський маґнат Ян Замойський неабияк шанував його — [redacted] словах і на ділі. Про те, що польсько-литовські світські можновладці приймали Єремію краще, ніж московські, говориться у спогадах одного із членів його почту митрополита Єротея Монемвасійського. Згадуючи про погрозу московитів кинути патріарха „в ріку", про його „жорстоких" наглядачів у Москві, про „хитрого" Бориса Годунова, він водночас говорить про „блискучого пана Яна Замойського", „чоловіка велемудрого і доброго"[102]. Потрапивши [redacted] оточення польської католицької еліти та підлеглих йому руських православних, Єремія дістав змогу відновити належну йому патріаршу гідність й утвердитися у патріаршій владі. З королівським указом царгородський архиєрей міг діяти відповідно до свого високого сану. Що він і робив.

Завдяки реформаторській діяльності Єремії єпископи Київської митрополії почали виразніше усвідомлювати потребу проведення реформи. Зміщення митрополита Онисифора привело їх до розуміння, що за канонічні переступи належить кара, і то відчутна; патріархат може вимагати від них, як вони виконують свої обов'язки. До цього єпископи мало чим прислужилися до підтримки мирянських ініціатив, спрямованих на згуртування православної спільноти у Речі Посполитій. Єремія і ієрархію розворушив, і водночас скріпив зародковий рух мирян за церковну реформу, в центрі якого стояли братства. У 1580-х рр. саме миряни першими почали зміцнювати зв'язки з Царгородським патріархатом. Завдяки присутності Єремії [redacted] українсько-білоруських землях, завдяки виступам його на захист мирянських ініціатив патріархат ставав опертям для руського мирянства. Однак ставлення його до руських ієрархів було не надто тактовним, і якщо напочатку ієрархія ще приймала всі патріарші розпорядження мовчки, то під кінець вони вже сіяли зерна глухого невдоволення.

Можна не сумніватися, що, як і в Московщині, у Речі Посполитій Єремія шукав матеріальної підтримки, хоч про якісь спеціальні датки чи прохання про пожертви [redacted] джерелах нічого не сказано[103]. Правда, після його від'їзду від митрополита Михайла вимагали покриття коштів, витрачених на гостини патріарха[104]. Вимогу цю поставив Діонисій, тирновський митрополит, колишній член Острозького гуртка, якого в 1591 р.

---

[102] Sathas K. N. Biographikon schediasma...— Parathema (Appendix).— P. 22; переклад англійською див.: Gudziak B. A. The Sixteenth-Century Muscovite Church... Єротей ані не згадує про контакти Єремії з руським церковним поспільством — мабуть, в очах його грецьких компаньйонів подібні контакти були справою другорядною.

[103] Історики висловлюють думку, що [redacted] виданням суперечливих патріарших ухвал та за призначенням Терлецького екзархом стояли грошові вклади руських єпископів; див.: Franko I. Z dziejów synodu brzeskiego 1596 r. // Kwartalnik historyczny.— 1895.— T. 9.— S. 9—12, та: Макарій [Булгаков]. Історія...— Т. 9.— С. 681—682. У 1570-х рр. Єремія намагався приборкати симонію у церковному житті греків. В ухвалі про призначення сповідників він наголошував на тому, що критерієм відбору священиків для сповідництва мають бути духовні якості, а не піднесені ними дарунки (Diplomata Statutaria...— P. 109). При такому наставленні патріарха видається малоймовірним, щоб сам він практикував симонію. Однак, як вказує Макарій, дивну суперечливість різних патріарших ухвал, виданих під час його візиту в Речі Посполитій, можна було б пояснити саме симонійним змаганням різних зацікавлених сторін.

[104] АЗР.— Т. 4.— С. 208 (№ 149).

східні патріархи посилали до Московщини з повідомленням про визнання Царгородським синодом Московського патріархату. Митрополит визнав вимогу неприйнятною, вважаючи, що Діонисій усе вигадав, та ще твердячи, що він у Вільні підробив патріаршу печать для власного ужитку. Михайло вирішив не прислухатися до його вимог, а натомість написати до патріарха Єремії та перевірити, чи дійсно Царгород бажав собі того, про що говорив Діонисій[105]. Нам не відомо, написав митрополит до Царгорода чи ні, як не відомо і про відповідь звідти. Михайло підозрював, що Діонисій діяв на власний розсуд — як у Вільні, так і у Львові, де цей грецький ієрарх підтримав претензії та звинувачення, висунуті єпископом Гедеоном проти Львівського братства та проти самого київського митрополита, який братство захищав. У той же час Михайло переживав, що коли патріархат і справді посилав до нього тирновського митрополита, то це свідчить про його крайню нужду і нестабільність.

Цілком можливо, що Діонисій, вимагаючи гроші від київського митрополита та підтримуючи львівського владику, перевищив свої повноваження. Можливо, що й позицію царгородського патріарха він витлумачив хибно. Безсумнівно одне — що саме царгородський патріарх посилав його у східнослов'янські краї. Адже митрополит Михайло доклав неабияких зусиль, аби встигнути до Вільна на зустріч з Діонисієм, і виявив патріаршому посланцеві максимум поваги. Отож, якщо представник патріархату висунув якісь претензії, що в очах руського ієрарха було надмірною вимогою, то зрозуміло, звідки взялися сумніви щодо щирости намірів патріархату плекати автентичну солідарність з Київською митрополією. Оскільки моральна підтримка самобутности й етосу Руської Православної Церкви з боку Царгорода була надто незначною, а подекуди й недоречною, руські владики самі взялися до нав'язування унії з Римською Церквою.

У XVI ст. — з інституційною кризою під османським пануванням Царгородського патріархату й аналогічним організаційним занепадом Київської митрополії, — взаємини між патріархатом і Руською Церквою перетворилися на суто формальні. Парадоксально, але криза грецького православ'я у період туркократії спричинила відродження контактів між греками і східними слов'янами. Упродовж XVI ст. греко-православні інституції ставали усе залежнішими від фінансової підтримки Москви, і нужда гнала численних представників Східного патріархату через Україну та Білорусь до московських великих князів та царів за подачками. Рух за духовне, церковне та культурне відродження Руси, який почався в останні десятиліття XVI ст., нагадав його лідерам, що центральною у релігійно-

---

[105] Див. лист митрополита Рагози до Львівського братства, датований 4 грудня 1592 р., у вид.: Monumenta Confraternitatis...— Vol. 2.— P. 402—405. Про Діонисія, з яким Рагоза стрічався у Вільні, він писав так: „Дано ми знат о нем и скоро все отпустивши у великое безгодие ден и ноч ехаломъ [sic], кони похромил, шкодум [sic] поднялъ великую, сам мало здоровя не стратил, его две недели со всим статком посещал, дари сосудами и золотыми почест чинечи ему даровалом, а он вырывши печат патриархи вселенского тутъ в Вилни (достоверное свидительство на то и ныне ест) лист ко мне, менящии быт от патриярхи, подал, в котором пишет (якобы патриархъ), абым ему отослал пятнадцять тысяч аспрь, котории при херитонисанию моем выдал. Што иж ся не толко мне одному, всим когом ся одно радилъ, видело противно, отказ ему уделалом, хотечи сам о том до вселенского патриярхи писати, естли так ест або ни" (Там само.— P. 403).

культурному самовизначенні русинів є грецька спадщина. Тоді ж і Царгородський патріархат знову став турбуватися про еклезіальне благополуччя православної релігії у польсько-литовській Речі Посполитій. Східні патріархи, не маючи змоги суттєво відновити православ'я на власних землях, почали надавати підтримку рухам реформи у Київській митрополії, і тим обнадіювали руських мирян допомогою грецьких православних у релігійно-культурному відродженні русинів. Найвищим виявом інтересу Царгородського патріархату до справ Київської митрополії стало чотиримісячне перебування патріарха Єремії у Речі Посполитій у 1589 р.

Між своїми першими та другими відвідинами України й Білорусі патріарх провів одинадцять місяців у Московщині, де висвятив тамтешнього митрополита Йону в патріарший сан, тим самим зробивши Москву п'ятим православним патріархатом. Реформаторська діяльність Єремії на руських землях була фактично випадковою, результатом його подорожі до Москви. Він, як і всі грецькі духовні у XVI ст. (у тому числі й антіохійський патріарх), лише переїхав через Україну й Білорусь, сподіваючись роздобути в царській столиці щедру фінансову підмогу для свого безталанного патріархату. Хоч у цій подорожі патріарх справді займався деякими проблемами руського церковного життя, ніщо не вказує на те, що приїхав він з певним планом дій стосовно Руської Православної Церкви.

У 1589 р. по дорозі з Москви, де його затримали проти його волі і змусили надати Московській митрополії статус патріархату, Єремія здійснив певну програму реформ у Київській митрополії. Ужиті ним заходи були поштовхом для пожвавлення діяльности здеморалізованої Руської Церкви. Однак мали вони й один несподіваний наслідок. Православні єпископи обурилися таким втручанням патріарха у справи їхньої церковної провінції й розцінили номінацію ним екзарха та, зокрема, надання мирським братствам широких повноважень як загрозу їх власним єпископським прерогативам. Крім того, гостини провідного ієрарха греко-православного світу, котрий провів більше часу з видатними римо-католицькими чиновниками Речі Посполитої, аніж з власними підлеглими — руськими православними, — показали слабкість матірної Церкви і розвіяли навіть найрожевіші уявлення про справжню, дієву солідарність грецької та руської ієрархій. Патріархат вимагав у них грошей, але давав мало надій на конкретну, практичну допомогу у намаганнях Київської Церкви задовольнити духовно-культурні потреби своїх вірних і в її боротьбі проти радикальних реформаторських рухів, проти тиску оновленої Католицької Церкви та за збереження культурної самобутности русинів у Речі Посполитій.

За іронією долі, саме завдяки царгородському патріархові необхідність фундаментальних змін у руськo-православному контексті набрала сили закону. У час організаційної нестабільности Київської митрополії патріарх Єремія започаткував реформи, які заторкували не тільки панівні звичаї у руській церковній спільноті XVI ст., а й традиційні засади східнохристиянського церковного порядку. Проведені ним реформи поставили під сумнів роль митрополита в руській ієрархії та прерогативи ієрархів у Руській Церкві. Стривожені натиском протестантського та католицького оточення, бачачи серйозні недоліки в інституційній структурі

та брак духовної життєвости їхньої Церкви, зрештою, дезорієнтовані суперечливими реформами свого традиційного наставника — Цaргородського патріархату, — руські єпископи наважилися на радикальний крок, проголосивши в українсько-білоруських землях 1596 р. Берестейську унію, що мала далекосяжні наслідки для всієї східнохристиянської спільноти в Речі Посполитій.

Borys GUDZIAK

PATRIARCH JEREMIAH OF CONSTANTINOPLE, THE CREATION OF THE MOSCOW PATRIARCHATE AND CHURCH REFORMS IN UKRAINIAN-BELARUS' LANDS AT THE END OF THE 1580s

The article focuses on the relations between the Patriarchate of Constantinople and both the Ruthenian Church and Muscovy during the last decade preceding the Union of Brest while surveying interconfessional relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth and the crisis of the Greek Orthodox community in the Ottoman Empire. On the basis of Slavonic and Greek sources in particular, the Pseudo-Dorotheos chronicle, the author recreates the chronology of Jeremiah's journey. He depicts the hardships encountered by the Patriarch and his suite while in Moscow, and narrates the events leading up to the forcible and uncanonical elevation of the metropolitan of Moscow to patriarchal status. Jeremiah's first and second journeys through the Ukrainian-Belarus' lands are detailed in the broad context of contemporary Eastern European political and religious affairs. The article analyzes Jeremiah's reforms of 1588—1589 and their far-reaching consequences for the Kyivan Church. The author argues that a time of great ferment in European religions and cultural life, the internal problems of society in Ukraine aggravated by the consequences of Jeremiah's reforms, pushed the hierarchs of the Kyivan Metropolitanate to leave the jurisdiction of the Great Church and opt for the union with Rome.

Ігор СКОЧИЛЯС

ГЕНЕРАЛЬНІ ВІЗИТАЦІЇ В УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКИХ ЄПАРХІЯХ КИЇВСЬКОЇ УНІАТСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ. 1596—1720 РОКИ

Вступні зауваги. Зміни, що впродовж XVII ст. заторкнули уніатську церкву в українських та білоруських землях Речі Посполитої[1], значною мірою змінили її догматичне та пастирське богослов'я, обрядовість, організаційну структуру й врешті-решт витворили нову еклезіологію унії. Одним із наслідків цих далекосяжних змін було те, що Київська церква усе більше почала відходити від того ідеалу поєднання східних церков з Апостольською столицею, що був задекларований у програмних документах руських світських і церковних зверхників XV—XVI ст.

Для зрозуміння тих трансформацій, яких зазнала уніатська церква в Речі Посполитій, засадниче значення має вивчення церковної програми з'єднаної з Римом руської ієрархії, яка в нових для себе умовах міжконфесійної конфронтації з Православною церквою та польським латинським єпископатом намагалася якось пристосувати організаційні і пастирські структури Київської церковної провінції до зрослих вимог епохи, позначеної, з одного боку, постанням у середині XVII ст. Української козацької держави, котра взяла під свій захист православ'я, а з іншого — поглибленням у Західній Європі католицької реформи, поступовим занепадом Речі Посполитої та зростаючою експансією Російської держави на Сході, а разом із нею — й місійною активністю в українських землях Московського патріархату. Організаційна структура уніатської церкви потребує прискіпливої уваги української історіографії ще й з того огляду, що саме в її надрах протягом XVII і особливо XVIII ст. створювалися фактично

---

[1] Канонічний статус Київської уніатської митрополії в українських і білоруських землях та особливості внутрішнього життя уніатської церкви впродовж XVII ст. окремо обговорені в одній зі статей Софії Сеник, що спочатку з'явилася друком українською мовою (Сеник С. Українська Церква в XVII столітті // Ковчег. Збірник статей з церковної історії.— Львів, 1993.— Ч. 1.— С. 23—66), а недавно побачила світ у доповненому варіанті англійською мовою (Senyk S. The Ukrainian Church in the Seventeenth century // Analecta Ordinis S. Basilii Magni (далі— AOSBM).— Romae, 1996.— Vol. XV.— Fasc. 1—4.— P. 339—374). Різні аспекти інституційного розвитку уніатської церкви детально розглянуто на одній зі сесій міжнародної наукової конференції, організованої Інститутом історії Церкви Львівської богословської академії в жовтні 1995 р. з нагоди 400-річчя унії: Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті. Матеріали Четвертих „Берестейських читань". Львів, Луцьк, Київ, 2—6 жовтня 1995 р. / Ред. Б. Ґудзяк, співред. О. Турій.— Львів, 1997.

автономні щодо польських урядових установ форми українського самоуправління на Правобережжі та західних українських етнічних землях. Використовуючи організаційну структуру єпархій Київської митрополії, українці на різних рівнях (єпархія—деканат—парафія) отримали змогу декларувати свої вимоги на щорічних єпархіальних соборах духовенства, захищати права й привілеї „руської нації" на засіданнях „духовних" судів консисторій, виявляти свій традиційний етос у діяльності церковних братств, різного роду харитативних організацій, парафіяльному шкільництві тощо, що в кінцевому підсумку дало їм змогу значною мірою зберегти свою національну та релігійну ідентичність.

Інститутами, з допомогою яких реґулювалося церковне життя в Київській митрополичій провінції протягом XVII—XVIII ст. та здійснювалася модернізація всієї уніатської церкви, на наш погляд, були єпархіальні собори духовенства (генеральні конґреґації) та канонічні (апостольські, або папські, митрополичі, генеральні (єпископські) й деканські візитації церков[2].

У нашій статті йтиметься про єпископські візитації, оскільки саме вони впродовж XVII — початку XVIII ст. були в уніатській церкві найбільш поширеною формою пастирської опіки та церковно-адміністративного контролю за діяльністю парафіяльного духовенства і життям мирян. На жаль, з того часу збереглося обмаль автентичних свідчень про програму, характер та мету генеральних візитацій, тому нашим завданням буде інвентаризація усіх наявних джерел про пастирську діяльність українсько-білоруських владик. Важливо також простежити еволюцію інституту єпископських візитацій у кожній з тодішніх уніатських єпархій, з'ясувати особливості проведення канонічних оглядів церков у єпархіях, що визнали зверхність Римського престолу на зламі XVII—XVIII ст. (Луцька, Перемишльська[3]). За межами праці залишено єпископські візитації василіян-

---

[2] На пастирські візитації (поряд з єпархіальними синодами) як [illegible] дієвий засіб реформи уніатської церкви в XVII—XVIII ст. вперше звернено увагу дослідниками в таких працях: Плохий С. Н. Папство [illegible] Украина. Политика римской курии [illegible] украинских землях [illegible] XVI—XVII вв.— К., 1989.— С. 107—109; Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce XVI—XVIII w. // Kościół w Polsce.— Kraków, 1969.— T. 2.— S. 900—901; Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966—1979 / Praca zesp. pod red. J. Kłoczowskiego.— Lublin, 1992.— S. 225; Litak S. Reformy kościelne XVI w. // Uniwersalizm i swoistość kultury polskiej / Pod red. J. Kłoczowskiego.— Lublin, 1989.— S. 165; Śliwa T. Kościół unicki w Polsce w latach 1596—1696 // Historia Kościoła w Polsce / Red. B. Kumor, Z. Obertyński.— Poznań; Warszawa, 1974.— T. 1: do roku 1764.— Cz. 2: od roku 1506.— S. 277—278. З неопублікованих праць особливої уваги заслуговує дисертаційне дослідження випускника Київської духовної академії Петра Левицького (Левицкий П. Униатские визиты, или ревизии приходов 18 ст., как церковно-исторический материал. 1908 г. // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Ін-т рукописів, ф. 304 (Дисертації Київської духовної академії), спр. 2029. Певне значення мають також праці З. Комосінського (Komosiński Z. Prowincjonalny Synod Rusko-unicki w Zamościu 1720 r.— Lublin, 1968 (машинопис дисертації зберігається у бібліотеці Люблінського католицького університету) та С. Сярока (Siarok S. De Synodo Zamosciana Ruthenorum habita a. 1720. Ejus causae, celebratio, decreta de re theologico-sacramentali et approbatio.— Roma, 1937 (праця зберігається у бібліотеці Римського університету).

[3] У статті не розглядатиметься питання про єпископські візитації у Львівській єпархії з тих міркувань, що тут унія була запроваджена лише в 1700 р., і пастирська практика місцевих владик протягом перших двох з половиною десятиліть XVIII ст. мало чим відрізнялася

ських монастирів, позаяк вони мали інший статус, до того ж їх проведення перебувало в компетенції Василіянського чину. Отже, нашим завданням буде з'ясування хронології, територіальної охопленостн та особливостей виключно візитацій церков Київської митрополії, котрі здійснювалися уніатськими владиками особисто або уповноваженими для цього особами (візитаторами).

Характер пастирських візитацій [redacted] уніатській церкві у перші десятиліття після Берестейської унії. Багато дослідників минулого та й більшість сучасних, оцінюючи наслідки Берестейської унії[4], підкреслюють, що розкол у білорусько-українській релігійній спільноті був цілком несподіваним як для сучасників, та і для наступних поколінь[5]. На нашу ж думку, драматичні події кінця XVI ст., коли унію відкинула переважна більшість православного люду і, як наслідок, уніатська ж ієрархія опинилася без вірних, а вірні — без ієрархії[6], були обумовлені попереднім інституційним розвитком Київської митрополії, й зокрема протягом усього XVI ст., коли миряни через недолугість, байдужість і некомпетентність своїх духовних пастирів втратили відчуття єдности християнської спільноти, що була такою важливою для релігійної ментальности людей раннього модерну, [redacted] разом [redacted] ним і зневіру в пастирське благословення від руських митрополитів і єпископів, котре вони могли отримати передусім у часі канонічної візитації й котре було таким конечним у той неспокійний час, сповнений радикальних поворотів історичного дискурсу та принадних спокус процвітаючої західної цивілізації. Духовний зв'язок зі своєю паствою руські ієрархи втратили давно[7], й не в останню чергу через

від візитацій у православних єпархіях на території Речі Посполитої (детальніше про це див.: Скочиляс І. Акти духовних судів українських церковних установ XVII—XVIII ст. (за матеріалами виїзних засідань єпископсько-консисторського суду Львівської єпархії 1700—1725 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 1999.— Вип. 34.— С. 425—438).

[4] Різнобічне обговорення передумов Берестейської унії, ставлення до неї єпископату й різних прошарків руського суспільства, а також огляд подій першої половини 90-х рр. XVI ст. подано в: Gudziak B. A. Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest.— Cambridge (Mass.), 1998.— P. 209—244; Ґудзяк Б. Київська ієрархія, Берестейські синоди і укладення Берестейської унії // Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. Матеріали Перших „Берестейських читань". Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1—6 жовтня 1994 р. / Ред. Б. Ґудзяк, співред. О. Турій.— Львів, 1995.— С. 101—136 (разом з обговоренням). З польської перспективи укладення Берестейської унії обговорює о. Болеслав Кумор: Kumor B. Geneza i zawarcie Unii Brzeskiej // Unia Brzeska z perspektywy czterech stuleci / Red. S. Gajek, S. Nabywaniec.— Lublin, 1998.— S. 27—55.

[5] Зокрема, такої думки дотримується Софія Сеник, котра пише, що „поділ [...] був наслідком, ніким [redacted] передбачуваним" (Сеник С. Українська Церква...— С. 23).

[6] Хинчевська-Геннель Т. Берестейська унія в XVII столітті [redacted] польської точки зору // Держава, суспільство і Церква [redacted] Україні у XVII столітті. Матеріали Других „Берестейських читань". Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1—6 лютого 1995 р.— Львів, 1996.— С. 91.

[7] Див., наприклад, міркування з цього приводу Бориса Ґудзяка (Gudziak B. A. Crisis and Reform...— P. 241—244) та Бориса Флорі (Флоря Б. Н. Кризис организационных структур православной церкви в XVI в. // Дмитриев М. В., Флоря Б. Н., Яковенко С. Г. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и [redacted] Белоруссии в конце XVI—XVII в.— Москва, 1996.— Ч. 1: Брестская уния 1596 г. Исторические причины.— С. 33—41; його ж. Епископы, православная знать [redacted] братства. Вопрос [redacted] реформе церкви в последнее десятилетие XVI в. // Там само.— С. 95—115). Б. Флоря, зокрема, звертає увагу на ту обставину, що [redacted] XV—XVI ст. „своєю практикою роздачі

занедбання одного зі засадничих обов'язків єпископів — візитації своєї церковної провінції, а переглянути суть свого пастирського служіння, відновити духовний зв'язок з мирянами та духовенством через візитаційну практику за короткий відрізок часу було і неможливо, і не під силу уніатській церкві, що тільки-но спиналася на ноги.

Розуміючи це, руські єпископи ще [redacted] переддень Берестейської унії, складаючи для польського уряду та Апостольського престолу свої вимоги[8], звернули окрему увагу на проблеми, пов'язані з функціонуванням у Київській митрополії інституту канонічних візитацій. У первісному варіанті польською мовою „Артикулів", що найповніше відображали програму реформ руської церкви, ієрархи акцентували увагу на карності духовенства візитаторам та невтручанні світських чинників, передусім коляторів парафій, у їхню юрисдикцію. Цьому питанню відведено значну частину 28-го параграфа „Артикулів". У ньому владики скаржаться, що „[...] як у королівщинах, так і [redacted] [маєтках] панів та зем'ян — мають місце [...] непослух нам від священиків наших, [...] деколи й самі пани старости та деякі їх урядовці [...] своїх священиків захищають, на собори до єпископів не пускають, [redacted] нам, єпископам, карати свавільних не дозволяють, наших візитаторів оббріхують, ганьблять і б'ють, — [тож] просимо покласти цьому край, щоб ми мали право карати свавільних і наглядати за порядком. А якщо б єпископ когось за непослух чи якесь зловживання відлучив від Церкви, то щоб уряд і пани, довідавшись про це від єпископів і візитаторів, таким [духовним] не дозволяли відправляти духовні чинності, ані служити [redacted] церквах, доки вони не оправдаються перед своїм пастирем"[9]. Окрім цього пункту, руські владики зажадали ґарантій своєї ви-

---

церковних посад Ягеллони фактично паралізували діяльність ієрархії, спрямовану на викорінення вад церковного життя", тому, на його думку, „об'єктивним наслідком таких дій був розвал церковної організації і церковного життя, [redacted] [...] вихідці із знатних сімей, котрі обіймали єпископські кафедри і посади настоятелів великих монастирів, не були підготовленими до виконання своїх пастирських обов'язків і не прагнули до цього..." (Флоря Б. Н. Кризис организационных структур...— С. 35, 37).

[redacted] Унійна програма руського єпископату загалом та еклезіологія унії, викладена [redacted] „Артикулах", проаналізована [redacted] низці праць, найважливішими з яких є: Ґудзяк Б. Київська ієрархія...— С. 101—172 (разом з дискусією); Патрило І. Артикули Берестейської Унії // AOSBM.— 1996.— Vol. 15.— P. 47—102; Dmitriev M. The Religious Programme of the Union of Brest in the Context of the Counter-Reformation in Eastern Europe // Journal of Ukrainian Studies / Ed. Zenon E. Kohut.— 1992 (Summer—Winter).— Vol. 17.— № 1—2: Special issue Early Modern Ukraine.— P. 29—43; Gudziak B. A. Crisis and Reform...— P. 209—244. „Артикули" неодноразово публікувалися; останні публікації їх мовою оригіналу та [redacted] перекладі українською й польською мовами з'явилися друком у: Артикули, що належать до з'єдинення [redacted] Римською Церквою // Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. Матеріали Перших „Берестейських читань". Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1—6 жовтня 1994 р.— С. 173—179; Тимошенко Л. В. Артикули, що належать до з'єднання з Римською церквою // Український історичний журнал.— 1996.— № 2.— С. 29—33; Artykuły do zjednoczenia // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze (далі — WZU).— Warszawa, 1997.— T. 4—5.— S. 357—362.

9 „[...] [redacted] iz sie dzieią wielkie zbytky i nieposłuszenstwa nam od popow naszych tak w miesciech jego Krol[ewskiej] M[ości] iako tez w panskich i ziemianskich, [...] a podczas i sami panowie Starostowie i niektore ich vrzędy [...] popow swoich bronią, na sobory do Episkopow ieździc nie dopuszczaią, i nam Episkopom swowolnych karac nie dopuszczaią, visitatorow naszych lzą sromocą bią, prosimy aby sie to warowało, zeby nam było wolno svowolnych karac i porządki doglądac, a iesliby ktory dlia nieposłuszenstwa swego albo [redacted] iaki exces był od

ключної юрисдикції над церковними братствами, школами та духовними семінаріями (артикули 26—27). Очевидно, ця вимога була не лише зумовлена особливим статусом Львівського, Віленського та деяких інших братств у руській церкві, але й спричинена тогочасним пастирським досвідом єпископів, які під час канонічних оглядів своїх єпархій, вочевидь, часто стикалися [redacted] відвертою непокорою й небажанням церковних інституцій ревізувати їх і підлягати церковно-адміністративному контролеві владик. Не тільки братства, але й цілі парафії відмовляли єпископам у послухові, тому вони [redacted] могли дістатися до таких святинь і навіть відправити там Богослужіння. Тож не дивно, що [redacted] 29-му пункті „Артикулів" владики наполягали, аби „собори та парафіяльні церкви, незалежно від їх влади і підданства, [...] перебували під юрисдикцією і владою своїх єпископів [...]"[10]

На жаль, про пастирські візитації уніатських владик у поберестейську добу включно до початку XVIII ст. відомостей дуже мало[11]. Більшість принагідних згадок про відвідування єпископами й митрополитами своєї пастви дають змогу відтворити певною мірою лише хронологію та географію візитацій. Практично всі церковні джерела першої половини XVII ст. не інформують нас про правову базу цих візитацій, нормативні акти, що

Episkopa excomunicowany aby [redacted] daniem wiadomosci od Episkopow i Visitatorow ich Vrząd i panowie takim spraw duchownych odrawowac i w koscieliech sluzyc nie dopuszczali poki sie [redacted] przed swoim pastirzem obwienienia swego sprawi..." (Articuli ad Unionem Ecclesiae Ruthenae cum Ecclesia Romana pertinentes, ab Hierarchia Ruthena paratae et exhibitae. Beresti, 11.VI.1595 // Documenta Unionis Berestensis ejusque auctorum (1590—1600) (далі — DUB) / Ed. A. G. Welykyj.— Romae, 1970.— P. 65—66). В перекладі на українську „Артикули" опубл. у: Основні документи Берестейської унії // AOSBM.— Romae, 1996.— Vol. 15.— Fasc. 1—4.— P. 19—25. Наведену цитату в скороченому викладі подає: Грушевський М. Історія України-Руси / Репр. вид.— К., 1994.— Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV—XVII віків.— С. 473.

[redacted] „[...] kościoły soborne i insze okrestne [...] aby pod mocą i władzą Episkopow swoich były..." // DUB.— P. 66.

[11] Незадовільний стан дослідження історії цього надзвичайно важливого інституту управління уніатською церквою в українській і зарубіжній історіографії виразно дався взнаки, зокрема, під час Берестейських читань, організованих Інститутом історії Церкви Львівської богословської академії у 1996 р., коли на запитання про візитаційну практику руських владик у XVII ст. доповідачі або розпачливо розводили руками, або давали поверхові відповіді (див., зокрема, дискусію у Львові на Четвертих „Берестейських читаннях": Сеник С. Берестейська унія і світське духовенство: наслідки унії у перших десятиліттях // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті. Матеріали Четвертих „Берестейських читань". Львів, Луцьк, Київ, 2—6 жовтня 1995 р.— Львів, 1997.— С. 71—72). Деякі дослідники, правда, наголошують [redacted] важливості пастирської діяльности уніатської ієрархії для захисту або поширення унії (Див.: Там само; Сеник С. Українська церква...— С. 27, 54). Однак назагал дослідники для XVII — середини XIX ст. обмежуються загальними міркуваннями, що „єпископи особисто або через довірених каноніків-візитаторів здійснювали раз на кілька років інспекційну ревізію підвладних монастирів і плебаній", а „у проміжках між ревізіями-візитаціями нагляд за рядовим духовенством здійснювали старші священики-декани", не вдаючись до детальнішого обговорення питання (Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн.— К., 1994. — Кн. 3: Кінець XVI — середина XIX століття.— С. 128). Див. також рецензію Леоніда Тимошенка на цей том книги, опубл. у: Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1997.— Т. CCXXXIII.— С. 553—555).

визначали порядок і послідовність канонічного огляду церков, дуже рідко згадують про предмет та об'єкт пастирських візитацій, права та обов'язки візитаторів.

Після Берестейського собору канонічні візитації [redacted] уніатській церкві протягом тривалого часу продовжували зберігати риси, притаманні православним візитаціям попереднього періоду. А візитаційна практика православної церкви у Польщі й Великому князівстві Литовському впродовж XVI ст. опиралася на права й привілеї, надані руському єпископатові правителями обох держав ще в середині XV ст.[12] та неодноразово потверджувані у наступному столітті (у 1504, 1543 та 1621 рр.). Візитаційна практика руських владик також взорувалася на канонічне право східної церкви, акумульоване [redacted] „Кормчих книгах“ (Номоканонах)[13] (куди, зокрема, [redacted] XI—XII ст. увійшли новели візантійського імператора Юстиніана (527—565), що регламентували обов'язки ієрархів) різних редакцій і списків, що побутували [redacted] українсько-білоруських землях часів середньовіччя, й на пастирський досвід ієрархів Київської митрополії попередніх століть, відображений, зокрема, у відомому „Свитку Ярослава“[14].

---

[12] Йдеться про грамоту Володислава [redacted] 1443 р. (опубл. в: Akta Aleksandra, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego i t. d. (1501—1506).— Kraków, 1927.— S. 390—393 (№ 233), у якій він дарував Руській церкві право дотримання східних обрядів. Грамота надавала православному єпископатові та кліру „довічне право [redacted] володіння селами й землями, які їм законно належали, санкціонувала повернення Руській церкві неправно відібраних земель, захищала прерогативу єпископів східного обряду судити священиків та відновила право ієрархів вирішувати подружні питання, у тому числі й давати розлучення, дозволені православними канонами“ (Gudziak B. A. Crisis and Reform...— P. 45—45). Для деяких православних єпархій прерогативи владик щодо їхньої юрисдикції над східними християнами були потверджені ще раніше. Зокрема, Перемишльська єпархія отримала такий королівський привілей у 1405 р. Згідно з грамотою, тодішньому перемишльському владиці Атанасію надавалося право адміністрації церковними інституціями та маєтностями, повної юрисдикції над духовенством, право духовного суду над вірними єпархії та дозвіл [redacted] побирання так званого куничного податку, котрий, як правило, збирався під час виїздів владик або їхніх намісників до парафій (Bendza M. Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596—1681. Studium historyczno-kanoniczne.— Warszawa, 1982.— S. 56—57, 67; текст привілею опубл., зокрема, в: Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (далі — AGZ).— T. VII.— S. 50—51 (№ 26); Malinowski M. Die Kirchen und Staats Satzungen bezüglich des gr. kat. Ritus der Ruthenen in Galicien.— Lemberg, 1861.— S. 444). Хоч у привілеях безпосередньо і не йдеться про право руської ієрархії візитувати православні церкви й монастирі, однак, без сумніву, саме ці документи слугували єпископатові [redacted] правове визнання світською владою їхнього виключного права уділяти пастирську опіку своїм вірним та здійснювати над [redacted] церковно-адміністративний контроль, що було в той час дуже доречним, адже це право неодноразово заперечувала латинська ієрархія у Речі Посполитій, [redacted] також світська адміністрація й дідичі маєтків, на території яких були православні храми.

[13] Зміст руської „Кормчої книги“ докладно проаналізовано в: Бенешевич В. И. Древнеславянская Кормчая: XIV титулов без толкований.— София, 1987.— Т. 2; Лотоцький О. Українські джерела церковного права.— Варшава, 1931.— С. 77—101; Павлов А. Первоначальный славянорусский Номоканон.— Казань, 1869; Ostrogorskij G. Geschichte des byzantinischen Reiches.— München, 1940.

[14] Один [redacted] уступів „Свитка Ярослава“ наголошував на конечності пастирського нагляду митрополитів і єпископів за паствою: „Во всемъ княженіи нашемъ да искоренит ся всякъ беззаконенъ и блудъ, тѣмъже преосвященный митрополитъ [redacted] боголюбивыи епископы да посылаютъ смотрити сего, и аще гдѣ таково беззаконіє обрящет ся, исправляти якоже

Важливе значення для окреслення юридичного статусу практики канонічних візитацій у Київській митрополії мала грамота короля Олександра від 5 лютого 1498 р., котру він видав у відповідь на скарги віленського духовенства, незадоволеного „новинами“, запровадженими у Вільні митрополитом Макарієм. Йшлося про непомірні податки, що стягувалися ним з православних кліриків, та про підвищену плату за візитацію православних церков міста — так зване подъездное[15]. Король задовольнив супліку священиків і розпорядився повернути давню традицію, таким чином відновивши правові рамки митрополичої візитації у Вільні в тому вигляді, у якому вони проводилися у попередній період. Про те, що православної традиції проведення канонічних візитацій у перші кілька десятиліть після Берестейської унії дотримувалися й уніатські ієрархії, свідчить пастирська діяльність полоцького архиєпископа Йосафата Кунцевича, котрий наголошував на дотриманні уніатами східнохристиянської традиції й опирався у судівництві на вже згадуваний „Устав Ярослава“[16], який опосередковано заторкував і питання про характер влади єпископа над духовенством і вірними.

На це вказує й постава тогочасної уніатської ієрархії, яка на закиди православних про підпорядкованість Римові та втрату своєї релігійної ідентичности відповідала практичними заходами щодо збереження східних обрядових практик і механізмів управління церквою. Традиційне для українсько-білоруського єпископату бачення свого пастирського обов'язку виразно простежується у висловах одного з перших уніатських митрополитів Іпатія Потія (1600—1613): „Обов'язок кожного пастиря [...] — це піклування про стадо, доручене йому, та пильно про нього дбати [...] Тому їм як пастирям і слугам Божої Церкви, котрим доручено [...] стадо розумних Христових овець, потрібно якнайпильніше дбати, щоб воно не було розпорошене“[17]. На думку дослідників, уже в перше поберестейське десятиліття в уніатській ієрархії виробилося розуміння того, що „прийняття унії значною мірою залежало від пастирських зусиль окремих єпископів“[18]. На важливості єпископських візитацій для поширення унійної ідеї в українських та білоруських землях наголошував у своїй хоч і наскрізь апологетичній, однак усе ж дуже вартісній праці „De laboribus unitorum...“, Яків Суша, який писав, що за допомогою канонічних оглядів церков уніат-

---

преднаписаше ся“; цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. V.— С. 470. Походження, автентичність, зміст та церковно-юридичний аспект використання „Уставу Ярослава“ в пастирській практиці українсько-білоруськими владиками розглядає у спеціально присвяченій цьому питанню статті Олександр Лотоцький; див.: Лотоцький О. „Свиток Ярославль“ // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений Масарикові.— Прага, 1925.— Ч. 1.— С. 118—138; пор.: його ж. Українські джерела церковного права.— С. 233—253.

[15] Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. — К., 1994. — Кн. 1—2: Середина XV — кінець XVI століття.— С. 53.

[16] Сеник С. Українська Церква...— С. 32—33; Senyk S. The Ukrainian Church...— P. 347—348. Аналіз „Уставу Ярослава“ див. у: Лотоцький О. Українські джерела церковного права.— С. 233—253.

[17] Цитується із незначними скороченнями за: Сеник С. Два митрополити Потій і Рутський // Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління...— С. 144.

[18] Сеник С. Українська Церква...— С. 30; Senyk S. The Ukrainian Church...— P. 345.

ським ієрархам вдалося навернути до єдности з престолом св. Петра „велике число душ"[19].

З тим, що генеральні візитації, очолювані уніатськими єпископами, мали місце в XVII ст., погоджується більшість дослідників[20], які, однак, слушно зауважують, що про пастирську діяльність уніатських єпископів до цього часу відомо дуже мало[21]. Це частково пояснюється тим, що в досліджуваний період єпископські візитації справді не були традиційним явищем у парафіяльному житті уніатської церкви, а відбувалися врядигоди. Так, київські митрополити неодноразово скаржилися, що змушені самотужки, без допомоги владик, здійснювати канонічні огляди церков[22], незважаючи на те, що єпископів до цього неодноразово схиляла Конґреґація поширення віри[23]. До пастирських візитацій своїх єпархій владик певною мірою зобов'язували й „Правила для єпископів"[24], складені Йосифом Рутським перед 1636 р. У цих „Правилах..." митрополит, між іншим, вимагав від владик візитувати разом з ним їхні єпархії (розділ 2, параграф 4). Передбачалося також, що вони мають підтримувати зі своїм архиєреєм сталий зв'язок, відвідуючи його кожного третього року, та письмово інформувати митрополита про стан справ у єпархії, а зібрати достовірні відомості про це було дуже важко без реґулярних візитацій церков єпархії. Загалом в уніатській церкві протягом XVII ст. серед її духовної еліти, не без латинських впливів та „Правил..." Й. Рутського, виробилося розуміння важливости такого інституту церковного управління, як єпископські візитації. Типовий приклад еклезіальної свідомости уніатської ієрархії — відповіді (Zwierciadło albo zasłona od prew[ielebnego]

---

[19] Susza J. De laboribus Unitorum, promotione, propagatione, et protectione Divina unionis ab initio eius usque ad haec tempora Jacobi Susza Episcopi Chelmensis anno D[omi]ni 1664 // Harasiewicz M. Annales Ecclesiae Ruthenae.— Leopoli, 1862.— P. 304—305, 310.

[20] Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego...— S. 865.

[21] Пекар А. Іпатій Потій — провісник З'єдинення // AOSBM.— Romae, 1996.— Vol. 15.— Fasc. 1—4.— P. 219.

[22] Незадоволення візитаційною практикою тогочасного уніатського єпископату виявляв уже митрополит Й. Рутський, нарікаючи, що інші владики нехтують цим обов'язком; див.: Сеник С. Два митрополити...— С. 141. На тому, що уніатські єпископи в той час назагал нехтували своїми пастирськими обов'язками, наголошував у 1622 р. також папський нунцій де Торрес, виділяючи з-поміж руських владик лише Йосафата Кунцевича: „Полоцький архієпіскоп веде суворе життя, завжди носить на тілі волосяницю і є прикладом для всієї своєї єпархії. Інші єпіскопи мають найкращі прагнення, однак їм не вистачає здібностей, потрібних для поширення божої слави"; цит. за: Правда про унію. Документи і матеріали. Вид. друге, доповнене / Ред. колегія: В. Ю. Маланчук, М. М. Олексюк, Ю. Ю. Сливка.— Львів, 1968.— С. 39 (№ 21).

[23] Див., наприклад, розгляд Конґреґацією у 1633 р. питання про візитацію галицьким титулярним єпископом „руських уніатських церков": Decem negotia Ep[iscopi] Haliciensis et responsum S. Congregationis de Prop. Fide. Roma, 28.II.1633 // Acta S. C. de Propaganda Fide ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantia / Ed. A. G. Welykyj.— Romae, 1953.— Vol. I: 1622—1667.— P. 125.

[24] Опубліковані в: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.— Вильно, 1900.— Т. 12.— С. 201—210; Regulae s. d. Episcoporum, quas, ut videtur, Metropolita in ultimo Capitulo Generali eius vita durante promulgavit // Epistolae metropolitarum kioviensium catholicorum (далі — EM): Josephi Velamin Rutskyj Metropolitae Kioviensis catholici (1613—1637) / Ed. T. T. Haluščynskyj, A. G. Welykyj.— Romae, 1956.— P. 369—380 (№ 188).

i[ch] m[ości] oyca P. W. Orańskiego [...] naprzeciw uszczypliwey Perspektywie przez x[się̨dza] K. Sakowicza, złożonego archymandritę dubieńskiego zebraney i napisaney) турово-пінського єпископа Пахомія Оранського (1637—1653) на закиди колишнього уніата, котрий перейшов у латинство, Касьяна Саковича. П. Оранський намагався, хоч не так яскраво й арґументовано, як православні у „Літосі“, переконати свого опонента й руську суспільність загалом, що уніатська церква таки намагається позбутися неосвічености парафіяльного кліру та безладу в своїх пастирських і організаційних структурах, і, як приклад добрих намірів уніатських владик, називав єпархіальні собори та канонічні візитації, котрі, на його думку, мали б зарадити невідрадному станові його церкви[25]. Та, щоб відповісти на запитання про те, чи справді уніатські владики відповідали тому ідеалові ієрарха, котрий був змальований у „Правилах...“ Й. Рутського та інших писаннях уніатської ієрархії, необхідно простежити хронологію, періодичність та динаміку канонічних ревізій церков у XVII ст. для кожної єпархії Київської митрополії зокрема.

Володимирсько-Берестейська єпархія. Є підстави твердити, що канонічні візитації в єпархії проводилися уже напередодні та в перші роки запровадження унії. Так, Атанасій Пекар зауважує, що тодішній берестейський владика Іпатій Потій (1593—1613) „від початку свого владицтва [...] об'їжджав окремі парафії розлогої єпархії і палкими проповідями вже заздалегідь переконував своїх духовних овечок про потребу єдности Христової Церкви“[26], хоч, правда, й не покликається на першоджерело, тому його висновки можна прийняти за умоглядні. Після повернення Іпатія Потія з Риму, де він разом з луцьким владикою Кирилом Терлецьким їздив за папським благословенням та складав на руки понтифіка „Артикули“, продовжував візитувати церкви своєї єпархії[27], тепер уже з метою навернення духовенства та вірних до унії, добре розуміючи, що від цього залежатиме успіх Берестейського поєднання з Апостольською столицею. На думку Атанасія Пекара, під час таких візитацій І. Потій „роз'яснював народові значення з'єдинення, його євангельські основи і великі духовні користі, [...] не забував він і своїх священиків й де тільки міг, повчав їх про основні істини віри, пояснював їм вагомість з'єдинення, заохочував їх правильно виконувати священицькі чинності, передусім — правильно уділювати Святі Тайни, закликаючи їх до послуху й карности“[28]. Однак, як показала практика, його канонічні огляди не завжди досягали своєї мети. Зокрема, у послуху своєму архипастиреві відмовило одне із церковних братств у його престольному місті.

Після того, як І. Потія було обрано київським митрополитом, він не мав змоги приділяти належної уваги своїй єпархії, котру з дозволу папи затримав за собою, хоч в останні роки свого життя переважно перебував саме тут. Очевидно, у зв'язку з новими митрополичими обов'язками І. Потій рідше, ніж раніше, особисто відбував пастирські візитації Володимиро-Берестейщини, а свої повноваження візитатора-єпископа передав, треба

---

25 Грушевський М. Історія України-Руси / Репр. вид.— К., 1995.— Т. VIII: Роки 1626—1650.— Ч. 2.— С. 104.

26 Пекар А. Іпатій Потій...— С. 154.

27 Там само.— С. 176.

28 Там само.— С. 181—182.

гадати, одному з членів катедрального крилосу, фундованого І. Потієм у Володимирі-Волинському на початку 1598 р. на взірець латинських капітул.

Якщо про візитаційну діяльність наступника І. Потія на володимирській катедрі Йоахима Мороховського (1613—1631) не маємо якихось достовірних даних, то про Йосифа Баковецького (1632—1650) такі відомості, на щастя, збереглися. Архівні джерела повідомляють про одну з перших візитацій Й. Баковецького, проведену ним у 1635—1637 рр. Протягом цих кількох років було, зокрема, візитовано уніатські церкви у Дрогичині (Дорогичині)[29] та Більську Підляшському[30]. Хоч самі матеріали цієї візитації не збереглися, однак публікації окремих витягів із неї дають змогу в загальних рисах скласти уявлення про її завдання, об'єкти ревізії, спосіб проведення та наслідки. Очевидно, візитація Й. Баковецького проводилася у зв'язку [redacted] розмежуванням королівськими комісарами церковних маєтків та храмів між православними та уніатами на основі „пунктів примирення" 1632 р. Щоб уберегти уніатські парафії від переходу на православ'я та захистити свої позиції [redacted] краї, Й. Баковецький, треба гадати, й розпочав у 1635 р. канонічну візитацію своєї єпархії, призначивши генеральним візитатором єпархії о. Захарія Фурса. Згідно [redacted] відомостями Ригора Сосни, візитатори описували передусім церковні будівлі (храми, дзвіниці) та їхнє внутрішнє опорядження: „ікони, предмети, начиння, покривала, а також літургічні книги"[31]. Що візитація 1635—1637 рр. проводилася дуже ретельно, а єпископські ревізори виконували свої обов'язки старанно, свідчить хоч би те, як детально й скрупульозно описували ікони [redacted] церкві[32]. Окрім парафіяльної церкви, візитатори звертали увагу й на села, приписані до цієї парафії. У цьому проявлялася специфіка парафіяльної мережі церков уніатської церкви в Білорусі та Підляшші, де до парафії, [redacted] відміну від Галичини, належало не одне, [redacted] кілька поселень, тому візитатори були змушені візитувати не лише храм у центрі парафії, але й вірних у інших населених пунктах парафії. Наприклад, у тому ж Більську візитатори ревізували не тільки церкву Пресвятої Богородиці [redacted] самому місті, але й вісім навколишніх сіл, котрі належали до Більської парафії. Отже, вже у першій половині XVII ст., [redacted] огляду на специфіку організаційної структури уніатських парафій у Білорусі та Підляшші, візитатори змушені були візитувати не тільки святині, церковні інституції та осіб, пов'язаних [redacted] Божим храмом, але й вірних на території парафії, підсумовуючи статистичні відомості про них, що не було звичним явищем навіть для пастирської практики візитаторів латинських єпархій Західної Європи XVI—XVII ст., у тому числі й Речі Посполитої. Іншим [redacted] менш важливим завданням візитаторів Володимирсько-Берестейської єпархії у той час була боротьба зі „схизмою", тобто з православними, та юридичний захист уніатського духовенства від рішень провінційних сеймиків, ухвал

[redacted] Див. архівну нонатку про це: „A[nno] 1635. Wizyta Cerkwi Drohickie[y] S. Troycy y S. Michała" // Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 201, оп. 4, спр. 754-б (документи „Архіву історії унії"), арк. 1 зв.

30 Sosna G. Dzieje Cerkwi w Bielsku Podlaskim.— Białystok, 1995.— S. 78—81.

31 Там само.— S. 80.

[redacted] Такий обширний опис ікон уміщено, наприклад, у протоколі візитації Пречистенської церкви [redacted] Більську з 1637 р.: „[...] [redacted] намісній іконі Пресвятої Богородиці табличок сім, коралі, шнури чотири перлові, перстень золотий, хрестиків різних більших і менших шість"; цит. за: Sosna G. Dzieje Cerkwi...— S. 78—79.

місцевих світських судів та виступів православного населення, незадоволеного насильним наверненням до унії[33].

Аналіз окремих збережених документів архіву консисторії єпархії дає змогу припустити, що Й. Баковецький одним [illegible] перших [illegible] уніатській церкві взявся за реформування інституту канонічних візитацій, намагаючись позбавити його судівничих та синодальних функцій, притаманних єпископським візитаціям православних і уніатських владик XVI—XVII і навіть початку XVIII ст. Своє припущення ґрунтуємо [illegible] тій обставині, що Й. Баковецький, починаючи з 1635 р., запровадив практику документування візитаційних чинностей, чого раніше не було в пастирській діяльності уніатських владик[34]. Таким чином, питання, котрі з'ясовувалися під час канонічних оглядів церков, тепер вже [illegible] виносилися на розгляд духовного суду візитаторів та одночасно не обговорювалися на соборчику духовенства тої церковної округи, котра в той час візитувалася, а фіксувалися у візитаційному протоколі та подавалися на розгляд єпископові.

Про внука Іпатія Потія — Івана Михайла Потія (1655—1666) дослідники пишуть, що він „розбуджував в духовенстві й народі католицьку свідомість" та що „це здійсняв він за допомогою частих єпархіальних синодів, візитацій та проповідей"[35]. Однак, чи справді Іван Потій проводив часті канонічні огляди церков свого владицтва, джерельних підтверджень немає.

Наступний володимирський владика Бенедикт Глинський (1667—1679) уже через рік після вступу на єпископський престіл здійснив візитацію низки церков єпархії, відвідавши у числі інших парафій село Черніїв Володимирського офіціалату[36]. Після того, як Конґреґація поширення віри [illegible] 1672 р. скасувала заборону київського митрополита Г. Коленди на проведення канонічної візитації єпархії, Б. Глинський повернув собі це право, здійснивши у 1674 р. часткову візитацію єпархії, котра, зокрема, досягла й Більська[37]. Позаяк докладніших відомостей про візитацію 1674 р. не збере-

---

33 Про такі завдання візитаторів ідеться, зокрема, у протоколі візитації однієї з більських церков, де говориться, що місцевий уніатський протопіп скаржився єпископським ревізорам на непослух вірних та їх спротив унії (Sosna G. Dzieje Cerkwi...— S. 81).

[illegible] Документальні свідчення про запровадження у Володимирсько-Берестейській єпархії візитаційної документації віднайдено в реєстрі документів Володимирсько-Берестейської єпархії (1758), що свого часу зберігалися [illegible] митрополичому архіві у Вільні („Specyfikacya papierow, [illegible] woli j[aśnie]w[ielmożnego] i[ch] m[oś]c[i] x[iędza] Hrebnickiego metropolity całey Rusi z Archiwum j[aśnie]w[ielmożnemu] i[ch] m[oś]c[i] xiędzu Godebskiemu biskupowi Włodzimirskiemu Cerkwiow Dyecezji Włodzimirskiej y Brzeskiej służących, w Roku 1758 die 15 Febr[uarii] wydanych"). У реєстрі зазначено, що в 1-му фасцикулі цієї архівної збірки містилася „Wizyta wizia grątow Cerkwi Sakowskiey", [illegible] в 2-му фасцикулі — „Wizyta Cerkwi Drohickie[y] S. Troycy y S. Michała". Що згадані документи були [illegible] єдиними візитаційними протоколами XVII ст. у консисторському архіві Володимирської єпархії, свідчить прикінцева нотатка уніатського архіваріуса, василіянина о. Никифора Залеського: „Wizyty w Sexterniach y dwie Xięgi Wizyt intryligowane..." (ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4, спр. 754-б, арк. 1—2).

35 Великий А. Г. З літопису християнської України.— Рим, 1973.— Т. 6: XVIII ст.— С. 115—116.

[illegible] М[алышевский] Н. Заметка о визитах как хранилищах исторических сведений и документов (на память о митрополите Иосифе) // Литовские епархиальные ведомости (далі — ЛЕВ).— 1869.— № 10.— С. 658.

37 Там само. Ригор Сосна вважає, що матеріали візитації Володимирської єпархії 1674 р. в роки Першої світової війни були, очевидно, втрачені, і їхня доля до того часу залишається усе ще [illegible] відомою (Sosna G. Dzieje Cerkwi...— S. 127).

глося, тому не видається можливим простежити її хронологічні рамки та територіальну охопленість, що, своєю чергою, унеможливлює її докладну характеристику.

За єпископства Лева Шлюбича-Заленського (1679—1708) візитаційна активність у єпархії значно зросла. Про це заявляли і свідки на „Інформаційному процесі" („Processus informationus") у 1695 р., коли володимирського єпископа обирали київським митрополитом. Обидва свідки — Мелетій Дорошковський, лещинський архимандрит, та Йосафат Гуторович, полоцький суперіор, [redacted] один голос заявили папським посланцям, що Лев Заленський „не раз особисто візитував єпархію, а окремі її частини через офіціалів"[38]. Отже, у Володимирсько-Берестейській єпархії набула поширення практика, коли єпископські візитації здійснювалися, як правило, уповноваженими єпископом особами, яких переважно вибирали з-поміж місцевих офіціалів. Саме з їх допомогою Л. Шлюбич-Заленський здійснив, мабуть, наймасштабнішу [redacted] усьому XVII ст. генеральну візитацію Володимирської єпархії протягом 1695—1696 рр.[39] Візитація охопила 174 церкви Володимирської (51 храм), Камінь-Каширської (19), Киселінської (9), Ковельської (33), Порицької (11), Сокальської (13), Тартаківської (11) та Торчинської (27) протопопій[40]. З наведеного переліку видно, що ревізія здійснювалась не лише у Володимирському офіціалаті Володимирсько-Берестейської єпархії, [redacted] й у парафіях Холмсько-Белзької та Луцько-Острозької єпархій, що пов'язано, вочевидь, зі спробами київського митрополита з допомогою канонічних візитацій поширити унію на терени, які до того часу контролювалися православними (Луцька єпархія), [redacted] також намаганнями розширити межі власної, Володимирської, єпархії за допомогою церков сусідньої Холмсько-Белзької єпархії, з єпископом якої Л. Шлюбич-Заленський вже протягом багатьох років провадив суперечку за спірні парафії на володимирсько-холмському та володимирсько-луцькому церковному пограниччі[41]. Чи було в ті ж роки візитовано й церкви Брестського офіціалату Володимирської єпархії, — невідомо.

---

[38] Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов, 1470—1700 (далі — ОДАЗУМ).— Санкт-Петербург, 1897.— Т. 1.— С. 386—387 (№ 1034).

[39] Про візитацію Володимирсько-Берестейської єпархії 1695—1696 рр. в українській історіографії було відомо ще на початку 70-х рр. XIX ст. Матеріали цієї єпископської ревізії, [redacted] відміну від інших візитаційних описів українських церков XVII ст., неодноразово використовували в своїх працях українські та польські дослідники. Історія віднайдення та впровадження в науковий обіг цього рукописного фоліанта простежується у: Скочиляс І. Акти візитацій у науково-краєзнавчих дослідженнях з історії Волині // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції, 20—23 січня 1998 року.— Луцьк, 1998.— С. 33—34.

[40] Відомості про територіальну охопленість генеральною візитацією 1695—1696 рр. церков Володимирської єпархії наведено за: Краткая опись предметов, находящихся в древлехранилище православного Свято-Владимирского братства в г. Владимире-Волынском.— К., 1892.— С. 19.

[41] Спір було вирішено лише після 1703 р., коли на основі угоди між Л. Шлюбич-Заленським і луцьким владикою Дионісієм Жабокрицьким останній повернув митрополитові Локачську та Турійську протопопії, [redacted] Л. Шлюбич-Заленський натомість віддав луцькому єпископові усі церкви [redacted] Збаразькій [redacted] Кременецькій протопопіях, зберігши за собою, однак, Торчинську протопопію, котру візитував у 1696 р. (Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego...— S. 861).

Як свідчать опубліковані протоколи візитації однієї з церков міста Ковеля та села Смидина, котрі датуються січнем—лютим 1696 р.[42], „духовна, генеральна, моральна“ візитація Володимирсько-Берестейської єпархії мала чітко визначену програму та продуману систему опису уніатських храмів. Тому цілком вірогідно, що вона могла опиратися на якийсь партикулярний візитаційний квестіонар, складений на взірець питальників, поширених в уніатській церкві за часів митрополита Кипріяна Жоховського. Згідно з наперед визначеною схемою, візитаторам Л. Шлюбич-Заленського ставилися такі завдання:

— з'ясування питання про колятора парафії зі стислими відомостями про нього;

— визначення титулу храму;

— отримання достовірних відомостей про священика (тривалість перебування у парафії, його душпастирська праця, моральність, матеріальний стан тощо);

— опис літургічного опорядження церкви (антимінс тощо) та способу зберігання Святих Дарів;

— опис церковного інвентаря храму (заслони, покривала, священичі ризи тощо);

— опис богослужбових книг, книг для проповідей та церковних метрик;

— зовнішній опис церкви та дзвіниці;

— матеріальний стан парафії, зокрема церковні фундуші;

— села, приписані до парафіяльного храму, та загальна кількість парафіян;

— дізнатися, чи при церкві діють братства, дяківські школи та шпиталі[43].

Джерелами інформації для візитаторів слугували свідчення священиків, зізнання під присягою парафіян, принагідні відомості коляторів церков, а також особисті спостереження єпископських комісарів та в деяких випадках документальні дані парафіяльних, консисторських та приватновласницьких (шляхетських) архівів[44]. Зауважимо також, що окрім церковно-адміністративних та господарсько-економічних питань, візитація 1695—1696 рр. заторкувала й низку інших проблем. Зокрема, вона здійснювалася й з пастирською метою, про що свідчить участь візитаторів у Богослужіннях у кожній з ревізованих церков, з чого, власне, й розпочиналася візитація у парафії, та проповідування вірним слова Божого після завершення канонічного огляду уніатських храмів. Принагідно зауважимо, що подібний характер мали й інші генеральні візитації Володимирської єпархії у

---

[42] Йдеться про публікацію протоколу візитації „Соборної“ церкви в Ковелі від 7 січня 1696 р., видану в перекладі на тогочасну російську мову священиком о. Павлом Гапановичем (див.: Перевод визиты Ковельской Соборной церкви, состоявшейся в 1696 году генваря 7 дня // Волынские епархиальные ведомости (Часть неофициальная).— 1873.— № 22.— С. 779—784), та про візитаційний опис церкви в селі Смидині Ковельської протопопії від 2 лютого того ж року (див.: Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии.— Почаев, 1903.— Т. V: Ковельский уезд.— С. 169—170).

[43] Візитаційну програму Л. Шлюбич-Заленського під час єпископської ревізії 1695—1696 рр. відтворено за описом „Соборної“ церкви у Ковелі; див.: Гапанович П. Перевод визиты...

[44] Див. протокол візитації церкви села Смидина: Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание...— С. 169—170.

подальші роки[45], за винятком єпископської ревізії 1700 р., котра, окрім адміністративних і пастирських завдань, здійснювалася ще з виразно місійною метою, а точніше, для навернення до унії з Римом православного населення.

Очевидно, починаючи з кінця XVII ст., інститут канонічних візитацій у Володимирсько-Берестейській єпархії остаточно набув чітко окреслених форм органу церковного управління нового типу, організованого за його латинськими зразками. Єпископські візитації почали проводитися з певною періодичністю, за єдиною програмою, що відразу дало відчутні результати. Так, наступна генеральна візитація єпархії відбулася вже через чотири роки після завершення попередньої, і, очевидно, охопила значно більшу територію, ніж ревізія 1695—1696 рр. Зокрема, того року в лютому було візитовано також церкви Кам'янець-Литовського деканату[46], який належав до Берестейського офіціалату єпархії. Візитаторами єпархії у 1700 р. було призначено: для Володимирського офіціалату — його офіціала Даниїла Коритинського та Олександра Кизиловського, ковельського протопресвітера, для Брестської частини єпархії — Івана Вирозуба, кам'янецького протопопа[47]. Цього разу єпископські комісари візитували церкви не за повною програмою, а обмежились розглядом питань, котрі з тих чи інших причин не піднімалися у 1695—1696 рр., та фіксацією осіб, інституцій, церковних об'єктів і речей, не охоплених попередньою ревізією[48]. Візитація 1700 р., нагадаймо, вирізнялася тим, що заторкнула не лише церкви, охоплені попереднім канонічним оглядом, але й православні храми сусідньої Луцької єпархії для запровадження там унії, бо на той час луцький владика Дионісій Жабокрицький офіційно не проголосив у своїй єпархії єдности з Апостольським престолом. Зокрема, канонічним оглядом тоді було охоплено Збаразьку протопопію, котру візитував володимирський офіціал Даниїл Коритинський у середині серпня 1700 р. за підтримки власника Збаразької волости маґната Юзефа

---

[45] Про це свідчить, зокрема, характерний запис у протоколі візитації церкви села Смидина 1700 р.: „[...] по сповіді Літургії приступили до ревізії церкви [...]" (цит. за: Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание...— С. 170).

[46] В інвентарі церкви села Високого Литовського за 1696 р. зберігся запис про те, що 4 лютого 1700 р. її обстежував візитатор „за волею та розпорядженням архипастиря" [тобто тодішнього митрополита й володимирського єпископа Лева Шлюбича-Заленського.— *І. С.*] (ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 5, спр. 226, арк. 2). Детальніші відомості про історію цієї унікальної колекції та видовий склад її документів наведено в: Луць В. Митрополит Андрей Шептицький та дослідження і колекціонування волинських старожитностей // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Науковий збірник (Матеріали V наукової конференції, м. Луцьк, 27—28 серпня 1998 року).— Луцьк, 1998.— С. 36—45; Шестакова Н. Олександр Цинкаловський та архів історії унії (за матеріалами Центрального державного історичного архіву, м. Львів) // Там само.— С. 33—35; Maciuk O., Hajowa O. Unia Brzeska w dokumentach CPAH we Lwowie // WZU.— Warszawa, 1997.— T. 4—5: Spotkania polsko-ukraińskie.— S. 351—356). Про візитацію Кам'янець-Литовського деканату згадує також Никодим Малишевський, котрий користувався протоколом візитації Войської церкви, що, як стверджує автор, походив з 1700 р. (М[алышевский] Н. Заметка о визитах...— С. 658.)

[47] ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 5, спр. 226, арк. 2.

[48] Так, під час наступної візитації Ковельської церкви в 1700 р., котра також відбулася у січні, єпископські комісари обмежилися короткою нотаткою про церковний інвентар, що з'явився у храмі після 1696 р. (Гапанович П. Перевод визиты...— С. 783).

Потоцького. Зі змісту протоколу візитації, складеного Д. Коритинським, дізнаємося, що володимирський офіціал ревізував дві церкви у Збаражі, місцевий монастир та дев'ять священиків із навколишніх сіл, оскільки в них після спустошень другої половини XVII ст. не залишилося жодного храму. Свою неспроможність візитувати усі церкви протопопії Д. Коритинський пояснював тим, що „ще ані церков, ані домів парохи [...] збудованих не мають, тому туляться в хатах близьких сусідів, а інші ще перебувають у схизмі [...]“[49] Не візитував Д. Коритинський інших церков протопопії й з огляду на опір православного населення цій уніатській ревізії, до того ж надісланій з іншої єпархії. Про цю обставину побіжно згадував і сам Д. Коритинський, котрий признавався, що вірні „не хочуть мати під зверхністю нашого його милості отця архипастиря, і взагалі посполитий люд бунтують, щоб не схилявся до унії [...]“[50]

Як і під час попередньої генеральної візитації Володимирсько-Берестейської єпархії, під час ревізії 1700 р. єпископські комісари оглядали храми та інвентаризували церковне майно, однак цього разу візитації підлягали й монастирі, розташовані на території протопопії. Привертає до себе увагу той факт, що візитатори пильну увагу звертали на Пресвяту Євхаристію у кивоті, що символізувала присутність Господа у храмі і на вшанування якої особливий наголос робила тогочасна латинська еклезіологія. Для виконання сакральних чинностей та уділення Святих Тайн священики потребували наявности у церкві мира, свяченої води, літургічного посуду (чаші, дискоса, ложечки тощо), ампулок, хрестів, лампад; усі ці речі візитатори ретельно оглядали й реєстрували у візитаційному протоколі. Щодо богослужбових книг ревізори обмежувалися записами про формат, місце друку, інколи — оправу, поділяючи в окремих випадках їх на друковані та рукописні книги. Фіксували візитатори і дані про метричні книги в парафіях, яких, правда, у більшості випадків не було. Після цього єпископські комісари описували літургійні шати та покривала, котрі використовувалися під час Богослужіння, вказуючи на ґатунок матерії, її колір, стан збереження, призначення, кількість. Зауважимо, що з-поміж літургійного опорядження окремо описувалися сакральні предмети та речі, котрі знаходились на престолі: антипедіуми, покривала, ілітони, антимінси тощо. Дуже детальні відомості візитатори подавали щодо іконостасу та напрестольних й настінних ікон, вказуючи водночас на наявність у храмі царських врат та церковних хоругов.

Окремо комісари візитували пароха. У цьому разі їх цікавили дані про його походження, дату й місце свячень, ім'я єпископа, котрий його рукоположив, наявність ставленої грамоти на парафію та інше. Особли-

---

49 „Jeszcze ani cerkwi, ani domów kapłani dla residencyi sobie post hostilitatem pobudowanych nie mają, lecz tylko w chatach sąsiadów blizkich przytulają się, a drudzy jeszcze pertinacet in schizmate persewerują...“ (Отчет (визита), представленный намѣстникомъ Владимирскаго уніятскаго епископа, Даніиломъ Корытынскимъ, о состояніи церквей и духовенства въ Збаражской благочиніи. 1700. Августа 13—15 // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною коммиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР).— К., 1871.— Ч. 1: Акты об унии и состоянии Православной Церкви с половины XVII века (1648—1798).— Т. IV.— С. 141 (№ LXVII).

50 „Nie chcą się mieć sub ditionem naszego jegomości xiędza archipasterza, i owszem lud pospolity buntują, aby się nie skłaniał do unijej...“ (Там само.— С. 141).

ву увагу візитатори звертали на те, щоб священик, висвячений православним владикою, обов'язково отримав благословення від уніатського ієрарха та дозвіл на відправу Літургії у своїй церкві згідно з канонами уніатської церкви. Поряд з особою душпастиря комісари звертали увагу також на вікаріїв, якщо такі були в парафії, та дяків, що в ті часи були рідкістю навіть для римо-католицьких візитаторів у Західній Європі.

Під час візитації єпископські ревізори вносили у візитаційні протоколи дані про церковні фундуші та земельні посілості парафій, виокремлюючи відомості про ґрунти, сіножаті, городи та зазначаючи їх юридичний статус, наявність фундаційних грамот на ці землі, інколи — їхні розміри. Є відомості, що після завершення генеральної візитації єпископські комісари видавали відповідні розпорядження для направи релігійного життя у парафії та поліпшення її матеріального стану, однак, як свідчать джерела, такі декрети в той час ще не вносилися у візитаційні протоколи, а надсилалися окремо єпископові для звіту[51].

Наступна генеральна візитація єпархії знову розпочалася після чотирирічного інтервалу, взимку 1704 р., а завершилася наступного року[52]. Цього разу візитатором єпархії був генеральний намісник Лева Шлюбича-Заленського Йоаннуарій Хурцевич (в іншому джерелі його названо Огурцевичем), який, очевидно, візитував обидві — литовську та коронну — частини єпархії. Його завданням, як і попередньої ревізії, була фіксація змін, що сталися у парафії з часу останньої генеральної візитації, тому записи у протоколах канонічних оглядів церков і цього року були лаконічними й нагадували більше неповний реєстр церковного майна, аніж класичний візитаційний протокол Володимирської єпархії кінця XVII ст.[53] Це значно полегшувало працю візитаторів і давало змогу проводити візитації частіше, ніж в тому випадку, якби вони проводилися за „повною" програмою. Таким чином, у Володимирському владицтві на початку XVIII ст. встановилася певна періодичність у проведенні канонічних оглядів церков і, що дуже важливо, цієї засади, очевидно, дотримувались до Замойського синоду, котрий встановив нові принципи функціонування інституту канонічних візитацій в уніатській церкві.

На жаль, про єпископські візитації в дозамойський період наступного володимирського владики Лева Кішки (1711—1228) не вдалося віднайти достовірних відомостей, хоч, без сумніву, вони здійснювалися, про що свідчить участь Л. Кішки як протоархимандрита Чину Св. Василія Вели-

[51] Один із таких звітів надіслав Левові Шлюбичу-Заленському і візитатор Даниїл Копистинський; ця реляція частково повторює зміст протоколу візитації Збаразької протопопії, однак вона цінна тим, що подає особисті враження єпископського комісара від візитації та містить опис перебігу канонічного огляду церков, чого немає в самому візитаційному протоколі (див.: Архив ЮЗР.— К., 1871.— Ч. 1.— Т. IV.— С. 148—153 (№ LXIX).

[52] Відомості про візитації 1700 та 1704 рр. фіксувалися не в окремому акті, а у візитаційному протоколі, складеному під час ревізії 1695—1696 рр. (див.: Гапанович П. Перевод визиты...— С. 784).

[53] Такий лаконічний запис залишив у 1704 р. візитатор під час канонічного огляду церкви села Високого Литовського Кам'янецького деканату (ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 5, спр. 226, арк. 2).

кого у візитаціях василіянських монастирів, [redacted] саме чернечих спільнот у Білорусі в 1707 р.[54] та в 1710 р.[55]

Київська митрополича єпархія. Візитації у цьому домені уніатського митрополита, що [redacted] той час охоплював виключно білоруські землі[56], здійснювалися або самим архиєреєм, або його коад'ютором чи спеціально делеґованими для цього візитаторами. Однак для першої половини XVII ст. важко відрізнити митрополичі візитації від єпископських, оскільки такі канонічні огляди церков архипастирі відбували і як верховні архиєреї усієї Київської церковної провінції, і водночас як пастирі своєї митрополичої єпархії. Починаючи зі середини XVII ст., коли митрополичі візитації [redacted] уніатській церкві фактично не проводилися, відвідини митрополичими комісарами церков Київської єпархії можна трактувати як єпископські візитації.

Найраніші згадки про такі єпископські візитації Київської єпархії походять [redacted] 1666 р., коли було ревізовано низку церков Слуцької протопопії[57]. Мабуть, у проміжку між 1666 і початком 80-х рр. XVII ст. пастирські візитації єпархії не припинялися, хоч [redacted] цього часу й вдалося виявити лишень одну згадку[58] про канонічний огляд храму св. пророка Іллі у містечку Красному Селі Мінської протопопії, після якого чи не вперше у

---

54 Недельский С. Униатский митрополит Лев Кишка и его значение в истории унии.— Вильно, 1893.— С. 91.

55 Див. універсал Лева Кішки ігуменові Верховського монастиря Климентієві Рожнятівському про делеґування повноважень візитатора Чину: Доверенность, выданная протоархимандритомъ Базиліяновъ, управляющимъ Владимірскою и Брестскою уніятскою епархіею, Львомъ Кишкою, игумену Верховскаго монастыря, Климентію Рожнятовскому... 1710. Іюня 15 // Архив ЮЗР.— К., 1871.— Ч. 1.— Т. IV.— С. 330—331 (№ CXLV).

[redacted] З останніх праць білоруських науковців у ділянці дослідження різних аспектів діяльности уніатської церкви в Білорусі XVII—XVIII ст. та її впливу на білоруську суспільність загалом і культуру, зокрема, вартими уваги є такі: Грыцкевич А. Уніяцкая царква [redacted] Беларусі ў XVIII стагодзі // Наш Радавод. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі „Гістарычная памяць народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусі. XIII—XX ст." (Гродна, 3—5 ліпеня 1996 г.).— Гродна, 1996.— Кн. 7.— С. 358—360; Конан У. Уніяцтва [redacted] Беларусі: да праблемы рэлігійнай адаптацыі ў нацыянальнай культуре // Там само.— С. 334—336; Марозава С. Брэсцкая унія ў нацыянальна-культурным развіцці Беларусі (Гістарыяграфія праблемы) // З гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі).— Мінск, 1996.— С. 5—16; Пашкевіч У. Уніяцкая царква ў Беларусі ў пачатку XVIII ст. // Там само.— С. 77—84; Сагановіч Г. М. Царкоўная вунія 1596 г. і пытанне нацыянальнай тоеснасці беларусаў у XVIII ст. // Там само.— С. 353—357; Хадыка Ю. Культуратворчая роля Берасьцейскай уніі ў Беларусі // Там само.— С. 337—342.

57 Дату візитації Слуцької протопопії встановлено за роком канонічного огляду церкви [redacted] селі Грицевичах, що була тоді на території Мінського воєводства (М[алышевский] Н. Заметка о визитах...— С. 658).

58 Цілком вірогідно, що такі відомості [redacted] віднайти серед документів канцелярії київських уніатських митрополитів, котрі нині зберігаються у Центральному державному історичному архіві Російської Федерації [redacted] Санкт-Петербурзі (ф. 823). Очевидно, саме матеріалами цього архіву користувався свого часу російський дослідник Никодим Малишевський (?—11.II.1893), випускник Православної духовної академії [redacted] Санкт-Петербурзі (про нього див.: Родосский А. С. Биографический словарь студентов первых 28 курсов Санкт-Петербургской Духовной Академии. 1814—1869. К 100-летию С.-Петербургской Духовной Академии.— Санкт-Петербург, 1907.— С. 262), який [redacted] підставі протоколів візитацій церков Білорусі написав у 1871 р. дисертаційне дослідження про становище парафіяльного кліру в уніатській церкві („Состояние униатской церкви по „визитам" церквей белого униатского духовенства").

пастирській практиці Київської митрополичої єпархії було складено візитаційний протокол[59]. На 1681 р. припадають численні згадки про канонічні огляди церков у низці протопопій білоруської частини Київської єпархії, а це наштовхує на думку, що того року, можливо, було здійснено генеральну візитацію усієї єпархії[60]. Зокрема, тоді митрополичі комісари відвідали уніатські храми [redacted] Голинці (Слонімська протопопія), Двірці й Сулятичах (Новоґрудське воєводство), Любищиці (Слонімська протопопія), Трабах (Віленське воєводство), Турейську (Віленське воєводство). Цілком вірогідно, що ця генеральна візитація розтягнулася на кілька наступних років, бо з 1683—1684 рр. маємо вістки про канонічні ревізії уніатських храмів (наприклад, у селі Вселюбі) у Новоґрудському воєводстві[61].

На прикладі протоколу канонічного огляду церкви села Любищиці від 7 березня 1681 р. — єдиного відомого нам протоколу візитації для Київської єпархії із XVII ст. — маємо унікальну можливість простежити характерні особливості єпископських візитацій у Київському митрополичому владицтві у другій половині XVII ст. Згідно з віднайденим нещодавно візитаційним протоколом церкви села Любищиці[62], завданням митрополичих комісарів під час ревізії 1681 р. був нагляд за діяльністю парафіяльного кліру, контроль за церковним майном та належним виконанням християнських обрядів, особливо щодо освячення Святих Дарів. Передусім візитаторів цікавив юридичний статус візитованої парафії, тому вони фіксували адміністративно-територіальну приналежність парафії та вказували прізвище колятора храму. Опісля ревізори переходили до опису церкви; у цьому разі вони звертали увагу на фізичний стан церкви та внутрішнє опорядження святині. В самому храмі візитатори насамперед оглядали освячені Святі Дари, що зберігалися в дарохранительниці, а потім реєстрували літургійний посуд (чашу, дискос тощо), що використовувався під час Богослужіння та інших сакральних чинностей. На престолі комісари переглядали антимінс, зазначаючи, ким і коли він посвячений, [redacted] також напрестольні покривала та ілітони. Після цього вони ретельно описували священичі ризи, вказуючи на їхнє літургійне призначення (урочисті (святкові), буденні, жалобні тощо) та стан збереження. Серед іншого церковного інвентаря увагу візитаторів привертали вівтарні дзвінки, мирниці

---

59 ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4, робоча картотека „Архіву історії унії" (справа [redacted] пронумерована).

60 Саме з того року походили найдавніші протоколи візитацій уніатських церков Білоруси, котрі в другій половині XIX ст. ще зберігалися в архіві київських митрополитів (ЦДІА України у Львові, ф. 408, оп. 1, спр. 945, арк. 3—4). Російський історик К. Здравомислов [redacted] там 114 томів „метрик і генеральних візитацій греко-уніатських єпархій"; найдавніші протоколи візитацій він датував 1681 р. (див.: Здравомыслов К. Я. Архив и библиотека Святейшего Синода и консисторские архивы.— Санкт-Петербург, 1906; його ж. Сведения о консисторских архивах [redacted] церковно-археологических учреждениях в епархиях.— Санкт-Петербург, 1908).

61 М[алышевский] Н. Заметка [redacted] визитах...— С. 658.

62 Протокол візитації церкви села Любищиці 1681 р. тепер зберігається серед документів „Архіву історії унії" (ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4, спр. 338, арк. 3—3 зв.), заснованого [redacted] ініціативи митрополита Української Греко-Католицької церкви Андрея Шептицького та укомплектованого його сумлінними співробітниками протягом 20—30-х рр. XX ст. Візитаційний опис церкви села Любищиці у Львові надійшов, очевидно, з теренів сучасної Білорусі, де був виявлений науковцями „Архіву історії унії" в одній із православних церков під час археографічної експедиції.

для зберігання освяченого мира та оливкової олії, кадильниці, напрестольні хрести, а також церковні дзвони на дзвіниці. Серед літургійного приладдя окремо вирізнялися богослужбові книги, котрі ревізори поділяли на рукописні й друковані, та церковні хоругви. Решту візитаційного протоколу займав опис господарських забудов парафії та помешкання пароха, причому цей перелік був дуже детальним і скрупульозним. Наприклад, у візитаційному протоколі села Любищиці окремо значилися „хата біла зі сіньми, пекарня зі сіньми, „свірен"?, лазня, гумно дерев'яне, там же фільварок неподалік від церкви на тому ж ґрунті, хата біла з коморою та зі сіньми, „свірен"? ґумна дві на дерев'яні хліви, при тому ж фільварку вільховий гайок"[63]. Після цього візитатори дізнавалися про величину земельних наділів, вирізняючи з-поміж них церковні ґрунти, що призначалися для місцевого дяка. Далі вони вносили у візитаційний протокол перелік населених пунктів, приписаних до цієї парафії, та загальну кількість уніатських родин в усіх селах парафії. Щодо особи пароха комісари обмежувалися записом його імени та прізвища, короткою, в одне речення, характеристикою особи священика (до речі, в Любищицях візитатори застали душпастиря „напідпитку") та констатацією наявности у нього „квитів" (під цим терміном, очевидячки, розумілися посвідчення про сплату духовенством основного церковного податку — „катедратика"), „листів", метричних книг та „соборних конституцій", тобто опублікованих або рукописних ухвал єпархіальних синодів духовенства Київської митрополичої єпархії. Якщо в парафії перебували й інші священики, то візитатори, як і у випадкові з парохами, нотували їхнє прізвище та ім'я.

Очевидно, для всієї Київської єпархії візитації проводилися не в один і той самий час і не під орудою тих самих візитаторів. Оскільки територія єпархії була величезною, парафії розміщувалися на значній віддалі одна від одної, тому охопити їх усіх однією генеральною візитацією було і фізично неможливо, і це виправдано з практичних міркувань. Свідчення цьому знаходимо в грамоті митрополита Кипріяна Жоховського з 1685 р., в котрій ідеться про візитацію його намісником Ґедеоном Шумлянським церков Мінського офіціалату[64]. Як відомо, у попередні роки відбувалася генеральна візитація уніатських церков у Віленському та Новоґрудському воєводствах, а отже, Г. Шумлянський не міг за такий короткий час особисто відвідати церкви ще й на цих теренах.

З якою періодичністю відбувалися канонічні візитації у Київській єпархії в останні десятиліття XVII і на початку XVIII ст., сказати важко через брак джерел та достовірних свідчень самих візитаторів[65]. Так, з кінця XVII ст. збереглися тільки відомості про єпископську візитацію 1696 р.

---

[63] ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4, спр. 338, арк. 3 зв.

[64] Реґест грамоти Жоховського від 22 жовтня 1685 р. див. у: ОДАЗУМ.— Санкт-Петербург, 1897.— Т. 1.— С. 363 (№ 979).

[65] Загальну характеристику візитаційної документації Київської уніатської митрополії подають у своїх статтях Никодим Малишевський та інші сучасні йому дослідники, проте в одних випадках вони обмежуються загальними міркуваннями про структуру протоколів описів уніатських церков, не вдаючись до їх докладного аналізу, а в інших не зазначають їх територіального походження й датування, що утруднює ідентифікацію візитаційних протоколів за єпархіями та визначення хронології канонічних оглядів уніатських церков (див.: Малышевский Н. О ревизиях приходских униатских церквей // ЛЕВ.— 1874.—

у Новогрудському воєводстві[66], [redacted] з перших років XVIII ст. — дані про генеральну візитацію церков міста Бобруйська, котру [redacted] 1709 р. здійснювали комісари митрополита — мінський протопоп і якийсь парафіяльний священик. В останньому випадку маємо приклад механізму дії інституту канонічних візитацій; після завершення ревізії митрополичі комісари видавали спеціальні розпорядження про результати візитації (прототипи пізніших Реформаційних декретів), та з їх допомогою реформували церковне життя у локальних християнських громадах (для прикладу, в тому ж Бобруйську візитатори на прохання парафіян визначили порядок функціонування місцевого шпиталю)[67].

Відомості про одну з наступних генеральних візитацій Київської єпархії датуються 1714 р. Єпископська ревізія цього разу, очевидно, охопила лише церкви Мінського офіціалату, позаяк збережені протоколи візитацій церков містечка Красного Села[68] та села Носилова[69] належать саме до цієї церковно-адміністративної округи. Візитацію очолювали „комісари візити генеральної всього Собору Мінської дієцезії" о. Михайло Зубович, протопресвітер Мінський і Заславський, та о. Яків Подорецький, парох Світлян, які канонічні огляди церков проводили, правдоподібно, в жовтні—листопаді того ж 1714 р. Певні уявлення про особливості генеральної візитації 1714 р. дає протокол ревізії церкви села Носилова, котрий зберіг архаїчні форми описів уніатських церков другої половини XVII ст.[70] Зокрема, на це вказують преамбула документа та структура опису церкви. Як і візитація 1681 р., єпископська ревізія 1714 р. розпочиналася зі з'ясування відомостей про колятора парафії та місцевого пароха. Наступним етапом візитації був опис „церковного порядку" в церкві. Комісари ретельно оглядали престіл у святилищі („головний вівтар"), тому що, згідно [redacted] християнською еклезіологією, він посідав центральне місце [redacted] храмі та символізував Господа й жертовник, на якому приноситься в жертву

№ 35.— С. 278—280; № 36.— С. 284—286; № 37.— С. 291—294; 1878.— № 3.— С. 24—26; № 4.— С. 31—33; № 7.— С. 54—56; № 9— С. 73—75; Церковные архивы в Западной России и на какие соображения наталкивают некоторые документы, хранящиеся в них? // ЛЕВ.— 1865.— № 11.— С. 408—415). Незважаючи на ці хиби, згадані статті мають безсумнівну вартість з огляду на використання авторами першоджерел, у більшості випадків назавжди втрачених для науки. Однак у нашому випадкові [redacted] малопридатні для практичного використання, оскільки більшість візитаційних протоколів походять з часу після Замойського синоду, який тут не розглядається.

[redacted] Зокрема, того року було візитовано уніатський храм у селі Миронімі (М[алышевский] Н. Заметка о визитах...— С. 658).

[redacted] ОДАЗУМ.— Санкт-Петербург, 1907.— Т. 2.— С. 21 (№ 1125).

[68] ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4, робоча картотека „Архіву історії унії" (справа не пронумерована).

[69] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. [redacted] (Бібліотека Богословської академії у Львові), спр. 244, арк. 86—86 зв. („Excerpt Wizyty [redacted] xiąg Archiwum Metropolitanskiego cerkwi Nosiłowskiey").

[70] Археографічний опис цього рукопису та характеристику його змісту наведено в статті автора; див.: Скочиляс І. Протоколи єпископських і деканських візитацій церков Київської уніатської митрополії XVIII ст. // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 20—21 вересня 1996 року.— Львів, 1999.— С. 470, 483.

Христос за людські гріхи[71]. Тому-то опис престолу та його літургійного опорядження займав у візитаційному протоколі чи не найбільше місця. Окрім самого престолу, візитатори описували кивот [redacted] дарохранительницею, у якій зберігалися Запасні Дари, напрестольні ікони, літургійний посуд (чаші, дискоси, ложечки, „звізди“), воздухи, покрівці, ілітони, рушники, напрестольні обруси тощо. Після цього митрополичі комісари ревізували священичі ризи, предмети релігійного культу (лампади, хрести, вівтарні дзвінки). У кінці XVII ст., коли в уніатських церквах на території Білорусі з'явилися бічні вівтарі (котрі запроваджувалися з метою уніфікації східної Літургії з римо-католицьким Богослужінням та були виразною ознакою латинізації уніатської церкви), візитатори почали описувати і їх, зазначаючи титулатуру бічних вівтарів та описуючи розміщене там церковне опорядження. Окрім цього, описувалися також храмові ікони та настінні розписи, однак про самий іконостас у протоколі візитації церкви села Носилова немає навіть натяку. Це наштовхує на думку, що вже [redacted] кінці XVII ст. у білоруських парафіях Київської митрополичої єпархії іконостаси поступово усувалися з церков, а натомість запроваджувалися бічні вівтарі, один [redacted] яких і фіксує візитація церкви села Носилова.

Одним із завдань візитаторів у часі ревізії 1714 р. був перепис церковних ґрунтів (город, поле й сіножаті), причому це робилося дуже детально, а також опис плебанії. До церковних бенефіціїв візитація 1714 р. зараховувала підданих пароха, що для українських єпархій уніатської церкви було великою рідкістю, та його приватне господарство. Як і під час ревізії 1681 р., єпископську візитацію 1714 р. завершував розгляд питання про структуру парафії: складався перелік усіх поселень, котрі входили до складу цієї церковної округи (для прикладу, Носилівська парафія нараховувала [redacted] той час аж дев'ять сіл!)[72].

Навіть побіжний огляд візитаційної програми митрополичих комісарів під час ревізій 1681 та 1714 рр. переконує, що в кінці XVII ст. у Київській митрополичій єпархії, тобто на території сучасної Білорусі[73], уніатська ієрархія вирішувала дещо інші завдання, ніж в інших владицтвах, зокрема, розташованих в українських етнічних землях. Впадає у вічі, що візитаторів абсолютно не цікавили дані про оздоблення храмів, й особливо відомості про структуру іконостасу, сюжети напрестольних ікон та особливості монументального живопису, що в сукупності відображали особливості релігійного світобачення східних християн. Та обставина, що відомості про такі звичні й традиційні для українців і білорусів предмети релігійного культу, як ікони — „богослов'я в кольорах“, опускалися у візитаційних протоколах, [redacted] також поява в уніатських храмах бічних вівтарів, свідчить про поступову латинізацію уніатської церкви на території Білорусі та намагання руської ієрархії максимально наблизити її богослужбову практику та зовнішні форми побожности до тогочасної римо-

[71] Федорів Ю. Обряди Української Церкви. Історичний розвиток і пояснення.— Рим; Торонто, 1970.— С. 48.

[72] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 6, спр. 244, арк. 86 зв.

[73] У даній статті візитації української частини Київської митрополичої єпархії не розглядаються, оскільки протягом XVII ст. у Київському та Брацлавському воєводствах практично [redacted] було уніатських парафій, а унія почала поширюватися тут лише [redacted] початку XVIII ст. (див.: Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego...— S. 858—859).

католицької еклезіології. На це вказує і та обставина, що в описі церкви на першому місці стоїть Пресвята Євхаристія з кивотом, а це пов'язано зі зростаючим впливом католицької еклезіології, яка в потридентську епоху робила особливий наголос на важливості Євхаристії в літургійному житті християн та культивуванні різних форм її вшанування серед простолюду.

З іншого боку, наявність у протоколах візитацій білоруських церков окремого пункту про структуру парафії свідчить про їх значну відмінність від аналогічних описів церков в українських єпархіях Київської уніатської митрополії. „Білоруські" візитаційні протоколи мають відбиток більш інструментального, ніж у східному християнстві, характеру католицьких візитацій. Це, зокрема, знайшло своє відображення у ретельній інвентаризації церковного майна, виділенні в окрему групу господарських забудівель, наявності опису плебанії тощо. Натомість душпастирські питання, моральне обличчя пароха, релігійність населення відведені на другий план. Також впадає у вічі, що в „білоруських" протоколах присутні описи літургійного начиння, елементів одягу священика, інших речей і предметів, котрі з'явилися в уніатській церкві як наслідок латинізації її східного обряду та запозичення католицьких богослужбових практик. З іншого боку, прискіплива увага уніатської ієрархії до економічного стану парафії може свідчити про спроби єпископату взяти під свій контроль церковне майно, що зазнало непоправних втрат під час безперервних війн 40—60-х рр. XVII ст. і тимчасового переходу низки уніатських парафій у православ'я, та намагання церковної влади забезпечити належну відправу Богослужінь у церквах і, врешті-решт, піднести суспільний статус парафіяльного кліру й особисту гідність уніатського священика.

Особливості парафіяльної мережі білоруської частини Київської митрополії XVII—XVIII ст. також наклали свій відбиток на візитаційну програму її ієрархів. Річ у тім, що густота парафій там була дуже незначною. Так, якщо в Львівській єпархії одна парафія охоплювала 18,8 км^2 території, то в Київській митрополичій єпархії — аж 106,1 км^2[74]. Кожна парафія тут часто об'єднувала до п'яти і більше населених пунктів, тоді як у Львівській та Перемишльській єпархіях, як правило, кожне село складало окрему парафію. Враховуючи цю специфіку, у візитаційні протоколи кінця XVII — початку XVIII ст. й уводився окремий параграф із переліком усіх поселень парафії.

Луцько-Острозька єпархія. Перший уніатський владика єпархії Кирило Терлецький (1596—1607), незважаючи на те, що був одним з ініціаторів унії та однією з найдієвіших осіб напередодні та під час укладення Берестейського єднання руської церкви з Апостольським престолом, після 1596 р. не вирізнявся активністю ані в масштабах усієї Київської митрополії, на що очікували його однодумці-єпископи, ані пастирсько-адміністративними потугами у власному владицтві, на що сподівалася та незначна частина вірних та духовенства Луцької єпархії, яка визнала зверхність папи римського. Очевидно, однією із причин такої апофатичної постави Кирила Терлецького був рішучий спротив унії, який чинили йому українська шляхта на чолі із всесильним К. Острозьким, величезні маєтки якого саме розміщувалися на території Луцької єпархії, а також особисті амбіції К. Терлецького, який

[74] Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego...— S. 937.

уважав себе обділеним увагою короля та Риму, особливо після вибору в 1600 р. київським митрополитом Іпатія Потія. Тому немає нічого дивного в тому, що про його пастирські візитації не згадує жодне світське чи церковне джерело. Відсутні покликання про візитації К. Терлецького і в римських документах та уніатській полемічній літературі як доказ поступу унії в Україні та Білорусі. Тож цілком вірогідно, що практика канонічних візитацій у Луцькій єпархії була на багато років утрачена; цьому сприяла й та обставина, що після смерти К. Терлецького король не номінував нового луцького владику, і лише у 1621 р. хіротонію на Луцьку єпархію отримав Єремія Почаповський (1621—1636), котрий енерґійно взявся за направу підупалого церковного життя уніатської спільноти єпархії й, серед іншого, „проповідував та частенько візитував єпархію"[75]. Однак [redacted] появою у Луцькій єпархії православного владики Афанасія Пузини (1632—1650), який розпочав свою душпастирську діяльність з візитації церков єпархії, навіть незважаючи на протидію католицької шляхти та уніатського духовенства[76], про пастирські подорожі Є. Почаповського більше не було чути. Не віднайдено документальних свідчень і про канонічні огляди уніатських храмів у Луцькій єпархії і для наступних десятиліть XVII ст., оскільки єпископи, котрих номінували на луцьку катедру, не мали тут реальної влади, а останній православний владика Дионісій Жабокрицький зголосився до унії аж 1702 р.[77]

Перемишльська єпархія. Після проголошення Берестейської унії в Київській митрополії перемишльський владика Михайло Копистенський відмовився приступити до єдности з Римом, тому унія у цій єпархії на початках не була запроваджена[78]. Перший уніатський владика у Перемишльській єпархії Атанасій Крупецький (1610—1652)[79] не мав особливих успіхів у поширенні унійної ідеї серед загалу вірних. Незважаючи на неодноразові спроби запровадити унію [redacted] єпархії, парафіяльний клір відмовляв йому [redacted] послуху. Так, православне духовенство десяти намісництв Перемишльського владицтва у 1612 р. відкрито виступило проти нього, незважаючи на

---

[75] Великий А. Г. З літопису християнської України.— С. 46.

[76] Про один із таких конфліктів Афанасія Пузини з віленською воєводиною Анною Ходкевич, котра намагалася не допустити його до візитації православних храмів [redacted] Острозі, йдеться у скарзі православного владики, поданій до луцького гродського суду [redacted] 1633 р.; див.: Архив ЮЗР.— К., 1883.— Ч. 1.— Т. VI.— С. 672—675.

[77] Принагідно зауважимо, що не виявлено документальних свідчень й про канонічні візитації Д. Жабокрицького, [redacted] тому числі і для уніатського періоду його єпископства (див.: Курганович С. В. Дионисий Жабокрицкий, епископ Луцкий [redacted] Острожский. Историко-биографический очерк.— К., 1914). Якщо Д. Жабокрицький і проводив єпископські візитації за час свого недовгого урядування, то відповідні матеріали про них навряд чи дійшли до наших днів, оскільки найдавніші акти Луцької греко-католицької консисторії походять з 1732 р.; і це [redacted] візитаційна документація, а книга бенефіцій і презент для церков Луцької єпархії [redacted] 1732—1748 рр. (Державний архів Волинської області, ф. 382, оп. 3, спр. 1).

[redacted] Становище Православної церкви [redacted] Перемишльській єпархії XVII ст. висвітлює Ельжбета Півовар в одній зі своїх статей: Piwowar E. Prawosławna diecezja przemyska w XVII w. // Rocznik Historyczno-Archiwalny.— 1988 [druk.] 1990.— S. 49—63.

[79] Стислі біографічні відомості про уніатських владик Перемишльської єпархії уміщено у: Nabywaniec S. Katoliccy biskupi przemyscy obrządku wschodniego // Unia Brzeska [redacted] perspektywy czterech stuleci. Materiały międzynarodowego sympozjum naukowego Unia Brzeska po czterech stuleciach (Lublin, 20—21 IX 1995 r.) / Red. S. Gajek, S. Nabywaniec.— Lublin, 1998.— S. 279—283.

Кирило Терлецький — єпископ луцький і острозький

Йосафат Кунцевич — архиєпископ полоцький

його підтримку світською адміністрацією та погрози судового примусу їх до єдности з Римом. Подібним чином протидіяли А. Крупецькому й інші духовні отці Перемишльської єпархії, проти чого уніатський владика без особливого успіху протестував у гродських і земських судах та в Трибуналі[80]. Тож не дивно, що ті нечасті канонічні візитації, які А. Крупецький проводив на території єпархії, не давали бажаного результату, до того ж вірні відмовлялися визнавати його своїм пастирем, на що вказує навіть Яків Суша: „Коли вибирався на терен єпархії, схизматики [тобто православні.— *І. С.*] підносили проти нього ворожі викрики, обкидували його камінням і болотом. Одного разу трапилося, що мусив шукати схову в католиків, коли де-інде зіпхнуто його в болото. Іншим разом схизматицький тлум так його тяжко побив, що лежав як мертвий"[81]. Хоч римські джерела й повідомляють, що А. Крупецький приєднав певну кількість українського люду до унії з Римом, однак чи вдалося це йому зробити з допомогою канонічних візитацій[82], чи за підтримки католицького духовенства та королівської влади, джерела не інформують. Мабуть, пастирські візитації А. Крупецький якщо й проводив, то дуже рідко, оскільки й кількість вірних-уніатів у той час була дуже незначною, а отже, не було й кого візитувати. Більшість часу А. Крупецький, як видається, проводив не серед вірних-уніатів єпархії, а в Спаському монастирі у Старому Самборі, ігуменом якого був монах-уніат[83]. Через те ті нечисленні уніатські візитації Перемишльської єпархії, котрі відбувалися тут у першій половині XVII ст., проходили, вочевидь, без участи місцевого з'єднаного владики. На це вказують і свідчення київського митрополита Йосифа Рутського перед папськими леґатами у 1628 р. про мучеників за віру в уніатській церкві, серед яких він виокремлює також василіянина Антонія Бутховича (Butchovitius), „візитатора нашої єпархії Перемишльської грецького обряду"[84], який у 1620 р. ревізував українські парафії у цьому владицтві, вірогідно, за наказом київського митрополита.

Наступні після А. Крупецького уніатські владики Перемишльської єпархії Прокопій Хмельовський (1652—1662) та Антоній Терлецький (1662—1669), як і їх попередник, мали реальну владу над духовенством та мирянами лише в окремих парафіях, резидуючи переважно у Валяві й рідко коли звідтіля виїжджаючи, тому-то їхні повноваження були декларативного характеру, до того ж А. Терлецький в останній період свого владицтва взагалі покинув (офіційно — за станом здоров'я) межі Перемишльської єпархії та поселився у Дермані, позаяк тодішній митрополит Гавриїл Коленда публічно

---

[80] Bendza M. Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596—1681. Studium historyczno-kanoniczny.— Warszawa, 1982.— S. 125, 131—132.

[81] Litterae Episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600—1900) (далі — LE).— Romae, 1973.— Vol. II: 1641—1664.— P. 313 (№ 181). Цит. за: Bendza M. Prawosławna diecezja przemyska...— S. 126.

[82] Зокрема, нічого не говорить про візитації А. Крупецького відомий польський дослідник Антоній Прохаска в статті, спеціально присвяченій унійній діяльності цього владики; див.: Prochaska A. Władyka Krupecki w walce z dyzunią // Przegląd Powszechny.— 1918.— R. 35.— S. 731—752; 1919.— R. 36.— S. 39—47, 359—365.

[83] Bendza M. Prawosławna diecezja przemyska...— S. 133.

[84] Attestatio Josephi Velamin Rutskyj, Metropolitae Kioviensis, de vitae sanctitate Servi Dei Josaphat, Processui Polocensi an. 1628 adiuncta. (Cholm), 1.IV — 5.VIII.1628 // EM: Josephi Velamin Rutskyj (1613—1637) / Ed. T. T. Haluščynskyj et A. G. Welykyj.— Romae, 1956.— P. 218 (№ 108).

картав його за спосіб життя, не гідний сану єпископа, та неодноразово домагався від Апостольської столиці його звільнення з перемишльської катедри[85]. Природно, що за таких обставин про успіх уніатських візитацій у Перемишльській єпархії не могло бути й мови, хоч у 1669 р., після димісії А. Терлецького, за наказом Г. Коленди уніатські церкви владицтва візитував Яків Суша, але це була не єпископська, [redacted] митрополича візитація, яка мала локальні завдання та обмежувалася незначною територією.

Після того, як Конґреґація поширення віри дала згоду на призначення нового уніатського владики у Перемишльську єпархію, сюди прибув Іван Малаховський (1669—1691). Однак він посідав лише одну парафію у Валяві, яку невдовзі втратив, а тому довший час змушений був перебувати за межами єпархії — [redacted] Угорщині та Варшаві. Природно, що за тривалої відсутности І. Малаховського [redacted] Перемишльській єпархії не було й уніатських візитацій, яких сподівалися київський митрополит, папський престол та вірні-уніати, кількість останніх важко встановити точно. Православні автори твердять, що православний єпископ Антоній Винницький „мав за собою вірних майже цілої єпархії"[86], [redacted] їх опоненти вважають, що у Перемишльській єпархії у першій половині XVII ст. усе ж було, очевидно, „кільканадцять уніатських парафій"[87].

Тож повновладними пастирями у Перемишльській єпархії упродовж усього XVII ст. були, без сумніву, православні владики[88], які й визначали засади функціонування тут інституту канонічних візитацій, що у цей час під впливом латинізації також зазнав певних трансформацій у бік уподібнення до своїх римо-католицьких зразків, а також пастирських та адміністративних потреб православної церкви, що зростали у міру зміни тогочасних культурних й інтелектуальних моделей та творили новий образ церкви.

Ще напередодні унії[89] перемишльський єпископ Інокентій Винницький (1680—1700)[90] зробив спробу, у контексті тогочасного релігійного дискурсу реформувати інститут канонічних візитацій у своїй єпархії. У 1681 р.

---

[85] Див. лист Г. Коленди з нищівною характеристикою А. Терлецького, надісланий [redacted] папі римському (EM.— Vol. II: 1637—1674.— P. 274—276 (№ 54). Ту частину реляції Г. Коленди, в якій ідеться про А. Терлецького та Перемишльську єпархію загалом, у польському перекладі цитує Маріан Бендза (див.: Bendza M. Prawosławna diecezja przemyska...— S. 184—185 (прим. 557).

[redacted] Bendza M. Prawosławna diecezja przemyska...— S. 198.

[87] Див., наприклад, міркування [redacted] цього приводу польського історика Яцека Крохмаля: Krochmal J. Unia w diecezji przemyskiej w XVII wieku // Unia Brzeska z perspektywy czterech stuleci. Materiały międzynarodowego sympozjum naukowego Unia Brzeska po czterech stuleciach (Lublin, 20—21. IX. 1995 r.) / Red. S. Gajek, S. Nabywaniec.— Lublin, 1998.— S. 151.

[88] Про особливості ієрархічного управління Перемишльської православної єпархії у XVII ст. пише в одній зі своїх статей польська дослідниця Ельжбета Півовар: Piwowar E. Prawosławna diecezja przemyska w XVII w. ...

[redacted] Пертрактації між єпископським владикою, уніатською ієрархією, Римським престолом та королівською владою, пов'язані з підготовкою до проголошення унії [redacted] Перемишльській єпархії та визнанням Інокентієм Винницьким католицького Ісповідання віри в 1681 р., з православної перспективи обговорює у своїй праці Мар'ян Бендза; див.: Bendza M. Prawosławna diecezja przemyska...— S. 204—215.

[90] Інокентію Винницькому, котрий першим з-поміж перемишльських православних владик [redacted] зверхність папи римського, [redacted] українській церковній історіографії присвячено окрему монографію (Балик І. Інокентій Винницький, єпископ перемиський, самбірський, сяніцький (1680—1700).— Рим, 1978), однак його пастирська діяльність тут розглядається побіжно, [redacted] про канонічні візитації цього владики, на жаль, [redacted] згадано взагалі.

він разом із львівським православним єпископом Йосифом Шумлянським (1668—1708) таємно склав у Варшаві католицьке Ісповідання віри перед королем та апостольським нунцієм. Погоджуючись визнати зверхність папи римського, православні владики окремим пунктом у складених ними „Артикулах“[91] застерегли за собою право виключної юрисдикції над духовенством та вірними своїх єпархій, спеціально наголошуючи, що „духовенство має належати до судів єпископських, як і візити“[92].

На першому етапі реформи інституту канонічних візитацій у Перемишльській єпархії Інокентієві Винницькому йшлося про делеґування візитаційних повноважень владики архидияконові („оку єпископа“). Пригадаймо, що подібні тенденції мали місце і в уніатській церкві (яскравий приклад — номінація Й. Рутського на ґенерального намісника митрополичої єпархії). У зв'язку з цим І. Винницький у 1687 р. висунув проект реорганізації катедрального крилосу, який наступного року потвердив король Ян III Собеський[93]. Зі змісту документа видно, що проект значною мірою взорувався на організаційну структуру Римо-Католицької церкви, де капітула, як відомо, була центральним органом управління єпархією. Згідно з планами І. Винницького, перемишльська капітула мала б складатися з шести офіціалів; третім урядом у ній значився архидиякон, основним обов'язком якого була б візитація церков єпархії. Проект І. Винницького передбачав, що засадничими завданнями архидиякона під час канонічного огляду церков мав бути контроль за життям і звичаями парафіяльного духовенства, виконанням ним своїх душпастирських обов'язків та збір відомостей про проступки духовних, котрі архидиякон зобов'язувався представляти духовному судові й зокрема духовному інстиґаторові (обвинувачувачеві)[94]. Грамота так визначає візитаційні обов'язки архидиякона: „[...] усі церкви нашої єпархії візитувати і наглядати за належним у них порядком, особливо Святі Тайни та церемонії, вивчаючи при тому життя та звичаї пресвітерів, дияконів та решти кліру“[95]. Особливу увагу генеральний візитатор під час такої ревізії, згідно з проектом І. Винницького, мав звертати на порядок, послідовність та періодичність відправи богослужінь у храмах, щоб, як зазначає документ, „парох міг сподіватися доброї оферти“. Головним об'єктом генеральної візитації повинен стати парафіяльний священик. Візитуючи його, архидиякон зобов'язувався з'ясувати канонічність перебування душпастиря у парафії, його моральні якості, освітній рівень, професійну підготовку. У цьому разі єпископові йшлося про встанов-

[91] Програмні цілі руських владик, викладені в „Артикулах“ 1681 р., детально обговорює: Біла С. Унійна програма галицької ієрархії (кінець XVII ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник.— Дрогобич, 1998.— Вип. III.— С. 210—221. Там само можна знайти й скрупульозно зібрану бібліографію цього питання, у тому числі перелік видань, у яких опубліковані „Артикули“ 1681 р.

[92] Текст цього пункту „Артикулів“ 1681 р. наведено за: Добрянский А. История епископов трех соединенных епархий, Перемышльской, Самборской и Саноцкой, от найдавнейших времен до 1794 г.— Львов, 1893.— С. 98.

[93] Підтвердна грамота Яна Собеського опубл. в: AGZ.— Lwów, 1868.— Т. 1.— S. 85—89 (№ LVIII).

[94] Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego...— S. 903—904.

[95] „[...] wszystkie cerkwie naszey dyecezyi wizytować i należytego w nich osobliwie circa, sacramentalia et ceremonialia dozierać porządku, inkwirować przytem de vita et moribus prezbiterów, dyakonów et reliqui cleri“ // AGZ.— Lwów, 1868.— T. 1.— S. 89.

лення тривкого й ефективного контролю за парафіяльним духовенством, котре [redacted] XVII ст., як відомо, часто відмовляло [redacted] послуху своєму архипастиреві та навіть не завжди отримувало від нього ієрейські свячення.

Наступним етапом візитаційної реформи [redacted] Перемишльській єпархії став Синод 1693 р.[96], який остаточно закріпив унію у владицтві, офіційно проголошену тут двома роками раніше[97]. Синод багато уваги приділив реґламентації прав і обов'язків візитаторів. Відтепер єпископськими візитаторами владицтва проголошувалися генеральні намісники (офіціали)[98], яким єпископ делеґував свої візитаційні повноваження, резервуючи, правда, за собою право особистого відвідування церков єпархії, котре він у XVIII ст., принагідно зауважимо, використовував надзвичайно рідко. Синод не тільки звільнив єпископа від особистого відвідування розлогої єпархії, але й передбачив випадки, коли навіть генеральний намісник міг не візитувати єпархію, а уповноважити до цього, за згодою владики, спеціальних осіб — „субделеґатів". Передаючи свої повноваження візитатора єпархії генеральному намісникові, І. Винницький покликався на пастирську практику „давніх часів" і [redacted] приклад візитацій [redacted] „інших єпископіях", з чого можна зробити висновок, що подібним чином уже раніше було реформовано інститут канонічних візитацій в інших українсько-білоруських єпархіях. Гадаємо, тут малися [redacted] увазі сусідні уніатські владицтва — Холмське та Володимирське, а також Львівське православне.

Згідно [redacted] „Правилами духовного уряду", генеральний намісник мав візитувати усі церкви єпархії[99], причому у візитаційній подорожі його повинні були супроводжувати помічники — духовні особи. В окремих намісництвах обстежувати церкви візитаторові мали допомагати місцеві намісники, котрі найкраще знали життя та звичаї парохів і могли вказати візитаторові на окремі їх недоліки чи, навпаки, виділити зразкових душпастирів. Головну увагу він зобов'язувався звертати на церковну дисципліну парафіяльного кліру — чи не найбільшу проблему тогочасної уніатської церкви [redacted] Речі Посполитій. Візитація єпархії через намісника мала відбуватися щороку, „якщо б [...] важливі обов'язки не дали змоги це зробити самому пастиреві [тобто єпископові.— *І. С.*]"[100]. Ретельному перегляду під час такої візитації, окрім духовних осіб, підлягали усі церковні фун-

---

[96] Ustawy Rządu Duchownego in Ritu graeco unito Dioecesii Przemyskiey, na Congregacyi Soborney uchwalone.— Cracoviae, 1694 (нами використано примірник, котрий зберігається у: ЛНБ НАН України, від. рідкісної книги (Стародруки), № 33356). Ухвали Синоду 1691 р. також надруковані у: Лакота Г. Три синоди перемиські й єпархіальні постанови валявські в 17—19 ст.— Львів, 1939.— С. 9—20. Нещодавно постанови Синоду перевидано в Перемишлі Південно-східним науковим інститутом; див.: B[isku]p Innocenty Winnicki. Ustawy rządu duchownego i inne pisma / Do druku przyg. Wł. Pilipowicz; Przedmową poprzedził St. Stępień.— Przemyśl, 1998.— S. 39—66.

[97] Політичні та богословські аспекти приєднання Перемишльської єпархії до унії з Римом розглянуто в: Marusyn M. S. Die Vereinigung der Peremysler und Lemberg Eparchien mit dem Apostolichen Stuhle.— Romae, 1956; Stępień S. Eparchii przemyskiej droga do unii ze Stolicą Apostolską // WZU.— Warszawa, 1997.— T. 4—5: Spotkania polsko-ukraińskie.— S. 139—151.

[98] Piwowar E. Pierwszy synod unicki eparchii przemyskiej (1693) // Polska—Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa.— Przemyśl, 1990.— T. 1: Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym.— S. 162.

[redacted] Ustawy Rządu Duchownego...— S. 6.

[100] „[...] in quantum by Samemu Pasterzowi... Majoris importantia Legalitates nie pozwoliły" (Там само).

душі, „права і постанови". У рішеннях Синоду особливо наголошувалося, щоб генеральні намісники ретельно перевіряли, чи не тримають парохи „інших душпастирських бенефіціїв", чи не роздають вони церковного добра „неналежним посесорам" та чи не заставляють „духовних" маєтків. Увага візитаторів до посідання парохами „інших бенефіціїв" не була викликана тогочасними обставинами руської церкви. Внесення отцями Синоду 1693 р. цього пункту обов'язків візитаторів треба пов'язувати із латинськими запозиченнями ■ ухвалах, які у цьому разі взорувалися на відповідні рішення Тридентського собору 1545—1563 рр., котрий, як відомо, спеціально розглянув проблему комуляції (тобто поєднання) бенефіціїв римо-католицьким духовенством, дуже поширеним у латинських єпархіях Західної Європи XV — першої половини XVI ст.

У справі виявлених зловживань парохів та недоліків церковної адміністрації парафіями візитатори мали право видавати спеціальні декрети, котрі записувалися в окрему книгу[101]. Отже, тут маємо першу згадку про впровадження у Перемишльській єпархії візитаційної документації, сліди якої до 1740 р. нам, правда, виявити не вдалося. Іншим засобом направи виявлених надуживань у парафіях та кривд духовенству від мирян і коляторів було представлення візитаторами такого реєстру на єпархіальній конґреґації (соборі), які розглядав спеціальний прокуратор та виносив остаточні вироки[102]. Окрім того, відомості про інші виявлені проступки духовенства, котрі підлягали церковній юрисдикції, передавалися намісниками до консисторського суду. Таким чином, хоч Синод 1693 р., реформуючи інститут канонічних візитацій у Перемишльській єпархії, визначився з особою генерального візитатора владицтва, окреслив коло його обов'язків і повноважень та запровадив візитаційну документацію, самої суті єпископських візитацій він не заторкнув. Ухвали Синоду передбачали тепер розгляд наслідків візитації на єпархіальних соборах духовенства та судових засіданнях духовного суду консисторії не під час візитації, а після неї, що було значним кроком уперед у звільненні візитацій від невластивих їм функцій та спробою повернути їм первісний, пастирсько-адміністративний характер.

Однак задекларовані у кінці XVII ст. у Перемишльській єпархії реформи інституту канонічних візитацій, треба гадати, не принесли бажаних результатів. Очевидно, владикам удалося досягти тільки того, що їхні пастирсько-адміністративні обов'язки щодо нагляду за своєю паствою були справді делеґовані генеральному намісникові, й таким чином ■ того часу перемишльський владика хоч і номінально вважався пастирем свого „духовного стада", однак насправді фактичними візитаторами єпархії були намісники та офіціали, що мало далекосяжні наслідки для поступової трансформації організаційної структури уніатської церкви, вироблення нових пастирських підходів та впливу на рішення Замойського синоду 1720 р. Тож до провінційного синоду уніатської церкви єпископські візитації в Перемишльській єпархії так і не звільнилися від невластивих їм судівничих та соборових функцій. Канонічні візитатації у Перемишльській єпархії на початку XVIII ст. і надалі відбувалися не лише з пастирською метою, але й для скликання деканських соборчиків духовенства та

[101] Ustawy Rządu Duchownego...— S. 6.

[102] Головні обов'язки генерального намісника Перемишльської єпархії, деканів та десятоначальників як візитаторів церков владицтва перелічує також: Piwowar E. Pierwszy synod unicki...— S. 162.

проведення судових засідань єпископської консисторії. Так, у 1706 р., за благословенням Юрія Винницького (1700—1713), візитацію Перемишльської єпархії (зокрема її Сяноцької частини) відбув Йоан Круликовський, котрий, як свідчать церковні архівні джерела, „здійснив [...] суди комісарські, ревізії ґрунтів священичих і візити канонічні"[103]. Практика поєднання пастирських, церковно-адміністративних, судівничих і синодальних обов'язків єпископських візитацій протривала у Перемишльському владицтві не тільки до Замойського синоду, але й продовжувала застосовуватися тут і в перше позамойське десятиліття. Зокрема, такого характеру набула візитація у селі Криниці Мушинського деканату в 1725 р., де судові засідання у справі церковних ґрунтів єпископські комісари здійснювали „під час візити"[104]. Те, що приклади застосування канонічних візитацій для судового вирішення конфліктних ситуацій серед духовенства та мирян були у 20-х рр. XVIII ст. масовим явищем, свідчать також інші джерельні згадки про „комісарські суди" візитаторів, наприклад, у Мединицькому (1727 р.) та Мостиському (1726 р.) староствах[105].

Якщо така система церковного управління у Перемишльській єпархії (візитація—соборчик духовенства—єпископський суд) була поширена навіть після Замойського синоду, то, без сумніву, вона успішно функціонувала тут в перші два десятиліття XVIII ст., зберігаючи притаманні Православній церкві форми та методи церковного управління й пастирської опіки. Незважаючи на реформи (1687 та 1693 рр.) системи канонічних візитацій у Перемишльській єпархії, у той період відокремити пастирські та адміністративні функції єпископських візитацій від судівничих і соборних обов'язків єпископських комісарів не вдалося. Реальним фактом впровадження візитаційної реформи в єпархії стала лише передача обов'язків візитатора владицтва від єпископа до архидиякона та генерального намісника, що відображало загальні тенденції у тогочасному християнському світі, де ієрархи поступово втрачали відчуття свого пастирського покликання, більше опікуючись політичними та економічними питаннями, аніж адмініструванням у своїх церковних провінціях.

Полоцька архиєпархія. Розташована на північно-східних землях сучасної Білоруси, архиєпархія охоплювала територію кількох воєводств. На зламі XVI—XVII ст. канонічні візитації, припускаємо, не здійснювалися тут узагалі. Головною причиною цього був стан здоров'я тодішнього полоцького владики Гедеона Брольницького (1601—1618), котрий вже був похилого віку, та велика протяжність архиєпархії. Ситуація суттєво змінилася у 1617 р., коли Йосиф Велямин Рутський призначив коад'ютором пре-

---

103 Цит. за: Добрянский А. История епископов...— С. 2—3. Дані про візитацію 1706 р. подає також відомий галицький учений Ісидор Шараневич у своїх багатих на фактологічний матеріал, однак хаотично укладених, працях; див.: Шараневич И. Черты из истории церковных бенефиций и мирского духовенства в Галицкой Руси.— Львов, 1897.— С. 176, 185 (тут автор, покликаючись на факт візитації 1706 р., помилково твердить, що саме з того року в Перемишльській єпархії беруть свій початок єпископські візитації); його ж. Церковная уния на Руси и влияние ей на змену общественного положения мирского руского духовенства.— Львов, 1897.— С. 18.

104 Національний музей у Львові, від. рукописів та стародруків (Теки Подолинського), Ркл-360/I, арк. 703 (витяг з протоколу засідання „Судів духовних єпископських єпархії Перемишльської").

105 Шараневич И. Черты из истории...— С. 185, 191.

старілого Г. Брольницького відомого Йосафата Кунцевича (1618—1623). За короткий відрізок часу йому вдалося розвинути активну душпастирську працю в архиєпархії, одним з елементів якої були систематичні візитації церков, причому щороку вони охоплювали більшість парафій архиєпархії. Зокрема, про таку практику Й. Кунцевича згадував у своїй реляції до Риму митрополит Й. Рутський[106], де детально описав Апостольському престолові життя та мученицьку смерть полоцького архиєпископа. Й. Рутський інформував римську курію, що Й. Кунцевич самовіддано навчав парафіяльний клір, систематично скликаючи соборчики духовенства та проводячи реґулярні канонічні візитації архиєпархії[107]. На підставі відомостей беатифікаційної комісії про життя та церковну діяльність Й. Кунцевича Едвард Ліковський дійшов висновку, що під час таких канонічних оглядів церков владика „не тільки заохочував людність до побожности й стверджував її в дусі єдности Церкви, але передусім священиків, навчаючи їх, як мають свій благородний уряд пастирський справувати"[108]. Адміністративний контроль за церковним майном і діяльністю парафіяльного кліру Й. Кунцевич у ході візитацій поєднував з блискучими проповідями та заходами щодо навернення до унії простолюду й руської шляхти, котрі, навіть за свідченнями його запеклих супротивників, користувалися неабиякою популярністю серед населення. Не завжди візитації Й. Кунцевича мали успіх, бо православне населення краю небезпідставно вбачало у них засіб навернення до унії й всілякими способами противилося цьому. Зокрема, у 1618 р. міщани Могилева відмовилися відчинити перед архиєпископом міську браму[109], а в 1623 р. одна з його численних спроб візитувати Вітебськ спровокувала виступ проти нього православних міщан та в кінцевому підсумку спричинила насильницьку смерть полоцького архиєпископа.

Біографи Й. Кунцевича та дослідники церкви наголошують на тому, що він намагався в умовах скрути та непевної політичної й релігійної ситуації в краї якось здійснювати реформи в своїй архиєпархії, спрямовані на піднесення соціального статусу духовенства. Зокрема, джерела свідчать, що владика систематично (можливо, щороку) проводив єпархіальні зібрання духовенства (у Вітебську, Мстиславі та Полоцьку)[110]. На часте скликання ним соборчиків духовенства в одній зі своїх статей звертає увагу Софія Сеник, однак, не опрацювавши самих актів цих соборчи-

---

[106] Relatio Josephi Velamin Rutskyj, Metropolitae Kioviensis de vita et martyrio Josaphat Kuncewycz. Minsk, 1623—1624 // EM: Josephi Velamin Rutskyj (1613—1637) / Ed. T. T. Haluščynskyj et A. G. Welykyj.— Romae, 1956.— P. 164—165 (№ 67).

[107] „Et illum quidem, Clerum scilicet, per Synodos quos annis singulis cogebat, et per Synodos quos annis singulis cogebat, et per visitationes locorum et ecclesiarum in illis, quas in propria persona non sine maximo incommodo valetudinis peragebat, nullis parcendo laboribus reformavit [...] Hoc audito, infractus laboribus et imperterritus contra tot pericula, Antistes promovere visitationem Ecclesiae instituit, et Vitebscum inprimis ad inobedientes et rebelles suas oves, volens eas ad ovile suum iterum reducere, proficiscitur" // Там само.— P. 164—165.

[108] Likowski E. Unia Brzeska (r. 1596).— Poznań, 1896.— S. 346.

[109] Чистович И. Очерк истории западно-русской Церкви.— Санкт-Петербург, 1884.— Ч. II.— С. 243.

[110] Ширше про діяльність Йосафата Кунцевича див.: Senyk S. The sources of the Spirituality of Josaphat Kuncevyč // Orientalia Christiania Periodica.— 1985.— Vol. 51.— P. 425—436.

ків, не вдається до детальнішого обговорення теми[111]. Е. Ліковський припускає, що такі соборчики Й. Кунцевич скликав з конечности, бо „переконався, що треба багато часу, щоб кожну церкву відвідати“[112]. На нашу ж думку, в даному випадкові владика виходив не лише зі своїх можливостей та реальних обставин, але передусім з давньої пастирської традиції православних владик попередніх століть, адже, як знаємо, саме в руській церкві такі соборчики поєднувалися з канонічними візитаціями та судовими засіданнями єпископської консисторії.

Після смерти Й. Кунцевича наступні полоцькі архиєпископи також не занедбували свого візитаційного обов'язку. На цьому наголошує і Яків Суша, описуючи унійну працю з'єднаних єпископів Полоцької та Смоленської архиєпархій. Він, зокрема, зауважував, що уніатські владики систематично скликали єпархіальні синоди та візитували духовенство[113]. До таких владик, очевидно, належав і архиєпископ Антоній Селява (1624—1655), котрий, згідно із зізнаннями свідків, покликаних Апостольським престолом у 1640 р. на „Інформаційний процес“ у зв'язку з його представленням на коад'ютора митрополії, особисто або через своїх намісників (офіціалів) щороку візитував церкви архиєпархії[114]. Однак видається, що ці відомості є дещо перебільшеними, адже їх подавали особи, безпосередньо зацікавлені у якнайкращому представленні постаті А. Селяви перед Римським престолом. Разом з тим треба визнати, що А. Селява особисто або через своїх делеґатів справді візитував церкви єпархії, хоч не так інтенсивно, як про це інформували Римський престіл свідки на „Інформаційному процесі“. Зокрема, збереглися відомості, що в 1647 р. така єпископська візитація відбулася у селі Раї Смолянської протопопії[115]. Тут маємо перше документальне свідчення того, що саме за часів єпископства А. Селяви в Полоцькій архиєпархії було запроваджено документування чину канонічної візитації, що поклало тут початок реформи цього церковного інституту управління єпархією.

А. Селяві доводилось здійснювати візитації у час, коли на території його архиєпархії з'явився леґітимний православний владика Сильвестр Косів, мстиславський єпископ. Православне населення краю, котре не визнавало влади уніатського архиєпископа, потребувало задоволення своїх духовних потреб, передусім через особисте уділення їм пастирської опіки православними. Тож Сильвестр Косів на їх прохання візитував православні храми й окремі спільноти в містах і селах архиєпархії, що призводило до часткового або й повного переходу селян і міщан східного обряду на православ'я. Це утруднювало й без того складну ситуацію А. Селяви та позбавляло його численної пастви. Тому в 1636 р., коли С. Косів укотре намагався провести канонічну візитацію Полоцька та Вітебська,

[111] Сеник С. Берестейська унія і світське духовенство...— С. 72.

[112] Likowski E. Unia Brzeska...— S. 346.

[113] „Caeterum qiudquid possunt, praelati uniti agunt, quo ad fidem s. promovendam Synodos quolibet anno pro excolendo clero instituunt, oves suas suosque religiosos vel dictos perbyteros visitant [...]“ (Susza J. De laboribus Unitorum...— P. 339).

[114] Excerpta ex Processu apostolico de persona Archiepiscopi Polocensis Antonii Sielava, ad Metropoliam Kioviensem promovendi. Roma, 15.XII.1640 // EM: Raphaelis Korsak, Antonii Sielava, Gabrielis Kolenda (1637—1674) / Ed. A. G. Welykyj.— Romae, 1956.— P. 179—180.

[115] М[алышевский] Н. Заметка о визитах...— С. 658.

уніатський владика за суплікою місцевого духовенства вніс протест[116] проти таких самовільних, на його думку, дій православного єпископа, внаслідок чого король спеціальним універсалом заборонив С. Косову подальші візитації церков в обох містах[117], хоч право канонічної візитації православних храмів у цих містах було застережене могилівсько-мстиславському єпископові Йосифові Бобрикевичу Владиславом IV ще 1633 р.[118] Виснажливий судовий процес між уніатським та православним владиками тривав протягом кількох років, і врешті-решт суд виніс прихильне для А. Селяви рішення, яким С. Косову заборонялося уділяти пастирську опіку вірним-православним у згаданих містах Полоцької архиєпархії, а за навернення уніатів до унії православний владика мав навіть сплатити грошовий штраф[119]. Кількарічна тяжба між владиками відволікала їх від пастирських обов'язків та адміністративних справ, що не сприяло налагодженню тіснішого інституційного зв'язку між мирянами й духовенством обох церков та їхньою ієрархією.

Наступник А. Селяви на полоцькій катедрі Гавриїл Коленда (1655—1674) також візитував свою розлогу архиєпархію, однак, будучи обтяжений обов'язками митрополита (з 1665 р.), зазвичай делеґував свої повноваження спеціальним візитаторам, котрих вибирали з-поміж намісників та ченців-василіян. Один зі свідків на „Інформаційному процесі" у справі вибору Г. Коленди київським митрополитом повідомляв у 1665 р. Римську курію, що Г. Коленда „особисто через [кожних] три роки вгамовував, візитував свої церкви та єпархію тощо"[120]. Сам Г. Коленда натомість писав у 1671 р., що в його архиєпархії візитації, як правило, відбуваються щодва роки, хоч здійснювати їх у зазначені терміни ледве вдається, та й то не особисто, а через уповноважених візитаторів[121]. Єпархіальні синоди духовенства він скликав щороку, згідно із церковними канонами, однак, як зауважує Софія Сеник, „у зв'язку з територіальними розмірами [...] єпархій [...] синод відбувався по черзі у трьох різних місцевостях і кожного року скликалося лише третину священиків"[122].

---

[116] Одна з протестацій Антонія Селяви в другій половині травня 1636 р. була внесена до земського суду Полоцького воєводства; див.: Витебская старина.— Витебск, 1888.— Т. V.— Ч. I: Материалы для истории Полоцкой епархии.— С. 149 (№ 98).

[117] Королівський універсал від 1 травня 1636 р. про заборону Сильвестрові Косову візитувати Вітебськ, Мстислав і Полоцьк опубл. у: Витебская старина...— С. 148 (№ 97). Про конфлікт між С. Косовим та А. Селявою згадують: Голубев С. Западно-русская церковь при митр. Петре Могиле // Киевская старина.— 1898.— Т. 61 (апрель).— С. 29; Грушевський М. Історія України-Руси / Репр. вид.— К., 1995.— Т. VIII: Роки 1626—1650.— Ч. 1.— С. 199; Чистович И. Очерк истории...— С. 255.

[118] Витебская старина...— С. 136—138 (№ 89).

[119] Там само.— С. 150 (№ 99).

[120] „Scio, quando ipse per tres annos resedit, visitasse dictam Ecclesiam et Dioecesim etc" (Ex Processu Datariae de persona Gabrielis Kolenda, Archiepiscopi Polocensis, ad Metropolitanam Ecclesiam Kioviensem promovendi, excerpta // EM: Raphaelis Korsak...— P. 217 (№ VII).

[121] Ampla relatio quinquennalis Metropolitae Kioviensis eiusque Coadiutoris de statu Archieparchiae Metropolitanae Kioviensis et Polocensis cum relatione de statu etiam Ordinis Basiliani. Suprasl, 8.XII.1671 // EM: Raphaelis Korsak...— P. 304 (№ 81).

[122] Сеник С. Українська Церква...— С. 54—55; Senyk S. The Ukrainian Church...— P. 366.

За наступника Кипріяна Жоховського Мартина Білозора (1697—1707) інститут канонічних візитацій у Полоцькій архиєпархії, як видається, остаточно позбувся судівничих та синодальних функцій і почав використовуватися виключно для проведення єпископських оглядів церков, церковно-адміністративного контролю за діяльністю парафіяльного кліру та з метою пастирського благословення численної уніатської пастви. Зокрема, такого характеру була єпископська візитація у січні 1697 р., котра охопила катедральні храми Полоцька та, можливо, інші церкви архиєпархії[123]. Окрім звичних у таких випадках завдань, візитація 1697 р. здійснювалася також із метою докладного опису церковного інвентаря полоцьких святинь, у зв'язку з чим генерального візитатора Мелетія Дорожновського призначив особисто київський митрополит Лев Шлюбич-Заленський, а це наштовхує на думку, що згадана візитація, можливо, мала ще й митрополичий статус. Після того, як 1699 р. Мартин Білозор домігся від польського короля Авґуста II привілею про підпорядкування собі Могилівського православного владицтва[124], перед полоцьким архиєпископом постало питання про необхідність місійної діяльности в новонаверненому владицтві з метою визнання від місцевого населення зверхности Апостольського престолу та підпорядкування уніатській ієрархії. Для цього М. Білозор серед інших заходів використав й інститут канонічних візитацій, котрий на зламі XVII—XVIII ст. набув у Полоцькій архиєпархії виразного місійного характеру. Якщо візитація 1697 р. мала локальні завдання, відбувалася за контролем київського митрополита та охоплювала обмежену територію, то наступна єпископська ревізія — 1703 р. — уперше в історії Полоцької архиєпархії за часів унії, охопила абсолютну більшість храмів цієї церковної округи та, очевидно, низку православних парафій, котрі раніше підлягали юрисдикції білоруського православного владики. Зокрема, того року візитовано Бабинецьку, Биховську, Бишенківську, Білицьку, Бобровську, Борисовську, Браславську, Вележківську, Веліжську, Вітебську, Голубицьку, Горецьку, Городецьку, Лепельську, Мстиславську, Освейську, Полоцьку, Себежську, Смолянську, Сокольнянську, Циперинську, Часницьку та Черейську протопопії[125]. Чи здійснював цього разу візитацію М. Білозор особисто, чи через своїх уповноважених комісарів, встановити не вдалося, оскільки до цього часу не вдалося відшукати документації цієї ревізії, яку використовували дослідники ще в другій половині XIX ст.

Згідно з відомостями Никодима Малишевського, генеральна візитація Полоцької архиєпархії здійснювалася з метою встановлення надійного контролю уніатської ієрархії за станом церковних будівель, інституцій та дотриманням вірними й парафіяльним кліром приписів церковних канонів щодо святости у приватному та публічному житті. Як і в інших уніатських єпархіях того часу, що офіційно проголосили у себе унію ще в кінці

---

[123] Відомості про візитацію 1697 р. наведено за описом Софійського собору в Полоцьку від 5 січня 1697 р., засвідченим підписом Мартина Білозора. Реґест документа опубл. в: Сапунов А. Архив Полоцкой духовной консистории (Оттиск из первого тома Трудов Археографической коммиссии императорского Московского археологического общества).— Москва, 1902.— С. 54 (№ 2).

[124] Заикинъ В. Уніатскій Архіепископъ Марціанъ Бѣлозоръ (Страничка изъ исторіи Уніатской Церкви въ эпоху ея побѣдъ и „расцвѣта").— Варшава, 1935.— С. 17.

[125] Перелік відтворено за: Малышевский Н. Извлечение из инвентаря визит 1703 года протопопий... // ЛЕВ.— 1869.— № 17.— С. 1040—1049.

XVI ст., візитації Полоцької архиєпархії „нового типу“ передбачали опис ревізорами церков, інвентаризацію церковного майна, передусім того, що використовувалося у Богослужінні та під час уділення Святих Тайн (дарохранительниці, чаші, дискоси, антимінси, ілітони тощо). На відміну від Київського митрополичого владицтва, у Полоцькій архиєпархії візитатори звертали увагу на структуру та сюжетні композиції іконостасів, окремо описуючи, наприклад, апостольський, намісний і пророчий ряди Деісуса, а в деяких випадках — і царські врата разом із завісами на них. Також ретельному оглядові єпископських комісарів підлягали престоли у святилищі; у цьому разі визначали фізичний стан покривал, наявність антимінса, антипедіума, плащаниці та інших предметів релігійного культу, що звично розміщувалися на престолі або поблизу нього. Відносно священичого убрання візитатори обмежувалися даними про ґатунок матерії, з якої виготовлені ризи, їхній колір та богослужбове призначення. Скупі відомості вони подавали й щодо репертуару парафіяльних бібліотек, обмежуючись, як правило, лише коротким переліком богослужбових книг. Значно більше уваги приділялося парафіяльному духовенству, навіть миряни іноді потрапляли у поле зору візитаторів. Щодо особи пароха візитаційна програма ревізії 1703 р. передбачала з'ясування даних про його освітній рівень, пастирську сумлінність та особисту побожність, а також про його походження, місце ієрейських свячень та архиєрея, котрий його висвячував, простежити переходи священиків з однієї парафії до іншої тощо. Така прискіплива увага до душпастирів обумовлювалася тогочасною релігійною ситуацією у краї, що загострилася на початку XVIII ст. у зв'язку зі вступом російських військ на територію Північної Білорусі та аґітацією урядових і церковних кіл Московського царства за повернення місцевого люду до православ'я. Це не могло не викликати занепокоєння [redacted] уніатської ієрархії та змусити її запобігти цьому. Ефективним засобом збереження цілісности архиєпархії якраз і були канонічні візитації розташованих на її території уніатських церков та проповідування вірним-уніатам слова Божого й уділення їм пастирської опіки, що була такою важливою у той неспокійний і сповнений непередбачуваних й драматичних подій час. Саме з тогочасними некорисними для уніатів обставинами треба пов'язувати відомості про простих парафіян у візитаційних протоколах [redacted] 1703 р. Очевидно, звертаючись безпосередньо до мирян, візитатори намагалися уберегти їх від переходу в православ'я та скріпити у вірі, хоч, як свідчать джерела, рівень релігійної свідомости загалу вірних у той час і не був таким високим, як цього можна було б сподіватися (візитатори скаржилися, що під час ревізії 1703 р. вони виявили 12 парафій, у яких вірні узагалі не відвідували храму Божого[126]). Низький культурний та освітній рівень парохів також був буденним явищем, з яким повсякчас стикалися візитатори. Тому їхнім завданням була фіксація таких кричущих зловживань кліру та передача їх для подальшого розгляду в єпархіальній консисторії. Однак, чи подібні заходи церковної ієрархії давали якісь позитивні результати, сказати важко, позаяк документальних підтверджень цьому немає. Візитатори не завжди мали змогу застосовувати свою владу щодо парохів і вірних, оскільки часто зустрічали

---

[126] Малышевский Н. Извлечение [redacted] инвентаря визит 1703 года протопопий...— С. 1046.

пасивний, а то й відвертий опір духовенства та мирян, котрі відмовлялися визнавати полоцького уніатського архиєпископа своїм пастирем, тяжіючи, очевидно, до православної церкви. Окремим парохам більше залежало на добрих стосунках зі своїми ктиторами, аніж на сумлінному виконанні розпоряджень церковної влади. Так, душпастир Луганівського храму о. Юхнович заявив візитаторам, що „архипастир мені церкву не будував, я маю свого колятора“[127].

Однак розвинути широку візитаційну діяльність М. Білозору [redacted] той час не вдалося; якраз тоді розпочалася Північна війна, й російська армія як союзник Речі Посполитої вступила на територію сучасної Білорусі, що змусили владику спочатку припинити свою пастирсько-адміністративну діяльність у Полоцькій архиєпархії, [redacted] невдовзі й узагалі виїхати за її межі, позаяк царські війська активно підтримували повернення православним їхніх храмів та вдалися до брутальних переслідувань уніатів. Через ці обставини, більш ніж вірогідно, припинилися й генеральні візитації уніатських церков у Полоцькій архиєпархії, про які до 1720 р. не маємо жодних вісток.

Наведені приклади свідчать, що єпископські візитації на православно-уніатському конфесійному пограниччі, яким, без сумніву, й була Полоцька архиєпархія, хоч і мали надзвичайно важливе значення для збереження єдности місцевої уніатської спільноти та дотримання чистоти християнської доктрини, однак не завжди були результативними та стикалися зі значними труднощами, передусім у плані визнання місцевим населенням повноважень самих візитаторів, яких не завжди трактували як духовних післанців архипастиря, а вважали часто, у кращому випадку, звичайними адміністраторами та збирачами церковних податків, а в гіршому — „караючим мечем“ уніатської церкви. У зв'язку з цим питання про ефективність та наслідки єпископських візитацій у Полоцькій архиєпархії XVII — початку XVIII ст. залишається відкритим.

Смоленська архиєпархія. Місцева катедра, яка після взяття Смоленська польськими військами у 1611 р. залишалася необсадженою, 1625 р. потрапила у руки уніатів; король призначив туди архиєпископом енерґійного Лева Кревзу, котрий управляв цією церковною провінцією [redacted] 1625 по 1639 рр. Перебуваючи між загалом вороже налаштованого до унії та латинства православного населення[128], уніатський владика мав обмежені можливості щодо пастирського наставництва та організації управління архиєпархією, хоч польський уряд у той час, на відміну від решти уніатських єпархій, всіляко підтримував тут унійну ідею[129]. Однак, чи скори-

---

[127] Малышевский Н. Извлечение [redacted] инвентаря визит 1703 года протопопий...— С. 1047.

[redacted] Міжконфесійні відносини [redacted] Смоленщині в першій половині XVII ст. та поширення там унії розглянуті в: Куракин Ю. Н. Распространение католичества [redacted] униатства на землях Черниговского воеводства Речи Посполитой в первой половине XVII в. // Славяне и их соседи. Католицизм и православие [redacted] средние века. Сборник тезисов.— Москва, 1991.— С. 75—77; Krajcar J. Religious Conditions in Smolensk 1611—1654 // Orientalia Christiana Periodica.— 1967.— Vol. 33.— P. 404—456.

[129] На цю особливість релігійної ситуації [redacted] Смоленській архиєпархії вказує відомий російський дослідник Борис Флоря, зазначаючи, що вона була спричинена бажанням польських властей мати [redacted] особі уніатів стійку підтримку [redacted] умовах незгасаючої напружености в краї та очікуваннями неминучої війни з Московським царством (Флоря Б. Уніатська Церква [redacted] Смоленщині [redacted] 20-х — [redacted] початку 30-х рр. XVII ст. // Ковчег: Збірник статей з церковної історії.— Вип. [redacted] (у друці).

стався з таких сприятливих умов Лев Кревза та чи мав він помітні успіхи в наверненні місцевого населення до єдности з Римом за допомогою пастирських візитацій, через брак джерел встановити важко. Про те, що Л. Кревза здійснював такі канонічні огляди церков Смоленщини, опосередковано свідчать дані про пастирську діяльність його наступника — Андрія Золотого-Квашнина (1640—1654). У російських архівах збереглися відомості про те, що напередодні вступу російських військ на територію архиєпархії він у 1653 р. здійснював візитацію Дорогобужа, де, між іншим, перевіряв у місцевих церквах канонічність антимінсів, більшість з яких виявилися православними[130]. Цей факт свідчить, що і Л. Кревза, й А. Квашнин-Золотий активно використовували інститут пастирських візитацій з місійною метою, і, як видається, досягли в цьому неабияких успіхів, якщо добралися до такої віддаленої від Смоленська місцевості, як Дорогобуж.

Після 1654 р., коли Смоленська архиєпархія остаточно перейшла під юрисдикцію Московського патріархату, припинилися й уніатські візитації краю, хоч аж до кінця XVIII ст. київський митрополит продовжував номінувати на смоленський престіл уніатських архиєпископів.

Турово-Пінська єпархія. Возведений на місцеву катедру 1596 р. пінський владика Йона Гоголь беззастережно підтримав унію, однак про пастирську діяльність ні цього єпископа, ні його наступників Паїсія Шаховського (1602—1626), Григорія Михаловича (1626—1632), Пахомія Оранського (1637—1653) та Андрія Квашнина-Золотого (1654—1665) якихось достовірних відомостей немає. Треба гадати, що це пов'язано не лише з безповоротними втратами парафіяльних і консисторських архівів у період Визвольної війни 1648—1667 рр., але й із занедбанням цими уніатськими ієрархами своїх пастирських обов'язків, у тому числі щодо канонічної візитації церков єпархії. Виняток становить хіба що Рафаїл Корсак (1632—1637), пізніший київський уніатський митрополит, котрий особисто візитував церкви своєї єпархії[131] або обстежував їх разом з митрополитом Йосифом Рутським. Зокрема, одна з таких візитацій відбувалася у Пінську у листопаді 1636 р. і охопила сотні, а може й тисячі віруючих. Поряд з безсумнівним успіхом ревізії, котра відбувалася в урочистій обстановці та супроводжувалася богослужіннями й реколекціями простого люду, вона виявила й тодішні недоліки парафіяльного життя уніатської церкви, а саме „незнання практики св. сповіді так, що треба було аж десять священиків, щоб потрудились 15 днів і ночей, щоб приготовити 1100 учасників цього передше незнаного ювілею"[132].

Такої пастирської ревности інші пінські уніатські владики, як свідчать тогочасні джерела, не виявляли. На занедбання ними своїх безпосередніх обов'язків київський митрополит мусив скаржитися навіть Конґреґації поширення віри, не даючи собі ради з відвертим іґноруванням єпископа-

130 Флоря Б. Уніатська Церква в Смоленщині в 20-х — на початку 30-х рр. XVII ст.

131 Про те, що Р. Корсак візитував церкви Пінської єпархії, свідчить лист одного з римських кардиналів до папського нунція у Польщі Маріо Філонарді: Card. Fr. Barberinus nuntio Filonardo. Romae, 6.XII.1636 // Monumenta Ucrainae historica (зібрав Андрей Шептицький) (далі — MUH).— Romae, 1965.— Vol. II: 1624—1648.— P. 226 (№ 145).

132 Цит. за українським перекладом реляції Р. Корсака, опубл. у: Великий А. Г. З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану.— Рим, 1972.— Т. 5: XVII ст.— С. 72—73.

ми його розпоряджень та свого пастирського покликання. У 1643 р. А. Селява повідомляв Римський престіл, що пінський єпископ Пахомій Оранський не те що не займається справами церкви, і відверто дискредитує архиєрейський сан, марнуючи свій час на світські розваги (серед яких владика особливо полюбляв довготривалі полювання на зайців у поліських болотах) і таким чином не виконуючи церковних приписів щодо постійного резидування при своїй катедрі[133]. Якщо інші пінські владики й були свідомі свого пастирського покликання, то не могли його реалізувати через стан здоров'я. Так, єпископ Паїсій Шахновський тривалий час хворів, а в останні роки свого життя був повністю спаралізований, через те митрополит змушений був призначити йому коад'ютора.

Тож нічого дивного, що перші достовідні відомості про канонічні візитації у Пінській єпархії маємо аж в 1646 р., за кілька років до вибуху національно-визвольної війни українського народу. Примітно, що ці дані містяться не в офіційних актах уніатської церкви чи листуванні з'єднаних владик, а в королівській грамоті, адресованій „обивателям Пінського повіту". Універсал було видано через перешкоди, які духовенство та православні миряни чинили єпископові Пахомію Оранському в часі його канонічного огляду владицтва. Владислав IV розпорядився, щоб місцеве населення „непослушних попів владиці Пінському карати і візитацій у церквах чинити не боронили"[134]. З цього випливає, що навіть ті нечисленні єпископські візитації, що здійснювалися тут у XVII ст., стикалися зі значними труднощами; частина вірних, переважно міщан, відмовляла пінському владиці у послуху, тому його відвідування церков сприймали вороже й намагалися не допустити до їх проведення. Це значно утруднювало єпископам канонічні огляди церков та звужувало територію, охоплену уніатськими візитаціями.

Суттєво не змінилася ситуація і в другій половині XVII ст., навіть після того, як козацькі полки залишили територію Турово-Пінської єпархії. Можливо, протягом 50—60-х рр. уніатські візитації тут взагалі не здійснювалися з огляду на присутність у краї московських військ та козацьких підрозділів і переходу значної частини вірних назад до православ'я. Щоб відновити організаційну структуру уніатської церкви на цих теренах і зібрати достовірні дані про духовенство та мирян, котрі залишилися вірними Апостольському престолові, незважаючи на загрозливі для них події середини XVII ст., наступні пінські владики мусили проводити канонічні візитації церков єпархії, однак відомостей про це не маємо, хоч такі відвідування, очевидно, відновив уже Андрій Квашнин-Золотий[135]. Проте відновлення уніатських візитацій у єпархії зіткнулося із відвертим опором тепер уже не тільки духовенства та мирян, але й світських властей.

---

[133] Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego...— S. 890.

[134] „[...] абы непослушныхъ поповъ владыцѣ Пинскому карать и визытацый у церквахъ чынить не боронили" (Документы, относящиеся к истории Православной и Униатской Церквей в здешнем крае // ЛЕВ.— 1869.— № 7.— С. 444 (№ 106).

[135] Серед небагатьох уцілілих документів А. Квашнина-Золотого згадок про відвідування ним церков Пінської єпархії немає, а найдавніший протокол візитації одного з храмів цієї єпархії походить аж з 1789 р. (ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 5, спр. 671.) Нічого не говорить А. Квашнин-Золотий про канонічні візитації єпархії і в своєму заповіті, як це, наприклад, зробив свого часу Йосиф Рутський (заповіт А. Квашнина-Золотого зберігається у: ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 5, спр. 481).

Wypis z Protokołu Wizyt 1681 roku
odbytych w Archiwum Rzymsko
Unickiego Brzeskiego Konsy
storza znaydującego się, dnia
z 8go Junii 1822go roku pod pieczęcią
Skarbową wydany, i w księdze Oczewistey wy=
chodzących pod N 1281 zapisany. —

ЦѢНА ОДИНЪ РУБЛЬ

Wieś Cerkiew Lubiska Ubicza ½ Kaniow. —

28. Wielebny Oyciec Hermon Siemieniewicz prezbiter trzy=
ma Cerkiew Narodzenia Nayświętszey Panny także
niż "Lubisna" w Królewszczyźnie w Starostwie Kaniewskim,
fundacyi Królewskiey Wielebnego Oyca przewielebnego —
Sama Cerkiew Drewniana, po którey wielki się
porządek znaleźliśmy na Wielkim Ołtarzu Ante=
rubilu w puszce Cynowey Bez Zdobnictwa, Kielich
Cynowy ze wszystkim, Antymins podający godny
pamięci Jędrzeja Kolendy, Litonno dwa, Felonowa
trzy, Patynki dwa, z trzech wielki, Tuwalen=
Cztery, Obrus jeden, Alba jedna z Humeralem
i Paskiem, Kapy Żałobne ze wszystkim,
Krzyż i Lichtarze drewniane, Kadzielnica
mosiężna, Mirnica Cynowa, Dzwonków
Ołtarzowych Dwa, na Dzwonnicy Dwa.
Xięgi Cerkiewne Ewangelia pisana, Służeb=
nik drukowany, Oktoich, Psałterz, Czasownik —

Перша сторінка протоколу генеральної візитації церкви с. Любищиці Київської митрополичої єпархії 1681 р. *Засвідчена копія 1822 р.*

Запис єпископських комісарів в інвентарі церкви с. Смолин Володимирсько-Берестейської єпархії про візитації храму в 1700 та 1704 рр.

Коли в кінці липня 1674 р. пінський владика Мартин Білозор (1666—1697)[136] почав відвідувати церкви Туровського офіціалату [redacted] метою рекатолизації місцевого люду, який у середині XVII ст. здебільшого повернувся до православ'я, то зустрівся з відкритим опором [redacted] лише духовенства, але й мирян [redacted] особі місцевої руської шляхти[137]. М. Білозор свою візитацію виправдовував тим, що „як пастир їдучи [redacted] потребах своїх до єпископії Турівської [...], оскільки за давніх часів [ця єпископія] в єдності святій з костелом святим римським залишалася“[138]. Окрім самого Турова, опір єпископові вчинили також руські шляхтичі у селі Портниці, де „не тільки його милості отця єпископа Пінського до церкви не допустили, але і від парохів місцевих плотницьких від церкви ключі відібрали [...]“[139] Так і не зумівши ревізувати церкви Туровської церковної округи, М. Білозор намагася повернути собі юрисдикцію над цими храмами шляхом судового позову, небезпідставно, як згодом з'ясувалося, сподіваючись на підтримку польських офіційних чинників[140]. Єпископ вніс протестацію, заявивши, що „коли приїхав [...] до Турова, як пастир до своєї єпископії [...], з повинности своєї пастирської мав візити чинити передусім у місті Турові в церквах тамтешніх, як і по інших церквах [redacted] маєтностях Туровських, що знаходилися по різних державах, — панове старости Туровські, змовившись з парохами і міщанами туровськими, церкви не казали жодною мірою відкрити, ані візити дозволити чинити і жодного послуху віддавати [...]“[141] І справді, у середині жовтня 1674 р. Пінський каптурний суд зобов'язав „дворян Пінського повіту“ повернути М. Білозорові згадані церкви, не перешкоджати єпископові візитувати їх та відправляти у них Богослужіння і сплатити йому грошову компенсацію. Не обмежившись цим, суд наклав на шляхтичів, котрі не допустили візитації, додаткові

---

[136] Біографічна нотатка про М. Білозора подана в: Polski słownik biograficzny.— Kraków, 1936.— T. II.— S. 11—12. Обширніші відомості про М. Білозора наводить В'ячеслав Заїкин, однак про пастирську діяльність полоцького архиєпископа говорить принагідно й без покликань на першоджерела; див.: Заикинъ В. Уніатскій Архіепископъ Марціанъ Бѣлозоръ...

[137] Про візитацію М. Білозора [redacted] 1674 р. та реакцію на неї православного населення згадують: Заикинъ В. Уніатскій Архіепископъ Марціанъ Бѣлозоръ...— С. 12—13; Чистович И. Очерк истории...— С. 200.

[138] „Яко пастырь ѣдучы въ потребах своих до епископии Туровское [...], поневаж [redacted] давных часов [redacted] едности святой з костелом святым римским зоставала“ (Документы, относящиеся к истории Православной и Униатской Церквей [redacted] здешнем крае // ЛЕВ.— 1869.— № 7.— С. 432 (№ 106).

[redacted] „Не токмо его милости ксендза бискупа Пинского до церкви [redacted] допустили, але и от капланов тамочних Плотницких от церкви ключи одобрали“ (Там само).

[140] Судовий позов М. Білозор подав у Туровський каптурний суд 4 серпня 1674 р., де виклав обставини конфлікту та його перебіг, домагаючись покарання винних, на його думку, православних шляхтичів і обивателів міста й навколишніх сіл (Документы, относящиеся к истории Православной и Униатской Церквей [redacted] здешнем крае // ЛЕВ.— 1869.— № 6.— С. 380—382 (№ 104); № 8.— С. 530—532 (№ 110).

[141] „Кгды пріѣхалъ [...] до Турова, яко пастыръ до своей епископіей [...], зъ повинности своей пастырской мѣлъ визыте чинити напродъ въ мѣстѣ Туровѣ [redacted]ъ церквахъ тамечныхъ, яко [redacted] по иныхъ церквахъ въ маетностяхъ Туровскихъ по розныхъ державахъ зостаючихъ, — панове старостове Туровскіе, намовившися зъ капланами и мѣщанами Туроскими, церкви [redacted] казали жадною мѣрою отворити, ани визыти чинити позволили [redacted] жадного послушенства отдавати...“ (Документы, относящиеся [redacted] истории Православной и Униатской Церквей [redacted] здешнем крае // ЛЕВ.— 1869.— № 8.— С. 531 (№ 110).

стягнення, що сягали кількох тисяч кіп литовських грошей[142]. І хоч уніатському єпископові не вдалося довести судове розслідування до кінця (воно розтягнулося на декілька років) й домогтися покарання учасників антиуніатського виступу, владика усе ж таки зумів підпорядкувати своїй юрисдикції більшість церков у Турово-Пінській єпархії, так що у XVIII ст. тут залишилося лише близько п'ятдесяти православних парафій[143].

Наведені факти дають підстави твердити, що візитації М. Білозора пастирськими не були, і то не лише з погляду православних, які вбачали в них адміністративний примус, але навіть уніатів. Відносно уніатів єпископ у ході канонічних оглядів церков допускався численних зловживань, брутально поводився з парафіяльним духовенством, не кажучи вже про мирян. Тож у канонічних візитаціях вони навряд чи могли добачити пастирську спрямованість та почути від М. Білозора слова розради й упевненість у своїй вірі. Незадоволеність кліру таким характером єпископських візитацій у Пінській єпархії, а також іншими зловживаннями М. Білозора спровокували численні скарги, котрі в кінці XVII ст. досягли навіть Риму. Судовий процес проти пінського владики в той час провадили не лише світські суди. Надуживання М. Білозора стали предметом прискіпливого розгляду Апостольською столицею та папським нунцієм. Хоч до скарг духовенства на свого єпископа Римська курія й ставилася обережно з огляду на непевну релігійну ситуацію у краї та побоюючись переходу єпархії на православ'я, усе ж Рим змушений був висловити своє незадоволення з приводу сваволі М. Білозора, пропонуючи навіть позбавити його права канонічної візитації своєї єпархії[144].

Судові переслідування світськими та церковними властями, однак, навряд чи вплинули на цього владику, бо він і надалі не повертав самовільно захоплених монастирів, іншого церковного майна, вів переважно світський спосіб життя, а в 1697 р. був переведений навіть на багатшу полоцьку катедру. Вірогідно, не виявляли пастирського завзяття й наступники М. Білозора на пінському престолі; до Замойського синоду не маємо жодної згадки про канонічні візитації єпархії, які наступні владики Антоній Жолкевський (1697—1702), Порфирій Кульчицький (1703—1716) та Йоахим Цехановський (1716—1719), вочевидь, не проводили особисто чи через своїх делеґатів, а канонічні огляди церков здійснювали виключно декани (намісники). Ця, не виправдана з пастирського огляду, практика збереглася у Пінській єпархії і в перші роки після Замойського синоду, бо ще в 1726 р. Апостольський престіл оскаржував пінського владику в тому, що він занедбує свій засадничий обов'язок візитації єпархії[145].

---

[142] Документы, относящиеся к истории Православной и Униатской Церквей в здешнем крае // ЛЕВ.— 1869.— № 6.— С. 383—384 (№ 105); № 7.— С. 447, 450 (№ 107, 108).

[143] Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego...— S. 1046.

[144] De causa contra episcopum Pinscensem expositio Nuntii Apost. Varsavia, 2.XII.1692 // Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550—1850).— Romae, 1977.— Vol. XIV: 1684—1693.— P. 254—255 (№ 7315).

[145] Акти процесу римської курії проти пінського єпископа Теофілія Ґодебського (1720—1730) („Processus eparchialis et examen testium ad interrogatoria data, de non observandis Decretis Synodi Zamostianae ex parte episcopi Pinscensis, Th. Godebskyj, ut plurium, falsis nixum". Pinsk, 31.VIII.1726) опубл. у: LE.— Romae, 1981. — Vol. V: 1711—1740.— P. 238—261 (№ 114); про візитації тут ідеться на с. 244, 246, 249—250, 252, 254, 256, 258, 260—261.

Холмсько-Белзька єпархія. Пастирські візитації церков Холмської єпархії були одними з найбільш інтенсивних в усій Київській уніатській митрополії, що пояснюється, по-перше, переходом на унію більшости місцевого духовенства та простих вірних, а по-друге, особистими якостями холмських владик. Хоч про канонічні візитації перших двох з'єднаних єпископів єпархії[146] — Дионісія Збіруйського (1586—1604) та Арсенія Андрійовського (1605—1619) — практично нічого не відомо, це не означає, що вони в той час не здійснювалися узагалі. І вже перші збережені акти холмського духовного суду за 1619 р. містять безпосередні згадки про єпископські візитації в Холмській єпархії. Того року за участю щойно інтронізованого владики Атанасія Пакости (1619—1625) відбулася візитація більшости протопопій Холмської єпархії, що поєднувалася зі соборчиками духовенства в кожній з візитованих протопопій, та, можливо, із єпископським духовним судом, котрий розглядав дисциплінарні та інші проступки кліру й мирян, що підлягали церковній юрисдикції. Канонічний огляд церков владицтва розпочався 9 грудня з Грубешівської протопопії й охопив 25 парохів. Опісля А. Пакоста (очевидно, того ж місяця) подався до Любомля, де в соборі зібралося вже 19 священиків. Наступними протопопіями, які відвідав А. Пакоста, були Ратненська (візитовано 25 душпастирів), Холмська (тут на соборі були присутні 70 духовних отців), Щебрешинська (22 парохи на соборі), Люблінська (тут згадано лише чотири місцевості), Потилицька (39 парохів на соборі), Белзька (43 парохи), Буська (49 священиків), Тишовецька (49 душпастирів) та Сокальська (46 отців)[147]. Численна участь у соборчиках протопопій парафіяльного кліру наштовхує на думку, що в той час зверхність Апостольського престолу визнала переважну більшість духовенства й таким чином канонічні візитації холмських владик охоплювали, як бачимо з реєстру, не лише значну територію єпархії, але й абсолютну більшість священиків.

Візитації кожної з протопопій передували універсали, котрі розсилалися, мабуть, місцевим протопопом до усіх парохів його церковної округи. Універсали оголошували про термін візитації та визначали час і місце соборчика, на котрий парохи мали з'явитися особисто[148]. Така практика, з одного боку, давала змогу духовенству заздалегідь підготуватися до єпископської візитації, а з другого — контролювала участь у соборчиках парафіяльного кліру. Розсилання пастирських універсалів може також свідчити про те, що в той час візитації підлягали не усі церкви протопопії, а лише ті храми, що знаходилися на території її адміністративного центру.

Дещо інші відомості подає Яків Суша. Описуючи єпископство Афанасія Пакости, він твердить, що відвідування церков єпархії поєднувалося з проведенням соборчиків духовенства кожної з протопопій і що А. Пакоста, „окрім великих міст і містечок, повсюдно щороку відвідував багато сільських деканатів, і щорічно проводив партикулярні деканатські синоди в

[146] Стислі, однак багаті на фактичний матеріал відомості про холмських православних і уніатських єпископів подає: Петрушевич А. С. Холмская епархия и святители ея.— Львов, 1867.

[147] ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4-б, спр. 205, арк. 57—58, 61, 64—64 зв., 67—67 зв., 69—69 зв., 72—72 зв., 74—74 зв., 76—76 зв., 78.

[148] Один із таких універсалів, адресований духовенству Холмської протопопії, зберігається серед актів Холмської уніатської консисторії (Там само.— Арк. 64—64 зв.).

усіх деканатах"[149]. Беручи до уваги той факт, що праця Я. Суші є наскрізь апологетичним твором і здобутки окремих ієрархів та унії взагалі є явно перебільшеними, то можна припустити, що й відносно особи А. Пакости автор був не цілком об'єктивним. Якщо це справді було так, то більш правдоподібно, що владика мав змогу ознайомитися ■ парафіяльним укладом життя та пастирськими здібностями сільських душпастирів здебільшого під час соборчика духовенства протопопії, який він скликав після завершення її візитації. Таким чином, межі такої візитації значно звужувалися, вона охоплювала незначну територію та невелику кількість вірних, що не давало єпископові змоги повною мірою пізнати релігійне життя своєї пастви, обстежити усі церкви та з'ясувати матеріальний стан парафій.

Подібна практика, вочевидь, зберігалася у Холмській єпархії і за єпископства наступних уніатських владик — Методія Терлецького (1629—1649)[150], який мав багаторічний досвід ведення канонічних візитацій, ще будучи студентом папської колегії у Римі[151], та Якова Суші (1652—1687). Зокрема, у своїй праці „De laboribus Unitorum..." Я. Суша всіляко вихваляв пастирську ревність М. Терлецького, спеціально зазначаючи, що він „візитував свою єпархію" та навертав до єдности з Римом православне населення Волині[152]. Після того, як у 1632 р. королем Владиславом IV було затверджено „Пункти примирення", візитації М. Терлецького набули місійного характеру, й з того часу вони здійснювалися не лише з метою контролю за діяльністю кліру та релігійним життям мирян-уніатів, а й для навернення православного люду єпархії на унію, оскільки ■ той час багато парафіян Холмської єпархії поверталися до православного віровизнання, користуючись проголошеною королем політикою релігійної толеранції. Тому ■ другій половині 30-х і упродовж майже всього наступного десятиліття М. Терлецький використовував канонічні огляди церков єпархії переважно для боротьби з православними, конфіскації церковного майна та православних храмів. Тож не дивно, що ■ цього часу до нас дійшли десятки документальних свідчень про численні позови до гродських судів, у яких переважали скарги селян, міщан і шляхти на примусове навернення їх на унію та „опечатування" храмів М. Терлецьким. Найгучніші процеси точилися у справі свавільних дій єпископа в Белзі та Сокалі, де миряни вчинили йому опір та не допустили до візитації міських

---

[149] „[...] praeter civitates et oppida magnatum, pluresque decanatus rurales quolibet anno invisens, in iisdem decanatibus synodos particulares annuatim in quolibet decanatu celebravit" (цит. за: Петрушевич А. С. Холмская епархия...— С. 39).

[150] Детальніше про нього див.: Senyk S. Methodius Terlec'kyj — bishop of Cholm // AOSBM.— Romae, 1985.— Vol. 18.— P. 342—373.

[151] Про багатий досвід Методія Терлецького ■ організації місійних візитацій, зокрема у Волощині, Хорватії, Далмації та Словенії, де він був апостольським візитатором, свідчить листування майбутнього холмського єпископа з Римським престолом у 20—40-х рр. XVII ст.; див.: LE.— Romae, 1972.— Vol. I: 1600—1640.— P. 181—182, 202—203 (№ 95, 100); Romae, 1973.— Vol. II: 1641—1664.— P. 47—52, 73—74 (№ 27—29, 45); MUH.— Romae, 1965.— Vol. II (1624—1648).— P. 28—29, 84—87, 89—91, 112—113, 278—282 (№ 23, 46—47, 49, 51—53, 62, 196—198).

[152] „Idem Ep[isco]pus [Методій Терлецький.— *І. С.*] dum suam dioecesim visitaret, in villa Maszovia ducum quorundam Volhyniae parochianorum magno tumultu schismaticorum, quos ad unonem reducebat, exceptus est, et parum abfuit, quin perierit" (Susza J. De laboribus Unitorum...— P. 327).

церков[153]. Зокрема, один [redacted] таких численних конфліктів був у Белзі 1641 р., коли міщани рішуче запротестували, відмовляючись визнавати його своїм пастирем[154]. Судові акти переконують у тому, що канонічні огляди церков сприймалися вірними назагал доволі вороже, й тому такі візитації були малоефективними з пастирського огляду та не завжди призводили до збільшення у Холмському владицтві уніатських храмів й поєднаних з Апостольською столицею священиків і мирян.

У середині XVII ст., коли українсько-козацькі полки зайняли значну територію Холмського владицтва, на холмський престіл було возведено Якова Сушу (1652—1687), котрий навіть [redacted] умовах безперервних військових дій і господарської розрухи краю спромігся невдовзі по своїх єпископських свяченнях здійснити канонічну візитацію уніатських церков владицтва. Отець Іриней Назарко, опираючись на свідчення самого Я. Суші, вважає, що „за кілька літ [Суша] відвідав майже всі важніші парафії, і, як знаменитий бесідник, своїми палкими проповідями оживляв віру [redacted] народі, піддержував його на дусі та скріпляв у прив'язанні до церковного з'єднення"[155]. Однак, [redacted] якою періодичністю відбувалися такі канонічні огляди церков, яку територію вони охоплювали, якого характеру були обстеження та як їх сприймав загал вірних, — про все це джерела мовчать. Проте нам видається, що до початку 80-х рр. XVII ст. єпископські візитації у Холмському владицтві продовжували зберігати риси, притаманні канонічним оглядам церков у Православній церкві, поєднуючи пастирсько-адміністративні обов'язки ієрарха зі судівничо-синодальними функціями. Цікаво, що вже з 1683 р. маємо згадку про запровадження у Холмській єпархії візитаційної документації[156], [redacted] це свідчить про поступову еволюцію інституту канонічних візитацій у Холмській єпархії у бік його звільнення від невластивих йому судівничих і синодальних функцій та надання візитаціям пастирсько-адміністративного характеру. На початку XVIII ст. візитації „нового" типу, як видається, остаточно утвердилися у Холмсько-Белзькій єпархії. Зокрема, саме з того часу походять численні протоколи генеральних ревізій церков владицтва, що зберігаються тепер у Державному архіві в Любліні (Польща) і датуються періодом перед 1720 р.[157]

---

[153] Засоби, до яких вдавалися М. Терлецький і православні миряни, конфліктуючи між собою за храми [redacted] часі численних „місійних" візитацій єпископа, описує в одній зі своїх статей відомий київський учений Степан Голубєв; див.: Голубев С. Западно-русская церковь при митр. Петре Могиле // Киевская старина.— 1898.— Т. LXI.— С. 49—50.

[154] Протокол зізнань свідків у справі канонічної візитації М. Терлецького в Белзі 1641 р. опубліковано в: Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники.— К., 1898.— Т. 2.— С. 191—192; переклад документа українською мовою подано в: Правда про унію...— С. 53—54 (№ 29).

[155] Назарко І. Яків Суша — єпископ Холмський (1620—1687) // AOSBM.— Romae, 1971.— Vol. VII.— Fasc. 1—4.— P. 29.

[156] Йдеться про протокол генеральної візитації Сорочинської церкви, згадка про який міститься серед „Холмських матеріалів" „Архіву історії унії" (ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4-б, спр. 2185, арк. 79).

[157] Див. огляд документів Холмської уніатської консисторії [redacted] Державному архіві у Любліні, серед яких дослідники виокремлюють й протоколи візитацій церков до 1720 р.: Kossowski A. Archiwalia lubelskie do dziejów unii kościelnej w Polsce // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne.— Lublin, 1962.— T. 4.— Zesz. 1—2.— S. 231—232 (тут автор звертає увагу [redacted] „візити 1715 р."); Kołbuk W. Kościoły Wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne.— Lublin, 1998.— S. 21 („Wizytacje parafii diecezji chełmskiej z pocz. XVIII w.").

Таким чином, з кінця XVII — початку XVIII ст. питання, котрі заторкувалися під час єпископських ревізій церков, переважно вже не виносили на розгляд виїзних засідань духовних консисторій та не обговорювали на деканатських соборчиках духовенства, а заносили у спеціальний візитаційний протокол для подальшого представлення єпископові та контролю візитаторами виконання їх розпоряджень і „Реформаційних декретів".

Між пастирською опікою, судово-синодальними функціями, адміністративним контролем та примусовим наверненням. Загалом пастирські візитації в уніатській церкві упродовж XVII ст. охоплювали невелику територію та незначну кількість вірних. Вони були спрямовані передусім не на реформування уніатських структур та християнізацію простого люду, а здійснювалися з метою поширення ідеї єдности з Римом, тобто добровільного або примусового навернення до унії з Римом українського і білоруського населення Речі Посполитої, та водночас з метою збереження парафіяльної мережі уніатської церкви.

Уніатські візитації протягом XVII ст. не були періодичні, без наперед визначеного плану[158], оскільки більшість українських і білоруських церков, за винятком Володимирсько-Берестейської, Полоцької, Холмсько-Белзької єпархій та деяких реґіонів Білоруси, у той час належали православним. Тому єпископські ревізії заторкували переважно міщан та руську шляхту, з чого можна зробити висновок, що вони не могли мати широкої програми й охоплювали обмежену кількість питань. Інвентаризація церковного майна, опис земельних посілостей, релігійні практики простолюду, як видається, аж до кінця 60-х рр. XVII ст. не перебували в полі зору уніатських візитаторів. уніатські ієрархи візитували також православні церкви, тобто візитації використовувалися із місійною метою, що призводило до зростання міжконфесійної напружености в окремих реґіонах (приклад Холмщини) та в країні загалом і їхнього несприйняття більшістю вірних східного обряду.

Єпископи під час візитацій виконували також низку сакральних чинностей: освячували церкви, поставляли священиків, проводили судові розгляди суперечок між духовенством і мирянами у межах своєї компетенцій, наглядали за дотриманням вірними канонів церкви й зокрема християнської доктрини, роздавали церквам антимінси тощо. Генеральні візитації давали уніатській ієрархії цінний матеріал для з'ясування актуальних потреб вірних і духовенства, допомагали краще орієнтуватися в релігійній ситуації у краї. На основі зібраних під час ревізій відомостей владики видавали пастирські послання та розпорядження, намагалися реформувати церковне життя єпархії. Теоретично наслідки канонічних оглядів уніатських церков повинні були б розглядатися на провінційних синодах

[158] На те, що переважна більшість українського та білоруського населення у першій половині XVII ст. залишилася православною, вказує і папський нунцій у Речі Посполитій де Торрес, зауважуючи в своєму звіті, що „[...] кількість схизматиків у Польщі велика, яка, напевно, перевищує кількість лютеранів і кальвіністів. [Схизматики] проживають на Волині, Поділлі, Україні, але основним їх гніздом є Русь, яка розподіляється на три частини: Русь Червону — з містами Львовом, Перемишлем, до якої зараховується також Волинь; Русь Білу, що простягається від Риги — столиці Інфлянти, аж до московських границь і охоплює Полоцьк, Вітебськ, Оршу, Могильов; Русь Чорну — між Литвою і Волинню аж до Києва разом з містами Пінськом, Новгородком, Овручем"; цит. за: Правда про унію...— С. 36 (№ 21).

та єпархіальних соборчиках духовенства певної церковної округи, однак про таке використання візитаційного досвіду уніатських владик джерела не інформують.

Протягом XVII — початку XVIII ст. візитаційні обов'язки від єпископів поступово перебрали їхні офіціали, уряд яких з'явився в уніатській церкві під впливом латинізації органів управління Київської митрополії. Виглядає, що й самі єпископи не заперечували проти цієї практики, тому маємо так небагато відомостей про єпископські візитації уніатських владицтв в Україні та Білорусі досліджуваного періоду. Згідно з тогочасними вимогами, уніатські офіціали зобов'язані щороку візитувати церкви в намісництвах свого офіціалату та „наглядати за деканами, як вони виконують свої деканські обов'язки, чи не побирають понад норму від парохів катедратика“[159]. Зважаючи на те, що латинізація уніатської церкви в XVII ст. охопила передусім Білорусь, можна припустити, що єпископські візитації під орудою офіціалів були поширені насамперед у північних владицтвах Київської митрополії, тобто у білоруській частині Київської митрополичої єпархії.

На практиці здійснення канонічних візитацій у Київської митрополії упродовж XVII ст. зіткалися зі значними труднощами. Деякі дослідники вважають, що вони ускладнювалися обширністю території єпархій, природними умовами реґіону, де „навесні й восени подорожування було взагалі неможливим з огляду на стан доріг“[160]. Природний фактор й справді відігравав важливу роль у визначенні географії та виборі часу пастирських подорожей уніатських ієрархів, що не могло не позначитися на періодичності й тривалості канонічних візитацій митрополії. На цьому спеціально наголошує Софія Сеник. Однак приклад Турово-Пінської єпархії, де невелика кількість церков та незначна площа владицтва, здавалося, давали шанс уніатським владикам повною мірою проявити свої пастирські та адміністративні здібності й самовіддано працювати серед ввіреної їм пастви, невтомно візитуючи церкви єпархії, свідчить про протилежне. Велика протяжність уніатських єпархій, природні умови та значні затрати часу для систематичного відвідування церков, на що зазвичай покликається чимало дослідників, виправдовуючи бездіяльність та інертність уніатського єпископату протягом усього XVII ст., були хоч і вагомими, однак не найважливішими чинниками, що були перешкодою ефективному функціонуванню інституту канонічних візитацій у Київській митрополії. Приклад Пінської єпархії доводить, що проблема крилася у самій уніатській ієрархії, котра не усвідомлювала повною мірою свого пастирського покликання, займаючись головно світськими розвагами, аніж адмініструванням у своїй єпархії, та звертаючи більше уваги на примусове навернення українського та православного населення на унію, аніж спасінням душ ввірених їм „духовних овечок“.

Виразне занедбання уніатською ієрархією свого пастирського обов'язку візитації митрополії та єпархій частково пояснюється особливостями релігійної ментальности часів середньовіччя, а також специфікою бого-

---

[159] Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego...— S. 915.

[160] Сеник С. Берестейська унія і світське духовенство...— С. 72; її ж. Українська Церква...— С. 27, 54.

словської думки східних християн, для яких активна діяльність чи душпастирська опіка „не були найголовнішими ієрейськими обов'язками: священик насамперед вважався літургісантом — особою, що керувала громадою парафіян під час церковного Богослужіння як найбільш натхненної форми людського самовираження"[161]. Іншою причиною підупадання у Київській митрополії інституту канонічних візитацій є втручання мирян у суто церковні справи, коли власники маєтків з власної волі не допускали до церков, розташованих на їхніх землях, візитаторів або й глумилися над ними, чи православні руські міщани відмовлялися визнавати зверхність Риму й не приймали пастирської опіки уніатських митрополитів і єпископів. Нівеляція канонічного статусу єпископських візитацій пояснюється також тим, що парафіяльний клір, безпосередньо залежний від волі своїх коляторів, а не від церковної ієрархії, часто-густо нехтував пастирськими візитаціями; траплялися випадки, коли візитаторів парохи просто не допускали у свої церкви.

Після Берестейської унії у тих єпархіях, що визнали зверхність Римського престолу, в перших десятиліттях XVII ст. надалі продовжувала зберігатися й навіть справно функціонувати давня церковна практика (притаманна, зокрема, й православній церкві в Речі Посполитій) поєднання пастирських обов'язків єпископа в часі канонічних візитацій із судівничими та синодальними функціями. Без сумніву, запровадження унії не змінило системи церковного управління уніатськими єпархіями, в яких зберігалася тривка традиція попередніх століть, що передбачала використання своєрідної „тріади" (візитація—соборчик (синод) церковної округи—духовний суд) для утримання інституційного зв'язку ієрархії з духовенством і вірними, забезпечення виконання судових вироків у віддалених від єпископської катедри місцевостях та збереження принципу соборности східної церкви.

Однак із 30-х рр. XVII ст. і особливо в другій його половині ця система почала зазнавати значних трансформацій у пристосуванні до латинської пастирської моделі, й зокрема практики генеральних візитацій у Римо-Католицькій церкві. Про поступову еволюцію інституту канонічних візитацій Київської уніатської митрополії свідчить поява в уніатській церкві до- та післявізитаційної документації[162], що запроваджувалася під впли-

[161] Gudziak B. A. Crisis and Reform...— P. 63.

[162] Термін „візитаційна документація" розуміється як комплекс нормативних актів, що видавалися єпископом, його уповноваженими та духовною консисторією перед початком генеральної візитації з метою визначення характеру, завдань та способів її здійснення. У склад довізитаційної документації, як правило, входили: пастирський лист єпископа до духовенства і вірних єпархії, у якому він визначав територію і час здійснення візитації; звернення єпископа до духовенства та вірних того деканату, який мав бути в найближчий час візитований; номінаційна грамота єпископа для генерального візитатора, де окреслювалися повноваження для членів єпископської комісії; візитаційна інструкція, квестіонар або формуляр, що укладалися у канцелярії єпископа або особисто візитаторами; звернення генерального візитатора до духовенства та вірних єпархії про початок візитації, де він описував свої повноваження та завдання, а також протоколи візитацій, підсумковий акт канонічного огляду церкви — Реформаційний декрет і письмовий звіт чи реляція (або щоденник) про візитаційну подорож владики (див. про це: Librowski S. Wizytacje diecezji włocławskiej. Cz. 1: Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej. T. 1: Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze. Z. 1: Wstęp ogólny // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne.— Lublin, 1964.— T. 8.— S. 123—124).

вом загальної окциденталізації[163] Руської Церкви, а безпосередньо її поява була спричинена практичними потребами уніатської ієрархії, намаганням єпископату підвищити ефективність єпископських візитацій, зміцнити нагляд за духовенством і мирянами, поліпшити пастирську опіку над вірними, полегшити працю візитаторів і водночас усунути довільність та індивідуалізм єпископських ревізорів.

Візитаційна документація мала б регламентувати чин канонічної візитації, визначати обсяг повноважень членів візитаційної комісії та допомагати єпископським ревізорам на основі детально розроблених візитаційних інструкцій впроваджувати серед духовенства та мирян єпархії розпорядження їхнього архиєрея й ухвали місцевих єпархіальних синодів, а також контролювати виконання рішень церковної влади. З іншого боку, причиною запровадження [redacted] уніатській церкві візитаційної документації було усвідомлення руською ієрархією загрози втратити своє виключне, як уважали досі, право візитації Київської митрополії. Ця обставина також змусила уніатську ієрархію розпочати реформування інституту канонічних візитацій, використовуючи при цьому власний, набутий у попередні десятиліття, досвід пастирського служіння та трактатів нечисленних у той час з'єдинених отців-інтелектуалів.

Привертає, однак, увагу та обставина, що назагал руська церква протягом XVI—XVII ст. не виробила богословської думки щодо природи та завдань пастирських візитацій у дусі східного християнства[164], як, наприклад, це мало місце у католицькій церкві. Промовистим [redacted] факт, що жоден із провінційних соборів, скликаних у Київській митрополії у XVI —XVII ст., не порушував питань, пов'язаних з функціонуванням інститу-

---

[163] Про поступову латинізацію та окциденталізацію Руської Церкви [redacted] XVII—XVIII ст., а також термінологічні суперечки з цього приводу, детальніше див.: Зноско К. Латинизация Православнаго Богослужения [redacted] Униатской Церкви.— Варшава, 1932; Хойнацкий А. Западнорусская церковная уния в ея богослужении [redacted] обрядах.— Киев, 1873; Chadyka J. Kulturotwórcza rola Unii Brzeskiej na Białorusi // Unia Brzeska z perspektywy czterech stuleci. Materiały międzynarodowego sympozjum naukowego Unia Brzeska po czterech stuleciach (Lublin, 20—21. IX. 1995 r.) / Red. S. Gajek, S. Nabywaniec.— Lublin, 1998.— S. 167—177; Kowalczyk J. Latynizacja i okcydentalizacja architektury greckokatolickiej w XVIII wieku // Biuletyn Historii Sztuki.— 1980.— № 3/4.— S. 347—364; його ж. Latinisation et occidentalisation de l'architecture gréco-catholiqué en Pologne au XVIIIe siècle // Polish Art Studies.— 1984.— № 5.— S. 11—31. Цьому питанню присвячене окреме дослідження Софії Сеник; див.: Senyk S. The Ukrainian Church and Latinization // Orientalia Christiana Periodica.— 1990.— № 56.— S. 165—187 (стаття вийшла також окремим виданням [redacted] українському перекладі: Сеник С. Латинізація в Українській Католицькій Церкві.— Люблін, 1990).

[164] Принагідно зауважимо, що й уніатська церква в Речі Посполитій аж до кінця XVIII ст. не могла похвалитися богословськими творами [redacted] цю тему, й лише у 1792 р. проблему функціонування інституту канонічних візитацій у Київській митрополії заторкнуто в одному [redacted] трактатів василіянина Тимофія Щуровського (1740—1812) (Prawo Kanoniczne... na Rozmowy w Jedynastu Xięgach Podzielone.— Supraśl, 1792). Розширений зміст цього твору та короткі біографічні дані про автора наведено в: Wagilewicz J. D. Pisarze polscy rusini wraz z dodatkiem „Pisarze łacińscy rusini".— Przemyśl, 1996.— S. 249—254. Компендіум богословських трактатів діячів уніатської церкви зібрано в: Bar J., Zmarz W. Polska bibliografia prawa kanonicznego od wynalezienia druku do 1940 r.— Lublin, 1960.— T. I: Od wynalezienia druku do 1799 r.— S. 228—235. Загальну характеристику уніатських богословських творів у XVII ст. подає: Moskałyk J. Wpływ Unii Brzeskiej na rozwój wschodniej katolicko-unickiej myśli teologicznej w XVII wieku // WZU.— Warszawa, 1997.— T. 4—5.— S. 169—181.

ту канонічних візитацій, не кажучи вже про його якусь реформу[165]. Для руської церкви до кінця 60-х рр. XVII ст., як видається, питання реформи своєї організаційної структури не було на порядку денному; значно важливішою проблемою було збереження мережі парафії, пошуки союзників у Варшаві й Римі, захист перед зростаючим латинським натиском, а також плани навернення православних, а після краху цих планів — пошуки порозуміння з православними. Тож не дивно, що уніатська церква не кодифікувала свого пастирського досвіду у ділянці проведення канонічних візитацій, хоч подібні питання розглядалися на синодах Православної церкви у 1621 та 1640 рр.; у першому випадку одне з правил синоду зобов'язувало православних єпископів до канонічних візитацій своєї пастви та проповідування їм слова Божого, а в другому — вперше в історії Київської православної митрополії встановлювалася окрема посада візитатора церков та монастирів церковної провінції[166].

Таку пасивність богословської думки східних християн та незрозумілу, з першого погляду, „інтелектуальну мовчанку" східної церкви відомий німецький учений Герхард Подскальський пояснює особливостями релігійного пізнання православних, у богословії яких „переважає голос не випробовуючого розуму, а віруючого серця, [...] тому роль інтелектуальної складової богословської свідомості в православному богословії залишається суто підлеглим і наперед обмеженим"[167].

У другій половині XVII — на початку XVIII ст. візитаційна документація поширилася на більшість єпархій Київської митрополії. Найдавніші протоколи опису уніатських церков з'явилися у тих владицтвах, котрі першими визнали зверхність папи римського й де унія мала переважаючий вплив: Володимирсько-Берестейському (1635), Полоцькому (1647), Київському (1666) та Холмсько-Белзькому (1683). Щодо візитаційних інструкцій та формулярів, то видається, що упродовж XVII — початку XVIII ст. вони застосовувалися переважно для візитацій василіянських монастирів[168]. Перегляд нечисленних протоколів візитацій церков Володимирсь-

---

[165] Про ухвали Берестейських православних (1590—1595) та Кобринського уніатського соборів (1626) детальніше див.: Ґудзяк Б. Київська ієрархія, Царгородський патріархат та унія з Римом // WZU.— Warszawa, 1997.— Т. 4—5.— S. 22—25; Жукович П. Н. Брестский собор 1591 г. (По новооткрытой грамоте, содержащей деяния его // Известия Отделения русского языка и словесности Имп. Академии Наук.— 1907.— Т. 12, кн. 2.— С. 65—66; Покровский А. О соборах Юго-Западной Руси XV—XVII веков // Богословский вестник.— 1906.— № 9.— С. 108—151; Рудович І. Кобринський синод 1626 р. // Богословія.— Львів, 1924.— Т. II, кн. 1—4.— С. 1—27; Федорів Ю. Кобринський синод 1626 р. // Богословія.— 1974.— № 38.— С. 75—79; Gudziak B. A. Crisis and Reform...— P. 210—215.

[166] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви (репр. вид.).— К., 1998.— Т. II.— С. 143; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила...— Т. 2.— С. 485—486.

[167] Подскальский Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988—1237 гг.) / Изд. второе, испр. и допол. для русск. перевода.— Санкт-Петербург, 1996.— С. XIV. Питання про особливості еклезіології (й зокрема богословського світогляду) Православної церкви в Україні середніх віків порушує в одній зі своїх статей також Борис Ґудзяк; див.: Ґудзяк Б. Грецький Схід, Київська митрополія і Флорентійська унія // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1994.— Т. CCXXVIII.— С. 53.

[168] Про одну з таких інструкцій ідеться у: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа.— Вильно, 1900.— Т. 12.— С. 25—26.

кої та Київської митрополичої єпархій XVII ст. показує, що вони складалися хаотично, без узгодженої схеми, а отже, не взорувалися на попередньо розроблений формуляр чи інструкцію[169].

У підсумку зазначимо, що загалом єпископські візитації [redacted] уніатській церкві протягом XVII — на початку XVIII ст., як і [redacted] римо-католицьких єпархіях Західної Європи та [redacted] Російській Православній церкві, здійснювалися з метою контролю за дотриманням вірними християнської доктрини, проповідування Євангелія, уділення Святих Тайн, ознайомлення з релігійним й моральним життям кліру та мирян, боротьби [redacted] поганськими звичаями, контролю [redacted] будинками, маєтками й господарствами окремих церков і парафій. Отже, своїми впливами вони охоплювали церковних осіб, будівлі, інституції, місцевості та предмети, мали виразно релігійний характер і в кінцевому підсумку змагали до реформи церкви. Особливістю уніатських візитацій у Речі Посполитій було те, що вони, по-перше, охоплювали невелику територію, [redacted] по-друге, часто мали місійний характер, тобто були зорієнтовані на навернення православних вірних до унії.

На початку XVIII ст. інститут канонічних візитацій у більшості єпархій руської церкви остаточно позбувся невластивих йому функцій — судових, синодальних та частково контрольно-адміністративних. Натомість ті владицтва, котрі приступили до єдности з Апостольським престолом аж у кінці XVII — на початку XVIII ст., й надалі продовжували використовувати давню церковну практику, коли під час єпископських візитацій „духовні комісари" організовували судові засідання та скликали деканські соборчики духовенства, на яких розглядалися наслідки таких візитацій і з допомогою синодальних свідків та духовних інстиґаторів виносилися вироки щодо порушників канонічного права. Отже, пастирська практика [redacted] різних уніатських єпархіях Київської церковної провінції на початку XVIII ст. суттєво різнилася між собою. „Новий тип" канонічних візитацій під впливом латинської еклезіології сформувався переважно на білоруських землях, у той час як в Україні (Львівське, Луцьке, Перемишльське владицтва та українська частина Київської єпархії) і надалі продовжувала функціонувати православна модель єпископських візитацій. Тому перед уніатською ієрархією постала нагальна потреба реформування інституту канонічних візитацій у бік його уніфікації до пастирської практики Римо-Католицької церкви та нівеляції відмінностей у пастирській практиці українських і білоруських владик. Це завдання [redacted] Київській уніатській митрополії було вирішено на Замойському синоді в 1720 р., який започаткував нову добу в історії Греко-Католицької церкви.

---

[169] Відомий авторові випадок застосування [redacted] практиці уніатськими владиками [redacted] Україні до Замойського синоду квестіонарів для візитації церков трапився в Мукачівській єпархії за часів єпископа Йосипа де Камесіла. У 1701 р., під час канонічного огляду церков Спішського деканату, візитатори тут послуговувалися формуляром з 15 питань (див.: Дулишкович И. Исторические черты угро-русскихъ.— Унгвар, 1877.— Т. III.—С. 20—21).

Ihor SKOCHYLIAS

GENERAL VISITATIONS OF THE UKRAINIAN AND BELARUS' EPARCHIES OF THE KYIVAN UNIATE METROPOLITANATE. 1596—1720

The article is aiming at analysing the pastoral charge of the bishops of the Kyivan Greek Catholic (Uniate) Metropolitanate from the introduction of the Union of Brest (1596) until the Synod of Zamosc (1720), in particular, the general visitations carried out in the Uniate Ukrainian and Belarus' dioceses. The legal status, programme, character and aim of these episcopal visitations are researched. All the data collected by the author concerning general visitations during the period under consideration within each of the nine Uniate dioceses of the Kyivan ecclesiastical province have been tabulated and systematized. This systematization of a wide range of source material enables us to define the status of the visitors, the length, dates and geographical limits of these general visitations, and the peculiarities of their functioning. One is thus able to trace the evolution of the institution of canonical visitations in general. The author researches a „triad" in the ecclesiastical administration of the Ukrainian and Belarus' eparchies, involving the simultaneous occurrence of general visitations, synods of ecclesiastical provinces and spiritual courts. In the last decades of the 18th century the gradual conforming of the canonical visitations of the Uniate Church to the Latin pastoral model led to the transformation of the general visitations into a separate institution of ecclesiastical administration. The visitation documentation and the regulation of the canonical examination ceremony in the Kyivan Uniate Metropolitanate, that is, protocols of general visitations and visitation instructions resulted from these changes.

Віктор ГОРОБЕЦЬ

ГАДЯЦЬКА УГОДА 1658 РОКУ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ РЕАЛІЙ: PRO ET CONTRA

Українсько-польська угода 1658 р. є одним із ключових сюжетів пізнього середньовіччя і нової історії не лише України, а й Центрально-Східної Європи у цілому. І незважаючи на те, що цій угоді так і не судилося започаткувати реальну політичну унію України й Польщі, трансформувати Річ Посполиту в триєдину федерацію рівноправних політичних народів, як того бажали її творці, значення згаданого політичного акта ■ історії українсько-польських стосунків важко переоцінити, причому не лише з огляду на його потенційні можливості, але й, по-перше, реальний вплив на характер міжнародних відносин у реґіоні; по-друге, еволюцію політичної культури української та польської еліти; по-третє, внутрішню стабільність (чи нестабільність) у Запорізькому Війську та Речі Посполитій.

Зважаючи на важливість проблеми, природно, що вона здавна привертала увагу дослідників, результати наукових напрацювань яких є значними[1]. Але об'єктивно склалося так, що Гадяцька угода Івана Виговського з Польщею, так само як і Переяславська Богдана Хмельницького з Росією, перетворилася на певний „культовий“ сюжет, висвітлення якого було своєрідним „лакмусовим папірцем“, що засвідчував відповідну політичну та ідеологічну платформу автора. Унаслідок цього навіть академічні праці професійних істориків не позбавлені певної політичної заанґажованости, не кажучи вже про огульну критику „зрадницької“ політики українського гетьмана з боку радянської історіографії чи не менш категоричне

---

[1] Ґрунтовний історіографічний аналіз досліджень, що побачили світ протягом XIX ст., ■ у праці: Наріжний С. Гадяцька умова ■ світлі української історіографії // Науковий збірник Українського університету ■ Празі, присвячений Т. Г. Масарику.— Прага, 1930.— Т. 2. З пізніших праць заслуговують на увагу насамперед такі: Kot S. Jerzy Niemirycz // W 300-lecie ugody hadziackiej.— Paryż, 1960; Tomkiewicz W. Unia Hadziacka // Sprawy Narodowościowe.— Warszawa, 1937.— № 1—2; Kamiński A. The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziach) Union // Harvard Ukrainian Studies.— 1977.— Vol. 1.— № 2.— P. 173—197; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації.— К., 1997; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни.— К., 1998; її ж. Гадячский договор — легенда и реальность // Исследования по истории Украины и Белоруссии.— Москва, 1995.— Вып. 1.— С. 62—78.

звеличення Гадяча як визначного „акту політичної зрілости“ в українській і польській діаспорній літературі.

До певної міри боротьба цих двох тенденцій знаходить свій розвиток і в сучасній історичній літературі, що, безперечно, свідчить про потребу подальшого її дослідження.

Завдання нашої праці вбачаємо у тому, аби комплексно розглянути проблеми генези, розвитку та занепаду концепції українсько-польської унії не з погляду „генетичної пропольськости“ її адептів чи москвофільства їх опонентів, а з позицій раціонального вибору політичної еліти Війська Запорізького та Речі Посполитої, продиктованого насамперед логікою розвитку міжнародних процесів у реґіоні.

* * *

Характерною особливістю політичного розвитку Центрально-Східної Європи на рубежі середньовіччя — нового часу, була наявність тут, на відміну від західноєвропейського реґіону, великих поліетнічних державних утворень — Речі Посполитої, Московського царства, Габсбурзького цісарства, Шведського королівства та Оттоманської Порти[2]. Наявність у реґіоні наддержав — імперій за своєю суттю — детермінує ситуацію, за якої обставини геополітичного плану відігравали надзвичайно поважну і навіть вирішальну роль у суспільно-політичних процесах, що протікали у зазначений час на цьому обшарі європейського континенту.

Не підлягає сумніву і факт надзвичайно тісного зв'язку, що існував у середині XVII ст. між національно-визвольною боротьбою українського народу та розвоєм геополітичних процесів у Центрально-Східній Європі. Варто пригадати, що вже сама успішна підготовка до козацького виступу 1648 р. стала можливою у зв'язку з планами польського короля Владислава IV щодо ведення силами Запорізького Війська війни зі східною імперією — Оттоманською Портою[3]. Так само й переможні для козацької зброї результати воєнної кампанії першого року війни значною мірою були обумовлені дипломатичною перемогою, здобутою гетьманом Б. Хмельницьким ще напередодні виступу, — залученням до боротьби з Річчю Посполитою важливого стратегічного союзника — Кримського ханства[4].

У наступні роки значення геополітичного чинника у розгортанні національно-визвольної боротьби не лише не втратило своєї попередньої ваги, а з огляду на нові завдання — становлення національної держави — значно зросло. Проте саме ця обставина обумовила ситуацію, за якої головні складові елементи геополітичної рівноваги у реґіоні змінилися не на ко-

---

[2] Пор.: Podraza A. Problem pograniczny w Europie Środkowo-Wschodniej (na przykładzie pogranicza polsko-ukraińskiego) // Prace Komisji Środkowoeuropejskiej / Polska Akademia Umiejętności.— Kraków, 1996.— T. IV.— S. 98—99.

[3] Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет.— К., 1993.— С. 58—59; Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Б. Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии.— С. 51—61; Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький.— Перемишль; Львів, 1996.— С. 26—55.

[4] Про військові аспекти українсько-кримського союзу на початковому етапі Визвольної війни див.: Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття.— Дніпропетровськ, 1996.— Кн. 1.— С. 88—102.

ристь справи унезалежнення України. Першим і найвідчутнішим проявом цієї метаморфози стала нова політика кримського керівництва, яка влітку 1649 р. дозволила польській армії уникнути неминучого розгрому під Зборовом, а двома роками пізніше, у червні 1651 р., обумовила трагічний для українського війська результат Берестейської битви. Саме „кримський" чинник, який восени 1653 р. знову виявив себе з неґативного боку у Жванецькій кампанії[5], [redacted] поєднанні з провалом українського зовнішньополітичного курсу в Придунайському реґіоні[6] став головним стимулом гетьманського уряду для становлення нової системи міжнародних відносин, закріпленої Переяславсько-Московським договором 1654 р.[7]

Проте, як засвідчив подальший розвиток подій, Переяславсько-Московська система також не могла задовольнити головних потреб тогочасної української політики — емансипації українського суспільства з-під влади польського короля та закріплення за козацтвом права „народу політичного". Крах сподівань гетьманського уряду щодо військово-політичних дивідендів від союзу з московським царем переконливо продемонстрували польсько-російські переговори у Вільні 1656 р., а також намагання офіційної Москви обмежити суверенітет Запорізького Війська як у сфері зовнішньої, так і внутрішньої політики[8].

Відповіддю Чигирина на Віленське перемир'я стала участь України [redacted] Раднотській коаліції 1656 р.[9], що переконливо засвідчила не лише антипольський дух зовнішньополітичного курсу Чигирина, [redacted] і його незалежність від московського впливу. Водночас поведінка гетьмана Б. Хмельницького під час українсько-шведських та українсько-російських переговорів демонструвала тверде бажання українського керівництва зберегти союзницькі стосунки з царем, обмежившись лише їх трансформацією у рівноправний військово-політичний союз[10].

---

[5] Див.: Степанков В. С. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків.— К., 1995.— С. 6—13; Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654—1657.— Частина 1: 1654 рік.— Львів, 1996.— С. 15—19; Горобець В. М. Переяславсько-Московський договір 1654 р.: причини й наслідки // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків.— К., 1995.— С. 14—27.

[6] Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна [redacted] другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення.— К., 1993.— С. 19.

[7] Детальніше про авторське бачення цієї проблеми див.: Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст.— К., 1995.— С. 4—5; його ж. Переяславсько-Московський договір 1654 р. ...— С. 14—27.

[8] Див.: Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації...— С. 11—13.

[9] Wojcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655—1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655—1660.— Warszawa, 1957.— T. 2.— S. 369; Serczyk W. Historia Ukrainy.— Wrocław, 1990.— S. 142; Павлищев Н. Польская анархия при Яне Казимире [redacted] борьба за Украину.— Санкт-Петербург, 1876.— Т. 2.— С. 200; Липинський В. Україна на переломі 1657—1659.— Філадельфія, 1991.— С. 43; Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна...— С. 21—22; Чухліб Т. В. Зовнішньополітичні наслідки договору 1654 року та проблема територіального поділу Української держави у 60—70-х роках XVII ст. // Українсько-російський договір 1654 р. ...— С. 30.

[10] Там само.— С. 13—19.

* * *

Прихід до влади [redacted] Україні восени 1657 р. колишнього генерального писаря Івана Виговського та перші його кроки на зовнішньополітичній арені переконували у прагненні нового керівництва повною мірою зберегти багатовекторність і поліваріантність української політики [redacted] цій сфері. Так само, як і Б. Хмельницький, І. Виговський зі своїх пріоритетів визнав раднотський курс, у контексті якого [redacted] середині серпня, ще як генеральний писар, підписав союзницьку декларацію з представником трансільванського князя, а наприкінці жовтня, уже як повноправний гетьман, уклав угоду зі шведським королем.

Усіма наявними засобами намагався І. Виговський продовжити курс попередника і в стосунках з московським царем. Спочатку, як видно з власних заяв І. Виговського, він розраховував прийти до булави українського правителя не всупереч, [redacted] при допомозі царського уряду. Саме про це він говорив улітку 1657 р. послові трансільванського князя Ф. Шебеші. Зокрема, претендент на гетьманство ділився з послом конфіденційною інформацією стосовно того, що московський царський уряд обіцяв йому віддати Україну в його руки, аби нею розпоряджався. Крім того, посол трансільванського князя доносив [redacted] Чигирина, що новий український правитель „[...] хоче залишитися царським підданим [...] завоювати для царя Польщу [...]“[11]

Так само традиційно виглядають спроби І. Виговського примирити шведського та московського монархів, для чого він пропонував свої посередницькі послуги як Стокгольмові, так і Москві[12]. Досить виразно простежується наступництво зовнішньополітичного курсу уряду І. Виговського і в стосунках з Кримом та Туреччиною. Зокрема, розвиваючи ініціативи попередника (Л. Капуста вже 10 червня 1657 р. під час перебування у Стамбулі запевняв султанський уряд щодо відновлення українсько-кримської приязні; цю ж інформацію підтверджував і ханський представник), у другій половині вересня гетьман відправив до Бахчисарая лист, у якому зобов'язувався виконувати узяті Б. Хмельницьким зобов'язання та водночас забороняв запорізьким козакам виходити у Чорне море, аби не провокувати конфлікту з турками і татарами[13].

Цілком безпідставними виглядали твердження дослідників стосовно того, що вже з перших днів гетьманування І. Виговський став на шлях порозуміння [redacted] Варшавою і тим самим ламав традиції попередника у цій сфері. Насамперед варто зазначити, що початок українсько-польського діалогу покладено ще за правління гетьмана Б. Хмельницького. Уже наприкінці зими — на початку весни 1657 р. до Чигирина прибув спочатку посередник — посол від австрійського цісаря П. Парцевич, а вслід за ним особистий представник польського короля луцький писар С. К. Беневський. Під час його переговорів з українським правителем той, згідно з реляцією С. К. Беневського, обіцяв навіть надіслати польському королеві військову

---

[11] Monumenta Hungariae Historica. Diplomatoria.— T. XXIII: Oktmantar II Racoczy diplomacziai ossrekotte tesiher.— Budapeste, 1874.— S. 545—546.

[12] Акты, относящиеся [redacted] истории Южной и Западной России (далі — ЮЗР).— Санкт-Петербург, 1863.— Т. 4.— С. 22—23.

[13] Там само.— Т. 4.— С. 24—25; Т. 7.— С. 186; Т. 11.— С. 801.

допомогу за умови визнання ним правочинности успадкування гетьманичем Юрієм Хмельницьким влади [redacted] Україні після смерти батька[14].

Реляції С. К. Беневського, листи гетьмана та генерального писаря Запорізького Війська до польського короля, [redacted] також власні оцінки результатів переговорів [redacted] боку королівського посланця та чутки, що їх супроводжували, — усе це викликало у Варшаві стан ейфорії щодо можливости швидкого залагодження „української проблеми" політичними методами[15].

Суспільний резонанс від результатів подорожі луцького писаря до Чигирина та поява на його тлі планів королівського уряду щодо подальшого розвитку дипломатичних контактів з українським керівництвом[16] дають підстави сучасним польським історикам розглядати місію С. К. Беневського як таку, що реально започаткувала Гадяцький процес. Так, згідно [redacted] твердженням Я. Качмарчика, Гадяцька угода являла собою виконання останньої волі Б. Хмельницького[17].

Однак, на наш погляд, нечисленні документальні пам'ятки, що відображають хід чигиринських переговорів навесні 1657 р., у поєднанні із зіставленням політичних процесів, що відбувалися на той час як усередині України, так і за її межами, не дають підстав для переоцінки зазначених подій у розвитку українсько-польського політичного діалогу. Передовсім звертає на себе увагу той незаперечний факт, що поштовхом для польського керівництва до початку пересправ з Б. Хмельницьким стала нова геополітична реальність, породжена Раднотськими домовленостями 1656 р. Розбиття Раднотської коаліції та нейтралізація планів територіального розчленування Речі Посполитої було пріоритетним завданням тогочасної польської політики.

З боку ж українського гетьмана налагодження дипломатичних контактів з Варшавою перебувало [redacted] генетичному зв'язку з планами утвердження в Україні монархічної форми правління та успадкування гетьманської влади молодим Хмельниченком[18]. Б. Хмельницький, як видно з інформації С. К. Беневського, пов'язував з польським двором справу міжнародного визнання правочинности елекції Юрія. Проте реальні кроки гетьманського уряду навесні—влітку 1657 р. аж ніяк не засвідчують його намірів щодо примирення з Річчю Посполитою. Зокрема, переконливим доказом цього слугував похід українських військ на чолі [redacted] А. Ждановичем у Польщу та його спільні з трансільванськими військами воєнні акції там[19].

Крім того, сама польська сторона визнавала, що поведінка Б. Хмельницького на переговорах не переконувала у щирості його намірів при-

---

[14] Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1997.— Т. 9.— Ч. 2.— С. 1364.

[15] Там само.

[redacted] Див.: Kubala L. Wojna brandenburska i najezd Rakoczego w roku 1657.— Warszawa, 1917.— S. 295—298; Памятники, изданные Киевской комиссиею для разбора древних актов (далі — ПКК).— К., 1898.— Т. 3.— С. 242—245.

[17] Kaczmarczyk J. Bogdan Chmielnicki na tle stosunków polsko-ukraińskich: próba przełamania stereotypu // Богдан Хмельницький та його доба.— К., 1996.— С. 28.

[18] Див.: Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.) // Український історичний журнал.— 1995.— № 4.— С. 14—33.

[19] Детальніше про це див.: Kubala L. Wojna brandenburska...— S. 199; Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Т. 9.— Ч. 2.— С. 1398—1400.

миритися з польським королем. Зокрема, згідно з інформацією В. Коховського, хоч гетьмана вже залишали останні життєві сили, але „звичних для нього фортелів" не полишав. На словах запевняв королівського посланця у щирості свого бажання бути до послуг польського монарха, але твердо тримався Москви та прагнув водночас заручитися й приязню татарською[20].

Відомі на сьогодні документальні матеріали не дають підстав, аби хоч гіпотетично стверджувати про наміри новообраного гетьмана кардинально змінювати курс попередника у стосунках з варшавським двором. Зокрема, вже згаданий посол трансільванського князя доносив з Чигирина, що новий український правитель „[...] хоче залишитися царським підданим [...] хоче завоювати для царя Польщу [...]"[21]

За таких умов повторна місія польського посла С. К. Беневського до Чигирина в серпні—жовтні 1657 р. з метою відриву України від Москви завершилася безрезультатно. Оповідаючи про перипетії своєї подорожі в Україну папському нунцієві Відоні, посол, зокрема, відзначав той факт, що серед козаків він „[...] наражався на велику небезпеку, опинившись посеред розбрату, який панує там у них [...]"[22] Сучасник тих подій польський літописець Й. Єрлич також зазначав, що „[...] дуже погано пана волинського [каштеляна.— *В. Г.*] приймали і поводилися з ним; з десяток тижнів, не менше, був він як у полоні, постійно чекаючи смерті від безбожних тиранів"[23].

Єдиним реальним наслідком поїздки С. К. Беневського в Україну стало продовження перемир'я до Великодня, який у той рік випадав на 21 квітня.

* * *

Перший сигнал щодо необхідности пошуку українським керівництвом нових зовнішньополітичних комбінацій надійшов з Москви, звідки впродовж серпня — першої половини жовтня до Чигирина один за одним прибували декілька царських посольств з вимогами обмежити гетьманські повноваження на користь московського монарха як прелімінарну умову для визнання сюзереном правочинности гетьманської елекції[24].

Водночас варто зауважити, що „московський сигнал" був, можливо, найвиразнішим, але не єдиним. Крім тривожних новин з Північного Сходу, значне занепокоєння офіційного Чигирина викликали також повідомлення, що надходили із Заходу та Півдня. Зокрема, як уже відзначалося, в жовтні 1657 р. І. Виговський, продовжуючи раднотську політику Б. Хмельницького, підписав Корсунський договір зі Швецією[25]. Однак провал комбінованого удару раднотських союзників по Польщі навесні—влітку 1657 р. суттєво підірвав „військові потенції та політичну єдність коаліції". Поми-

---

[20] Kubala L. Wojna brandenburska...— S. 194.

[21] Monumenta Hungariae Historica. Diplomatoria.— T. XXIII.— S. 545—546.

[22] Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1913.— Т. 6 (16).— С. 233; Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes collegit.— Roma, 1963.— Vol. IX.— P. 80—81.

[23] Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza.— Warszawa, 1853.— T. 2.— S. 5.

[24] Див.: Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації...— С. 20—24.

[25] Архив Юго-Западной России.— Санкт-Петербург, 1908.— Т. 6.— Ч. 3.— С. 332—333.

мо втрат українського корпусу А. Ждановича, Юрій (Дьєрдь) II Ракоці був змушений підписати принизливий для себе мир з польським королем і вийти з коаліції. Услід за цим бранденбурзький електор курфюрст Фрідріх Вільгельм перейшов з табору союзників Швеції до її противників; після смерти „некоронованого монарха" Великого князівства Литовського — Я. Радзивілла — литовські дисиденти почали різко втрачати політичну вагу в країні і вже не могли бути поважними союзниками шведського короля Карла X Густава. За таких умов король також втрачав інтерес до України і спрямував усі свої зусилля на відновлення позицій в районі Балтійського побережжя.

Не менше занепокоєння українського гетьмана викликали й „південні новини". Зокрема, кримський хан Мехмед-Гірей IV, довідавшись про кризу в українсько-російських стосунках, на початку грудня 1657 р. закликав Яна Казимира „знести козаків", для чого „[...] зараз є час і погода [...] оскільки між ними і Москвою дуже тяжкі стосунки і сваряться між собою [...]" Водночас хан переконував і уряд турецького султана Мехмеда IV спрямувати війська, що були зосереджені на той час поблизу Адріанополя, не в Албанію проти венеціанців, а в Україну — проти козаків[26]. Причому, як видно з листа газького архієпископа Паїсія до московського царя Олексія Михайловича від 8/18 жовтня, арґументи Мехмед-Гірея IV бралися до уваги в надбосфорській столиці, й оточення султана реально готувалося до вторгнення в Україну. Зокрема, газький владика був переконаний, що країну козаків буде знищено, якщо православний монарх не надасть їм допомоги[27].

* * *

Крім зовнішньополітичних чинників, що восени 1657 р. мали досить виразну тенденцію до швидкої зміни, причому не на користь українських інтересів, значний вплив на трансформацію зовнішньополітичного курсу уряду І. Виговського мали мотиви внутрішнього плану — політична криза в Україні. Насамперед варто зауважити, що першим провісником майбутньої конфліктної осі „гетьманський уряд — січове товариство" став антигетьманський виступ на Запоріжжі ще взимку 1650 р. на чолі з козаком Домонтівської сотні Черкаського полку Я. Худолієм. Б. Хмельницький стратив самопроголошеного гетьмана та рішучими діями придушив заколот. Однак, природно, цим конфлікт не було вичерпано. І під час чергового послаблення гетьманської влади, викликаного хворобою Б. Хмельницького, навесні 1657 р. Запоріжжя знову стало центром антигетьманських заворушень і звідти лунали погрози „йти на гетьмана и на писаря и на [пол]ковников и на иных начальных де [...]"[28]

[26] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów № 1656, s. 546; Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку.— Львів, 1994.— С. 40—41; Мицик Ю. А. Джерела до історії України 1654—1657 рр. у фондах польських архівосховищ // Архіви України.— 1991.— № 2.— С. 60.

[27] Из рукописей Е. В. Барсова // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских (далі — ЧИОИДР).— 1884.— Ч. 2.— Отд. V.— № 2.— С. 3; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття...— С. 237.

[28] Цит. за: Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна...— С. 25.

Природа конфлікту, як видно із заяв запорожців, лежала передовсім у площині соціальних протиріч: „[...] розграбить и побить за то, что де они гетман и писарь [redacted] полковники и иніе начальніе люди со всех городов, с ранд, и с сел и деревень емлют себе побори большие [redacted] тем самым они [бога]теют, [redacted] им козакам ничего не дают“[29]. А тому намагання наступника Б. Хмельницького гетьмана І. Виговського забезпечити собі опору [redacted] суспільстві, опираючись на підтримку лише привілейованих верств, завдаючи явної шкоди його частині, неминуче поглибило конфлікт, дало йому змогу набрати загальноукраїнських масштабів.

Проте окрім соціальних протиріч у процесі генези та розвитку конфлікту Запорізької Січі з гетьманом І. Виговським важливу роль відігравали й політичні мотиви, [redacted] саме прагнення січової старшини повернути Кошеві роль політичного лідера українського етносу, поширити його вплив на гетьманську Україну. В цьому контексті спроби І. Виговського отримати гетьманську булаву спочатку на вузькостаршинській, „кулуарній“, а згодом хоч і на розширеній, але знову ж таки без участи запорожців, раді — збурювали політичні амбіції січової старшини, котра, зважаючи [redacted] зростання антигетьманських настроїв і [redacted] „городовій“ Україні, зважилася на відверту конфронтацію [redacted] гетьманським урядом.

Політична програма опонентів І. Виговського, як видно з матеріалів посольства січового товариства до Москви в листопаді 1657 р., не виходила за межі політики „козацького автономізму“, з прокрустового ложа якої гетьманський уряд вийшов уже наприкінці 1648 — на початку 1649 р. Зокрема, під час переговорів у Посольському приказі 23 листопада 1657 р. керівник січового посольства М. Стринжа заявляв: „При прежних де полских королех они Войском Запорожским без королевского ведома послов из иных государств не принимали. Также де и ныне, как они учинились под царского величества высокою рукою, и им де было послов и посланников потому ж без указу царского величества [redacted] принимать и отпускать [...] не годилося“[30]. Крім того, запорожці висловлювалися [redacted] користь того, щоб „царьского величества воеводы у них в городех были“, погоджувалися на контроль [redacted] боку царського уряду за гетьманською елекцією: „а без воли великого государя [...] самим нам гетманов не пременят [...]“, а в разі смерти українського регіментаря „[...] обрав гетмана, вскоре слать послов до его царского величества бити челом о подтвержденье на гетманство [...]“[31]

Політична поступливість Коша, його готовність йти в той час у фарватері московської політики дозволила заручитися підтримкою царського уряду і за його допомогою перетворитися [redacted] одну [redacted] найвпливовіших сил [redacted] Україні. За результатами переговорів у Москві уряд Олексія Михайловича, незважаючи [redacted] неодноразові заклики І. Виговського не йняти віри бунтівникам[32], надіслав на Січ кошовому Я. Барабашеві царську грамоту, яка хоч і була досить стримано стилізована, проте

---

[29] Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна...— С. 25.

[30] Акты ЮЗР.— Т. 7.— С. 187.

[31] Там само.— С. 188—189, 193.

[redacted] Там само.— Т. 4.— С. 51, 78.

виразно засвідчила визнання Москвою Коша правочинним суб'єктом українсько-московських відносин[33].

* * *

Гостра потреба у приборканні заколоту на Січі та південних полках Гетьманщини, прагнення забезпечити спокій на кордонах з Кримом на тлі провокаційних дій царських воєвод, більшість з яких відверто підтримували опозицію, змусили гетьмана шукати шляхи до відновлення українсько-кримського військово-політичного союзу, бо до того часу найбільше, чого вдалося досягти урядові І. Виговського з стосунках з Кримом, можна охарактеризувати як нейтралітет (та й то, як видно з цитованого листа хана до польського короля, найтралітету вельми нестійкого). Реальне тогочасне військово-політичне становище в Центрально-Східному реґіоні Європи склалося таким чином, що саме військові сили Кримського ханату були найбільш вірогідним потенційним військовим союзником гетьмана І. Виговського. Але після 1654 р. шлях у Бахчисарай для українського керівництва неминуче мав пролягати через Варшаву — польсько-кримський союз 1654 р. у той час зберігав свою силу, й отримати допомогу від хана, будучи в стані війни з королем, для Чигирина в 1658 р. було неможливо.

Враховуючи таку специфічну ознаку тогочасного розкладу сил у реґіоні, на наш погляд, саме кримська карта була одним з вирішальних мотивів, який спонукав гетьманський уряд І. Виговського до налагодження політичних стосунків з Варшавою. Зокрема, на початку березня 1658 р., відправляючи з П. Тетерею до короля прелімінарні умови щодо початку українсько-польських переговорів, І. Виговський уже другим пунктом поставив вимогу, аби Ян Казимир відправив до Мехмед-Гірея листа, щоб той вирядив у поле свої орди вже тепер, не очікуючи воєнної пори, як він попередньо обіцяв у листі до гетьмана[34]. І дійсно, отримавши листа з Варшави, хан негайно відправив на допомогу І. Виговському татар, про що 14 травня інформував Яна Казимира, одночасно закликаючи його також надіслати в Україну війська на допомогу гетьманові[35].

Варто зазначити, що кримський чинник відіграв вирішальну роль і на етапі підписання угоди. Зокрема, коли І. Виговський, зіткнувшись із непоступливістю польської сторони щодо принципових вимог гетьманського уряду, а також відчувши значну протидію унійним крокам українського керівництва з боку промосковської партії старшини та рядового козацтва, почав сумніватися в доцільності та своєчасності укладення угоди, то саме тиск з боку союзника — кримського керівництва, змусив його усе ж піти на підписання Гадяцького трактату[36].

---

[33] Див.: Горобець В. М. Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості.— Київ; Запоріжжя, 1997.— С. 33—43.

[34] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 399, s. 255; Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski. 1657—1660 / Z przedmową L. Finkla [z 12 rycinami].— Lwów, 1992 (Szkice historyczne.— Seria VI).— Dod. XIV.

[35] Kubala L. Wojny duńskie...— S. 443.

[36] Акты ЮЗР.— Т. 4.— С. 145—164; ПКК.— Е. 3.— С. 345—346; Костомаров Н. И. Гетманство Выговского // Исторические монографии и исследования.— Санкт-Петербург, 1872.— Т. 2.— С. 75—78.

Крім того, зацікавленість українського керівництва в леґітимізації стосунків з польським королем в умовах кризових взаємин з царем, на наш погляд, випливала також з потреби стабілізації ситуації в країні, приборкання охлократичних настроїв у Запорізькому Війську. Статечне „кармазинове" козацтво та шляхетський сеґмент нової української еліти, тобто ті сили, які становили головну соціальну опору гетьманату І. Виговського, отримавши в результаті Національної революції права повноцінного „народу політичного", давно вже бажали скористатися ними вповні (пригадаймо депутацію православної шляхти до В. Бутурліна в січні 1654 р. та пізніші заяви П. Тетері в Москві у серпні 1657 р.[37]). Москва ж при досягненні своїх політичних цілей уже зі середини 1657 р., тобто від місії І. Желябузького, ситуаційно зробила ставку на козацькі низи та міщанське середовище, підштовхуючи тим самим їх опонентів — козацьку старшину та шляхту — на бік Варшави[38].

Не міг офіційний Чигирин легковажити й розвитком унійних процесів між Варшавою та Москвою. Російсько-польський переговорний процес, започаткований восени 1656 р. Віленськими перетрактаціями, наступного року отримав продовження. А отже, остаточну ухвалу щодо сходження московського царя чи його наступника на польський трон мав винести сейм Речі Посполитої, запланований на літо 1658 р. Ідея особистої унії представника дому Романових і Речі Посполитої як альтернатива продовженню наступу московських військ у Литві мала чимало прибічників у Короні, але ще більше серед литовського істеблішменту, який був готовий іти на поступки цареві в Україні заради припинення війни на своїй землі. За таких умов леґітимізація стосунків з Річчю Посполитою для українського керівництва була певною ґарантією збереження здобутків Національної революції.

Додатковим стимулом до українсько-польського зближення служила та обставина, що геополітичні реалії кінця 50-х рр. обумовлювали ситуацію, за якої зацікавленість в українсько-польському порозумінні у Варшаві була не меншою, ніж у Чигирині. Причому в даному разі вона диктувалася не лише приватними інтересами колишніх українських землевласників чи фіскальними потребами королівського двору. На цей раз потреба у розв'язанні конфлікту із Запорізьким Військом диктувалася ще низкою надзвичайно важливих для уряду Яна Казимира обставин як міжнародного, так і внутрішньополітичного плану. Зокрема, тут варто мати на увазі той факт, що король, а точніше французька партія при його дворі в той час упритул наблизилася до вирішення надзвичайно важливої і водночас архіважкої справи — проведення реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на істотне зміцнення королівської влади через посилення позицій як монарха, так і сенату та, відповідно, звуження прерогатив сейму[39].

Для того, щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки в цій украй важливій справі та провести проект через сейм, королеві та його

---

[37] Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 242—243; Т. 11.— С. 764—765.

[38] Див.: Русская историческая библиотека.— Санкт-Петербург, 1884.— Т. 8.— С. 1240; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації...— С. 16—17.

[39] Див.: Czapliński W. Próby reform państwa w czasie najazdu szwedzkiego // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655—1660.— Warszawa, 1957.— T. 1.— S. 303—329.

прибічникам треба було використати нові, потужні та несподівані для опонентів арґументи. У майбутніх запеклих політичних баталіях саме така роль — потужного політичного, а за певних обставин і військового союзника короля, й відводилася Запорізькому Війську. У Варшаві були ще досить свіжими спогади про те, як саме козацька карта — присутність українського війська у районі Львова та Замостя наприкінці 1648 р. — сприяла швидкому розв'язанню гордієвого вузла запеклої елекційної боротьби в Речі Посполитій, що точилася після смерти короля Владислава IV[40].

Крім аспектів внутрішньополітичних, у Варшаві, безперечно, бралися до уваги й чинники міжнародні. Поява Запорізького Війська не в обозі суперників, а союзників короля відчутно зміцнювала позиції Речі Посполитої як у стосунках з Москвою, так і зі Стокгольмом, загроза з боку якого хоч і не була такою фатальною, як у 1655 чи навіть 1656 р., але й надалі залишалася істотною. Повернення України під зверхність польського короля зміцнювало також становище Речі Посполитої і в стосунках зі своїми союзниками — насамперед Кримом, Австрією та Бранденбурґом, допомога яких, звичайно ж, не була альтруїстичною, а передбачала певні вигоди для них та поступки з боку польського керівництва.

* * *

Українсько-польське зближення середини 1658 р. безпосередньо зачіпало інтереси всіх без винятку суб'єктів геополітичного паритету Центрально-Східної Європи. Така ситуація вимагала зважених, обережних, але водночас оперативних й ефективних кроків як з боку офіційного Чигирина, так і Варшави.

При аналізі зовнішньополітичної моделі уряду І. Виговського в час його переорієнтації з Москви на Бахчисарай і Варшаву звертають на себе увагу спроби проведення багатовекторної політичної гри. Зокрема, ставши на шлях примирення з польським королем, український гетьман намагався зберегти водночас приязні стосунки з його супротивником — шведським королем. Більше того, Чигирин упродовж усього часу переговорного процесу з Короною докладав значних зусиль для польсько-шведського замирення, аби тим самим не дати можливости московському керівництву вийти з Північної війни і зосередити свої військові сили проти нової українсько-польсько-кримської коаліції. Усвідомлюючи конечність польсько-шведського примирення як запоруки успіху українсько-польської унії, Чигирин упродовж весни 1658 — літа 1659 р. неодноразово переконував Варшаву в необхідності підписання миру зі Стокгольмом — навіть ціною певних поступок Карлові Х Густаву[41].

---

[40] Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1911.— Т. 12.— С. 55—58. Kubala L. Jerzy Ossoliński.— Lwów, 1883.— S. 206—230; Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine: The dilema of Adam Kysil. 1600—1653.— Harward, 1985.— P. 160—163; Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький.— С. 87—90; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея...— С. 42—44.

[41] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 399, s. 255; ПКК.— Т. [illegible].— С. 267.

Прикметно, що й союзник гетьмана Мехмед-Гірей IV також чинив дипломатичний тиск на Варшаву для примирення її зі шведським королем і зосередження всіх сил у боротьбі з московським царем.

Зрозуміло, що на особливу увагу при аналізі зовнішньополітичної діяльности Чигирина [illegible] час його зближення з Варшавою заслуговує московський напрямок, оскільки об'єктивно склалося так, що найбільше зацікавлення угодою 1658 р., крім України та Польщі, виявляла саме Москва. Насамперед варто зауважити, що з формально-правового боку Гадяцька угода не була спрямована проти Москви. Українська сторона, ймовірно, під тиском промосковськи налаштованої лівобережної старшини та козаків наполягла на тому, аби до тексту угоди було внесено положення, яке передбачало звільнення козацького війська від обов'язків участи в польсько-російській війні, якщо така матиме місце[42]. Крім того, І. Виговський неодноразово висловлювався за можливість приєднання до конфедерації східноєвропейських держав, а саме так у даному разі можна трактувати союз Польщі, Литви та України й Московського царства[43].

Інша річ, що, з огляду [illegible] наявність гострого конфлікту між Москвою та Чигирином, [illegible] також серйозних суперечностей між тою ж таки Москвою та Варшавою, саме антимосковська платформа була головним геополітичним стимулом для українсько-польського зближення і водночас саме ефективні спільні політичні та військові дії сторін супроти Москви могли засвідчити життєздатність союзу Запорізького Війська та Речі Посполитої. Зокрема, вже 11 грудня 1657 р. польський король у листі до австрійського цісаря Леопольда I зазначав, що, розчарувавшись у протекції московського монарха, „мало не всі козаки хочуть повернутися до послушенства, *якщо лише військо проти Москви вишлемо*" [виділено нами.— *В. Г.*][44]. Декілька місяців по тому, у березні 1658 р., через посла П. Тетерю І. Виговський передав Янові Казимиру повідомлення про свою готовність об'єднати Україну з Польщею, але висунув при цьому ряд умов. Одна [illegible] них однозначно виділяла мілітарний бік справи як важливий пріоритет. Зокрема, гетьман прямо говорив про те, щоб посполите рушення було готове до боротьби [illegible] царським військом, аби король видав перший і другий універсали, „а коли до третього дійде, аби на коней сідали, оскільки переконані, що без того не обійдеться [...]"[45]

Ще відвертіше про антимосковську спрямованість політики І. Виговського у той час свідчить його декларація, отримана Яном Казимиром 30 серпня 1658 р. Зокрема, у ній гетьман повідомляв про свої тверді наміри розпочати війну [illegible] Москвою та щиро допомагати польському королеві в його конфлікті з царем[46].

Ще одним надзвичайно важливим зовнішньополітичним чинником, який слід було брати до уваги при укладенні угоди [illegible] Річчю Посполитою, була

---

42 Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 402, s. 281—290; Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини...— С. 112—119.

43 Див.: Акты ЮЗР.— Т. 4.— С. 163—165.

44 Цит. за: Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarmo domowe [illegible] panowania Jana Kazimierza (1655—1660).— Kraków, 1870.— T. 1.— S. 23—24.

45 Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 399, s. 255; Kubala L. Wojny duńskie...— Dod. XIV.

46 Kubala L. Wojny duńskie...— Prim. 83.— S. 447.

Швеція. Об'єктивно склалося так, що загальний успіх чи, навпаки, крах Гадяцької угоди значною мірою залежав від позиції Стокгольма. Адже Шведське королівство вело у той час надзвичайно активну зовнішню політику й виявило пильне зацікавлення справами Центрально- та Східноєвропейського реґіонів. Варто принагідно пригадати, що саме військові успіхи царських та гетьманських військ на території Литви та Білорусі 1654—1655 рр. спонукали шведське керівництво відмовитися від давно планованого спільного з поляками виступу проти Москви і натомість розпочати інтервенцію Північної Польщі[47]. У свою ж чергу успіхи Швеції у війні проти Польщі обумовили принципову зміну зовнішньополітичного курсу Московської держави, наслідком якого було згортання бойових операцій на польському фронті, пошук шляхів політичного розв'язання спірних з Річчю Посполитою проблем та оголошення царем 1656 р. війни Швеції.

Восени 1658 р. для України можливість утримання Москви від інтервенції її земель чи протидія їй були можливими лише за умови успішного розіграшу саме шведської карти. За умови швидкого примирення Польщі та Швеції і водночас утримання останньої від мирного діалогу з Москвою можна було сподіватися на повну нейтралізацію воєнного потенціалу царя. Добре усвідомлюючи конечність цього завдання, українське керівництво у вже згадуваному листі до польського короля, переданому П. Тетерею, пріоритетною вимогою для успішної реалізації ідеї українсько-польського союзу називало саме необхідність підписання Варшавою миру зі Стокгольмом, причому навіть ціною певних поступок Карлові X Густаву[48].

Прагнучи створити сприятливі умови для реалізації нового зовнішньополітичного курсу, І. Виговський, як видно з листа С. К. Беневського до сенату від 7 червня 1658 р., ймовірно, вже у другій половині травня через Варшаву вислав свого посла для надзвичайних повноважень грека Теодозего до Карла X Густава, щоб схилити його до примирення з польським королем[49].

* * *

Джерела свідчать, що влітку 1658 р. визначення нових зовнішньополітичних пріоритетів для польського керівництва було найважливішим завданням поточної політики, причому думки найвпливовіших польських політиків з цього приводу різко контрастували.

Так, гнезненський арцибіскуп А. Лещинський закликав короля якнайшвидше укласти угоду зі Запорізьким Військом, оскільки, на його думку, „[...] ця справа, а відповідно і наша безпека залежить від швидкости [...]" А. Лещинський переконував Яна Казимира в тому, що „[...] Москва хоче миру і трактувати зі шведами, щоб повернути всі сили свої на нас [...] а тому треба вжити всіх заходів для найшвидшого початку трактатів зі шведами, щоб ми могли завдяки тому вільніше діяти проти Москви"[50].

---

[47] Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polską w roku 1655 // Studia i materiały do historii wojskowości.— 1973.— [T.] XIX.— Cz. 2.— S. 90; Wojcik Z. Historia dyplomacyi polskiej...— S. 176.

[48] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 399, s. 255.

[49] ПКК.— Т. 3.— С. 267.

[50] Там само.— С. 234—236.

Аналогічної схеми зовнішньополітичних пріоритетів Речі Посполитої дотримувався і коронний маршалок, польний гетьман Є. Любомирський, який у листі до посла С. К. Беневського від 16 травня 1658 р. також наголошував на тому, що „[...] невідкладно слід укласти мир зі шведами, і всі сили, більша частина яких відірвана [нині] і направлена проти шведів, [...] об'єднати для захисту тутешнього краю" [тобто України.— ***В. Г.***][51]. Гетьман був упевнений, що двір зловживає „[...] щасливим початком [...]" переправ [redacted] козаками, „[...] так сильно переконаний [redacted] справжності миру [redacted] козаками, що зменшує кількість військ, які тут перебувають, відриваючи частину їх для відправки [redacted] Пруссію"[52]. На його думку, варто було, навпаки, швидше завершити бойові операції [redacted] Пруссії, всі війська повернути [redacted] Україну, [redacted] це „[...] немало надало б допомоги [...]" І. Виговському, щоб „[...] схилити нерішучих на наш бік [...] Коли ж залишим ці краї такими беззахисними і з такою малою кількістю військ, — продовжував Є. Любомирський, — то я сумніваюсь, що захоче Виговський так необережно і безрозсудливо ризикувати своїм щастям і своєю безпекою, поклавшись на таку слабку опору [...]" На думку польного гетьмана, І. Виговський тому радить полякам миритися зі шведами і [redacted] московитами та зберігати хоч примарний союз із татарами, що „[...] не надто сподівається [redacted] свою і нашу силу [...]"[53]

Глибоко переконаний в необхідності якнайшвидшого замирення зі шведським королем і звернення усіх сил Речі Посполитої [redacted] боротьбі за Україну був і головний промотор польсько-українського союзу С. К. Беневський, який неодноразово радив Янові Казимиру прислухатися до пропозицій І. Виговського і погодитися на його посередництво у справі налагодження мирних контактів між Варшавою та Стокгольмом[54].

Найповніше уявлення про протилежну за змістом концепцію розвитку польської зовнішньої політики [redacted] умовах повернення України під зверхність короля можна отримати [redacted] відправленого [redacted] Берліна 2 липня 1658 р. „дискурсу певної особи", авторство якого, як переконливо доводить польський історик Л. Кубаля, належало познанському воєводі Янові Лещинському[55] — лідерові однієї з найвпливовіших партій у середовищі польського істеблішменту — „групи Лещинських". Насамперед автор документа наголошував, що примирення Речі Посполитої й Запорізького Війська вкрай необхідне як одній, так і другій стороні, [redacted] вина за те, що цього досі не досягнуто, лежить передусім на польському керівництві. Торкаючись зовнішньополітичних аспектів українсько-польського договору, Я. Лещинський повністю погоджувався [redacted] вимогами І. Виговського щодо дотримання строгої конспірації на переговорах, аби не довідалася про їх перебіг Москва й не уклала у відповідь миру зі шведами, „які, безперечно, хочуть погибелі польського імені"[56]. „Отож, — зазначав воєвода, — найобережніше і насамкінець зі шведами, найперше [redacted] козаками. Але трактувати так, аби переговори [redacted] одними не перешкоджали трактатам [redacted] другими, бо

[51] ПКК.— С. 255.
[redacted] Там само.
[redacted] Там само.— С. 257—259.
[redacted] Див., напр.: ПКК.— Т. 3.— С. 267—268.
[55] Kubala L. Wojny duńskie...— S. 544.
[redacted] Там само.

напевне, як тільки [redacted] ким-небудь з тих трьох примиримося, зараз же з іншими ліпше піде"[57]. Після завершення переговорів з українською стороною Я. Лещинський радив приступити до пересправ з Москвою, аби московське керівництво „[...] не образилося козацькими справами і на злість не вчинило ліґи зі Швецією". На переговорах з царськими представниками польські комісари повинні були ясно дати зрозуміти, що Річ Посполита й так ніколи не погодилася б на примирення з ними без обов'язкового повернення під владу короля України. У стосунках з царем Польща повинна неодмінно домагатися повного виведення московських військ як [redacted] території Литви, так і [redacted] України. А для того, щоб заспокоїти українське керівництво щодо польсько-московських переговорів, пояснити їм, що договір з Москвою „[...] змусить шведа до податливости [...]", успіхи на переговорах з Москвою неодмінно повинні були б сприяти успіхові у пересправах зі Стокгольмом[58].

Як бачимо [redacted] документа, у Варшаві з належною увагою поставилися до застережень І. Виговського, що торкалися зовнішньополітичних аспектів українсько-польського договору. Однак плани українського керівництва недостатньо враховували усю складність міжнародного становища Речі Посполитої та не містили пропозицій, які могли б істотно вплинути на розклад політичних сил на горішньому щаблі тогочасної політичної драбини. Саме тому, незважаючи на прохання І. Виговського та переконливі арґументи С. К. Беневського щодо необхідности негайного перепровадження гетьманського посланця Теодозего до Стокгольма, висловлені ним як підканцлерові А. Тщебінському, так і особисто королеві[59], у Варшаві визнали, що робити це недоцільно. У листі до І. Виговського Ян Казимир стверджував, що цей факт може бути використаний урядом Карла X Густава для того, щоб скомпрометувати польського короля [redacted] очах московського царя та посварити їх, а самому [redacted] тому стані польсько-російської незгоди „вигоду віднайти". Щодо самої ідеї польсько-шведського примирення король відгукувався позитивно, але при цьому висловлював сумнів щодо спроможности шведського монарха йти на компроміси. А без повернення хоч би частини захоплених шведами у Пруссії замків, наголошував Ян Казимир, польська сторона на мир „[...] в жодному разі піти не може [...]"[60]

Як видно з листів секретаря польської королеви Петра Ноєрса від 18 та 25 серпня 1658 р. до Парижа, сейм, ознайомившись з пропозиціями шведської сторони щодо попередніх умов перемир'я (а саме виплати 5 млн. талярів за виведення шведських військ з території Прусського королівства, Курляндії та Інфляндії), визнав їх неприйнятними та ухвалив рішення за будь-яку ціну добиватися примирення з московським царем[61].

За таких умов після дебатів з проблем стосунків з Москвою сейм ухвалив рішення погодитися на обрання московського царя на польський трон (щодо чого принципова розмова велася вже з осени 1656 р. у рамках Віленського діалогу), але за умови прийняття ним певних кондицій, що повинні бути утверджені попередньою присягою. Конкретизуючи це рі-

[57] Kubala L. Wojny duńskie...— S. 544.

[redacted] Там само.

[59] ПКК.— Т. 3.— С. 270, 282.

[redacted] Kubala L. Wojny duńskie...— Dod. XVI.

[redacted] Там само.— S. 446.

шення, 25 липня 1658 р. депутати сейму від імені усіх станів Корони Польської та Великого князівства Литовського ухвалили інструкцію комісарам, призначеним для продовження переговорів з царськими послами. Щодо України інструкція передбачала передачу її земель до складу Речі Посполитої та виведення звідти усіх царських військ і залог[62].

Згідно з постановами сейму Ян Казимир вирядив своїх комісарів на переговори з представниками Олексія Михайловича, хоч з королівської канцелярії їм було дано чітку вказівку не форсувати ходу переговорів, очікуючи результатів місії С. К. Бенєвського в Україні. Причому варто наголосити, що розвиток подій в Україні, відновлення союзницьких стосунків І. Виговського з кримським ханом, поголоски про українсько-польські контакти — усе це послаблювало позицію московської сторони на переговорах. Крім того, для Москви ситуація ускладнювалася й тим, що калмики, об'єднавшись із кримськими татарами, розбили значний відділ царських військ. А тому комісари з радістю доносили, що московська сторона готова поступитися полякам землями аж по Смоленськ включно[63]. Король зі свого боку також висловлював радість з приводу приємних новин і в листі до комісарів наказав й надалі шукати вигоди для Речі Посполитої; визначивши їхнім головним завданням недопущення російсько-шведського зближення та отримання військової допомоги від царя[64].

За таких умов І. Виговському в боротьбі з опозицією та протидії наступу Москви, враховуючи військові та зовнішньополітичні плани Варшави, марно було сподіватися на ефективну польську допомогу. Бо, незважаючи на голоси в польському керівництві щодо необхідности якнайшвидшого замирення зі Швецією та звернення усіх сил на боротьбу з царем, у Варшаві все ще сподівалися на можливість примирення з Москвою, навіть за умови переходу України з-під зверхности царя до короля.

А тому, незважаючи на заклики І. Виговського, що містилися, зокрема, у його листі до Яна Казимира від 30 серпня, де він повідомляв про наміри українського керівництва розпочати війну з царем та пропонував у разі зриву польсько-російських переговорів надати Польщі військову допомогу (силами Білоруського полку Івана Нечая вдарити по московських тилах у Білорусі та Литві)[65], а також звернення Карла X Густава, переданого через голландського посла в Берліні (на цей раз попередньою умовою шведсько-польських мирних переговорів була вимога щодо зобов'язань Варшави не допускати в число претендентів на польську корону будь-кого з дому Габсбурґів чи Романових)[66], польське керівництво й надалі вважало Швецію ворогом номер один і своє зовнішньополітичне майбутнє бачило лише у спільному виступі з Москвою проти неї.

Якщо б не вдалося домовитися з Москвою, польське керівництво не виключало можливости ведення війни з Росією, але планувало робити це насамперед силами, що були у розпорядженні І. Виговського. Зокрема, литовський канцлер Криштоф Пац 10 вересня у листі до комісарів писав:

---

62 Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, 387, № 7, s. 31; Kubala L. Wojny duńskie...— Dod. XXVI.

63 Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, 387, № 13, s. 65.

64 Kubala L. Wojny duńskie...— S. 13.

65 Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, 387, № 21, s. 111.

66 Там само.— № 14, s. 71.

„Спершу воювати в Україні через І. Виговського [...] у Литві зараз війна може розпочатися через Нечая, який й[ого] к[оролівської] м[илості] 20 тис. війська запропонував [...]“[67] Але знову ж таки, як видно з наступних рядків листа канцлера, метою воєнної акції у Литві, яка мала носити короткочасний характер, було змусити Москву до поступливости на переговорах, щоб після їх завершення звернути спільні сили проти Швеції.

Невизначеність позиції польського керівництва, наявність сильної промосковської партії у Литві спричинили ситуацію, за якої комісари на переговорах з царськими послами погодилися на елекцію царя[68]. Отримавши [illegible] жовтня повідомлення від І. Виговського про завершення переговорів і підписання в Гадячі угоди, король був обурений поспішністю комісарів, вважаючи, що після успішного завершення пересправ з козаками немає будь-якої потреби форсувати хід розмов з царем. Більше того, Ян Казимир вважав, що поспішність, по-перше, могла б відштовхнути від Польщі козаків і татар, „[...] яких можемо з приятелів наших перетворити на ворогів [...]“, а по-друге, надані Москві ґарантії перемир'я дозволять їй прискорити вирішення справи замирення зі Швецією[69].

Долаючи спротив опозиції та плекаючи безпідставні надії на можливість спільного з царем виступу проти Швеції, польське керівництво втрачало час, необхідний для зав'язання мирних переговорів зі Стокгольмом, робило марними сподівання уряду І. Виговського щодо отримання дійової військової допомоги з боку Польщі. А це, в свою чергу, позбавляло Гадяцьку угоду зовнішньополітичної підтримки, що врешті-решт ставило під сумнів саму можливість успішної реалізації її положень.

Звичайно ж, аналізуючи тогочасний стан справ у зовнішньополітичному відомстві Речі Посполитої, слід мати на увазі як чинники міжнародні, так і внутрішньополітичні, які серйозним чином впливали на вибір зовнішньополітичного курсу. Насамперед що стосується міжнародних аспектів проблеми, то тут значний вплив мало австро-шведське суперництво, яке після завершення Тридцятилітньої війни набрало неабиякої гостроти. Відень був украй занепокоєний зростанням військово-політичної могутности Стокгольма, особливо після його ґрандіозних перемог 1655—1656 pp. на теренах Речі Посполитої. Крім того, Карла X Густава зв'язували союзницькі зобов'язання з французькою монархією, яка була династичним ворогом обох гілок Габсбурґів. Старша лінія — іспанська — вела з Францією війну, і австрійські Габсбурґи були кровно зацікавлені в тому, щоб Швеція й надалі продовжувала боротьбу з Річчю Посполитою й не мала змоги надати допомогу Версальському дворові.

Як ми уже відзначали, мотиви міжнародного плану тісно перепліталися з внутрішньополітичними реаліями. Насамперед тут ідеться про боротьбу, яка точилася при дворі Яна Казимира між французькою та австрійською партіями, що відповідно опиралися на підтримку та, у свою чергу, обстоювали інтереси Версаля й Відня. Зокрема, якщо королева Марія Людовика, яка репрезентувала профранцузькі настрої у Бельведерському палаці, наполягала на замиренні зі Швецією при посеред-

---

67 Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, 387, № 19, s. 97; Kubala L. Wojny duńskie...— Dod. XXXVI.

68 Kubala L. Wojny duńskie...— S. 143.

69 Там само.— Dod. XXXVII.

ництві французького двору, активно виступала проти елекції московського царя на польському троні, маючи на меті зведення на королівство представника французької правлячої династії, а також вказувала на небезпеку конфронтації з козаками та татарами в разі примирення з Москвою, то її опоненти у середовищі польського істеблішменту та офіційні представники австрійського цісарства, навпаки, наполягали, щоб Польща підписала мирний договір з Москвою та спільно виступила проти Швеції, що дало б змогу не допустити до посилення французького впливу не лише при польському дворі, а й взагалі у Європі. Крім того, Відень перебільшував загрозу Польщі з боку турків і татар[70]. Врешті-решт під тиском цісарського уряду, який в роки „шведського потопу" виступив політичним союзником Варшави, а в той час розміщував на території Польщі свої військові гарнізони, Ян Казимир був змушений погодитися на продовження переговорів з Москвою та висловити запевнення щодо того, що без згоди цісаря та інших своїх союзників у антишведській коаліції не піде на мирні переговори зі Стокгольмом[71]. Далі під тиском Відня польський король скликав для обговорення цієї проблеми міжнародний конґрес у Торуні, до участі в роботі якого, крім цісаря, було запрошено також бранденбурзького електора. На конґресі розгорілася вперта боротьба між французькою партією королеви та її опонентами, підтримуваними Віденським двором. Коли Марія Людовика виступала за прискорення замирення зі Швецією, навіть за умови виплати певної грошової компенсації за звільнення Прусів, виведення з польської території австрійських військ, а також залучення на свій бік Запорізького Війська, то її супротивники домагалися недопущення польсько-шведського замирення, відкинення французького посередництва, недопущення втягування союзників Польщі в боротьбу проти Москви[72]. На конґресі представникові цісаря Леопольда баронові Ф. Лізолі вдалося перетягнути на свій бік литовську партію на чолі з литовським підканцлером Нарушевичем, який репрезентував у Литві сили, що прагнули більше до угоди з Москвою, аніж зі Швецією. Крім того, на підтримку позиції Відня вдалося залучити також і познанського воєводу Я. Лещинського[73].

Неадекватність оцінки зовнішньополітичної ситуації в реґіоні, брак єдности в політичному керівництві Речі Посполитої та протидія союзників, насамперед Австрії, заважали зосередити сили на головному на той час дипломатичному напрямі — врегулюванні взаємин зі Стокгольмом та спрямуванні сил на підтримку Гадяцьких домовленостей. Це, у свою чергу, дало змогу Москві випередити Варшаву у справі примирення зі Швецією та спрямувати усі свої сили на завоювання України.

Польське керівництво, хоч і вельми прагнуло повернути Україну, але сподівалося насамперед використати цей факт для посилення власних позицій, не витрачаючи зусиль на допомогу І. Виговському. Швидше навпаки — польське командування розраховувало отримати від спілки зі Запорізьким Військом якщо не військові, то хоч би політичні дивіденди. Зокрема, литовський канцлер Пац 8 жовтня з-під Торуня писав

---

70 Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej...— S. 18.

71 Там само.— S. 19—20.

72 Там само.— S. 82, 86—87.

73 Там само.— S. 99.

Бростовському: „Завтра й[ого] к[оролівська] м[илість] і все військо вчинить тріумф з приводу підписаного миру з козаками, аби шведи бачили, що вже хоч одного, але могутнього збули неприятеля“[74]. Великий литовський гетьман П. Сапєга, будуючи стратегічні плани на літо 1659 р., покладав надії, що основний тягар війни винесе українська армія, оскільки сили литвинів були вкрай ослаблені[75]. Познанський воєвода у листі до Піноццего від 9 січня 1659 р. також акцентував увагу на можливості отримання від І. Виговського 20 тис. піхоти проти шведів[76]. Навіть С. К. Бенєвський, який чи не найліпше з польських політиків орієнтувався у тогочасній обстановці в Україні, на сеймі 1659 р. ні словом не обмовився про необхідність надання допомоги українському гетьманові, натомість вказував на вигоди, які можна отримати від об'єднання з козаками у боротьбі проти Москви та Швеції[77].

Таким чином, шкала зовнішньополітичних пріоритетів, запропонована українським гетьманом, польським керівництвом була відкинута. Натомість у Варшаві було ухвалено план, який найповніше враховував польські інтереси, але при тому мало уваги приділяв задоволенню потреб української сторони, насамперед щодо нейтралізації експансіоністських дій Москви. Українським козакам у планах польського уряду відводилася досить поважна роль, але при цьому абсолютно нехтувалися їх інтереси, передовсім щодо надання польської військової допомоги. До того ж зовнішньополітична гра, задумана польськими політиками, була надзвичайно складною, вимагала не лише філігранної майстерности та чіткої взаємодії усіх ланок державної влади Речі Посполитої, а й значного везіння при її реалізації. Будь-який збій у її втіленні в життя неминуче зумовив би крах усієї комбінації.

* * *

Значно енерґійніше й послідовніше в боротьбі за Україну діяв у той час царський уряд. Уже отримавши повідомлення про перебіг дебатів на липневому сеймі у Варшаві, а також поголоски про польсько-українські контакти, московське керівництво 25 серпня відправило послів до Швеції, розпочинаючи тим самим процес пошуку шляхів замирення з нею. Довідавшись про укладення Гадяцької угоди, цар розіслав грамоти, закликаючи до боротьби зі „зрадником Івашкою“, та відправив в Україну війська під командою Ф. Ромодановського. Під прикриттям військ білгородського воєводи відбувалися „вибори“ гетьмана, в результаті яких новим українським реґіментарем було проголошено Івана Безпалого[78]. Укладення перемир'я зі Швецією, якого московській стороні вдалося досягти 20 грудня 1658 р. у Вальєссарі, значно випередивши щодо цього поляків, дало змогу відправити в Україну значні сили, які у середині березня 1659 р. під командою князя Олексія Трубецького залишили Путивль і вирушили в напрямку Константинова—Конотопа.

[74] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 387, s. 229.
[75] Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej...— S. 128.
[76] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, 388, № 249, s. 602; № 266, s. 676.
[77] Kubala L. Wojny duńskie...— S. 252—253.
[78] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 402, s. 309.

Тим часом з осені 1658 р. польське командування значно активізувало бойові операції на шведсько-польському фронті, на теренах Помор'я. І хоч на той раз фортуна була на боці польських військ і їх союзників, які в битві 24 листопада 1658 р. завдали поразки армії Карла X Густава, втрати поляків також були досить значними. До того ж зазначена перемога не увінчувала кампанію, бо попереду чекали нові битви, зокрема, поляки обложили Торунь, який піддався шведам ще 1655 р. Наприкінці 1658 р. Торунь було взято, після чого польський король відправив війська в Пруссію. Але війська вимагали виплати жолду, а коштів на це у державній скарбниці не було.

За таких умов українському гетьманові сподіватися на ефективну допомогу польського війська було марно. Ян Казимир під тиском литовської партії Нарушкевича та австрійського двору наприкінці березня 1659 р. призначив нову комісію для продовження переговорів з Москвою[79]. Тому для відбиття вторгнення в Україну царських військ під командою О. Трубецького (за одними джерелами, у розпорядженні князя було 150 тис., за іншими — 200, ще іншими — 320 тис. війська) І. Виговський міг опертися лише на сили кримського хана, який навесні 1659 р. вислав в Україну 80-тисячну орду. Варто наголосити, що хан у той час відправив листа до польського короля, у якому продемонстрував тонке знання внутрішньополітичної обстановки в Україні, схиляючи Яна Казимира негайно надіслати на допомогу І. Виговському піхоту та артилерію, оскільки, за його словами, чимало козаків й досі Москви тримається, і перетягти їх на свій бік можна лише за умови надання гетьманові якнайшвидше допомоги[80]. З такою ж пропозицією до великого коронного канцлера звернувся 15 березня 1659 р. і великий візир, запитуючи одночасно про плани Корони вести війну за Україну[81].

У розпорядженні І. Виговського, згідно з підрахунками польського історика Л. Кубалі, було усього-на-всього 16 тис. вірних козаків[82]. Після обопільної присяги з ханом про братерство, яку склали сторони 24 квітня 1659 р. на Крупичполі[83], військове становище українського гетьмана істотно поліпшилося, але сил усе ж було недостатньо для ґарантій безпеки в умовах вторгнення в Україну царських військ на чолі з О. Трубецьким та військовими виступами опозиції. Тому 9 квітня з Чигирина гетьман відправив до коронного підканцлера листа, в якому змалював внутрішню нестабільність в Україні, боязнь черні щодо підписаної угоди та просив, аби король віднайшов способи прискорити завершення роботи сейму і вирушав з військами в Україну „[...] як раніше те обіцяв зробити"[84]. Але від Яна Казимира, крім корпусу під командуванням коронного обозного А. Потоцького (усього близько 5 тис. жовнірів), свіжих сил не надходило. Ймовірно, гетьманський уряд також не мав особливих ілюзій щодо реальности отримання швидкої військової допомоги від Речі Посполитої,

---

[79] Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej...— S. 118.

[80] Kubala L. Wojny duńskie...— S. 460.

[81] Там само.

[82] Там само.— S. 156.

[83] ПКК.— Т. 3.— С. 332.

[84] Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, oddz. rękopisów, № 189, s. 1073.

оскільки звідти до Чигирина просочувалися чутки про внутрішні заворушення на теренах Корони та зав'язування там військової конфедерації[85].

* * *

Неґативний резонанс від цієї обставини значно посилювався тим, що укладена в Гадячі українсько-польська унія викликала активний спротив королівської опозиції в Короні, переважної більшости литовської політичної еліти та офіційних кіл Ватикану й вищого польського духовенства, і це врешті-решт призвело до ревізії найпринциповіших положень угоди в бік звуження прероґатив Руського Князівства та нехтування українських вимог щодо розв'язання конфесійних проблем. У кінцевому результаті усе це позбавляло шансів на успішну реалізацію планів уряду І. Виговського. За таких умов з початком 1659 р., у той час, коли Варшава наполегливо домагалася перегляду Гадяцьких статей на свою користь, у зовнішньополітичних діях Чигирина також простежувалися принципово нові тенденції. Зокрема, опираючись на „братерство" з кримським ханом і ордою, гетьман відправив А. Ждановича до Стамбула „[...] к турскому султану, говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві і просити у нього велів людей на допомогу"[86]. Трохи згодом, уже під час роботи Варшавського сейму, канцлер новоствореного Руського Князівства Ю. Немирич та брат гетьмана К. Виговський конфіденційно зустрічалися з представником австрійського цісаря бароном Ф. Лізолею, порушуючи питання щодо прийняття цісарем Леопольдом I України під свою протекцію та переконуючи дипломата в обопільній корисності від налагодження доброзичливих українсько-австрійських взаємин[87]. Паралельно з контактами з представником австрійських Габсбурґів українські дипломати намагалися надати нового наповнення стосункам з Бранденбурґом. Зокрема, український канцлер запевнював представника курфюрста бранденбурзького у Варшаві, що козаки будуть підтримувати зусилля його правителя щодо забезпечення польської корони кандидатові з Габсбурзької династичної лінії[88], стосовно чого існувала спеціальна домовленість між Бранденбурґом і Австрійським цісарством.

Таким чином, викладений нами аналіз зовнішньополітичного курсу Української держави в другій половині 50-х рр. XVII ст. дозволяє зробити висновок щодо кореляції характеру зовнішньополітичної діяльности українського керівництва та розвитку міжнародних процесів у реґіоні. Переорієнтація гетьмана І. Виговського з Москви на Варшаву обумовлювалася не його особистими політичними симпатіями чи майновими інтересами, а цілим комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких виділялися насамперед зовнішні, але значну роль відігравали й тісно пов'язані з ними внутрішні фактори. Найвагомішими серед зовнішньополітичних складових гадяцького процесу були прагнення найтралізації політичних претензій московського керівництва, відновлення союзницьких стосунків з

---

85 Kubala L. Wojny duńskie...— S. 157—158.
86 Акты ЮЗР.— Т. 4.— С. 226, 230.
87 Pribram F. A. Die Berichte F. von Lisola.— Wiena, 1887.— S. 519.
88 Kubala L. Wojny duńskie...— S. 484—485.

Кримським ханством, а також недопущення польсько-російського примирення на шкоду українським інтересам. Як і в середині 1650-х рр. — часі укладення Переяславсько-Московського договору, так і в роки генези та становлення українсько-польської унії, модель зовнішньополітичної діяльности Чигирина базувалась на засадах багатовекторности та поліваріантности.

Victor HOROBETS'

HADIACH AGREEMENT (1658) IN THE CONTEXT OF THE INTERNATIONAL SITUATION: PRO ET CONTRA

The article discusses the problems of the genesis, development and decline of the Ukrainian-Polish union, which was realized in the Hadiach agreement (1658) in the context of development of international relations in Central-Eastern Europe. The idea of relationship between the foreign activities of the Kozak Hetmanate and the character of regional processes is supported.

The author distinguishes the reasons, which promoted the reproachment of the Kozak Hetmanate and Poland, or — on the contrary — destabilized their relations by analyzing the activities of the most important promoters of the regional politics of that time, namely Russia, Sweden, the Crimea, Austria, Transylvania and Brandenburgh. The focus is on the analysis of the international situation on the stage of the realization of the Hadiach agreement, the reconstruction of the models of foreign policy priorities of the governments headed by Ivan Vyhovs'kyi and Jan Kazimierz. Determining the limits of compromising possibilities of the parties, the author considers them insufficient, taking into consideration the difficulties of the political solution of the Ukrainian-Polish conflict.

Микола КРИКУН

КОРСУНСЬКА КОЗАЦЬКА РАДА 1669 РОКУ

Корсунська козацька рада, яка відбулася у березні 1669 р., знаменувала собою вирішальний етап у переході частини України, контрольованої Військом Запорозьким на чолі з гетьманом Петром Дорошенком[1], під протекторат Османської імперії. Встановлення протекторату мало неабиякі наслідки для політичного розвитку цієї території та суміжних з нею українських земель і викликало широкий міжнародний резонанс. Зважаючи на це, Корсунська рада привернула до себе увагу дослідників[2].

Однак ми знаємо аж ніяк не все про те, як дійшло до її скликання і що на ній діялось у зв'язку з вирішенням питання стосовно турецького протекторату; надто вже нечисленними і фраґментарними є відомості про Раду у джерельних виданнях. З козацьких літописців другої половини XVII — початку XVIII ст. її зауважив тільки Самовидець[3]. Опубліковані дотепер документи, що стосуються Ради, за деякими винятками, є результатом діяльности московського воєводи [redacted] Києві Петра Васильовича Шереметєва, Малоросійського і Посольського приказів у Москві та канцелярії лівобережного козацького гетьмана[4].

---

[1] Ідеться про реґіон Правобережної України між середніми течіями Дністра і Дніпра, що включав у себе південно-східну частину території Подільського воєводства та, як і на початку XVIII ст. (Крикун М. Згін населення [redacted] Правобережної України в Лівобережну 1711—1712 років. (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна.— Львів, 1996.— Ч. 1.— С. 46—47, 48), територію Брацлавського воєводства і південної частини Київського воєводства; йдеться також про частину лівобережної Гетьманщи[redacted] — до повного встановлення у ній влади Москви.

[2] Костомаров Н. И. Руина: Историческая монография 1663—1687 гг. // Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии [redacted] исследования.— Санкт-Петербург, 1905.— Кн. 6.— Т. 15.— С. 149—150; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т.— К., 1990.— Т. 2.— С. 309—310; Андрусяк М. До боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм у 1668—1669 рр. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1929.— Т. CL.— С. 213—215; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльности / Ред. Василь Омельченко.— Нью-Йорк, 1985.— С. 243—248; Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorošenko [redacted] jeho turecká politika // Časopis Národního Musea.— Praha, 1933.— Roč. CVII.— Sv. první a druhý.— S. 22—24. Див. також: Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть. І: Досліди над літописом Самовидця.— Харків, 1930.— С. 299.

[redacted] Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира.— К., 1971.— С. 107.

[4] Ці документи головним чином містяться у восьмому томі (який охоплює 1668—1669 рр.) „Актов, относящихся в истории Южной [redacted] Западной России, собранных [redacted] изданных Археографическою коммиссиею" (далі — Акты ЮЗР) (Санкт-Петербург, 1875). Див. також: Окиншевич Л. Генеральна рада [redacted] Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. ст. // Праці Комісії для вивчування історії західноруського та українського права.— К., 1926.— Вип. 6.— С. 420.

Нам пощастило віднайти у Бібліотеці Чарторийських у Кракові та Державному архіві у Ґданську кілька рукописних документів, які походять з польської адміністрації та (один) з канцелярії гетьмана П. Дорошенка і дають змогу розширити традиційні уявлення про Корсунську раду. Найважливіші з них подаємо в додатках до цієї статті.

Введення виявлених рукописних матеріалів у науковий обіг вимагає співвідносити їхній зміст зі змістом виданих джерел. У зв'язку з цим виникає необхідність враховувати те, що нам відомо про передісторію Корсунської ради і про неї саму.

* * *

Найраніші відомі нам спроби П. Дорошенка встановити відносини з Портою припадають на 1666 р. Після Ради очолюваного ним Війська Запорозького, що відбулася 20 лютого (ст. ст.) того року поблизу міста Лисянки, гетьман, — зазначає Сергій Соловйов (не покликаючись, однак, на джерело), — дав знати в Константинополь, що він послушний волі султана[5]. „Нам здається, — пише Дмитро Дорошенко, — що ця звістка або стосується до пізнішого часу, або взагалі не відповідає дійсності“[6]. Навряд чи можна погодитися із цим твердженням, по-перше, тому, що малоймовірно, що С. Соловйов помилився щодо хронологізації поданого ним факту, по-друге, тому, що цей факт не суперечить тогочасному намаганню П. Дорошенка мати в його протистоянні з Польщею і Москвою Порту союзницею. У зв'язку з цим міркуванням варто звернути увагу на датований квітнем 1666 р. лист великого візира Кьопрюлю-заде Фазіля Агмеда-паші до П. Дорошенка, де сказано, що гетьман є підданим султана[7]. Видається, що візирове твердження за часом його появи і змістом добре узгоджується з тим, на що вказав С. Соловйов. До речі, вираз „підданий“ у випадку візирового листа (як і в багатьох інших аналогічних документальних випадках) „не слід сприймати [...] буквально: це був лиш традиційний в турецьких зносинах спосіб вислову, зовнішня форма, вживана в турецькій дипломатичній мові відносно країв або народів, які Порта вважала за належні до сфери її політичних впливів“[8].

У липні 1666 р. П. Дорошенкові стало відомо з надісланого йому універсалу короля Яна Казимира, що переговори про укладення перемир'я між Польщею і Москвою (згідно з яким Лівобережжя і Київ мали відійти до Москви) успішно завершились і договір буде підписано[9]. Ця звістка неприємно вразила гетьмана, бо підписання згаданого договору відчутно било по його сподіваннях об'єднати під своєю булавою обидва береги Дніпра, до того ж загрожувало його позиції на Правобережжі, бо, звільнившись від напружених відносин з Москвою і навіть розраховуючи на певну підтримку з її боку, польський уряд „міг стати твердою ногою на правому березі і приборкати самого Дорошенка“[10].

---

[5] Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— Москва, 1961.— Кн. VI.— Т. 11—12.— С. 178.

[6] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 79.

[7] Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorošenko...— S. 10.

[8] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 80—81.

[9] Там само.— С. 81.

[10] Там само.— С. 89.

Нормалізація польсько-російських відносин штовхала П. Дорошенка до дальшого налагодження відносин з Туреччиною. Невипадково осені 1666 р. стосується згадка про те, що гетьман перед трьома кримськими султанами „на Цибульнику" (Д. Дорошенко гадає, що Цибульник — це урочище у двох милях від Чигирина[11]; можливо, тут ідеться про праву притоку Дніпра — Цибульник, що протікає на південь від Чигирина) присягнув, „что ему быть с ханом [кримським.— *М. К.*] в дружбе, и цесарю турскому в подданстве"[12], а також згадка, що П. Дорошенко відрядив своїх послів до султана, „піддаючись йому"[13].

Згідно зі звітом (реляцією) про діяльність польського посольства в Туреччині у 1667 р., представленим 13 березня 1668 р. на розгляд Сенату Речі Посполитої, на аудієнції у султана Мегмеда IV в Адріанополі [illegible] липня 1667 р. побували Дорошенкові посли[14], які заявили про готовність Війська Запорозького піддатися йому (тобто стати під його протекцію)[15]. За турецьким варіантом розповіді про цей прийом, султан, на прохання козацьких послів, відповів: „Побудьте у відданості мені — і будете мною захищені"[16].

Після цієї аудієнції турецький уряд став трактувати Дорошенкових козаків як своїх підопічних. Про це довідуємося з листа султана до короля Яна Казимира, написаного в Адріанополі у першій половині серпня 1667 р.[17], та з листа каймакана (султанського високопоставленого намісника) Кара Мустафи-паші до великого коронного канцлера Яна Лєщинського від 15 березня 1668 р.[18]

Десь у січні 1668 р. в Чигирині при П. Дорошенкові відбулася „ис полковники и со всею старшиною" рада, в якій взяли участь і митрополит

---

[11] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 95.

[12] Акты ЮЗР.— 1869.— Т. VI: 1665—1668.— С. 177 (лист лівобережного гетьмана Івана Брюховецького цареві від 15 (25) лютого 1667 р.; тут помилково сказано, що присяга відбулася влітку 1666 р.). Згадані троє султанів прибули до Цибульника десь у кінці вересня (за ст. ст.?) 1666 р., щоб надати допомогу П. Дорошенкові (Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 95), отже, присяга відбулася саме тоді.

[13] Акты ЮЗР.— Т. VI.— С. 158 (лист ніжинського протопопа Семена Адамовича мстиславському й оршанському єпископові Мефодію від [illegible] (12) листопада 1666 р.).

[14] Ними були, за короткою версією звіту, Отуха з Умані та О. Ясенко (Pamiętnik dziejów polskich. Z aktów urzędowych lwowskich i z rękopisów zebrał X. Sadok Barącz dominikan.— Lwów, 1855.— S. 80). „Список с вестового письма", присланий І. Брюховецьким 29 травня (ст. ст.) 1667 р. „ко мне, Васке Кикину" (московському посланцеві до І. Брюховецького), подає, що до султана були відправлені Портянка і Вирва (Акты ЮЗР.— Т. VI.— С. 185); ішлося, очевидно, про Дорошенкових послів: про послів султана від себе І. Брюховецький не зважився б писати В. Кікіну, бо на відносини з Портою Москва не давала йому повноважень. Якщо інформація І. Брюховецького правдива (а в правдивості звіту (реляції) немає підстав сумніватися), то виходить, що влітку 1667 р. в Туреччині було чотири Дорошенкових посли.

[15] Pamiętnik...— S. 80; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 162, s. 162 (те саме: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), Metryka Koronna, MK, ks. 206, k. 805). Див. також: Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorošenko...— S. 13; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России: от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства.— К., 1993.— С. 264.

[16] Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorošenko...— S. 13.

[17] Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455—1672 / Opr. Z. Abrahamowicz, pod red. A. Zajączkowskiego.— Warszawa, 1959.— T. 1.— S. 351—352.

[18] Там само.— S. 356.

Йосиф Нелюбович-Тукальський (він постійно підтримував П. Дорошенка в його політичних починаннях) та Юрій (Гедеон) Хмельницький, що недавно повернулися з польського ув'язнення у фортеці міста Марієнбурґа (Мальборка). За зізнанням шляхтича Яна Сєножацького (зробленим у Києві П. Шереметєву 28 січня [ст. ст.]), котрий, повертаючись із кримського полону, пробув у Чигирині „многое время", звідки й прибув до Києва, на Раді (про яку саме від нього стало московському воєводі відомо) було ухвалено, що „по обе стороны Днепра жителем быть в соединении и жить бы особно и давать дань турскому царю и крымскому хану, так же, как волоской князь [молдавський господар.— *М. К.*] платит, а чтоб под рукою великого государя и королевского величества отнюдь не бывать"; „а турскому ж царю и крымскому хану, — читаємо далі у записі того ж зізнання, — оборонять их [населення обох берегів Дніпра.— *М. К.*] и стоять с ними и ходить заодно великого государя и украинные московские [Лівобережної України.— *М. К.*] городы войною"[19].

Якщо навіть не все сказане Я. Сєножацьким відповідає дійсності (наприклад, навряд чи на Раді говорилося про готовність козаків сплачувати данину Порті), то все ж незаперечним є те, що на Раді козацької старшини вперше (наскільки нам відомо) було вирішено взяти курс на тісне зближення з Османською імперією, щоб захистити контрольовану Військом Запорозьким територію від Польщі і Москви.

Видається, що наслідком саме цієї Ради було відправлення до Туреччини П. Дорошенком посольства у складі тлумача Івана Васильковського й підписка Григорія Снітковського[20] для проведення переговорів з турецькою стороною згідно зі змістом ухвали цієї Ради.

Посли прибули до Адріанополя 6 березня[21]. Аудієнція їх (у султана?) відбулася 13 квітня[22].

---

[19] Акты ЮЗР.— 1872.— Т. VII: 1657—1663, 1668—1669.— С. 30—31.

[20] У документах вони названі неоднаково: Zbiór pamiętników z dziejów polskich / Wyd. W. S. hr de Broel-Plater.— Warszawa, 1859.— T. 4.— S. 158 (лист невідомої особи (з Адріанополя?) до польного коронного гетьмана князя Дмитра Єжи Корибута Вишневецького від 14 березня 1668 р.; тут названо Івана Васильковського і підписка Григорія); Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zeb. i wyd. F. Kluczycki.— Kraków, 1880.— T. I.— Cz. 1: Obejmująca pisma od roku 1629 do roku 1671.— S. 391 (лист білоцерківського коменданта генерал-майора Яна Стахорського до великого коронного гетьмана і маршалка Яна Собеського з Білої Церкви від 5 липня 1668 р.; тлумач гетьмана П. Дорошенка Васильковський і підписок (skribent) Дорошенкової канцелярії. Те саме: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 1376, s. 128); Archiwum Państwowe w Gdańsku (далі — APG), zesp. 300. 29 (Recesy stanów Prus Królewskich), № 256, s. 818); APG, zesp. 300. 29, № 256, s. 590 (лист С. Конарського (польського резидента в Яссах?) до великого коронного канцлера Яна Лещинського з Ясс від 29 травня 1668 р.; Іван Васильковський і Григорій Снітковський). Треба вказати на те, що, покликаючись на щойно згаданий нами лист С. Конарського, опублікований у четвертому томі видання „Zbiór pamiętników...", Д. Дорошенко твердить, що обидва названі у ньому козацькі посли були делеґовані І. Брюховецьким (Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 172), тоді як у цьому документі лише сказано, що „послав гетьман український послів своїх" (а далі там само вказано імена цих послів).

[21] Zbiór pamiętników...— T. 4.— S. 158. Тут, правда, не зазначено, що прибули вони до Адріанополя. Що вони саме сюди прибули й перебували тут, про це можна твердити на підставі листа анонімного польського резидента в Адріанополі, де він пробув від 28 лютого до 15 квітня 1668 р., до Яна Собеського, написаного в Яссах 27 квітня або один-два дні пізніше (APG, zesp. 300. 29, № 256, s. 596): з листа видно, що його автор був очевидцем діяльности цих послів в Адріанополі.

[22] APG, zesp. 300. 29, № 256, s. 596 (тут сказано, що це була їхня перша аудієнція).

Слід вказати на те, що в Адріанополі водночас з цими послами перебували й посли від І. Брюховецького — також з метою укладення тісних відносин з Портою[23]. Турецькі власті Дорошенкових послів прийняли краще, ніж послів від І. Брюховецького: вони подарували їм „звичайні“ каф-тани, жовті жупани й блакитні шапки — „від голови аж до ніг їх приодягли“[24]. Обидва посольства заявили турецькій стороні, що козаки віддаються під захист султана, а та, своєю чергою, заявила, що Порта згодна взяти їх під свою протекцію[25].

Посли Дорошенкові та І. Брюховецького, упоравшись із покладеним на них завданням, у травні 1668 р.[26] вирушили додому з двома турецькими послами (чаушами)[27]; останні повинні були пересвідчитись в Україні, як козацтво сприймає нав'язання його старшиною відносин з Туреччиною. Перед 5 липня козацькі та турецькі посли прибули до Чигирина[28]. Звідси посли І. Брюховецького попрямували на Лівобережжя (на той час І. Брюховецького уже не було серед живих: 7 (17) червня він загинув) зі „своїм“ чаушем. Натомість Юсуп-паша, відряджений до П. Дорошенка[29], залишився у Чигирині. Він передав П. Дорошенкові султанові листи, в яких ішлося про ставлення Порти до прагнення козацтва бути під султанською протекцією[30]. П. Дорошенко та Й. Тукальський прийняли і згодом відправили додому чауша з почестями[31].

Ще до від'їзду чауша П. Дорошенко зібрав на Раду всіх своїх полковників. На ній він начебто запропонував бити чолом на вірність московському цареві, для чого треба послати до нього послів від Війська Запорозького. Правдою є те, що ця Рада підтвердила курс на встановлення турецького протекторату[32]. За даним 2 (12) грудня 1668 р. у Посольському приказі в Москві зізнанням особи, направленої туди архієпископом Лазарем Барановичем[33], чауш питав на Раді кожного з її учасників, чи дійсно вони хочуть бути в султанському підданстві, і якщо так, то чи не примушує їх

---

23 Ними були лубенський полковник Григорій Гамалія і канцелярист Лаврентій Кашперович (Літопис Самовидця.— С. 104; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России...— С. 271). М. Костомаров називає, крім них, і генерального обозного Микиту Безпалого (Костомаров Н. И. Руина...— С. 106).

24 APG, zesp. 300. 29, № 256, s. 596.

25 Там само.— S. 576 (лист невідомої особи до великого коронного підканцлера і хелмінського та помезанського біскупа Анджея Ольшевського з Ясс від 26 травня 1668 р.), 590, 596; Pisma do wieku i spraw...— T. I.— Cz. 1.— S. 391, 394. Див. також лист каймакана до Яна Лєщинського (Костомаров Н. И. Руина...— С. 114. М. Костомаров не вказує ні часу, ні місяця написання цього листа).

26 Костомаров Н. И. Руина...— С. 114.

27 Pisma do wieku i spraw...— T. I.— Cz. 1.— S. 391; Костомаров Н. И. Руина...— С. 114.

28 Pisma do wieku i spraw...— T. I.— Cz. 1.— S. 391—393.

29 Там само.— S. 378 (лист П. Дорошенка до волоського (молдавського) господаря; не датований, напевно, писаний у Чигирині).

30 Там само.— S. 379.

31 Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 78 (зізнання в Малоросійському приказі мстиславського й оршанського єпископа Мефодія у вересні 1668 р.); те саме: Источники малороссийской истории, собранные и изданные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским.— Москва, 1858.— Ч. I: 1649—1687.— С. 201.

32 Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 104 (зізнання в Києві 27 жовтня (ст. ст.) 1668 р. шляхтича Яна Белкевича, що повернувся з чигиринського полону).

33 Там само.— С. 154.

до цього гетьман. „И вся де старшина, — читаємо в записі зізнання, — послу [турецькому.— *М. К.*] сказали, что оне не принуждением хотят быть в подданстве салтана“, а хочуть бути в цьому підданстві, „как Волохи і Мултяне“*.

На тій самій Раді було розроблено і схвалено проект договірних статей (усіх їх було 16), у яких Військо Запорозьке давало згоду на перехід під турецький захист і які, за посередництвом козацьких послів (невідомих), відправлених у Туреччину разом з чаушем 10 (20) серпня, мали передатися на розгляд султанові[34]. Статті дійшли до нас у двох перекладах — російському (надто переобтяженому слов'янізмами), який є перекладом „з латинского письма, каково переведено с греческого письма“[35], та італійському[36]. На грецьку мову документ, напевно, перекладено з української. Російський переклад зроблено у Москві, куди його доставили у травні 1669 р.[37], на думку Миколи Костомарова, з канцелярії тодішнього лівобережного гетьмана Дем'яна Многогрішного[38]; відкладено його в архіві Малоросійського приказу. Що ж до італійського перекладу, то його відкладено у Віденському державному архіві[39].

Статті передбачали широку автономію, по суті — незалежне існування українських земель стосовно Османської імперії, бо виключали будь-яке втручання її у їхні внутрішні справи, трактування їх населення як підданого і підневільного, сплату ним данин і податків, постійне перебування у них турецьких (і татарських) військ, покликаних козаками на допомогу; вони включали у себе й зобов'язання Порти не укладати без згоди Війська Запорозького договорів із країнами, що були з ним у ворожих відносинах, зокрема з Польщею і Москвою[40].

У вересні 1668 р. до П. Дорошенка прибув турецький посол Гачабаш-паша з повідомленням, що козацькі посли були допущені [очевидно, з названими договірними статтями.— *М. К.*] до султана і що той доручив йому, Гачабашу-паші, передати гетьманові, що Військо Запорозьке прийняте ним під його захист[41], тільки щоб П. Дорошенко „верно и постоянно в подданстве у его, салтана, был“, а він, султан, „не хочет от них [козаків.— *М. К.*] никаких податей, толко б были они верными и постоянными и присягу [на відданість і вірність.— *М. К.*] учинят, а он де их за то учинит удельными [тобто широкоавтономними.— *М. К.*], так же, как татар“[42]. Через того самого посла султан також висунув пропозицію, аби

---

* Тобто, як відповідно Молдавське і Волоське князівства, що були у протекторатних відносинах з Османською імперією.

[34] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 218.

[35] Там само.— С. 218—220; Источники малороссийской истории...— Ч. I.— С. 208—212; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 2110, s. 427—429.

[36] Documente privitóre la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki.— Bucurescĭ, 1885.— Vol. V.— Partea I: 1650—1659.— P. 74—76.

[37] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 218.

[38] Костомаров Н. И. Руина...— С. 150, 152.

[39] Documente...— V. I.— P. I.— P. 74.

[40] Переказ змісту статей див.: Костомаров Н. И. Руина...— С. 150—152; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России...— С. 277—278; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 214—216.

[41] Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 154.

[42] Там само.— С. 103 (зізнання в Києві 27 жовтня (ст. ст.) 1668 р. шляхтича Я. Белкевича), 154.

козаки дали згоду на стале розміщення в Чигирині і Кодаку гарнізонів з яничар[43].

Того ж місяця Гачабаш-паша виїхав додому в супроводі двох Дорошенкових послів, на той раз високого посадового ранґу — генерального писаря Лукаша Бускевича та уманського полковника Григорія Білогруда[44]. Своїх послів П. Дорошенко уповноважив домогтися султанського захисту для Війська Запорозького[45], „с последним уговором и постановленьем [султана.— *М. К.*], чтоб [султан.— *М. К.*] им [козакам.— *М. К.*] постановил, как им в подданстве [...] быть“[46].

З того, про що йшлося на переговорах у Порті, нам безпосередньо відомо лише те, що турецька сторона наполягала на розміщенні в козацьких містах („многих“!) своїх військових загонів, на що Л. Бускевич відповів, що він з Г. Білогрудом „без гетманского ведома“ не можуть дати на це згоди[47]. Подальший хід подій довів, що під час тих самих переговорів султан позитивно відгукнувся на заклик Війська Запорозького взяти його під свій захист, свою опіку. Л. Бускевич мав згодом підставу твердити, що повернувся він „от турского салтана с пожелаемым отвѣтом“[48].

* * *

Не пізніше 8 (18) лютого 1669 р. П. Дорошенко дізнався, що Л. Бускевич і Г. Білогруд повертаються з Порти разом з делеґованим від неї „великим послом“ (чаушем). Інформуючи про це у дописці до свого, писаного у Чигирині 8 (18) лютого, листа, адресованого Д. Многогрішному як підвладному йому (П. Дорошенкові) „чернігівському полковникові, наказному нашому і сіверському гетьманові“ (лівобережним гетьманом Д. Многогрішний був обраний на козацькій Раді у Глухові 3 (13) березня), П. Дорошенко зауважив: з чим Л. Бускевич і Г. Білогруд та турецький посол прибудуть, адресатові стане відомо на козацькій Раді[49]. Із згаданого листа видно, що йшлося про призначену П. Дорошенком на 22 лютого (ст. ст.) Раду в місті

---

[43] Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 103, 154.

[44] Там само.— С. 93 (оповідання у Посольському приказі 25—30 жовтня (ст. ст.) 1668 р. ніжинського протопопа Симеона, який в Чигирині зустрічався з П. Дорошенком), 153 (зізнання в Посольському приказі 2 (12) грудня 1668 р. довіреної особи архиєпископа А. Барановича); Т. VIII.— С. 229 (зізнання 23 травня (ст. ст.) 1669 р. Никифорові Батюшкову в Переяславі колишнього київського полковника Василя Дворецького, котрий повернувся з чигиринського полону, з якого звільнився 13 (23) травня того ж року; те саме: Там само.— 1877.— Т. IX.— С. 162); Pisma do wieku i spraw...— T. I.— Cz. 1.— S. 418. Самовидець подає, що П. Дорошенко у той час відрядив до Порти [illegible] свого посла Портянку (Літопис Самовидця.— С. 107); [illegible] помилковість цього твердження вказав Микола Петровський (Петровський М. Нариси історії України...— С. 299).

[45] Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 153.

[46] Там само.— С. 93.

[47] Там само. Слід зазначити, що, напевно, [illegible] неправдивою інформацією, під час свого перебування в Чигирині Гачабаш-паша домігся від П. Дорошенка згоди [illegible] дислокацію турецького гарнізону в Кодаку (Там само.— С. 154).

[48] Там само.— Т. VIII.— С. 142 (лист Л. Бускевича до переяславського полковника Родіона Дмитрашка-Райчі від 3 (13) березня 1669 р. з Корсуня).

[49] Там само.— С. 127.

Корсуні[50], з писемним закликом взяти участь, у якій він звернувся до полковників право- і лівобережних („сегобочных й тогобочных"), у тому числі й до Д. Многогрішного [51].

15 (25) лютого Д. Многогрішний, доносячи цареві листом з міста Седнева про скликання Ради в Корсуні на 22 лютого (ст. ст.), вказав на те, що Л. Бускевич і „посел особа значная от цесаря турецкого з ным же" прибули до П. Дорошенка, невідомо, „з чим й що за пункта привезли"[52]. З дещо пізніших документів довідуємося, що спільно з Л. Бускевичем і чаушем прибув Г. Білогруд[53]. Що ж до необізнаности Д. Многогрішного стосовно того, з чим прибули посли, то, видається, вона могла бути спричинена намаганням П. Дорошенка до самої Ради тримати в таємниці одержані від них відомості. Правда, робити це гетьманові було не так легко: проникала інформація, що йдеться про ухвалення султаном „вічного підданства" козаків стосовно Порти[54].

Турецьким послом був, як видно з листа П. Дорошенка до великого візира, писаного в Корсуні 12(22) березня 1669 р., Мустафа-ага Селім[55].

Чауша супроводжував почет з „турских людей" („турчан"); за однією відомістю — з 10 осіб[56], за іншою — зі 100[57].

---

[50] У листі сказано, що Рада збереться „на первой недѣлѣ святого посту". У 1669 р. перша неділя Великого (святого) посту припала на 22 лютого (ст. ст.); див.: Археографический календарь на две тысячи лет (325—2324) по юлианскому слислению... / Составлен Н. Горбачевским.— Вильна, 1869.— С. 7, 52, 72.

[51] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 127. Про те, що П. Дорошенко звертався з універсалом до лівобережної старшини із закликом взяти участь у Раді, див. також: Там само.— С. 121 (вісті, одержані П. Шереметєвим від архимандрита Києво-Печерського монастиря Інокентія Гізеля у двадцятих (за ст. ст.) числах лютого; тут помилково сказано, що Рада має відбутися в місті Лисянці); Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 309 (датований лише 1669 р. універсал П. Дорошенка „товариству" Прилуцького полку).

[52] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 128.

[53] Там само.— С. 118 (лист білоцерківського коменданта Яна Зиґмунта Льобеля з Білої Церкви до П. Шереметєва від 20 лютого [ст. ст.]; те саме: Там само.— Т. VII.— С. 173 (лист П. Шереметєва, доставлений у Москву 19 (29) березня); Т. VIII.— С. 122 (вісті, надіслані П. Шереметєву від переяславського полковника Р. Дмитрашка-Райчі у двадцятих (за ст. ст.) числах лютого). Див. також: Там само.— С. 229 (зізнання 23 травня (ст. ст.) у Переяславі Василя Дворецького; те саме: Там само.— Т. IX.— С. 162). У світлі наведених відомостей слід вважати неправдивими згадки про прибуття козацьких послів і чауша в березні (Там само.— Т. VIII.— С. 130 (лист І. Гізеля цареві від 20 (30) березня), 137 [зізнання 5 (15) квітня перед П. Шереметєвим російського поручика Т. Кроміна]).

[54] Там само.— Т. VIII.— С. 118 (лист білоцерківського коменданта від 20 лютого [ст. ст.]); те саме: Там само.— Т. VIII.— С. 173 (лист П. Шереметєва, доставлений у Москву 19 (29) березня).

[55] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 844, s. 83. В інших відомих нам документах він іменований тільки як „Селім" (Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 118) або „Салім" (Там само.— Т. VII.— С. 173). Треба зазначити, що 1 (10) квітня перед П. Шереметєвим зізнав таке прапорщик російського війська О. Соболєв: до П. Дорошенка прибуло два турецьких посли — візир Магмут і Делівер-паша (Там само.— Т. VIII.— С. 138). Про „кількох" турецьких прибулих послів казав 5 (15) квітня й поручик Т. Кромін (Там само.— С. 137). Ці свідчення не відповідають дійсності.

[56] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 137.

[57] Там само.— С. 118; Т. VII.— С. 173. Згадані Магмут і Делівер-паша мали начебто почет із 50 осіб (Там само.— Т. VIII.— С. 138).

За зізнанням поручика російського війська Тимофія Кроміна, що вийшов з Дорошенкового полону 25 березня (ст. ст.), даним П. Шереметєву 5 (15) квітня, П. Дорошенко зустрів турецьких послів (sic!) „с старшиною и с казаками с неболшими людми от Чигирина в трех верстах, а как де в Чигирин пришли, и того де числа день весь Дорошенко чинил стрелбу ис пушек и из мелкова ружья и чинил пиры для тех послов три дни"[58]. Схоже, про зустріч П. Дорошенком турецьких послів (sic!) розповів 1 (10) квітня П. Шереметєву прапорщик Осип Соболєв, який 24 березня (ст. ст.) залишив чигиринський полк. За його словами, гетьман зустрів послів у 15 верстах від Чигирина „за городом Суботовом". Той же О. Соболєв вигадливо, як видається, каже, що перед цією зустріччю турецькі посли стояли „на поле Ташлыку" „во штидевять верстах" від Чигирина з 20-ма тис. татар[59].

У згаданому зізнанні Т. Кроміна подано також, що по трьох днях бенкетування „на четвертый день пошол Дорошенко с теми послами на раду в Корсунь"[60]. У зізнанні О. Соболєва бачимо те саме: згідно з ним, П. Дорошенко після трьох днів бенкетів пішов із послами „в Корсунь"[61].

Наведені фрагменти явно не відповідають дійсності: між прибуттям до П. Дорошенка козацьких і турецького послів та Корсунською радою минув майже місяць і навряд чи турецькому послові було потрібно задовго до Ради відправлятися до Корсуня.

У цитованому листі П. Дорошенка до великого візира сказано, що Мустафа-ага Селім передав йому, гетьманові, лист від султана і лист від каймакана [каймаканом був Кара Мустафа-паша.— *М. К.*] і що Раду гетьман скликав „вєдлугъ поданоє нам ѡт прєсвѣтнои Порты Ѡтоманскои" у цих листах „науки", після прибуття („за прибытєм") „вѣрного єго цєсарскоє млсти посла"[62]. Насправді Раду гетьман скликав до приїзду цього посла.

Слід підкреслити, що з турецьким прибув і посол „волоский"[63]. З чаушем він, напевно, прямував від столиці Молдавського князівства Ясс, через яке звичайно проїздили з Порти турецькі посланці до П. Дорошенка.

Очевидець твердить, що Рада відбулася „под Корсунем в поле на Богуславском гостинце"[64]. За „Меморіалом" (документом польською мовою, складеним невідомою особою після Ради), це сталося „в полі" біля Корсуня[65], за цитованим листом П. Дорошенка до великого візира — в Корсуні[66]. Т. Кромін та О. Соболєв повідомили, що Рада відбувалася на річці Росаві[67]. У згаданому універсалі П. Дорошенка до „товариства" При-

---

58 Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 137.

59 Там само.— С. 138.

60 Там само.— С. 137.

61 Там само.— С. 138.

62 Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 844, s. 83.

63 Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 138; Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420; APG, zesp. 300. 29, № 258, s. 378.

64 Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420.

65 APG, zesp. 300. 29, № 258, s. 377.

66 Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 844, s. 83.

67 Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 137, 138.

луцького полку містився заклик прибути на Раду на Росаву, де, — сказано в універсалі, — „от вѣков войсковыя порятковъ своих рады отбирали“[68]. Документи засвідчують, що дійсно на річці Росаві нерідко відбувалися козацькі ради[69]. Д. Дорошенко зазначає, що Рада проводилася „в традиційній місцевості над р. Росавою під Корсунем“[70].

Слід мати на увазі, що Росава впадає зліва в Рось на відстані по прямій близько 40 км на північний схід від Корсуня, який, до речі, стоїть при впаданні зліва Корсунки в Рось, та тягнеться кілька десятків кілометрів на північ від нього в напрямку зі заходу на схід. Місце проведення Ради так чи інакше в джерелах пов'язується з Корсунем. У зв'язку з цим, з огляду на значну віддаленість від нього Росави, неможливим видається, щоб на ній відбувалася Рада. Тож доводиться погодитися з тими джерельними свідченнями, за якими вона відбулася десь у полі поблизу Корсуня. Якщо ж це сталося на Богуславському шляху, то тим паче не на Росаві, бо Богуслав розташований на північний захід від Корсуня.

* * *

Рада відкрилася 11 (21) березня 1669 р., що засвідчується двома документами; зізнанням 15 (25) квітня у Малоросійському приказі козака Війська Запорозького, який був на цій Раді, про те, що „рада была в четверг на третьей неделе великого поста“[71] (тобто саме 11 (21) березня[72]), і „Меморіалом“ про Раду, де сказано, що вона відбулася у четвер 21 березня[73].

Інші версії стосовно дня відкриття Ради не відповідають дійсності[74].

Чому ж майже місяць минув від прибуття з Порти козацьких і турецького послів до відкриття Ради? Не слід забувати про труднощі, пов'язані з організацією проведення Ради, з огляду на те, що від гетьманського

[68] Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 309.

[69] Там само.— С. 307—311.

[70] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 244.

[71] Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420.

[72] Археографический календарь...— С. 7, 52, 72.

[73] APG, zesp. 300. 29, № 258, s. 377—378.

[74] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 130 (лист І. Гізеля цареві від 20 (30) березня; тут сказано, що Рада розпочалася 12 (22) березня). Це свідчення поділяють: Костомаров Н. И. Руина...— С. 149; Петровський М. Нариси історії України...— С. 299. Д. Дорошенко тієї думки, що це сталося „у перших днях березня“ (за ст. ст.) (Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 244). (Той же автор вказує, до речі, на те, що 10 (20) березня П. Дорошенко видав Шльомі Мордухаєвичу атестацію, як сказано у ній, „на раді в Корсуні“, „під час з'їзду всієї старшини Війська Запорозького при спільній раді кола нашого посполитого“, і тому вважає, що Рада діяла цього дня (Там само.— С. 245). Однак, на нашу думку, цей факт не суперечить тому, що Рада розпочалася саме 11 (21) березня: атестація, напевно, була видана перед Радою у Корсуні, куди з'їхалася козацька старшина, в її присутності. Не виключено, що цей документ датований попереднім числом, тобто підписаний гетьманом на Раді.) Так само вважає Д. Яворницький (Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.— Т. 2.— С. 310). Зовсім далеку від істини дату подає Самовидець: „зимою великих масниц“ (Літопис Самовидця.— С. 107), тобто у тижні, що передує Великому посту (до 22 лютого за ст. ст. у 1669 р.).

звернення про скликання її до відкриття могло минути чимало часу. Слід мати на увазі й тодішні дії П. Дорошенка, спрямовані на посилення своїх позицій на Лівобережжі, та у зв'язку з цим на недопущення обрання тамтешнім гетьманом Д. Многогрішного. Гадаємо, що невипадково Корсунська рада відбулася після Глухівської ради, яка 3 (13) березня 1669 р. обрала Д. Многогрішного гетьманом, а 6 (16) березня схвалила статті („Глухівські статті"), що посилили залежність лівобережної Гетьманщини від Москви. Не виключено також, що певний час П. Дорошенко долав опір у середовищі козацтва його намаганню укласти протекторатні відносини з Туреччиною.

Корсунська рада була, за словами П. Дорошенка, генеральною („єнералною"), на ній бо „были ѵсѣ полковники, старшина и чернь Воиска Запорозкого"[75]. Під „старшиною" тут, очевидно, слід розуміти полкових, поза полковниками, достойників, а під „черню" — рядових козаків і, можливо, некозаків (міщан і селян). Зрозуміло, участь у Раді брала й вища загальновійськова старшина, про яку П. Дорошенко в щойно процитованому документі не згадує. Про участь у Раді „козаків і черні" (та „старшини козацької") згадав у своєму зізнанні й Т. Кромін[76]. Обидва свідчення дають, як нам видається, підставу спростувати твердження Д. Дорошенка, що Корсунська рада була „генеральною радою самої лишень старшини"[77]. Слід при цьому звернути увагу на те, що, за зізнанням у Києві 21 лютого (ст. ст.) київського міщанина Івана Сасімова, він, Сасімов (під час свого перебування в місті Ладижині „для торгового промислу", звідки повернувся), дізнався, що П. Дорошенко намітив був спершу провести Раду (в зізнанні не сказано, де саме) лише з участю старшини, проте остання наполягла на участі в ній і черні[78].

У сказане П. Дорошенком про склад учасників Ради необхідно внести одну поправку: всупереч прагненню гетьмана залучити до участи в Раді всі правобережні й лівобережні полки, не всі з них на ній були представлені полковниками, старшиною і черню. Так, на Раді були відсутні правобережні полковники Остап Гоголь (могилівський або подільський) та Стефан Щербина (торговицький). Після зазначення цього (й про неучасть у тій же Раді Івана Сірка [у той час — охотного полковника]) у документі, де про це сказано, далі читаємо: „И пошли все к Богу реке близ Очакова для языков татарских"[79]. Видавець документа подає такий коментар до цих слів: „Тобто, очевидно, Гоголь, Щербина й Сірко"[80]. Але ж можна припустити, що ті ж слова названих осіб не стосуються, і в такому разі неучасть їх у Раді могла бути спричинена чимось іншим, наприклад, незгодою з курсом П. Дорошенка на зближення з Туреччиною. Автор згаданого „Ме-

[75] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 844, s. 83 (лист П. Дорошенка до великого візира від 12 (22) березня 1669 р. Тут гетьман Раду називає й „войсковою"). Про генеральні ради див. також: Окиншевич Л. Генеральна рада...

[76] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 137.

[77] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 245.

[78] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 120; те саме див.: Там само.— Т. VII.— С. 173.

[79] Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420 (зізнання в Малоросійському приказі 15 (25) квітня 1669 р. очевидця Ради).

[80] Там само.

моріалу“ зазначає, що лівобережних (zadnieprskich) полковників, які тримаються Москви і йдуть за Д. Многогрішним, на Раді не було[81]; отже, на ній не були представлені й очолювані цими полковниками полки. Лише незначна частина лівобережного козацтва була представлена на Раді: за даним П. Шереметєву 16 (26) березня зізнанням київських козаків Степана Єремієнка і Василя Глущенка, після повернення їх з контрольованої П. Дорошенком території, де вони займалися, за дорученням московської у Києві адміністрації, збором інформації про поточні події, на Раді було старшини правобережної „человек с пятсот“, а лівобережної „человек с двадцать“ (ідеться про козаків)[82]. Нехай ці дані неточно відображають кількість учасників Ради, усе ж вони, як видається, більш-менш достовірно ілюструють співвідношення козацького представництва від обох боків Дніпра. Ті самі двоє козаків, навівши згадані цифри, заявили, що не знають, „которых полков и хто имяны“ учасники Ради, „толко де они видели и знают лубенского полковника Гамолея“[83]. Ідеться про Григорія Гамалію; участь його в Корсунській раді засвідчується іншим документом, згідно з яким його „Лубенского полку старшина и козаки и все посполство иметь не похотели“ за свого полковника, тому що він на цій Раді начебто присягав султанові[84]. На Раді очікувалося прибуття для участи в ній представників Полтавського й Миргородського полків[85].

С. Єремієнко і В. Глущенко також подали, що в Раді взяли участь з Запорозької Січі „с ясаулом козаков одиннадцать человек“[86]. А О. Соболєв 1 (10) квітня розповів, що Петро Суховій (кошовий писар, восени 1668 р. проголошений запорожцями гетьманом, в союзі з татарами виступав проти П. Дорошенка[87]) прислав до П. Дорошенка 70 запорозьких козаків з листом до нього, в якому вимагав від адресата, „чтоб он с турским царем и с татары [П. Суховій має на увазі не кримських татар.— *М. К.*] не мирился“ і пішов би на проведення Ради, в якій би взяв участь він, П. Суховій, із запорожцями. Коли ж відбувалася Корсунська рада, ці 70 запорожців „в раду не пошли, а поставя неболшое время на одине, пошли в Запорожье“[88].

Що ж до загальної кількості учасників Ради, то, окрім названих С. Єремієнком і В. Глущенком цифр, відомо, зі свідчення козака, який був на Раді, що в ній було „козаков человек с восмьсот“[89].

Згідно з „Меморіалом“, митрополит Й. Тукальський і Юрій Хмельницький під час Ради перебували в Корсуні, участи в ній не брали (w pole nie wyieżdżali)[90]. У світлі цього свідчення навряд чи слід довіряти

---

[81] APG, zesp. 300. 29, № 258, s. 378.

[82] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145.

[83] Там само.

[84] Там само.— С. 202 (зізнання у Малоросійському приказі 14 (24) травня 1669 р. козаків Федора Тихонова і Петра Рачкевича „с товарищи четыре человека“, відправлених до Москви Д. Многогрішним).

[85] Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420.

[86] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145.

[87] Про нього див.: Андрусяк М. До боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм...

[88] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 138.

[89] Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420.

[90] APG, zesp. 300. 29, № 258, s. 378.

твердженню О. Соболєва, що „Юраску де Хмелницкого послы турские имали [взяли.— *М. К.*] на раду“[91].

З того ж „Меморіалу“ довідуємося, що Й. Тукальський перед Радою проголосив у чигиринській церкві проповідь, сенс якої зводиться до того, що „ми вільними бути можемо, тільки давайте хотіти цього одностайно“ і що „полякам вірити неможливо“; нагадав він при цьому страту поляками Івана Виговського[92]. Митрополит був проти союзу Війська Запорозького з Польщею, виступав за орієнтацію його на Османську імперію.

* * *

Про діяльність Ради найповніше інформує „Меморіал“. На початку його міститься така розповідь. Виїхавши 21 березня „в поле“, тобто на місце, де зібралася Рада, П. Дорошенко поклав на килим (na kobiercu) булаву й бунчук і заявив, звертаючись до полковників і сотників, що, зваживши на їхнє замішання, він повертає ці клейноди (тобто відмовляється від гетьманської влади). Далі він сказав: „кому схочете, тому й віддайте їх“. Всі (присутні?) вигукнули[93], що гетьманом вони хочуть мати тільки його, П. Дорошенка. У відповідь той знову взяв булаву й бунчук і вирік: „Як обрали мене гетьманом, то я вам всім служитиму, але й ви всі слухайте мене, не признаючи інших гетьманами“[94].

Ще в кількох документах міститься згадка про переобрання П. Дорошенка гетьманом на Корсунській раді. У цитованому записі зізнання С. Єремієнка й В. Глущенка сказано: „На раде обрали де старшина гетманом совершенным Петра Дорошенка, чтоб быть ему по обоих сторонах Днепра одному гетману“[95]. В грамоті султана Війську Запорозькому, датованій травнем 1669 р., зазначено, що козаки „по совету войсковому [тобто на Корсунській раді.— *М. К.*] обрали гетманом Петра Дорошенка“[96]. У тих місцях діаріїв елекційного сейму, який відбувався з 2 травня по 19 червня 1669 р. (на ньому королем було обрано князя Михайла Вишневецького), де говориться про оголошену на засіданні 22 травня інформацію про Корсунську раду (засновану головним чином на „Меморіалі“), дуже стисло викладено про покладання П. Дорошенком на килимі і повернення йому булави та бунчука[97].

Наведення на початку „Меморіалу“ викладеної раніше розповіді викликане було, напевно, тим, що на Раді першим постало питання, кому володіти гетьманською булавою. Варто підкреслити, що ніщо не вказує на те, що воно попередньо (тоді, наприклад, коли розсилались гетьманські

---

[91] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 138.

[92] APG, zesp. 300.29, № 258, s. 378.

[93] На козацьких радах „голосування правильного не було, але були вигуки натовпу [...] вирішувала справу позиція явної більшості присутніх“ (Окинщевич Л. Генеральна рада...— С. 332).

[94] APG, zesp. 300.29, № 258, s. 377.

[95] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145.

[96] Там само.— Т. IX.— С. 173. В іншому варіанті цього листа написано, що козаки „постановили [...] пана Дорошенка гетманом“ (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 2110, s. 463).

[97] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 404, s. 214; № 408, s. 557.

універсали, де йшлося про скликання Ради) ставилося на порядок денний Ради. Висунув його на її розгляд, як видається, П. Дорошенко не з власної волі, а вимушено, з огляду на згадане ним замішання серед її учасників. Можна лише здогадуватися, у чому полягало замішання. Не виключено, що воно було виявом існування у Війську Запорозькому опозиції П. Дорошенкові, невдоволеної властивою йому авторитарністю, особливо ж нав'язаним ним курсом у відносинах Війська Запорозького з Річчю Посполитою, Москвою і Туреччиною. Слід при цьому мати на увазі, що перед Радою опозиція, можливо, не вся, стала висловлюватись на користь Ю. Хмельницького, як такого, що мав би заступити П. Дорошенка на гетьманському уряді. На самій же Раді, очевидно, до того, як П. Дорошенко поклав булаву й бунчук, за словами Т. Кроміна, „старшина де казацкая и казаки и чернь [...] говорили ж, что Дорошенку отнюдь гетманом не быть, а быть бы Юраску Хмелницкому“[98].

„Правдоподібно, — пише М. Андрусяк, — що кандидатуру черця Гедеона Хмельницького на гетьмана висунули [на Раді.— *М. К.*] козаки, які хотіли держатися Московщини і тому були невдоволені з Дорошенка, що накладає з Турками“[99]. Це зауваження може стосуватись частини противників П. Дорошенка. Варто зазначити, що й турецький посол перед Радою був настроєний (якщо вірити Т. Кроміну та О. Соболєву, які причини не вказують) проти П. Дорошенка і готовий був підтримати кандидатуру Ю. Хмельницького на гетьманський уряд, маючи на це (як сказане Т. Кроміним і О. Соболєвим відповідає дійсності) уповноваження від керівництва Порти. За зізнанням Т. Кроміна, Ю. Хмельницький у відповідь на пропозицію цього посла (Т. Кромін, нагадуємо, говорить про „турецьких послів“) та „старшини козацької й козаків“ сказав: „Как де будет чернецкая рада и в той раде снимут с него, Юраска, черное платье, и он де тогда гетманом будет, а чернецкая де рада будет на седмой [сьомому тижні Великого посту.— *М. К.*] или после велика дни“. Той же посол, — продовжує Т. Кромін, — мовив Ю. Хмельницькому: „Как он учинится гетманом и он бы чинил так же, как отец его Богдан Хмелницкий с великим государем московским и с королем полским и с турским салтаном“[100]. А за зізнанням О. Соболєва, Ю. Хмельницький на турецьку пропозицію стати гетьманом відповів: „он де гетманства не хочет, а будет его оберут гетманом силою, и он де, Юраско, великого государя против ратных людей стоять и битца не будет и на украйные [лівобережні.— *М. К.*] городы войною не пойдет, потому что он великому государю присягал, а пойдет в Запороги и будет татар воевать“; після того „турские послы, — читаємо далі в зізнанні О. Соболєва (нагадуємо, що й він говорить не про одного посла), — его, Юраску, не возлюбили и обрали совершенным гетманом Дорошенка“[101] (тут вислів „обрали“ означає „зупинилися на кандидатурі“: за зізнаннями Т. Кроміна та О. Соболєва, турецькі посли „обирали“ Ю. Хмельницького гетьманом, тобто пропонували йому стати, бути обраним гетьманом).

---

[98] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 137.

[99] Андрусяк М. До боротьби між П. Дорошенком і П. Суховієм...— С. 215.

[100] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 137.

[101] Там само.— С. 138.

У цих свідченнях Т. Кроміна та О. Соболєва не все, можливо, правдиве, проте навряд чи слід сумніватися у тому, що могла мати місце пропозиція турецького посла Ю. Хмельницькому стати гетьманом, підкинута противниками П. Дорошенка[102].

Варто звернути увагу на те, що, за інформацією, одержаною через день-два після Корсунської ради литовським польним гетьманом Міхалом-Казимиром Радзивіллом, на ній претензії (аспірації) на гетьманську булаву виявив Махайло Ханенко[103], на той час уманський полковник, пізніше у тому ж 1669 р. противниками П. Дорошенка проголошений гетьманом Війська Запорозького (як виявилося згодом, він орієнтувався у своїй політиці на Польщу).

Взявши до уваги те, що згадане замішання звелося якщо не повністю, то значною, а то й більшою мірою до спроб скинути П. Дорошенка з гетьманства, зрозумілим стає наведене в „Меморіалі" те місце в його заяві, виголошеній на Раді після переобрання його гетьманом, де сказано, щоб його слухали, „не призначаючи інших гетьманами". Після цих слів у „Меморіалі" подано: учасники Ради обіцяли П. Дорошенкові виконувати цю його настанову (co obiecali uczynić).

На увагу заслуговує згадка у зізнанні Т. Кроміна від 5 (15) квітня про чернецьку (чорну) раду, яка мала відбутися; цілком імовірно, що опозиція П. Дорошенкові готова була до її скликання, щоб на ній домогтися передачі гетьманського уряду Ю. Хмельницькому.

Наступним, за „Меморіалом", і центральним, головним, за значенням, обговорюваним на Раді, було питання про відносини Війська Запорозького з Туреччиною. Одержавши знову булаву й бунчук, читаємо в „Меморіалі", П. Дорошенко звернувся до полковників і сотників з такими словами: „Як ви мені даєте цей клейнод Війська Запорозького, то я зараз зичу бачити [...], при кому бажаєте зоставати: чи при дідичних панах своїх? [Польщі.— *М. К.*], чи при Москві? чи при Турчині?" У відповідь „всі заволали: „Ані під своїми панами, ані під Москвою, але повністю піддаємося Турчинові" [pod Turczyna.— *М. К.*]. Тоді гетьман сказав: „Є тут турецький посол, тож [потрібно.— *М. К.*] його закликати й оповісти йому, щоб передав цісареві турецькому, що маєте його за [свого.— *М. К.*] пана і повністю віддаєтеся під його захист (protectiey)". Учасники Ради згодилися на це й „коня по турецького посла" повели, аби до них в поле на Раду прибув. Приїхавши, посол питався: пощо би то по нього сюди присилали? Полковники і сотники заявили від своєї Ради: „Ми Турчинові піддаємося і маємо його за пана". „Подякував їм за це турецький посол, — мовиться далі в „Меморіалі", — потім питав: „Кого між собою маєте за гетьмана, щоб цісареві своєму я міг оповісти?" Заволали полковники й сотники: „Ми іншого не маємо за гетьмана, тільки Петра Дорошенка". Почувши це, посол подарував гетьманові (від султана) „кафтан й золотоголову ферязь, підшиту білою телятиною. І так гетьмана убравши в білі шати (до чого його примусили, сукні з нього здерши), його з ради до міста

---

[102] Зовсім неправдивим видається такий фраґмент у зізнанні Т. Кроміна: „А Дорошенку де на раде был выговор [від турецької сторони.— *М. К.*], что он [...] салтану турецкому изменил" (Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 137).

[103] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 246 (лист М.-К. Радзивілла до чернігівського воєводи Станіслава-Казимира Беневського від 26 березня 1669 р.).

впровадили". Той же посол обіцяв прислати Війську Запорозькому на допомогу „людей, гармати й амуніцію, скільки їм потрібно буде, з тією, однак, умовою, щоб 40 значних козаків вислали [до Туреччини.— ***М. К.***], аби вони заприсягли цю свою підлеглість (submissią) Порті". Обіцяв також дарування султаном „вольностей" у разі виконання зазначеними посланцями присяги[104] [очевидно, на вірність.— ***М. К.***].

З „Меморіалу", отже, видно, що на Раді було вирішено бути під протекторатом турецького султана. Це рішення було символізовано убранням гетьмана в даровані султаном шати: в Туреччині, як і взагалі на тогочасному Сході, такий звичай був виявом особливої поваги, довіри, пошани з боку володарів[105]. Розуміючи значення цього символу, П. Дорошенко в листі до великого візира від 12 (22) березня 1669 р. писав: „з высокои єго цєсарскоє милости щодробливости присланыи кафтанъ вдꙗчнєсмо принꙗли зо всѣмъ Воиском Запорозким, за которыи наꙗснѣишому єго цєсарскоє милости маєстатꙋ покорноє подꙗкованє прєсылаєм"[106]. Важливість символу розуміли й у правлячих колах Речі Посполитої: у згаданих тих місцях діаріїв елекційного сейму 1669 р., де йдеться про засідання 22 травня, вказується на дарування П. Дорошенкові від султана убрання[107]. Розуміли те саме, напевно, і в Москві: недаремно у записі зізнання очевидця того, що діялося на Раді, складеному в Малоросійському приказі 15 (25) квітня, подано, що турецький посол дав П. Дорошенкові „чугу"[108]. До речі, у згаданих місцях діаріїв елекційного сейму говориться і про пропозицію (можливо, вимогу) того ж посла відправити 40 козаків у Порту для заприсягнення підлеглости, вірности султанові[109]; це було виявом розуміння в Польщі важливости такого кроку в процесі відходу від неї Війська Запорозького на бік Османської імперії.

„Меморіал" подає ще два епізоди, що мали місце на Раді у зв'язку з вирішенням питання про козацько-турецькі відносини. Згідно з ним, на Раді був присутній „волоський" посол і радив він козакам „піддатися" „Турчинові", арґументуючи це так: „Нам, волохам, тим добре, що перебуваємо в його [султана.— ***М. К.***] протекції, тому і при добрій монеті і вольностях наших зостаємося". Далі П. Дорошенко розіслав універсали „по всіх полках і містах, щоб всі відали, що Турчина мають за пана"[110].

Щоб повніше уявити вирішення на Раді цього питання, потрібно зазначене в „Меморіалі" доповнити відомостями з інших документів. Так, за зізнанням С. Єремієнка і В. Глущенка від 16 (26) березня, на Раді була зачитана („чтена") султанська грамота, в якій написано, „чтоб де Дорошенко со всем малороссийским краем, з городами и людми был в поддан-

[104] APG, zesp. 300. 29, № 258, s. 377.

[105] Костомаров Н. И. Руина...— С. 48.

[106] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 844, s. 83.

[107] Напр.: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 164, s. 170 (тут сказано про „шату золотоголову білу"); № 404, s. 49 (так само); № 408, s. 577 („золотоголова ферязь"); Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, № 316, s. 309 („кафтан золотоголовий").

[108] Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420.

[109] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 164, s. 285—286 (помилково сказано не про 40 козаків, а про 40 коней); № 408, s. 557; Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, № 316, k. 309.

[110] APG, zesp. 300. 29, № 258, s. 378.

стве так же, как Волошская земля“[111]. Йдеться, напевно, про султанський лист, згаданий П. Дорошенком у його листі до великого візира від 12 (22) березня і згаданий нами раніше. За зізнанням В. Дворецького, турецький посол привіз від султана „грамоты ко всем полковником и посполству [Війська Запорозького.— *М. К.*], [...] что их приемлет под державу свою й обороняти обещеваетца от ляхов и от царского пресветлого величества“[112]. Очевидно, тут ідеться про грамоту, згадану в попередньому зізнанні, а не про грамоти, адресовані персонально полковникам та поспільству їхніх полків: турецькі власті не практикували таких писемних звернень через голову гетьмана; тим більше їм не було потреби це робити тоді, коли П. Дорошенко був прихильником козацько-турецького співробітництва.

Очевидець Ради розповідав 15 (25) квітня, що на ній ішлося про козацько-турецьку військову взаємодопомогу, причому гетьманові було сказано [зрозуміло, турецьким послом.— *М. К.*], що як султан йому „отпишет“, то він повинен дати „войска против Кандии“[113] (малося на увазі війну Туреччини з Венецією за острів Кандію (Кріт), яка велася у 1645—1669 рр. і закінчилася захопленням його Портою). На цю вимогу Рада начебто відповіла відмовою і зазначила: „когда будет [Військо Запорозьке.— *М. К.*] в прежних силах, и в то время станут [Туреччині підмогу.— *М. К.*] давать“[114].

Успішне, згідно з його задумом, вирішення на Раді питання про відносини Війська Запорозького з Портою П. Дорошенко відзначив, судячи з цитованого нами його листа до великого візира, як „вєликȣю радость и гоинои трыȣмфъ, такъ и дѣлъ, ꙗко и з дробнои рознои стрелби [...], абы посторонние панства, почȣвши ѡ такои прєвысокои наꙗснѣишого цєсара єго милости над нами ласцє, свою погамовали нєзычливост“[115].

Слід наголосити, що затвердження Радою курсу на дальше зближення Війська Запорозького з Портою далося гетьманові не без перешкод. За зізнанням того самого очевидця, „подданство Дорошенково не всем людем козацким надобно. Уманской полковник [Михайло Ханенко.— *М. К.*] говорит [на Раді.— *М. К.*], чтоб быть при великом государе или при полском короле — однако ж христианской государь“. За таку позицію гетьман відібрав у нього полковницьку булаву й віддав її іншому[116]. Самовидець пише, що на Раді „усѣ (!) кричали, не хотячи подданними бити Турчиновѣ“, але П. Дорошенко тим виправдовував свої дії („вимѣрялся“), що посилав до Порти своїх послів лише зі скаргою („жалобою“) на кримського хана та його султанів (вищих сановників), „же не хотят ему помогати, але еще на него з запорожцами встают“. Гетьман, пише Самовидець, „подишовши козаков, яко простих людей, и из позволеніем усей той ради“, домігся перемоги свого курсу у відносинах з Портою[117]. До речі, на основі відомих нам документів складається враження, що у проведенні

---

111 Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145.

112 Там само.— С. 229; Т. IX.— С. 162.

113 Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420.

114 Там само.

115 Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 844, s. 83.

116 Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420.

117 Літопис Самовидця.— С. 107.

курсу орієнтації на Туреччину [redacted] Раді П. Дорошенко зважав на думку старшини і всіляко іґнорував позицію рядового козацтва. Недаремно Самовидець зазначає, що про чернь гетьман [redacted] Раді мало „дбал", у ставленні до неї спирався на вірні собі „пѣхоти килка тисяч й коммоника компанѣї немало"[118]. Самовидець, напевно, мав на увазі охотні, у тому числі так звані серденяцькі, полки. Як свого роду гвардійські загони П. Дорошенка, знаряддя в його руках, ці полки не користувалися доброю славою у середовищі городового козацтва. Очевидець подій на Корсунській раді подав, що [redacted] ній наказано їм усім „разойтись"[119]. А С. Єремієнко і В. Глущенко 16 (26) березня зізнали, зокрема, що на Раді „серденецких полков казаков приговорили роспустить", серденят відправити туди, звідки вони прибули, щоб вони там взялися „за домовые работы", „а будет хто учинитца непослушен, [redacted] тех де будут казнить смертью"[120]. Ця постанова Ради не була виконана — надто були [redacted] пригоді гетьманові серденяцькі загони.

Відразу після закінчення Ради почали і згодом продовжували поширюватись чутки, що на ній Військо Запорозьке заприсягло бути в підданстві у турецького султана. Так, О. Соболєв 1 (10) квітня зізнав, що „Дорошенко с старшиною [redacted] с черню турскому царю учинил присягу"[121]; донський козак Обросим Телешов, який побував у Чигирині, 6 (16) травня у Малоросійському приказі твердив: „Дорошенко [...] турскому салтану присягу учинил при его, салтанове, после"[122]; у фраґменті діарія елекційного сейму 1669 р., де йдеться про засідання 22 травня, сказано: „козацька старшина присягла Туреччині (na imię tureckie)"[123].

Паралельно поширювалася думка, яка, зрештою, відповідала дійсності, що присяги [redacted] Раді не відбулося. Так, С. Єремієнко та В. Глущенко 16 (26) березня подали: „Дорошенко де с старшиною на раде приговорили, что с турским салтаном [redacted] с крымским ханом в приязни быть, а присяги де на том еще не чинили"[124]. І. Гізель писав цареві 20 (30) березня: „с турки приговорили дружбу держать, обаче, како сказывают, еще им казаки не присягали"[125]; очевидець Ради заявив: „Дорошенко подлинно поддался турскому салтану [...] [redacted] поддались на словах, а не на писме" [тобто не присягнули.— *М. К.*][126]. В унісон цим свідченням звучить висновок М. Костомарова: „Корсунська рада постановила залишитись в приязні до Туреччини, але присяги не вчинили"[127]. Д. Дорошенко дійшов висновку, що „властиво підданство [redacted] Корсунській раді оформлене не було, бо не було перш за все неминучої в таких випадках присяги"[128].

Слід докладніше зупинитися [redacted] тому, якого характеру відносини Війська Запорозького з Туреччиною були ухвалені на Корсунській раді. У тогочас-

---

[118] Літопис Самовидця.— С. 107.
[119] Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420.
[120] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145.
[121] Там само.— С. 138.
[122] Там само.— С. 186.
[123] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 164, s. 170.
[124] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145.
[125] Там само.— С. 130.
[126] Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420.
[127] Костомаров Н. И. Руина...— С. 150.
[128] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 248.

них джерелах, які головним чином є плодом діяльности польської і московської адміністрації, вони звичайно передані терміном „підданство" — на означення підлеглости козаків стосовно Порти.

П. Дорошенко уникав вживання цього терміна для трактування козацько-турецьких відносин. У листі до великого візира від 12 (22) березня він, дякуючи останньому за спричинений ним султанський лист, доставлений йому, гетьманові, турецьким послом перед Корсунською радою, звертає увагу на те місце в листі, де твердиться, що султан прийняв козаків в „опіку" (до того ж він їх „боронити постановил")[129]. Сумнівно, щоб у султанському листі вжито цей вираз, оскільки назагал турецька адміністрація користувалась терміном „підданство" відносно земель і народів, залежних від Порти, але безпосередньо їй не підлеглих. Тож, напевно, П. Дорошенко вжите у султанському листі слово „підданство" умисно перефразував на „опіку". Гадаємо, що саме це слово (або ж і якесь інше, близьке до нього за значенням) гетьман на Корсунській раді прилюдно вживав, щоб пояснити сенс козацько-турецьких стосунків. Варто вказати й на те, що в кінці листопада 1669 р. у розмові з анонімним московським поручиком, яка відбулася у Чигирині, П. Дорошенко заперечував, що він зі своїм військом прийняв підданство[130]. Йшлося тут, безсумнівно, про те, що мало місце на Корсунській раді.

Прихильник П. Дорошенка Л. Бускевич, який продовжував бути при ньому генеральним писарем, після Корсунської ради писав 18 (28) квітня 1669 р. Д. Многогрішному з Чигирина, висловлюючи, безперечно, не тільки свою, а й гетьманову думку: „домышляюсь, что многих посольство мое в Турки побунтовало, разумѣючи, что с подданством туды его милость пан гетман послал меня". Не заперечуючи доцільности курсу гетьмана на встановлення підданства Війська Запорозького стосовно Туреччини, автор листа далі зазначає: „токмо того не даждь Бог, чтоб мы так неразсудително слѣпым поспѣшеніем в турское иго шеи свои отдали"[131].

У цитованих фрагментах із зізнання С. Єремієнка й В. Глущенка та листа І. Гізеля проголошені на Раді козацько-турецькі відносини передано виразами „приязнь" і „дружба". Такої ж думки, як ми бачили, був М. Костомаров. П. Дорошенко їх характеризував, як „братерську оборону"[132], тобто як військову взаємодопомогу, — насамперед, напевно, турецьку допомогу козакам. Д. Дорошенко пише, що на Раді „скоріше була мова про військовий союз і взаємну поміч". Одразу ж після цих слів автор зауважує, маючи на увазі запевнення П. Дорошенком козаків, що йдеться про союз Війська Запорозького з Портою: „А може [...] говорилось про союз лиш задля того, щоб не викликати серед козацької маси невдоволення з „турецького підданства"[133].

Можна твердити, що Корсунська рада ухвалила військово-політичний союз. Проте слід враховувати, що то був союз нерівних суб'єктів — і у військовому, і в політичному відношенні: Військо Запорозьке (й підвладні йому землі) у ньому було підзахисною, підопічною, протеґованою і

[129] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 844, s. 83.

[130] Там само.— № 166, s. 11.

[131] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 153.

[132] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 166, s. 11.

[133] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 248.

тому залежною стороною. Протекторат є тим визначенням, яке об'ємно, хоч, можливо, й не зовсім вдало, характеризує козацько-турецькі відносини, проголошені на Корсунській раді. Цей термін часто вживали у варіанті „протекція“, і нерідко, зваживши на залежність Війська Запорозького від Порти, його передавали зрозумілішим терміном „підданство“, [redacted] одних випадках не надаючи, а [redacted] інших надаючи йому значення повної залежності.

Уже згадуваний нами лист Л. Бускевича до Д. Многогрішного цікавий ще й тим, що в ньому пояснено, чому П. Дорошенко пішов [redacted] підданські відносини з Туреччиною. Вони, на думку автора листа, потрібні для того, щоб з допомогою Порти припинити руйнівні набіги васальних від неї татар на українські землі, до того ж турки в залежних від них країнах не будують фортець і не тримають військових загонів, „лутче признают, как землею [redacted] людми владѣти“[134].

Дивує те, що у матеріалах, за змістом так чи інакше пов'язаних з Корсунською радою, немає будь-яких згадок про ухвалені у серпні 1668 р. на Раді козацької старшини договірні статті, на яких Військо Запорозьке давало згоду піти під турецьку протекцію і які, нагадуємо, козацькі посли, відправлені до Туреччини 10 (20) серпня, мали передати і, напевно, передали на розгляд султанові[135]. Може, султан їх не затвердив, і цим викликане зазначене замовчування у джерелах? Таке припущення видається сумнівним, якщо взяти до уваги, що зміст цих статей відповідав курсу [redacted] козацько-турецьких відносинах, який П. Дорошенкові вдалося затвердити на Корсунській раді.

За „Меморіалом“, присутній на цій Раді анонімний військовик (towarzysz) — посланець від гетьмана і великого коронного маршалка Я. Собеського у ході її заявив П. Дорошенкові, що невдовзі до нього прибуде делеґований Я. Собеським посол „з військовими клейнодами“ і передасть їх йому як гетьманові. На це П. Дорошенко начебто відповів, що неважко Війську Запорозькому отримати булаву й бунчук (nie trudno woysku o buławę y buńczuk)[136]. Розуміти ці слова слід таким чином: з огляду на ухвалу Корсунської ради стосовно козацько-турецьких відносин, питання про одержання гетьманських клейнодів від польського уряду принципового, важливого значення для П. Дорошенка й очолюваного ним Війська Запорозького не має. Йшлося про клейноди (зокрема, булаву, бунчук), які 1665 р., покидаючи гетьманський уряд, вивіз Павло Тетеря до Польщі[137]. Їх П. Дорошенко мав одержати за виданим 30 березня 1668 р. королівським

---

[134] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 153. Викладену [redacted] цьому листі арґументацію було доведено до відома московського царя (Там само.— С. 161, 168).

[135] Правда, в зізнанні О. Соболєва щодо Корсунської ради згадані „договорные статьи“; про них сказано, що „турецькі посли“ „учинили“ й „закріпили“ їх „своїми душами“ (Там само.— Т. VIII.— С. 138), тобто, як можна здогадуватися, їх присягли. Проте тут ідеться [redacted] про серпневі 1668 р. статті, [redacted] про постанову Ради щодо козацько-турецьких відносин і роль турецького посольства в їх прийнятті.

[redacted] APG, zesp. 300. 29, № 258, s. 378. Те саме у тих фраґментах [redacted] діаріїв елекційного сейму 1669 р., де розповідається про засідання 22 травня: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 408, s. 557; Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, № 316, s. 309.

[137] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 48; Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 164.

привілеєм, який його затвердив гетьманом як обраного Військом Запорозьким на цей уряд[138].

Присутність на Раді посланця від Я. Собеського „зауважили" й С. Єремієнко та В. Глущенко. За їхніми словами, він прибув, аби запевнити, що Я. Собеський і „все государство Полское" у відносинах з козацтвом будуть керуватися „подгаецкими статьями"[139]. Мався на увазі трактат, укладений під містечком Підгайцями 19 жовтня 1667 р. між Я. Собеським та П. Дорошенком зількома представниками від козацької старшини, за яким обидві сторони пішли на політичний компроміс[140].

Ті самі С. Єремієнко й В. Глущенко повідомили, що на Раді було вирішено, „выбрав изо всех полков козаков старых, самых добрых и верных людей, с полку по два человека", „послать их на сейм к гетману Яну Собескому и к сенатурам [членам верхньої палати сейму — сенату.— *М. К.*] в нынешних скорых днях для договоров"[141]. Тут ідеться про елекційний сейм. Судячи з різних тогочасних документів, на яких зупинятися не маємо змоги, склад козацької делеґації на сейм був-таки визначений. У її завдання входило ознайомити сейм (і вищі урядові кола Речі Посполитої) з вимогами Війська Запорозького і, згідно зі згаданим Підгаєцьким трактатом, домогтися проведення козацько-польських переговорів, мета яких — визначити статус Війська Запорозького у складі Польського королівства.

Як бачимо, П. Дорошенко, пішовши на нав'язання тісних політичних зв'язків з Портою, не поривав відносин із правлячими колами Речі Посполитої, намагаючись змусити їх піти на значні поступки Війську Запорозькому.

Ті самі інформатори заявили, що на Раді „приговорили, что при Дорошенку войску быть рейстравым казакам толко двенатцати тысячем"[142]. Наскільки це твердження є вірогідним, годі казати: жодним іншим із відомих нам джерел воно не підкріплюється.

* * *

Слід нагадати, що не раз цитований нами лист П. Дорошенка до великого візира був писаний 12 (22) березня „з рады воисковоє з Корсѹна". Це єдине відоме нам доказове джерельне свідчення, що Рада діяла й наступного дня після того, як розпочалася. Щоправда, можна було б припустити, що листа було складено одразу після Ради і П. Дорошенко інерційно подав, що — на Раді. Проте є підстава вважати, що 22 березня Рада працювала, до того ж, що це був останній день її роботи; в анонімному документі польською мовою із заголовком „Відомості з Меджибожа з кін-

---

138 AGAD w Warszawie, Metryka Koronna, MK, ks. 206, k. 452—452v. Цей привілей знаний Д. Дорошенкові (Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 184—185). Потрібно підкреслити, що зазначені клейноди П. Дорошенко не отримав ні у 1669 р., ні у пізніших роках свого гетьманування. Спираючись на ненадійне джерело, Д. Дорошенко неправильно твердить, що в травні 1669 р. ці клейноди були вручені польським посольством П. Дорошенкові у Чигирині (Там само.— С. 252).

139 Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145.

140 Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 140—141.

141 Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145.

142 Там само.

ця березня [1669 р.— ***М. К.***] про Корсунську раду, що на ній відбулося" сказано: „Рада закінчилася 22 березня 1669 [року]"[143].

Доказів того, що Рада діяла й після 22 березня, ми не маємо. Твердження, що Рада закінчилася 14 (24) березня[144], не є арґументованим.

За тривалістю Корсунська рада була подібною до рад Війська Запорозького — вони звичайно тривали один-два дні[145]. У світлі сказаного попереднє твердження, що Корсунська рада діяла 10 або до 10 днів[146], є безпідставними.

У тому ж листі до великого візира П. Дорошенко повідомив, що він „учтивє" „відправив" під час роботи Ради турецького посла додому й висилає „з *ним* своих до цєсара єго млсти пословъ"[147]. Очолив козацьке посольство до султана Михайло Раткевич Портянка[148] — наказний Дорошенків гетьман[149]. Чи не той це раніше згаданий Портянка, що у листі І. Брюховецького до В. Кікіна від 29 травня (ст. ст.) 1667 р. названий (як „Портянка") одним із двох Дорошенкових послів до Порти?

Про склад козацького посольства маємо дві згадки. З них повніша і значно правдивіша — інформація колишнього київського полковника Василя Дворецького, що 13 (23) травня 1669 р. вийшов з чигиринського полону, яку він подав 23 травня (ст. ст.) у Переяславі. За його словами, до посольства входили по троє осіб від 10 правобережних і 9 лівобережних полків та М. Портянка „саматретья"[150], тобто з двома особами, як можна здогадуватися, з неполкової старшини. Серед них, за іншими джерелами, був відомий нам Г. Білогруд, на той час генеральний суддя при П. Дорошенкові[151].

---

[143] APG, zesp. 300. 53 (Korespondencja m. Gdańska), № 105, s. 245.

[144] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145 (зізнання С. Єремієнка і В. Глущенка); Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 244.

[145] Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 334—335.

[146] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 137 (зізнання Т. Кроміна), 138 (зізнання О. Соболєва); Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 244.

[147] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 844, s. 83.

[148] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 137 (Михайло Портянка), 138 (Михайло Портянка), 186 (Портянка), 229 (Михайло Раткієвич Портянка), 266 (Портянка); Т. IX.— С. 162 (Михайло Раткієвич Портянка); Грабянка Г. Дѣйствія презѣлной и от начала Поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана Запорожского, с Козаки...— К., 1854.— С. 201 (Портянка).

[149] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 138, 266. Названо М. Портянку також Дорошенковим „намісником" (Там само.— С. 229; Т. IX.— С. 162); цей термін означав те саме, що „наказний гетьман".

[150] Там само.— Т. VIII.— С. 229; Т. IX.— С. 162.

[151] Там само.— Т. VIII.— С. 186; Літопис Самовидця.— С. 107. Див. також: Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate.— Cambridge, Mass., 1978.— Vol. II.— P. 661. С. Єремієнко і В. Глущенко 16 (26) березня безпідставно твердили, що Г. Білогруда, ще як полковника, делеґованого до Туреччини перед Корсунською радою, тамтешні власті не відпустили додому і що у зв'язку з цим П. Дорошенко не відпустив з цієї Ради турецького посла, заявивши, що відпустить його після того, як відпущено буде Г. Білогруда (Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145). Слід вказати на те, що очевидець Ради називає як посла, відправленого з неї П. Дорошенком, білоцерківського козака Половця (Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420). Ідеться, напевно, про Семена Половця — колишнього білоцерківського полковника, згодом, у 1671 р., генерального суддю (Gajecky G. The Cossack Administration...— Vol. II.— P. 575—576, 662).

Отже, якщо вірити В. Дворецькому, козацьке посольство налічувало 60 осіб — значно більше, ніж на Корсунській раді турецький посол запропонував делеґувати до Туреччини. Видається, ця цифра завищена, бо нема підстав вірити тому, що всі лівобережні полки (їх усіх було 9) в посольстві були представлені: опріч Полтавського, Лубенського і Миргородського полків, на час Корсунської ради лівобережні полки йшли за Д. Многогрішним. Згадаймо, щó про це сказано в „Меморіалі". Однак слід визнати, що козацька делеґація до султана була представницькою й численною за складом[152].

Нагадуємо, що за „Меморіалом" козацькі посланці повинні були [redacted] Туреччині від імені Війська Запорозького присягнути на підданство (submissią) султанові. У документах, де говориться про відправлення до Порти козацького посольства, ніде про це не згадано. Не маємо ми й жодних згадок про те, що, перебуваючи в Туреччині, члени того ж посольства присягнули султанові. У зв'язку [redacted] цим напрошується питання: [redacted] чи насправді присяга вимагалася, була конче потрібна?

Самовидець і Г. Грабянка вказують на те, що завданням козацького посольства було добитися від султана дарування П. Дорошенкові санджаків[153], тобто булави, бунчука і хоругви (знамена) — атрибутів гетьманської влади, одержання яких П. Дорошенком символізувало б реальність політичного альянсу Війська Запорозького з Портою[154]. Подальший хід подій після Корсунської ради, на якому маємо намір зупинитися в окремій статті, переконує у правдивості цих літописних тверджень.

Про те, для чого і з чим прибуло козацьке посольство до Порти, мовиться, щоправда дуже стисло, [redacted] листі султана до П. Дорошенка, писаному через два-три місяці після Корсунської ради. Тут сказано, що посольство прибуло „с листами", „и послы, согласуя с листами, говорили, что обе стороны Днепра и все Войско Запорожское низовое все на службы мне готовы и били челом, чтоб я принял их [redacted] подданство, так же, как служат мне господари Волохи и Мутьяне"[155].

Говорячи про відправлення П. Дорошенком з Корсунської ради свого посольства до Туреччини, слід мати на увазі й такі два тогочасні свідчення. Одне з них — це зізнання [redacted] Малоросійському приказі 6(16) березня О. Телешова. У записі зізнання сказано: після того, як П. Дорошенко і Й. Тукальський ознайомилися [redacted] адресованими їм грамотами московського царя й александрійського патріарха Паїсія, доставленими в Чигирин О. Телешовим, то, за розпорядженням гетьмана, на шляху до Порти, у місті Брацлаві, були [тимчасово, очевидно.— *М. К.*] затримані турецький по-

[152] Зовсім неправдиво про склад козацької делеґації повідомив в Малоросійському приказі 12 (22) липня 1669 р. стрілецький сотник Шилов після свого перебування у Чигирині; за його словами, з Портянкою [redacted] Туреччину було відправлено троє сотників з лівобережних міст Зінькова, Опішні й Полтави (Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 266). А може, тут ідеться лише про кількох осіб із численнішого складу посольства?

[153] Літопис Самовидця.— С. 107; Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 201.

[154] У деяких діаріях елекційного сейму 1669 р., там, де сказано про засідання 22 травня, мовиться, що турецький посол [redacted] Корсунській раді вручив гетьманові хоругву (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 164, s. 170; № 404, s. 49). Насправді цього [redacted] Раді не було.

[155] Акты ЮЗР.— Т. IX.— С. 173; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 2110, s. 46.

сол і козацьке посольство[156]. Чому до цього П. Дорошенко вдався (якщо так насправді було), — не відомо.

Натомість зовсім неправдивою видається розповідь О. Соболєва, за якою М. Портянку було відряджено не до Порти, а наказано йому зустріти у „Волоській землі“ турецьке військо з яничар і „вольницы разных земель“, яке начебто йшло на допомогу П. Дорошенкові, відповідно до даної на Корсунській раді турецьким послом обіцянки[157].

На завершення розповіді про козацьке посольство до Туреччини, відправлене з Корсунської ради, слід сказати про те, що П. Дорошенко в листі до великого візира від 12 (22) березня просив: „всѣ послове наши абы без забавы [затримки.— *М. К.*] кꙋ на*м* были ѡ*д*пущены“[158].

Відправив своїх посланців П. Дорошенко і на Запоріжжя з місією ознайомити низове військо з постановами Корсунської ради, зрозуміло, головним чином щодо козацько-турецького альянсу. За словами О. Телешова, з Дорошенкових посланців, які туди прибули „с рады с листами“, за наказом П. Суховія (який тоді був кошовим отаманом[159]) 15 було заковано в кайдани, а до П. Дорошенка відпущено чотири особи[160]. У листі Д. Многогрішного до царя від 30 квітня (ст. ст.) 1669 р. повідомлено, що прибулих на Запоріжжя з Корсунської ради Дорошенкових посланців кошовий отаман „одних по вербам поперек повешать велел, а иных к хану послали“[161]. Так січовики прореагували на укладення цього альянсу. Натомість П. Дорошенко, зізнав О. Телешов, звільнив запорозьких козаків, закутих у кайдани в Чигирині, „полковника Носа с товарыщи, человек с сорок и болши“, і дозволив їм або осісти в Чигирині, або піти куди захочуть[162]. Таким кроком гетьман висловив своє й очоленого ним війська прагнення схилити непокірних січовиків до зрозуміння його протурецької орієнтації. На те ж, напевно, спрямований був і інший Дорошенків крок, наведений О. Телешовим на додаток до сказаного ним: зі звільнених у Чигирині запорожців П. Дорошенко відібрав трьох, дав їм „по коню, и платье и ружье“ і послав їх з листами на Січ[163].

У згаданому листі Д. Многогрішного до царя читаємо, що разом з козацькими посланцями на Запоріжжя відправилися деякі „особи“ з числа турків, делеґованих до П. Дорошенка султаном[164]. Адресант має на увазі тих осіб, хто супроводжував турецького посла на шляху з Порти до Війська Запорозького і під час Корсунської ради.

Це свідчення перегукується з тим місцем у „Меморіалі“, де зазначено, що після Ради турецький посол, взявши листи від неї, виїхав на Запоріжжя з метою, щоб останнє вчинило те саме, що вчинила ця Рада[165], тобто щоб приєдналося до взятого нею курсу на союз з Туреччиною. Тут маємо спра-

---

[156] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 186.
[157] Там само.— С. 138.
[158] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 844, s. 83.
[159] Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.— Т. 2.— С. 312.
[160] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 187.
[161] Там само.— С. 161.
[162] Там само.— С. 187.
[163] Там само.
[164] Там само.
[165] APG, zesp. 300. 29, № 258, s. 377.

ву з допущеною автором „Меморіалу“, з невідомих нам причин, помилкою: у цьому фраґменті документа мало б ітися не про турецького посла, а про осіб, які прибули з ним із Порти.

Очевидно, це зауваження щодо помилковості повинно стосуватися й сказаного в „Меморіалі“, що турецький посол із Запоріжжя „має їхати до [кримської.— *М. К.*] орди, пообіцявши [учасникам Ради.— *М. К.*], що ввесь ясир, взятий нею до того часу, орда віддасть“[166]. Це місце у фраґменті одного з діаріїв елекційного сейму, де говориться про засідання 22 травня, подано правильно: на Раді турецький посол „пообіцяв відправити [своїх людей.— *М. К.*] до татар“, щоб вони від них домоглися того, „аби захоплений ясир був повернений“[167].

У цитованому листі Д. Многогрішного до царя зазначено, що цих людей послано до хана з наказом, „чтоб с Дорошенком не чинили задору и в братстве жили“[168].

* * *

Наступного після Ради дня її учасники роз'їхались додому, а П. Дорошенко попрямував до Чигирина[169], очевидно, у супроводі частини своєї старшини. За словами О. Соболєва, яким, можливо, не слід йняти віри, гетьман, „приехав с рады в Чигирин, велел за турского царя Бога молить“ — відповідно з даним йому турецьким посольством на Раді „титлом“ (зразком), у якому було написано: „Молимся о великом наяснейшем цесареве, всем царем великом царевнуку Божием и стражу гроба Господня“[170].

Реакція на постанови Ради в найближчий після її закінчення період у середовищі городового козацтва й некозацького люду в Україні практично нам невідома. Твердження Д. Дорошенка, яке стосується саме того часу, що „підданство робило Дорошенка непопулярним в широких масах“[171], не можна вважати належно арґументованим, оскільки воно базується лише на двох тодішніх свідченнях, до того ж, як видається, малопереконливих. Зрозуміло, що реакція Речі Посполитої і Москви була неґативною, бо зближення Війська Запорозького з Портою било по їхній політичній стратегії щодо частини України, підвладної П. Дорошенкові.

Останній штрих у нав'язанні союзницьких відносин Війська Запорозького з Туреччиною було зроблено 25 серпня 1669 р. на козацькій Раді, яка відбулася під Уманню: на ній П. Дорошенкові турецький посол вручив як гетьманові султанські санджаки (клейноди) — булаву, бунчук, хоругву — на знак протекції з боку Османської імперії[172]. Як до цього дійшло, це предмет окремого нашого дослідження.

Йдучи на укладення тісних взаємин з Портою, у яких козацька сторона неминуче опинилась у ролі підзахисного, протеґованого, а значить,

---

[166] APG, zesp. 300. 29, № 258, s. 377.

[167] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 468, s. 557.

[168] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 161.

[169] Там само.— С. 145.

[170] Там само.— С. 138.

[171] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 249.

[172] Там само.— С. 259.

залежного суб'єкта, П. Дорошенко керувався необхідністю мати союзника, від якого можна було б отримати допомогу в протистоянні очолюваного ним Війська Запорозького Речі Посполитій і Московській державі. Сподівався гетьман і на те, що татарські орди, як залежні від Порти, під її тиском припинять спустошливі й руйнівні набіги на українські землі. Разом з тим як далекоглядний державний діяч він усвідомлював, що альянс з Османською імперією потягне за собою й небажані наслідки. І вони, ці наслідки, невдовзі по Корсунській раді не забарилися дати про себе знати. Насамперед активізували свої дії політичні противники П. Дорошенка. Демагогічно трактуючи його курс на зближення з Туреччиною як зраду національних інтересів українського народу, використовуючи закорінені у свідомості народу упередженість і нехіть до неї як гнобительки християнських народів, вони спромоглися вчинити розкол серед правобережного козацтва, частина якого пішла за Польщею, а частина — за Москвою. З іншого боку, союз П. Дорошенка з Туреччиною різко ускладнив його відносини з двома щойно названими державами. Не призвів він і до припинення татарських набігів, лише поменшала їх кількість і впала інтенсивність.

Усе це підточувало, послаблювало політичні позиції П. Дорошенка, робило його непопулярним діячем серед свого народу і, зрештою, змусило його зректися гетьманства, по суті, капітулювати перед Москвою.

Незаперечним, однак, є те, що в умовах неможливості відстояти українські національні інтереси у відносинах з Московською державою і Річчю Посполитою рішучий поворот керованого П. Дорошенком Війська Запорозького в бік зближення з Османською імперією, на укладення з нею воєнно-політичного союзу, поворот, який знаменувала відповідна ухвала Корсунської ради, був виправданий, оскільки він не загрожував українському народові встановленням турецького панування, забезпечував йому незалежне існування під турецьким протекторатом.

* * *

З трьох документів, які ми далі публікуємо, особливе значення для вивчення Корсунської ради має „Меморіал". Недаремно його нами використано повністю і, наскільки це було можливо, прокоментовано.

„Меморіал" пощастило віднайти у тих матеріалах Ґданського державного архіву, які поточно нагромаджувалися унаслідок постійного у ті часи зацікавлення властей Ґданська ходом політичних подій у Речі Посполитій. Зокрема, до Ґданська акуратно надходили копії документів про діяльність сеймів, [illegible] надсилали їх делеґовані для цього з Ґданська особи (завданням яких було інформувати про те, що діялося на сеймах).

Ґданський „Меморіал" є однією з тих копій, причому дана копія є поки що єдиною виявленою. Щоправда, з неї не видно, що вона має сеймове походження. Однак у такому її походженні переконує те, що виклад у діаріях елекційного сейму 1669 р. того, що стосується Корсунської ради, послідовно заснований на „Меморіалі". Очевидно, що так могло статися тільки внаслідок поширення на сеймі копій „Меморіалу". Найобширніший із зазначених викладів його змісту ми публікуємо.

Оскільки копія „Меморіалу" анонімна, то, найімовірніше, що й в оригіналі не було позначено, ким він складений. З порівняно докладного зміс-

ту цього документа видно, що автором його була людина, добре обізнана з тим, як відбувалася Корсунська рада і про що на ній ішлося. Напевно, ним був її очевидець. Чи не був це посланець від Я. Собеського, який на Раді повідомив П. Дорошенкові, що найближчим часом йому з Польщі будуть доставлені гетьманські клейноди? Існує свідчення, що наступного дня після Ради він виїхав до Польщі[173]. Отже, він мав удосталь часу, щоб скласти „Меморіал“. Він же, до речі, міг бути одним із тих поляків, які повернулися з Ради одразу після її закінчення і зі слів яких чернігівський воєвода С.-К. Беневський повідомив про неї у листі від 26 березня литовського польного гетьмана М. Радзивілла[174].

Лист П. Дорошенка до великого візира входить до складу однієї з рукописних книг, що зберігаються у Бібліотеці Чарторийських у Кракові, і міститься між документами 1671 і 1676 рр. Матеріали в цій книзі розміщені у хронологічній послідовності; тож можна сказати, що згаданий лист у ній локалізований випадково. Це, безперечно, оригінал, оскільки скріплений власноручним підписом гетьмана; щодо тексту, то писаний він кимось із гетьманської канцелярії.

До адресата лист не дійшов. Мабуть, він був перехоплений (поляками або козаками — противниками П. Дорошенка — й ними переданий полякам) і пересланий до Польщі. Малоймовірно, щоб, дізнавшись про перехоплення, гетьман відіслав до великого візира такий самий лист зі своїм підписом.

Жодних згадок про цей документ у тогочасних джерелах нам не трапилося. Він важливий з огляду не лише на зміст, а й на те, що писано його українською канцелярською мовою, до того ж — добірною: листів українською мовою, які виходили з канцелярії П. Дорошенка, та й, крім того, оригінальних, дійшло до нас не так вже й багато.

З цього листа у нашій статті про Корсунську раду не прокоментовано тільки сюжет, де говориться про масований напад на контрольовану П. Дорошенком територію по обох берегах Дніпра, вчинений кримськими татарами на чолі з калгою солтаном (правою рукою хана, найближчою до нього з правлячої в Бахчисараї династії Ґіреїв) Крим-Ґіреєм у спілці з запорожцями, очолюваними кошовим писарем П. Суховієм, якого при підтримці калги на Січі було проголошено гетьманом як противагу П. Дорошенкові. Датуються ці події вереснем 1668 р. — січнем 1669 р.[175] Білогородська орда, про вторгнення якої повідомляє П. Дорошенко в листі, своїм постійним пристановищем мала межиріччя нижніх течій Дністра і Дунаю та Пруту й адміністративно підпорядковувалася турецькому паші, резиденцією якого було місто Сілістрія у Болгарії. Згаданий у тому ж листі „*хан тєпєрєшнии крымскии*“ — Аділ-Ґірей.

[173] Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145.

[174] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 243.

[175] Там само.— С. 211, 217—222.

ДОДАТОК

№ 1

[1669 р., не пізніше 22 травня].— Анонімна розповідь про те, що відбулося 21 березня 1669 р. на козацькій Корсунській раді і після цього, а також про проповідь, виголошену митрополитом Йосифом Тукальським напередодні 21 березня у місті Чигирині

Memoriał odprawioney w Korsuniu Rady Kozackiey
roku 1669 d[nia] 21 marty

Wyiachawszy w pole hetman zaporowski w dzień czwartkowy y zasiadszy w radzie, położył na kobiercu buławę y buńczuk, mówiąc w ten sens: „Panowie pułkownicy y sotnicy. Miałem dotąd ten kleynot Woysk Zaporowskich w rękach moich, ale patrzaiąc na wasze zamieszanie, wam go samym na tey radzie oddaię. Wy zaś, komu chcecie, oddaycie". Krzyknęli wszyscy: „Niechcemy nikogo, tylko ciebie, Piotra Doroszenka".

Za taką ich zgodą przyiął znowu buławę y buńczuk y rzekł: „Iakoście mię za hetmana obrali, tak ia wam wszytkim służyc będę, ale y wy mnie wszyscy słuchaycie, inszych nie mianuiąc hetmanów". Co uczynić obiecali.

Potym się dali pyta Doroszenko: „Gdy mnie daiecie ten kleynot Woyska Zaporowskiego, teraz chcę wiedzieć, panowie pułkownicy y sotnicy Woyska Zaporowskiego, przy kim chcecie zostawać: czy przy dziedzicznych panach swoich? czy przy Moskwie? czy przy Turczynie?" Zawołali wszyscy: „Ani pod swemi panami, ani pod Moskwą, ale cale pod Turczyna się poddaiemy". Rzekł na to hetman: „Iest tu poseł turecki, więc go zwołać y opowiedzieć mu, niech powie cesarzowi tureckiemu, iż go macie za pana y cale się iego protectiey oddawacie".

Przypadli na to y konia po posła tureckiego posłali, aby do nich w pole do Rady przyiachał. Który przyiachawszy, pytał się, po co by tu po niego przysłali? Rzekli pułkownicy y sotnicy z Rady swoiey: „My się Turczynowi poddaiemy y mamy go za Pana". Podziękował im za to poseł turecki, pytał się zatym: „Kogo między sobą macie za hetmana, abym cesarzowi swemu opowiedzieć umiał".

Zawołali pułkownicy y sotnicy, że: „My inszego nie mamy za hetmana, tylko Piotra Doroszenka". Co Turczyn usłyszawszy od Rady, darował onemu kaftan y ferezyą złotogłową, teletem białym podszytą. I tak hetmana w białe tureckie ubrawszy szaty (do czego onegoż przymusili, iego suknie z niego zdarszy), z Rady do miasta wprowadzili.

Niż się iednak z Rady roziachali, obiecał Turczyn Kozakom ludzi, armat y munitiey, ile im będzie potrzeba, z tą iednak condytią, aby 40 Kozaków znacznych wysłali, żeby tę submissią swoię Porcie poprzysięgli. Po którey przysięgi wykonaniu wrzytkie im wolności od cesarza obiecował.

A po tey Radzie zaraz iachał na Zaporoże, listy wziąwszy od tey Rady, aby y Zaporoże tosz uczyniło. Ztamtąd ma iachać do Ordy, obiecuiąc, że im wszytek iaser, po te czasy zabrany, odda Orda //

Doroszenko rozesłał uniwersały po pułkach y miastach wszytkich, aby wszyscy wiedzieli, że Turczyna maią za Pana. Zadnieprskich pułkowników, którzy się przy Moskwie wiążą y przy Mnohohresznym, tam nie było.

Kiedy towarzysz J[ego] m[ości] p[ana] Hetmana W[ielkiego] Kor[onnego] powiedział Doroszenkowi, że od J[ego] m[ości] p[ana] Hetmana prętko poseł z kleynotami woyskowemi będzie przysłany, odpowiedział Doroszenko: „Nie trudno woysku o buławę y buńczuk".

Był przy tymże Turzcynie poseł wołoski y radził, aby się Turczynowi poddali, mówiąc, że: „Nam, Wołoszy, z tym dobrze, iż w iego zostaiemy protectiey, a to y przy dobrey monecie y przy wolnościach naszych zostaiemy".

Był metropolita kiiowski Tukalski y Chmielniczenko w mieście pod czas tey Rady, ale w pole nie wyieżdżali.

Przed Radą iednak w Czehrynie w cerkwi na kazaniu prowadził discurs Ociec Tukalski, zkąd się to panowie, a zkąd poddani wzięli. Rzekł, że: „Moc (?) oyciec iednego syna przekląm [sic!], aby drugim braci służył. Toć nie wszyscy służyc powinni y my wolnemi bydź możemy, tylko chcieymy iednostaynie". Daliey się rozwodząc rzekł, od bayki pewney impet wziąwszy, ze Polska Wychowskiego ziadła, dla tego że iey sczerze służył y spowiadał się Polakom, którzy mu pokazali za to różany kwiatek, a ten się w truciznę obrócił. I tak mu się nagrodziło, że Polskę z Szwedami, Moskwą y Tatarami uspokoił. Skończył, że Polakom wierzyć y ufać niepotrzeba.

APG, zesp. 300. 29 (Recesy stanów Prus Królewskich), № 258, s. 377—378. Тогочасна копія.

№ 2

Фрагмент діарія варшавського елекційного сейму 1669 р., у якому йдеться про повідомлення, зроблене на засіданні 22 травня щодо козацької Корсунської ради, яка відбулася у березні того ж року

[...] Relatia odprawioney rady kozackiey czytana, w którey Doroszenko, Hetman Woyska Zaporozkiego, pułkownikom y setnikom oddawał buławę w połu y położył ią na kobiercu przed sobą, gdzie wszyscy zawołali, że inszego hetmana mieć nie chcą, tylko Piotra Doroszenka. Wziął tedy znowu buławę, potym pytał ich, pod kimby zostawać chcieli — czyli pod dziedzicznymi pany, czyli pod Moskalem, czyli pod Turczynem. Krzyknęli wszyscy, że pod Turczynem. Powiedział im zatym, że tu iest niedaleko poseł turecki y pytał, ieżeli miał po niego posłać. Zgodzili się posłać po niego konia. Poseł turecki, przyiachawszy w pole do rady Kozaków, pytał się, po coby po niego posyłano. Odpowiedzieli, że się Turczynowi pod protectią poddaią. Podziękował im za to poseł, pytał potym, kogoby za hetmana mieli. Odpowiedziano, że nikogo inszego, tylko Piotra Doroszenka. Temu tedy zaraz od cara tureckiego oddał ferezyą złotogłową. Przy tym obiecał wolności wielkie od cara tureckiego y woyska cokolwiek będzie potrzeba, byle oni czterdzieści znacznych ludzi wysłali do cara na oddanie tey submissiey. Do Tatarów posłać obiecał, aby jasyr zabrany był powrócony. Był na ten czas u Kozaków y poseł wołoski, który im radził, aby się poddali Porcie, y wolności niezwyczayne także obiecował. Potym przyiechał poseł J[ego] m[ości] p[ana] Hetmana koronnego towarzysz, opowiedział Doroszenkowi, iż od J[ego] m[ości] p[ana] Hetmana

przywiezione bydź miały insignia woyskowe. Odpowiedział Doroszenko: nie trudno w Woysku o buławę y o buńczuk.

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 408, s. 557. Тогочасна копія.

№ 3

1669 р., березня 12 (за ст. ст.).— Корсунь.— Лист гетьмана Війська Запорозького Петра Дорошенка до великого візира Агмед-паші, [illegible] якому висловлено вдячність за сприяння у прийнятті турецьким султаном під свою протекцію („в опіку“) України, міститься прохання вплинути на кримського хана і білогородську орду, аби вони припинили чинити набіги на українські землі та повідомлено про щойно проведену козацьку Раду [illegible] Корсуні і відправлення до султана послів від Війська Запорозького

Ӕсне вєлможномꙋ Агмєтъ пашѣ везирꙋ а зємъ панствъ прєсвѣтнои Порты Ѡтоманскои доброго здоровѧ, щасливого повожєнѧ [illegible] радости всѧкоє мы, гєтманъ Пєтро Дорошєнко [illegible] старшиною [illegible] всѣм Воиском Запорозким и зо всѣми людми ꙋкраинскими, зычым.

Добре ꙋзнали ми зо всѣм Воискомъ Запорозким вєлможности вашоє ласки высокои противко сєбє, такъ з тєпєрєшных высланых наших послов до наѧснѣишого и нєзвитѧжоного монархи єго цєсарскоє мл прєсвѣтнои Порты Ѡтоманскои [illegible] потрєбах наших, ѧко потом и з дрꙋгих, же ваша вєлможност, всѧкіѣ прозби наши выслꙋхавши, рачыл до єго цєсарского наѧснѣишого вєличєства внєсти причынꙋ, абы кождыи жаданѧ наши ѿт єго цєсарскоє милости щасливыє и пожаданныє ѡдєржали скꙋтки. И болшъ ꙋвѣдомыми стали, ѡдєржавши листъ, милостивє писаныи, цєсара єго мл, кгды ѿт всѧкоє нєприѧтєлєи наших налоги застꙋпат нас вєдлꙋгъ знамєнитоє вєлможности своєи и, принѧвши [illegible] ѡпєкꙋ, боронити постановил. За которꙋю причынꙋ покорнє вєлможности вашои дѧкꙋємъ зо всѣмъ Воиском Запорозким, пєвны бꙋдꙋчи слова цєсара єго млти. Алє зараз и жал свои ѡповѣсти мꙋсым, которыи през калгꙋ солтана єго мл крымского при нємаломъ ѿт єго спꙋстошєнѧ нашоє Украины понєсли и ѡдєбрали. Бо калъга солтанъ єго мл, любо бꙋдꙋчы подъ высокимъ сцєптром наѧснѣишого маєстатꙋ єго милости в послꙋшєнствѣ, ѡднакъ [illegible] на що нє дбаль, алє з собою нємало ѡрды крымскои взѧл, приспособивши, зоишол на Запорожє и тамъ з частю воиска постановлєнє, мимо нашꙋ ꙋчинивши вѣдомост и над присѧгꙋ, ѿт сєбє назначыл писарѧ кошового гетманом. А вышовши з ѡным [illegible] зємлю нашꙋ, [illegible] поважаючы присѧгꙋ такъ прошлых ханов, пєрво з Богданомъ Хмєлницким и з Воиском Запорозким ꙋтвєржєных [sic!], потом [illegible] инשими, ѧко и з нами, ꙋчынєнои [sic!] [illegible] выконанои [sic!] ѿт хана єго мл тєпєрєшнєго крымского, ѿт солтанов, всѣх бєговъ, мꙋрзъ [illegible] акговъ на вѣчнꙋю приѧзнь [illegible] на нєрозєрванє, нє воєвал нєприѧтєлѧ нашого сполного, на которого посилковъ жадалисмо, алє ємꙋ пофолкговавши, Украины нашои ѡбоих сторон Днєпра многиє мѣста, сєла и хꙋторы [illegible] попєл ѡбєрнꙋл ѡгнєм и многых людєи з собою в ѧсыръ забравши, в Крым попровадил противко присѧзє сталои, ѿт нас нє маючы до того нѣколи жадноє причыны и задатковъ. На солтана зас калгꙋ єго мл глѧдѧчы, иншиє, ѧко то бѣлогородскіє

ѡрды, из тоє҃ теперъ подпадаючи без баши, трꙋднит и шкодит не перестают ■ земли нашои. А тым жалоснѣи приходит нам вспомѧнꙋти, коли над милостивꙋю наꙗснѣишого цесара его милости пресвѣтно Ѡтоманское Порты ѡбѣтницꙋ под его владѣтелною рꙋкою бꙋдꙋчые люде краю нашомꙋ непрестанно докꙋчают. Покорне теды велможности вашое просим, абы тое болше в краю нашом не дѣꙗлосѧ. Ведлꙋгъ поданое нам ѿ пресвѣтнои Порты Ѡтоманскои ■ листѣ цесара его млсти ■ ■ листе каимакана его мл наꙋки, за прибытем вѣрного его цесарское млсти посла Мꙋстафи акги Селим чаꙋса казалисмо на енералнꙋю Радꙋ в мѣсте Корсꙋню зездь ꙋчынити, на которои Радѣ были ꙋсѣ полковники, старшина и чернь Воиска Запорозкого з го[ро]довъ обоихъ сторон Днѣпра з нами. Тамъ же з высокои его цесарское милости щодробливости присланыи кафтанъ вдꙗчнесмо принꙗли зо всѣмъ Воиском Запорозким, за которыи наꙗснѣишомꙋ его цесарское милости маестатꙋ покорное подꙗковане пресылаем. А тꙋт великꙋю радость и гоинои трыꙋмфъ, такъ ■ дѣлъ, ꙗко и з дробнои рознои стрелби, ꙋчынилыс[м]о, абы посторонние панства, почꙋвши ѡ такои превысокои наꙗснѣишого цесара его милости над нами ласце, свою погамовали незычливост. Мꙋстафꙋ теж акгꙋ Селим чаꙋса ꙋчтиве ѡдправивши, высылаем з ним своих до цесара его млсти пословъ, через которых велце велможности вашои просимъ: рачъ, велможность ваша, з ласкавое доброты своеѣ поважнꙋю свою причинꙋ внести за нами до цесара его милости, жебысмо ѡд ѡрдъ крымских и бѣлогородских далшого ꙋкрывжена, шкоды и докꙋки ■ Украине не поносили ■ чтоб до тых же ѡрдъ емиры ѿ его цесарское милости выдано, абы там противко кождого неприꙗтелꙗ посилкомъ помочными зоставали и ■ ꙗсыръ людеи, такъ под бытност Крым Кгереꙗ калги солтана его мл в Украине, ꙗко и през чамбꙋлы розные, з Крымꙋ и з Бѣлагорода подпадаючые, забраных, жебы з неволи поворочали, поневаж и мы панских цесара его милости полъ держимосѧ з нашою зычливою ■ ѡказиꙗх ꙋслꙋгою. Также всѣ послове наши абы без забавы кꙋ нам были ѡдпꙋщены. Ѡ що и повторе велможности вашое покорне просѧчы, самых себе пилно милостивои ласце велможности вашоеи врꙋчаем. З Рады воисковое ■ Корсꙋна. Рокꙋ а҃х҃ѯ҃ѳ мсца марта днѧ в҃і.

Велможности вашое всего добра зычливые и до ꙋслꙋгъ поволные

Петъро Дорошенъко, гетманъ,
з Воискомъ Запорозкимъ.

[Напис на конверті]: Ꙗсне велможномꙋ Агметъ Паши везирꙋ
■ земъ Наꙗснѣишого и Незвитꙗжоного Цесара
Єго милости Пресвѣтнои Порты Ѡтоманскои,
намъ велце Мосцивомꙋ Панꙋ.

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 844, s. 83 (лист), 84 (напис на конверті). Оригінал.

Mykola KRYKUN

THE KORSUN' KOZAK COUNCIL OF 1669

The Korsun' Kozak Council headed by Hetman Petro Doroshenko was held on the 21—22nd of March, 1669. During the Council the course of the political alliance between the Kozak Army and the Osman Empire launched by Hetman Petro Doroshenko was adopted. It meant that the part of Ukraine dependent on Petro Doroshenko was to be annexed by Turkey. This research is mainly based on newly-found valuable manuscripts The most important of them are included in the supplement to the article.

Ірина ВОРОНЧУК

ПРАВОВИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОГО ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО СЕЛЯНСТВА. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Складність і актуальність проблеми

Правовий статус селянства, власне його права на земельну власність, є однією з найцікавіших проблем як історії селянства, так і аґрарних відносин узагалі. І. Линниченко та М. Довнар-Запольський підкреслювали ще один нюанс вивчення цієї проблеми, а саме її важливість для правильного розуміння становища селянства[1].

Припускаємо, що словосполучення „селянська землевласність“ стосовно середньовіччя може викликати здивування і заперечення. Адже ми виросли на вульґарних марксистсько-ленінських догматичних положеннях, одним із яких була аксіома, що за феодалізму власність на головний засіб виробництва — землю — належала феодалові. Оскільки аксіоми, як відомо, сприймаються на віру, не вимагаючи доведення, то це питання залишилось осторонь тієї так званої актуальної селянської проблематики радянської історіографії, що підлягала вивченню. До селянства у радянській науковій літературі найчастіше прикладався термін „землекористування“[2].

Публікуючи у 1902 р. два селянські контракти купівлі-продажу землі початку XVI ст., Михайло Грушевський не тільки зауважував, що „право селянина на землю — одно з найбільш інтересних і важних для пізнання суспільно-економічної еволюції питань історії Руси“, але одночасно зазначав, що воно є „заразом одно з темних і невисліджених“[3].

Такою ж оцінкою можна охарактеризувати й нинішній стан розробленості цього питання. Проте це не означає, що проблема правового статусу селянства цілком залишилася поза увагою дослідників. Навпаки, у XIX ст. вона досить активно дебатувалася в російській і українській історіографії.

---

[1] Линниченко И. А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV вв.— Москва, 1894.— С. 191; Довнар-Запольский М. В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.— К., 1905.— С. 101.

[2] Історія Української РСР.— К., 1979.— Т. I, кн. 2.— С. 160.

[3] Грушевський М. Два селянські контракти купна-продажі з початку XVI в. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1902.— Т. L, кн. VI.— С. 1.

Понад сто років тривають дискусії з цієї проблеми також і серед польських дослідників. Таким чином, згадане зауваження М. Грушевського свідчить про складність самої проблеми. Маючи на увазі саме це, М. Довнар-Запольський писав, що „разрешение этого вопроса представляет наиболее затруднений“[4].

Даючи визначення станів як класів, на які поділяється суспільство за своїми правами і обов'язками, В. Ключевський зазначав, що становий поділ — це інституція юридична, котра визначається державними законами. Найсуттєвішою ознакою станового поділу він вважав різницю не обов'язків, а саме станових прав. Станове право, на його думку, — це прерогатива, тобто виключне право, яке закон надає цілому класові суспільства. Він писав: „Сословиями мы называем классы, на которые делится общество по правам и обязанностям. Права дает, либо утверждает, а обязанности возлагает государственная верховная власть, выражающая свою волю в законе; итак, сословное деление — существенно юридическое, устанавливается законом в отличие от других общественных делений, устанавливаемых условиями экономическими, умственными и нравственными [...]“[5] Проте станові права різних верств суспільства того чи іншого періоду не складаються водночас. Формування станових прав проходить кілька етапів і спочатку відбувається не стільки законодавчим шляхом, завдяки урядовим актам, постановам і законам, скільки є результатом довготривалої історичної практики, розвитком побутових умов, традицій, звичаєвих норм, що, у свою чергу, складаються протягом тривалого часу, багатьох століть. Уже один з перших дослідників зародження і становлення давньоруського права Ф. Еверс зауважував, що попередниками законів усюди є звичаї і побут: „Первые законы суть не что иное как обычаи и нравы“[6]. Таким чином, це процеси, що, з одного боку, губляться в глибині попередніх століть, а з другого — сягають у майбутнє. Тому, щоб правильно зрозуміти становище селянства пізнього середньовіччя, дуже важливо з'ясувати його висхідні позиції, їх подальшу еволюцію, причини трансформації становища селянства, сукупність усіх різноманітних факторів, що, супроводжуючи цей процес, впливали на зміну його ролі, місця у суспільстві та статусу. У зв'язку з цим абсолютно логічно почати розгляд цієї проблеми з аналізу історіографії, що висвітлює процеси формування селянської верстви та її прав з найдавніших часів.

Щоправда, простежити еволюцію правового становища українського селянства протягом віків досить важко через недостатність джерел, неповноту їхньої інформації та складність їхньої інтерпретації. Ф. Еверс ще у 1826 р. зазначав: „Древнее право [...] доселе остается для нас малоизвестным [...], потому что оно не сохранилось до нас ни в каком полном описании“[7]. Про це також писав В. Барвінський: „Несомненно были известные обычаи [...], но каковы они были, мы большею частью не знаем, так как обычное право украинского народа совершенно еще не изучено“[8]. Аналогічну

[4] Довнар-Запольский М. В. Очерки по организации...— С. 101.

[5] Ключевский В. О. История сословий в России.— Москва, 1913.— С. 1—2.

[6] Эверс Ф. Г. Древнее русское право в историческом его раскрытии.— Санкт-Петербург, 1835.— С. 12.

[7] Там само.— С. 19.

[8] Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв.— Харьков, 1908.— С. 120.

думку висловлював визначний засновник російської наукової школи правознавства К. Неволін, який зауважував, що „первоначальное происхождение поземельной собственности [...] принадлежит временам той отдаленной древности, [illegible] которую не проникает свет истории“[9]. Один [illegible] найвідоміших радянських істориків селянства Б. Греков звертав увагу не тільки на недостатність джерельної бази, а й на складність зрозуміння і тлумачення тієї інформації, що міститься у джерелах[10]. Порушуючи питання про необхідність ширшого застосування історико-порівняльних методів для дослідження суспільних структур, Т. Лялик також відзначав складність і неоднозначність інтерпретації джерел[11]. Виходячи зі свого розуміння джерел, різні автори по-різному трактували правове становище селянства. Більше того, Яцек Матушевський, аналізуючи погляди істориків на зазначену проблему, підкреслював, що навіть на підставі одних і тих самих джерельних матеріалів різними дослідниками були сформульовані цілком протилежні висновки[12]. Проте це не дивно, адже джерела говорять поняттями зовсім іншої для нас культурно-історичної епохи, і проблема зрозуміння і правильної їхньої інтерпретації стоїть перед кожним дослідником. Але [illegible] і сам дослідник є продуктом певної епохи, часу, культурного середовища, зокрема освіти, виховання, ідеологічних спрямувань та політичного оточення тощо. „Кожен, — за висловленням Р. Дж. Колінгвуда, — до вивчення історії приносить свою власну думку й наближається до неї з тієї точки зору, яка є характерною для нього та його покоління“[13].

Еволюція історії як науки не завжди є прямолінійним рухом від меншого до більшого ступеня науковости. Тому з'ясування поглядів, думок, позицій попередніх поколінь істориків щодо зазначеної проблеми є не тільки цікавим, але й просто необхідним, оскільки дає змогу виявити характер, напрями, методику і взагалі інструментарій тогочасних дослідників, установити використані ними джерела, визначити коло проблемних питань, з яких були висловлені неоднозначні або й прямо протилежні думки. Це тим більш необхідно, бо сучасний розвиток нашого суспільства ставить перед вітчизняною історичною наукою щораз нові питання, у тому числі й питання щодо становлення, еволюції та правового становища різних структурних елементів українського суспільства різних часів.

Історіографія правового статусу давньоруського селянства

Д. Дорошенко зазначав, що окремі частини української історії дуже докладно розроблялися у працях російських учених, котрі трактували

---

[9] Неволин К. А. История российских гражданских законов.— Санкт-Петербург, 1857.— Ч. II.— Т. IV, кн. 2.— С. 127.

[10] Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века.— Москва, 1952.— Кн. I.— С. 17.

[11] Lalik T. W sprawie badań porównawczych nad wczesnymi dziejami chłopów na ziemiach słowiańskich // Kwartalnik Historyczny.— Rocznik LXX.— 1963.— № 2.— S. 289—290.

[12] Matuszewski J. S. Klauzule rezerwacyjne causae haereditariae [illegible] prawa do ziemi ludności chłopskiej w średniowiecznej Polsce // Acta Universitatis Lodziensis.— Folia Juridica.— 1993.— № 56.— S. 6.

[13] Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії.— К., 1996.— С. 21.

українську історію як складову частину історії „русской“[14]. Аналогічний погляд на українську історію був характерний не тільки для російської, але й для польської історіографії XIX — початку XX ст. Свого часу М. Грушевський писав: „Польські учені трактують Україну-Русь, Білорусь, Литву як домени польської науки, що *ex officio* мусять входити в круг польських дослідів, так само як учені всеросийського напряму втягають тіж самі предмети в круг росийської науки як її інтегральні складники“[15]. Крім того, як зазначав Ю. Бардах, спостерігається тотожність процесів формування сільської людности та становлення її прав у ранньофеодальній Польщі і Київській Русі[16]. Тож розгляд проблеми правового статусу українського середньовічного селянства неможливий без аналізу російської та польської історіографій.

Уже один з перших визначних російських істориків М. Карамзін не прослідковував прав селянства на землевласність. Він вважав, що за часів княжої Руси землевласниками були тільки міські мешканці — князі, бояри, воїни і купці. Володіючи землями, вони віддавали їх у найм вільним селянам[17]. Він визнавав за селянством громадянську свободу і рухому власність, але заперечував їхні права на будь-яку нерухому власність: „[...] крестьяне искони имели [...] гражданскую свободу, но без собственности недвижимой“. Бувши прибічником „кочової теорії“, він узагалі вважав селян „бездомками с юных лет до гроба“[18].

С. Соловйов також вважав, що земля на Русі з давніх-давен була у приватному володінні озброєного класу — князів і дружинників. Але, оскільки земля без землероба нічого не варта, між землевласниками відбувалася боротьба за робочі руки[19].

О. Лакієр розглядав власником усієї землі володаря держави і тому приватну земельну власність виводив з „государевой“. На його думку, найдавніші шляхи придбання вотчин приватними особами виходили з волі монарха[20].

Одним з перших визнавав наявність селянської приватної земельної власности засновник родової теорії давньоруської держави Ф. Еверс. Проте, на його думку, вона була не особистою, а колективною, і земля належала цілому роду — родині. Крім того, він вважав, що маєток становив ще неподільну цілісність, яку батько залишав дітям, котрі розпоряджалися нею спільно[21].

---

[14] Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії.— К., 1996.— С. 4.

[15] Грушевський М. F. Piekosiński. Statut Litewski. Część I // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydz. histor.-filoz.— T. XXXIX.— Kraków, 1900 // Записки НТШ.— Львів, 1902.— Т. L, кн. VI.— С. 16.

[16] Bardach J. Historia państwa i prawa Polski do roku 1795. Część I: do połowy XV wieku.— Warszawa, 1957.— S. 114.

[17] Карамзин Н. М. История государства Российского.— Москва, 1956.— Т. X.— С. 120; його ж. Предания веков.— Москва, 1983.— С. 539.

[18] Карамзин Н. М. Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях.— Москва, 1991.— С. 71.

[19] Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— Москва, 1958.— Т. 3, кн. 2.— С. 35; Т. 4.— С. 526.

[20] Лакиер А. Б. О вотчинах и поместьях.— Санкт-Петербург, 1848.— С. 9.

[21] Эверс Ф. Г. Древнее русское право...— С. 19—20.

Під впливом висновків Ф. Еверса була написана праця П. Рейтца, який зазначав, що вже від часу заснування давньоруської держави будь-яка вільна людина мала право володіти землею як своєю власністю. Залучаючи для обґрунтування свого погляду велику кількість історичного документального матеріалу пізніших часів (XI—XVI ст.), він зауважував, що немає ніяких підстав вважати землеволодіння у давньоруський період виключною перевагою військового стану. Він зробив висновок, що до „Уложения“ царя Олексія Михайловича, тобто до середини XVII ст., жоден вільний клас, у тому числі й селянство, не був позбавлений права володіти земельною власністю[22].

Докладно і зовсім по-іншому розглядав цю проблему у своїх працях К. Неволін, рішуче відкинувши думку М. Польового про те, що варяги, підкоривши слов'янські племена, привласнили собі всю їхню поземельну власність[23]. К. Неволін стверджував, що приватна власність існувала на Русі задовго до приходу варягів, але заперечував міркування М. Карамзіна і С. Соловйова, які вважали, що першими вотчинниками були члени князівських дружин. Навпаки, зауважував він, поки князі не осіли, для дружинників не могли створитися умови для землеволодіння. Тільки з припиненням кочування князів дружинники також переходили до осілого способу життя і ставали землевласниками[24]. На відміну від О. Лакієра, котрий приватну земельну власність виводив в монаршої, К. Неволін зазначав: „Частные лица в самые древнейшие времена несомненно обладали у нас поземельною собственностию, и нет никакой причины принимать, чтобы вся эта поземельная собственность или даже большая часть ее была приобретена ими от князя“[25]. На його думку, виникнення приватної земельної власности йшло кількома паралельними шляхами: по лінії общини — формування общинної власности, по лінії приватної ініціативи — виникнення особистої власности, по лінії великого князя — князівської, а після прийняття християнства і створення церковної організації стала формуватися ще й церковна земельна власність[26].

К. Неволін зауважував, що, оскільки в давні часи не існувало станів, то право володіння земельною власністю належало усім вільним людям. Він вважав, що в новгородських землях це право зберігалося навіть у період монгольського панування, оскільки ця територія не входила в коло безпосереднього впливу і залежности від хана. В інших землях цей порядок був порушений, бо за принципом монгольського державного права уся земля, що перебувала в межах влади хана, вважалася його власністю, а піддані могли бути лише простими користувачами землі, а не власниками. К. Неволін стверджував, що цей принцип закорінився у тих руських землях, які підлягали сильному ханському впливові, де після скинення монгольського іга всі ханські права перейшли на місцевих князів. Так, усі землі певного князівства, окрім земель, що були вже у спадко-

---

22 Reutz Ph. Versuch über die geschichtliche Ausbildung der Russischen Staats-und Rechtsverfassung.— Mittau, 1829.— S. 81, 123, 147.

23 Полевой Н. А. История русского народа.— Москва, 1852.— Т. 1.— С. 70—75.

24 Неволин К. А. История российских гражданских законов.— С. 128—129.

25 Там само.— С. 133.

26 Там само.— С. 128—130.

вому володінні служилих людей, стали вважатися князівською власністю. Поступово склалася традиція, за якою тільки служилі люди (військові слуги) могли володіти вотчинами, з котрих вони служили князеві або государеві. Неслужилі особи продовжували володіти землями хоч і спадково, але тільки на правах тяглого майна[27]. Учений бачив суттєву різницю між тяглою і вотчинною землями, оскільки, на його думку, вотчина розглядалась як дійсна власність вотчинника, у той час як тяглі землі, незважаючи на те, що перебували у спадковому володінні, вважалися належними государеві. Однак він зазначав, що сільські мешканці володіли тяглими землями на „таком обширном праве, что оно может быть сравнимо с правом вотчинным“[28].

Однією з перших праць, присвячених власне селянству, був історико-статистичний нарис В. Вешнякова „Крестьяне-собственники в России“. Уже сама назва віддзеркалює позицію автора, який визнавав, що право придбання земельної власности не було у давній Русі виключним привілеєм якогось одного стану. На його думку, давньоруські історичні пам'ятки не свідчать про заборону набувати земельну власність ні міському, ні сільському населенню. Залишки вотчинних прав сільських мешканців він убачав пізніше у новгородських землях[29]. Що ж до інших земель, то він, по суті, повторив міркування К. Неволіна про вплив монгольського панування на формування погляду про належність усіх земель князеві як „верховному вотчиннику“. У той час тільки служилі люди одержували землі від князя на правах вотчин. Інші стани (неслужилі) володіли землями хоч і спадково, але на правах тяглого майна, тобто з обов'язком сплачувати з цієї землі оброк на користь князя. У той же час В. Вешняков вважав чорносошних селян землевласниками, котрі „издревле обладали землями на вотчинном праве“. Більше того, він наводив факти, що, на його думку, свідчили про визнання селянських землевласницьких прав навіть на найвищому урядовому рівні[30].

Зацікавлення історією селянства та його правами пожвавилося у 50—60-х рр. XIX ст. у зв'язку з тією ідеологічною боротьбою, що розгорнулася у Росії напередодні та в період проведення селянської реформи 1861 р. і знайшла свій вияв у полеміці між західниками і слов'янофілами. Цьому сприяла також праця А. Гакстгаузена*. Навколо поглядів на природу общини та її ролі у селянському землеволодінні у 70—90-х рр. XIX ст. розгорнулася дискусія також у європейській історіографії. Вона була викликана творами видатного представника німецької історико-правової школи Георга Людвіга Маурера, з яких у Росії найвідомішою була праця „Введение в историю общинного, подворного, сельского и городского устройства“, що

27 Неволин К. А. История российских гражданских законов.— С. 136—138.

28 Там само.— С. 134.

29 Вешняков В. Крестьяне-собственники в России. Историко-статистический очерк.— Санкт-Петербург, 1858.— С. 1.

30 Там само.— С. 2—3.

* Прусський чиновник А. Гакстгаузен у 1843 р. здійснив подорож по землеробських губерніях Росії (Поволжя, Чорноземного Центру, Закавказзя, України, Криму), результатом якої став твір „Исследование внутренних отношений народной жизни и особенности сельских учреждений России“. Серед особливостей народного побуту він віддавав перевагу общині [illegible] її мирськими порядками, браком особистої земельної власности і зрівняльним землекористуванням.

вийшла 1853 р. німецькою мовою, а 1880 р. — у російському перекладі. Г. Маурер обґрунтував теорію походження середньовічної общини від первісної поземельної общини-марки часів Юлія Цезаря. Початковою і найпоширенішою формою поземельних стосунків у Німеччині він вважав общинне землеволодіння, за якого загальне общинне поле поділялося на ділянки за кількістю членів общини, і всі одержували рівноцінні наділи. У подальшому, для дотримання рівности наділів, улаштовувалися щорічні переділи. Такий порядок, зазначав він, що забезпечував кожному рівні права в користуванні землею, був зруйнований під час великого переселення народів, у результаті якого общинні порядки послабшали. Рільні землі почали переходити у приватну власність, а у спільному користуванні общини утрималися тільки общинні угіддя[31].

Ця теорія знайшла прихильників в особі таких видатних представників європейської історичної науки, як О. Гірке, К. Лампрехт, Г. Бруннер, Е. Глассон, П. Виноградов, М. Ковалевський та інші. Проте К. Лампрехт більш чітко відрізняв давню марку від середньовічної, стверджуючи, що первісні порядки щезли до початку середніх віків, і вбачав у земельних переділах нововведення пізнішої епохи. Він вважав, що члени маркової общини володіли землею на праві приватної власности, з якою поєднувалось общинне, тобто спільне, колективне. У кожній марці були великі общинні угіддя, так звана альменда, або „марка“, у вузькому розумінні слова: ліси, води, вигони, що залишались перебувати у спільному володінні й нероздільному користуванні. На його думку, общині належало вище поземельне право („dominium eminens“*) володіння усіма землями на її території — як ще незайнятими, так і тими, що були вже у приватному володінні[32].

За дослідженнями П. Виноградова, аналогічна община існувала також в Англії. На думку М. Ковалевського, ця інституція узагалі являла собою явище, відоме різним країнам Західної Європи[33].

Проте маркова теорія мала і противників. Вона викликала різку критику з боку прихильників теорії споконвічного існування інституту приватної власности — таких як Н. Фюстель де Куланж, Ф. Сибом, Ф. Метланд, О. Се, Р. Гільдебранд та інші.

Общинну теорію активно сприйняли і обґрунтували І. Бєляєв, В. Лєшков, М. Владимирський-Буданов.

Зокрема, І. Бєляєв у своїй праці „Крестьяне на Руси“ висловив погляд на давньоруське селянство як на стан з однаковими, порівняно з іншими станами, суспільними правами, обов'язками і значенням у суспільстві. На

---

[31] Маурер Г. Л. Введение в историю общинного подворного, сельского и городского устройства и общественной власти.— Москва, 1880. Докладний аналіз общинної теорії Г. Маурера див.: Данилов А. И. Проблемы аграрной истории раннего средневековья в немецкой историографии.— Москва, 1958.— С. 150—167.

* Вища влада (лат.).

[32] Лампрехт К. Хозяйственная жизнь Германии в средние века.— Москва, 1885—1886.— С. 100—102.

[33] Виноградов П. Г. Задачи правоведения // Вступительные лекции профессоров московского императорского университета.— Москва, 1909.— С. 8; Ковалевский М. М. Экономический рост Европы.— Москва, 1898.— Т. I.— С. 294—295, 306, 335—336; Лаптин П. Ф. Община в русской историографии последней трети XIX — начала XX в.— К., 1971.— С. 159—166.

його думку, найдавнішою організацією селян була патріархальна самоврядна община, що прийшла на зміну родовій організації і господарювала на своїй землі. Її найважливішу функцію він вбачав у общинному землеволодінні і намагався довести, що це землеволодіння з періодичними переділами веде свій початок [redacted] глибокої давнини[34].

Незважаючи на це, він розглядав селян, що сиділи на розробленій ними [redacted] дикого поля землі або купленій у іншого господаря, повними її власниками, які могли абсолютно вільно нею розпоряджатися: відчужувати, продавати, дарувати, заповідати, віддавати у найм. Селянина без землі він узагалі собі не уявляв: „Крестьянин с землей и земля с крестьянином так тесно были связаны, что крестьянин [redacted] мог быть крестьянином без земли"[35].

До XVI ст. І. Бєляєв простежував повний розвиток прав селянства як вільного і повноправного члена суспільства. Іноді, на його думку, селяни так широко розуміли свої права, що претендували на землі, які їм не належали, і утримували їх супроти волі їх справжніх власників настільки твердо, що це вимагало втручання уряду. Однак починаючи з XVI ст., зазначав він, через державну політику селяни поступово втратили право [redacted] головний капітал — землю[36].

На противагу М. Карамзіну, В. Лєшков вважав кочування випадковим і дуже нетривалим періодом побуту давніх русів, котрі вже у часи князювання Олега та Ігоря вели осілий спосіб життя. Він також відкинув теорію родового ладу на Русі Ф. Еверса як несумісну зі самою ідеєю осілости[37]. Повним власником землі він розглядав общину („вервь"), яка наділяла усіх своїх членів земельними ділянками за принципом рівного розподілу. У цьому, на його думку, виявлявся принцип належности землі народові, оскільки, за його висловом, „вся земля принадлежала народу"[38].

Він вважав, що князі спочатку володіли зовсім невеликими ділянками земель, які лежали „впусте" і не стали ще власністю общин. На цих землях князі засновували свої вотчини і поселяли смердів [redacted] праві приватної власности. Усе населення зберігало волю, яка була забезпечена поземельним правом: „Свобода лиц и поземельное право составляют только два явления одной идеи", — писав він[39]. Селяни були вільними людьми, що мали не тільки право переходу [redacted] місця на місце, але й [redacted] одного стану до іншого: в посадські і торгові люди, [redacted] також право купувати землі і ставати власниками і вотчинниками. Своє твердження він обґрунтовував документальними матеріалами, які, [redacted] його міркуваннями, свідчили, що селяни володіли навіть цілими селами, якими розпоряджалися у своїх тестаментах[40]. Проте такий порядок він простежував тільки до монголь-

---

[34] Беляев И. Д. Крестьяне [redacted] Руси. Исследование о постепенном [redacted] значения крестьян в русском обществе.— Москва, 1860.— С. 39.

[35] Там само.— С. 54.

[redacted] Там само.— С. 97.

[37] Лешков В. Русский народ [redacted] государство. История русского общественного права до XVIII века.— Москва, 1858.— С. 94—95.

[38] Лешков В. Общественный быт древней России.— Санкт-Петербург, 1856.— С. 34—35.

[redacted] Лешков В. Русский народ и государство...— С. 283.

[40] Там само.— С. 287—288.

ського панування, яке призвело до зростання ролі і значення князів, котрі відповідали перед ханом за сплату податків і данини. Винищення великої кількости населення сприяло, на його думку, запустінню земель, які унаслідок цього перейшли до князів. Водночас зацікавлені в робочій силі князі намагалися обмежити переходи сільських мешканців. Так земельна власність поступово зосереджувалася у князівських руках, і з XV ст. приватні особи могли володіти землями тільки на помісному праві[41]. Таким чином, В. Лєшков зробив висновок, що монгольське іго призвело до трансформації поземельного права, що, у свою чергу, викликало зміни і [illegible] особистому праві цілої селянської верстви.

Б. Чичерін, дотримуючись кочової теорії, вважав, що, на відміну від Заходу, де населення було осілим, у давній Русі не було ні осілости народонаселення, ні переділів землі, ні примусових стосунків. Кожний селився на окремій ділянці, якою володів вічно, спадково і самовільно[42].

Заперечуючи міркування І. Бєляєва про те, що родова община розпалася і перетворилася на договірну задовго до приходу варягів, він доводив, що давній родовий лад почав розкладатися тільки внаслідок нашестя варязьких дружин, і патріархальна община перетворилася на власницьку і договірну тільки у XIII ст.[43] Залишком родової общини він вважав волость, котра, на його думку, відповідала давній німецькій марці. У межах общини земля була вже розділена між окремими селянами, а участь общини у поземельному володінні він обмежував тільки роздачею порожніх або запустілих ділянок новоприйшлим селянам[44].

Б. Чичеріним була сформульована теза про існування подвійного права землевласности, коли в результаті завоювання на одну і ту ж землю встановлювалося право власности двох різних осіб. Це явище, на його думку, було викликано переходом дружинних відносин у поземельні. Керуючи дружиною, князь вважав усю завойовану землю своєю власністю, а члени його дружини на тому ж праві завоювання одержували від самого князя право власности на окремі ділянки. Саме ця ситуація, вважав він, відобразилася у документальних формулах типу: „А что его отчина в моей отчине“. Саме такі землі Б. Чичерін називав „вотчинами“ і ототожнював їх зі західноєвропейськими „аллодами“[45]. Більше того, він зазначав, що великі вотчинники, тобто приватні землевласники, надавали селянам право досить вільно розпоряджатися землями, включаючи навіть дозвіл на їх обмін та продаж[46]. Таким чином, Б. Чичерін визнавав факт селянського землеволодіння.

Проти найголовніших положень праці І. Бєляєва виступив І. Скворцов. Він вважав селян особисто вільними людьми, що кочували з місця на місце, доводячи, що [illegible] період родового ладу взагалі не існувало поняття про приватну власність як таку, тим більше земельну[47]. Коли ж князівсь-

---

41 Лешков В. Русский народ и государство...— С. 289—290.

42 Чичерин Б. Н. Опыты по истории русского права.— Москва, 1858.— С. 26, 173—174.

43 Там само.— С. 26.

44 Там само.— С. 20—23.

[illegible] Там само.— С. 74—76.

46 Там само.— С. 219.

47 Скворцов И. Обзор истории крестьян на Руси // Приложение к газете „Еженедельное обозрение“.— Москва, 1886.— С. 2.

ка влада зруйнувала юридичні засади родового ладу, земля перетворилася на князівську власність, а смерди — на безземельних землеробів. Право приватної власности, на його думку, належало тільки вищим станам суспільства[48]. Будучи прибічником кочової теорії, він заявляв, що селянству взагалі було чужим і незрозумілим навіть саме поняття земельної власности, бо вони завжди знали, що земля надана їм тільки у користування. Тому І. Скворцов називав селян вільними орендарями-наймачами[49].

Погляди М. Карамзіна і С. Соловйова про особливий господарський побут населення давньої Руси і рухомий кочовий характер давньоруського землеробства підтримував В. Ключевський. Але він висловив інші думки щодо селянського землеволодіння. Зокрема, він вважав, що в часи Дніпровської Руси (IX—XII ст.) селян-землевласників ще не було. Усе сільське населення учений поділяв на два стани. Один з них становили смерди, яких він вважав вільними землеробами, котрі мешкали на князівській, тобто державній, землі, що не становила нічиєї приватної власности[50]. Другим станом були сільські робітники, або, як їх називав В. Ключевський, „наймити" („ролейные закупы"), що орендували землю у бояр-землевласників на певних відробіткових умовах[51].

Особливістю удільно-княжого часу (XIII—XV ст.) дослідник вважав появу своєрідного і досить чисельного стану селян-власників — „земців" або „своєземців". Формування цієї верстви, на його думку, відбувалося у новгородській та псковській землях, де право земельної власности не становило привілею тільки вищого служилого або правлячого класу, як у Дніпровській Русі, а було засвоєне також іншими верствами вільного населення. В. Ключевський зазначав, що своєземці володіли своїми землями на правах повної власности: вони могли їх обмінювати, продавати, віддавати як віно за дочками; навіть жінки-удовиці та сестри були власницями і співвласницями цих земель. Він вважав, що приватновласницький характер цих земель засвідчувала навіть сама термінологія документів, які називають їх „вотчинами"[52]. Проте учений зауважував, що землевласність земців відрізнялася деякими своєрідними рисами, а саме: вони дуже рідко володіли землями поодинці. Характерним для них був колективний спосіб придбання і володіння землями. Як правило, вони сиділи гніздами, землевласницькими товариствами, зв'язаними спорідненням або договором. За документами ці землевласницькі товариства мали назви „сябрів" і „складників". В. Ключевський називав це землеволодіння „землеволодінням у складчину"[53].

Дещо по-іншому правовий статус селянства розглядав М. Дьяконов, котрий, посилаючись на давньоруські писемні пам'ятки, вважав смердів давньої Руси самостійними землевласниками, котрі вели своє власне окреме землеробське господарство[54]. Проте, на його думку, при слабкості держав-

---

48 Скворцов И. Обзор истории крестьян на Руси.— С. 2—4.

49 Там само.— С. 10—13, 22.

50 Ключевский В. О. Лекция VI // Ключевский В. О. Сочинения.— Москва, 1959.— Т. VI.— С. 319.

51 Ключевский В. О. Лекция XXXIII // Там само.—Т. II.— С. 243; Т. VI.— С. 319.

52 Ключевский В. О. Лекция XXIV // Там само.— Т. II.— С. 82.

53 Там само.— С. 83.

54 Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя древней Руси.— Санкт-Петербург, 1910.— С. 102—103.

ної влади їх господарська самостійність не була забезпечена, що змушувало їх шукати захисту і покровительства у сильних осіб[55]. У зв'язку [redacted] цим він спостерігав повсюдний процес зосередження нерухомої власности [redacted] руках великих землевласників за рахунок дрібного землеволодіння. Цей процес обезземелення привів до заміни дрібних власників-смердів масою орендаторів. Лише у північних новгородських землях ще у XVI ст. він вбачав залишки дрібних землевласників [redacted] особі „земців" або „своєземців", але зазначав, що й вони поступово щезали. Так, стверджував дослідник, усі селяни перетворилися на наймачів чужої землі[56].

Г. Блюменфельд, на відміну від В. Лєшкова, вважав, що інститут приватної власности виник дуже рано, і його зародження випередило утворення самої общини і за часом збігається [redacted] епохою найпримітивнішого обробітку землі[57]. Проте, на його думку, спершу приватна власність сформувалася у вищих верствах суспільства. Як арґумент на підтвердження своєї гіпотези він наводив літописні відомості про існування у давній Русі князівських сіл, котрі перебували в особистому приватному володінні. У зв'язку з цим він зробив висновок, „что происхождение института частной поземельной собственности носит аристократический характер", надаючи цьому термінові не юридичне, [redacted] фактичне значення[58]. Тільки згодом, зауважував він, зі зміцненням і поширенням вотчинного володіння стало можливим утворення приватної земельної власности шляхом вільного займу, власною працею, а відтак і для селянина-землероба. Але суб'єктом вотчинного володіння у давньоруський період він вважав не окрему особу, а родину, побудовану за типом задруги, тобто велику патріархальну сім'ю. Тому він зазначав, що „возникшая [...] поземельная собственность вовсе не была похожа на римское „dominium". Крім того, право земельної власности не було абстрактним і абсолютним — воно визначалося розмірами фактично обробленої ділянки[59]. Таким чином, Г. Блюменфельд визнавав, що вже у домонгольський період право приватної власности належало усім станам суспільства, [redacted] держава майже не втручалася у вотчинні справи. Однак він вважав, що тільки вищі верстви (бояри і купці) володіли землею на вотчинному праві, [redacted] селяни — на праві общинному, зазначаючи при цьому, що ця різниця витікала не з юридичних норм, [redacted] економічних умов: „С юридической точки зрения ни один из классов народа не был лишен права владеть вотчинами"[60].

У післямонгольський період, на його думку, володіння вотчинами прикладалося вже не до родини, а до індивіда, у зв'язку з чим ускладнилися шляхи їх придбання та відчуження права власности. Вотчини поступово зосереджувалися у руках служилого класу, а інші стани виключалися з цього процесу. При цьому значення державної влади у справі реґулювання поземельних відносин стало першорядним. На відміну від В. Ключевсь-

[55] Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя древней Руси.— С. 104.

[56] Там само.— С. 324—325.

[redacted] Блюменфельд Г. Ф. О формах землевладения [redacted] древней России.— Одесса, 1884.— С. 93.

[redacted] Там само.— С. 100.

[redacted] Там само.— С. 104.

[60] Там само.— С. 127.

кого, який виникнення верстви „своєземців“ хронологічно відносив до XIII—XV ст., Г. Блюменфельд, подібно до М. Дьяконова, вважав їх „вымирающим типом древнего землевладения“[61].

Іншим уявляв цей процес К. Кавелін, який вважав, що вже у доварязький період рід і родина мали право власности на свої землі, але за своїм характером ця власність була колективною, бо між членами роду земля ще не поділялася на засадах особистої приватної власности[62]. Він підтримував погляд М. Погодіна про неґативний вплив варягів, півторастолітнє панування яких призвело до значних змін у державному і суспільному ладі Руси. Наслідком цього, на його думку, був розвиток приватної власности як по князівській лінії, так і в межах роду. Колективне общинне землеволодіння було зруйноване, а родова земельна власність перейшла в особисту. Проте цей процес розвитку приватного землеволодіння у часи формування Московського князівства був стриманий державною владою, оскільки, зазначав він, в її основі лежав тип вотчинника. Через це земельні володіння князівських слуг, тобто служилих людей, не ставали їхньою спадковою власністю-вотчиною[63].

І. Енгельман вважав, що родовий лад східних слов'ян, аналогічний за своєю організацією до сербської задруги, протримався недовго[64]. На відміну від М. Карамзіна, С. Соловйова, О. Лакієра, він вважав, що в давньоруський період головну масу населення становили селяни, котрі господарювали на своїх власних землях. Безумовно, зазначав він, „понятия о праве поземельной собственности еще не было установлено со всею юридическою определенностью, право на землю являлось в виде права владения“. Общинна землевласність, зауважував він, виникла значно пізніше унаслідок насильницького втручання влади шляхом порушення майнових прав особи[65].

В. Власьєв вважав, що в давньоруський період князі і бояри були великими землевласниками, а сільське населення — смерди — дрібними землевласниками. Проте уже в той час, на його думку, князі дивилися на „чорні“ землі як на свої власні[66]. У зв'язку з роздачею земель служилим людям велика кількість чорних земель перейшла до розряду вотчинних і помісних. Однак, зазначав він, цей перехід общинних земель до рук нових власників аж ніяк не позначався на селянах, що сиділи на них, їх становище не погіршувалося, змінювався тільки суб'єкт, на користь якого вони виконували тягло. Але в його безпосередніх характеристиках щодо правового статусу селянства спостерігаються протиріччя. Зокрема, він зазначав, що селяни, одержавши від землевласника наділ, самі ставали повними власниками, хоч раніше висловив думку, що селяни перетворилися на орендарів. Він звертав також увагу на психологічний нюанс цього проце-

---

[61] Блюменфельд Г. Ф. О формах землевладения в древней России.— С. 68, 126.

[62] Кавелин К. Взгляд на историческое развитие русского порядка законного наследования и сравнение теперешнего русского законодательства об этом предмете с римским, французским и прусским.— Санкт-Петербург, 1860.— С. 8.

[63] Там само.— С. 9—13.

[64] Энгельман И. История крепостного права в России.— Москва, 1900.— С. 1.

[65] Там само.— С. 5.

[66] Власьев В. Очерки государственного благоустройства России в XVII в. // Московские университетские известия.— 1869.— № 5.— С. 2, 7.

су, вважаючи, що джерела свідчили про зміни у свідомості селянства, котре перестало само сприймати землю як свою власність[67].

Видатний історик права В. Сергієвич заперечував твердження Б. Чичеріна щодо неподільности родового майна, посилаючись на давньоримську практику, за якою майно належить не роду, а поділяється між окремими його членами. Він також не бачив у доварязький час патріархальної общини на Русі. Він посилався на „Руську правду", яка, на його думку, увібравши в себе правові норми не тільки XI і X ст., але ще більш віддаленої епохи, нічого не говорить про общину, але дуже чітко говорить про приватну власність, яка поділяється і успадковується[68]. У домосковський період, стверджував він, пануючим типом був своєземець-власник. Зазначаючи, що давні поземельні відносини не можна пояснювати юридичними поняттями сучасности, він вважав, що общинна землевласність і сама община як явище виникли значно пізніше „на глазах истории"[69]. Процес зародження общини, на думку В. Сергієвича, відбувався паралельно з процесом формування території Московської держави і, починаючи з XIV ст., збігався зі становленням приватної землевласности московських князів. Унаслідок їхніх конфіскаційних заходів, проведених у величезних розмірах, виникло як помісне володіння, так і невідоме давній Русі землеволодіння селянської общини. Проте він вважав, що навіть після виникнення общини продовжувала існувати селянська земельна власність, оскільки селяни (вже як члени общини) мали більші права, ніж просто право користування землею: вони передавали її у спадщину, вільно розпоряджалися нею, дарували і продавали[70].

Аналізуючи давньоруські джерела, О. Лаппо-Данилевський прийшов до думки, що „Руська правда" визнавала за смердами як права вільної людини, так і права на приватну власність узагалі, в тому числі й на земельну[71]. Відзначаючи складність визначення характеру цього землеволодіння, він усе-таки не погоджувався з думкою В. Сергієвича і схилявся до форми общинного землеволодіння. Як селян-землевласників він називав цілі селянські родини, що досягали великих розмірів і часто поселялись окремими селами[72]. Проте сімейні союзи, зазначав він, втрачали свою стійкість і вдавалися до сімейних розділів, що сприяло зародженню індивідуальної власности[73].

Автор „теорії контрастів" історичного розвитку Росії і Західної Європи П. Мілюков вважав, що, на відміну від Заходу, найдавніший період історії Русі, який він хронологічно відносив до XVI ст., характеризується браком юридичного та станового розмежування суспільства[74].

---

[67] Власьев В. Очерки государственного благоустройства России в XVII в.— С. 10—15.

[68] Сергеевич В. И. Древности русского права.— Санкт-Петербург, 1903.— Т. III.— С. 421—422.

[69] Там само.— С. 32.

[70] Там само.— С. 34—40.

[71] Лаппо-Данилевский А. С. Очерк истории образования главнейших разрядов крестьянского населения в России.— Санкт-Петербург, 1905.— С. 7.

[72] Там само.— С. 17.

[73] Там само.— С. 21.

[74] Милюков П. Н. Очерки по истории русской культуры. Часть первая. Население, экономический, государственный и сословный строй.— Санкт-Петербург, 1909.— Т. I.— С. 259.

Але, на противагу І. Бєляєву, він розглядав общину не тільки як досить пізній, але у різних місцевостях і неодночасний продукт приватновласного і державного впливу. Він вважав, що переділ земель не входив до кола її обов'язків, її мета полягала тільки у зрівнянні податків з розміром того чи іншого наділу. Самі ж наділи при цьому залишалися повною і недоторканою власністю селян, що господарювали на них. Община тільки тоді дозволяла собі розпоряджатись земельними ділянками, коли „вотчичи" покидали її. Такий вільний порядок розпоряджання селянськими ділянками, на його думку, спочатку ввійшов у звичай на приватних землях, а значно пізніше держава, що перебрала на себе роль приватного власника, поширила цей порядок на все вільне селянство[75].

М. Павлов-Сільванський заперечував як погляди Б. Чичеріна, П. Мілюкова та В. Сергієвича про пізнє виникнення общини, так і думку І. Бєляєва та В. Лєшкова про споконвічність общинних земельних переділів. Він зазначав, що в Київський період ще не існувало общинно-зрівняльного землекористування з його періодичними переділами земельного фонду, оскільки в цьому не було необхідности, бо вільних земель було вдосталь[76]. Посилаючись на документальний матеріал, він стверджував, що селяни володіли землею як своєю власністю з правом повного розпоряджання нею. Джерелом приватної власности він вважав нічим не обмежуване вільне захоплення земель, позначаючи термінами „заимка", „займанщина", „вольница" не свободу користування землею, а саме свободу захоплення її у власність. Свої міркування він доводив твердженням, що повноправними членами волосної общини XIV—XVI ст. були тільки власники землі, самостійні господарі[77]. Але з цим приватним землеволодінням, на його думку, поєднувалось колективне володіння общини різними угіддями. Крім того, в общинному володінні перебували і всі покинуті власниками ділянки, так звані пустки. Більше того, зазначав М. Павлов-Сільванський, земельні права волости, тобто общини, поширювались не тільки на угіддя й пустки, але на всю волосну територію. Це поземельне право він прирівнював до того найвищого права володіння або територіальної влади — „dominium eminens", яке мала і германська марка[78].

Досліджуючи давньоруські джерела, О. Пресняков не знаходив ніяких свідчень, що общинні землі були державними, у зв'язку з чим він заперечував погляди О. Лакієра, Г. Блюменфельда, В. Власьєва, які дивились на давньоруського князя X—XII ст. як на власника всіх земель[79]. Він вважав смердів сільським землеробським населенням, що сиділо на своїх землях. Причинами „окняжения" їхніх земель він визнавав не поземельні стосунки, а систему повинностей, якими вони були зобов'язані щодо князівського господарства[80].

М. Рожков вважав, що в період родоплемінного ладу головною господарською одиницею були великі сімейні союзи, які вільно користувалися

---

[75] Милюков П. Н. Очерки по истории русской культуры...— С. 256—257.

[76] Павлов-Сильванский Н. П. Феодализм в России.— Москва, 1988.— С. 56, 233—235.

[77] Там само.— С. 237—239.

[78] Там само.— С. 53—54.

[79] Пресняков А. Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X—XII столетий.— Санкт-Петербург, 1909.— С. 284—286.

[80] Там само.— С. 293.

землею у межах своєї родової території[81]. Таке вільне або, за його виразом, „захватное" землеволодіння існувало на Русі до кінця XI ст. Виходячи з факту браку згадок у „Руській правді" про купівлю-продаж земель, він зробив висновок, що в той час земля ще не була сталою і міцною власністю родини, й ніхто не вважав землю своєю власністю, а той, хто на ній працював, володів землею тимчасово[82].

Становлення нових форм земельних стосунків він відносив до XIII ст. Такими формами були, по-перше, сусідське сябринне або складницьке, часткове володіння без права власности на землю, по-друге, — князівське, перші ознаки якого, на його думку, помітні вже у X ст., а з XI ст. — також боярське та монастирське. Він вважав, що ці нові форми землеволодіння (князівське, боярське, монастирське) відрізнялися значно більшою міцністю, ніж вільне селянське землеволодіння[83].

Важливі думки і зауваження щодо селянських прав на землю у цілій низці праць висловив видатний історик і правознавець, один із засновників Київської історико-юридичної школи М. Владимирський-Буданов. Уже в „Обзоре истории русского права" (К., 1882) він накреслив певну схему виникнення права власности на землю. Він вважав, що у давньоруський період не було станів, земля була державною територією і не становила нічиєї власности. Проте поступово, з переходом населення до землеробства, з'явилася необхідність встановлення прав на окремі ділянки землі для їхнього обробітку. Спочатку, зауважував він, утверджувалося приватне право саме на рільні ділянки, а пасовища, сіножаті та інші угіддя залишалися у загальному користуванні общини або роду[84].

Знайомство з працями М. Довнар-Запольського показує еволюцію його поглядів, які йдуть від повного заперечення ним прав селянства на земельну власність до їхнього беззастережного визнання. У статті „Очерк экономического строя древней Руси" він виступає прихильником торгової теорії, вважаючи, що в цей період земля взагалі не була ще предметом власности[85]. Трансформацію у поглядах і ставленні до землі він прослідковував тільки з XII ст., коли, на його думку, спочатку в середовищі знаті (князів і бояр) земля почала набувати цінности, у результаті чого з'явилося поняття про землю як про власність. Якщо в XI ст., зазначав він, у джерелах трапляються лише окремі згадки про князівські села, то у XII ст. не тільки князівські, але й боярські села становлять звичне явище, що свідчить про розвиток приватного землеволодіння[86]. М. Довнар-Запольський вважав, що цей перехід відбувався досить повільно і неодночасно у різних землях. Серед земель, де процес становлення приватного землеволодіння відбувався інтенсивніше, ніж в інших, він відзначав Галичину, яка завдяки своїм родючим ґрунтам уже на переломі XII—XIII ст. була країною великого боярського землеволодіння[87].

---

81 Рожков М. Коротка історія розвитку аграрних відносин.— Харків, 1927.— С. 21—22.

82 Рожков Н. А. Город и деревня в русской истории.— Москва, 1920.— С. 12—13.

83 Там само.— С. 14.

84 Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Изд. 6.— Санкт-Петербург; Киев, 1909.— С. 277, 516, 517.

85 Довнар-Запольский М. В. Очерк экономического строя древней Руси.— С. 437, 450.

86 Там само.— С. 451.

87 Там само.— С. 452.

Формування юридичного поняття про землю, незайняту приватними власниками, як державну власність він відносив до XIII ст. і вважав, що його становлення відбувалося спочатку в новгородській землі і лише значно пізніше поширилося на інші князівства[88].

Давньоруських смердів він називав вільними землеробами, що поселялися на вільних незайнятих ще землях. Найдавнішою формою землекористування на Русі він вважав вільне захоплення землі смердами, однак ці землі, на його думку, не становили їхньої приватної власности. Проте він допускав, що іноді смерди, набуваючи окремі ділянки або отримуючи визнання свого права власности державними структурами, також могли ставати землевласниками. На відміну від В. Ключевського, він проводив паралелі між новгородськими своєземцями і давньоруськими смердами, вважаючи перших прямими нащадками останніх[89].

М. Грушевський, навпаки, обстоював погляд особистої приватної селянської землевласности. Він вважав, що з переходом населення давньоруських земель до осілого способу життя родові зв'язки слабшали, і „гору беруть мотиви сусідства, [...] принцип індивідуальний". Він узагалі відкидав теорію общинного землеволодіння: „Властивого спільного володіння громади у нас і у слов'ян загалом не виробилося, і великоросійська земельна „община" мусить уважатися продуктом пізніших чинників"[90].

У 20—30-х рр. XX ст., під час переходу радянської історичної науки на марксистсько-ленінські позиції, розгорнулися жваві дискусії навколо проблеми генезису суспільного ладу Київської Руси, що безпосередньо торкалися питання правового становища селянства. Загальне визнання дістала теорія Б. Грекова, який, спираючись на ленінську тезу про закабалення селян з часів „Руської правди", створив нову марксистську концепцію історії селянства. В основу розробленої ним періодизації історії селянства було покладено зміну форм експлуатації залежних селян. Згідно з цією періодизацією, час, що передував феодальному ладові, він називав періодом первіснообщинного землеробства. Саме з цього періоду він виводив початок найважливішої категорії населення давньої Руси — смердів. Посилаючись на переклад з грецької мови терміна „смерд", він кваліфікував їх як землеробів-власників. Б. Греков вважав, що в XI—XII ст. родові традиції вже віджили своє. Терміни „мир" і „вервь" він розглядав як тотожні назви сусідської общини, що була однотипною з німецькою маркою. Її розклад сприяв формуванню приватної власности селян на землю з повним правом її вільного відчуження. Головним змістом другого періоду (IX—XII ст.) він уважав процес утворення великої земельної власности і виникнення феодальної вотчини. На його думку, це був час перетворення вільних землеробів-общинників на клас селян, залежних від великих землевласників[91].

Більшість радянських істориків — Л. Черепнін, П. Третьяков, Б. Рибаков, К. Тарновський, О. Неусихін, В. Мавродін, І. Ляпушкін, В. Довженок та інші — також дотримувались общинної теорії, згідно з якою давньоруська община ототожнюється з пізньою німецькою общиною-маркою, у ме-

[88] Довнар-Запольский М. В. Очерк экономического строя древней Руси.— С. 454.
[89] Там само.— С. 453—454.
[90] Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1994.— Т. І.— С. 358—360.
[91] Греков Б. Д. Крестьяне на Руси.— Москва, 1952.— Т. І.— С. 191.

жах якої велося парцелярне селянське господарство[92]. Більше того, К. Тарновський вже у VII—VIII ст. бачив на Русі порядки, за яких селяни-общинники розпоряджалися своїми земельними ділянками-аллодами до їх відчуження включно[93]. І. Фроянов також визнавав, що частина общинної землі перебувала у приватній власности общинників[94].

Л. Черепнін вважав, що [redacted] додержавний період головну роль у суспільному житті Руси відігравали сільські общини, котрі володіли землями, що частково були у користуванні окремих селянських родин, [redacted] частково експлуатувалися колективно. Втрату селянством своїх земель він пов'язував з процесами розкладу первіснообщинного ладу і генезису феодалізму. У той час, зауважував він, відбувався процес „окняжіння землі", який означав перехід колишніх общинних земель у власність держави, уособленням котрої був князь. Одночасно частина общинників потрапляла [redacted] особисту залежність від князів, бояр і монастирів. Заперечуючи твердження про смердів як вільних общинників, він простежував заміну терміна „люди", який, на його думку, позначав власне вільне населення, на термін „смерди", що почав уживатися у джерелах з початку XI ст. На підставі документального матеріалу, у тому числі й Галицької Руси, Л. Черепнін, як і В. Ключевський, уважав смердів державними селянами, які сиділи на державній землі і виконували державні повинності у вигляді данини. Але, на відміну від В. Ключевського, він зазначав, що смерди мали свої власні одноосібні господарства, які переходили у спадщину до синів[95].

С. Юшков, навпаки, заперечував погляди В. Ключевського [redacted] смердів як на державних селян, зауважуючи, що В. Ключевський не підтверджував своєї думки щодо смердів ніякими джерельними даними. Сам С. Юшков уважав смердів особливою групою залежних селян, котрих він прирівнював до напіввільних французьких літів і лангобардських альдіонів[96]. О. Зимін уза-

---

[92] Черепнин Л. В. Из истории формирования класса феодально-зависимого крестьянства на Руси // Исторические записки.— 1956.— № 56; Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма.— Москва, 1972; Третьяков П. Н. Вопросы и факты археологии восточных славян // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма.— Москва, 1970; Рыбаков Б. А. Первые [redacted] русской истории.— Москва, 1964; Тарновский К. Н. Предпосылки возникновения феодализма у восточных славян // Вопросы истории.— 1954.— № 4; Неусыхин А. И. Проблемы европейского феодализма.— Москва, 1974; його ж. К вопросу о первом этапе процесса возникновения феодально-зависимого крестьянства как класса // Средние века.— 1955.— Вып. VI; Мавродин В. В. Возникновение феодальных отношений у восточных славян. Древнерусское государство. Киевская Русь.— Москва, 1957; Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII — первая половина IX в.): Историко-археологические очерки // Материалы [redacted] исследования по археологии СССР.— Москва; Ленинград, 1968.— № 152; Довженок В. И. Об экономических предпосылках сложения феодальных отношений у восточных славян // Проблемы возникновения феодализма у народов СССР.— Москва, 1968; його ж. Землеробство древньої Русі до середини XIII ст.— К., 1961.

[93] Тарновский К. Н. Предпосылки возникновения феодализма у восточных славян.— С. 129.

[94] Фроянов И. Я. Семья [redacted] вервь [redacted] Киевской Руси (по поводу статьи Ю. М. Рапова) // Советская этнография.— 1972.— № 3.— С. 96—97.

[95] Черепнин Л. В. Из истории формирования класса феодально-зависимого крестьянства [redacted] Руси.— С. 245—249.

[96] Юшков С. В. Очерки по истории феодализма [redacted] Киевской Руси.— Ленинград, 1939.— С. 89—113.

галі розглядав смердів як один з розрядів холопів, тобто рабів, які були посаджені на землю[97].

З інших позицій виходив М. Косвен, який сприйняв схему С. Юшкова. За цією схемою, сусідська община складалася з патронімій (дворищ, печищ), тобто родинних груп, які в межах общини могли співіснувати з патріархальними родинами старого типу. На його думку, кожний член патронімії мав право на ідеальну частку в усіх общинних землях, але не на саму землю. Він міг розпоряджатися своїм правом на цю частку за своїм бажанням: продавати, закладати, віддавати у віно або у спадщину. При цьому віддавалася не сама земля, а лише право володіння і користування нею[98].

Цю концепцію в тій же термінології розвивала В. Горемикіна. Вона вважала, що давньоруська волость — „мир“ — не була тотожною з общиною-маркою, оскільки марка складалася з дрібних селян-аллодистів при общинній власности на угіддя, а давньоруський мир — з патронімії. На її думку, селяни-общинники, які користувалися общинною землею, одержували у власність не саму землю, а тільки врожай, одержаний з неї. Тому особливістю давньоруського феодалізму вона вважала общинний характер селянського землеволодіння при відсутності приватної власности селян на свої ділянки[99].

Ян Рутковський, розглядаючи цю проблему на польських матеріалах, вважав, що до утворення держави власниками землі були дрібні землероби, яких джерела називають „дідичами“ (haeredes), що продовжували існувати й після виникнення держави. У подальшому з них виділилися дружинники, котрі з часом перейшли в розряд більших землевласників, а інші утворили шляхетську верству. Дідичі, які не перейшли до складу лицарства, становили основну масу селянства[100].

Досліджуючи історію слов'янських термінів споріднености, О. Трубачов зазначав, що давньоруські „*дідьнство*“, „*дідіна*“, польське „dziedzina“, словенське „dedič“, які спершу вживалися зі значенням присвійности „дідова власність“, „дідів“ — нащадок діда, пізніше набули значення наслідування у розумінні успадкування, спадщини[101]. Польські дослідники Данута та Андрій Поппе вважають, що в ранньому середньовіччі у західних, південних і східних слов'ян була поширена категорія сільського населення, котра називалася терміном „дідичі“. Цей термін вони прирівнюють до латинського „haeredas“, вважаючи, що ознакою дідичів були спадкові права на землю. Доводячи, що категорія дідичів була поширена у східних слов'ян, вони посилаються на досить відомий документ — грамоту Смоленської єпископії 1136 р. Їхня інтерпретація цього тексту відрізняється від попередніх. Трактування терміна „*дідичи*“, який раніші від них дослідники розуміли як географічну назву, вони вважають помилковим і пропону-

[97] Зимин А. А. О смердах древней Руси XI — начала XII в. // Историко-археологический сборник: А. В. Арциховскому к шестидесятилетию.— Москва, 1962.— С. 222—228.

[98] Косвен М. О. Семейная община и патронимия.— Москва, 1963.— С. 168—185.

[99] Горемыкина В. И. Об общине и индивидуальном хозяйстве в древней Руси // История СССР.— 1973.— № 5.— С. 137—138, 141—145.

[100] Рутковский Я. Экономическая история Польши.— Москва, 1953.— С. 29—30.

[101] Трубачев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя.— Москва, 1959.— С. 70—71.

ють розглядати його як спеціальну назву окремої категорії селянства[102]. Аналогічне значення цього терміна подає Ф. Славський, і К. Мошинський, досліджуючи семантику цього терміна шляхом відтворення стосунків дідичення навіть у праслов'ян, розширює час його побутування[103]. Юзеф Матушевський розглядав селянські права на землю цілковито як права власности[104]. Яцек Матушевський зазначав, що до середини XIV ст. на польських землях існувала категорія вільної сільської людности, яка була незалежним власником своїх господарств[105]. К. Бучек зауважував, що тільки особисто залежна категорія сільського населення мала спадкові права на землю[106].

Ю. Бардах вважає, що в процесі розкладу первіснообщинного ладу земля індивідуалізовувалась і переходила у власність спочатку великої, і потім малої родини. Назва „dziedzictwo" (haereditas) підкреслювала спадковий характер земель, а самі власники називались „dziedzicami" (haeredes). На противагу К. Бучеку, він зазначав, що до дідичів належали як великокнязівські селяни (rustici duces proprii), так і „ascripticii" (приписні)[107]. Посилаючись на документальні матеріали, Ю. Бардах стверджує, що право землевласности одержували навіть „goście", тобто прийшлі люди, які осідали на незайнятих землях. Він навіть уважав, що селянська землевласність перебувала під охороною великокнязівської влади, яка з фіскальних причин була зацікавлена у розвитку селянського господарства. На його думку, на початку XII ст. більшість населення перебувала вже на різних ступенях залежности, але селяни зберігали право власности на оброблювану землю[108]. Дідичів він розглядав як ще вільну селянську верству, сама назва котрих підкреслювала їхні права на землю. Більше того, суспільне і правове становище цієї групи селянства він прирівнював до становища рядового лицарства. Поза тим, Ю. Бардах зазначав, що власницькі права селян на землю були зміцнені Казимиром Великим, котрий, розглядаючи сільське господарство як джерело прибутків скарбу, намагався обмежити визиск селянства, за що навіть дістав прізвисько „króla chłopków". Думку про досить високе суспільне становище селянства він арґументував, посилаючись на проголошені Будзинським і Кошицьким сеймами права і вольності, які, окрім шляхти, духовенства і міщанства, поширювалися також на „lud i kmieci". Про це, на його думку, свідчить також підлеглість кметів державним судам і їхнє право виступати в суді проти власного пана[109].

---

102 Poppe D. i A. Dziedzice na Rusi // Kwartalnik Historyczny.— Warszawa, 1967.— Rocznik LXXIV.— № 1.— S. 3—4; Poppe A. Fundacja biscupstwa smoleńskiego // Przegląd Historyczny.— 1966.— Z. 4.— S. 539—545.

103 Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków, 1953.— T. 1.— Z. 2.— S. 193.

104 Matuszewski Juzef. Causae haereditariae klauzul immunitetowych // Czasopismo Prawno-Historyczne.— 1956.— № 8/1.— S. 87.

105 Matuszewski J. S. Klauzule rezerwacyjne...— S. 20.

106 Buczek K. Uwagi o prawie chłopów do ziemi w Polsce Piastowskiej // Kwartalnik Historyczny.— 1957.— № 64/3.— S. 86—99.

107 Bardach J. Historia państwa i prawa Polski...— S. 193.

108 Там само.— S. 113.

109 Там само.— S. 393.

Ці положення Ю. Бардах і Г. Лабуда розвинули також в „Історії Польщі". У подальшому, зазначали вони, право власности дідичів на землю у процесі їхнього підпадання в залежність замінювалося на право власности залежної, підвідомчої або підпорядкованої власности зверхнього пана. Однак, зауважували вони, ця підлегла (підпорядкована) власність зі свого боку обмежувала й самого пана, який у разі усунення селянина з землі повинен був надати йому натомість іншу земельну ділянку або винагородити за неї[110].

С. Кутшеба вважав, що внаслідок втілення в життя військовими слугами принципу спадковости на землі, надані їм великим князем за службу, рядове населення на XII ст. уже втратило право власности на свої землі[111]. Йому заперечує К. Бучек, висунувши тезу „podzielonei własności", котра, на його думку, згідно з засадами польського спадкового права, полягала у праві деяких категорій великокнязівських і церковних селян до дідичення землі[112]. Г. Ловмянський стверджував, що кістяк сільської людности в XI—XIII ст. становили одночасно дві категорії селян: вільні селяни, котрі не мали ніяких прав на землю, і селяни, уже позбавлені волі, але які мали міцні дідичні права на землю[113]. На думку К. Модзалевського, у результаті обмежень селянських прав королівською владою у XIII ст., напередодні німецької колонізації польське село складалося як зі селян, позбавлених землі, але особисто вільних, так і з селян, позбавлених волі, але які володіють правом дідичення ґрунтів[114].

Один з найвидатніших дослідників історії польського селянства К. Тименецький, дотримуючись широковизнаної свого часу теорії Ф. Пекосинського і М. Бобжинського, навпаки, вважав, що напередодні німецької колонізації селянське населення уже втратило право власности на землю. Він писав, що кметь міг ще мати особисту волю, але „nie był [...] właścicielem ziemi"[115]. Не все в арґументації К. Тименецького вважав бездоганним С. Руссоцький, критикуючи його за використання обмеженої джерельної бази[116].

Коротко підсумовуючи викладене, зазначимо, що проблема правового статусу селянства ранньосередньовічної доби знайшла висвітлення у працях багатьох дослідників XIX—XX ст. Зокрема, історики права розглядали проблему з погляду виникнення приватної власности як такої, чисті історики — з погляду існування общини як суспільної інституції та її прав, конституювання різних верств та груп населення і, зокрема, формування селянської людности в окрему суспільну верству та інше. Вели-

---

110 Historia Polski.— Warszawa, 1957.— T. I.— Cz. 2.— S. 286.

111 Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши.— Санкт-Петербург, 1907.— С. 28.

112 Buczek K. Zagadnienie polskiego naroku // Przegląd Historyczny (Warszawa).— 1959.— T. L.— S. 694.

113 Łowmiański H. Początki Polski.— Warszawa, 1985.— T. 6/1.— S. 419—424.

114 Modzalewski K. Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej.— Wrocław: Ossolineum, 1987.— S. 12, 55, 115, 116, 207; Buczek K. O chłopach w Polsce piastowskiej // Roczniki Historyczne.— Cz. I.— 1974.— № 40.— S. 67—68; Cz. II.— 1975.— № 41.— S. 21—23.

115 Tymieniecki K. Kmieć wielkopolski w zapiskach sądowych średniowiecznych.— Poznań, 1930.— S. 15; його ж. Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich.— Warszawa, 1921.— S. 217.

116 Russocki S. Z zagadnień spornych „wolności kmiecej" na Mazowszu od XIII do XVI wieku // Przegląd Historyczny.— 1958.— T. XLIX.— Z. 2.— S. 262.

чезна складність самої проблеми через зазначені об'єктивні та суб'єктивні причини, різні висхідні завдання та підходи зумовили розбіжності думок і висновків, сформульованих дослідниками на підставі одних і тих самих джерел не тільки між різними історичними школами і напрямами, але й всередині них.

Історіографія правового статусу українського селянства пізнього середньовіччя

Велика група дослідників намагалася розв'язати проблему правового статусу селянства пізнього середньовіччя на українському матеріалі. Так, прирівнюючи становище селянства Литовської Руси до становища селянства Московської держави, Д. Іловайський зазначав, що у XV ст. селянське населення уже втратило своє право приватної земельної власности, але було ще особисто вільним і могло переходити з місця на місце. Він вважав, що українське селянство зберігало свій давній общинний побут, але вже втратило право общинної власности на землю, яку обробляло. Селяни жили не на своїх власних землях, а на великокнязівських („господарських"), панських і церковних, за користування якими повинні були відбувати різні данини і повинності[117].

К. Бестужев-Рюмін основою суспільного розвитку також вважав общину, яку в Литовській Русі називав волостю, але, на його думку, вона ще відала усім земельним фондом на своїй території. Одночасно він зазначав, що деякі розряди селян, зокрема „данники" і „дідичи", мали свої власні землі, про що свідчили тогочасні грамоти, причому підкреслював, що їхні права на землю визнавалися ще у час дії Литовських Статутів[118].

Одним з перших присвятив окрему працю історії селянства руських земель Великого князівства Литовського і висловив досить суперечливі думки з цього питання Ф. Леонтович. У дисертації „Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV—XVI вв." він стверджував, що право землеволодіння було привілеєм пануючої шляхти, і земля перебувала тільки у повинніснову користуванні селян. Проте вже у цій праці, посилаючись на документальний матеріал, він змушений був визнати, що земля усе-таки перебувала у спадковому „отчизному" володінні селян і навіть називалась „дідичством"[119].

Глибше він розвинув це питання у великій праці „Крестьянский двор в Литовско-русском государстве". На підставі вивчення широкого кола джерел, у яких селяни називають землі „своими", „властными" („влостными"), „отчинами", „дідинами", він дійшов думки, що селяни-отчичі, подібно до „nobiles", вважалися здавна спадковими власниками своїх земель, а селянська отчина, як і шляхетська маєтність, була *„hereditas paterna"*[120]. Ці спадкові землі, зазначав Ф. Леонтович, селяни діставали від батьків та дідів. Корінним і споконвічним джерелом селянських „от-

[117] Иловайский Д. История России.— Москва, 1890.— Т. 3.— С. 82—83.

[118] Бестужев-Рюмин К. Н. Русская история.— Санкт-Петербург, 1885.— Т. II.— С. 90—91.

[119] Леонтович Ф. И. Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV—XVI вв.— К., 1863.— С. 3, 35.

[120] Леонтович Ф. И. Крестьянский двор в Литовско-русском государстве // Журнал министерства народного просвещения (далі — ЖМНП).— 1896.— Ч. 307.— С. 179.

чинныхъ" прав на землю він називав селянські „заимки", „займища", „роспаши", розробивши які „засидѣвшие заимку" селяни діставали, на його думку, такі ж міцні „отчинные" права, як і привілейований пан-власник. Для наступних поколінь спадкоємців перших засновників заїмок ці землі одержували вже значення їхніх „извѣчныхъ", „стародавнихъ", „властныхъ" отчин[121].

Так само, зазначав Ф. Леонтович, отчизними ставали „купленины", тобто землі, придбані шляхом купівлі. Посилаючись на джерела, він писав, що в Галичині довго тримався звичай продажу селянами своїх земель без усякого дозволу місцевої влади. Крім того, селяни досить вільно розпоряджалися своїми землями: віддавали у віно, виділяли зятям, обмінювали, передавали в заставу та інше. На цій підставі він дійшов висновку, що земля перебувала у безпосередньому володінні селян[122].

Цей висновок привів його до формулювання досить оригінального погляду, а саме про подвійність землеволодіння — панського та селянського. Це явище, вважав він, мало місце як у господарських, так і в приватних маєтках, і проіснувало до часів повного розвитку шляхетських вільностей, коли „вѣчное право" панів-землевласників поширилось на особу і майно їх підданих[123].

З цим Ф. Леонтович пов'язував трансформацію, що відбулася зі змістом самого поняття „отчич". Якщо до початку XVI ст. воно мало значення спадкового власника землі, що дісталась йому від діда-прадіда, то вже у Литовських Статутах, зазначав він, під „отчичем" розумівся селянин, який сам був у спадковій залежності від свого власника[124].

В. Антонович вважав, що литовські князі на підставі права завоювання перебрали на себе право власности усіх земель. Незважаючи на це, на його думку, становище селян у Великому князівстві Литовському до Люблінської унії було порівняно непоганим, оскільки вони мали особисту волю і земельну власність. На підставі дослідження джерел та Статутів він виділяв чотири групи хліборобської людности: 1) невільну челядь (двірських слуг); 2) „отчичів"; 3) „данників" та 4) „похожих людей" („слободичів" або „вольників"). Він дійшов висновку, що серед них правом землевласности користувалися „отчичі" і „данники", арґументуючи свою думку виразами у джерелах, які вживалися щодо цих верств селянства „со всѣми их землями пашными и бортными"[125]. Він вважав також, що офіційні документи визнавали за селянами право землевласности. Втрату селянами прав на землю В. Антонович пов'язував з перебудовою суспільних відносин, що сталася у результаті Люблінської унії. Він зазначав, що всі три редакції Статуту намагалися обмежити землевласницькі права селян[126].

У той же час він вважав, що події першої половини XVIII ст. та Коліївщина сприяли відновленню селянських прав на землю, яка знову

---

[121] Леонтович Ф. И. Крестьянский двор в Литовско-русском государстве.— С. 180—181.

[122] Там само.— С. 174.

[123] Там само.— С. 176.

[124] Там само.— С. 192.

[125] Антонович В. Б. Про правне та економічне становище селян у XVIII в. // Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV—XVIII в. Руська історична бібліотека.— Львів, 1901.— Т. XXI.— С. 122.

[126] Там само.— С. 126, 133.

стала їх спадковою власністю, незважаючи на те, що ряд факторів обмежували це право. Серед обмежувальних умов він називав такі: необхідність для селян [illegible] певної кількости землі давати панові данину, неможливість продавати або передавати землю іншій людині без відома та згоди пана, а також втрату права на землю, якщо селянин покидав маєток[127].

І. Новицький узагалі вважав, що в достатутовий час у Великому князівстві Литовському ще не існувало чітко визначених замкнутих станів, а землеволодіння ще не становило чийогось привілею. Він арґументував це тим, що при остаточному формуванні суспільних верств бояри, які становили групу служилих людей, могли однаково потрапити і потрапляли на два крайні щаблі станової ієрархії — як до шляхетства, так і до селянства. На його думку, всі вільні верстви, у тому числі й найчисельніша з них — селянство, користувалися однаковими правами і володіли поземельною власністю з обов'язком служби[128]. Він зазначав, що у Великому князівстві Литовському майже всі князівські пожалування були умовними, несли на собі не тільки службову, але і податну повинність. Він уважав, що князівське право на всі землі *de jure* зберігалося до другої половини XVI ст., і тільки у зв'язку з підготовкою Люблінської унії великий литовський князь Жигимонт II Авґуст відрікся від нього. Услід за Б. Чичеріним він зробив висновок, що на одній і тій же землі лежало право цілої ієрархії осіб, і всі тримали її один над іншим.

І. Новицький поділяв усе сільське населення достатутового часу на дві групи: селян, що мешкали на великокнязівських землях, і на приватновласних, між якими він не вбачав особливої різниці. Обидві ці групи, на його думку, мали право на земельну власність, бо могли її відчужувати[129]. Аналізуючи Литовські Статути, він зазначав, що вже Перший Статут 1529 р. свідчив про погіршення юридичного становища селян у зв'язку з переходом повинносного права і судочинства до рук великих землевласників, але права селян на землі, що перебували у їхньому володінні, були ще забезпечені. Причому, зауважував він, це право селян на їхні „отчины" визнавалося не тільки селянським середовищем та їхніми панами, але й державним законодавством. У цих висновках дослідник посилався на Статут 1529 р., яким визначалися штрафи за порушення земельних володінь селян. Проте, роблячи порівняльний аналіз Статутів, І. Новицький констатував, що за другим Статутом (1566) селяни уже втратили своє право землеволодіння[130].

Відкриття общини як суспільної інституції [illegible] українських землях XV—XVI ст. належить М. Іванишеву, який виводив її з найдавніших часів. На відміну від багатьох дослідників, він уважав, що в XV—XVI ст. сільські общини вже втратили „права собственности на земли, ими занимаемые", оскільки в результаті переходу українських земель до Польщі та Литви общинні землі були приєднані до королівських маєтків або надані панам, містам, церкві. Разом з тим він визнавав за селянством право на земле-

---

[127] Антонович В. Б. Про правне та економічне становище селян у XVIII в.— С. 153—157.

[128] Новицкий И. П. Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России XV—XVIII вв.— К., 1876.— С. 13—15.

[129] Там само.— С. 53.

[130] Там само.— С. 64, 70.

власність і зазначав, що кожний селянин міг окремо набувати земельні ділянки і володіти ними на праві повної власности[131].

„Талановитий начерк правного становища селянства на матеріалах українсько-білоруського пограниччя", за висловом М. Грушевського[132], дав М. Владимирський-Буданов у розвідках про селянство XV—XVI ст. У них він доводить, що до XVI ст. селянам Великого князівства Литовського належало повне право вічного та спадкового посідання земель нарівні з боярами та зем'янами. На його думку, ще на початку XVI ст. всі верстви населення характеризувалися певною одноманітністю, а саме: усі повинні були служити державі і тільки на такій умові володіли землею[133]. Селянам належали всі права набування землі і розпоряджання нею, які взагалі були доступні приватним особам і вільним верствам, тобто право успадкування землі (законне і через посмертний запис, тобто тестамент), право її купівлі, продажу й застави[134]. У залежності від характеру повинностей М. Владимирський-Буданов виділяв кілька типів землеволодіння, зокрема чиншове, служебне, тягле, боярське, невільно-служебне. Головним типом селянського землеволодіння він вважав тягле. Прирівнюючи селянську тяглу службу до зем'янської, він зазначав, що повинності, які лежали на тяглих людях, зовсім не означали, що вони та їхні маєтки становлять приватну власність скарбу або панів-власників, подібно до того, як зем'янські „отчини", з яких виконували військову службу, не були маєтками великого князя. „Тягло — це така служба державі, як і військова служба бояр", — писав він[135].

Називаючи селян корінними власниками землі, „отчичами", М. Владимирський-Буданов уважав, що земля, зайнята селянами, не належала ні скарбові, ні панам, а „творить вічне і потомне володіння селян"[136]. Різниця між селянським землеволодінням, з одного боку, і боярським та зем'янським — з другого, на його думку, полягала в тому, що селяни володіли землями не на особистому праві, а на праві співволодіння сільських та волосних громад. Найпоширенішим видом такого спільного посідання землею він уважав дворище, яке прирівнював до хорватської „задруги"[137].

Аналізуючи законодавчі акти, він зауважував, що права селян на землю не були визначені законами, проте, незважаючи на це, до середини XVI ст. вони були досить міцними. Намагання законодавців визнати виключне право на землю за короною, панами та церквою він прослідковував від часу затвердження Першого Литовського Статуту. М. Владимирський-Буданов уважав, що Статут, намагаючись законодавчо обмежити

---

[131] Иванишев Н. О. О древних сельских общинах в Юго-Западной России.— К., 1863.— С. 5—6.

[132] Вступ // Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV—XVIII в. Руська історична бібліотека.— Львів, 1902.— Т. XXII.

[133] Владимирський-Буданов М. Ф. Форми селянського володіння землею в Литовсько-руській державі XVI в. // Там само.— С. 4; його ж. Селянське володіння землею в Західній Руси до половини XVI в. // Там само.— С. 60.

[134] Владимирський-Буданов М. Ф. Селянське володіння...— С. 45, 72.

[135] Владимирський-Буданов М. Ф. Форми селянського володіння...— С. 51—52.

[136] Владимирський-Буданов М. Ф. Селянське володіння...— С. 69.

[137] Владимирський-Буданов М. Ф. Форми селянського володіння...— С. 4—5.

селянські землевласницькі права, тим самим визнавав їх існування *de facto*. Зокрема, посилаючись на 21 артикул VIII розділу Статуту, в якому зазначено, що ніякий боярин або чоловік не може купувати землю у чужого чоловіка без дозволу його пана, він зробив висновок, що, по-перше, цим Статут фактично визнає право селян на купівлю-продаж землі, і по-друге, що навіть селяни приватних маєтків мали право продавати землі, але за згодою свого пана. Так само, на його думку, 7 та 18 артикули IX розділу Статуту, в яких визнавався факт селянського володіння угіддями та лісовими ділянками, є свідченням, що селяни користувалися правом нерухомости[138].

М. Владимирський-Буданов зробив висновки щодо правового становища не тільки державних селян, але й селян приватних та церковних маєтків. Зокрема, посилаючись на документальні джерела, він дійшов думки, що селяни приватних маєтків тримали землі як свої власні і могли заставляти їх іншим людям або брати землю від сторонніх осіб у заставу. Більше того, зазначав він, ні суд, ні шляхта не відкидали цього права. Найбільшими землевласницькими правами, на його думку, користувались селяни церковних маєтків[139].

І. Новицькому та М. Владимирському-Буданову заперечував М. Любавський. Він уважав, що не можна ставити знак рівности між селянським і боярським землеволодінням, оскільки боярське право власности було забезпечене багатьма правилами, чого зовсім не існувало щодо селянських прав[140]. Він розглядав селянські землі як результат займанщини і розробки вільних земель та угідь багатьма селянськими поколіннями, але при цьому зауважував, що ці землі перебували радше у користуванні, ніж у володінні селян. Саме тому він не погоджувався з висновком М. Владимирського-Буданова, що кінець правам селян на землю поклала аграрна реформа 1557 р., бо вважав, що селяни не мали землевласницьких прав і до волочної поміри. Дійсним власником селянських земель він вважав великого князя[141].

Проте, як і Ф. Леонтович, він не міг обійти існуючу практику спадковости селянських земель і фактично змушений був усе-таки визнати власницькі права селян. За його визначенням, „отчичи" — це селяни, що народилися і виросли на певних земельних ділянках, які вони одержали від батьків у спадщину разом з обов'язком тієї чи іншої селянської служби. Пізніше М. Любавський сам застосовував щодо селянства не тільки термін „землекористування", але й „землеволодіння". Фактично він погодився з міркуваннями багатьох дослідників і, зокрема, М. Владимирського-Буданова, що селянські землі були у володінні не окремих господарів, а складних селянських товариств: „Исторически сложившиеся крестьянские земельные единицы были во владении и пользовании семейно-родовых групп или сябров-чужеродцев"[142]. Він зазначав також, що селяни,

[138] Владимирський-Буданов М.Ф. Селянське володіння...— С. 71—72.

[139] Там само.— С. 114—117.

[140] Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского Статута.— Москва, 1892.— С. 402—404.

[141] Любавский М.К. Областное деление...— С. 310; його ж. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно.— Москва, 1910.— С. 95—96.

[142] Любавский М.К. Очерк...— С. 226.

володіючи своїми спадковими землями, досить вільно розширювали їх „приробками", тобто розорювали нову ріллю і привласнювали її. Крім того, він звертав увагу на практику продажу та закладення селянами своїх земель та угідь іншим селянам і навіть особам інших станів, але зазначав, що ці угоди не мали самостійного характеру, бо вища влада могла їх анулювати, якщо вони сталися без її дозволу[143]. Тому, на його думку, вище власницьких прав селян стояло право великого князя як дійсного власника селянських земель. Селяни теж мали свої власницькі права, зазначав він, але ці права діяли не щодо їхніх панів, а тільки всередині самого селянства[144].

І. Линниченко, навпаки, припускав, що до XIV ст. селяни Руси володіли землею як на праві особистої, так і колективної (общинної) власности, щоправда, в останньому випадку — з певними обмеженнями, що витікали з общинного землеволодіння. На його думку, багаточисленні факти доводять, що селяни не тільки у XV, але ще й у XVI ст. вважали землі своєю повною власністю і саме на такому праві розпоряджалися ними[145].

Він уважав, що навіть щедра роздача земель шляхті у XIV—XV ст. не зруйнувала селянського землеволодіння, бо їй надавалися переважно пусті землі для заснування нових поселень. Поряд з цим І. Линниченко зазначав, що саме розвиток шляхетського землеволодіння найбільше сприяв руйнації селянського землеволодіння. Причину цього він вбачав у тому, що селян приваблювали пільгові роки „волі" на нових місцях. Але якщо на старому місці вони володіли землею як власністю, то на новому ставали по суті тільки чиншовиками, які сиділи вже на чужих землях[146]. Проте самі селяни спочатку продовжували вважати і нові ділянки своєю власністю і розпоряджалися ними за давнім звичаєм. Цікаво, зазначав І. Линниченко, що і власники спершу не перешкоджали селянам у такому розумінні їхніх прав. Їх турбувало тільки, аби з селянської ділянки справно надходила данина. Тому селяни розпоряджалися своїми землями досить вільно до продажу включно. Вони не могли продавати землю тільки шляхтичам, бо в такому разі земля ставала „обельною"*. Але поступово до цього обмеження, на думку І. Линниченка, долучилося ще одне: селянин міг продати свою ділянку тільки за згодою свого пана і тільки особі, що була здатною відправляти повинності, які лежали на цій землі. Він зробив висновок, що брак юридичного права власности селян на землі спричинився до того, що селянська власність мала лише зовнішній вигляд обмеженого права власности, оскільки, не бувши забезпеченою ніяким юридичним актом, вона була по суті тільки правом спадкового користування. Виходячи з цього, він порівнював селянське землеволодіння із володінням солтисів, яке, у його розумінні, було лише спадковим правом користування, а не власности, і розділило однакову з ним долю[147].

У статті „Западно-русская сельская община в XVI в." М. Довнар-Запольський, на відміну від Ф. Леонтовича, В. Антоновича та І. Новицького,

---

[143] Любавский М. К. Очерк...— С. 99.

[144] Любавский М. К. Областное деление...— С. 400, 408.

[145] Линниченко И. А. Черты из истории сословий...— С. 192.

[146] Там само.— С. 193.

* „Обельна" — тобто вільна від сплати податків і повинностей.

[147] Линниченко И. А. Черты из истории сословий...— С. 194.

котрі на підставі актів, у яких селяни називають землі „своими", „отчизными", зробили висновок про фактичне існування селянського права землевласности, закликав обережніше ставитися до цих повідомлень і співвідносити їх з тодішніми умовами землеволодіння. Як і М. Владимирський-Буданов, він прирівнював селянську службу господарських земель до будь-якої військової служби, але, на противагу йому, вважав, що таке користування землею не було повним володінням[148]. У той період він визнавав у власности общини сільські угіддя, а інколи і „роспаши", а також її право у надзвичайних випадках на переділ земель, що були відведені окремим дворищам. Але найголовнішими функціями общини він уважав адміністративно-фінансові[149].

У наступній праці „Очерки по организации западно-русского крестьянства" М. Довнар-Запольський визнавав уже цілком незаперечним фактом існування у Великому князівстві Литовському селянського землеволодіння на правах власности, „отчины". „По отношению к освоенной крестьянами земле мы не находим никаких фактов, которые указывали бы на право волости распоряжаться заселенными дворищами и службами [...] Вообще владение землею на правах „властности", „отчины" является фактом, который можно признать вполне бесспорным"[150]. Це володіння, на його думку, поширювалось на рільні землі дворищ, а також полягало у праві спільного користування різними „входами и уступами", тобто угіддями. Посилаючись на офіційний урядовий документ „Наказ старостам і державцам", у якому йшлося про підтримку судом прав на залишені селянами колись наділи в разі їхнього повернення, він доводив визнання селянського права землеволодіння навіть самою державною адміністрацією[151].

Прихильником общинної теорії був також І. Лучицький, однак він зовсім по-іншому розв'язував цю проблему. На підставі „Румянцевской описи" він зробив висновок, що всі нові поселення виникали на началах общинного володіння, характерною рисою якого була повна відсутність особистої власности. Цей порядок землеволодіння він уважав дуже давнім[152].

Спочатку, на його думку, більшість складних родин становили єдине і нероздільне ціле: вони спільно володіли всім, у тому числі й землею. Коли вони розпадалися на свої складові частини — окремі родини, одночасно відбувався поділ майна. Найголовнішим принципом поділу була рівність у всьому: кожна сім'я одержувала рівні частки загального майна. Але це не стосувалось землі. Він, як і Г. Маурер, уважав, що родина мала право не на певну землю, а лише на ідеальну частку певного розміру у всіх без винятку спільних угіддях і землях[153]. Українську общину І. Лучицький прирівнював до індійської, зазначаючи, що вона була первісного

[148] Довнар-Запольский М. В. Западно-русская сельская община в XVI веке // ЖМНП.— 1897.— № 7.— С. 115.

[149] Там само.— С. 128.

[150] Довнар-Запольский М. В. Очерки по организации...— С. 108.

[151] Там само.— С. 109—110.

[152] Лучицкий И. Очерки общественного землевладения в России. Очерк первый. Судьба общины в России и на Западе // Отечественные записки.— Санкт-Петербург, 1882.— Т. CCLX.— С. 212.

[153] Лучицкий И. В. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии // Северный Вестник.— 1889.— № 3.— С. 38.

типу, без переділів, без обмеження часу користування, без рівномірности наділів. В основі такої общини, на його думку, було фактичне захоплення землі, тобто займанщина[154].

Концепція займаного виникнення поземельної власности, в тому числі й селянської, була висунута О. Лазаревським на багаточисленних матеріалах Лівобережної України, коли шляхетська землевласність була скасована, за його виразом, „козацкою шаблею". Проте він уважав, що селянське вільне землеволодіння протрималося недовгий час через політику старшини та гетьманів[155].

Питання правового статусу селянства майже одночасно з М. Іванишевим розглядав М. Костомаров, але він виходив з принципово іншої позиції. По-перше, М. Костомаров уважав, що історичний розвиток українських і російських земель пішов різними шляхами: в Україні продовжували розвиватися давні удільно-вічові уявлення, а суспільні стосунки Росії запозичили і увібрали в себе дуже багато з татарських порядків, найголовнішим з яких був перехід права власности на всі землі до великого князя[156].

У зв'язку з цим він відрізняв українську громаду від російської общини: „Громада, по южнорусским понятиям, совсем не то, что мир по „великорусскому"[157]. У той час, як російська община, на його думку, була абстраґованим виявом загальної волі, що поглинала самобутність кожної особи, громада була добровільним зібранням людей, де кожна людина була сама по собі незалежною особистістю.

Головну ж відмінність він убачав у ставленні до землі самого селянства. На відміну від російських селян, які не вважали себе власниками одержаних від общини земельних ділянок, українці не були скуті путами общинної власности, і кожний землероб був незалежним землевласником[158].

З критикою общинної теорії виступили О. Єфименко, Д. Багалій, В. Барвінський.

О. Єфименко поширювала в українській історіографії теорію безобщинного розвитку. Як і М. Костомаров, вона підкреслювала психологічний аспект цієї проблеми, зазначаючи, що український народ „не имеет никакой склонности к общине, — мало того, он высказывает часто прямое отвращение к этой форме земельного пользования, да и вообще, во всех своих общественных отношениях проявляет, в противоположность великорусскому народу, сильную наклонность к индивидуализму"[159]. Вона вважала, що ставлення селянина до землі витікало з його погляду на працю як на єдине і справедливе джерело власности: „Земледелец утверждается

---

[154] Лучицкий И. В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII веке // Отечественные записки.— 1882.— Ноябрь.— С. 8.

[155] Лазаревский А. М. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии.— К., 1892.— С. I; його ж. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.). Историко-юридический очерк. Изд. 2.— К., 1908.

[156] Костомаров Н. И. Две русские народности // Исторические монографии и исследования.— Санкт-Петербург, 1863.— Т. I.— С. 282.

[157] Там само.— С. 279.

[158] Там само.

[159] Ефименко А. Я. Трудовое начало в народном обычном праве // Исследование народной жизни.— Москва, 1884.— Вып. 1.— С. 142.

крепко на том, что вся земля отнятая [...] его трудовым захватом, есть его неотъемлемая и неприкосновенная собственность“[160].

Поклавши в основу свого підходу трудову теорію, О. Єфименко писала: „Права на землю так тесно переплетались с правами на обязательный труд населения, сидящего на этой земле, что трудно и разграничить эти два предмета — или скорее две стороны одного и того же предмета“[161]. Основу селянських землевласницьких прав вона вбачала у займанщині.

Первісною формою землеволодіння О. Єфименко вважала дворище, кожний зі співвласників якого був представником не земельного наділу, а лише певної ідеальної частки загального земельного цілого. Навіть коли в межах великої родини відбувався поділ на окремі сім'ї, уявлення про цілісність спільного господарства не порушувалося, і поділ землі не відбувався. Але якщо більшість дослідників ставили знак рівности між дворищним землеволодінням і общинним, то О. Єфименко розрізняла їх як зовсім різні за своїм внутрішнім змістом форми. При подальшому розкладі архаїчних родових спільнот, на її думку, з'являлися дві можливості: перша — подвірне володіння, друга — общинний порядок землеволодіння. Община виникала при умові відібрання у співвласників їхніх прав власности на землю, хоч і досить умовної[162]. У зв'язку [redacted] цим вона зробила висновок про те, що [redacted] українських землях [redacted] дворища та дольового володіння сябрів розвинулося подвірне володіння (хутірська система), що знаменувало перемогу приватної власности селян на землю[163].

О. Єфименко зазначала, що у Великому князівстві Литовському права селянина-землероба на оброблювану ним землю визнавалися і поважалися досить довго. Незважаючи на те, що верховний власник землі — великий князь — міг роздавати і передавати землі з селянами, це, на її думку, не зачіпало інтересів і прав землеробів. Арґументуючи свої міркування документальним матеріалом, вона стверджувала, що селяни вільно розпоряджалися землею як своєю власністю при умові виконання усіх належних з даної ділянки землі повинностей. Більше того, вона вважала, що право селянської землевласности визнавалося не тільки державною владою і тими, кому ця влада тимчасово передавала ці права, але й справжніми великими землевласниками: князями, панами і маґнатами[164]. Саме цим О. Єфименко пояснювала застосування до селян в офіційних юридичних документах терміна „отчичи“, [redacted] до їхніх земель — „отчизна“ і „вотчина“. У зв'язку [redacted] цим вона неґативно оцінювала „волочну“ реформу 1557 р., вважаючи її своєрідним переворотом, який запровадив нову епоху [redacted] історії українського селянства, бо відтоді селянин-землевласник перетворився на такого ж наймача, якими завжди були „вольники“ або „похожі люди“, що наймали землю [redacted] певних умовах[165].

[160] Ефименко А. Я. Дворищное землевладение в Южной России // Русская мысль.— 1892.— Кн. 4.— С. 157.

[161] Ефименко А. Я. Малорусское дворянство [redacted] его судьба // Вестник Европы.— 1891.— № 4.— С. 536.

[162] Ефименко А. Я. Дворищное землевладение...— С. 158—159.

[163] Ефименко А. Я. Исследование народной жизни.— Москва, 1884.— С. 219—221, 293—294, 365.

[164] Ефименко А. Я. Дворищное землевладение...— С. 164.

[redacted] Там само.— С. 173.

Проти аналогій, які проводив І. Лучицький між явищами українського і західноєвропейського життя, виступив Д. Багалій. Не вважаючи український народ індивідуалістом, він, проте, заперечував проти того, аби „втискивать понятие малороссийской займанщины в расплывчатый термин „первобытной общины“, і взагалі зауважував, що І. Лучицький підміняв явище займанщини общиною. На думку самого Д. Багалія, займанщина була первісним явищем в історії українського землеволодіння, яке могло перетворитись як на общину, так і на подвірно-надільне володіння[166].

Він уважав займанщину типовою формою селянського землеволодіння, яка мала подвійний характер: суспільний і особистий. Суспільна займанщина, зазначав він, передувала особистій, але часто вони йшли поруч. Виходячи з цього, він відносив особисту займанщину до дуже давнього часу і вважав, що особиста земельна селянська власність утвердилась дуже швидко[167].

На противагу І. Лучицькому, Д. Багалій не бачив ознак общинного побуту в суспільній займанщині. Не знаходячи у місцевому праві натяків на общинні порядки, він зауважував, що це свідчить скоріше не на користь общини, а проти неї. Проте незважаючи на все це, він схилявся до думки, що юридично земля належала шляхті[168].

Теорію займанщини, принцип „захватного“ володіння підтримував В. Барвінський[169]. Запозичивши термінологію Д. Багалія, він також виділяв суспільну займанщину і особисту. Суспільна займанщина, на його думку, полягала в тому, що община одного села або навіть і кількох займала вільні землі і володіла ними разом без усяких поділів. Таким чином, зазначав він, брак приватної власности на такі землі був поширеним явищем[170]. В. Барвінський звертав увагу на живучість цих порядків, які зберігалися ще навіть на час складення Генерального опису. Визначаючи характер користування цими землями, він наводив розповідь мешканців села Васютинець, які розповідали, що на цих спільних землях „пашется земля и сѣно косится на зафать, упреждая один другого, по стародавнему обыкновению“. Причому, зазначав він, окремі члени общини не сиділи на одному незмінному місці, а переходили з однієї ділянки на іншу, „как якого лѣта надобность укажеть“[171]. Права громади щодо таких суспільних земель, на його думку, були досить значними: вона давала дозвіл на влаштування хуторів, зведення гребель, купувала і продавала землі, здавала їх в оренду та інше. Вона також надавала окремі ділянки приватним особам, але, як підкреслював В. Барвінський, вони не переходили у приватне володіння. Таке надання означало лише землекористування[172].

Проте на противагу І. Лучицькому, В. Барвінський не називав це землеволодіння „общинним“, а застосовував термін Д. Багалія „суспільне зем-

---

[166] Багалей Д. И. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // Киевская старина.— 1883.— № 12.— С. 20; его ж. Рецензия на работу Лучицкого И. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в. (Отечественные записки.— 1882.— Ноябрь) // Киевская старина.— 1883.— № 2.— С. 415.

[167] Багалей Д. И. Займанщина в Левобережной Украине...— С. 32—33.

[168] Там само.— С. 3, 21.

[169] Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине...— С. 44.

[170] Там само.— С. 117.

[171] Там само.— С. 120.

[172] Там само.— С. 121.

леволодіння". Він вважав його особливим оригінальним типом володіння, яке має дуже мало спільного з „великороссийским миром", бо [redacted] ньому не прослідковуються ані періодичні переділи землі, ані рівномірність ділянок. Він зазначав, що українська громада взагалі не обмежувала своїх членів у земельному наділі. Тому він, як і Д. Багалій, заперечував існування у Гетьманщині общинного ладу в його загальноприйнятому розумінні[173].

Крім суспільної, В. Барвінський виділяв також і особисту займанщину, за якої окрема родина займала землю у свою приватну власність. Таке землеволодіння він називав особистим. Посилаючись на законодавчий збірник „Права, по которым судится малороссийский народ", де говорилося: „Кто бы себі какие грунта и угодия нажилъ, или кто-бы на пустую землю пришелъ и тую землю распахивал [...] таковия недвижимия имінния иміют быть того, кто владіетъ, собственния", він зробив висновок, що за малоросійським правом особиста займанщина була достатньою для ґарантування юридичного права власности[174].

Ще однією формою селянського землеволодіння він називав сябринне землеволодіння, яке він розумів аналогічно з І. Лучицьким як спільне володіння землями і угіддями групою родичів після розкладу великої складної родини на окремі сім'ї — двори[175].

М. Рожков зазначав, що в Галичині і на Волині сябринне землеволодіння зникло раніше, ніж у східних районах Київщини і Чернігівщини, де, на його думку, ще [redacted] XVI ст. зберігалось давнє вільне землекористування. Проте навіть і там, вважав він, де селянські землі переходили [redacted] руки інших класів суспільства, залишки селянського права землевласности зберігалися у праві відчужувати свої ділянки, щоправда, з дозволу землевласника[176].

На відміну від О. Лазаревського, І. Лучицького, В. Барвінського, М. Ковалевський не визнавав Хмельниччину за радикальний переворот у галузі земельних відносин і висловлювався на користь архаїчности земельних порядків, які існували [redacted] Лівобережній Україні у другій половині XVII і XVIII ст.[177] Виникнення приватної власности на землю він пов'язував з процесом переходу від бенефіціальної системи до феодальної, у результаті якого виникла спадкова власність. Становлення приватного землеволодіння у Великому князівстві Литовському, на його думку, відбувалось у XVI ст., коли верства служилих людей утворила особливий шляхетський стан, що перетворився на клас приватних землевласників[178].

Аналізуючи „Права, по которым судится малороссийский народ", М. Ковалевський вважав, що нерухома власність визнавалася тільки за особами шляхетського стану, [redacted] селянські права на землю не визнавалися. Набувати землі шляхом купівлі селянам заборонялося. За ними визнавалося тільки право на користування чужою земельною власністю через

---

[173] Барвинский В. Крестьяне [redacted] Левобережной Украине...— С. 125.

[174] Там само.— С. 122.

[175] Там само.— С. 126.

[176] Рожков Н. Русская история [redacted] сравнительно-историческом освещении (основы социальной динамики).— Петроград, 1922.— Том второй: Феодализм.— С. 98—99.

[177] Ковалевский М. Общинное землевладение в Малороссии [redacted] XVIII в. // Юридический Вестник.— 1885.— № 1.— С. 50.

[178] Там само.— С. 43—44.

угоди [redacted] нерухомими власниками. Таке землеволодіння він називав „залежним землеволодінням“[179].

На його думку, навіть козацтво володіло землями не на особистому праві, а на общинному. Проте прототип самих общинних порядків він бачив не в козацькому товариському землеволодінні, [redacted] в селянському[180].

Розглядаючи питання займанщини, М. Ковалевський, на противагу Д. Багалієві і В. Барвінському, вважав, що особистої займанщини серед селян не було, бо земля займалась або нероздільними сім'ями, або цілими общинами. Він стверджував, що заїмки розроблювались великими колективами — сябринними союзами або товариствами поселенців, які володіли землею нероздільно[181]. Причому він зазначав, що, на відміну від російських порядків, цей „аграрный коммунизм“ не знав періодичних переділів та рівности наділів, надаючи кожному колективу можливість захоплювати стільки землі, скільки було потрібно[182].

К. Качоровський звертав увагу не тільки на давню традицію займанщини, але підкреслював також і її типовість для багатьох реґіонів, зокрема Східного і Західного Сибіру, Середньої Азії, північної, східної та південної окраїн Європейської Росії ще у XIX ст.[183]

Важливе значення мали теоретичні висновки М. Кроля, який у 90-х рр. XIX ст. досліджував процес розвитку землеволодіння у Забайкаллі [redacted] період переходу його населення від кочового способу життя до осілого. У цю епоху, зазначав він, землеробство вже існувало, але ні приватного, ні общинного права власности на землю ще не було. У наявності тільки вільне землекористування. Він пояснював брак земельної власности великою кількістю вільної і зручної для землеробства землі. Якщо розроблення земельної ділянки під ріллю не вимагало великих зусиль, то при перших ознаках виснажування ґрунту землероб залишав її, бо навколо було вдосталь незайманих земель[184].

В. М'якотин так само, як і М. Ковалевський, уважав, що повстання Б. Хмельницького не було корінним переворотом щодо порядку землеволодіння, оскільки, зачепивши тільки верхній поверх землеволодіння — панське, воно не зруйнувало інших його видів і форм. Однією з таких форм він називав приватну власність на землю, що виникла на українських землях протягом попереднього часу. На підставі документального аналізу він дійшов висновку, що селяни, так само як і козаки та міщани, виступали одноосібними власниками і вільно розпоряджалися своїми земельними ділянками без будь-яких обмежень до відчуження включно[185].

---

[179] Ковалевский М. Общинное землевладение...— С. 46—47.

[redacted] Там само.— С. 51.

[181] Там само.— С. 56.

[redacted] Ковалевский М. М. Труд как источник права собственности [redacted] землю в Малороссии и на Украине // Юридический Вестник.— 1892.— № 1.— С. 32—33.

[183] Качоровский К. Р. Русская община. Возможно ли, желательно ли ее сохранение и развитие? (Опыт цифрового и фактического исследования).— Санкт-Петербург, 1900.— Т. I.— С. 93—95.

[184] Кроль М. А. Формы землепользования в Забайкальской области // Материалы комиссии для исследования землевладения и землепользования в Забайкальской области.— Санкт-Петербург, 1898.— Вып. 10.— С. 46—49.

[185] Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины [redacted] XVII—XVIII вв.— Прага, 1924.— Т. I.— Вып. 1.— С. 123.

Проте, на його думку, панівною формою, перед якою приватна землевласність відходила на задній план, було общинне землеволодіння, у якому він вирізняв кілька стадій: сімейно-родову, сябринну (природну і штучну) і власне общинну. Як і М. Владимирський-Буданов, В. М'якотин виділяв два види общинного землеволодіння: великий общинний союз — волосну общину і сільську. Волосна община охоплювала значну територію з кількома поселеннями на ній, вважала усі зайняті землі своєю власністю і практикувала на них переважно общинний захватний порядок землекористування. Поступово, з часом, такий великий общинний союз розпадався на дрібніші общини — сільські, які він вважав головними ланками українського общинного ладу[186].

В. М'якотин зазначав, що община мала великі права щодо всіх своїх володінь: давала дозвіл окремим особам на будівництво гребель, млинів, розпоряджалася „пустками" і навіть відчужувала землі у власність як окремим своїм членам, так і стороннім особам. Проте, оскільки в межах общинного землеволодіння практикувалась також особиста займанщина, він вважав, що поступово поряд з общинною складається приватна земельна власність. На підставі цього В. М'якотин зробив висновок, що общинне володіння мало тенденцію переходити в особисте і на кінець XVIII ст. було витіснене приватним землеволодінням[187].

М. Грушевський пов'язував правовий статус селянства з процесом його закріпачення і одним з найважливіших факторів кріпосницької політики вважав обмеження або повне заперечення селянських прав на землю. На його думку, дуже рано склалась повна протилежність між давньоруським і давньопольським правом щодо селянського землеволодіння. У Польщі вже у XII—XIII ст. виробилось право панського землеволодіння, а за селянами визнавалось тільки право землекористування. В українських землях, навпаки, зазначав він, ще з давньоруських часів існувала група селян-власників (смердів), які мали право повної власности на землю[188]. З такими правами вони ввійшли до складу Великого князівства Литовського, а потім до Корони польської. Проте М. Грушевський вважав, що у Великому князівстві Литовському селянське право на землю підривалось принципом служебности, яким був перейнятий увесь лад, що надавало усякому землеволодінню конвенціонального характеру[189]. Незважаючи на це, зауважував він, серед української людности свідомість свого права на землю утримувалась досить довго. Майже до середини XVI ст. М. Грушевський документально простежував практику селянського дідичення ґрунтів як за тестаментами, так і без них і не тільки у прямій лінії (сини і дочки), але й у бічній (по братаничах). Найсуттєвішим доказом він уважав те, що цю практику визнавав суд. Проте законодавчо селянські права на землю ніколи не були кодифіковані, у зв'язку з чим, на думку М. Грушевського, у життя переходив принцип польського права, що існував de jure[190]. Якщо Статут 1529 р. стояв ще на ґрунті старої практики, то „Уста-

---

[186] Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины...— С. 135, 140, 146, 150—156, 176, 182, 283.

[187] Там само.— С. 283—285.

[188] Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1994.— Т. V.— С. 152—153.

[189] Там само.— С. 157.

[190] Грушевский М. С. Барское староство. Исторические очерки (XV—XVIII в.).— К., 1894.— С. 250—251.

ва на волоки", ухваливши, що „мають мірити всякий грунт, купленый и заставный, кгдыжъ кметъ и вся єго маєтность наша єсть", повністю перекреслила селянське право землеволодіння, а Статут 1566 р., за його висловом, „стоїть уже вповні на грунті польського права", оскільки визнає за селянством право тільки на рухоме майно, але не на землю: селянин мав право передавати у спадок тільки „речы своє рухомыє" і то з певними обмеженнями[191].

Не так однозначно розглядав проблему С. Кутшеба, котрий уважав, що процес погіршення правового статусу польського селянства був перерваний німецькою колонізацією, з якою він пов'язував „нову блискучу епоху" для землеробського населення. Він уважав колонізацію великим проґресом, що відкрила нову еру економічного розвитку і вплинула на поліпшення правового статусу польського селянства протягом кількох наступних століть. Щоправда, на його думку, земля, на якій хазяйнував селянин, не була його власністю, але становила вічну оренду. Селянин міг передати свої права на землю, а в разі його смерти вона переходила у спадщину до його нащадків[192]. С. Кутшеба стверджував, що у XVI і XVII ст. в королівських і церковних маєтках визнавалися права селянства на землю. Більше того, він уважав, що навіть у приватних маєтках селяни могли викуповувати свої наділи і таким чином купувати землі у приватну спадкову власність[193].

Вивчаючи джерела про становище селян церковних маєтків, С. Руссоцький звернув увагу на міцні права осадника на земельні ґрунти, з яких його можна було усунути тільки шляхом викупу цих ґрунтів. На підставі ухвал Варшавської, Пултуської та інших капітул він зробив висновок, що їх піддані широко практикували продаж землі не тільки між собою, але також і представникам шляхти. Крім того, він зазначав, що селяни могли відчужувати землі за згодою зверхнього пана. При цьому вони користувалися правом близькости або так званого pierwokupu, тобто першочерговости купівлі добр своїх „кревних" родичів[194]. К. Ожеховський також простежує широку практику дідичення селянами земель у часи пізнього середньовіччя[195].

Мірза Авак'янц вважав, що громадське землеволодіння найдовше затрималося у Південно-Східній Україні, де ще в кінці XVI ст. „приватні землі не було в повній мірі відмежовано від громадських володінь"[196]. К. Гуслистий також вважав, що до аґрарної реформи 1557 р. в українських землях зберігалися „старі общинні форми селянського землеволодіння". Результати волочної поміри він оцінював неґативно, оскільки саме з нею пов'язував втрату селянами права розпоряджатися своїми наділа-

---

[191] Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Т. V.— С. 161.

[192] Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши.— С. 32, 70.

[193] Там само.— С. 144.

[194] Russocki S. Z zagadnień spornych...— S. 272—273.

[195] Orzechowski K. O śląskich źródłach do poznania chłopskiego prawa spadkowego w późnym feudalizmie // Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka.— 1964.— Rocz. XIX.— № 1—2.— S. 78—87.

[196] Авак'янц Мірза. Економічне життя України за XV — першу половину XVII ст.— [Б. м.], [б. р.].— С. 225.

ми[197]. Д. Похилевич вважав, що великокнязівська адміністрація вперше різко виступила проти погляду селянства на дідичні землі як на свою власність з „Ustawi zamków dzierżaw i dworców naszych Wielkiego Xięstwa Litewskiego“[198]. В. Пічета вживав щодо селянства терміни як „землевладение“, так і „землепользование“[199]. О. Баранович також розглядав українських селян до аґрарної реформи 1557 р. власниками земель, що були у володінні дворищ. Проте він вважав, що під час проведення реформи пани відбирали землю собі, а дворища ліквідовували. Селяни, отримуючи після поміри не свої колишні дворищні землі, а інші наділи, на його думку, втрачали відчуття власности щодо отриманих ними земель[200]. І. Бойко вважав, що на середину XVI ст. остаточно склалося литовське феодальне земельне право. Відповідно до литовського законодавства, право власности на землю належало тільки шляхетському станові і було його класовим привілеєм. Це право стало основою реґулювання поземельних відносин між класом феодалів і класом селянства, у результаті чого селяни не мали права самочинно освоювати нові землі. Аґрарна реформа, яка збіглася у часі зі становленням литовського феодального права, на його думку, ліквідувала общинне землеволодіння. Проте він вважав, що й до реформи селяни не були повними власниками землі, бо їх наділяли землею феодали, котрі в будь-який час могли відібрати її[201].

Таким чином, погляди дослідників щодо правового статусу українського селянства не просто не збігаються, а іноді є прямо протилежними. Уже розглядаючи давньоруський період, частина дослідників визнавала поземельні права селянства, інша — заперечувала. По-різному розглядались причини погіршення правового статусу давньоруського селянства. Деякі дослідники ставили правовий статус селянства у залежність від зовнішніх факторів. Зокрема, Н. Польовий, К. Кавелін пов'язували зміни у правовому становищі селянства давньої Руси з неґативним впливом варягів, К. Неволін, В. Вешняков, В. Лєшков, М. Костомаров — з монгольським势 пануванням, В. Антонович — з литовським, а М. Грушевський — з польським.

Велика група дослідників визнавала існування землевласницьких прав українського селянства не тільки раннього, але й пізнього середньовіччя. Проте якщо В. Антонович, Ф. Леонтович, І. Новицький, О. Єфименко, Д. Багалій, М. Грушевський відстоювали особисті селянські права на землю, то Д. Іловайський, І. Лучицький, М. Ковалевський, М. Владимирський-Буданов, М. Любавський та інші обмежували це право колективно-общинною формою землеволодіння. Значна частина вчених виходила з ідентичности української та російської общини, а отже, і правового статусу українського і російського селянства, проти чого виступали М. Костомаров, О. Єфи-

[197] Гуслистий К. Г. Нариси з історії України.— Вип. II: Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.).— К., 1939.— С. 141.

[198] Похилевич Д. Л. О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда-Августа в Литовском государстве // Ученые записки Ярославского пединститута.— Вып. VII: История.— Ярославль, 1945.— С. 23.

[199] Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV—XVI вв.— Москва, 1961.— С. 22.

[200] Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII века.— Москва, 1959.— С. 32.

[201] Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст.— К., 1963.— С. 7, 25.

менко, Д. Багалій, В. Барвінський, І. Лучицький, М. Грушевський, але кожний [redacted] різних позицій.

Головні положення общинної теорії були сприйняті і розвинуті радянською історіографією, яка закріпила погляд про тотожність історичного розвитку українського і російського селянства. На відміну від сучасної західноєвропейської медієвістики, яка висхідним пунктом аґрарного розвитку Європи вважає панування приватної власности [redacted] землю, у радянській історичній науці панівною була общинна теорія з її колективним началом. Ця концепція лежить [redacted] основі видання „История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма“, квінтесенцією якого є висновок: „Неотъемлемой составной частью процесса возникновения крестьянства в Европе было становление соседской общины“[202]. Крім того, автори цього тритомного видання, застосовуючи, за їх власним виразом, типологічний підхід для узагальнення та переосмислення історії європейського селянства феодальної доби, виділяють дев'ять типологічних реґіонів для висвітлення історії селянства різних країн і народів Європи. Проте, на жаль, історія українського селянства, котре, починаючи [redacted] XVI ст., годувало певну частину цієї Європи, [redacted] тільки [redacted] знайшла окремого висвітлення, але навіть не потрапила до жодного з окреслених авторами реґіонів, так начебто українського селянства у Європі взагалі не було.

Крім того, у працях багатьох дослідників спостерігається суперечливість думок і висновків. Слід відзначити також нерозробленість і нечіткість уживаної дослідниками термінології: у поняття „землекористування“, „землеволодіння“, „суспільне землеволодіння“, „займанщина“ та інші різні дослідники вкладають різний зміст. Усе це ставить завдання подальшої розробки цієї проблеми, причому не тільки на підставі опублікованих і відомих джерел. Існує потреба проведення архівних пошуків і залучення нововиявлених матеріалів та застосування для їх правильної інтерпретації новітніх прийомів текстуального аналізу та інших сучасних методів історичних досліджень.

Iryna VORONCHUK

THE JURIDICAL STATUS OF THE UKRAINIAN PEASANTRY IN THE LATE MIDDLE AGES. HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

The article discusses [redacted] of the most complicated problem — that of the legal status of the Ukrainian peasantry, particularly their rights [redacted] land proprietors. The author analyses the views of Russian, Ukrainian and Polish researchers on the problem. Pointing out the incompleteness of terminology, divergencies of views and opinions, the author emhasizes the necessity of the wider use of primary sources in the research.

[202] История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма.— Москва, 1986.— Т. I.— С. 9; Т. II.— С. 558, 560.

Оксана МАЛАНЧУК-РИБАК

З ІСТОРІЇ ІДЕЙНИХ КОНЦЕПЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЧОГО РУХУ XIX — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

Ідеологія жіночого руху, [illegible] в ширшому розумінні ідеологія емансипації жінок, має декілька рівнів вияву і, відповідно, аналізу та інтерпретації: загальнокультурний, концептуально-теоретичний, рівень конкретних завдань, ідейних постулатів, соціально-економічний, політичний. Ідейні концепції жіночого руху, чи „жіночого питання“ (термін з певним соціально-позитивістським та ідеологічним забарвленням), часто трактують як теоретичні концепції фемінізму. Хоч вислови „фемінізм“, „феміністичні теорії“ викликають деякий спротив (переважно психологічного характеру), існують історично об'єктивні підстави розглянути позначувані цими термінами явища і в українській інтерпретації. Передовсім варто звернути увагу на саму дефініцію терміна фемінізм. У світовій історіографії, особливо другої половини XX ст., теоретичні засади фемінізму настільки різні, що доходить до взаємозаперечення та взаємопоборювання. Відповідно і визначення фемінізму [illegible] дуже різним. Розуміння цього поняття залежить насамперед від національно-державного, політичного, соціального, культурного та науково-теоретичного контексту розвитку самого суспільного явища. Дефініція ускладнюється ще й тим, що фемінізм розуміють і трактують як тип світогляду; інтелектуальну філософсько-релігійну, соціально-політичну, культурологічну течію; як спрямований на соціально-правові зміни жіночий рух; як ідеологію жіночої емансипації та статевої рівноправности; як зміну статевих поведінкових стереотипів; як альтернативний до загальноприйнятого спосіб життя; як соціоправову чи психобіологічну проблему; як напрям у соціології; як особливий підхід до розв'язання найрізноманітніших соціальних проблем.

Всесвітньо відома Британська енциклопедія, яка приділила значну увагу найрізноманітнішим аспектам проблеми „жінка і суспільство“, разом з тим не дала статті під гаслом „фемінізм“, [illegible] лише під гаслом „феміністичний рух“[1]. Таким чином фемінізм опинився ніби поза суспільно-політичною і тим більше науковою теоретичною концепцією, а розглядається як ідея чи сукупність ідей окремого соціального руху.

---

[1] The New Encyclopedia Britannica.— Chicago, 1993.— Vol. 12.— P. 735.

Очевидно, що вузькоспеціальні довідкові видання подають більш деталізоване трактування фемінізму. Видання М. Гум „Словник теорії фемінізму" (1989) твердить, що „дефініція ф[емінізму] охоплює як доктрину рівних прав для жінок (на практиці: організований рух за права жінок), так і ідеологію суспільних перетворень, метою яких є не тільки суспільна рівноправність, й творення світу, який був би світом також для жінок [...] Загалом ф[емінізм] є ідеологією визволення жінок [...] йому властиві різні дослідницькі методи та теоретичні концепції"[2]. На думку авторки, у фемінізмі методи, теорія і політична практика становлять єдність, що є підставою його універсалізму. Фемінізм зосереджується на процесі витворення самосвідомости, яка є для нього водночас об'єктом і результатом суспільно-політичних дій. Отже, у такому трактуванні фемінізм визначається як теоретична концепція, що виходить далеко за межі соціально-правових проблем статевого рівноправ'я. Крім того, словник подає коротку характеристику найрізноманітніших різновидів фемінізму, наприклад, фемінізм аболіціоністський, анархічний, духовний, культурний, лесбійський, ліберальний, марксистський, радикальний, родинно-сімейний (Domestic feminism), соціалістичний, християнський, фемінізм чорних та ін.

Російське видання „Современная западная философия. Словарь" (1991) визначає фемінізм насамперед як „теорію рівноправности статей"[3]. В об'ємному виданні „Encyklopedia „drugiej płci" (1995) В. Копалінського, повністю присвяченому найрізноманітнішим аспектам життя жінок, взагалі немає статті під гаслом „фемінізм". Українські довідкові та енциклопедичні видання у кращому разі подають статті під гаслом „жіночий рух"[4], натомість фемінізм як його ідеологічна основа окремо не розглядається. Ситуацію в українській історіографії можна пояснити принаймні двома основними причинами. Перша — потужна суспільно-психологічна дискредитація самої лише можливості розглядати фемінізм як поважну теоретичну концепцію, що має підґрунтя та історичну традицію українському суспільстві. Друга — часто невмотивоване нехтування світовими напрацюваннями, зокрема у сфері феміністичної теорії, яку вважають чужою, невластивою національній культурі та ментальності.

Метою цієї розвідки є спроба дати концептуальну характеристику першопочатків історії розвитку ідейних засад українського жіночого руху, зокрема його західноукраїнської моделі, а також простежити ідейно-типологічну співмірність з аналогічними явищами в інших народів.

Навіть коротка характеристика етапів ідеологічного розвитку фемінізму, зокрема у його європейській та американській моделях, потребує згадати ті праці, які тематично та ідейно були попередницями феміністичної літератури XIX—XX ст. Так, 1578 р. в Англії М. Тайлер у передмовах до збірок перекладів релігійних трактатів підкреслювала інтелектуальні здібності жінок і вимагала для них права на освіту. 1589 р. у Лондоні жінка під псевдонімом Джейн Енджe опублікувала трактат

---

[2] Цит. за польським виданням: Humm M. Słownik teorii feminizmu.— Warszawa, 1993.— S. 60—61.

[3] Современная западная философия. Словарь.— Москва, 1991.— С. 315.

[4] Енциклопедія українознавства. Словникова частина.— Париж; Нью-Йорк, 1955—1957.— Т. 2.— С. 693—696.

„Protection for Women“ („Захист жінок“), яким долучилася до традиційно чоловічої полеміки про природу жінки. На думку авторки, тогочасна культурна традиція була перешкодою для свободи та можливостей розвитку жінок. 1600 р. венеціанка Л. Марінелла видала у своєму рідному місті трактат „Le nobilta et eccellenze delle donne et i diffetti, e mancamenti de gli hvomini“ („Про шляхетність і достоїнства жінок, вади і хиби чоловіків“). Твір ще двічі — 1608 і 1621 рр. — був перевиданий. Авторка виступила не тільки прихильницею рівности чоловіків та жінок, а й апологетом вищої досконалости жіночої натури порівняно з чоловічою.

1622 р. французька письменниця Марія де Жарс де Гурней у творі „Рівність чоловіків та жінок“ відстоювала інтелектуальну та моральну рівноцінність двох статей. Прихильником зміни характеру освіти та виховання жінок, допуску їх до навчання в університетах був французький філософ Франсуа Пулен де ля Бар, який 1673 р. опублікував книжку під назвою „De l'egalite des deux sexes, discours physique et moral, ou l'on voit l'importance de fe défaire des Prijugez“ („Про рівність статей з огляду тілесного та морального, з чого випливає потреба відмовитись від упереджень“). 1700 р. Мері Естел анонімно видала у Лондоні книжку „Reflections on Marriage“ („Міркування про подружжя“), що була написана в стилі провокуючої феміністичної полеміки з приводу потреби освіти для жінок і ліквідації чоловічого домінування у сім'ї та суспільстві. Варто також нагадати про спалах феміністичної свідомости у час громадянської війни в Англії у 40-х рр. XVII ст. Тогочасний революційний клімат сприяв творчості Естер Соуернем, Джоан Шарп, Марґарет Лукас Гавендіш, Кетрін Фаулер-Філіпс, Марґарет Аск'ю Фел Фокс, Бессю Пел Мейкін, Афра Бен. Ці авторки чи не вперше в історії апелювали до численної аудиторії жінок, закликаючи здобувати освіту і уможливлювати свою самореалізацію. Вони ідейно сформулювали потребу радикальної зміни становища жінок у державі, суспільстві, родині.

Інтелектуали епохи Просвітництва Вольтер, Руссо, Дідро, Монтеск'є, Гельвецій чимало зробили для розвінчання абсурдности міфу про меншовартість жінки. Вони пристрасно розкритикували сучасну їм систему виховання жінок, феодально-становий шлюб, принизливість для жінок деяких цивільних законів та звичаєвих приписів. Просвітницька теорія „природного права“ та її модифікована теорія „природного поділу“ в соціостатевих ролях трактували людину як суспільного суверена, будь-яку людину, незалежно від походження, суспільного становища, майна. Водночас прихильники цих теорій, ґрунтуючись на ідеї „природного поділу“, відмовляли жінкам у громадянській суспільно-політичній дієздатності, обґрунтовували жіночу нездатність бути суб'єктом історії.

Тезу про людську рівноцінність чоловіків та жінок арґументували переважно у світській літературі. Але навіть у релігійно-церковній полеміці позначився вплив ренесансно-гуманістичного трактування жінки. Лише один приклад: український гуманіст С. Оріховський на Тридентському вселенському соборі Католицької церкви 1547 р. у виступі проти „Закону про целібат“ захищав ідею можливости шлюбу для католицьких священиків. Акцентуючи увагу на чеснотах жінок і на тих моральних благах, які вони приносять у шлюбний союз, С. Оріховський писав: „Основна суть людського життя залежить від жінки, яка робить чоловіка

щасливим такою мірою, що подвоює йому життєвий вік. А це означає, що вона звільняє свого чоловіка від усіх обов'язків, виручає його й не тільки вірна йому, а й примножує потомство, а також завдяки співжиттю з ним оберігає його від розпусної розкоші. Крім того, жінка разом з чоловіком бере участь в управлінні справами, і це, на думку мудреців, вважається найбільшим щастям, вона допомагає у домашньому господарстві, підтримує сім'ю, виховує малих дітей і ні на хвилину не полишає всі турботи. Тож жінка — прикраса для чоловіка, його підпора, і немає нічого щасливішого для чоловіка від неї. Вона підтримує його впродовж усього життя, без неї занепадає дім, руйнується сім'я, появляється сумнівне потомство"[5]. Очевидно, що міркування С. Оріховського були далекі від визнання рівноцінності, зокрема соціальної, чоловіків та жінок, але й вони певним чином розхитували традиційне середньовічне трактування жінки як істоти „нечистої", гріховної та меншовартісної. Згадані публікації були назагал поодинокими винятками і, власне кажучи, мали характер переважно індивідуального протесту. Тоді вони ще не могли створити ідейно об'єднаного потоку літератури, яка б істотно впливала на зміну суспільного трактування ролі та місця жінок у тогочасному житті.

Загальноприйнятим є виокремлення емансипаційного та феміністичного етапів у теоріях та реальній зміні суспільного становища жінок. Основою концепції емансипації є переконання у потребі та можливостях зміни становища жінок у рамках існуючих суспільних структур (патріархальних за своїм характером!). Натомість теоретичні засади феміністичного трактування визволення жінок ґрунтуються насамперед на визнанні потреби глибинних змін цих структур. Власне еволюційна, дуже повільна емансипація людини, відхід від стандартів, приписів, патріархальних звичаїв та традицій у Європі досить виразно простежується від XVI ст. і пов'язана з процесами демократизації суспільства, індивідуалізації особистости та гуманізації культури. Згадана література, практична заанґажованість окремих жінок у політичній, професійно-фаховій, художньо-мистецькій діяльності творили ще малопомітний артефакт жіночої емансипації, який лише згодом ідеологічно артикулювався і, у свою чергу, викликав громадсько-соціальний рух за реалізацію гасел емансипації жінок.

Власне це завдання — створення теоретичної концепції та ідеології фемінізму, зокрема у його класичних моделях ліберального, соціалістичного (соціал-демократичного), марксистського та радикального фемінізму — було виконане упродовж XIX та XX ст. У сучасній історіографії утвердилась схема визначення періодів ідейного розвитку світового жіночого руху. Перший охоплює час від кінця XVIII — до середини XX ст. Другий розпочався у 60-ті рр. XX ст. і триває досі. Відзначимо, що цей досить умовний поділ ґрунтується переважно на аналізі ідейно-теоретичних концепцій жіночого руху Західної Європи та Північної Америки, культурних реґіонів з давньохристиянською та світською гуманістичною традицією, з виразним домінуванням цінностей лібералізму та демократизму. Принципово важливим є перший етап. У той час сформувалися

[5] Оріховський С. Промова у справі закону про целібат // Українські гуманісти епохи Відродження.— К., 1995.— Част. 1.— С. 127.

основні постулати концепції суспільної рівноправности двох стáтей. Визначальними у цьому процесі були маніфестаційна література кінця XVIII ст.[6], зокрема періоду Великої французької революції[*], соціальне вчення Сен-Сімона і Фур'є, ліберально-позитивістська теорія Д.-С. Міла[7], численних його послідовників, соціалістична та соціал-демократична ідеологія[8].

Ідеологія емансипації жінок формувалась у контексті світовідчуття та світобачення культурних епох (романтизму, позитивізму та модернізму), які мовою художньої інтерпретації та наукового пізнання, новими морально-етичними нормами відчутно змінювали усталені стереотипи патріархальної моделі світу. Окремо варто підкреслити взаємозв'язок розвитку ідеології емансипації жінок та розвитку історіографії гуманітарних, зокрема історичних та соціологічних, досліджень того часу. Чи не найяскравішим прикладом може бути поява 1861 р. книжки Й. Баховена „Das Mutterrecht" („Матріархат"), яка не тільки дала потужний імпульс до наукового обговорення проблеми суспільного становища жінок у ранніх формах культури[9], [redacted] й сформувала на рівні масової свідомости стійку, правда, дещо схематизовану культурну міфологему про полярність двох глобальних періодів людської історії — матріархату та патріархату. Ще одна [redacted] численних ілюстрацій. Різко неґативним впливом на суспільне трактування емансипації жінок був науково-теоретичний розвиток психіатрії на зламі XIX—XX ст., зокрема концепції психоаналізу. 1895 р. З. Фройд та Й. Броєр опублікували працю під назвою „Студії над істерією", в якій істерію трактували як суто жіночу хворобу. Подальший розвиток класичного психоаналізу, зокрема в теорії сексуальности, спирався на стандарти та цінності типово маскулінної цивілізації, [redacted] тому не міг об'єктивно та всебічно аналізувати психіку особистости чи то чоловічої, чи то жіночої стáті[10]. Більше того, максимально спрощена трансформація психоаналізу [redacted] масову свідомість та масову культуру часто зводилась до поширення тези „анатомія — це доля", до різноваріантного тиражування фройдівської концепції „нестабільности" жіночої психіки та ін.

Найхарактернішою особливістю першого етапу ідейного розвитку жіночого руху була чіткість [redacted] окресленні проблеми — суспільна дискримінація жінок, насамперед у сфері освіти, праці, права і політики. Відповідно формувалися і завдання жіночого руху — досягнення суспільної

---

[6] Wollstonecraft M. A Vindication of Woman.— London, 1792.

[*] 1791 р. Олімпія де Гуж підготувала один з визначальних для європейського фемінізму документ „Декларація прав жінки та громадянки".

[7] Mill J. S. The Subjection of Woman.— London, 1869.

[8] Bebel A. Die Frau und Socialismus.— Leipzig, 1879.

[9] Докладніше див.: Косвен М. О. Матриархат. История проблемы.— Москва; Ленинград, 1948.

[10] Засади класичного психоаналізу в трактуванні жіночої психології зазнали порівняно толерантної критики в колі спеціалістів-психоаналітиків у 20-ті рр. XX ст. (наприклад, Хорни К. Уход от женственности // Хорни К. Женская психология.— Санкт-Петербург, 1993.— С. 26—40), а згодом тотального заперечення у феміністичній літературі 60—70-х рр. XX ст. (Firestone S. Notes from the First Year.— New York, 1968; Firestone S. The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution.— New York, 1970; Millett K. Sexual Politics.— New York, 1970). Але очевидним є факт, що будь-яка інтерпретація психоаналізу, в тому числі й феміністична, [redacted] може обійтися без звернення до спадщини З. Фройда.

повноправности жінок на взірець чоловічої. Загальноприйнята модель „чоловічої" соціалізації ставала своєрідним зразком і для жінок. Ідеї-гасла „Всі чоловіки та жінки створені рівними", „Чоловік і жінка — рівноцінні як соціальні індивіди", „Розширення прав жінок" здобували щораз більше прихильників, а поле для інтерпретації та реалізації цих ідей було практично у всіх сферах тогочасного суспільного та культурного життя, у більшості тогочасних інституцій. Феміністська ідеологія та конкретні вимоги жіночого руху на першому етапі стосувалися насамперед прав та можливостей жінок отримати освіту, мати рівні з чоловіками громадянські права, зокрема право на працю, право участи у голосуванні, право на розлучення, рівні з чоловіками майнові права та ін. На зламі XIX і XX ст. термін фемінізм часто сприймався як синонім суфражизму, ідеологічної та організаційної течії в жіночому русі, основною вимогою якого було законодавче надання жінкам активного та пасивного виборчого права. Поширеною була ілюзія, що правова рівноправність стáтей логікою своєї реалізації поступово приведе до їх соціально-культурної рівности. Законодавче визнання громадянських, зокрема виборчих прав жінок, що в більшості європейських країн відбулося у перші два десятиліття XX ст., зробило актуальним завдання навчитися користуватися наданими правами, інтегруватися на рівних у „чоловіче" суспільство через освіту, економіку, культуру, політику. Очевидно, в історії ідейного розвитку жіночого руху першого етапу проблема соціально-правової рівноправности була домінуючою. Це навіть дало підставу деяким дослідникам зробити висновок, що в той період не було конфліктів з приводу ідеології, бо вона майже не була артикульована. Ранній жіночий рух був просто боротьбою за розширення тих природних прав, які чоловіки вже мали[11].

У деяких дослідженнях тиражується думка, що лише з 60-х рр. XX ст. чітко формуються згадані вже напрями фемінізму (ліберальний, соціалістичний, марксистський, радикальний), а у 80—90-ті рр. кількість „фемінізмів" сягала вже десятків[12]. Принципова новизна другого етапу полягає у постмодерністичній інтерпретації стáті як соціокультурного конструкта. Варто звернути увагу на те, що ідейна та ідеологічна різноманітність феміністичних теорій останніх десятиліть в очах окремих дослідників начебто применшує значення розвитку ідей жіночої рівноправности і пошуку соціокультурної ідентичности жінок та шляхів їх самореалізації попереднього періоду. В історії феміністичного руху увагу варто акцентувати насамперед на ідеях та їх практичному втіленні саме у XIX та першій половині XX ст. Власне тоді були сформульовані класичні ідеології фемінізму і навіть накреслилися ескізи концепцій радикального, психоаналітичного, екзистенціального, екологічного, культурного та інших фемінізмів, які набули поширення вже у другій половині XX ст.

Поділ на два періоди у розвитку феміністичних теорій є, безперечно, умовним і максимально схематичним. Конкретніші хронологічні рам-

---

[11] Ryan B. Feminism and Women's Movemen. Dynamics of Change in Social Movement. Ideology and Activism.— New York, 1992.— P. 17.

[12] Темкина А. Многоликий феминизм // Феминистская теория и практика: Восток—Запад.— Санкт-Петербург, 1996.— С. 9—10.

ки можна встановлювати лише на рівні національних моделей ідеології статевої рівноправности. Феміністична ідея в контексті української культури та жіночий рух у контексті українського суспільно-політичного життя мали по суті два варіанти розвитку — західноукраїнський та наддніпрянський. Очевидними є загальнонаціональні спільні риси, але водночас є й істотна різниця між цими реґіонами. Основні відмінності творили обставини державно-політичного життя, які багато [redacted] чому визначали характер ідеології жіночих організацій. Розвиток культури як на загальноімперському, так і на територіально-реґіональному рівні теж істотно впливав на характер та поширення ідеологій фемінізму. Західноукраїнський варіант мав принаймні дві особливості. Перша — виразно національний характер жіночого руху і можливість формувати феміністичну свідомість як складову власне національної свідомости та національної культури. Друга — тяглість і неперервність історичного розвитку до 1939 р., що був типологічно споріднений з відповідними явищами та процесами у західно- та центральноєвропейському реґіонах. Натомість у Наддніпрянській Україні [redacted] великими труднощами формувалися саме національні жіночі організації, яким у зв'язку [redacted] історичними умовами так і не вдалося пройти завершений цикл розвитку[13]. Зокрема, класичний для європейського розвитку період ліберального фемінізму був нетривалим та неповним. Феміністична ідеологія у європейській частині Російської імперії, на українських землях зокрема, формувалась переважно за російсько-імперським принципом[14], так і не дійшовши до створення її розвинених національних варіантів.

Ідея емансипації жінки в контексті світогляду романтизму

Початок історії українського жіночого руху, а відповідно й ідеології фемінізму, дослідники, як правило, пов'язують з виникненням перших жіночих організацій, виходом у світ перших феміністських видань. З огляду на це відлік треба вести з 80-х рр. XIX ст. (1884 р. — створення першого українського жіночого світського товариства у Станіславові, 1887 р. — поява феміністського за характером літературного альманаху „Перший вінок"). Але ще задовго до цих подій проблема „жінка і суспільство" стала об'єктом публічного обговорення, активно формувалася концепція про природу, покликання та спеціальне призначення жінки. Як учасниці жіночого руху та творці його ідеології[15], так і пізніші дослідники-історики[16] відзначали дещо спізнене сприйняття ідеї емансипації жінки галицьким суспільством порівняно із західноєвропейськими країнами. Але феномен „спізнености" та „консервативности" у цьому питанні

[13] Докладніше див.: Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX — початку XX ст. Сторінки історії.— Одеса, 1998.

[14] Айвазова С. Русские женщины [redacted] лабиринте равноправия.— Москва, 1998.— С. 12—66, 151—405.

[15] Кобринська Н. Руське жіноцтво в Галичині [redacted] наших часах // Перший вінок.— Львів, 1887.— С. 79.

[16] Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки [redacted] громадському житті України. 1884—1939.— К., 1995.— С. 26—27.

був властивий Австро-Угорській імперії загалом[17], зокрема полякам і українцям у Галичині.

Українська та польська суспільність у Галичині перебувала в дуже складному взаємозв'язку за формулою „діалог—протистояння". Що стосується сприйняття та трактування суспільного становища жінки, міркувань про її природу, зокрема у першій половині XIX ст., то спостерігаємо значну тотожність. Національна відмінність проступала лише в питаннях патріотизму (польський чи руський) та громадянської повинности жінок. Очевидно, не варто нехтувати тією обставиною, що польське суспільство у Галичині мало незрівнянно кращі, ніж українське, матеріально-фінансові засоби, а це позитивно впливало насамперед на рівень освічености жінок, на можливості їх організаційної діяльности, хоч би і доброчинно-харитативної. До того ж польське суспільство на відміну від українського мало численну та структуровану верству суспільної еліти і так звану середню верству, яка творила чи не найкраще середовище для сприйняття та поширення ідеї емансипації жінки. Дуже часто ідейні засади романтичного трактування природи та призначення жінки, висловлені польськими авторами та тиражовані у багатьох виданнях, з ентузіазмом сприймала українська суспільність у Галичині. Одним з прикладів може бути вплив, який мала публіцистична та педагогічна спадщина К. Танської-Гофманової[18]. Найвідоміша її публікація „Pamiątka po dobrej Matce" (1819) є зразком поєднання традиціоналізму з новими, як для того часу, ідеями. У галицькому суспільстві знайшли відгук та поширення як її традиційний погляд на жінку, єдине покликання якої бути дружиною і матір'ю, так і новаційні міркування щодо системи обов'язкової жіночої освіти та ролі жінок у національно-патріотичному русі. Заклик до захисту та плекання рідної мови, народних звичаїв, постулат про навчання рідною мовою знайшли відгук не тільки в польському, а й в українському суспільстві.

Романтизм культивував гуманістичну традицію, ускладнив та урізноманітнив погляди на людину-індивіда порівняно з попередніми культурними епохами. Правда, пояснення природи чоловічого та жіночого начала традиційно подавала теорія „природного поділу" між ста́тями, одна з найконсервативніших та найтриваліших щодо сили впливу на суспільство. В основі цієї теорії — теза про біологічну різницю між ста́тями, що формує психосоціальні відмінності, а відповідно й соціальний статус жіночої ста́ті. Аґресивність, раціональний інтелект, сила, творчий потенціал — риси, що властиві чоловікам, пасивність, підпорядкованість, почуттєвість, доброта та терплячість визначають природу жінки. Згадувана вже К. Танська-Гофманова писала про покликання жінки „бути другою у суспільстві, швидше допомагати, ніж діяти [...] охоче виконувати чужу волю, а не свою; більше жити в інших, ніж у собі; не шукати нових доріг, а йти второваними; не сягати далеко, а бачити весь світ у своєму домі, щастя біля себе; зберігати простоту

---

[17] Zaar B. Frauen und Politik in Österreich, 1890—1934 // Good D., Grandner M., Maynes M. (Hg.) Frauen in Österreich. Beiträge zu ihrer Situation im 19. und 20. Jahrhundert.— Wien; Köln; Weimar, 1994.— S. 50.

[18] Докладніше див.: Hulewicz J. Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX.— Kraków, 1939.— S. 26—43.

духу, почуття поміркованости, скромности; бути [...] земним ангелом, який молиться, кохає, доглядає та вчить дітей"[19]. Далі авторка виносить майже присуд — „діяльність інтелектуальна не має у нас [жінок.— ***О. М.-Р.***] тяглости і сталости, ми [...] мало здатні до опанування наук високих і точних, до цілковитого посвячення інтелектуальній праці без шкоди для жіночої привабливости та здоров'я. Тому не можемо бути геніями, як чоловіки, і жодна [redacted] нас чи то [redacted] ремеслах, чи то в мистецтві, чи то [redacted] науці, чи [redacted] літературі не зробила винаходу, не створила шедевру; жодна не має творчої влади, жодна не здатна піднятися, не завдячуючи вроді, з лона темноти і несвідомости до світла та слави"[20].

Відзначимо, що лише окремі видання, присвячені проблемі виховання та освіти жінок першої половини XIX ст., мали послідовний (або хоч частково) феміністичний характер (наприклад, брошури: А. Гольст „Про прагнення жінок до вищого духовного розвитку" (1802), К. Фоуґуе „Листи про мету та напрямок жіночої освіти" (1810). Більшість праць були написані з консервативних, значно рідше з ліберально-поміркованих позицій. У книгозбірні львівського Народного дому була книжка під красномовною назвою „Призвание женщины", видана у Санкт-Петербурзі 1840 р. Анонімний автор уважав інтелектуальну рівність чоловіків та жінок смішною та абсурдною, а покликання жінки визначав так: „Жити у скромній невідомості"[21].

Львівський москвофільський жіночий часопис „Лада" у статті „Призначеніе женского пола" твердив, що жінки „должны быти мудрыми, прозорливыми, любви достойными супругами, вѣрными, рачительными матерями, мудрыми, ощаджающими домостроительницами"[22]. А у статті „Наружность женщины" давалася порада: „Старатись подобатися мужчинѣ, пріобрѣсти себѣ и сохранити его любовь, [redacted] сію любовою ущасливляти его"[23].

Типові для того часу міркування про природу жінки висловив о. Теофіл Глушкевич у нарисі „Умственное выхованье дівчат": „Головные свойства женского характера суть: нежность чувства, мягкість, лагідність, тихість, більше склонности впечатления принимати, нежели самостоятельно на вне делати, легкая побудительність и движимість, а однакож много внутренней постоянности для стерпимости отже розличных печалей и терпений більше сотворены они, нежели мужскій пол, меньше фізичної сили, проте більше боязливости, но и більше скромності, стидливості, більше чувства для красоти и приятности, менше пристрастности і горячності, [redacted] більше глубокого чувства. Для того більше способні вони суть для житиия внутреннего, чувствительного и сердечного, нежели для внешнего; більше для тихих і лагідних чеснот; других ущасливлювати, нежели для великих, героичных дел [...] більше для угодності, нежели для обладания, більше для силы серца, нежели ума"[24]. Водночас автор

---

19 O moralności dla kobiet przez autorkę Pamiętki po dobrej Matce.— Kraków, 1848.— S. 20.

[redacted] Там само.— S. 40.

21 Призвание женщины.— Санкт-Петербург, 1840.— С. 93.

22 Призначеніе женского пола // Лада.— 1853.— Ч. 2—3.— С. 9.

[redacted] Наружность женщины // Там само.— Ч. 9.— С. 67.

[redacted] Гл[ушкевич] Т. Умственное выхованье дівчат // Учитель.— 1872.— Ч. 41.— С. 162.

визначив типові, на його думку, неґативні риси психіки та характеру жінок, зокрема буйність фантазії, романтичний спосіб мислення, забобонність, фанатизм, марнославство, кокетство, схильність до роздратувань і надмірної почуттєвости, знеохочення та бездіяльности, впертість і непокора, гордість і ненависть[25].

Часопис „Учитель“ 1870 р. у декількох номерах умістив статтю під назвою „Афорисмы в справі виховання дівчат“. Декілька найхарактерніших міркувань: зразкова жінка це — „добра жінка, добра матерь и добра господиня, а при том всем еще добра патріотка руска“[26]. Завдання жінки — „стояти с пожитком и с любовію мужеви при боку и в любові и в житю для других (муж, діти, сродники) глядати свого найвищого счастья“. „Женщина для мужчины придана, а не йому піддана“[27]. „Лучша дівчина недоучена, нежели переучена“[28]. Водночас підкреслено потребу навчання дівчат: „У мужчини мусить бути горою розум, у женщины чувство. Те, що дівчатам присвоїтся з области науки и штуки, не має служити до того, щоб тим дівчата межи людьми блищали, но щобы сами усовершалися и до свого будущого звання — доброй жены и господині приготовлялися [...] Наукове образованье повинно служити до того, щобы их характер выобразовати [...] Наука математики послужить до того, щоб у дівчат усторонити склонность до мечтания, задумчивости, пересады в чувствах, що некоторим дівчатам есть вроджене. Смысл релігійний и побожні почуття творятся найкраще через науку релігії і історії натуральної. Склонность до забобонів, усунеся найскорше через науку фізики“[29].

Засадничою педагогічною ідеєю (і водночас практикою) того часу була ідея про обов'язкове окреме навчання хлопців та дівчат. Ця ідея була логічним наслідком і утвердженням концепції про „природний поділ“. Але мізерне фінансування шкільництва, особливо державного, в Австро-Угорщині часто не давало змоги створювати у селах та невеликих містечках школи окремо для дітей різної статі[30]. І як наслідок — діти вчилися разом, особливо після 1872 р., коли було запроваджено обов'язкову початкову освіту для дівчат. З цього приводу характерною є публікація анонімного автора в часописі „Учитель“ на тему „Що робити, якщо хлопці та дівчата разом вчаться в одному класі?“ Автор різко критикує доволі поширену в Галичині ситуацію, коли „учителі трактують дівчата так само, як і хлопців [...] дівчата сидять помішані разом з учениками, учителі [...] учат їх так само як хлопчиків“[31]. А педагогічні рекомендації були категоричними: „Ніколи не можна позволити на тое, щоб дівчатка сиділи разом з хлопчиками в одной лавочцы [...] не випус-

---

[25] Гл[ушкевич] Т. Умственное выхованье дівчат.— С. 162.

[26] Афорисми в справі виховання дівчат // Учитель.— 1870.— Ч. 26.— С. 102.

[27] Там само.— Ч. 27.— С. 106.

[28] Там само.— Ч. 26.— С. 102.

[29] Там само.— Ч. 27.— С. 106.

[30] Про поширення такої практики див.: Czajecka B. „Z domu w szeroki świat...“ Droga kobiet do niezależności w zaborze austriackim w latach 1890—1914.— Kraków, 1990.— S. 52—53.

[31] Як делати, если сушь хлопци и дівчата в одной клясі на науці? // Учитель.— 1869.— Ч. 29.— С. 115.

кати на двір ніколи хлопчики і дівчата разом“[32]. Ігри дітей на перерві теж мають відбуватися окремо, при тому дівчатам не можна „скакати, сильно бігати“[33] тощо.

Стереотипні нормативи чоловічої та жіночої ролі тяжіли над людьми практично все життя; особливо активно вони формувалися в умовах сім'ї. Прикладом можуть бути статті у львівському журналі „Домъ и школа“ за 1863 р., які декларували морально-етичний ідеал батька та матері. Романтично-ідилічні уявлення про батьківство та материнство подані у формі теоретичного викладу, позбавленого живого чуття та психологічної мотивації. Батько традиційно має бути „отцем, опікуном, захисником, приятелем, порадником“[34], мати — сповнена посвяти, жертовности та християнської терпеливости[35].

Така стереотипізація рис статевих категорій („мужність“ і „жіночність“) дуже повільно змінювалась. У цій еволюції варто підкреслити насамперед роль романтизму як ідеології та світогляду. Романтичне трактування людини як повноцінного, різнобічного духовного та соціального індивіда дає підстави для висновку: чоловік і жінка створені Богом; вони „різні зовнішньо, але рівні в духовності своєї істоти, обоє мають безсмертну та божественну душу“[36]. Однією з центральних у світогляді романтизму була ідея євангелізації світу, яка надзвичайно високо підносила значення почуттєвости, доброти, моральности, тобто тих чеснот, які приписували переважно жінкам. Висловлювалась навіть думка, що саме через жінку людство має зв'язок з Богом[37]. Епоха романтизму остаточно зняла з жінок середньовічне тавро демонічности, їх первородної гріховности. Натомість може навіть з дещо надмірною екзальтованістю підкреслювала їх моральність, толерантність, самозречення та самопосвяту, побожність та доброту.

Розвиток національно-патріотичної ідеології у першій половині XIX ст. зумовив і нове трактування жінки у національному житті. У народів, які не мали власної державности, проблема національно-державної самореалізації стає визначальною. Суспільство поставило нові вимоги до жінок: вони повинні формуватись як свідомі громадянки і брати дієву участь у національно-патріотичних акціях, а також виховувати дітей як патріотів нації. Ці вимоги трансформуються у надзвичайно поширений національно-культурний ідеал самозреченого і навіть трагічного материнства. Правда, межі можливої заанґажованости жінок, жінок-матерів до культурно-національного, національно-патріотичного, церковно-релігійного життя ще не були чітко означені. Участь жінок у національно-визвольному русі трактувалася по-різному. Насамперед вважали, що жінка має бути обізнаною з життям народу, знати національну мову, історію, літературу, мистецтво. Популярним було твердження про те, що для громадянської позиції жінок дуже багато важить одруження, бо „мусить вибрати чоловіка з гарячою любов'ю до народу, матеріально

32 Як делати, если сушь...— С. 115.
33 Там само.— С. 116.
34 Назначеніе отца родины // Домъ и школа.— 1863.— Ч. 2.— С. 1.
35 О назначении матери // Там само.— Ч. 3.— С. 1.
36 Myśli o stanowisku kobiety w przyszłości.— Poznań, 1849.— S. 1.
37 Там само.— S. 7.

незалежного [...]“[38] Водночас з патріотичного обов'язку жінки мали б створювати „дитячі та лікарняні заклади, сирітські притулки, літературні, артистичні, філантропічні товариства“[39]. Зразки патріотизму галицькі українці вбачали насамперед у житті так званих історичних жінок[40], а також у дієвій участі жінок у національно-визвольній боротьбі найближчих сусідів, зокрема поляків[41].

Суспільні вимоги, культурно-національні ідеали, що стосувалися жінок, були сповнені протиріч. Зокрема, засадничо різними були концепція „природного поділу“ між статями, відповідна її екстраполяція у суспільні відносини і визнання за жінкою такої ж, як і у чоловіка, божественної душі, моральности, інтелекту та патріотичної повинности.

Галицька — як польська, так і українська періодика, художня література артикулювали ці суперечності. Під цим оглядом варто звернути увагу на так звані видання для жінок першої половини XIX ст. Лише деякі з них мали чітко окреслений феміністичний характер, наприклад, французька газета „La femme liebre“ (1832), німецька — „Frauen Zeitung“ (1852). Але більшість видань для жінок мали на меті формувати переважно традиційно-консервативний тип соціальної жіночої поведінки. Серед галицьких польських видань такого типу львівський „Dziennik Mód Paryskich“ (1840—1849), краківський часопис „Niewiasta“ (1860—1863), львівський — „Wianki“ (1862), „Kalina“ (1866—1870), „Dziennik Mód“ і „Mody“ (1872—1876). Аналогічні за змістом, хоч і менш численні та поліграфічно скромніші галицькі українські видання — москвофільський часопис „Лада“ (1853), „Русалка“ (1868—1870), альманах „Перемишлянка“ (1861). На початку 70-х рр. XIX ст. планувалося видавати у Відні жіночий часопис „Русская зазуля“, головною спрямованістю якого мала б бути патріотична робота серед жінок[42]. Правда, ці плани не вдалось зреалізувати. Періодика такого типу була об'єктом насмішок та їдких дотепів уже для сучасників, а згодом потрапила під немилосердну критику учасниць жіночого руху, літературознавців[43]. Очевидно, варто погодитись з висновком про суспільний консерватизм і визнати правильною думку про реакційність цих видань. Разом з тим такі часописи задекларували потребу окремих видань для жінок як аудиторії зі специфічними інтересами (інша річ, як розуміли та трактували ці інтереси!). Часто саме такі видання доносили до жінок суперечності між традиційно-патріархальним образом жінки і новим, ще до кінця не сформованим жіночим прообразом, що втілював ідею просвіти та патріотизму. Зокрема, редакція

[38] Myśli o stanowisku...— S. 33.

[39] Там само.— S. 30.

[40] В. К. Впливъ матери на дитину // Сборникъ отечественный.— Вѣдень, 1855.— Ч. 1.— С. 3—4; Ч. 3.— С. 6—7, 10—11.

[41] Трусевич С. Участие женщин Галиции в польском национально-освободительном движении конца 50 — начала 60-х годов XIX в. // Вопросы первоначального накопления капитала и национальные движения в славянских странах.— Москва, 1972.— С. 128—135.

[42] Кореспонденціи „Слова“ // Слово.— 1873.— № 8.— С. 2.

[43] Кобринська Н. Руське жіноцтво...— С. 79—84; Малицька К. Про жіночий рух.— Львів, 1904.— С. 5; Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1880 р.— Львів, 1910.— Т. 1.— С. 171—172.

часопису „Русалка" підкреслювала потребу освіти для жінок, широкого їх залучення до громадських справ[44]. У часописі вміщена інформація про активізацію європейського жіночого руху, зокрема про англійських жінок, які домагалися політичних прав, про заснування жіночих організацій у Німеччині та Англії[45], про перші кроки львів'янок у справі заснування у місті навчальних закладів для жінок та про наміри створити жіноче товариство.

Львівський часопис „Dziennik Mód Paryskich" 1841 р. надрукував статтю Й. Добжанського „Жінка", у якій автор дійшов висновку, що уявлення про типові риси характеру чоловіків та жінок не є незмінними, а визначаються історією та культурою: „Віками розвивався творчий дух чоловіків, водночас історично формувалася щораз більше пасивність жінок"[46]. Автор стверджує, що жінка „має здібність як до чуттєвого, так і до інтелектуального заняття", а занедбати дані Богом здібності означає грішити проти себе і Бога. Й. Добжанський доводить: „Помилковим є поширений погляд, що жінка в історії завжди мала підпорядковане становище". Прослідковуючи зміну становища жінок у суспільстві Стародавнього Сходу, античности та середньовічної Європи, автор пише: „Чоловік емансипує її [жінку.— *О. М.-Р.*] щораз то більше [...] підносить на рівень зі собою". Уникнути підпорядкованого становища жінки, на думку автора, можна шляхом збалансування сфери сімейного та публічного у житті жінок. Як має відбутися таке збалансування? На це запитання автор відповіді не дав. Інше львівське видання для жінок — часопис „Wianki" (редактор Юлія Ґочалковська) 1850 р. надрукував серію статей під назвою „Листи брата до сестри" К. Відмана. Засадою автора було переконання, що „нема інтелектуальної та моральної різниці між жінкою та чоловіком [...] жінка має ті ж здібності, що і чоловік [...] вона може бути акторкою і творцем, може глибоко мислити, може бути героїнею, що бореться, вченим, виконувати обов'язки державного службовця"[47]. Але виховання жінок і вимоги суспільства до них, на думку автора, завжди були іншими, ніж у чоловіків. Майже з позицій концепції XX ст. про ґендерну рівновагу звучало запитання: „Чому від чоловіка жадаємо більше, ніж щоб був тільки сім'янином, батьком; чому хочемо, щоб був громадянином, воїном, людиною думки, науки і чину?"[48] Автор ставив під сумнів доцільність завдання моралістів — утримати жінку в замкненому колі дружина—матір. І переконував читачів, що, крім дороги до традиційного покликання, перед жінкою відкрита „величезна діяльність у духовному, релігійному, громадському, товариському житті"[49]. А на запитання „чи може жінка бути акторкою, письменницею, займатись політикою", відповідає, що займатися цими справами „часто є її обов'язком". Правда, відразу застерігає, що професійно-фахова діяльність жінок не повинна випливати з такого поширеного жіночого кокетства. Повноцінна

[44] Наше газетярство // Русалка.— 1868.— № 2.— С. 26—27.

[45] Становище женьщинъ // Русалка.— 1868.— № 7—8.— С. 116—117; Права женьщинъ // Там само.— № 5.— С. 80.

[46] Dobrzański J. Kobieta // Dziennik Mód Paryskich.— 1841.— № 22.— S. 174.

[47] Widman K. Listy brata do siostry // Wianki.— 1850.— № 17.— S. 19.

[48] Там само.

[49] Там само.— № 20.— S. 16.

освіта жінок і масова фахово-професійна діяльність — єдиний шлях, на думку автора, їх самореалізації. Тільки такі жінки „можуть бути половиною людства, іншою половиною якого є чоловіки“[50]. Автор навіть твердить про потребу внести так звані жіночі цінності (почуттєвість, доброту, толерантність) у суспільно-публічне життя. В умовах консервативно-патріархального укладу галицького життя, при повній відсутності можливостей для жінок здобувати повноцінну освіту, не кажучи вже про можливості фахової діяльности, заклик автора до жінок займатись лікарською справою, юриспруденцією, наукою та іншими подібними справами звучав доволі революційно.

В ідеології націоналізму (поляків, українців та інших) вибудовувалась логічно зумовлена залежність — ідея і практика національно-визвольного руху потребували дедалі більшої кількости заанґажованих прихильників, у тому числі жінок, патріотично вихованого молодого покоління, що значною мірою залежало від матерів, які, аби відповідати ідеалові матері-патріотки, мусили отримати належну освіту.

Українська громадськість Галичини була майже одностайною у критичній оцінці ролі, яку відігравали жінки у суспільно-громадському житті. Газета „Слово“ не раз констатувала, що жінки в Галичині — це та велика частина руського населення, яка залишена поза увагою суспільства, усунена від участі у культурному житті, [illegible] також відсутність будь-якої жіночої освіти. Те ж видання подало міркування анонімного автора: „Девушки наши як росли так и ростуть без образованія на русских началах. По той причине намножилось у нас довольно „Ванд“ [...] по той то причине женщины наши суть равнодушными [illegible] делах народных; оказують весьма мало житья русского, а некоторые жиють якобы на сором Руси [...] Мы видим, что у людей, которых держат за патриотов русских, сыны, [illegible] особенно дочки, суть польского духа, польского воспитания“[51]. „Слово“ фіксувало, що батьки здебільшого не бажали посилати до школи дочок, що створення руських дівочих шкіл затягувалося на десятиліття, [illegible] чинні школи з тогочасною системою освіти та виховання сприяли ополяченню та винародовленню руських дітей[52].

У полемічному запалі анонімний автор у часописі „Зоря галицька“ у статті „О нежном поле і влиянию его на народность нашу“ твердив, що матері є „основою нашого блага, правительками почуттів наших, але вони є винительки безчувствія і беззаконій наших“, бо саме вони формують національних перекинчиків. „Нині не один русин матери своєї должен свое нещастие, свою ганьбу і проклятіе народа целого“[53]. Правда, авторові арґументовано заперечувала якась Анна з-над Дністра і наполягала, щоб „за безчестие и беззакония сынов“ звинувачувати не тільки матерів, [illegible] й школу та суспільство загалом[54].

---

[50] Widman K. Listy brata do siostry.— S. 19.

[51] М.К. Умственное образование девчат // Слово.— 1873.— № 108.— С. 1.

[52] О руских дѣвочихъ школахъ въ Галичинѣ // Слово.— 1866.— № 55.— С. 1—2; В деле воспитания наших девочек // Слово.— 1879.— № 10.— С. 2.

[53] О нежном поле і о вліянию его на народность нашу // Зоря галицка.— 1851.— № 17.— С. 138.

[illegible] Анна з над Днестра. Изъясненіе статіи „О влиянію нежного пола“ // Там само.— № 29.— С. 233—235.

Характерною є публікація у часописі „Карпатъ" (Унгвар) за 1876 р. Анонімний автор обирає назву для своєї статті „Женскій вопрос у насъ", що свідчить принаймні про ознайомлення з тогочасними поширеними термінами і названими ними суспільними явищами. Залишаючись послідовним апологетом традиційного для жінки кола діяльности, в якому „жити и умераты должна"[55], автор зі здивуванням та навіть з легким осудом пише про консервативний та замкнуто-патріархальний стиль життя дружин священиків, мабуть, найвідомішої йому категорії жінок. Не побачивши жодного прояву їх зацікавлень суспільно-громадськими справами, автор обмежився замальовками найбільш поширених психологічних типів жінок зі середовища священиків. Рекомендація автора була скромною і вже на той час традиційною — більше дбати про освіту жінок. Але періодичні видання деколи були значно сміливішими та радикальнішими, даючи поради та рекомендації щодо бажаної для українського суспільства моделі суспільної поведінки жінок, пропаґуючи досвід їх емансипації в інших країнах. Як зразок для наслідування часопис „Слово" подав докладну інформацію про жіночу освіту в містах Російської імперії, підкресливши, що „в Росии уже перестают смотрети на женщину як на якуюто куклу, которую нужно только наряжати да возити в гости и на балы, а на ню начинают смотреть яко на труженицу, на полезного члена семейству, обществу и государству. Здесь одни женщины служат обществу яко докторы медицины, другие занимают официальные должности телеграфисток, касирок, третьи состоят учительницами гимназий, уездных и приходских училищ"[56]. Декілька років пізніше В. Равський у тому ж часописі зауважив: „В новейших временах почти у всех просвещенных народов Европы женщины приобретают ширшее становище в обществе, чем перестают быть теми несчастными сотвориньями, которые ожидают „смилования" со стороны першого-лучшего жениха [...] Наука и высшее воспитание есть для них тем более нужными, ибо они занимают потом самостоятельные становища в обществе яко чиновник при почтах, телеграфах, яко учительки народни, ба даже яко лікари"[57]. У статті „Из жизни белоруской женщины" зроблено висновок: „Женщина терпит и в домашней жизни, и в обществе, точно природа не дала ей таких же рук и глаз, как мужчине, и название „женщина" должно ей служить укором! [...] только труд может сделать женщину самостоятельною, но такой труд, который бы давал ей средство: жить независимо от мужчины"[58].

Очевидно, міркування про становище жінок у тогочасному суспільстві, про їх роль, реальну та очікувано-бажану, стосувалися порівняно вузького соціального кола, переважно духовенства, нечисленної ще світської інтеліґенції, так званої середньої верстви. Селянки у той час — об'єкт фольклорно-етнографічних студій, типажі художніх творів, їх становище — ще не стали предметом глибокого соціально-публіцистичного аналізу.

---

[55] В. Ш. Женскій вопросъ у насъ // Карпатъ.— 1876.— № 12.— С. 3.

[56] Из Киева // Слово.— 1873.— № 83.— С. 2.

[57] Равскій В. Способ, яким би можно наилучше возможным сделати воспитание нашей мужеской и женской молодежи // Слово.— 1879.— № 51.— С. 2.

[58] Из жизни белоруской женщины // Там само.— 1880.— № 113.— С. 1.

Варто також відзначити один, на перший погляд, парадоксальний факт: 1857 р. у Львові в умовах, здавалося б, майже монолітних патріархально-традиційних уявлень про місце жінки в суспільстві вийшла брошура Юлії Ґочалковської („Kobieta czyli historia łzy i śmiechu“ oryginalnie napisana przez Julię G.“), в якій вона заманіфестувала позицію різкого спротиву ідеї емансипації жінок. Парадокс полягає в тому, що ця публікація є запереченням, критикою ідеї, яка нібито й не мала на той час поширення у галицькому суспільстві. Авторка виступила не тільки як апологет традиційної ролі жінки в домі та сім'ї, а й переконаним критиком постулатів емансипаційного руху жінок. Ці постулати вважала утопією, мрією, хибними та нереальними, що суперечать природним силам та здібностям жінок. Ю. Ґочалковська їдко висміяла фахово-професійну діяльність жінок. До речі, клерикальні антиемансипаційні погляди дещо пізніше висловлювались у краківському часописі для жінок „Niewiasta“. Появу різко антифеміністичних публікацій на зламі 50—60-х років XIX ст. можна трактувати як реакцію на поширення емансипаційних поглядів. Ще одним поясненням може бути твердження про те, що антифеміністичні публікації були своєрідним попереджувальним ударом по ідеології, яка загрожувала усталеним поглядам і нормам суспільного життя.

Окремим об'єктом дослідження є трактування жінки в художній літературі доби романтизму[59]. Найяскравішою новою рисою літературних жіночих характерів західноєвропейських романтиків була так звана почуттєва емансипація, майже маніфестаційно підкреслена у творчості Жорж Занд. В українських романтиків художньо-образна інтерпретація жінки відбулася у двох найпоширеніших моделях. Перша — жінка-страдниця, жертва обставин власного життя, та, що вічно терпить тягар соціального й національного гніту. Друга — ідеалізована жінка як втілення моральних чеснот.

Стосовно жіночих образів у творчості галицьких літераторів варто згадати міркування В. Лева. Про жіночі постаті у творчості М. Шашкевича він писав: „Як майбутній священик він дивився на жінку як майбутню дружину і матір, виховницю дітей, порадницю свого чоловіка, а також порадницю своїх парохіян, головно сільського жіноцтва. Тому в його творах заступають радше пасивні, ніж активні жіночі постаті, одначе шановані і цінні в громаді“[60]. І далі: „Це немов типи сільських дівчат, узяті з народної пісні, часто пасивні, здані на опіку мужчини, милого чи батька-матері“[61]. Інтерпретацію ідеї жіночої емансипації в українській художній літературі пізніше подали О. Кобилянська, М. Кобринська, Олена Пчілка, Леся Українка, М. Павлик, І. Франко та інші.

* * *

У першій половині XIX ст., включно з 70-ми рр., обговорення суспільного становища жінок на західноукраїнських землях і можливих варі-

---

[59] Див., наприклад: Гундорова Т. Погляд на „Марусю“ // Слово і час.— 1991.— № 6.— С. 15—22.

[60] Лев В. Жіночі постаті в житті М. Шашкевича // Шашкевичіяна.— Вінніпеґ, 1973.— Ч. 1 (19—20).— Р. XI.— С. 14.

[61] Там само.— С. 19.

антів його зміни перебувало на марґінесі громадсько-політичного життя. Ідея емансипації жінки сприймалась як артефакт переважно західноєвропейського життя, у суспільній свідомості адаптувалася повільно й перебувала у латентному стані. Міркування про різні аспекти суспільного становища жінок артикулювалися головно чоловіками, переважно вони ж організовували видання часописів для жінок. В українському громадсько-культурному житті краю по суті не було жодної більш-менш помітної жінки-особистости, заанґажованої до суспільно-політичного, громадського життя. А це дуже невигідно відрізняло українське суспільство від ближчих і дальших сусідів, у яких жінки вже виявили себе як самостійні, самодостатні особистості художній творчості, журналістиці, науці, педагогіці, шкільництві та інших сферах публічного життя. Загальновизнаними, очевидно, лише у доволі нечисленних українських суспільних середовищах стають принаймні два види емансипаційних устремлінь жінок. Перший — визнання потреби освіти жінок, хоч дискусійним і загалом невизначеним залишились обсяг та характер суспільно бажаних знань, форми організації навчання та інше. Другий — суспільно-національна потреба і очікування активної участі жінок у національно-патріотичному русі.

Феміністичні концепції — складова позитивістського світогляду

Теоретичні напрацювання феміністичної ідеології почали кількісно зростати та якісно змінюватися зі середини XIX ст. (у галицькому суспільстві 70-х рр. XIX ст.), що пов'язано насамперед характером світогляду нової культурної епохи — епохи позитивізму. Новий культурно-історичний період культивував раціоналізм, науково-експериментальну об'єктивність, громадсько-політичний прагматизм, соціологічну аналітичність, реалізм. Що стосується трактування суспільного становища жінок, то вироблення новаційних теоретичних підходів належить багатьом авторам, найпомітнішими серед яких були Джон-Стюарт Міл, Фрідріх Енґельс, Август Бебель. Їх твори відразу після виходу у світ стали загальновідомими, часто перекладались й перевидавались, викликали гучну полеміку.

Джон-Стюарт Міл 1865 р. вніс на розгляд англійського парламенту петицію з вимогою виборчих прав для жінок. Петицію у той час серйозно не потрактували, значимість цієї акції була відчутна і оцінена дещо пізніше, в час піднесення суфражизму. Значно більший суспільний резонанс серед сучасників мала книжка Д.-С. Міла „Поневолення жінки" („The Subjection of Women"), що вийшла друком 1869 р. у Лондоні. Д.-С. Міл написав свій твір у співпраці з пасербицею Гелен Тейлор, а також під значним впливом дружини Герієт Тейлор. Цінність цієї розвідки — в об'єктивному аналізі становища жінки упродовж усієї історії, а також у відображенні тогочасних реалій юридичного, соціально-економічного, освітнього, сімейно-шлюбного становища жінок. Очевидно, що основним об'єктом аналізу було суспільне становище жінок у англосакському світі, хоч логіка арґументації та ідейно-теоретичні постулати автора були переконливими і для читачів тих реґіонів, що мали дещо відмінну історично-культурну та економічну ситуацію.

Центральна теза Д.-С. Міла для того часу звучала надзвичайно революційно: „Принцип, що регулює соціальні взаємини між обома статями

— юридичне підпорядкування однієї ста́ті іншій — хибний за своєю суттю і є тепер однією з основних перешкод на шляху соціального поступу: отже, його слід заступити принципом цілковитої рівності, що відкидає як владу і привілеї на одному боці, так і повну безправність — на другому“[62].

На відміну від численних прихильників теорії природного поділу, що логічно приводив до появи соціальних відмінностей та різниці в характерах обох ста́тей, Д.-С. Міл з'ясовує, що статеві відмінності характерів, розумових здібностей та соціальних ролей формуються, закріплюються, тиражуються саме культурою. Він заперечив загальноприйнятий поділ на „природне“ і „неприродне“ у соціостатевих відносинах.

Водночас, він піддав гострій критиці тогочасні юридичні норми, суспільні стереотипи та культурні міфологеми, що стосувалися становища жінок у сімейно-родинній сфері.

Варто згадати ще одну працю, а саме „Жінка і соціалізм“ А. Бебеля[63]. Ця праця — один з найкращих зразків тогочасної ідеологічної публіцистики, присвяченої феміністичній проблематиці. Автор був дуже добре обізнаний з сучасними йому західноєвропейськими феміністичними та антифеміністичними публікаціями і виступив переконаним трибуном соціалістичної концепції фемінізму. А. Бебель зробив реферативний історичний огляд становища жінки в різних культурних реґіонах, критичний аналіз життя жінок у європейському суспільстві XIX ст., а також можливу перспективу вирішення так званого жіночого питання у соціалістичному суспільстві. Найпереконливішою та найарґументованішою є частина, присвячена дослідженню буржуазного трактування жінок і експлуатації їх праці. Він вибудував доволі переконливу систему, елементами якої вважав взаємопов'язані та ієрархічні структуровані форми економічного, соціально-класового, політичного гноблення та статевої дискримінації. Автор артикулював ідеологічне та організаційне розмежування між ліберальною (соціалісти називали буржуазною) та соціалістичною концепцією визволення жінки. Гостра критика ліберального фемінізму, що зосереджувався переважно на сфері політико-правової рівноправности двох ста́тей і обмежувався лише окремою соціальною категорією жінок, без сумніву, була об'єктивною. Але соціалістична концепція вирішення так званого жіночого питання одну обмеженість замінила іншою. Зокрема, розгляд проблеми дискримінації жіночої ста́ті лише в контексті соціально-класового аналізу є надзвичайно спрощеним. І це зауважили вже сучасники. Гноблення жінок має не так соціологічний, як антропосоціологічний, культурологічний вимір, і тому потребує інших методологій аналізу та практики суспільного вирішення.

Для ідейних засад феміністичної ідеології принципово важливою була концепція Ф. Енгельса, висловлена у праці „Походження сім'ї, приватної власності та держави“[64]. Він проаналізував історію формування пат-

---

[62] Милль Дж.-Ст. О подчиненіи женщины.— Санкт-Петербург, 1871.— С. 1—2.

[63] Bebel A. Die Frau und der Socialismus.

[64] Engels F. Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats.— Zürich, 1884.

ріархального устрою, дав радикальну на той час критику статевого поневолення жінок. Модель „панування—підпорядкування“ Ф. Енгельс розглядав на рівні різних ієрархій поневолення — статевого, майнового, класового, соціального. Він поєднав концепцію Й. Бахофена про первісний матріархальний устрій суспільства, культурантропологічні дослідження Л. Морґана і власну концепцію соціалізму, що базувалась на визнанні закономірности зміни суспільного устрою внаслідок зміни відносин власности. Аналітично-критичний аспект його дослідження був найсильнішим, а от міркування про перспективу усунення статевого поневолення значно поступалися у переконливості та у можливій суспільній дієвості. Д.-С. Міл-гуманіст майбутнє бачив у реформах політичної та соціально-економічної систем, в еволюції суспільних поглядів та морально-звичаєвих норм, соціалісти А. Бебель, Ф. Енгельс — у радикальних змінах суспільного устрою. Безсумнівною заслугою усіх цих авторів був аналіз суспільного становища жінок як на мікрорівні — сім'я, побут, так і на макрорівні — держава, клас, виробництво. Їх погляди означали межі максимально широкого поля тогочасної феміністичної свідомости. Водночас міркування цих авторів були контрарґументом апологетам патріархальних суспільних засад. Їх ідеї стали основою ідеології ліберально-феміністичного, соціалістичного (соціал-демократичного) жіночого руху, служили ґрунтом для створення відповідних національних ідеологічних інтерпретацій. Але вже на рівні конкретних практичних акцій жіночого руху відбувалося спрощення початкової концепції, втрачалася насамперед глибина та послідовність арґументації, а тиражувалися порівняно прості постулати та лозунги.

Праці цих авторів майже відразу після виходу у світ з'явилися у Галичині, зокрема у перекладі польською мовою (твір Д.-С. Міла — 1870 р., А. Бебеля — 1897 р.)[65]. Про обізнаність з цими публікаціями писали Н. Кобринська, яка, до речі, листувалася з А. Бебелем з приводу перекладу українською мовою його праці „Жінка і соціалізм“[66], О. Кобилянська[67] та інші.

Ідеологія жіночого руху, зокрема у слов'янських народів, тісно пов'язана з ідеологією національного визволення. Власне кажучи, ідея емансипації жінки по суті і була складовою концепції національної та соціальної емансипації. Розвиток поглядів на емансипацію жінок, передусім у контексті ідеології національно-визвольних змагань, характерний власне для народів, головним прагненням яких стало національно-державне усамостійнення. Водночас цей тип зв'язку є лише одним з варіантів пов'язаности феміністичної ідеології з суспільно-політичними теоріями та концепціями[68]. Очевидно, що маніфестаційна „Декларація прав жінки

---

[65] Кобринська Н. Автобіографія // Вибрані твори.— К., 1980.— С. 319—320.

[66] Кобринська Н. Лист до О. Кобилянської 17.02.1894 // Там само.— С. 407.

[67] Кобилянська О. Слова зворушеного серця: Щоденники. Автобіографії. Листи. Статті та спогади.— К., 1982.— С. 115.

[68] Ідейне партнерство фемінізму з найрізноманітнішими суспільно-політичними теоріями проаналізоване у численних працях, зокрема у перекладних статтях: Клингер К. Либерализм — Марксизм — Постмодернизм. Феминизм и его счастливый или несчастный „брак“ с различными теоретическими течениями 20-го столетия // Гендерные исследования (Харьков).— 1998.— № 1.— С. 35—64; Humm M. Słownik teorii

та громадянки“ Олімпії де Гуж була прямим породженням революційної ідеології передусім Французької революції. В інших історичних умовах, наприклад, у США, поява ідеології фемінізму була своєрідним наслідком розгортання аболіціоністського руху, бо саме боротьба за скасування рабства сприяла емансипації жінок. Перша генерація американських феміністок — віддані та невтомні аболіціоністки. Така ідеологічна пов'язаність була досить тривалою. Американські дослідники вважають, що аж за чверть століття фемінізм у цій країні ідейно та організаційно виокремився від аболіціоністського руху[69]. Більше того, вчені підкреслюють, що „двічі в історії Сполучених Штатів боротьба з расовою дискримінацією стала акушеркою феміністичного руху [...] у випадку руху аболіціоністського 30-х років XIX ст. і повторно у випадку руху за громадянські права 60-х років XX ст.“[70] Подібні процеси відбувалися і в розвитку європейської соціалістичної (соціал-демократичної) ідеології, з якої вичленувалися відповідні напрями фемінізму. Отже, формування феміністичних концепцій відбувалося на основі провідної ідеології XIX — початку XX ст.: консерватизму, лібералізму та радикалізму (у соціалістичному та соціал-демократичному варіантах). Окремий тип взаємозв'язку склався між ідеологією націоналізму та фемінізму.

В ідейному розвитку українського жіночого руху в Галичині та на Буковині, зокрема в період трьох останніх десятиліть XIX ст. і до початку Першої світової війни, розпочався процес формування основних концепцій феміністичної ідеології. У рамках ідеології консерватизму започатковано створення концепції соціально-християнського фемінізму[71]. Значного розвитку набула ідейна концепція фемінізму, пов'язана з ідеологією лібералізму та національного відродження. Ліві напрями представлені поміркованими варіантами соціалістичного та соціал-демократичного фемінізму, які не були чітко диференційовані.

У 70—80-х рр. XIX ст. процес формування феміністичної свідомости, ідеології емансипації жінок у Галичині та на Буковині значно активізувався. Це пов'язано з багатьма обставинами, насамперед з конкретною суспільною та національно-політичною ситуацією в краї. Процеси суспільно-політичного структурування, національно-громадянського самоусвідомлення, повільна, але очевидна буржуазна модернізація суспільства об'єктивно сприяли появі нової ідеології фемінізму. Не слід абсолютизувати прямої залежности між економічним розвитком, соціальною структурованістю суспільства та ідейним і організаційним розвитком громадських рухів, зокрема жіночого. Наприклад, загальновизнано, що ліберальний

---

feminizmu.— S. 60—71; Эллиот П., Менделл Н. Теории феминизма // Гендерные исследования: феминистская методология в социальных науках. Материалы 2-й Международной Летней Школы по Гендерным Исследованиям, Форос, 1998.— Харьков, 1998.— С. 15—51.

[69] Мілет К. Сексуальна політика.— К., 1998.— С. 136.

[70] Evans S. Personal Politics.— New York, 1979.— P. 24.

[71] Термін соціально-християнський чи християнський фемінізм, здавалось би, внутрішньо суперечливий. Але якщо трактувати фемінізм максимально широко — як концепцію соціалізації жінки чи її суспільно-культурної ідентифікації, то термінологічне означення „християнський фемінізм“ вже не буде здаватися штучним та суперечливим. Концепція християнського фемінізму проаналізована у праці Maitland S. A Map of the New Country: Women and Christianity.— London, 1983.

фемінізм, як правило, формувався у середовищі переважно середньої буржуазії, а численні ряди жінок-робітниць були соціальною основою для вироблення соціалістичної та соціал-демократичної ідеології стосовно так званого жіночого питання[72]. Зокрема галицьке суспільство — один із тих реґіональних соціумів, де індустріально-соціальна модернізація безперечно спізнювалася, натомість ідеї, властиві цій модернізації, доволі успішно поширювалися.

У галицькому суспільстві розвиток ідеології фемінізму відбувався насамперед на рівні національному — українському та польському. Незважаючи на складність порозуміння та налагодження співпраці між українським та польським жіночим рухом, на підкреслену окремішність кожного ■ них, на відкрите чи приховане протистояння між ними, це були явища типологічно дуже близькі як в ідейному, так і ■ організаційному розвитку, водночас вони мають доволі чітко означену типологічну ідентичність з аналогічними европейськими явищами[73].

Аналізуючи ідейно-теоретичний розвиток концепції жіночого руху в українському суспільстві, мабуть, варто послуговуватися вже усталеною термінологією та загальноприйнятими стандартами ідентифікації. Зокрема, розгляд цієї концепції ■ міркувань відповідности основним світовим ідейним течіям фемінізму аж ніяк не означає нехтування їх національною специфікою. А наполегливе впровадження у національну історіософію термінологічних означень та класифікаційних оцінок ідеології та практики українського жіночого руху, що істотно або ж принципово відмінні від загальноприйнятих, не дає підстав щодо об'єктивної типологічної їх ідентифікації.

У зазначений період формування фемiністичної ідеології у рамках консервативної суспільно-політичної течії, зокрема соціально-християнського фемінізму, лише тільки розпочалося. Реально окресленою ідеологією ■ українському суспільстві вона стала пізніше, у міжвоєнному часі[74]. Ідеологія консерватизму останніх десятиліть XIX ст. наполегливо відстоювала суто патріархальне трактування жінки та форми її суспільно-громадської заанґажованости. Дружина—матір—громадянка (залучена переважно до патріотично-доброчинної діяльности) — ось та

---

[72] Класичний зразок візії тісної взаємозалежности соціально-економічного розвитку краю і рівня розвитку жіночого руху подав М. Грушевський у рецензії: Жіноча бібліотека, видає Наталія Кобринська, кн. 3, Наша доля, збірник праць ріжних авторів.— Львів, 1896 // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1897.— Р. VI.— Т. XVII, кн. III.— С. 49 та у статті: Наталія Кобринська // Літературно-науковий вістник.— 1900.— Т. IX.— С. 2—4.

[73] Докладніше див.: Маланчук-Рибак О. Порівняльна характеристика феміністичного руху в Україні та Польщі першої половини XX ст. (історіографія та історіософія проблеми) // Проблеми слов'янознавства.— Львів, 1999.— Вип. 50.— С. 153—165; її ж. Український та польський рух кінця XIX — початку XX ст.: типологічна ідентифікація і порівняльна характеристика // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze.— Warszawa, 1999.— Т. 8—9.— S. 188—200.

[74] Повніше див.: Іван Єпископ, пом[ічник] Львівський. Жіночий рух у світлі папської енцикліки про „Християнське подружжя" „Casti connubii" з 1930 р. // Католицька акція.— 1935.— Ч. 2.— С. 1—8; о. Ч. Я. Проблема орґанізації українського католицького жіноцтва // Католицька акція.— 1939.— Ч. 2.— С. 10—20; Пропамятна книга першого з'їзду Марійських дружин інтеліґентного жіноцтва з приводу 30-ліття існування Марійської дружини пань у Львові. 1904—1934.— Львів, 1937; Тишинська Е. Роля жіночих організацій ■ католицькій акції.— Львів, 1931.

універсальна тріада, поза якою жіноче існування і не розглядалося. Консервативно-патріархальні погляди справедливо і неодноразово зазнавали критики насамперед лібералів та радикалів. У Галичині та на Буковині ця критика була спрямована на публічні виступи та літературні твори представників москвофілів і народовців[75]. Водночас у перші десятиліття XX ст. традиційний консерватизм виразно еволюціонує до більш ліберальних трактувань емансипації жінок. Зокрема, навіть у найконсервативнішому середовищі відбувалися значні зміни жіночих поведінкових норм та стереотипів, лібералізація трактування проблем освіти жінок та їх економічної самостійности.

Традиційний консерватизм щораз більше схилявся до використання окремих положень лібералізму, правда, переважно у риторично-пафосній, суто декларативній інтерпретації.

Зразком консервативно-ліберальних поглядів була анонімна стаття „Слівце о наших женщинах“, надрукована у газеті „Діло“ 1880 р. Критикуючи систему жіночої освіти та виховання, відірваність від народу жінок з інтеліґенції, автор робить висновок: „Не ходить однак о тоє, щоби руска дама емансиповалася аж на строй женщин западной Європи, або поступової Америки, ані на модель російських нігілісток, не ходить о тоє, щоби наші женщины писали фахові розправи, але най они полюблять своє питоме, а знайдуть і у себе доволі матеріалу заманіфестувати свої продуктивні сили“[76]. Ліберальні консерватори, визнаючи право жінок на вищу освіту, вважали, що здобуті знання вони повинні реалізувати тільки в сім'ї. Жінок закликали до патріотичної діяльности, яка б конкретизувалася у збиранні фольклорно-етнографічного матеріалу, модернізації домашнього господарства, підтримці національної школи.

Не менш характерною є й значно пізніша публікація статті І. Ющишина у газеті „Діло“ 1911 р. Він писав: „Жіноче питання ніхто не вважає нині якоюсь модерною забавкою, пустим шабльоновим звуком [...] Поладнанє жіночого проблєму має рішити про житє й культуру будучих генерацій [...] Жіноче питанє так сильно сплелося з цілим комплексом індивідуального й колєктивного житя культурної людини, що видвиганє сего проблєму як якогось окремого суспільно-культурного постуляту, чи хоть би й аґітаційного клича, видається що найменше незрозумілим і дивним“. А далі: „Поза загально людським інтересом має в нас жіноче питанє ще й своє спеціальне значінє — інтерес національний. Його зміст формується в двох задачах нашого жіноцтва: 1) народної робітниці в найновішім значіню того слова і 2) жінки й матери“[77]. Пояснюючи перше завдання, автор підкреслює потребу „свідомого, ідейного й діяльного жіноцтва. В уряді, торговлі, промислі, фабриці, в громадсько-патріотичній, політичній і освідомлюючо-виховуючій роботі повинні жінки стати з нами в однім ряді, як рівні з рівними, до творчої діяльності“[78]. Заклик

---

[75] Див. наприклад: Кобринська Н. Відповідь на критику жіночого альманаху в „Зорі“ з р. 1887.— Чернівці, 1887 // Кобринська Н. Вибрані твори.— С. 286—296.

[76] Слівце о наших женщинах // Діло.— 1880.— № 52.— С. 1.

[77] Однією з перших спроб літературної фіксації цих процесів було оповідання Н. Кобринської „Дух часу“ (перша назва „Пані Шумінська (образок з життя)“), яке вперше було прочитане на зібранні віденського товариства „Січ“ 1883 р.

[78] Ющишин І. Начас // Діло.— 1911.— № 174.— С. 5.

до жінок „стати в однім ряді" з чоловіками був неможливим, хоч би з огляду на правові обмеження, які не давали змоги жінкам анґажуватися до діяльности у сферах, перелічених автором. А про цю обставину він не обмовився жодним словом. Роль дружини та матері І. Ющишин трактував у дусі патріархальних традицій, послуговуючись надмірно екзальтованою фразеологією. Отже, визнаючи справедливість домагань жінок рівноправности з чоловіками і суспільну важливість так званого жіночого питання, автор по суті мислив типово консервативними категоріями.

Класичним в ідеології фемінізму є її ліберальний варіант, який порівняно з іншими має найтриваліщу історичну традицію та найчисленнішу кількість прихильників. Ідеї лібералізму закорінені в ідеологічній спадщині епохи Просвітництва, ґрунтуються на принципі свободи вибору кожної людини, на засадах буржуазного індивідуалізму. Формування концепції ліберального фемінізму розпочиналось з твердження про те, що жінка така ж людська істота, як і чоловік, що вона здатна раціонально мислити і повинна мати ті ж права та умови для розвитку, що й чоловік. Можливості визволення жінок ліберальні феміністи та феміністки вбачали у запровадженні повноцінних юридичних прав жінок (громадянських, політичних, економічних), у ґарантуванні можливости отримати освіту, фахову працю і тим самим припинити їх правову, економічну та соціальну залежність від чоловіків.

Союз між лібералізмом та фемінізмом виявився досить вдалим та тривалим. І поки розгорталась боротьба за правове урівноправнення жінок з чоловіками, поки відбувалась розбудова жіночої освіти, суперечність та напруження між фемінізмом та лібералізмом артикулювалися та обговорювалися нечасто. Їх усвідомлення та аналіз відбулися вже у XX ст. У чому ж суть цих суперечностей та напружень? У XIX ст. загальнопоширеним було уявлення про структурну аналогію між державно-політичним, тобто макросуспільним, і родинно-сімейним, домашнім (мікросуспільним) устроєм, між суспільством та сім'єю. Поділ на публічне та приватне життя водночас був і статевим поділом, бо індивідуалізація чоловіка могла здійснитися лише у широкому світі публічної діяльности, натомість індивідуалізація жінки, за незначними винятками, по суті була її „фамілізацією". Ідеологічно-політична концепція лібералізму об'єктом свого дослідження та соціальної еволюційної зміни обрала лише сферу публічного життя. Натомість приватна, сімейна сфера у концепції лібералів опинилась поза суспільно значимим життям. Абсолютизуючи стійкість дихотомії публічно-приватний, ліберальний фемінізм, може й неусвідомлено, закріплював та стимулював дуалістичний спосіб трактування соціостатевих ролей[79]. Лібералізм, а слідом за ним і ліберальний фемінізм, по суті недооцінив як „прокляття" сім'ї для емансипації жінки, так і „благословення" сім'ї для суспільства[80].

Ідеологія соціалістичного фемінізму*, на відміну від ліберального фемінізму, має дещо коротшу історію розвитку і, зрештою, не таку

[79] Эллиот П., Менделл Н. Теории феминизма.— С. 20.

[80] Klinger C. Zwischen allen Stühlen. Die politische Theoriediskussion der Gegenwart in einer feministischen Perspektive // Appelt E., Neyer G. (Hg). Feministische Politikwissenschaft.— Wien, 1994.— S. 122.

* Переважно як синоніми вживають ще терміни „соціал-демократичний" чи „соціалфемінізм".

велику кількість прихильників. Найбільшого розвитку та поширення ця ідеологія досягла у другій половині XIX ст. та у перші два десятиліття XX ст. Концепція соціалістичного фемінізму базувалася на визнанні того, що економічна експлуатація жінок [redacted] основною причиною їх гноблення як статі. Соціостатевий поділ аналізувався як соціальна, політична, ідеологічна та економічна категорія, що має специфічно буржуазні модифікації. Основну увагу соціал-фемінізм зосередив на контексті соціального буття жінок в конкретних суспільних відносинах та інституціях. Ця концепція, проголосивши соціальний клас як провідну категорію аналізу, зосередилась на виявленні закономірностей соціальної та економічної організації праці [redacted] буржуазному суспільстві, на взаємозв'язку між продукуванням та репродукуванням, між приватним і публічним. Але, як кожна ідеологічна концепція, вона не була позбавлена обмеженостей, головні з яких полягали у класифікації патріархату та капіталізму як жорстко взаємообумовлених та взаємозалежних систем гноблення жінок, [redacted] акцентуванні лише на матеріальних та ідеологічних аспектах дискримінації жіночої статі.

Ідеологія жіночого руху [redacted] Галичині та на Буковині (незалежно від національного характеру) розвивалась власне у руслі цих основних феміністичних концепцій. А національні особливості ідеологічного розвитку жіночого руху полягали насамперед у комбінації та співвідношеннях різних течій фемінізму, [redacted] також у встановленні ієрархії значимих арґументів та постулатів[81].

Характеризуючи ситуацію напередодні виходу у світ першого українського літературно-публіцистичного збірника „Перший вінок", Н. Кобринська писала: „При загальній нехіті нашої інтелігенції до теоретичних дискусій вийшло в сім згляді таке, що практичні потреби опередили хід теоретичних думок, жіноцтво наше швидше почуло на собі тягар практично усіх невигод европейсько-жіночого питання, ніж здумало теоретично, бодай [redacted] загальних нарисах познакомитися з основами і напрямами сучасного жіночого руху [redacted] Європі. Проби організацій жіночих появилися у нас швидше, ніж хоч би одна брошура, пояснююча жіноче питання"[82]. Твердження про нерозвиненість теоретичного підґрунтя українського жіночого руху неодноразово тиражувалося і навіть зумовило термінологічне означення „прагматичний фемінізм". Саме так ідентифікувала домінуючу феміністичну концепцію в українському жіночому русі М. Богачевська-Хомяк. Мотивуючи наукову об'єктивність та адекватність історичним процесам цього терміна, дослідниця неодноразово підкреслювала, що учасниці українського жіночого руху „цуралися ідеології"[83], а основну увагу зосередили саме на практичній діяльності. Власне прагматизм, на думку

[redacted] Термін „національний фемінізм" (Савчук Б. Жіноцтво [redacted] суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. — 1939 р.).— Івано-Франківськ, 1998.— С. 48) варто вважати невдалим, бо він ідентифікує власне не характер ідеології фемінізму, [redacted] національний (у даному разі йдеться про український) характер діяльности учасниць жіночого руху. Національними, мабуть, можуть бути лише моделі (варіанти) жіночого руху, ідеологія, у цьому випадку фемінізм може мати лише національні особливості (специфіку, риси та ін.).

[redacted] Кобринська Н. Відповідь на критику жіночого альманаху [redacted] „Зорі"...— С. 286.

[redacted] Богачевська-Хомяк М. Білим по білому...— С. 10.

авторки, формував ідеологію жіночих організацій, як, зрештою, і відповідні риси суспільної свідомости. „Прагматичний фемінізм“ як термін не може претендувати на універсальність та всеохопність щодо української ситуації хоч би тому, що при аналізі поглядів на так зване жіноче питання М. Богачевська-Хомяк усе ж частіше послуговувалася усталеними означеннями фемінізму, а саме — ліберальний, соціалістичний, радикальний та інші.

В історії українського жіночого руху, зокрема у часовому проміжку останніх десятиліть XIX та перших XX ст., без сумніву, є достатня кількість праць, які дають підставу говорити про ідейно-теоретичний розвиток фемінізму, його входження як структурного елемента в національну суспільну свідомість[84].

Порівняння галицьких українських феміністичних видань з аналогічними виданнями в інших частинах Австро-Угорської імперії, насамперед польськими[85], німецькими та угорськими[86], дає підстави твердити про очевидну та істотну різницю у характеристиках цих видань. Наприклад, щодо системности викладу, ідейної віддиференційованости, обсягу накладу, можливостей розповсюдження, особливостей громадського резонансу, які вони мали, та іншого. Саме ці характеристики дуже часто були не на користь українських видань. Водночас значно істотнішою є їх типологічна спільність, зокрема на рівні ідейного спрямування.

Розвиток феміністичної ідеології в Австро-Угорщині відбувався на національно-реґіональному рівні (на відміну, наприклад, від Російської

---

[84] Етапними у формуванні ідеології фемінізму були альманах „Перший вінок“, збірники „Наша доля“ (1893, 1895, 1896), два томики перекладів у серії „Жіноча бібліотека“ (1912, 1913), жіноча газета „Мета“ (1908) та чотири щоквартальні додатки до львівської газети „Діло“ під назвою „Жіноче діло“ (1912). Окремими виданнями вийшли у світ розвідки: Ганкевич М. „Про жіночу неволю в історичнім розвою“ (1891), Кобилянська О. „Дещо про ідею жіночого руху“ (1894), Малицька К. „Про жіночий рух“ (1904). Теоретичний характер мали статті Н. Кобринської „Замужна жінка середної верстви“, „Про рух жіночий в новіших часах“, „Руське жіноцтво в Галичині в наших часах“ (1887), „Жіноча справа в Галичині“ (1893), „Стремління жіночого руху“ (1895, 1896), „Жінка і свобода“ (1906) та ін.; публікації М. Грушевського, М. Павлика, І. Франка, а також численні статті менш знаних авторів у періодичних виданнях.

[85] Серед польських оригінальних студій феміністичного характеру, виданих у Галичині, варто згадати такі: E. Prądzyński „O prawach kobiety“ (1873), E. Orzeszkowa „O kobiecie“ (1871), L. Biliński „O pracy kobiet ze stanowiska ekonomicznego“ (1874), B. Dybowski „O tak zwanej kwestii kobiecej ze stanowiska nauk przyrodniczych“ (1897), M. Dulębianka „Polityczne stanowisko kobiety“ (1908), M. Karczewska „O prawa równe i sprawiedlive dla kobiet wiejskich“ (1908), D. Kłuszyńska „Dlaczego kobiety walczą o prawa polityczne“ (1912), K. Bujwidowa „O postępowym i niepostępowym ruchu kobiet w Galicji“ (1913). Характерним виявом тогочасної феміністичної ідеології у польському суспільстві були збірники „Upominek“ (1893) та „Głos kobiet w kwestii kobiecej“ (1903), а також львівські жіночі часописи „Przedświt“, „Ster“ та „Zorza“.

[86] Найхарактерніші видання: часопис „Dokumente der Frauen“; Albert E. Die Frauen und das Studium der Medizin.— Wien, 1895; Ettel K. Die Frau und die Gesellsehaft. Ein Wort zur Frauenfrage.— Wien, 1890; Hruschka E. Der Wirkungskreis des Wiebes. Ein Beitrag zur Lųsung der Frauenfrage.— Wien, 1892; Geöcze S. Nô a modern tarsadalomban.— Budapest, 1899; Mársits R. A XX czázad asszonya.— Budapest, 1901; Schlesinger T. Was wollen die Frauen in der Politik.— Wien, 1910.

імперії) з виразним домінуванням консервативного (соціально-християнського), різних відтінків ліберального та соціал-демократичного напрямів.

В останні десятиліття XIX та перші XX ст. ідеологія різних напрямів фемінізму розвивалась досить динамічно. Внутрішню еволюцію можна простежити не тільки у кожному напрямів, а й у світогляді більшости осіб, причетних до формування ідеології фемінізму. Лише декілька прикладів. Автобіографічні матеріали та публіцистична спадщина Наталії Кобринської засвідчують її еволюцію від ексцентричної релігійности[87] до чи не найфаховішого у той час українського теоретичного з'ясування проблем жіночої емансипації. А в Ольги Кобилянської межі захоплення ідеєю емансипації жінки можна окреслити її ж висловлюванням. 1886 р. у щоденнику вона писала: „Я вже живу не для себе, а для жіночого питання". Але 1899 р. у листі до О. Маковея вона твердила: „Щодо питання жіночого, то воно займало мене лиш під час „Людини" і „Царівни". Пізніше не займалася тим"[88]. І. Франко у першій публікації, присвяченій проблемі суспільного становища жінки (стаття „Женщина-мати" у журналі „Друг" за 1875—1876 рр., підписана псевдонімом Джеджалик), задекларував традиційно-консервативні міркування про материнство як про єдине покликання жінки. Хоч згодом І. Франко став одним з найпослідовніших прихильників емансипації жінки, неодноразово дієво підтримував громадські ініціативи жінок. М. Павлик виразно еволюціонував від некритичного захоплення соціалістичним радикалізмом до поміркованіших поглядів на проблему жіночої емансипації. К. Малицька та Д. Шухевич-Старосольська від молодечого заперечення цінности традиційного ліберального фемінізму перейшли до послідовного його пропаґування.

Для пробудження самоусвідомлення українських жінок Галичини чимало зробив М. Драгоманов, поборник загальноцивілізаційних соціальних та політичних ідеалів. Згодом визнана провідниця жіночого руху Н. Кобринська підкреслювала, що „іскра європейської цивілізації була би загасла наших багнах, якби не був попередно приспособив ролі Михайло Драгоманів. Під оживляючим промінем єго всесвітніх ідей, стаючи в обороні слабших проти сильних, набрало відваги і галицьке жіноцтво і піднесло свою справу"[89]. Михайло Драгоманов небагато написав про проблеми суспільного становища жінок та їх емансипацію[90], водночас був послідовним у пропаґуванні нового на той час типу емансипованої жінки. В одному листів до журналу „Друг" він визначив ідеал жінки як емансипованої прогресистки, яка є рівнею прогресивному чоловікові[91].

М. Драгоманов головний акцент робив на інтелектуально-освітній емансипації жінок, яка логічно і неминуче мала привести до їх економічної

---

[87] Кобринська Н. Автобіографія.— С. 317.

[88] Кобилянська О. Слова зворушеного серця...— С. 117, 235.

[89] Кобринська Н. Фелетон // Наша доля.— Львів, 1896.— Кн. 3.— С. 117.

[90] Перелік публікацій подано у: Павлик М. Передне слово // Переписка М. Драгоманова Наталією Кобринською (1893—1895) / Зладив і видав М. Павлик.— Львів, 1905.— С. 3.

[91] Драгоманов М. Третье письмо Украинца въ редакцію „Друга" // Друг.— 1876.— № 14—15.— С. 225.

самостійности, а згодом і соціального визволення. Він був одним з активних популяризаторів ліберально-феміністичних поглядів Д.-С. Міла серед української суспільности [redacted] Галичині. М. Драгоманов вважав, що так зване жіноче питання у жодному разі не варто відділяти від проблем загальнокультурних та загальноцивілізаційних, не визнавав окремих „жіночих" видань, скептично ставився до створення суто жіночих організацій. На пропозицію Н. Кобринської написати статті до першого збірника „Наша доля", присвяченого проблемі становища жінки у суспільстві, відповів: „Що таки і спеціальность „Жіноча Бібліотека" мене трохи стісня [redacted] виборі сюжету. Я все ніяк не можу собі поділити арифметики на жіночу і чоловічу і думаю, що вона одна для всіх і що жінки себе найскорше піднімуть, коли просто стануть робити всі наші праці не гірше нас"[92]. Замість жіночого пропонував заснувати „поступове науково-літературне видання"[93], радив не перекладати А. Бебеля, [redacted] перекласти „Історію сучасної цивілізації" французького вченого Ш. Сеньйобо[94].

М. Драгоманов, визнаючи доцільність та потребу емансипації жінок, послідовно її підтримуючи, водночас не сприймав фемінізм як самодостатню ідеологію, а відповідно і самодостатність жіночого руху. Такі погляди особливо характерні для багатьох європейських лібералів. В українському середовищі як серед чоловіків, так і серед жінок було чимало прихильників саме „драгоманівського" шляху емансипації[95]. У напівхудожньому та напівпубліцистичному ессеї „На склоні віку. Розмова вночі перед Новим роком 1901" герої І. Франка зміну суспільного становища жінок трактують як частину загальноемансипаційних змагань XIX ст. В один ряд із соціально-класовою, політичною та національною вони поставили жіночу емансипацію, яку розглядали як проблему переважно однієї так званої середньої чи буржуазної соціальної верстви. Проголошуючи прихильність до емансипаційних прагнень жінок, героїня І. Франка твердить: „Той жіночий сепаратизм, до якого доходить змагання сучасних інтелігентних жінок, видається мені явищем ненормальним і для справи поступу зовсім непожиточним. В мужчині і жінці сотворила природа не дві раси, не дві окремі нації, а часті одної цілості. От тим-то змагання винайти для жінок якусь самостійність, якусь стежку, окрему від мужчин, — глупе і неприродне. Те, що ми бачили [redacted] XIX віці, повинно вести нас зовсім у противний бік: треба вчити жінок і мужчин спільного життя, спільної праці, товаришування і співділання поза сферою полових відносин"[96].

---

[92] Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською...— С. 14.

[93] Там само.— С. 15, 17.

[94] Там само.— С. 21.

[95] Аналогічна ідеологічна та суспільна ситуація існувала, наприклад, у чеському суспільстві. Особливо виразною вона була в час президентства Т.-Г. Масарика, який мав загальновизнаний авторитет та популярність. Він був прихильником реальної, [redacted] не декларативної рівноправности жінок, водночас переконливо відстоював пріоритетність розв'язання загальноцивілізаційних, суспільно-громадянських проблем. Його ідеї мирного співіснування статей сучасники трактують як один з факторів гальмування процесу творення розвиненої та структурованої ідеології фемінізму в чеському суспільстві. Докладніше про це: Skilling H. Gordon. Masaryk T. G. Against the Current. 1882—1914.— McMillan; Oxford; London, 1994.— P. 114—128.

[96] Франко І. На склоні віку. Розмова вночі перед Новим роком 1901 // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т.— К., 1986.— Т. 45.— С. 298.

У дусі драгоманівських міркувань висловлювалась і Леся Українка, яка, наприклад, так прокоментувала одну з пропозицій Н. Кобринської: „Очевидно ми порозумітись не можемо. Вона задавала мені, наприклад, такі теми: „Жінка-українка і її діяльність на полі національного відродження“, а я не розумію, як би се й приступитись до такої надзвичайної теми“[97]. А в 1900 р. Леся Українка у статті „Новые перспективы и старые тени („Новая женщина“ западноевропейской беллетристики)“, опублікованій у російському журналі „Жизнь“, писала: „Найдальше в цьому напрямку пішла Росія, де жіноче питання можна вважати теоретично вирішеним, та й практично жінка там користується набагато більшою матеріальною і моральною незалежністю, ніж в Західній Європі“[98]. У такому трактуванні так зване жіноче питання зводилось лише до окремих аспектів (матеріальні та освітні права, поведінкові норми та стереотипи), натомість такі аспекти, як державно-правовий, культурно-психологічний, залишились поза увагою. До речі, такі погляди дуже поширені у середовищі жінок, які силою таланту, високопрофесійною діяльністю здобули визнання у „чоловічому“ світі. Як тут не згадати оцінку І. Франком творчости Лесі Українки, яка „трохи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну“[99].

В українському суспільстві наприкінці XIX — на початку XX ст. Н. Кобринська найпослідовніше пропаґувала та розвивала теорію фемінізму. Це визнали її сучасники, а згодом і дослідники історії українського жіночого руху[100]. Її публіцистичний доробок по суті визначив найважливіші параметри тогочасних ліберально-феміністичних поглядів.

Одним з центральних у феміністичних концепціях було питання про визначення причин виникнення та сутнісних характеристик так званого жіночого питання, завдань жіночого руху. Насамперед лідери жіночого руху підкреслювали, що „не гадаємо відчужуватися від мужчин на полі загальних стремлінь і ізолювати жіноче питання від інших суспільних

[97] Леся Українка. Лист до М. П. Драгоманова. Травень 1893 р. // Леся Українка. Зібрання творів: У 12-ти т.— К., 1978.— Т. 10.— С. 152.

[98] Леся Українка. Новые перспективы и старые тени („Новая женщина“ западноевропейской беллетристики) // Леся Українка. Зібрання творів: У 12-ти т.— К., 1977.— Т. 8.— С. 82.

[99] Франко І. Леся Українка // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т.— К., 1981.— Т. 31.— С. 271.

[100] Франко І. Перед збором руського жіночого товариства в Станіславові // Діло.— 1884.— № 134.— С. 1; його ж. Перші загальні збори руського жіночого товариства в Станіславові // Діло.— № 138.— С. 1—2; Павлик М. Перші ступні русько-українського жіноцтва // Народ.— 1890.— № 4.— С. 42—50; Жіноча справа. Перші жіночі збори в Стрию // Народ.— 1891.— № 20—21.— С. 282—284; Грушевський М. [рец.]. Жіноча бібліотека, видає Наталія Кобринська, кн. 3, Наша доля, збірник праць ріжних авторів.— С. 44; його ж. Наталія Кобринська.— С. 1—23; Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською...; Дучимінська О. Наталія Кобринська як феміністка.— Коломия, 1934; Возняк М. Як дійшло до першого жіночого альманаха.— Львів, 1937; Книш І. Смолоскип у темряві. Наталія Кобринська й український жіночий рух.— Вінніпеґ, 1957; Денисюк І., Кріль К. Поборниця прогресу // Кобринська Н. Вибрані твори.— С. 5—20; Богачевська-Хомяк М. Білим по білому...— С. 110—128; Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України...— С. 48—64; Badeni J. Radykali ruscy // Badeni J. Studia i szkice.— Kraków, 1898.— T. 3.— S. 252—256.

задач“[101], а також що „справа жіноча мусить розвиватись рівнобіжно з іншими соціальними справами, як се бачимо в повільнім заниканю форми індивідуальної, а що єсть властиво причиною, початком і кінцем розв'язки жіночого питання“[102]. М. Павлик підкреслював: „У нас жіноче питання — то частина робітницького питання, частина великих ран людськості, взаїмного визиску, вбожества і нерівноправності“[103]. Н. Кобринська заперечувала і наполягала на тому, що жіноче питання є масове, а не лише однієї соціальної верстви[104]. Ціла низка висловлювань Н. Кобринської про можливість вирішення жіночого питання шляхом радикальних соціалістичних змін тогочасного ладу[105] дали підставу ідентифікувати її концепцію як феміністичний соціалізм[106]. Це термінологічне означення викликає певне застереження. Передусім покликаємося на міркування М. Богачевської-Хомяк, яка не раз підкреслювала критичне ставлення Н. Кобринської до соціалістичних ідей щодо вирішення так званого жіночого питання[107]. Мабуть, немає достатніх підстав говорити про світогляд Н. Кобринської саме як про соціалістичний[108]. Обізнаність з ідеологією соціалізму, її інтерпретація, спроба поєднати ліберальний фемінізм з окремими соціалістичними доктринами, зрештою, визнання вагомих історичних заслуг Ф. Енгельса ще не означають формування соціалістичного за характером світогляду. Про якусь іншу, крім світоглядної, соціалістичну орієнтацію, скажімо організаційну чи громадсько-політичну, теж нема жодних підстав говорити. Тому твердження про належність Н. Кобринської до соціалістичного суспільного угруповання є недостатньо вмотивованим. Погляди Н. Кобринської на проблему „жінка і суспільство“ були, власне, ліберально феміністичними хоч би з огляду на основні гасла — освіта, економічна незалежність та громадянські права жінок. Н. Кобринська — феміністка не у вузькому розумінні — лише як поборниця формально рівних суспільно-політичних прав жінок, а в широкому — як поборниця глибоких соціально-психологічних змін патріархального суспільства. А її звернення до окремих висновків соціалістичної теорії можна розглядати і як не таке вже й послідовне захоплення тогочасним суспільним радикалізмом, і як спробу популяризації у Галичині поширеної в Європі ідеології.

Проблема полягала ще в тому, що в період формування ідеології уже реально існував чіткий поділ на буржуазний та пролетарський (часто

---

[101] Кобринська Н. Переднє слово // Перший вінок.— Львів, 1887.— С. 2.

[102] Кобринська Н. Жіноча справа в Галичині // Наша доля.— Стрий, 1893.— Кн. 1.— С. 35.

[103] Огоновський О. Исторія літературы рускои // Зоря.— 1893.— № 3.— С. 138.

[104] Кобринська Н. Жіноча справа в Галичині.— С. 6.

[105] Див., наприклад: Кобринська Н. Стремління жіночого руху // Наша доля.— Львів, 1895.— Кн. 2.— С. 4.

[106] Богачевська-Хомяк М. Білим по білому...— С. 110—128.

[107] Богачевська М. Вибрані статті Наталії Кобринської про жіноче питання // Віднова. Культура. Суспільство. Політика.— Р. І.— Літо—осінь.— Мюнхен, 1984.—С. 64; її ж. Дума України — жіночого роду.— К., 1993.— С. 52.

[108] Одна з перших спроб ідентифікації світогляду Н. Кобринської як власне феміністичного належить її сучасниці О. Дучимінській (Дучимінська О. Наталія Кобринська як феміністка).

як синоніми вживають соціалістичний та соціал-демократичний) жіночий рух. Очевидно, обізнаність галицької громадськости, передусім лідерів суспільно-політичного життя, з цим поділом була доволі повною, натомість спроби застосувати його власне до українського жіночого руху вносили значну плутанину та ідейний еклектизм. Зразком поєднання ідеології ліберального та соціал-демократичного фемінізму є стаття Н. Кобринської „Жінка а свобода“ (1906). Тогочасний український, як, до речі, й польський[109] жіночий рух, був не настільки розвиненим, щоб до нього можна було застосувати розмежувальний поділ [redacted] буржуазний та пролетарський. Тому дуже часто до поглядів ліберально-феміністичних долучалися якісь складові соціалістичного фемінізму і навпаки. Для Галичини було типовим, що учасниці феміністичного руху були водночас учасницями соціалістичного руху. А питання про те, як при тому чулися — більше соціалістками чи феміністками, — мабуть, потребує розгляду суто на конкретному, індивідуальному рівні.

Соціалістичний напрям у теорії та практиці фемінізму з'явився на зламі 70—80-х рр. XIX ст.[110] На початок XX ст. соціалістичний погляд на проблему визволення жінок був уже чітко сформований і декларований перед масовою аудиторією. Показовими щодо цього були резолюції, ухвалені на львівських та чернівецьких зборах жінок у березні 1911 р. Серед вимог жінок — надання їм політичних прав, підвищення заробітної плати, обмеження інфляції та податків, розвиток освіти та медичного забезпечення, соціальна охорона материнства, боротьба з мілітаризмом та клерикалізмом[111]. Соціалістичне трактування суспільних проблем жінок виразно еволюціонувало від абстрактних та ілюзорних уявлень про майбутню зміну суспільного ладу, що принесе визволення жінкам, до прагматичного соціал-демократичного зосередження уваги на конкретних соціальних проблемах і можливостях їх розв'язання парламентським шляхом.

Однією з теоретичних проблем є взаємопов'язаність ідеології фемінізму та націоналізму. Її наукове трактування з'явилось недавно, у зв'язку з відродженням [redacted] Україні 80—90-х рр. XX ст. традицій національного жіночого руху, а також зі спробою з'ясувати його ідейно-теоретичні засади. Один [redacted] варіантів інтерпретації проблеми репрезентує харківська дослідниця І. Жеребкіна („Женское политическое бессознательное. Проблема гендера и женское движение в Украине“, 1996). Незважаючи на великі застереження щодо наукової об'єктивности цієї праці[112], на окремих її твердженнях варто бодай коротко зупинитися хоч би з огляду на їх можливе поширення. Авторка пише: „Вже на початку українського жіночого руху в ньому виявилися дві основні тенденції: а) феміністська і б) націоналістична. Перша була представлена передусім в діяльності

---

[109] Chwalba A. Kobiety w życiu politycznym Galicji na przełomie wieku XIX i XX // Kobieta i świat polityki.— Warszawa, 1994.— S. 129.

[110] Одним [redacted] перших документальних свідчень цього процесу були: Program socialistów Galicyjskich.— Genewa, 1881; [redacted] також поява у Львові 1884 р. відозви соціалістичного змісту до робітниць (Культура.— 1930.— № 6.— С. 163—168).

[111] Жіночий день // Борба.— 1911.— № 6.— С. 5; Демонстрація жінок у Львові // Земля і воля.— 1911.— № 2.— С. 1.

[112] Критичний огляд цього видання див.: Богачевська-Хомяк М. Тендер довкола ґендеру // Критика.— 1998.— Ч. 3 (5).— С. 21—23.

Наталії Кобринської [...], а друга в діяльності Олени Пчілки“[113]. А одну з основних вимог учасниць жіночого руху [redacted] Україні автор формулює так: „Вони вимагають свободи бути не жінками, [redacted] українками“[114]. У цьому випадку маємо бездумне використання теоретичних постулатів сучасної, насамперед англомовної, феміністичної літератури для інтерпретації процесів української історії. Зокрема, таким постулатом є твердження про принципову несумісність ідеології фемінізму, зокрема ліберального, з ідеологією націоналізму, насамперед у її партійно-радикальних варіантах. Цей постулат з певними застереженнями можна використовувати щодо етапу політично-партійної реалізації ідеології націоналізму в Україні. Натомість на етапі вихідного розвитку національно-визвольного руху (власне останніх десятиліть XIX — початку XX ст.) ідеологічне протистояння між націоналізмом та фемінізмом не сформоване. Навпаки, ці ідеології взаємодоповнювали себе, а протиріччя та суперечності між ними перебували ще тільки у зародковому стані, практично не артикулювались у контексті тогочасних теоретичних напрацювань. Тому виділення та протиставлення феміністичного та національного напрямів, а відповідно й ідеологій, [redacted] українському жіночому русі є антиісторичним.

М. Богачевська-Хомяк приділила значну увагу проблемі взаємозв'язку та співвідношення ідеології фемінізму та націоналізму. Вона вважає, що боротьба за національні права та змагання за рівноправність жінок „мають ту саму мету, прихильникам їх часто закидають обмеженість та егоїзм, обидва поняття не є строго й точно окресленими в науці“[115]. У статті [redacted]Націоналізм і фемінізм“ М. Богачевська-Хомяк пише: [redacted]Між фемінізмом і націоналізмом є деяка базова подібність. Обидва борються за права колективу на шкоду окремому [від нього] існуванню; обидва звинувачуються [redacted] тому, що прагнуть досягти егоїстичні цілі, нехтуючи загальними проблемами, і обидва розпочинають досить м'яко з дискусій та відозв і в якийсь момент переходять до якогось способу насильства, обидва не мають підтримки від всього того колективу, від імені якого вони намагаються виступати. Націоналізм і фемінізм розглядаються як ідеології, хоч ні один з цих рухів не може похвалитися розвиненими, визнаними і систематизованими доктринами, як характеризують справжні ідеології. Різні форми націоналізму дають підстави говорити більш конкретно про національний рух, ніж про націоналізм як такий“[116]. Після міркувань про відмінності між фемінізмом та націоналізмом авторка зробила висновок, що „націоналізм сильніший від фемінізму“[117]. Мабуть, не можна погодитися з висновками про базову подібність ідеології фемінізму та націоналізму, до речі, як одна, так і друга наприкінці XIX — на початку XX ст. були цілком сформовані. Бо націоналізм — ідеологія ко-

---

[113] Жеребкина И. Женское политическое бессознательное. Проблема гендера и женское движение в Украине.— Харьков, 1996.— С. 214.

[114] Там само.— С. 214.

[115] Богачевська-Хомяк М. Білим по білому...— С. 9.

[116] Богачевская-Хомяк М. Национализм [redacted] феминизм // Гендерные исследования: феминистическая методология в социальных науках.— Харьков, 1998.— С. 150—151.

[117] Там само.— С. 154.

лективного „я“, натомість фемінізм — ідеологія, покликана емансипувати насамперед індивідуальне „я“. Але це засадниче протиріччя як у теорії, так і в практиці стало відчутним лише згодом. На початковому етапі розвитку жіночого руху тісний зв'язок ідеології жіночої емансипації з ідеологією національного визволення був явищем загальнопоширеним. Розвиток націй, зокрема слов'янських (чеської, польської, української та інших), в Австро-Угорській імперії відбувався в умовах визначальности саме національної політичної та культурної їх самореалізації. Психологічно ця ситуація формувала „союзницькі“ відносини між чоловіками та жінками, і тим самим суспільно-статеві протиріччя ніби послаблювались і відходили на задній план[118]. Виразне домінування у суспільній свідомості національно-визвольних завдань безперечно послаблювало значимість цінностей ліберально-буржуазного індивідуалізму, зокрема жіночої емансипації. 1887 р. Н. Кобринська писала: „Жіноцтво наше на цілім просторі широкої Русі-України почулося до свого існування народного [...] інтелігентна жінка наша почулася рівночасно русинкою і чоловіком, упімнулася о свої права національні і громадські“[119]. У цьому трактуванні національні та громадянські права не ієрархізовані за важливістю, вони по суті рівноцінні. Але такі погляди були радше винятком, аніж правилом. Загальноприйнятою була інша ієрархія суспільно важливих завдань: пріоритетні — національно-визвольні, що еволюціонували у військово-національні; вторинні — завдання, пов'язані із запровадженням індивідуальних громадянських прав та свобод. Ці останні мали б бути майже автоматичним наслідком виконання пріоритетних завдань. Нечасто, але звучали і застереження. Наприклад: „Гнет жінки існував і може існувати мимо найширшої національної свободи і всіх можливих національних прав“[120]

Одним з характерних виявів чоловічого шовінізму в рамках національного руху були події 1912 р.[121] 12 грудня лідери українських політичних партій скликали таємні збори з метою виробити позицію стосовно зростаючого політичного напруження між Австро-Угорською та Російською імперіями. Представниць від жіночих організацій на ці збори не допустили. В. Бачинський відмову арґументував тим, що нарада мусила мати поважний, серйозний і діловий характер, тому присутність жінок була б недоречною. Обурені та ображені жінки скликали свою нараду 14 грудня. Представниці Жіночої громади, Жіночого кружка, Українсь-

---

[118] Цю закономірність аналізувало багато дослідників, зокрема у чеському суспільстві: Działalność kobiet czeskich i ich udział w odrodzeniu Chech.— Warszawa, 1903; Fox K. D. Czech Feminists and Nationalizm in the Late Habsburg Monarchy // Journal Women's History.— 1991.— Vol. 3.— № 2; у польському суспільстві: Środa M. Kobieta: wychowanie, role, tożsamość // Głos mają kobiety. Teksty feministyczne.— Kraków, 1992.— S. 9—17.

[119] Кобринська Н. Відповідь на критику жіночого альманаху в „Зорі“...— С. 287.

[120] Лозинський М. Перші кроки (З приводу зборів українського жіноцтва дня 12 лютого 1904 р. у Львові) // Літературно-науковий вістник.— 1904.— Р. VII.— Т. XXV, кн. II.— С. 176.

[121] Докладніше див.: Степанів О. На передодні великих подій.— Львів, 1930.— С. 16—24; Жінка в давній Україні.— Львів, 1913; Богачевська-Хомяк М. Білим по білому...— С. 146—148; Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України...— С. 81—83.

кого педагогічного товариства та Секції українських студенток (О. Січинська, О. Охримович-Залізняк, К. Малицька, М. Білецька, С. Пашкевич, О. Степанів та інші) сформували свою візію тогочасних політичних подій, виступили ініціаторами створення фонду „На потреби України“, який згодом подав значну допомогу організації Українських січових стрільців.

Дієве служіння національній ідеї чи не найпослідовніше зреалізували жінки-воїни [illegible] лавах Січового стрілецтва, [illegible] згодом і в політичних та військових націоналістичних організаціях. Але активізація участи жінок у роботі політичних, зокрема націоналістичних, організацій була аж ніяк не безконфліктною саме з погляду соціостатевого трактування жінок.

Однією зі складових частин феміністичних теорій є трактування становища жінки в сім'ї. Представники всіх напрямів ідеології фемінізму гостро критикували тогочасні сімейно-шлюбні стосунки. Власне сім'ю часто розглядали як головну патріархальну інституцію, як пряме віддзеркалення суспільно-державного патріархату. Водночас тема реформування інституту сім'ї, навіть на рівні теоретичних міркувань, у тогочасних галицьких умовах була занадто небезпечною наслідками громадського сприйняття.

На переломі XIX і XX ст. ні [illegible] кого не викликало сумніву руйнування традиційного життя жінки як суто домашнього та родинного. Економічна ситуація штовхала багатьох жінок, незалежно від сімейного стану, до пошуку можливостей самостійного заробітку. Демографічна диспропорція між кількістю чоловіків та жінок змушувала навіть високих урядовців та політиків замислюватись над майбутнім багатьох жінок. У бюджетній комісії рейхсрату 1895 р. наводились такі дані: 11 відсотків жінок від 20 до 25 років не зможуть вийти заміж [illegible] тієї причини, що бракувало відповідної кількости чоловіків[122]. Аналіз економічної та демографічної ситуації [illegible] Галичині змусив депутата крайового сейму Т. Окуневського підтримати вимогу жінок надати їм право навчатися у вищих навчальних закладах, що, у свою чергу, дало б можливості для їх економічної самостійности[123].

Засадою ліберального фемінізму було твердження про те, що освіта та фахова праця, тобто економічна незалежність жінок, змінять їх становище в сім'ї. Особливе зацікавлення викликав сімейно-родинний статус жінок так званої середньої верстви[124]. У міркуваннях ідеологів жіночого руху можна спостерігати навіть деяку абсолютизацію впливу соціально-економічних чинників на сфери приватного життя. Н. Кобринська писала: „Усі форми супружя зв'язані [illegible] економічними услівями суспільного ладу, то ж і тепер се питаніє так поставлене, що може хиба рішитись економічною незалежностю жінка від мужчини“. І далі: „Не рішає проте сего питаня ні Фрацуска, ні Німка, ні Росиянка [...] [illegible] рішає хиба [illegible] теперішній

---

[122] Kronika Wiedeńska // Gazeta Lwowska.— 1896.— № 16.— S. 4.

[123] Промова пос. д-ра Окуневського, виголошена на засіданю соймовім 30 н. ст. січня при мотивованю внесення о засноване женскої гімназії // Діло.— 1894.— № 14.— С. 1.

[124] Кобринська Н. Замужна жінка середної верстви // Перший вінок.— Львів, 1887.— С. 406—416.

добі одна робітниця фабрична, даюча найбільший процент жінок економічної самостійности"[125]. Такий соціально-економічний детермінізм цілком органічний у світогляді позитивізму. Водночас деколи артикулювалося розуміння того, що так зване жіноче питання, зокрема проблеми сімейної дискримінації жінок, не можна розв'язати тільки соціально-політичним та економічним реформуванням. Зміна суспільного устрою має супроводжуватися появою нової етики[126], зокрема [redacted] сімейно-шлюбних відносинах.

У зазначений період формувалася думка про те, що проблема статевого планування—підпорядкування у сім'ї має універсальний характер і є актуальною [redacted] різних соціальних середовищах, зокрема в селянській і робітничій сім'ях.

Консервативним було й трактування материнства. Власне ідеологія націоналізму витворила дуже стійку міфологему про жінку як матір-патріотку. Ця міфологема мала загальне поширення і, до речі, не тільки у свідомості бездержавних народів[127]. Материнство трактувалось як природне та головне поле діяльности жінки. Дуже несміливо звучали очевидні сумніви щодо абсолютизації материнства у життєвому покликанні жінок. Д. Старосольська писала: „Хоть декламація о природнім покликаню та призначіню жінки не сходять ще з пляну, то все таки те покликанє перестало бути одинокою цілею її життя"[128].

Питання про шляхи та можливості зміни становища жінок у сім'ї значно радикальніше трактували соціалісти та соціал-демократи. Типово соціалістичну позицію у цьому питанні заманіфестували М. Ганкевич та М. Павлик. М. Ганкевич 1891 р. опублікував брошуру „Про жіночу неволю в історичнім розвою". Дискримінацію жінок він услід за Л. Морганом трактує як історичне явище, що глибоко закорінене [redacted] сімейно-шлюбних відносинах. Неволя жінки, на його думку, це „консеквенція цілого розвою суспільно-економічного [redacted] добу т. з. цивілізації, вона товаришка моногамії [...] вона товаришка індивідуалізму економічного"[129]. Констатувавши передсмертну агонію тогочасної моногамної сім'ї у всіх соціальних середовищах, автор виступив прихильником цивільних шлюбів та широкого практикування розлучень. Радикалізму поглядів М. Ганкевича не сприйняли офіційна влада (брошура була конфіскована), ліберальні феміністки, зокрема Н. Кобринська. Навіть відомий радикал М. Павлик не наважився надрукувати цю розвідку в журналі „Народ". Варто зауважити, що міркування М. Ганкевича були по суті лише коротким переказом публікацій Д.-С. Міла, А. Бебеля та інших.

Визнаним критиком-радикалом традиційних патріархальних сімейно-шлюбних відносин був М. Павлик. Його оповідання „Ребенщукова Те-

---

[125] Кобринська Н. Слівце про перший випуск „Жіночої Долі" // Наша доля.— Львів, 1895.— С. 105—106.

[126] Д. С[таросольська]. Ідея емансипації жінок // Мета.— 1908.— Ч. 2.— С. 2.

[127] Материнство у суспільній свідомості австрійців проаналізоване у статті: Judson P. M. Deutschnationale Politik und Geschlecht in Österreich 1880—1900 // Good D. F., Grandner M., Maynes M. J. (Hg.) Frauen in Österreich...— S. 32—47.

[128] Д. С[таросольська]. Ідея емансипації жінок.— С. 1.

[129] Ганкевич М. Про жіночу неволю в історичнім розвою.— Львів, 1891.— С. 35.

тяна“* та повість „Пропащий чоловік“, публіцистичні розвідки „Про жіночу долю“, „Причинок до „Етнографії любви“, [redacted] також „Друкований лист Михайла Павлика до людей“ створили авторові славу прихильника так званої вільної любові. Розгорілась навіть полеміка між Н. Кобринською та радикалами навколо трактування „вільної любові“. Позицію М. Павлика різко критикували М. Драгоманов, Н. Кобринська та І. Франко. Отже, якщо [redacted] питаннях суспільно-політичних ідеологи фемінізму, зокрема Н. Кобринська, сприйняли та пропаґували деякі його соціалістичні постулати, то [redacted] питаннях сімейно-шлюбних відносин вони рішуче і послідовно заперечували радикалізм соціалістичної ідеології.

Ідеологія, світогляд позитивізму були добрим ґрунтом для розвитку та сприйняття концепції ліберального фемінізму [redacted] його гаслом освіти, громадянських прав та фахової праці для жінок. О. Кисілевська висловлювалась майже афористично: „Жінка хоче стати і навіть мимо всіх перепон мусить стати чоловіком“, тобто „рівною мужчині людиною“[130]. Але варто відзначити появу дещо іншого погляду. У передньому слові до одного [redacted] видань „Жіночі бібліотеки“ Н. Кобринська писала: „Коли в життю людства надходить епоха, в якій голос жінки буде вислуханий і зачне, більш чим досі впливати на розвиток суспільного поступу, хай же сей голос буде її природнім голосом, правдивим висловом її питомих думок і почувань. В сім і лежить ціла суть так званої жіночої емансипації, щоби жінка не тільки мала право, але й вміла думати і говорити сама за себе, а не була вічно суґестіована поглядами і думками мущин“[131]. По суті Н. Кобринська говорила про нове розуміння феномену „жіночого“ як самоцінного та самодостатнього. Власне у цьому напрямі й пішов теоретичний розвиток фемінізму у XX ст.

В ідейному розвитку феміністичних концепцій на першочергову роль заслуговують політично-правовий і організаційний аспекти.

Політично-правовий аспект. У трактуванні жінки австрійське право базувалося на концепції „природного поділу“ між стáтями і юридично закріплювало статус жінки як несамостійної особи, що потребувала постійної правової опіки [redacted] боку батька, чоловіка або іншої особи чоловічої стáті. Найбільш дискримінаційними стосовно жінок були правові норми, що реґламентували їх майнові та родинно-сімейні права, обмежували правову дієздатність, наприклад, щодо встановлення опіки, можливостей свідчити та іншого. Жінки Австро-Угорщини не мали права бути членами політичних організацій, не могли брати участи у голосуванні під час виборів, не мали права навчатись у вищих навчальних закладах.

---

* Одним з приводів до заборони оповідання, арешту автора та шестимісячного ув'язнення було публічне зневаження інституції шлюбу та пропаґанда сімейного життя „на віру“, тобто будь-якої цивільної чи церковної реєстрації. Докладно історію конфіскації журналу „Громадський друг“ (1878, № 2) та судового процесу М. Павлик описав у статті „Мій процес за Ребенщукову Тетяну“ (Павлик М. Твори.— К., 1959.— С. 637—652). Пор. також: Возняк М. Кобринська, вільна любов [redacted] радикали // Українське літературознавство.— 1970.— Вип. 10.— С. 113—119.

[130] Галичанка О. Жіноче питанє // Жіноче діло.— 1912.— „Весна“.— С. 1.

[131] Кобринська Н. Переднє слово // Метерлінк М. Синьобородий і Ариняна або даремний визвіл.— Львів, 1913.— С. 27.

В Австро-Угорщині лише з кінця 1880-х рр. почав формуватися рух за юридичні, зокрема виборчі, права жінок. Дослідники відзначають значно вужче, ніж у Німеччині та США, соціальне коло прихильників цієї ідеї. Особливістю австро-угорської ситуації було й те, що ідея виборчих прав жінок у суспільній свідомості пов'язувалась не так з ідеологією жіночого руху, як з модернізованою ідеологією природних прав особи[132].

Концепція правового рівноправ'я жінок і відповідно боротьба за його здобуття в Австро-Угорщині розвивалась на загальноімперському та реґіональному рівнях. На загальноімперському рівні були апробовані найбільш загальні постулати правової рівности жінок та чоловіків, водночас на цьому рівні не існувало консолідуючої організаційної структури і періодики, зорієнтованої на об'єднання реґіонально-національних емансипаційних прагнень жінок. Загальноімперський резонанс мали дискусії, що точилися у парламенті, а також його законодавчі рішення стосовно юридичних прав жінок.

Українські депутати у віденському парламенті теж долучили свій голос до акцій підтримки громадянських прав жінок. У травні 1890 р. посол Іван Озаркевич, батько Наталії Кобринської, вніс на обговорення у палату послів „Петицію руських жінок з Галичини й Буковини за допущення жінок до університетських студій і створення щонайменше одної жіночої ґімназії в Галичині". На відміну від польського депутатського об'єднання, український клуб депутатів у своїй політичній програмі зафіксував вимогу активного та пасивного виборчого права для жінок. У його маніфесті (1911) зазначено, що посли голосували за зміну на користь жінок у законі про політичні товариства[133]. Правда, ця ухвала не була прийнята.

Політично-правові аспекти суспільного рівноправ'я жінок розроблялися у феміністичній ідеології на національному рівні. Власне арґументованість та ареал суспільного поширення тези про необхідність рівних юридичних прав для всіх повнолітніх осіб, незалежно від статі, є одним із свідчень розвиненості феміністичного мислення та ідеології фемінізму.

Боротьба за право жінок навчатися у вищих навчальних закладах пройшла принаймні три фази розвитку[134]. Перша — утвердження у суспільній свідомості думки про доцільність та необхідність вищої освіти для частини жінок. Ця фаза в часі була найтривалішою. Її початок можна простежити ще у першій половині XIX ст., а закінчення — у 1890 р. У той період на сторінках багатьох часописів доволі жваво точилася полеміка щодо різних аспектів жіночої освіти, зокрема вищої. Упродовж другої фази (1890—1897) відбувалися конкретні акції тиску на законодавчі органи для внесення відповідних змін у чинні закони. Третя фаза розпочалася після законодавчого проголошення права жінок вступати до вищих навчальних закладів. Тепер головним завданням жінок, які навчалися, було здобути студентські та професійні права, а саме: право складати

[132] Zaar B. Frauen und Politik in Österreich...— S. 51.

[133] Що робили наші посли в парляменті? Маніфест руського (українського) парляментарного клюбу.— Львів, 1911.— С. 11.

[134] Sokoł Z. Walka kobiet o wstęp na uniwersytety w Polsce // Pełnym głosem.— Kraków, 1995.— S. 82.

іспити, урівень з чоловіками претендувати на посади, право займатися науково-дослідницькою та викладацькою роботою, здобувати наукові ступені та інше.

У Галичині розвиток цих фаз відбувся [illegible] українському та польському варіантах. Перша фаза у поляків[135] за кількістю публіцистичних виступів і переконливістю висунутих арґументів більш виразна, ніж [illegible] українців. У другій фазі арґументація власне правового аспекту проблеми жіночої освіти добре представлена як [illegible] українців, так і [illegible] поляків. Незначна кількість жінок, які здобули вищу освіту[136], очевидно вплинула на те, що третя фаза, принаймні у перші десятиліття XX ст., в Галичині не відзначена якимось суспільно-резонансними акціями.

Хронологічно першою спробою українського жіночого руху заманіфестувати свої правові вимоги був збір підписів 1890 р. під петицією до віденського парламенту [illegible] вимогою надати жінкам право навчатися в університетах і створити в Галичині щонайменше одну жіночу гімназію. Ініціатором цієї акції була Наталія Кобринська. Ця петиція є характерним документом ідейного розвитку емансипаційної ідеї. Насамперед варто відзначити суто феміністичний, тобто з погляду інтересів стáті, підхід до трактування суспільних проблем. У петиції задекларовано: „Сучасна організація викликала цілковитий поділ поміж чоловіком і жінкою в площині духової й економічної праці, і власне через цей поділ постали своєрідні поняття й погляди у відношенні до загального й приватного життя, а саме в публічному житті, де на верху стоїть чоловік, і в родинних колах, що їх репрезентує жінка, і з того слідує, що навіть найбільш слушні бажання й потреби жінок часто не знаходять зрозуміння [illegible] чоловіків, що займають панівне становище в публічному житті“[137]. У петиції право жінок на вищу освіту трактувалося [illegible] гуманістичної позиції громадянських прав людини взагалі, без дискримінаційного поділу на стáті. Право жінок на вищу освіту трактувалось як одна з обов'язкових складових їх права на економічну самостійність. У петиції немає (такого поширеного у публіцистиці) арґументу, що освічена жінка краще зможе виконувати свої традиційні обов'язки дружини та вихователька дітей. Петицію підписали 226 українок з Галичини та Буковини. Правда, подібні петиції у той час підтримали 4812 чеських та 3644 німецьких жінок.

Очевидно, що в публіцистичному обговоренні ідея законодавчого впровадження права на вищу освіту для жінок сприймалась аж ніяк неоднозначно. Наприклад, М. Павлик, щирий прихильник освіти жінок, водночас радив попадянкам збирати кошти, аби висилати селянок за кордон до фахових шкіл та університетів. Домінування класового підходу надавало цим міркуванням характеру соціальної утопії, цілком неможливої для реалізації. Часто іронія та підсміювання визначали позицію консервативно-

---

[135] Докладніше про це див.: Hulewicz J. Sprawa wyższego wykształcenia kobiet...— S. 226—266; його ж. Walka kobiet [illegible] dostęp na uniwersytety.— Warszawa, 1936.— S. 4—14.

[136] Статистичні дані див.: Благий В. Студентки Львівського університету в 1897—1914 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 1998.— Вип. 33.— С. 133.

[137] Цитовано за: Книш І. Смолоскип у темряві...— С. 143.

поміркованих політиків. Типовими були логіка та арґументи у статті О. Барвінського „Родина як огнище національної свідомості“[138].

Подання петицій з вимогою права на вищу освіту для жінок продемонструвало дуже важливий аспект ідейного розвитку та організаційно-практичної реалізації емансипаційних прагнень, а саме готовність та здатність до співпраці на міжнаціональному рівні. Бо сама вимога юридичного права на вищу освіту і відповідна арґументація були майже ідентичними у жінок різних національностей, тому, здавалось би, об'єктивно існували підстави для спільних акцій. Таку співпрацю налагодили з чеськими жіночими організаціями, натомість відносини з польськими жіночими організаціями, які активно діяли на терені Галичини, були сповнені протиріч, непослідовности і навіть відкритого протистояння. Українки та польки окремо подавали свої петиції як до парламенту, так і до сейму.

Результатом багаторічної боротьби було розпорядження міністра освіти Австро-Угорщини від 23 березня 1893 р., за яким жінки дістали право вступу до університетів на філософські факультети як звичайні та надзвичайні слухачки. У вересні 1900 р. жінки отримали право навчатись на медичних факультетах. Але аж до Першої світової війни двері політехнічних вищих навчальних закладів були зачинені перед ними. Водночас право жінок навчатися в університетах ще не означало мати повноцінні студентські права, а згодом права фахівця-спеціаліста. Кожне з цих прав треба було здобувати окремо і у надзвичайно впертій боротьбі. А поборників цих прав було значно менше, ніж тих, хто підтримав загальну вимогу вищої освіти для жінок. Боротьба велась переважно в університетському середовищі, на рівні міністерства освіти.

Вимога права на вищу освіту, як один з найяскравіших виявів прагнення жінок до інтелектуальної емансипації, була зреалізована. Значно драматичнішою, більш наполегливою, але безрезультатною була боротьба за громадянські, зокрема виборчі, права жінок в Австро-Угорщині. Внесення вимоги правової громадянської рівноправности двох статей у політичні документи було принципово важливим. У цій справі дії українських політиків у Галичині були майже синхронні з діями політичної еліти в інших частинах імперії. Активність виявили поредовсім діячі з лівої частини політичних сил. Програми галицьких соціалістів та радикалів проголосили вимогу юридичної рівноправности чоловіків та жінок[139]. Майже історичною аксіомою є твердження про те, що соціал-демократичні партії найпослідовніше відстоювали вимогу повноцінних політичних прав жінок. Справді, ця вимога активно декларувалася під час виборчих кампаній. Правда, у моменти найбільшого політичного напруження з тактичних міркувань партійні лідери часто знімали цю вимогу[140]. Тогочасні партії були дуже далекими від послідовного відстоювання вимоги громадянсь-

---

[138] Барвінський О. Родина як огнище національної свідомості // Діло.— 1891.— № 183.— С. 1—2.

[139] Драгоманов М., Павлик М., Подолинський С. Програма // Громада (Женева).— 1881.— № 1.— С. 1; Франко І. Програма галицьких соціалістів // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т.— Т. 45.— С. 442—453; Програма руско-української радикальної партії // Народ.— 1890.— № 20.— С. 301—303.

[140] Czajecka B. „Z domu w szeroki świat...“— S. 210—211.

ких прав жінок як першочергової. Тому надзвичайно важливою була суспільна активність самих жінок. На вічах початку 80-х рр., наприклад, коломийському 1884 р., організатори закликали присутніх до піднесення освіти і розширення громадянських прав жінок. Але такі гасла мали характер доволі абстрактного побажання і були звернені більше до чуттєво-емоційного сприйняття жіночої аудиторії. З 90-х рр. у Галичині розпочався етап активного суспільного руху за громадянські, зокрема виборчі, права жінок і тривав аж до розпаду Австро-Угорської імперії. Цей рух базувався на ідеології суфражизму, суттю якого була ідея політичної емансипації.

Так звані жіночі українські видання не раз зверталися до проблеми громадянських прав жінок. Правда, у статтях альманаху „Перший вінок" позиція учасниць українського жіночого руху в цьому питанні ще не артикульована. Але вже у трьох випусках збірника „Наша доля" насамперед Н. Кобринська доволі вичерпно проаналізувала вияви правової дискримінації жінок, обґрунтувала потребу законодавчого запровадження їх правової рівности з чоловіками. Для характеристики світогляду Н. Кобринської важливими є її оцінки ідейних гасел і політичної тактики соціал-демократів та лібералів у питанні про виборчі права жінок. Вона критикувала тактику німецьких соціал-демократів, які твердили про необхідність участи жінок-робітниць у боротьбі за виборчі права навіть у тому випадку, якщо вимога не стосувалася жінок, а лише чоловіків-робітників. Н. Кобринська дистанціювалась як від соціал-демократичного твердження про те, що загальне, рівне, таємне, безпосереднє голосування дасть змогу здійснити радикальні зміни тогочасного державного устрою, так від ліберального, суфражистського постулату про роль виборчих прав жінок в еволюційних змінах їх суспільно-економічного становища. Виборче право, на її думку, „не можна [...] вправді вважати за політичне „panaceum", все-таки в полученні з іншими відповідними реформами, безпосереднє голосування уважатись може сильним політичним засобом"[141].

Проблема правової нерівности жінок — одна з головних у статті „Ідея емансипації жінок" представниці уже наступного покоління діячок українського жіночого руху Д. Старосольської. Вона проаналізувала ієрархічну вертикаль юридичної дискримінації жінок (від сімейної до громадянської) і особливо наголосила, що зміна існуючих законодавчих норм неможлива без зусиль самих жінок[142].

Арґументація професійних юристів у справі рівноуправнення жінок у сфері громадянських, зокрема політичних, прав ґрунтувалася на ідеї цілісности тогочасного цивільного права і взаємопов'язаности усіх його норм. Характерними видаються міркування С. Дністрянського, який повністю солідаризувався з думкою численних сучасних йому теоретиків права[143], про те, що сама організація Австро-Угорської держави, її

[141] Кобринська Н. Стремління жіночого руху // Наша доля.— Львів, 1896.— Кн. 3.— С. 15.

[142] Д. С[таросольська]. Ідея емансипації жінок.— С. 1—3.

[143] Див., наприклад: Mejer G. Das parlamentarische Wahlrecht.— Wien, 1901.— S. 455—456.

політичний устрій були непідготовлені й непристосовані до визнання повноцінних громадянських прав жінок[144].

Два перші десятиліття активної полеміки навколо виборчих прав жінок по суті еволюційно змінювали один з найживучіших патріархальних стереотипів про недоречність та шкідливість політичного волевияву жінок. Крім того, ідея повноцінности та повноправности особи, незалежно від статі, утвердилася силою суспільного поступу, реаліями тогочасного життя. Правові норми, що обмежували дієздатність жінок, стали вже очевидним анахронізмом, ліквідація якого була лише справою часу[145]. Прикладом правового консерватизму став „чисто чоловічий“[146] виборчий закон 1907 р., за яким виборчі права отримали психічно здорові чоловіки, що досягли 24-річного віку, в тому числі й ті з них, які не вміли читати і писати. Натомість жінки, навіть з університетською освітою, такого права не мали. Водночас виборчі права втратили й ті нечисленні жінки курій великих землевласників, які раніше могли голосувати через своїх представників чоловічої статі. Абсурдність такої правової ситуації була очевидною і будила спротив не тільки учасниць жіночого руху.

Починаючи з 1908 р. у Львові значно активізувався суфражистський рух. Для поширення його ідеології важливою була передвиборна кампанія М. Дулемб'янки, яка усупереч чинному законодавству висунула свою кандидатуру на виборах до крайового сейму. Незважаючи на зростаючі політичні протиріччя між українцями та поляками, у випадку балотування М. Дулемб'янки багато діячок українського жіночого руху підтримували ідеологічні гасла цієї акції, добре розуміючи їх переважно маніфестаційно-пропагандистський характер[147]. Безрезультатність боротьби змушувала жінок радикалізувати свої вимоги. 30 листопада 1911 р. М. Дулемб'янка вперше в історії львівських феміністок перейшла до погроз. У сеймі вона проголосила: „Змушені будемо агітувати, щоб жінки не сплачували податків і ухилялись від будь-яких суспільних обов'язків, керуючись гаслом: хто не має прав, той не має обов'язків“[148]. Чергову безрезультатну акцію тиску на депутатів сейму в січні 1912 р. здійснили делеґати 20 польських та українських жіночих організацій.

Варто звернути увагу на істотну відміннсть польської та української моделей тактики ведення громадсько-політичної боротьби за виборчі права жінок. У польському суспільстві центр суфражистської ідеології та основні сили, що прагнули правового рівноправ'я жінок, зосереджувалися переважно в елітарних верствах. У Львові діяв комітет „Równouprawnienia kobiet“, в 1913 р. була створена „Liga Męszczyzn dla Obrony Praw Kobiet“, до складу якої увійшло 40 представників політичної та інтелектуальної еліти міста. Український жіночий рух формувався та розвивався у середовищі так званої середньої верстви. Водночас цей рух, шукаючи ширшого соціального середовища, звернув увагу на селянок, які тра-

---

[144] Правник [С. Дністрянський]. Реформа виборчого права в Австрії // Часопись правнича і економічна.— Львів, 1906.— Р. VII.— Т. X.— С. 75.

[145] Жінка і політичні права // Діло.—1911.— № 31.

[146] Brauneder W., Lachmayer F. Österreichische Verfassungsgeschichte.— Wien, 1989.— S. 160.

[147] Д. С[таросольська]. Ідея емансипації жінок.— С. 1.

[148] Delegacja kobiet w Sejmie Lwowskim (Przemuwienie Marii Dulębianki 30.X.1911) // Ster.— 1911.— № 11.

диційно не були суб'єктом феміністичних змагань. Залучення українських селянок Галичини власне як повноцінних суб'єктів до суспільно-політичних акцій пов'язане насамперед з діяльністю радикальної партії та розвитком її преси, а також з діяльністю учасниць жіночого руху, передовсім сільських учительок[149]. Селянки були численними учасницями віч, на яких часто висувались вимоги загального виборчого права та зміни системи місцевого самоврядування.

Під час боротьби за громадянські, зокрема політичні, права жінок у Галичині сформувалась характерна особливість: лідери жіночого руху — як українського, так і польського — сповідували ідею політичної безпартійности, яка означала, що жінки визнають потребу боротьби за політичні права, водночас принципово дистанціюючись від будь-якої політичної партії чи навіть політично чітко означеного громадського руху. Така ідейна та організаційно-тактична позиція була зумовлена принаймні двома обставинами: перша — жодна з партій не була до кінця послідовною у відстоюванні рівних з чоловіками політичних прав жінок; друга — жіночий рух — як польський, так і український — претендував на максимально широке об'єднання жінок різних соціальних верств. Позапартійний характер жіночого руху неодноразово підкреслювала Н. Кобринська[150]. А згадувана уже М. Дулемб'янка пройшла шлях від захоплення ідеєю політичної безпартійности жіночого руху, практичної реалізації цього постулату у своїй передвиборній кампанії до визнання його хибности для розвитку жіночого руху і для боротьби за політичні права жінок[151]. Ідея позапартійности була, можливо, не до кінця усвідомленою реакцією на глибинні протиріччя між фемінізмом та домінуючими тогочасними ідеологічно-партійними концепціями лібералізму, соціал-демократизму, радикалізму та іншими. Варто також зауважити, що ця ідея мала ще довгу історію у 20—30-х рр. XIX ст.

В ідеології українського та польського жіночого руху права нації та індивідуально-громадянські права взаємопов'язані та взаємозалежні. Водночас вони чітко ієрархізовані: пріоритетні — національні, вторинні — індивідуальні, що мали ще й внутрішній поділ на чоловічі (визначальні) та жіночі громадянські права. Типовими для того часу були міркування К. Малицької: „Ми [жінки.— *О. М.-Р.*] віримо, що зміна дотеперішнього ладу і виборенє національної свободи добуде і нам прав, розв'яже а бодай улекшить нам розв'язанє і нашої квестиї жіночої"[152]. Значно менш поширеним було протилежне міркування про те, що запровадження рівних виборчих прав для всіх громадян дасть змогу парламентським шляхом розв'язати національні та соціальні проблеми.

---

[149] Повніше див.: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 175, спр. 32, арк. 15—19 (зош. 2); Домбровська Є. Матеріали до історії товариства „Взаїмна поміч українського вчительства Галичини" // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 20—21 вересня 1996 року.— Львів, 1999.— С. 107.

[150] Кобринська Н. Стремління жіночого руху // Наша доля.— Львів, 1895.— Кн. 2.— С. 35.

[151] Dulębianka M. Polityczne stanowisko kobiety // Ster.— 1907.— Z. VIII.— S. 309.

[152] Малицька К. Про жіночий рух.— С. 20.

Суфражизм, за висловом польської дослідниці Б. Чаєцької, — це „боротьба на вузькій межі між комізмом і трагізмом“[153]. Бо як для українських, так і для польських діячок жіночого руху найважливішим було зберегти громадську респектабельність та поміркованість, у жодному разі не спровокувати іронію та насмішки оточення. Такий постійний жорсткий внутрішній самоконтроль лідерів жіночого руху зумовив еволюційно-консервативний розвиток руху за політичні права жінок, суспільно-правовий результат якого став відчутним уже після розвалу Австро-Угорської імперії. Варто сказати про ще одну особливість тогочасної ідеології фемінізму — зосередження головної уваги лише на аспекті політичних (виборчих) та освітніх прав жінок не дало змоги всебічно з'ясувати інші, не менш важливі прояви їх правової дискримінації (соціально-правовий захист жінок на виробництві та захист материнства, сімейне право), виробити та відстоювати відповідні вимоги.

Організаційний аспект. Фемінізм, зокрема його класичні різновиди — ліберальний та соціалістичний (соціал-демократичний), формувався як ідеологія суспільно-громадського руху. Тому питання про тип та характер об'єднань, які мали б реалізувати феміністичну ідеологію, про спеціальні друковані видання були важливими як у практичному, так і в концептуально-теоретичному плані. У XIX ст. сформувалось декілька чітко визначених тенденцій в організаційному становленні європейського та американського жіночого руху, зокрема в його теоретичному обґрунтуванні. Найдоцільнішими вважалися жіночі організації, сформовані за національною ознакою, бо саме у площині національного життя їх діяльність була найпродуктивнішою. Навіть жіночі організації, в яких пріоритетним був принцип класової належности (наприклад, робітники), реально існували як національно-класові. Багато жіночих організацій визнавали потребу міжнаціональних контактів та координації дій однотипних організацій.

Жіночі організації формувались або в рамках, або під значним впливом суспільно-потужних політичних та організаційних структур (наприклад, аболіціоністський, соціал-демократичний, національний культурно-просвітній рух). Лише з часом вони ставали організаційно самостійними.

У XIX ст. були апробовані такі основні напрями діяльности жіночих організацій, як релігійно-доброчинний, світський харитативно-доброчинний та опікунчий, культурно-просвітній, кооперативний та економічний, фаховий, освітній, феміністично-політичний (суфражистський), пацифістський, класово-політичний та партійний. Найпоширеніші завдання жіночих організацій — просвіта, соціалізація жінок та боротьба за їх права. До початку XX ст. визначились концептуальні засади організаційного розвитку жіночого руху.

Досвід створення та діяльности жіночих організацій ще в середині XIX ст. у Галичині та на Буковині був незначний[154]. Історія організацій-

[153] Czajecka B. „Z domu w szeroki świat...“ — S. 218.

[154] Початкові вияви суспільно-політичної активности польських жінок пов'язані з національно-визвольним рухом. Докладніше див., наприклад: Трусевич С. Участие

ного структурування жіночого руху в цих реґіонах почалася пізно — лише [redacted] 70-х рр. XIX ст., хоч доброчинні жіночі організації діяли вже раніше[155]. Не вдаючись у детальну історію діяльности жіночих товариств, звернемо увагу на формування та розвиток концепції їх організаційного структурування.

Доброчинна, харитативна діяльність жінок вважалась найбільш відповідною їх природі, бажаною та очікуваною у суспільстві. Як правило, створення такого типу організацій не викликало якогось значного спротиву, [redacted] критика їх обмежености та консерватизму звучала нечасто.

Історично перші доброчинні організації уникали спільного членства чоловіків та жінок. Існувала практика створення двох рівнозначних товариств [redacted] однаковими назвами та завданнями. Так, у Львові та Кракові функціонували польські чоловіче Товариство св. Вінцентія і Товариство доброчинних дам св. Вінцентія. Водночас виникали і суто жіночі церковно-релігійні товариства, які 1913 р. у Львові створили „Об'єднання польських жіночих християнських товариств". Поширеними у польській суспільності були і дещо ширші за завданнями доброчинні товариства (товариство „Oszczędności kobiet" (1886), „Sodalicje Nauczycielek" (1897), „Sodalicje Pań Polskich" (1904). Організаційно розбудовувалися товариства, які опікувалися навчальними та виховними закладами, шпиталями, окремими соціальними категоріями населення, наприклад хатніми служницями. Існувала традиція патронування цих товариств жінками-аристократками, дружинами впливових державних діячів[156]. Польські організації були здебільшого відкриті для жінок-українок. Але неминучим наслідком такого членства було їх культурно-релігійне ополячення. Варто особливо підкреслити, що польські громадські об'єднання різних типів (не тільки доброчинні жіночі) здійснювали послідовний денаціоналізуючий тиск на українське населення, зокрема на жінок різних суспільних верств, тобто виконували по суті політичні завдання.

Великий досвід успішної доброчинної та опікунської діяльности мали єврейські жіночі організації, а також товариства, що опікувалися жінками. Наприклад, лише в Галичині діяли 23 організації, які займались збиранням посагу для бідних єврейських дівчат[157]. Повне домінування доброчинної діяльности у єврейських жіночих товариствах зумовлено насамперед особливостями національної ментальности, культури, самореалізації єврейських громад. Водночас численні єврейські жінки-феміністки активно анґажувалися до роботи в польських жіночих організаціях ліберально-буржуазного та соціал-демократичного спрямування.

женщин ...— С. 128—135; Bruchnalska M. Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym.— Miejsce Piastowe, 1933; Caban W. Kobiety i powstanie styczniowe // Kobieta i świat polityki.— Warszawa, 1994.— S. 59—72; Śliwowska W. Polski drogi do emancypacji (O udziałe kobiet w ruchu niepodległościowym w okresie międzypowstaniowym 1833—1856) // Losy Polaków w XIX i XX w.— Warszawa, 1987.— S. 210—247.

155 Львівський польський часопис для жінок „Wianki" 1849 р. писав про доброчинне Товариство львівських дам (Wianki.— 1849.— № 15.— S. 27).

156 Najdus W. O prawa kobiet w zaborze austriackim // Kobieta i świat polityki.— S. 103—104.

157 Czajecka B. „Z domu w szeroki świat..."— S. 30.

Українські жіночі доброчинні товариства створювалися за вже усталеними зразками і спирались на традицію релігійно-церковної доброчинности.

При церквах діяли братства та сестрицтва. Власне з сестрицтва Успенської церкви у Львові 13 грудня 1878 р. сформувалась перша москвофільська організація в Галичині „Общество Русских женщин во Львове". Його організаційне структурування відбулося унаслідок протиріччя між членами сестрицтва — міщанками та „світськими дамами"[158]. Більша організаційна самостійність цього товариства порівняно з сестрицтвом засвідчила перемогу дещо ширшого та ліберальнішого погляду на організаційні завдання жінок. Члени товариства метою своєї діяльности вважали просвіту української молоді, організацію доброчинних та товарисько-розважальних акцій[159]. За статутом членом могла бути кожна жінка-українка, а також жінка іншої національности, одружена з українцем. Серед основних тем ідейних суперечок на засіданнях організації, особливо в перші роки, було так зване мовне питання. Суперечки розгорталися навколо написання двох „с" у слові „русский". У нарисі історії товариства, виданому до 25-річного ювілею, відзначено, що ця дискусія стала ледве чи не головною перешкодою для успішної роботи товариства[160].

Товариство заманіфестувало патріотичний характер у назві свого програмного документа „Статут патріотичного жіночого Товариства для Галичини" (Львів, 1879). Правда, невдовзі виявилося, що цей патріотизм мав специфічне вузькопартійне москвофільське забарвлення. Тиск ідеологічних доктрин призвів у кінці 80-х рр. до виходу частини проукраїнськи налаштованих жінок з членів організації, яка діяла до початку Першої світової вайни як типово доброчинна організація з виразною політично-ідеологічною орієнтацією.

В організаційному структуруванні цього першого українського жіночого товариства можна простежити конфлікти, які згодом повторювалися у багатьох організаціях, навіть у типологічно дуже відмінних. Основними конфліктами були: соціальний (міщанки — світські інтеліґентні „дами"), внутрішньоідеологічний (ліберальне — консервативне москвофільство), ідеологічно-політичний (москвофільство — народовство). Таким чином, соціальна, політична та ідеологічна ідентичність виявилась значно важливішою, ніж суто жіноча. Національна та релігійна ідентичність була базовою, що підкреслювали насамперед статутні вимоги.

Елітарний характер заманіфестувало релігійно-доброчинне Товариство св. Ольги, створене у Львові 1902 р. Варто звернути увагу на його дві основні організаційні засади. Перша: дійсними членами товариства могли бути тільки члени сімей греко-католицького духовенства, насамперед дочки греко-католицьких священиків, не заперечувалося проти членства представників чоловічої статі того ж соціального стану. Друга — свою роботу і відповідно організаційну розбудову Товариство св. Ольги

---

[158] Докладніше про це див.: Богачевська-Хомяк М. Білим по білому...— С. 93—94; Отчёт о деятельности Правящего Совета Русских женщин во Львове.— Львов, 1906.

[159] История общества „Русских дам" во Львове (Написал один из трёх).— Коломия, 1905.— С. 9.

[160] Там само.— С. 17.

планувало поширити на всю територію Східної Галичини та Північної Буковини. Хоч ця організація не реалізувала своїх намірів, симптоматичною була їх декларація. Значно більших успіхів досягло створене за ініціативою Є. Гузар, О. Барвінської та інших „Марійське товариство пань" (Львів, 1904). І хоч розквіту діяльности організація досягла у міжвоєнний період[161], концепція організаційного структурування сформувалася власне на початку століття. Товариство створювалося і діяло як організація національної еліти, тому кількість членів була доволі обмеженою (41 особа на момент створення, [redacted] 30-ті рр. XX ст. близько 150 осіб). Члени товариства ініціювали появу масових організацій місцевого рівня „Марійських дружин", які могли бути парафіяльними, шкільними, студентськими та іншими. Початково товариство мало доволі вузькоокреслену мету — „творення взірцевого християнського родинного життя", але згодом еволюціонувало і прагнуло поєднати максимально широкий спектр доброчинної діяльности (допомога молоді та учням з бідних родин, підтримка захоронок, організація фахових курсів, їдалень, гуртожитків тощо) [redacted] просвітньою роботою. Ці організації найкраще репрезентували соціально-християнський напрям в ідеології та практиці жіночого руху.

Світські жіночі доброчинні організації мали характер переважно опікунчий, хоч і брали на себе завдання культурно-просвітні та виховні. Найвідоміші серед них — „Руська захоронка", „Товариство вакаційних осель", „Товариство опіки над служницями і робітницями", а також товариства, які опікувалися дівочими навчальними закладами „Друг женского научного заведенія въ Бучачѣ" (1872), „Общество по делам дівочого воспиталища у Львові" (1888), товариство „Руский інститут для дівчат в Перемишли" (1890). Ці організації були створені на противагу до аналогічних та більш потужних польських, які активно працювали також серед відповідних категорій українського населення. Тому їх український патріотичний характер особливо підкреслювався*. Діяльність таких організацій була зосереджена переважно на вирішенні конкретних практичних завдань. Членство в них, як правило, не мало обмежень статей, але жінки і [redacted] керівних органах, і серед членів мали значну кількісну перевагу. Участь жінок з елітарних сімей (М. Грушевська очолила „Руську захоронку", О. Бачинська — „Товариство вакаційних осель", М. Білецька — „Товариство опіки над служницями і робітницями"), офіційний патронат вищих церковних ієрархів підвищували суспільний авторитет цих організацій.

Розвиток жіночого руху власне у його феміністичному варіанті здебільшого асоціюється з організаційним структуруванням світських жіночих об'єднань. Власне у XIX ст. йшов пошук відповіді на два запитання: Чи жінки братимуть участь у роботі вже діючих організацій і через них будуть відстоювати і суто „жіночі" суспільні інтереси? Чи жінки нада-

[161] Пропамятна [redacted] першого з'їзду Марійських дружин інтеліґентного жіноцтва...

* Спроби організувати спільну роботу українців та поляків у доброчинних організаціях великого успіху [redacted] мали. Так, „Товариству св. Сальомеї" (Львів, 1889) не вдалось зреалізувати своїх намірів подавати допомогу вдовам і об'єднати у цій роботі осіб різних національностей. До речі, текст статуту був опублікований двома мовами — українською і польською.

дуть перевагу створенню окремих організацій? Очевидно, ствердною була відповідь на кожне з цих запитань. Відповідно сформувалися два універсальні шляхи громадянської соціалізації жінок, хоч [redacted] історії феміністичного руху головну увагу звертають на дослідження саме жіночих за складом організацій.

За статутами багатьох громадських організацій, що діяли на західноукраїнських землях, узагалі не було передбачено членства жінок. Вони не могли бути членами цехів, ускладненим був їх вступ до промислово-ремісничих організацій, що прийшли [redacted] місце цехів. Не приймали жінок до так званих вільних ремісничих організацій, творених на засадах взаємодопомоги (товариства ремісників „Побратим", „Зоря"). Членами деяких економічних товариств могли бути тільки особи [redacted] певним майновим цензом, а жінки часто не підпадали під цю категорію. Правда, каса для ощадности та позичок системи Райфайдена, Молочна спілка, Сільський господар допускали жінок у свої ряди.

Членами товариств „Академический кружок", „Русске касино" могли бути тільки чоловіки, натомість „Січ", „Просвіта", „Руська бесіда", „Галицько-руська матиця", „Руський народний дім", „Товариство для розвою руської штуки", „Наукове товариство імені Шевченка", „Руське педагогічне товариство", гімнастичні товариства „Січ" та „Сокіл" передбачали членство жінок. Хоч, безперечно, не варто переоцінювати це статутне право. Жінки були учасницями переважно розважальних та доброчинних акцій.

Очевидно, що теоретичні засади організаційного структурування емансипаційного руху жінок майже завжди входили у драматичне протиріччя [redacted] можливостями їх практичної реалізації у тогочасних суспільних умовах. Зокрема, діяла офіційна правова заборона жінкам бути членами політичних об'єднань. Окрім правових, не менш складними були й психологічні проблеми. Зокрема, проблема чоловічого несприйняття громадської заанґажованости жінок, що виходила за межі традиційної доброчинности, і жіночого страху перед повноправною і повноцінною участю у роботі вже діючих „чоловічих" організацій.

1884 р. за безпосередньої ініціативи Н. Кобринської було засновано першу українську жіночу світську організацію „Товариство руських жінок в Станіславові"[162]. Її створення та діяльність були результатом розвитку певної концептуально-теоретичної візії на організаційну розбудову жіночого руху. М. Богачевська-Хомяк твердить, що Н. Кобринська „підходила до справи організації жіноцтва з позицій лібералізму, прагматизму й плюралізму"[163]. Мабуть, варто говорити про ще одну позицію — феміністичну. Н. Кобринська як головний ідеолог організаційного об'єднання жінок визначила основні засади, на яких мало розвиватися товариство: національно-патріотичне спрямування його роботи, об'єднання українських жінок різних соціальних станів, позапартійний статус. І. Франко, аналізуючи статут товариства, акцентував на намаганні

[162] Історію створення та діяльності Товариства досліджували: Возняк М. Як дійшло до першого жіночого альманаха; Книш І. Смолоскип у темряві...— С. 51—82; Богачевська-Хомяк М. Білим по білому...— С. 115—119.

[163] Богачевська-Хомяк М. Білим по білому...— С. 115.

поєднати теоретичну розробку жіночого питання з живим ділом, а також на прагненні створити організацію загальнокрайового характеру[164].

Н. Кобринська, як і багато її послідовниць, була прихильницею суто жіночих за членським складом організацій. Очевидно, що декларувати навіть ліберально-феміністичні завдання новоствореної організації у тогочасних умовах було б щонайменше недоречно і передчасно з огляду на контингент членів. Але ініціатива Н. Кобринської як голови товариства видати альманах, який складався б тільки з праць жінок, безперечно формувалась на основі саме феміністичної ідеології. Н. Кобринська творила таку організацію, яка могла б здобути розуміння і підтримку [redacted] галицькому суспільстві. За її задумом, це мав бути рід жіночої читальні, поєднаний [redacted] видавництвом[165]. Але ці організаційні засади зазнали критики, і розвиток товариства пішов уторованою дорогою доброчинної діяльности. Н. Кобринська вийшла з організації.

Доброчинна та культурно-просвітня діяльність була визначальною для „Клубу русинок" (1893) у Львові, „Жіночого кружка" (1893) у Коломиї, „Жіночого товариства" (1894) [redacted] Городенці, „Жіночого кружка" (1896) у Тернополі, „Жіночої громади" (1898) на Буковині, „Жіночої читальні" (1901) [redacted] Долині, „Кружка українських дівчат" (1901) та інших. Членами львівського елітарного „Клубу русинок" могли бути лише жінки-українки. На цей пункт статуту звернула увагу О. Франко і запропонувала приймати [redacted] члени організації жінок інших національностей, [redacted] також чоловіків[166]. Пропозицію відкинули, але питання про доцільність саме статевого принципу побудови громадських організацій виникало ще не раз. Національний принцип побудови жіночих організацій майже не викликав заперечень.

„Кружок українських дівчат" (згодом перейменований у „Кружок українок") став характерним явищем саме [redacted] організаційному становленні українського жіночого руху. Організація постала насамперед як заперечення досвіду громадської роботи старшого покоління, тобто покоління „матерів". Доброчинність, локальна культурно-просвітня робота, [redacted] тим більше зосередження уваги на вузькофеміністичних питаннях суспільної рівноправности жінок видавалися молодим дівчатам занадто обмеженими, невідповідними часові. Члени організації наполегливо підкреслювали свій „антифемінізм", несприйняття попередніх здобутків жіночого руху[167]. Ідеологічні та організаційні конфлікти між „матерями" і „дочками" — явище дуже типове для жіночого руху, зокрема у його ліберально-феміністичному варіанті, незалежно від національної належности. Ці конфлікти мали насамперед психологічний характер. Водночас „Кружок українських дівчат" був типовим щодо нерозв'язаних проблем. Його членам був притаманний організаційний та психологічний сепара-

---

[164] Франко І. Перед збором руського жіночого товариства...— С. 1.

[165] Відчит пані Наталії Кобринської, виголошений [redacted] першім загальнім зборі Товариства руских женщин в Станіславові // Діло.— 1884.— № 48.— С. 2.

[166] Заснования товариства „Клюбу Русинок" // Діло.— 1893.— № 24.— С. 3.

[167] Малицька К. Про жіночій рух.— С. 4; Перед загальними зборами „Кружка Українок" у Львові // Мета.— 1908.— Ч. 3.— С. 1.

тизм, національна та соціалістична риторика, слабка практична дієвість[168].

Проблема організаційного структурування українського жіночого руху активно обговорювалась на з'їзді українських жінок 26 грудня 1908 р. Ініціаторами скликання з'їзду були М. Білецька, К. Малицька, І. Січинська, Д. Старосольська. Подано дві пропозиції: створити одну „Жіночу громаду" за організаційним зразком „Просвіти" і об'єднати існуючі організації в „Союз жіночих українських товариств". Пропонувалось також створити окреме видавництво з випуску літератури для жінок.

1909 р. у Львові замість „Клубу русинок" і „Кружка українок" була створена „Жіноча громада", яку очолила М. Білецька. У програмі товариства основною проголошувалася культурно-просвітня, виробничо-комерційна, доброчинна робота серед українських жінок. Декларувалося організаційне об'єднання жінок-русинок „без різниці стану, суспільного становища та політичних поглядів"[169]. „Жіноча громада" репрезентувала українок у тогочасних політичних акціях (віча, збір підписів під петиціями, депутації до сейму), головною вимогою яких була реформа виборчої системи. „Жіноча громада" практично та системно організовувала створення філій на провінції. Вона найпослідовніше реалізувала теоретично заманіфестовані принципи та засади побудови і діяльности українських жіночих об'єднань. Ця організація була безпосередньою ідейною та організаційною попередницею „Союзу українок", який вже у нових історичних умовах став уособленням організаційної сили національного жіночого руху.

У багатьох країнах набули поширення об'єднання жінок одного фаху для захисту передусім своїх професійно-економічних інтересів. У Галичині через економічну відсталість краю і, відповідно, нечисленність жінок, зайнятих професійною діяльністю, такого типу організації не були поширені. На початку XX ст. у Львові було створено польські товариства „Związek Nauczycielek", „Stowarzyszenie Kobiet Zawodu Pocztowo-Telegraficznego", „Koło Artystek Scen Polskich". Процес організаційної консолідації відбувався серед українських учительок, які створювали жіночі відділи в Українському педагогічному товаристві.

Окремим типом жіночих організацій є класово-політичні та партійні. Їх формування в Австро-Угорщині блокувалося офіційною забороною належати жінкам до політичних товариств. Але, з одного боку, непослідовність та протиріччя правової системи, а з другого — загальна політизація життя імперії на зламі століть зумовили залучення невеликої частини жінок до такого типу організацій.

Докладно проблему участи жінок у партійній діяльності обговорювали соціал-демократи. Зокрема, польські соціал-демократи 1897 р. ухвалили рішення про створення окремих жіночих організацій, 1911 р. проголосили їх ліквідацію, а 1913 р. знову визнали доцільність та потребу окремих „жіночих" та „чоловічих" партійних організацій[170]. У середо-

---

168 Лозинський М. Перші кроки // Літературно-науковий вістник.— 1904.— Р. VII.— Т. XXV, кн. III.— С. 172; Д. С[таросольська]. Перед загальними зборами „Кружка Українок" у Львові // Мета.— 1908.— Ч. 4.— С. 5—6.

169 Ілюстрований календар товариства „Просвіта" на 1910 р.— Львів, 1910.— С. 69—70.

170 Chwalba A. Kobiety w życiu politycznym Galicji...— S. 121—125.

вищі української соціал-демократичної партії питання про окремі жіночі осередки не було таким актуальним, як у польських однопартійців, насамперед через невелику кількість жінок, залучених до партійної роботи. Окремий нечисленний жіночий комітет УСДП заманіфестував свою діяльність 1911—1914 рр. у зв'язку з активізацією боротьби за виборчу реформу та соціальні права робітників.

В українському жіночому русі Галичини розвивались ще такі організаційні форми, як віча, з'їзди та висилання петицій. Такі акції, як правило, не були ініціативою якоїсь однієї організації; часто вони об'єднували жінок різних національностей, віросповідань і поглядів на так зване жіноче питання, зокрема соціалісток та ліберальних феміністок. Але найважливішим було те, що саме ці організаційні форми дали змогу жінкам заманіфестувати ті прагнення, яких не фіксували програмні документи тогочасних жіночих організацій, наприклад, вимоги політично-правової рівноправности.

Важливою організаційною проблемою було видання феміністичної періодики. Багато українських жіночих організацій проголосили своїм завданням видавничу діяльність, але дуже небагатьом з них вдалося це зробити. Паралельно з формуванням жіночих організацій робилися спроби налагодити видання феміністичної періодики. І. Франко планував видавати спільно з жіночим товариством у Станіславові літературно-наукову газету, а також часопис „Зоря". Ці плани, як і пізніші спроби видання часописів „Братство" і „Поступ", не вдалось реалізувати. Безрезультатними були намагання Ольги Бажанської та Олени Пчілки видавати газету „Жіноче питання". Лише 1908 р. у Львові виходила у світ „жіноча" газета „Мета", створена з ініціативи „Кружка українок". На жаль, видання проіснувало лише рік. 1912 р. вийшло чотири додатки до газети „Діло" під назвою „Жіноче діло". Найхарактернішою рисою цих періодичних видань було доволі еклектичне поєднання ідей ліберального та соціал-демократичного фемінізму.

Для всебічного з'ясування процесу формування та розвитку ідейної концепції фемінізму важливими є ще декілька аспектів, зокрема, *освітньо-педагогічний*, *науково-дослідницький* та *художньо-літературний*, висвітлення яких може стати темою для окремого дослідження.

* * *

Підсумовуючи викладене, слід наголосити, що у XIX — на початку XX ст. відбулася еволюція маніфестаційної ідеї емансипації жінки у сформовані ідеології насамперед ліберального та соціалістичного (соціал-демократичного) фемінізму. Суспільне сприйняття та засвоєння феміністичних світоглядних засад зумовлене багатьма чинниками, серед яких одним із найважливіших є розвиток феміністичних концепцій саме в контексті національного суспільно-політичного життя. В добу Австро-Угорської імперії на західноукраїнських землях відбулося ідейне та організаційне становлення жіночого руху. Традиційно в європейському соціумі ідея емансипації жінки мала внутрішню логіку розвитку — від почуттєвої емансипації через інтелектуальну та економічну до політично-правової. Доба романтизму в Європі розбудила самоусвідомлення жінок насамперед як почуттєво вільних особистостей та патріоток своєї вітчизни. Для

української суспільности в Галичині ідея емансипації жінки в добу романтизму існувала мовби в латентному стані. Найпоширенішим її аспектом було культивування патріотичної повинности жінки, зокрема патріотичного материнства, усвідомлення потреби засаднично нової освіти та виховання жінок. Водночас формувалися характерні літературні жіночі образи-міфи, які надовго пережили романтизм як культурну епоху.

Теоретичне з'ясування проблем суспільного становища жінок у Галичині значно активізувалося з кінця 70-х рр. XIX ст. Панівний у той час позитивізм як тип світогляду творив сприятливий ґрунт для ідейного розвитку фемінізму. Емансипацію жінок трактували здебільшого як досягнення рівня „чоловічої“ соціалізації з відповідними правами та можливостями. У зв'язку з цим обґрунтовувалась потреба освіти, економічної самостійности та громадянських прав для жінок. Ці вимоги були насамперед артефактами модернізації суспільної свідомости. До початку Першої світової війни фемінізм як ідеологія (часто без термінологічного маркування) ввійшов складовою у громадсько-політичне та культурне життя краю. Міркування про жіночу емансипацію, які ще у 70—80-х рр. сприймались як чужі обставинам національного життя, вже на початку XX ст. стали майже загальноприйнятими. Особливістю тогочасної ідеології жіночої емансипації є її взаємопов'язаність з концепцією національного визволення. Союз фемінізму з ідеологією націоналізму об'єктивно сприяв зміцненню суспільного авторитету та практичної дієвости жіночого руху. Водночас пріоритет боротьби за загальнонаціональні інтереси (політичні, економічні, правові, культурні) очевидно применшував значущість ліберального індивідуалізму, що був суттю феміністичної ідеології. Для ідеології українського жіночого руху характерне домінування консерватизму та поміркованого лібералізму, на основі яких формувалась концепція соціально-християнського фемінізму. Поширення набула концепція ліберального та соціал-демократичного фемінізму, яка відчутно вплинула на модернізацію тогочасної суспільної свідомости. Для світогляду лідерів жіночого руху характерним був деякий ідейний еклектизм, зокрема, поєднання доктрин ліберального та соціалістичного фемінізму. Радикальні феміністичні постулати в Галичині не мали ані ґрунту для поширення, ані послідовних та відданих прихильників.

Складовою феміністичної ідеології була концепція формування та розвитку жіночих організацій. Теоретичні міркування та перший практичний досвід жіночого руху були в основі пошуку оптимального для галицьких умов типу жіночої організації. Ідейними засадами її роботи були патріотизм та практична культурно-просвітня, економічна, політична соціалізація жінок.

Ідейний розвиток фемінізму супроводжував розвиток жіночого руху, фактично визначав його спрямованість та характер, а часто й передував його масовому поширенню.

Аналіз зародження ідеології українського жіночого руху дає підстави твердити про його європейську типологічну ідентичність, яка полягає у загальних тенденціях та закономірностях взаємопроникнення між теорією фемінізму та теоріями консерватизму, лібералізму, соціалізму (соціал-демократизму).

Oksana MALANCHUK-RYBAK

FROM THE HISTORY OF IDEOLOGICAL CONCEPTIONS OF UKRAINIAN FEMINISTIC MOVEMENT IN THE 19th — EARLY 20th CENTURIES

The article focuses on the emergence and shaping of the feministic emancipation movement (the women's rights movement) in Halychyna which took place in the 19th — early 20th centuries. During Romanticism the propagation of the patriotic duties of a woman, motherhood, the awareness of the need for a completely new educational system for women were the most widespread aspects of the feministic movement.

The main focus is concentrated on the theoretical analysis of women's rights in the context of ideology and principles of Positivism. The interpretation of women's emancipation at that time was based upon the standard of „male“ socialization with relevant rights and possibilities. Feminist ideology is considered an artifact of the modernization of social consciousness. The author traces origins of social and Christian, liberal and socialist (socialist-democratic) feminism in Ukrainian social and political life, as well as identifying the relation of this ideology to the concept of national liberation. The phenomenon of ideological eclecticism is stressed. The Feminist ideology of that time was based on the notion of social and civic value of a woman. It also developed a concept of women's organizations suitable for the conditions in Halychyna with the motto of the highest possible acceptance of women into society.

Таїсія СИДОРЧУК-ПОТУЛЬНИЦЬКА

ГЕТЬМАНСЬКИЙ РУХ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ОСИП НАЗАРУК

У XX ст. українська консервативна ідея знайшла своє реальне втілення у Гетьманаті — Українській державі 1918 р., [illegible] після його повалення — [illegible] консервативному русі. Поряд [illegible] іншими ідеологічно-політичними чинниками консерватизм посів відповідне йому місце у спектрі українського суспільно-політичного життя і тим спричинився до створення його повноцінної та цілісної структури. Український консерватизм як політичний рух проти гетьманського повстання і встановлення влади Директорії, а невдовзі влади більшовиків, утратив можливість існувати на тих українських землях, де він відродився, і надалі його розвиток був можливий поза межами України, тобто пов'язаний з еміґрацією.

Основне положення ідеології українського консерватизму — це ідея державности у формі дідичного гетьманства, органічно пов'язаного з українською територією і традицією[1]. В умовах, коли на батьківщині було проголошено знищення історичної традиції і державницького самоусвідомлення, представники українського консерватизму, які хоч і опинилися в інших країнах, проте у світі кардинально недевальвованих традиційних цінностей продовжували свою суспільну функцію — збереження і розвиток консерватизму як традиційної ідеології української шляхти[2]. Еміґраційний спосіб життєдіяльности створив перед українськими консерваторами проблеми взаємодії з країною-опікуном, стосунків з її традиційною або правлячою елітою, еволюції явища подвійної лояльности, взаємодії різних видів українського консерватизму — лівобережного, правобережного та західноукраїнського, контактів з іншими українськими політичними рухами, зв'язків та впливів [illegible] радянську Україну та українські землі у складі Польщі й Чехо-Словаччини, порозуміння між різними верствами української нації, тобто проблеми, які загалом були і є пов'язані [illegible] питан-

---

[1] Статут і Реґламент Українського Союзу Хліборобів-Державників.— Відень, 1920.— С. 3.

[2] Серед багатьох визначень поняття консерватизму [illegible] процесі вивчення українського консервативного руху схиляюся до визнаного в сучасній науці твердження польського вченого А. Валіцького, [illegible] думку якого історичний консерватизм — це традиційна і аристократична ідеологія, відмінна від ситуаційного консерватизму. Див.: W a l i c k i A. The Slavophile Controversy. History of [illegible] Conservative Utopia in Nineteenth Century Russian Thought.— Oxford, 1975.— P. 8.

ням національної ідентичности. З пропонованих сучасними дослідженнями характеристик національної ідентифікації заслуговують на увагу при вивченні вказаних проблем такі: національна ідентифікація може формуватися та існувати без власної державности протягом досить тривалого часу і навіть без втілення у власних державних формах[3]; національна ідентифікація визначається не лише рамками субстанції, данности і наданням переваги певному способові існування, але також вимогою до здатности і можливости діяти[4]; національна ідентифікація так званих малих народів визначається не лише узглядненням історії власної нації як окремого випадку, а перш за все в широкому контексті поліетнічних держав[5]; поняття ідентичности поділяється на два типи, один з яких означає ідентичність через відмінність і конституює „ми" на основі відмінностей у ставленні до „інших"; другий тип, навпаки, заторкує зв'язок і спрямовує свій характер на погодженість, базуючись на наскрізному розумінні: „Будьмо перш за все однаковими в тому, що ми є відмінні"[6].

Український консервативний рух в еміграції був започаткований створенням 1920 р. у Відні Українського Союзу Хліборобів-Державників (УСХД). До ініціативної групи створення УСХД входили науковці та громадсько-політичні діячі — В. Липинський, Д. Дорошенко, С. Шемет, О. Скоропис-Йолтуховський, які були біля джерел відродження консервативного руху в Україні, брали безпосередню участь у встановленні та функціонуванні Гетьманської держави і, опинившись в еміґрації, знову сконсолідувалися в ідеї організації консервативних сил.

Статут і Реґламент УСХД були розроблені теоретиком та ідеологом українського консерватизму В'ячеславом Липинським та ухвалені на зборах ініціативного комітету новостворюваної організації 16—20 січня 1920 р. у Відні. Ідеологічні засади українського консерватизму викладені В. Липинським у „Листах до братів-хліборобів", які були написані ним уже в еміґрації і опубліковані в органі УСХД — неперіодичному збірнику „Хліборобська Україна" упродовж 1920—1925 рр. та вийшли окремим виданням 1926 р. також у Відні.

Головна мета УСХД — досягнути незалежної, самостійної Української держави у формі трудової, класократичної, дідичної монархії, на чолі якої стояв би монарх, що персоніфікував би своєю особою єдність української нації і землі з традиційним титулом гетьмана[7]. Одночасно з

---

[3] Smith A. D. Ethnic Persistance and National Transformation // British Journal of Sociology.— 1984.— 35.— №. 3.— P. 453; його ж. The Ethnic Origins of Nations.— Oxford, 1986.— P. 15.

[4] Touraine A. Return of the Actor: Social Theory in Postindustrial Society / Translated from French by Myrna Godzich.— Minntapolis, 1988.— P. 81—82.

[5] Kappeler A. Rußland als Vielvölkerreich.— München, 1992.— S. 100; його ж. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии российской империи // Россия—Украина: история взаимоотношений.— Москва, 1997.— С. 125; його ж. Die ukrainische Nationalbewegung im Russischen Reich und in Galizien: Ein Vergleich // Entwicklung der Nationalbewegungen in Europa 1850—1914 / Hg. von Heiner Timmermann.— Berlin, 1998.— S. 193—196.

[6] Stritecky J. Identitäten, Identifikationen, Idenfikatoren // Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien / Hg. von Eva Schmidt-Hartmann.— München, 1994.— S. 53—54.

[7] Статут і Реґламент Українського Союзу Хліборобів-Державників.— С. 4.

процесі опрацювання і обговорення Статуту і Реґламенту УСХД його ініціативна група в кінці 1919 р. звернулася до гетьмана Павла Скоропадського з пропозицією очолити консервативні сили за кордоном „на основі своїх законних гетьманських прав для рятування погибаючої ідеї української державності“[8]. Для ініціаторів новоствореної організації, які вбачали в особі П. Скоропадського символ Української суверенної монархічної держави, її персоніфікацію та верховну владу, він був також головою роду, що відновив 29 квітня 1918 р. свою гетьманську традицію і тим самим став єдиним законним гетьманським родом у нових історичних умовах[*]. Таким чином, фактично від часу свого організаційного оформлення в еміґрації український консервативний рух ідеологічно і реально був пов'язаний з особою гетьмана, що знайшло відображення і в назві цього руху, який у документах, а також в суспільній свідомості став іменуватися гетьманським.

Від часу свого організування у 1920 р. і протягом наступних двох десятиліть гетьманський рух пройшов декілька переломних етапів. Ці непрості для гетьманців періоди були спричинені не зміною ідеологічних засад, а потребою в організаційних формах відворити нові зовнішньополітичні та внутрішньоорганізаційні реалії. Упродовж двадцяти міжвоєнних років гетьманський рух, розвиваючись, знайшов однодумців і прихильників серед української спільноти у багатьох країнах Європи та Америки, де ними були створені організації та пресові органи. Центром гетьманського руху була Німеччина, де жив П. Скоропадський зі своєю родиною, більшість членів Ради Присяжних та Головної Управи УСХД[**]. З 1929 р. Головна Управа видавала в Берліні бюлетень. В. Липинський жив і працював в Австрії, за винятком 1926—1927 рр., коли очолював кафедру української державности в Українському науковому інституті в Берліні[9]. У Чехо-Словаччині були створені такі гетьманські організації — „Укра-

[8] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 359, оп. 1, спр. 373, арк. 67.

[*] Першим із П. Скоропадським активно співпрацював О. Скоропис-Йолтуховський, а через деякий час В. Липинський запропонував гетьманові вступити в УСХД і пов'язати свою політичну діяльність з тією організацією, яка визнала його право стати Головою Української держави.

[**] Відповідно до Статуту і Реґламенту УСХД та Наказу Головній Управі на час перебування в еміґрації від 27 березня 1927 р., Рада Присяжних була своерідним ідеологічним органом Союзу, а Головна Управа — виконавчим. Першим головою Ради Присяжних і до часу виходу з неї у 1930 р. унаслідок розбіжностей у поглядах на розвиток консервативного руху із П. Скоропадським був В. Липинський. До Ради Присяжних у різні роки входили також О. Скоропис-Йолтуховський, А. Монтрезор, С. Шемет, Л. Сідлецький (Сава Крилич), Й. Климович, Є. Томашевський. До складу Головної Управи, яка була призначена П. Скоропадським замість Центру Об'єднаних Хліборобів інших Класократичних Організацій у 1927 р., входили в різні роки міжвоєнного періоду М. Кочубей, О. Скоропис-Йолтуховський, А. Монтрезор, В. Залозецький, О. Назарук, Б. Гомзин, Д. Скоропадський, С. Лощенко.

[9] Український науковий інститут у Берліні був заснований 1926 р. „Українським товариством допомоги біженцям“, яке очолювала на той час дружина гетьмана П. Скоропадського Олександра Скоропадська. За час діяльности інституту ще до його закриття у 1945 р. чільні посади займали гетьманці. Про заснування та діяльність Українського наукового інституту в Берліні див.: Потульницький В. А. Історія української політології.— К., 1992.— С. 35—41; Kumke Garsten. Das ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin. Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.— 1995.— Bd. 43.— Heft 2.— S. 218—253; Сидорчук Т., Потульницький В. Гетьманська

інський Стяг“, Союз Українських Хліборобів у ЧСР, Група гетьманців у Празі, у Франції — Союз Українських Хліборобів. У Польщі функціонувала Варшавська група УСХД, [illegible] також групи гетьманців-еміґрантів, які не були членами УСХД. В Англії у 1932—1934 рр. група гетьманців видавала англійською мовою інформаційний бюлетень „Investigator“. У середині 20-х рр. гетьманський рух охопив українські січові організації Канади і Сполучених Штатів Америки, які згодом були перейменовані на Союз Гетьманців-Державників Північної Америки і Канади, а також були засновані нові об'єднання — Організація Українських Робітників-Класократів у Канаді та Союз Гетьманців-Державників „Плуга і Меча“ в Арґентині. З часом український консервативний рух поширив свої впливи також на українські етнічні землі, які були під владою Польщі, зокрема на Східну Галичину та Волинь, де діяли гетьманські осередки і працювали відомі гетьманські діячі. У цьому процесі провідне місце займала Галичина. Серед причин інтенсивного поширення консервативно-гетьманської ідеології у міжвоєнне десятиліття на східногалицьких землях слід назвати такі: а) існування тут консервативної ідеології, духовною і національною основою якої була Греко-Католицька церква, а носіями — сформована у XIX ст. [illegible] умовах відсутности власної держави українська провідна верства — греко-католицькі священики[10]; б) наявність у 20—30-х рр. інтелектуальних сил — учених, публіцистів, громадсько-політичних діячів, які були прихильниками консервативно-монархічної ідеології; в) навчання у міжвоєнні роки в університетах Німеччини та Чехо-Словаччини галицької молоді, яка була також заанґажована і в політичне життя української еміґрації в цих країнах (частина цих молодих людей стала переконаними організованими гетьманцями або симпатиками консервативних ідей); г) діяльність у Польщі Варшавської групи УСХД, яка перебувала в постійному контакті зі західноукраїнськими громадсько-політичними діячами.

Отже, розвиток консервативно-гетьманського руху протягом майже двох десятиліть, поширення консервативної ідеї серед еміґрації та на західних українських землях, з одного боку, і функціонування консервативного руху [illegible] неприродних та несприятливих його повноцінному розвиткові еміґраційних умовах, які пов'язані [illegible] проблемами визначення правового і соціального статусу, матеріального забезпечення, працевлаштування, отримання освіти, прийняття громадянства та участи [illegible] політичному житті країни поселення[11], де проживали гетьманці й діяли консервативно-геть-

еміграція у міжвоєнній Німеччині і Український Науковий Інститут [illegible] Берліні (1926—1945) // Науковий збірник, присвячений 125-річчю від дня народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року.— К., 1998.— С. 102.

[10] Див.: Pelesz J. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von der ältesten Zeiten bis auf Gegenwart. In 2 Bände.— Wien, 1880; Plöchl W. St. Barbara zu Wien: die Geschichte der griechhisch-katholischen Kirche und Zentralpfarre St. Barbara. In [illegible] Bände.— Wien, 1975; Rudnytsky Ivan. Trends in Ukrainian Political Thought // Essays in Modern Ukrainian History.— Edmonton, 1987.

[11] Аналіз історії та соціально-правового становища української еміґрації у Європі [illegible] міжвоєнний період, вивчення політичного спектра її чотирьох основних політичних течій — ліберально-демократичної, соціалістичної, націоналістичної та монархістської, зроблений у дослідженнях В. Трощинського, зокрема, див.: Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі [illegible] історичне і соціально-політичне явище.— К., 1994.— С. 164 та ін.

манські організації — з другого, поставили гетьманський центр у другій половині 30-х рр. перед необхідністю проведення реорганізації руху.

Безпосереднім поштовхом до реорганізації стало рішення Ради Присяжних УСХД про ліквідацію УСХД від 16 липня 1937 р. В офіційному повідомленні Рада Присяжних* пояснювала своє рішення такими причинами: „УСХД в теперішніх обставинах не може по совісті виконувати добровільно принятих на себе обов'язків супроти різних Українських Земель, супроти Української Нації та Української Держави"[12]. Після опублікування в українській пресі цього рішення з боку політичних суперників консервативно-гетьманського руху з'явилося чимало упереджених тлумачень цієї події. У відповідь на них Головна Управа видала спеціальний Комунікат з роз'ясненням загального стану гетьманського руху і зокрема причин ліквідації УСХД. У цьому документі наголошувалося передовсім на тому, що гетьман П. Скоропадський надалі буде непохитно працювати над створенням української суверенної трудової монархії і в цьому напрямі буде вести гетьманський рух, а також, що ліквідація УСХД — це не ознака розпаду консервативно-гетьманських сил, а тільки усвідомлення ними необхідности відповідної реорганізації проводу і керівництва руху, як того вимагають поставлене завдання, обставини і час. Крім того, відповідно до цього Комунікату самі ліквідатори УСХД — члени Ради Присяжних — і надалі залишалися монархістами-леґітимістами, вірними гетьманові і його родові[13]. Таким чином, ідея реорганізації полягала у знайденні найбільш доцільних і відповідних до умов, часу та терену організаційних форм. Не на засадничо-ідеологічному, а саме на організаційному характері реорганізації руху наголошував гетьманський центр і в іншому своєму офіційному документі — „Основних положеннях у справі реорганізації гетьманського руху", в якому неодноразово, покликаючись на ініціатора і творця УСХД та її ідеологічного органу — Ради Присяжних В. Липинського, у питанні потреби організаційних змін також опирався на твердження свого ідеолога: „[...] відродження нашої старої віри, а з нею і нас самих залежить од того, чи з у м і є м о ми знайти нові методи, відповідаючі сучасним умовам нашого істнування, які-б допомогли нам наново нашу стару віру оживити, усвідомити і в живім слові зформулювати. А вдруге, чи зуміємо ми витворити такі нові р а ц і о н а л ь н і форми нашої організації, які-б знов об'єднали нас, які-б морально скріпили нас і які-б дали нам ту саму внутрішню силу, що в колишніх, тепер вже занепавших і загинувших організаціях запевнила перемогу нашим предкам під Жовтими Водами, під Корсунем, під Пилавцями, під Конотопом і у всіх тих їхніх д і л а х, завдяки яким не пропала стара віра в сильну, велику і незалежну Гетьманську Україну ще й досі [...]"[14]

Процес реорганізації консервативно-гетьманського руху був розпочатий створенням Статуту і Реґламенту Союзу Гетьманців-Державників

---

* У час прийняття рішення про ліквідацію УСХД членами Ради Присяжних були Й. Мельник, О. Скоропис-Йолтуховський, А. Монтрезор, Л. Сідлецький, Є. Томашевський — особи, чия діяльність в еміґрації була пов'язана з цією організацією.

[12] ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 373, арк. 117.

[13] Комунікат Пресового Відділу Гетьманської Управи від 30 вересня 1937 р.— Берлін, 1937.

[14] Л и п и н с ь к и й В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму.— Київ; Філадельфія, 1995.— С. 126.

(СГД). Саме така нова назва організації була запропонована гетьманським центром. Упродовж липня—жовтня 1937 р. над створенням нормативних документів працювали діячі консервативно-гетьманського руху В. Леонтович, П. Ковалів, І. Гладилович, Т. Коструба та М. Пасіка. З метою опрацювання представлених варіантів Статуту і Реґламенту та підготовки на їх основі проектів цих документів для широкого обговорення серед гетьманців гетьманом П. Скоропадським була призначена спеціальна комісія на чолі з В. Мельником[15]. Дані проекти були надіслані гетьманським організаціям та прихильникам консервативно-гетьманського руху, які перебували в еміґрації у країнах Європи та Америки, а також на західноукраїнських землях.

Вказані проекти, [illegible] також низку інших матеріалів щодо реорганізації руху безпосередньо від гетьмана П. Скоропадського отримав і Осип Назарук — галицький громадсько-політичний діяч та публіцист, постать якого є цікавою і неординарною серед численних українських діячів першої половини нашого століття[16]. О. Назарук — син подільського кушніра з Тернопільщини, студент університету мультинаціонального Відня, доктор права, член радикальної партії, співробітник Союзу визволення України, підхорунжий Українських січових стрільців, учасник протигетьманського повстання, начальник преси екзильного уряду ЗУНР, організатор гетьманського руху в Канаді і Сполучених Штатах Америки, редактор „Нової Зорі" — органу української католицької організації. Упродовж майже двадцяти років стосунки між О. Назаруком і діячами гетьманського руху були і близькими, і відчуженими, і довірчими, і офіційними, по-дружньому теплими і напруженими, але непростими і повчальними, як і в цілому еволюція соціального становища, інтелектуального пізнання, духовного світогляду, суспільно-політичного вибору цієї неперетсічної особистости.

Перебуваючи з 1919 р. як член уряду ЗУНР в еміґрації у Відні, О. Назарук познайомився [illegible] В. Липинським, з яким неодноразово зустрічався, листувався і, безперечно, розмовляв про події недавнього минулого і сучасного українського життя. Стосунки між В. Липинським та О. Назаруком [illegible] перервалися й тоді, коли він [illegible] представник уряду ЗУНР виїхав улітку 1922 р. до Канади для збирання коштів [illegible] підтримку національно-визвольного руху. Після рішення Ради Амбасадорів про визнання суверенітету Польщі над західноукраїнськими землями О. Назарук склав свої повноваження члена уряду ЗУНР, переїхав восени 1923 р. до США, де очолив редакцію двотижневика „Січові Вісті", — органу „Січових Організацій Українців у Злучених Державах Америки". З того часу почалася діяль-

---

[illegible] ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 374, арк. 1—17.

[16] Діяльність Осипа Назарука [illegible] гетьманця-консерватора ще не була ґрунтовно проаналізована в українській історичній і політичній науці. Разом з тим деякі фраґменти його політичної і громадської діяльности у міжвоєнну добу [illegible] Галичині висвітлюються у працях українських дослідників. Див., наприклад: Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище.— С. 167—168; Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України напередодні Другої світової війни // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1995.— Т. CCXXVIII.— С. 207; його ж. До історії українсько-польських переговорів у 1921 році. Місія Тита Войнаровського // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1997.— Т. CCXXXIII.— С. 126.

ність О. Назарука як організатора гетьманського руху [redacted] американському континенті*.

Процес становлення О. Назарука як монархіста був непростою духовною працею і спричинений, [redacted] одного боку, його участю у драматичних подіях в Україні у 1917—1919 рр., а з другого — особистими враженнями та аналізом громадсько-політичного, церковного й культурного життя Канади — домініону консервативно-монархічної Англії, про що він писав у своїх спогадах: „[...] заки я [redacted] республіканця став сам монархістом, минули літа. Мені тяжко було покидати республіканські погляди, [redacted] якими я зжився був від молоденьких літ, відколи [redacted] гімназії зачав читати латинських авторів і соціалістичні брошурки. Мої переживання після страшної катастрофи нашої державності трудно представити [...] Прикро було признаватися навіть перед собою самим, не то перед іншими людьми, що хибні були мої дотеперішні погляди, в ім'я яких я ділав [...] Я бачив у Канаді, як англосакське робітництво, отже робітництво наймогутнішої тепер раси [redacted] землі, зовсім [redacted] стидалося шанувати прилюдно память своєї Монархині Вікторії. [redacted] день її імянин йшло канадійське робітництво [redacted] вінками і квітами під її памятник. Отже, який же стид для нас, народу, що має поверх 50% неграмотних, визнати традиційну монархічну владу, яку визнавали наші батьки [redacted] часі, коли мали могутню державність. Аджеж не соромляться монархії такі висококультурні народи, як шведи й данці, що взагалі не мають неграмотних між собою (крім ідіотів від уродження). А норвежці за нашої памяти, відлучившися від Швеції, установили [redacted] себе монархію. Чи можливий був би [redacted] Японії такий величезний поступ у такім короткім часі, якби японський нарід не мав у своїм серці привязання й пошани до своєї старої династії, що править Японією від двох тисяч літ?"[17] Важко оцінити і той світоглядний вплив, який мав [redacted] О. Назарука В. Липинський від часу їх першого знайомства на початку 1919 р. та упродовж більш як десятилітнього спілкування, листування і співпраці.

Під час повернення [redacted] Америки на батьківщину влітку 1927 р. О. Назарук заїхав у Берлін, де зустрічався [redacted] В. Липинським, членами гетьманського центру, [redacted] також познайомився [redacted] гетьманом П. Скоропадським. Після повернення до Львова О. Назарук був призначений П. Скоропадським референтом Гетьманської Управи в Галичині. Невдовзі він вирішив питання про працевлаштування, погодившись з січня 1928 р. на посаду головного редактора „Нової Зорі", яку займав до вересня 1939 р. — часу виїзду до Варшави**. Навесні 1928 р. виник конфлікт між В. Липинським та О. Назару-

---

* Через півроку після прибуття О. Назарука до Чикаго завдяки його активній пропаґандистській праці та аґітаторському хисту Січова Організація затвердила на своєму з'їзді новий Статут, згідно з [redacted] були ухвалені кардинально протилежні попередньому Статутові [redacted] про зосередження влади в руках провідника організації — головного отамана — призначуваного, [redacted] вибраного. Наслідком подальшої праці О. Назарука серед січовиків стало визнання січовими організаціями П. Скоропадського [redacted] гетьманом-монархом України.

[redacted] Назарук О. Спомин про те, які були перші кроки гетьманської ідеї у глибині народніх мас після великої катастрофи нашої державности // За велич нації.— Львів, 1938.— С. 41—42.

** „Нова зоря" як орган Української Християнської Організації ставила перед собою завдання поширення католицького світогляду серед української громадськости і фінансувалася станіславським єпископом Г. Хомишиним — одним із прихильників серед духовенства західноукраїнських земель ідеї не автономности Греко-Католицької церкви, а, навпаки, її наближення до Римо-Католицької. Він сповідував не лише традиційні для Католицької церкви ідеї пошани до авторитету, але й абсолютизував її міцну організацію і ієрархічну будову.

ком, на думку І. Лисяка-Рудницького, „на грунті ідейно-політичних розходжень, ускладнених особистими непорозуміннями“[18]. У результаті цього конфлікту рішенням Головної Управи від 8 лютого 1930 р. усю діяльність О. Назарука як гетьманця було критично оцінено і усім членам гетьманського руху наказано „не вважати д-ра О. Назарука за гетьманця, як людину, що порушила основні вимоги організаційної солідарності й дисципліни і причинилася до незаслуженої кривди і образи найбільш поважного провідника гетьманського руху“[19]. Таке суворе рішення гетьманського центру без заслухання пояснень і спростування звинувачень О. Назарук досить болісно переживав. Проте, будучи переконаним гетьманцем-монархістом, він і надалі у своїй діяльності як редактор впливового часопису, публіцист, громадсько-політичний діяч і приватна особа продовжував цікавитися проблемами гетьманського руху та реагувати на них.

Поступово між О. Назаруком і членами гетьманських організацій, а також діячами гетьманського центру, відновилися доброзичливі стосунки, які спричинили налагодження між ними співпраці у загальноукраїнських справах та суто гетьманському русі. Саме О. Назарук у 1934 р., представляючи інтереси української католицької організації Українська Народна Обнова (УНО), брав участь у спільних зустрічах з членами гетьманської організації в Галичині, присвячених обговоренню можливости їх спільного представництва на Всеукраїнському Національному Конґресі. Керівництво УНО в особі єпископа Г. Хомишина і греко-католицьке духовенство з кола його прихильників через О. Назарука висловлювали бажання виступити на згаданому конґресі разом з гетьманським рухом, репрезентуючи українські сили правого крила перед іншими українськими політичними угрупованнями та іноземними політичними і державними чинниками[20]. У 1935 р. П. Скоропадський та А. Монтрезор в окремих листах звернулися до О. Назарука з проханням з'ясувати можливість надання матеріальної підтримки часописові галицьких гетьманців „Хліборобський Шлях“ єпископом Г. Хомишиним[21]. Єпископ, зважаючи на фінансові труднощі, пов'язані з виданням опікуваних ним часописів „Нова Зоря“ та „Правда“, надав кредит гетьманцям, завдяки якому єдиний на той час гетьманський часопис на українських землях і в Європі виходив у світ упродовж січня—вересня 1935 р.[22] У той же час через О. Назарука А. Монтрезор полагодив також справу своєї зустрічі з Г. Хомишиним[23]. Отже, у першій половині 30-х рр. стосунки О. Назарука з гетьманським центром та гетьманськими діячами мали опосередкований характер і торкалися питань співпраці та взаємодопомоги між різними українськими суспільно-політичними силами.

---

[18] Лисяк-Рудницький І. Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту // Вячеслав Липинський. Архів.— Т. 7. Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського.— Філадельфія. Пенсильванія, 1976.— С. LXIX.

[19] ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 373, арк. 54.

[20] Там само.— Арк. 100.

[21] Там само.— Спр. 316, арк. 5.

[22] Там само.— Спр. 293, арк. 4—7.

[23] Там само.— Арк. 7—8.

Новий період взаємовідносин між гетьманцями і О. Назаруком почався з 1936 р. і тривав до його смерти 31 березня 1940 р. у Кракові. Восени 1936 р. Данило Скоропадський, який виконував обов'язки начальника організаційного відділу Гетьманської Управи, звернувся до О. Назарука як редактора „Нової Зорі" [redacted] пропозицією обміну часопису та друкованих в його редакції брошур [redacted] книжки німецьких видавництв. На лист Д. Скоропадського О. Назарук відгукнувся прихильною згодою [redacted] якнайтіснішу співпрацю[24]. У наслідку були опубліковані матеріали листування Д. Скоропадського та О. Назарука, у яких член Гетьманської Управи, один [redacted] найближчих соратників гетьмана П. Скоропадського, його син, проаналізував тогочасну міжнародну політику різних держав[25], відновлення постійних і плідних офіційних та приватних стосунків між О. Назаруком та гетьманським центром.

Ці стосунки ще більше зміцніли в час реорганізації гетьманського руху і довкола відповідальної справи опрацювання статутних документів СГД. Гетьман П. Скоропадський, знаючи О. Назарука[26] як здібного журналіста і публіциста, який майстерно володів пером, як довголітнього редактора часописів, що займали певні стійкі позиції у пресовому світі Галичини, і, безперечно, як переконаного гетьманця-монархіста, вибрав серед членів гетьманських організацій і прихильників консервативних ідей на західноукраїнських землях і взагалі в еміґрації саме його для редагування проектів Статуту і Реґламенту СГД. Сам факт поновного залучення О. Назарука до гетьманського руху і відновлення його дієвого стану як гетьманця, ініційоване гетьманом Павлом і гетьманичем Данилом Скоропадськими, свідчить про широке політичне розуміння ними завдань і підходів до гетьманського руху взагалі. За роботу О. Назарук узявся з притаманними його вдачі енерґією і завзятістю, неодноразово організовуючи обговорення надісланих матеріалів львівськими ученими, адвокатами та гетьманцями[27]. У результаті після кількамісячної праці у квітні 1938 р. до гетьманського центру були надіслані критичні зауваження до проекту Статуту СГД обсягом 34 сторінки машинописного тексту та до проекту Реґламенту СГД обсягом 48 сторінок, [redacted] також підготовлені нові проекти Статуту, Реґламенту та анкетної картки члена СГД, які були розроблені та написані О. Назаруком[28]. Порівняльний аналіз вказаних нових проектів та затвердження гетьманським центром Статуту СГД і Реґламенту СГД свідчать, що в остаточному варіанті були використані версії документів, запропоновані саме О. Назаруком. Отже, серед діячів консервативно-гетьманських організацій [redacted] еміґрації і на українських землях у створенні нормативних документів СГД у процесі реорганізації геть-

---

[24] ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 206, арк. 21—22.

[25] Сучасна міжнародна політика // Нова зоря.— 1937.— 2 трав.— Ч. 32.— С. 5—6.

[redacted] Слід вказати також на той факт, що О. Назарук у Віденському університеті пройшов повний курс навчання [redacted] юридичному факультеті, після складання відповідних ригороз здобув [redacted] доктора права, а у Львівському університеті витримав іспит [redacted] політичних наук перед комісією, у складі якої був учений-юрист, один із творців національно-державницького напряму в українській політології С. Дністрянський. Див.: ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 1, арк. 1—35.

[27] Там само.— Спр. 374, 205.

[redacted] Там само.— Спр. 205, арк. 21—94.

манського руху одне з чільних місць займав гетьманець за переконаннями О. Назарук.

Кожний параграф проектів Статуту та Реґламенту СГД викликав у О. Назарука ґрунтовне осмислення та прискіпливий редакторський перегляд, що загалом спричинило цікаву та цінну характеристику українських політичних сил, їхні взаємовідносини в еміґрації і на українських землях, стосунки з державними та політичними структурами інших країн, ситуацію у власне гетьманському русі наприкінці 30-х рр., листування між ним та гетьманом П. Скоропадським протягом 1937—1938 рр.[29]

Ідея видозміни і удосконалення організаційної структури гетьманського руху існувала вже довгий час. Усвідомлення її нагальної необхідности розуміли всі представники гетьманського центру та члени УСХД, і в 1934 р. уже частково були зроблені відповідні кроки. Проте відчутних наслідків ці намагання реформувати рух не дали. Деякі з причин ліквідації першої української консервативної організації в еміґрації — УСХД — і необхідність внутрішньої перебудови гетьманського руху загалом випливали з різниці у поглядах П. Скоропадського і його прихильників у русі, з одного боку, і частини гетьманців, зокрема членів Ради Присяжних, — з другого. Ці причини стосувалися завдання і тактики діяльности відповідно до потреб і вимог часу. Згадані протиріччя в гетьманських колах були продовженням конфлікту майже десятирічної давности, який тоді призвів до оголошення у 1930 р. В. Липинським ліквідації Ради Присяжних і створення нової консервативної організації „Братство Українських Класократів-Монархістів“. Суть конфлікту кінця 20-х рр. полягала у тому, що гетьман намагався взяти у свої руки практичне керівництво цілим рухом. А це суперечило поглядам В. Липинського, який вважав, що гетьман повинен виступати лише як репрезентант ідеї української монархічної держави і не брати на себе виконання практичних завдань і тим самим відповідальности за дії виконавців досягнення мети руху. Незважаючи на цей конфлікт між першими особами руху і навіть виходу з нього низки активних діячів на чолі з В. Липинським, гетьманський рух подолав цю кризову ситуацію і не довів до розпорошення своїх організацій. Упродовж наступних років аж до липня 1937 р. — часу прийняття Радою Присяжних рішення про ліквідацію УСХД — гетьманський рух керувався програмними документами цієї організації. П. Скоропадський у згаданому листі окреслив два моменти, які викликали розбіжності між ним і деякими членами Ради Присяжних, зокрема представниками Варшавської групи УСХД — А. Монтрезором, Л. Сідлецьким, Є. Томашевським, які відстоювали думки свого першого голови В. Липинського про обмеження практичної діяльности гетьмана і наголошували на його представницьких функціях. П. Скоропадський категорично це заперечував, виходячи з нових зовнішньополітичних умов і багаторічного досвіду діяльности в еміґрації. „Царюй, але не управляй“, — так каже Рада Присяжних, а я кажу: „Не будь диктатором, але ти єдиний маєш остаточно рішаючий голос в усіх важливих питаннях, бо тоді лише можна приймати рішення без прогаяння, і рішення ті не будуть половинчастими, не будуть результатом якихось компромісів, що завжди кеп-

[29] Ці листи зберігаються у: ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 205, 316.

сько"[30]. Вказані розбіжності, які протягом багатьох років створювали конфліктні ситуації в русі, були викликані тією обставиною, що ні в Статуті, ні в Реґламенті УСХД не були окреслені відносини між гетьманом і його родом та організацією і не визначений сам інститут гетьманства. Узгоджений між Радою Присяжних та гетьманом і оголошений в кінці 1934 р. закон-наказ частково окреслював взаємовідносини між гетьманом, Головною Управою, Гетьманським Фронтом і Радою Присяжних, проте проблеми не вирішив. Крім того, Статут і Реґламент УСХД створювалися ще наприкінці 1919 р., коли його автори не підозрювали, що стан вигнання затягнеться на десятиліття, і тому зміст і характер вказаних документів більше стосувався діяльности організації в Україні. Еміґраційні умови життя і діяльности, відсутність у русі відповідної людини, яка б могла вести внутрішньоорганізаційну роботу в цих умовах, брак матеріальних засобів обумовлювали необхідність взяти на себе виконавчі обов'язки самим гетьманом[31]. Прихильники гетьмана вважали, що треба створити таке становище гетьманові, щоб він зайвий раз не експонувався, та були проти введення принципу диктатури, який, на їх думку, лише шкодив би народженню здорової громадськости в державі[32]. У другому розділі Статуту та Реґламенту СГД було визначено, що гетьман є найвищим вождем організації, а її діяльністю керує Головна Управа через своїх постійних представників у різних країнах або через осіб, які нею для того призначені[33].

Другий момент, який викликав незгоду частини членів Ради Присяжних, стосувався методів і напрямів діяльности гетьманського центру і руху загалом. П. Скоропадський і його прихильники вважали, що в боротьбі за власну державу треба розрізняти два етапи: на першому відбувається підготовка українських сил до здобуття і саме здобуття влади в Україні українською провідною верствою на чолі з законним дідичним гетьманом, а на другому етапі відбувається процес упорядкування і зміцнення Української держави та громадського життя. Діяльність провідної верстви на тих етапах, перший з яких розумівся еміґраційним, відбуватиметься у відмінних умовах, а тому вимагатиме й інших методів організації сил для кожного етапу[34].

Опрацьовуючи параграф проекту Статуту про голову Української держави, О. Назарук пропонував надати повну владу гетьманові на двох згаданих етапах досягнення державности. П. Скоропадський, який наполегливо домагався від опозиції серед гетьманців права реально керувати рухом в еміґрації, визнавав за доцільне надання повноти влади лише на першому етапі підготовки і здобуття державности і закликав до великої обережности щодо повновладдя однієї особи на другому етапі і небезпечности цього явища: „Коли Гетьмани послідуючі, вже сидячи в Києві, будуть не мягкотілі, а дійсно мужні люди, прийдеться їм добути собі повновласть для того, щоб монархію не розшарпали у перші же часи або наші сусіди з зовні, або інтернаціоналісти з середини. Але чи варто в

[30] ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 205, арк. 9.
[31] Там само.— Спр. 315, арк. 23—29.
[32] Там само.— Арк. 29.
[33] Там само.— Спр. 374, арк. 202.
[34] Там само.— Спр. 316, арк. 9.

другому етапі настоювати на повноті влади Гетьмана вже тепер, як то в першому етапі? Чи не краще залишити так, як указано в проекті Комісії? [...] В першому етапі він вимагає повновласть — це ясно — бо війна, але коли не війна, то в усякому разі — військовий стан панує. Але в другому етапі це вже не так зрозуміло [...] Я того погляду: треба старатись, щоб цієї повноти влади гетьманові в другому етапі не було потрібно. Треба вже в першому періодові виховувати людей в цьому дусі [...] на мій погляд теоретично давати монархові, чи диктаторові нормального типу людині, повновласть — це не є небезпечним в наші часи в тому змислі, що він буде зловживати владою. Давати повновласть диктаторську заздалегідь цілому рядові поколінь, в першу голову нівечить самих монархів, яких в дитинстві діти виховуються в почутті, що вони не люди, а якісь півбоги й які завдяки цьому дуже легко дегенеруються"[35].

Одне з питань реорганізації гетьманського руху було пов'язане також з вибором назви нової організації. Запропоновану центром назву СГД О. Назарук оцінював неґативно, арґументуючи, що для іноземців слово „гетьманець" незрозуміле, а для українців воно пов'язане з явищем виборности і бере свій початок в традиції наддніпрянців, у той час як на інших українських землях, зокрема в Галичині, значно сильніші корені має княжа традиція. Тому О. Назарук пропонував назву Союз українських монархістів або Організація монархістів в Україні[36]. На ці твердження О. Назарука П. Скоропадський відповідав, покликаючись на власний досвід перебування в інших країнах і спілкування там з представниками аристократичних кіл, що ставлення іноземців до українських титулів було шанобливим, і ця повага базується перш за все на ставленні до самої особи представника держави і носія того чи іншого титулу: „Я дуже чулий в цьому відношенні й скажемо, в країні снобів, в Англії я багато бував в висчих колах і ніколи я не примітив, щоб до цих титулів не так ставилися, як слід"[37]. Відстоюючи збереження слова „гетьманець" у назві СГД, П. Скоропадський переконував О. Назарука в недоречності відмови від поняття „гетьманський", арґументуючи закарбування у свідомості української громадськости і серед іноземців цього поняття з українським консервативним рухом: „В українському суспільстві гетьманство і все, що зв'язано з ним, має своє певне окреслене обличчя. Ми вже багато чого суто свого власного накопичили. Ми вже маємо певний базис і тепер знову забувати про нього й пропагувати новий — це, здається мені, неправильно. Будемо сильні, тоді і титул змінимо й назви підберемо для нашого титула підходячі. Гетьманство наше монархічно; це всі знають, хто нами цікавиться. Це скромно. Змінювати титул, присвоювати висчий, не маючи ані території, ані армії — зовсім не підходяча річ. Титула Гетьмана ніхто не може у мене відібрати, ані його висміяти. Вільгельм зрікся, але хто його в Німеччині не уважає, в смислі титулування, за короля Пруського й імператора Германського?"[38]

Дискутування питання щодо назви нової організації мало також інший аспект. УСХД за характером була організацією закритого орденського типу. Її членом міг бути кожен громадянин України, пов'язаний із хліборобсь-

[35] ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 18—19.

[36] Там само.— Спр. 205, арк. 92.

[37] Там само.— Спр. 316, арк. 23.

[38] Там само.— Арк. 27.

кою працею, традицією і культурою. Кількість членів, які не володіли власною землею та не займалися хліборобською працею, але мали хліборобську родинну традицію та культуру, відповідно до реґламенту УСХД, не повинна перевищувати чверти загальної кількости[39]. Частими були випадки, коли людина за переконаннями та участю в гетьманському русі відповідала цим вимогам і з власної волі бажала бути членом організації, але будучи військовим, працівником інтелектуальної праці, робітником та не маючи зв'язку [redacted] хліборобською традицією, [redacted] вважала логічним вступати саме в хліборобську організацію[40]. Слово „хліборобський" у назві УСХД, авторство якого належить В. Липинському, повинно було спричинити неперервність ідеї українського консерватизму та консервативного руху, соціальною базою якої у 1917 р. в Україні були хлібороби-землевласники, що представляли земські союзи та Лігу землевласників. У нових часових, територіальних та правових реаліях використання терміна „хліборобський" щодо консервативно-гетьманського руху вже не відповідало дійсності і, [redacted] нашу думку, гальмувало його розвиток. Нова назва — Союз Гетьманців-Державників — мала сприяти залученню до руху значно ширших кіл української спільноти незалежно від їх соціального становища, фаху та сфери діяльности.

Прагнення до об'єднання українського громадянства в еміґрації і на українських землях, намагання охопити широкі верстви ідеєю суверенної держави в її національно-традиційній формі — гетьманстві — висловлені у Статуті та Реґламенті СГД, згідно [redacted] якими для здобуття держави навколо гетьмана повинні об'єднатися найкращі й найактивніші представники всіх місцевих класів і місцевих націй. Членом СГД може бути кожний громадянин чи громадянка України або негромадянин чи негромадянка, якщо вони народилися чи живуть [redacted] інших країнах, але пов'язані з українською землею походженням і заслугами[41]. Збереження національної ідентичности, особливо для молодшого покоління українців, яке виховувалося і формувалося також [redacted] умовах нерідного й іншомовного культурного, світоглядного й ціннісного оточення, було найвразливішою проблемою в еміґрації. Крім того, українське суспільство у міжвоєнну добу завдяки заанґажуванню [redacted] громадсько-політичну діяльність різних українських сил, у тому числі й консервативно-гетьманського руху, засвідчує, з одного боку, формування не реґіональної, [redacted] загальноукраїнської ідентичности, а [redacted] другого — виокремлення з подвійної лояльности лише української внаслідок виключення іншої, наприклад, російської, польської або австрійської. Коли готувалася до друку [redacted] „Новій Зорі" стаття „Сучасна міжнародна політика" Д. Скоропадського, він [redacted] погодився [redacted] наміром О. Назарука вмістити її [redacted] підписом „Наддніпрянець" і пропонував підписати „Д. Українець" або просто „Д.", арґументуючи це так: „Мушу одверто сказати, що почуваю себе тільки українцем [підкреслено Д. Скоропадським.— *Т. С.-П.*]. В поколінні, до якого належу, поділ [redacted] західних та східних українців взагалі [redacted] далеко мені рідкий, що [redacted] поколінню попередньому. Думаю, що мені також і по політичним міркуванням треба підкреслювати цей за-

---

[39] Статут і Реґламент Українського Союзу Хліборобів-Державників.— С. 7.

[40] У другій половині 30-х рр. членів УСХД нараховувалося приблизно 70 осіб. Див.: ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 206, арк. 29.

[41] Там само.— Спр. 374, арк. 203.

гально-український характер, який по суті відповідає моїй вдачі і внутрішньому почуттю. Правда, походжу з Великої України, але рис специфічно наддніпрянських цілком певно не маю, був вихований закордоном і мав до діла переважно з галичанами"[42]. Гетьманці 30-х рр. опиралися на твердження В. Липинського про територіальний патріотизм як один з основних чинників об'єднання суспільности і міцний державний організм, відкидаючи надання переваги одному з класів, що породжує соціальні протиріччя, або одній нації, що породжує національну ворожнечу, і які не сприяють створенню державности, а, навпаки, її руйнують.

Ідеєю об'єднання позначені також параграфи Статуту СГД, присвячені формулюванню основних моральних засад, на яких мала ґрунтуватися діяльність нової організації. Саме такими засадами автори Статуту СГД визначали основи християнської моралі з толерантним ставленням до всіх інших віросповідань, які не є небезпечними і шкідливими для громадян. Гетьманський рух декларував необхідність і можливість об'єднання людей різної конфесійної та віросповідної належности довкола української консервативно-монархічної ідеї, підтверджуючи реальний стан речей, який існував. Більшість гетьманців — вихідців зі східних територій України, та й сам гетьман П. Скоропадський належали до православної віри. Обмінюючись думками щодо окремих розділів проекту Статуту СГД, П. Скоропадський писав до О. Назарука: „Я — віруюча людина. Тому упоминання Бога відповідає мойому духовному настрою; але маючи на увазі наше основне завдання, маючи на увазі, що Устав так повинен бути складений, щоб він спонукав до об'єднання — може правильніш було б в Уставі формулювати це питання так, як його формулював Липинський: „творити монархію, побудовану на християнській релігії". Ідея, що ми, гетьманці, працюємо, маючи християнську основу, завжди перед очима повинна червоною ниткою ясно проводитися через весь Устав і Реґламент. Коли цього не буде, ми будемо подібні до „коновальців-молодчиків"[43]. Частина гетьманців, серед яких слід назвати ідеолога українського консервативного руху В. Липинського, членів Ради Присяжних С. Сідлецького, А. Монтрезора, Є. Томашевського та інших, були римо-католиками. Вони походили переважно з польських або спольщених руських шляхетських родів Поділля та Волині і представляли так званий український правобережний консерватизм. Третю, численну за конфесійною належністю, групу гетьманців творили віруючі Греко-Католицької церкви. До них належала більшість представників української еміґрації на американському континенті — членів активних там гетьманських організацій, які були вихідцями зі східногалицьких земель, де основна маса українського населення традиційно ідентифікувалася з Греко-Католицькою церквою. Крім того, цю групу творили члени гетьманських організацій західноукраїнських земель, а також інших європейських країн, де гетьманці-галичани навчалися і працювали. Отже, гетьманський рух охоплював представників різних українських земель, сформованих у відмінних суспільно-політичних, історико-цивілізаційних і культурно-релігійних умовах, різного походження, належних до різних конфесій християнства.

---

[42] ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 315, арк. 13.

[43] Там само.— Спр. 316, арк. 13.

У час реорганізації гетьманського руху, з 11 вересня 1937 р. по 10 січня 1938 р., відбувалася поїздка Д. Скоропадського до США та Канади на запрошення місцевих гетьманських організацій*. За дорученням гетьмана Д. Скоропадський відвідав упродовж своєї чотиримісячної подорожі більшість українських громад і колоній Північної Америки, де його приймали та вітали як сина і представника українського гетьмана та українського престолонаступника і на честь якого влаштовували багаточисленні зібрання, свято „Українського Дня“ з посвяченням придбаного на кошти американських гетьманців третього літака „Київ“, концерти й академії. На святі „Український Дім“ греко-католицький єпископ Костянтин Богачевський у промові сказав: „Вітаємо Його [Д. Скоропадського.— *Т. С.-П.*] як нащадка Гетьманського Роду, як живий зв'язок [redacted] нашою Минувшиною і як надію на нашу щасливу й велику Будуччину [...] Як довго наш нарід любив і шанував своїх Великих Князів і Гетьманів, так довго був він зорганізований, сильний і мав свою власну Державу“[44]. Організацією подорожі займався Союз Гетьманців-Державників З'єдинених Штатів Америки та Канади. Подорож гетьманича Данила відбувалася у супроводі членів названого Союзу та групи молоді — членів січових організацій. Д. Скоропадський, окрім гетьманських організацій, відвідав також українські громадські [redacted] культурно-освітні організації, православні та греко-католицькі громади, німецьку громаду в Нью-Йорку, дівочу академію сестер-василіянок у Філадельфії, українську католицьку семінарію у Стемфорді, школу св. о. Миколая, православний інститут ім. П. Могили у Саскатуні, монастир оо. василіян [redacted] Альберті та ін.[45]

Кореспондент єдиного у східній Канаді українського часопису [redacted] статті „Зов крови“ зазначав: „В загальному народному прийнятті Високоповажаного Пана Гетьманича, що відбулося [redacted] Клівленді в Народнім Домі 18 жовтня, взяли участь українці різних політичних і релігійних переконань. Були гетьманці, націоналісти, радикали й навіть комуністи. З релігійних груп були католики, православні, автокефалісти, безвірники. І не заколотили прийняття, чим доказали, що шануючи представника своєї української державної традиції — шанують самі себе“[46]. Подорож Д. Скоропадського до Північної Америки підтверджувала, що консервативно-гетьманський рух ставив першочергове завдання пропаґувати необхідність єдности, злуки і внутрішнього зв'язку всього українства для здобуття Української державности.

---

* У другій половині 30-х рр. центральною гетьманською організацією у США та Канаді був Союз Гетьманців-Державників з центром у Чикаго. СГД Канади діяв [redacted] правах автономної організації. На чолі СГД стояв Головний Отаман М. Гуль, [redacted] чолі автономного СГД — Головний Обозний М. Гетьман. СГД нараховував понад [redacted] тисячі членів. Офіційним органом СГД був „Наш Стяг“ (редактором був колишній полковник української армії О. Шаповал), який розповсюджувався також у Європі. СГД у 30-х рр. проводив так звану летунську акцію, [redacted] рамках якої діяла льотна школа і [redacted] кошти гетьманців були придбані три літаки. СГД [redacted] значний вплив [redacted] більшу частину української еміґрації Америки, його підтримували впливові українські часописи „Канадійський Фармер“ (Вінніпеґ), „Українські Вісті“ (Едмонтон), „Америка“ (Філадельфія), [redacted] також греко-католицьке духовенство.

[44] За Україну. Опис подорожі Гетьманича Данила Скоропадського до Злучених Держав Америки і Канади. 1937—1938.— Едмонтон, 1938.— С. 51—52.

[redacted] Там само.

[redacted] Український робітник.— 1937.— 29 жовт.

Консервативно-гетьманський рух у Німеччині в міжвоєнну добу, незалежно від зміни влади, перебував у леґальному становищі. Хоч при цьому ставлення німецької офіційної влади до гетьманського руху часів Веймарської республіки і націонал-соціалізму, безумовно, відрізнялося, про що свідчать слова П. Скоропадського в одному з листів до О. Назарука, написаному в 1938 р.: „Нам приходилося тут один час дуже багато затратити енергії на те, щоб наш рух, залишаючися тим, чим він є (рухом виключно українським і цілком вільним) міг би в Німеччині далі розвиватися. Тепер це осягнуто. Нашому рухові офіційних перешкод не роблять“[47]. У політичній діяльності, культурно-освітній праці, в допомогових акціях гетьманці і П. Скоропадський, зокрема, опиралися на німецькі консервативні військові кола. За часів Веймарської республіки постала культурно-освітня організація Українська Громада, провідні позиції в якій до початку 30-х рр. займали гетьманці. Український науковий інститут у Берліні був створений 1926 р. за безпосереднім сприянням президента П. фон Гінденбурґа. П. Скоропадський підтримував особисті тісні стосунки з представниками військової аристократії, зокрема з генерал-лейтенантом, колишнім начальником штабу німецьких військ в Україні В. Гренером, фельдмаршалом К. фон Маннергеймом, фельдмаршалом П. фон Гінденбурґом, полковником О. фон Авенслебеном, а також тими його товаришами по навчанню у Пажеському корпусі і по службі в царській армії, колишніми царськими офіцерами і остзейськими баронами, які прийняли у міжвоєнну добу німецьку ідентичність і громадянство і відповідно отримали військові чини вермахту. Контакти саме з цими колами Німеччини, незаанґажованість у діях офіційних націонал-соціалістичних структур пояснюють частково, чому П. Скоропадський у листах, написаних у квітні, травні, серпні 1939 р., на запитання О. Назарука неодноразово відповідав, що війни у скорому часі не буде[48]. Про становище гетьманського руху в Німеччині у 30-ті рр. свідчать деякі міркування П. Скоропадського, висловлені в листі від квітня 1939 р.: „Де б не були гетьманці, вони повинні в той час, коли треба вирішувати, як бути, керуватися лише справжніми інтересами України, а коли вони живуть в країні, де інтереси України ніяк не можуть бути звязані з інтересами країни, де вони живуть, хай тимчасово відходять в тінь“[49]. Пояснення П. Скоропадського щодо стосунків українських політичних сил з німецькими — як сучасних, так і майбутніх, також наводять на думку, що гетьманський рух у Німеччині був пов'язаний саме з військовою аристократією.

У листі, написаному в липні 1939 р. і адресованому з Німеччини в Польщу, П. Скоропадський писав О. Назарукові: „Гетьманський рух — це рух суто український і вільний рух; ми знаходимо, що Німеччина може нам допомогти — ми її поважаємо, але ми не агенти німецькі. Поважні німецькі групи розуміють нас і рахуються з нашою точкою погляду; є групи, що, очевидячки, дивляться інакше і думають, що для користи їх Держави їм треба мати щось інше [...] В кожний країні і в кожному громадянстві є світлі сили й сили тьми; світлі сили шукають всюди созвучних

[47] ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 57.
[48] Там само.— Арк. 57, 60, 69.
[49] Там само.— Арк. 57.

їм світлих сил, а сили тьми єднаються з подібними їм силами тьми, що їм з ними по дорозі. Вічний закон; ось тут те саме"[50].

Аналізуючи міжнародну ситуацію та розкраяність українського народу між декількома країнами, гетьманський центр розумів, що у здобутті суверенної держави недостатньо опиратися лише на власні сили, хоч саме вони повинні бути вирішальними у боротьбі за владу, а необхідна також надійна зовнішня допомога. В одному з листів до О. Назарука в 1939 р. О. Скоропадський писав: „В українців зовсім неоправдана віра в те, що все зроблять німці. Німеччина працює для себе, але це зовсім не виключена річ, а навпаки дуже правдоподібно, що інтереси України паралельні німецьким"[51]. І далі: „Гетьманський рух є вірний ідеї німецько-українського зближення, і вірний не тільки тепер, коли Німеччина могутня, а принципово вірний, залишаючись вірним і тоді, коли Німеччина в нещасті. Гетьманський рух готовий всіми силами допомагати Німеччині, але гетьманський рух не є рухом лакеїв, жалюгідних продажних людей, що сьогодні битимуть себе в груди за Німеччину, бо сьогодні це корисно, завтра будуть прославляти і служити другим — ворогам Німеччини, бо ці їм більше дають. Гетьманський рух є рухом політичним, з ясними цілями, що він собі поставив і ні за яку ціну не дозволить, щоб його, а то й цілу українську справу звели до рівня якоїсь розвідки, контррозвідки, інтриги чи чогось подібного, що служить не українським цілям, а чужим"[52].

Консервативно-гетьманський рух у міжвоєнну добу був складним історико-політичним і соціальним явищем, який зазнавав певної еволюції і мав різноманітні ідеологічні, світоглядні та соціополітичні аспекти. Реорганізація руху в другій половині 30-х рр. була викликана поширенням консервативно-гетьманських ідей у центрах української еміґрації європейських країн та на американському континенті, а також на західноукраїнських землях. Консервативний рух у Галичині був представлений двома групами: греко-католицьким духовенством, яке продовжувало консервативну традицію, сформовану ще в XIX ст., і частиною інтеліґенції, яка внаслідок участи в революційних і воєнних подіях, політичній боротьбі й державобудівництві 1917—1920 рр. та на основі наукових досліджень й особистої світоглядної еволюції прийшла до консервативної ідеології. У 30-ті рр. відносини між гетьманським центром у Німеччині і консервативними групами в Галичині позначені інтенсивністю контактів та співробітництва. Якщо революційні події 1917 р. і Гетьманат 1918 р. започаткували об'єднання двох українських консервативних напрямів — лівобережного і правобережного[53], то в міжвоєнний період приєдналася ще одна лінія української консервативної ідеології — західноукраїнська. Майже двадцятирічний досвід еміґраційного життя та праці, істотні зміни в розстановці

---

[50] ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 316, арк. 67.

[51] Там само.— Арк. 56.

[52] Там само.— Арк. 80.

[53] Potulnyckyj V. Das ukrainische historische Denken im 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.— 1997.— Bd. 45.— S. 2—30; його ж. Шляхта і консервативна державна ідея на Україні в 19—20 ст.: проблеми історіографії та історіософії // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року.— К., 1998.— С. 66—70.

протидіючих міжнародних політичних і військових сил обумовлювали перегляд гетьманцями першочергових завдань і методів діяльности, пошуків найбільш відповідних і оптимальних організаційних форм та уконституювання.

Tayissia SYDORCHUK-POTULNYTS'KA

HETMANATE MOVEMENT ON THE EVE OF THE SECOND WORLD WAR AND OSSYP NAZARUK

One of the surprises of recent Ukrainian history is the sudden flowering of conservative thought during the interwar period. After the November 1918 uprising against the Hetmanate rule of Pavlo Skoropads'kyi, the Ukrainian conservative Hetmanate idea was revived by the diaspora. The movement came to life in the form of Ukrainian Agrarian Statesmen Union. The same movement was active from 1938 under the name of Hetmanate Statesmen Union. The organization was headed by Pavlo Skoropads'kyi until his death in 1945. During the interwar period the Hetmanate movement created centres in ■ number of European countries and in America. Within Ukraine it existed only on the territories of Halychyna, Transcarpathia and Volyn', i. e. outside the USSR. The majority of its supporters were intellectuals, particularly the clergy from Halychyna. Ossyp Nazaruk (1883—1940), ■ prominent journalist and politician from Western Ukraine, who was ■ member of the Western Ukrainian People's Republic government and a well-known publisher and editor of the newspaper „Nova Zoria" („New Star"), was the eminent supporter of the Hetmanate ideology. He went through a complicated evolution of his own political outlook from radical to monarchist, from being a participant in the anti-Hetmanate uprising in Ukraine in 1918 to becoming one of the co-founders of the Ukrainian Hetmanate organization in the USA and Canada. After his return to Halychyna he was an active member of the Ukrainian monarchical organization till the last days of his life.

Сергій БІЛОКІНЬ

МЕХАНІКА ДЕРЖАВНОГО МАСОВОГО ТЕРОРУ В УКРАЇНІ

Соціальний статус джерельної бази. У різних країнах, що утворились на території колишнього СРСР, доля кадебістської та партійної архівної спадщини склалась по-різному. У Таджикистані, наприклад, архіви республіканської спецслужби взагалі знищили[1]. Це відразу пригадалося, коли навесні 1993 р. поширилася інформація про припинення діяльности таджицьких опозиційних партій і рухів[2]. Ситуацію з центральними архівами Росії (там справжні секрети, бо в Москві усе програмувалося і вирішувалося) тяжко сформулювати однозначно. Довкола архівних фондів КДБ та КПРС йде завзята боротьба[3]. Їх то напіввідкривають, і тоді на тих самих матеріалах різні автори будують зовсім протилежні конструкції, то зачиняють знову. Про певний етап боротьби можна сказати так: довірене коло співробітників приватизувало ці архіви й вибірково публікувало особливо ефектні документи. Як відзначила завідувач відділу інформаційного забезпечення, використання та публікацій Державної архівної служби Росії Т. Павлова, мала місце „приватизация архивной информации, основанная на узурпации служебных возможностей“[4]. Відомі, правда, випадки, коли дослідженнями займаються родичі, допущені до слідчих справ своїх батьків[5].

У нас в Україні від часів так званого путчу 1991 р. з величезного масиву чекістських архівів стала доступною частина слідчих справ, знаменитих своїми свідомо фальшованими протоколами. Це індивідуальні чи групові

---

[1] Карпов Александр. Комитет национальной безопасности может забастовать // Известия.— 1992.— [illegible] авг.— № 177 (23751).— С. 2.

[2] У Таджикистані відбувся комуністичний переворот // Свобода.— 1991.— 26 верес.— Ч. 184.— С. 1; Панфилов Олег. Первые политзэки в Таджикистане // Известия.— 1993.— 19 марта.— № 51 (23906).— С. 2.

[3] Козлов Владимир, Локтева Ольга. „Архивная революция“ в России, 1991—1996 // Свободная мысль.— 1997.— № 1 (1458).— С. 113—121; № 2.— С. 115—124.

[4] Максимова Элла. Продавцы сенсаций из Архива Президента // Известия.— 1994.— 13 июля.— № 131 (24238).— С. 5.

[5] Див., напр.: Немировский А. И., Уколова В. И. Свет звезд, или Последний русский розенкрейцер.— Москва, 1995; Никитин А. Л. Мистики, розенкрейцеры и тамплиеры в Советской России: Исследования и материалы.— Москва, 1998.— 344 с.

слідчі справи з ФПД — „фонду припинених справ“[6], себто співробітникам СБУ абсолютно не потрібних. Справи ці стосуються в'язнів кількох категорій. Одні з них були засуджені, розстріляні або відбули строк покарання, а згодом реабілітовані (як правило, посмертно), — таких справ більшість*. В'язні другої категорії померли під час слідства, ще до суду (їх, зрештою, небагато), треті з тих чи інших причин (передусім, певно, з міркувань оперативних) були звільнені (природно, могли потім бути ще раз ув'язнені, що відображено у їхніх пізніших справах).

9 вересня 1991 р. тодішній Голова Верховної Ради України Л. Кравчук підписав постанову № 1525-ХП „Про передачу архівних документів КДБ України до державних архівів республіки“, в якій встановлювався строк передачі — [illegible] місяців[7]. Але цей указ Службою безпеки України так і не був виконаний. На державне зберігання не було передано справ реабілітованих чекістів. До Центрального державного архіву громадських об'єднань України у Києві (далі — ЦДАГО України у Києві) не потрапили великі групові справи „Центру дій“, „Спілки визволення України“, „Українського Національного Центру“ та інші. Не перейшли туди й цікаві для історика справи Марка Амірова-Пієвського (№ 48960), Олександра Асаткіна (№ 43187), Фердинанда Аудрінґа (№ 50361), Лева Ахматова (№ 44988), Миколи Бачинського (№ 50045), Олександра Бермана (№ 40546), Олександра Бронєвого (№ 37318), Миколи Гомерова (№ 44322), Григорія Гришина-Клювганта (№ 49732), Йосифа Ґудзя (№ 32303), Григорія Железногорського-Айзенберга (№ 43197), Володимира Затонського (№ 49834), Миколи Куліша (№ 36546), Панаса Любченка (№ 51391), Володимира Науменка (№ 68428), Василя Порайка (№ 40215), Андрія Хвилі (№ 38353), Савелія Цикліса (№ 57428), Самійла Щупака (№ 36106) й тисяч інших. Таким чином, не передавалися справи не тільки чекістів чи прокурорів, а й письменників, літературознавців, партійних та державних діячів. Що об'єднує ці справи, крім бізнесової вартости? Більше того, уже передану справу Катерини Грушевської СБУ згодом відібрала назад. Відібрала, ясна річ, запізно: її вже встигли кілька разів перефотографувати.

Галас довкола так званої відкритости архівів КДБ зчинявся у пресі таким чином, щоб у людей невтаємничених створити потрібне враження. Григорій Костюк, котрий мешкає на протилежному боці земної кулі — у Сілвер-Спрінґ біля Вашинґтона, передмову до другого видання своєї монографії завершив такою інспірованою цим штучним галасом думкою: „Тепер, коли відкриті *всі*** *таємні архіви НКВС—КДБ* [виділено нами.— *С. Б.*], є можливість всебічно перевірити їх підставовість і або підтвердити і поглибити мої версії, або заперечити“[8].

---

[6] Я почав працювати з архівними справами цього відомства після придушення так званого путчу 1 листопада 1991 р. Першими справами, які я вивчав, стали слідчі справи митрополита Василя Липківського та Володимира Мусійовича Чехівського. Доти було кілька відмов (див.: Наше минуле.— 1993.— Ч. 1 (6).— С. 22—23).

* Справи нереабілітованих в'язнів, а їх виявилося досить багато, не видаються.

[7] Наше минуле.— С. 37.

** Служба безпеки ніколи не виступила із запереченням цього й подібних тверджень.

[8] Костюк Григорій. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника.— К., 1995.— С. 8. З приємністю згадую, що коли в журналі „Сучасність“ з'явились друком мої матеріали, шановний Григорій Олександрович відгукнувся

Насправді слідчі справи складають досі єдину категорію розсекреченого для посполитих дослідників діловодства ЧК—ГПУ—НКВС. 1998 р. кандидат юридичних наук Ігор Усенко слушно підкреслив, що „про протоколи колегій, накази, огляди, довідки та інші нормативні й аналітичні матеріали органів безпеки дослідники можуть лише мріяти". На його не менш справедливу думку, „ефективність праці дослідника іноді значною мірою визначається не його вмінням вести науковий пошук, [redacted] наявністю добрих стосунків із адміністрацією відповідної архівної установи"[9]. Нічого й говорити, що для самих співробітників КДБ, відповідно до їхніх функцій, будь-які матеріали були доступні завжди. На давньому відношенні прочитується резолюція: „т. Никитченко А. В. Надо по этим вопросам посмотреть справки в *литерном деле* [виділено нами.— *С. Б.*], [redacted] также переговорить с бывшим нач. КГБ [redacted] Умани т. Абрамовым, директором гостиницы Умань т. Харченко И. Д. — Тимофеев. 28—IV 76 г."[10] Відколи в період Великого Терору, винищуючи безліч людей, чекісти знищили також безліч їхніх приватних архівів, слідчі справи, справи-формуляри й інші матеріали стали головним і часто чи не єдиним джерелом відомостей про загиблих. Таким чином, це — загальнонародне надбання, яке повинно цьому народові бути доступне. На жаль, ідентифікуючи себе чомусь із *тими* чекістами[11], сьогоднішні співробітники СБУ утримують ці матеріали цілком безпідставно.

Що ж являють собою слідчі справи як джерело взагалі[12]? І чому тепер історикам відкрито тільки їх? Як відомо, спочатку більшовики масово розстрілювали без жодних справ. Так загинули 1918 р. від рук банди Муравйова кілька членів Центральної Ради і дуже багато людей різних категорій. Дмитро Дорошенко писав: „Ріжно показують число жертв:

листом до редакції, в якому говориться, зокрема, таке: „Нова праця С. Білоконя відкриває новий етап [...] Публікація Вашого журналу складає наріжний камінь усіх майбутніх студій" (Сучасність.— 1998.— Ч. 9 (449).— С. 159).

[9] Усенко Ігор. Архівно-слідчі справи [redacted] джерело з історії держави та права України // Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання.— К., 1998.— С. 42—43. Цитоване видання складається з матеріалів конференції, що відбулась у ЦДАГО України у Києві. На показній відкритості цих специфічних архівів [redacted] конференції спеціально зупинялась більшість доповідачів.

[10] ЦДАГО України у Києві, ф. 263, оп. 1, № 58152 ФП / кор. 1452, арк. 238. Начальник следственного отделения УКГБ при СМ УССР по городу Киеву и Киевской области подполковник Коваль — начальнику Уманского ГО УКГБ при СМ УССР по Черкасской области, 23 апреля 1976 г. Далі поклики на слідчі справи ф. 263 ЦДАГО України у Києві даються без вказівки на фонд і опис.

[11] Чи не кумедно виглядає [redacted] книжці, присвяченій ЧК—ГПУ—НКВД, документ зовсім іншої епохи і, здавалося б, іншої природи — Закон України „Про службу безпеки України" (25 березня 1992 р.)? Див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: Особи, факти, документи.— К., 1997.— С. 412—428. Нехай [redacted] було документа, який завершив би період існування радянських спецслужб, така композиція документальної добірки, поза сумнівом, помилкова.

[12] Див.: Білокінь С. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВД // Розбудова держави.— 1992.— Листоп.— Ч. 6.— С. 29—37. Аналіз того, як від періоду до періоду змінювалися і зміст, і міра достовірности слідчих справ, див.: Никитин А. Л. Мистики, розенкрейцеры [redacted] тамплиеры в Советской России...— С. 89—94. Простудіювавши слідчі справи свого батька і його посправників, автор, напевно, вирішив, що уже вигріб з архіву „органів" геть усе, що вони про них мали, [redacted] тому багатослівно нарікає на „брак систематизації матеріалу".

від 2000 до 5000. В усякім разі не менше 3000 людей було розстріляно більшовиками в перший же день. Переважно це були офіцери старої російської армії, які заховували „нейтралітет", а дехто, може, й тішився поразкою українців. Австрійське донесення з Київа з дня 2.IV.1918 наводить точну цифру замордованих офіцерів: 2576. Убивали взагалі без розбору, хоч особливо часто гинули ті, хто мав посвідку (на червоному папері) від української влади про перебування на військовій службі"[13]. За оцінками Українського Червоного Хреста, у Києві було вбито тоді 5 тисяч осіб[14]. Від 1919 р. і наступних залишились примітивно укладені добірки паперів, які нічого не доводять. Потім ГПУ—НКВС оговтались і в розрахунку на майбутніх істориків, узагалі для нащадків почали укладати справи з чітко визначеною структурою-арґументацією: мовляв, ту чи іншу людину розстріляно правильно. До слідчих справ звинувачених — письменників, митців, священиків, робітників — „на вічне зберігання" почали закладати „зізнання" у скоєнні неймовірних злочинів, після яких підшито відповідні вироки. Виходило, що вони й справді були членами міфічних „націонал-фашистських терористичних організацій". Під цими зізнаннями — чиїсь підписи. Розбирайся тепер, чиї вони. Чиста робота! От ці справи історики тепер одержали, та й то аж ніяк не всі. З джерелознавчого погляду це найслабші, найгірші джерела.

У сховищах колишнього КДБ зберігаються, звісно, набагато об'єктивніші й ширші матеріали. Оскільки, хитруючи, керівництво сучасних спецслужб Росії й України намагається приховувати їх від учених й надалі, склад відомчого архіву можна уявити хіба що за випадковими публікаціями. З-поміж останніх вирізняється книжка широковідомого тепер виконавця терористичних актів П. Судоплатова.

Літерні справи містять добірки документів, на підставі яких керівництво ухвалювало ті чи інші рішення й провадило свою подальшу діяльність. Яскравий приклад літерної справи, що передувала подіям, — „Затея". Завели її Журавльов і Зоя Рибкіна, — тут збирались найважливіші повідомлення про німецьку воєнну загрозу[15]. Навпаки, у літерній справі „Ставка" були зафіксовані усі деталі операції з ліквідації Євгена Коновальця. Ці документи, таким чином, завершували операцію[16]. Літерні справи формувались у відповідних підрозділах НКВС і там зберігалися. Наприклад, справа „Ставка" перебувала у віданні Іноземного відділу НКВС. Коли вона знадобилася Берії, той звернувся до Пассова[17].

Чималу вартість мають відомості джерелознавчого характеру, опубліковані в матеріалах процесу Богдана Сташинського. На другий день процесу, 9 жовтня 1962 р. він розповів, що після убивства Лева Ребета склав два письмових звіти. У першому він написав, що прибув до Мюнхена

---

[13] Дорошенко Д. Історія України, 1917—1923 рр.— Ужгород, 1932.— Т. І.— С. 294.

[14] Книга скорби // Малая Русь.— К., 1918.— Вип. 2.— С. 231. Про вакханалію терору по всій імперії на ленінському етапі її існування див.: [Noussimbaum Leo]. Змова проти світу: Ґ. П. У.— Львів, 1936.— 180 с. Підп.: Ессад Бей.

[15] Судоплатов Павел. Спецоперации: Лубянка и Кремль, 1930—1950 годы.— Москва, 1997.— С. 175.

[16] Там само.— С. 66. Мемуарист згадує також справи „Хутор" з відомостями про ставлення Бенеша до відносин СРСР з фашистською Німеччиною (С. 139—140) та „Черная Берта" з покликами на інформації Філбі та Кернкросса (С. 177).

[17] Там само.— С. 66

літаком лінії „Ер Франс“, зупинився у готелі й пробув там кілька днів. Він зазначив назву готелю, подав дати й повідомив, коли від'їхав до Франкфурта й коли прибув літаком до Берліна. Це був, правдоподібно, фінансовий звіт про відрядження. Другий звіт (фактичний) був короткий: „В означеному місті я зустрів знану особу й поздоровив її. Я певен, що це привітання було вдалим. Підпис“. У цих звітах Б. Сташинський не повинен був називати жодних прізвищ. Співробітник КДБ „Сєрґєй“ (С. Демон), який приймав ці звіти, сказав, що звіт не буде написаний на машинці, як звичайно, а залишиться тільки в рукописі[18]. На третій день процесу, в середу, коли Сташинський оповідав про убивство Степана Бандери і його запитали про форму звітности, він знову відповів, що писав звіт у двох варіантах, за тим самим зразком, що й у випадку з Л. Ребетом: „В першому звіті я лише зазначив шлях моєї подорожі і час, в який я відвідав різні місця, у другому звіті я написав лише, що я особу привітав і що привітання було вдалим“[19].

Між розповідями двох убивць — П. Судоплатова й Б. Сташинського — знаходимо певні відмінності. Якщо в літерній справі „Ставка“, за розповіддю П. Судоплатова, містяться „всі деталі операції“ проти Є. Коновальця, то Б. Сташинський оповів у суді про звіт надто лапідарний, мовляв, без подробиць. Якщо звіти Б. Сташинського були, як виняток, чомусь рукописні, то, навпаки, П. Судоплатову Сталін наказав подати всю звітність щодо операції з ліквідації Лева Троцького (операція „Утка“) виключно в машинописному вигляді[20]. Але знаходимо й певну подібність. Б. Сташинський не повинен був називати прізвищ. Так само й у справі, що документувала убивство Л. Троцького і зберігалась у сейфі П. Судоплатова ще 1953 р., Берія проходив під кодовим ім'ям „Павел“. Це ім'я не було у справі розкрите, і слідчі запитували П. Судоплатова під час арешту, хто під цим іменем ховається[21].

У книжці не раз цитованого П. Судоплатова знаходимо відомості про те, як усередині чекістських архівів виник один із важливих внутрішніх бар'єрів. До приходу Єжова в НКВС не існувало підрозділу, який займався б слідством, себто не існувало слідчої частини. За Дзержинського й Менжинського (він не каже чомусь, чи так само було й за Ягоди) оперативник, працюючи з аґентами та інформаторами[22] дорученої йому ділянки, яку він курирував, сам формував *справи-формуляри*. Але він же таки повинен був провадити слідство, допити, готувати звинувачувальні висновки. За Єжова й Берії було створено спеціальну слідчу частину, що спеціалізувалась на вибиванні свідчень із в'язнів[23]. Таким чином, у чекіст-

---

[18] Московські вбивці Бандери перед судом / Збірка матеріялів за ред. Данила Чайковського.— Мюнхен, 1965.— С. 174.

[19] Там само.— С. 199.

[20] Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 106.

[21] Там само.— С. 108, 119.

[22] За Судоплатовим, „с агентами и осведомителями курируемого участка“ (Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 69), — виходить, це не одне й те саме.

[23] Там само.— С. 69. Судоплатов говорить про „преступную некомпетентность Ежова“ (Там само.— С. 99), настирливо протиставляє оперативників-професіоналів Ягоди „пришедшим по партпризыву, преимущественно молодым без жизненного опыта кадрам“. Запевняючи, що новий порядок речей втягував непрофесіоналів у „порочный круг“, він хоче будь-що довести, ніби от тільки відтоді чекісти „оказались соучастниками преступной рас-

ському мікросвіті стало на один бар'єр більше. Тепер, працюючи з в'язнями, слідчі-оперативники провадили вже тільки слідчі справи. Що ж до продукції аґентури, яка відкладалась у справах-формулярах, то оперативник до їхнього формування не був уже причетний. Таким чином, було введено порядок, за яким оперативники у своїй роботі відштовхувалися від інших справ, уже сформованих, — справ-формулярів, які складали перед тим інші чекісти. Оскільки ці другі справи з першими вже не перетиналися, визначилась важлива функція оперативників. Одержані нелеґально відомості, закріплені у справах-формулярах, вони мусили тепер леґалізувати через „добровільні зізнання" самого в'язня у справах слідчих. Якщо слідчі справи розповідали головним чином про поведінку тих чи інших людей під час слідства, характеризуючи їх інколи найгіршим чином, то справи-формуляри кидали світло й на всю тодішню систему.

Докладніше про справи-формуляри йтиметься далі. Тут достатньо сказати, що два досі оприлюднені зразки дають змогу зробити виразний висновок — ці матеріали мають не так оперативне, як суто академічне значення. Але попри ці винятки (добірки документів зі справи-формуляра М. Грушевського, що опублікували генерал В. Пристайко та історик Ю. Шаповал, [redacted] також справи-формуляра О. Довженка, документи якої оприлюднив співробітник спецслужб В. Попик) для всіх справжніх учених ці матеріали залишаються в Україні закритими, як і всі інші справи, крім частини слідчих. Досить пікантно виглядає, що широку джерельну базу мають нині лише ті видання, де на обкладинці стоїть прізвище п. Пристайка[24].

В істориків КДБ чимале зацікавлення викликають *особові справи аґентів*, оскільки містять навіть подробиці приватного життя. Так, П. Судоплатов оповів: „Личное дело агента Кузнецова [леґендарного, як він його називає.— *С. Б.*] содержит сведения о нем как о любовнике большинства московских балетных звезд, некоторых из них [redacted] интересах дела он делил с немецкими дипломатами"[25]. Типи документів, що відкладалися в особових справах, різноманітні. Б. Сташинський вважав, що в його особовій справі мала залишитись „грамота", як він висловився, — постанова Верховної Ради СРСР від 6 листопада 1959 р., — якою його було нагороджено орденом Бойового червоного прапора „за виконання важливого доручення уряду"[26]. У спогадах П. Судоплатова читаємо: „В 1939 году, после того как Орлов перебежал на Запад, именно я отдал приказ о возобновлении контактов с Филби и Маклином. Поскольку [redacted] досье Маклина хранилась эта телеграмма за моей подписью [...]"[27] В особовій справі Хохлова, каже він,

правы с невинными людьми, учиненной по инициативе высшего и среднего звена руководства страны". Інакше кажучи, працюючи [redacted] Ягоди з аґентурою, оперативники „имели более или менее ясные представления" про ту чи іншу установу чи організацію, тому їхня діяльність була правильна і злочинцями вони не були. І лише за Єжова „возникла целая волна арестов, вызванных воспаленным воображением следователей и выбитыми [redacted] подследственных „свидетельствами" (Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 99).

[redacted] Присвятивши спеціальну статтю доступності Архіву Президента [Росії], де можуть працювати тільки вибрані, російська журналістка Елла Максимова дотепно запитує: „Если эта деятельность законна, то почему конспирируется? Если незаконна, то почему продолжается?" (Максимова Э. Продавцы сенсаций...— С. 5.)

25 Там само.— С. 207.

[redacted] Московські вбивці Бандери перед судом.— С. 205.

27 Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 379.

„должен храниться подписанный мною рапорт об отчислении его из бюро“[28]. Правдоподібно, аґентурні справи — це те саме, що й особові справи аґентів. П. Судоплатов ужив-бо цей термін саме в такому сенсі: „Первый контакт с немецкой разведкой в Москве, — писав він, — коренным образом изменил его [аґента НКВС Олександра Дем'янова, правнука отамана Головатого.— *С. Б.*] судьбу: отныне в его агентурном деле появилась специальная пометка, поставленная Маклярским. Это означало, что в случае войны с немцами Демьянов мог стать одной из главных фигур, которой заинтересуются немецкие спецслужбы“[29].

В архівах КДБ зберігаються *архівні фонди, що сформувалися унаслідок діяльности інших установ і осіб*, але які КДБ вирішив привласнити. Так, Зборовський (псевдо „Етьєн“, „Тюльпан“), про якого писав Д. Волкогонов, навів НКВС на слід архівів Л. Троцького у Парижі. Використавши одержані відомості, у грудні 1937 р. Яків Серебрянський викрав ці архіви й таємно перевіз їх до Москви[30]. По лінії „групи Яші“ працював англієць Моррісон („Гаррі“), який відіграв у цій крадіжці ключову роль. П. Судоплатов хвалився: „По моей подсказке этот архив был затребован Дмитрием Волкогоновым и использован им в его книге „Троцкий“, 1992 [года издания]“[31].

Досвідчений столоначальник, П. Судоплатов дав зрозуміти, що в архівах КДБ є папери, які установа звично приватизувала, незалежно від того, де вони мали б зберігатися: „До сих пор не найдена в архивах КГБ записка Абакумова Молотову, в которой, вероятно, должны были излагаться суть дела Валленберга и, по-видимому, содержаться роковые для его участи предложения, инициированные Вышинским“[32]. Оскільки виглядає, що П. Судоплатову йдеться тут справді про ориґінал записки, не зовсім зрозуміло, чому документ, адресований Молотову, треба шукати в архіві не адресата, а адресанта, себто КДБ? „Хотя записка не найдена, — продовжує мемуарист, — следы ее, видимо, могут отыскаться в переписке Министерства госбезопасности и МИДа, председателя КГБ с руководством ЦК КПСС и правительства в указанный период времени. В регистрационном журнале секретариата Молотова имеется кодовый номер, по которому можно проследить прохождение этого документа“[33].

Довгі руки КДБ сягали й архівів Сталіна. У спогадах П. Судоплатова знаходимо унікальне свідчення, що після смерти тирана його архів вивчали. Оповідання стосується версії Шелленберґа, мовляв, німці підробили документи про Тухачевського як свого аґента й підкинули Бенешеві, а той передав їх Сталіну. Для П. Судоплатова це міф: „Подобные документы так и не были обнаружены в архивах КГБ или архивах самого Сталина“[34]. Те, що сталінські папери уважно простудіювали, випливає з цього однозначно.

Велике значення мають свідчення про проходження найсекретніших документів. У приміщенні комендатури НКВС—МДБ у 1937—1950 рр. приво-

---

[28] Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 405.
[29] Там само.— С. 242.
[30] Там само.— С. 126—127.
[31] Там само.— С. 110.
[32] Там само.— С. 446.
[33] Там само.
[34] Там само.— С. 138.

дились у виконання вироки щодо засуджених до страти, „а также тех, кого правительство считало необходимым ликвидировать [redacted] особом, то есть несудебном, порядке“[35]. Виконання цих рішень реєструвалося: „Как следует из воспоминаний бывших сотрудников МГБ—КГБ, журнал специальных записей всех ликвидаций со ссылками на соответствующие решения высших инстанций в запечатанном конверте с надписью „без разрешения министра не вскрывать“ и грифом „совершенно секретно“ после ареста Берии был отправлен Суханову, помощнику Маленкова, заведующему особым сектором Президиума ЦК КПСС. В 1966 году полковник Студников, сразу же после моего ареста сменивший меня [redacted] должности начальника по разведывательно-диверсионной работе за границей, его заместитель Гудимович и полковник Василевский подтвердили [redacted] ЦК, что этот пакет был изъят из сейфа на Лубянке и передан [redacted] особый сектор Президиума ЦК. С тех пор он находится [redacted] недрах архивов или уничтожен по указанию высшего руководства, так как содержит свидетельства прямой ответственности за акции, осуществленные „Лабораторией X“, не только Ежова, Берии, Абакумова, Меркулова, но и высшего руководства страны — Сталина, Молотова, Маленкова, Булганина, Хрущева“[36].

З окремих моментів можна здогадатися, що документи, які стосуються особливо делікатних операцій, мають автографи вождів: „Все тайные ликвидации двойных агентов [redacted] политических противников Сталина, Молотова, Хрущева [redacted] 1930—1950 годах осуществлялись по приказу правительства“[37]. Якщо П. Судоплатов каже: „Санкция на проведение операции [„Березино“] была получена“[38], — треба думати, що йдеться тут знову про санкцію письмову.

Наведені витяги підказують, що система діловодства пов'язувала представників вищих, як тепер кажуть, ешелонів влади круговою порукою. Для вирішення певних питань радянські лідери охоче користувались телефоном, недаремно Ленін любив [redacted] ним фотографуватися. Але поки не з'являвся документ, не всі розпорядження виконувались. У свою чергу поява документа починала автора контролювати[39] й зобов'язувати. Звідси випливає бажання більшовицьких лідерів закрити докази їхніх злочинів щільною завісою таємниці, а якщо можливо, — знищити їх.

[redacted] Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 440.

[36] Там само.— С. 442.

[37] Там само.— С. 450.

[38] Там само.— С. 263.

[39] Судоплатов наводить яскравий приклад можливого контролювання чиновницьких реакцій. Одного разу від резидентур у Швеції та Німеччині надійшли телеграми про спроби Гітлера узяти країни Прибалтики під свою економічну й політичну парасольку. Телеграми [redacted] підписи послів та резидентів, що бувало надзвичайно рідко й означало одне: цій інформації [redacted] надавали великого політичного значення. Їх завізували Молотов і Берія. По лінії НКВС вони надійшли Фітінову та Судоплатову [redacted] наказом Берії негайно подати пропозиції. Фітін ознайомив з телеграмою Гукасова, начальника з роботи проти націоналістичних та еміграційних організацій у прикордонних регіонах. Але виникла інтрига. Гукасов Судоплатова підозрював, тому вказівки Берії йому не передав і підготував пропозиції самостійно. Зчинився скандал, Берія зажадав телеграм. „Тут он увидел, что на них нет моей подписи, а у нас было обязательное правило визировать любой секретный документ, проходящий через руки того или иного должностного лица в разведке [redacted] направленный для проработки“ (Там само.— С. 150).

1992 р. у пресі було опубліковано рапорт колишнього голови КДБ Шелепіна про знищення документів, пов'язаних з ліквідацією польських офіцерів у Катині. Шелепін 1959 р. звертався до М. Хрущова, щоб одержати дозвіл на їхнє знищення[40]. З цього прецеденту П. Судоплатов робить висновок, що й справу Валленберґа Сєров не міг знищити без дозволу: „Серов должен был обязательно обратиться к Хрущеву за разрешением на уничтожение материалов по делу Валленберґа. Вполне вероятно, что после этого они и были уничтожены. Причина ясна: Молотов в феврале 1957 года был еще в силе и оставался весьма влиятельной фигурой в руководстве. Он, как и другие государственные деятели, имевшие прямое отношение к скандальным и преступным акциям, был заинтересован, чтобы документальные свидетельства исчезли. Должно сохраниться и другое письмо Серова, в котором он обязан был доложить Хрущеву, что дело Валленберга уничтожено“[41].

Відколи у ГПУ—НКВС виробились різні типи справ, відомство уникало їхнього змішування. У 1 спецвідділі НКВС УРСР було складено довідку: „Из архивно-следственного дела № 240941 по обвинению *Вольской* [Помилково: *Волынской*] Е. А. изъято дело *аг[ентурное]* (регистрационный № 7258) и передано в агентурный фонд“[42]. Навпаки, 23 травня 1955 р. начальник 9 відділення УАО КДБ СРСР полковник Кряжев писав: „При этом направляется архивное следственное дело на Сумневича Александра Александровича, изъятое из архивного агентурного дела № 883360, которое согласно заключению 4 управления КГБ при СМ СССР уничтожено“[43]. Наведу ще кілька документів:

„Постановление.

1938 года июля 20 дня. Я опер. уполномоченный ОДТО ГУГБ НКВД Киев. обл. сержант гос. безопасности КОРНЮШЕНКОВ, рассмотрев агентурный материал по делу привлеченного по следственному делу ГРИГОРЕВСКОГО Ивана Петровича, нашел:

В агентурном материале имеется два протокола допроса свидетелей, допрошенных в октябре 1937 г., которые имеют изобличающее значение в деле [по] обвинению обвиняемого ГРИГОРЕВСКОГО, а потому постановил:

Протоколы допроса свидетелей МАТЕРШОВА Ф. П. и РУДЕНКО А. П. из агентурного материала изъять и приобщить к следственному делу“[44].

6/11 квітня 1950 р. датується відношення начальника відділення відділу „А“ МДБ УРСР майора Федюка його шефові — начальникові відділу Подобєдову: „Направляем для хранения в архиве агентурного фонда изъ-

---

[40] Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 449.

[41] Там само.— С. 447.

[42] ЦДАГО України у Києві, № 58782 ФП / кор. 1491, арк. 22.

[43] Там само.— № 49020 ФП / кор. 919, арк. 22. Резолюція: „т. Ермолов. На пересмотр по пр[иказу КГБ при СМ СССР №] 00511 [от 12 августа 1954 г.] 27/V [1955 г.] <підпис>“.

[44] Там само.— № 56792 ФП / кор. 1373, арк. 10.

ятое из архивно-следственного дела № 68540 агентурное дело № 79 на Раскину Тубу Айзиковну. Приложение: аг[ентурное] дело [redacted] 1 томе“[45].

„Справка. Оперативные документы л. д. 1—76 из настоящего архивно-следственного дела на основании Указания КГБ СССР № 40 сс от 17/III 58 г. изъяты [redacted] направлены [redacted] УАО КГБ при СМ УССР для хранения в архиве. Опер. уп.[олномоченный] УКГБ при СМ СССР по ЮЗЖД капитан <В. Кривобок>. 20/V — 58 г.“[46]

Одним із головних принципів у діяльності НКВС була доведена до ідіотизму секретність. Уже повоєнним часом, 4 вересня 1948 р., датується такий документ: „Указания Военной прокуратуры войск МВД ЗСО [Западно-Сибирского округа?], возвратившей данное дело на доследование, следствием не выполнены, причем письмо с этими указаниями, несмотря на их секретность, подшито к делу и с ним при выполнении ст. 206 УПК ознакомлен обвиняемый Козий (л. д. 53—54), что является грубым нарушением указаний МГБ СССР и ГУО МГБ СССР на транспорте“[47]. Ще пізніше, вже після смерти Сталіна, 7 червня 1955 р., помічник воєнного прокурора КВО полковник юстиції А. Кондратьєв просив допитати дружину письменника Олекси Досвітнього Марію Іванівну Курську: „Сохранилась ли у Курской копия протокола обыска? Если сохранилась, то ее необходимо изъять“[48]. Загалом вважалося секретним усе, що стосувалося будь-якого аспекту діяльности спецслужб. 8 січня 1946 р. датується типова підписка: „Я, Тополь Владимир Александрович, даю настоящую подписку УКР „Смерш“ Льво в том, что обязуюсь нигде, никому [redacted] ни при каких обстоятельствах не разглашать данные, которые мне стали известны за время пребывания под стражей [redacted] КПЗ УКР „Смерш“ Льво, как-то [о] существующем распорядке дня, порядке вызова на допросы арестованных, методах допроса, нигде не говорить о лицах, вместе с которыми содержался под стражей, и другие данные. Я предупрежден, что за разглашение известных мне данных, указанных в настоящей подписке, буду нести ответственность в судебном порядке как за разглашение военной тайны“. Розглядаючи кожного в'язня як джерело інформації про радянські тюрми й табори, відомство сподівалося, мабуть, що не з'явиться й жодного розголосу [redacted] спогадах[49].

Різна міра секретности різних типів документів, різних частин чекістського діловодства, різний допуск до цих частин створювали систему внутрішніх архівних бар'єрів. Коли навесні 1939 р. П. Судоплатов мав переглянути документи [redacted] передачі й прийому іспанських коштовностей у Гохран СРСР, дозвіл на роботу [redacted] цими матеріалами [redacted] підписати Молотов. Документ мав підпис тодішнього начальника Головного управління ДБ Берії, але помічник Молотова не подавав його на підпис без візи тодішнього наркома Єжова, хоч той був уже напівусунутий від посади, тільки ще не арештований[50]. Начальник 2 сектора Обліково-архівного відділу КДБ СРСР той самий полковник Кряжев 15 грудня 1954 р. повідомляв:

[45] ЦДАГО України у Києві, 49654 ФП / кор. 954, арк. 32.
[redacted] Там само.— № 47502 ФП / кор. 833, арк. 20.
[47] Там само.— № 51495 ФП / кор. 56, арк. 70.
[redacted] Там само.— № 44228 ФП / кор. 658, арк. 84.
[49] Там само.— № 56267 ФП / кор. 1331, арк. 50.
[50] Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 72.

„Сообщаем, что архивно-следственное дело № 967494 по обвинению ПОСТАЛОВСКОЙ Татьяны Семеновны находится на особом хранении и из архива [redacted] высылается“[51].

Ще десять років тому не можна було й мріяти про вивчення слідчих справ. Тим часом [redacted] наших очах за роки незалежности з нірки висунувся лише лисячий хвостик, і тепер учені встигли усвідомити, як їх одурили. Усвідомити, що нинішні умови для дослідницької роботи [redacted] історії репресій дуже важкі. Щодо документів різних категорій допуски як були, так і залишаються різні, і дистанція залишилася теж та сама. Триває, отже, та сама гра [redacted] шахи, де фіґури розставлено ще тоді. Нинішні власники потирають руки, тішачись величчю системи, яку вони опанували у власному інтересі. І ці люди вважають, що тепер володіють знаннями тільки вони. І ще ті, хто на цих матеріалах щось їм напише.

Щоб обмежити дослідникам доступ навіть до слідчих справ, Головне Архівне Управління визначило неможливі ціни навіть на зіраксові копії, — ціни, несумісні з реальними статками дослідників. Наказом Головархіву при Кабінеті Міністрів України № 34 від 26 липня 1993 р. було затверджено „Прейскурант на роботи та послуги з інформації, використання і публікації документів Національного архівного фонду України, що виконуються державними архівами [redacted] договірних [!]* засадах“. 1 листопада 1994 р. наказом Головархіву № 44 до цього документа було внесено зміни[52]. На підставі цих двох наказів С. Гайова, головний бухгалтер ЦДАГО України, де зберігається відкрита частина справ КДБ, склала тимчасові розцінки [redacted] роботи та послуги, які надає архів. Тодішній директор архіву затвердив ці розцінки 1 жовтня 1996 р. 21 січня 1999 р. я одержав рахунок за дев'ять відбитків, які хотів зробити [redacted] трьох документів. З дослідника зажадали 36 гривень 50 копійок. Того дня курс долара становив 3,597 гривні. У книгарні „Наукова думка“ відбиток коштував 15 копійок, і до цієї суми прибуток уже входив.

Так відомчі архіви були приватизовані.

Перегляд літератури. Як і генеральні штаби кожної мілітаризованої держави, аналітичні центри КДБ повинні були розробити певні сценарії й рекомендації на випадок виникнення критичних ситуацій. Природа можливих ускладнень для спецслужб була очевидна — це націоналістичні рухи на околицях імперії й протирежимний рух у центрі, який можна було спроґнозувати як, скажімо, ліберальний чи антикомуністичний.

Хоч би там як, але влада була найбільше зацікавлена [redacted] обробці суспільної свідомости у потрібному їй напрямі. Прагнучи утвердити свою власну версію якихось подій, утвердити власні концепції, КДБ завжди прагнув виступати зі своєю ініціативою. У 1945—1992 рр. установа інспірувала появу [redacted] СРСР приблизно п'яти тисяч книжок і статей, присвячених бойовим операціям Окремої („Особой“) групи і 4 управління у Великій Вітчизняній війні[53]. Особливу активність виявили спецслужби [redacted] роки

---

[51] ЦДАГО України у Києві, № 39308 ФП / кор. 455, т. 4, арк. 263.

* Виходить, що з дослідниками про такі ціни домовилися.

[52] Див.: Прейскуранти на роботи та послуги, що виконуються [redacted] договірних засадах державними архівами // Архіви України.— 1994.— Січ.—груд.— № 1—6 (235).— С. 63—64.

[53] Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 204.

гласности. Вважається, що протягом 1989 р. КДБ інспірував 7 тисяч публікацій і повідомлень про свою діяльність[54]. 1990 р. лише співробітники Архангельського обласного управління 14 разів виходили у телеефір, а опубліковано було на їхньому матеріалі близько 80 статей[55].

Як відкрилось невдовзі, готуючи запровадження „гласности", КДБ сам вибрав собі історіографів. Істориків партії допустили до архівів КДБ задовго до путчу, ще в часи повновладдя КДБ і Політбюро. Їм було відкрито такий доступ до архівів, якого ніколи не мали й не мають інші фахівці. У Росії до Архіву Президента мають доступ, як писали, теж лише окремі дослідники. Крім генерала Д. Волкогонова („имевшего и имеющего право неограниченного доступа в архив"), називали ще американського радянолога Стівена Коена та кореспондента італійської „Стампи" Джульєтто К'єзу[56]. Коли Д. Волкогонов помер, у газетній хроніці з'явилось повідомлення: „Помер Дмитро Антонович Волкогонов — людина, яку ми добре знаємо з його правдивих книжок, що розкривають злочинну суть тоталітаризму і керівників СРСР. Він був чи не єдиним, кого допустили до надсекретних архівів"[57]. Ці дві думки абсолютно не кореспондують між собою. Якщо архіви фактично продовжують бути закритими і до них нікого, крім обраних, не пускають, — яким же чином можна припускати, що ці обрані писатимуть саме правду? Мимоволі пригадується, як жартували Ельдар Рязанов і Олександр Ширвіндт: „Шура, чего он от нас хочет?— Он хочет якобы правды.— Шура, скажи якобы правду"[58].

Але вже 1992 р. на українському матеріалі можна було спостерегти, що відколи керівництво КДБ прийняло відповідне рішення і начальники підрозділів громадських зв'язків Олександр Карбаїнов (Москва) та Віктор Сулак (Київ) проголосили відкритість своїх архівів[59], перший час працювати з ними могли справді лише їхні власні співробітники (В. Пристайко, В. Попик, В. Граб), історики партії (Ю. Шаповал), юристи (А. Балабольченко), „окремі довірені журналісти, певним чином підібрані групи істориків. Їхню роботу КДБ, виходить, санкціонував"[60]. Серіал „Сталінізм і Україна" Юрій Шаповал встиг створити одним із перших, так що він друкувався уже в 1990—1992 рр.[61] Передбачалося, що істориків, випуще-

[54] Геллер Михаил. Экскурсии в Лубянку // Русская мысль.— 1990.— 15 июня.— № 3832.— С. 5.

[55] Архангельск.— 1991.— 29 марта.— № 13.— С. 5.

[56] Максимова Элла. Продавцы сенсаций...— С. 5.

[57] Він ніс правду // Вечірній Київ.— 1995.— [illegible] груд.— № 255 (15366).— С. 1. Віктор Суворов (Різун) відтворив одну свою телефонну розмову з Д. Волкогоновим: „Он мне мягко напоминает, что имеет доступ ко всем секретам бывшего Советского Союза. Его одного допустили ко всем особым папкам Политбюро. Вежливо интересуется, есть ли у меня доступ к особым папкам, к архивам Ленина, Сталина, Троцкого, Молотова... Подумал я, прикинул, припомнил, посмотрел в потолок, сказал „э-э-э", выдохнул глубоко и признался: „Нет у меня доступа к секретам Политбюро" (Суворов В. Очищение: Зачем Сталин обезглавил свою армию?— Москва, 1998.— С. 34).

[58] Рязанов Э., Ширвиндт А., Борин А. „Мы влипли в исторический этап" // Литературная газета.— 1992.— 29 апр.— № 18 (5395).— С. 10.

[59] Див.: Виноградов В. Спецхран без грифа „секретно" // Правда.— 1989.— 26 сент.— № 269 (25987).— С. 6; Сулак В. В. Гласність і КҐБ / Інтерв'ю вів Сергій Володимиров // Вечірній Київ.— 1991.— 22 берез.— № 56 (14171).— С. 2.

[60] Білокінь С. Джерелознавчі проблеми...— С. 29.

[61] Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал (далі — УІЖ).— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4—8, 10—12; 1992.— № 1—6, 7/8, 9, 10/11, 12.

них на дослідницькі чи видавничі бігові доріжки, не пережене ніхто, що вони за будь-яких умов залишаться попереду і що вся історіографія побіжить за ними слідком.

Згодом, передусім у зв'язку з переданням частини матеріалів на державне зберігання, кількість дослідників збільшилась, але їхня дистанція від матеріалу залишилась та сама.

У чому полягало тодішнє „державне замовлення", можна бачити з книжок, які друкують тепер одну за другою державні обранці. Однією з фальшивих концепцій, яку запровадили офіційні історики у суспільну свідомість, була вигадка про одностайну лояльність усього населення до існуючої системи. СБУ приховує від дослідників об'єктивні матеріали у справах інших типів, але й у слідчих справах, попри білими нитками шиті фальшивки слідчих, розпорошено багато яскравих свідчень. Так, наприклад, 31 квітня 1934 р. з приводу землетрусу в Японії друкарка німецького консульства Ерна Герндт-Априщенко заявила: „Лучше бы СССР провалился, и на его месте что-нибудь хорошее возникло"[62].

Не може не впасти в око одверте ігнорування міжфракційної боротьби у 20—30х рр. Як хочуть запевнити читача офіційні історіографи, Бухарін, Зинов'єв, Каменєв, Троцький в СРСР ні на що не впливали. Закінчується період Леніна — починається період Сталіна. Але оскільки більшовицькі злочини почалися ще за Леніна, період „сталінських беззаконь" довелося відсунути назад — до абсурду. Такі були тодішні правила гри, умови розкриття архівів перед дослідниками. У праці Ю. Шаповала 1993 р., хронологічні рамки якої визначені як 20—50-ті рр., себто *матеріал мав би починатися з 1921 р.*, у передмові дається визначення поняття „сталінізм", і вже у першому розділі, який зветься у нього „Сталін і Україна"[63], автор „узяв бика за роги". Це подібно до самонавіювання, але такі факти аж ніяк непоодинокі. Оповідаючи про сталінську систему створення номенклатури, М. Восленський починає зі заснування обліково-розподільчих відділів 1920 р.[64]

Один із міфів, який введено в обіг спільними зусиллями, саме й полягав у тому, щоб усі злочини режиму персоніфікувати в одній-єдиній особі. Ревізіоністи XX з'їзду вказали такого „козла відпущення" — це був Сталін. Але коли на ту саму, одну-єдину людину вішають щораз нові й нові злочини уже в наш час, то це викликає тільки подив. Що нового в цьому запізнілому ленменті про „культ особи Сталіна"? Зрештою, введене 1956 р. поняття не покриває явища. Солженіцин оповідає про в'язня-німця, що не мав однієї ноги: „В одну оправку конвоир толкнул его в тамбуре перед уборной, Шульц упал. Конвоир, осердясь, стал его еще бить, — и, не умея подняться под его ударами, Шульц вползал в грязную уборную ползком. Конвоиры хохотали. *Это, кажется, названо „культ личности Сталина"*[65]. Ще один абсурд. Але тільки в такий спосіб сталінізм пощастило повалити.

---

[62] ЦДАГО України у Києві, № 58840 ФП / кор. 1495, т. 2, арк. 21.

[63] Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії.— К., 1993. Книжку видано за фінансової підтримки Міжнародного фонду „Відродження".

[64] Восленский М. Номенклатура — господствующий класс Советского Союза.— Москва, 1991.— С. 86.

[65] Солженицын А. Архипелаг ГУЛаг, 1918—1956: Опыт худ. исследования.— [Paris], с 1973.— [Т.] I—II.— С. 496.

Треба відзначити, що персонально професор Ю. Шаповал виявився набагато мудрішим від ідеології, яку йому доводилось обслуговувати. Прекрасно усвідомлюючи її заданість, він вказав уже на групу осіб: „[...] дуже просто винуватцем усіх злочинів і проблем оголосити лише Сталіна. Але ж це була б надто „зручна правда". Він діяв не сам [...] Провідниками своєї антилюдяної політики він зробив й тих діячів, за плечима котрих були роки випробувань [...] Саме тому є підстави вважати їх не тільки жертвами сталінізму, а й винуватцями багатьох трагічних подій"[66].

1992 р. вийшов із друку бібліографічний покажчик історії репресій, де було визначено чудернацькі хронологічні межі — репресії у Радянському Союзі відбувались, виявляється, у 20—30—40-х і на початку 50-х рр.[67] Що ж було у 1918—1919 та 1953—1980-х рр., упорядники делікатно промовчали. Хіба не зрозуміло, що ця концепція анітрохи не відповідала об'єктивній реальності, а просто підганялась під роки життя Сталіна?

1994 р. у Києві відбулась міжнародна[*] наукова конференція „Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні: 20—80-ті рр." Згідно з програмою, на конференції були заявлені такі теми виступів: „Україна як об'єкт сталінських політичних репресій у 20—50-х рр."; „Українські видатні історики під репресивним пресом сталінізму"; „Сільська інтелігенція в лабетах сталінської інквізиції (20—80 рр.)"; „Голод в Україні 1946—1947 рр. як прояв сталінської репресивної політики".

Подібних прикладів можна навести багато. Чи не свідчать вони про те, що певні ідеї активно впроваджуються у свідомість?

Але коли з'являються нові книжки колишнього історика партії „Сталін і це", „Сталінізм і те", „Сталінщина і ще щось", мимоволі думаєш: а чи *під силу* тобі написати про Владіміра Ільїча Леніна?!

Про Леніна, комуністичну ідеологію, більшовизм не говорив тоді ніхто. Намагаються не говорити про них і тепер. За такої постановки питання вони з-під критики виводяться. Ніхто не каже „більшовицькі репресії", кажуть — „сталінські репресії". Біда в тому, що активні хлопці обминають питання ідеології. М. Жулинський на початках незалежности обстоював теорію, що держава повинна розвиватися узагалі поза ідеологією [sic!]. Для офіційних гуманітаріїв і Сергій Єфремов, і Юрко Коцюбинський — „жертви сталінської сваволі". Так, „невинними жертвами сталінських репресій" стали навіть ті енкаведисти, яких Сталін ліквідував[68]. Може, для когось навіть особливо зворушливими жертвами. Дописались до того, що Сталін був психічно хворий і перебіг масових репресій відповідав перебігові його хвороби.

---

[66] Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років...— С. 303. Все-таки, як бачимо, автор і тут не наважився сказати про злочинність системи, самої ідеології, а на обкладинці його книжки „Людина і система", тема якої начебто й вимагала від автора такої критики, підштовхувала до неї, до колажу (художник О. Ржас), вмонтовано портрет... Йосифа Вісаріоновича.

[67] Репресії 20—30—40-х і початку 50-х років на Україні: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик.— К., 1992.— 186 с. Пор.: Білокінь С. Чи писав про репресії Солженіцин? // Літературна Україна.— 1992.— 12 листоп.— № 45 (4506).— С. 7.

[*] Чекали на двох росіян — І. Зеленіна з Москви та Є. Осколкова з Ростова-на-Дону.

[**] Чи не характерно, що в довідці про В. Балицького, вміщеній у першому випуску журналу „З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ", перераховано усі його чини, посади й ордени, але не сказано, що він злочинець? (1994.— № 1.— С. 172—173.)

Навіщо це робилося, — зрозуміло. Замовники хотіли нав'язати людям думку, що якби, мовляв, [redacted] місці Сталіна був якийсь Бухарін чи „добрий дєдушка" Ленін, нічого подібного не було б.

Історичні джерела свідчать, що державний терор, навпаки, лежав у самій природі більшовизму. Або, кажучи словами Маркса, більшовизм був вагітний репресіями. Події початку 20-х (ленінських) і кінця 30-х (сталінських) років виявляють дію одного й того самого механізму. Тому цілком правдивою [redacted] думка, що „Сталін — це Ленін сьогодні", чи, інакше кажучи, Ленін — це був Сталін учора[69]. Особливість першого полягає [redacted] тім, що саме він продумав і сформував механізм державного терору. Перевага останнього — що він знищив більшовиків більше, ніж усі генерали УНР разом узяті[70]. Державний терор проводився у Радянському Союзі на суто науковій основі. Він планувався як одна з ланок народного господарства.

Не наполягатиму [redacted] тому, що сучасне приховування архівних матеріалів робиться свідомо*, але з наведеного зрозуміло, що така політика призводить до маніпулювання суспільною свідомістю. Приховування найціннішої частини архівів ЧК—ГПУ—НКВС—КДБ незалежно від строку давности, законодавчо не визначеного, сприяє подальшому розвиткові міфотворчости.

Як бачимо, задум був чудовий. Можливо, хтось сказав би навіть, що більшовицька футурологія часів Леніна—Дзержинського могла передбачати й горбачовську гласність. Передбачала навіть потребу кинути щось на поталу розшалілому натовпові. Для цього почали використовувати бар'єри, що існували в діловодстві НКВС. Справи-формуляри містять відомості, яких немає у слідчій справі. Якщо відкрито найнижчий шар інформації, ви ще не подолали бар'єру до наступного шару. Тим малоцінним, яке, зрештою, й призначали для непосвячених, жертвують. Причому перш ніж відсікти від діловодчого масиву щось непотрібне начальству, контролери про всяк випадок у згадках „аґентурних матеріалів" замазували перше слово, у згадках про „справи-формуляри" — друге. Виривали окремі аркуші.

Але й ці хитрощі не допомагають. Розсекречені нині матеріали відкривають механіку масового терору, що його здійснювала [redacted] СРСР більшовицька партія. Міркування над відкритими матеріалами ВУЧК—ГПУ—НКВС—КДБ та Політбюро ЦК КП(б)У підводять до висновку, що у процесі соціальної революції в СРСР генофонд населення, деформуючись, різко

[redacted] Пор.: Білокінь С. Вірний сталінець Ленін: Невідомі документи // Літературна Україна.— 1995.— 28 верес.— № 33—34 (4650—4651).— С. 7.

[redacted] Див.: Білокінь С. Машина тотального знищення: Штатний розпис НКВД УРСР на 1 січня — 31 грудня 1937 р. // Вечірній Київ.— 1997.— 21 серп.— № 178 (15832).— С. 4—5, 8.

* Наведу живий приклад. Укотре один з народних депутатів — уже четвертий — звертається до начальника СБУ (з 3 липня 1995 р.) В. Радченка [redacted] проханням полегшити доступ до Державного архіву СБУ *провідному науковому співробітникові Інституту історії України НАН України* ім'ярек. Радченко реаґує, хоч його про це не питають, що він ім'ярека [redacted] любить [!], [redacted] якщо матеріали [redacted] **його теми** [!] в архіві є, то можливість працювати надасть. Тему було названо — „Репресії проти Церкви". В архіві СБУ було складено довідку з чималим переліком [redacted] матеріалів. На стіл начальника лягла довідка, що матеріалів з історії Церкви в архіві немає. Афера легко розкрилася, але невдовзі прийшов інший начальник СБУ.

погіршився. Вивчення цього процесу на межі кількох дисциплін відкриває новий напрям наукових досліджень.

Думається, що потужні травми, яких масово завдають національному організмові засоби сучасних технологій, найновіші досягнення науки й техніки, не досліджувані з погляду соціальної безпеки, теж повинні привернути до себе спеціальну увагу. Крім того, тепер до всіх складників нашого генетичного тягаря додалися й екологічні проблеми, що виникли останнього часу у зв'язку з катастрофою на Чорнобильській атомній станції, та щоденні „тимчасові труднощі", які наближаються знову до геноциду.

Концепція здійснення соціальної революції. Ідея обліків. Східна мудрість каже: існує три погляди — з висоти орлиних крил, з вершини степової могили і з мишачої нори. Кожен з них має свої переваги й свої вади. З кожного видно щось, непомітне з інших.

Людська уява відмовляється вірити у „факти", визнання яких свого часу вело в'язня на розстріл чи до концтабору.

Слідчі справи — індивідуальні чи групові — знайомлять дослідника з долями окремих людей. Це погляд у вікно чийогось помешкання (з мишачої нори). Коли переглянеш дві-три такі справи, навіть десяток, очі мимоволі вишукують доноси, так ніби чоловіка заарештували лише тому, що сусіда з комунального помешкання зазіхнув на кімнату, яку в той час займав він. Це справді могло бути й так, але так було зовсім не обов'язково. Аналіз державної політики не можна вести у категоріях „окопної правди", і побутовий досвід не допровадить нас до правдоподібних узагальнень. Споглядаючи життя з вікна міського помешкання, ми схильні думати, що в арештах людей вирішальну роль відігравали доноси[71]. Час відкинути акцентування на доносах, воно деморалізує суспільство, нав'язуючи кожному його членові, кожній жертві епохи болючий комплекс провини.

Коли задумуєшся над реаліями тієї страшної доби, починаєш розуміти, що Микола Зеров чи Михайло Бойчук ні за яких обставин не могли вийти з тридцятих років цілими і неушкодженими. Надходили доноси чи не надходили, не мало значення. Ініціатива належала тут не заздрісному сусідові чи колезі — літературному критикові або безталанному побратимові-режисеру, а самій державі. Вона сама призбирувала відомості про *таких* людей. Чи необхідний був для ліквідації Зерова чи Бойчука донощик? Ці люди були й без того надто відомі, щоб заховатись, а ідеали їхні були аж занадто виразні. Головне тут те, що це не були ідеали енкаведистів, і з цього треба виходити. І щоб розправитися з ними, справді доноси не були потрібні. Про все необхідне для їхньої ліквідації держава подбала сама. Система неминуче повинна була затягти їх у свій кривавий вир, що закінчувався крапкою — кулею.

Хіба НКВС не *знав* про існування Леся Курбаса чи Миколи Куліша і хіба ставився до них зі симпатією? Українські митці, священики, інженери належали до одного світу, а чекісти, — зрозуміймо нарешті, — до зовсім іншого, йому не гомогенного. Так, доноси були, існувала навіть спеціальна мережа таких людей. Але це система виявляла тут ініціативу, організувала й оплачувала цю мережу, збирала продукцію доброхотів,

[71] Див.: Козлов Владимир. Феномен доноса // Свободная мысль.— 1998.— Апр.— № 4 (1473).— С. 100—112.

читала, класифікувала, отже, замовляла. Від першого дня існування держава провадила власну терористичну політику, й чекісти знали, кого арештовувати. Доноси відігравали допоміжну, кориґуючу роль, але насправді друга частина великої загальнодержавної програми („усунення частини населення“) ніколи не пускалась на самоплив. Винищення частини населення провадилось [redacted] глибоко науковій основі, а основою було, як відомо, марксистсько-ленінське вчення.

Справжнє розуміння соціальної політики більшовиків можна осягнути, якщо розглядати соціальні процеси „за глобусом“[72]. Треба зважити нарешті на погляди соціальних експериментаторів, щоб за перебігом подій і їхніми наслідками поставити питання про державний тероризм і реконструювати його програму та механізм дії. В онтологічному прагненні до раціоналізації й планування всього соціального життя більшовики не могли й до терору поставитись якось інакше. Репресіями вони керували так, як керували промисловістю. Це було планове господарство. Це вже погляд на людський мурашник трохи здаля і згори — [redacted] вершка степової могили.

Розвиток пізнання має свою логіку й послідовність. У подоланні колишньої секретности українські дослідники дійшли все-таки до публікації 45 документів із чекістських слідчих справ і збірника 187 біографій чекістів, що дали змогу реконструювати штатний розклад НКВС 1937 р.[73] Очевидна річ, що по-справжньому з діяльністю ЧК—ГПУ—НКВС, зі самою сутністю більшовицької влади ми ознайомимося, коли за матеріалами центральних московських архівів, де зберігаються таємниці справжні, номер за номером, вихідна за вихідною буде видано корпус відповідних законоположень і циркулярних розпоряджень. Ці циркуляри й накази формували державну політику масового терору й увесь її механізм, [redacted] тепер за цими документами можна було б нарешті [redacted] ними ознайомитись. Аналіз цих матеріалів дозволив би визначити філософську суть цих документів, філософське кредо їхніх авторів і з'ясувати реальну, [redacted] не міфологізовану історію СРСР і України. Досі такі видання не з'являлись[74], і особливих надій на те, що [redacted] Росії вони найближчим часом з'являться,

---

[72] Як відомо, [redacted] закритому засіданні XX з'їзду КПРС М. Хрущов імпровізував: „Следует заметить, что Сталин разрабатывал операции [redacted] глобусе. Да, товарищи, [redacted] обычно брал глобус [redacted] прослеживал на [redacted] линию фронта“. Див.: Речь Хрущева [redacted] закрытом заседании XX съезда КПСС (24—25 февраля 1956 г.).— Мюнхен, 1956.— С. 33. Вважається, що фотокопію цього таємного 58-сторінкового документа передав ізраїльській службі безпеки „Шин Бет“ Віктор Граєвський, польський єврей, що, у свою чергу, одержав його від однієї зі співробітниць апарату ЦК ПОРП. Знаючи, що американці палко прагнуть мати цей документ, тодішній прем'єр-міністр Ізраїлю Давид Бен-Гуріон вирішив, що матиме найбільший зиск, передавши текст США. Рішення про публікацію прийняв Ейзенхауер, „сподіваючись поставити Совєти в максимально незручне становище“ (Борисенко Ігор. Куди дивився КДБ // Голос України.— 1994.— 22 квіт.— № 75 (825).— С. 5).

[73] Документи [redacted] історії НКВД УРСР // Наше минуле.— К., 1993.— Ч. 1 (6).— С. 39—150; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК—ГПУ—НКВД [redacted] Україні...; Білокінь С. Машина тотального знищення...— С. 4—5, 8.

[74] Можна назвати хіба що окремі добірки наказів, напр.: Лацис (Судрабс) М. Я. Чрезвычайные комиссии по борьбе [redacted] контр-революцией.— [Москва], 1921.— С. 35—62.

немає. Що стосується колишніх республіканських архівів, то там повних комплектів таких документів, наказів може й не бути. Адже ці матеріали справді вибухонебезпечні, — зберігати державні таємниці [redacted] архівосховищах численних республік влада вважала, певно, за недоцільне. І мала рацію. Характерний запис у протоколі засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 7 червня 1921 р.: „Слухали: 17. Постанови ЦК РКП. Ухвалили: Узяти до відома“[75]. Стільки сказано [redacted] документі. Тим часом циркуляри установ центральної влади цікавіші за будь-що інше, бо реґулювали все і вся — і життя установ, і їхнє діловодство. Наприклад, у звинувачувальному висновку бібліографа Ярослава Стешенка від 2 лютого 1930 р. читаємо: „А тому, вважаючи Яр. Стешенка за соціяльно-шкідливого елементу [sic!], *керуючись наказом ОДПУ СРСР ч. 172 за 1924 р., підтвердженим наказом ДПУ УСРР № 384 того ж року та обіжником НКЮ УСРР* [виділено нами.— *С. Б.*], — постановив: Слідсправу № 457 по обвинуваченню гр. Стешенка Ярослава Івановича за арт. 54 п. 4 КК УСРР направити на розгляд судової тройки при Колегії ДПУ УСРР з клопотанням ув'язнення його, Стешенка, в концлагер на термін десять років“[76]. Що містить наказ ОДПУ, які категорії населення підпали під нову хвилю репресій? Інший приклад. Згідно з директивою № 66 НКВС СРСР, виданою не пізніше лютого 1938 р., реєстрації підлягали особи, засуджені Окремою нарадою за другою[77], тим більше, очевидно, за першою категорією. А навіщо було їх реєструвати? Яку мету ставила при цьому влада? Які чекістські операції було проведено на підставі зібраних відомостей?

Отже, московських вихідних документів, що являють собою першопричини тисячних і мільйонних наслідків, ми не маємо й досі. Усе ж таки певне уявлення про все це можна одержати вже тепер. Як сказав би М. Горбачов, існує несиметричний вихід. З кінця 1991 р. я простудіював, думаю, не менше півтори тисячі отих розсекречених слідчих справ. Хто перегляне п'ять, десять справ, цього не помітить. У моєму випадкові кількість перейшла у якість. З одного боку, діловодство радянських спецслужб було так жорстко реґламентоване, справи формувались так „правильно“, що основні засади законоположень і циркулярів можна тепер реконструювати за зразками їхнього практичного застосування. Роберт Конквест справедливо твердить, що „обычно органы НКВД были прямо одержимы манией соблюдения инструкций и всяческих правил“[78]. З другого боку, немає в світі нічого довершеного. То там, то тут навіть у цих відкритих тепер справах трапляються подекуди окремі документи загальнішого значення, що відхиляють завісу над тими, що не розкриті й досі. Таких випадково не вилучених документів пощастило виявити досить багато. Ці матеріали й лягли [redacted] основу моєї праці. Відтак стала розкриватися політична стратегія більшовицького керівництва у 1917—1938 рр. — система масового нищення людей [redacted] СРСР.

---

[75] ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 7, арк. 15.

[76] Там само.— № 55066 ФП / кор. 1252, арк. 73.

[77] Там само.— № 43715 ФП / кор. 630, арк. 77.

[78] Конквест Роберт. Большой террор / Пер. с англ. Л. Владимирова.— Рига, 1991.— [Кн.] II.— С. 89.

Як для людської історії, це найширший погляд — [illegible] висоти орлиних крил. Отже, суть праці можна викласти одним реченням: „Система обліків, анкетування й паспортизації населення у 1920—1930-х роках як інформаційна основа державної політики масового терору".

Більшовики й статистика. Державну політику щодо людности, тією чи іншою мірою, виходячи зі своїх конкретних інтересів, провадять усі держави. Умовно державну демографічну політику можна поділити на „активну" й „пасивну". Якщо демографічні процеси у країні, тим більше їхні соціально-економічні наслідки, не досить вивчені, питанням демографічної політики можуть не приділяти належної уваги, й тоді державна демографічна політика буде справді „пасивна". Так само „пасивний" характер має демографічна політика в тих країнах, де наявний режим відтворення людности відповідає інтересам правлячих кіл. Навпаки, бувають ситуації, коли державна ідеологія, відштовхуючись від наявного типу відтворення людности, прагне досягти якогось іншого типу, [illegible] якихось міркувань їй бажаного. Тоді відповідний комплекс державних заходів становить „активну" демографічну політику. При цьому застосовуються пропагандистські, економічні й адміністративно-юридичні методи[79].

Розробляючи свою суспільствознавчу теорію, Маркс і Енгельс конкретно й глибоко вивчали питання статистики[80]. Займалися статистикою, зокрема проблемами демографії, російські соціалісти Чернишевський, Плеханов та інші[81]. Багато працював у різних галузях статистики В. Ленін[82]. Те, що стратегія державного терору випливала з їхніх реальних статистичних уявлень, добре документується їхніми теоретичними розробками.

Треба сказати, що до дореволюційної державної російської статистики Ленін ставився вкрай неґативно. „Правительственная статистика, — писав він, — ведется так плохо и так пристрастно, что доверять ей

[79] Немає сумніву, що [illegible] відтворення людности впливають ледве [illegible] [illegible] всі соціально-економічні заходи, це зрозуміло. Див.: Кваша А. Я. О некоторых инструментах демографической политики // Изучение воспроизводства населения.— Москва, 1968.— С. 64, 66 (Ученые записки по статистике.— Т. XIV).

[80] Сиповская И. В. Средние в работах К. Маркса // Вестник Ленинградского университета.— 1945.— № 3; Кашкарева Л. Н. Статистика в трудах Маркса и Энгельса // Вестник статистики.— 1950.— № 5; її ж. Из истории организации Марксом всеобщей рабочей статистики I Интернационала // Вестник статистики.— 1951.— № 6; Лесюис Н. Е. Индексный метод [illegible] работах К. Маркса // Научные записки Ленинградского финансово-экономического института.— Ленинград, 1955.— Вып. IX; Семиков Н. Н. Статистика [illegible] переписке К. Маркса и Ф. Энгельса: Библиографическая справка // Там само; Малый И. Г. Вопросы статистики [illegible] „Капитале" Карла Маркса.— Москва, 1967; Кашкарева Л. Н. Организация К. Марксом и Ф. Энгельсом рабочей статистики труда / Под ред. А. И. Петрова.— Москва, 1968.

[81] Салитан С. Чернышевский, Мальтус и Плеханов: К вопросу [illegible] законе народонаселения.— Санкт-Петербург, 1910; Казаков А. Т., Урланис Б. Ц. Проблемы народонаселения [illegible] русской марксистской мысли.— Москва, 1975.— С. 41—81.

[82] Гуревич С. М. В. И. Ленин [illegible] статистика социалистического государства.— [Москва], 1963; Малый И. Г. Вопросы статистики народного потребления в трудах В. И. Ленина.— Москва, 1964; Писарев И. Ю. Вопросы статистики труда в работах В. И. Ленина.— Москва, 1964; Рябушкин Т. В. Методы анализа статистических данных [illegible] работах В. И. Ленина.— Москва, 1964; Малый И. Г. Статистика в исследованиях В. И. Ленина по аграрному вопросу.— Москва, 1965; Суслов И. П. Статистика промышленности [illegible]

нельзя"[83]. Інша річ статистика земська: „Насколько правительственная немецкая статистика выше *правительственной* русской по широте и полноте, единообразию и точности сведений, быстроте их обработки и опубликования, — настолько наша *земская* статистика выше европейских частичных анкет и исследований по замечательной полноте отдельных данных и детализации их обработки [...] Ближайшее ознакомление европейцев с нашей земской статистикой, вероятно, дало бы сильный толчок прогрессу социальной статистики вообще"[84]. Такі європейці, як Енгельс, матеріали російської земської статистики вивчали систематично. Енгельс сповіщав М. Каблукову: „[...] у нас тут є статистичні звіти всіх російських земств, та й взагалі чудовий матеріал про економічне становище Росії"[85]. Що ж до наслідків студій, які провадили ці європейці, зокрема їхніх поштовхів у соціальній статистиці взагалі, хай про це висловляться фахівці.

Якщо в умовах царської Росії земська статистика відігравала роль альтернативної, доповнювальної до статистики державної, то після жовтневого перевороту могло йтися лише про одну, і це була, природно, статистика урядова, офіційна. Нічого нагадувати, що все відбувалось суто демократично: проект Положення про державну статистику виробив не якийсь там більшовицький функціонер, а Всеросійський з'їзд статистиків, що відбувся у червні 1918 р. Ленін підписав його 25 липня, оформивши таким чином організацію єдиного загальнодержавного органу — Центрального статистичного управління (ЦСУ).

Первісно ведення статистики в РРФСР було покладено на Центральне статистичне управління і його органи, на статистичні організації відомств, на губернські й міські статистичні організації, на губернські, районні, повітові, волосні й сільські адміністративні органи. На чолі ЦСУ Раднарком поставив керуючого з правом дорадчого голосу в РНК. Відтак радянські автори почали пишатися, що „в СССР впервые в истории было осуществлено общегосударственное руководство учетом и статистикой"[86].

Не вірячи в організаційні здібності більшовиків, соціаліст Каутський запевняв, що в Росії соціалістичне виробництво неможливе саме через брак доброї статистики. Ленін відповів йому, що „Советская республика создала статистическое учреждение и привлекла все лучшие статистические силы России [...]"[87] 21 травня 1920 р. він підписав декрет про обов'яз-

---

работах В. И. Ленина.— Москва, 1965; Либкинд А. С. Анализ американских сельскохозяйственных цензов в работах В. И. Ленина.— Москва, 1967; Овсиенко В. Е., Виталина Е. Г. Вопросы статистической науки в трудах В. И. Ленина.— Москва, 1967; Суслов И. П. Политическая статистика в работах В. И. Ленина.— Москва, 1968; Гуревич С. М. В. И. Ленин и статистика // История советской государственной статистики. Изд. 2, перераб. и доп.— Москва, 1969.— С. 37—50; Развитие статистической науки в трудах В. И. Ленина.— Москва, 1969; Казаков А. Т., Урланис Б. Ц. Проблемы народонаселения в русской марксистской мысли.— Москва, 1975.— С. 114—178.

[83] Ленин В. И. Некоторые итоги „землеустройства" // Ленин В. И. Полное собрание сочинений (далі — ПСС).— Москва, 1961.— Т. 22.— С. 389.

[84] Ленин В. И. Аграрный вопрос и „критики Маркса" // Ленин В. И. ПСС.— Москва, 1959.— Т. 5.— С. 213.

[85] Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 1.— Москва; Ленинград, 1940.— Т. XXVII.— С. 90.

[86] Ежов А. И. Развитие государственной статистики СССР // История советской государственной статистики. Изд. 2, перераб. и доп.— Москва, 1969.— С. 57.

[87] Ленин В. И. Пролетарская революция и ренегат Каутский // Ленин В. И. ПСС.— Москва, 1963.— Т. 37.— С. 329.

ковий облік статистичних сил РРФСР. В Україні хронологія формування державної статистики була дещо інша. Питання про Центральне статистичне бюро України Політбюро ЦК КПУ розглянуло 10 червня 1920 р., ухваливши таке рішення: „Возложить на Харьковское Губернское Статистическое Бюро функции Всеукраинского, пополнив его совет представителями статистических отделов комиссариатов"[88]. В усіх випадках, прагнучи підпорядкувати розвиток статистики поточним державним завданням, зв'язуючи її насамперед із завданнями господарського розвитку країни, більшовики насамперед намагалися звести її до обліку й звітности підприємств.

У зацікавленнях обліком і статистикою не відставав від Леніна й Сталін. М. Восленський характеризував його працю так: „Главным было существо той работы, которую делал Сталин. Недалекие острословы называли его тогда „товарищ Картотеков". Он и вправду вместе со своими сотрудниками постоянно возился с карточками, заведенными на руководящих работников. „Кадры решают все", — сформулирует он впоследствии свою установку. Эти кадры он старательно изучал, просеивал через сито своих интересов и расчетов, размещал их на различных уровнях номенклатуры, как композитор ноты на нотной линейке, чтобы возникала нужная ему симфония. Как мне рассказывали, картотеку на наиболее интересовавших его по тем или иным соображениям людей Сталин с первой половины 20-х годов вел сам, не допуская к ней даже своего секретаря"[89]. Природно, він виконував не лише технічну роботу обліку своїх і несвоїх кадрів, а й створив систему добору людей на чільні посади в партії та державі. Важко уявити в такій ролі сучасних українських державотворців демократичного табору.

Як відомо, більшовики ще з часів своїх еміґрацій та не завжди обтяжливих заслань претендували на абсолютність, винятковість і монопольність. Уже з перших днів після жовтневого перевороту справу запису актів громадянського стану вони вирішили взяти під свій контроль. Відповідний декрет ВЦВК, що заводив секулярні книги для запису актів громадянського стану, було видано уже 18 грудня 1917 р. Декрет від 23 січня 1918 р. про відокремлення церкви від держави передавав цю справу цивільній владі. Із усіх церков книги реєстрації було вилучено й передано органам ЗАГС. Центральний відділ ЗАГС було створено 1921 р. в Наркоматі внутрішніх справ (НКВС)[90]. Нове положення про НКВС від 20 вересня 1924 р. давало йому змогу „адміністраційно керувати справою запису актів громадянського стану"[91]. 21 січня 1924 р. ВУЦВК (підписи Петровського й Буценка) та РНК (Чубаря) ухвалили постанову „Про органи, що відають записом актів цивільного стану та контролем над ними". Постанова проголошувала, що „всі реєстраційні книжки актів цивільного стану ведеться в двох примірниках, що з них перші (оригінали) не пізніш як через три місяці після заповнення, пересилається для зберігання до губерніяльних органів запису актів цивільного стану, другі ж примірники (копії)

[88] ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 7, арк. 28.

[89] Восленский М. Номенклатура — господствующий класс...— С. 85.

[90] Вострикова А. М., Подъячих П. Г. Статистика населения // История советской государственной статистики. Изд. 2, перераб. и доп.— Москва, 1969.— С. 360—362.

[91] Збірник узаконень та роспоряджень.— 1924.— 19 листоп.— Відділ I.— Ч. 37—38.— С. 705.— Арт. 245.

залишається в органах запису актів цивільного стану, що ведуть запис [...]"[92]. Охоплюючи своїм обліком усю сукупність людности, більшовики паралельно доклали чимало зусиль, щоб цей облік удосконалити. З цією метою 1926 р. ленінську систему державної більшовицької статистики було вдосконалено. Керуючому ЦСУ надали право вирішального голосу в Раднаркомі. Для керівництва статистичною роботою усіх відомств при ЦСУ створили спеціальну комісію — Статплан. Для ще тіснішої ув'язки ЦСУ зі завданнями народного господарства 1930 р. цю установу перетворено на сектор народногосподарського обліку Держплану. Внаслідок соціалістичної перебудови сільського господарства — колективізації, що обійшлась народам СРСР у мільйони жертв, — соціалістична система запанувала в усій економіці країни. Для активізації робіт із занедбаних галузей статистики, зокрема в методології поточної статистики, у травні 1931 р. колишнє ЦСУ було знову виділено у формі Центрального управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) при Держплані СРСР, а 1941 р. перетворено у Центральне статистичне управління Держплану СРСР.

Щоб досягти більшої чіткости одержуваних даних, постановою ЦВК і РНК СРСР від 27 грудня 1932 р. введено паспорти в містах, робітничих селищах і на новобудовах. Постановою ЦВК від 10 липня 1934 р. утворено загальносоюзний НКВС, на який покладено запис актів громадянського стану. 21 вересня 1935 р. ухвалено постанову РНК СРСР та ЦК ВКП(б) „О постановке учета естественного движения населения", 27 липня 1936 р. — постанову ЦВК СРСР про порядок і строки реєстрації народжень і смертей.

В Україні у низці відповідних заходів вирізняється постанова ВУЦВК (підписи Петровського й Буценка) та РНК (Чубаря) від 3 жовтня 1924 р. „Про державну статистику УСРР", що вводила в дію „Положення про державну статистику УСРР"[93]. Перед тим, 10 червня 1920 р. Політбюро ЦК КПУ ухвалило постанову: „Возложить на Харьковское Губернское Статистическое Бюро функции Всеукраинского, пополнив его совет представителями статистических отделов комиссариатов"[94].

Підпорядковуючи статистику інтересам влади й правлячої партії, Ленін картав дослідників за самостійні наукові інтереси, — це називали „відривом від життя", „схильністю до статистики ради статистики" тощо. Ясна річ, ті статистики, які не виправдовували покладених на них надій, — І. Краваль, О. Квіткін, Ю. Корчак-Чепурківський та інші, — були репресовані. Незважаючи на всі зусилля могутньої тоталітарної держави, вони чомусь не давали стовідсоткового ефекту. У середині 1935 р. ЦУНГО СРСР провело обстеження діяльности ЗАГСів і зробило висновок про їхню незадовільність. За словами І. Краваля, „текущий учет населения давал неверные, резко завышенные цифры"[95].

В останні роки існування СРСР держава зіткнулася з разючою диференціацією в характері відтворення людности — від погано приховуваного від'ємного (області російського Нечорнозем'я та України) через просте

[92] Збірник узаконень та роспоряджень.— 1924.— 15 берез.— Відділ І.— Ч. 4—5.— С. 72—73.— Арт. 23.

[93] Там само.— 1924.— 20 листоп.— Відділ І.— Ч. 40.— С. 741—752.— Арт. 257.

[94] ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 7, арк. 28. Вирішували це питання четверо: Петровський, Раковський, Косіор та Дробніс.

[95] Жиромская В. Б. Всесоюзные переписи населения 1926, 1937, 1939 годов: История подготовки и проведения // История СССР.— 1990.— Май—июнь.— № 3.— С. 86.

відтворення аж до вельми поширеного (Середня Азія). Демографи доклали чималих інтелектуальних зусиль, бажаючи досягти різного, часом протилежного, ефекту в таких не подібних між собою ситуаціях, виробляючи при тім системну, єдину для всієї імперії політику. Прагнучи створити у країні єдиний оптимальний тип відтворення людности, демографи запропонували засадничо єдине для країни і спрямування демографічної політики. Намагаючись стимулювати народження першої, ще більше — другої й значно більше третьої дитини, надалі [illegible] думали зупинити дію заохочення. Така система, [illegible] їхню думку, стимулювала б народжуваність там, де [illegible] була низька, і одночасно сприяла б її обмеженню там, де була зависока. Очевидячки, в цьому випадку бачимо вже [illegible] активність, [illegible] знову якусь суперактивність держави, що заходжувалася [illegible] просто впливати на демографічні процеси, [illegible] й визначати їх. Така бюрократична утопія залишалась, ясна річ, тільки на папері. На що СРСР міг реально спромогтися, то це забезпечення трудовими ресурсами тих районів, які збирались навіщось освоювати[96]. Застосовуючи чималий спектр засобів, починаючи [illegible] „добровільних“ і закінчуючи примусово-поліційними, держава формувала напрям, інтенсивність і навіть структуру внутрішньоміґраційних потоків[97].

Як бачимо, більшовики й статистика, статистика і держава — це вдячна, велика тема.

Поділ суспільства. Візьмімо, за словами Протагора, „міру всіх речей“ — людину. В одній з доповідей, представлених на III Міжнародному конґресі україністів (серпень 1996 р.), максимально узагальнюючи все досі оприлюднене про внутрішню політику більшовиків, цю політику зведено до двох головних напрямів:

1. Формування людини нового типу, себто такої людини, що була б придатна [illegible] роль „будівника комунізму“.

2. Усунення тієї частини населення, яка не підходила для співпраці [illegible] владою[98].

Ці два пункти, ці два надзавдання були діалектично взаємопов'язані. Винищуючи частину населення, влада вже одержувала дещо інший, новий тип людини. Терор став одним із дійових засобів її формування[99], і строката мішанина етнічних і соціальних груп, зрештою, цілих суспільств, що перебували на величезній території СРСР, поступово й невпинно переформовувалась у щось якісно нове, в те, що було метою, — у „єди-

---

[96] Кваша А. Я. О некоторых инструментах демографической политики.— С. 65—66.

[97] Досить докладно це питання розглянуто у праці: Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні, 1917—1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз.— К., 1994.— Кн. 1—2.

[98] Білокінь Сергій. Що таке „єдиний совєтський народ“? // Третій Міжнародний Конгрес україністів, 26—29 серпня 1996 р.: Історія.— Харків, 1996.— С. 158—163.

[99] Подібні міркування висловлюють [illegible] інші автори, серед них А. Латишев, який у 1991—1995 рр. опублікував понад 100 невідомих текстів Леніна: „В отличие от некоторых критиков Ленина, — пише він, — считающих сегодня, что главной целью деятельности Ленина был захват [illegible] удержание власти, [я] уверовал, что стремлением всей его жизни было — осчастливить часть населения планеты (рабочих, бедных крестьян), уничтожив для этой цели другую часть („богачей“, священнослужителей, свободомыслящую интеллигенцию [illegible] т. д.). А подобный „стратацид“ ничем [illegible] лучше нацистского геноцида“ (Латышев А. Г. Рассекреченный Ленин.— Москва, 1996.— С. 9.)

ний радянський народ". Якщо на початках більшовики ще марили світовою революцією і їм ішлося радше справді лише про вироблення іншого, нового типу людини, то в останні десятиріччя їхні спадкоємці почали більше дбати про збереження імперії, хоч робили це здебільшого формально. Як бачимо, мета дещо змістилась, втілившись у мрію про „єдиний радянський народ".

Діючи [redacted] таких протилежних напрямах, неможливо спершу не відділити одну частину людности від іншої її частини. В основі такого поділу лежала сеґреґація, за якої влада відділяла позитивне від неґативного, прямим наслідком чого стали, природно, репресії. Адже, як полюбляє повторювати американська романістка Сара Парецкі: „Будь-який поділ за будь-якою ознакою — це вже дискримінація"[100]. І це передбачалось уже [redacted] самих початках більшовицької влади. 17 вересня 1918 р. одна із впливових на той час газет „Северная коммуна" опублікувала заяву члена ЦК РКП(б) та голови „Петросовета" Г. Зинов'єва (з 1919 р. очолював Комінтерн): „Мы должны увлечь за собой девяносто миллионов из ста, населяющих Советскую Россию. С остальными нельзя говорить — их надо уничтожать"[101]. Особовий склад першої групи, що залишалася, й другої, що передбачалась для ліквідації, визначався на підставі марксистсько-ленінської теорії боротьби класів. 9 серпня 1918 р. Ленін писав Євгенії Бош, що перебувала на той час у Пензі: „Необходимо [...] провести беспощадный массовый террор против кулаков, попов [redacted] белогвардейцев; сомнительных запереть [redacted] концентрационный лагерь вне города"[102]. Але межі цих двох кіл (позитивних і неґативних) перебували в постійній динаміці, пульсували. Сучасникові було б легше перелічувати людей, яких теорія прирікала, так що вони опинялись у тому, другому, колі. Там були вороги, „вороги народу", на них лежало прокляття, і виходу [redacted] цього кола практично не було. Відбуття покарання ще зовсім не означало прощення і не оберігало від нового ув'язнення. Натомість із першим колом було набагато складніше. Найкращим зразком моделі більшовицької сеґреґації населення були партійні чистки. Справді, за владу точилась постійна боротьба, чистки про всяк випадок влаштовували й серед начебто *своїх*, і результати цієї боротьби ніколи не можна було вгадати наперед. Хто міг ґарантувати, що позитивний сьогодні не буде ворогом народу завтра? Таким чином, точніше було б сказати, що йшлося про відділення неґативних від тих, що тільки *мали шанси бути позитивними*. Щоб такими бути, вони повинні були передусім активно діяти, *старатися*.

Маємо безліч фактів, що більшовики за різних ситуацій намагалися спершу розкласти ворога, привернути на свій бік одну його частину, [redacted] тоді другу частину винищити. Так, 4 червня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання „Про українську інтелігенцію". Було ухвалено: „Поручить т. Затонскому собрать по своему усмотрению несколько наиболее видных общественных украинских деятелей [redacted] предложить им обратиться с призывом к украинской интеллигенции [sic!] честно служить советской

[redacted] „Все женщины немного V. I. P." // Новости разведки и контрразведки (Москва).— 1998.— № 12 (117).— С. 5.

[101] Цит. за вид.: История советской литературы: Новый взгляд.— Москва, 1990.— Ч. 2.— С. 28.

[redacted] Ленин В. И. Телеграмма пензенскому губисполкому 9 августа 1918 г. // Ленин В. И. ПСС.— Москва, 1965.— Т. 50.— С. 143—144.

власти и *принять активное участие в расколе украинской интеллигенции* [тут і далі виділено нами.— *С. Б.*] [...]"[103]. Обговорюючи першу доповідь щойно створеної на той час Антирелігійної комісії, Політбюро ЦК КП(б)У 14 липня 1922 р. сформулювало головне завдання партії таким чином: „Признать необходимым произвести *развал церкви* по классовому, национальному и территориальному делению"[104]. 2 листопада 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло постанову Секретаріату: „О работе по *разложению* украинской эмиграции (Постановление Секретариата ЦК от 29 октября). — Утвердить постановление Секретариата"[105]. Коли 5 лютого 1923 р. було заарештовано Київського митрополита Михайла (Єрмакова), повноправне представництво ГПУ НКВС УСРР на Правобережній Україні пояснило це тим, що він „тормозил работу ГПУ *по расколу духовенства* Киевской губернии и Правобережья"[106]. У клопотанні про нагородження одного з чільних чекістів Тучкова орденом Червоного прапора (1931), яке підписав його шеф, начальник СПО ОГПУ Агранов, підкреслено: „Под руководством тов. Тучкова и его непосредственном участии была проведена огромная работа *по расколу православной церкви* (на обновленцев, тихоновцев и целый ряд других течений). В этой работе он добился блестящих успехов [...] На протяжении ряда лет тов. Тучковым проводилась серьезная работа по расколу заграничной православной русской церкви"[107].

Розкол ворожих лав провадився не стихійно. Він базувався на докладному знанні „людського матеріалу". Починаючи з найперших днів радянської влади, ідучи шляхом різноманітних обліків, анкетування й паспортизації, протягом кількох десятиріч влада створила в загальнодержавних масштабах велетенську й доволі точну інформаційну базу. Ця база віддзеркалювала кількісний і якісний склад населення, передусім міського й чоловічого.

Добір людей для майбутнього суспільства. Відповідно до двох напрямів внутрішньої політики в Радянському Союзі провадились обліки теж двох категорій. З одного боку, добирались кадри на відповідальні посади всіх рівнів. З другого боку, визначались люди на знищення чи ув'язнення. Щоб відділити одну частину населення від другої, партія провела колосальну роботу. На виконання партійних настанов пішли неймовірні зусилля. Аби на тому чи іншому етапі досягти перемоги, ніхто не вагався дати найвищу ціну — заплатити чужим чи й своїм власним життям.

Спинімося ж на хвилину, щоб дати собі звіт, у чому полягає сенс цієї, на перший погляд, безглуздої метушні? Невже не існувало такої величної мети, що виправдовувала б в очах своїх адептів усі понесені на цьому шляху жертви? Чого прагнули, зрештою, роздмухуючи пожежу світової революції, всі ці Ленін, Троцький, Каменєв, Зинов'єв, Сталін, Бухарін та інші більшовицькі вожді? У чому полягала мета затіяного соціального експерименту? Що вичакловували ці страшні люди у своїй сатанинській реторті? Думається, що заповітну їхню мрію на досить уже великій від них історичній відстані можемо здогадно реконструювати. Чи не полягала

[103] ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 13, арк. 112 зв.

[104] Там само.— Арк. 9.

[105] Там само.— Арк. 92 зв. Протокол № 91.

[106] Там само.— № 45 504 ФП / кор. 729, арк. 44 зв.

[107] Русская Православная Церковь и коммунистическое государство, 1917—1941: Документы и фотоматериалы.— Москва, 1996.— С. 290—291.

вона, справді, у виробленні з темного місива людської біомаси людей нової породи — „беззаветно преданных делу партии“, як писалось у чекістських характеристиках, себто, зрештою, „единого советского народа“, homo sovieticus? Бо чи не займались більшовики увесь час свого панування повсякчасною „чисткою“, відділенням однієї, вибраної, частини населення від іншої, гіршої, історично, на їхню думку, приреченої?

Держава, маючи в руках сукупність цікавої їй інформації про кожну людину зокрема, легко побудувала схему управління величезною країною. На підставі систематизованої інформаційної бази партія ухвалювала одне за другим певні політичні рішення щодо тієї чи іншої категорії населення. Відповідно до марксистсько-ленінської теорії боротьби класів, вона добирала суголосну собі людність, з якою мала намір співіснувати. Решту руками НКВС ліквідували.

Більшовики оперували людськими масами рішуче. Коли вони захоплювали ту чи іншу територію, починали з корінних питань — реєстрації чи перереєстрації населення й створення апарату влади. Так сталось навесні 1920 р., коли Червона армія (уже вкотре, але на той раз остаточно) несла радянську владу до Києва. 6 травня Політбюро ЦК КПУ розглянуло питання, що так і звалося — „Перерегистрация“. Було ухвалено таке: „1. Принять инструкцию. 2. Приступить к созданию аппарата. 3. Вся подготовительная работа должна быть закончена к 1/VI. Разработать конкретный план проведения перерегистрации и для ее проведения затребовать необходимую группу работников из России“[108].

Так само по-діловому вирішувались кадрові питання. Ось протокол Політбюро ЦК КПУ від 22 січня 1921 р. Слухали: „О работниках для Политсекции т. Антонова“. Ухвалили: „Настаивать перед военным командованием на фактическом исполнении наряда на 400 коммунистов для Политсекции“[109]. 21 травня 1921 р. стояло питання: „Об очистке и пополнении пограничных Особотделов“. Ухвалено: „Подтвердить прежнее постановление о мобилизации 200 коммунистов для пограничных Особотделов и дать категорическое предписание Губкомам о скорейшем ее выполнении“[110]. Так формували нову верству радянських службовців.

Для плекання радянської номенклатури 1920 р. у ЦК та губкомах РКП(б) було створено обліково-розподільчі відділи. Вони стали першими органами, що спеціально займались висуванням і переміщенням відповідальних партійних працівників, а також обліком кадрів. Відділи не лише висували, а й „засували“ людей, провадячи облік осіб, „подлежащих переводу к станку и плугу“[111].

У серпні 1922 р. на XII партійній конференції (Сталін став генеральним секретарем у квітні) було вперше оголошено кількість партійних працівників в апараті, що фактично підлягав секретаріатові ЦК. У Москві їх було 325, по губерніях — 2000, у повітах — 6000, крім того, по волостях і на великих підприємствах — ще 5000 звільнених секретарів парткомів, разом 15325 душ. У доповіді на XII з'їзді Сталін оголосив:

[108] ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 7, арк. 15.

[109] Там само.— № 13, арк. 11.

[110] Там само.— Арк. 103 зв.

[111] Справочник партийного работника.— Москва, 1922.— Вып. 2.— С. 70; Восленский М. Номенклатура — господствующий класс...— С. 86.

„Доселе дело велось так, что дело учраспреда ограничивалось учетом и распределением товарищей по укомам, губкомам и обкомам. Теперь учраспред не может замыкаться в рамках укомов, губкомов, обкомов [...] Необходимо охватить все без исключения отрасли управления“[112].

5 грудня 1934 р. на прощанні з тілом Кірова, коли доступ для широкої публіки закрили, в залі залишилось обмежене коло людей, що чекали на „вождів“. Сталінова своячка Марія Сванідзе (її чоловік доводився братом першої дружини Сталіна Катерини Сванідзе) записала в щоденнику: „Мы все напряжены, с опаской оглядываемся кругом. Все ли свои, все ли проверены. Только бы все благополучно“[113].

Про те, що такий соціальний організм довкола червоного Кремля й місцевих партосередків спроквола формувався, свідчить, зрештою, та тотальна мережа перевірок, які влаштовувала система перед кожною особистістю, перш ніж та входила до їхнього кола.

29 квітня 1949 р. відділ контррозвідки МВС СРСР звертався до начальника відділу „А“ МДБ УРСР: „Нами проверяется военнослужащий войск МВД Марченко Иван Викторович [...] Просим сообщить наличие компрометирующих материалов на жену Марченко и ее родственников [...]“[114] 31 березня 1952 р. заступник начальника ОК УМДБ Одеської області підполковник Шаламов писав начальникові відділу „А“ УМДБ Київської області: „Родственник оформляемого нами на работу в органы МГБ — Бувалый Юрий Львович, 1898 года рождения, уроженец гор. Днепропетровска проходит по архивно-следственному делу № 132 509, хранящемуся у Вас. Прошу по делу составить справку и выслать ее нам“[115].

Цікавились братом. 12 жовтня 1954 р. Управління міліції УМВС Молотовської области звернулось до начальника УАО КДБ при Раді міністрів СРСР: „В связи с оформлением на оперативную работу в органы милиции МВД Филиппова Дмитрия Федоровича, 1911 года рождения, уроженца села Курсавка, того же района, Ставропольского края, проверяется его брат Филиппов Петр Федорович, 1897 года рождения, уроженец той же местности“[116].

Перевіряли батька дружини. 29 березня 1938 р. за звинуваченням в участі у антирадянській повстанській організації було розстріляно священика Григорія Митрофановича Фастовщука. У квітні 1948 р. відділ кадрів МДБ СРСР проводив спецперевірку чоловіка його дочки Спиридона Леонтійовича Тищенка. 7 квітня начальник відділу 2 головного управління МДБ СРСР полковник Корецький запитував у начальника 1 спецвідділу МВС УРСР довідку у справі на Фастовщука[117].

---

[112] XII съезд ВКП(б): Стенографический отчет.— Москва, 1968.— С. 56—57.

[113] „Иосиф бесконечно добр...“: Дневник М. А. Сванидзе, родственницы И. В. Сталина // Родина.— 1992.— № 11—12.— С. 74.

[114] ЦДАГО України у Києві, № 49017 ФП / кор. 919, арк. 335 зв. Відношення підписав заступник начальника відділу полковник Клименко.

[115] Там само.— № 31081 ФП / кор. 177. Контрольное дело, арк. 97.

[116] Там само.— № 58778 ФП / кор. 1491, арк. 39.

[117] Там само.— № 43178 ФП / кор. 914. Контрольно-наблюдательное производство, арк. 15 зв. За кілька років, 19 липня 1951 р. до справи звертались у зв'язку з допуском до шифрувальної роботи сина священика Миколая Єлисейовича Клепацького, що проходив у тій самій справі (Арк. 23).

Не залишили [redacted] спокої й дружини сина. 12 вересня 1951 р. 3 відділ 5 Управління МДБ СРСР (начальник — полковник Ромашко) звернувся до архіву відділу „А“ МДБ СРСР (колишнього 1 спецвідділу) [redacted] проханням видати слідчу справу № 332 234, за якою проходив активний діяч УАПЦ Дмитро Пилипович Оробинський, розстріляний 22 вересня 1937 р.: „С делом необходимо ознакомиться [redacted] связи с допуском к секретной работе жены его сына Строгановой Н. С.“[118]

Збирали відомості про чоловікового батька. 13 грудня 1951 р. Київський райвідділ МДБ м. Москви й Московської области надіслав запит: „В связи с допуском [redacted] секретной и сов. секретной работе Гроссман Раисы Соломоновны, 1910 г. р., нами проверяется отец ее мужа — Гуревич Абрам Наумович, 1881 г. р., уроженец г. Таганча. По данным отдела „А“ МГБ СССР (быв. 1 спецотдел МВД СССР) по архивно-следственному делу № 259378, хранящемуся в отделе „А“ МГБ УССР, проходит Гуревич Абрам Наумович, 1897 г. р., уроженец г. Кременчуга“[119].

Як бачимо, в країні повним ходом ішла ідеологічна (чи ідеологічна?) сеґреґація.

Ліквідаційні класифікації. Визначаючи, які саме категорії населення підлягають ліквідації, більшовицькі функціонери створили чималу низку класифікацій. У наказі Троцького від 16 червня 1920 р., пристосованому до похідних військових умов, ці категорії виглядають так:

„1. Кожний негідник, який умовлятиме до відступу, дезертир, який не виконав бойового наказу, — буде розстріляний.

2. Кожний солдат, який без дозволу кинув бойовий пост, — буде розстріляний.

3. Кожний, хто кине рушницю чи продасть хоч частину обмундирування, — буде розстріляний“[120].

Подібним чином визначено категорії приреченого населення у зверненні ВЧК до людности Кубанської области та Чорноморського узбережжя за підписом „особоуполномоченного ВЧК по Северному Кавказу“ К. Ландера (жовтень 1920 р.):

„1. Станицы и селения, которые укрывают белых и зеленых, будут уничтожены, все взрослое население — расстреляно, все имущество — конфисковано.

2. Все лица, оказавшие бандитам содействие, — немедленно будут расстреляны.

3. У большинства находящихся [redacted] горах зеленых остались родственники. Все они взяты на учет и [redacted] случае наступления банд — все взрослые родственники сражающихся против нас будут расстреляны, [redacted] малолетние высланы [redacted] центральную Россию.

4. В случае массового выступления отдельных сел, станиц и городов — мы вынуждены будем применять к этим местам массовый террор: за каждого убитого советского деятеля поплатятся сотни жителей этих сел и станиц [...]“[121]

---

[118] ЦДАГО України у Києві, № 53679 ФП / кор. 1207. Заместитель, арк. 3.

[119] Там само.— № 31081 ФП / кор. 177, арк. 113.

[120] Мельгунов С. П. Красный террор [redacted] России, 1918—1923.— Москва, 1990.— С. 57.

[121] Там само.— С. 71.

Ще одна подібна класифікація стосується часів придушення селянського повстання [redacted] Тамбовській губернії („Антоновщина"). Документ видала „полномочная комиссия ВЦИК" [redacted] датою 11 червня 1921 р.:

„1. Граждан, отказывающихся назвать свое имя, расстреливают на месте, без суда.

2. Селянам, у которых скрывается оружие, объявлять приговор о взятии заложников и расстреливать таковых [redacted] случае несдачи оружия.

3. Семья, [redacted] доме которой укрылся бандит [публікатор цього документа С. Мельгунов пояснює: „т. е. восставший крестьянин".— *С. Б.*], подлежит аресту [redacted] высылке из губернии, имущество ее конфискуется, старший работник в этой семье расстреливается на месте без суда.

4. Семьи, укрывающие членов семьи или имущество бандитов, рассматривать как бандитские и старшего работника этой семьи расстреливать [redacted] месте без суда.

5. В случае бегства семьи бандита, имущество таковой распределять между верными советской власти крестьянами, [redacted] оставленные дома сжигать.

6. Настоящий приказ проводить в жизнь сурово [redacted] беспощадно"[122].

Всі ці заходи були придатні лише [redacted] короткий час військових дій, коли екстремальні рішення ставали нормою. Для мирного часу було відповідніше застосування системи політичних рішень. Ухвалювались вони на підставі знання, що конкретно являло собою, за певними соціальними категоріями, підвладне населення. Це знання давала передовсім ретельна аналітична реєстрація цього населення. Бо, як твердив Ленін, щоб усі це усвідомили, соціалізм — це облік і контроль. Далі йшов аналіз матеріалу з позицій марксизму.

Опинившись 1938 р. у Лук'янівській в'язниці, дочка київського професора Володимира Бошка Ірина Володимирівна набула певний досвід, який згодом, на схилі літ, проаналізувала, відрікшись від свого власного „я" і розглянувши ситуацію [redacted] тюрмі з погляду державного управління. Це дало їй розуміння того, проти кого конкретно були спрямовані тогочасні репресії: „Ось неповний, мабуть, — писала вона, — перелік насамперед тих старих партій і товариств, члени яких у 30-х роках за прямий або посередній стосунок до них платили такою дорогою ціною:

1. Есери, меншовики, бундівці, троцькісти, давно забуті кадети, колишні монархісти.

2. Всі еміґранти, що повернулися з будь-яких причин до СРСР.

3. Всі, хто побував у відрядженні за кордоном (до них, зокрема, належало багато наукових працівників і професорів. Наприклад, юрист професор Є. Кельман[123]). Їх автоматично звинувачували у

---

[122] Мельгунов С. П. Красный террор [redacted] России...— С. 101.

[123] Кельман Євген Ісакович (30 грудня 1891 — квітень 1945) — професор Київського інституту народного господарства, фахівець із господарського права й цивільного процесу (Наука и научные работники СССР.— Ленинград, 1928.— Часть VI: Без Москвы и Ленинграда.— С. 166). 1921 р. організував і очолив перший в Україні радянський юридичний факультет у КІНГу (див.: ЦДАГО України у Києві, № 37378 ФП / кор. 385, т. 2, арк. 21). У його слідчій справі зберігається адресована Молотову телеграма [redacted] підписом „Семья Кельман" від 13 листопада 1939 р.: „Передовой советский ученый, профессор Киевского университета Кельман Евгений Исаакович с 1937 г., т. е. два года находится [redacted] предварите-

шпигунстві на користь тієї країни, де вони перебували у відрядженні[124].

4. Всі ті, що працювали на КВЖД і повернулися до СРСР.

5. Всі, кого звинувачували в українському націоналізмі і хто проходив по процесу СВУ (Спілка визволення України) [illegible] 1930 році[125].

6. Колишні офіцери білої армії або царської армії.

7. Всі відвідувачі іноземних посольств, зокрема в Києві німецького консульства, де на концертах, приміром, бували наші артисти, кінорежисери, композитори та інші запрошені з числа елітної київської інтелігенції[126].

8. Члени товариства політкаторжан [...]

9. [...] Було дуже багато військових [...]

До особливої категорії потрапляли ті, хто не належав до жодної з названих груп, тобто не вкладалися [illegible] „систему“, не позбавлену дивної логіки безумця, коли в потоці параноїчного марення проглядала логічна закономірність [...]“[127]

1. За реконструкцією А. Авторханова, 13 травня 1935 р. ЦК ВКП(б) було створено спеціальну комісію безпеки для ліквідації „ворогів народу“, до якої увійшли Сталін, Жданов, Єжов, Маленков, Вишинський і Шкірятов: „План делил людей, подлежащих ликвидации, по категориям:

а) остатки бывших и уничтоженных враждебных классов (бывшие дворяне, помещики, буржуи, царские чиновники, офицеры и их дети);

б) бывшие члены враждебных большевизму партий, участники бывших антисоветских групп и организаций, Белого Движения и их дети;

в) служители религиозного культа;

г) бывшие кулаки и подкулачники;

д) бывшие участники всех антисоветских восстаний, начиная с 1918 года, хотя бы они были ранее амнистированы советской властью;

е) бывшие участники всех антипартийных оппозиционных течений внутри партии, безотносительно к их позиции и принадлежности к ВКП(б) [illegible] настоящем;

ж) бывшие члены всех национально-демократических партий в национальных республиках СССР“[128].

льном заключении. Сейчас он осужден [illegible] 5 лет лагеря. Материалы дела — клевета трех [illegible] сосланных врагов народа, [illegible] которыми Кельман боролся как с антисоветскими элементами [illegible] области науки советского права“ (арк. 1). Помер [illegible] засланні як жертва системи, яку творив зокрема і він сам. Справа містить кваліфікований юридичний аналіз ведення слідства і самої справи. Такі автобіографічні аналітичні розробки, які залишили радянські фахівці свого часу (як-от: Т. 2, арк. 20—35, 213—221 зв.), варті окремого видання.

[124] Допитаний як свідок 13 березня 1940 р., батько мемуаристки юрист В. Бошко дав відчайдушно прихильну характеристику Кельманові (Арк. 99—101 зв.).

[125] Точніше було б сказати [illegible] про 45 осіб, виведених 1930 р. на харківський процес, [illegible] про сотні чи тисячі тих, хто звинувачувався у належності до організації і кого, зрештою, мала [illegible] увазі авторка. Про це широке коло репресованих див.: Опера СВУ — музика ГПУ: Спогади свідків / Упоряд. Ю. Хорунжого.— Кам'янськ-Шахтинський, 1992.— 152 с.

[126] Про одного [illegible] таких діячів, художника Леоніда Обозненка див.: Білокінь С. Доля Леоніда Обозненка // Бюлетень Асоціації філателістів України.— 1994.— № 11.— С. 10—11.

[127] Бошко Ірина. Рік 1938-й, Київ, Лук'янівська в'язниця // Україна.— 1989.— 14 трав.— № 20 (1684).— С. 17.

[128] Авторханов А. Технология власти. Изд. 3.— [Б. м.], 1983.— С. 402.

Більшовики неминуче повинні були організувати систему обліків заново, оскільки на початках існування радянської влади старі обліки втратили свій сенс. Наприклад, картотеки київського адресного бюро було знищено[129]. Величезні маси людей зірвано зі старих місць проживання. Першочерговим завданням стало систематичне анкетування населення, реєстрація окремих його категорій. Для планування народного господарства особливе значення мали переписи населення, що провадилися кілька разів. Згодом було проведено паспортизацію.

Протягом кількох десятиліть усе населення країни було ретельно зареєстроване за сукупністю визначених ознак. Держава провадила обліки й організувала анкетування (самообмови). І вже з найперших днів існування цієї інформаційної бази, нехай на початках дуже фраґментарної, її почали використовувати. Зібрана інформація характеризувала людей по-різному. З погляду офіційної ідеології, дещо [illegible] того виразно компрометувало.

Якщо докладне облікування людей, тобто ті самі переписи населення, проводяться в багатьох країнах світу, не завдаючи населенню особливих прикрощів, то [illegible] умовах тоталітаризму це може тягти за собою „відповідальність“. В СРСР це було особливо небезпечно тим, що його провідники (тепер таких людей чомусь називають політичною елітою) провадили конкретний соціальний експеримент, вирішивши змінити наявний тип населення на інший відповідно до марксистсько-ленінської теорії. Це й була соціальна революція.

Оскільки перегляд переписів, паспортизації, документування антирадянських проявів у справах-формулярах, фіксації відвідувачів консульств, самих чекістів, їхньої аґентури тощо уже опубліковано[130], перейдемо відразу до виконавчої частини.

Застосування інформаційної бази. З бігом часу [illegible] СРСР установився порядок, згідно [illegible] яким усі більш-менш важливі, тим більше ключові рішення ухвалювало й реалізовувало Політбюро ЦК ВКП(б). Якби ж воно мало повноту тотальної влади, то практикувало б таке з першого дня, це зрозуміло. Отже, рішення Політбюро, зі зрозумілих причин текстуально досі маловідомі, конкретизували у рішеннях Раднаркому чи ВЦВК, після чого вони проходили по всій вертикалі. Для цього їх дублювали у Політбюро ЦК Компартії України[131] та ЦК союзних республік. В Україні відповідні рішення ухвалювали у ВУЦВК та Раднаркомі, тоді [illegible] окрвиконкомах. Далі певні імпульси розходились відповідними мережами, зокрема через систему НКВС, — аж до засобів масової інформації, якщо передбачалось розголошення. Постанова Політбюро ЦК КПУ від 4 серпня 1919 р. визначала саме такий порядок: „На заседаниях советских учреждений запреща-

---

[129] Київське адресне бюро було засноване у січні 1891 р. (Кедрова М. Адресное бюро // Советская Украина.— 1941.— 18 янв.— № 15 (918).— С. 4). 1928 р. київський міський адресний стіл було включено до штату округового управління міліції, на що існувала згода НКВС (Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. р-112, оп. 1, № 8608, арк. 525 зв.). 1940 р. було видано 500 тис. довідок [illegible] місцеві та 30 тис. — на іногородні запити (Кедрова М. Адресное бюро).

[130] Білокінь С. Більшовизм: механіка тотального винищення населення // Сучасність.— 1998.— Ч. 4 (443).— С. 58—89; Ч. 5.— С. 71—95; його ж. Механізм масового винищення людей за більшовиків // Генеза.— К., 1998.— [Т.] 1—2 (6—7).— С. 126—133.

[131] Компартії інших республік своїх Політбюро [illegible] мали (Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 423).

ется подымать споры по поводу решений партийных центров, [redacted] равно указывать на *предрешение вопросов*, касающихся сов[етских] учрежд[ений], *партией*; [redacted] случае надобности устанавливать перерыв"[132]. Що стосується первинности й остаточности рішень Політбюро, це добре ілюструє епізод, що стався на київському Політбюро трохи більш як за тиждень, — 15 серпня 1919 р.: „Слушали: Заявление тов. Фарбмана об инциденте с т. Бубновым. Постановили: Разъяснить, что государственные органы не могут давать предписания партийным организациям, [redacted] посему поставить тов. Бубнову на вид его поведение в отношении т. Фарбмана как представителя Организационного Бюро"[133]. У подальші роки кожен партієць дотримувався субординації, й кожен начальник, будучи членом партії, розумів, що будь-який інструктор ЦК від нього все одно вищий, тому такі речі не нотувалися. На початках це ще не увійшло у плоть і кров партійців, тому відповідна документація трапляється саме в ранніх паперах*. Такий порядок стосується всіх заходів щодо будь-яких змін у складі населення.

Говорячи про владну вертикаль, не можна обминути таких допоміжних мереж, як армія сількорів[134]. Наприкінці 20-х рр. при редакції всеукраїнської селянської газети „Радянське село" (редактор В. Фурер) існувало спеціальне „Бюро розслідувань" (завідувач бюро В. Махиня). Тиражем три тисячі примірників було надруковано бланки, що використовувались як супровідні листи:

„Таємно.

Відповідаючи, посилайтеся на наш вихідний №

До . . . . <приклад заповнення: ОВК>

м. . . . . <приклад заповнення: Київ>

Надсилаючи при цьому допис, редакція просить перевести розслідування та вжити відповідних заходів щодо його змісту.

Дописа разом з наслідками, [redacted] матеріялом розслідування та зі своїм висновком просимо повернути до редакції.

Редактор В. Фурер.

Зав. бюро розслідуванъ В. Махиня.

Примітка: Прізвище селькора не викривати.

Прізвище дописувача в жодному разі не виявляти, ні побічно, ні безпосереднъо.

Так само забороняєтъся розголошувати зміст листа, що викликає на винного кару за арт. арт. 104-2 та 117 К. К.

---

[132] ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 1, арк. 68 зв. Несподівані перерви не раз рятували режисерів публічних процесів — функціонерів, що головували на відповідальних зборах тощо.

[133] Там само.— Арк. 80.

* Так відтоді й повелось. Наприкінці 1960-х рр. як голова Наукового студентського товариства історичного факультету університету я потрапив на перший і останній зліт студентів, що відбувався в Київському політехнічному інституті. З великим здивуванням став свідком того, як молоденький інструктор ЦК, людина виразно істеричного типу, розпікав за віщось члена-кореспондента, згодом академіка, проректора КПІ Івана Чиженка. Я дивувався, чому вчений [redacted] поставить молодика [redacted] місце, бо [redacted] розумів тоді, що таке було в тій системі правило гри, одне з найголовніших. Партія була керманичем у великому й малому.

[134] Шалдій Д. Легальні донощики НКВД: Про роль „робселькорів" в СРСР // Визвольний шлях.— 1951.— № 2.— С. 16—18.

Щоб запобігти випадків викриття прізвищ та переслідувань, редакція просить:

1) На розслідування [illegible] *низові установи передавати не дописа, а копію з нього, не зазначаючи прізвища дописувача.*

2) Найнижчою інстанцією пересилки дописа може бути тільки райустанова.

3) Співробітник, що переводить розслідування, не повинен показувати дописа хоч би і без підпису. Розслідування переводиться не за дописом, а за даними, що їх дає допис.

На допит селькора не викликати".

Далі йшла лінія відрізу, нижче якої був текст:

„Треба негайно повернути.
До Редакції Газети „Радянське Село".

Повідомляємо, що дописа № . . . одержано „ " . . . . 1928 р.
Відповідь буде надіслано „ " . . . . 1928 р.

*Підпис*_______________"[135].

У цитованій справі зберігся і зразок такого робселькорівського доносу. Це „замітка", що надійшла до редакції 18 липня 1928 р. зі села Красятичів Розважівського району [illegible] Київщині:

„Остався дідич. Красятичського дідича Шперлін[ґ]а висилка за межі Київської округи не за[й]няла й він безтурботно седить собі на колоні[ї] Вереснянській та займається лікуванням якимсь зіллям селян. Займає собі посаду управителя броварнею гр. Кухарського [власник броварні.— *С. Б.*] і не яких цвяхів не признає. А він елемент соціально небезпечний. Чи не варт би було його потурбовати кому слід? Та попрохати залишити лікування, якого робити він не має права й переїхати на місце давно для таких як він призначене. Незаможник Ревенчук"[136].

Скромну, але необхідну роль виконували в СРСР двірники. Для виконання яких функцій вони призначались, влада оголосила майже одверто. 3 жовтня 1922 р. було ухвалено постанову РНК „Про заведення інституту двірників", згідно з якою НКВС було надано право організовувати такі „інститути" у містах з кількістю населення понад 25 тисяч душ „так для підтримання чистоти, як для допомоги міліції в справі охорони порядку"[137]. Під час обшуків присутність двірників чи „управдомів" як свідків була майже обов'язкова. Свої функції вони виконували й під час німецької окупації, тому після повернення комуністичної влади пройшли фільтрацію. Як свідчать списки прокурора Леоніда Абраменка, тільки за однією літерою „К" 1943 р. було засуджено двірника Михайла Кондратенка, 1944 р. — кербуда Надію Клушину, двірника Федора Ковальова, 1946 р. — двірника Ольгу Кожем'яченко[138].

У діловодстві керівних більшовицьких органів планомірність репресивної політики простежується цілком виразно. Орієнтовані на марксистсько-

---

[135] ДАКО, ф. р-112, оп. 1, № 8612, арк. 41 зв.

[136] Там само.— Арк. 42. На зв.: Член к. н. с. Ревенчук Тихон.

[137] Збірник узаконень та роспоряджень.— 1922.— 21 жовт.— Ч. 43.— С. 767.— Арт. 638.

[138] Київ: Жертви репресій / Упоряд. Л. Абраменко.— К., 1997.— Т. I.— С. 194, 198, 199, 206.

ленінське вчення про класову боротьбу, чекісти дбали передусім про відповідні категорії населення („кулаки, быв. белые, быв. полицейские чины, священнослужители, быв. эсеры"). 23 жовтня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У заслухало доповідь В. Балицького про есерів та меншовиків. Ухвалене рішення складається з двох пунктів: „а) Признать работу ГПУ по ликвидации с-р и меньшевиков ударной, б) Предложить ГПУ изъять с-р и меньшевиков до объявления выборов в Советы"[139]. Для того провадились обліки „членів дрібнобуржуазних партій" — есерів, меншовиків та бундівців. Здійснювалось це у харківському, столичному, як на той час, Окремому відділі ГПУ: „По материалам УСО ГПУ УССР значится, что гражд[анин] Шраг Николай Ильич (устан[овочных] данных нет) проходил по учету группы эсэров по гор. Харькову в Харьковском ОО ГПУ. 3/V 31 г."[140] 14 квітня 1938 р. нарком внутрішніх справ Олександр Успенський затвердив довідку на арешт А. Гуревича, 1897 р. народження, теж з покликом на результати партійної реєстрації: „По справке 8 отдела УГБ НКВД УССР — Гуревич Абрам в 1921 году Кременчугским Горотделом ГПУ обвинялся как подозреваемый в контрреволюции. По учетным материалам Харьковского ОО ГПУ Гуревич Абрам Наумович в 1920—21 г. проходил по учету меньшевиков и бундовцев. Гуревич подлежит аресту"[141]. Як бачимо, один і той самий механізм діяв у 1920—1921 рр., коли більшовицькі спецслужби здійснили реєстрацію членів буржуазних і дрібнобуржуазних партій. І він же спрацював 1938 р., коли членів цих партій підібрали. Чоловік протягом 18 років жив собі, одружувався, розлучався, писав статті, народжував дітей, а камера на нього чекала. Чекісти вміли чекати. У січні—лютому 1936 р., під час перебування в Лук'янівській в'язниці літературознавця Григорія Костюка, пройшла хвиля арештів троцькістів. Як розповідав йому слюсар Панкін, з яким він двічі їздив „чорним вороном" разом на допит, „він у роки 1924—7 належав до троцькістської опозиції. З різних причин після 1927 року він порвав з троцькістами і по цей день нічого спільного вже не мав. І все ж таки його тепер арештували як троцькіста. Таких, казав він, є тисячі, якщо не десятки тисяч по всьому СРСР. Багато з них винні тільки в тому, що колись — в роки 1923—7 — десь на партійних зборах раз голосували за внесок тоді леґальної ще троцькістської фракції або підписали якусь їх заяву. І тільки. *Але тепер вони всі тут*"[142] [виділено нами.— *С. Б.*].

Час від часу відбувалася перетруска персонального складу установ. Характерну ухвалу 30 квітня 1924 р. прийняв ВУЦВК (підписи Петровсь-

[139] ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 30, арк. 86. Протокол № 88.

[140] Архів СБУ, № 59881 ФП, т. 6, арк. 237.

[141] ЦДАГО України у Києві, № 31081 ФП / кор. 177. Контрольное дело, арк. 3. Під час арешту (1931) академік С. Платонов запитав: „Если мы преступники, что же вы нас тринадцать лет не арестовывали?" Слідчий ОГПУ А. Стромін пояснив ученому: „Тогда еще вам смена не выросла" (Брачев В. С. Сергей Федорович Платонов // Отечественная история.— 1993.— № 1.— С. 123).

[142] Костюк Гр. Зустрічі і прощання: Спогади.— Едмонтон, 1987.— Кн. 1.— С. 510. Мемуарист далі продовжує: „Студент останнього курсу Київського політехнічного інституту Григорій Китайнер підтвердив мені цілковито цю версію. Він сам ще 1926 року належав до комсомольської троцькістської групи, але пізніше відійшов. Працював. З 1930 року вчився. Не мав жадних зауважень чи попереджень. І все ж таки, на початку лютого його арештували як... троцькіста" (С. 510—511).

кого та поки що Буценка) і РНК (Чубар) — „Про тимчасові комісії при НКРСІ для перевірки персонального складу співробітників установ, підприємств і організацій“. Такі перевірки були глобальні — їм підлягали „співробітники державних установ і підприємств, так центральних, як і місцевих, у тому числі переведених [redacted] господарський розрахунок, усіх видів кооперації, [redacted] так само установ і організацій, субсидованих державою“. Згідно з текстом, мета цих комісій виразно зводилась до „усунення тих, яких перебування шкідливо відбивається на діяльности установи, підприємства або організації, а також тих, яких залишення на посаді не відповідає інтересам пролетаріяту“[143]. А кому ж було краще знати, [redacted] чому полягають їхні інтереси, як не Політбюро ЦК? У січні 1929 р. була оголошена чергова мета: „Советский аппарат должен быть очищен от чуждых элементов. Треть всех служащих по Украине — бывшие царские чиновники“[144]. Виходить, справді рахували!

Серед політичних рішень, які ухвалювало Політбюро на основі створеної інформаційної бази про підвладне йому населення, була „чистка“ окремих місцевостей і прикордонної смуги[145], що опинялись у статусі частково закритих зон. Ув'язнений чекіст Крупников, що „невинно постраждав“, як тепер пояснюють, „у роки сталінської сваволі“, [redacted] тоді був реабілітований, 22 лютого 1938 р. пояснював молодшому лейтенантові Петрову: „За время моего пребывания в Славуте с 1935 по апрель 1938 года в должности нач. ОО дивизии [redacted] РО НКВД на основе правильно организованной агентурно-оперативной работы была создана база, благодаря чему с началом массовых арестов подвергнуто репрессии [sic!] значительное количество [sic!] антисоветского элемента“[146].

Ясна річ, усе це робилося „для захисту правового ладу від соціяльно-небезпечних осіб“, адже й убивство („высшую меру наказания“, ВМН) інколи називали „высшей мерой социальной защиты“ (ВМСЗ). Отож уже 19 березня 1924 р. ВУЦВК (Петровський і Лобанов) разом [redacted] РНК (Чубар) ухвалили рішення такого змісту: „Особи, вислані на підставі постанови суду [redacted] порядку арт. арт. 46 і 49 Кримінального Кодексу УСРР, [redacted] також підпалі [!] під вислання [redacted] адміністраційному [!] порядку (Зб. Уз. 1922 р., ч. 39, арт. 586 і ч. 53, арт. 771), втрачають право перебувати протягом

---

[143] Збірник узаконень та роспоряджень.— 1924.— 20 трав.— Відділ І.— Ч. 10.— С. 228—229.— Арт. 99.

[144] Вечерний Киев.— 1929.— 31 янв.— № 25 (599).— С. 1.

[145] Загалом прикордонну смугу було встановлено постановою РНК від 4 листопада 1921 р. „Про встановлення бюро віз“ (Збірник узаконень та роспоряджень.— 1922.— 2 груд.— Відділ І.— Ч. 46.— С. 800—801.— Арт. 677).

[146] ЦДАГО України у Києві, № 31137 ФП / кор. 180, т. 1, арк. 84. Юхим Веніамінович Крупников (нар. 20 вересня 1903, м. Гнатівка Київської губ.) у 1933—1935 рр. був начальником Городоцького районного відділення НКВС на Проскурівщині. У рапорті [redacted] ім'я наркома О. Успенського від 10 вересня 1938 р. писав: „Работая последние месяцы [redacted] Каменце-Под[ольском] и встречаясь с оперсоставом Проскуровской следгруппы, мне многие говорили, что до сего времени по Городку (несмотря [redacted] значительный оперативный удар, нанесенный в этом районе) еще тянутся учеты, созданные при мне [...] В Славутском районе я также проработал два года. За это время были заведены аг[ентурные] разработки, дела-форм[уляры], создан и накоплен значительный оперативный учет, который позволил [redacted] протяжении только первых операций, летом 1937 года, снять около двухсот [redacted] шпионского и контр-рев[олюционного] элемента“ (Т. 2, арк. 38). Заарештований 20 жовтня 1938 р. У березні 1939 р. звільнений.

трьох років із дня застосовання до них зазначених заходів у нижчеподаних [!] місцевостях УСРР: у містах — Харкові, Київі. Одесі, Катеринославі, Миколаїві й Херсоні й у їхніх околицях на віддалінь [!] 50-ох верстов од названих міст, у губерніях — Волині, Поділлі й Донеччині, крім Старобільської округи, і в округах — Балтській, Одеській, Миколаївській, Херсонській і Єлисаветській“[147]. Поява уже репресованих осіб у вказаних місцевостях тягла за собою нове покарання на строк до одного року.

Іншим разом, 1935 р., значну частину київського населення було усунуто „в порядке очистки столицы Киева от укр[аинского] к/р националистического элемента“[148]. 25 березня того ж 1935 р. датується розпорядження НКВС СРСР „Об очистке пограничной зоны Ленинградской области и Карелии от кулаков и антисоветских элементов в порядке репрессии“[149]. Із таких операцій, яким, здавалося, не буде ні кінця ні краю, складалось внутрішнє життя країни. Для здійснення репресивних акцій, задуманих у Кремлі, в Москві визначали ліміти, — на місцях „виходили“ із зустрічними пропозиціями. У кожному з таких випадків у засобах масової інформації та іншими каналами щоразу провадилася широка політична кампанія. Спецслужби, зі свого боку, властивими їм методами зобов'язувалися забезпечити практичне вирішення поставленого перед ними завдання. Інформаційну функцію вони на той час уже виконали, тепер партія вимагала від них виконання функції іншої, яка випливала з першої.

До дивовижно близького висновку дійшла на своєму матеріалі уральська дослідниця В. Гусєва. Зацікавившись долею репатріантів 1935 р. з району КВЖД („харбінців“), вона виявила оперативний наказ НКВС від 20 вересня 1937 р. „По своей сути, — пише вона, — он представляет продуманный и четкий план репрессий и уничтожения реэмигрантов. Этот приказ являлся итогом двухлетней работы по выявлению и регистрации 25 тысяч „харбинцев“, а также учет уже репрессированных 4500 человек. На выполнение планов по аресту, расследованию и рассмотрению дел и приведению приговоров в исполнение отводилось очень мало времени — с 20 сентября по 25 декабря 1937 г. Как показывает самый общий анализ категорий „харбинцев“, упоминаемых в документах и подлежащих аресту, органам НКВД предлагалось репрессировать всех русских репатриантов из Китая, а тем, кто уже находился в заключении, — продлить сроки“[150].

Простежуючи перебіг радянської репресивної політики, переконуємось у глибокій істинності того відточеного формулювання, яке московські чутки, за свідченням М. Восленського, приписали персонально Кагануви-

---

[147] Збірник узаконень та роспоряджень.— 1924.— [illegible] квіт.— Відділ І.— Ч. 7.— С. 162.— Арт. 68.

[148] ЦДАГО України у Києві, № 34019 ФП / кор. 518, арк. 35. Звинувачувальний висновок у справі секретаря Музичного товариства ім. Леонтовича Олександра Чапківського, затверджений [illegible] червня 1935 р. Характерне формулювання: не сказано, що провадилася „чистка“ нової столиці України, — „чистили“ Київ від українського елементу! Це був арґумент для розгляду справи в Окремій нараді НКВС СРСР.

[149] Киуру Э. Российские финны до сих пор не реабилитированы // Известия.— 1992.— 26 сент.— № 214 (23788).— С. 3.

[150] Гусева В. В. Механизм проведения репрессий среди русских репатриантов 1935 года из Китая // Политический сыск в России: История и современность.— [Санкт-Петербург], 1997.— С. 212—214.

чеві: „Мы снимаем людей слоями“[151]. Саме в такому ключі осмислив і тих самих висновків дійшов невідомий геніальний в'язень, якого 1965 р. процитував у запізнілій післямові до свого роману „Приговор“ російський літератор О. Письменний: „Чтобы лишить человека свободы, мне казалось, требуются хоть какие-нибудь, пусть видимые, пусть ошибочные, но все же причины. Хотя бы ложный донос, хотя бы оговор. Ничего этого не было. Людей лишали свободы „по разверстке“ просто потому, что в числе прочих великих и мрачных схем кому-то [!?— *С. Б.*] в голову пришла еще одна: „пропустить через фильтр изоляции“ очередную категорию граждан. Сто тысяч, миллион, два миллиона — неважно. Значительная часть из них погибнет. И это неважно. Самое главное — будет уничтожена, вырвана, выбита навсегда из головы, из души ненавистная способность понимать простыми человеческими мыслями и чувствами простые человеческие отношения. И на много лет вперед будет создан запас страха“[152].

Характерно, що відокремлення *овецъ від козлищ*, оцей процес сеґреґації більшовики провадили так пунктуально, що найнезначніші порушення встановленого реґламенту викривались і придушувалися нещадно. Особливо якщо хотіли уникнути визначеної їм долі „колишні“, і то навіть якщо вони хотіли пересидіти на найменших, найнезначніших посадах (наприклад, куховарки). Так, читаємо газетну оповістку: „Гр. Медведева не состояла членом союза, не числилась на Бирже труда, но она была хорошей знакомой зав. 4-й школой ЮЗ'а тов. Симашкевича. Этого было довольно, чтобы Медведева была устроена на работе в этой школе, правда, в скромной должности — кухарки. Комиссия по борьбе с протекционизмом вынесла порицание тов. Симашкевичу и сообщила о случае в учебный отдел Юза“[153].

Літня тепер учена-історик А. цікаво оповідала, як після війни на початку своєї кар'єри вона, ще молоденька, служила в архіві. На той час державні архіви належали до системи МДБ[154]: начальник архіву мав військове звання, вона була вільнонаймана. У спільному клубі на Виноградній зустрічала з чекістами свята — там відбувались урочисті засідання, присвячені датам 1 травня чи 7 листопада, демонструвались кінофільми. Після роботи їй особисто давали опрацьовувати матеріали часів німецької окупації. Завдання полягало у вибиранні на картки усіх прізвищ (ознака — особи, що перебували на тимчасово окупованій території). Вона не бігала доносити до МДБ, бо працювала в системі МДБ, отже, картки відразу йшли до оперативного слідчого відділу. Тих, хто „співробітничав з німцями“, притягували до відповідальности. Але світ тісний. Інший знайо-

---

[151] В о с л е н с к и й М. Номенклатура — господствующий класс...— С. 95.

[152] П и с ь м е н н ы й А. „Я искренне верил Сталину...“ // Книжное обозрение.— 1989.— [illegible] окт.— № 40 (1218).— С. 10.

[153] Борьба с протекционизмом // Вечерний Киев.— 1929.— 17 янв.— № 14 (588).— С. 4. Про М. Сімашкевича див.: Безсмертні: Збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару.— Мюнхен, 1963.— С. 41—42, 253, 263.

[154] Центральне архівне управління [illegible] відання колишнього ЦВК СРСР було передано у відання НКВС СРСР на підставі постанови Президії Верховної Ради СРСР від 16 квітня 1938 р., оголошеної наказом НКВС СРСР № 370 від 11 червня 1938 р. (Лубянка, ВЧК—ОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ, 1917—1960: Справочник / Сост. А. И. К о к у р и н, Н. В. П е т р о в.— Москва, 1997.— С. 20).

мий відчуває до А. вдячність: його батько теж „перебував“ під час окупації, але його не „притягли“. Спеціальних розмов про це в родині не було, але цілком можлива річ, що А. могла не відреагувати на знайоме прізвище, могла не написати картку, „випадково“ його пропустити і тим порятувати. Спрацював [redacted]людський фактор“, — отже, і за умов тоталітаризму можна було залишатися „порядною“ людиною!

Тим часом простежується різка зміна політики. Виходячи з численних прикмет, її можна приблизно датувати[155]. Більше того, можна сказати навіть, що близько 1938 р. [redacted] СРСР настав кінець більшовизму. Старі більшовики-ленінці, що зруйнували Російську імперію, чекісти Дзержинського і Ягоди нищили країну далі й не могли зупинитися. Щонайменше вони тішились із плодів своєї перемоги, але так не могло тривати довго. Логіка подій змусила людей, на яких лежала відповідальність за державу, усвідомити свою спадкоємність від будівничих імперії. Маятник гойднувся [redacted] інший бік. Перебуваючи на Колимі, представник київської партійної номенклатури П. Марченко звернувся до Сталіна із, здавалося б, неймовірним за своїм змістом листом: „В 1936 году [redacted] результате Вашего настойчивого требования о выдвижении украинских большевистских кадров, по предложению т. Постышева я был выдвинут зав. отделом Горпаркома, а [redacted] октябре 1936 года избран вторым секретарем Киевского Горпаркома. После приезда [redacted] Киев Кудрявцева[156], [redacted] связи с тем, что он хотел перевести секретарем Горпаркома Бондаренко[157] из Харькова, меня утвердили зав. отделом партийной пропаганды Обкома КПбУ [...] Дорогой Иосиф Виссарионович! Никогда ни к каким контрреволюционным организациям я не принадлежал. Троцкистом не был и не буду [...] Воспитывался в духе беззаветной преданности родине, партии [redacted] Вам. Всю свою сознательную жизнь боролся со всеми врагами социализма. Вы открыли перед[о] мною блестящие перспективы роста“[158]. Почавши рано робити кар'єру, завдяки репресіям Марченко досяг її дуже швидко. Очевидно, він непогано орієнтувався у „віяннях“ того часу, але чи ж не дивно, що, пишучи на Колимі

---

[155] Генеральний комісар ДБ Г. Ягода був звільнений [redacted] посади наркома внутрішніх справ СРСР 26 вересня 1936 р. (того самого дня цю посаду зайняв Єжов) і розстріляний 15 березня 1938 р.. У „Вопросах истории“ Л. Гінцберг відзначив, що авторитарний лад „воцарился [redacted] 1939 г. [redacted] (1997.— № 8.— С. 163).

[156] Кудрявцев Сергій Олександрович (вересень 1903, с. Ніви Тверської губ.) — 1-й секретар Харківського обкому (вересень 1936 — [redacted] січня 1937), 1-й секретар Київського обкому й міськкому (13 січня — 26 вересня 1937), 2-й секретар ЦК КП(б)У (26 вересня 1937 — 22 січня 1938 [?]). Освіта — [redacted] класів Бежецького реального училища. Член партії з вересня 1919 р. 25 квітня 1938 р. засуджений до розстрілу (ЦДАГО України у Києві, ф. 39, оп. 4, № 108, арк. 1—2; ф. 1, оп. 1, № 511, арк. 13; № 32099 ФП / кор. 217, арк. 31—61, 84—86).

[157] Бондаренко Михайло Ілліч (8 вересня 1903, Єлисаветград — 10 лютого 1938, Москва) — 2-й секретар Харківського міськкому (1936—1937), 2-й секретар Київського міськкому (затверджений рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від [redacted] лютого 1937), голова Раднаркому УРСР (затверджений постановою Політбюро від 30 серпня 1937). 17 жовтня 1937 р. був ув'язнений (ЦДАГО України у Києві, № 32099 ФП / кор. 217; ф. 1, оп. 6, № 438, арк. 47; № 455, арк. 3).

[158] Марченко Петро Григорович (29 червня 1909, с. Чупахівка Ахтирського району — 31 липня 1943) — завідуючий відділом партійної пропаганди і агітації Київського обкому КП(б)У. Вступив до партії у 18 років (1927). Ув'язнений 18 липня 1937 р. Одержав 8 років ВТТ. Помер у Севостлазі [redacted] Колимі (ЦДАГО України у Києві, № 31629 ФП / кор. 197, арк. 46—47).

клопотання про помилування, він вказував як один із своїх плюсів те, що він українець! Проти начальника відділення 2 відділу УДБ НКВС УРСР Роберта Тенісовича Бірґеля (народився 1903 р., був ув'язнений 19 лютого 1938 р.) було висунуто звинувачення в „измене родины“[159]. Попередній склад каральних органів таких звинувачень не висував.

Як уже не раз підкреслювали, влада провадила репресії відповідно до марксистсько-ленінської теорії і спрямовувала їх проти „остатков бывших и уничтоженных враждебных классов — бывших дворян, помещиков, буржуев, царских чиновников, офицеров и их детей“. Відповідно до руйнівної комуністичної ідеології організовувались картотеки всіляких обліків. Як вважав А. Авторханов, внаслідок діяльности „алхімічної лабораторії“ (сталінської комісії для ліквідації ворогів народу) „была установлена новая категория совершенно другого порядка [...] — „антисоветски настроенные лица или потенциальные враги советской власти“. Сюди могли потрапити „потомственные пролетарии, стахановской марки колхозники, закоренелые большевики, краснейшие профессора, нашумевшие герои гражданской войны, [...] проститутки из Интуриста [...]“[160]

Щоб переставити машину на нові рейки, за тодішньої розстановки сил і соціальних обставин того часу, потрібна була зміна керівництва. Битву з ягодинським НКВС Сталін виграв. Ще під час слідства у справі Зинов'єва й Каменєва можливості Ягоди були обмежені тим, що секретар ЦК Єжов став куратором правоохоронних органів, і стосунки їхні завдяки Сталіну стали дуже незбалансованими. 23 лютого 1936 р. заступник наркома внутрішніх справ Г. Прокоф'єв доповів генсекові, що під час обшуку у І. Трусова було виявлено й вилучено особистий архів Троцького. На цьому повідомленні стоїть резолюція Сталіна: „Молотову, Ежову. Предлагаю весь архив и другие документы *передать т. Ежову* для разбора и доклада ПБ, а допрос арестованных вести НКВД *совместно с т. Ежовым*“[161] [тут і далі виділено нами.— *С. Б.*].

Якою мірою було почищено чекістів, видно з відношення начальника Окремого відділення 26 Одеського морського прикордонного загону НКВС від 9 листопада 1938 р.: „В связи с тем, что в аппарате Военного Трибунала Пограничных и Внутренних Войск НКВД по Одесской области *из числа работников*, работавших под руководством Бычковского Людвига Викентьевича, за исключением секретаря, *никого не осталось*, свидетельских показаний о вредительской деятельности Бычковского собрать не представляется возможности. Оставшийся секретарь трибунала, ввиду непродолжительной работы совместно с Бычковским как свидетель ничего конкретного дать не может“[162]. Проти більшовицької номенклатури, що не хотіла перебудовуватися, висувались зовсім нові за змістом, небувалі раніше звинувачення. Можна зрозуміти ідеологію, ба навіть психологію чекістів, які називали аґентурні справи — „Воскресшие“, „Распростра-

[159] ЦДАГО України у Києві, № 31089 ФП / кор. 178, арк. 2. Цю формулу знаходимо у постанові про обрання запобіжного заходу 20 лютого 1938 р. у справі його дружини. Постанову підписав помічник оперуповноваженого сержант ДБ Бєляєв, а затвердив Кудрявцев.

[160] Авторханов А. Технология власти.— С. 405.

[161] Ковалев Валентин. Два сталинских наркома.— Москва, [1995].— С. 143.

[162] ЦДАГО України у Києві, № 47545 ФП / кор. 835, арк. 2; № 32428 ФП / кор. 240, арк. 112.

нители“[163], „Осколки“, „Отщепенцы“[164]. 1938 р. датується аґентурна справа з несподіваною, навіть сенсаційною назвою „Враги Украины“[165]. Набрало нового значення поняття „вороги народу“.

Зрозуміла річ, ці зміни позначились на переорієнтації спецслужб. Наявних обліків для нової хвилі репресій стало замало. Колишнє ленінське Політбюро, очевидячки, завчасу не подбало також про реєстрацію представників „ворожих національностей“[166] (поляків, німців, естонців тощо) і не давало чекістам відповідних доручень. Тому, коли справа дійшла до депортацій, довелося використовувати навіть телефонні книги: обліків за національністю НКВС союзний і відповідно республіканські наркомати не мали. І це не відомчий анекдот. 14 квітня 1939 р. колишній начальник ГПУ України (1932 — лютий 1933) Станіслав Реденс зізнавався: „Затем пошла операция по латышам, эстонцам, болгарам, иранцам, грекам и прочим[167]. Минаев, Цесарский прямо говорили: вот такие области дали вот такое количество, [redacted] Вы отстаете, надо нажать, вот в других областях все сознаются, [redacted] Вы вот работать не умеете [...] За время операции по Московской области было арестовано 2500 или 2700 поляков [...] После моего отъезда в Казахстан Заковский провел явно преступную деятельность по этим делам, он за 2 месяца арестовал 12500 человек, причем *аресты проводились по телефонной книжке* [виділено нами.— *С. Б.*], лишь бы фамилия была похожа на польскую, латышскую, болгарскую и т. д.“[168] Викручуючись на слідстві, не розуміючи, чому тепер він сам потрапив до в'язниці, Реденс майже висміщував чекістську практику, вдавав, що не розуміє її логіки. Його все одно розстріляли 22 січня 1940 р. у Москві.

Цікаво нагадати, що [redacted] космополітичній Америці статистика етносів, навпаки, розвивалася [redacted] давніх часів. Уже [redacted] 13-му переписі населення 1913 р., проголошеному прокламацією президента Вільсона Тафта, стояло відповідне питання. Оскільки в урядових переліках не згадувались українці, серби, словаки, хорвати й словінці, представники вказаних національностей [redacted] ініціативи Словенської ліґи скликали у Пітсбурзі нараду, на якій було ухвалено таку резолюцію: „Конскрипція має узглядниити кожну народність зокрема, без огляду, чи вона має політичну самостійність, чи ні“. Було сформовано делеґацію, що зустрілася з президентом Тафтом і директором Цензусового бюро. З ними було полагоджено поправку [redacted] сенаті й палаті представників. „Свобода“ [redacted] цього приводу наголошувала: „Справедливий американський Конґрес Злучених Держав признав нам

[redacted] ЦДАГО України у Києві, № 47545 ФП / кор. 835, арк. 2; № 30499 ФП / кор. 154, арк. 2.

[164] Там само.— № 31137 ФП / кор. 180, арк. 135.

[redacted] Там само.— № 51231 ФП / кор. 35, арк. 102. Її заведено [redacted] Управлінні НКВС по Кзил-Ординській області.

[166] Термін і приклади таких національностей узято з вид.: Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920—1950-ті рр.: Методичні рекомендації.— К., 1997.— С. 14. 1936 р. до Казахстану було переселено „польский [redacted] немецкий националистический элемент“ (ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 16, № 13. Окрема папка, арк. 88).

[167] 10 квітня 1938 р. заступник начальника [redacted] відділу УДБ НКВС УРСР капітан ДБ Грішин сповіщав начальника III відділу УДБ обласного управління НКВС: „При этом направляем материалы на Юрчука Джона-Ивана Николаевича ур[оженца] Румынии [Буковины] для включения [redacted] операцию по румынам“ (ЦДАГО України у Києві, № 59889 ФП / кор. 1540, арк. 10). Юрчука розстріляли 7 жовтня 1938 р.

[168] Документи [redacted] історії НКВД УРСР.— С. 41.

це, що нам належиться; признали нам нашу народну гідність. Американський конґрес признав нам те, що нам відмовляють ляхи і москалі на нашій рідній землі“[169].

Так діяв у СРСР і так перебудовувався за Сталіна ретельно відлагоджений механізм державної „демографічної“ політики. Можемо зробити висновок, що він був докладно продуманий, мав глибоко наукову основу, глобальний характер і певний час працював дуже ефективно.

Кадрові військові. На початку існування більшовицької влади серед найактуальніших практичних завдань було виявлення колишніх військових, насамперед офіцерів царської та добровольчої армій. Для цього застосовувалася звичайна реєстрація чоловічого населення та спеціалізована реєстрація колишніх військових. Так, на допиті 2 лютого 1931 р. один в'язень згадав Вадима Попруженка й Петра Бржезицького: ще до революції, 1915 р., вони разом служили у 70 артбригаді, а востаннє зустрічалися „при регистрации бывших белых офицеров в ГПУ“[170]. Як повідомив лозанський суд (у справі убивці Воровського — Конраді) очевидець А. Осокін, під час цих реєстрацій вишиковувалась черга у тисячу душ: „Каждый спешил подойти первым к... могиле“[171]. Річ у тім, що саме за цими реєстраційними матеріалами провадились розстріли.

Київський погром офіцерів 1918 р. пов'язують з оперним театром. Збереглася розповідь Якова Варфоломійовича Саїнчука 22 жовтня 1930 р., який переказав свідчення про це самовидця — завідувача книгарні Черкаської філії „Книгоспілки“ Івана Іщенка: „Далі розповів мені, що він був сотником якогось полку, що охороняв Центральну Раду, та під час наступу більшовиків був разом з іншими захоплен[ий] в Київі. Всіх цих захоплених судив в Оперному театрі трибунал та засудив усіх до розстрілу. Але в театрі умовились, щоб під час подорожі до місця розстрілу зробити побіг. З театру виводили групами, не пам'ятаю тільки, в кількох чоловік. Іщенко попав в цю групу, яка умовилась тікати. На площі біля пам'ятника Александра [II] [біля Купецького зібрання, тепер філармонія.— *С. Б.*] один з цієї групи істерично закричав, що було сіґналом [так] до побігу. Тоді кинулись всі на варту, почалась метушня, під час якої Іщенкові та ще двом його товаришам [пощастило] втекти. Тікав Іщенко через Купецький сад, стрибнув в провали, напівз[не]притомнів, але зібравши сили, порачкував далі й таким чином врятувався“[172]. Як можна припустити на підставі цієї розповіді, розстріл полонених відбувся там, де в ті тижні більшовики розстрілювали найбільше — в околицях Маріїнського палацу. Якби людей стріляли ближче до Купецького зібрання, сховатись там не було б змоги.

Поділ військових відбувся природним шляхом. Треба сказати, що на початку існування більшовицької влади у Центральній Росії до тих військ-

---

[169] Капітула Дмитро. Три делеґації до Вашинґтону // Ювилейний альманах, виданий з нагоди пятьдесятлітнього ювилею Українського народного союзу / Зредаґував Д-р Лука Мишуга.— Джерзі Сити, Ню Джерзі, 1944.— С. 180—181.

[170] ЦДАГО України у Києві, № 58809 ФП / кор. 1492, арк. 19. Пор.: Тинченко Ярослав. Белая гвардия Михаила Булгакова.— Киев; Львов, [1997].— С. 111—125.

[171] Последние новости.— 1921.— 10 авг. Цит. за: Мельгунов С. П. Красный террор в России...— С. 67.

[172] ЦДАГО України у Києві, № 62022 ФП / кор. 1643, т. 5, арк. 25.

кових, що по-обивательськи не реаґували ані на падіння царату, ані на переїзд більшовицького уряду до Москви, була певна довіра. Як не довіряти, справді, таким чоловікам, офіцерам, які ні на що не реаґували й не зрушилися з місця, вступати до армій Колчака, Денікіна чи Врангеля не поспішали, були колаборантами?! Понад те, більшовики їх явно потребували. Пояснюється це, зрозуміло, передовсім прямим інтересом. Банди, що складались великою мірою з марґінального, люмпенізованого елементу, могли придушити спротив і надовго запам'ятатися. Але більшовикам потрібна була боєздатна армія, що могла б нав'язати світову революцію країнам Західної Європи. Таку армію могли організувати тільки військові-професіонали, нехай обивателі за світосприйманням. І вони її створили. Для досягнення такої високої мети більшовики застосували інститут так званих воєнспеців, які й створили сучасну могутню армію.

Починати, ясна річ, треба було [illegible] обліків. У січні—лютому 1919 р. на території Московського військового округу по цивільних установах було проведено переоблік усіх колишніх офіцерів. Перевірка виявила 3252 особи, себто величезний континґент ще не використаного командного складу. 16 квітня 1919 р. заступник голови Реввійськради республіки Е. Склянський віддав розпорядження про створення при Управлінні справами Реввійськради „Особливої тимчасової комісії для обліку колишніх офіцерів". Управління справами розіслало до всіх центральних управлінь, установ і закладів Московського військового округу наказ зібрати найточніші відомості про всіх співробітників, колишніх офіцерів.

У результаті здійснених заходів було відібрано й відправлено [illegible] діючу Червону армію 559 колишніх офіцерів, серед яких 123 особи мали військові звання від капітана й вище. 225 осіб було призначено на командні посади. Радянських чиновників успішність проведеної роботи захопила. Постановою Ради робітничо-селянської оборони (потім — Рада оборони) від 2 липня 1919 р. було створено „Особую комиссию по учету бывших офицеров" (Особкомучет). Головою цієї комісії призначили голову Центральної комісії у справах полонених і біженців, члена колегії НКВС А. Ейдука, членами стали А. Цимблер, Н. Мучник та інші[173]. Тим самим днем датується інструкція новоствореної комісії, що вийшла за підписом А. Ейдука як постанова Ради робітничо-селянської оборони республіки, [illegible] якій було сказано: „Из состава служащих в гражданских советских учреждениях должны быть по возможности изъяты все быв.[шие] офицеры, особенно же участники войны 1914—1918 гг." Головне завдання запланованої роботи, підкреслювалося далі, полягало [illegible] тому, щоб „выделить всех пригодных для службы [illegible] армии лиц командного состава, исполняющих ныне работу, не соответствующую их опыту [illegible] специальной подготовке или занимающих должности, не требующие специальных знаний военных"[174]. Ці люди й створили радянську армію. Коли минув час, і мавр уже зробив свою справу, настала і його черга. Відповідні дослідження ще не проводились, але можна припустити, що всіх цих „військових спеціалістів" ще раз облікували й ліквідували під час сумнозвісної чекістської операції [illegible]Весна" 1929—1932 рр.

[173] Кавтарадзе А. Г. Военные специалисты [illegible] службе Республики Советов 1917—1920 гг.— Москва, 1988.— С. 137—138.

[174] Там само.— С. 235.

Зовсім інакше — засадничо інакше з самого початку — поставилась влада до колишніх офіцерів „на місцях".

Як відомо, уже на початку 1918 р. банди Муравйова винищували в Києві усіх осіб, пов'язаних зі структурами Центральної Ради, та тих офіцерів старої армії, які намагалися пересидіти, зберігаючи нейтралітет у конфлікті московських більшовиків [redacted] українською владою[175]. Доля тих офіцерів старої царської армії, кого радянські реєстрації застали поза РРФСР, склалась трагічно. Проти радянської влади вони не виступали, але червоних не задовольняло саме їхнє існування, адже від свого нейтралітету вони могли й відмовитися! За оцінками Українського Червоного Хреста, у Києві було вбито тоді 5 тисяч осіб[176]. Це був яскраво виявлений геноцид. З українських генералів у ті страшні дні й тижні загинули начальник Генерального штабу генерал-майор Борис Бобровський (нар. 1868, Полтавщина), генерал-майор Олексій Разгон (нар. 1873), генерал-майор Яків Гандзюк (нар. 1874, Поділля), генерал-майор Яків Сафонів (нар. 1877, Корочанськ), генерал-майор Микола Іванів (нар. ?, Київ). Трохи пізніше, 1919 р., більшовики розстріляли — у Києві генерал-майора Олександра Гречка (нар. ?, Київ), в Одесі військового міністра Української держави генерала-від-інфантерії Олександра Рогозу (нар. 1858), у Чернігові генерал-майора Олександра Дорошкевича (нар. 1874, Київ). Правдоподібно, був розстріляний 1920 р., потрапивши в полон, і генерал-майор Олександр Ревішин[177].

На превеликий жаль, обставини життя численних українських генералів після закінчення бойових дій ще не досліджено. Можна припустити, що майже всі вони закінчили свої дні на еміґрації. На військовій службі у більшовиків опинилися лише генерал-майор Микола Сапожников (нар. 1874), генерал-майор, помічник військового міністра Олександр Лігнау (нар. 1875, Одеса) та генерал-хорунжий Юрій Тютюнник (нар. 1891, Звенигородщина). Лігнау і Сапожников викладали у Військовій академії ім. Фрунзе. Обоє 1931 р. були ув'язнені й загинули. Тютюнник викладав певний час у школі червоних старшин, після чого працював у кіномистецтві. Розстріляли його навіть трохи раніше, 1929 р.[178] Як радянський аґент був розкритий генерал-майор Віктор Сокира-Яхонтов (Яхонтов, нар. 1881, Санкт-Петербурґ), котрий 1921 р. прибув до Варшави, де намагався заґітувати українських воєначальників і Петлюру виїхати [redacted] Україну, щоб

[175] Некрологи російських офіцерів див.: Книга скорби.— С. 153—231.

[176] Некрологи російських офіцерів // Там само.— С. 231. Документ, надісланий до Міжнародного комітету Червоного Хреста в Женеві разом з листом д-ра Юрія Ладиженського, подає [redacted] число. Тут стверджується, що „в феврале 1918 года, в течение нескольких дней, большевики вырезали в Киеве более 2000 русских офицеров [...]" (Доклад Центрального комитета Российского Красного Креста о деятельности Чрезвычайной комиссии в Киеве // Архив Русской революции, издаваемый Г. В. Гессеном.— Берлин, 1922.— [Т.] VI.— С. 340).

[177] Тинченко Яр. Українське офіцерство: Шляхи скорботи та забуття.— К., 1995.— Ч. I.— С. 90—96, 98.

[178] Там само.— С. 92—94, 199; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник.— К., 1998.— С. 175—176. На цивільній посаді служив у більшовиків генерал-хорунжий Олександр Рябінін-Скляревський (ув'язнений 1937 р.; С. 69). 1928 р. він був ученим-архівістом Одеського крайового історичного архіву, позаштатним науковим співробітником Історично-філологічного відділу УАН (Наука и научные работники СССР.— С. 360).

начебто очолити повстання[179]. Отже, трагічно склалася доля й тих генералів, що служили більшовикам. Нагадаю, що із загальної кількости, тобто півтори тисячі генералів та офіцерів царської армії, [redacted] Червоній армії 1919 р. служило 319 (підрахунки генерала А. Байова) чи 334 (підрахунки А. Кавтарадзе) особи[180].

Масового, причому явно організованого характеру, набули, наприклад, убивства військових, що залишились на батьківщині після виходу врангелівського війська на еміґрацію, у Криму [redacted] 1920—1921 рр. Характерно, що умови здачі, які запропонувала Врангелеві реввійськрада Південного фронту, здались Ленінові „непомерной уступчивостью“[181]. У результаті було розстріляно кілька десятків тисяч осіб, — різні автори називають від 50 до 120 тисяч[182]. Збереглися розстрільні справи на 100, 200 й більше офіцерів, що складаються лише з анкет і вироку. Вирок був відомий більшовикам уже наперед. Приклад — розстрільна справа на 287 офіцерів, засуджених у Феодосії на засіданні надзвичайної трійки 4 грудня 1920 р.[183] Ухвала формулювалась так: „Принимая во внимание доказанность [!] обвинения всех вышепоименованных [redacted] количестве двухсот восьмидесяти семи человек как явных [!] врагов трудового народа и контрреволюционеров — расстрелять, имущество их конфисковать“ (арк. 3). Ця справа, яку навіть важко назвати слідчою, складалась із заповнених анкет чотирьох типів: „Анкета для регистрации бывших офицеров и участников белых армий“ (40 питань, див. арк. 4); „Опросный лист Особой Фронтовой комиссии“ (33 питання, див. арк. 8); „Анкета для регистрации бывших участников белых армий“ (15 питань, див. арк. 15); „Анкета-протокол для бывших офицеров“ (20 питань, див. арк. 55).

Так загинуло 287 осіб, ліквідованих незалежно від їхніх відповідей на запитання чотирьох анкет.

Мені відома справа, за якою розстріляно ще 122 особи[184]. Тут знаходимо виразний документ — „Постановление. Чрезвычайная тройка Особого Отдела при Реввоенсовете 6-й армии в составе предс[едате]ля тов. Быстрых и членов т. т. Брянцева и Степ[п]е, постановила: нижепоименованных офицеров [redacted] чиновников Врангелевской армии расстрелять“ (дата: 8 декабря 1920 года, Херсон). У постанові перераховано імена всіх 122 військових, для жодного [redacted] яких не було зроблено винятку. До постанови

[179] Тинченко Яр. Українське офіцерство...— С. 94. З-поміж діячів Білого руху радянська розвідка у вересні 1930 р. завербувала генерал-майора Н. Скобліна, який у вересні 1937 р. узяв участь у викраденні голови „Русского Обще-Воинского Союза“ (РОВС) генерала Є. Міллера, а коли його розкрили, утік до Іспанії (Рутыч [Рутченко] Н. Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России: Материалы к истории Белого движения.— Москва, 1997.— С. 225).

[redacted] Рутыч [Рутченко] Н. Н. Биографический справочник...— С. 11. Натомість у всіх Білих арміях служило принаймні 750 генералів та офіцерів старого Генерального штабу (Там само.— С. 10).

[181] Ленин В. И. РВС Южфронта, 12 ноября 1920 года // Ленин В. И. ПСС.— Москва, 1965.— Т. 52.— С. 6.

[redacted] Литвин А. Л. Красный и белый террор в России, 1917—1922 // Отечественная история.— 1993.— № 6.— С. 55.

[183] ЦДАГО України у Києві, № 4933 ФП / кор. 44. Операцію знищення здійснено здебільшого 27 листопада — [redacted] грудня (І. Петрова арештовано 20 листопада, І. Діденка та П. Стерлядкіна — 26 листопада).

[184] Там само.— № 70262 ФП / кор. 2033.

додано 122 анкети, на кожній з яких — знову ж один і той самий стереотипний напис: „В интересах обороны и укрепления РСФСР [...] расстрелять“. Самі анкети („Опросные листы Особой фронтовой комиссии“) складаються з 33 питань, де питання звичайної „об'єктивки“ чергуються з такими, що виявляють ідеологічні переконання в'язнів (ставлення до Врангеля, втручання західних держав тощо). Ув'язнені (полонені) ставились до цих запитань, певно, з усією відповідальністю, в добрій вірі, що їхня позиція, зміст їхніх відповідей мають якесь значення й відіграють якусь роль, коли вирішуватиметься їхня доля (тобто розглядатиметься справа, хоч, властиво, „справ“-то й не було). Сподіваючись на можливе звільнення, дехто з людей старався, подавав (а їх — вшито) різні документи, якот свідоцтво, видане А. Куссабі-Валеничу з „Особой врачебной комиссии“ (арк. 81), свідоцтва, що С. Молчанов „одержим хроническим катаром дыхательных путей“ (арк. 16), а А. Соєв „состоялъ на служб(е) въ Евпаторійскомъ хирургическомъ лазарет(е) Краснаго Креста“ (арк. 23). Тим „певніше“ 49-річний барон Г. Фітінгоф-Шель покладав надії на свідоцтво, виписане йому на бланку Штабу латиської стрілецької дивізії 17 листопада 1920 р.: „Дано сие *штаб-ротм[истру] Фитинкову* (так) в том, что он от регистрации и заключения в концентрационный лагерь распоряжением Начальника Штаба как *отставной* до особого распоряжения освобожден. Заведывающий Разведкой <підпис>“[185]. Такі документи давали надію на звільнення, паралізували волю. Вояки, що пройшли світову війну, не збунтувалися, не повстали. Мабуть, до самого розстрілу вони ще на щось сподівалися і не розуміли, про що йдеться. Розстріляно їх усіх.

Мешканець Севастополя археолог Є. Веймарн (1905—1990) згадував, що Червона армія захопила це місто в середині листопада 1920 р. Для реєстрації і працевлаштування офіцерам запропонували прийти на міський стадіон. Як тільки вони зібралися, їх підступно оточили, групами вивезли за межі міста й розстріляли[186].

У нагородному списку начальника Особливого відділу Південного фронту Є. Євдокимова, представленого до ордена бойового Червоного прапора, відзначалось: „Во время разгрома армии ген. Врангеля в Крыму тов. Евдокимов с экспедицией очистил Крымский полуостров от оставшихся там для подполья белых офицеров и контрразведчиков, изъяв до 30 губернаторов, 50 генералов, более 300 полковников, столько же контрразведчиков и в общем до 12 000 белого элемента, чем предупредил возможность появления в Крыму белых банд“[187].

Як оповів С. Мельгунов, кримський погром викликав навіть спеціальну ревізію ВЦВК, під час якої було допитано комендантів окремих міст. На своє виправдання вони пред'являли телеграму Бели Куна[188] і секре-

---

[185] ЦДАГО України у Києві, № 70262 ФП / кор. 2033, арк. 216.

[186] Запис І. Піоро (березень 1998 р.). Пор.: Археологія.— 1990.— № 4.— С. 144.

[187] Документ виявлений у РДВА А. Зданевичем. Див.: Литвин А. Л. Красный и белый террор...— С. 55—56. Ю. Шаповал і його співавтори, наводячи додаткові дані, яких немає в А. Литвина, покликаються на Архів Управління СБУ Вінницької області (Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК—ГПУ—НКВД в Україні...— С. 85, 114).

[188] Приїхав до радянської Росії 11 серпня 1920 р. На початку жовтня Реввійськрада РРФСР призначила його членом військової ради Південного фронту, яким командував М. Фрунзе. Після зайняття Криму Кун залишився у Сімферополі як член, а тоді як голова Кримревкому (Желицки Б. Й. [Йожефович] Бела Кун // Вопросы истории.— 1989.— № 1.—

тарки кримської організації РКП Розалії Землячки (Залкінд) з наказом негайно розстріляти усіх зареєстрованих офіцерів та військових чиновників[189]. Джерелом для Мельгунова стали публікації еміґрантської преси. Зокрема, 26 липня 1921 р. власний кореспондент паризьких „Последних новостей" з Константинополя повідомляв: „Прибывшая в Севастополь „Чрезвычайная следственная комиссия" для расследования дела о массовых расстрелах офицеров в ноябре прошлого года установила, что единственным [?!] виновником расстрелов является бывший крымский диктатор Бела Кун. Он разослал во все города Крыма циркулярную телеграмму, предписывающую местным властям „расстрелять всех офицеров, служивших у Деникина и Врангеля и во время германской кампании". Ответственность за точное выполнение приказа Бела Кун возложил на комендантов городов, которые по мере сил и оправдали доверие диктатора"[190].

Якщо зареєстрованого і не вбивали тоді відразу, сама реєстрація означала „заведення справи", що здійснювалось у формі окремого обліку. Протягом кількох років відбувався „затяжний відбір кадрів", у результаті чого, як констатував офіційний документ, в армії та на флоті було підібрано „наиболее ценный и испытанный командный состав". 11 лютого 1925 р. з'явилася постанова ЦВК і РНК СРСР „О снятии с особого учета некоторых категорий бывших белых офицеров и военных чиновников". Індульґенцію одержали, як розуміємо, аж ніяк не всі. Категорій, що знімалися з обліку, було лише дві. Постанова стосувалася колишніх білих офіцерів і військових чиновників, „находящихся к моменту издания настоящего постановления в рядах Рабоче-Крестьянской Красной Армии и Рабоче-Крестьянского Красного Флота", а також „награжденных орденами Красного или Трудового Знамени — как служащих в Красной Армии и Красном Флоте, так и находящихся в запасе"[191].

Ясна річ, і ця постанова діяла лише „до особого распоряжения" і довічною охоронною грамотою не була. Але маємо реальні приклади її застосування. Так, після 1920 р. органи Окремого відділу взяли в Одесі на окремий облік Олександра Олександровича Гаєвського як офіцера царської армії. З цього обліку його знято, — очевидно, лише внаслідок згаданої постанови, — 30 грудня 1925 р. Справу на нього — № 24252 — було припинено[192].

Незважаючи на те, що розстріли Бели Куна й Землячки викликали навіть якусь ревізію, реєстрація та перевірка населення в Криму після

С. 74). Як відзначив Б. Желіцькі, на цих посадах Кун „принимал активное участие в наведении революционного порядка, налаживании мирной жизни и благоустройстве края". До Москви він виїхав у середині січня 1921 р.

[189] Руль.— 1921.— 3 авг.; Мельгунов С. П. Красный террор в России...— С. 66. У березні 1921 р. „за особые труды" Землячка одержала орден Червоного прапора. Минуло багато років, і генерал Кобрісов, персонаж роману, відзначеного 1995 р. Букерівською премією, вимовив річ цілком несподівану: „Да за одно то, что он [Сталін.— *С. Б.*] Белу Куна шлепнул, я бы ему памятник поставил. Этот Бела Кун тридцать тысяч офицеров пленных расстрелял в Крыму" (Владимов Георгий. Генерал и его армия.— Москва, 1997). Цит. за: Печатный орган.— Нью-Йорк, 1998.— Апр.— № 149.— С. 8.

[190] Виновник ноябрьских расстрелов // Последние новости.— Париж, 1921.— 28 июля.— № 392.— С. 3.

[191] Собрание законов и распоряжений.— 1925.— 18 февр.— Отдел I.— № 8.— С. 129.

[192] ЦДАГО України у Києві, № 49896 ФП / кор. 975, арк. 5.

цього не звузилася, а, навпаки, розширилася. Коли минула перша гарячка, почали виловлювати за анкетами. Через вузеньке ситечко пропустили чекісти усе свіже кримське населення. У справі Марії Василівни Бразоль збереглася заповнена 21 грудня 1920 р. „Анкета для регистрации лиц, прибывших в Крым после 1917 года“[193]. Інакше кажучи, після перевірки військових та ревізії, що відбулась після цього, були перевірені також усі цивільні особи.

Зареєструвавши осіб, що прибули до Криму після 1917 р., влада одержала, таким чином, ту інформаційну основу, на якій можна було влаштувати нову чистку. На екстреному засіданні Політбюро ЦК КП(б)У від 30 червня 1921 р. розглядалось питання про Севастополь. У протоколі занотовано: „О Севастополе. Обратиться к Крымскому Областкому с предложением произвести чистку в Севастополе от контр-революционных элементов. Настоящее постановление поручается провести т. Фрунзе в ЦК РКП“[194].

З реєстрацією осіб, що мешкали „на тимчасово окупованій території“ протягом Другої світової війни, зрозуміло. Це вже був, підказують нам, розгул сталінщини. Але, як бачимо, за чверть віку до того [!] більшовицьке керівництво ухвалило рішення зареєструвати всіх військових і причетних до війська, якщо вони прибули в Крим після 1917 р. (читай: тікали від більшовиків) або жили під добровольцями. Так, заступник начальника ОВ (Окремого відділення) 75 стрілецької дивізії й [!] ЛРВ (Лубенського районного відділку) ГПУ Міхейкин 10 лютого 1933 р. сповіщав начальника обласного відділу ГПУ: „По делу „Смелые“. Сообщаем, что Голубовский Петр Антонович — 1876 года рождения из г. Каменец-Подольска — проходит у нас по учету как чиновник военного времени, проживавший на территории, занятой белыми. Другими (так) компрометирующими материалами на него, а также на его сына Петра — мы не располагаем. Вместе с этим — для сведения направляем В[ам] копию послужного списка на Голубовского Петра Антоновича, который действительно работал в Комунхозе в гор. Лубнах. В случае добытия [!] новых данных через н[ашу] агентуру в части выявления политфизиономии интересующих В[ас] лиц — сообщим дополнительно“[195].

Важливим завданням нової влади була поголовна реєстрація всіх чоловіків. Випереджаючи „каральний меч“, разом з тим переслідуючи свої відомчі інтереси, різні установи й організації спішно зайнялись паралельною реєстрацією фахівців, яких буквально вихоплювано з-під ґільйотини. В анкеті Миколи Юлійовича Ваґнера від 25 лютого 1920 р. зазначалося: „От явки по регистрации мужского населения был освобожден как специалист агроном, состоящий на особом учете в Губземотделе — учетная карточка № 88“[196]. Природно, всі прагнули одержати якусь цивільну реєстрацію. Якою мірою колишні царські офіцери боялись обіцяних призна-

[193] ЦДАГО України у Києві, № 39971 ФП / кор. 473, арк. 2—3. Примітка: „За дачу неточных и неправильных сведений заполнитель анкеты несет строжайшую ответственность“. Її справу, розпочату 21 грудня 1920 р. в Окремому відділі м. Судака, зареєстровано під ч. 2: „Дело № 2 Марии Васильевны Бразоль, обвиняемой за побег с белой армией“.

[194] Там само.— Ф. 1, оп. 6, № 13, арк. 126.

[195] Там само.— № 33883 ФП / кор. 515, арк. 5.

[196] Державний архів м. Києва (далі — ДАмК), ф. 18, оп. 2, № 35, арк. 18.

чень на командні посади у більшовицькій армії, свідчать факти. Люди ухилялись від явки навіть після того, як одержували під розписку розпорядження, що закінчувались прямими погрозами: „Неявка в срок по каким-то причинам будет караться судом Революционного военного трибунала как злостное дезертирство“. Щоб цьому запобігти, начальникам цивільних установ та організацій було розіслано циркулярну телеграму з вимогою „под страхом строжайшей ответственности обязать всех сотрудников — бывших офицеров“, призначених для служби [redacted] новій армії, — з'явитись. Автори доповіді, яку [redacted] датою 18 червня 1919 р. подало Управління справами Вищої військової інспекції, вважали за необхідне розіслати цивільному начальству відповідну інструкцію з вказівкою на „репресивні заходи“, що будуть до них застосовані „за возбуждение ходатайств об отсрочках от призыва для бывших офицеров без достаточных на то оснований“. Зрозуміло, що ці заходи мали частковий характер.

Однією з важливих причин, заради яких влада провадила поголовну реєстрацію всіх чоловіків, залишався облік військовозобов'язаних. До перспективи військової служби юнаки завжди ставились по-різному. Серед них, особливо якщо йдеться про нижчі верстви, з одного боку, виявлялось бажання набути військовою службою якогось вищого соціального статусу. Прагнули боїв, перемог, подвигів. Хтось вважав, що у військовій формі більше подобатиметься дівчатам. Навпаки, було багато таких — і то серед цілком позитивних, добропорядних і достойних молодих громадян, — хто [redacted] якихось міркувань чи радше почуттів прагнув від призову ухилитися. Здебільшого це були, мабуть, юнаки, чиї інтереси вже сформувалися, отже, хто відчував виразний потяг до поезії, мистецтва, науки. Згадаймо й Шевченкове:

А у вдови один син,
Та й той якраз під аршин.

Не виняток тут і радянський період. Дуже красномовно свідчить про масштаби ухилянь від мобілізації спеціальна постанова ВУЦВК від 7 березня 1923 р.: „Як виняток із загальних правил, передбачених ст. 81 Кримінального Кодексу УСРР, не притягати до відповідальности громадян, що раніше ухилилися від загального обліку військово-обов'язаних або від обліку військово-обов'язаних осіб командного й адміністративного складу, а також і тих, що не лічаться на облікові через будь-які причини, але з'являться на загальний переоблік військово-обов'язаних у 1923 році, оголошений Революційною Військовою Радою Республіки“[197].

Треба сказати, що [redacted] ці роки провадились ще й інші обліки. Коли Київ зайняли добровольці, було оголошено, що незадовго до евакуації більшовики склали список акторів, музикантів і театральних діячів, що підлягали вивезенню до Москви. У списку нараховувалось близько 170 імен (Собінов, Смирнов, Сибіряков, Кузнецов, Коханський та інші)[198].

Поміщицтво. Як діяла керівна вертикаль, легко простежити за операцією, спрямованою на ліквідацію поміщицтва як класу. Як заведено, вихідне рішення було ухвалене у московському Політбюро. 20 березня 1925 р. Президія ЦВК СРСР (підписи голови ЦВК М. Калініна, секретаря ЦВК А. Єну-

[197] Збірник узаконень та роспоряджень.— 1923.— 24 квіт.— Відділ I.— Ч. 8.— С. 264.— Ст. 139.

[198] „Націонализація“ актеровъ // Русь.— К., 1919.— 1 сент.— № 7.— С. 3.

кідзе та голови Раднаркому СРСР А. Рикова) ухвалила відповідну постанову „136. О лишении бывших помещиков права на землепользование и проживание [redacted] принадлежавших им до Октябрьской революции хозяйствах". Проведені заходи остаточно ліквідували [redacted] СРСР „поміщицтво як клас", зруйнувавши незмірну кількість культурних цінностей, що віками нагромаджувались у маєтках, остаточно знищивши сам поміщицький побут, призвівши до знищення людей. Конкретно постанова проголошувала: „Рабоче-крестьянская советская власть своими первыми декретами отменила полностью и навсегда помещичье землевладение. Вместе с тем рабоче-крестьянская власть предоставила некоторым бывшим помещикам, не проявившим [redacted] то время контр-революционной деятельности, право на надел земли по трудовым нормам и при условии ведения хозяйства без наемного труда, причем зачастую это производилось на основании приговоров сельских обществ. Особое значение рабоче-крестьянская власть придавала культурному ведению хозяйства бывшими помещиками.

Однако, как показал 7-летний опыт, бывшие помещики, оставленные на принадлежавшей им ранее земле, не только не ведут культурного хозяйства, но в большинстве случаев разрушают доверенное им [!] имущество [...] В то же время эта категория землепользователей оказалась непримиримо-враждебной по отношению [redacted] рабоче-крестьянской власти. Значительная часть бывших помещиков стала принимать активное участие [redacted] контр-революционном движении [redacted] [redacted] продолжении 7 лет ведет в деревне явную и скрытую контр-революционную агитацию против мероприятий советской власти, направленных к подъему крестьянского хозяйства, а равно использует и поддерживает пережитки старого режима — покорность и страх перед помещиком — в наиболее отсталых слоях крестьянства [...]

Ввиду изложенного, Центральный Исполнительный Комитет [redacted] Совет Народных Комиссаров Союза ССР, на основании п. „н" ст. 1 Основного Закона (Конституции) Союза ССР постановляют:

1. Бывшие помещики [redacted] дворян [redacted] их семьи лишаются права на землепользование [redacted] проживание [redacted] хозяйствах, принадлежавших им до издания декрета о земле 26 октября 1917 г., [redacted] ныне находящихся полностью или частично в их фактическом пользовании [...]

2. Выселение бывших помещиков и крупных землевладельцев должно быть закончено к 1 января 1926 года, причем в первую очередь производится выселение помещиков [redacted] пограничных губерний [...]"[199]

Цю постанову автоматично продублювали республіканські структури — ВУЦВК та РНК УСРР, видавши спеціальну постанову й інструкцію про здійснення тієї, що надійшла [redacted] Москви. Харківську постанову „Про позбавлення колишніх дідичів, великих землеволодільців і нетрудових орендарів права [redacted] землекористування й проживання [redacted] господарствах, що належали їм перед установленням на Україні Радянської Влади" 9 вересня 1925 р. підписали т. в. о. голови ВУЦВК А. Буценко[200], т. в. о.

[199] Собрание законов [redacted] распоряжений.— 1925.— 3 апр.— Отдел I.— № 21.— С. 257—260.

[200] Зберігся протокол спільного засідання Політбюро ЦК та Президії ЦКК КП(б)У від 22 серпня 1929 р., де розглядали його справу: „8. VIII—29 года Бирман-Беккер Людмилой Андреевной было подано заявление в ЦК КП(б)У [redacted] том, что 22. VII—29 г. [redacted] дачу ВУЦИК'а [redacted] Чугуеве, где она находилась на отдыхе с ребенком, приехал отдыхать председатель

секретаря ВУЦВК М. Лобанов та заступник голови РНК УСРР І. Булат[201].

Читач, який ознайомиться [redacted] цим документом, подумає, що правову державу свого часу побудував не хто, як ті самі більшовики[202]: [redacted]На підставі арт. 8-го постанови Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народніх Комісарів Союзу РСР [redacted] 20-го березня 1925 року „Про позбавлення колишніх дідичів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед Жовтневою Революцією" (Зб. Зак. СРСР за 1925 р., ч. 21, арт. 136) і на розвиток арт. 3-го декрету Всеукраїнського Революційного Комітету [redacted] 5-голютого 1920 року „Про землю" (Зб. Уз. Всеукрревкому за 1920 рік, ч. 1, арт. 13) — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народніх Комісарів УСРР постановили затвердити нижчезазначену інструкцію про позбавлення колишніх дідичів, великих землеволодільців і нетрудових орендарів права на землекористування й проживання [redacted] господарствах, що належали їм перед установленням на Україні Радянської Влади [...]"

Інструкція встановлювала: „Заходи до переведення [redacted] життя постанови Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народніх Комісарів Союзу РСР [redacted] 20-го березня 1925 р. „Про позбавлення колишніх дідичів права на землекористування й проживання [redacted] господарствах, що належали їм пе-

---

Харьковского Окрисполкома т. Буценко. Напился там пьяным, безобразничал, вел себя непристойно в присутствии находившейся там молодежи [redacted] детей, появился в сильно пьяном виде на пляже, [redacted] когда молодежь, бывшая там, ушла, и она вошла в купальню к себе одеться, неожиданно появился Буценко, схватил и изнасиловал ее [...] Президиум ЦКК КП(б)У постановляет: Объявить т. Буценко строгий выговор с предупреждением, снять с ответственной работы на [redacted] года [redacted] внести на очередной Пленум ЦК и ЦКК предложение о выводе т. Буценко из состава членов ЦКК" (ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 16, № 7, арк. 72). Більше рішення ВУЦВК він [redacted] підписував. „Енциклопедія Українознавства" співчутливо інформує: „1929 усунутий; на поч. 1930-их рр. на чолі крайової влади [redacted] Далекому Сході РСФСР, сприяв українізації Зеленого Клину; після 1933 зник [redacted] політ. арени". (Енциклопедія Українознавства.— Мюнхен, 1952.— Т. 1.— С. 199.)

[201] Збірник узаконень та розпоряджень.— 1925.— 30 верес.— Відділ І.— Ч. 67.— С. 797—806.

[redacted] Про всяк випадок відомство заводило зразково-показові справи. 30 квітня 1957 р. датується оглядова довідка з архівно-слідчої справи [redacted] звинуваченням якогось С. Косинського: „В имеющейся [redacted] деле справке от 28.X — 33 г. указано, что Косинский в 1931—33 гг. давал материалы о наличии на Юго-Западной ж. д. к/р вредительской организации с руководящим центром в г. Москве, однако, будучи вызванным [redacted] июне 1933 года в Москву для очных ставок [redacted] увязки его материалов [redacted] данными, имеющимися [redacted] ТО ОГПУ, был уличен в ложных показаниях — оговорах невиновных лиц (л. д. 94—95) [...]

По делу было составлено обвинительное заключение, в котором указано, что Косинский С. С. обвиняется в том, что

1. Занимался провокацией органов ГПУ,

2. Дал ложные сведения о принадлежности к активному участию ряда инженерно-технических работников в шпионско-диверсионной организации на ЮЗЖД, чем отвлек органы ГПУ [redacted] сторону разработки не соответствующих действительности данных (л. д. 158—159).

С обвинительным заключением прокурор ЮЗЖД согласился [redacted] 2.IV — 1934 г. его утвердил (л. д. 159 об.).

Решением судебной тройки при Коллегии ГПУ УССР от 25 мая 1934 года Косинский С. С. был осужден [redacted] 5 годам ИТЛ (л. д. 162)". (ЦДАГО України у Києві, № 46290 ФП / кор. 780, арк. 109—110.)

ред Жовтневою Революцією", покладається на президії округових виконавчих комітетів з тим, щоб до 1-го січня 1926 року були виселені з колишніх маєтків і позбавлені права на землекористування в них всі особи, що підпадають під чинність постанови Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народніх Комісарів Союзу РСР від 20-го березня 1925 року"[203].

Подальші похідні рішення ухвалювали почергово щораз нижчі ланки. Наприклад, на своєму рівні ухвалив утворити відповідну комісію Виконавчий комітет Київщини. Цю комісію — у складі представників ГПУ та прокуратури (Кривенко й Гражуль) — повинен був очолити „завокрземуправління" Кулініченко[204]. „Пролетарська правда" перевела документи у міфологізований понятійний апарат, легкий для введення у масову суспільну свідомість: „[...] цей декрет треба використати для того, щоби остаточно викорчувати всі поміщицькі пеньки [!], що ще залишилися на нашій радянській землі"[205]. Як оголосили, було створено комісію, що має „закінчити всю цю справу" до 1 січня 1926 р. і „звертається за допомогою до районних виконавчих комітетів, сільрад та всіх громадських організацій, а також до окремих осіб [!], щоби вони допомогли виявити всіх колишніх поміщиків-дворян, що ще залишилися по селах". Тут, ясна річ, не йшлося про індивідуальні риси того чи іншого колишнього поміщика, — більшовики прагнули ліквідувати клас. Цю кампанію доповнювала спрямована проти дворян практика Наркомосу: їхні діти, як правило, не могли одержати вищу освіту. Викинуті зі своїх гнізд люди, кращі люди своєї доби, позбавлені громадянських прав, за більшовиків опинялись на марґінесі соціального життя. Індивідуальні трагедії, що супроводили їх надалі, були зовсім не випадкові і не стихійні[206]. Такий, а не інакший розвиток подій більшовики задумали й втілили у життя. Саме в таких акціях якраз і можна бачити розвиток і поглиблення соціальної революції, що по суті означала трансконтинентальний погром.

Члени Центральної Ради. Заслуговує спеціального розгляду доля такої виразної соціальної групи, як члени Центральної Ради. Їхню загальну кількість не установлено. За даними мандатної комісії Шостих Загальних зборів, склад Української Центральної Ради становив 798 осіб. Павло Христюк говорить про 822 мандати, Ісидор Нагаєвський — про 848. У довіднику В. Верстюка—Т. Осташко (1998) подано 126 персональних довідок[207]. Зараз це найповніше зібрання біографічних даних про цих людей, тому в подальшому аналізі візьмемо його за основу. Перевірено також відомості останньої праці, що підсумовує набутки еміґрації, — це фундаментальне п'ятитомне видання „The Encyclopedia of Ucraine" (Vol. I—V), що вийшло в Торонто[208].

[203] ЦДАГО України у Києві, № 46290 ФП / кор. 780, арк. 109—110.

[204] До виселення кол[ишніх] поміщиків // Пролетарська правда.— 1925.— 3 листоп.— № 252 (1263).— С. 6.

[205] Виселення поміщиків на Київщині / Розмова з завОкрЗУ тов. П. І. Кулініченком // Пролетарська правда.— 1925.— 10 листоп.— № 257 (1268).— С. 5.

[206] Див.: Білокінь С. Доля української національної аристократії // Генеза.— К., 1996.— Кн. 1 (4).— С. 132—148.

[207] Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник.— К., 1998.— С. 13.

[208] Далі у покликах на це видання вживаємо скорочення EU. Римські цифри означають том (I — 1984/1985, II — 1988, III—V — 1993 роки видання), арабські — сторінку. Знак питання означає, що дата смерти тієї чи іншої особи видавцям енциклопедії залишилась невідомою.

На жаль, у біографіях київського довідника чимало нез'ясованого, деякі статті закінчуються фразою: „Подальша доля невідома". Можна зауважити очевидні недоробки. Упорядники мали відомості, що були репресовані Михайло Авдієнко (EU. I, 147: ?), Василь Бойко (EU. I, 261: 1938)[209], Сергій Веселовський (EU. V, 592: ?)[210], Антін Драгомирецький (EU. I, 756: ?)[211] та Гаврило Одинець[212]. Ці біографії треба було розробити краще, оскільки існують слідчі справи, за якими кінець біографій з'ясувати найлегше[213]. Що стосується торонтської енциклопедії, то її вадою можна вважати брак чітких критеріїв, що пояснюється браком інформації. Думається, якби відомості про С. Ерастова, Д. Ісаєвича, Г. Одинця, В. Поплавка, І. Пугача та деяких інших осіб були у видавців, вони навряд чи відмовилися б від уміщення відповідних статей.

З падінням Української державности персональний склад Центральної Ради розпався на дві частини — одні залишились на Батьківщині, інші виїхали на еміґрацію, причому дехто з останніх повернувся. Нас цікавитимуть тут, природно, лише ті з них, хто перебував на території, яку контролювали більшовики. Вважається, що в УСРР померли Зиновій Висоцький[214], Олександр Жуковський (EU. V, 855: 1925), Йосип Маєвський

---

[209] Нова рада.— 1917.— 13 лип.— № 87.— С. 1.— Шп. 1; 18 лип.— № 90.— С. 2.— Шп. 2; [illegible] верес.— № 133.— С. 2.— Шп. 5; 28 жовт.— № 174.— С. 2.— Шп. 4; 1918.— 18 трав.— № 79.— С. 2.— Шп. 3; Відродження.— 1918.— 20 лип.— № 91.— С. 4.— Шп. 4; Христюк Павло. Замітки і матеріяли до історії української революції, 1917—1920 рр.— Відень, 1921.— Т. I.— С. 127, 151; 1917 год на Киевщине: Хроника событий.— [К.], 1928.— С. 204, 348; Костюк Гр. Зустрічі і прощання: Спогади.— Едмонтон, 1987.— Кн. I.— Пок.

[210] Відродження.— 1918.— 2 серп.— № 102.— С. 4.— Шп. 2; Державний вістник.— 1918.— [illegible] верес.— № 44.— С. 3.— Шп. 1; Відродження.— 1918.— 6 жовт.— № 153.— С. 5.— Шп. 2; [illegible] листоп.— № 180.— С. 5.— Шп. 2; Робітниче слово.— 1919.— 2 січ.— № 426.— С. 3.— Шп. 4; Робітнича газета.— 1919.— 17 січ.— № 435.— С. 3.— Шп. 1; 19 січ.— № 437.— С. 4.— Шп. 4; Промінь.— 1919.— 26 верес.— № 10.— С. 1.— Шп. 4; Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. I.— С. 102, 127, 135; Т. II.— С. 169; 1917 год на Киевщине...— Пок.; Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле, 1901—1914 роки.— Винипеґ, 1949.— С. 16, 27; Туркало Кость. Спогади.— Нью-Йорк, 1978.— С. 92.

[211] Нова рада.— 1917.— 6 жовт.— № 155.— С. 3.— Шп. 3; 1918.— 10 квіт.— № 54.— С. 3.— Шп. 2; Відродження.— 1918.— 19 груд.— № 214.— С. 2.— Шп. 6; 1917 год на Киевщине...— С. 21; Мазепа Ісаак. Україна в огні й бурі революції.—[Б. м.], 1950.— Т. I.— С. 61, 78, 132—137, 203; Т. II.— [Б. м.], 1951.— С. 37; Майстренко Іван. Історія мого покоління.— Едмонтон, 1985.— Пок.

[212] Гелій Снєгірьов зацитував у своїй знаменитій книзі нарис Д. Прикордонного й О. Купріна „Живуть на світі Одинці" (Радянська Україна.— 1962.— 30 груд.): „Бурхлива діяльність селянського самородка обірвалася несподівано в дні лютого розгулу служителів культу Сталіна [...] Далеко, десь аж під Актюбінськом опинився Одинець [...] Через сім років хворий і розбитий повернувся Гаврило в Биковню під Києвом. Жив з дітьми в землянці. Писати вже не міг і все просив Наталку:

— Я продиктую, а ти запиши, донечко, треба ж розповісти людям, як мене хотіли зробити ворогом народу" (Снєгірьов Гелій (Євген). Набої для розстрілу та інші твори.— Нью-Йорк; Торонто, 1983.— С. 208—210).

[213] Вадою видання треба вважати й цілковите іґнорування матеріалу бібліографічного. Помилково надрукований підзаголовок „Бібліографічний довідник" показує, якою мірою цього матеріалу бракує.

[214] Нова рада.— 1917.— 4 черв.— № 55.— С. 2.— Шп. 1; Воля.— 1917.— 10 верес.— № 9.— С. 7.— Шп. 2; Народна воля.— 1918.— 19 берез.— № 31.— С. 3.— Шп. 6; 5 трав.— № 67.— С. 2.— Шп. 4; Державний вістник.— 1918.— 24 жовт.— № 62.— С. 1.— Шп. 4; Відродження.— 1918.— 19 груд.— № 214.— С. 3.— Шп. 7; 20 груд.— № 215.— С. 2.— Шп. 3; Робітнича газета.— 1919.— 7 січ.— № 430.— С. 6.— Шп. 1; Україна.— 1919.— 18/5 січ.— № 4.— С. 2.— Шп. 7; Стахів Матвій. Україна в добі Директорії УНР.— Скрентон, 1962.— Т. 1.— С. 177—178; Майстренко Іван. Історія мого покоління.— Пок.

(EU. III, 271: ?)[215], Прокіп Понятенко (EU. IV, 140: ?)[216] та Віктор Поплавко, але як реально склалась їхня доля, упорядники київського довідника не знають. Такий сучасний рівень української біографістики.

Криваву різанину, якої Київ не бачив з часів Андрія Боголюбського, війська Муравйова справляли в українській столиці починаючи з 9 лютого 1918 р. Як уже згадано, тоді загинули члени Центральної Ради Леонард Бочковський[217], Олександр-Богдан Зарудний (EU. V, 823: лютий 1918, Київ)[218] та Ісаак Пугач (редактор „Народної волі“)[219]. Назвавши лише імена Зарудного й Пугача, Павло Христюк пояснив їхню загибель непоінформованістю про виїзд уряду[220]. Так само й Дорошенко, зазначаючи, що з українських діячів „загинуло лиш кілька людей, здебільшого випадково“, пояснив це тим, що „у більшовиків ще не було добре поставленої розвідки“[221].

Жертвою одного з таємничих убивств тих років став генеральний секретар освіти Іван Стешенко (EU. V, 51: 30 липня 1918, Полтава)[222]. Відповідальна й „резонансна“, як тепер кажуть, посада притягувала до нього пильну увагу людей різних настроїв. „Всім відомо, — читаємо в одному з

---

[215] Нова рада.— 1917.— 13 верес.— № 136.— С. 1.— Шп. 5; Народна воля.— 1917.— 17 жовт.— № 125.— С. 1.— Шп. 4; Нова рада.— 1917.— 12 листоп.— № 184.— С. 2.— Шп. 4; С. 3.— Шп. 1; 1917 год на Киевщине...— Пок.; Дорошенко Д. Історія України, 1917—1923 рр.— Ужгород, 1932.— Т. 1.— Пок.

[216] Нова рада.— 1917.— 30 серп.— № 125.— С. 3.— Шп. 5; 1918.— 6 берез.— № 27.— С. 2.— Шп. 2; Відродження.— 1918.— 12 лип.— № 85.— С. 3.— Шп. 3; Україна.— 1919.— 2 лют.— № 16.— С. 1.— Шп. 6; Мазепа Ісаак. Україна в огні й бурі революції.— Т. II.— С. 107; Т. III.— С. 14—15, 126; Коллард Юрій. Спогади юнацьких днів.— Торонто, [1972].— С. 44, 75, 83, 86.

[217] Народна воля.— 1918.— 20 берез.— № 32.— С. 4.— Шп. 3; Нова рада.— 1918.— 22 берез.— № 39.— С. 1.— Шп. 4; Відродження.— 1918.— 13 серп.— № 111.— С. 1.— Шп. 1; 13 верес.— № 135.— С. 7.— Шп. 2; Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. II.— С. 149.

[218] Нова рада.— 1917.— 22 жовт.— № 169.— С. 3.— Шп. 3; Нова рада.— 1918.— 22 берез.— № 39.— С. 1.— Шп. 4; Народна воля.— 1918.— 20 берез.— № 32.— С. 4.— Шп. 3; Відродження.— 1918.— 13 верес.— № 135.— С. 7.— Шп. 2; Нова рада.— 1918.— 31 жовт.— № 201.— С. 3.— Шп. 3; Русова Софія. Мої спомини.— Львів, 1937.— С. 208.

[219] Народна воля.— 1918.— 28 лют.— № 19.— С. 1.— Шп. 1; Народна воля.— 1918.— 19 берез.— № 31.— С. 2.— Шп. 2—4; Народна воля.— 1918.— 22 берез.— № 34.— С. 2.— Шп. 3; Нова рада.— 1918.— 22 берез.— № 39.— С. 7.— Шп. 4; Народна воля.— 1918.— 28 берез.— № 39.— С. 2.— Шп. 2; Відродження.— 1918.— 13 серп.— № 111.— С. 1.— Шп. 1; Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. I.— С. 123, 128, 137, 139; Т. II.— С. 128, 149; Дорошенко Д. Історія України...— Т. I.— С. 53, 83, 294, 364.

[220] Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. I.— С. 128.

[221] Дорошенко Д. Історія України...— Т. I.— С. 294.

[222] Білецький Леонід. Іван Стешенко // Вільна українська школа.— 1918—19 шк. р.— Серп.— № 1.— С. 1—3; Коваленко Гр. На спомин борця за вільну рідну освіту І. М. Стешенка.— Полтава, 1919.— [illegible] с. (Промова в театрі у день пам'яті І. М.); Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. I.— С. 78, 102, 121, 136; Т. II.— С. 60, 201; Є. [фремов С.] Стешенко // Україна.— 1924.— Кн. 3.— С. 188—189; [Сірополко Ст.] І. М. Стешенко // Життя і знання.— Львів, 1928.— Ч. 10—11.— С. 323—324 (див.: Там само.— Ч. 12.— С. 384); Тулуб Олександер. Іван Стешенко // Україна.— 1929.— Груд.— Кн. 38.— С. 92—104; Дорошенко Д. Історія України...— Пок.; Ротач Петро. Матеріали до українського біографічного словника: Літературна Полтавщина // Архіви України.— 1969.— Січ.—лют.— № 1 (93).— С. 105—106; Чмырь С. Стешенко И. М. // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия.— Москва, 1996.— С. 594—595.

некрологів, — скільки образ прийняв І. М. від ворогів України і „чорносотенців“, і „соціялістів“ з „К[иевской] Мыслі“, і — сором згадати — від декого з „свідомих“ українців за свою щиру діяльність. Ім'я його не сходило з уст доброчинних російських учителів. Коли прийшли „більшовики“ [Муравйова], вони кинулись розшукувати І. М., щоб повести його під розстріл. Зімою, в страшну завірюху подався І. М. пішки з Київа... і врятувався на той раз від більшовицьких куль...“[223] Невідомі злочинці настигли його пізніше і в іншому місці. Двома пострілами з револьвера його було смертельно поранено пізно ввечері 31 липня 1918 р. у Полтаві на Куракінській вулиці. Він ішов з вокзалу разом зі сином до знайомих на ніч. На другий день вранці І. Стешенко помер у лікарні, не прийшовши до тями[224]. Згадуючи померлих тоді Мочульського й Нарбута, письменниця Галина Журба казала: „Це було особливо боляче після недавнього вбивства Олександра Мурашка, що загинув з рук „невідомих“ бандитів. В дійсності московсько-більшовицька рука нищила пляново українських діячів культури, як-от Стешенка та інш.“[225] Цікаво, що тільки раз, і то саме у випадку зі Стешенком, убивство узяли на себе більшовики. Хоч у липні 1918 р. Полтава перебувала на території гетьманської Української держави, у постанові на арешт його дружини Оксани Стешенко (1941), яку підписав нарком ДБ Мешик, було зазначено достеменно: „Муж Стешенко в прошлом являлся министром просвещения при Центральной раде (убит Красными войсками в 1918 году)“[226]. На допиті 22 липня 1941 р. слідчий добивавсь у Оксани Михайлівни: „Следствию известно, что ваш муж Стешенко был убит в 1918 году войсками Красной Армии как гетманский министр [sic!], так ли это?“[227]

Ще на початку квітня 1918 р. лікар з Одеси, член ЦК партії соціалістів-самостійників Іван Луценко (EU. III, 211)[228] виступив на Малій Раді у справі розстрілу Євгена Нероновича[229]. Він не сподівався тоді, що невдовзі загине й сам. Обставини його загибелі розповів його товариш з Українського генерального військового комітету Володимир Кедровський. Наступного, 1919 року, відходячи під ударами Червоної та Денікінської армій, Українська армія опинилась у „чотирикутнику смерті“. Бракувало набоїв. Недалеко від Старокостянтинова, коли Луценків гайдамацький загін атакував більшовицький панцерний потяг, налетіла більшовицька

---

[223] [Сірий Юр.] Пам'яти І. М. Стешенка // Книгарь.— 1918.— Серп.—Верес.— Ч. 12—13.— Стовп. 684—685.

[224] Рахнюк М. † Іван Матвієвич Стешенко // Кооперативна зоря.— К., 1918.— 31 серп.— № 9—12.— С. 8.

[225] Журба Галина. Від „Української хати“ до „Музагету“: Люди й події // Слово / Збірник I.— Нью-Йорк, 1962.— С. 466.

[226] ЦДАГО України у Києві, № 55066 ФП / кор. 1252, арк. 1.

[227] Там само.— Арк. 14—15.

[228] Відродження.— 1918.— 23 жовт.— № 166.— С. 5.— Шп. 3; 24 груд.— № 218.— С. 3.— Шп. 6; С-кий А. Світлій пам'яти Івана Митрофановича Луценка // Український Сурмач.— 1922.— Ч. 15.— С. 2; Ч. 20.— С. 3; Дорошенко Д. Історія України...— Т. I.— Пок.; Гайдучок С. Зв'язки галицьких Соколів з наддніпрянцями перед війною // Літопис Червоної Калини.— 1937.— Ч. 7—8.— С. 21—24; Кедровський Володимир. 1917 рік.— Вінніпеґ, 1967.— Т. I.— Пок.

[229] Відродження.— 1918.— 7 квіт.— № 10.— С. 3.— Шп. 5; Народна воля.— 1918.— 7 квіт.— № 47.— С. 2.— Шп. 1—2.

кіннота. Мало хто з українців вирвався зі залізного кільця кіннотників. „Тяжко поранений Луценко сховався поміж палями, зложеними біля залізниці, але більшовики знайшли його і порубали на шматки“[230]. „Енциклопедія Українознавства“ інформує про смерть Луценка інакше: „Загинув *літом* 1919 на посту військ. лікаря під час боїв за зал. станцію Антоніни на Волині“ (Т. IV.— С. 1386). Англомовна енциклопедія Кубійовича—Струка датує цю подію 25 березня 1919 р., м. Полонне Новоград-Волинського повіту.

Невдовзі „в порядку червоного терору“ загинув Володимир Науменко (EU. III, 566: 8 липня 1919)[231]. ВУЧК заарештував Науменка 7 липня 1919 р., а вже наступного дня Лаціс, Яковлєв, Вітліцький та Іванов, члени колегії ВУЧК, вирішили: „Расстрелять, приговор привести в исполнение в 24 часа“[232]. 9 липня Президент УАН В. Вернадський та неодмінний секретар УАН А. Кримський звернулись до комісара Наркомосу з клопотанням про його звільнення, але вони запізнилися.

Перебуваючи під домашнім арештом більшовиків[233], 11 квітня 1919 р. у Чернігові помер Ілля Шраґ (EU. IV, 673: 11 квітня 1919, Чернігів)[234]. У серпні 1919 р.[235] у Києві був розстріляний ЧК Кузьма Корж (EU. II, 620: 1919, Київ) як „один з головних керівників петлюрівської змови“[236]. Дуже характерно склалась доля Всеволода Голубовича (EU. II, 212: ?). Лише 1919 р. більшовики забирали його двічі, а у серпні 1920 р. його арештував кам'янець-подільський ЧК. Засуджено його на п'ять років примусової праці в концтаборах, але у зв'язку з амністією ВУЦВК 6 жовтня 1921 р. його звільнили, зобов'язавши щотижня приходити на реєстрацію до міліції. Якийсь час він поневірявся, не мав роботи. Нарешті став завідуючим відділом капітального будівництва ВРНГ, але був ув'язнений знову у справі

---

230 Кедровський Володимир. Іван Митрофанович Луценко // Кедровський В. Обриси минулого.— Нью-Йорк, 1966.— С. 56—57.

231 Див.: Зайцев Павло. В. П. Науменко // Книгарь.— 1919.— Ч. 25—26; Арешт вбивці В. П. Науменка // Промінь.— 1919.— 26 верес. / 9 жовт.— С. 10; Житецький Ігнат. В. П. Науменко // Книжний вістник.— 1919.— Квіт.—черв.— Кн. 2.— С. 99—100; Д-[орошен]ко Д. В. П. Науменко // Хліборобська Україна.— Відень, 1920—1921.— Ч. II, III і IV.— С. 256—258; Україна.— 1924.— Кн. 3.— С. 187; Ільєнко Іван. Володимир Науменко // Літературна Україна.— 1992.— № 31; Чмырь С. Науменко В. П. // Политические партии России.— С. 384—385.

232 Ільєнко Іван. „Приговор привести в исполнение в 24 часа“ // Літературна Україна.—1992.— 13 серп.— С. 6.

233 Автор некролога, до якого вмонтовано докладну Шраґову автобіографію, — Сергій Єфремов — твердив, що помер він насправді від „звичайної застуди“ (Єфремов Сергій. Памяти І. Л. Шрага // Наше минуле.— 1919.— Січ.—квіт.— Ч. 1—2.— С. 140).

234 Єфремов С. Памяти І. Л. Шрага.— С. 123—140; Марголин Арнольд. Украина и политика Антанты: Записки еврея и гражданина.— Берлин, [1921].— С. 18, 20—21, 45, 47 (видання присвячене Шраґові); Русова Софія. Мої спомини.— Львів, 1937.— С. 61—62, 68, 70, 84, 144—145; Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле.— С. 43, 45, 72, 80—81, 85, 86; його ж. Мої спомини про недавнє-минуле, 1914—1920. Вид. 2.— Мюнхен, 1969.— Пок.; Демченко Тамара, Курас Григорий. Друг еврейского народа // Еврейский вестник.— 1997.— Сент.— № 17—18 (133—134).— С. 6.

235 Цю дату знаходимо в багатьох джерелах: Чечель Мик. Памяти погибших товаришів: Кузьма Корж // Борітеся — поборете!— Відень, 1920.— Жовт.— № 2.— С. 63—64; Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. I.— С. 139; Т. II.— С. 124; Т. III.— С. 23; Т. IV.— С. 179; На защите.— 1971.— С. 120—121. Кость Туркало твердив, що його розстріляно 1921 р. (Туркало Кость. Тортури.— Київ; Нью-Йорк, 1963.— С. 13).

236 Азовський І. Памяти Кузьми Коржа // Рада.— 1919.— 18 верес.— № 3.

„Українського Національного Центру". 2 січня 1932 р. Голубович був засуджений на десять років позбавлення волі у концтаборах. 7 лютого 1932 р. колегія ОГПУ СРСР зменшила строк покарання до шести років. З урахуванням попереднього ув'язнення влітку 1937 р. строк закінчився. 2 червня НКВС порушив клопотання перед Президією ЦВК СРСР про продовження ув'язнення, — йому додали ще п'ять років. 16 травня 1939 р. він загинув у ярославльській тюрмі[237]. Відпустити його на свободу більшовики ніяк не могли.

1924 р. у справі „Центру дій"[238] проходили двоє членів Центральної Ради — брати Костянтин Прокопович (2 квітня 1877)[239] та академік УАН Микола Прокопович (2 лютого 1866)[240] Василенки (EU. V, 560: 3 жовтня 1935). Микола Прокопович хворів, тому його узяли останнім — 24 вересня 1923 р. Внаслідок різних клопотань 14 жовтня його випустили, але знову взяли під варту у перший день процесу — 17 березня 1924 р. 8 квітня було оголошено вирок. Обох Василенків було засуджено на 10 років позбавлення волі. 24 листопада Миколу Прокоповича звільнили, і він помер 3 жовтня 1935 р. у Києві[241]. Його молодший брат залишався в ув'язненні. Протягом подальших років як підневільний він працював по різних установах[242]. 1937 р. його заарештували вдруге у Вінниці. Коли почалась війна, Костянтина Прокоповича Василенка розстріляли як політичного (кримінальних випущено).

Справа „Спілки визволення України" захопила сімох членів Центральної Ради[243]. У липні 1929 р. був ув'язнений Сергій Єфремов (EU. V, 764: 10 березня 1939)[244], 17 липня Володимир Чехівський (EU. I,

---

[237] Туркало К. „Факты" г. А. Дикого // Новое русское слово.— 1954.— 29 окт.; Васильев С. А. О В. А. Голубовиче // Новое русское слово.— 1954.— 3 нояб.; Болабольченко Анатолій. Всеволод Голубович і „справа УПСР".— К., 1993.— С. 52.

[238] Дело Киевского областного „Центра действия".— К., 1927.— XII.— 820 с.

[239] Гурток „плеханівців" // Рада.— 1919.— 11/24 верес.— № 8 (35).— С. 2.

[240] Нова рада.— 1918.— 17 груд.— № 235.— С. 2.— Шп. 4; Марголин Арнольд. Украина и политика Антанты.— С. 24, 61, 66; Наріжний Симон. М. П. Василенко і його наукова діяльність.— Львів, 1936; Полонська-Василенко Н. Микола Прокопович Василенко — його життя та наукова діяльність // Український історик.— 1966.— Ч. 11—12.— С. 41—51; Николаевский Б. И. Русские масоны и революция.— [Москва], 1890.— С. 54, 67, 69; Чмырь С. Василенко Н. П. // Политические партии России.— С. 106—107.

[241] Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвєєва Л. В., Усенко І. Б. Микола Прокопович Василенко.— К., 1991.— С. 245—246.

[242] За відомостями дочки, з 1 вересня 1925 р. по 29 липня 1929 р. К. Василенко працював діловодом Центральної амбулаторії при Центральній лікарні виправно-трудових установ м. Києва, з 1 квітня 1930 р. по 15 серпня 1931 р. — відповідальним рахівником колгоспу ім. Сталіна в с. Заїмках Кежемського району, з 1 жовтня 1931 р. по 14 січня 1932 р. — рахівником Єнісейської міжрайонової контори „Союзм'ясо", з 19 березня до 20 серпня 1932 р. — бухгалтером заводу „Північна Баварія" у Білгороді, з 1 січня по 1 серпня 1933 р. — бухгалтером київської Жовтневої лікарні, а потім — головним бухгалтером ЗРК бучанських цегелень.

[243] Пристайко В., Шаповал Ю. Справа „Спілки Визволення України": Невідомі документи і факти.— К., 1995.— 447 с.

[244] Осьмачка Т. Академік С. О. Єфремів: Спогади // Українські вісті.— 1946.— 31 жовт.; Подоляк Б. Сергій Єфремов // Сучасна Україна.— 1951.— 14 жовт.— Ч. 21.— С. 9; Розмай О. Доля Академіка // Календар Відродження на 1952 рік.— Буенос-Айрес, 1951.— С. 143—145; Татусь Михайло. Доля академика С. О. Єфремова // Спілка Ви-

407: ?)[245], 23 липня Андрій Ніковський (EU. III, 600: 1942)[246], 27 липня Йосип Гермайзе (EU. II, 141: ?)[247], 17 серпня Григорій Голоскевич (EU. II, 207: осінь 1934, Тобольськ), 26 серпня Валентин Отамановський (EU. III, 738: 1964, Харків), і остання з цієї групи — 15 січня 1930 р. — Людмила Старицька-Черняхівська (EU. V, 19: 1941)[248]. Ніковський відбував строк у соловецьких таборах. Вийшовши на волю 21 квітня 1940 р., він приїхав у Ленінград до своєї дочки. Юрій Меженко оповідав, що на початку війни Ніковський приходив до нього, просив допомогти влаштуватись на службу. Меженко вважав, що Ніковський помер на початку блокади[249]. Дмитро Нитченко занотував розповідь Сергія Титаренка про долю Г. Голоскевича — його заслання до Тобольська після ярославльської в'язниці та кількох років табору: „Його дружина збиралась відвідати його, але незабаром дістала від нього пакунки [illegible] речами чоловіка. А потім дістала й телеграму про те, що Голоскевич помер від хвороби серця. Це було, як розповідав Титаренко, восени 1934 р. Згодом дружина Голоскевича поїхала сама до Тобольська, щоб упорядку-

---

[illegible] України / Збірник 1.— Мюнхен, 1953.— С. 43—52; Овчаренко Марія. Сергій Єфремов // Овид.— 1960.— Ч. 4—5 (110). Скорочений передрук: Спілка Визволення України / Збірник 2.— С. 84—89; її ж. Сергій Єфремов [illegible] літературознавець // Записки НТШ.— Париж; Чікаґо, 1962.— Т. 173.— С. 127—184; Полонська-Василенко Н. С. О. Єфремов: Спогади // Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді: Спогади, документи й матеріяли про діяльність / Збірник 2.— Нью-Йорк; Мюнхен, 1964.— С. 90—100; Антонович М. До взаємин М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим // Український історик.— 1975.— Ч. 45—46.— С. 91—99; Рубчак Богдан. Літературна критика Сергія Єфремова // 125 років київської української академічної традиції, 1861—1986 / Збірник.— Нью-Йорк, 1993.— С. 443—515; Білокінь Сергій. Заборонена тема? [Про масонство] // Народна газета.— 1995.— Квіт.— № 16 (197).— С. 4.

245 Архів Служби безпеки України, № 67098 ФП, т. 47; Марголин Арнольд. Украина [illegible] политика Антанты.— С. 20, 22, 69, 98—99, 101, 104, 123—124, 137; Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. III.— С. 134; 1922.— Т. IV.— С. 20—21, 31, 33, 35, 38—40, 43, 92, 95, 97, 99—100, 108, 149, 160; Цегельський Лонгин. Від леґенд до правди.— Нью-Йорк; Філадельфія, 1960.— С. 195—198, 200, 260, 262—263, 265, 268, 284—289, 295, 303; Бурко Демид. Володимир Чехівський // Українське Православне Слово.— 1960.— Ч. 11.— С. 8—12; див. те саме: Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква — вічне джерело життя.— Саут-Бавнд-Брук, 1988.— С. 333—344; Спілка Визволення України / Збірник 2.— С. 117—124; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле...— Пок.

246 Андрій Ніковський // Народна воля (Скрентон).— 1985.— 24 жовт.— Ч. 41.— С. 9; Гирич Ігор. „Люде смертні, народи вічні" // Старожитності.— 1995.— Ч. 1—2 (68—69).— С. 7; Чмырь С. Никовский А. В. // Политические партии России.— С. 395—396. Опубліковано уривок з його свідчень: Ніковський А. Масонство в Росії перед революцією і [illegible] початку війни // Генеза.— К., 1996.— Кн. 1 (4).— С. 149—160.

247 Підгайний Семен. Українська інтеліґенція [illegible] Соловках: Спогади 1933—1941.— [Б. м.], 1947.— С. 64—66.

[illegible] Данилевська Н. Загублений рід Старицьких-Черняхівських-Стешенків // Визначні жінки України.— [Б. м.], 1950.— С. 35—64; Полонська-Василенко Наталія. Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська // Українська літературна газета.— 1960.— Ч. 6 (60).— С. 4, 6; Ч. 7.— С. 9—10; Ч. 8.— С. 7 (Передрук: Спілка Визволення Украї[illegible] / Збірник 2.— С. 101—105); Білокінь С. Із родини велетнів // Літературна панора[illegible] 1989.— К., 1989.— С. 227—236.

249 Коментуючи видання листів Б. Антоненка-Давидовича, Д. Чуб зазначив, що А. Ніковський 1942 р. загинув у в'язниці (200 листів Б. Антоненка-Давидовича.— Мельборн, 1986.— С. 167.— Прим.).

вати могилу. Там вона довідалась, що речі й телеграму надіслав їй сам Голоскевич і що в день смерти його запросили були знайомі до театру, але він відмовився. А увечері, розрахувавшись з господарями за мешкання, він лишив якийсь лист для НКВС, куди він мусив трохи не щодня ходити на реєстрацію, й пішов з дому. Вночі він повісився у міському парку“[250].

За справою „Українського Національного Центру“ було заарештовано 50 осіб. Членів Центральної Ради ця справа забрала найбільше: 2 березня 1931 р. „одномоментно“ узяли чотирьох — Всеволода Голубовича (EU. II, 212: ?), Василя Мазуренка (EU. III, 356: ?)[251], Павла Христюка (EU. II, 496: ?) й Миколу Чечеля (EU. I, 406: ?), 1 квітня 1931 р. арештовано правника Миколу Григоровича Левитського (EU. III, 102: 1935; не плутати з кооператором Миколою Васильовичем Левитським), який від імені УНР підписав мир у Бресті, 27 квітня — Аркадія Степаненка (EU. V, 45: ?)[252]. Заарештували також Дмитра Коліуха (EU. II, 587: бл. 1937), Миколу Любінського (EU. III, 173: 1930-ті), Миколу Стасюка (EU. V, 21: ?) й Миколу Шраґа (EU. IV, 674: 1 лютого 1970), сина згадуваного Іллі Шраґа. Строк ув'язнення давали невеликий — від трьох до шести років. Відгалуженням справи „УНЦ“ стала справа УВО, за якою 1934 р. розстріляли члена Центральної Ради Анатолія Пісоцького (Андрія Річицького; EU. IV, 367: 1934, с. Баштанка Миколаївської обл.)[253]. У подальші роки 33 особи, що проходили у справі „УНЦ“, були знову ув'язнені за „антирадянську діяльність“ і „шпигунство“. Із них 21 було розстріляно, а 12 одержали нові строки[254]. Тепер стало відомо, що Микола Левитський 1935 р. помер в одному з концтаборів Красноярського краю, Миколу Чечеля розстріляли 9 вересня

---

250 Нитченко Дмитро. Від Зінькова до Мельборну: Із хроніки мого життя.— Мельборн, [1990].— С. 321—322. Григорій Голоскевич відомий як упорядник правописного словника, що зазнав на еміґрації до десятка видань.

251 Нова рада.— 1917.— 24 жовт.— № 170.— С. 2.— Шп. 5; Народна воля.— 1918.— 8 берез.— № 24.— С. 3.— Шп. 4—5; Нова рада.— 1918.— 20 берез.— № 37.— С. 3.— Шп. 3; Відродження.— 1918.— 15 верес.— № 137.— С. 7.— Шп. 1; Державний вістник.— 1918.— 21 верес.— № 50.— С. 1.— Шп. 2; Відродження.— 1918.— 15 груд.— № 210.— С. 3.— Шп. 2; 19 груд.— № 214.— С. 2.— Шп. 7; Робітнича газета.— 1919.— 7 січ.— № 430.— С. 4.— Шп. 2; 11 січ.— № 431.— С. 3.— Шп. 3; Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. II.— С. 201; Т. III.— С. 50; Т. IV.— С. 20, 50, 160; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні.— [Б. м.], [1926].— Т. I.— С. 56, 99, 100. 106, 250, 255—256; Лотоцький О. Сторінки минулого.— Варшава, 1933.— Ч. 2.— Пок.; Коллард Ю. Спогади юнацьких днів.— Пок.; Суровцова Надія. Спогади.— К., 1996.— Пок.

252 Народна воля.— 1917.— 7 жовт.— № 117.— С. 2.— Шп. 4; 1918.— 1 січ.— № 185.— С. 1.— Шп. 2; 3 лют.— № 14.— С. 2.— Шп. 4; Нова рада.— 1918.— 10 берез.— № 31.— С. 2.— Шп. 2; Народна воля.— 1918.— 28 берез.— № 39.— С. 2.— Шп. 4; Нова рада.— 1919.— 24 січ.— № 16.— С. 3.— Шп. 3; Життя Поділля.— 1919.— 11 берез.— № 69.— С. 2—3; Промінь.— 1919.— 10 листоп.— № 44.— С. 2.— Шп. 2; Україна.— 1920.— 7 серп.— № 127.— С. 1.— Шп. 3; Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. I.— С. 24, 128; Т. II.— С. 69; Т. IV.— С. 14, 65, 74, 108—112, 114—115, 123, 149, 156, 176; Мазепа Ісаак. Україна в огні й бурі революції.— Т. I.— С. 115, 127, 135—136, 140—142, 145, 147—149, 153, 157, 164, 166; Т. II.— С. 37, 191, 195, 202—203; Т. III.— С. 174; Стахів Матвій. Україна в добі Директорії УНР.— Скрентон, 1963.— Т. 2.— Пок.; Т. 6.— Скрентон, 1965; Т. 7.— Скрентон, 1966.— Пок.

253 Йому присвячено драму у чотирьох діях Василя Чапленка „Чий злочин“ (Пороги.— 1952.— Січ.—лют.— С. 6—11; берез.—квіт.— С. 9—15; трав.—черв.— С. 11—18).

254 Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років...— С. 84.

1937 р. у Суздалі, Василя Мазуренка 21 листопада 1937 р. в Алма-Аті, Аркадія Степаненка 5 вересня 1938 р. у Києві, Всеволод Голубович, як уже сказано, 16 травня 1939 р. помер у ярославльській тюрмі, а Павло Христюк — 19 вересня 1941 р. — в одному з концтаборів Севвостлагу[255].

Поза цими великими групами багато хто загинув поодинці. Член Центральної й Малої Рад, міністр внутрішніх справ УНР Михайло Ткаченко (EU. V, 227: 1920, Москва) був інтернований у Росію, перебував у московському таборі, де 1920 р. й загинув. Після коротких років еміґрації 1922 р. повернувся в Україну Олександр Степаненко (EU. V, 45: 1924, Сибір)[256]. 1924 р. його вислано до РРФСР, де 1924 р. він помер. По-різному оповідають про обставини загибелі Миколи Міхновського (EU. III, 406: 3 березня 1924)[257]. Як писав Петро Мірчук, „[...] під кінець квітня [1924 р.] Міхновський попав знову до казематів ГПУ. По кількох днях переслухань Міхновського звільнено. Він перейшов з тюрми на приватну квартиру, але вже другого дня вранці, 3-го травня 1924 р.[258] Міхновського знайдено мертвим, повішеним у садку. Про обставини смерти Миколи Міхновського не подав ніхто ніколи якогось точнішого звідомлення. Не було ніколи й можливости довідатись якось про те опісля [...] ми вважаємо потрібним насамперед звернути увагу на те, що не існувало ніколи й не існує ніякого доказу, що Микола Міхновський покінчив самогубством. Ніякої записки про свій самогубчий замір Міхновський не залишив[259], перед ніким ніколи думки про самогубство не висловлював. Сам факт, що його знайдено повішеним в приватному саді, аж ніяк не можна вважати якимсь доказом самогубства, коли взяти до уваги, що його смерть наступила в найближчу ніч після звільнення його з казематів ГПУ. Навпаки, знаючи методи ГПУ,

---

[255] Падун-Лук'янова Леся. Розширений іменний покажчик // Суровцова Надія. Спогади.— С. 375—424. Севвостлаг за різних реорганізацій перетворювався на СВИТЛ, „Исправительно-трудовые лагеря Дальстроя" — дислокувався у Далекосхідному й Хабаровському краях. Управління перебувало в Магадані (Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923—1960: Справочник.— Москва, 1998.— С. 382).

[256] Нова рада.— 1917.— 15 груд.— № 209.— С. 3.— Шп. 2; 1918.— 20 берез.— № 37.— С. 2.— Шп. 5; С. 3.— Шп. 1; Народна воля.— 1918.— 27 берез.— № 38.— С. 2.— Шп. 4—5; Відродження.— 1918.— 31/18 берез.— № 4.— С. 3.— Шп. 5; 2 квіт.— № 5.— С. 5.— Шп. 1; [illegible] жовт.— № 154.— С. 3.— Шп. 1; Робітниче слово.— 1919.— 5 січ.— № 429.— С. 3.— Шп. 3; Україна.— 1919.— 26 жовт.— № 62.— С. 3.— Шп. 5.

[257] Антонович Дмитро. Памяти старого самостійника // Календар „Дніпро" на 1937 рік.— Львів, 1936.— С. 117—119; Борис Р. Микола Міхновський.— Львів, 1936.— 32 с.; Гак А. Микола Міхновський // Пробоєм.— 1943.— Ч. 4 (117).— С. 233—237; Антонович Катерина. З моїх спогадів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна.— 1957.— Ч. 11.— С. 4—9; Батуринець В. Правда про самостійництво М. Міхновського // Вільна Україна.— 1967.— Ч. 54.— С. 21—23; Стовба Олександер. Матеріяли до історії роду Міхновських // Український історик.— 1983.— Ч. 78—80.— С. 74—92; див.: Pidhainy O. & O. The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution.— Vol. 5: A Bibliography.— Toronto; New York, 1971.— P. 247—248 (30 назв).

[258] Один із засновників партії хліборобів-демократів Віктор Андрієвський подавав дещо іншу дату: „28 травня 1924 року, — писав він, — скінчив своє життя один із визначних українських діячів — Микола Іванович Міхновський" (Андрієвський Віктор. Микола Міхновський // Сурма.— 1951.— Трав.— Ч. 31.— С. 3).

[259] Навпаки, дружина Дмитра Антоновича Катерина згадувала: „А ще пізніше прийшла до Праги вістка про смерть Миколи Міхновського, що він повісився і лишив записку: „Ліпше я сам повішуся, ніж мають мене большевики повісити" (Антонович Катерина. З моїх спогадів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна.— 1957.— Ч. 11 (107).— С. 9).

мусимо при[й]няти за безсумнівний факт, що ГПУ зліквідувало фізично Міхновського, повісивши його ніччю в „приватному“ саду, щоб цим заінсценізувати версію про самогубство“[260].

Трагічно загинув генерал-хорунжий УНР Юрій Тютюнник (EU. V, 226: 1929, Москва). Спровокованого ГПУ до повернення в Україну, 1929 р. його було заарештовано й розстріляно у Москві[261]. 1930 р. ув'язнено Федора Крижанівського. Відбувши три роки, він повернувся 1933 р. до Києва. 1938 р. був заарештований удруге й розстріляний. Повернувшись з еміграції, під час голодомору 1932 р. на Кубані помер авіатор, генерал-хорунжий Віктор Павленко[262]. Неподалік, у Сухумі, уночі 14 квітня 1933 р. помер Степан Ерастов[*]. У 1933—1934 рр. були ув'язнені Сергій Вікул, Михайло Полоз (EU. IV, 124: 3 листопада 1937, Соловки), Олександр Шумський (EU. IV, 686: 18 вересня 1946, Соловки[263]) та Микола Вороний (EU. V, 654: 7 червня 1938, Одеса). 1937 р. загинули Євген Касьяненко (EU. II, 429: ?)[264] та Олександр Янко[265].

Постанову про початок слідства у справі М. Вороного М. Акімов-Еґідес виніс 28 березня 1934 р. Того самого дня заповнено анкету обвинуваченого, допитано і Вороного, і свідків — Івана Ле, Петра Колесника, Аркадія

---

260 Мірчук Петро. Микола Міхновський — Апостол української державности.— Філядельфія, 1960.— С. 127—128.

261 Отаман Тютюнник // Селянська доля.— 1923.— Ч. 8; Середа М. Отаманщина: Отаман Юрко Тютюнник // Літопис Червоної Калини.— 1930.— Ч. 10.— С. 15—17; За державність.— Варшава, 1931.— Т. 3; Андрусяк М. Як зловлено Юрка Тютюнника // Вістник.—Львів, 1938.— Кн. 3.— С. 228—230; Яськевич С. З листів до редакції // Літопис Червоної Калини.— 1938.— Ч. 10.— С. 23; Кобець О. Вертайтесь до дому // Український Православний Календар на 1954 рік.— St. Bound Brook, N. J., 1953.— С. 122—126; Капустянський М. Отамани-генерали-хорунжі Василь і Юрко Тютюнники // Розбудова держави.— 1958.— Ч. 1.— С. 1—6; Білоус М. До чуток про Тютюнника // Тризуб.— 1962.— Ч. 3 (15).— С. 16—17; Вишнівський Олександер. Повстанський рух і отаманія / Збірник.— Дітройт, 1973.— С. 85—95; Тинченко Яр. Українське офіцерство...— С. 197—200.

262 Тинченко Яр. Українське офіцерство...— С. 191—193.

* Лист П. Понятенка до Біографічної комісії УАН (Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Ін-т рукописів. Х., 5429). Цієї дати у словнику В. Верстюка—Т. Осташко немає.

263 Соловецький ВТТ було розформовано 4 грудня 1933 р. В'язнів, апарат і майно передано Біломоро-Балтійському виправно-трудовому таборові (далі — ВТТ), який ліквідовано 18 вересня 1941 р. за розпорядженням СНК СРСР. Таким чином, вказана локалізація місця смерти Шумського неможлива (Система исправительно-трудовых лагерей.— С. 162—163, 394—396).

264 Вісник УГВК.— 1917.— 18 серп.— № 9—10.— С. 7.— Шп. 1; Нова рада.— 1918.— 1 берез.— № 29.— С. 1.— Шп. 4; Коваленко Г. А. До страшних днів у Київі.— Київ; Львів, 1918.— С. 21. Підп.: Гетьманець Гр.; Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. II.— С. 42; Леонтович В. Спогади про мої зустрічі з українськими діячами старшого покоління // З минулого / Збірник.— Варшава, 1938.— Т. I.— С. 86—87; Костюк Гр. Зустрічі і прощання.— С. 618—619, 621.

265 Народна воля.— 1918.— 19 січ.— № 4.— С. 1.— Шп. 2; Відродження.— 1918.— 10 квіт.— № 12.— С. 2.— Шп. 5; 11 квіт.— № 13.— С. 2.— Шп. 5; Народна воля.— 1918.— 17 квіт.— № 55.— С. 2.— Шп. 2; 31 жовт.— № 27 (98).— С. 1.— Шп. 2—4; 29 груд.— № 104 (33).— С. 1.— Шп. 1; Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. III.— С. 158; Т. IV.— С. 7, 11—12, 45, 49; Соловей Дмитро. Розгром Полтави.— Вінніпеґ, 1974.— С. 135, 140.

Добровольського та Любомира Дмитерка. За кілька днів, 31 березня, особлива нарада визначила йому три роки ВТТ із заміною на заслання до Казахстану на такий самий строк. Виїхавши „одиночним порядком“ через Харків, Вороний спробував зустрітися з Балицьким, а оскільки зарозумілий сатрап його не прийняв, передав на його ім'я письмове клопотання. 9 червня судова трійка несподівано замінила трирічне заслання до Казахстану на висилку із забороною проживати в Україні, Білорусі, Московській та Ленінградській областях[266]. Він мешкав у Воронежі, потім у Бєжиці, а влітку 1937 р. переїхав до Піщанобрідського району Одеської області, де 14 квітня 1938 р. його арештували. Особлива трійка при УНКВС Одеської області 29 квітня 1938 р. ухвалила розстріляти і поета, і ще 12 його посправників-селян. Микола Вороний загинув 7 червня 1938 р.[267]

Хроніку репресій проти колишнього члена Центральної Ради, колишнього наркома освіти України Олександра Шумського відтворив Юрій Шаповал. Як показав дослідник, його було заарештовано 13 травня 1933 р. на станції Толмачово біля Ленінграда в будинку відпочинку. Формальною причиною арешту стали свідчення Ф. Бея-Орловського, К. Максимовича та кількох інших осіб, притягнутих у справі „УВО“, щодо його участи в цій організації. Одержавши 10 років, він опинився у Суздальському політізоляторі ОГПУ, а тоді на Соловках, де його утримували в одиночці кремлівського спецізолятора. Як не дивно, його життєвий шлях тривав до осені 1946 р.[268] Щодо Шумського довгий час вважалося, що він наклав на себе руки. Певний час побутувала версія про його самогубство, поки в газеті „Московские новости“ не було опубліковано (1992, № 31) свідчення Павла Судоплатова, згодом розгорнуті у його мемуарах: „Абакумов также сказал, что направит в Саратов спецгруппу, чтобы ликвидировать Шумского, а в мою задачу входит устроить так, чтобы его сторонники не догадались, что его ликвидировали. Майрановский, в то время начальник токсикологической лаборатории МГБ, был срочно вызван в Саратов, где в больнице лежал Шумский. Яд из его лаборатории сделал свое дело: официально считалось, что Шумский умер от сердечной недостаточности [...] В Москве этой операции придали небывалое значение“[269].

Усі, хто пише про обставини смерти академіка Михайла Грушевського (EU. II, 250: 25 листопада 1934, Кисловодськ)[270], базуються на спогадах його учениці Оксани Степанишиної. Вона оповіла, що 15 жовтня 1934 р. Грушевський з дружиною й дочкою приїхав до Кисловодська, де вони

---

[266] ЦДАГО України у Києві, № 30375 ФП / кор. 151.

[267] Ільєнко Іван. О Боже! За віщо? // Ільєнко І. У жорнах репресій.— К., 1995.— С. 233—261.

[268] Шаповал Ю. Не самогубець! // Шаповал Ю. Людина і система.— К., 1994.— С. 134—152.

[269] Судоплатов Павел. Разведка и Кремль: Записки нежелательного свидетеля.— Москва, 1997.— С. 296; його ж. Спецоперации...— С. 409.

[270] Білокінь Сергій. Лист Георгія Ломова до кузини — Ганни Грушевської-Шамрай // Український історик.— Нью-Йорк, 1995.— Т. 124—127, кн. 1—4.— С. 180—189; див.: Pidhainy O. & O. The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution.— Vol. 5.— P. 223—229 (148 записів); Wynar Lubomyr R. Mykhailo Hrushevskyi, 1866—1934: Bibliographic sources.— New York; Munich; Toronto, 1985.— P. 173—203 (405 записів).

спинились у санаторії Комітету сприяння ученим. Тут на початку листопада [redacted] нього раптом від інфекції з'явився на спині карбункул. Для потрібної операції його відвезли до хірургічного відділу міської лікарні. Марія Сильвестрівна попрохала його дозволити запросити на операцію лікаря Григоровського, але завідувач лікарні Хургін не дозволив і поспішно зробив операцію сам. Після цієї операції, замість полегшення, хворому стало гірше. Хургін зробив нову операцію, але самопочуття стало ще гірше. У той час у Кисловодську відпочивав відомий московський лікар Бурденко*, але Грушевська довідалась про це запізно. Все ж таки 24 листопада вона запросила його до Михайла Сергійовича. Оглянувши хворого, він вийшов з палати обурений: „Що це мене покликали до вмираючої людини?" Марія Сильвестрівна почула ці слова зовсім випадково, проходячи повз, — вони її приголомшили, оскільки були цілковитою несподіванкою. Ніщо ніби не віщувало кінця. 25 листопада (О. Степанишина пише — 24) [redacted] 5 годині вечора Михайло Грушевський помер[271]. В українській некомуністичній історіографії встановилась однозначна думка, що таким способом його штучно було усунуто з життя[272].

Те, що дехто з членів Центральної Ради залишався за кордоном, більшовиків непокоїло. 1926 р. від кулі терориста загинув у Парижі Симон Петлюра (EU. III, 856: 25 травня 1926, Париж)[273]. Після війни чотирьох діячів було за кордоном викрадено, — вони загинули [redacted] СРСР в ув'язненні. Першим у березні 1945 р. в Катовіцах заарештовано Івана Фещенка-Чопівського (EU. I, 878: 2 вересня 1952). Він загинув у Абезі Кожвинського району Комі АРСР 2 вересня 1952 р.[274] У травні 1945 р. радянська контррозвідка вивезла з Праги до Києва Миколу Ґалаґана (EU. II, 115: ?)[275]. Його життєвий шлях скінчився у Лук'янівській в'язниці. За свідченням

---

* Мемуаристка назвала його Буценком. Микола Нилович Бурденко (1876—1946) був одним із творців хірургії нервової системи (нейрохірургії), академіком, генерал-полковником медичної служби. Що ж до Опанаса Івановича Буценка (1889—?), то це був член партії [redacted] 1909 р. Він увійшов до першого складу ЦК КП(б)У, був головою Харківського окрвиконкому тощо.

[271] Степанишина О. Останні роки життя Михайла Грушевського // Наші дні.— Львів, 1943.— Ч. 3.— С. 5. Підп.: О. М. Пор.: Білокінь С. Лист Георгія Ломова до кузини — Ганни Грушевської-Шамрай.— С. 180—189.

[272] Див., напр.: Лавріненко Юрій. Розстріляне відродження: Антологія 1917—1933.— [Paris], 1959.— С. 916—917; Костюк Григорій. Таємниця смерти академіка М. С. Грушевського // Костюк Г. На маґістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми.— Торонто; Балтімор, 1983.— С. 30. Натякає на таку можливість Л. Винар (Винар Любомир. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріяли.— Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995.— С. 245). Набагато стриманіше підходить до такої оцінки Р. Пиріг, який, покликаючись [redacted] статтю у „Вечірньому Києві", нарікає [redacted] те, що „ніяких доказів не наводиться" (Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття.— К., 1993.— С. 140).

[273] Стовба Олександер. Матеріяли до роду Петлюр // Український історик.— 1979.— Ч. 61—64.— С. 69—78. Pidhainy O. & O. The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution.— Vol. 5.— P. 251—265 (417 записів).

[274] Ярошевич Дарія. Спогад про І. Фещенка-Чопівського // Свобода.— 1984.— 7 січ.— С. 2—3; Те саме див. у: Літопис Волині.— Вінніпеґ, 1988.— Ч. 15.— С. 136—139. Нотатки закінчуються повідомленням: „Помер, дуже далеко від родини, 2-го вересня 1949 року".

[275] Нова рада.— 1917.— 28 жовт.— № 174.— С. 3.— Шп. 4; 1918.— 5 січ.— № 3.— С. 2.— Шп. 1; Державний вістник.— 1918.— 26 жовт.— № 63.— С. 1.— Шп. 2; Нова рада.— 1918.—

Ірини Нітефор (Торонто), дочки члена Центральної Ради економіста Валентина Садовського (EU. IV, 492: 24 листопада 1947, Київ)[276], його було забрано 12 травня 1945 р. Він загинув у Лук'янівській тюрмі 24 листопада 1947 р. 27 травня 1945 р. ОКР „Смерш“ 4 гвардійської танкової армії заарештував старенького Максима Славінського (EU. IV, 746: листопад 1945, Київ)[277]. Він помер у тюрмі № 1 УНКВС Київської области 23 листопада 1945 р. о 23.30 вечора.

Виходить, із тих членів Центральної Ради, що залишались на території СРСР, з усіма розправилися ще до війни. З новоприбулих — четвірки викрадених — найдовше прожив (до 2 вересня 1952 р.) Фещенко-Чопівський. Подивимось, хто був живий за кордоном на момент його смерти.

Наприкінці 1953 р. на еміґрації віднайшлося 12 колишніх членів українського парламенту, що підтримували між собою стосунки* й спромоглися на спільну акцію. Никифор Григоріїв-Наш (EU. II, 254: 5 серпня 1953) склав від їхнього імені спільну „Декларацію“, яку вони підписали, підсумувавши свою державотворчу діяльність із 35-річної дистанції та з позиції набутого досвіду[278]. Насправді за кордоном жило їх більше, тільки вони, певно, розгубилися. Так, Никифор Григоріїв помер щойно 5 серпня 1953 р., Михайло Єреміїв — 16 вересня 1975 р. (EU. V, 769: 16 вересня 1975, Женева)[279], Павло Зайцев — 2 вересня 1965 р. (EU. V, 800: 2 вересня 1965, Мюнхен)[280], Володимир Кедровський — 13 березня 1970 р. (EU. II, 434: 13 березня 1970, Нью-Йорк)[281], Микола Ковалевський — 18 серпня 1957 р. (EU. II, 641: 18 серпня 1957), Андрій Лівицький — 17 січня 1954 р.

---

30 жовт.— № 200.— С. 4.— Шп. 2; Відродження.— 1918.— 17 груд.— № 212.— С. 4.— Шп. 4; Нова рада.— 1918.— 17 груд.— № 235.— С. 4.— Шп. 1; 19 груд.— № 237.— С. 1.— Шп. 5; Робітнича газета.— 1919.— 17 січ.— № 435.— С. 4.— Шп. 1—2; Україна.— 1919.— 16 серп.— № 7.— С. 3.— Шп. 3; Мазепа Ісаак. Україна в огні й бурі революції.— Т. І.— С. 9, 61; Т. III.— С. 22, 34, 50, 78, 127; Організація Українських Націоналістів, 1929—1954.— [Париж], 1955.— С. 279, 360; Шаповал Микита. Щоденник.— [Нью-Йорк], 1958.— Част. І—II.— Пок.; Самчук Улас. На білому коні. Вид. 3.— Вінніпеґ, 1980.— С. 8, 12, 72.

[276] В. В. Садовський // Тризуб.— 1960.— Ч. 5.— С. 8; Труды русской, украинской и белорусской эмиграции.— Praha, 1996.— Часть 2.— С. 646; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради.— С. 155—156.

[277] Зубенко А. М. А. Славінський // Тризуб.— 1960.— Ч. 5.— С. 6—8.

* Панас Феденко написав згодом некролог на свого колегу Д. Чижевського, Яків Зозуля — на К. Ніщеменка.

[278] Білокінь С. Українська Центральна Рада // Мета.— 1992.— Лют.—берез.— № 2 (312); 3 (313).— С. 1.

[279] Єреміїв Михайло. Як воно було? // Мета.— 1957.— Верес.— Ч. 5 (21).— С. 1—3; Присутній. Недаремне життя // Народна воля.— Скрентон, 1959.— 12 верес.— С. 6. (Те саме: Присутній. 70-літній ювілей редактора Михайла Єреміїва // Український голос.— Вінніпеґ, 1959.— 5 серп.— С. 6); Лівицький Андрій. Михайлові Єремієву — 85 років // Українське слово.— 1974.— 22 верес.— С. 3—4; Сірий Олександер. М. Єремієву — 85 років // Вільне слово.— 1974.— [illegible] листоп.— С. 3; Феденко Панас. Із „дипломатичної“ діяльности п. Михайла Єремієва // Український голос.— 1975.— 1 січ.— Ч. 1.— С. 11—12; Маценко Павло. Михайло Єреміїв // Український голос.— 1975.— [illegible] жовт.— Ч. 41.

[280] Міяковський В. П. І. Зайцев // Сучасність.— 1968.— Ч. 3.— С. 100—118.

[281] Бібліотека Володимира Кедровського // Новини з Академії.— Нью-Йорк, 1985.— Листоп.— Ч. 9.— С. 4.

(EU. III, 176: 17 січня 1954, Карлсруе)[282], Борис Мартос — 19 жовтня 1977 р. (EU. III, 322: 19 вересня 1977, Юніон, Нью-Джерсі)[283], Дмитро Чижевський — 18 квітня 1977 р. (EU. I, 496: 18 квітня 1977, Гайдельберґ)[284], Євген Онацький — 27 жовтня 1979 р. (EU. III, 694: 27 жовтня 1979, Буенос-Айрес)[285], Олександр Сливинський — 1956 р. (EU. IV, 770: 1953, Канада)[286], Левко Чикаленко — 7 березня 1965 р. (EU. I, 494: 7 березня 1965, Нью-Йорк)[287], Олександр Шульгин — 14 березня 1960 р. (EU. IV, 683: 4 березня 1960, Париж)[288], Андрій Яковлів — 14 травня 1955 р. (EU. V, 737: 14 травня 1955, Нью-Йорк). Стільки членів Центральної Ради залишалося ще на чужині, коли в СРСР „це питання" було вже давно вичерпане. Але це навіть не повний список. Крім перелічених, за кордоном померли відсутні у словнику В. Верстюка—Т. Осташко Соломон Ґольдельман (EU. II, 65: 3 січня 1974, Єрусалим)[289], Андрій Ліхнякевич[290],

---

[282] Бюлетень Союзу бувших Українських Вояків у Канаді.— 1964.— Ч. 18; Вишнівський О. Притомність Духу // За державність / Збірник XI.— Торонто, 1966.— С. 192—198; Лівицька Марія. На грані двох епох.— Нью-Йорк, 1972.— Пок.

[283] Мартос Борис. Автобіографія // Вільна Україна.— 1970.— Ч. 62.— С. 11—17; його ж. Перші кроки Центральної Ради // Український історик.— 1973.— Ч. 39—40.— С. 99—112; Бакало І. Борис Миколайович Мартос // Український збірник.— Мюнхен, 1959.— Кн. 15.— С. 1—8; Липовецький І. Борис Мартос // Дороговказ.— 1969.— Ч. 24 (44).— С. 7—10; Біда М. Професор Борис М. Мартос: політик, учений і громадський діяч // Український історик.— 1977.— Ч. 55—56.— С. 101—105.

[284] Пизюр Євген. Дмитро Іванович Чижевський.— [Новий Ульм], 1955.— 52 с.; Феденко Панас. Дмитро Чижевський: Спомин про життя і наукову діяльність // Український історик.— 1978.— Ч. 57—59.— С. 102—118; Ч. 60.— С. 100—118; Чижевський Д. Життєпис // Філософська і соціологічна думка.— 1990.— № 11.— С. 29—33; Чуднов Олександр. Вчений-енциклопедист Дмитро Іванович Чижевський: Бібліографічний покажчик.— Кіровоград, 1994.— 20 с.

[285] Вертипорох С. Євген Онацький // Свобода.— 1958.— 26, 29 квіт.; Голод Р. Професор Євген Онацький // Овид.— 1964.— Ч. 4 (131).— С. 17—20; Гаврилюк М. Бібліографія праць професора Євгена Онацького. 1917—1964.— Буенос-Айрес, 1964.— 61 с.; Винар Любомир. Євген Онацький — чесність з нацією // Український історик.— 1980.— Ч. 65—68.— С. 153—179.

[286] Народна воля.— 1918.— 16 берез.— № 30.— С. 4.— Шп. 4; Відродження.— 1918.— 3 трав.— № 31.— С. 3.— Шп. 3; 1 черв.— № 52.— С. 3.— Шп. 1; 15 листоп.— № 186.— С. 6.— Шп. 1; 15 груд.— № 210.— С. 4.— Шп. 1—2; 16 груд.— № 211.— С. 1.— Шп. 5; Христюк Павло. Замітки і матеріяли...— Т. III.— С. 11, 62, 119, 157; Дорошенко Д. Історія України...— Т. II.— Пок.; За державність / Збірник 10.— 1964.— С. 18, 26; Суровцова Н. Спогади.— Пок.

[287] Іванівська Тетяна. Л. Є. Чикаленко як археолог // Український історик.— 1970.— Ч. 25—27.— С. 132—139.

[288] Помер професор О. Я. Шульгин // Молода Україна.— Торонто, 1960.— Ч. 69.— С. 17; Маркусь В. Останні зустрічі з Олександром Шульгином // Овид.— 1961.— Ч. [illegible] (117).— С. 25—27: Збірник [illegible] пошану Олександра Шульгина // Записки НТШ.— Париж; Мюнхен, 1969.— Т. 186.— 359 с.

[289] Биковський Левко. Молодечі роки визначного діяча // Український Самостійник.—1965.— Ч. 19.— С. 27—31; його ж. Професор Др Соломон І. Ґольдельман як адміністратор // Самостійна Україна.— 1965.— Ч. 5 (195).— С. 24—30; його ж. Соломон І. Ґольдельман // Вільна Україна.— 1965.— Ч. 46.— С. 20—22; його ж. С. І. Ґольдельман як науковець // Самостійна Україна.— 1966.— Ч. 2 (204).— С. 16—21.

[290] Відродження.— 1918.— 21 квіт.— № 22.— С. 4.— Шп. 1; Народна воля.— 1918.— 21 квіт.— № 59.— С. 3.— Шп. 5; Михайлівська-Цимбал Тетяна. Спогади.— Буенос-Айрес, 1984.— С. 68. Пор.: С. 208.

Корнель (Корній) Ніщеменко помер наприкінці червня 1966 р. у Детройті[291], Тиміш Олесіюк (EU. III, 683: 14 вересня 1978)[292], Віктор Приходько (EU. IV, 260: 6 лютого 1982, Нью-Йорк)[293], Кость Туркало (EU. V, 318: 17 жовтня 1979, Нью-Йорк)[294], Панас Феденко (EU. I, 865: 10 вересня 1981, Мюнхен)[295]. Останнім відійшов 12 серпня 1990 р. Антін Постоловський (EU. IV, 166: 1990)[296]. Виходить, фізичною межею покоління можна вважати сімдесяті роки. Як бачимо, за кордоном члени Центральної Ради до 70-х рр. дожили доволі масово. Навпаки, перегляд численних біограм показує, що в умовах більшовизму визначним українським діячам жити не випадало. Їх зводили зі світу безжально, і процес їхньої ліквідації відбувався планово й систематично.

Існує невеличка група членів Центральної Ради, доля яких начебто ставить під сумнів цю побудову. Склалося так, що дев'ятеро членів Центральної Ради померли своєю смертю в Україні. Розглянемо ці випадки. Так, спершу помер від голоду Петро Стебницький (EU. V, 36: 14 березня 1923, Київ), за ним — академік Микола Біляшівський (EU. I, 227: 21 квітня 1926, Київ). Олександр Волошин та Володимир Шемет (EU. IV, 637: 14 травня 1933) — обидва померли 1933 р., а кооператор Микола Васильович Левитський (EU. III, 102: 1 грудня 1936) — 1934 р. Вони встигли відійти до початку Великого Терору. Той вир, що засмоктував насмерть, пощастило обминути географічно Дмитрові Ісаєвичу. У найгостріші роки він жив на Волині, себто поза УРСР, у Польщі (помер у Стрию 17 січня 1973 р.).

19 листопада 1948 р. померла стероризована подружжям Плотичерів, що вселились у кабінет Михайла Сергійовича і напередодні цього фатального дня її брутально пограбували, Марія Сильвестрівна Грушевська (EU. II, 250: 1953). Після загибелі чоловіка НКВС заарештував їхню дочку Катерину Михайлівну (EU. II, 249: 1953)[297], чоловікового брата Олександ-

---

[291] Лончина Богдан. Корнель Ніщеменко // Свобода.— 1966.— 10 серп.— Ч. 146; З.[озуля] Я. Пам'яті Корнія Семеновича Ніщеменка // Наукові записки Українського технічно-господарського інституту.— 1966.— Ч. IX (XII).— С. 211—214.

[292] Нова рада.— 1917.— 14 листоп.— № 185.— С. 2.— Шп. 2; Народна воля.— 1918.— 6 лют.— № 15.— С. 1.— Шп. 5; 16 берез.— № 30.— С. 3.— Шп. 1; Шаповал Микита. Щоденник.— [Нью-Йорк], Част. I—II.— С. 92; Част. II.— С. 85; Биковський Лев. З Генеральної губернії до Вартеґау: Спомини, 1944—1945.— Денвер, 1973.— С. 11—12, 74, 82, 89—99; його ж. З Европи до Америки: Подорожні замітки, 1946—1948.— Денвер, 1975.— С. 10, 13, 15—16, 111, 113—114, 118, 120, 123.

[293] Січинський В. Під сонцем Поділля // Свобода.— 1956.— 12 трав.— Ч. 233.

[294] Туркало К. Спілка Визволення України // Нові дні.— 1969.— Жовт.— Ч. 237; Листоп.— Ч. 238.— С. 10—13; Груд.— Ч. 239.— С. 7—15; Ювілейні дати // Нотатник.— 1972.— Ч. [illegible] (120); Туркало — московські запроданці в „ҐПУ—КҐБ".— Нью-Йорк, 1976.— 48 с.; Свобода.— 1979.— 20 жовт.

[295] Антонович М. Панас Феденко // Український історик.— 1982—1983.— Ч. 75—77.— С. 151—153; Свобода.— 1991.— 7 верес.— Ч. 171.— С. 3; Погребенник Федір. Панас Феденко — політичний діяч, історик, письменник // Рада.— 1992.— 28 серп.— № 32 (2856).— С. 3.

[296] Білокінь С. Пам'яті останнього члена Центральної Ради // Вісті з України.— 1991.— Трав.— № 19 (1673).— С. 6; його ж. Пам'яті секретаря Центральної Ради // Літературна Україна.— 1991.— 16 трав.— № 20 (4429).— С. 7.

[297] Малик Ярослав. Катерина Грушевська // Український історик.— 1991—1992.— Ч. 110—115.— С. 265—277; Матяш Ірина. Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви.— К., 1997.— 224 с.

ра Сергійовича Грушевського (EU. II, 253: ?), сина чоловікової сестри Ганни Сергіївни Сергія Вікторовича Шамрая й чоловіка сестри останнього — Ольги Вікторівни. Дочку незмінного голови Центральної Ради Катерину Грушевську було ув'язнено 10 липня 1938 р. Спочатку її утримували на Інститутській, де випробуваними методами домоглися неймовірних самообмов. 15 серпня її змусили написати заяву наркомові НКВС О. Успенському, в якій вона визнала себе членом націоналістичної організації [redacted] 1918 р. 7 вересня датується зведений протокол допиту — наслідок трудів заступника начальника 2 відділення 4 відділу 1 управління НКВС УРСР Хаєта[298] — 48 сторінок машинопису*. Одержавши потрібні зізнання, її перевели до Лук'янівської тюрми. 15—16 квітня 1939 р. відбувся суд[299]. Подальші шляхи вченої вивчено недостатньо. Відомо, що вона працювала у радгоспі Сусуман біля Магадану, потім у радгоспі Ельґен[300] (якутською мовою означає „мертвий"). Останній лист дістався до рук її матері у листопаді 1941 р. К. Грушевська померла 30 березня 1943 р. у Темлазі[301]. Марія Си-

---

[298] Хаєт Михайло Ізраїльович († 1957, Київ) — чекіст, оперативник IV відділу УДБ НКВС УРСР. Наостанку начальник І відділу [redacted] управління МДБ УРСР. За наказом МДБ СРСР від 4 січня 1950 р. звільнений з органів МДБ „за невозможностью дальнейшего использования" (ЦДАГО України у Києві, № 51728 ФП / кор. 68, арк. 68). Як відзначав М. Жулинський, знущався з Косинки, Фальківського, Влизька, Плужника. До цих імен можна додати також імена Михайла Бойчука, Бориса Антоненка-Давидовича. Похований на Байковому кладовищі, навпроти могили Г. Епіка (Антоненко-Давидович Б. Сибірські новели.— Балтимор; Торонто, 1990.— С. 301—302, 304—306; Жулинський М. Слово про дружину поета // Україна.— 1990.— 7 січ.— № 1 (1717).— С. 14; ...З порога смерті...— К., 1991.— Вип. 1.— С. 46, 84, 246).

* Підшитий до слідчої справи примірник протоколу є копією. Підпису К. Грушевської тут ніде [redacted] знаходимо. Місцезнаходження оригіналу невідоме.

[299] Посправник Катерини Михайлівни професор Костянтин Штепа залишив цікавий аналіз свого тюремного досвіду: „В этой „пьесе", состряпанной НКВД, и мне лично отводилась какая-то роль, которую мне надлежало сыграть [redacted] следствии, а, может быть, и на показательном судебно-политическом процессе, который, возможно, предполагался. Я, естественно, сопротивлялся [...] Сопротивление мое было, наконец, сломлено. Не столько даже „конвейером" с лишением [redacted] и угрозами избиения [...], сколько „очной ставкой" с дочерью самого Грушевского и с коллегой по университету — проф. Мирза-Авакьянц. Е. М. Грушевская [redacted] очной ставке со мною заявила, что [redacted] действительно был соучастником [redacted] ее, и [redacted] покойного отца по контрреволюционной деятельности, направленной к свержению советской власти и, в частности, [redacted] подготовке вооруженного восстания [...] Я прекрасно понимал, чем были вызваны такие показания, но вместе с тем для [redacted] стало ясным, что дальнейшее мое сопротивление бесполезно [...] Я начал уже понимать Зиновьева, Бухарина и других вождей оппозиции, фигурировавших на судебных процессах и так легко, казалось, соглашавшихся со всеми возводимыми против [redacted] обвинениями" (Новый журнал.— Нью-Йорк, 1959.— Кн. LVIII.— С. 164—165). Залишається додати, що на суді одне із засідань відбулось „в отсутствии других подсудимых и конвоя". На цьому засіданні професор Штепа заявив: „С 1927 года [redacted] начал работать секретным работником НКВД [...] Я вскрыл националистическую группу, возглавляемую Сахновским, Лозовиком, Скляровым и др. Националистическую организацию, возглавляемую Грушевским М. С., я также вскрыл [redacted] разоблачил. Мне НКВД поручало особо важные задания, [redacted] я их выполнял. Я был командирован в г. Москву для выявления антисоветской националистической деятельности Грушевского М. С., [redacted] это задание выполнил. Мне приходилось работать в особо тяжелых условиях" (Арк. 206).

[redacted] В Ельґені побували Зінаїда Тулуб і Євгенія Ґінзбурґ (Ільєнко І. У жорнах репресій.— С. 285).

[301] Темніковський табір засновано [redacted] червня 1931 р. 12 жовтня 1948 р. реорганізовано [redacted] Особливий табір № 3 (Система исправительно-трудовых лагерей [redacted] СССР.— С. 478—480). На момент смерти К. Грушевської начальником Темлагу був полковник І. Карпов.

львестрівна померла ніби у власному домі і у власнім помешканні, але ж у самісінькім епіцентрі терору, що її, можливо, якоюсь мірою захистив[302].

1 лютого 1970 р. у Львові помер товариш голови Центральної Ради Микола Шраґ, котрий, як пригадуємо, проходив у справі „УНЦ". Художник-бойчукіст Сергій Колос[303], якого я знав особисто (мене привів до нього маляр Микола Стороженко), перебував в ув'язненні у Полтаві 1934 р. Коли його випустили, він виїхав у добровільне заслання — до Середньої Азії. Працював у Фергані, Маргелані, Ташкенті. 1937 р. переїхав до Ленінграда. 2 вересня 1941 р. його заслали на Урал. У 1953—1964 рр. він мешкав на Сінному базарі (Львівська площа, 6, пом. 8), а потім на бульварі Дружби народів, 3-а, пом. 61. Помер 19 грудня 1969 р.*

Отже, перегляд і цих персоналій підтверджує головний висновок. У Радянському Союзі члени Центральної Ради підлягали ліквідації. Частково вони загинули під час воєнних дій. Решту вбито в мирні часи, причому багатьох було арештовано ще до початку Великого Терору. Вони одержували тоді порівняно невеликі строки ув'язнення. Але, як правило, на волю їх уже ніколи не пускали.

Хотілося б зіставити наведений матеріал з російськими персоналіями — міністрами дореволюційної Росії, членами Тимчасового уряду[304]. Як з'ясовується, протягом 1918—1921 рр. більшовики розстріляли провідних діячів правих партій, серед них Л. Бобров, П. Булацель, І. Восторгов, А. Вязігін, А. Дубровін, Л. Злотников, А. Коновніцин, С. Лєвашов, Н. Маклаков, Б. Нікольський, Є. Разуміхіна, Н. Родзевич, Н. Родзевич, І. Щегловітов[305]. 1919 р. за вироком ВЧК розстріляно двох колишніх міністрів внутрішніх справ дореволюційної Росії — А. Хвостова та А. Протопопова. 1918 р. — згаданого раніше міністра юстиції І. Щегловітова[306].

У березні—жовтні 1917 р. в Росії владні функції виконували чотири склади Тимчасового уряду та проміжний орган — Директорія. Разом у всіх складах Тимчасового уряду брало участь 38 осіб. 7 січня 1918 р. група

---

[302] Пор.: Білокінь С. Діалектика нищення // Вісті з України.— 1991.— Груд.— № 50 (1704).— С. 4.

[303] У великій за обсягом праці „Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді: Спогади" Н. Павлушкова раз у раз підкреслювала, що не може оповідати про організацію конкретніше і докладніше, аби не нашкодити ще живим людям. На цьому тлі дуже несподівано виглядає таке місце: „Артисти-малярі: Фотій Красицький (онук Шевченка), брати Кричевські, С. Колос, Бойчук, Падалка, Козик, скульптор Севера також були пов'язані з С. Єфремовим і В. Дурдуківським. Вони спрямовували свою творчість у напрямку ідей СВУ, хоч я не знаю напевне, чи були вони членами СВУ формально" (Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді: Спогади, документи й матеріяли про діяльність / Збірник 2.— Нью-Йорк; Мюнхен, 1964.— С. 40). 1964 р., коли вийшла книжка, був живий не лише Колос, а й Іван Севера († 1971). Авторка мусила їх добре знати, адже була студенткою Київського художнього інституту, — вступила у серпні 1927 р., була звільнена з другого курсу архітектурного факультету 28 червня 1929 р. (ДАмК, ф. р-622, оп. 1, № 730, арк. 1).

* Роки проживання за вказаними адресами уточнила дочка митця — Ганна Сергіївна.

[304] Пор., напр.: Политические деятели России, 1917: Биографический словарь.— Москва, 1993; Политические партии России...

[305] Правые партии: Документы и материалы.— Москва, 1998.— Т. I.— С. 19—20.

[306] Щербакова А. А. Министры дореволюционной России: Краткий биографический справочник.— Москва, 1975.— Л. 7, 8, 40.— Машинопись.

солдатів і матросів убила в Маріїнській в'язничній лікарні державного контролера Тимчасового уряду Ф. Кокошкіна та міністра землеробства А. Шингарьова[307]. Наприкінці громадянської війни на еміґрації опинились 19 колишніх міністрів, серед них Авксентьєв, Бернацький, Вердеревський, Гучков, Керенський, Коновалов, Львови, Мілюков, Родичев, Терещенко, Третьяков, Церетелі, Чернов. Після 1922 р., коли вислано А. Пєшехонова та С. Прокоповича, у Росії залишились 13 осіб. 1922 р. повернувся В. Львов, 1925 — М. Скобелєв. Доля тих членів Тимчасового уряду, що залишилися з більшовиками або повернулись, склалася так. Протягом 1929—1934 рр. померли А. Зарудний, Н. Кішкин, А. Мануйлов, С. Ольденбурґ і С. Салазкін. 1927 р. заарештований і засланий до Томська В. Львов, де й помер 1934 р. 1938 р. були розстріляні А. Верховський, С. Маслов і М. Скобелєв, 1939 р. — А. Нікітін та Д. Шаховськой, 1940 р. — П. Малянтович і Н. Некрасов. Пережив заслання і 1956 р. був звільнений лише К. Гвоздьов (його подальша доля невідома). 1951 р. помер у чині генерал-директора шляхів і будівництва III ранґу А. Ліверовський[308].

Організований характер Великого Терору. Численні автори висловлюють такий погляд (як правило, з документами ці люди не працювали): мовляв, Великий Терор відбувався відносно стихійно. Стихійно — значить, винних немає. Це саме те, що комусь потрібно. Тим часом московський історик О. Хлевнюк ствердив, що [illegible] особливо таємних постанов Політбюро (проходили вони під грифом „Окрема папка") випливає однозначний висновок: „[...] так называемый „1937 год" был вовсе не серией стихийных [illegible] беспорядочных арестов и расстрелов (как казалось раньше), но [illegible] основном единой, организованной во всесоюзном масштабе операцией"[309].

За відомостями колишнього співробітника УДБ ОГПУ Вадима Денисова, в основу цілковито таємної спеціальної інструкції, якою завжди користувались під час підготовки опертчекістського складу перед проведенням будь-яких масових „очисних" операцій, було покладено досвід „Кубанської операції 1932—1933 рр." Ця операція була спрямована головним чином проти кубанського козацтва, серед якого, на думку ОГПУ, нараховувалося не менш як 90 відсотків нелояльних до влади осіб. Операцію було проведено за оперативним планом, розробленим [illegible] УДБ ОГПУ під керівництвом третього заступника голови ОГПУ й начальника Головного управління Робітничо-селянської міліції Г. Прокоф'єва (1895—1937)[310]. У спеціальних оперативних загонах, сформованих із внутрішніх військ ОГПУ та військ прикордонної охорони, разом із чекістським складом і місцевими силами ОГПУ у Кубанській операції узяло участь близько 12 тисяч осіб.

Оперативно-підготовча частина операції передбачала поділ всієї людности на чотири категорії:

---

[307] Политические деятели России, 1917.— С. 155—157, 359—360; Щербакова А. А. Министры Временного правительства России.— Л. 2.— Машинопись.

[308] Измозик В. С. Временное правительство: Люди и судьбы // Вопросы истории.— 1994.— № 6.— С. 163—169.

[309] Хлевнюк О. Управление государственным террором // Свободная мысль.— 1994.— Май.— № 7—8.— С. 125.

[310] Лубянка...— С. 153.

1. До категорії А мали вписувати активних учасників білого руху й тих, що робили активний опір колективізації. Ця категорія людности підлягала знищенню.

2. До 1-ї категорії мали вписувати пасивних учасників білого руху й тих, що виявляли пасивний опір колективізації. Їх треба було відправляти до таборів „третього розряду" для відбуття там довготермінового ув'язнення. Фактично це теж означало знищення.

3. До 2-ї категорії відносили поспіль усіх, що не увійшли до попередніх двох категорій, але [redacted] довели раніше своєї особливої відданости радянському режимові. Люди, віднесені до цієї категорії, підлягали короткотерміновому (до 5 років) ув'язненню у виправно-трудових таборах з наступним після того поселенням у північних районах СРСР. Частину людей, переважно великі працездатні родини (наприклад, на 8 осіб, які мали 6—7 працездатних), відправляли безпосередньо на адміністративне поселення у незалюднені й безмірно суворі райони нижньої течії Єнісею.

4. До 3-ї категорії належала дуже незначна частина тубільного населення, що якимось чином довела свою відданість більшовизму.

Підготовчу частину операції провадили оперативні чекістські групи, що прибували до станиць чи районних центрів у супроводі озброєних спецоперзагонів. Разом [redacted] місцевими аґентами ОГПУ та міліції вони розподіляли всю людність на зазначені категорії і складали реєстри на кожну з них окремо. Робилось це цілком довільно, без жодної перевірки й розслідування. Щоб занести людину до категорії А, що призначалася до негайного знищення, досить було усного доносу будь-якого місцевого довіреного комуніста або навіть того факту, що в реєстрах станичної ради ця людина 1918 р. була в даній станиці відсутня. Людину не питали, де вона була й що робила 1918 р., а просто заносили її до категорії А, роблячи примітку: „Року 1918 був у білій армії".

Виконавча частина операції, за повідомленням В. Денисова, мала такий вигляд. Після розподілу населення на категорії до станиці чи району викликали додаткові спецоперзагони, [redacted] загороджувальні військові загони перекривали шляхи. Насамперед заарештовували людей, вписаних до категорії А. Їх одвозили ніби до в'язниці, але за кілька кілометрів у степу, примусивши їх викопати собі яму, розстрілювали. Акт про розстріл з додатком реєстру жертв надсилали до виїзної інспекції УДБ ОГПУ, що мала свій осідок у Краснодарі. Якщо [redacted] якихось причин розстріл на місці був небажаний, людей одвозили до Краснодара чи Ростова, де й знищували у в'язничних льохах.

Далі переходили до населення 1 та 2 категорій. Дозволивши їм узяти з собою мінімум речей і харчів, їх одводили до найближчих залізничних станцій, вантажили [redacted] ешелони і везли до північних етапно-сортувальних пунктів. Цілість родин не зберігалася. Ті, кого спрямовувано до таборів північноєвропейської частини СРСР, рухалися через Грязовець та Кіров (В'ятку). Хто їхав до Північного Сибіру, потрапляв до етапного пункту в Новому Орську. Дітей старших 16 років часто вписували до реєстрів окремо від батьків. Дітей від 10 до 16 років приписували до батька або до матері. Молодших дітей залишали для догляду родинам, що виселенню не підлягали, [redacted] потім розвозили їх по дитячих будинках.

Провадячи цю акцію, УДБ ОГПУ прагнуло якнайкраще приховати сліди злочину. Жодної додаткової документації не велося, і [redacted] архівах

місцевих органів ОГПУ операція не відображалася. Реєстри на категорію А складались тільки в одному примірнику, який разом з актом про розстріл або разом з арештованими (якщо їх чомусь не розстріляли на місці відразу) надсилали до виїзної оперативної інспекції. На дві інші категорії реєстри складали в двох примірниках. Перший з них надсилали до інспекції, [redacted] другий залишався у паперах опергрупи, і на його підставі потім складали реєстри ешелонів. З людьми, відправленими на поселення, жодних справ, крім реєстру ешелону, не надсилали, в якому відзначали тільки прізвище, ім'я, дату й місце народження та строк ув'язнення в таборі.

Учасник операції Сергій Перевозников, який служив перед війною в Ленінградському управлінні НКВС, лейтенант ДБ, оповідав, що в станиці Новоолександрівській, де мешкало близько 2500 осіб, залишилося близько 300, а були станиці, де залишалося по три-п'ять родин, а то й зовсім нікого. За оцінками чекістів, Кубанська операція ОГПУ охопила близько двох мільйонів осіб. Близько чверті з них було розстріляно, а решту вивезено на Північ[311].

На думку А. Авторханова, безпосередня підготовка до Великого Терору розпочалась, коли за п'ять місяців після убивства Кірова, 13 травня 1935 р., ЦК ВКП(б) ухвалив чотири надзвичайно важливі постанови, з яких було опубліковано тільки одну — про гласну перевірку партійних документів: „Вся политическая лаборатория Сталина погрузилась в величайшую конспирацию против собственной партии [...]"[312] Було створено спеціальну комісію безпеки для ліквідації „ворогів народу", до якої увійшли Сталін, Жданов, Єжов, Маленков, Вишинський і Шкірятов. Ще перед викриттями XX з'їзду мюнхенський радянологічний центр констатував: „В течение 1935 и 1936 эта комиссия проводила тайную подготовку к „Ежовщине"[313]. Характер рішень Авторханов реконструював, виходячи [redacted] перебігу подальших подій: „Сущность его, как подтвердили последующие события, заключалась в следующем:

1. Все взрослое мужское население и интеллигентная часть женского населения СССР была подвергнута негласной политической проверке через органы НКВД [redacted] его агентурную сеть по группам: а) интеллигенция, б) рабочие, в) крестьяне.

2. По каждой из этих социальных групп было установлено [redacted] процентах число, подпадающее под ликвидацию.

3. Была выработана подробная „таблица признаков", по которой люди подлежали ликвидации.

4. Был выработан календарный план, предусматривающий точные сроки ликвидации этих групп по районам, областям, краям [redacted] национальным республикам"[314].

Стрижнем масових репресій стало рішення ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. „Об антисоветских элементах". Задовго до публікації, тексту його

---

[311] Денисов Вадим. Массовые акции КРУ и СПУ НКВД // Народная правда.— 1950.— Сент.— № 9—10.— С. 29—30. Подаю за: Соловей Дмитро. Голгота України.— Вінніпеґ, 1953.— Част. I.— С. 166—170.

[312] Авторханов А. Технология власти.— С. 402.

[313] Некоторые даты из жизни [redacted] деятельности Иосифа Джугашвили (Сталина) // Вестник Института по изучению истории и культуры СССР.— Мюнхен, 1953.— Янв.—март.— № 4.— С. 144.

[314] Авторханов А. Технология власти.— С. 402.

ніколи не читавши, А. Авторханов реконструював цю інструкцію „по изъятию остатков враждебных классов. В инструкции буквально указывались нормы (в процентах), которые давались каждой республике или области для арестов. Они для того времени были довольно скромными — от трех до четырех процентов к общему населению. Если брать весь СССР, то это означало ликвидацию около 5 000 000 человек. Я уверен, что этот „план заготовок людей“ был значительно перевыполнен“[315]. Тепер маємо текст цього історичного документа. Телеграма, надіслана секретарям обкомів, крайкомів, ЦК нацкомпартій, наказувала: „[...] взять на учет всех возвратившихся на родину кулаков и уголовников с тем, чтобы наиболее враждебные из них были немедленно расстреляны в порядке административного проведения их дел через тройки, а остальные, менее активные, но все же враждебные элементы, были бы переписаны и высланы в районы по указанию НКВД. ЦК ВКП(б) предлагает в пятидневный срок представить в ЦК состав троек, а также количество подлежащих расстрелу, равно как и количество подлежащих высылке“[316]. Таким чином, кількість людей, призначених для знищення, визначали місцеві органи НКВС, базуючись на своїх „обліках“.

Інформація з місць про кількість „антирадянських елементів“ надходила протягом кількох тижнів. Виходячи з якогось середнього рівня, московська централя виробила ліміти, що визначали масштаб операції. Відповідальним за її проведення було призначено заступника Єжова М. Фріновського[317]. В історію України цей кат уже увійшов тим, що підписав смертний вирок 359 воякам, узятим 1921 р. у полон під час бою під Базаром[318]. 30 липня Фріновський направив на затвердження Політбюро оперативний наказ Єжова № 00447 „Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и др. антисоветских элементов“. Про хід виконання цього наказу цікаво оповідав Реденс. Колишній начальник ГПУ України (1932 — лютий 1933) Станіслав (Стах) Реденс, одружений із сестрою дружини Сталіна Анною Сергіївною, тобто людина, яка брала участь у розробці стратегії репресій і в мисленні якої відобразилась логіка командарма, а не „окопна правда“, розповідав: „Затем началась операция по изъятию уголовных, продолжающих преступную деятельность, кулаков, быв. белых, быв. полицейских чинов, священнослужителей, быв. эсеров, бежавших из ссылки, и прочего антисоветского элемента [...] Перед началом этой операции было созвано совещание наркомов, начальников областных и краевых управлений НКВД, которое было в июле 1937 года [...] Были установлены лимиты для каждой области [...] Для Московской области цифра была определена на первую категорию 6000 и вторую 30000 (в то время еще не выделены Рязанская и Тульская области). По другим

---

315 Авторханов А. Технология власти.— С. 410.

316 Труд.— 1992.— 4 июня.

317 Яскраву характеристику Фріновського дав Віктор Суворов (Суворов В. Очищение...— С. 47—51, 93, 95, 118). Він, зокрема, писав: „Прошлое Фриновского сумрачно, как прошлое легендарного героя Гражданской войны, грабителя и насильника Григория Котовского. Как и Котовский, Фриновский происходил из уголовной среды. У него долгая, насыщенная необычайными приключениями бандитско-чекистская карьера“ (С. 47—48).

318 Шпілінський О. Базар // Базар — Bazar.— 1921.— 21/XI 1931.— Каліш, 1932.— С. 31.

областям определял цифры Фриновский [...]"[319] Як згадував згодом Орест Левицький слова Івана Рудченка, брата Панаса Мирного, „коли стоїш біля державної машини, багато чого інакше розумієш, ніж простий смертний"[320].

Що це означало? Усіх людей, які підлягали репресіям, поділяли на дві категорії. Перша підлягала негайному арештові й розстрілу, друга — ув'язненню в таборах чи тюрмах на різні строки. Протягом чотирьох місяців повинні були бути репресовані 259 450 осіб, із них убиті відразу 72 950. Місцеві керівники одержували право діставати від Москви додаткові ліміти на репресії. Крім того, ув'язненню до таборів чи засланню могли піддаватися родини репресованих.

У чотири місяці машина не вклалася. Операція розгорталась далі. Так, датований 31 січня 1938 р. протокол № 57 засідання Політбюро ЦК „Об антисоветских элементах" проголошував: „Принять предложение НКВД СССР об утверждении дополнительного количества подлежащих репрессии бывших кулаков, уголовников и активного антисоветского элемента по следующим краям, областям и республикам:

[...] Украинская ССР — 6000 ч[еловек] по 1 категории [...]"[321]

17 лютого 1938 р. новопризначений (з 25 січня[322]) нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський звернувся до Єжова з клопотанням: „Прошу Вашої санкції на утворення при НКВС УРСР Судової трійки під моїм головуванням [...] у складі членів тов. Бурмистенка (2-го секретаря ЦК КП(б)У та в. о. Прокурора УРСР тов. Ячченіна. Для розбору справ по цій трійці прошу дозволити ліміт за 1-ою категорією у кількості 15000"[323]. Цей додатковий ліміт НКВС УРСР одержав, але на середину травня він вичерпався, й НКВС УРСР звернувся з новим клопотанням про дозвіл засудити по першій категорії ще 35 тисяч осіб. Такий дозвіл знову було одержано.

Сама ідея лімітів (розкладки) виникла знову ж таки не у „сталінську", [redacted] в суто „ленінську" пору історії. 10 серпня 1918 р. Ленін писав Цюрупі: „Я предлагаю „заложников" не *взять*, [redacted] *назначить* поименно по *волостям*"[324]. Розвинуто цю ідею у справі з висилкою нелояльних учених і літераторів. Від тієї „славної" чекістської операції [redacted] колишньому Центральному пар-

---

[319] Документи з історії НКВД УРСР.— 1993.— Ч. 1 (6).— С. 41. Реденс оперував цією статистикою тому, що після Києва перейшов працювати до УНКВС Московської области, [redacted] потім був наркомом внутрішніх справ Казахської РСР.

[redacted] З оповідань Ореста Івановича Левицького / Запис В. Міяковського // Українська Вільна Академія Наук у США. Науковий збірник.— Нью-Йорк, 1952.— [Кн.] I.— С. 105.

[321] Встречные планы по уничтожению собственного народа // Московские новости.— 1992.— 21 июня.— № 25 (620).— С. 19.

[322] Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК—ГПУ—НКВД [redacted] Україні...— С. 562.

[323] Архів СБУ, спр. 312, арк. 5. Цит. за скороченою цитатою, опублікованою в перекладі: Пащенко Володимир. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20—30-х років.— К., 1994.— С. 160. Виправляю очевидні помилки в прізвищах. Бурмистренко — це Михайло Олексійович Бурмистенко (1902—1941) — другий секретар ЦК з 1938 р. ([Сигалов А. М. та ін.] Вулиці Києва. Вид. 2, випр. й доп.— К., 1979.— С. 41; [Кудрицький А. В. та ін.] Вулиці Києва: Довідник.— К., 1995.— С. 31—32). Ягенін — насправді Л. Ячченін (ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 451, арк. 14—16). На думку В. Пащенка (С. 159), призначення Успенського відбулося „на початку лютого 1938 року".

[324] Ленин В. И. А. Д. Цюрупе // Ленин В. И. ПСС.— Москва, 1965.— Т. 50.— С. 145.

тійному архіві збереглися списки „кандидатів на висилку“ з Москви (плюс додатковий у двох частинах), Петрограда (у трьох частинах) та України. Довідки („высылается“, „на свободе“, „содержится под стражей“, „высылка отменена“, „возбуждено дело“ тощо) зроблено тут, як видно з доповідної Г. Ягоди, за вказівкою Леніна. Підписали списки Л. Каменєв, Д. Курський та Й. Уншліхт. Перший список А. Латишев опублікував, хоч, на жаль, у переказі:

Список активной антисоветской интеллигенции (профессура).
Москва

Профессора 1-го Московского университета 2 чел.
Профессора Московского высшего технического училища 4
Профессора Петровско-Разумовской сельскохозяйственной академии 2
Профессора Института путей сообщения 1
По делу Вольно-экономического общества 1
Профессора разных учебных заведений 6
Список антисоветских профессоров Археологического института 4
Общий список активных антисоветских деятелей по делу издательства „Берег“ 2
Список лиц, проходящих по делу № 813 (группы Абрикосова) 4
Список антисоветских агрономов и кооператоров 12
Список врачей 3
Список антисоветских инженеров (Москва) 6
Список литераторов 12[325].

Як бачимо, основа більшовицької політики масового терору була добре продумана й глибоко наукова. Це ідеолог народництва Петро Ткачов (1844—1885) вважав за необхідне для успіху революції зрубати голови усім без винятку жителям Російської імперії старшим 25 років[326]. В умовах німецько-фашистської окупації практикувалися імпульсивні стихійні акції, сенс яких зводився радше до застрашення. Могли оточити квартал, захопити його пожильців і ліквідувати або всіх, або кожного другого, кожного п’ятого, десятого — так, як захотілось на той момент німецькому командирові. Такий підхід був примітивний, неглибокий. Більшовики ж створили механізм, схожий на те, як із картотек, до впровадження комп’ютерів, виймалися спицями перфокарти. У СРСР рішення ухвалювались на глибоко науковій основі, на підставі теорії марксизму-ленінізму, теорії класів. Орієнтовані на марксистсько-ленінське вчення про класову боротьбу, чекісти дбали передусім про відповідні категорії населення („кулаки, быв. белые, быв. полицейские чины, священнослужители, быв. эсеры“). З кожного класу, прошарку на страту вони вилучали усіх найкращих, усіх енергійних, самостійно мислячих, незалежних. В СРСР відбулася соціальна революція. З верху до низу було перетрушено усе суспільство. Були винищені усі, кого більшовики не могли взяти з собою в комуністичне майбутнє. Залишались живими лише такі люди, які їх більш-менш задовольняли.

Операції могли бути моментальними, а могли тягнутися десятиліттями, й керувало ними неподільно московське Політбюро ЦК РКП—ВКП(б)—КПРС. Мережа тоталітарного управління починалася у московському

---

325 Латышев А. Г. Рассекреченный Ленин.— С. 218.
326 Аненская А. Из прошлых лет // Русское богатство.— 1913.— Кн. 1.— С. 63.

Кремлі, у кабінеті, де збиралось Політбюро, й закінчувалась у кабінеті найостаннішого оперуповноваженого районного відділення НКВС. Найцікавіше, що цей зв'язок справді діяв! Навіть те, бити чи не бити цього конкретного в'язня, вирішував не його слідчий, [redacted] начальник того ж відділення, часом навіть не безпосередній, а набагато вищий начальник.

Ідучи у новий вирішальний бій проти народу, більшовицька держава повинна була повсякчасно дбати, щоб широкомасштабна соціальна революція, яку вона затіяла на одній шостій частині суходолу, не вирвалася, бува, з-під її контролю. Хіба не було справою життя, справою самого існування більшовиків, щоб цей процес ліквідації окремих категорій населення, процес справді планетарного масштабу, йшов не стихійно, [redacted] послідовно, себто так, як повинен був іти?! Як це не дивно може тепер здаватися, чекісти часом присаджували занадто лівих чи схильних до волюнтаризму колег. Збереглось нагадування Київського оперативного сектора ГПУ Фастівському райвідділу ГПУ від 2 січня 1932 р.: „Одновременно с этим *пятый раз напоминаем*, что арестовывать попов без санкции СПО КОС ГПУ нельзя, независимо от того, по какой линии они проходят и кто ликвидирует разработку"[327]. Самовіддані чекісти завжди ставили інтереси держави вище від інтересів свого відомства!

Як бачимо, люди йшли на ліквідацію лише внаслідок того, що їх зареєстровано відповідно до тієї чи іншої ознаки. До речі, як інакше пояснити застосування тортур, якими чекісти примушували в'язнів давати потрібні, наперед визначені свідчення, аби вони відповідали параметрам прокрустового ложа? Для рядових громадян підходив будь-який компромат, а від важливіших в'язнів слідчий повинен був добитися саме тих зізнань, яких потребувало відомство. Велике зацікавлення викликала б обробка масового матеріалу — формалізована фіксація звинувачень, вибраних із звинувачувальних висновків, і їхній розподіл за хронологією.

Проте злий дух пішов далі. Здавалося б, матеріалістам про таке нічого було турбуватися, але НКВС поставив питання так, що це не чекісти, не співробітники ДБ, а, мовляв, самі в'язні, йдучи на смерть чи до концтабору, вказують, кого наступного треба заарештувати.

Коли студіюєш слідчі справи 30-х рр. з погляду управління державним терором, не може не впасти [redacted] око цікавий нюанс. Статистиці соціального походження в'язнів влада завжди надавала дуже великого значення. 15 липня 1930 р. ГПУ УРСР видало директиву, що класифікувала соціальне походження в'язнів[328]. Але фактично інформація, яку відомство подавало до партійного начальства, не була об'єктивна. Дуже часто статус в'язня подавали заниженим. Так, у лютому 1938 р. був заарештований священик Роман Кислий. До кінця 1936 р. він служив у селі Малі Єрчики, [redacted] на початку 1937-го у зв'язку із закриттям церкви залишився без парафії. За чекістським діловодством він проходить як особа „без определенных заня-

---

[327] ЦДАГО України у Києві, № 34727 ФП / кор. 529, арк. 31. Підписали це відношення заступник начальника КОС ГПУ Яків Камінський та помічник начальника СПО КОС ГПУ А. Терський.

[328] На бланках „Анкета обвиняемого", форма № 20/УСО друкувалась примітка: „Социальное положение обвиняемых классифицируется [redacted] порядке директивы ГПУ УССР от 15/VII—1930 г. [redacted] № 96153" (див., напр.: ЦДАГО України у Києві, № 18055 ФП / кор. 114, т. I, арк. [redacted] зв.).

тий“[329]. В анкеті ув'язненого педагога-мовника Г. Сабалдиря, автора численних підручників, на запитання про його рід занять чекіст відповів: „Безработный“[330]. Навіщо це робилося? Якщо партія ставила своєю метою ліквідацію кримінальних елементів — спецслужби підставляли під удар нейтральне населення, інколи просто діячів української культури, трохи розвантажуючи технічно важку для „оформлення“ категорію „активного антирадянського елементу“.

Був ще один, навіть надійніший, шлях, коли призначені для винищення люди, — за оцінкою влади, вороги народу, — самі повинні були скомпрометувати своїх близьких, які залишались тимчасово на волі. Цей шлях ґарантував повніше охоплення призначених для ліквідації прошарків людности. Так, у 1937—1938 рр. були розстріляні викладачі Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи В. Гагенмейстер, М. Касперович, К. Кржемінський та О. Адамович. В оглядовій довідці у справі одного з них мовиться: „Обвинение Адамовича основано исключительно на его собственных показаниях, а также показаниях арестованного по другому делу Гагенмейстера Владимира Николаевича“[331]. Згідно з другою довідкою, „обвинение Касперовича основано на его личных показаниях, а также на показаниях арестованного по другому делу Кржеминского Константина Ипполитовича, копия протокола допроса которого от 17 октября 1937 года приобщена к делу Касперовича“[332]. У висновку щодо архівної кримінальної справи К. Кржемінського читаємо: „В основу обвинительного заключения были положены показания арестованного по другому делу Пилипенко Б. К. и признательные показания проверяемого Кржеминского, которые записаны в протоколах допроса общими фразами и не содержат в себе ссылок на источники изложенных в них сведений“[333].

Збереглася групова справа на 10 осіб, серед яких пройшли два архиєпископи Української Автокефальної Православної Церкви — Юрій Міхновський та Володимир Самборський[334]. Двоє ув'язнених одержали по 10 років ВТТ, решта вісім 16 жовтня 1937 р. були розстріляні. Матеріали слідства завершуються надзвичайно яскравим документом, котрий не можемо не подати повністю:

„Постановление. г. Киев, 1937 года, Сентября 14 дня.

Я, оперуполномоченный 8-го Отделения IV Отдела УГБ НКВД УССР — Лейтенант Государственной Безопасности Гольдфарб, рассмотрев следственное дело № 625 по обвинению Самборского Владимира Ильича и др. [разом 10 осіб.— *С. Б.*] в участии в украинской фашистской организации церковников, нашел, что в показаниях обвиняемых упоминаются следующие лица, причастные, в той или иной мере, к данной организации: Липковский Василий, Костельнюк Иван Акимович, Плохой Василий, Трофимович, Дулина, Химич Василий, Шпаченко Феодот Иванович, Гримальский, Украинец, Красницкий Иван, Максимюк Александр Терентьевич,

---

329 ЦДАГО України у Києві, № 43178 ФП / кор. 914, арк. 54 зв., 96.

330 Там само.— № 43928 ФП / кор. 638, т. 1, арк. 35.

331 Там само.— № 58152 ФП / кор. 1452, арк. 177.

332 Там само.— Арк. 178.

333 Там само.— Арк. 242.

334 Білокінь С. Розстрільна справа архиєпископів УАПЦ Володимира Самборського та Юрія Міхновського // Розбудова держави.— 1993.— № 3 (10).— С. 37—51.

Бурдынюк Иван Васильевич, Ляшенко Василий, Синявский Александр, Янковский Анатолий Феликсович, Дойнацкий, Езерский, Рындюк, Абросимов, Синько Иван Казимирович, Логинов Федор Владимирович, Грињюк Степан Кириллович, Шарафан Антон Павлович, Маринич Сергей Максимович, Атамасенко Никита Иванович, Марченко Зиновий, Компаниец Ефим Григорьевич, Коробенко Куприян Андреевич, Довженко Дмитрий Иванович, Гриценко Захар Дементьевич, Стриовский, Галкин, Милосов Михаил, Желяшкевич-Коростылева Наталия Николаевна, Тищенко, Гайдуков Яков, Бовкун. [разом 37 осіб.— *С. Б.*]

Учитывая, что для привлечения их к ответственности требуется дополнительная проверка и проработка имеющихся данных о них, а [redacted] отношении некоторых необходимо установить их местожительство, постановил:

Следственные материалы на вышеуказанных лиц выделить в копиях из настоящего дела в отдельные производства.

Опер[ативный] уполном[оченный] 8-го Отдел[ения] IV отдела УГБ НКВД УССР — лейтенант госуд[арственной] безопасности

<підпис> [Гольдфарб]

Согласен

Нач[альник] 8-го отд-[елен]ия IV отд[ела] УГБ НКВД УССР лейтенант госуд[арственной] безопасности

<підпис> [Славин]

Утверждаю

п[омощник] нач[альника] IV отдела УГБ НКВД УССР мл. лейт[енант] госуд[арственной] безопасности

<підпис: Д. Перцов[335]> [Хатеневер]“[336].

Виходить, що справа, за котрою пройшло 10 в'язнів, дала вихід на 37 нових жертв. Це дає уявлення про перспективи масових репресій, що відкривались під час Великого Терору 1937 р. Як бачимо, НКВС був готовий прийняти й ліквідувати подальші партії людности у співвідношенні 37 до 10 уже знищених[337].

Про те, як це здійснювалося на практиці, дає уявлення довідка, яку у червні 1938 р. склав оперуповноважений 3 відділу УДБ НКВС УРСР Овчинников: „На всех лиц, проходящих по показаниям Вишневского Эдуарда Станиславовича, материалы выделены [redacted] самостоятельные следственные дела“[338]. Для цього у чотирьох примірниках було надруковано „Список лиц, скомпрометированных показаниями арестованных по следственному

---

[335] Згідно з оголошеними біографічними довідками, Давид Перцов з [redacted] серпня 1937 р. був помічником начальника 4, секретно-політичного, відділу (СПО) УДБ, тому міг затвердити цю постанову замість Арона Хатеневера, який тимчасово виконував обов'язки помічника начальника СПО теж зі серпня 1937 р. (Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК—ГПУ—НКВД в Україні...— С. 531, 567.)

[336] ЦДАГО України у Києві, № 61960 ФП / кор. 1637, арк. 271—272.

[337] Короткий курс історії ВКП(б) інтерпретує події того часу таким чином, ніби один за одним відбувалися два послідовні процеси: „Ликвидация остатков бухаринско-троцкистских шпионов, вредителей, изменников родины [...] Курс партии [redacted] развернутую внутрипартийную демократию“ (История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков): Краткий курс.— [Москва], 1946.— С. 331—336).

[338] ЦДАГО України у Києві, № 51230 ФП / кор. 35, арк. 15.

делу IX отдела 1 управления НКВД УССР — № 132509". Тут фіксувались такі відомості:

„№№ пп [номера по порядку].

Фамилия, имя и отчество скомпрометированных показаниями.

Год и место рождения.

Место работы и должность.

Друг[ие] установочные данные.

Кто дал показания.

№№ томов и листов дела.

Оперативные мероприятия / Арестован или нет.

Отметка 1 спецотдела о взятии на учет"[339].

Могли існувати, природно, й варіації такої форми. До пізнішого, повоєнного часу (1952—1953 рр.) належить така таблиця:

„Совершенно секретно. Список лиц, скомпрометированных показаниями арестованных по следственному делу <наименование органа> *№ 8753":*

№№ по пор[ядку].

Фамилия, имя, отчество, год и место рождения, место работы и должность лиц, скомпрометированных показаниями.

Другие установочные данные (парт[ийность], нац[иональность], гражд[анство], профессия и т.д.).

Кто дал показания и их краткое содержание.

№№ томов и листов дела.

Отметки о взятии на учет"[340].

У наказі КДБ при РМ СРСР № 00511 від 12 серпня 1954 р. уміщено перелік, згідно з яким імена звинувачених могли бути з обліку зняті. У наведеному щойно випадку зняли з обліку усі 7 імен „за отсутствием установочных данных"[341].

Помічник начальника 2 відділення 3 відділу УДБ сержант ДБ М. Рапопорт склав „Список лиц, проходящих по показаниям Томкевича В. Э." (8 імен)[342]. Оперуповноважений 3 відділу УДБ НКВС УРСР молодший лейтенант ДБ Лисиця 1938 р. склав „Список лиц, проходящих по показаниям арестованного Коваленко Ивана Семеновича" (35 імен). Тут знаходимо такі графи:

„Фамилия, имя и отчество.

Год рождения.

Место и род занятия.

В чем изобличается. <Відповідь: „как участ[ник] к-[онтр]р[еволюционной] Украин[ской] военно-повст[анческой] орг[анизации]>.

Где в данное время находится.

Если арестован или осужден, то где и по какому делу. <Варіанти: „арестован НКВД УССР", „разыскивается", „установлен, не арестован", „не арестован", „арестован 17/VII — 37 г. 4-м отделом КОУ как троцкист", „Осужд[ен] по 1-й кат[егории]", „В 1938 г. осужд[ен] на 15 л[ет]">[343].

---

339 ЦДАГО України у Києві, № 31081 ФП / кор. 177. Контрольное дело, арк. 65—67.

340 Там само.— № 58859 ФП / кор. 1497, арк. 426.

341 Там само.— Пакет.

342 Там само.— № 5088 ФП / кор. 48, т. 1, арк. 43.

343 Там само.— № 51231 ФП / кор. 35, арк. 37-а — 37 г.

Обробку протоколів здійснювали у 2 відділенні XI відділу УДБ НКВС УРСР (начальник — молодший лейтенант ДБ А. Шарфман), що передавало матеріали до III (контррозвідувального) відділу (КРВ) для проведення подальших арештів („Материалы переданы в 3 отдел для реализации")[344]. Так у кабінетах НКВС визначали напрями наступних піратських експедицій. Чекісти вирішували, на чиї імена виписувати подальші ордери, але вказувати їх повинні були самі в'язні. Вони були зафіксовані в чекістських „обліках" анкетами, які вони заповнювали, були повні особові справи в окремих відділах усіх цивільних і військових установ, та для певності система ще дублювала списки приречених. Тут уже слідчі справи стали невичерпним джерелом імен тих нещасних, кого можна було репресувати далі.

Як ми пригадуємо, А. Нікітін нарікав на брак систематизації слідчих справ, унаслідок чого „за редким исключением [яким же це?— *С. Б.*] следственные дела мистиков предстают (и числятся) как дела отдельных людей (или групп), не имеющих внешней связи друг с другом, проходя по регистрации исключительно [!] по фамилии того или иного человека, добраться до которого [випадковому відвідувачеві.— *С. Б.*] можно только зная его имя, год и место рождения"[345]. Син терориста Судоплатова, набагато ближчий до архівів КДБ, про внутрішні зв'язки справ виніс зовсім інше враження: „Со многими из вышеперечисленных лиц мой отец так или иначе был связан по роду своей деятельности в органах. Когда уже сейчас, спустя долгие десятилетия после свершившихся адских репрессий, извлекаешь на свет Божий из бывших сверхтайных архивов список этих лиц или другие, похожие своей роковой судьбой списки, то вдруг ощущаешь, что все они, сцепленные крепко между собой и последовательно, логично, друг за другом приводимые в движение единым движком, — неотъемлемые части страшного механизма, осознанно управляемого одним мощным рычагом на одном своем — „командном" — конце, другом же — „рабочем" — слепо разрушающего вокруг себя все живое. Каждое имя из этого списка тянет за собой другие имена, а те — еще и еще... до бесконечности!"[346]

У роки горбачовської „гласности" у масову свідомість було запроваджено образ пахана Сталіна, який знищив покоління енкаведистів, оскільки вони „багато знали" [?], після чого, мовляв, „ті знищили тих"[347]. Цей образ важко уявити в динаміці на персональному рівні. Свого часу про гальмування терору писав Конквест: „Офицер НКВД, арестованный в ноябре 1938 года, говорит, что уже за шесть месяцев до этого [інакше

---

[344] ЦДАГО України у Києві, № 66182 ФП / кор. 1903, т. 2, арк. 161.

[345] Никитин А. Л. Мистики, розенкрейцеры и тамплиеры в Советской России...— С. 94.

[346] Судоплатов Андрей. Тайная жизнь генерала Судоплатова: Правда и вымыслы о моем отце.— Москва, 1998.— Кн. 1.— С. 124.

[347] Цікаво, що в часи гласности були навіть спроби вигородити самого Ягоду. Міністр юстиції Росії В. Ковальов процитував чиєсь твердження, мовляв, „за время совместной работы с Ф. Э. Дзержинским и В. Р. Менжинским Г. Г. Ягодой было сделано немало полезного для упрочения советской власти, укрепления органов ВЧК—ГПУ—ОГПУ" (Ковалев Валентин. Два сталинских наркома.— Москва, [1995].— С. 171). У розпал гласности до редакції журналу „Україна" було подано реабілітаційну статтю про В. Балицького як необґрунтовано репресованого діяча.

кажучи, десь навесні 1938 р. Яка точність датування!— *С. Б.*] НКВД стало ясно: дальше репрессии такими темпами продолжаться не могут. В сейфах было накоплено достаточно материалов, чтобы объявить шпионом практически любого руководящего работника в стране [...] К этому времени половина городского населения уже была занесена в черные списки НКВД. Арестовать их всех было нельзя. С другой стороны, всякие различия исчезли: было столько же оснований взять одного, как и другого и третьего. Представители ранее установленных „категорий" — бывшие партизаны, старые большевики, участники оппозиции и т. д. — были в основном уничтожены. О тупике свидетельствуют новые репрессии внутри самого НКВД"[348]. Ці міркування значно ближчі до історичної реальности, але й вони залишають питання. „Дальше продолжаться не могут". — Чому? „Хіба існували перепони, яких би не подолали більшовики"?— „Арестовать всех было нельзя", — знову ж таки, хіба пропускна здатність установи була обмежена? Адже попереду не було нічого, крім безкрайого комунізму. Репресії всередині НКВС справді свідчать про те, що установа потрапила у якийсь закут, але походження кризи так і залишається незрозумілим. Дуже слушним уявляється натомість міркування Конквеста, що представники раніше встановлених „категорій" на той момент були здебільшого знищені. Справді, коли не торкатися воєнних дій, що точились у Західній Україні, після війни на тій самій Наддніпрянщині такого розмаху терору більше не було. Репресії спрямовувались головним чином проти людей, які залишались „на тимчасово окупованій території". І не тому не стало колишнього розмаху, що змінився режим, в тому, що соціальна революція скінчилася, всі приречені на заклання категорії населення було вже знищено. Виходить, ідеться ні більш ні менш як про рубіж соціальної революції, який можна датувати 1937—1938 рр. Чи не збігається він з падінням Ягоди? А. Авторханов заявив: „Сталина надо было бы обвинить в неблагодарности, если бы это не было первым справедливым арестом за все время советской власти. Путь Ягоды к власти был усеян трупами сотен тысяч рядовых советских граждан"[349]. „В 1938 году, — твердить Конквест, — Сталин решил, что так дальше продолжаться не может [...] почему Сталин прекратил террор на этой стадии? [...] массовый террор выполнил свою задачу".

Оскільки у 30-ті рр. протоколи допитів заповнювали тільки слідчі, це надавало їм широкі можливости маневрування. Як відомо з численних спогадів, енкаведист міг приписати до зізнань імена потенційних в'язнів. Запитував у підслідного, наприклад, хто входив до кола його знайомих, а записував, мовляв, „разом зі мною до тієї самої підпільної організації входили такі й такі особи". Навпаки, якщо слідчий був зацікавлений у тім, щоб близьку за якоюсь ознакою особу, яку в'язень називав під час допиту, від арешту „вберегти", свідчень проти такої людини він міг і не „брати". Виходить, що навіть за умов тоталітаризму у цьому коридорі (від одержання лімітів до складання іменних списків) відомство мало до часу певну свободу дій. Доказів цього безліч. Наприклад, у заяві помічника начальника СПО НКВС УРСР Григоренка від 27 липня 1937 р. задокументовано вказівку Рахліса „направлять следствие по троцкистам [...] так,

---

348 Конквест Роберт. Большой террор.— С. 55.
349 Авторханов А. Технология власти.— С. 402.

чтобы лишних фамилий в протоколах не фигурировало“[350]. Як писав у доповідній наркомам Єжову й Леплевському 26 червня 1937 р. А. Бронєвой, заступник наркома Кацнельсон напучував його: „Что вы разошлись так, кто вам дал право так много арестовывать троцкистов, надо послабее действовать“[351]. В оглядовій довідці у справі наркома внутрішніх справ І. Леплевського читаємо: „Работая на Украине, показывает Леплевский, он не боролся с организованной контрреволюцией, а разоблачал лишь тех, кого в силу сложившихся обстоятельств скрывать уже было нельзя (Любченко, Хвыля, Порайко), причем, организуя массовые операции, сознательно прихватывали невиновных, честных советских людей в целях показа больших цифр и решительной борьбы с контрреволюцией“[352]. Співробітник НКВС Й. Корщевер [illegible] серпня 1938 р. зізнавався: „Вражеское руководство последних лет выработало особый вредительский стиль работы, выражавшийся в том, что разгрому контрреволюционного подполья уделялось меньше всего внимания. Дело было поставлено так, что никто в отделе не интересовался вскрытием направляющих антисоветских центров и организованного подполья. Работа велась сугубо поверхностно и делячески с упором на разоблачение врагов-одиночек, без фиксации внимания на разворот групповых дел и вскрытия центров контрреволюционных формирований“[353].

Логічний зв'язок арештів, який у захваті живописав син знаменитого убивці Судоплатова й про існування якого не міг навіть здогадатися син репресованого маляра Нікітіна, веде до поглиблення наших уявлень про репресії. Справді, відповідно до наказів вищого начальства із суспільства вилучались не окремі люди, а певні неформальні групи.

Такі групи можуть бути родинними. Після вбивства Кірова було арештовано все родинне оточення Леоніда Ніколаєва — його брата, матір, двох сестер, дружину убивці — Мільду Драуле, її сестру Ольгу, навіть чоловіка сестри дружини — Романа Кулішера. Протягом 1936—1937 рр. усіх їх було розстріляно[354]. „Так убийца Кирова, — міркував Судоплатов-молодший, — потянул с собой в могилу практически всех своих родственников“[355]. Цікава думка — не Сталін потягнув їх у могилу, а Ніколаєв!

Питання, хто стояв чи що стояло за Ніколаєвим, залишиться таємницею, мабуть, назавжди. Відповідно до своїх громадсько-політичних поглядів, одні (Хрущов, Авторханов) схиляються до думки, що це був Сталін. Інші твердять, навпаки, що причина загибелі Кірова полягала у його флірті з Мільдою, а те, що він справді любив жінок, — річ відома. Хоч

[350] Документи з історії НКВД УРСР.— С. 125.

[351] Там само.— С. 73.

[352] Там само.— С. 57—58.

[353] ЦДАГО України у Києві, № 31093 ФП / кор. 178, арк. 92. Намагаючись підлаштуватись до нової хвилі, спрямованої проти чекістів Ягоди, Корщевер намагався заплямувати їхні досягнення і розгортанні репресій (як пригадуємо, більш-менш 37 до 10).

[354] А. Авторханов нагадував, що були заарештовані й підозріло поспішно розстріляні особисті друзі Ніколаєва — Католінов, Рум'янцев, Сосицький та інші (Авторханов А. Технология власти.— С. 398).

[355] Судоплатов Андрей. Тайная жизнь генерала Судоплатова.— С. 74. Мільдина родина не була реабілітована аж до 30 грудня 1990 р., коли їхня справа з'явилася на сторінках радянської преси (С. 76).

там що, сталінський вірний поплічник зробив останню послугу своєму шефові своєю смертю. Сталін використав її повною мірою. Уже за кілька днів після ленінградських подій репресії впали на родичів Троцького. Першою жертвою став його молодший син Сергій Сєдов, який після його заслання, [redacted] тоді вигнання, залишився у Москві. До кінця 1934 р. він працював у Вищому технічному училищі. [redacted] грудня був ще на волі. Та, передчуваючи близький кінець, [redacted] останньому листі написав: „Общая ситуация оказывается крайне тяжелой, значительно более тяжелой, чем можно себе представить“[356]. Потім він зник. За кілька місяців, у квітні 1935 р., Троцький одержав листівку від своєї першої дружини А. Соколовської. Листівка прийшла [redacted] Тобольська: Соколовська повідомляла, що опинилась у Сибіру. Нарешті, наспіла вістка про те, що й обох зятів Троцького, які з 1928 р. перебували на засланні, там заарештували й перевели до тюрми. Крім перелічених осіб, репресіям було піддано навіть і не родичів, а тих, хто був коли-небудь до Троцького просто особисто близький, включаючи няньку його онука[357].

Що стосується Сергія Сєдова, то його смерть пов'язана з винищенням клану Каменєва, оскільки Сєдов доводився племінником його дружині. Маючи такі родинні зв'язки, жодних шансів вціліти він, природно, не мав. Разом за „кремлівською справою“ (закрите засідання Військової колегії відбулось 27 червня 1935 р.) родичів Каменєва пройшло п'ятеро[358].

За відомостями племінниці Ягоди Вероніки Костянтинівни Знаменської, після його падіння були репресовані, розстріляні чи померли у тюрмах або на засланні 15 найближчих родичів колишнього наркома. Така доля випала його дружині, його батькам, п'ятьом сестрам з чоловіками, іншим родичам. Так, старшу з сестер Есфір Григорівну Знаменську-Ягоду було заарештовано 6 травня 1938 р. і 16 червня розстріляно. Інша сестра Розалія Григорівна Шохор-Ягода працювала [redacted] апараті ЦК ВКП(б), московському комітеті ВКП(б), Інституті Леніна, інструктором Президії ВЦВК. 1937 р. її було заарештовано й заслано разом [redacted] усією родиною Ягоди до Астрахані строком на 5 років, а потім засуджено на 8 років. 1946 р., коли строк перебування у ВТТ скінчився, її звільнили, але за рішенням Окремої наради при МДБ СРСР від 28 серпня 1948 р. її було заслано на 5 років на Колиму. Дорогою до місця заслання вона померла в Комсомольську-на-Амурі. Згодом її реабілітували. Пощастило врятуватись лише єдиному синові наркома — Генріхові (нар. 1929 р.). Коли його батька забрали, він мав сім років. Разом з матір'ю Ідою Леонідівною та бабусею Софією Михайлівною Авербах (рідною сестрою Якова Свердлова) його заслали до Оренбурга. Згодом матір і бабусю заарештували, [redacted] Генріха забрали до дитячого будинку. Близько 1940 р., коли хлопчик мав 11 років і перебував у дитячому будинку Бугуруслана, директорка й завідувачка навчальної частини змінили йому прізвище й тим урятували від загибелі. Щоправда, згодом, заповнюючи анкету під час вступу до залізничного технікуму в Куйбишеві, він сам вказав, що Ягода — це його батько, і з технікуму його виключили, а за кілька років (1949 р.) — заарештували. За рішенням

[redacted] Архив Троцкого, № 13521. Цит. [redacted] кн.: Роговин Вадим. Сталинский неонэп.— [Москва, 1994].— С. 114.

357 Роговин Вадим. Сталинский неонэп.— С. 113—115.

[redacted] Там само.— С. 121.

Окремої наради при МДБ СРСР його засудили на 5 років, і з табору він вийшов за амністією 1953 р. Був реабілітований, нині мешкає в Україні[359].

Дійшло до того, що розстріл Єжова М. Восленський назвав ніжним і делікатним: „Родственники Ежова продолжали жить в Москве, они никогда не лишались московской прописки. Больше того: помню, как весной 1944 года я был глубоко поражен, когда, впервые придя в Наркомат просвещения РСФСР, увидел на двери табличку „А. И. Ежов" и узнал, что завотделом наркомата — родной брат бывшего сталинского наркома. Он даже не был вычеркнут из номенклатуры!"[360] Це справді вражає, бо такі факти свідчать, що ставлення Сталіна до знищених наркомів було різне. Якщо Ягоду він уважав ворогом, то Єжов на своєму посту, можливо, вичерпав свої душевні ресурси. З другого боку, як нагадаємо далі, оточення Єжова (його заступники) було все ліквідоване, і жодних „ніжностей" воно не відчуло.

Таку тактику сам Сталін пояснив 7 листопада 1937 р. на обіді у Ворошилова. Як занотовано в щоденнику Г. Димитрова, що був присутній на цьому обіді, він сказав тоді так: „Русские цари [...] сделали одно хорошее дело — сколотили огромное государство до Камчатки. Мы получили в наследство это государство. И впервые мы, большевики, сплотили и укрепили это государство как единое, неделимое государство, не в интересах помещиков и капиталистов, а в пользу трудящихся, всех народов, составляющих это государство. Мы объединили государство таким образом, что каждая часть, которая была бы оторвана от общего социалистического государства, не только нанесла бы ущерб последнему, но и не могла бы существовать самостоятельно и неизбежно попала бы в чужую кабалу. Поэтому каждый, кто пытается разрушить это единство социалистического государства, кто стремится к отделению от него отдельной части и национальности, он враг, заклятый враг государства, народов СССР. *И мы будем уничтожать каждого такого врага, был бы он и старым большевиком, мы будем уничтожать весь его род, его семью*"[361] [виділено нами.— **С. Б.**].

Так Сталін підбирав родичів своїх ворогів. Але репресовані неформальні групи могли бути й службовими. Простежується послідовне винищення „людей Балицького" чи „людей Ягоди", тоді — єжовців, беріївців. А. Авторханов у праці 1959 р. накреслив грубу періодизацію репресій: чистка Ягоди — 1934—1936 рр.; чистка Єжова — 1936—1938 рр.; чистка Берії — 1938—1939 рр.[362]

1997 р. санкт-петербурзький історик А. Папчинський деталізував цю послідовність:

листопад 1936 — квітень 1937: репресії Єжова, спрямовані проти чекістів центрального апарату з особистого оточення Ягоди,

---

[359] Некрасов В. Ф. Генрих Ягода // Советская милиция (Москва).— 1990.— № 1.— С. 23.

[360] Восленский М. Номенклатура — господствующий класс...— С. 98. „Повну правду", а насправді відомчі плітки про причини ліквідації Єжова див. у кн.: Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 95.

[361] Союз.— 1990.— № 41.— С. 12. Цит. за: Роговин Вадим. Сталинский неонэп.— С. 250.

[362] Авторханов А. Технология власти.— С. 390.

квітень—червень 1937: повна чистка центрального апарату НКВС від кадрового прошарку чекістів Дзержинського—Ягоди,

червень—грудень 1937: репресії Єжова в органах НКВС союзних та автономних республік, країв та областей; знищення чекістів так званої української групи Балицького[363],

січень—квітень 1938: обмежені репресії чекістів-єжовців за „перегини" на місцях; ліквідація чекістів „ленінградської групи" Заковського та групи Леплевського,

квітень—вересень 1938: репресії на місцях за перегини, а також пов'язаних з ними співробітників центрального апарату; приховане ротаційне розмивання чекістських кадрів Єжова,

вересень—грудень 1938: репресії Берії проти єжовських чекістів північнокавказької та московськиї груп, а також партійних висуванців у центрі й на місцях[364].

Системний аналіз наказів НКВС і, можливо, слідчих справ це підтверджує. На грудень 1937 р. за „предательство и контрреволюционную деятельность" були заарештовані нарком внутрішніх справ СРСР Г. Ягода та його перший заступник Я. Агранов, а заступник Г. Прокоф'єв розстріляний. „К этому времени, — як стверджують А. Кокурін та Н. Петров, — было репрессировано также почти все ягодовское руководство ГУГБ НКВД СССР": начальник Закордонного відділу ГУДБ НКВС СРСР А. Артузов, начальник Спецвідділу ГУДБ Г. Бокій, начальник Окремого відділу ГУДБ М. Гай, начальники Транспортного відділу ГУДБ В. Кішкін та А. Шанін, начальник Економічного та Конттрозвідувального відділу ГУДБ Л. Миронов, начальник Секретно-політичного відділу ГУДБ Г. Молчанов та начальник Відділу охорони ГУДБ К. Паукер[365].

А. Судоплатов-молодший оповідав: „Истребление „заговорщиков" из НКВД Украины велось Леплевским по всему Союзу ССР, где бы они ни находились. В Ташкенте был арестован начальник 3-го отдела УГБ НКВД Узбекской ССР П. М. Рахлис. В Воронеже схвачен начальник областного УНКВД А. Б. Розанов. В Москве арестованы работник Особого бюро НКВД СССР В. М. Горожанин и заместитель начальника Главного разведуправления РККА М. К. Александровский"[366].

Перевіримо ці відомості. З січня по березень 1937 р. Пейсах Меєрович Рахліс був начальником 4 відділу УДБ НКВС УРСР. Ув'язнений 7 серпня 1937 р. Олександр Борисович Розанов (Абрам Борисович Розенбардт) від 31 березня 1935 р. до 14 червня 1937 р. був начальником УНКВС по Одеській області. Заарештований 11 липня. Валерія Михайловича Горожаніна узяли 19 серпня[367]. Дата арешту Михайла Костянтиновича Александровського (Юкельзона) поки що невідома. Отже, наведене твердження Судоплатова-молодшого справедливе.

---

[363] Дослідник називає членів цієї групи. Це — К. Карлсон, С. Мазо, І. Блат, М. Александровський (Юкельзон), Б. Козельський, Я. Письменний, Г. Люшков, А. Розанов (Розенбардт), В. Горожанін (С. 286).

[364] Папчинский А. А. Репрессии в органах НКВД в середине 30-х годов // Политический сыск в России: История и современность.— [Санкт-Петербург], 1997.— С. 292—293.

[365] Лубянка...— С. 16—17.

[366] Судоплатов Андрей. Тайная жизнь генерала Судоплатова.— С. 99.

[367] Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК—ГПУ—НКВД в Україні...

Невдовзі було скинуто єжовців, і цю операцію було проведено так само систематично: „Заместителей наркома ВД СССР, — пишуть А. Кокурін та Н. Петров, — постигла та же участь, что и самого „железного наркома“ (Н. Ежова). Агранов, Фриновский, Берман, Прокофьев, Бельский, Жуковский и Заковский были расстреляны, Курский застрелился сам, Рыжов умер в тюрьме, находясь под следствием. Только одному В. В. Чернышову каким-то образом удалось избежать участи своих коллег-заместителей наркома ВД СССР: 18 февраля 1939 г. он был назначен начальником ГУЛАГа [...]“[368]

Як повно намагався НКВС виарештувати оточення маркованої, виклятої особи, видно з того, що після загибелі Панаса Любченка було арештовано навіть завідувача його дачі (на Сирці, хутір Васильчикова, дача Раднаркому) Савелія Андрійовича Носка і навіть його дружину Марію Григорівну Носок[369].

Аналізуючи ці процеси, А. Папчинський справедливо твердить, що „сам ход и характер репрессий внутри НКВД был обусловлен существованием [redacted] его структуре „неформальных групп“ чекистов, связанных внутренними кланово-клиентальными отношениями и борьбой между ними за главенство и власть, развернувшейся на общем фоне массовых политических репрессий в стране“[370]. Оформлення таких неформальних груп у середовищі партійців фіксується, до речі, дуже рано. Ще 15 травня 1922 р. датується звернення до Політбюро ЦК КП(б)У: „Тов. Полоз[371], очевидно, поставил своею целью собрать в Москве всех бывших боротьбистов и близких родственников и, таким образом, создать украинское представительство в Москве исключительно из лиц одинаково мыслящих и с определенной окраской“[372]. Разом [redacted] тим, атмосфера загального застрашення, нелюдські норми стосунків, що сформувались у цій країні, руйнували найелементарніші уявлення про якусь родинну, національну, взагалі групову солідарність проти тоталітарної влади. Рідні сестри Казимира Іванівна Калмикова-Обремська та Ядвіга Іванівна Цішевська-Обремська свідчили одна на другу як польські шпигунки[373], наслідком чого був розстріл. Парторг хлібозаводу № 5 Мотя Мойсейович Овруцький написав заяву на сусідку Ернестину Соломонівну Кулішер, її сина Рудольфа Мюллера й сестру Марію Соломонівну Бараш. Допитав Овруцького за цією заявою тимчасовий начальник 2 відділення 3 відділу УДБ УНКВС Київської області молодший лейтенант ДБ Шапіро, [redacted] його постанову

[redacted] Лубянка...— С. 22.

[369] ЦДАГО України у Києві, № 31142 ФП / кор. 180. С. Носок одержав 5 років ВТТ, які відбував [redacted] ББК, дружину 26 листопада 1937 р. звільнили.

[370] Папчинский А. А. Репрессии в органах НКВД...— С. 284.

[371] Полоз (Полозов) Михайло Миколайович (1890, Зміївський пов. Харківської губ.— 3 листопада 1937, Соловки) — як делегат І Всеукраїнського військового з'їзду був обраний до Українського генерального військового комітету й кооптований до складу Центральної Ради. У 1919—1921 та 1927 рр. член президії ВУЦВК, з 1922 р.— член ВЦВК. Рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 3 серпня 1923 р. затверджений головою Держплану (ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 40, арк. 90 зв.).

[372] Там само.— Ф. 1, оп. 6, № 35, арк. 45. Автор листа пропонує негайно відрядити у розпорядження ЦК КП(б)У Єрецького, Савенкова та Бочинського.

[373] Там само.— № 66196 ФП / кор. 1904.

затвердив за начальника 3 відділу старший лейтенант Марко Павлович Роголь[374]. Таких прикладів безліч.

Грань, що відділяла призначених на знищення, мічених людей від нейтральних, була дуже хистка. Коли було схоплено керівників закордонної розвідки НКВС С. Шпігельглаза та З. Пассова[375], у сейфі останнього П. Судоплатов виявив подання до ЦК ВКП(б) й Президії Верховної Ради про його нагородження орденом за підписом Єжова. Поруч лежав і непідписаний наказ про його призначення помічником начальника іноземного відділу. Ці папери Судоплатов заніс Меркулову, який їх розірвав, з чого, як мемуарист пригадував, він був щиро засмучений: „В тот момент я не понимал, насколько мне повезло: если бы был подписан приказ о моем назначении, то я автоматически согласно Постановлению ЦК ВКП(б) подлежал бы аресту как руководящий оперативный работник аппарата НКВД, которому было выражено политическое недоверие“[376].

Готуючи погром самих „органів“, Політбюро ЦК ВКП(б) переслідувало, ясна річ, власні цілі, оскільки надто вже охоче перекладало на чекістів свою особисту відповідальність за терор. Тим часом у протоколі № 65 засідання Політбюро від 17 листопада 1938 р. було вказано саме на цю свободу дій даного відомства. Тут відзначалося: „Массовые операции по разгрому и выкорчевыванию вражеских элементов, проведенные органами НКВД в 1937—38 гг., при упрощенном ведении следствия и суда — не могли не привести к ряду крупнейших недостатков и извращений в работе органов НКВД и Прокуратуры. Более того, враги народа и шпионы иностранных разведок, пробравшиеся в органы НКВД [...] сознательно извращали советские законы, проводили массовые и необоснованные аресты, в то же время спасая от разгрома своих сообщников, в особенности засевших в органах НКВД [...] Отмеченные в работе органов НКВС и Прокуратуры совершенно нетерпимые недостатки были возможны только потому, что пробравшиеся в органы НКВД и Прокуратуры враги народа всячески пытались оторвать работу органов НКВД и Прокуратуры от партийных органов, уйти от партийного контроля и руководства“[377].

Нищення селянства. Що стосується селян, то більшовики ставилися до них як споживачі харчових продуктів, і тільки. Загальновідома Марксова думка про „ідіотизм сільського життя“. Він його не знав, не розумів і зневажав. Сприймаючи селян як просто людський матеріал, на них не заводили таких докладних обліків, як на населення міське. До косигінської реформи 28 серпня 1974 р. їх навіть не паспортизували. Їх виморювали голодом просто так — десятками тисяч і мільйонами. Улітку 1933 р. у мого прадіда Семена Денисовича Білоконя від голоду спухли ноги. (Він мешкав

---

[374] ЦДАГО України у Києві, № 43990 ФП / кор. 641, арк. 13—15.

[375] На посаді начальника Закордонного відділу Пассов працював після Трилісcера, Артузова й Слуцького (Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 66, 92). Далі цей відділ очолював Деканозов (С. 95). Паралельну „Особую группу“ при наркомі, що керувала мережею нелеґалів за кордоном, називали „групою Яші“, оскільки нею керував Яків Серебрянський (Там само.— С. 94).

[376] Судоплатов Павел. Спецоперации...— С. 92; пор.: с. 95.

[377] Встречные планы по уничтожению собственного народа.— С. 19. На жаль, газетна публікація Н. Геворкян містить численні купюри, а наукового видання документів, що їх виявили 1992 р. експерти комісії з приймання та передачі архівів КПРС та КДБ Микита Охотін, Микита Петров та Арсеній Рогінський, досі, здається, немає.

у селі Кожанці за Фастовом.) Сусіди порадили вигріти їх на сонці. Він зробив невеличкий курінь, де міг заховатись до пояса, прогріваючи ноги. Але вони „потекли". Коли він встав і пішов, — залишив мокрі сліди. Пробував носити галоші, та зарадити собі вже нічим не міг. За кілька днів він помер.

Звичайно, облік сільського населення також існував. Без нього було б неможливе ні проведення податкової політики, ані реґулювання сільськогосподарської продукції. Принцип облікування селян можна уявити з документів Політбюро ЦК КП(б)У, зокрема протоколів його засідань. Скажімо, 10 травня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання „О податных книжках" й ухвалило: „Признать целесообразным введение книжек по продналогу; представить разработанный проект на утверждение Политбюро"[378]. 20 вересня 1922 р. Кельмансон[379] доповідав питання „О подворном денежном налоге". Було ухвалено: „Признавая принципиально налог необходимым, — перенести практическое проведение его в жизнь на сессии ВУЦИК-а"[380].

Діяльність більшовиків у галузі „державного будівництва" вплинула передовсім на кількість населення. За 70 років їхнього панування велику частину українців, як і інших народів колишнього СРСР, було просто ліквідовано[381]. Напрошується думка і про погіршення якости населення. Пануючи протягом кількох десятиріч у такий спосіб, влада просіяла увесь людський склад кожного суспільного класу, кожної соціальної верстви, винищуючи найкращих. Свідкам це впадало в очі. Сестра милосердя Червоного Хреста, що мала дозвіл разом зі своїми товаришками 1919 р. годувати й лікувати в'язнів у київських „чрезвичайках", згадувала: „Еще ужасно было, если приводили кого-нибудь очень одухотворенного, очень светлого. Тогда мы знали, что это обреченный на смерть. Все культурное, выделяющееся, высокое большевиков задевает. В них ненасытная потребность истребить все лучшее"[382]. І в іншому місці: „Были они оба очень славные. Да и вся партия была как на подбор интеллигентная, удивительно симпатичная. У сестер, глядя на них, сжималось сердце. Они уже знали, что именно все светлое, духовное, безжалостно истребляется коммунистами"[383]. Солженіцин писав те саме: „Он не был специалистом, он ехал не из лагеря, а в лагерь и скорее всего — по чистоте и прямоте своего характера — чтобы там умереть, такие там не живут"[384]. По суті, біль-

---

[378] ЦДАГО України у Києві, № 45 504 ФП / кор. 729, арк. 92.

[379] До 23 листопада 1923 р. виконував обов'язки заступника [голови?] й члена колегії наркомфіну (ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 40, арк. 75 зв., 87 зв., 94 зв., 148 зв., 161).

[380] ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 6, № 30, арк. 71 зв. Протокол № 79.

[381] Разом — вважається — 110,7 мільйона осіб (Аргументы и факты.— 1990.— 31 марта—6 апр.— № 13; Наше минуле.— 1993.— № 1.— С. 28).

[382] Доклад Центрального комитета Российского Красного Креста о деятельности Чрезвычайной комиссии в Киеве // Архив Русской революции, издаваемый Г. В. Гессеном.— Берлин, 1922.— [Т.] VI.— С. 343.

[383] Там само.— С. 354.

[384] Солженицын А. Архипелаг ГУЛаг...— С. 595. В іншому місці він пише: „Жестокое и решительное выражение было главным в лице этого лагерника, отсидевшего уже большую часть своего срока. (Я не знал еще, что такое же точно выражение есть национальный признак островитян ГУЛага). Особи с мягким уступчивым выражением быстро умирают на островах" (С. 556).

шовики провадили політику, яку можна назвати противгенічною[385]. На жаль, критерії „якости" поки що науково не визначені, темп і характер регенерації тим більше не вивчався (зрештою, навіть критерії, за якими можна говорити про саму регенерацію як таку), тому обмежимось тільки сказаним. Це не могло не погіршити самої людської субстанції народу. Але тут ми вже заходимо у сферу науки, якої донедавна в СРСР не існувало. Річ у тім, що свого часу в нас справді були заборонені цілі науки. Не кажу про апологетику, герменевтику, гомілетику, патристику, патрологію й інші дисципліни богословського циклу. Тут ідеться насамперед про генетику та кібернетичну науку, яких називали продажними дівками імперіалізму. Протягом десятиріч не можна було говорити ні про генетику людини, ані про євгеніку — науку про поліпшення людської породи. Про погіршення людської породи давні вчені, люди з ідеалами, не могли й подумати.

Екскурс у теорію й історію науки. Щоб уникнути непорозумінь, треба зупинитись на самому терміні і його змісті. Вносячи термінологічне сум'яття у напівприватних розмовах, а часом і в публікаціях, певні застереження супроти євгеніки ґрунтують на соціальній політиці III Райху, мовляв, Гітлер визнав расову гігієну центральним завданням всієї своєї політики й прагнув здійснити її основні вимоги, а вимоги расової гігієни були включені до програми фашистської партії. У цих міркуваннях є чимале фактичне непорозуміння. Насправді перший закон про стерилізацію було ухвалено зовсім не у фашистській тоталітарній державі, а в цитаделі демократії — Сполучених Штатах Америки — у штаті Індіана 9 березня 1909 р.[386] З часом стерилізацію введено у практику Каліфорнії та інших штатів. В Індіані цей закон протримався недовго, до грудня 1921 р., оскільки не дав бажаних результатів і викликав чималий опір населення. Все ж таки протягом досить короткого часу — від 1899 р. до кінця липня 1911 р. — тут встигли прооперувати не багато й не мало — 1051 особу. У Каліфорнії (закон від 26 квітня 1909 р.) від листопада 1910 р. до літа 1912 р. прооперували 150 чоловіків і 118 жінок[387].

---

[385] Див.: Білокінь С. Проблема, важливішої за яку в нас немає: [Про євгеніку] // Кур'єр Кривбасу.— 1996.— Лип.— Ч. 57—58.— С. 19—25.

[386] Закон проголошував: „Оскільки спадковість відіграє надзвичайно велику роль у передаванні злочинності, ідіотизму й природженого слабоумства, загальні збори штатів Індіани ухвалюють, щоб після оповіщення цього акту кожна державна установа, якій доручено піклуватися про запеклих злочинців, ідіотів, ґвалтівників і недоумків, призначила в додаток до місцевого лікаря установи ще двох досвідчених лікарів. Ця комісія матиме за обов'язок обстежувати, спільно з головними лікарями установи, фізичний і психічний стан тих в'язнів, кого передаватиме для цього лікар чи адміністративна рада даної установи. Коли на думку даної комісії експертів та адміністративної ради визнано буде за неприпустиме, щоб такий в'язень мав нащадків, а його фізичний та психічний стан не подаватиме надії на поліпшення в майбутньому, то покладається в обов'язок лікарів, для попередження дітонародження, перевести таку операцію, яку визнано буде за ефективну й найбезпечнішу. Але таку операцію можна буде робити лише в тих випадках, коли визнано буде, що даний суб'єкт не подає надії на видужання". Цит. за: Гаккебуш Валентин. Гігієна духу.— Харків; Київ, 1924.— С. 47. Пор.: Фон-Сури К. Обеспложивание и его социальная роль // Вестник знания.— 1912.— № 1.— С. 13—15.

[387] Русский евгенический журнал.— 1923.— Т. 1, вып. 2.— С. 211—212; Добровольский Ю. А. Мальтузианские и расистские „теории" американских реакционеров // Сборник трудов сессии Республиканского научно-медицинского общества, посвященной 25-летию Туркменской ССР.— Ашхабад, 1950.— С. 171—189.

Тепер важливо наголосити, що „генетика людини“, „медична генетика“, „етнічна генетика“, „антропогенетика“, „саногеника“, „євгеніка“ — це *науки* і як такі — цілком нейтральні. Що ж до їхнього *застосування*, передусім у тоталітарних державах, то це зовсім інша річ.

Свого часу євгеніка [illegible] Україні й Росії розвивалась доволі бурхливо. Тепер такі дослідження провадяться [illegible] усьому світі. В Україні були свої осередки цієї науки, в яких працювало багато вчених[388]. 1928 р. одним із заступників голови російського Товариства з вивчення расової патології та географічного поширення хвороб було обрано Олександра Богомольця[389]. Членом євгенічного товариства був радянський нарком охорони здоров'я Микола Семашко. 1925 р. йому довелось виступити [illegible] доповіддю у Берліні. Це була відповідальна ситуація, він добре розумів, що написано у нього в тексті. Так-от, нарком Семашко публічно заявив, що в СРСР справді проводиться євгенічна політика[390]. Він не сказав тільки, що йдеться про неґативну євгеніку, по суті, про політику протиєвгенічну.

Поміж науковцями того часу і владою точилася гостра боротьба. У 20-х рр. секцією соціальної гігієни науково-дослідної кафедри соціальної гігієни Харківського медінституту завідував професор Сергій Аркадійович Томилін (1877—1952). На допиті 11 червня 1938 р. зацькований його колега Арсен Хоменко сказав, що „Томилін був близький до санітарно-гігієнічної комісії Ліги націй, передав за кордон суто таємні відомости про стан людности [illegible] Україні 1932—1933 р.р., зокрема про кількість народжуваности та смертности. Причому в закордонній пресі [illegible] той період з'явилися статті про народжуваність та смертність [illegible] Україні, повні наклепів на радянську владу, з цифрами, що відбивали деякі райони Харківської области, матеріали [illegible] яких мав на руках Томилін“[391].

Як відомо, санітарний відділ Ліги націй високо оцінив монографію С. Томиліна „Матеріали щодо соціально-гігієнічного стану українського села“ (1924), — її перевидано в Женеві французькою мовою. Можливо, в основі цих міркувань лежать факти суто наукових контактів ученого з названою комісією Ліги націй. Якщо ж учений справді скористався [illegible] цих контактів, щоб, порушуючи цензурні законоположення, донести до наукової громадськости світу автентичні відомості про більшовицький геноцид в Україні, то тепер цей його вчинок можна розцінити як героїчний.

Початки української євгеніки виглядали доволі поважно, та оскільки ця наука протистояла державній ідеології геноциду супроти українства, влада, зрештою, її розгромила. Одного з чільних євгеністів професора Володимира Підгаєцького пристібнули до процесу „Спілки визволення України“, заслали на Соловки й 3 листопада 1937 р. розстріляли — разом із Зеровим, Кулішем, Курбасом та іншими українськими діячами. 21 жовтня 1938 р. ув'язнено Юрія Корчака-Чепурківського. Іншого вченого, Васи-

---

388 Докладніше див.: Білокінь С. Проблема, важливішої за яку [illegible] нас немає...— С. 19—25.

[illegible] Краткий отчет о деятельности Общества по изучению расовой патологии и географического распространения болезней // Русский евгенический журнал.— 1929.— Т. VII.— Вып. 2—3.— С. 113. Після затвердження статуту перші організаційні збори товариства відбулися 14 листопада 1928 р. Богомолець головував [illegible] засіданні 10 травня 1929 р.

390 Деккер Н. Евгеника [illegible] ее идейная эволюция // Вестник Академии медицинских наук СССР.— 1989.— № 4.— С. 69—70.

391 ЦДАГО України у Києві, ф. 263, оп. 1, № 39829 ФП / кор. 466, арк. 73.

ля Салтиковського, як повідомила Служба безпеки Криму, арештовано 11 вересня 1940 р. Звинувачення стосувалися самого предмета їхніх досліджень. Відомий аґент НКВС Сергій Львович (справжнє прізвище Тутковський, енкаведистське псевдо „Орел“) у пасквілі на професора М. Воскобойникова писав: „Біологія не є надкласова, надпартійна наука. В капіталістичному суспільстві біологи служать панівному капіталістичному класові, їх змушують фальсифікуати науку в інтересах капіталістичної реакції. Одною [redacted] форм такої фальсифікації є т. зв. „євгеніка“ [...] Євгеніка є по суті своїй запереченням марксизму, що оздоровлення людства розглядає як неминучий наслідок соціалістичної революції [!]“[392]

Євгенічний аспект проблеми. Як відомо у світовій науці, діти, що народились під час облоги Парижа 1870—1871 рр., досягнувши віку мобілізації на військову службу, виявляли набагато слабший фізичний розвиток, тому дістали назву „дітей облоги“[393]. А чи можуть бути здорові люди, що перебули і більшовицький терор, і Другу світову війну? На яке фізичне та моральне здоров'я галичан, [redacted] тим більше наддніпрянців можна розраховувати, якщо протягом десятиріч населення цих величезних територій піддавалося систематичному терору, періодичному голодуванню й тотальній ідеологічній обробці?

Досі світова наука розглядала лише один бік справи. Вона брала до уваги шкідливі хімічні речовини, опромінення та інші мутагени, що здатні проходити у клітини й змінювати їхню генетичну програму. Це явище зветься мутаціями. Коли мутагени заторкують ДНК у зародкових клітинах людини, гинуть ембріони або народжуються люди із спадковими дефектами. Крім того, мутації [redacted] соматичних клітинах викликають рак, порушення імунної системи, вкорочують життя. Усю суму викривлень генетичної інформації людини, що підриває спадкове здоров'я людности, називають генетичним тягарем. Але світова наука, не маючи нашого історичного досвіду, [redacted] вивчала чи майже не вивчала мутацій соціального походження. Українська наука має у своєму розпорядженні величезний історичний і людський матеріал.

Протягом 20-х рр. фахівці ретельно студіювали досвід голоду 1921 р.[394] Друком виходили розвідки „К казуистике людоедства“, „Характер и те-

---

[redacted] Львович С. Буржуазно-націоналістичним надхненням (?!) дамо нещадну відсіч: Про деякі виступи професора Воскобойнікова // За комуністичні кадри.— К., 1934.— 9 січ.— № 14.— С. 2.

393 Николаев Л. П. Влияние социальных факторов [redacted] физическое развитие детей.— [Харьков], 1925.— С. 28.

[redacted] Айхенвальд Л. И. К казуистике людоедства // Голод 1921—1923 років [redacted] Україні: Збірник документів і матеріалів.— К., 1993.— С. 204—216; Балабан И. И. Характер [redacted] течение психозов в период голодного года // Врачебное дело (Харьков).— 1923.— № 24—26.— Стлб. 758—762; Вайндрах Я. Возвратный тиф [redacted] голодание // Врачебное дело.— 1922.— 15 окт.— № 16—20.— Стлб. 563—565; Вайсенберг С. А. Влияние недоедания и болезней на физическое развитие детей // Русский антропологический журнал (Москва).— 1924.— Т. 13.— Вып. 3—4.— С. 103—114; Геев В. К вопросу о влиянии голода [redacted] возвратный тиф // Врачебное дело.— 1922.— 15 окт.— № 16—20.— Стлб. 566; Герштейн Ф. Е. Возраст появления менструаций и начала половой жизни у работниц г. Харькова в связи с влиянием периода недоедания // Труды Украинского психо-неврологического института (Харьков).— 1926.— Вып. II.— С. 170—181; Диманштейн В. И. Материалы к учению о голодном отеке // Врачебное дело.— 1923.— 15 авг.— № 13—15.— Стлб. 320—322; Знаменский Н. Клиника „голодной болезни“ // О голоде: Сборник статей / Светлой памя-

чение психозов в период голодного года“, „Влияние недоедания и болезней на физическое развитие детей“, „Возраст появления менструаций и начала половой жизни у работниц г. Харькова [redacted] связи с влиянием периода недоедания“, „Детские правонарушения на почве голода“ тощо. Але чи вивчають тепер деформації людської породи так ретельно, як свого часу виморювання голодом українців? Погіршення генофонду в СРСР фіксують здебільшого на рівні загальних спостережень, здорового глузду (common sense). 14 квітня 1982 р. російський письменник Ю. Нагібін записав у щоденнику: "Не маючи радощів від природи, я почав приглядатися до людей. Жодного інтеліґентного обличчя. Раніше такого не бувало. Серед страшних свинячих мармиз неодмінно траплявся хтось, відзначений світлом людини. Невже всі повмирали та пороз'їжджалися? Інтеліґентні люди зникли, як різні квіти й птахи. Єдина різниця в тому, що на них і не думали завести Червоної книги. А це ж іще відгукнеться в житті країни, ох, як відгукнеться!..“[395]

Ще на початку XX ст. професор гігієни Мюнхенського університету Макс Грубер вказував, що цінність здоров'я і могутність нації незмірно вищі від вартости минущих благ культури, однак біометрія перебуває зараз у жалюгідному становищі, і про фізичні якості народу ми можемо судити лише за дуже поверховими й недосконалими ознаками[396].

Мусимо завжди пам'ятати, що внутрішня політика більшовиків була не менш могутнім чинником, ніж війна, у справі контраселекторної елімінації, тобто усунення [redacted] життя особливо цінних елементів, так званих плюс-варіантів. Це призвело до контраселекторної селекції, себто виживання, навпаки, мінус-варіантів, іншими словами, — малоцінних елементів[397].

Тип нового радянського українця уперше постав перед західними українцями й еміґрантами під час Другої світової війни. Його риси були незвичні й неймовірні. На шляхах мистецьких узагальнень типи підцензурної

ти В. Г. Короленко.— Харьков, 1922.— С. 123—141; Ивановский А. А. Антропологические исследования голодающих // О голоде.— С. 182—196; його ж. Изменения физических признаков населения России под влиянием голодания // Наука [redacted] Украине (Харьков).— 1922.— № 3.— С. 182—196; Кейлин А. Влияние голода 1922 года [redacted] заболеваемость среди рабочего населения // Врачебное дело.— 1922.— 31 дек.— № 24—26.— Стлб. 821—822; Клионский С. К вопросу об отечной болезни: Отечные формы у детей осенью и зимой 1921—1922 года // О голоде.— С. 142—166; Коган В. М. и Лифшиц М. И. О последствиях недостаточного питания в период 1914—1922 г. // Врачебное дело.— 1922.— 31 дек.— № 24—26.— Стлб. 805—821; Левинсон И. М. Детские правонарушения на почве голода // Профилактическая медицина (Харьков).— 1922.— 10 авг.— № 1.— С. 47—58 та ін. Пор.: Емельянов А. П. Голод [redacted] отражении русской литературы [redacted] публицистики: Указатель книг, журнальных [redacted] газетных статей по истории голода в России [redacted] вопросам, связанным с ним.— Казань, 1922.— Вып. IV.— 52 с.; Єфремов С. О. Без хліба: Проблема голоду в українському письменстві // Ювілейний збірник [redacted] пошану академіка Дмитра Івановича Багалія.— К., 1927.— С. 53—73.

395 О прожитом [redacted] пережитом: Из дневников Юрия Нагибина // Литературная газета.— 1995.— 15 марта.— № 11 (5542).— С. 6.

396 Грубер Макс. Наследственность, естественный подбор и гигиена / Пер. [redacted] нем. С. А. Томилина.— [Б. м.], [б. р.].— С. 3.

397 Пор.: Шапшев К. Н. Евгеника и расовая гигиена // Профилактическая медици[redacted] (Харьков).— 1925.— Июль.— № 7.— С. 47. Пор.: Каминский Л. С. и Новосельский С. А. Потери [redacted] прошлых войнах, 1756—1918: Справочная книга.— Москва, 1947.— 212 с.

літератури (Топченко у „Ревізорі“ Хвильового, Малахій Стаканчик у „Народному Малахії“ Миколи Куліша та ін.) відразу здалися дуже несміливими. Як писав Іван Майстренко, автор пізнішої „Історії мого покоління“ (Едмонтон, 1985), „вони тільки натякали на правду, проте автори дуже дорого заплатили навіть за спробу натякнути“[398]. Незалежні спостерігачі зрозуміли, що шукати провідний радянський характер у літературі годі, — його треба шукати в самому житті. І. Майстренко запропонував модель: „Зовсім недавно одна жінка [illegible] совєтських земель розповідала такий цікавий випадок. Помер її старий батько, надломлений тюрмою НКВД. В установі, де він працював, їй запропонували хоронити його по-християнськи. Жінка радо [по]годилась. Це був час, коли [illegible] СССР починалось „захоплення“ релігією. Їй вказали дорогу до священика, і яке ж було її здивування, коли [illegible] тому священикові вона впізнала слідчого НКВД, що колись вів справу її батька“[399]. На думку автора, йдеться не лише про мертву зачерствілу бюрократичну машину, що, як автомат, механічно виконує накази. „Сталіну потрібний був слухняний, безпринципний апарат, люди, які могли б зрікатися сьогодня того, чому вчора молились. Коли людина [illegible] піддавалась такій переробці, її безжалісно перетинала державна машина. На цьому ґрунті були злами, трагедії, але врешті політична система викохала собі потрібних людей. Цей процес одбору „героїв“ іде далі“. І ось з'являється нова людина: „Що торкається громадських справ, він [illegible] абсолютно безпринципний і байдужий. Але там, де справа йде про його особисті інтереси (не принципи, [illegible] саме інтереси), там він диявольськи-гнучко бореться, опирається, часом трагічно гине чи героїчно перемагає“.

Треба констатувати, що основа сучасного українського суспільства марґінальна. Наше суспільство склалось із уламків знищених класів. За більшовиків нищено-бо всіх, причому всіх найкращих із кожного суспільного прошарку, кожної соціальної верстви — національну аристократію, стару інтеліґенцію (вчителі, кооператори, фельдшери), духівництво, нову інтеліґенцію... Різні верстви нищили в різній пропорції. Що стосується селянства, а ще більшою мірою духівництва[400], то тут створюється враження прямого геноциду. Виникає запитання — хто ж залишився у цій країні? Хто, крім нащадків енкаведистів та стукачів? Генетики пояснюють, що „аґресивний тип“ знищував інші типи і дав більшу кількість нащадків. У репродуктивному процесі брали участь аж ніяк не всі члени популяції, переважала вибірка. Ця вибірка й дала зсув амплітуди з якісними відмінностями людського фактора. От ми й одержуємо одну з причин сучасної криміналізації суспільства. Сьогодні тисячі одурманених наддніпрянців віддають свої голоси за комуністичних ватажків не тому, що дурніші чи гірші [illegible] когось іншого. Страшно вимовити, але чи не зіпсовано генетичний фонд?

Такі узагальнені міркування могли б скидатися на гру абстрактного розумування, якби його не висловлювали вже самі більшовицькі теоре-

---

[398] Майстренко І. Про людину, що перемогла в Совєтах // Наші дні (Львів).— 1943.— Ч. 11.— С. 13.

[illegible] Там само.

[400] Білокінь С. Пам'ятки УАПЦ 1921 року в Києві // Пам'ятки України.— 1997.— Ч. 3 (116).— С. 66—73; див.: Бернштам М. Смысл коммунистического уничтожения народов // Новый журнал.— Нью-Йорк, 1981.— Кн. 143.

тики. Але більшовики говорили прямим текстом, що їхня мета — формування нового типу людини. Вони не приховували, що займаються селекцією нового типу населення і прагнуть витворити єдиний радянський народ. У книжці „Экономика переходного периода" такий „улюбленець партії", як Бухарін, писав дослівно таке: „С более широкой точки зрения, т. е. с точки зрения большего по своей величине исторического масштаба, пролетарское принуждение во всех своих формах, начиная от расстрелов и кончая трудовой повинностью, является, как парадоксально это ни звучит, *методом выработки коммунистического человечества из человеческого материала капиталистической эпохи* [...] (тут і далі виділено Леніним). Диктатура пролетариата, выражая, на первых порах, самый кричащий раскол капиталистического мира, после установления некоторого равновесия *начинает вновъ собиратъ человечество* [...]"[401] 31 травня 1920 р. працю Бухаріна прочитав Ленін. Проти наведеного тексту, підкресливши його кількома рисками, він занотував: „именно!", нижче — „очень хорошо", а поруч приписав: „Вот эта глава превосходна!"[402]

Якщо [illegible] праці йдеться про заходи держави над деформуванням людського характеру підвладного населення, не можна не поміркувати над тим, чому такі деформації стали можливі. Думається, [illegible] епоху Київської Руси характер міг зламатись, але не викривитись. Очевидно, уже перед 1917 р. існували [illegible] європейській вдачі риси, що забезпечували компрачікосам-більшовикам успіх в їхній антиєвгенічній політиці. Спеціально [illegible] українців, і це річ загальновідома, забагато інстинктів і відчувань і замало свідомої волі[403]. Якщо, далі, першопричиною більшовицьких успіхів могла бути якась хибна моральна орієнтація, то початок її треба шукати доволі далеко, принаймні на відстані кількох століть. Згадуваний Іван Майстренко припускає моральну переорієнтацію суспільства в епоху Відродження: „Кожна доба в історії людства, — вважає він, — висуває провідний тип, характер людини. Середні віки дали тип лицаря, ченця — героїчної людини, фанатика ідеї. Численна література тих часів вивела образи тодішніх героїв і провідних характерів. Це Ролянди, Зіґфріди, Крімгільди, Ярославни. Новіші часи, починаючи [illegible] Ренесансу, висувають як провідний життьовий тип людину-еґоїста, людину, що [illegible] своїх індивідуалістичних прямуваннях готова переступити через усякі моральні межі. Геніяльний Шекспір змалював безсмертні образи таких людей"[404].

Можливо, Майстренкові зіставлення могли б здатись задалекими, якби за кілька десятиріч московський історіософ Н. Конрад не потрактував Шекспіра саме як першого драматурга Відродження, інакше кажучи, тієї епохи, що виробила нові людські ідеали. Отож, на думку І. Майстренка, Шекспірові герої чи не стали попередниками „героїв нашого часу", нашого страшного XX ст. Що ж це за герої, що несуть вони своєму суспільству й що чекає на них самих? „Це Яґо з „Отелло", — відповідає Іван Майстренко, — доньки короля Ліра, Макбет, король Клавдій з „Гамлета" та інші. Власне заради оцих від'ємних типів Шекспір і писав свої трагедії. Він

---

401 Цит. за вид.: Ленинский сборник.— Москва, 1985.— [Т.] XL.— С. 424. (Розділ X — „Внеэкономическое" принуждение в переходный период").

402 Там само.

[illegible] Пор.: Наші дні (Львів).— 1943.— Квіт.— Ч. 4.— С. 7.

404 Майстренко І. Про людину, що перемогла в Совєтах.— С. 13.

хотів показати страхіття нового людського характеру. Цей характер [redacted] своїй експансії змітає [redacted] своєму шляху все, але (слухайте, слухайте!) логіка його вчинків веде його ж самого до загибелі. Яґо розкладає своє оточення, винищує усі творчі елементи [redacted] житті (від його інтриґ гине Дездемона, Отелло, усі кращі люди). Але ці ж вчинки Яґо заводять його самого [redacted] глухий кут без виходу, і він гине, самовикриваючи себе. Перемагають врешті людські соціяльні чесноти. Гине розгнузданий індивідуалізм. Така логіка усіх трагедій Шекспіра“[405].

Простежуються конкретні заходи. У Києві на бульварі Шевченка, 8, свого часу існував Український державний інститут охорони здоров'я дітей та підлітків Наркомату охорони здоров'я УСРР[406] (заснований 6 лютого 1924 р. як Інститут гігієни виховання). В інституті був кабінет конституції та спадковости, [redacted] також антропометричний кабінет. Метою цього інституту, як прямо й писали, було вивчення дитини, впливів на неї з боку біологічних, расових та соціальних чинників. Інститут видав три збірники „На путях к новому человеку“.

Оскільки якісь спільні риси після всього, що відбулося, з'явились у всіх народів колишнього СРСР, — очевидно, якась подоба „єдиного радянського народу“ почала формуватись. Безперечно, змінилася ментальність і українців. Цей процес зупинився унаслідок розвалу імперії.

Якщо уздовж історичного процесу окреслюється, як на графіку, гіпербола, що характеризує різке падіння моральних чеснот і самого людського типу українців, то „інженери людських душ“ мусять подумати про іншу лінію, що рвучко зринає вгору, характеризуючи можливість воскресіння й підйому[407]. Якщо перша лінія фактична, оскільки відображає трагічний хід подій трагічної історії, друга — більше можлива, аніж реальна. Так *може* розвиватись нація, якщо свідомо потягнеться до ідеалів світла й добра. Поліпшення людської породи можливе, якщо втілиться в державні євгенічні програми, стане свідомою метою суспільства.

Чутливіші письменники мріяли про це віддавна. Широко закорінившись у 20-х рр. [redacted] українській науці, євгенічні ідеї не могли не вплинути і бодай на окремих письменників тієї епохи, тих, які підкреслювали расові особливості українського народу. Найяскравіше цей вплив виявився у романі Михайла Івченка „Робітні сили“, не раз згадуваному на процесі СВУ. Цікавим коментарем до цього твору може бути протокол допиту одного з керівників „Книгоспілки“ Івана Добриніна від 26 листопада 1930 р.: „Пригадую розмову [redacted] Івченком, де він, розповідаючи про прихований зміст його нової книжки, що вийшла 1929 р. [redacted] виданні Книгоспілки, розповідав, що устремління його твору полягало в тому, щоб довести, що як селекція насіння, так само і виховування націоналістичної свідомости можливе, хоч потребує певного підходу і впливу“[408]. Щодо самого автора, Івченка,

---

[405] Майстренко І. Про людину, що перемогла в Совєтах.— С. 13.

[406] Див.: Писарева Л. В. Обзор структуры и деятельности Института в целом // На путях к новому человеку / Сборник 1.— К., 1926.— С. 7—11.

[407] Див.: Білокінь С. Виступ [redacted] Всеукраїнському форумі антикомуністичного антиімперського фронту 21 лютого 1993 року // Православний вісник.— К., 1993.— Січ.—лют.—берез.— № 1—3.— С. 71—72.

[408] ЦДАГО України у Києві, № 62022 ФП / кор. 1643, т. 8, арк. 39 зв. 13 лютого 1931 р. судова трійка при колегії ГПУ УСРР засудила Добриніна до 10 років концтабору. Перебував [redacted] Соловках та в Ухтпечлазі. 1953 р. у [redacted] в Ухті.

то він на процесі „Спілки визволення України“ одержав свій строк і передчасно помер.

Інтриґа роману розвивається двома шляхами, які щільно переплітаються. На селекційну бурякову станцію приїжджає відряджений для дослідів професор біології Савлутинський. Ще за світової війни потрапив він у німецький полон, після війни залишився на Заході і закінчив у Чехії свої студії. Він — тип нового інтеліґента, і його глибоко вражає все те, що він бачить навколо себе: на масному низинному чорноземі зростає раса українців розманіжених і вольово розхристаних, [redacted] матеріалістичним світоглядом. З одного боку, автор веде мову про селекційні шукання вищесортного буряка, [redacted] другого, — живописує любовну інтриґу. Його персонажі своїм життєвим наставленням, світоглядом, вчинками доводять правильність поглядів Савлутинського у його намаганні знайти „вищу українську людину“, так, як він знаходить вищесортну породу рослин.

Савлутинський — біолог. З біологізму й випливає його світогляд, його теорія еволюції. Нові методи селекції професор хоче перенести й на людину. Так само має постати й нова українська еліта, складена з нових синів і дочок — упертих, здібних, відважних, яких замало було давніше і яких витворення „занехаяно століттями нашого рабства“, Савлутинський мотивує свої думки так: „Чому властиво ми мусимо розводити породисті рослини, тварини, і нехаяти справу розмноження роду людського? Нехай собі й далі розмножуються усякі люїтики, деґенерати, йолопи... Людина мусить спізнати [redacted] собі етнічні основи. Ось де має коріння Сократове й Сковородине „пізнай себе самого“![409]

Serhiy BILOKIN’

MECHANIZM OF STATE MASS TERROR IN UKRAINE

In his article Serhiy Bilokin’ is proving that after the disclose of NKVD—KGB secret archives it became possible to investigate inquiry cases, totally ignored as [redacted] source in the past.

The author describes the so called letter samples, questionnaire cases, personal files of agents in the former USSR. On the basis of some documents he formulated the concept of social revolution and appliance of spy system at that time. He described mass terror with military men, landowners, peasants, members of Central Rada, disclosing the organized character of the Great terror.

Serhij Bilokin’ also focuses on the analysis of the science „yevhenika“, that was actively developed in Ukraine and Russia in the early 20th century.

[409] Гординський С. Механіка добору: Про українську чорноземлю, високосортні буряки, расове кохання і Henesic рабської філософії // Наші дні (Львів).— 1943.— Квіт.— Ч. 4.— С. 7.

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

НІМЕЦЬКА ОКУПАЦІЙНА АДМІНІСТРАЦІЯ І НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ ОПОРУ УКРАЇНИ У 1941—1944 РОКАХ

У переважній більшості країн та реґіонів Європи, окупованих Третім райхом або залежних від нього, від середини 1941 до середини 1944 р. суспільне життя відбувалося в умовах протистояння, з одного боку, окупаційної адміністрації, а з другого — підпілля і збройних формувань націоналістичної та прорадянської опозицій, які підтримувала значна частина місцевого населення. При вивченні історикми специфіки проявів та форм цього протистояння у Європі, однак, оминалась обумовленість, взаємопов'язаність та взаємозалежність дій адміністрації райху і національного руху Опору в Україні. Що спричинило його появу і видозміни, які мотиви керували обома сторонами у їхньому протистоянні, які цілі вони переслідували, що стало на заваді їхній реалізації, як розгортався конфлікт між ними і які були його наслідки? Потреба у відповіді на ці запитання вимагає вивчення і спроби вироблення загального концептуального розгляду проблеми, що дозволив би об'єктивно відновити картину подій, які розгортались в Україні у 1941—1944 рр.

Головні напрями й тенденції німецької окупаційної політики в Україні у 1941—1944 рр. визначались у Берліні й втілювались у життя адміністрацією на українських та інших захоплених землях. Основне опрацювання ідеологічних питань політики на майбутніх окупованих територіях Східної Європи райхсканцлер нацистської Німеччини Адольф Гітлер ще 20 квітня 1941 р. доручив Альфредові Розенберґу, який розглядав вирішення українського питання у цілому комплексі інших східноєвропейських проблем. Незважаючи на різні особливості й специфічні обставини, на думку А. Розенберґа, усі європейські народи мала об'єднати спільна участь у боротьбі проти антиєвропейських тенденцій з боку Радянського Союзу[1]. „Тому, — наголошував А. Розенберґ, — головним напрямком нашої політики повинна стати всіляка підтримка цих прагнень усіх народів до незалежності в розумній та цілеспрямованій формі й надання їм згодом певних державних форм, тобто виокремити їх органічно з великої території Ра-

---

[1] Про долю Остлянду // Волинь. Український часопис (Луцьк).— 1942.— 19 лип.— Ч. 55 (83).— С. 1.

дянського Союзу й зорієнтувати проти Москви з тим, щоб позбавити німецький райх від східних кошмарів“[2].

Вищі керівники Німеччини, однак, зайняли ортодоксальну позицію верхівки нацистської партії, вироблену найближчими співробітниками А. Гітлера на підставі його періодичних уривчастих висловлювань про Україну в приватних розмовах упродовж перших місяців німецько-радянської війни. Не розкриваючи своїх колоніальних планів щодо українських земель, Гітлер разом з тим не приховував власних намірів від найближчих співробітників. Свої погляди на Україну та українців райхсканцлер нацистської Німеччини вмотивовував міркуваннями зверхности німецького народу над східноєвропейськими народами. Керуючись расовою теорією неповноцінности та меншовартости східних народів порівняно з германськими народами арійської раси, він був переконаний, що українці є непридатним до самоорганізації, неповноцінним і неспроможним без опіки європейських країн до культурного та державного життя народом, еліта якого обслуговувала великодержавну Росію. Визначаючи, що у X—XII ст. „в українців був період культурного розквіту“, Гітлер вважав це, як і притаманні їм „явні ознаки приналежності до нордійської раси“, наслідком впливу виключно великих німецьких поселень[3]. Своє ставлення до українців як до меншовартісного порівняно з німцями народу він мотивував твердженням, що коли Росія зуміла підкорити й поставити собі на послуги 40-мільйонний народ, то цей народ не вартий свободи і власної держави. Подібно до цього правлячій верхівці нацистської Німеччини видавалось, що коли відсталій від інших країн ще царській Росії вдалось втягнути до своєї колоніальної системи багатомільйонні східні народи, котрі своєю культурою часто перевищували культурний рівень російської нації, то Німеччині як країні високої культури і розвинутих технологій без зайвих труднощів удасться з допомогою військової сили втримати на захоплених землях запроваджену Росією систему. При цьому він відмовився від підтримуваної А. Розенберґом ідеї створення Української держави. „Якщо не йшлося б про психологічний ефект, — заявляв Гітлер, — я холоднокровно міг би сказати: ми створимо зовсім незалежну українську державу, але пізніше нічого не робити для цього“[4]. Беззастережно підтримуючи погляди Гітлера, більшість найвищих керівників з його оточення розраховували, що початок війни Німеччини проти Радянського Союзу викличе посилення внутрішніх національних та соціальних конфліктів в областях, що перебували тоді у складі СРСР й вважали зайвим іти на політичні поступки народам, які проживали на цих територіях.

Непоінформовані про плани Гітлера, численні українські національні організації з райху та окупованих ним країнах були готові до співробітництва з Німеччиною за підтримку нею їхніх планів відновлення української державности. Найрадикальніше крило цих об'єднань репрезентувала крайня праворадикальна Організація Українських Націоналістів (ОУН). Ще

---

2 The National Archives of the United States in Washington (далі — NAUS).— Microcopy N T-454: Records of the Reich Ministry for the occupied Eastern Territories, 1941—1945 (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete).— Roll 24.— Frames 001 043—001 046.

3 Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера.— Смоленск, 1993.— С. 448, 445.

4 Krausnik H., Wilhelm H.-H. Die Truppe des Weltanschauungskriege. Die Einsatztruppen der Sicherheitspolizei und SD 1938—1942.— Stuttgart, 1981.— S. 154.

напередодні Другої світової війни українські націоналісти мали змогу переконатись у малоперспективності їхніх сподівань на підтримку своїх планів з боку Німеччини. Більш ніж достатньо підстав для цього дала у березні 1939 р. доля Карпатської України, яку Гітлер погодився передати Угорщині. Невдовзі після цього як пряму зраду їхньої віри на німецьку підтримку українських національних інтересів учасники ОУН розцінили укладення Німеччиною з Радянським Союзом пакту Ріббентропа—Молотова. Значною мірою з огляду на офіційну співпрацю Третього райху з СРСР керівники ОУН на початку Другої світової війни не розраховували на співробітництво виключно з однією лише Німеччиною й не підтримували жодного з блоків воюючих країн. Ця позиція ОУН залишалась незмінною упродовж кількох місяців попри її розкол навесні 1940 р. на фракції під керівництвом Степана Бандери (ОУН-Б) і Андрія Мельника (ОУН-М). У виданому на початку 1940 р. програмному документі ОУН-Б під заголовком „За що борються українські націоналісти, проти чого і якими засобами“, наприклад, вказувалося: „Україна повинна шукати точок збіжностей з обома воюючими бльоками: з одної сторони з Англією, а з другої — Німеччиною, зокрема з Італією, щоби не бути знаряддям одної з воюючих з сил“[5]. Послідовне намагання націоналістів зберігати незалежну позицію й уникати в своїх діях німецького контролю викликало критичну оцінку діяльности цієї організації з боку органів безпеки райху. Проти підтримки німецькими урядовими колами діяльности ОУН-Б і ОУН-М у той час, зокрема, виступив шеф IV управління Головного управління безпеки райху (скорочено РСГА, Reichssicherheitshauptamt — RSHA) Генріх Мюллер. У квітні 1941 р. він заявив шефові VI управління РСГА (служби безпеки, скорочено СД, Sicherheitsdienst — SD) Вальтерові Шелленберґу, що „українські націоналістичні лідери безконтрольно прямують до своїх цілей“[6]. Незважаючи на те, у квітні—травні 1941 р. керівництво закордонного управління німецької військової розвідки (абверу) „AAA“ (Abwehr-Ausland Amt) при ОКВ у Берліні доручило керівникові 2-го підвідділу військової розвідки „1-ц“ Ернстові цу Айкерну провести переговори про співпрацю з представниками ОУН-Б. С. Бандера особисто не прибув на зустріч, уповноваживши для переговорів свого заступника Миколу Лебедя, який при розмові з Айкерном заявив, що на українських землях є від двадцяти до тридцяти тисяч учасників бандерівської течії ОУН[7]. Керівники цієї організації не хотіли в широких масштабах й особливо тісно пов'язувати свою діяльність з багатьма німецькими установами, щоб не опинитись в тотальній залежності від них. Разом з тим лідери ОУН-Б розраховували використати німецькі військові інстанції як ту силу, на яку в разі потреби можна було опертися для реалізації своїх розрахунків. У рамках здійснення планів ОУН-Б до червня 1941 р. були створені два курені (батальйони) — імені Євгена Коновальця, відомий з німецького боку як „Соловей“ („Нах-

[5] Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. П-3 (Львівський обласний комітет Комуністичної партії України), оп. 1, спр. 213, арк. 3, 42—44, 67, 132.

[6] Shellenberg W. The Labyrint. Memoirs / Introduction by Alan Bullock.— New York, 1959.— P. 202.

[7] Центральний державний архів громадських об'єднань України у Києві (далі — ЦДАГО України у Києві), ф. 57 (Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни), оп. 4, спр. 340, арк. 26—27.

тіґаль“), та „Роланд“. Розраховуючи використати їх як основу для формування власних збройних сил, радикальні українські націоналісти на випадок німецько-радянської війни вирішили шляхом встановлення на місцях органів місцевого самоврядування під керівництвом ОУН-Б усунути владні установи сталінського режиму в Україні. Паралельно з цим на території створеної Гітлером на польських й частково українських етнічних землях Генеральної губернії були сформовані три Похідні групи активістів ОУН-Б, які мали просуватись на територію України в ході наступу вермахту на Схід[8].

На відміну від схильного до безумовної співпраці з німецькими інстанціями проводу ОУН-М, лідери ОУН-Б брали курс на негайне відновлення української державности, розраховуючи, що керівництво Німеччини швидше погодиться із цим доконаним фактом, аніж піде на конфронтацію з українськими націоналістами. Разом з тим вони передбачали можливість неґативного сприйняття їхнього політичного кроку представниками окупаційного управління і дали інструкції своїм прибічникам та членам Похідних груп встановлювати українське самоврядування у містах та селах України незалежно від реакції німецьких окупаційних інстанцій. Ця тактика згодом була окреслена самими ж керівниками ОУН-Б як політика доконаних фактів. Ухвалена Другим Великим Збором ОУН-Б у квітні 1941 р. постанова передбачала, що організація „продовжуватиме всіма силами революційну боротьбу за визволення українського народу, незважаючи на всі територіально-політичні зміни, які виникли б на терені Східної Європи“. У виданих через місяць у травні 1941 р. Проводом ОУН-Б політичних директивах під заголовком „Боротьба й діяльність ОУН під час війни“ з цього приводу вказувалось: „У випадку, коли б німці поставилися неґативно до створеної української влади ОУН, не визнавали її та визначували своїх людей заявляти на місцях, що назначені ОУН не можуть передати влади, бо лише провід ОУН може їх звільнити від обов'язків. Перед фізичною силою уступити, але у правному розумінні влади не передавати (значить — завісити себе в урядуванні)“[9]. 14 червня у Кракові відбулась нарада об'єднаних в Український Національний Комітет (УНК) представників українських суспільних організацій та української еміґрації, котрі видали звернення до українського народу із закликом до відновлення власної державної незалежности[10]. Розбіжності в кінцевих цілях, які переслідували керівники нацистської Німеччини і українські націоналісти, втім, заздадегідь заклали гостре протиріччя у подальше розгортання німецько-українських стосунків.

Запровадження німецького військового управління і становлення українського руху Опору (22 червня — середина вересня 1941 року)

Від першого дня війни Німеччини проти СРСР 22 червня 1941 р. на українські землі розпочався наступ з'єднань очолюваної генералом Ері-

[8] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у Києві (далі — ЦДАВО України у Києві), ф. 3833 (Краєва Екзекутива Організації Українських Націоналістів на західноукраїнських землях), оп. 1, спр. 14, арк. 20.

[9] Там само.— Спр. 265, арк. 23; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), фонд листівок, № 552, с. 6—7.

[10] ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 1, спр. 2, арк. 1—3.

хом фон Рундштедтом групи армій „Південь“, у ході якого в Україні поступово запроваджувалось німецьке військове управління, здійснюване цією армійською групою[11]. Однак невдовзі після вступу вермахту до Львова з ініціативи ОУН-Б тут паралельно також було створене Українське Державне Правління (УДП), яке під час подальшої німецької окупації мало бути перенесене до Києва. З його ініціативи на оголошеному Українськими національними зборами засіданні представників переважно західноукраїнської громадськости 30 червня 1941 р. було проголошено Акт відновлення Української державности. Акт, по суті, був формою волевиявлення українського народу, головною метою якого було організувати й уконституювати українську владу на місцях навіть усупереч планам керівництва Німеччини. 4 липня 1941 р. Я. Стецько затвердив списки та повноваження членів УДП[12]. Поряд з цим починаючи від 25 червня й до кінця липня 1941 р. у західних областях України після їхнього захоплення з'єднаннями вермахту на деякий час леґалізували свою діяльність або були засновані нові місцеві осередки ОУН-Б[13]. У більшості міст та сіл Західної України почалось свого роду українське національне відродження. Упродовж липня—серпня збори мешканців сіл Станиславівської, Львівської, Тернопільської, Волинської, Житомирської, Кам'янець-Подільської (тепер Хмельницька) та Київської областей прийняли постанови про підтримку Акта 30 червня 1941 р.[14] Почали виходити українські газети, відновили діяльність українські господарські й громадські установи та філії товариства „Просвіта“, поновлення діяльности яких у Галичині і на Волині у липні—серпні 1941 р. відбулось за активної участи ОУН-Б[15]. Паралельно у липні 1941 р. услід за просуванням вермахту розпочалось інспіроване членами Похідних груп ОУН-Б як уповноваженими УДП створення українських адміністративних установ у західних й деяких центральних областях України[16].

Проте сформоване з ініціативи ОУН-Б УДП виявилось єдиним урядом, створеним у Європі всупереч волі гітлерівської Німеччини. Тому проголошення Акта 30 червня 1941 р. викликало гострий неґативний резонанс з боку урядових кіл райху в Берліні, які вважали головним винуватцем подібних подій військову владу. На їхню думку, неузгоджені з політичним керівництвом райху дії українських націоналістів в обхід німецьких установ стали можливими завдяки інертності інстанцій вермахту, які таким чином проявили свою неспроможність забезпечувати дотримання інтересів райху на окупованих територіях. У відповідь на Акт відновлення Української державности німецькими органами безпеки на безпосередніх організаторів проголошення Акта (Ярослава Стецька, Володимира Стахіва, Романа Ільницького та інших) було накладено „почесний арешт“ (Ehrenhaft), що значною мірою стало наслідком їхньої непоінформованости про справжні плани вищого керівництва Третього райху щодо України. Представниками німецьких органів влади С. Бандері та Я. Стецькові було запропоновано розпустити сформований уряд й ану-

---

[11] NAUS.— Microcopy N T-11: Eisenbahntruppen.— Roll 150.— Frame 6 599 312.

[12] ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 1, спр. 10, арк. 1—18.

[13] Там само.— Спр. 12, арк. 1—2.

[14] Там само.— Спр. 29, арк. 1—6; спр. 30, арк. 1—69; спр. 31, арк. 1—54; спр. 32, арк. 1—8.

[15] Там само.— Спр. 17, арк. 1—2.

[16] Там само.— Спр. 15, арк. 1—95.

лювати Акт 30 червня 1941 р. У відповідь на це 7 липня 1941 р. [redacted] адресованій Міністерству закордонних справ Німеччини [redacted] Берліні заяві прем'єр УДП вказав, що національні інтереси України і „найчесніші переконання українського націоналіста" зобов'язують його дотримуватись започаткованої політичної лінії й продовжувати свою діяльність. „З цієї причини, — підсумовував Я. Стецько, — я не можу в цей вирішальний, історичний для мого народу поворотний пункт, діяти інакше як у повній гармонії з національним обов'язком і не можу відмовитися від розпочатої діяльності"[17].

З огляду на те, що політичні розрахунки ОУН-Б не збіглися з планами Гітлера, у липні 1941 р. більшість її політичних керівників були заарештовані співробітниками німецької поліції безпеки (скорочено СП, Sicherheitspolizei — SP). Відмова Гітлера визнати Акт 30 червня 1941 р. перервала практичну співпрацю радикальних українських націоналістів з німецькими інстанціями й викликала трирічний національний рух Опору німецькій окупаційній політиці [redacted] Україні. Внаслідок неї у серпні 1941 р. ОУН-Б зайняла вичікувальне становище, що проявилось у спостереженні за діями окупаційних інстанцій та вивченні політики Німеччини щодо України. При цьому деякий час керівники і учасники цієї організації усе ще продовжували сподіватись, що вище керівництво райху зрозуміє хибність дотогочасної німецької політики щодо України й піде на позитивні її зміни. Основною передумовою для можливого відновлення співробітництва ОУН-Б [redacted] урядовими установами Німеччини стало звільнення арештованих органами СП усіх керівників організації, насамперед її провідника С. Бандери. Таким чином, реакцію владних органів райху на Акт 30 червня 1941 р. керівництво ОУН-Б [redacted] Україні певний час було схильне розцінювати не як акцію проти прагнень українців до незалежности, а тільки як викликаний самовільними діями керівництва українських націоналістів крок уряду Німеччини для паралізування активности лише обмеженого кола керівних осіб цієї організації. Інакше кажучи, скеровані на нейтралізацію діяльности радикальних українських націоналістів кроки німецьких органів безпеки у липні—серпні 1941 р. керівники обидвох фракцій ОУН спершу трактували тільки як прагнення урядових кіл Німеччини уникнути політичної полеміки на час воєнних дій. Насправді, однак, у липні 1941 р. керівництво Німеччини вирішило взагалі заборонити діяльність ОУН-Б та інших національних політичних угруповань [redacted] Україні й обмежити повноваження уже створених за її підтримки органів самоврядування на місцях. У виданій у зв'язку з цим таємній інструкції для німецьких військових комендантів командувач групи армій „Південь" Е. фон Рунштедт, називаючи ОУН, прихильників еміґраційного уряду УНР та прибічників Гетьманського руху представниками основних українських політичних організацій, вказував: „Про леґалізацію будь-якої з цих партій не може бути й мови. Німецькі коменданти повинні бути обережними з групою Степана Бандери, яка має свої корисливі цілі й, крім того, зручно зловживає іменем німецької армії"[18]. В іншій директиві № 119 „Про ставлення військових частин до українського населення", виданій капітаном Гансом Кохом, вказувалось, що „створені українські національні міські управ-

[17] ЦДАВО України у Києві.— Спр. 338, арк. 253.

[18] ЦДАГО України у Києві, ф. 1 (Центральний Комітет Комуністичної Партії України), оп. 23, спр. 523, арк. 47.

ління або районні управління повинні розглядатися не як самостійні управління або уповноважені від вищих органів влади, а як довірені установи для зв'язку з німецькими військовими органами влади, завдання яких полягає у тому, щоб виконувати розпорядження або — в разі необхідности — роз'яснювати їх населенню"[19]. Виконання цих інструкцій мало підготувати сприятливий ґрунт для встановлення окупаційної цивільної адміністрації райху в Україні.

Встановлення окупаційної цивільної адміністрації і наростання опозиції (середина вересня 1941 р. — грудень 1942 р.)

У перші тижні окупації українських земель райхом управління тут здійснювали німецькі військові органи, а цивільні функції виконували обрані з числа місцевих мешканців люди. Однак уже в середині липня 1941 р. А. Гітлер прийняв рішення про встановлення цивільної адміністрації на захоплених східних територіях, райхсміністром яких за його наказом був призначений А. Розенберґ. З цією метою було створене райхсміністерство окупованих східних областей (Reichsministerium für die besetzten Ostgebieten), відоме як райхсміністерство „Схід" (скорочено РМО, Reichsministerium Ost — RMO). Поліцейська охорона захоплених східних територій покладалась на райхсфюрера СС та шефа німецької поліції Генріха Гіммлера, з яким райхсміністерство перебувало у тісному зв'язку. Згідно з розробленою А. Розенберґом схемою управління окупованими землями, захоплені вермахтом території, що перебували до 22 червня 1941 р. у складі СРСР, були розділені на два райхскомісаріати: райхскомісаріат Україна (скорочено РКУ, Reichskommissariat Ukraine — RKU) та райхскомісаріат Остлянд (у складі Балтійських країн та Білорусі), кордони яких визначались райхсміністерством. На чолі цих окупаційних адміністративно-територіальних утворень, на які покладалось практичне здійснення управління захопленими реґіонами, перебували райхскомісари, котрі призначались особисто А. Гітлером[20]. У той самий час галицькі землі України (Дрогобицька, Івано-Франківська, Львівська і Тернопільська області) опинились у складі підпорядкованої Гансові Франку німецької Генеральної губернії як п'ята одиниця цього окупаційного адміністративно-територіального утворення — дистрикт Галичина (скорочено ДГ, Distrikt Galizien — DG). Райхскомісаром України до кінця формального існування РКУ став ґауляйтер Східної Пруссії Еріх Кох, губернатором Галичини — бриґаденфюрер СС Карл Ляш, а від лютого 1942 р. до липня 1944 р. — Отто Густав Вехтер. До сфери компетенції райхскомісарів та губернатора належали усі політичні та господарські питання у межах підпорядкованих їм територій. Їм також були підзвітні місцеві поліцейські служби та пошта, а в питаннях придушення окупаційними установами підпільних організацій та збройних формувань рухів Опору вони були безпосередньо пов'язані й перебували у тісній взаємодії з тиловими охоронними військами вермахту на окупованих територіях.

[19] ЦДАГО України у Києві, ф. 1 (Центральний Комітет Комуністичної Партії України), оп. 23, спр. 113, арк. 14, 19, 42.

[20] ДАЛО, ф. Р-35 (Губернатор дистрикту Галичина — Gouverneur des Distrikt Galizien), оп. 2, спр. 13, арк. 1—9.

Іґнорування урядом Німеччини в політиці щодо України національних інтересів її мешканців (встановлення окупаційної адміністрації, поділ українських земель, а з часом початок примусового вивезення українців з РКУ на роботу до райху та силового збирання у селах натуральних сільськогосподарських податків, так званих континґентів, тощо) викликало хвилю спонтанної антинімецької пропаґанди з боку учасників ОУН-Б. Тоді як у липні—серпні 1941 р. прибічники радикального крила ОУН характеризувались у внутрішньому листуванні окупаційних інстанцій як „бандерівці“ або „люди Бандери“ (Bandera-Leute) та прибічники бандерівської групи ОУН (OUN-Banderagruppe), починаючи від осені 1941 р. вони все частіше почали окреслюватись у внутрішньому листуванні німецьких установ під загальним поняттям „український рух Опору“ (ukrainische Widerstandsbewegung). Прямим поштовхом до його виникнення стала перша хвиля арештів місцевих активістів ОУН-Б, приводом до якої було видання Крайовим Проводом ОУН-Б на західноукраїнських землях (КП ОУН-Б ЗУЗ) 1 вересня 1941 р. звернення до місцевого населення про створення Української Національної Армії[21]. У відповідь на цей крок, розцінений окупаційною владою як загрозливий для спокою тилу вермахту, в середині вересня 1941 р. було розформовано батальйони „Нахтіґаль“ та „Роланд“ й відбулись ув'язнення керівного складу ОУН-Б у більшості великих міст Західної України, а керівники ОУН-Б у Берліні були переведені до нацистського концтабору Заксенгаузен. Масове переслідування керівництва націоналістів-бандерівців німецькими каральними органами викликало з боку учасників організації в Україні неґайну неґативну реакцію, що знайшла свій прояв у їхньому переході на нелеґальне становище й заяві про відмову від співробітництва з німецькими окупаційними органами влади на українських землях. Виданий 19 вересня 1941 р. комунікат КП ОУН-Б ЗУЗ, зокрема, визначив, що не може бути співпраці з окупантами там, де „наші гинуть сотнями, де наші сидять по тюрмах, де є заперечення України“[22]. На цьому етапі головним завданням ОУН було зміцнити свої сили і мобілізувати українське населення для майбутньої боротьби. 29 вересня 1941 р. в одному із сіл під Сокалем, поблизу Львова відбулась перша конференція провідних членів організації, яким вдалося врятуватись від арештів. На цій конференції, у якій від Проводу ОУН-Б брали участь Микола Лебедь, Михайло Степаняк та інші, постало питання загальних стратеґічних і тактичних принципів, за котрими мала проводитись подальша визвольна боротьба. Учасники конференції відмовились від руйнації основ суспільного життя, що могло бути на користь лише СРСР. Було прийнято постанову нагромаджувати зброю, а також папір та обладнання для друкування листівок щодо здійснення широкої антинімецької пропаґанди як одного з найефективніших засобів психологічної війни[23]. У звіті про становище за жовтень командувача військ оперативного тилового відділу групи армій „Південь“ від 31 жовтня 1941 р. з приводу діяльности ОУН-Б констатувалось, що „цьому явищу в теперішній час ще й не приділяється особливої уваги“, і підсумовувалось: „Активність прибічників

[21] ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 1, спр. 41, арк. 1.

[22] Там само.— Спр. 42, арк. 7.

[23] Лебедь М. Організація протинімецького опору ОУН 1941—1943 років // Сучасність. Література, наука, мистецтво, суспільне життя. Щомісячний часопис незалежної української політичної думки (Нью-Йорк).— 1983.— Ч. 1—2.— С. 148—150.

Бандери, як вже було зазначено, весь час посилюється. Відразу ж нами були вжиті відповідні контрзаходи. Деяких прибічників Бандери довелось прибрати, оскільки вони проводили небажану пропаґанду“[24].

За вказівками керівництва Німеччини поступово до переслідування прибічників ОУН-Б приєднались усі гілки влади, а саме як військова, так і цивільна адміністрації. В інструкції 44-го армійського корпусу вермахту групи армій „Південь“ від [illegible] листопада, наприклад, наказувалось: „Надалі вважати небажаними особами українських політичних агентів руху Бандери, за якими проводити спостереження і у випадку здійснення політичної діяльності — заарештовувати“[25]. Невдовзі після цього, 19 листопада 1941 р., філіям СП і СД в Україні була розіслана директива, що закликала не допускати в органи місцевого самоуправління прибічників ОУН-Б, а 25 листопада — наказ про фізичне знищення діячів бандерівського руху[26] (Bandera-Bewegung). Усього під час здійснених німецькими карально-поліцейськими органами широкомасштабних репресій на середину грудня 1941 р. було заарештовано до 500 провідних діячів, керівників, прибічників та активістів ОУН-Б[27]. Кілька десятків з них загинули. Так, лише у січні через епідемію тифу, від виснаження або тортур двоє учасників ОУН-Б загинули в Кракові й 24 — у Львові[28].

Незважаючи на арешти та переслідування керівництва ОУН-Б, діяльність радикальних українських націоналістів не занепала, а навіть поширилась географічно на більшість центральних та східних областей України. У складеному групою військового управління 197-ї польової комендатури вермахту в Україні донесенні від 15 грудня 1941 р. констатувалось: „За останній час посилився бандерівський рух в районному місті Козельці (по дорозі Київ—Чернігів). У листівках, поширених тут, допоміжну поліцію закликають до відкритого повстання і проголошення вільної української держави“[29]. З огляду на поширення антинімецьких настроїв членами ОУН-Б, які були переважно мешканцями Галичини, німецькі окупаційні інстанції вирішили заборонити в'їзд представників похідних груп цієї організації на територію центральних та східних областей України. У розісланій керівникам німецької військової адміністрації в Україні інструкції начальника Генерального штабу тилового району групи армій „Південь“ від 3 січня 1942 р. з цього приводу зазначалось: „Хоча в'їзд членів ОУН — а саме як з груп Бандери, так і з груп, керованих Мельником — на територію окупованих східних областей заборонений, останнім часом в згаданих областях зустрічаються прибічники цього руху [...]“ Додатково вказується на те, що в'їзд членів цих організацій на територію окупованих східних областей заборонений. „Якщо ж будуть зустрічатися прибічники цього руху, які без особливого доручення перебувають в цих областях, їх потрібно заарештувати й передати найближчій оперативній групі СД“, — підсумовувалось у звіті[30].

---

24 NAUS.— Microcopy N T-11.— Roll 34.— Frame 000 864.

25 ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 23, спр. 523, арк. 87.

26 ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 67, арк. 30.

27 Пробоєм.— [Б. м.].— 1941.— Груд.— С. 11.

28 Бюлетень [ОУН-Б].— [1942].— Лют.—берез.— Ч. 2.— С. 22.

29 NAUS.— Microcopy N T-501.— Roll 34.— Frame 000 052.

30 Там само.— Roll 10.— Frame 000 167.

Незважаючи на протистояння німецьких органів безпеки, після скликаної у березні 1942 р. другої конференції ОУН-Б і визначення подальшого антинімецького курсу організації їй вдалось ще більше поширити свої впливи та мережу [redacted] територію центральних і східних земель України. Про факт посилення у їхніх межах антинімецької діяльности ОУН-Б навесні—влітку 1942 р. свідчать повідомлення про становище в РКУ вищого керівництва СС і поліції [redacted] Україні, адресовані райхсфюрерові СС Г. Гіммлеру. В звіті про ситуацію від 2 лютого до 5 березня 1942 р., наприклад, констатувалось, що активізувався рух бандерівської організації, яка розширилася й зросла, [redacted] „українські національні союзи" загалом „продовжують боротьбу проти німецької адміністрації"[31]. Особлива увага до дій українського руху Опору [redacted] Брестському генеральному окрузі приділялась у пересланому Г. Гіммлерові керівником III управління (СД) команди СП і СД в Україні майором Енґельгауптом повідомленні про становище в РКУ від 1 до 30 червня 1942 р. „На думку служби безпеки (СД), бандерівці розкинули такі густі сітки по всьому округу, що навряд чи одне село залишилось незаторкнутим", — повідомляв автор, констатуючи при цьому, що бандерівський рух переслідує мету „настановлення населення проти окупації"[32]. Поступово опозиційна окупаційній адміністрації райху [redacted] Україні діяльність ОУН-Б перекинулась з території РКУ також [redacted] українські землі, що перебували під німецьким військовим управлінням. В одному з повідомлень про це командування військами тилового району групи армій „Південь" від 21 вересня 1942 р., зокрема, вказувалось: „В області 213-ї охоронної дивізії конфісковано щомісячні пропаґандистські журнали Організації Українських Націоналістів за квітень—липень місяці. На теперішній час ведеться слідство з цього питання. Із змісту журналів: Німеччина хоче зробити [redacted] України колонію. При німцях стало гірше жити, аніж при Сталіні. Німецькі органи влади пообіцяли ліквідувати колгоспи, але не виконали своїх обіцянок. Німецькі органи влади не визнають особистої власності селян. В журналах міститься заклик до боротьби проти німецьких окупантів так само, як проти режиму Сталіна"[33].

Одним [redacted] антинімецьких проявів діяльности ОУН-Б стало відверте саботування виїзду українського населення на роботу до Німеччини, проявом чого був виданий учасниками ОУН-Б у січні 1942 р. „Комунікат до членів Організації Українських Націоналістів у справі набору людей на роботи до Німеччини". „Ми, — говорилось у Комунікаті,— не можемо віддати на поталу найкращих і найздібніших до праці одиниць. Праця [redacted] Німеччині нелегка й мало хто [redacted] неї вертається додому"[34]. У звіті СП і СД у Києві за початок 1942 р. дії підпілля ОУН-Б [redacted] РКУ на цьому етапі характеризувались так: „Нелеґальний рух ОУН-Бандери намагається [redacted] допомогою радикальних засобів захопити в свої руки молодь і вилучити цю молодь [redacted] сфери німецького впливу. З цією метою він здійснив інтенсивну пропаґандистську кампанію шляхом поширення спрямованих проти німецьких загарбників листівок, що намагаються перешкодити відправці східних робітників до Німеччини й агітують на користь самостійної

[redacted] ЦДАВО України у Києві, ф. 3676 (Штаб райхсляйтера Розенберґа — Einsatzstab Rosenberg), оп. 4, спр. 317, арк. 116, 127.

[32] Там само.— Арк. 36—38.

[redacted] NAUS.— Microcopy N T-501.— Roll 25.— Frame 000 985.

[redacted] ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 2, спр. 3, арк. 32.

України"[35]. Виразна антинімецька позиція ОУН-Б знайшла своє відображення також у тодішніх численних зверненнях бандерівської ОУН до українців. Так, наприклад, позиція засудження українським рухом Опору німецького окупаційного режиму в Україні була чітко підтверджена у датованій вереснем 1942 р. листівці ОУН-Б за підписом „Максим Рубан" (під цим псевдонімом тоді діяв М. Лебедь). У ній, зокрема, вказувалось: „Німеччина, що вдавала союзника і „визволителя", не хоче бачити України самостійною і соборною, не хоче, щоб існувала Українська Держава; вона хоче зробити Україну своєю колонією, [redacted] український народ панщизняним невільником. Нікому одначе не вдалося закувати [redacted] кайдани свободолюбивого українського народу. Він завжди боровся, бореться і буде боротися [redacted] кожним, хто захоче його поневолити. Український народ здобуде в боротьбі Українську Самостійну Соборну Державу проти волі всіх імперіялізмів, що хочуть загарбати багаті українські землі"[36].

Поступово до антинімецьких дій підпілля ОУН-Б приєднались інші українські політичні угруповання. Найкраще організованим й найчисельнішим з них після ОУН-М був політично орієнтований на еміґраційний уряд УНР рух під керівництвом Максима Боровця (псевдо „Тарас Бульба"), який до середини вересня 1941 р. співпрацював з німецьким командуванням. 15 вересня 1941 р. під час наради командування „Поліської Січі" він вказав на відмову німецького командування надати воякам цього військового з'єднання забезпечення на рівні з військовослужбовцями вермахту. „При таких поглядах, — заявив Бульба-Боровець, — взагалі беручи до уваги політичну лінію німецької влади, яку вона останнім часом проводить на Україні, „Поліська Січ" працювати далі рука в руку з німецькою армією не може". Прямим наслідком наради старшин „Поліської Січі" був його перехід на нелеґальне становище й виданий [redacted] Олеську 16 вересня 1941 р. наказ № 21 головного командування цього з'єднання про його розпуск від дня видання наказу"[37]. У свою чергу від весни 1942 р. практичні дії окупаційної цивільної адміністрації викликали організовану критику з боку діячів ОУН-М. Зміні окупаційної політики мала сприяти поширювана людьми [redacted] середовища цієї організації самвидавська стаття німецькою мовою під заголовком „Одна хвилина до дванадцятої. Підсумки політичних настроїв українського народу у зв'язку з теперішнім воєнним становищем на Сході". На її сторінках вказувалось, що з огляду на існування спільного ворога в обидвох народів українці розглядали німців як своїх політичних партнерів, але запровадженням брутального курсу окупаційної політики в Україні Німеччина втрачає шанс на здобуття симпатій українців[38]. Наростання антинімецьких тенденцій у діяльності ОУН-М викликали також арешти з німецького боку учасників цієї організації. Приводом для їхніх переслідувань стала антинімецька спрямованість опублікованої [redacted] газеті „Волинь" її редактором і прибічником ОУН-М Уласом Самчуком статті

[redacted] ЦДАВО України у Києві, ф. 3676, оп. 4, спр. 480, арк. 18.

[redacted] Там само.— Ф. 3833, оп. 1, спр. 86, арк. 4.

[37] Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО), ф. Р-30, оп. 2, спр. 112, арк. 6, 5.

[38] ЦДАВО України у Києві, ф. 3971 (Українська добровольча стрілецька дивізія СС „Галичина"), оп. 1, спр. 12, арк. 99—101.

під заголовком „Так було і так завжди буде“[39] (весь номер якої у зв'язку з цим було знищено німецькою поліцейською цензурою). Під впливом поширення незадоволення окупаційною політикою райху до осені 1942 р. таку саму антинімецьку позицію, як ОУН-Б, зайняла ОУН-М в Україні під проводом Олега Ольжича, котра фактично перестала поділяти лояльні погляди щодо Німеччини свого провідника А. Мельника у Берліні. У повідомленні командира СП і СД в Києві від 15 вересня 1942 р. з цього приводу вказувалось: „Як і раніше, діяльність радикальних українських кіл пожвавилася, і в Києві прибічники Мельника не поступаються активністю групі Бандери. Мабуть, радикальніші прибічники Бандери спонукають прихильників Мельника до більшої радикальності“[40]. Місяцем пізніше у звіті СД про загальне становище в РКУ та в тилу вермахту в Україні за листопад 1942 р., зокрема, зазначалось: „У результаті проведеного розслідування було встановлено, що нелеґальний рух ОУН-Бандери намагався вкрай радикальними засобами оволодіти активними колами молоді й усунути будь-яку можливість німецького впливу на неї. При цьому були використані усі засоби пропаґанди, щоб настановити українців проти німців“. У цьому ж повідомленні при характеристиці тактики ОУН-М констатувалось: „З огляду на її прагнення видаватися лояльною, вона, по суті, небезпечніша, ніж рух Бандери, який від самого початку відкрито виступав проти Німеччини. Однак і рух Мельника останнім часом розпочав відкриту пропаґанду проти Німеччини“[41].

Таким чином, навесні—влітку 1942 р. учасники ОУН-Б зайняли відверто ворожу позицію щодо окупаційної політики райху в Україні й були готові відновити співпрацю з німецькими інстанціями лише в разі кардинальної зміни її курсу щодо України. У кінцевому підсумку зміцнення і розширення упродовж 1942 р. мережі діючого в Україні підпілля ОУН-Б створило можливість залучити нові сили до національного руху Опору, забезпечило ще більший його розмах і створило передумови для його переходу до збройних методів боротьби проти окупаційного режиму. В свою чергу, переконані в надійності власних позицій, від осені 1941 р. представники німецької окупаційної адміністрації, як правило, беззастережно йшли на загострення конфлікту з українським рухом Опору, розглядаючи його лише як незначну тимчасову силу, яку в разі потреби можна буде безперешкодно знищити після закінчення „блискавичної війни“ проти Радянського Союзу. Однак вже від осені 1942 р., зі зупиненням наступу вермахту на Східному фронті й отриманням інформації німецьких органів безпеки про збільшення чисельности прибічників ОУН-Б, з боку окупаційної адміністрації можна було спостерігати щораз більше занепокоєння зростанням незадоволення населення і антинімецькими настроями в Україні, що створювало сприятливий ґрунт для популяризації ідей українського руху Опору.

---

[39] ЦДАГО України у Києві, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 158.
[40] ЦДАВО України у Києві, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 227.
[41] Там само.— Спр. 308, арк. 88, 89.

Наростання конфронтації в умовах „тотальної війни“ (січень—грудень 1943 р.)

Запровадження під впливом курсу на „тотальну війну“ екстремальних методів втілення німецького політичного курсу в РКУ (насамперед застосування крайніх силових заходів при вилученні сільськогосподарської продукції та посиленні експлуатації економічних та людських ресурсів) викликало загострення протистояння між окупаційною адміністрацією і національним рухом Опору в Україні. Паралельно з проведенням антинімецької пропаганди керівництвом українського націоналістичного підпілля було розпочато підготовку до збройної боротьби проти окупаційного режиму, чим від 1942 р. активно займався Крайовий Військовий Штаб (КВШ) бандерівської ОУН у Галичині, очолюваний військовим референтом Проводу ОУН-Б Дмитром Грицаєм[42]. Керівництво ОУН-Б в Україні вирішило створити перші власні збройні загони під загальною назвою „Українська Повстанча Армія (УПА)“ на Волині та Поліссі, тоді як Галичина мала ще деякий час залишатись своєрідним тилом українського руху Опору. Тодішній урядуючий провідник ОУН-Б в Україні М. Лебедь, пояснюючи доцільність цього кроку, згодом писав: „Треба було якнайдовше вдержати цей терен у релятивному спокою, щоб могти мати своєрідну запільну базу для доповнювань інших теренів провідними одиницями, зброєю, медикаментами, ширшим організаційним плануванням, виданнями“[43]. Важливу роль при створенні відділів УПА відіграв також географічний чинник. Найскоріше вони були сформовані там, де склались найсприятливіші умови для партизанських дій, а саме лише в лісистих районах та болотистих місцевостях на території Волині, Полісся та Поділля. Організація повстанських з'єднань, втім, не могла відбутись на більшій частині центральних та східних областей України, де не було таких значних лісових масивів й відчувалась перевага німецьких окупаційних інстанцій у силах та маневруванні, що могло призвести до швидкого знищення або переходу в підпілля підрозділів УПА у разі їхнього створення тут. Незалежно від УПА для охорони населення від терору з боку окупаційної влади з ініціативи ОУН-Б було організовано українські боївки та станиці, що мали свої гарнізонні відділи під назвою Самооборонні Кущові Відділи (СКВ), які співдіяли з УПА і допомагали повстанцям у їхній боротьбі. З метою організації заходів охорони місцевого населення в Україні було створене центральне командування УПА. За його ініціативою були засновані повстанські військові школи, у яких розпочалось військове навчання вояцького складу УПА під керівництвом українських офіцерів. Офіційно уже влітку 1943 р. вийшли листівки за підписом „Головна Команда (ГК) УПА“, яка офіційно й структурно як всеукраїнський повстанський керівний орган остаточно оформилась у листопаді 1943 р.

Опозиційну до управління райху в РКУ позицію зайняли також діючі під загальною назвою „УПА“ повстанські загони, керовані Т. Бульбою-

---

[42] Бедрій А. Роман Шухевич — провідник революційної ОУН, 1943—1950 // Визвольний Шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник (Мюнхен).— 1981.— Січ.— Кн. 1.— С. 23.

[43] Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу на Українську Самостійну Соборну Державу. 1 частина. Німецька окупація України.— Дрогобич, 1993.— С. 85.

Боровцем, який так визначив ставлення очолюваного ним руху до німецької окупаційної адміністрації 8 грудня у своєму листі шефові СД Волині та Поділля [redacted] Рівному: „Наше нелеґальне становище [redacted] означає, що ми перебуваємо у стані чинної боротьби [redacted] Німеччиною. Це [redacted] тільки примусова самооборона. Ми вважаємо Німеччину тільки часовим окупантом, [redacted] не ворогом України. Коли Німеччина відкинула нас від участі у цій війні як підмет, ми постановили чекати на її закінчення — пасивним глядачем. Цебто, вважаємо за зовсім природне Вам і не допомагати і не шкодити. Це наше ставлення не буде змінене, якщо німецька влада виявиться здатною так само об'єктивно оцінити викликану своєю політикою аномальну ситуацію. Натомість, коли німецька влада ще гірше загострить свій антиукраїнський курс, тоді, очевидно, силою обставин наш нейтралітет перетвориться в чинну антинімецьку боротьбу". Наприкінці листа Пютцу у відповідь на його пропозиції співпраці Т. Бульба-Боровець підсумував: „Моя спільна з Вами робота неможлива і вона крім підриву мого власного авторитету нічого позитивного не принесла б"[44].

Головне вістря боротьби українського руху Опору на цьому етапі було спрямоване проти Німеччини, тоді як кінцевою метою боротьби залишалась незалежна Українська держава, що у лютому 1943 р. [redacted] III Конференції ОУН-Б знайшло свій прояв у перейменуванні бандерівської ОУН на ОУН Самостійників-Державників (ОУН СД). Видані учасниками українського руху Опору [redacted] 1943 р. листівки продовжували закликати мешканців України не підтримувати Німеччини й заходів окупаційної влади, одним [redacted] проявів чого було саботування виїзду українських робітників до Німеччини. Звернення ГК УПА до українського народу за червень 1943 р., наприклад, закликало: „Хай ніхто з Вас не зголошується на біржу праці, тікайте, ховайтеся, де тільки можна. Тільки боягуз сам накладає собі петлю на шию"[45]. У виданій в липні 1943 р. повітовим проводом юнацтва ОУН СД Північно-Західних українських земель (ПЗУЗ) листівці з того приводу вказувалося: „Ніхто не їде на роботи до Німеччини. Хто приїхав на відпустку назад, не сміє вертатись"[46].

Відкидаючи національну замкнутість і расизм, ідеологи українського руху Опору виявили готовність солідаризуватись [redacted] усіма силами, які не боролись проти нього й виступали проти поневолення й національного гноблення одного народу іншим. Необхідність створення дієвої опозиції окупаційному режимові вимагала консолідації внутрішніх сил національного руху Опору й залучення можливих зовнішніх союзників. У рамках втілення цієї ідеї в життя керівництвом ОУН СД було визначено два основні завдання, які вимагали негайного виконання: 1) ліквідувати внутрішньополітичні розбіжності й виробити єдину ідеологічну базу українського руху Опору, що об'єднала б усі патріотичні сили [redacted] Україні; 2) заручитись підтримкою представників поневолених окупаційною адміністрацією народів в Україні й нейтралізувати союзні Німеччині іноземні військові з'єднання в Україні. Продиктовані вимогами часу намагання представників Проводу ОУН СД подолати тактичні розбіжності [redacted] керівниками

[44] ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 23, спр. 123, арк. 1—8; спр. 688, арк. 51—55.

[45] ЦДАВО України у Києві, ф. 3836 (З'єднання західних груп УПА („УПА-Захід"). 1942—1945), оп. 1, спр. 63, арк. 4.

[redacted] Там само.— Ф. 3833, оп. 2, спр. 3, арк. 84.

інших політичних організацій, однак, були малоефективними. У відкритому листі до Проводу ОУН СД Т. Бульба-Боровець у відповідь на здійснене силовими методами переведення бандерівцями учасників очолюваних ним повстанських формувань до складу єдиної УПА особисто відмовився підпорядкуватись у своїх діях діям бандерівської ОУН[47]. Унаслідок цього викликане особистими амбіціями невміння знаходити компроміси й атмосфера нездорового політичного суперництва відіграли вкрай неґативну роль у процесі консолідації патріотичних сил народу в лавах українського руху Опору. Разом [illegible] тим єдине розуміння національних проблем та спільна ідеологія відіграли суттєву роль при певному зближенні позицій учасників бандерівської та мельниківської фракцій ОУН [illegible] Західній Україні [illegible] поступовим просуванням на територію України лінії німецько-радянського фронту наприкінці 1943 р., внаслідок чого бандерівці на початку 1944 р. знову почали вживати назву „ОУН" й перестали вживати назву „ОУН СД".

Сповідуючи соціальний солідаризм, у серпні 1943 р. ОУН СД та споріднені з ними опозиційні до окупаційного режиму українські національні угруповання вирішили створити єдиний фронт поневолених гітлерівським та сталінським режимами народів. Відгомоном їхнього рішення стало проведення 3 серпня 1943 р. III Надзвичайного Великого Збору (НВЗ) ОУН СД, учасники якого виклали розроблені проводом бандерівської ОУН перспективи розгортання повстанського руху і мирного вирішення національного питання [illegible] Україні. Навколо українського руху Опору мали об'єднатись передовсім представники тих народів, які проживали на українських землях. Збір проголосив ґарантію права національних меншин розвивати свою власну за формою й змістом національну культуру та рівність усіх громадян України незалежно від їхньої національности [illegible] державних, суспільних правах та обов'язках, рівні права на працю, оплату праці та відпочинок[48]. Задекларoване доброзичливе ставлення українського руху Опору до представників усіх народів, націй та віросповідань не поширювалось лише на ту категорію осіб, діяльність яких була спрямована проти українського народу та відновлення Української держави, [illegible] огляду на що їхні дії розцінювались як антидержавні й не підпадали під принципи та рішення, проголошені [illegible] постановах III НВЗ ОУН СД.

До середини 1943 р. переважна більшість вояків УПА були українцями. Поряд з цим від серпня 1943 р. військове керівництво УПА здійснило перші кроки й створило передумови щодо залучення до військових формувань українського руху Опору також людей інших національностей. При цьому Провід ОУН-Б зважав на те, що український народ, який є головною силою у боротьбі за національне визволення [illegible] Україні, повинен об'єднати усі народи передовсім Східної Європи, поневолені гітлерівським та сталінським режимами. З цією метою у червні 1943 р. пропаґандистськими установами українського руху Опору російською мовою було видано листівки зі зверненнями до узбеків, казахів, таджиків, башкирів, татарів та інших народів Азії, а також до народів Уралу, Волги та Сибіру,

[47] ЦДАГО України у Києві, ф. 166, оп. 3, спр. 149, арк. 45; ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 1, спр. 107, арк. 1—6.

[48] ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 70, арк. 22—34.

грузинів, вірменів та інших народів Кавказу[49]. Першою великою міжнародною акцією українського руху Опору була Конференція поневолених народів Європи та Азії, що відбулася упродовж 21—22 листопада 1943 р.[50] Для координації визвольної боротьби представники українського руху Опору також встановили контакти з членами Центрального Комітету суворо законспірованої в умовах німецької окупації антикомуністичної російської політичної організації, відомої як Національно-Трудова Революційна Партія Росії (Национально-Трудовая Революционная Партия России)[51]. Її представники, однак, відмовилися приєднатися до УПА так само, як і представники польських збройних формувань.

Популяризований окупаційною владою антисемітизм не відповідав ні морально-етичним принципам українського народу, ні визвольній політиці українського руху Опору. У свою чергу багато євреїв як представники однієї з найбільших національних меншин, котрі проживали на українських землях, були патріотами України й діяли на користь українського руху Опору навіть у підпіллі ОУН-Б вже від 1942 р. Випадки перебування євреїв в УПА і рятування у її лавах від нацистських переслідувань цілих єврейських сімей не були особливо рідкісними чи поодинокими. В курені УПА під Львовом, наприклад, санітаркою була подруга учасниці бандерівської ОУН, дочка рабина Стелла Кренцбах й разом з нею ще 12 євреїв[52]. У відділі, в якому перебував Лев Шанковський, було 14 євреїв, які пережили війну [53]. Поряд з участю у бойових діях УПА євреї сприяли розвиткові українського руху Опору в найрізноманітніших ділянках. Хаїм Сигал (Сигаленко), наприклад, був ад'ютантом повстанського командира Т. Бульби-Боровця, Ніл Хасевич — відомим графіком у друкарні УПА, Юхим Вольф — поетом, який написав кілька пісень УПА, Максимович та Маргош — командирами окремих підрозділів УПА. Єврейка Шпріце Фаєрштайн з Любліна разом зі своєю подругою працювали кравчинями в УПА й завдяки цьому врятувались від нацистських переслідувань. Найбільше в УПА було єврейських медиків, серед них випускники Львівського медичного інституту Йосип Грінфельд, доктор Абрагам Кум та багато інших. „Справді, бандерівцям не вистарчало фахових медиків і вони пробували вербувати медичний персонал серед євреїв у галицьких та волинських ґеттах", — визнав з цього приводу єврейський дослідник Філіп Фрідман[54]. Поряд з визволенням ув'язнених німцями українців відділи УПА здійснювали також звільнення людей єврейської національнос-

---

[49] ЦДАВО України у Києві, ф. 3836, оп. 1, спр. 63, арк. 2, 3.

[50] ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 23, спр. 930, арк. 48.

[51] ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 1, спр. 86, арк. 29.

[*] У звіті однієї з оперативних команд СП (що фіґурував на Нюрнберзькому процесі як документ № 4134 судової справи над керівником III управління РСГА Отто Олендорфом) з цього приводу вказувалось, що на користь руху С. Бандери працювали євреї, яких український рух Опору забезпечив фальшивими документами (Українсько-єврейські взаємини під час нацистської окупації. Джерела і відсилачі (ІІІ) // Сучасна Україна.— 1960.— 3 квіт.— Ч. 7 (238).— С. 9).

[52] Кренцбах С. Живу ще завдяки УПА // Календар-альманах „Відродження".— Буенос-Айрес, 1957.— С. 95.

[53] Українсько-єврейські взаємини...— С. 9.

[54] Фрідман Ф. Українсько-єврейські взаємини... // Сучасна Україна.— 1959.— 18 серп.— Ч. 21 (226).— С. 5.

ти. Найвідоміша така акція відбулася навесні 1943 р. у Рівному, коли загін УПА здійснив напад на німецьку охорону ґетто, звільнив кілька сотень євреїв й розмістив їх по навколишніх селах, де вони дочекались відступу німецьких військ [redacted] України[55]. Згідно зі спогадами Б. Айзенштайна-Кешева, окремі відділи УПА збирали євреїв, котрі переховувались [redacted] лісах, у цілі табори, де кожен [redacted] них працював за своїм фахом або [redacted] сільському господарстві. У квітні 1943 р. один з них чисельністю понад 100 євреїв розмістився поблизу населеного пункту Прицька на Волині, інший чисельністю понад 400 євреїв — у волинському містечку Кудринки за 30 [redacted] від міста Тучина й був розпущений лише у середині червня 1943 р., коли УПА зазнала нападу і відчутних втрат [redacted] боку моторизованого німецького поліцейського батальйону під командуванням генерала Ганса Гінцлера[56]. У кінцевому підсумку встановлення окупаційною адміністрацією факту перебування багатьох євреїв в УПА було використано нацистською пропаґандою при характеристиці учасників повстанських формувань як „большевицьких“ аґентів.

Перші загони УПА розпочали збройний конфлікт [redacted] окупаційною адміністрацією райху [redacted] момент найбільших німецьких перемог — у жовтні 1942 р. У той самий час, коли французький та інші рухи Опору [redacted] Європі лише готувалися до збройної боротьби проти гітлерівського режиму, з'єднання УПА [redacted] Україні вдались до активних дій проти німецьких окупаційних цивільних та військових інстанцій, [redacted] також проти радянських партизанських загонів. Від початку 1943 р. поряд з випадковими зіткненнями вони усе частіше набували характеру ретельно спланованих виступів. Користуючись відчутною підтримкою місцевого населення, навесні 1943 р. збройні формування українського руху Опору розгорнули активну антинімецьку бойову діяльність насамперед [redacted] Південній Волині та у Північному Поліссі, звідки їхні бойові дії поступово поширились на більшість території України. Вони спалювали окремі німецькі господарства, здійснювали напади [redacted] тилові об'єкти окупаційних інстанцій та невеликі гарнізони німецьких військ, які перебували або з'являлися у зоні дій повстанців, брали участь у бойових діях проти окремих каральних підрозділів німецької поліції, скерованих керівництвом окупаційної адміністрації для реквізиції майна місцевих жителів. Поряд з цим з'єднання УПА захоплювали німецькі склади харчів та боєприпасів й організовували диверсії на шосейних і залізничних шляхах, у результаті яких підривалися мости та колії й захоплювалися автомашини та цілі вагони спорядження з військовими вантажами.

Починаючи від березня 1943 р. завдяки підтримці своїх дій мешканцями українських сіл, підрозділи УПА взяли участь у боях проти загонів німецької поліції та каральних відділів СС в околицях чи в обороні кількох десятків населених пунктів. Найбільші бої відбулись у місцевостях Вережці та Новостав на Крем'янеччині; Жмига, Замчисько, Білгородка та Студинка — на Дубнівщині; Цумань та Копки — під Луцьком; Жуків, Сергіївка та Бугрин — на Рівненщині; Гурійськ та Доротин — на Ковель-

[redacted] Кулиняк Д. Євреї в УПА: проблема, котра ще чекає свого дослідника // Шлях Перемоги.— 1997.— 3 груд.— Ч. 29 (2275).— С. 6.

[redacted] Фрідман Ф. Українсько-єврейські взаємини... // Сучасна Україна.— 1959.— 18 серп.— С. 5; Українсько-єврейські взаємини... // Там само.— 1960.— [redacted] квіт.— С. 9.

щині; Дружкопіль та Горохів — на Горохівщині; Постійно, Яполоть, Чубан, Бігаль, Велика Любаша та Іванова Долина — на Костопільщині. Бої локального характеру між УПА і німецькими поліцейськими з'єднаннями відбулися також у десятках й сотнях інших українських населених пунктів на Волині, Поділлі, Поліссі, Житомирщині та Кам'янець-Подільщині. Усе частіше антинімецькі військові дії українських повстанських з'єднань набували наступального характеру, тобто підрозділи УПА самі проявляли стратегічну ініціативу при наступі на ворожі укріплення, що нерідко здійснювались під покровом ночі. Великі бої та зіткнення відділів УПА з німецькими військовими частинами відбулись також у ніч з 9 на 10 березня у селі Оржеві Володимир-Волинського району, у результаті чого загинув організатор перших загонів УПА Сергій Качинський (псевдо „Остап"), 15 березня поблизу села Корчина Луцького району, 20 березня у Бережцях та Ланівцях Крем'янецького району, 28 березня у місті Олиці, в ніч з 2 на 3 квітня у місті Горохові, в ніч з 12 на 13 квітня у Цумані, 17 квітня поблизу села Борщівки на Волині, а в другій половині квітня — з чисельно переважаючим німецьким відділом під Берездовом у Кам'янець-Подільській області[57]. Унаслідок успішних боїв у березні 1943 р. відділи УПА зайняли Володимирець, Степань, Висоцьк, Дубровицю, а в останні дні місяця — Деражне, Людвипіль, Олику, Цумань та Горохів. Утримуючи ці населені пункти деякий час під своїм контролем, у квітні з тактичних міркувань повстанські з'єднання залишили їх[58].

Хід розгортання виступів УПА в згаданих районах проти установ райху навесні 1943 р. був зафіксований у численних складених окупаційними інстанціями коротких повідомленнях, на підставі котрих розвідувальним відділом оперативного „штабу з боротьби проти банд" при керівникові СС і поліції для Півдня Росії у Києві 30 червня 1943 р. було складено підсумковий звіт. На його сторінках було відтворено загальну картину антинімецьких збройних дій УПА, підрозділи якої були розцінені окупаційними інстанціями як „націонал-українські банди" (national-ukrainische Banden). У звіті констатувалось, що ще до лютого 1943 р. з боку збройних формувань українського руху Опору „мали місце напади на підрозділи німецької армії". Характеризуючи антинімецьку боротьбу УПА від лютого 1943 р., автор звіту констатував: „Збільшились напади з метою отримання зброї та продовольства. Напади на тюрми у Крем'янці та Дубні мали на меті передовсім звільнення активістів руху, котрі пізніше організували ядро банд у цих районах [...] У квітні місяці, — відзначалось далі, — завдяки операціям наших підрозділів у головному районі діяльности банд Березно—Людвипіль настало тимчасове заспокоєння, але зате в районах на південь від автомобільної дороги дії банд активізувались. До того часу належить також багато нападів на південну дорогу та пости жандармерії". Подальше розгортання антинімецьких збройних дій УПА розглядалось як блискавичне: „У березні кількість великих нападів на державні маєтки та підприємства постачання у районах Любомля, Володимир-Волинська, Горохова, Дубно та Крем'янця не перевищило цифри 8, у квітні їх було 57, а у травні 70. Особливо відчутним було знищення важливих лісопильних заводів, підпал багатьох державних маєтків та зростання кількості напа-

---

[57] ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 2, спр. 22, арк. 1—3.

[58] Там само.— Оп. 1, спр. 164, арк. 2—2-а, 15—17.

дів на південну дорогу“. У звіті робився висновок, що, попри деякі розбіжності у тактиці антинімецьких дій окремих повстанських загонів, спільними для усіх відділів УПА є „зусилля паралізувати німецьку воєнну економіку нападами на державні маєтки та центри постачання“[59].

У липні 1943 р. дії УПА набули такого розмаху, що сягнули зони німецької військової окупаційної адміністрації. У звіті шефа штабу командування тилового району групи армій „Південь“ майора Гільгаузена від 17 липня 1943 р. з цього приводу вказувалось: „Різного роду напади вже сягнули кордону оперативного тилового району. Можна сказати, що напад на будівельну фірму та руйнування молокозаводу, що відбулись в минулі дні на території оперативного тилового району, це справа рук українських національних банд“[60]. У результаті кількамісячних антинімецьких бойових дій УПА упродовж весни і літа 1943 р. на Волині, Поліссі, Поділлі та в суміжних з ними областях України німецькі окупаційні інстанції змушені були відступити з сільських районів до міст, де вони змогли утримувати свої позиції та владу лише завдяки зосередженню великих гарнізонів поліцейських з'єднань СС, жандармерії та вермахту. Внаслідок охоплення силами УПА великих районів німецькі окупаційні установи у зоні їхніх дій змогли підтримувати зв'язок і контролювати основні шляхи сполучення лише завдяки посилено озброєним охоронним відділам, які пересувались по території України лише вдень.

Важливе значення для географічного поширення збройних формувань українського руху Опору в той час мало також створення у Галичині бойових повстанських формувань під загальною назвою „Українська Народна Самооборона (УНС)“. У середині червня 1943 р. було створено перші п'ять куренів УНС, окремі підрозділи якої почали формуватися насамперед на Станиславівщині (тепер Івано-Франківська область), Дрогобиччині, Львівщині та Бродівщині[61]. Своєрідні особливості німецької окупаційної політики на галицьких землях України певним чином відбились на політичній програмі дій тут українського руху Опору, збройні формування якого створювались у Галичині як відділи УНС, а не УПА. Уже сама їхня назва мала викликати в місцевих окупаційних інстанцій враження того, що ці підрозділи створюються з метою не повстання, а оборони від брутальних дій німецьких установ. Щоб дезорієнтувати німецьку адміністрацію, відвернути від УНС увагу окупаційних силових структур і перенести відкриту збройну боротьбу з ними на пізніший час, у липні 1943 р. референтурою пропаґанди КП ОУН СД на ЗУЗ були видані німецькою мовою спеціальні листівки за підписом „Українська Самооборона“ (Ukrainische Selbstschutz). У них прямо вказувалось, що через брак у німецького управління достатніх сил для забезпечення українського народу перед радянськими партизанами, які хочуть спровокувати українське населення і таким чином спричинити винищення його німецькими руками, українці вимушені приступити до створення власних самооборонних відділів не для антинімецьких дій, а лише для боротьби проти більшовицьких диверсійних груп[62].

---

59 NAUS.— Microcopy N T-501: Records of German Field Commands, Rear Areas, Occupied Territories and others — Berichte deutschen Heevesgruppen, Rückwärtigen Gebieten, beschten Gebieten und andereden.— Roll 29.— Frames 000 545, 000 546, 000 550.

60 Там само.— Frame 000 543.

61 ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 67, арк. 24.

62 ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 1, спр. 63, арк. 30.

Насправді [redacted] паралельно [redacted] боротьбою проти радянських партизанів підрозділи УНС розгорнули антинімецькі бої локального значення, у яких зазнали перших втрат. Одна з найперших сутичок між чотою УНС і оперативним відділом СС і СП відбулась 9 серпня 1943 р. у селі Михалкові на Коломийщині[63]. Найбільші [redacted] антинімецьких виступів УПА відбулись 18 серпня, коли під час нападу на німецький карний табір у каменоломні будівельної служби поблизу містечка Сколього було звільнено усіх в'язнів й покарано охоронців табору і наприкінці вересня між селами Суходолом та Липовицею Долинського повіту, де внаслідок бою між українськими повстанцями й поліцейським підрозділом було вбито понад 100 німців[64]. Унаслідок подібних бойових хрещень протягом другої половини 1943 р. відділи УНС стали готовими, але ще широко не застосовуваними формами українського руху Опору німецькому окупаційному режимові у Галичині.

Від осені 1941 р. до початку 1943 р. німецька окупаційна адміністрація вдало замовчувала факт діяльности українського руху Опору в тилу вермахту на українських землях. Офіційне визнання його існування, [redacted] одного боку, означало б підтвердження окупаційною владою своєї неспроможности виконувати покладені на неї управлінські функції і тим самим хибності політики райху щодо України. З другого боку, німецькі інстанції розцінювали будь-які форми боротьби українського руху Опору як нереальні і технічно неможливі й вважали, що за відсутности належної підтримки й посилення репресій він сам по собі щезне. Однак з огляду на його розмах й переростання у повстанський рух Опору збройними методами навесні 1943 р. установи райху в Україні врешті-решт змушені були визнати факт існування української національної опозиції окупаційному режимові, наступним після чого кроком мало бути визначення методів її усунення. До відступу німецьких військ з території України цими інстанціями були цивільна адміністрація, військові установи, органи СД та поліція і СС.

Не припиняючи вивчення й вироблення оцінки потенційних можливостей військової сили УПА, німецькі цивільні та військові інстанції спільно з СД вирішили шляхом вмовлянь та погроз змусити українських повстанців відмовитись від непримиренної боротьби проти окупаційного режиму. Поступово до них приєднались інстанції СС і поліції. Діючи узгоджено, усі згадані інстанції, вдавшись до тактики попереджень, спершу спробували задобрити опозиціонерів обіцянками амністії, паралельно концентруючи окупаційні сили для завдавання бойового удару по УПА. З метою не допустити поширення повстанського руху в травні 1943 р. окупаційні інстанції вдались до відвертих провокацій у формі поширення листівок з неправдивим змістом. В одній з них за підписом „Німецьке управління", наприклад, вказувалось: „Москва дає накази ОУН! З тайних наказів і вказівок, що попали нам [redacted] руки, видно, що кремлівські жиди стоять у зв'язку [redacted] ОУН, яка нібито воює проти большевизму. В проводі ОУН сидять агенти Москви, що отримують і виконують накази кровожадного Сталіна й його жидівських опричників [...] ОУН і большевизм — це одно, тому вони му-

[63] ЦДАГО України у Києві, ф. 63 (Перша Українська Партизанська дивізія ім. Двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака (Сумське партизанське з'єднання), 1942—1944 рр.), оп. 1, спр. 160, арк. 14.

[redacted] Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія Українського Війська.— К., 1991.— С. 58.

сять бути знищені!“[65] Видане невдовзі звернення за підписом обергруппенфюрера СС і генерала поліції фон дем Баха закликало: „Українці в лісах! [...] Недавно серед ночі розкинули червоні волоцюги відозву шефа штабу совєтської армії Василевського, де в імені масового вбивці з Вінниці і Катина, червоного товариша Сталіна, урочисто признано українського вожаку бандитів Бандеру старшим большевиком совєтської України, якщо він далі із своїми бандитами з лісів та багон боротиметься проти Европи. Бажаємо Бандері та його компанії в лісах і багнах Волині тільки щастя! У відповідному часі він і його саботажники будуть в днях перемоги Європи покарані, спільно з комуністичними бандитами [...] У добі, такій великій щодо завдань і жертв, політика Бандери і його компанії — це явне божевілля“[66]. Друга листівка з підписом Баха починалась зверненням: „Українці! Українки! Довгі місяці чекали ми на те, щоб український народ на Волині дійшов до розуму“[67]. Третя листівка з таким же підписом проголошувала: „Геть з ОУН! Геть з катами українського народу! [...] Німці остерігали Вас перед тими безсумлінними елементами, а тепер тому, що багато з Вас помагало бунтарям та бандитам в ганебних чинах, мусить промовити зброя. Ви самі винуваті в цьому. Смерть зрадникам! Смерть ОУН!“[68]

Паралельно з пропаґандистською акцією інстанції СС і поліції розпочали підготовку до широкомасштабних бойових операцій проти УПА. Головною їх метою було повністю знищити українські повстанські формування у деяких незалісненених територіях Крем'янеччини, Дубнівщини, Луччини, Горохівщини та Володимирівщини. Організація цих бойових операцій повинна була супроводжуватись терором проти мирного населення, запідозреного в підтримці УПА, набором місцевих мешканців для праці до Німеччини та реквізиціями сільськогосподарської продукції у селян, що мало позбавити повстанців соціальної бази та матеріальних засобів до існування. Паралельно з діями проти УПА німецькі каральні підрозділи планували знищити невеликі загони радянських та польських партизанів. Чітко продумана бойова акція проти українського руху Опору почала здійснюватись уже наприкінці березня 1943 р. двома способами: раптовими нападами зненацька, „наосліп“, і добре продуманими каральними експедиціями, до яких залучались спільно німецькі та сформовані не з українців допоміжні підрозділи (укомплектовані здебільшого з поляків, узбеків, татарів). Перший такий організований виступ відбувся 28 березня 1943 р. Того дня на дислокований у місті Людвиполі відділ УПА наступ здійснили об'єднаними силами добірні німецькі поліцейські з'єднання загальною чисельністю до 1500 осіб, котрі прибули з Рівного, Костополя, Межиріччя та Березного. Застосовуючи гранати та гранатомети, вони, втім, не змогли розбити цього повстанського відділу, який, відбивши чотири наступи й завдавши втрат ворогові, зміг відступити без значних втрат зі свого боку[69].

Для „втихомирення“ окупованих територій і координації бойових операцій проти відділів УПА при керівникові СС і поліції для Волині та

[65] ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 1, спр. 235, арк. 22.
[66] Там само.— Ф. 3971, оп. 1, спр. 23, арк. 39—39 зв.
[67] Там само.— Ф. 3833, оп. 1, спр. 235, арк. 6.
[68] Там само.— Арк. 5—5 зв.
[69] Там само.— Оп. 2, спр. 22, арк. 2.

Поділля, бриґаденфюрері СС та генерал-майорі поліції Гансі Гінцлері, було створено спеціальний штаб „боротьби проти банд" (скорочено „ББ-штаб", Bandenbekämpfung-Stab — BB-Stab) з головним осередком у Володимирі-Волинському. Перші організовані ним широкомасштабні наступальні акції проти УПА відбулись 1 квітня 1943 р. у Володимирі-Волинському повіті й наприкінці травня 1943 р. під командуванням штурмбанфюрера СА Ріхарда Плятле і бриґанденфюрера СС Г. Гінцлера[70]. Вони, втім, не дали очікуваних німецькою адміністрацією результатів, позаяк військовій розвідці УПА стало відомо про наміри окупаційних органів влади. Враховуючи хиби попередніх наступальних операцій проти УПА, на початку червня 1943 у наказі № 41 від 7 червня 1943 р. шеф СС і поліції для Волині та Поділля у Луцьку Г. Гінцлер визначив нову тактику боротьби проти повстанських формувань українського руху Опору. На цей раз до наступу проти них було одночасно скеровано численні з'єднання загальною кількістю кілька тисяч осіб, у тому числі моторизовані ланки жандармерії № 47, 48, 49 і 50. Завданням скерованих до боротьби проти УПА бойових одиниць було: з визначеними для них гарнізонами зі штурмовими пунктами вистежити ворожі підрозділи й розташуватись так, щоб ускладнити на цих територіях рух повстанських формувань і забезпечити їхнє знищення. Г. Гінцлер наказував підпорядкованим штабові „ББ" поліційним загонам негайно передавати отриману інформацію про відділи УПА (місця розташування, прибуття, чисельність, командний склад, дії й передбачений напрямок пересування), а також про наслідки військових дій (результати наступів та втрати з обидвох сторін, кількість трофейної зброї та захоплених у полон повстанців, чисельність знищених баз УПА та характер здійснюваної під час каральної операції пропаґанди українського руху Опору). Зважаючи на це, керівник СС і поліції для Волині та Поділля наказував усім бойовим підрозділам СС, поліції та жандармерії після ретельно організованої органами СД розвідувальної роботи виступати об'єднаними нищівними ударами „проти команд і штабів ОУН. Зламати „хребет" банди". Успіхові цієї акції, однак, також перешкодило те, що одну з копій наказу Г. Гінцлера перехопила військова розвідка УПА[71].

Відділи УПА виявили рішучий опір також у всіх районах, що перебували під загрозою нападу в липні—вересні 1943 р. Збройні формування українського руху Опору, зокрема, дали рішучу відсіч як у важких, так і не дуже важких боях поблизу Антонівця, Майдану, Іланиці, Кирилівки, Любомирки, Береззя, Завидова та інших місцевостей. Свою неспроможність знищити великі відділи УПА окупаційні каральні підрозділи компенсовували на мирному населенні: після невдалих і безуспішних боїв з повстанцями німецькі відділи, як правило, наступного дня висилали на те саме місце й розташований неподалік населений пункт великий каральний підрозділ, щоб помститись якщо не повстанцям, то принаймні безборонним мешканцям. Лише після того, як з'єднання УПА створили відчутну загрозу для становища установ райху в північно-західних областях України, німецькій окупаційній адміністрації з використанням

---

[70] Бедрій А. Роман Шухевич — провідник революційної ОУН...— С. 15.

[71] ЦДАВО України у Києві, ф. 3967 (Комендант Воєнного району „Іскра"), оп. 1, спр. 1, арк. 1—2.

великих сил оперативних команд СС і жандармерії вдалось відтіснити збройні формування українського руху Опору від великих міст, постійно нав'язуючи бої або блокуючи виступи окремих підрозділів УПА. Усього впродовж вересня—жовтня 1943 р. УПА провела 44 великі бої з німцями (без урахування малих), в яких загальні втрати з боку ворога становили майже 1500 вбитих і поранених, а втрати повстанців — 414 вбитих[72].

Застосування каральних операцій німецької окупаційної адміністрації проти УПА залежало від сили українського руху Опору. У той час, коли збройні формування українських націоналістів перебували у процесі становлення, не маючи точних даних про їх чисельність та місця дислокації, німецькі силові інстанції, так би мовити, „всліпу" проводили проти них широкомасштабні військові та каральні операції, пік яких припав [redacted] літо 1943 р. Проте вже восени 1943 р., достатньо володіючи набагато достовірнішою інформацією своїх розвідувальних органів про відділи УПА і не маючи спромоги її знищити, німецькі окупаційні установи, зважаючи [redacted] силу, вплив та значення збройних формувань українського руху Опору, поступово припинили вживання активних заходів для їхнього знищення.

Німецькі інстанції і український рух Опору [redacted] завершальному етапі окупації: між протистоянням [redacted] компромісами (січень—липень 1944 р.)

Просування Червоної армії взимку 1943—1944 рр. у східні та центральні області України викликало занепокоєння керівництва вищих органів влади Німеччини і німецької окупаційної адміністрації на Волині та в Галичині. Втрата воєнної ініціативи вермахтом на Сході переконала їх у доцільності використання у своїх інтересах на територіях, котрі незабаром міг залишити вермахт, усіх місцевих сил, які виступали проти Радянського Союзу. Загалом нейтралізація антинімецьких дій українського руху Опору була [redacted] інтересах німецьких однаковою мірою як цивільних, так і військових інстанцій. Зацікавлене у концентрації основних сил на фронті, командування німецької армії не бажало зайвих втрат, які неодмінно повинні були б з'явитися при широкомасштабному виступі вермахту проти відділів Опору на території, [redacted] якої поступово відступали німецькі війська. Притаманна позиції німецьких установ схема ставлення до національних рухів Опору [redacted] більшості окупованих вермахтом реґіонів Східної Європи при перенесенні в Україну була дещо трансформована під впливом місцевих чинників і залишалась тут тривалий час незмінною до останніх тижнів окупації. Різні окупаційні установи обирали тут різну тактику щодо знешкодження руху Опору, яка, образно кажучи, викристалізовувалась залежно від обставин, ставала сприятливішою для УПА в ході погіршення воєнного становища Німеччини [redacted] Східному фронті й виразно проявилась на завершальному етапі окупації. Тоді як одні [redacted] цих установ обрали стриману позицію, залишаючи за собою „шляхи до відступу" (тобто зміну політики), інші відстоювали лінію безкомпромісної боротьби проти національних рухів Опору. Періодично збігаючись, ці дві протилежні лінії у політиці Німеччини на захоплених нею територіях протистояли одна

[72] Т и с Ю. Співдії німців і совєтських партизан проти УПА (1943) // Альманах „Гомону України" [redacted] рік 1963.— Торонто, 1963.— С. 57—65.

одній до кінця їхньої окупації райхом. У свою чергу, при поверненні зʼєднань Червоної армії в Україну УПА могла опинитись у стані боротьби на два фронти — проти відступаючих німецьких підрозділів і наступаючих частин радянських військ, особливо проти зʼєднань НКВС. На цьому етапі керівництво українського руху Опору вважало недоцільними широкі антинімецькі виступи, які послабили б не лише окупаційну владу, а і його власні сили перед очікуваним наближенням радянських військ. 27 листопада ГК УПА видала наказ про підготовку до „переходової доби" у визвольній боротьбі у звʼязку з наступом ЧА[73]. Упродовж перехідного етапу методи й форми антинімецьких дій українського руху Опору загалом були зведені до тактики аттантизму, тобто вичікування. Суть цієї тактики полягала в тому, щоб нагромаджувати сили, тримати їх у стані бойової готовности й не витрачати у передчасній та недоцільній на той момент активній боротьбі проти німецької окупаційної адміністрації, що залишала українські землі. Основні форми діяльности українського руху Опору в той час були зведені до збору розвідувальних даних, антинімецької пропаґанди та організації захисту місцевого населення від сваволі окупаційного режиму.

Повідомлені завдяки військовій розвідці (абверу) та звітам агентів СД про посилення й збільшення чисельности збройних формувань УПА поблизу лінії фронту, розташовані в її околицях зʼєднання вермахту вирішили не розгортати широкомасштабних бойових дій проти збройних формувань українського руху Опору. У рамках використання усіх можливостей для сприяння успіху німецьких військ командування зʼєднань вермахту в Західній Україні на початку 1944 р. ініціювало перші спроби налагодити звʼязки зі збройними формуваннями українського руху Опору. Пошукам шляхів встановлення контактів з командуванням УПА, зокрема, приділив сконцентрований у радіусі дій груп „УПА-Північ" та „УПА-Захід" й очолюваний Артуром Гауффе XIII армійський корпус вермахту, що діяв у складі групи армій „Південь". Унаслідок накладених командуванням вермахту обмежень на переговори зі зʼєднаннями українського руху Опору німецькі військові підрозділи змогли укласти лише короткочасні угоди з метою надання їм повстанцями можливости для відступу, за рахунок чого деякі повстанські загони розраховували поповнити свої запаси зброї. Хоч угоди про нейтралітет між окремими загонами УПА і вермахту в той час подекуди й були корисними для української сторони (зокрема, припинення німецькими військовими та поліцейськими інстанціями примусових реквізицій континґентів у деяких західноукраїнських селах), багато у чому вони мали й неґативні наслідки. Самочинні, несанкціоновані вищим керівництвом ОУН-Б переговори, що суперечили єдиній політичній лінії цієї організації, завдавали шкоди престижу УПА й виконували дестабілізуючу роль у процесі нарощування її сил, позаяк давали радянській пропаґанді ґрунт для обвинувачення учасників українського руху Опору в співробітництві з окупаційними установами Німеччини в Україні. Тому ГК УПА рішуче виступила проти контактів з німецькою адміністрацією, представники карально-поліцейських органів якої продовжували терор проти мирного населення. На початку березня наказом

[73] ЦДАВО України у Києві, ф. 3837 (Зʼєднання південних груп УПА („УПА-Південь"). 1941—1945), оп. 1, спр. 9, арк. 64.

ГК УПА, текст якого узгодили між собою політичні та військові діячі українського руху Опору, були суворо заборонені будь-які самочинні переговори повстанців з представниками окупаційних інстанцій. Цей наказ був доведений до відома усіх військових та підпільних осередків українського руху Опору. Проте, всупереч забороні, переговори з представниками окупаційних інстанцій провів курінний УПА Порфирій Антонюк (псевдо „Сосенко", „Кліщ"), тим самим виступаючи проти генеральної політичної лінії УПА, спрямованої на боротьбу проти усіх окупантів України. Враховуючи суворі закони воєнного часу, за порушення наказу ГК УПА виконувач обов'язків командира повстанського загону імені Івана Богуна П. Антонюк за вироком скликаного у зв'язку з цим військового польового суду 7 березня 1944 р. був засуджений „до найвищого виміру кари — кари смерті через розстріл"[74]. У виданому паралельно з цим у березні 1944 р. до відома членів ОУН-Б, вояків УПА і цивільного населення зверненні КП ОУН-Б ПЗУЗ повідомляв: „У відношенні між Проводом ОУН і командуванням УПА, з одного боку, з німецькою владою, з другого — не заіснували жодні зміни, і зокрема немає жодної співпраці. Усі того роду поголоски є черговою провокацією ворога, розрахованою на нашу політичну компрометацію [...] Усіх, що дальше поширюватимуть провокаційні вістки, даватимуть ворогам інформації, співпрацюватимуть чи тільки товаришуватимуть, уважати зрадниками народу і як зрадників карати", — підсумовувалось у зверненні[75].

Унаслідок посилення німецьких репресій і перед перспективою наближення небезпеки з боку СРСР до весни 1944 р. представники підпілля та збройних формувань більшости національних рухів Опору у Східній Європі виявили схильність до сприяння німецьким інстанціям у боротьбі проти СРСР у більшості регіонів Південної та Східної Європи. Коментуючи готовність до порозуміння з німецькими установами з боку національних рухів Опору у країнах Балтії, шеф поліції безпеки і СД райху Ернст Кальтенбруннер у „Короткому повідомленні про становище та діяльність в окупованих східних областях" від 1 березня 1944 р. доповідав райхсфюрерові СС та шефові німецької поліції Г. Гіммлеру: „Наближення більшовицької загрози в колишніх балтійських державах призвело до того, що кола національного Опору все більше й більше згортали їхню ворожу німцям діяльність й почали щонайменше зовні виявляти готовність до створення оборонного фронту проти більшовизму"[76]. За таких умов лідери бандерівської ОУН також наважились піти на переговори з представниками окупаційних установ. На початку березня 1944 р., зокрема, керівник референтури зовнішніх зв'язків (кодова назва „Р-33") Центрального Проводу (ЦП) ОУН-Б М. Лебедь вирішив піти на переговори з німецькими органами безпеки, спонукати їх припинити терор проти українського населення й водночас виграти час для перегрупування підрозділів УПА. Суттєвою особливістю переговорів стало проведення їх у Галичині (де під час німецької окупації проводилась відносно гнучкіша окупаційна політика) й лише після відступу німецьких військ з території Полісся та Волині, де проводилась брутальніша німецька окупаційна політика й, отже, не існувало підстав для гіпотетичного порозуміння між німецькими

[74] ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 1, спр. 106, арк. 2.

[75] ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 23, спр. 931, арк. 15—17.

[76] NAUS.— Microcopy N T-454.— Roll 88.— Frame 000 902.

інстанціями і українським рухом Опору. Безпосереднім приводом для переговорів стало знешкодження повстанцями на початку березня провокатора НКВС Миколи Кузнецова, який здійснював вбивства керівників німецької адміністрації [redacted] РКУ і 9 лютого 1944 р. вбив віце-губернатора Галичини Отто Бауера [redacted] метою викликати репресії проти українського населення й невдоволення місцевих мешканців окупаційним режимом; 2 березня він був затриманий і [redacted] ніч [redacted] 8 на 9 березня 1944 р. розстріляний жандармерією УПА на околиці села Боратина під Бродами. Українському націоналістичному підпіллю не залишалось нічого іншого, як для попередження репресій проти українців [redacted] боку СП і СД передати компетентним керівникам німецьких органів безпеки виявлені у М. Кузнецова документи, що доказували організацію ним вбивства О. Бауера. Практичне здійснення цього завдання керівник Р-33 М. Лебедь доручив членові ЦП ОУН-Б священикові Іванові Гриньоху, який у переговорах використав псевдо „Герасимівський".

Реаґуючи на перші спроби підрозділів вермахту встановити зв'язки з УПА, керівництво німецьких органів безпеки, зацікавлене у згортанні антинімецьких виступів українського руху Опору й з метою взяти ці спроби під свій контроль, також виявилось готовим до переговорів з представником ЦП ОУН-Б. З німецького боку 5 березня 1944 р. для першої розмови з представником ЦП ОУН-Б командиром СП і СД [redacted] ДГ Йозефом Вітіскою був уповноважений інформаційний референт — „Н-референт" (Nachrichten-Referent — N-Referent), кримінальний комісар Бено Паппе. Як свідчить його звіт від 6 березня про цю зустріч Й. Вітісці, він заявив представникові ЦП ОУН-Б, що „підставою для переговорів є розвиток так званих військових загонів ОУН, які від літа 1943 року спричиняють все більше зростаючі перешкоди [redacted] тилу німців на Східному фронті [...] Німецьким окупаційним органам влади, котрі відповідальні за спокій та безпеку в окупованих областях, потрібно усунути ці ексцеси з боку українців і перш за все спробувати по-доброму домовитися для практичного втілення цього наміру, — заявив Б. Паппе. Якщо ж ця спроба зазнає невдачі, то німецьким органам безпеки не залишається нічого іншого, як безжалісно, насильно, [redacted] військовою силою виступити проти так званих загонів бандерівських груп у лісах, які потрібно буде просто називати бандитами. Німецьким органам безпеки видається, що умови в Галичині та далі на Схід через поведінку нелеґальних бандерівських загонів можуть призвести до такого становища, як це зараз можна бачити у Сербії, у Хорватії і т. д. Також і там, після невдачі усіх добрих вмовлянь та вказувань на лояльність відносно німецьких інтересів, були розбиті та знищені цілі народи, які організовувались [redacted] бандах через безжалісне воєнне насилля. Моє доручення полягає у тому, щоб попереджуюче вказати на ці обставини і звернути увагу [redacted] те, що від бандерівської групи цілковито залежить, чи спіткає українців така сама доля, як й організованих [redacted] банди сербів та інших балканських народів"[77].

У відповідь І. Гриньох наполегливо намагався переконати представників німецьких органів безпеки у тому, що керівництво українського руху Опору нібито дало своїм збройним формуванням вказівки припинити антинімецькі дії, хоч на практиці їхнє одночасне припинення з боку всіх

[77] ЦДАГО України у Києві, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 252—253.

відділів УПА було неможливе принаймні через неґативне ставлення до німецької окупаційної влади більшости українських повстанців. Насправді зміст розмов І. Гриньоха з Й. Вітіскою та Б. Паппе був санкціонований М. Лебедем і тодішнім провідником ОУН-Б в Україні Романом Шухевичем задля дезінформації німецької окупаційної адміністрації з метою виграти час для концентрації власних сил, що підтверджує відмова І. Гриньоха від політичного чи конкретного практичного співробітництва ОУН-Б з німецькими інстанціями. Разом з тим він домагався передовсім звільнення усіх українських політичних в'язнів та арештантів, попереднього обов'язкового звільнення усіх заручників, жінок та дітей, а стосовно тих українців, котрі ще продовжували б залишатись у нацистських в'язницях та концтаборах, принаймні забезпечення такого поводження, життєвого рівня та праці, які ґарантували б їхнє фізичне та розумове збереження[78]. Подібні вимоги висловлювались І. Гриньохом протягом усіх п'яти його зустрічей з представниками керівництва німецьких органів безпеки в Галичині, що відбулись 5, 23 і 27 березня, а також 4 квітня та 6 червня 1944 р. Унаслідок цього в окремих реґіонах Галичини зменшились масштаби переслідування учасників ОУН-Б і УПА німецькими карально-поліцейськими органами. Згодом у власних спогадах І. Гриньох так підсумував наслідки своїх переговорів з представниками німецьких органів безпеки: „Заперестано розстріли в'язнів, якусь частину від часу до часу звільнювано, насамперед у Львові, пізніше після розмов з місцевими органами в Золочеві, Тернополі"[79]. Спрямовані на нейтралізацію німецьких каральних дій проти українського руху Опору ініціативи були здійснені також з боку окремих відділів УПА на місцях.

Із просуванням лінії Східного фронту в Галичину на її території зосередилась велика кількість німецьких військ, які відступали зі Сходу і могли завдати серйозних втрат УПА в разі подальших антинімецьких виступів повстанських загонів. Брак зовнішньої підтримки й нестача зброї та боєприпасів аж ніяк не сприяли боротьбі повстанських загонів на два чи три фронти відразу проти кількох ворогів. Усе це призвело до того, що навесні 1944 р. напрями та наміри політики ОУН-Б як ніколи доти вступили в гостру суперечність з воєнними засобами практичного здійснення їхніх завдань. Успішність боротьби українського руху Опору проти Радянського Союзу поряд з іншими чинниками могла бути ґарантованою за умови раптового одночасного виникнення національних революцій в СРСР. До того ж часу, поки вони не виникли, позбавлений достатніх засобів для ведення війни український рух Опору не міг розраховувати на успіх дій проти СРСР без достатнього матеріального забезпечення. Певний вплив на готовність до переговорів мав також польський чинник, а саме вимушені дії українського руху Опору проти організованих в Україні збройних формувань еміґраційного уряду Польщі, який саме у той час підписав офіційну угоду про співробітництво з урядом Радянського Союзу. Безпосередньо ГК УПА до проведення переговорів підштовхнули також ініціативи командирів окремих повстанських підрозділів, які, незважаючи на заборону переговорів з окупаційними установами, укладали угоди з німецькими інстанціями. Одна з них була укладена 2 квітня 1944 р. між кам'ян-

---

[78] ЦДАГО України у Києві, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 251—261.

[79] Гриньох І. Аби спасти людей. Заходи Українського визвольного підпілля для порятунку в'язнів у роки німецько-гітлерівської окупації українських земель // Поклик сумління.— 1992.— Верес.— № 34.— С. 2.

ко-струмилівським окружним старостою Йоахімом Нерінґом та полковником Майлером, з одного боку, і сотником місцевого загону УПА Володимиром Олійником (псевдо „Орел“) — з другого[80]. Не бажаючи допускати виникнення стихійних переговорів між повстанськими з'єднаннями і німецькими військами, ГК УПА з метою взяти їх під свій контроль і довести німецькій адміністрації свою силу і вплив, спробувала піти на безпосередні переговори з командуванням групи армій „Південь“. З боку вищого керівництва українського руху Опору можливість розмов з представниками німецьких інстанцій розглядалась лише комплексно як захід, паралельний до зміни німецької політики щодо України або як прелімінарний крок для цієї зміни. Практична централізована спроба досягти порозуміння ГК УПА з вермахтом відбулась 2 квітня 1944 р., коли з санкції і від імені ГК УПА командир групи „УПА-Північ“ Дмитро Клячківський (використовуючи своє давнє псевдо „Охрім“) спільно з начальником штабу цієї групи Леонідом Ступницьким (який виступив під псевдонімом „Тарас“) написали листа головному командуванню німецької армії в Галичині. На його сторінках вони вказували, що будь-які повноцінні переговори УПА з вермахтом будуть можливі лише у тому разі, якщо німецькі органи влади припинять терор проти місцевого населення й звільнять українських політичних в'язнів. Переданий командуванню групи армій „Південь“ у перекладі з української на німецьку мову лист командування групи „УПА-Північ“, втім, не досягнув своєї кінцевої мети. Через кілька днів після отримання його копії командир СП і СД Галичини Й. Вітіска переслав її шефові IV управління РСГА Г. Мюллеру[81], який, однак, не дав вказівки припинити переслідування українського руху Опору й не погодився санкціонувати звільнення українських політичних в'язнів. Тим самим основні домагання представників ГК УПА не було виконано і їхньому листові не було дано подальшого ходу.

Оскільки німецькі окупаційні установи продовжували утримувати під своїм управлінням деяку частину території України, вони відмовлялись йти на прямі переговори з ГК УПА, далі розглядали український повстанський рух як небезпечний чинник на шляху до реалізації планів райху на Сході й при сприятливій нагоді могли використати силу для його знищення. Враховуючи цю можливість, військове керівництво українського руху Опору продовжувало неґативно ставитись до будь-яких зустрічей чи угод між повстанськими відділами та окупаційними установами. 6 квітня було видано другий наказ ГК УПА, за яким усім повстанським підрозділам повторно не дозволялося укладати будь-які угоди з німецькими службами. 10 квітня його текст було відкориговано в новому наказі ГК УПА, що не лише забороняв повстанським загонам проводити будь-які переговори з окупаційними інстанціями, а й закликав негайно розривати встановлені окремими з них зв'язки з представниками деяких частин вермахту. „В останньому часі, — зазначалось у цьому наказі, — на різних теренах командири відступаючої нім. армії пробують зговоритись з поодинокими командирами УПА про взаємний ненапад тощо. Того рода зговорення і спроби зговоритися Гол. Ком. УПА кваліфікує безвідповідальними і шкідливими, бо вони вдаряють в основи революційно-визвольної

[80] ЦДАГО України у Києві, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 202.
[81] Там само.— Спр. 340, арк. 59.

політики українського народу. Тому їх рішучо осуджує і наказує тим, що допустилися таких безвідповідальних і шкідливих потягнень, негайно зірвати їх. Тих, що не послухали б цього, або на майбутнє допустилися б таких або подібних потягнень, ГК УПА буде карати виміром кари революційних законів"[82]. За недотримання цього наказу й співпрацю з кам'янко-струмилівським окружним старостою Й. Нерінґом 15 квітня згідно з розпорядженням ГК УПА перед зібраною до виконання наказу сотнею був розстріляний її командир „Орел".

Розстріли „Сосенка-Кліща" та „Орла" справили очікуване з боку ГК УПА належне враження на схильних до переговорів з представниками вермахту повстанських командирів, котрі від другої половини квітня поступово припинили будь-які зустрічі з керівниками німецьких інстанцій і відмовилися від будь-яких форм співпраці з ними, і без того усвідомлюючи ненадійність перемир'я з окупаційними установами. Після спроб встановлення подібних контактів курінний УПА Максим Скорупський (псевдо „Макс") написав листа у справі переговорів членові ЦП ОУН-Б Ростиславові Волошину (псевдо „Павленко") та повстанському командирові Кропиві (псевдо „Микола"). „Моя зв'язкова Оля Горошко, — згадував у своїх повоєнних спогадах М. Скорупський, — принесла мені відповідь: „Леміш отримав наказ від Волошина-Павленка перервати переговори з німцями та трактувати їх далі, як наших ворогів. Від себе наказую Вам перервати переговори, які провадите, та застосувати тактику підпілля"[83]. Невдалою для німецького командування стала також зініційована комендантом армійської ділянки Східного фронту зі штабом у Рогатині генералом Йодлем спроба встановлення співробітництва з командиром відділу УПА в Чорному лісі на Станиславівщині Василем Андрусяком (псевдо „Різун") та політреферентом його відділу Ярославом Мельником (псевдо „Роберт"). На передані ним через Станиславівського окружного старосту Альбрехта пропозиції припинити антинімецьку діяльність під час зустрічі з останнім 3 травня 1944 р. В. Андрусяк відповів, що українські повстанці борються проти Німеччини через її намагання перетворити Україну в свою колонію. З огляду на зроблені повстанськими командирами гострі випади проти райху друга його зустріч з представником окупаційної адміністрації не відбулась. „Ми довідалися, — згадував у своїх спогадах учасник переговорів Василь Яшан, який був на них перекладачем, — що Різун і його політичний референт мали великі неприємності за ту зустріч. Головне командування УПА мало навіть їм загрозити притягненням до відповідальності і судом"[84].

Щоб остаточно покласти край будь-яким переговорам між повстанцями і представниками вермахту, ГК УПА через місяць після свого другого наказу про заборону співпраці з окупаційними інстанціями 5 травня видала третє попередження про відповідальність за його порушення. Поширене через Організаційну референтуру Крайового Проводу (ОРКП) ОУН-Б на ЗУЗ в наказі № 7/44, воно було розіслане усім повітовим провідникам

---

[82] ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 2, спр. 3, арк. 43.

[83] Скорупський М. Туди, де бій за волю (спогади курінного УПА Максима Скорупського — Макса).— К., 1992.— С. 228—229.

[84] Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станиславівщини в Другій світовій війні, 1941—1944.— Торонто, 1989.— С. 146.

організації й повідомлене усім відділам групи „УПА-Захід“, окремі з'єднання якої незмінно намагалися залучити до співпраці підрозділи німецьких військ. „Всякі самовільні, хоч би індивідуальні контакти з іншими, а зокрема ворожими нам народами, — підкреслювалося у ньому, — трактується як державну зраду. Тому: 1. Під загрозою кари смерті не вільно нікому з членів чи симпатиків Організації без дозволу Проводу Організації вести які-небудь переговори, заключувати умови чи держати які-небудь зв'язки з другими, а зокрема з ворожими народами. 2. Про переступлення цього наказу негайно звітувати до Окр. Проводу і з місця арештувати винних у переступленні цього наказу“[85].

Таким чином, на тлі взаємного трирічного протистояння окупаційних інстанцій райху і національного руху Опору в Україні спроби досягнення нейтралітету між ними шляхом переговорів охопили відносно невеликий проміжок часу. З німецького боку національний рух Опору став тут об'єктом зацікавлення окупаційних інстанцій лише в момент його найбільшого піднесення навесні 1944 р. Під час переговорів між представниками німецьких інстанцій і командування УПА не було видано директив про цілковите припинення антинімецької боротьби, у результаті чого дії українського руху Опору проти німецьких інстанцій не припинились до останніх місяців окупації вермахтом українських земель. Виразного антинімецького характеру, зокрема, набула ліквідація бойовими формуваннями українського руху Опору німецьких нерухомих маєтків (ліґеншафтів). Яскравим проявом антинімецької боротьби були збройні дії групи „УПА-Захід“ у Галичині на завершальному етапі її окупації Німеччиною. 23 березня у селі Волохові (Станиславівщина), наприклад, місцевим відділом УПА було розбито німецький підрозділ й здобуто багато зброї, уніформ та харчових запасів. Невдовзі після цього український повстанський відділ на Самбірщині здійснив напад на німецький маєток „Бережниця“, захопивши при цьому зброю та харчі, а інший підрозділ УПА під Кам'янкою-Струмиловою здійснив напад на потяг на залізничній лінії Львів—Броди, у результаті чого було вбито 38 німців, серед яких 12 співробітників німецької поліції безпеки[86].

З огляду на активізацію антинімецьких дій УПА й потребу негайного забезпечення тилів вермахту навесні 1944 р. у ставленні окупаційної адміністрації до українського руху Опору врешті-решт перемогла лінія СС і поліції. 22 квітня 1944 р. командир СП і СД в ДГ Й. Вітіска в інструкції німецьким органам безпеки в Галичині щодо ставлення до УПА вказував: „1) Україна була зрошена німецькою кров'ю й за очищення цих областей від більшовизму зобов'язана німецьким воякам. Рішення про долю українців залежить від німецького керівництва. 2) У висловлюваннях з УПА потрібно уникати політичних справ. За майбутню організацію простору не є відповідальними ані вермахт, ані поліція безпеки. 3) УПА є суворо конспіративною організацією, яка не буде себе розконспіровувати. Не потрібно довіряти УПА, вона не є почесним договірним партнером, вона думає лише про те, щоб стримувати нас й розбудовувати її організацію. Вона вбачає в німцях такого самого ворога українського народу, як в більшовизмі. 4) Вермахт зацікавлений лише зберігати спокій та порядок. Він не

[85] ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 2, спр. 3, арк. 43.
[86] Там само.— Ф. 3836, оп. 1, спр. 63, арк. 129.

думає про майбутнє, він є лише перехідною силою. Ми повинні дотримуватись політично визначеної лінії. Ми думаємо про майбутнє. 5) Позиція вермахту в певному сенсі є капітуляцією німецького керівництва. Нашою метою є, як і раніше, стримувати УПА, щоб вона не здійснювала проти нас жодних саботажів, вивчати її, щоб потім з усіма силовими засобами раптово виступити проти кримінального ядра УПА", — підсумовувалось в інструкції. У рамках виконання подібних директив поряд із проведенням поліцейського терору в третій декаді квітня 1944 р. оперативні команди СС і поліції в ДГ спільно з деякими підрозділами вермахту розпочали першу хвилю здійснення організованого бойового наступу на місцеві відділи УПА, що діяли на важливих для німецької армії стратегічних напрямках. Безпосереднім поштовхом до цього стали напади збройних формувань українського руху Опору на об'єднані з'єднання вермахту та угорських військ у Галичині. В околицях Дрогобича та Стрия на придушення українського руху Опору були кинуті загони прикордонної охорони, підпорядкованої керівникові СС і поліції в ДГ. Невеликі з'єднання німецької поліції та вермахту атакували також відділи УПА в околицях Солотвина, Бережан та низки інших міст Галичини[87]. 12 травня 1944 р. на засіданні уряду ГГ у Кракові окрему увагу станові боротьби проти українського руху Опору у своїй доповіді приділив вищий керівник СС і поліції Сходу в Генеральній губернії Вільгельм Коппе. При цьому він наголосив, що особливо активізувалися „на півночі біля Рави-Руської 2 націоналістичні українські банди чисельністю від 200 до 300 людей. Усі ці банди зазнали вже дошкульних втрат. Завдає клопотів ситуація в околицях Стрия. Там перебуває банда, яка складається з 2000 українських націоналістів". Проте і цю проблему, за словами В. Коппе, буде розв'язано, якщо в його розпорядженні будуть „відповідні сили". „Щоб розпочати ефективну акцію,— підсумував він, — потрібно принаймні 4 батальйони"[88].

Брак важкої артилерійської зброї не дозволив українським повстанським відділам брати участь у битвах із великими відділами відступаючого вермахту й уникати широкомасштабних бойових дій. Разом з тим у липні 1944 р. з'єднанням групи „УПА-Захід" без особливих зусиль вдалося роззброїти кілька відступаючих підрозділів вермахту, котрі не мали бажання воювати з підрозділами УПА як в Галичині, так і в суміжних з нею західних українських етнічних землях. 6 липня, наприклад, відбувся бій сотні групи „УПА-Захід" з німецькими підрозділами в Ясінці Мальованій поблизу Турки (Дрогобиччина), у якому було вбито 15 німців й здобуто 20 кулеметів та 40 підвід з харчами і військовим майном, а 28 липня та сама сотня унаслідок бою в Бистриці захопила 35 підвід зброї та амуніції, одягу і харчів[89]. У розділі „Справи військові" звіту від 10 серпня 1944 р. про бойові дії одного з куренів цієї групи на Холмщині, який діяв в районах, суміжних з Любачівським та Ярославським повітами, його керівник Гайдамака, наприклад, констатував: „Під час воєнних дій наші хлопці здобули 2 ґранатомети, 2 нім. кулемети, 2 діхтярі та деяку кількість німецьких крісів та амуніції"[90].

---

[87] Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeczy.— Warszawa, 1972.— S. 329.

[88] Okupacja i ruch Oporu w Dzienniku Hansa Franka.— Warszawa, 1972.— T. 2.— S. 475.

[89] ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 1, спр. 164, арк. 15—17, 2—2-а.

[90] ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 70, арк. 58.

* * *

Перші місяці окупації Німеччиною українських земель упродовж німецького військового управління в Україні характеризувались активізацією місцевої громадськости як соціально найактивнішої частини суспільства. Тоді як у Західній Україні німецькі війська вітали як визволителів, мешканці центральних та східних областей зайняли вичікувальну позицію. Поступово на західноукраїнських землях привітність перетворилася на вичікування, у той час як нейтральність у Східній Україні трансформувалась у ворожість. На тлі розвитку суспільних відносин і встановлення окупаційної цивільної адміністрації відбулась еволюція — перехід у протилежність, наслідком якої була зміна громадської думки й наростання опозиції. Цей етап умовно можна окреслити як період переорієнтації і переоцінки цінностей, що супроводжувався запровадженням примусового збору сільськогосподарської продукції (контингентів) у селах, набором молоді на працю до Німеччини й першими неґативними відгуками про умови перебування на роботі в райху. Зміна у ставленні населення до Німеччини стала чинником активізації українського руху Опору. Від осені 1941 р. німецька окупаційна влада і національний рух Опору в Україні упродовж окупації взаємовпливали на кроки одне одного в протистоянні як дві ворогуючі сили. З огляду на різне бачення власних кінцевих політичних цілей упродовж усього часу окупації райхом українських земель їм була притаманна схильність до взаємозаперечення та взаємовиключення одне одного. Відверта колоніальна поведінка й тактика окупаційних інстанцій Німеччини на українських землях свідчили про пряме іґнорування ними національних почуттів мешканців окупованих територій. Це, у свою чергу, закономірно призвело до краху національної політики Третього райху в Україні, що виразно проявився у виникненні збройного руху Опору на її території.

Спрямована проти німецької окупаційної адміністрації в Україні діяльність національного руху Опору була зведена до трьох основних форм: політично-пропаґандистської (або ідеологічно-психологічної), економічної та збройної. Застосування більшою чи меншою мірою однієї або іншої з них прямо пропорційно залежало від характеру окупаційного режиму. Національний рух Опору німецькій окупаційній адміністрації в Україні зробив свій суттєвий внесок у боротьбу європейських народів проти гітлерівського „нового порядку" в Європі у роки Другої світової війни. Характерною особливістю військових формувань українського руху Опору було те, що вони виникли задовго перед появою збройних підрозділів інших національних рухів у країнах Західної Європи. Позиції німецьких окупаційних органів влади і українського руху Опору в Україні були неспівмірними, управлінські структури райху мали дуже сильні позиції та явну перевагу в силах над національно-визвольним підпіллям і підрозділами УПА. Від часу виникнення збройних формувань українського руху Опору його учасники не отримували жодної постійної зовнішньої допомоги харчами, озброєнням чи іншими матеріалами. Незважаючи на це, УПА вдалось завдати відчутних ударів силовим структурам німецького управління в Україні й тим самим стати складовою частиною європейського руху Опору. Разом з тим брак зовнішньої підтримки обумовив специфічну відмінність стратегії і тактики антинімецького аспекту дій українського

руху Опору від інших таких європейських рухів опозиційному режимові. Тоді як стратегічно інші рухи Опору гітлерівському окупаційному режимові в Європі були зацікавлені в остаточному воєнному розбитті райху та перенесенні боротьби своїх збройних підрозділів на його територію, український рух Опору перебував в опозиції лише до нацистської расової ідеології, її практичного втілення та німецької окупаційної політики в Україні, а не до Німеччини взагалі. Виразним проявом цього була тенденція готовности лідерів ОУН-Б і окремих представників командування УПА до порозуміння навесні 1944 р. з тими діячами німецьких урядових кіл, передовсім військовими, яких вони не вважали безпосередньо причетними до політики райху в Україні й відповідальними за її втілення. Зважаючи на це, можна стверджувати, що до певної міри український рух Опору був організований з метою серед іншого також силовими засобами змусити керівництво Німеччини відмовитись від обраного ним курсу політики в Україні й змінити його в інтересах українського народу. Національний рух Опору в Україні зростав у міру посилення репресивних заходів окупаційних органів, каральні акції яких, у свою чергу, сприяли активізації його антинімецької діяльности. У результаті цього створювалось певне „замкнуте коло", розірвати яке могла лише взаємна готовність конфліктуючих сторін до припинення протистояння за умов дотримання взаємно висунутих вимог. Жодна зі сторін не бажала зробити кроку назустріч і тим самим визнати свою слабкість. Поряд з крайніми неоколоніальними претензіями вищого керівництва райху на українські землі певну роль у цьому відіграла конкуренція за впливи на політичні рішення у нацистській Німеччині за умов браку чіткої ієрархії на різних щаблях влади. Притому основним спонукальним мотивом німецьких органів безпеки було небажання надавати керівництву вермахту монополію на визначення німецької політики — традиційне небажання політичних сил опинитись перед перспективою виходу з-під їхнього контролю військових інстанцій і здійснення ними власної політики. Відчутною перешкодою для обмежених у просторі й часі переговорів між німецькими інстанціями і представниками керівництва українського руху Опору були неґативні враження від німецької окупації українських земель.

У різні періоди Другої світової війни національний рух Опору в Україні був „третьою силою" між Третім райхом та СРСР і брав участь у боротьбі проти обидвох воюючих сторін — спершу проти Німеччини, а відтак і проти Радянського Союзу. Втім, зміщення основних векторів боротьби українського руху Опору відбулося лише у першій половині 1944 р. Цей етап окупації для німецьких інстанцій в Україні можна окреслити як період поразок та відступів, а для українського руху Опору — як час найвищого піднесення. Зважаючи на поступову переорієнтацію головного вектора боротьби українського руху Опору з боротьби проти німецького окупаційного режиму на боротьбу проти радянської системи в Україні, навесні—влітку 1944 р. більшість загонів УПА в Галичині вимушені були балансувати між нейтралітетом і воєнними діями у своєму ставленні до відступаючих німецьких інстанцій. Брак постійного матеріально-технічного забезпечення й постійна наявність поряд з німецькими інстанціями радянських та польських партизанських підрозділів не дали змоги ОУН-Б і УПА створити ефективне протистояння окупаційній владі й скерувати український рух Опору в русло боротьби проти однієї лише адміністрації

райху в Україні у 1941—1944 рр. На відміну від інших європейських рухів Опору, які могли отримувати зовнішню матеріальну допомогу від західних країн антигітлерівської коаліції, український рух Опору при своєму створенні та боротьбі вимушений був розвиватися лише при підтримці власного народу. Тому національний рух Опору в Україні був рідкісним феноменом й унікальним явищем періоду Другої світової війни.

Andriy BOLYANOVS'KYI

GERMAN OCCUPATIONAL ADMINISTRATION AND THE NATIONAL RESISTANCE MOVEMENT IN UKRAINE IN 1941—1944

The author aims at researching the evolution of the Ukrainian opposition against the Nazi regime from the first to the last months of the occupation of the Ukrainian lands by the Third Reich during the war years of 1941—1944.

Strong contradictions between Hitler's administration and national liberation forces in Ukraine existed from the beginning of the German-Soviet War. The basic contradictions were connected with the Nazi's aim to colonize Ukraine as opposed to that of Ukrainian patriots of reestablishing national and State independence of their people.

A faction of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) headed by Stepan Bandera took a leading part in the creation of the clandestine networks of national resistance movement in Ukraine and its military forces, the Ukrainian Insurgent Army (UPA). Step by step their activity in answer to Nazi terror against the population spread from Western regions eastward encompassing a great part of Ukrainian territory. From the creation of the underground liberation movement to actions of the opposing military detachments, the Ukrainian national resistance movement was an integral part of the European resistance against Hitler's system. Besides, its peculiarity was that it had to struggle at three fronts: against the Nazi occupational power, the Soviet guerrillas and Polish military groups. That is why in different phases of the German occupation of Ukraine the Ukrainian resistance military units were forced to fight in general only against one, the most dangerous enemy for the Ukrainian Insurgent Army (UPA) at that time.

Of great importance is the fact of the existence of the UPA without foreign help, its struggle mainly on the basis of considerable local support It was a unique phenomenon among other resistance movements against Hitler's regime in Europe during the period of the Second World War.

ІНВЕНТАРНІ ОПИСИ ВОЛИНСЬКИХ МАЄТКІВ КНЯЗІВ САНГУШКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТОЛІТТЯ

Інвентарні описи приватних феодальних маєтків посідають важливе місце серед описово-статистичних джерел, таких як ревізії, люстрації, поборові реєстри та інше. Вони є невід'ємною частиною джерельної бази вивчення соціально-економічної історії України XVI—XVII ст. Інвентарями називалися описи маєтків, складені з метою всебічного визначення їхньої цінности та прибутковости[1]*. Такі документи почали складатися уже в XV ст., спочатку в духовних маєтках, потім королівських та шляхетських*[2]*. Найчастіше ці матеріали містяться в актах сімейних розділів, актах продажу, застав та оренд маєтків. Їх поділено на три типи. До першого належать приватні описи маєтків, складені власниками або орендарями, до другого — описи, що мають характер відомчих оглядів (візій), складених двома шляхтичами у присутності судового виконавця. Третій тип — це описи присяжних воєводських комісарів з нагоди купівлі-продажу земельних маєтків. Подібні документи називають у джерелах по-різному, тобто інвентарі, візії, реєстри, описи стану маєтків*[3]*. Структура інвентарів складається з трьох обов'язкових для тогочасного діловодства частин: вступу, основної та заключної частин. За кількістю елементів опису вони також поділяються на три типи: 1) які містять лише опис двору; 2) які містять лише перелік залежного населення; 3) які містять детальний опис двору, перелік залежного населення з доданням до нього переліку повинностей та податків*[4]*. Також інвентарі маєтків складалися після встановлення опіки над особою та маєтністю неповнолітнього власника. До цього опікунів зобов'язувала стаття Конституції 1565 р.*

---

[1] Баранович А. И. К изучению магнатских архивов Украины // Проблемы источниковедения.— Москва, 1956.— Вып. V.— С. 149—153.

[2] Ковальский Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI— первая половина XVII века).— Днепропетровск, 1982.— С. 22, 42.

[3] Воронков И. А. Инвентари имений — важный источник по истории польской феодальной деревни // Вопросы истории.— 1959.— № 4.— С. 125.

[4] Leskiewicz Janina. Znaczenie inwentarzy dóbr ziemskich dla badań historii wsi w Polsce w XVIII w. // Kwartalnik historyczny.— 1953.— T. LX.— № 4.— S. 369—373; Инвентари магнатских владений Белоруссии XVII—XVIII вв.— Минск, 1977.— С. 5; Атаманенко В. Б. Характеристика та шляхи підвищення інформативності волинських інвентарів другої половини XVI ст. // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи. Міжвузівський збірник наукових праць.— Дніпропетровськ, 1995.— С. 44.

„O opiekunach“[5]. З моменту припинення опіки такі інвентарі ставали головними документами у розрахунках опікуна з підопічним[6]. Подібними до цих документів є три інвентарі (реєстри списання) маєтків брацлавського воєводи князя Романа Сангушка: Чорнгородського двору, Берестського двору і дворця Зубильна та Голятинського замку і Звинячького двору, складені у квітні 1578 р.

Незадовго до смерти (12 травня 1571 р.) князь Сангушко заповітом від 10 травня 1571 р. призначив свою матір Ганну Деспотівну Збаразьку, а також Г. Ходкевича, К. Острозького, П. Загоровського і К. Вишневецького опікунами своїх маєтків та неповнолітніх дітей: сина Федора, дочок Марину, Олександру та Федору[7]. Згодом сама Ганна Збаразька у заповіті від 9 квітня 1575 р., який як головна підстава для складання інвентарів згадується у їхніх вступних частинах, доручила опіку над онуками єдиному з обраних сином опікунів, на той час живому князеві К. Острозькому, а також дружині Г. Ходкевича К. Вишневецькій та її синові О. Ходкевичу[8]. Опіка, що підтверджувалася актом останньої волі, називалася тестаментовою. Вона встановлювалася не так в інтересах самих підопічних, як в інтересах усієї родини, зацікавленої в тому, аби маєток не занепав або не був розореним. Опікун отримував доходи від маєтности підопічних і на ці кошти мав їх утримувати та навчати, але не мав права продати, заставити або обміняти цю маєтність. Якщо опікун не дотримувався своїх зобов'язань, то після скарги підопічного або його родичів він міг бути усунутий судом або королем від подальшого виконання опікунських обов'язків[9].

Спочатку ці інвентарі складалися на місцях, у маєтках. В однакових за змістом вступних частинах усіх трьох документів зазначено назви маєтків, які передаються в опіку, тут же зафіксовано всіх обов'язкових учасників процедури складання інвентарів. Судовим виконавцем був возний Луцького повіту Богдан Коптевицький. Як правило, цей урядник був зобов'язаний власноручно складати такі документи. Тут же подаються імена шляхтичів-свідків — Івана Липленського і Прокопа Холоневського; вони разом з представником князя Острозького Пилипом Стубельським, як контраґенти, були зобов'язані, запобігаючи фальсифікаціям, контролювати роботу возного; у цій же частині вказано причини складання інвентарів та дату початку роботи. У другій, основній, частині викладено всю описово-кількісну інформацію про маєтки: описи житлових та господарських будівель, дворів (фільварків), вказано кількість худоби, птиці, місце розташування та особливості конструкції млинів,

---

[5] Volumina legum.— Petersburg, 1859.— T. II.— S. 52.

[6] Bardach Juliusz, Leśnodorski Bogusław, Pietrzak Michał. Historia ustroju i prawa polskiego.— Warszawa, 1996.—Wyd. III.— S. 256.

[7] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 303 зв.— 309 зв. Опубл.: Труды Виленского отделения IX Археологического съезда 1893 г.— С. 302—306; Wolff Józef. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku.— Warszawa, 1895.— S. 434.

[8] ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 158—159; ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 432—434. Опубл.: Демченко Л. Я. Тестаменти княжого роду Збаразьких // Архіви України.— 1996.— № 4—6.— С. 26—36.

[9] Bardach Juliusz, Leśnodorski Bogusław, Pietrzak Michał. Historia ustroju i prawa polskiego.— S. 136, 256.

зазначені всі села та перераховані всі дворища з іменами селян, які їх очолювали, їхні грошові податки й повинності; у містечках перераховано міщан з їхніми повинностями та єврейські оренди; зафіксовано церковні будівлі й перераховано обрядові предмети; ■ останньому документі подається опис замку і господарських будівель, розташованих у його межах, та перелік озброєння. Що ж до третьої частини, то ■ перших двох документах вона взагалі відсутня, а подається тільки в третьому документі, де вона завершує всю майже місячну процедуру складання трьох інвентарів і де вказується місце завершення роботи та йдеться про засвідчуючі підписи й власні печатки возного й свідків.

Далі тільки через місяць (1 червня) ці інвентарі були привезені служебником князя Острозького Пилипом Стубельським до Луцького гродського суду, де на прохання возного й свідків, для кращого збереження та надання цим документам юридичної сили й законности, за розпорядженням підстарости Андрія Киверецького були вписані до судових книг. Про це йдеться у канцелярських клаузулах, які започатковують та завершують внесені до книг тексти інвентарів. Доля ж оригіналів, які мали б зберігатися в архівах князів Острозьких та Сангушків, — не відома.

Складені на місцях оригінальні інвентарі у канцелярії переписувалися до гродських книг, а не копіювалися „літера за літерою“. Варто зазначити, що ■ переписуванні цих документів разом з підписками канцелярії брало участь не менше десяти осіб. Точну кількість учасників цієї акції встановити важко, а в усіх трьох документах сукупно нараховується 47 фрагментів тексту, які різняться графічними особливостями почерків, нахилом літер, кольором та відтінком чорнила, мірою заточености пер та кількістю рядків. Деякі із фрагментів є досить подібними між собою почерком та кольором чорнила.

Усі три інвентарі маєтків князя Сангушка публікуються повністю, включно з канцелярськими формальними клаузулами про пред'явлення та запис цих документів, тобто за текстами, вписаними 1 червня 1578 р. до книги Луцького гродського суду. Перший із трьох інвентарів — „Реєстр списання двора Чорнгородського“ — був надрукований 1852 р. у другому відділі третього тому „Памятников, изданных Временною комиссиею для разбора древних актов“ та у другому виданні цього ж тому 1898 р.[10] *Щодо наступних двох „Реєстрів списання“ — Берестського двору і дворця Зубильна та Голятинського замку і Звиняцького двору, — послідовно вписаних до тієї ж актової книги 1578 р., то інформація про них подається ■ підрядковій примітці до передмови „Памятников...“, але при цьому вказуються помилкові дати цих документів — відповідно 1573 та 1587 рр., які дезорієнтують дослідника*[11].

Ці документи, як і безліч інших актових джерел з фондів волинських судово-адміністративних установ, є цінними пам'ятками до історії української мови, оскільки фіксують регіональні особливості її фонетики й граматичної будови, характеризуючи мовлення та правопис представників волинської шляхти, які займали місцеві канцелярські уряди. Складним для вирішення питанням до цього часу є проблема пояснення уживання

---

[10] Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов.— К., 1852.— Т. 3.— Отд. II.— С. 17—59; 2-е изд.— К., 1898.— Т. 3.— Отд. II.— С. 75—93.

[11] Там само.— С. V—VI.

та звучання літер „ѣ“, „є“[12]*. Для висвітлення ситуації з уживанням цих літер у джерелах, що публікуються, були виявлені слова, які найчастіше вживалися у них. При цьому особливу увагу приділялося порівнянню одних і тих самих слів, у межах окремих фраґментів тексту, вписаних однією рукою. Літера „ѣ“ вживається у словах у наголошеній позиції нереґулярно. Поряд з етимологічним написанням таких слів як:* повѣту *(299, 306),* мѣста *(306),* всѣх *(306, 308),* всѣхъ *(306),* въсѣх *(308, 308 зв.),* двѣ *(300 зв.),* в собѣ *(306, 308),* Лаврѣнъ *(307), на місці „ѣ“ у цих же словах дещо частіше вживається „є“, напр.:* повєту *(209, 306, 310 зв.),* мєста *(306, 308),* мєстє *(306 зв.),* мєста *(308),* двє *(299, 304 зв., 305 зв., 310),* собє *(299),* всє *(299), а останньому наведених для прикладу слів навіть „и“, напр.:* всих *(299),* въсихъ *(308, 309 зв.). Але найцікавішим явищем є вживання цих трьох літер у деяких словах у межах одного й того ж фраґмента тексту, вписаного однією рукою, напр.:* повѣту *(308),* повєту *(308),* мѣста *(307),* [...] мєстє *(307),* всѣхъ *(308),* всє *(308),* всихъ *(308),* Кушнѣр *(307),* Кушнєр *(307). В інших словах у фраґментах, вписаних різними особами, на місці „ѣ“ трапляється „є“ та „и“, напр.:* Андрєєм *(299, пор.:* Андрѣємъ, *306, 308),* лєто *(304 зв., пор.:* Лѣта, *299, 308),* имєнєи *(299),* Глєбович *(300),* клєть *(299),* жєлєзныхъ *(308 зв.),* Дєдовичи *(300 зв.),* Чєпєга *(300 зв.),* Сєргиєвая *(307, пор.:* Сєргєи, *299 зв.),* априля *(299, 306 зв.),* в мили *(303 зв.),* нимъ *(303 зв., пор.:* в нєм, *299),* звєр *(305 зв.),* сєлитры *(308 зв.),* сєрки *(308 зв.),* хлєвы *(308 зв.),* спижарни *(309). Імовірно, літерою „ѣ“ декотрі з переписувачів документів позначали звук „і“ або близький до нього, а інші — пом'якшений „е“, але навряд чи „є“ на місці „ѣ“ вимовлявся так само*[13]*. З упевненістю можна сказати, що літерою „є“ позначався також звук „е“ там, де це був споконвічний „є“, що поєднувався з попереднім твердим приголосним, напр.:* тєстамєнту *(299),* тєпєрєшнємъ *(299),* вшєдши *(299),* грєчки *(303 зв.),* дєржить *(303 зв.),* цєрковъ *(304, 308 зв.),* козєнятъ *(304 зв.),* пєрєдо *(306),* грєблєю *(309). Також літера „є“ виконувала функцію „е“, де польський вплив позначився на звучанні слів:* водлє *(299),* подлє *(299),* нє вєлє *(304). Функцію йотованого літера „є“ виконувала на початку, середині та кінці слова після голосного, напр.:* рєєстръ *(299, пор.:* рєистръ, *299),* єст *(299),* Миколаєвоє Збаразскоє *(299),* воєводє києвъскому *(299),* двоє *(303 зв.),* троє *(303 зв., пор.:* трои, *306 зв.),* посєєно *(303 зв.),* Євълах *(305),* єхать *(305 зв.),* єсли *(306),* Заєц *(307),* Єхътаєцъ *(308 зв.).*

Особливо цікавим мовним явищем джерелах є вживання літери „є“ (у публікації іменах — початкова літера „Є“) на місці давнього „ѧ“ як у ненаголошеній, так і наголошеній позиціях, що чітко вказує на діалектну вимову, характерну для північноукраїнських і волинських говорів[14]*,*

---

[12] Бузук П.О. Нарис історії української мови.— К., 1927.— С. 50; Булаховський Л.А. Питання походження української мови.— К., 1956.— С. 39, 45—47; Жовтобрюх М.А. Історична граматика української мови.— К., 1956.— С. 45, 69, 115—118; Приступа П.І. Рефлекси давнього наголошеного "ѣ" території західних говорів української мови // Дослідження і матеріали української мови.— К., 1964.— Т. 4.— С. 145—151; Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика.— К., 1979.— С. 237, 245; Німчук Василь. Про походження українських діалектів // Україна. Наука і культура.— К., 1993.— Вип. 26—27.— С. 240.

[13] Волинські грамоти XVI ст. / Упор. В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко.— К., 1995.— С. 9.

[14] Жовтобрюх М.А. Історична граматика української мови.— К., 1956.— С. 85; Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. / Упор. В.В. Німчук, В.М. Русанівський та ін.— К., 1981.— С. 14.

напр.: Липлєнскии *(299)*, ѡглєдавши *(299, 306, 308)*, тисєча *(299, 308 зв., пор.:* тисяча, *306 зв., 311)*, робєть *(тобто „роблять“, 299 зв.)*, вєзовица *(299 зв.)*, памєти *(303 зв.)*, кнєжии *(304)*, зємєнъскиє *(303 зв., пор.:* зємянъскихъ, *299, 308)*, Свєтого *(305 зв., 306 зв., 308 зв., пор. у наголошеній позиції:* святостєи, *308 зв.)*, яко сє *(307, пор.:* такъ ся, *299, 306, 308)*, дєсєть *(307 зв., 309, пор.:* дєсять, *299, 301, 301 зв., 303 зв., 310)*, дєвєть *(308 зв., пор.:* дєвят, дєвѧт, *299 зв., 304 зв.)*, пєтнадцатъ *(303 зв., 310, пор. тут же:* пятнадцать*)*, пєтдєсятъ *(307 зв., пор.:* пятдєсят, *309)*, трєтєя *(306 зв., 310). Літера „є“, означаючи йотований звук, вживається також на початку слова на місці „я“, напр.:* Євтухъ *(301 зв.)*, Євътухъ *(309)*, Єръмолъ *(303)*, Єрмоло *(303)*, Єрмоловичъ *(303, пор.:* Ярмолович, *300 зв.)*, Єръмак *(310 зв., пор.:* Ярмаковъскии, *300 зв.)*, Єрославъ *(304, пор.:* Ярославъ, *307)*, єгнятъ *(309).*

Не мала постійного звукового значення літера „ѧ“. У межах кожного з фрагментів тексту вона вживається по-різному. Наприклад, укладач першого фрагмента користується в усіх випадках тільки літерою „ѧ“, тоді як інші укладачі вживають у тих самих словах тільки літеру „ꙗ“ (у тексті публікації — „я“), напр.: постановившисѧ [...] на врѧдє *(299, пор.:* постановившися [...] на врядє, *306, 308)*, шлѧхта *(299, пор. в іншому фрагменті на цьому ж аркуші:* шляхтє*). У деяких фрагментах, вписаних одним почерком, літера „ѧ“ вживається як еквівалент „ꙗ“, напр.:* дєвѧт *(299 зв., пор. тут же:* дєвят*)*, Звиняцкого *(308, пор. тут же:* Звинѧцъкого*)*, Голѧтин *(309, пор. тут же:* Голятинскому*). У більшості випадків вживання літера „ѧ“ пом'якшує попередній приголосний, напр.:* з урѧду *(308, пор.:* з уряду, *299)*, априлѧ *(308 зв., пор.:* априля, *299, 306 зв., 311)*, занѧтыи *(309)*, грєблѧ *(309); а літера „ꙗ“ означає йотований звук на початку, в середині та в кінці слів, напр.:* Полуянович *(301)*, Ярємєєвич *(301 зв.)*, Яцковичъ *(302)*, яловицы *(305 зв.)*, лихая *(308 зв.)*, старая *(308 зв.)*, Яким Ярошєвич *(310 зв.)*, Яциничъ *(310 зв.).*

Трапляються випадки вживання літери „и“ на місці етимологічного „є“ у ненаголошеній позиції, напр.: чирвоною *(308 зв.)*, Євангилиє *(308 зв.).*

Літери „ь“ та „ъ“ давно втратили своє звукове значення[15]*, а їхні нові функції виглядають у документах усталеними і цілком диференційованими. Буква „ь“ всюди вживається як знак пом'якшення, напр.:* сєньми *(299)*, єсть *(299)*, двадцать дєвять *(299 зв., пор. там само:* двадцат дєвят*)*, гинєть *(300 зв., пор. там само:* гинєт*)*, лєжить *(300 зв., пор. там само:* лєжит*)*, Собань *(301)*, Сєнько *(309, пор. там само:* Сєнко*)*, Василь *(301 зв., пор.:* Васил, *302)*, Миць *(302)*, Коваль *(302 зв., 309, пор.:* Ковал, *305 зв.)*, пятьнадъцать *(303, пор. там само іншим почерком:* пятънадцать*)*, Илько *(307)*, Гольтяи *(309)*, Грицько *(309 зв.)*, Ѡмєлько *(310). Твердість приголосного в кінці складу реґулярно позначається знаком „ъ“ упродовж усього тексту, напр.:* такъжє *(299)*, кухъня *(299, пор. там само:* кухни*)*, Анътонъ *(301)*, повинъность *(301, пор.:* повинность, *301 зв.)*, пєчъ *(303 зв., пор.:* пєч, *304)*, въсякоє *(305 зв., пор. там само:* всякую*). Літера „ь“ як знак пом'якшення, постійно вживається після „н“, „т“, „л“ або ж приголосний без „ь“ винесено над рядок, напр.:* писанѧ *(299, пор. там само, але іншим почерком:* списаньѧ, списанья, *306, 308)*, при възатью *(299, 308, пор.:* при взятю, *306 зв.)*, Ѡмєлян *(300 зв., пор.:* Ѡмєльянъко, *301*, Ѡмєльянъ, *302 зв.)*, гатью *(303 зв., 304 зв., пор.:*

---

[15] Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика.— С. 178.

гатю, *309)*, [...] имєню *(306)*, сознаньє *(306, 308, 311)*, рєвидованья *(306, 308, 311)*, кульємъ *(307 зв.)*, Заложєнє Вознєсєньє *(308 зв.)*. *Варто також відзначити стабільне вживання усіма переписувачами літери „ъ" на знак твердости після губних приголосних та „ж", „к", „р" перед йотованим або ж виносного приголосного без „ъ" у такій же позиції, напр.:* Григорєвичъ *(299, 306, 308, пор.:* Григоръєвичъ, *311)*, Ѡбложє *(299 зв.)*, збожъє *(304 зв., пор.:* збожє, *309)*, зємянъскихъ *(299, пор. тут же:* зємъянских, *299*, зємянъскихъ, *308)*, Лукъянъ *(300, 301, 301 зв., пор.:* Лукянъ, *300 зв.)*, жєрєбъи *(302)*, полъжєрєбъя *(302, пор.:* жєрєбятємъ, *304 зв.)*, на стовъпъю *(304)*, въєхавши *(306 зв.)*, въєжъчаючи *(310)*. *Заслуговує на увагу наявність літери „и" після приголосного перед йотованим, напр.:* Успєниє *(306 зв.)*, Собєстиянъ *(307)*. *Випадки без уживання літер „ъ" та „ъ" у згаданих позиціях трапляються набагато рідше, напр.:* на имя *(299)*, Матяшъ *(302 зв.)*, Василєвич *(307)*, пять *(308 зв.)*, зємянъскихъ *(308)*.

Оскільки тогочасному алфавіті літера „і" відсутня і вживалася тільки у числовому значенні, у документах, що публікуються, літера „и" відтворює звук „и" та „і", напр.: всих *(299)*, читати *(299)*, своихъ *(299)*, три *(299)*, дворищє *(299 зв.)*, Грицко *(300)*, гридня *(303 зв.)*, на поли *(303 зв.)*, жита *(303 зв.)*, Тимошъ *(303 зв.)*, Пилипъ *(303 зв.)*, паршивыхъ *(306 зв.)*. *Літера „ы" вживається загалом відповідно до етимології, тобто тих випадках, коли вживання „и" з її подвійною функцією на місці „ы" неможливе, напр.:* возныи *(299)*, старосты *(299)*, вызнали *(299)*, былъ *(299)*, яловыхъ *(299)*, млынъ *(299)*, звычаю *(300 зв.)*, товарыши *(301)*, трынадцать *(303, пор. там само іншим почерком:* трынадцать*)*, сырникъ *(303 зв.)*, быковъ *(303 зв.)*, кобылы *(304 зв.)*, Малышко *(305)*, Кныш *(307)*, мыто *(310 зв.)*. *Але трапляються окремі випадки змішування на письмі цих літер як у межах окремих фрагментів, так і різних, напр.:* тридцат *(306 зв., пор. там само:* тринадцать*)*, володимєрскому *(299*, володымєрскому, *306 зв., 308 зв.*, Володымєр, *307)*, Христовымъ *(308 зв., пор. там само іншим почерком:* Хрыстово*)*.

Ще однією типовою полісько-волинською рисою є твердий „р", напр.: спратати *(304, пор. там само:* врядникъ*)*, попратати *(305 зв.)*, гнєзда рабчого *(306, пор. там само:* вряд; *пор.:* Рябєц, *300)*, прадива *(307 зв.)*.

Літера „ц" у більшості випадків поєднується тільки з „а", „о", „у", „ы", тобто не пом'якшується, напр.: драницами *(299, 303 зв.)*, двадцат *(299 зв.)*, вєзовица *(299 зв.)*, тридцать *(299 зв.)*, свєтлица *(304, 306 зв., 307 зв., 308 зв., 309 зв.)*, пивница *(304)*, жєрєбица *(304 зв.)*, Синица *(309)*, пивницою *(307 зв.)*, яловицу *(305 зв.)*, Гацук *(309)*, по курицы *(307 зв.)*, цыновыє *(308 зв., пор. там само:* циновая*)*, ѡвцы *(304 зв.)*, цынъшъ *(307 зв., пор. там само:* чинъшъ*)*, вєзовицы *(300 зв., 304)*, Грицына *(299 зв., пор.:* Грицина, *300)*, Вацынич *(300, пор.:* Вацинич, *301 зв.*, Вацина, *303 зв.)*.

Поширеним явищем є також перехід етимологічного „е" „о" після шиплячих перед твердими приголосними, напр.: пришодчи *(299, 306, 308, пор.:* вшєдши, *299, 306 зв., 308 зв.)*, доложоно *(299, 308)*, чорная *(299)*, прозвищомъ *(299)*, Ѡжогович *(300 зв.)*, чотыри *(301, 301 зв.)*, лєсничому *(302 зв.)*, єщо *(304 зв., пор.:* єщє, *306 зв.)*, Борщович *(308, пор.:* Борщєвичъ *(303)*, инъшого *(309)*, шостоє *(309)*.

На місці давньоруської сполуки „ъл" у документах пишеться „ол" та „ов", напр.: Толъпыжєня *(300 зв.)*, Молъчанъ *(301 зв.)*, Колна *(302)*, Столма *(302 зв.)*, полъчєтвєрта *(304 зв., 305)*, полтрєтя *(305)*, столбою *(306 зв.)*, Солнєчко

(309), Бовсунович *(299 зв.)*, Шовътысова Руда *(303 зв.)*, на стовъпъи *(304)*, Ковтунович *(307 зв.)*.

Звукосполучення „ждж" позначається у текстах джерел поєднанням букв „ж" та „ч", напр.: въєжъчаючи *(310)*.

Немає одзвінчення „ч" у „дж" у слові „бчолъ" (303 зв., 304 зв., 306 зв., 307 зв., 310).

Спостерігаємо також чергування „в—у" після голосного та приголосного, напр.: на врѧдє *(299)*, речеи всих *(299)*, до книг кгродъских уписанъ *(299, 308)*, и въсихъ *(299)*, полдворища впустє *(300 зв., пор. там само:* жєрєбєи упустє*)*, Ѡпраня, вдова *(302)*, Ганъна, удова *(303)*, сохами узоруть *(304)*, тотъ увєсь *(306 зв.)*, Мисковая удова *(307 зв., пор. там само:* Романовая вдова*)*, а у двух *(309)*, жид в сєбє маєт *(309)*.

Також уживається прийменник „ув" перед словами з початковим голосним „о", напр.: ув опєку *(299, 308, пор.:* [redacted] опєку, *306 зв.)*, ув обрубє *(305 зв.)*, ув оступ *(305 зв.)*.

Спостерігаємо ще наявність протетичного „в" після прийменника „у" [redacted] *словах, що починаються на „у", напр.:* у вулєхъ *(306 зв., пор.:* у въльєх, *307 зв.*, у вуляхъ, *310)*, *а також у словах:* быковъ-нєвуковъ *(304 зв., 309, пор.:* быковъ-нєуковъ, *306 зв.)*.

Необхідно вказати на вживання псевдоетимологічного „сч" та „шч" замість закономірного „щ", напр.: Счєрбович *(299 зв.)*, Счєрбако *(300 зв.)*, дворисчє *(302, пор. там само:* дворищє*)*, Мошчич *(304 зв.*, пишчии *(304 зв.)*, Колышъчич *(307)*, Ѡлишчич *(307)*.

Для позначення проривного дзвінкого звука „g" переписувачі традиційно користуються буквосполученням „кг", напр.: кгродском *(299)*, Самъкгуровъскии *(302 зв.)*, Санъкгушку *(303 зв.)*, кгонъты *(306 зв.)*, кганокъ *(304)*, *але:* Ганусович *(307)*, Гнєвошовъ *(310 зв.)*.

Написання „ѳ" трапляється у словах, де ця літера відповідає етимологічному сполученню „хв", напр.: Ѳєдєць *(299 зв.)*, Панъѳило *(299 зв.)* Матѳєи *(299 зв.)*, Ѳилипъ *(305 зв.)*, Ѳєдор *(308)*, ѳасєкъ *(308 зв.)*, ѳормъ *(308 зв.)*, ѳоростомъ *(308 зв.)*, ѳляшка *(308 зв.)*. *Також уживання сполучень „хв", „хѳ" та окремої літери „х" на місці „ѳ" у текстах джерел відображають живе мовлення, напр.:* Хъвєнь *(300 зв.)*, Ѡлихѳєръ *(310)*, Хурсъ *(305)*, Хома *(300, 303 зв., 310 зв.)*.

Варто також виділити [redacted] *текстах документів цілий ряд особливостей граматичної будови. Прадавні форми орудного відмінка множини іменників, напр.:* коров с тєляты *(299)*, Микита с товарыши *(301)*, половица с чєрнєщаны *(303 зв.)*, над вороты *(308 зв.)*, руки свои подписали *(310 зв.)*. *Старі форми співіснують із новими, напр.:* подъ пєчатми своими *(299)*, драницами побито *(299)*.

Має місце поширення флексії „-у" в родовому відмінку однини назв предметів та абстрактних понять, напр.: повєту Луцкого *(299, 306, 308)*, з уряду приданого *(299, 306, 308)*, водлє тєстамєнту *(299, 306 зв., 308)*, вєдєр сємъ мєду *(303 зв.)*, с того жъ кганку *(306 зв.)*, винограду потросє *(306 зв.)*, лану албо полланъку нє мѣлъ *(307)*, замку Голятинъского *(308)*, на сєрєдинє замочъку *(308 зв.)*, пороху [...] камєнь *(308 зв.)*, ѡлову камєни три *(308 зв.)*, [redacted] цєръкви накладу мало *(310 зв.)*, до [...] рєєстру *(310 зв.)*.

Відмічена прастара флексія „-ѣх" у місцевому відмінку множини іменників, напр.: на завєсєхъ *(306 зв., пор.:* [redacted] завєсахъ, *304, 310)*, в огородєх *(305 зв.)*, в сєнєхъ *(306 зв.)*.

Старовинна флексія „-єм“ (у назвах з основою на шиплячий —„-ом“) в орудному відмінку іменників, напр.: с подписаньємъ *(299, 306, 308),* под [...] побит*є*мъ *(299),* прозвищомъ *(299, 309).*

Флексія „-и“ у родовому відмінку однини іменників, напр.: зємли Волынскоє *(299, 306 зв., 308 зв.).*

Цікавим явищем є форма родового відмінка іменника середнього роду множини, напр.: по двє рєшєтє пашни *(305 зв.).*

Поряд з повними формами прикметників трапляються також короткі форми, напр.: [illegible] [illegible] *(303 зв.); а також дієприкметників, напр.:* побита *(303 зв., 304),* драницами покрыта *(304 зв.),* соломою крыто *(307 зв.),* ѳоростомъ плєтєна *(307 зв.),* кульємъ ѡгорожона *(307 зв.),* гатю занята *(309).*

Давня флексія „-оѣ“ родового відмінка однини повних прикметників жіночого роду набуває у різних фраґментах вигляду „-оє“ (нинішня -ої), так і „-ои“, „-ои“, напр.: Миколаєвоє Збаразскоє *(299),* дани мєдовоє *(300 зв., пор.:* мєдовои, *299 зв., 302, 302 зв., 303 зв., 304, 305 зв.),* годнои памєти *(303 зв.),* придєлъ Свєтои Покровы *(308 зв.),* водлє стародавноє звыклости *(309 зв.).*

Перша особа однини минулого часу в формі чоловічого роду зафіксована вживанням у дієслові живомовного кінцевого „-в“, напр.: згнивъ *(306 зв.). Поряд з цим у текстах частіше фіксується орфографічний кінцевий „л“, напр.:* казалъ *(299, 306, 308).*

Інфінітив у різних дієсловах виступає з кінцевим голосним, тобто „-ти“, напр.: читати *(299, 306, 308),* помолотити *(304),* ѡтвєзти *(304),* давати *(304),* будовати *(305 зв.),* городити *(305 зв.),* паствити *(305 зв.),* жати *(305 зв.),* платити *(309 зв.); а з кінцевим „-т“ (орфографічно — -ть) — у слові „дать“, що вживається у текстах документів особливо часто. Варто звернути увагу на вживання у джерелах кількісних числівників, особливо збірних, напр.:* ѡвєц [...] чєтвєро, [illegible] молодыхъ двоє *(303 зв.),* свинєи [...] пятєро *(303 зв.),* куръ двадцатєро *(303 зв.),* бчолъ [...] дєсятєры *(303 зв.),* тєлятъ ѡсмєро *(304 зв.),* бчолъ [...] тридцатєри чєтвєры *(304 зв.),* ѡвєцъ [...] сто тридцать двоє *(304 зв.);* [illegible] *також порядкових числівників, напр.:* трєтєєнадцат *(309 зв.).*

Для зв'язку слів у реченнях вживаються прості та прислівникові прийменники, які одночасно служать для утворення відмінків: ***родового,*** *напр.:* бєзъ ѡболонъ, ку двору *(тобто „до двора“)* належачиє, [illegible] тому жъ двору, водлє давного звычаю, водлугъ давного звычаю, до книг, с [...] сєла, ѡ*т* слова, чєрєз мєнє, [illegible] уряду, подлє кухни, з сєнєи, противъ [...] свєтлочки, для схованя, ѡкром ѡгородниковъ, у ихъ; ***знахідного,*** *напр.:* [illegible] рок, на *и*мя, ув опєку, за краи, за шины; ***орудного,*** *напр.:* пєрєдо мною, пєрєд собою, с подписаньємъ, [illegible] [...] свєтлочкою, из сєнъми, под [...] побитємъ, зо [...] въсимъ; ***місцевого,*** *напр.:* на врядє, [illegible] нимъ, [illegible] замку, при нєм, по смєрти, ув обрубє, ко млыну, ѡ Свєтои Прєчистои.

Документи публікуються критично-дипломатичним методом згідно з „Правилами видання пам'яток, писаних українською мовою та церковно-слов'янською української редакції“[16]*. Тексти документів метаграфовано літерами сучасного алфавіту із відтворенням у тексті публікації літер, що давно вийшли з ужитку, тобто є, ѡ, ѳ, ѣ, ѧ. Серед таких літер тільки букву „ѧ“ замінено сучасною „я“. Графічний знак (у більшості*

---

[16] Німчук В. В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції.— Ч. І: Проект.— К., 1995.

випадків у кінці слова), що нагадує видовжену літеру „s“ і означає на письмі звук „й“, передається введеною у рядок курсивною „и“. Усі надрядкові букви також внесено у рядок і набрано курсивом. Діакритичних знаків в тексті публікації не відтворено. Надрядкова ліґатура на позначення „-го“ та буквосполучення „-ст“ внесена у рядок розчленованою та набраною курсивом. Дієслівна частка „ся“ (сє) пишеться разом з дієсловом, коли вона перебуває у постпозиції щодо дієслова, тобто після нього, а перед дієсловом — окремо. Частка „не“ з іменниками, прикметниками, дієсловами та прислівниками пишеться як разом, так і окремо, згідно з сучасними правилами правопису. Скорочених слів під титлами або без них не розшифровано, титли збереглися, а після скорочень поставлено крапку. Зберігається літерне позначення цифр. Велика буква пишеться згідно з нинішніми правилами орфографії. Помилок ориґіналу не виправлено, а прокоментовано у підрядкових примітках. Випадково не дописані канцеляристами або втрачені унаслідок пошкодження тексту літери, а також явно пропущені слова, введені у текст публікації у квадратних дужках, що супроводжується поясненнями в підрядку. Виправлення в оригіналі пояснюються так само. Знаком [!] відзначено недописане слово без відтворення повного його складу та пояснення у підрядку, оскільки після нього в тексті йде повний варіант цього слова. Запропоновані автором у підрядку, але все ж таки сумнівні, варіанти імен відзначалися знаком „?“ Тексти джерел надруковані без відзначення кінця рядків, кінці ж аркушів та зворотів позначені двома похилими рисками (//).

Оскільки в передмові значну увагу приділяємо мові джерел і для прикладу подаємо слова та фраґменти тексту з посиланнями на номери аркушів, то для уточнення після знака „//“ в тексті у квадратних дужках [ ] вказуємо порядкові номери аркушів та зворотів оригіналу, виділені півжирним курсивним шрифтом.

Розділових знаків оригіналу в тексті публікації не відтворено, натомість для полегшення його розуміння уживаємо нинішні розділові знаки відповідно до сучасних правил орфографії та згідно з логікою тексту. Тексти документів розбиті на абзаци та на клаузули відповідно до вимог дипломатики.

У зв'язку з тим, що перший документ був опублікований у „Памятниках, изданных Временною комиссиею для разбора древних актов“, текст цієї публікації звірено з оригіналом, а всі виявлені різночитання прокоментовано в підрядкових примітках. Усі пояснення, що стосуються виключно тексту публікації „Памятников...“, позначені в підрядкових примітках. Нечітко і поверхово сформульовані Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів видавничі засади[17] *спричинили значну кількість відмінностей у публікації „Памятников...“, порівняно з оригіналом. А саме: беззастережно вставлялися у текст пропущені, на думку видавців, в оригіналі сполучники; іноді самі ж видавці пропускали прийменники, сполучники, займенники та частки, не виправляли і не*

[17] ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 152, спр. 232, ч. 1 в, арк. 187—188; Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843—1921.— К., 1993.— С. 132; Едиційна археографія в Україні у XIX—XX ст.: Плани, проекти, програми видань.— К., 1993.— Вип. I.— С. 141.

коментували у підрядку очевидних помилок ориґіналу, а іноді без пояснень у текст вводили виправлені версії слів. Деякі з таких реконструкцій можна вважати сумнівними. Не відзначалися витерті [illegible] тексті ориґіналу і вписані заново по витертому частини тексту. Залишилися поза увагою видавців слова та словосполучення, вписані над рядком іншим чорнилом. Траплялися й випадки неправильного прочитання окремих літер у деяких словах ориґіналу, що, як наслідок, спричинило перекручення слів у публікації. Також у „Памятниках...“ допускалися пропуски складів у словах та цілі фрази; останніх виявлено десять.

Наявність значної кількости різночитань і відмінностей між текстом ориґіналу та публікацією цього документа [illegible] „Памятниках...“ стала серйозною підставою для повторного друкування цього джерела разом з двома іншими, неопублікованими, відповідно до сучасних археографічних засад.

Володимир КРАВЧЕНКО

ДОДАТОК

№ 1

1578 р., червня 1.— Запис інвентарного опису маєтків брацлавського воєводи князя Романа Сангушка: двора й села Черногородка та інших сіл, підданих та їхніх податків і повинностей, складеного після смерти його матері княгині Ганни Деспотівни Збаразької для передачі [illegible] опіку дітей та маєтків Сангушка, згідно [illegible] його заповітом, київському воєводі князеві Костянтинові Острозькому

Лѣта Бож[ого] Нарож[єнѧ] ҂афои, м̅сца июнѧ а д̅ня

Пришодчи и постановившисѧ ѡчєвисто на врѧдє кгродском в замку г̅сдръском Луцкомъ, пєрєдо мною, Андрєєм Кивєрєцким, подстаростим луцким, ѡт єго м̅лсти п̅на Алєксандра Жоравницкого, старосты, ключника [illegible] городничого луцкого, возныи повєту Луцкого, пан Богдан Коптєвицкии, а при нєм и шлѧхта, пан Иван Богушєвич Липлєнскии [illegible] пан Прокопъ Григорєвичъ Холонєвскии, ѡдностаинє до книг кгродских луцкихъ вызнали [illegible] рєистръ списанѧ двора Чєрнъгородского, рєчєи всих рухомых, статков домовыхъ, сєлъ к нєму налєжачихъ, такъжє зємянъскихъ, всихъ людєи, яко то всє по достатку мєновитє [illegible] том рєистрє ѡписано и доложоно єст, подъ пєчатми своими и с подписаньємъ рук своихъ, пєрєдо мною на врядє покладали и просили, абы тот рєєстръ слово ѡт слова до книг кгродъских уписанъ былъ, которого я, ѡглєдавши, перед собою читати казалъ [illegible] такъ ся [illegible] собє маєт:

„Реєстръ списанья двора Чернгородского, речеи всих рухомых, статковъ домовыхъ, такъже земъянских и въсихъ людеи.

Через мене, возного повѣту Луцъкого, в уряду приданого, Богдана Коптевицкого, и при шляхте, на имя: Ивану Богушевичу Липленскому, при мне, Прокопу Григоревичу Холоневъскому, по смерти небожчици кнгни Миколаевое Збаразское кнгни Ганны Деспотовны, при възатью водле тестаменту ув опеку детеи, всих* именеи небожъчика кнзя Романа Санъкгушка, воеводы браславъского, его млсти ясневельможному пану Костенътину княжати Wстрозскому, воеводе киевъскому, маршалъку земли Волынское, старосте володимерскому, в року теперешнемъ, тисеча пятсотъ семдесятъ wсмого, мсца априля [...]** дня.

Двор Чернъгородцкии и*** што в нем ест. Напервеи, вшедши в двор, по левои стороне светлочка из сенъми, в неи печ простая, wболоны паперевые****, за тою жъ светлочкою кухъня; подле тое кухни другая светлочка, в неи печ простая, wболоны паперовые; противъ тое светлочки в сенеи комора; подле тое коморы клеть для схованя, подле клети чорная изба из сеньми, подле избы две стаини под wднымъ побитемъ. Тое будоване все в том дворе драницами побито. Wбора зо въсимъ достатечне збудована. В тои wборе быдла рогатого великого и малого, то есть: коров с теляты и яловыхъ wдиннадцат, воловъ три, wзимковъ wсмъ, телят, такъ рочныхъ, wдиннадцат, свинеи великихъ и малыхъ wсмънадцат, гусеи десят, утокъ десять, куръ тридцат. Ку тому ж***** двору млынъ з однымъ коломъ на реце Брусце, ставъ, прозвищомъ Строженець, в п[...]****** лежит. Wзера, ку двору належачие: wзеро Глубо[кое]*******, // [299 зв.] wзеро Wбложе, wзеро Черцко, wзеро Болоцко.

Село Чернъгородокъ: дворище Тишкович, грошеи двадцат девят повинен дат; дворище Костюкович, грошеи двадцат девят повиненъ дат; дворище Конъдратович, грошеи двадцат девят повинен дат; дворище Кошелевич, грошеи двадцат девят повиненъ дать; дворище Ланевич, грошеи двадцать девять повинен дать; дворище Тарасовъское, грошеи двадцат три повиненъ дать, того******** жь дворища Тарасовъского пятую част на двор робеть; дворище Шепелевъское, двадцат девять грошеи повинен дать; дворище Єлкович, грошеи двадцать девять повиненъ дать; дворище Мыркотич*********, грошеи двадцать девять повиненъ дать; дворище Гулевич, грошеи двадцать девять повиненъ дать; дворище Марковъское, грошеи********** шестдесятъ повиненъ дать, але роботы ниякое не робеть; дворище Мышковъское, грошеи пятнадцат повиненъ дат; дворище Во-

* У „Памятниках...“ — далі сполучник „и“.

** У тексті пропуск. Інвентар складено не пізніше 3 квітня того ж року. У „Памятниках...“; на місці числа — крапки [...].

*** У „Памятниках...“ — відсутнє.

**** У публікації помилково паперовые.

***** У „Памятниках...“ — відсутнє.

****** Текст пошкоджений; у „Памятниках...“: в пусте.

******* Текст пошкоджений; у „Памятниках...“: Глубокое.

******** У „Памятниках...“ — перед словом дописано „съ“.

********* У „Памятниках...“ — Мызкотич.

********** Далі два слова вписано на місці витертого.

шчинич, грошєи сорокъ повинєнъ дать; дворищє прєчистинъского попа, грошєи пятнадцат повинєнъ дать.

Сєло Манєвичи: дворищє Максимовскоє, грошєи двадцат дєвят повинєнъ дать; дворищє Тєтколскоє, грошєи двадцат дєвят повинєнъ дать; дворищє Бовсунович, грошєи двадцат дєвять повинєнъ дать; дворищє Счєрбович, грошєи двадцать ѡсмъ повинєнъ дать; дворищє Тарасович, грошєи двадцат дєвят повинєнъ дать; дворищє Дорошовъскоє, грошєи дванадцать повинєнъ дать.

С тыхъ жє сєлъ двух, Чєрнгодъцкого* и Манєвицкого, чинит дани мєдовои: повинъни дават [illegible] рокъ вєдєр мєду сто и полтрєтянадцать вєдра мєду, а въпустє гинєть дани мєдовои вєдро и вєзовица мєду; а повинност роботы их — водлє давного звычаю.

Сєло Колки: Вєрємєи Анъдрєєвичь, грошєи тридцат повинєнъ дат; Мацко Ѡнанкович, грошєи шєстдєсят повинєн дат; Микита Ѡнанкович, грошєи тридцат повинєнъ дать; Стас Ѡнанкович, грошєи тридцат повинєнъ дат; Моисєи Ѡнанкович, грошєи тридцат повинєнъ дат; Грицына, грошєи тридцат повинєн дать; Ѳєдєць Ѡнаньковичь, грошєи тридцат повинєнъ дат; Ѡлєксєи, грошєи тридцат повинєн дат; Нац Шєлєстович, грошєи тридцат повинєн дат; Карпъ Шєлєстович, грошєи тридцат повинєнъ дат; Панъѳило, грошєи тридцат повинєн дать; Корнєи, грошєи тридцат повинєнъ дать; Матѳєи, грошєи тридцать повинєнъ дать; Корнєи [illegible] Матѳєи, грошєи шєстдєсят повинєнъ дать; Яцко, грошєи тридцат повинєн дать; Романъ Пєтрович, грошєи тридъцат повинєнъ дать; Сєнько Коваль, грошєи тридцать повинєнъ дать; Мишко Пєтрович, грошєи [...]цат** повинєнъ дать; Сєргєи Пєтрович, грошєи тридцать // [300] повинєнъ дать; Хома Пєтровичъ, грошєи тридцат повинєнъ дат; Гуць Пєтровичь, грошєи тридцать повинєнъ дать; Сєргєи Мацковичь, грошєи тридцат повинєнъ дат; Сєнько Дятєлъ, грошєи тридцат повинєнъ дат; Ѡксєнътєи, грошєи тридцать повинєн дат; Иван Вєрич, грошєи шєстдєсят повинєнъ дать; Лєцъ***, грошєи тридцат повинєн дат; Манєц, грошєи тридцат повинєн дать; Сыч, грошєи тридцат повинєнъ дат; Стас Дудко, грошєи тридцат повинєнъ дать; Рябєц, старєц, грошєи сємъдєсят повинєнъ дат; Стєпанъ, грошєи тридцать повинєнъ дат; Лукъянъ, грошєи тридцат повинєнъ дать; Ѡлихвєр Шумич, грошєи тридцат повинєнъ дать; Матѳєи, грошєи тридцат повинєн дат; Сєргєи Манкович, грошєи тридцат повинєнъ дат; Манєць Сычєвич, грошєи пятнадцат повинєнъ дат; Лукъянъ Шумич, грошєи двадцать повинєнъ дать; Харитон Ананькович, грошєи тридцат повинєнъ дать; Гаврило Мацкович, грошєи тридцат повинєнъ дат; Сєргєи Сусвич, грошєи тридцат повинєнъ дать; Ѳєдєц Грицина, грошєи тридцат повинєнъ дат; Ѳєдєц Ѡлєшкович, грошєи тридцат повинєнъ дать.

Сєло Рудники: Иванъ Глєбович, грошєи тридцать повинєнъ дат; Андрєи Глєбович, грошєи тридцат повинєнъ дат; Ѡниско, грошєи тридцат повинєн дат; Нєнад, грошєи тридцат повинєнъ дат; Иєвъ**** Ѡгєєвич, грошєи тридцат повинєн дат; Грицко Ѡгєєвич, грошєи тридцат повинєн дат;

* Має бути Чєрнгородъцкого; у „Памятниках...“ — Чернгородъцкого.
** Текст пошкоджений; у „Памятниках...“ — тридцат.
*** У „Памятниках...“ — Мецъ.
**** У „Памятниках...“ — Левъ.

Иванъ Кононович, грошєи тридцать повинєн дать; Дорошъ Бохонович, грошєи тридцат повинєн дать; Яцко Вацынич, грошєи тридцать повинєнъ дат; Ѡниско Бохонович, грошєи тридцат повинєн дат; Васко Кунцєвич*, грошєи тридцат повинєн дать; **Иванъ Яковчич, грошєи тридцат повинєн дать; Дєцко, грошєи тридцать повинєн дать; Протас Яковчич, грошєи тридцат повинєн дать; Сєнко Воронович, грошєи тридцат повинєн дат; Павєл, грошєи тридцать повинєн дат; Якимъ Пацынич, грошєи тридцат повинєнъ дать; Зєнько Сєнєвич, грошєи тридцат повинєнъ дать; Васко Коилинъскии, грошєи тридцат повинєнъ дат; Яцко, ѡгородникъ, грошєи пят повинєн дать; ***Богданъ, ѡгородникъ, грошєи пят повинєнъ дат; Сєнко Воронович, грошєи дєсять повинєнъ дат; Иванєць Глєбович, грошєи дєсять повинєнъ дать; Протасъ, ѡгородникъ, грошєи дєсять повинєнъ дать.

В Колку половица Родловъского дворища вп[устє]**** // [300 зв.] лєжит, с которого копа грошєи гинєть; Лозинского полдворища впустє лєжит, грошєи тридцат гинєт. В Рудниках Мацєвич дворищє впустє лєжит, двѣ копи грошєи гинєть; Пуховичъ жєрєбєи упустє лєжит, грошєи тридцат гинєт; Глєбович жєрєбєи упустє лєжить, грошєи тридцат гинєть; Тюткович жєрєбєи упустє лєжит, грошєи тридцат гинєть; Бохоновичъ жєрєбєи Ярмаковъскии впустє лєжить, грошєи тридцат гинєт.

С тыхъ жє сєлъ двухъ, Колковъского и Рудницкого, чинит дани мєдовоє и повинни давать [illegible] рок вєдєр двадцать и вєдєр чотыри [illegible] полторы вєзовицы. А повинъность роботы ихъ — водлугъ давного звычаю.

Сєло Воля Ситная: Данило, воитъ, грошєи шєстдєсят повинєнъ дать; Ивашко Шорко, грошєи шєстдєсятъ повинєнъ дат; Васко Сухонос*****, грошєи шєстдєсятъ повинєнъ дать; Василєц Гира, грошєи шєстдєсятъ повинєнъ дат; Сємко Счєрбако******, грошєи шєстдєсятъ повинєнъ дат; Ѳєдко Клюка, грошєи шєстдєсятъ повинєн дат; Зєнько Кивєрза, грошєи шєстдєсятъ повинєн дат; Ѡмєлян Сєцина, грошєи шєстъдєсятъ повинєнъ дать; Яцко Влєзло, грошєи шєстдєсятъ повинєнъ дат; Ивашъко Сушко, грошєи шєстдєсятъ повинєнъ дат; Сєнко Сорока, грошєи шєстдєсятъ повинєнъ дат; Ивашко Козлякъ, грошєи шєстдєсятъ повинєнъ дат; Игънат Володко, грошєи шєстдєсятъ повинєнъ дат; Иванъ Чєрєвъко, грошєи шєстдєсятъ повинєнъ дат; Гац Догадко, грошєи шєстдєсятъ повинєнъ дат; Волос Дєгот ѡгородникъ*******, грошєи дванадъцат повинєнъ дат; Васко Прагаило, грошєи дванадцать повинєнъ дать; Грицко Глушко, грошєи дванадъцать повинєнъ дать; Хъвєнь, ѡгородникъ, грошєи дванадцать повинєнъ дать; Тихоня********, удова, грошєи полчєтвєрта повинна дат; Курило, подсусєдокъ, грош ѡдинъ повинєнъ дать. А повинность роботы ихъ — водлугъ********* давного звычаю.

---

* Правлено.

** Далі ця частина речення у „Памятниках...“ відсутня.

*** Далі ця частина речення у „Памятниках...“ відсутня.

**** Текст пошкоджено; у „Памятниках...“ — впусте.

***** У „Памятниках...“ — Сухоног.

****** У „Памятниках...“ — Счербакъ.

******* У „Памятниках...“ — огородникъ.

******** У „Памятниках...“ — Тихона.

********* У „Памятниках...“ — подлугъ.

Село Дедовичи: Моисеи Богданович, грошеи тридцать повиненъ дат; Анъдреи Чепега, грошеи тридцат повиненъ дать; Стецко Толъпыженя*, грошеи тридцать повиненъ дать; Анъдреец Ванькович, грошеи тридцать повиненъ дать; Пархомъ Ярмолович, грошеи тридцать повиненъ дать; Ѳедец Богдановичъ, грошеи тридцать повиненъ дать; Ѳедецъ Ѡжогович, грошеи тридцать повиненъ дать; Романъ, грошеи тридцать повиненъ дать; Гриц, грошеи тридцать повиненъ дать; Максимъ Ѡжогович, грошеи тридцать повиненъ дать; Микита Носкович, грошеи тридцать повинен дать; Лучко Ванкович, грошеи тридцать повиненъ дать; Лукянъ, ѡгородникъ, // [301] грошеи шест повиненъ дат; Десятникъ, ѡгородникъ, грошеи чотыри повинен дат; Аношко, подсуседокъ, грошеи чотыри повинен дать; Иван Лутчич, грошеи чотыри повиненъ дат за шины; Ѳедец Ѡжогович, грошеи пять повиненъ дать; Моисеи, грошеи десять повиненъ дать; Микита с товарыши, грошеи двадцать повиненъ дать, тот же Микита за гребло грошеи два повиненъ дать; Максимъ Ѡжогович, грошеи пять, а за гребло грошеи два повиненъ дать. А повинность роботы ихъ — водлугъ давного звычаю.

Село Сопотовичи**: Иванъ Полуянович, грошеи тридцат повиненъ дать; Моисеи Полуянович, грошеи тридцать повиненъ дать; Кацко Лецевич, грошеи тридцать повиненъ дать; Ѡмельянъко Лецевич, грошеи тридцать повиненъ дат; Иванъ Тронявич***, грошеи тридцать повинен дать; Мацко Пронявич, грошеи тридцать повиненъ дать; Павел Супронович, грошеи тридцать повиненъ дать; Ѳедец Луцевич, грошеи тридцать повинен дать; Анътонъ, ѡгородникъ, грошеи шесть повиненъ дать; Аврамъ, подсуседокъ, грошеи пять повиненъ дать; Павелъ Супронович****, грошеи шесть повиненъ дать; Иванец Пронявичъ, грошеи шесть повиненъ дат; Мацко Пронявич, грошеи шесть повиненъ дать; тые жъ три члвки: Павелъ, Иванец [illegible] Мацко за гребла грошеи три пнзеи шесть повинни дать; Кацко Лецевич, грошеи десять повиненъ дать; Иванець, грошеи шесть повиненъ дать; Моисеи, грошеи шесть повиненъ дать; тые жъ три члвки за гребла грошеи три пнзеи шесть повинъни дать. А повинъность роботы ихъ — водлугъ давного звычаю.

Село Звозъ: Ѳедец Собань, грошеи шестдесятъ повиненъ дать; Сергеи, грошеи тридъцать повиненъ дать; Горасимъ, грошеи тридцать повиненъ дать; Романъ Воронович, грошеи тридцать повиненъ дать; Мишко, грошеи тридцать повиненъ дать; Ивашко Попович, грошеи ѡсмъдесятъ повиненъ дать; Васко Вороновичъ, грошеи тридцать повиненъ дать; дворище Боиковъское впусте лежит, грошеи тридцать гинеть, а за шины грошеи чотыри. *****На Звозе за шини Гарасимъ грошеи чотыри повиненъ дать; Ѳедко, грошеи чотырнадцать повиненъ дать; Мишко, грошеи десять повиненъ дать; Романъ, грошеи чотыри повиненъ дать; Сергеи, грошеи чотыри повиненъ дать. Тые вси пять члвковъ за гребла грошеи два и пенезеи ѡсмъ повинъни дать. А повинъность ихъ роботы — водлугъ давного звычаю.

---

* У „Памятниках...“ — Сполътыженя.

** У „Памятниках...“ — Опотовичи.

*** Має бути Пронявич; у „Памятниках...“: Пронявич.

**** Особа [illegible] цим іменем згадується вдруге.

***** Наступні чотири слова у „Памятниках...“ — відсутні.

Сєло Козинъ Ставъ: Михно, грошєи тридцать повинєнъ дать; Лєцко, грошєи тридцать повинєнъ дат; Сєнько, грошєи тридцать повинєнъ дать; Лукъянъ, грошєи тридцать повинєнъ дать. С того жъ сєла за шины Михно грошєи // [*301 зв.*] дєсять повинєнъ дать, Лєцко грошєи дєсять повинєнъ дать, Лукъянъ грошєи дєсять повинєнъ дать, Сєнько грошєи дєсять повинєнъ дать; [illegible] за грєбла грошєи чотыри повинни* дать. А повинность роботы ихъ — водълугъ давного звычаю.

Сєло Бруховичи: Ѡношко, грошєи тридцать повинєнъ дать; Пархомъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Яцко, грошєи тридцать повинєнъ дать; Сєргєи Хомич, грошєи тридцать повинєнъ дать; Кирєи, грошєи пятнадца[т]** повинєнъ дать; Яцко Андросович, грошєи пятънадъцать повинєнъ дат; Ивашко Косовичъ, грошєи пятнадъцать повинєнъ дать; Ѡпанасъ Косовичъ, грошєи пятънадъцать повинєнъ дать; Гараско Матинъчичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Сєръгєико Косовичъ, грошєи тридцат повинєнъ дать; Пархомъ Косовичъ, грошєи тридцать повинєнъ дат; Яцко Боглаи, грошєи тридцать повинєнъ дать; Сидор Косович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Ѳєдина Косович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Сєнько Хомич, грошєи тридцать повинєнъ дать; Гараско Пожарович***, грошєи тридцать повинєнъ дать; Ѳєдко Пожарєвич, грошєи тридцать повинєнъ дать; Ѳєдко Пацєвичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Сєнько Моничъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Савонъ Пожарєвичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Савко Пожарєвичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Тимошъ Пацєвичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Ивашко Сушкович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Климъ Гливичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Пархомъ Яремєєвич, грошєи тридцать повинєнъ дать; Ѳєдко Грицкович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Богдан Мацєвич, грошєи тридцать повинєнъ дать; Гараско Мацєвичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Васко Моцєвичь****, грошєи тридцать повинєнъ дать; Клим Молъчанъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Ивашко, грошєи тридцать повинєнъ дать; Яцко Жданъчич, грошєи тридцать повинєнъ дать; Сєнько Крєчковичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Мартинъ Хрицинич, грошєи тридцать повинєнъ дать; Игнатъ Вацинич, грошєи тридцать повинєнъ дать; Хома Сєньковичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Сидор Костєрєвич, грошєи тридцать повинєнъ дать; Стєцко, ѡгородникъ, грошєи три повинєнъ дат; Дєнис, ѡгородъникъ, грошєи три повинєнъ дать; Василь, подсусєдокъ, грошєи три повинєнъ дать; Сєргєи, ѡгородникъ, грошєи три повинєнъ дать; Куцова удова, грошєи три повинна дать; Курило, грошєи три повинєнъ дать; Данило, волникъ, грошєи полтретя повинєнъ дать; Климъ, волъникъ, грошєи три повинєнъ дать; Евтухъ, подсусєдокъ, грошєи три повинєн дать; Котюша, удова, грошєи два повинна дать; Климъ Мацєвич, грошєи три повинєнъ дать; Стєцко Базань, грошєи // [*302*] три повинєнъ дать; Ѡпраня, вдова, грошєи два повинъна дать. Конюского дворища два жєрєбъи впустє лєжать, грошєи шєстдєсят гинєть; Дылєвичъ дворищє, жєрєбєи впустє лєжить, грошєи тридцать гинєть; Кирєєва дворища полъжєрєбъя впустє лєжить, грошєи пятнадъцать гинєть;

---

* У „Памятниках...“ — повинен.

** Слово [illegible] дописане; у „Памятниках...“ — пятнадцат.

*** Слово можна прочитати і як Пожарєвич.

**** Мацєвич?; у „Памятниках...“ — Мацевичъ.

Мишучич дворисчє, Лєцовъ жєрєбєи впустє лєжить, грошєи тридцать гинєть.

С того жъ сєла Брухович чинить дани мєдовои и повинъни давать в рокъ вєдєр пять мєду, а повинъность роботы ихъ — водлугъ давного звычаю.

Сєло Козлиничи*: дворищє Грибовичъ, Игнатъ Єскович грошєи тридцать повинєнъ дать; Тишко Савъчичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Мартинъ Мєлєхович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Симонъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Павєлъ Конюка, грошєи тридцать повинєнъ дать; Анъдрєи, грошєи тридцать повинєнъ дать; Харко Пашуковичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Кондратъ Пашуковичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Лукашъ Пашковичъ**, грошєи тридцать повинєнъ дать; Тимошъ Саковичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Ѳєдєцъ Гирич, грошєи тридцать повинєнъ дат; Васил Яцковичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Гриц Василєвич, грошєи тридцать повинєнъ дать; Томило Масєєвичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Андрєико Мокєєвич, грошєи тридцать повинєнъ дать; Гацъ Якимович, грошєи тридцат повинєнъ дать; Васил Манькович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Моисєи Яшкович***, грошєи тридцать повинєнъ дать; Васил Ковалєвич, грошєи тридцать повинєнъ дать; Лєцъ Ковалєвичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Васко Тимошєвич, грошєи тридцат повинєнъ дать; Иванъ Тимошєвичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Тєрєхъ Гулєвичъ, грошєи тридцать повинєнъ дат; Ѡниско Ковалєвичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Пилип Стєпановичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Иванъ Брукаловичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Павєл Брукавич****, грошєи тридцать повинє[нъ]***** дать; Васил Пєтрович, грошєи тридцать повинєн дать; Васил Колна, грошєи тридцать повинєн дать; Ѡстап Головчичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Юнько****** Дєнисович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Миць Юшкович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Ѡниско Литвинович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Пахно Литвинович, грошєи тридцат повинєнъ дать; Колохнович дворищє, Андрєи Колохнович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Матѳєи Колохновичъ, // [302 зв.] грошєи тридцать повинєнъ дать; Тимош Колохнович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Юрко******* Колохнович, грошєи тридцать повинєн дать; Ѳєдєцъ Колохнович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Глєбкович дворищє, Юско Глєбьковичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Матяшъ Глєбкович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Вакула Глєбкович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Мартинъ Глушковичъ, грошєи тридцать повинєнъ********; Наумъ Глєбкович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Стєпанъ Глєбкович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Ѳєдєц Глєбкович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Пронко Быковичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Яцко Быкович, грошєи тридцать

* У „Памятниках...“ — Козиничи.

** Слово можна прочитати і як Пашуковичъ.

*** У „Памятниках...“ — Яцкович.

**** Слово можна прочитати і як Брукалович.

***** Слово не дописане; у „Памятниках...“ — повинєнъ.

****** У „Памятниках...“ — Сенько.

******* У „Памятниках...“ — Юско.

******** Далі пропущено „дать“; у „Памятниках...“ — далі слово „дать“.

повинєнъ дать; Ѡмєльянъ Быковичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Трушъ Бықович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Васил Быковичъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Максимъ Быкович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Ѳєдєц Быкович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Тимошъ, бояринъ, грошєи сорокъ повинєн дат; Миц, старєцъ, грошєи тридцать повинєнъ дать; Суботь Свиридович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Сєнько Палилович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Савъка Свиридович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Євтухъ Свиридович, грошєи тридцать повинєнъ дать; *Игнатъ Свиридович, грошєи тридцать повинєнъ дать; Пєшко, Мартинъ [redacted] Симонъ за жєрєбєи Самъкгуровъскии грошєи тридцать повинъни дать; Васко [redacted] Иванина, грошєи тридцать повинъни дать; Игнатъ за Симовъщину грошєи двадцать повинєнъ дать; Лєцъ а Ѡниско за Колохновъщину грошєи тридцать повинъни дать; Мацко, волъникъ, грошєи пять повинєнъ дат; Коваль, ѡгородникъ, грошєи пять повинєнъ дать; Пархомъ, волъникъ, грошєи пять повинєнъ дать; Грицъ, волъникъ, грошєи три повинєнъ дать; Марко, волъникъ, грошєи шєсть повинєнъ дать; Сєливонъ, волъникъ, грошъ**; Горасимъ, волъникъ, грошєи три повинєнъ дать; Андрєи, волъникъ, грошєи три повинєнъ дать; Стоика, волъникъ, грошєи три повинєнъ дать; Пєтраш, волъникъ, грошєи три повинєнъ дать; Столма, удова, грошєи два повинна дать; Гирич, волникъ, грошєи чотыри повинєнъ дать. Тимошєвъскии жєрєбєи впустє лєжить, с которого грошєи тридцать гинєть; Панковъскии жєрєбєи упустє лєжить, — с того грошєи тридцать гинєть; Пугачєвъскии жєрєбєи упустє лєжит, — с того грошєи тридцать гинєть.

С того жъ сєла Козлиницкого чинить дани мєдовоє и повинъни давать в рокъ вєдєръ чотырнадцать мєду, а два вєдры ѡт дани — Василью, лєсничому. А повинъность роботы ихъ — водълугъ давного звычаю.

Сєло Крєчєвичи: // [303] дворищє Дронєвич, грошєи шєстьдєсятъ повинєнъ дать ***ѡсочникъ, нє далъ; Марко, грошєи дванадцать повинєнъ дать; Грицъ Сидорович, грошєи двадцать чотыри повинєнъ дать; дворищє Галопузовичъ, Тимошъ, старєцъ****, Микита, грошєи пять пєнєзєи чотыри повинєнъ дать; Єръмолъ, грошєи пять пєнєзєи чотыри повинєнъ дать; Миронъ, грошєи пять пнзєи чотыри повинєнъ дать; Ѡниско, грошєи пять пнзєи чотыри повинєнъ дать; Прокопъ, грошєи пят пнзєи чотыри повинєнъ дать; дворищє Борщєвичъ, Васко Єрмоловичъ, грошєи двадцать повинєнъ дать; Лихвєи Борщєвичъ, грошєи сємъ повинєнъ дать; Дєнис Борщєвичъ, грошєи трынадцать повинєнъ дать; Лучка Гатаєвичъ, Ѡлєшко Готаєвичъ*****; дворищє Нєстановичъ, Дємид, ѡсочникъ, грошєи дєсять повинєнъ дать; Тишко, грошєи дєсять повинєнъ дать; Ивашко Вєрєємєвич******, грошєи ѡдинънадъцать пнзєи сємъ повинєнъ дать; Кацко Карповичъ, грошєи ѡдиннадцать пнзєи сємъ повинєнъ дать; Зєнько Браковичъ, грошєи сємъ повинєнъ дать; Гриц Пузикъ, грошєи ѡдинънадъцать пнзєи сємъ повинєнъ дать; Павєлъ, грошєи пятьнадъцать повинєнъ дать; дворищє Нихоновичъ,

---

* У „Памятниках...“ ця частина речення відсутня.

[redacted] Далі пропущено „повинєнъ дать“.

[redacted] Далі три слова у „Памятниках...“ — відсутні.

[redacted] Далі пропущено „грошєи пять пєнєзєи чотыри повинєнъ дать“?

[redacted] Гатаєвичъ; у „Памятниках...“: Гатаевичъ.

****** Вєрємєєвич; у „Памятниках...“: Веремеевич.

Мацко Якимовичъ, грошєи дєсять повинєнъ дать; Назар Тимошєвичъ, грошєи дєсять повинєн дать; Тєрєшъко, грошєи дєсять повинєнъ дать; Савочка, грошєи двадцать повинєнъ дать; Вонюкъ, грошєи дєсят повинєнъ дать; дворищє Микуличъ, Самуило, грошєи двадцать повинєнъ дать; Анъдросъ Тимошєвич, грошєи двадцать повинєнъ дать; Дємидъ, грошєи дєсять повинєнъ дать; Пєтрашъ, грошєи пять повинєнъ дать; Савъка Карповичъ, грошєи пять повинєнъ дать; Ганъна, удова, грошєи дєсять повиньна дать; дворищє Глушъковичъ, Савка Глушковичъ, грошєи трынадцать повинєнъ дать; Ивашко Пацєвичъ, грошєи ѡсмъ повинєнъ дать; Єсиѳъ Юркович, грошєи ѡсмъ повинєнъ дать; Мицъ Головєнъчичъ, грошєи трынадъцать повинєнъ дать; Миско Брукъ, Ѡстапъ, грошєи трынадъцать повинєнъ дать; Иванъцъ*, Томило Рожъковичъ, грошєи пятъднадцать повинєнъ дать. Крєчєвлянє за краи дали** грошєи шєстдєсятъ повинъни дать; Єско, ѡгородникъ, грошєи шєсть повинънъ*** дать; Єрмоло, ѡгородникъ, грошєи шєсть повинєнъ дат; Юшко, ѡгородникъ****; Борщєвичъ дворисча впустє лєжить жєрєбєи, грошєи двадцать гинєть; Шєтьковъ жєрєбєи упустє лєжит, грошєи двадъцать гинєть.

С того жъ сєла Крєчєвич чинить // [303 зв.] дани мєдовоє и повинъни давать в рокъ вєдєр двадъцать и полъвєзовицы, а впустє гинєть вєдєр сємь мєду. А повинъност роботы ихъ — водлугъ давного звычаю.

Сєла зємєнъскиє к тому жъ двору Чєрчъгородскому, а повинъность ихъ — яко пєрєд тым служивали єго м҃лсти годнои памєти нєбожчику, к҃нзю Роману Санъкгушку, воєводє браславъскому: сєло п҃на Хмєлєвъского Волъка Ломачинъская, то єсть, напєрвєи, сєло Шовътысова Руда п҃на Ѡстапова, сєло Васильки п҃на Макарово.

Ѡт Чєрнъгородъка в мили дворъ Карасинъскии и што єсть в нимъ, такъжє ■ сєло Карасинъскоє. Напєрвєи, ворота, двор, тыномъ ѡгорожонъ. Вшєдши ■ двор, св҃тлица по лєвои сторонє, ■ нєи пєчъ бєлая старая, ѡболонъ двє скляныхъ старыхъ, сєни рублєныє; з сєнєи комора, драницами побита, нєнова, клєть подлє сєнєи старая. По правои сторонє гридня и сєни рублєныє, драницами покрыто. За избою подклєтъ, кухня рублєная, стаиня рублєная, соломою покрыто. Сєнъниковъ два рублєныхъ, сырникъ, лазня, ѡбора, взамєтъ робєно, хлєвы достатєчнє уроблєны. В тои ѡборє быдла рогатого, то єст: воловъ шєст, коровъ доиныхъ шєсть, тєлятъ шєсть, яловиц три, ѡзимъковъ шєсть, быковъ два, козъ старыхъ дванадцат, козєнятъ троє, ѡвєц старыхъ чєтвєро, а молодыхъ двоє, свинєи старыхъ пятєро, поросятъ сєголєтнихъ пятєро, гусєи пятєро, куръ двадцатєро, бчолъ ѡсажаныхъ на бору, дєсятєры. Гумно, тыномъ горожоно, жита стожковъ два по пєтнадцатъ копъ. На поли засєєно жита мацъ ѡсмъ, ѡвъса маца ѡдъна посєєно, грєчки маца посєєно, ячъмєню маца посєєно. Ѡгородныє рєчи засєєно, што быть могло. К тому жъ двору млынъ ѡт Цєрхова ■ болотє, гатью дєржить, ѡдно навєснє мєлєть. К тому жъ двору ѡзєр ѡсмъ, ■ дєвятого половица с чєрнєщаны наполы.

Сєло Карасинъ. Цынъшовъ, дани мєдовоє и повинъность ихъ: Дєшко, грошєи дєвятнадцать повинєнъ дать; Наумъ Лукачєвичъ, грошєи ѡсмъ

---

* Можна прочитати і як Иванєць у „Памятниках..."

** Зайве; у „Памятниках..." — відсутнє.

*** Можна прочитати це слово і як повинєнъ; у „Памятниках..." — повинєнъ.

**** Далі пропущено „грошєи шєсть повинєнъ дать"?

повинєнъ дать; Мишина, грошєи чотыри повинєнъ дать; Сєнько Щучичъ, грошєи чотыри повинєнъ дать; Юръко Пашковичъ, грошєи ѡсмъ повинєнъ дать; Вацина Щуччичъ, грошєи чотыри повинєнъ дать; Андрєи Ѡхрємович, грошєи полъчєтвєртанадцать повинєнъ дать; Хома, грошєи два повинєнъ дать; Наумъ, грошєи шєстьнадцать пнзєи ѡсмъ; Тимошъ, грошєи дєсять повинєнъ дать; Пилипъ, грошєи дванадцать повинєнъ дать; Зань, грошєи двадцать три // [*304*] пнзєи пять повинєнъ дать; Игнатъ, грошєи дванадцать повинєнъ дать; Сєнько Игнатовичъ, грошєи двадцать чотыри повинєнъ дать; Авъдєи, грошъ и пнзєи три повинєнъ дать; Пилипъ Богдашєвичъ, грошєи чотыри повинєнъ дать; Ѡлисєи, грошъ ѡдин повинєнъ дать; Мишко Лукачєвичъ, грошєи дєсять повинєнъ дат; Сєнько Мишковичъ, грошєи дєсятъ повинєнъ*; Стєцко Игънатович, грошєи дванадцать повинєнъ дать; Зєнько Богдановичъ, грошєи ѡсмънадъцать повинєнъ дать; Сєлюта Андрєєвичъ, грошєи шєстьнадъцать повинєнъ дать; Калько, грошєи полсєма пнзєи три повинєнъ дать; Єрославъ, грошєи полъсєма** пнзєи два повинєнъ дать; Марко, грошєи сємъ пнзєи три повинєнъ дать; Ждан Богданович, грошєи сємънадцать пнзєи ѡсмъ повинєнъ дать; Максимъ Ждановичъ, грошєи шєсть повинєнъ дать; Пилипъ Юркович, грошъ ѡдинъ пнзєи три повинєнъ дать; Стєцко Мєлникъ, грошєи два повинєнъ дать; Савка Кунъцовъ, грошєи чотыри повинєнъ дать; Мартинъ, грошєи ѡсмъ повинєнъ дать; Гриц, грошєи чотыри повинєнъ дать; Євъхимъ жєрєбєи ново принялъ.

С того жъ сєла Карасина [illegible] кождыи год дани мєдовоє повинъни давать вєдєр двадцать шєсть и полъторы вєзовицы, и полъторы чєтвєртки вєзовицы. А повинъности тых жє подданыхъ карасинъскихъ: в подводу гдє потрєба, а што дворными сохами узоруть, — то повинъни всє спратати, помолотити и гдє кажуть ѡтвєзти. А коли приєдє до них кнзь або врядникъ, або слуга кнєжии и врядничии***, — повинъни ѡны вси живности давати самым и конємъ.

В том жє сєлє цєрковъ новопоставлєная, накладу [illegible] нєи нє вєлє, што тыє жъ подданыє наложили.

Двор Поворскии, вколо тыномъ ѡгорожоныи нє новымъ, противъ воротъ домъ, на стовъпъи кганокъ, с кганъку сєни. В сєни вшєдши, по правои сторонє свєтлица: пєч бєлая, ѡболонъ скляныхъ чотыри, старыхъ, двєри на завєсахъ жєлєзныхъ, с тоє свєтлицы другиє сєни. Тамъ жє [illegible] сєнєи другая свєтлица: пєч бєлая, ѡболонъ три скляныхъ такжє старыхъ, [illegible] свєтлицы комора. А по лєвои сторонє, [illegible] сєни вшєдши, свєтлица: пєч бєлая, ѡболонъ скляныхъ чотыри такъжє старыхъ, двєри на завєсахъ жєлєзныхъ. С тоє жъ свєтлицы комора, ѡконъко нєвєликоє бєз ѡболоны, с тыхъ жє сєнєи комора бєзъ ѡболонъ. Тотъ домъ драницами побито нєново, подлє того дому пивница, драницами побито нєново. На другои сторонє того ж дому стаиня рублєная, драницами нєдавно побита. Ѡт тоє стаини нєдалєко кухня старая, подлє кухни стаиня бєз вєрху, // [*304 зв.*] бєз двєрєи, нєдавно поставлєна. Гридня, сєни, напротивку комора нєновая, издєбка малая из сєнъми нєновая ****и зрубъ на свєтлочку новыи.

* Далі пропущено слово „дать“; у „Памятниках...“ — далі слово „дать“.
** У „Памятниках...“ — полъосма.
*** У „Памятниках...“ — рядничий.
**** Далі закінчення речення у „Памятниках...“ — відсутнє.

Хлєвовъ рублєныхъ старыхъ пять, соломою покрыты; сырникъ [redacted] лазня з сєнъми, драницами покрыта, старая. Ѡбора [redacted] хлєвъ старыи на быдло, — тыномъ ѡгорожоно старымъ. В тои ѡборє кобыла вороная з жєрєбятємъ, жєрєбица-лонъщака тоє ж кобылы, вороная. Быдла рогатого вєликого и малого: воловъ чотыри, коровъ дєвят, тєлятъ ѡсмєро, а двє коровы єщє нє потєлилисє, яловиц пять, быковъ-нєвуковъ чотыри, трєтячокъ и ѡзимъковъ шєстнадцат, свинєи шєстєро, гусєи чєтвєронадцатєро, кур пятдєсятъ дворных, бчолъ [redacted] бору, тєпєр на лето ѡсажоныхъ, тридцатє-ры чєтвєры. Тут жє [redacted] загородою клуня [redacted] гумно, тыномъ ѡгорожоно нєново, збожъє [redacted] нєм нѣту. На полю засєєно жита мац пятънадцать, ѡвъса мац чотыри, ячъмєню маца ѡдна, грєчки мац двє. К тому ж двору Поворскому, в лєсє поворскомъ, ѡвєцъ старыхъ сто тридцать двоє, коз старыхъ сємъдєсять, єгънят [redacted] козєнятъ сєголєтнихъ сто тридцать ѡдно; ѡвцы єщо нє пострыжоныє, пастуховъ за ними три, которымъ платить потрєба. К тому жъ двору гоны бобровыє, ѡзєр три, алє [redacted] жаднымъ нєводомъ волочити [redacted] можєт. К тому жъ двору млынъ на болотє, гатью занятыи, ѡдно коло, млынъ зо всимъ направлєныи, ѡдно навєснє мєлєть. Такжє и корчма на сєлє. Тотъ млын [redacted] корчму п҃нъ Марко Заєц, врядникъ тамошнии, ѡт нєбожчицы к҃нгни Ганъны Дєспотовны за ѡсмъ коп грошєи литовъских арєнъдою дєржить*. Ѡгороды водлє можности засєєны.

Сєло Поворско. Платы цынъшовыє, дань мєдовая, повинность ихъ: **напєрвєи, Короц, грошєи полпята и грошъ пищии повинєнъ дать; Єрмолъ, грошєи два [redacted] грошъ пищии повинєнъ дать; Мишко Мошич, грошєи чотыри и грошъ пищии повинєнъ дать; Юсович, грошєи ѡсмъ п҃нзь ѡдєн и грошъ пишчии повинєнъ дать; Санєц, грошєи шєст [redacted] грошъ пишчии повинєнъ дать; Гаврило Турчиновичъ, грошєи ѡсмъ и грошъ пишчии повинєнъ дать; Максимъ Королєвич, грошєи два и грош пишчии повинєнъ дать; Лашко, грошєи шєст [redacted] грош пишчии ***повинєн дат; Стєцко Лукъшич, грошєи два [redacted] грош пишчии повинєнь дать; Зєц, грошєи шєст п҃нзь ѡдєнъ и грош пишчии повинєнъ дать; Тимош, грошєи полъчєтвєрта и грошъ пишчии повинєнъ дать; Сидоръ Короцєвич, грошєи полъчєтвєрта [redacted] грош пишчии повинєнъ дать; Тишко, грошєи полътора [redacted] грош пишчии повинєнъ дать; Миц, грошєи полътрєтя п҃нзь ѡдинъ [redacted] грошъ пишчии повинєнъ дать; Савран, грошєи // [305] полъчєтвєрта и грош пишчии повинєн дать; Богданъ, грошєи полчєтвєрта [redacted] грошъ пишчии повинєнъ дать; Ѡниско, грошєи полпята и грош пишчии повинєнъ дать; Муринъ, грошєи три и грошъ пишчии повинєнъ дат; Махно, грошєи три п҃нзь ѡдин [redacted] грош пишчии повинєнъ дать; Максимъ Малъчишинъ, грошєи шєст и грош пишчии повинєнъ дать; Васко Вахнович, грошєи три п҃нзь ѡдинъ [redacted] грош пишчии повинєнъ дат; Сєнько Супрунович, грошєи три п҃нзєи два и грош пишчии повинєнъ дат; Карпъ, грошєи два [redacted] грош пишчии повинєнъ дать; Євълах, грошъ ѡдин п҃нзєи шєсть и грош пишчии повинєнъ дать; Стас, грошєи пят п҃нзєи три и грошъ пишчии повинєнъ дать; Сєливонъ, грошєи три п҃нзєи ѡсмъ [redacted] грош пишчии повинєнъ дать; Антонъ, грошєи чотыри п҃нзєи три [redacted] грошъ пишчии повинєнъ дать; Андрєи, грошєи чотыри и грошъ пишчии повинєнъ дать; Стєцко Кацєвич, грошєи

* Правлено.

** Далі два слова вписано [redacted] місці витертого.

*** Далі два слова вписано над рядком [redacted] чорнилом.

два п҃нзеи три и грошъ пишчии повиненъ дать; Стєхно, грошєи чотыри п҃нзеи сємъ и грошъ пишчии повинєнъ дать; Кацко, грошєи два и грош пишчии повинен дат; Мартин Мартихович*, грошєи дванадцать и грошъ пишчии повинєнъ дат; Ѳєдец, грошєи полчєтвєрта и грош пишчии повинєнъ дать; Васко Дудичъ, грошєи два и грошъ пишчии повинєнъ дать; Юско, грошєи полчєтвєрта и грош пишчии повинєнъ дать; Ивашко Грицковичъ, грошєи три и грош пишчии повинєнъ дать; Курило, грошъ ѡдинъ и п҃нзеи полтора, грош пишчии повинєнъ дать; Ивашковая Дудчина, грошєи шєст и грош пишчии повинна дать; Хурсъ, грошєи два и грош пишчии повинєнъ дать; Малышко, грошєи два п҃нзеи три и грош пишчии повинєнъ дать; Ходко, грошєи два п҃нзеи три и грош пишчии повинєнъ дать; Малохвеи, грошєи полъгора и грош пишчии повинєнъ дать; Яцко Жабичъ, грошєи полтора и грошъ пишчии повинєнъ дать; Коцко, грошъ ѡдинъ и п҃нзеи полтора и грошъ пишчии повинєнъ дать; Сидор Дудичъ, грошєи чотыри и гршъ пишчии повинєнъ дать; Гаврило Давыдович, грошєи чотыри и грош пишчии повинєнъ дать; Нєстєр, грошєи ѡдиннадцать и грошъ пишчии повинєнъ дать; Яцко Дмитрович, грошєи дванадцать и грош пишчии повинєнъ дать; Занко, грошєи полчєтвєрта и грошъ пишчии повинєнъ дать; Насонъ, грошєи два и грошъ пишчии повинєнъ дать; Яцко Козюкович, грошъ ѡдинъ п҃нзеи шєст и грошъ пишчии повинєнъ дать; Мартин Конъдратович, грошєи чотыри и п҃нзеи полтрєтя, и грошъ пишчии повинєнъ дать; Радько Юшкович, // [*305 зв.*] грошєи чотыри и п҃нзеи полтрєтя, и грош пишчии повинєнъ дать; Ивашко, грошєи шєст и грошъ пишчии повинєнъ дать; Харина, грошєи два и грошъ пишчии повинєнъ дать; Ѡксюта, грошъ ѡдин п҃нзеи шєст и грошъ пишчии повинєнъ дат; Мишко, грошєи три и грошъ пишчии повинєнъ дать; Яцко, грошєи три и грош пишчии повинєнъ дать; Ѳєдчунъ, грошєи шєсть и грош пишчии повинєнъ дать; Ѳилипъ, грошъ ѡдинъ п҃нзеи полтора и грош пишчии повинєнъ дать; Конашъ, грошъ ѡдинъ п҃нзеи полтора и грош пишчии повинєнъ дат; Ковал грошєи шєст и грошъ пишчии повинєнъ дать; Ивашко Бєличичъ грошєи шєст и грошъ пишчии повинєнъ дать; Максим, грошєи шєст и грош пишчии повинєнъ дать.

В том жє сєлє Поворску дани мєдовоє чинит вєдєр сємдєсят три, вєзовиц три. А повинность и роботахъ того ж сєла Поворска, то** єсть, мєновитє: двор будовати и ѡколо городити, стаини, хлєвы, ѡборы и въсякоє будованє; ѡрат нє повинни, алє за то дають в кождыи год по копє жита шєстєрныхъ, по копє ѡвса, по копє гречки, а копы вси мают быти шєстєрныє; по двє рєшєтє пашни, якоє жъ колвєк и кождыи год повинни дати, ѡкром ѡгородниковъ. А ѡгородниковъ повинност: и огородех копати, сєєти, з огорода сєєноє, уроблєноє спратати, послат гдє нєдалєко, коли к҃нзь приєдєт, кони паствити. А з огорода кождого году по шєсти грошєи дати повинни. Тыє жъ подданыє поворскиє, тяглыє, пашню всякую повинни жати, што дворными сохами узорати могуть, — попратати, змолотити и ко млыну кгдє кажуть ѡтвєзти мають. Сєна косит повинни, коли им кажут, двє нєдєли, — тоє ж и попратати мают, нижли нє заразомъ всє сєло: сєго лєта половица, а в год — другая половица. А ѡткосивши, повинни по грошу дати, хто их пилнуєтъ, ѡт косы. Подводу повинни, гдє

* У „Памятниках...“ — Мартинович.
** У „Памятниках...“ — відсутнє.

недалеко ехать, нижли дан повинни ѡтвезти, где имъ роскажуть. Коли кнзь самъ приеде, або ревизор, або бирчии, — повинни сторожу дат до двора, и дрова возити. А болъшеи мужове тое сторожи чинити не повинни, бо сторожовъщину дають по два гроши з дыму. *Болото гають занятое, млыновъ повинни робити и гать гатити. Ув обрубе поворскомъ повинни поити ув оступ звер ловити, також и до бобровыхъ гоновъ повинни поити, коли имъ роскажуть. Повинни дат все село две яловицы, але яловицами у ихъ не берут, бо за каждою яловицу ѡни повинни дат [illegible] кождыи год на ден Петра Светого [illegible] две яловицы, то есть сто грошеи повинъни дати. В кождыи год ѡ Светои // [306] Пречистои, по двое кур на каплуннее**, [illegible] в осень, за даню медовою, по гусяти также повинни дати. З гнезда соколего вси соколы на двор ѡтнести. Єсли бы нашолъ [illegible] гнезда ястребего и [illegible] гнезда рабчого, — повинъни дати по ѡднои птасе ѡт гнезда, если хто наидеть. В том селе Поворску, ѡтдавши дань, за данью повинни возъ дати направныи; полуконщину — по грошу ѡт лукна бобровъного водлугъ давного ѡбычаю.

В том же имению Поворску село Волъка*** пна Злецова****".

А такъ [illegible] тое ѡчевистое сознанье возного и реестръ ревидованья имении его млсти небожчика кнзя Романа Санкгушка, воеводы браславъского, двора Чернъгородъцкого, черезъ служебника его млсти кнзя воеводы киевъского, пна Ѳилипа Стубельского, тутъ на вряд принесеныи, до книг кгродскихъ луцкихъ записати казал.

ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 299—306. Засвідчена копія. Опубл.: Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов.— К., 1852.— Т. 3.— Отд. II.— С. 17—59; Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов.— К., 1898.— Т. 3.— 2-е изд.— Отд. II.— С. 75—93.

№ 2

1578 р., червня 1. — Запис інвентарного опису маєтків князя Романа Сангушка: двора й міста Березька, сіл Вичина, Волосової Волі й Зубильного, підданих та їхніх податків і повинностей

Року ои, мсца июня [illegible] дня

Пришодчи и постановившися ѡчевисто на вряде кгродскомъ [illegible] замку гсдръскомъ Луцкомъ передо мною, Андрѣемъ Киверецкимъ, подстаростим луцкимъ, ѡт его млсти пна Александра Жоравницкого, старосты, ключника и городничого луцкого, возныи повѣту Луцкого, пнъ Богданъ Коптевицкии, а при немъ и шляхта, пнъ Иванъ Богушевич Липленъскии [illegible] панъ Прокопъ Григоревич Холоневъскии, ѡдностаине до книг кгродских луцъких вызнали и реистръ списанья двора Берестского [illegible] дворца Зубилъна, [illegible] въсихъ речеи рухомыхъ, статковъ домовых, мѣста, сель волостных [illegible] людеи, яко то все по достатку меновите на том реистре ѡписано и

* Далі три слова у „Памятниках...“ відсутні.

** У „Памятниках...“ — каплунене.

*** У „Памятниках...“ — Валъка.

**** У „Памятниках...“ — Засцова.

доложоно єст, под пєчатьми своими и съ подписаньємь рукъ своих, пєрєдо мною на врядє покладали и просили, абы тот рєистръ слово ѡт слова до книг кгродскихъ уписанъ былъ, которого я, ѡглєдавши, пєрєд собою читати казалъ и такъ ся в собѣ маєть:

„Рєєстръ списанья двора Бєрєстского, дворца Зубєлна, рєчєи всѣх рухомыхъ, статковъ домовыхъ, мєста, сєль волостныхъ такжє всѣхъ людєи.

Чєрєз мєнє, возного повєту Луцкого, з уряду приданого, Богдана Коптєвицкого, и при шляхтє, на имя Ивану Богушєвичу Липлєнскому, при мнє, Прокопє Григорєвичу Холонєвъскому, по смерти нєбожчицы кнгни Миколаєвоє Збаражс[коє]* // [306 зв.] кнгни Ганъны Дєспотовны, при взятю водлє тєстамєнту в опєку дєтєи всих и имєнє[и]** нєбожчика кнзя Романа Санъкгушка, воєводы браславъского, єго млсти яснєвєлможному пну Костєнътину кнжати Ѡстрозскому, воєводє києвъскому, маршалъку зємли Волынскоє, старостє володымєрскому, в року тєпєрєшнєм тисяча пятсот сємъдєсятъ ѡсмого, мсца априля трєтєго дня.

Двор Бєрєстскии и што [illegible] нєм єсть. В двор въєхавши, по правои сторонє кухня, ѡт кухни далєи избъ чорныхъ двє, сєни, єщє далєи комора. Тои жє домъ вєликии, кгонъты побитыи; вшєдши столбою на кганокъ, [illegible] кганъку столъ молєваныи нєвєликии. З кганку, до сєнєи вшєдши, по правои сторонє свєтлица вєликая, вся вколо малєваная: по полотнє балки и столя такжє вся моєвана***, пєч поливаная, ѡболонъ пят скляныхъ, столовъ два — вєликии и малыи. С тоє свєтлицы сєни, [illegible] боку комора, в сєнєхъ ѡболона ѡдна скляная, з сєнєи свєтлица, ѡболонъ скляныхъ чотыри, пєчъ поливаная, з свєтлицы комора. А по лєвои сторонє, с того жъ кганку вшєдши, свєтлочка нєвєликая: пєчъ поливаная, ѡболонъ двє скляныхъ, а трєтєя [illegible] сєнєхъ, двєри вси на завєсєхъ желєзныхъ, коминовъ мурованыхъ три. Другии домъ, вєликии, противъ ворот, — тотъ увєсь згнивъ, ничого по нємъ. На другои сторонє изба чорная, сєни и комора, лєдаяк покрыта. Подлє ворот стаиня рублєная, драницами покрыто, лазня, сєни, противку свєтлочъка бєз пєчи, драницами крыто. Ѡбора. Воловъ робочихъ шєст, коровъ три, яловиц шєст, быковъ-нєуковъ два, тєлиц дъвє, коз чотыри, свинєи тридцат, гусєи двадцат двоє, утокъ сєм, кур тридцат, каплуновъ тринадцать. У гумнє нєт ничого, ѡдно клуня, тыном ѡгорожона. Сад. В саду винограду потросє, в том жє саду бчол у вулєхъ трои. А к тому ж двору Бєрєску стада всєго поголовъя ѡсмъдєсятъ, мєжи ними много паршивыхъ, ѡкромъ жєрєбятъ сєголєтънихъ.

При томъ дворє в мєстє цєркви: ѡдна — Заложєня Свєтои Успєниє Богородицы, другая — Миколы Свєтого. В тых цєрквах накладу мало, [illegible] єстли што єст, — попъ брєскии****, Михаило Кунашєвич, повєдилъ и при нєм мєщанє, иж, дєи, мои накладъ власныи.

В том жє мєстє Бєрєску мєщанє: Иванъ, воитъ, *****Василко Лыска, Савка Ганєвич, Протасъ, Гацко Завидо [!] Завидовєц, Ѡвъдєи Стєпано-

---

* Текст пошкоджено.

** Слово [illegible] дописане.

*** Має бути молєвана.

**** Має бути бєрєскии.

***** Можна прочитати і як Васил Колыска.

вич, Стєцко Жуковичъ, Лаврин Жуковичъ, Яцко Вавуличъ*, Мацко Новоткович, Ѡмєльянъ Холява, Михно Бодро, Яцко Мєлєшко, Гапон Литвин, // [307] Ѳєдко Кудинович, Ѳєдко Занкович, Кузма Юшкович, Климко Сакович, Михно Антонович, Миско Бибик, Кунчая, вдова, Дєнис Жуковичъ, Хацко Занкович, Мацко Миколаєвич, Ѳєдєц Тогачинєц, Кузма Самоилович, Ѡлєшко Логвинович, Гапонъ Шєлвовєц, Ярославъ Пєтрович, Пєтръ Володымєр, Янъко Андросєвич, Хацко Сачковичъ, Иванъ Смєтюхъ, Ивашко Козлович, Иванъ Яцковичъ, Нєстєр Василєвич, Матѳєи Супрунович, Васко Василєвич, Вац Шєвъчик, Зєнко Кныш, Миско Євълашєвичъ, Васко Гузєєвич, Ѳєдко Бєзърукии, Мацко Кушнєр, Євъхимъ Пєтрович, Єско Илькович, Куц, Калєник, Зєнько Ковал, Нєлєпъ Малышич, Ѳєдєц Буть, Ѳєдєцъ Кримєшєц, Пилипъ Кошєрєнинъ, Ѡлєшко Хомич, Логвинъ Кошєрєнинъ, Ивашко Сало, Ивашко Кочєня, Яцко Хомичъ, Кондрат Малышєня, Игнат Завидовєц, Павлюк Дажєвєц, Ѡстапъ Росковичъ, Савъка Муканскии, Лукашъ Стрєлник, Ивашко Трутко, Стєцко Говорка, Яцко Анъдрєєвич, Ивашко Микитич, Харко Колышъчич, Ивашко Заєц, Жданєц Васюковичъ, Ивашко Смолєи, Ѡришка Стєпаниха, Борис Радкович, Ѳєдко Шємєтъ, Ѳєдєц Гончар, Макар Ѡлишчич, Прокоп Бєлоусикъ, Вєрємєи Бєрєшко, Сидко Солонкович, Иванъковая удова, Кушнѣр, новоприхожии, Трохим Лучникъ, Собєстиянъ Ганусовичъ, Юско Скрыпка, Давыд Ивановичъ, Лаврѣнъ Дєдюх.

В том жє мєстє бояре путныє: Настя Сєргиєвая, Янъ Ганусович, Анъдрєи Ганусович, Радиѡн Максимовичъ, Грицко Усович.

Жидовє того ж мѣста: Зєльманъ Ѡшоровичъ, Мошко Ицкович, Шлома Викдорович.

Тыхъ мєщанъ повинност ■ платъ: каждыи рокъ ■ лану по тридцати грошєи, с поллану — по пєтнадцать грошєи, ■ ѡгородники — по шєсти грошєи. Такжє ■ жидовє з лану по тридцати грошєи, а с полланъку — по пєтнадцати грошєи. А єсли бы жидъ лану албо полланъку нє мѣлъ, — тогды тот жє повинєнъ такъжє з огорода грошєи по шєсти дат. Мыто, мєд, горєлку, мимоєзноє торговоє, — то заарайдовала ■ млст кнгня Миколаєвая Збаражская жиду тотошнєму Зєлману, яко сє на ѡрандє покажє.

Сєло Староє Бєрєско: Євхимъ Скинъдєр, Павєл Гузєи, Сєнько Гудко, Климъко Симонович, Илько Прихожии, Ѳєдко Пєтринич, Ѡстапъко Тарасович, Лєвко Бєзрукии, Матѳєи Мицєвичъ, Васко Почотырникъ. Тыхъ повинъность и платъ: ■ дворища по копє грошєи, по двоє кур, по гусяти, по дєсятъку прядива, робота штодєн.

Сєло Вичинъ: Ѡлєшко Маскович, Прокопъ Пожога, Максимъ Хоцєня, Ивашко Хацковичъ, Кудъ Маскович, Антонъ Кирдєєвичъ, ■ Тєрєшко Мартинович, Сєнко Лукъянович, Данило // [307 зв.] Кнышъ, Мисковая удова, Гриц Панасович, Иван Иванович, Яцко Панасович, Гарманъ Логвиновичъ, Васко Сурмачєвичъ, Гаврило Щотчєня, Трушъ Мєлникъ, Роман Панасовичъ, Романовая вдова, Климъковая удова, Ѡлєшко Прихожии, Карпъ Мартиновичъ, Гриц Хацєня, Томило Харєнєвичъ.

Бояре вичинъскиє путныє: Иванъ Говорчичъ, Пєтръ Поповичъ, Юръко. Цынши ■ повинности ихъ: ■ дворища по копє грошєи, кур двоє, гуся ѡдно, прадива по дєсятъку, робота штодєн.

* Правлено.

З огородниковъ грошеи по тридцати, по курицы ѡднои, по полъдесятку прадива, робота два дни въ тыдень.

Село Стыдень: Свирид Юсковичъ, Ѡлисеи Дарапеевичъ, Митрашъ Артиховичъ, Євъхимъ Кузмичъ, Курило Шлеиковичъ, Мартинъ Василевичъ, Касянъ Ивановичъ, Стецко Смолидупа, Прокопъ Мелеховичъ, Стецко Василевичъ, Савка Стецовичъ, Костюкъ Махлоевичъ, Никонъ Махлоевичъ, Июлька Арътихович, Миц Дедюховичъ, Грицко Боицевичъ, Иванъ Боица, Панас Ѳедцевичъ, Васко Масиничъ, Ивашко Демковичъ, Трохимъ Демковичъ.

Цынъшъ и повиность ихъ: з дворища грошеи по шести, по чотыри мацы ѡвса, по возу сена, кур двое, прадива по десятку, робота штодень. Ѡгородники, цынъшъ [redacted] повинъность ихъ: грошеи по шести, по двое кур, по полдесятка прадива, робота два дни [redacted] тыден.

Село Волосова Воля: Васко Махлаевичъ, Андреи Прихожии, Тене[ц]* Томиловичъ, Ѡлешко, Гриц Волосовичъ, Михно Ковтунович, Левъко Волосовичъ, Зенко Васковичъ, Петръ Петровичъ. Чинъшъ и повинность ихъ, — з лану по петдесятъ грошеи.

Дворец в Зубелъне, к Береску належачии. Вшедши в двор, по правои стороне пивница, над пивницою комора, избъ две чорныхъ, соломою крыто. Светлица, [redacted] неи печъ поливаная, з светлицы комора, сени, — все драницами побито. Стаиня, ѳоростомъ плетена, спижарня, комор две рубленыхъ, соломою крыто, кухня лихая. Ѡбора, кульемъ ѡгорожона. Воловъ шестнадцать робочих, быковъ-невуковъ чотыри, коров пят с теляты, яловиц десеть, подтелковъ чотыри, свинеи великих четырнадцать, поросят малыхъ ѡсмънадцать, гусеи семънадцать, утокъ шестнадцать, куръ десеть, каплунъ ѡдинъ, бчолъ у въльех** двои, ставокъ неспустныи. К тому жъ двору корчъма, — Нахимъ, // [308] жидъ, аранъдою держить.

Люди того села Зубелна: Ивашко Савчичъ, Микита Лонъчичъ, Ѳедина Миколаевичъ, Ѳедор Ѡлисковичъ, Ѡлешко Биндюковичъ, Богданъ Солонковичъ, бояринъ, Сеня Зубковичъ, Ганъна Павлиха, Юшко Борщович, подсуседокъ, Ѳедко Тивунович. Тые повинны подданые села Зубелна: з дворища по копе грошеи, по двое куръ, по гусяти, [redacted] тыжъден три дни робити; нижли ихъ теперъ татарове спустошили".

А такъ я тое ѡчевистое сознанье возного и реестръ ревидованья именеи его млсти небожчика кнзя Романа Санъкгушка, воеводы браславъского, двора Берестского, черєз служебника его млсти кнзя воеводы киевъского, пна Ѳилипа Стубелского, тут на вряд принесеныи до книг кгродскихъ луцъкихъ записати казалъ.

ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 306—308. Засвідчена копія.

---

* Слово [redacted] дописане.

** Можна прочитати [redacted] вульех.

№ [redacted]

1578 р., червня 1.— Запис інвентарного опису маєтків князя Романа Сангушка: міста Голятина, замку, Вознесенської церкви, дворів у Звинячому і Старому Голятині, сіл Новоставців, Старого Голятина, Красова, підданих та їхніх податків і повинностей

Лѣта Бож[ого] Нарож[єнѧ] ҂афои, мсца июня [redacted] дня

Пришодчи и постановившися ѡчєвисто на врядє кгродскомъ [redacted] замку гсдръскомъ Луцкомъ пєрєдо мною, Андрѣємъ [Ки]вєрєцкимъ*, подъстаростимъ луцкимъ, ѡт єго млсти пна Александра Жоравницького, старосты, ключника и городничого луцького, возныи повѣту Луцкого, пнъ Богданъ Коптєвицкии, [redacted] при нємъ и шляхта, пнъ Иванъ Богушєвичъ Липлєнъскии [redacted] пнъ Прокоп Григорєвичъ Холонєвскии, ѡдностаинє до книг кгродскихъ луцкихъ вызнали и рєєстръ списанья замъку Голятинъского, двора Звиняцкого, рєчєи всихъ рухомыхъ, статъковъ домовыхъ, мєста, сєлъ волостныхъ, такжє зємянъскихъ и всѣх людєи, яко то всє по достатку мєновитє [redacted] томъ рєєстрє ѡписано и доложоно єсть, под пєчатми своими и с подписаньємъ рукъ своихъ, пєрєдо мною на врядє покладали и просили, абы тот рєєстръ слово ѡт слова до книг кгродскихъ уписанъ былъ, которого я, ѡглєдавши, пєрєд собою читати казалъ и так ся [redacted] собѣ маєть:

„Рєєстръ списанья замку Голятинъского, двора Звинѧцъкого, рєчєи всѣхъ рухомыхъ, статъковъ домовыхъ, мєста, сєлъ волостныхъ, такжє зємянъскихъ и всихъ людєи.

Чєрєзъ мєнє, возного повєту Луцкого, з урѧду приданого, Богдана Коптєвицкого [redacted] при шляхтє, [redacted] имє Ивану Богушєвичу Липлєнъскому, при мнє, Прокопу Григорєвичу Холонєвъскому, по смєрти нєбожчицы, кнгни Миколаєвоє Збаражскоє кнгни Ганъны Дєспотовны, при възятью водлє тєстамєнту ув опєку дєтєи [redacted] въсѣх имєнєи нєбожчика кнзя Романа Санъкгушка, воєводы // [*308 зв.*] браславъского, єго млсти яснєвєлможному пну Костєнтину кнжати Ѡстрозскому, воєводє києвъскому, маршалку зємли Волынскоє, старостє володымєрскому, [redacted] року тєпєрєшнєм, тисєча пятсотъ сємдєсятъ ѡсмого, мсца априлѧ дєвятнадцатого дня.

В замокъ Голятинскии, вшєдши в брону, над вороты свєтлица лихая старая, пєчи [redacted] ѡболонъ нєтъ; другая свєтлица, по лєвои сторонє, вся згнила. На сєрєдинє замочъку изба чорная [redacted] сєнми, [redacted] сєнєи коморка новопоставлєная. Замокъ увєсь вколо; городни, побитє, — всє ѡпало, погнило. Подлє воротъ комора, по лєвои сторонє, [redacted] тои коморє стрєлба и порохи: дєл жєлєзныхъ нєвєликихъ двє, зєлєзниковъ такжє жєлєзныхъ чотыри, гаковниц трынадцат, ручниц сорокъ ѡдна, пороховницъ гаковъничныхъ и ручничныхъ двадцать сєм, пороху ѳасєкъ пять, ѡсобно в цєбрє пороху можє быть камєнь; ѡлову камєни три, ѳормъ гаковничныхъ [redacted] ручъничныхъ двадцать ѡдна, сєлитры можє быть камєнь, а сєрки такжє можє быть камєнь, ланъцуховъ вєликихъ два, топор замъковыи ѡдинъ.

---

* Слово [redacted] дописане.

Пригородокъ ѡстрогомъ ѡстрожонъ старо. В *том же* пригородку ста*и*ня ѳоростомъ плетєна. До замъку мостъ лихи*и* стары*и*. За пригородъкомъ, на ѡстровє, цєрковъ Заложе*нє* Вознєсєньє Хрыстово. При цєркви звоновъ два малыхъ, святостє*и* молєваныхъ в цєръкви — ризъ и въсѣ*х* речє*и* цєрковъныхъ, — то єсть: напєрвє*и*, по право*и* сторонє, придєлъ Свєтого Миха*и*ла: ѡбразовъ малєваныхъ дєвєть, двє хорогове, завєсы дъвои; по лєво*и* сторонє — придєлъ Свєтои Покровы: ѡбразовъ малєваныхъ пять, завєсовъ двои; у Свєтого Вознєсєнья ѡбразовъ молєваныхъ двана*д*цать, ризы колєнъскиє, адамашкою чирвоною ѡбложєны, стихаръ полотна простого, полотномъ синимъ ѡбложєно, кєлихъ [redacted] миска цыновыє, ложка желєзная, ѳлѧшка циновая, звєзда желєзная, воздуховъ три; Єва*н*гилиє, кита*и*кою зєлєною покрыто, бляха ѡ*д*на, сєрєбрєная, зо муче*нем* Христовымъ; Апостолъ, Псалътыра, Єхътаєцъ, хоругвє*и* дъвє. Двєри цaрскиє молєваныє, потрахилъ выбо*и*ковы*и*.

К тому жъ замъку Голятинъскому дворє*ц* на Старымъ Голятинє. Вшє*д*ши въ ворота, по лєво*и* сторонє, свєтлочъка, противъку — пєкарня и сєни, драницами побито. Нєдалєко ѡпятъ изба чорная старая, по*д*лє нєи погрєбъ, по*д*лє погрєба сырникъ на по*д*клєтє, драницами побито. За сырникомъ ста*и*ня, ѳоростомъ плєтєная, хлєвы во*д*ле потърєбы // [*309*] урòблєныє, загорода ѡгорожона. В загородє бы*д*ла рогатого: воловъ робочи*х* сємъна*д*цать, коровъ дєсєть, ѡсмъ с тєляты, а у дву*х* — тєлятъ нє*ту*, [redacted] инъшого бы*д*ла, якъ быковъ-нєвуковъ, такъ яловицъ [redacted] ѡзи*м*ковъ, — всєго поголовє пя*тдєсят*. Ѡкромъ воловъ и коровъ, ѡвє*ц* стары*х* пятьдєсятъ чєтвєро, у тыхъ ѡвєцъ єгнятъ ѡсмєро, коз стары*х* два*д*цать дєвєть, козєнятъ двоє, свинє*и* пя*тд*єсять, гусє*и* двадца*т* пятєро, кур три*д*цатєро. Гу*м*но, тыно*м* горожоно, [redacted] гу*м*нє клуня, збо*ж*є [redacted] нє*и* вымолочоно. В то*м* жє гумнє спижарни двє, ѳоростомъ плєтєны, сє*н*ник такжє ѳоросто*м* плєтєны.

К тому жъ за*м*ку Голятинъскому, нижє*и* замку Голяти*н*ского, ста*в*, грєблєю сыпаную* занѧты*и*, нєспус*т*ны*и*. На то*м* ставє млы*н*: ко*л* мучныхъ пя*т*, а шостоє ѳалюшноє. Млынъ зо всимъ добрє направлєны*и*, нижли заара*н*давала єщо нєбожчица, кнгня Ганъна Дєспотовна, жиду турє*и*ско*м*у, Авраму, во*д*лє аранды, которую то*т* жи*д* в сєбє ма*є*т. К тому жъ за*м*ку Голяти*н*скому, нижє*и* того помєнєного млына, — грєблѧ, га*т*ю занята, млынъ, три колы му*ч*ныє [redacted] нє*м*, — тому жъ жиду Авраму нєбо*ж*чица кнгня заарандовала; та*к*жє ставъ нєспус*т*ны*и*.

Мєсто Голѧти*н*: Каръпъ, прозвищо*м* Ка*ц*, Стє*ц*ко Стибо*р*, Курило Сє*н*кови*ч*, Андрє*и*ко Савчи*ч*, Ѡста*ш* Сарапучи*ч*, Сєнько, Лаза*р* Коморови*ч*, Андрє*и*ко Московчичъ, Лучко Савчи*ч*, Ѡлєшко Стасєви*ч*, Лаза*р* Гаврилови*ч*, Иванъ Со*л*нєчко, Ѳє*д*ко Хлєбниковичъ, Пасюкъ Карадиновичъ**, Ко*н*дра*т* Микити*ч*, Иванъ Голущи*ч*, Сє*н*ко Усти*ч*, Ѡстапъ Хлєбъниковичъ, Тарас Пи*н*чиковичъ, Кли*м*ко Пилъкови*ч*, Якубєцъ Литъвинъ, Во*и*тъко Ли*т*ви*ч*, Лєвъко Рудкови*ч*, Євъту*х*ъ Довыдовичъ, Анъдрє*и* Гольтя*и*, Юць Бо*н*даровичъ, Карпъ Хлєбниковичъ, Гри*ц*ко Ли*т*ви*ч*, Ѳєдє*ц* Половко, Ѡниско Боровиковичъ, Улас Коваль, А*н*дру*х* Литви*ч*, Михно Лукашєви*ч*, Улаши*н* Волошинови*ч*, Па*р*хомъ Полє*ш*кови*ч*, Лавринъ Бо*н*дарови*ч*, Ѳєдє*ц* Клє*и*, Гацу*к* Пи*н*кови*ч*, Процокъ Юрковичъ, Тимошъ Полубє*н*чи*ч*, Аношко Половъковичъ, Ѳєдє*ц* Полєско, Павєлъ Литви*ч*,

* Має бути сыпаною.
** Правлено.

Андреи Синица, Євълах Полєшко, Андреи Литвич, Лазко Скаличинич, Лаврин Пинъчикович, Яцко Пинчикович, Сєнъко Кустухно, Пилко Устинович, Илко Ѡмєлковичъ*, Яцко Голтєєвич, Гуцко Волошиновичъ, Иванъ Тєлбуховичъ, Стєцко Московчинъ, Пилипъ Чєбєрєкович, Ивашко Половковичъ, Анъдруш Половъковичъ, воитъ Янъко Литвинъ, которыи дєржить чотыри померки, а ничєго нє даєт.

Ѡгородники того жъ мєста: Тарас // [*309 зв.*] Ильковичъ, Иванъ Пташникъ, Пєтръ Якимовичъ, Иванъ Кушнєр, Иванъ Шєпєлєвичъ, Пєтръ Кужєлєвичъ, Маръко Гонъчаръ, Павєл Ѡлєшковичъ, Малеи Ѡсташєвичъ, Лєвко Юръковичъ, Иванъ Кушнєр, Ивашко Пинъчиковичъ, Стєц Пасюкович, Панас Пєчкаръ, Назаръ Даньковичъ, Єско Бурач, Васко Полєшко, Стас Козєрєзъ, Якубъ, Маръко, Савъка, Савъко Швєц, Янъко Прихожии, Марътинъ Прихожии, Мацко Полубєнка, Савъко Никодникович, Хоминая вдова, Трохимъ Санъцєвичъ, Нєстєр Палазко.

Тыє мєщанє голятинъскиє повинни давати [illegible] кождыи годъ [illegible] кождыи з нихъ с помєрку по шєсти грошеи, по мацы жита, ѡвса по мацы.

Робота с тыхъ жє мєщанъ: два дни жита жать, [illegible] два дъни ѡвса; двє ѳурє до Буга кождого году жита повинъни ѡтвєсти; в кождыи год до замъку дєрєва возит ѳуру ѡдну; повинни грєбєл поправовати, до замку гат гатити. А ѡгородники, — повинност ихъ водлє стародавноє звыклости.

Волєнцы, которыє лист мают, — на ѡстровє сєдять пєрєд замком: Стєцко Ѡстрикович, Вакула Юрковичь, Гаврило Ѡстрикович, Евътухъ Полєшко.

В том жє мєстє Голятинъскомъ корчъма: свєтлица, пєч** бєлая, ѡболон двє скляныхъ, з свєтлици комора, сєн, противъко свєтлицы изъба, подлє избы комора, — всє соломою покрыто. Шинкъ, мыто мимоєзъноє, млыны, — то всє заарандованоє.

Сєло Новоставцы: Ивашко Грицкович, Марътинъ Глєбникович, Игнатъ Русиновичъ, Сєнюкъ Томиленя, Максим Володавъскии, Сипъко Русинович, Иванъ Кудрич, Томило Губъчич, Томило Сєнєчковичъ, Стась Томилович, Янъко Рєдко, Иванъ Чєбєрякъ, Сєнько Пятница, Самуила Грицкович, Макарєць Русиновичъ, Паръхомъ Панкратовичъ.

Того жъ сєла Новоставского ѡгородники: Гриц Дудичъ, Пилипъ Бєликовичъ, Иванъ Цєликъ, Михно Кухаръ, Конъдратъ Костановичъ, Михно Кишичъ, Марътинъ Котъ, Анътонъ Новоставъскии, Тєрєхъ Кашталянъ.

В том сєлє, Новымъ Ставє, цынъшъ и повинъность: зъ дъворища по дванадъцати грошеи, по ѡсми мац ѡвъса, по два гроши сторожовъщины, по два каплуны. Цьнъшовыхъ дворищъ всихъ дванадцать, [illegible] трєтєєнадцат — цынъшовоє — мєлъники дєръжат, [illegible] кождыи год повинъни дать двє копє грошеи. А ѡгородниковъ повинъност — водлугъ давного звычаю мают платити.

Сєло Голятинъ Старыи: Пашко Крывыи, Пас Панковичъ, Грицько // [*310*] Куцыня, Грицко Мукосєя, Сєргеи Броркович***, Микита Ѳєдчунович, Савка Ѳєдчунович, Захарко Панькович, Андреи Прихожии, Вакула Панкович, Ѳєдко Борисовичъ, Иван Ѳєдорович, Ѡлихѳєръ Ѳєдъчунович, Пас Курилович.

* Правлено.

** Правлено.

*** Слово [illegible] прочитати [illegible] Боркович.

Ѡгородники того ж села: Ѡлешко Малеевич, Грицко Ѳедчунович, Мацко Черъник, Грицко Рудко, Игнат Пашкович, Денис Прихожии, Куц Тивунъ, Ѳедец Гонъчар, Сенько Ѡгреничъ.

С подворишчныхъ села Голятинъского — цыншъ и повинность ѡт кожъдого дворыща: ■ кожъдыи год по петнадцат грошеи и по две мацы ѡвса, робота кождого д҃ня, подвода где потреба. Ѡгородники водле, давного звычаю мают плат платити и робит.

В том же Голятине две дворище церковные, к замку Голятинъскому належачии, — двор Звиняцкии и што в нем есть: напрод, въежъчаючи ■ дворъ, по левои стороне дом: светлиц две ■ сени, и кганокъ; ■ светълицы комора, ѡболонъ скляных пят, печи поливаные, коминов мурованыхъ два, двери на завесахъ железныхъ; ■ по левои стороне — две светлочки: ѡболонъ скъляныхъ чотыри и коморы, ■ нихъ сени, печи две белые. Тот дом драницами побит. Пивниц две, третея — в саду. Пекаръня, в неи печеи две, сени, з сенеи комора, комин мурованыи, соломою покрыто. Кухъня, стаиня рубленая, хлевовъ три, — ѳоростом плетеные. На дворъцы изъба: сени, комора; хлевовъ два, — ѳоростомъ плетены. Павъ семъ, гусеи двадцат сем, утичу пятнадцать, кур двадцать, каплунов семнадцать. Ѡбора: воловъ робочих десят, коров ѡдиннадцат с теляты, ■ две надежных, яловиц три. Всего поголовъя, быдла рогатого, великого и малого, шестдесятъ, свинеи шестдесятъ. Гумно вымолочоно, клуня, спижарни две, хлев, все ѳоростомъ плетено. При том же дворе садъ, а въ саду бчолъ ѡсмеро у вуляхъ.

Подданые въ Звинячои: Гриц Данилович, Ивашко Нелепович, Игнатъ Зуевич, Ѡстапъ Михновичъ, Лавр҇нъ Жданович, Трохим Жукович, Иванъ Мицевич, Панас Будъковичъ, Марътинъ Тивунович, Ѳедко Борискович, Ѳедко Кривопис, Гаврило Ковал, — жадное повинности в роботахъ не повинен робит, але цыншь мает дават яко иншие; Саць Мицевич, Иванъ Пашевич, Мас Масевич, Миско Гуцевич, Ѳедко Лобъкович, Ивашко Борсанович, Ивашко Мурънавъка, Лас Кречкович, Миц Зуевич, Комнахъ Савъчич, Ѡмелько Кошонович, Васко Куцевич, Венес Клебановичъ, Ѡстапъ, Ѳединич, Дмитръ Гуцевич, Васко Потрашевичъ, Ждан Пилипович, Васко Пилипович, Сидко Савъчич, Сидко Масевич, Гаврило Процкович, Ѡстапъ Мицевич, Крицко Клишевич, Ѳедко Максимович, Сидко Борсунович, Яцко Борсунович, Иванъ Микитич, Трохим Лазъкович, Ѡлешко Тивонович, Гаврило Яцкович, Тарас Ѡлекъсеевичъ, Иванъ Масевич, Левон Куцевич, Грицко Кишучич, Масюкъ Зажирибович, Пилип Лазкович, Васко Мурънавъчичъ, Тишко Бонич, Грицко Сенькович, Роман Бокинич, Петръ Будневец, // [*310 зв.*] Потапъ Гаврилович, Мина Кушолович, Иванъ Хлебникович, Михновая удова, Марътин Гребенъка, Наумъ Михнович , Ѳедко Прибытьковичъ, Нестеръ Михнович, Тимошевая удова, попадя вдова, — полъторы копы грошеи ■ кождыи рок дает.

Ѡгородъники того жъ села: Левъко, Миско Гира, Сенько Микулич, Гринько Курилович, Хома Подгрушныи, Ивашко Лапичъ, Михно Мукосеи, Сенко Иванъковичъ, Анъдреи Шостакъ, Лес Лецевич, Анътонъ Працевич, Кондрат Данилевичъ, Сенько Поддубъкович, Пашко Чоботар, Мас Бычъкович, Панас, Иван, Андреи, Рудакъ, Левко Чорбачеевич, Игнат Бортникович, Єръмак Попович, Мас Лапъкович. Повинност тыхъ подданыхъ: ■ дворища в кождыи год по дванадцати грошеи и по ѡсми мац

ѡвъса, робота штоден; повинность тыхъ ѡгородниковъ: по шести грошеи в год повинни дат, [redacted] робота — што имъ роскажуть.

В том же селе церъков Заложенье светого Николы, звоновъ два. В церъкви накладу мало.

К тому ж двору Звинячому село Красово: Нестеръ Серехъманъ, Ѳедец Плосконос, Маско Савчичъ, Стецко Клебанович, Степанъ Гришковичъ, Яким Ярошевич, Юско Кацевичъ, Ѳедко Савъчич, Миско Ѡхремовичъ. В том же селе ѡгородникъ ѡдинъ. Повинность ихъ: з дворища по двадцати грошеи, ѡвъса мацъ по шести, а робота штоденъ. А ѡгородникъ, — водлугъ давъного звычаю.

В томъ же селе церъковъ Заложенье Михаила Светого, звонъ ѡдинъ при церъкви, накладу [redacted] церкви мало. К тому жъ двору Звинячому, з том же селе Звинячои, люде церъковъные: Васко Гледавич, Мацко Ѡнисковичъ, Левъко Прихожии, а повинност водлугъ давного звычаю.

Люди в том же селе бояръские, Петра Гуриновича: Гриц Прихожии, Касян Малеевичъ, Ивашко Горъбачевичъ, Ѡмелько Сеньковичь, Иванъ Яциничъ, Пашко Стасевич, Яким Зеленька.

Села земянъские: Колмовъ — пана Хорошковъ, Мыслыни — трехъ пановъ: пна Прокопов, пна Гневошовъ, пна Маиковъ.

В селе Звинячои коръчъма, изба чорная, стаиня великая, ѳоростомъ плетеная, пивница, мыто, шинкъ, мимоездное. Все тое зааренъдовано, — аренъдовалъ жид туреиский Аврамъ.

До которого жъ реестру я, Богданъ Коптевицкии, возныи повету Луцкого, [redacted] уряду приданыи на справу, яко в реестре есть вышеи все достаточнеи поменено и написано, и мы, шляхъта вышпомененые, руки свои подписали, власные, и печати приложили. При чомъ есмо были и чого есмо были свѣдоми, яко в реистре поменено и достаточне написано.

Писанъ з Голятине, // [311] мсца априля тридцатого дня, року тисяча пятсотъ семъдесятъ ѡсмого.

Богданъ Коптевицкии, возныи луцкии, власная рука моя, Иванъ Богушевич Ленькевича Липленъскии, рука власная, Прокопъ Григоръевичъ Холоневъскии, рука власная".

А такъ я тое ѡчевистое сознанье возного и реестръ ревидованья именеи небожчика кнзя Романа Санъкгушка, воеводы брасълавъского, замъку Голятинского, черезъ служебника его млти кнзя воеводы киевъского, пна Ѳилипа Стубельского, тутъ на вряд принесеныи, до книгъ кгродъскихъ луцкихъ записать казалъ.

ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 308—311. Засвідчена копія.

МАТЕРІАЛИ СЕЙМИКУ ХОЛМСЬКОЇ ЗЕМЛІ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТИ XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТЬ

Шляхетські сеймики як нижча ланка парламентської системи і органи місцевого самоврядування мали значний вплив на політичне та соціально-економічне життя Речі Посполитої, у тому числі й на українських землях. Однак устрій і діяльність сеймикових зібрань в українських воєводствах залишаються малодослідженою сторінкою вітчизняної історії XV—XVIII ст.[1]

З 1572 р. копії сеймикових актів стали вносити до книг гродських канцелярій. У XVII—XVIII ст. ця практика набула значного поширення, завдяки чому [illegible] гродських книгах відклалася і збереглася у їх складі до наших днів більша частина сеймикової документації.

Опубліковано матеріали сімох з дев'яти українських сеймиків: воєводських сеймиків Волинського, Київського, Подільського, Брацлавського і Чернігівського воєводств за 1574—1726 рр.[2] *та генерального (вишенського) сеймику Руського воєводства і сеймику Галицької землі за 1572—1772 рр.*[3] *Невиданими залишилися документи сеймиків Белзького воєвод-*

---

[1] Українська історіографія з цього питання обмежується лише кількома працями: Иванишев Н. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России // Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР).— 1861.— Ч. 2.— Т. 1.— С. XV—LXIV; Стороженко Н. Отношение западнорусских дворян второй половины XVII [illegible] к вопросам религиозным [illegible] сословным // Архив ЮЗР.— 1888.— Ч. 2.— Т. 2.— С. I—XLIX; його ж. Западнорусские провинциальные сеймики во второй половине XVII в.— К., 1888; В[ладимирский]-Б[уданов] М. Несколько слов о значении сеймиковых постановлений начала XVIII в. // Архив ЮЗР.— 1910.— Ч. 2.— Т. 3.— С. I—XII; Крикун М. Інструкція сеймику Волинського воєводства 1595 року // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 1996.— Т. CCXXXI.— С. 415—436.

[2] Архив ЮЗР.— 1861—1910.— Ч. 2.— Т. 1—3. Декілька документів українських сеймиків (у тому числі тих, які стосуються періоду після 1726 р.) уміщено також в інших томах того ж видання.

[3] Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie (далі — AGZ).— Lwów, 1909—1935.— T. XX—XXII / Oprac. A. Prochaska; T. XXIII—XXIV / Wyd. A. Prochaska; T. XXV / Wyd. W. Hejnosz. Література з історії вишенського і галицького сеймиків представлена працями тільки польських дослідників: Prochaska A. Sejmiki wiszeńskie w czasach trzech elekcji pojagiellońskich // Kwartalnik Historyczny.— Lwów, 1903.— T. XVII.— S. 363—404, 544—595; його ж. Samorząd województwa ruskiego w walce [illegible] opryszkami // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filologiczny.— Kraków, 1907.— T. XLIX.— S. 269—336; його ж. Przedmowa // AGZ.— T. XX.— S. V—L; T. XXI.— S. V—XXXIV; T. XXII.— S. V—XXI; T. XXIII.— S. V—XXI; Piotrowski S. Uchwały podatkowe sejmiku generalnego wiszeńskiego 1572—1772 //

ства і Холмської землі Руського воєводства. Белзькі сеймикові акти були зібрані і підготовлені до публікації, яку унеможливив початок Другої світової війни[4]*. Документи холмського сеймику, які також планувалося видати у серії „Aktów grodzkich i ziemskich“, як і белзькі, є практично неопрацьованими*[5].

На території Холмської землі діяли дві гродські канцелярії — холмська і красноставська. Що стосується останньої чверти XVI — першої половини XVII ст., збереглися лише холмські книги, і то не всі[6]*. Нині вони зберігаються у Державному архіві в Любліні (N zespołu 9)*[7]*. Матеріали холмського сеймику містяться у 15 гродських книгах (див. табл. 1 і додаток): одній декретовій, одинадцяти записових і трьох реляційних*[8].

Ці матеріали можна поділити на дві групи: 1) документи сеймику і 2) акти іншого походження, які прямо або опосередковано стосуються діяльности сеймику та шляхетського самоврядування у Холмській землі. До першої групи (41 документ) належать сеймикові ляуди (постанови; 25), інструкції послам на сейми (7) та інші документи (рекоґніції, квити, атестації; 9). До другої групи (59) належать універсали короля (34), руського воєводи (9), холмського каштеляна (4), а також документи, дотичні до історії сеймику (3) та діяльности призначених сеймиком поборців (збирачів податків; 9).

Ляуди за функціональним призначенням сеймикових зібрань (див. табл. 2) можна поділити на постанови передсеймових (№ 27, 76), післясеймових (№ 28, 29, 41, 54, 61, 65, 68, 69, 80, 86), депутатських (№ 82, 94),

---

Studia nad historią prawa polskiego.— Lwów, 1932.— T. 13.— Zesz. 4; Śreniowski S. Organizacja sejmiku halickiego.— Lwów, 1938; Kostkiewicz T. Działalność kulturalna sejmiku ruskiego // Pamiętnik Historyczno-Prawny.— Lwów, 1939.— T. XIII.— Zesz. 2; Hejnosz W. Udział ziemi przemyskiej w życiu parlamentarnym Polski przedrozbiorowej // Rocznik Przemyski.— Przemyśl, 1963.— T. IX.— Zesz. 2.— S. 179—186.

[4] Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка, від. рукописної книги, 2402 III; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, ręk. 15964/II. Див.: Винниченко О. Невиданий 26-ий том „Aktów grodzkich i ziemskich“ // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 1998.— Вип. 33.— С. 207—217; Bondyra W. Chronologia sejmików bełskich w dobie saskiej (1697—1763) // Res Historica.— Lublin, 1999.— Zesz. 7: Z dziejów społecznych i politycznych Polski przedrozbiorowej / Pod red. H. Gmitereka.— S. 99—149.

[5] Відомості про матеріали холмських сеймиків див.: Prochaska A. Z dziejów samorządu ziemi chełmskiej // Przegląd Historyczny.— Warszawa, 1908.— T. VI.— S. 33—49, 155—172, 306—321; Hejnosz W. Lauda sejmikowe chełmskie // Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego we Lwowie.— Lwów, 1935.— R. XV.— Z. 1.— S. 34—38; Bondyra W. Chronologia sejmików ziemi chełmskiej 1697—1762 // Rocznik Chełmski.— Chełm, 1996.— T. II.— S. 341—370.

[6] Частина холмських гродських [redacted] зберігається нині у Національному історичному архіві Білорусі у Мінську (ф. 1740).

[7] Archiwum Państwowe w Lublinie (далі — APL). Castrensia Chelmensia (далі — CChelm.).

[8] APL. CChelm. Decreta (далі — Decr.), ks. 4 (1572—1575); Inscriptiones (далі — Inscr.), ks. 10 (1591—1594), 12 (1598—1600), 14 (1603—1605), 15 (1606—1608), 16 (1611—1612), 17 (1613—1614), 18 (1617—1619), 19 (1622—1623), 20 (1626—1627), 21 (1628—1629), 22 (1630—1632); Relationes (далі — Rel.), ks. 61 (1639—1641), 64 (1642—1643), 65 (1643—1645). Немає гродських книг, у які були або могли бути внесені сеймикові матеріали [redacted] 1576—1590, 1595—1597, 1601—1602, 1609—1610, 1615—1616, 1620—1621, 1624—1625, 1633—1638 і 1646—1647 рр., тобто [redacted] [redacted] років зі 76 (1572—1647). Збереглися [redacted] того періоду також інші холмські гродські книги, у які сеймикові матеріали не вносилися.

Таблиця 1

Поділ документів за актовими книгами

Різновид документів	Актові книги															Разом
	декретова	записові											реляційні			
	4	10	12	14	15	16	17	18	19	20	21	22	61	64	65	
	Роки документів, які охоплює книга															
	1572—1575	1591—1594	1598—1600	1603—1605	1606—1608	1611—1612	1613—1614	1617—1619	1622—1623	1626—1627	1628—1629	1630—1632	1639—1641	1642—1643	1643—1645	
	Кількість документів															
Постанови передсеймових сеймиків	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	2
Інструкції послам ■ сейми	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	3	2	1	7
Постанови післясеймових сеймиків	—	—	—	—	2	—	—	1	—	1	4	—	1	1	—	10
Постанови депутатських сеймиків	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	2
Постанови елекційних сеймиків	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Постанови надзвичайних сеймиків	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	2
Постанови конфедераційних сеймиків	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
Постанови шляхетських з'їздів	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Інші сеймикові документи	—	1	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	3*	3	9
Королівські універсали	—	2	3	—	4	2	3	2	2	6	5	2	2	1	—	34
Універсали руських воєвод	2	—	—	—	1	—	—	—	1	1	—	2	—	2	—	9
Універсали холмських каштелянів	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	4
Документи, пов'язані ■ діяльністю поборців	—	1	—	—	—	—	1	—	—	1	3	—	—	1	2	9
Інші документи, що стосуються діяльности сеймиків	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	1	—	3
Разом	7	4	7	3	9	4	4	3	7	9	12	5	8	11	7	100

* У тому числі рекогніція маршалка депутатського сеймику 13 вересня 1632 р. (№ 75)

Таблиця 2

Поділ документів [redacted] типом сеймиків

Різновид документів	Тип сеймику, якого стосуються документи								Разом
	перед-сеймо-вий	після-сеймовий	депутат-ський	елекцій-ний	надзви-чайний	конфеде-раційний	з'їзд	генераль-ний воєводства	
	Кількість документів								
Постанови сеймиків	2	10	2	2	2	5	2	—	25
Інструкції послам [redacted] сейми	7	—	—	—	—	—	—	—	7
Інші сеймикові документи	1	—	7	1	—	—	—	—	9
Королівські універсали	24*	7	—	1	2	—	—	—	34
Універсали руських воєвод	—	—	—	5	—	—	—	4	9
Універсали холмських каштелянів	—	—	—	4	—	—	—	—	4
Документи, пов'язані з діяльністю поборців	—	7	1	1	—	—	—	—	9
Інші документи, що стосуються діяльности сеймиків	1	—	2	—	—	—	—	—	3
Разом	35	24	12	14	4	5	2	4	100

* У тому числі два універсали, що стосуються терміну і місця проведення сейму 1626 р. (№ 51, 52)

елекційних (№ 16, 34), конфедераційних (тобто сеймиків часів безкоролів'я; № 1, 3, 5, 6, 7) і надзвичайних (№ 19, 43) сеймиків та ухвали шляхетських судових з'їздів (№ 17, 24).

Постанови холмського сеймику, як і ляуди інших сеймиків Корони, зазвичай писані за певною формою, яка, зрештою, не була обов'язковою. Більшість їх складається з трьох частин: вступної, у якій ідеться про мету скликання сеймику; основної, де викладено прийняті сеймикуючою шляхтою ухвали, та заключної, у якій міститься зобов'язання учасників дотримуватися прийнятих ухвал, сказано про оформлення постанови як публічного акта (підписання, притиснення печаток, облятування в актові книги та інше), зазначено місце і час написання постанови та подано підписи маршалка та інших учасників зібрання.

Постанови торкаються різних питань. Переважно з них ідеться про податкові справи, причому тільки їх стосуються постанови таких сеймиків: післясеймових[*] 11 січня 1627 р.[9], 15 вересня 1628 р., 18 грудня 1629 р.[10], 25 червня 1640 р.[11] і 6 травня 1642 р., елекційних 7 серпня 1600 р. і 9 липня 1612 р., надзвичайного 14 лютого 1622 р., депутатського 14 вересня 1643 р. і шляхетського з'їзду 19 вересня 1600 р.

Поряд з податковими справами інших питань торкаються ляуди таких сеймиків: передсеймового 27 березня 1607 р. (стосується скликання післясеймового сеймику), післясеймових 20 серпня 1607 р. (відправлення посольства до короля у зв'язку із завершенням рокошу), 5 квітня 1619 р.[12] (утримання повітового жовніра) і 27 березня 1629 р.[13] (продаж солі з руських жуп холмським шляхтичам[14]) та шляхетського з'їзду 22 травня 1606 р., учасники якого, вислухавши реляцію послів на сейм, відмовились обговорювати податкові питання на післясеймовому сеймику (3 червня), скасували його і ухвалили замість цього їхати на люблінський з'їзд (4 червня).

Зовсім не стосуються податків постанови чотирьох сеймиків: передсеймового 25 серпня 1639 р. (тут ідеться про надання грошової суми холмській капітулі на відбудову фарного костелу в Холмі), надзвичайного 26 березня 1604 р. (реґулювання роботи земського суду) та післясеймових 8 серпня 1607 р.[15] і 11 грудня 1629 р. (дві останні постанови є актами лімітації (відкладення) сеймиків — відповідно на 20 серпня і 31 грудня).

---

[*] Післясеймові сеймики скликалися власне для затвердження ухвалених сеймом податків, визначення способів їх збору та обрання поборці.

[9] Ухвалив скликання сеймику надзвичайний (торунський) сейм 1626 р. (Volumina legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae ab anno 1347 ad annum 1780 / Ed. J. Ohryzko.— Petersburg, 1859.— T. 3.— S. 258.)

[10] Призначений надзвичайним сеймом 1629 р. (Там само.— S. 317.)

[11] Призначений сеймом 1640 р. (Там само.— S. 466.)

[12] Призначений сеймом 1619 р. (Там само.— S. 172.)

[13] Призначений звичайним сеймом 1629 р. (Там само.— S. 308.)

[14] Разом з постановою сеймику в гродські книги було внесено писаний у цій справі (на прохання послів Холмської землі на сейм) лист (від 24 лютого 1629 р. з Варшави) коронного великого підскарбія Гермолая Ліґензи до свого сестринця Гермолая Тиравського, самбірського підстарости і адміністратора руських жуп (APL. CChelm. Inscr., ks. 21, s. 524—524v.).

[15] Призначений сеймом 1609 р. (Volumina legum...— T. 2.— S. 461.)

З конфедераційних сеймиків два відбулися під час безкоролів'я після смерти короля Сиґізмунда II Авґуста[16]*, три (в тому числі переделекційний сеймик 26 жовтня 1575 р.) — під час безкоролів'я після від'їзду з Речі Посполитої короля Генрика Валезія (Валуа). Тематика постанов цих сеймиків була характерною для безкоролів'я: елекція короля (№ 1, 6, 7), від'їзд короля (№ 6), оборона країни (№ 6), генеральний з'їзд (№ 1, 6), безпека Холмської землі (№ 1, 7), каптурові суди (№ 1, 3, 5, 6), податки (№ 7), робота земського суду (№ 3, 7), обрання холмського земського підсудка (№ 5, 6), виконання урядниками ухвал сеймику (№ 5).*

Серед інших сеймикових актів особливе значення мають інструкції послам на сейми, [redacted] яких викладені погляди сеймикуючої шляхти на проблеми політичного та соціально-економічного життя Речі Посполитої. Як і сеймикові постанови, інструкції складаються [redacted] трьох частин: вступної, у якій міститься інформація про скликання, місце і час проведення передсеймового сеймику, названо послів та висловлено привітання і подяка королеві, основної, у якій викладені шляхетські постулати та приватні прохання (так звані petita**), і заключної, де говориться про оформлення документа та подано підпис маршалка. З інструкцій холмського сеймику одна (на сейм 1611 р.) походить з періоду правління Сиґізмунда III, шість (на сейми 1639, 1640, 1641, 1642, 1643 і 1645 рр.) припадають на час правління Владислава IV.*

Тематика інструкцій холмського сеймику, як, зрештою, узагалі передсеймових сеймиків Речі Посполитої, дуже різноманітна. Подаємо її у порядку переліку питань [redacted] інструкціях. Інструкція від 22 серпня 1611 р.: похід під Смоленськ; завершення [redacted]московських справ"; сплата податків; порядок прийняття ухвал сеймом; стосунки між шляхтою і духовенством (так звана compositio inter status); Пруссъкий лен; платня кварцяному війську; „вдячність" київському воєводі; замішання у Кракові та Вільні; комісії для коронних канцелярій; неправовий збір водного мита зі шляхти; трибунальські, сеймові і задвірні декрети; опікунство; баніції; пограбування шляхти Самбірського і Дрогобицького повітів; скасування данини на Саннік (Sawic?); здирства з боку осіб, що їдуть на засідання коронного трибуналу (провіант з маєтків); шлюб Александра Конєцпольського; преценденція (суперечка про порядок старшинства на сеймиках та [redacted] інших публічних місцях) між урядниками Холмської землі (земським суддею, підчашим і войським); справи сандомирського воєводи Єжи Мнішека. Інструкція від 25 серпня 1639 р.: виплата заборгованости війську; козацька комісія і забезпечення Кодацької фортеці; „субсидія" на військову експедицію проти турецьких і татарських нападів; гіберни (зимові постої) кварцяного війська [redacted] Україні; королівські справи; морське мито; монетний двір; комісії для розмежування з сусідніми державами; вибранці; земельні надання смоленським і інфлянтським жовнірам та компенсація серпійським обивателям; екзекуція (виконання) баніцій і інфамій; постулат маркграфа Сиґізмунда Бранденбурзького стосовно

[16] Постанова сеймику 17 липня 1572 р. опублікована: Noailles E. Henri de Valois et la Pologne en 1572.— Paris, 1867.— T. III.— S. 157—159. Її аналіз див.: Gruszecki S. Inicjatywa polityczna szlachty chełmskiej w czasie bezkrólewia w 1572 roku // Rocznik Lubelski.— Lublin, 1971.— T. XIII: 1970 rok.— S. 51—58.

* Petita вміщені у всіх відомих нам інструкціях холмського сеймику послам [redacted] сейм.

Пруссього лена; борг князям де Крой на Битові і Лемборку; індигенат Вільгельма; звільнення королевича Казимира з ув'язнення у Франції; виконання конституції попереднього сейму про економії; збільшення поголовного з євреїв; compositio inter status; розгляд справ у трибуналі; призначення комісії для розмежування Холмської землі і Берестейського воєводства; призначення комісії для розмежування королівських і шляхетських маєтків у Холмській землі; ревізія та переписування холмських і красноставських земських книг; судочинство в сеймі; апробація конституцією скасування Кавалерії; присяга Ґданська у вірності; виїзд короля за кордон; реасумація (відновлення) статуту de iustitiationibus; морський флот; „смоленська" артилерія; штрафування неосілих у землі урядників. Інструкція від 27 березня 1640 р.: образа шляхти в королівській леґації (інструкції на передсеймові сеймики); підтвердження артикулів на попередній сейм; можлива війна з турками; заборгована платня війську; гроші на армію; посполите рушення; участь міщан, купців і євреїв у підготовці до війни; вибранці; морське мито; результат комісії для переговорів з Ґданськом; гроші від пруссього герцога; титули; трибунальські і сеймові декрети; надання Курляндського лена; порядок прибуття послів на сейм; звільнення королевича Казимира; забезпечення прикордонних фортець, зокрема Кам'янця (скасування тамтешнього ярмарку); помешкання у „судових" містах, зокрема в Любліні; роздача помешкань сеймовим послам; розрахунок коронного великого підскарбія; робота комісії do woyny під час сейму; прохання королевича Кароля Фердинанда; інвентаризація і передача до коронного архіву паперів покійного примаса; пакти з сусідніми державами; ексцес у віленському костелі св. Михала. Інструкція від 9 липня 1641 р.: виплата заборгованости війську; коеквація (зрівняння між окремими воєводствами і землями) в податках; морське мито; поголовне з євреїв; звітність підскарбіїв на сеймі; виконання конституції equestri ordine affectatu; гіберни кварцяного війська; заборгованість реєстровим козакам; порядок роботи сейму (конклюзія); погана монета; комісія для розмежування з Угорщиною і Трансільванією; комісії для розмежування королівських і шляхетських маєтків; ординація Битова і Лемборка; борг князям де Крой; королівський стіл; кварта з Великого князівства Литовського; постулат королевича Казимира; надання плоцького єпископства королевичеві Каролю Фердинанду; комісія для розмежування з Москвою; допоміжні („суплементові") війська; виплата упоминків татарам; „служебні" люди „українних" королівських міст; вибранці; почти державців королівщин; литовські татари і вибранці; захист Познанського і Серадзького воєводств від нападів „закордонних" військ; інфлянтські еміґранти; трибунальські, сеймові і задвірні декрети; робота коронного трибуналу; інфамії і банції; шлюзи і греблі на ріках Вепрі і Бузі; compositio inter status; повинності Пруссього лена; торгівля збіжжям у Ґданську; затримка сплати податків до скарбу „нездатними" поборцями; гіберни військ; індигенат голландського (?) шляхтича Вільгельма. Інструкція від 7 січня 1642 р.[17]*: виплата заборгованости війську, податки; збільшення війська, його офіцерський склад, розміщення на українських землях та гіберни; коеквація*

[17] Згідно з постановою сейму 1641 р., надзвичайний сейм був призначений на 11 лютого 1642 р., передсеймові сеймики — на 7 січня (Volumina legum...— T. 4.— S. 9).

в податках, податкові заборгованості, кварта, покарання боржників; „вдячність“ (gratitudinem) королеві (покриття королівських боргів); збір заборгованостей до скарбу; подвійне поголовне з євреїв; податки у Холмській землі; оформлення сеймових конституцій. Інструкція від 2 січня 1643 р.: протидія небезпеці з боку „поган“ (посполите рушення, виплата татарам упоминків); протидія небезпеці з боку Москви (гарнізони, озброєння, розмежування, комісія); посольство до Швеції у зв'язку [illegible] будівництвом нових фортець над Двіною; платня війську; гіберни „україннних“ військ; вибранці; іноземна монета; „коректура прав“; комісія для Холмської землі; грошова підтримка королеві; збір податків у Холмській землі; індигенати; борг князям де Крой; senatusconsultus; виконання пактів конвентів; ваканси; час проведення сеймів; сеймові конклюзії; ревізія скарбу; використання кварти на платню війську; розпорядження коронним великим підскарбієм велицькими жупами і економіями; арешти [illegible] Ґданську шляхетських капітанів і сплавщиків; надання королевичеві плоцького єпископства; роздача королівщин; інвентаризація староств; розпорядження коронним великим підскарбієм податками, належними до скарбу; коронний трибунал (присяга депутатів, маршалок); неправочинні дії холмського владики; прецеденція між послами Холмської і Галицької земель, Руського і Київського воєводств; pax inter disidentes; апробація постанови холмського сеймику елекції поборці (6 травня?) у справі податків[18]; роздача „бенефіцій і гідностей“ незаслуженим і неосілим особам (конституція 1613 р.[19]); ревізія та переписування холмських і красноставських земських та підкоморських книг; шлюзи на Вепрі і Бузі; лібертація шляхетських помешкань у Любліні від проживання депутатів коронного трибуналу. Інструкція від 7 січня 1645 р.: робота сейму (прибуття послів, пролонгація нарад, конклюзія, сенаторська рада, скликання надзвичайного сейму); рецеси (відкладені справи) попереднього сейму; скарбові справи (кварта, складне винне, львівська комісія, заборгованості); реляційний сеймик; платня війську; виплата упоминків татарам; робота московської комісії; забезпечення гарнізонів прикордонних фортець, зокрема Динебурґа; комісія для реставрації краківського замку; комісія для реставрації смоленського замку; комісія для переговорів зі Швецією стосовно „вічного“ миру; „вдячність“ королеві; посаг Анни Катажини, княжни нейбурзької; ревізія комутації (обміну) шахти під Величкою і дідичного ґрунту краківського воєводи Станіслава Любомирського; борг князям де Крой; прийняття варшавською гродською канцелярією протестацій сеймових послів; декрети; гіберни „українних“ військ; монета; комісії щодо кордонів; розмежування шляхетських і королівських маєтків; королівські економії; роздача „бенефіцій і диґнітарств“; оформлення сеймових конституцій; депутати для судового розгляду реміс (відісланих на сейм для остаточного вирішення справ) і написання тексту конституцій після завершення сейму; забезпечення шляхти сіллю; compositio inter status; коронний трибунал; ревізія і переписування холмських земських книг; берестейський шлюз; комісія для розмежування коронних і литовських маєтків; надвірні суди; стації військ у „публічних“ містах (місцях проведення сеймиків і судів);

---

[18] Постанова була апробована сеймом (Volumina legum...— T. 4.— S. 32).

[19] Там само.— T. 3.— S. 94.

„московська“ артилерія, кварта на артилерію; скасування купецьких донатив („варшавська такса“, „ґданська сігілляція“); морське мито; „коректура права“; „украïнні“ староства (люстрація, вибранці, служебні люди); духовні особи „плебейського“ походження; поголовне з євреїв; сеймикові інструкції на сейм; „грецька релігія“; оборона Смоленська; коронний архів; ревізія коронного скарбу; роздача королівщин; залишки з податкових сум у холмських поборців; холмські підкоморські книги; справа Кроковського (перехід кордону Речі Посполитої); судочинство під час гродських „старостинських“ рочків; королівські леґації на передсеймові сеймики; пресвітерство плоцького єпископа-королевича; цілісність судових староств; ревізія гусинського шлюзу.

Крім постанов і інструкцій, холмський сеймик видавав й інші документи. Це квити депутатських сеймиків 1643 і 1645 рр., видані поборцям землі, які звітувалися перед зібранням у справі збору податків і використання зібраних сум; рекоґніція (заява) зібраної на депутатському сеймику 1593 р. шляхти у справі обрання диспенсатора (розпорядника) податку (ним став холмський хорунжий Миколай Чижовський) і затвердження обраного на варшавському сеймі 1593 р. поборцею Анджея Серебрицького[20]; акт елекції (electio subiudicis) холмського підсудка, поданий до гродських книг учасниками сеймику та підписаний маршалком, холмським старостою Миколаєм Угровецьким і холмським підкоморієм Павлом Ожеховським; атестація депутатського сеймику 1623 р. у справі виборів депутата. Подекуди за дорученням і від імені учасників зібрання документи видавав сеймиковий маршалок. До них належать такі акти: рекоґніція маршалка депутатського сеймику 1632 р. Вацлава Замойського у справі позики[21], взятої ним за дорученням сеймику; атестація маршалка депутатськго сеймику 1642 р. Самуеля Бжезіцького у тій же справі; атестація маршалка передсеймового сеймику 1643 р. Станіслава Ставського у справі винагороди (300 злотих) холмському гродському писареві Гієронімові Смєтанці (за виконання функцій депутата Холмської землі „до коректури права“ у Варшаві[22]); реляція (зі-

[redacted] Volumina legum...— T. 2.— S. 354.

[21] Учасники депутатського сеймику відрядили Францішека Гожковського до руського воєводи для визначення позицій послів Холмської землі на елекційному сеймі (dla stanowiska posłom ziemie chełmskiey na electią). За дозволом учасників сеймику маршалок позичив у холмського підкоморія Яна Скашевського для Ф. Гожковського 200 злотих, які під закладом такої ж суми зобов'язався повернути (de suo) Я. Скашевському (або його спадкоємцям) точно на свято св. Іоанна Хрестителя (blisko przyszły), видавши відповідну рекоґніцію. Учасники зібрання дали словесну асекурацію (обіцянку) повернути маршалкові гроші ex publico. З невідомих причин борг не було повернуто Я. Скашевському ані В. Замойським, ані сеймиком. Спадкоємиця Я. Скашевського (помер 12 квітня 1634 р.), його донька Єва, дружина володимирського підкоморія Сапєги, переказала заборговану суму в дар „холмським прелатам і канонікам“ [redacted] ремонт (na reparatią) холмського костелу. Депутатський сеймик 1642 р. дозволив цей дар і призначив відібрати вказану суму в тогочасного поборці Г. Смєтанки, про що маршалком сеймику була видана атестація. Холмський кафедральний декан Кшиштоф Бомковський 20 вересня того [redacted] року в Холмі отримав від Г. Смєтанки з решти тогорічних поборів 200 злотих і видав відповідний квит (APL. CChelm. Rel., ks. 64, s. 281—282v.).

[redacted] Згідно з постановою сейму 1641 р., депутація мала діяти у Варшаві від 1 жовтня 1642 р. (Volumina legum...— T. 4.— S. 9.) Очевидно, Г. Смєтанка був обраний депутатом на сеймику 15 вересня 1642 р.

знання) маршалка депутатського сеймику 1644 р. Францішека Бондзинського у справі перебігу виборів депутата.

Королівські універсали можна поділити на три групи. Першу складають універсали, якими скликали передсеймові сеймики[*]*. Усі вони написані за стандартною схемою і містять інформацію про політичну ситуацію у країні, причини скликання сейму*[**]*, час і місце проведення сейму, передсеймового сеймику*[***]*, генерального („корчинського") сеймику провінції*[****]*, а також побажання короля щодо успішного проведення сеймику, обрання досвідчених послів та забезпечення їх відповідною інструкцією. З невідомих причин до книг не були внесені королівські універсали про скликання сеймів 1595, 1605, 1623, 1631, 1639, 1641, 1643 і 1645 рр.*

Сім королівських універсалів стосуються скликання та проведення післясеймових сеймиків. Зміст їх також побудований за стандартною формою і містить такі елементи: опис сейму, політичної ситуації у країні, вказівка на необхідність підтвердження та виконання прийнятих сеймом постанов, зокрема щодо сплати податків і обрання поборці[*****]*, посилання на ухвали сейму про проведення післясеймових сеймиків*[******]*. Універсал від 3 квітня 1642 р. (№ 85) є повторним, оскільки сеймик, призначений надзвичайним сеймом 1642 р. на 27 березня, завершився безрезультатно (можливо, узагалі не зібрався). П'ять універсалів адресовані шляхті Холмської землі, два (№ 13, 53) є загальними універсалами до всіх обивателів (шляхти) Речі Посполитої.*

Три королівські універсали стосуються проведення інших сеймиків: двома з них (№ 42, 55) скликано надзвичайні (екстраординарні) сеймики у зв'язку із загрозою безпеці Речі Посполитої, один (№ 33) повідомляє про відправлення королівського посла з відповідною інструкцією у справі схвалення податку (без згоди сейму) на майбутній сеймик елекції холмського земського писаря (відбувся 9 липня 1612 р.).

З дев'яти універсалів руських воєвод п'ять (№ 44, 70, 71, 87, 90) скликають сеймики елекцій холмських земських урядників (у тому числі один повторний), чотири (№ 2, 4, 25, 50) — генеральний сеймик Руського воєводства[23]*. Внесення чотирьох останніх до холмських гродських книг свідчить про те, що частина холмської шляхти брала участь у генеральних сеймиках воєводства (варто зауважити, що один з цих універсалів, від 22 жовтня 1572 р., адресований власне холмській шляхті).*

---

[*] До цієї ж групи відносимо два універсали з 1626 р., за якими початок і місце проведення тогорічного надзвичайного сейму, скликаного спершу на 13 жовтня до Варшави, через вторгнення шведських військ до Королівської Пруссії та поширення епідемії було перенесено на 10 листопада до Торуня (№ 51, 52).

[**] Сім універсалів (№ 37, 48, 49, 58, 66, 74, 83) стосуються надзвичайних (двотижневих) сеймів, решта — звичайних (шеститижневих).

[***] Усі універсали, крім № 74, який є загальним універсалом для усієї шляхти Речі Посполитої, адресовані обивателям Холмської землі.

[****] Універсали № 48, 49, 78 не містять згадок про скликання генерального сеймику.

[*****] За універсалом від 4 вересня 1631 р. елекція поборці мала відбутися „na przyszłym sejmiku" (очевидно, йшлося про депутатський сеймик, який того року мав відбутися 15 вересня).

[******] В універсалі від 29 березня 1600 р. згадується про скликання генеральних провінційних сеймиків з участю послів, обраних місцевими сеймиками.

[23] Універсали № 2, 25, 50 опубліковані (AGZ.— 1909.— T. XX.— S. 7—8 (№ 4), 115 (№ 74), 232 (№ 152).

Чотири універсали холмських каштелянів стосуються скликання сеймиків елекції земських урядників, що належало до обов'язків руського воєводи, але „dla odległości mieysca i czasu" або через зволікання з його боку за нього це здійснював холмський каштелян як найвищий урядник землі, про що зазначав у своєму універсалі. Універсал від 3 липня 1600 р. переносив сеймик елекції земського судді на інший день — через відсутність частини шляхти. Універсал каштеляна Яна Замойського від 2 липня 1605 р. був поданий до гродських книг у складі універсалу холмського старости Миколая Угровецького, виданого 4 липня у Холмському замку.*

Окрему групу становлять документи, які пов'язані з діяльністю поборців Холмської землі і опосередковано свідчать про виконання рішень холмського сеймику щодо сплати податків. Це шість квитів коронних великих підскарбіїв, виданих у зв'язку з отриманням від поборців грошей, два квити львівської комісії, яка займалася видачею платні коронному війську, а також акт присяги (iuramentum) поборці Холмської землі та його помічника (succolectora); перший був призначений варшавським сеймом 1593 р.[24] і затверджений депутатським сеймиком 13 вересня того ж року. Перед львівською комісією звітувалися і розраховувалися поборці землі Адам Рудницький (обраний, очевидно, на депутатському сеймику 10 вересня 1612 р.) за надходження податків, ухвалених на сеймику елекції земського писаря 9 липня 1612 р., та Гієронім Сметанка за надходження податків, призначених сеймом 1642 р.[25] і затверджених на післясеймовому сеймику 6 травня того ж року. Від великих коронних підскарбіїв квити за внесені з податків грошові суми отримали: від Гермолая Лігензи Северин Реговський (за податки, ухвалені сеймом 1627 р.; призначений поборцею на тому ж сеймі[26]), Анджей Сосновський (за шість поборів, ухвалених на торунському сеймі 1626 р.[27] і затверджених на післясеймовому сеймику 11 січня 1627 р., та за 12 поборів, ухвалених на сеймі 1628 р.[28] і затверджених на післясеймовому сеймику 15 вересня того ж року); від Миколая Даниловича Г. Сметанка (за видану львівській комісії суму, яка відповідала двом подимним, призначену сеймом 1642 р. і затверджену на післясеймовому сеймику 6 травня) та Анджей Хоїнський і А. Сосновський (за чотири подимних, призначених сеймом 1643 р.[29] і підтверджених реляційним (4—5 травня) і депутатським (14 вересня) сеймиками).

Інших документів несеймикового походження, які висвітлюють деякі аспекти устрою та діяльности холмського сеймику, в гродських книгах відклалося небагато. До них належать протестація і репротестація двох груп холмських зем'ян, що стосуються виборів депутата на депутатському сеймику 11 вересня 1623 р., та квит новопризначеного холмського підкоморія Миколая Даниловича для Францішека і Людвіка Бон-

* Два універсали (№ 20, 73) були видані каштелянами за згодою „братії" (шляхти).

24 Volumina legum...— T. 2.— S. 354.

25 Там само.— T. 4.— S. 24.

26 Там само.— T. 3.— S. 275.

27 Там само.— S. 258.

28 Там само.— S. 288.

29 Там само.— T. 4.— S. 32. На сеймі поборцею в Холмській землі було призначено тільки А. Сосновського.

дзинських (синів покійного холмського підкоморія Яна Бондзинського) за отримані від них через (przez recę) Г. Сметанку (колишнього граничного коморника) три книги acta juridica podkomorskie, згідно з виданою від імені усіх обивателів Холмської землі, що зібралися на передсеймовий сеймик 2 січня 1643 р., атестацією депутованих (ad negotium hocce) красноставського старости Кшиштофа Стоїнського і холмського підчашія Каспера Клочовського.

У додатку подаємо хронологічний перелік документів до історії сеймику Холмської землі 1572—1647 рр., що відклалися у холмських гродських книгах. Крім назви документа, вказуємо дату (якщо документ датовано за іншими джерелами, дата подається у квадратних дужках) і місце складення, у дужках — місце його зберігання, тип книги, її номер, сторінки, а також коли і ким він був доставлений до гродської канцелярії для облятування в актову книгу.

Олексій ВИННИЧЕНКО

ДОДАТОК

Матеріали до історії сеймику Холмської землі 1572—1647 рр., що відклалися у холмських гродських книгах

1. Постанова конфедераційного сеймику 17 липня 1572 р. Красностав (Decr., ks. 4, s. 77—78v.; облятована 17 липня 1572 р.).

2. Універсал руського воєводи Єжи Язловецького до шляхти Холмського „повіту“ про скликання сеймику Руського воєводства 13 грудня у Вишні. 22 жовтня 1572 р. Бариш (Decr., ks. 4, s. 91v.—92v.; облятований 24 листопада 1572 р.).

3. Постанова конфедераційного сеймику. [27 липня] 1573 р. Холм (Decr., ks. 4, s. 157v.—158v.; облятована 27 липня 1573 р.).

4. Універсал руського воєводи Єжи Язловецького про скликання сеймику Руського воєводства 1 грудня у Вишні. 21 жовтня 1574 р. Львів (Decr., ks. 4, s. 327—328; облятований 9 листопада 1574 р.).

5. Постанова конфедераційного сеймику. [2 січня 1575 р.] Холм (Decr., ks. 4, s. 358—360; облятована 2 січня 1575 р.).

6. Постанова конфедераційного сеймику. 7 квітня 1575 р. Холм (Decr., ks. 4, s. 428—430v.; облятована 7 квітня 1575 р.).

7. Постанова конфедераційного сеймику. 26 жовтня 1575 р. Холм (Decr., ks. 4, s. 472—474v.; облятована 26 жовтня 1575 р.).

8. Королівський універсал про скликання передсеймового сеймику 4 серпня у Холмі (сейм призначено на [illegible] вересня, генеральний сеймик — на 17 серпня у Корчині). 18 травня 1592 р. Краків (Inscr., ks. 10, s. 614—615; облятував [21 травня?] 1592 р. Войцех Коссобудзький, королівський дворянин).

9. Королівський універсал про скликання передсеймового сеймику 24 березня у Холмі (сейм призначено на 4 травня, генеральний сеймик —

на 6 квітня у Корчині). 3 лютого 1593 р. Варшава (Inscr., ks. 10, s. 1039—1041; облятував 22 лютого 1593 р. „урожоний“ Станіслав Мишка, королівський дворянин).

10. Рекоґніція шляхти Холмської землі, зібраної на депутатському сеймику. 13 вересня 1593 р. (Inscr., ks. 10, s. 1459—1460).

11. Акт присяги поборці Холмської землі Анджея Серебрицького і заступника поборці Анджея Жулінського. 20 вересня 1593 р. (Inscr., ks. 10, s. 1471—1472).

12. Королівський універсал про скликання передсеймового сеймику 10 січня 1600 р. у Холмі (сейм призначено на 9 лютого, генеральний сеймик на — 26 січня у Корчині). 20 листопада 1599 р. Нєполоміце [Нєполомі-ри?] (Inscr., ks. 12, s. 495—495v.; облятував 11 грудня 1599 р. „урожоний“ Альберт [Єруцький?], королівський дворянин).

13. Королівський універсал про скликання післясеймових сеймиків 15 травня (генеральні сеймики призначено на 29 травня). 29 березня 1600 р. Варшава (Inscr., ks. 12, s. 587—587v.; облятований 25 квітня 1600 р.).

14. Універсал холмського каштеляна Марціна Угровецького про скликання сеймику елекції холмського земського судді 3 липня у Холмі. 7 червня 1600 р. Холм (Inscr., ks. 12, s. 609; облятований [13?] червня 1600 р.).

15. Універсал холмського каштеляна Марціна Угровецького про перенесення сеймику елекції холмського земського судді на 7 серпня. 3 липня 1600 р. Холм (Inscr., ks. 12, s. 630—630v.; облятував 4 липня 1600 р. „шляхетний“ Станіслав Во[ц]ковський).

16. Постанова сеймику елекції холмського земського судді. 7 серпня 1600 р. Холм (Inscr., ks. 12, s. 666—667; облятував 8 серпня 1600 р. „шляхетний“ Анджей Серебрицький, холмський земський писар).

17. Ухвала з'їзду шляхти Холмської землі на судовій сесії. 19 вересня 1600 р. Красностав (Inscr., ks. 12, s. 696—696v.; облятував 9 жовтня 1600 р. „шляхетний“ Гієронім Ясенський екстракт з красноставських гродських книг, до яких ухвалу було внесено 19 вересня 1600 р. холмським підкоморієм Павлом Ожеховським).

18. Королівський універсал про скликання передсеймового сеймику на 29 грудня у Холмі (сейм призначено на 30 січня 1601 р. у Варшаві, генеральний сеймик — на 26 січня у Корчині). 26 жовтня 1600 р. Корчин (Inscr., ks. 12, s. 713; облятований 23 листопада 1600 р.).

19. Постанова надзвичайного сеймику. 26 березня 1604 р. Холм (Inscr., ks. 14, s. 395—395v.; облятували 11 грудня 1604 р. Фридерик Подгородинський і Якуб Сеницький).

20. Універсал холмського каштеляна Яна Замойського про скликання сеймику елекції холмського земського підсудка 20 липня у Холмі. 2 липня 1605 р. Замостя (Inscr., ks. 14, s. 614; облятований 4 липня 1605 р. у складі універсалу холмського старости Миколая Угровецького).

21. Акт елекції холмського земського підсудка. 20 липня 1605 р. Холм (Inscr., ks. 14, s. 619).

22. Королівський універсал про скликання передсеймового сеймику 13 лютого 1606 р. у Холмі (сейм призначено на 7 березня у Варшаві, генеральний сеймик — на 23 лютого у Корчині). 19 грудня 1605 р. Краків (Inscr., ks. 15, s. 5; облятований 5 січня 1606 р.).

23. Королівський універсал про скликання післясеймового сеймику 3 червня у Холмі. 28 квітня 1606 р. Варшава (Inscr., ks. 15, s. 104v.—106v.; облятований 10 травня 1606 р.).

24. Ухвала з'їзду шляхти Холмської землі на судовій сесії. 22 травня 1606 р. Красностав (Inscr., ks. 15, s. 113v.—115v.; облятували [29 травня?] 1606 р. Гієронім Ясенський, граничний коморник, та інші; екстракт з красноставських гродських книг, до яких ухвалу було внесено 24 травня 1606 р. групою шляхтичів).

25. Універсал руського воєводи Станіслава Гольського про скликання збройного з'їзду 30 липня під Вишнею. 5 липня 1606 р. Львів (Inscr., ks. 15, s. 201v.—202v.; облятував 19 липня 1606 р. „шляхетний" Адам [Сенеліський?]).

26. Королівський універсал про скликання передсеймового сеймику 27 березня у Холмі (сейм призначено на 7 травня, генеральний сеймик — на 9 квітня у Корчині). 7 лютого 1607 р. Краків (Inscr., ks. 15, s. 351—351v.; облятований 5 березня 1607 р.).

27. Постанова передсеймового сеймику. 27 березня 1607 р. Холм (Inscr., ks. 15, s. 391v.—392; облятували 28 березня 1607 р. „урожоні" Юзеф Сеницький і Станіслав Городинський).

28. Постанова післясеймового сеймику. 8 серпня 1607 р. Холм (Inscr., ks. 15, s. 464v.—465; облятували [illegible] серпня 1607 р. „урожоні" Станіслав Городиський і Александр Стано).

29. Постанова післясеймового сеймику. 20 серпня 1607 р. Холм (Inscr., ks. 15, s. 471—472v.; облятували 20 серпня 1607 р. „урожоні" Єжи Блендовський і Альберт Романовський).

30. Королівський універсал про скликання передсеймового сеймику 6 грудня у Холмі (сейм призначено на 15 січня 1609 р., генеральний сеймик — на 18 грудня у Корчині). 27 вересня 1608 р. Краків (Inscr., ks. 15, s. 821v.—822; облятував 1 листопада 1608 р. „шляхетний" Пйотр Скварський).

31. Королівський універсал про скликання передсеймового сеймику 22 серпня у Холмі (сейм призначено на 26 вересня, генеральний сеймик — на 3 вересня у Корчині). 12 червня 1611 р. Обоз під Смоленськом (Inscr., ks. 16, s. 184—184v.; облятував 1 липня 1611 р. „урожоний" Пйотр Зданович).

32. Інструкція передсеймового сеймику послам на сейм. 22 серпня 1611 р. Холм (Inscr., ks. 16, s. 239—243v.; облятував 5 вересня 1611 р. „шляхетний" Ян Терновський [холмський земський коморник?]).

33. Королівський універсал про відправлення посла на сеймик елекції холмського земського писаря для затвердження на ньому податків. 2 травня 1612 р. Варшава (Inscr., ks. 16, s. 588; облятував 18 червня 1612 р. „шляхетний" [Станіслав?] Рудницький).

34. Постанова сеймику елекції холмського земського писаря. 9 липня 1612 р. Холм (Inscr., ks. 16, s. 610v.—611; облятував 11 липня 1612 р. „урожоний" Павел Вежбицький, холмський земський суддя, маршалок сеймику).

35. Королівський універсал про скликання передсеймового сеймику 28 січня 1613 р. у Холмі (сейм призначено на 19 лютого, генеральний сеймик — на 9 лютого у Корчині). 23 листопада 1612 р. [Ровські поля?] (Inscr., ks. 17, s. 11—11v.; облятував 7 січня 1613 р. „урожоний" Броніслав Рудницький).

36. Квит львівської комісії поборцеві Холмської землі, холмському підстарості Адамові Рудницькому. 26 липня 1613 р. Львів (Inscr., ks. 17, s. 311—311v.; облятований 23 січня 1614 р.).

37. Королівський універсал про скликання передсеймового сеймику 13 листопада у Холмі (сейм призначено на 3 грудня у Варшаві, генераль-

ний сеймик — на 23 листопада у Корчині). 20 жовтня 1613 р. Варшава (Inscr., ks. 17, s. 231v.—233; облятований 29 жовтня 1613 р.).

38. Королівський універсал про скликання передсеймового сеймику 31 січня 1615 р. у Холмі (сейм призначено на 12 лютого у Варшаві, генеральний сеймик — на 27 січня у Корчині). 17 листопада 1614 р. Варшава (Inscr., ks. 17, s. 564v.—565; облятував 7 грудня 1614 р. „шляхетний“ Ян Мімевський, слуга „урожоного“ Луки Ізайковського, королівського дворянина).

39. Королівський універсал про скликання передсеймового сеймику 2 січня 1618 р. у Холмі (сейм призначено на 13 лютого у Варшаві, генеральний сеймик — [illegible] 23 січня у Корчині). 26 жовтня 1617 р. Варшава (Inscr., ks. 18, s. 9—10; облятував 18 листопада 1617 р. „шляхетний“ Ян Гораздовський, слуга „урожоного“ Луки Ізайковського, королівського дворянина).

40. Королівський універсал про скликання передсеймового сеймику 12 грудня у Холмі (сейм призначено на 22 січня 1619 р. у Варшаві, генеральний сеймик — на 2 січня у Корчині). 25 жовтня 1618 р. Варшава (Inscr., ks. 18, s. 393—393v.; облятував 3 листопада 1618 р. „урожоний“ Кшиштоф Сверський, королівський дворянин).

41. Постанова післясеймового сеймику. 5 квітня 1619 р. Холм (Inscr., ks. 18, s. 532v.—533v.; облятував 5 квітня 1619 р. „урожоний“ Ян Бондзинський, волинський мечник, маршалок сеймику).

42. Королівський універсал про скликання надзвичайного сеймику 13 лютого у Холмі. 20 січня 1622 р. Варшава (Inscr., ks. 19, s. 52—53; облятував 3 лютого 1622 р. „шляхетний“ Мацей Високульський).

43. Постанова надзвичайного сеймику. 14 лютого 1622 р. Холм (Inscr., ks. 19, s. 78—79; облятував 14 лютого 1622 р. „урожоний“ Фридрих Сапєга, маршалок сеймику).

44. Універсал руського воєводи Яна Даниловича про скликання сеймику елекції холмського земського підсудка 7 червня у Холмі. 13 травня 1622 р. Варшава (Inscr., ks. 19, s. 266v.—267; облятував [30 травня?] 1622 р. „шляхетний“ Ян Пясецький).

45. Протестація групи холмських зем'ян проти обраного на сеймику депутата до коронного трибуналу. 11 вересня 1623 р. (Inscr., ks. 19, s. 940—940v.).

46. Атестація депутатського сеймику. 11 вересня 1623 р. Холм (Inscr., ks. 19, s. 941; облятував 11 вересня 1623 р. Адам Ганський, маршалок сеймику).

47. Репротестація групи холмських зем'ян у справі обрання на сеймику депутата до коронного трибуналу. 11 вересня 1623 р. (Inscr., ks. 19, s. 941—941v.).

48. Королівський універсал про скликання передсеймового сеймику 9 січня 1624 р. у Холмі (сейм призначено на 6 лютого у Варшаві). 15 листопада 1623 р. Варшава (Inscr., ks. 19, s. 1008v.—1009v.; облятував [29 листопада?] 1623 р. „шляхетний“ Ян Томіславський).

49. Королівський універсал про скликання передсеймового сеймику 15 вересня у Холмі (сейм призначено на 13 жовтня у Варшаві). 30 липня 1626 р. Варшава (Inscr., ks. 20, s. 286—286v.; облятував [22 серпня?] 1626 р. Стефан Свідерський).

50. Універсал руського воєводи Яна Даниловича про скликання шляхетського з'їзду Руського воєводства 3 вересня над р. Раків під Вишнею.

21 серпня 1626 р. Жовква (Inscr., ks. 20, s. 289v.—290; облятував 28 серпня 1626 р. „шляхетний“ Миколай Богушевський).

51. Королівський універсал про відкладення початку роботи сейму з 13 жовтня на 10 листопада у Варшаві. 12 вересня 1626 р. Варшава (Inscr., ks. 20, s. 316v.—317v.; облятував 26 вересня 1626 р. „шляхетний“ Павел Роїський [Рвіський?]).

52. Королівський універсал про відкладення початку роботи сейму на 10 листопада у Торуні. 18 жовтня 1626 р. Обоз під Вардзімежем (Inscr., ks. 20, s. 338v.—339; облятував 2 листопада 1626 р. „шляхетний“ Павел Глембіцький, королівський дворянин).

53. Королівський універсал про скликання післясеймових сеймиків на 11 січня 1627 р. 11 грудня 1626 р. Варшава (Inscr., ks. 20, s. 374v.—375; облятував 29 грудня 1626 р. „урожоний“ Миколай Моравський).

54. Постанова післясеймового сеймику. 11 січня 1627 р. Холм (Inscr., ks. 20, s. 394v.—395v.; облятував 15 січня 1627 р. „урожоний“ Ян Скашевський, холмський підкоморій, маршалок сеймику).

55. Королівський універсал про скликання надзвичайного сеймику [redacted] травня у Холмі. [redacted] квітня 1627 р. Варшава (Inscr., ks. 20, s. 576v.—577; облятував 15 квітня 1627 р. „шляхетний“ Сімон Роговський).

56. Квит коронного великого підскарбія Гермолая Лігензи поборцеві Холмської землі Анджею Сосновському. 30 червня 1627 р. Варшава (Inscr., ks. 20, s. 827v.—828v.; облятований 1 вересня 1627 р.).

57. Королівський універсал про скликання передсеймового сеймику 31 серпня у Холмі (сейм призначено на 12 жовтня у Варшаві, генеральний сеймик — на 22 вересня у Корчині). 12 липня 1627 р. Варшава (Inscr., ks. 20, s. 803v.—804; облятував [redacted] серпня 1627 р. „шляхетний“ Альберт Гняздовський).

58. Королівський універсал про скликання передсеймового сеймику 5 червня у Холмі (сейм призначено на 27 червня у Варшаві, генеральний сеймик — [redacted] 19 червня у Корчині). 20 березня 1628 р. Варшава (Inscr., ks. 21, s. 124—124v.; облятував 7 квітня 1628 р. „шляхетний“ Альберт Гняздовський).

59. Квит коронного великого підскарбія Гермолая Лігензи поборцеві Холмської землі, холмському підстарості Северинові Реговському. 14 червня 1628 р. Варшава (Inscr., ks. 21, s. 266v.; облятований 16 серпня 1628 р.).

60. Квит коронного великого підскарбія Гермолая Лігензи поборцеві Холмської землі, холмському підстарості Северинові Реговському. [redacted] липня 1628 р. Варшава (Inscr., ks. 21, s. 285—286; облятований 28 серпня 1628 р.).

61. Постанова післясеймового сеймику. 15 вересня 1628 р. Холм (Inscr., ks. 21, s. 327v.—328; облятував 18 вересня 1628 р. „урожоний“ Себастіан Вілгоцький).

62. Королівський універсал про скликання передсеймового сеймику 12 грудня у Холмі (сейм призначено на 9 січня у Варшаві). 20 жовтня 1628 р. Варшава (Inscr., ks. 21, s. 381—381v.; облятував 13 листопада 1628 р. „шляхетний“ Станіслав Рудницький).

63. Квит коронного великого підскарбія Гермолая Лігензи поборцеві Холмської землі Анджею Сосновському. 30 січня 1629 р. Варшава (Inscr., ks. 21, s. 616v.—617v.; облятований 9 травня 1629 р.).

64. Королівський універсал про скликання післясеймового сеймику 27 березня у Холмі. 2 березня 1629 р. Варшава (Inscr., ks. 21, s. 499—499v.; облятував [redacted] березня 1629 р. „шляхетний" Ян Новицький).

65. Постанова післясеймового сеймику. 27 березня 1629 р. Холм (Inscr., ks. 21, s. 523v.—524; облятована 27 березня 1629 р.).

66. Королівський універсал про скликання передсеймового сеймику 23 жовтня у Холмі (сейм призначено на 13 листопада у Варшаві, генеральний сеймик — на 6 листопада у Корчині). 24 вересня 1629 р. Варшава (Inscr., ks. 21, s. 843v.—844; облятував 11 жовтня 1629 р. „шляхетний" Ян Новицький).

67. Королівський універсал про скликання післясеймового сеймику 18 грудня у Холмі. 1 грудня 1629 р. Варшава (Inscr., ks. 21, s. 895v.—896; облятував 14 грудня 1629 р. „шляхетний" Ян Новицький).

68. Постанова післясеймового сеймику. 11 грудня 1629 р. Холм (Inscr., ks. 21, s. 890v.—891; облятував 11 грудня 1629 р. „урожоний" Ян Оссовський, холмський підстароста).

69. Постанова післясеймового сеймику. 18 грудня 1629 р. Холм (Inscr., ks. 21, s. 899v.—900; облятував 18 грудня 1629 р. „шляхетний" Альберт Гняздовський).

70. Універсал руського воєводи Станіслава Любомирського про скликання сеймику елекції холмського земського судді 2 травня у Холмі. 12 квітня 1631 р. Сандомир (Inscr., ks. 22, s. 386v.—387; облятував 17 квітня 1631 р. „шляхетний" Станіслав Неслуховський, слуга „урожоного" Яна Неслуховського [холмського підкоморія?]).

71. Універсал руського воєводи Станіслава Любомирського про скликання повторного сеймику елекції холмського земського судді 21 червня у Холмі. 1 червня 1631 р. Вісніч (Inscr., ks. 22, s. 450—450v.; облятував 11 червня 1631 р. „шляхетний" Миколай Бурдашевський, слуга „урожоного" Яна Скашевського, холмського підкоморія).

72. Королівський універсал про призначення елекції поборці ухвалених сеймом податків на майбутньому сеймику. 4 вересня 1631 р. Варшава (Inscr., ks. 22, s. 556—556v.; облятував 9 вересня 1631 р. „шляхетний" Мацей Радливський, слуга підстарости).

73. Універсал холмського каштеляна Самуеля Конецпольського про скликання сеймику елекції холмського земського підсудка 6 жовтня у Холмі. 16 вересня 1631 р. Холм (Inscr., ks. 22, s. 559—559v.; облятував 16 вересня 1631 р. „урожоний" Ян Бомковський).

74. Королівський універсал про скликання передсеймових сеймиків 19 лютого (сейм призначено на 11 березня у Варшаві, генеральні сеймики — на 1 березня). 2 січня 1632 р. Варшава (Inscr., ks. 22, s. 632v.—633; облятував 14 січня 1632 р. „шляхетний" Мацей Трусколесний, слуга „урожоного" Казімежа Мечковського, королівського дворянина).

75. Рекогніція маршалка депутатського сеймику. 13 вересня 1632 р. Холм (Rel., ks. 64, s. 281—281v.; облятував 20 січня 1643 р. „шляхетний" Даніель Кжевський за дорученням Гієроніма Сметанки).

76. Постанова передсеймового сеймику. 25 серпня 1639 р. Холм (Rel., ks. 61, s. 261—262; облятував 27 серпня 1639 р. Станіслав Ставський, холмський підстолій і підстароста, маршалок сеймику).

77. Інструкція передсеймового сеймику послам на сейм. 25 серпня 1639 р. Холм (Rel., ks. 61, s. 256v.—261; облятував 27 серпня 1639 р. Станіслав Ставський, холмський підстолій і підстароста, маршалок сеймику).

78. Королівський універсал про скликання передсеймового сеймику 27 березня у Холмі (сейм призначено [redacted] 19 квітня у Варшаві). 12 лютого 1640 р. Варшава (Rel., ks. 61, s. 428v.—429v.; облятував 4 березня 1640 р. „шляхетний" Себастіан Настацький, королівський дворянин).

79. Інструкція передсеймового сеймику послам на сейм. 27 березня 1640 р. Холм (Rel., ks. 61, s. 455v.—457v.; облятував 29 березня 1640 р. „урожоний" Миколай Сестжевітовський, холмський стольник, маршалок сеймику).

80. Постанова реляційного сеймику. 25 червня 1640 р. Холм (Rel., ks. 61, s. 538—539v.; облятував 26 червня 1640 р. Гієронім Сметанка, холмський гродський писар, маршалок сеймику).

81. Інструкція передсеймового сеймику послам на сейм. [redacted] липня 1641 р. Холм (Rel., ks. 61, s. 911v.—918; облятував 10 липня 1641 р. „урожоний" Миколай Мойський, галицький земський суддя, маршалок сеймику).

82. Постанова депутатського сеймику. [9] вересня 1641 р. Холм (фрагмент; Rel., ks. 61, s. 954v.; облятував 10 вересня 1641 р. Гієронім Сметанка, холмський гродський писар, маршалок сеймику).

83. Королівський універсал про скликання передсеймового сеймику 7 січня 1642 р. у Холмі (сейм призначено [redacted] 11 лютого у Варшаві, генеральний сеймик — на 28 січня у Корчині). 30 жовтня 1641 р. Варшава (Rel., ks. 61, s. 996—997; облятував 25 листопада 1641 р. „урожоний" Альберт Хилінський, королівський коморник).

84. Інструкція передсеймового сеймику послам на сейм. 7 січня 1642 р. Холм (Rel., ks. 64, s. 7—10; облятував 9 січня 1642 р. „урожоний" Анджей Сосновський, маршалок сеймику).

85. Королівський універсал про скликання повторного післясеймового сеймику [redacted] травня у Холмі. 3 квітня 1642 р. Варшава (Rel., ks. 64, s. 90v.—91v.; облятував [redacted] квітня 1642 р. „шляхетний" Пйотр Зглічинський).

86. Постанова реляційного сеймику. 6 травня 1642 р. Холм (Rel., ks. 64, s. 111—113; облятував 7 травня 1642 р. „урожоний" Ян Кживчицький, королівський дворянин, маршалок сеймику).

87. Універсал руського воєводи Якуба Собеського про скликання сеймику елекції холмського підкоморія 25 червня у Холмі. 17 травня 1642 р. Жовква (Rel., ks. 64, s. 131v.—132; облятував 21 травня 1642 р. „шляхетний" Леонард Раціборський).

88. Квит львівської комісії поборцеві Холмської землі, холмському гродському писареві Гієронімові Сметанці. 1 серпня 1642 р. Львів (Rel., ks. 64, s. 181v.—182v.; облятував 8 серпня 1642 р. „шляхетний" Симон Могилницький).

89. Атестація маршалка депутатського сеймику. 15 вересня 1642 р. Холм (Rel., ks. 64, s. 282; облятував 20 січня 1643 р. „шляхетний" Даніель Кжевський за дорученням Гієроніма Сметанки).

90. Універсал руського воєводи Якуба Собеського про скликання сеймику елекції холмського земського судді 19 січня 1643 р. у Холмі. 12 грудня 1642 р. Красностав (Rel., ks. 64, s. 251v.—252; облятував 14 грудня 1642 р. „шляхетний" Леонард Раціборський).

91. Інструкція передсеймового сеймику послам [redacted] сейм. 2 січня 1643 р. Холм (Rel., ks. 64, s. 269v.—275; облятував 3 січня 1643 р. Станіслав Ставський, холмський підстолій і підстароста, маршалок сеймику).

92. Атестація маршалка передсеймового сеймику. 2 січня 1643 р. Холм (Rel., ks. 64, s. 281v.; облятував 20 січня 1643 р. „шляхетний" Даніель Кжевський за дорученням Гієроніма Смєтанки).

93. Квит холмського підкоморія Миколая Даниловича синам померлого холмського підкоморія Яна Бондзинського за видані йому підкоморські книги. 2 січня 1643 р. Холм (Rel., ks. 64, s. 282v.—283; облятований 20 січня 1643 р.).

94. Квит коронного великого підскарбія Миколая Даниловича поборцеві Холмської землі Гієронімові Смєтанці. 18 серпня 1643 р. Львів (Rel., ks. 65, s. 126—127; облятував 20 листопада 1643 р. „шляхетний" Симон Могилницький).

95. Постанова депутатського сеймику. 14 вересня 1643 р. Холм (Rel., ks. 65, s. 24—25v.; облятував 15 вересня 1643 р. „урожоний" Самуель Мірж Бжезіцький, маршалок сеймику).

96. Квит депутатського сеймику поборцеві Гієронімові Смєтанці. 14 вересня 1643 р. Холм (Rel., ks. 65, s. 28—29; облятував 16 вересня 1643 р. „шляхетний" Стефан Стапковський).

97. Квит коронного великого підскарбія Миколая Даниловича поборцям Холмської землі холмському скарбникові Анджею Хоїнському і Анджею Сосновському. 15 червня 1644 р. Уханє (Rel., ks. 65, s. 331—331v.; облятований 28 червня 1644 р.).

98. Зізнання (реляція) маршалка депутатського сеймику. 12 вересня 1644 р. (Rel., ks. 65, s. 403v.—404v.).

99. Інструкція передсеймового сеймику послам на сейм. 7 січня 1645 р. Холм (Rel., ks. 65, s. 474v.—482; облятував 7 січня 1645 р. „урожоний" Францішек з Осєка Бондзинський, маршалок сеймику).

100. Квит депутатського сеймику поборцеві, холмському скарбникові Анджею Хоїнському. [11 вересня] 1645 р. Холм (Rel., ks. 65, s. 685v.—687; облятував 16 вересня 1643 р. „шляхетний" Лука Бжозка, слуга „урожоного" Яна Томаша Кживчицького, холмського старости, маршалка сеймику).

ПРОТОКОЛИ ГЕНЕРАЛЬНИХ ВІЗИТАЦІЙ ЦЕРКОВ КИЇВСЬКОЇ УНІАТСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ XVIII СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ НЕДАТОВАНОЇ ЄПИСКОПСЬКОЇ РЕВІЗІЇ ЩИРЕЦЬКОГО НАМІСНИЦТВА)

Від „історії намірів“ до „історії в дії“

Перед українською історичною наукою, поряд із безсумнівною потребою засвоєння доробку західної історіософії й передусім нових методів досліджень, стоїть не менш важливе завдання евристичних пошуків, фахового опрацювання, едиції та ■ підсумку впровадження у науковий обіг величезного корпусу писемних пам'яток, які з різних причин були обійдені увагою попередніх поколінь українських учених та все ще очікують на свого прискіпливого дослідника[1]*. І йдеться тут не лише про кількісне збагачення джерельної бази з історії України, але й про тематичне, видове та хронологічне розширення українського історичного дискурсу, що дасть змогу в багатьох випадках радикально змінити наші уявлення про давнє українське суспільство, його культуру, побут, економіку, а також розпочати вивчення проблем, які дотепер не порушувалися вітчизняною історіографією.*

На наш погляд, надзвичайно важливе значення має також зміщення акцентів ■ історичних працях від інституцій, окремих, хоч і видатних, представників тогочасної епохи до суспільства в широкому розумінні цього слова (тобто, іншими словами — перехід від історії, баченої згори,

---

[1] На важливості цього напряму історичних досліджень наголошує ■ одній зі своїх останніх публікацій Олег Купчинський, де він, між іншим, полемізує з критиками цієї концепції; див.: Купчинський О. Забуті та невідомі староукраїнські грамоти XIV — першої половини XV ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1997.— Т. CCXXXIII.— С. 333—334. Те, що нехтування традиційним інструментарієм наукових студій призводить до викривлення, ■ нерідко і до помилкових висновків, починають розуміти й західноєвропейські дослідники; деякі з них навіть порушують питання про повернення до „нової старої історії“: Carr E. H. The Historian and His Facts // Carr E. H. What is History.— London, 1990.— P. 7—30 (див. також білоруський переклад цієї статті: Кар Э. Г. Гісторык і яго факты // Беларускі гістарычны агляд.— Мінск, 1997.— Т. 4.— Сшытак 1—2 (6—7).— С. 72—92); Стоўн Л. Вяртанне наратыву: розвагі пра новую старую гісторыю // Беларускі гістарычны агляд.— Мінск, 1997.— Т. 4.— Сшытак 1—2 (6—7).— С. 93—120).

до історії, баченої знизу). Цей перехід обумовлює не тільки опрацювання таких малодосліджених тем в українській історіографії, як масова свідомість (ментальність) „простих людей", щоденний побут різних верств тогочасного українського суспільства, але й з'ясування місця у цьому суспільстві Церкви (православної, уніатської та католицької) — того середовища, навколо якого здебільшого формувалися світоглядні орієнтації українців, їхні культурні та національні ідентичності. У зв'язку з цим особливої ваги набувають студії над організаційною структурою Руської Церкви в Речі Посполитій, адже в той час саме вона була тією інституцією, у межах якої українці творили паралельні до польських державних установ національні самоврядні установи (митрополія — епархія — деканат), що значною мірою задовольняли їхні духовні та матеріальні потреби[2].

Українська історіографія сьогодні має унікальний шанс відійти від такого стереотипного погляду на ранньомодерну історію України, котрий ґрунтується на опрацюванні переважно законодавчих та інших реґламентуючих актів[3] *(що в кращому разі свідчили про інтелектуальний потенціал еліти та про наміри укладачів цих актів, але аж ніяк не про реальне життя людей епохи), які змушували дослідників переводити минуле фактично в площину історії де-юре, тоді як історичні студії потребують всеохопного вивчення епохи, тобто історії де-факто.*

У ранній Європі, в тому числі й в Україні, християнство значною мірою формувало культурне обличчя суспільства та впливало на його економічний розвиток, тому для розуміння сутности цього релігійного

---

[2] Про завдання української історіографії під сучасну пору та вимоги до релігієзнавчих досліджень див.: Дашкевич Я. 2000-річчя Ісуса Христа та українська історична наука // Історія релігій в Україні. Матеріали VIII міжнародного круглого столу (Львів, 11—13 травня 1998 року).— Львів, 1998.— С. 82—84; його ж. Унія українців та унія вірменів: порівняльні аспекти // Берестейська унія (1596—1996). Статті й матеріали.— Львів, 1996.— С. 74—86 (особливо С. 74—75). Цікаві міркування щодо розширення тематичного спектра студій над історією східного християнства в Речі Посполитій висловили й чимало польських учених, зокрема Авґуст-Станіслав Фенчак (Fenczak A. S. Kościół greckokatolicki w Polsce do roku 1772 jako dzieło swojej epoki (w poszukiwaniu szerszych perspektyw badawczych) // Polska—Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa.— Przemyśl, 1994.— T. 2.— S. 85—108) та Юзеф Пулцьв'яртек (Półćwiartek J. Rola Kościoła na pograniczu polsko-ruskim czasów nowożytnych (zarys problematyki badawczej, stan badań, postulaty) // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie.— Rzeszów, 1991.— № 3.— Historia 2.— S. 11—32). Думки європейських дослідників з приводу майбутнього історичної науки в контексті сучасної історіософії відображені в одній із недавніх статей Лоренса Стоуна (див.: Стоўн Л. Будучыня гісторыі // Беларускі гістарычны агляд.— Мінск, 1997.— Т. 4.— Сшытак 1—2 (6—7).— С. 121—141), де, між іншим, виділено заслуги західноєвропейських учених у вивченні „історії знизу" (Там само.— С. 140).

[3] Основні напрями розвитку традиційної української церковної історіографії до середини XX ст. обговорено в: Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Український історик.— 1969.— № 4.— С. 12—29; Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн.— К., 1994.— Кн. 1: Середина XV — кінець XVI століття.— С. 14—22. Історіографічний доробок з історії Церкви в Україні в тематичному та хронологічному вимірах викладено в ретельно складеному бібліографічному довіднику о. Ісидора Патрила; див.: Патрило І. Джерела і бібліографія історії української Церкви.— Рим, 1975—1995.— Т. 1—3; див. також: Ільницька Л. Антинародна діяльність уніатської церкви на Україні. Бібліографічний покажчик.— Львів, 1976.

вчення недостатньо вивчати лише канонічні та інші юридичні пам'ятки. Не менш важливого значення набуває дослідження практичного втілення цього християнського вчення, тобто його засвоєння усіма прошарками тогочасного суспільства, від селянина-підданого чи міщанина до короля або великого князя, які [redacted] сукупності й формували релігійну обрядовість — christianitas[4].

Якщо для дослідження історії України від початку її державности до кінця XV ст. включно дослідник справді не диспонує необхідним „набором" першоджерел, щоб повною мірою відобразити своє бачення її минулого де-факто, то від XVI ст. і далі він отримує можливість розглянути українську історію [redacted] широкому просторовому й часовому вимірах. Особливо спокусливим для науковця-медієвіста є XVIII ст., від якого дійшла до наших днів найбільша кількість писемних пам'яток. Беручи до уваги потребу глобалізації історії, тобто тотального (за термінологією французької школи „Анналів") розгляду життя суспільства, видається, що першовартісним історико-культурологічним джерелом з історії українських земель у складі Речі Посполитої тієї епохи є протоколи генеральних та деканських візитацій церков Київської уніатської митрополії, що хронологічно охоплюють кінець XVII і все XVIII ст., а територіально — історичну Волинь, Брацлавське, Київське та Подільське воєводства, всю Галичину [redacted] її австрійських межах, а також Берестейщину, Українське Полісся, Південне Підляшшя, Холмщину, Пряшівщину, Закарпаття та Північну Мараморощину. Таким чином, матеріали візитацій для XVIII ст. „покривають" більшу частину української етнічної території.

Незважаючи на очевидну вартість цього виду історичних джерел, протягом тривалого часу їхнє вивчення як [redacted] українській, так і в польській, російській та угорській історіографії проводилося епізодично й поверхово, через що практичне використання візитаційних матеріалів у наукових дослідженнях було неспівмірне з їхнім багатющим джерелознавчим потенціалом. Ситуація дещо поліпшилася [redacted] останні два де-

[4] В українській церковній історіографії на важливості цього напряму історичних досліджень першим акцентував увагу Борис Ґудзяк; спочатку в одній зі своїх аналітичних статей (Ґудзяк Б. Західна історіографія і Берестейська унія // Богословія.— Рим, 1990.— Т. 54.— С. 128—133; там само можна віднайти й основну західноєвропейську бібліографію до даної теми), а згодом у ґрунтовній монографії, присвяченій ґенезі Берестейської унії (Gudziak B. A. Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople and the Genesis of the Union of Brest.— Cambridge, Mass., 1998.— P. 351 (прим. 18). У Західній Європі основоположником соціології релігії — напряму, що поклав початок масштабному багаторічному вивченню життя локальної християнської спільноти та різноманітних виявів її побожности, був француз Ґабріель Ле Бра (див. збірку його наукових праць: Le Bras G. Études de sociologie religieuse.— Paris, 1955—1956.— Т. 1—2, й особливо статтю автора про акти візитацій церков і монастирів як джерелознавчий ключ до розв'язки поставлених ним складних історіософічних проблем: його ж. Enquéte sur les visites de paroisses.— P. 100—103). Про досягнення західноєвропейської історіографії у дослідженні католицьких і протестантських локальних спільнот за останні кілька десятиліть див.: Lazar S. Kierunki badań nad historią religii i Kościoła w aspekcie historycznej socjologii religii // Znak.— Kraków, 1968.— N 171.— S. 1139—1159.

сятиліття, коли в Україні й особливо у Польщі[5] *з'явилася низка публікацій, де використовувалися ті чи інші відомості з протоколів візитацій українських церков. Зокрема, чимало українських дослідників почали залучати візитаційні описи для з'ясування окремих аспектів* [illegible] *історії братського руху та парафіяльного шкільництва*[6]*, географії поширення рукописних книг і стародруків* [illegible] *Україні*[7]*, історії книгодрукування та книгописання*[8]*, розвитку релігійного мистецтва (зокрема малярства*[9]*, декоративної різьби*[10]*), історичної географії*[11]*, історичної*

[illegible] З польських дослідників протоколи візитацій українських церков Перемишльщини, Холмщини та Підляшшя в останнє десятиріччя, зокрема, активно використовують Ромуальд Біскупський (Biskupski R. Sztuka Kościoła prawosławnego i unickiego na terenie diecezji przemyskiej w XVII i pierwszej połowie XVIII wieku // Polska—Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa.— T. 2.— S. 351—370 (й особливо s. 361—362), Здзіслав Будзінський (див. його ґрунтовні праці: Budzyński Z. Dzieje opieki społecznej w Ziemi Przemyskiej i Sanockiej (XV—XVIII w.).— Przemyśl; Kraków, 1987; його ж. Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna.— Przemyśl; Rzeszów, 1993.— T. 1—2) та Броніслав Сенюк (Seniuk B. Architektura cerkiewna brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w świetle inwentarzy wizytacyjnych z lat 1725—1727 // Lubelszczyzna.— 1996.— № 2.— S. 23—51).

[illegible] Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVIII ст.— К., 1972.— С. 26—27, 41—43, 86—87, 96, 136; його ж. Джерела про суспільно-політичну і культурну діяльність братств України в XVI—XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання.— К., 1969.— Вип. 4.— С. 39, 42.

7 Фрис В. Я. О распространении русских старопечатных книг XVI—XVIII вв. [illegible] западноукраинских землях // Федоровские чтения.— Москва, 1980.— С. 104—108.

8 З останніх розвідок у цій ділянці заслуговують на увагу: Дольницька В. Я. До питання про книгописання [illegible] Рогатині та його околицях у XVI—XVII ст. // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.— Львів, 1998.— Вип. 6.— С. 7—8. Див. також виступ у дискусії [illegible] Четвертих „Берестейських читаннях" у Луцьку Ігоря Мицька, котрий наголосив [illegible] важливості залучення відомостей із візитацій про богослужбові книги для дослідження літургійного життя Церкви (Ґаладза П. Літургійне питання і розвиток богослужень напередодні Берестейської унії аж до кінця XVII століття // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви [illegible] XVII столітті (Матеріали Четвертих „Берестейських читань". Львів, Луцьк, Київ, 2—6 жовтня 1995 р.).— Львів, 1997.— С. 45).

9 Александрович В. Іконостас П'ятницької церкви у Львові // Львів: історичні нариси.— Львів, 1996.— С. 131 (використання матеріалів візитації львівських церков 1743 р.); його ж. Малярі та мережа малярських осередків Волині XVI століття // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації (Тези та матеріали III Всеукраїнської наукової конференції, м. Луцьк, 12—13 грудня 1996 року).— Луцьк, 1996. — С. [illegible] (прим. 19); його ж. Релігійна мистецька культура України XVII століття: нова релігійна ситуація, нове мистецтво // Берестейська унія і українська культура XVII століття. Матеріали Третіх „Берестейських читань".— Львів, Київ, Харків, 20—23 червня 1995 р.— Львів, 1996.— С. 144, 153 (дискусія) (в останніх двох працях — наголос [illegible] мистецтвознавчій цінності протоколів генеральної візитації Володимирської єпархії 1695—1696 рр.); Жолтовський П. М. Український живопис XVII—XVIII ст.— К., 1978.— С. 277—278.

10 Драган М. Українська декоративна різьба XVI—XVIII ст.— К., 1970.— С. 118, 162.

11 Крикун Н. Г. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII [illegible]. Границы воеводств [illegible] свете источников.— К., 1992.— С. 71 (використання протоколів генеральної візитації української частини Київської уніатської митрополії 1782—1784 рр.); його ж. Динаміка кількості поселень Брацлавського воєводства

демографії[12]*, економічного становища Церкви*[13] *й особливо [illegible] ділянці церковної архітектури*[14]*, а також з історії окремих населених пунктів*[15]*, церков, монастирів*[16]*, інституцій та цілих реґіонів*[17]*. Поряд з цим*

в XVII—XVIII ст. // Проблеми історичної географії України: Збірник наукових праць.— К., 1991.— С. 37—38; його ж. Динаміка чисельності поселень Подільського воєводства в XVI—XVIII ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія.— К., 1985.— Вип. 11.— С. 61.

[12] Серед українських учених піонерами у використанні протоколів візитацій для дослідження демографічної ситуації на Правобережній Україні у XVIII ст. є львівський дослідник Микола Крикун (Крикун Н. Г. Документальные источники [illegible] демографии Правобережной Украины XVIII века // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Межвузовский сборник научных трудов.— Днепропетровск, 1983.— С. 86) та київський науковець Арнольд Перковський (Перковський А. Л. Демографічне джерело для використання в нарисах з історії міст і сіл УРСР // Український історичний журнал.— 1965.— № 6.— С. 106—111; його ж. Народонаселение Украины [illegible] XVIII [illegible] / Автореф. дисс. ... канд. истор. наук.— К., 1968.— С. 4—7, 9).

[13] Див., зокрема: Крижанівський О. П. Джерела до соціально-економічної історії церкви на Правобережній Україні // Архіви України.— 1993.— № 1—3.— С. 75.

[14] Вуйцик В. Оборонна церква в Щирці // Вісник [Інституту] „Укрзахідпроектреставрація".— Львів, 1995.— Ч. 3.— С. 43—44, 46—47; Дубик Ю. Миколаївська церква у селі Збручанське // Літопис Борщівщини.— Борщів, 1995.— Вип. 7.— С. 51—63; Слободян В. Дерев'яне церковне будівництво Холмщини і Південного Підляшшя в греко-католицький період (За матеріалами архівних даних і збереженою іконографією) // Lubelszczyzna.— 1996.— N 2.— S. 52—68; його ж. Жовківщина. Історико-архітектурні описи церков.— Жовква; Львів; Балтимор, 1998.— С. 32, 44, 67, 78, 90, 95, 111, 115, 125, 128, 133, 167; його ж. Українські церкви Холмщини і Підляшшя // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження.— К., 1997.— С. 153—176; його ж. Церкви України. Перемиська єпархія.— Львів, 1998.

[15] Див., наприклад: Бойко М. Історія села Запитів.— Львів, 1997.— С. 15; Грабовецький В. Історія Коломиї з найдавніших часів до початку XX ст.— Коломия, 1996.— Ч. 1.— С. 10, 77, 79, 80, 145; його ж. Історія Печеніжина.— Коломия, 1993.— С. 61—62, 64; Лисий А. З історії уніатської церкви м. Бара // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень VI Міжнародного круглого столу (Львів, 3—8 травня 1995 року).— Львів, 1996.— С. 124—126; Ягніщак В. З історії греко-католицької церкви містечка Журавна // Дрогобицький краєзнавчий збірник.— Дрогобич, 1995.— Вип. 1.— С. 55—59. На окрему увагу заслуговує доробок львівського краєзнавця Василя Лаби, який інтенсивно використовує протоколи візитацій церков Львівської єпархії 40—60-х рр. XVIII ст. при написанні історичних нарисів про міста і [illegible] Городоцького, Жидачівського, Миколаївського, Перемишлянського та Пустомитівського районів сучасної Львівської области, що протягом 1984—1993 рр. публікувалися у місцевій періодиці, [illegible] останній час вийшли окремим друком (близько 60 бібліографічних позицій!).

[16] Про візитаційні матеріали до історії окремих василіянських монастирів й зокрема Почаївського див.: Бойцун Л. Духовний собор Почаївської Лаври (ф. 258, оп. 1—3, спр. 8213) // Студії [illegible] архівної справи та документознавства.— К., 1998.— Т. 3.— С. 116; її ж. Почаївський монастир [illegible] історії української культури (До питання джерельної бази та її вивчення) // Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу (Тези наукової конференції, м. Тернопіль, 29 квітня 1995 р.).— Тернопіль, 1995.— С. 1—6; Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII — кінець XX ст.).— Львів, 1998.— С. 42, 54; Ульяновський В. І. Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова.— К., 1992.— С. 136 (№ 118), 155 (№ 207), 169 (№ 273), 171 (№ 283), 174 (№ 292); Ульяноўскі В. І. „Уніятыка" у калекцыі біскупа Паўла Дабрахотава // Наш радавод. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі „Царква і культура народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусі XIII — пач. XX ст." (Гродна, 28 верасня — 1 кастрычніка 1992 г.).— Гродна, 1992.— Кн. 4 (Частка 3).— С. 198—202.

[17] Див., наприклад: Грабовецький В. Гуцульщина XIII—XIX століть. Історичний нарис.— Львів, 1982.— С. 138—139, 144—146; Коструба Т. Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року.— Нью-Йорк; Торонто, 1989.— С. 117, 119, 125—127, 130, 134;

з'явилися розвідки, [redacted] яких акцентувалося на джерелознавчій вартості окремих документів[18]*. З-поміж цих робіт заслуговує на увагу спеціально присвячена згаданій проблематиці стаття вінницького, а нині київського науковця Арсенія Зінченка*[19]*, котра, обмежуючись переважно характеристикою актів візитацій польських костелів та василіянських монастирів, усе ж дає певне уявлення про походження, функціональне призначення та джерельну вартість цього виду історичних джерел.*

Попри епізодичні спроби деяких дослідників залучити до своїх наукових студій протоколи генеральних візитацій уніатських церков на сьогодні українська історична наука, як це не парадоксально звучить для кінця XX ст.[20]*, усе ще продовжує „відкривати" для себе цю унікальну пам'ятку пастирсько-адміністративної діяльности вищої уніатської*

Сіреджук П. Першовитоки. Нариси історії заселення Заліщанщини від найдавніших часів до наших днів.— К., 1994; Скочиляс І. Українська церква на Борщівщині та інші сторінки національного відродження краю.— К., 1992.— С. 11—18, 27—37; Тимошенко Л. З історії Уніатської церкви на Київщині (XVI—XIX ст.).— К., 1997.— С. 35—37, 54.

[18] Варто згадати розвідки Ярослави Александрович-Павличко (Александрович-Павличко Я. До питання [redacted] рукописних пам'яток на терені Бойківщини // Сакральне мистецтво Бойківщини. Другі наукові читання пам'яті Михайла Драґана (Матеріали виступів. 19—20 листопада 1997 року, м. Дрогобич).— Дрогобич, 1997.— С. 12; Павличко Я. Візитації як джерело історії української культури // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень III круглого столу (Львів, 3—4 травня 1993 р.).— Київ; Львів, 1993.— С. 90—91; її ж. Рукописна візитація Старосамбірського деканату XVIII ст. // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень IV круглого столу (Львів, 9—10 травня 1994 року).— Київ; Львів, 1994.— С. 133—135), Світлани Зінченко (Зінченко С. Загальна характеристика церков Старосамбірського деканату [redacted] основі актів візитацій 1744 та 1766 років // Сакральне мистецтво Бойківщини. Наукові читання пам'яті Михайла Драґана. Доповіді та повідомлення, 25—26 червня 1996 року, м. Дрогобич.— Дрогобич, 1997.— С. 46—49), Петра Сіреджука (Сіреджу[redacted] П. Церковні переписи Галицької землі XVIII ст. // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень IV круглого столу (Львів, 9—10 травня 1994 року).— Київ; Львів, 1994.— С. 162—164), Василя Слободяна (Слободян В. Типологія бойківських церков (На матеріалах візитації Старосамбірського деканату 1766 р.) // Українське сакральне мистецтво: традиції, сучасність, перспективи (Питання іконографії) / Матеріали другої міжнародної наукової конференції (Львів, 21—22 квітня 1994 року).— Львів, 1995.— С. 88—91; та ж стаття з тією [redacted] назвою повторно опублікована у: Вісник інституту „Укрзахідпроектреставрація".— Львів, 1997.— Ч. 6.— С. 76—78).

[19] Зінченко А. Л. Акти візитацій монастирів і костьолів XVIII — першої половини XIX ст. як історичне джерело // Подільська старовина: Збірник наукових праць / Відп. ред. В. А. Косаківський.— Вінниця, 1993.— С. 205—213.

[20] У більшості країн Західної Європи вивчення візитаційної документації розпочалося ще на початку XIX ст. Протягом того століття та в першій половині наступного взято на облік та опрацьовано десятки тисяч протоколів описів католицьких і протестантських церков. Підсумком цієї копіткої роботи стало видання ґрунтовно опрацьованих з погляду археографії реперторіїв протоколів візитацій для єпархій на території Франції (Répertoire des Visites Pastorales de la France. Premiére Série: Anciens Diocèses (Jusqu'en 1790).— Reihe 1: Anciens diocèses (jusqu'en 1790).— Bd. 1: Agde-Bourges.— Paris, 1977; Bd. 2: Cahors-Lyon.— Paris, 1980; Bd. 3: Mâcon-Riez.— Paris, 1983; Reiche 2: Diocèses concordataires et post-concordataires (à partir de 1801).— Bd. 1: Agde-Lyon.— Paris, 1978; Bd. 2: Marseille-Viviers.— Paris, 1980; серія продовжується), для єпархій німецькомовного простору [сучасні Австрія, Люксембурґ, Німеччина, Швейцарія] (Zeeden E. W., Lang P. T., Reinhardt Ch., Schnabel-Schüle H. (Hrsgg.). Repertorium der Kirchenvisitationsakten aus dem 16. und 17. Jahrhundert in Archiven der Bundesrepublik Deutschland.— Stuttgart, 1982.— Bd. 1: Hessen (видання [redacted] завершене). Список архівів у тих країнах, де зберігаються протоколи візитацій німецьких церков і монастирів,

ієрархії. Зарадити справі, на наш погляд, може створення спеціальної програми дослідження (виявлення, археографічне опрацювання, каталогізація та часткова публікація) візитаційних описів церков у межах української етнічної території XVIII ст.[21]*, що дасть змогу врешті-решт увести основний їх масив у науковий обіг.*

Львівське владицтво, як ні одна інша з-поміж решти українських єпархій Київської уніатської митрополії XVIII ст., на сьогодні диспонує величезним масивом збережених [redacted] *архівах, рукописних збірках бібліотек і музеїв України та суміжних* [redacted] *нею країн протоколів генеральних і деканських візитацій. Ця візитаційна документація походить з 1726—1791 рр. і стосується усієї історичної Галичини, Південної Волині, а також Поділля та частково — Брацлавського й Київського воєводств. Значну частину візитаційних книг, що початково зберігалися* [redacted] *консисторських і єпископських архівах, протягом другої половини XIX—XX ст. було описано та передано на зберігання в державні установи*[22]*, що врятувало*

подано (за єпархіями) в: Die ungedruckten Visitationsquellen // Die Visitation im Dienst der kirchlichen Reform / Hrsg. E. W. Zeeden und H. Molitor.— Münster, 1977.— S. 92—126). Оголошено друком також перелік збережених протоколів канонічних візитацій і для католицьких єпархій Італії (для XIV—XVI ст. такий перелік подано в: Turchini A. Studium, Inventarisierung, Regestenbildung und Edition der Visitationsakten des 15. und 16. Jahrhunderts: Italienische Erfahrungen und offene Probleme // Kirche und Visitation. Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen Visitationswesens in Europa / Hrsg. von E. W. Zeeden und P. T. Lang.— Stuttgart, 1984.— S. 115—118), частково — для Польщі (Librowski S. Wizytacje diecezji włocławskiej.— Cz. 1: Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej.— T. 1: Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze.— Z. 1: Wstęp ogólny // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne.— Lublin, 1964.— T. 8.— S. 5—183; його ж. Wizytacje diecezji włocławskiej.— Cz. 1: Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej.— T. 1: Opracowania archiwalno-źródłoznawcze.— Z. 2: Wizytacje w latach 1123—1421 // Там само.— 1965.— T. 10.— S. 33—206; його ж. Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej // Там само.— 1974.— T. 29.— S. 5—156; 1975.— T. 30.— S. 5—131; T. 31.— S. 5—208; 1976.— T. 32.— S. 5—157; T. 33.— S. 71—223; 1977.— T. 34.— S. 5—150; 1978.— T. 37.— S. 54—174), а також для Англії (O'Day R. Geschichte der bischöflichen Kirchenvisitation in England, 1500—1689 // Kirche und Visitation...— S. 209—215; тут каталог (за єпархіями) складено для XVI—XVII ст.).

[21] Певні кроки в цьому напрямі вже зроблені польськими дослідниками, які, зокрема, подали загальні відомості про хронологію та місце зберігання візитаційної документації для Перемишльської, Холмсько-Белзької та частково Київської уніатських єпархій; див.: Kołbuk W. Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne.— Lublin, 1998.— S. 13, 18—21, 358—360; Kossowski A. Archiwalia lubelskie do dziejów unii kościelnej w Polsce // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne.— Lublin, 1962.— T. 4.— Z. 1—2.— S. 227—258; Krochmal A. Akta wyznaniowe w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu.— Przemyśl, 1993 (див. також недавню рецензію [redacted] це видання: Купчинський О. [Рец. на] Anna Krochmal. Akta wyznaniowe w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu / Red. Z. Konieczny.— Przemyśl, 1993.— 189 s. // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1997.— Т. CCXXXIII.— С. 531—537, де рецензент, між іншим, звертає увагу [redacted] візитаційну документацію Перемишльської уніатської єпархії XVIII—XIX ст. (С. 534).

[22] Про дві такі колекції у Львові та Кам'янці-Подільському див.: Скочиляс І. Документи архіву Кам'янецької уніатської консисторії XVIII ст. у фондах Кам'янець-Подільського музею-заповідника // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні (1995—1997 рр.).— Львів, 1999.— Вип. 2.— С. 333—342; його ж. Протоколи єпископських і деканських візитацій церков Київської уніатської митрополії XVIII ст. // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних. Матеріали науково-практичної конференції 20—21 вересня 1996 року.— Львів, 1998.— С. 442—491.

від їх цілковитого знищення. До такої категорії рукописних пам'яток належить і протокол візитації церков Щирецького намісництва, що зберігається у відділі рукописів та стародруків Національного музею у Львові*[23].

Датування та атрибуція візитаційних протоколів

На відміну від решти візитаційної документації Львівської єпархії, описи церков цього намісництва не мають свого датування. Визначення року появи рукопису утруднює та обставина, що в усьому тексті зазначена тільки одна дата — 4 березня 1732 р., коли було висвячено пароха с. Містків[24]. *Першим дослідником, який намагався хоч би приблизно визначити датування рукопису, була М. Бордун. Укладаючи покажчики осіб і місцевостей до протоколів візитацій Львівської єпархії XVIII ст., вона зробила припущення, що пам'ятка походить з 1780 р.*[25] *Не прояснив ситуації і працівник відділу рукописів музею Йосип Ґронський (1902—1984)*[26], *котрий у 1976 р. описував документ; він лише констатував, що документ „без дати"*[27]. *Зовсім недавно спробу визначити датування рукопису зробив львівський мистецтвознавець Володимир Вуйцик, який фактично й увів його в науковий обіг. Використовуючи окремі відомості з протоколу візитації Щирецького намісництва для дослідження архітектури щирецьких церков, він принагідно зазначив, що документ походить з 1734 р.*[28] *На жаль, автор не обґрунтував свого висновку про датування рукопису, що, зрештою, й не було метою його статті. Тож, чи справді щирецький фоліант був укладений 1734 р.? Щоб розв'язати проблему, з'ясуємо передусім обставини, за яких побачив світ цей документ, його типологію та спорідненість з іншою візитаційною документацією того часу. Звернемо також увагу на відомості про спорудження нових храмів і „новозбудовані" церкви, а також спробуємо визначити походження паперу, на який нанесено текст візитаційного протоколу.*

Згадки візитаторів про новофундовані церкви справді дають змогу виразніше окреслити його датування. Так, важливу інформацію подає нам опис церкви в селі Лівчицях, котра виявилася „ще не посвячена, бо

---

* Термін „намісництво" для означення адміністративно-територіального округу з'явився у Львівській єпархії досить давно; до середини 30-х рр. XVIII ст. він уживався паралельно з терміном „протопресвітерія", у тому числі і у протоколах генеральних візитацій 1726—1727 та 1730—1733 рр. Латинське означення „деканат" було запроваджене в діловодство Львівської єпархії спеціальною постановою однієї з генеральних конґреґацій вже після 1733 р., тому у даній статті вважаємо за доцільне дотримуватися тогочасної церковної термінології.

[23] Національний музей у Львові (далі — НМЛ), від. рукописів та стародруків, Ркл-31/V (попередній шифр — F 28/2), арк. 1—8.

[24] Там само.— Ркл-31, арк. 8.

[25] Індекс імен генераль[них] візитацій і метрик ординован[их]. XVIII ст. // Там само (справа без нумерації).

[26] Життєвий шлях і творчий доробок цього подвижника української науки та культури частково відображені в документах його особистого архіву, що зберігаються тепер у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), ф. 214: Йосип Гронський (Особисті архівні фонди відділу рукописів. Анотований покажчик (Друге виправлене і доповнене видання).— Львів, 1995.— 53—54).

[27] Див. робочу картотеку фонду „Рукописи латинські" у: НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-31.

[28] Вуйцик В. Оборонна церква...— С. 44, 48.

ще і не докінчена“[29]*. Як свідчать пізніші описи цієї святині, її будівництво розпочалася 1728 р., а посвячення відбулося аж 1737 р.*[30] *Подібні відомості знаходимо й в описі церкви села Поляни*[31]*, однак у цьому разі, як вдалося з'ясувати, будівництво храму завершилося 1736 р.*[32] *Також у протоколі візитації зазначається, що в селі Горбачах зводилася нова церква, котру єпископські комісари „вже застали вибудуваною по вікна“*[33]*. З опису тієї ж церкви 1764 р. відомо, що вона була збудована в 1734 р.*[34] *(Це свідчення візитаторів, як згодом з'ясувалося, виявилося одним з найвагоміших арґументів у нашому визначенні датування цієї візитації Щирецького намісництва.)*

Той варіант водяного знаку, що фіґурує на нашому документі, дуже подібний до філіграні, яка використовувалася для поштового паперу, час виготовлення котрого припадає на 1720 р.[35] *Таким чином, протокол візитації Щирецького намісництва не міг бути складений раніше від того року. Та щоб дати остаточну відповідь на питання про його датування, звернемося до інших близьких за хронологією протоколів візитаційних описів Львівської єпархії.*

Як відомо, першою генеральною візитацією єпархії, матеріали якої збереглися до наших днів, була ревізія 1726—1727 рр.[36]*, що охопила Поділля, Брацлавщину та частину Київщини*[37]*. За структурою та змістом наявні протоколи цієї візитації значною мірою наближаються до описів церков Щирецького намісництва, однак віднести їх до 1726—1727 рр. не можна, оскільки, як вже йшлося, єдина наведена з них дата — 1732 р. — чітко встановлює їхню нижню хронологічну межу, до того ж не маємо жодних документальних свідчень, що в ці роки візитувалася також і галицька частина єпархії.*

Наступна генеральна візитація Львівського владицтва відбулася в 1730—1733 рр. і, на відміну від попередньої ревізії, залишила по собі надзвичайно багату документацію. Охопивши цього разу всю єпархію, візитація 1730—1733 рр. була здійснена в декілька етапів, на кожному з яких перед єпископськими комісарами ставилися дещо відмінні завдання, що знайшло свій відбиток й у візитаційних протоколах[38]*. Якщо на почат-*

---

[29] НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-31, арк. 5 зв.

[30] Слободян В. Церкви України...— С. 240 (тут автор помилково вважає 1728 р. датою побудови храму); НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-24, с. 901.

[31] НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-31, арк. 7.

[32] Там само.— Ркл-17, арк. 100 зв.

[33] Там само.— Ркл-31, арк. 5.

[34] Там само.— Ркл-24, с. 804.

[35] Laucevičius E. Popierius Lietuvojo XV—XVIII a. Atlasas.— Vilnius, 1967.— P. 213 (№ 2789).

[36] Протоколи цієї візитації зберігаються тепер у НМЛ (Ркл-11, арк. 397—514). Принагідно зауважимо, що усі попередні дослідники, використовуючи ці матеріали, не виділяли їх як окрему генеральну візитацію, помилково об'єднуючи її з єпископською ревізією.

[37] Матеріали генеральної візитації Львівської єпархії 1726—1727 рр. для її галицьких деканатів, на жаль, не збереглися. Єдиною на сьогодні працею, спеціально присвяченою цій єпископській ревізії, є розвідка Івана Крип'якевича (див.: Крип'якевич І. Чигирин і Суботів у візитації 1726 р. // Записки НТШ.— Львів, 1931.— Т. CLI.— С. 191—194).

[38] Джерелознавчі особливості матеріалів генеральної візитації 1730—1733 рр. детальніше розглянуто в: Скочиляс І. Генеральна візитація Львівської єпархії 1726—

ках (найперше обстежували церкви на території Подільського (1730—1731) та Брацлавського (1731) воєводств) описи храмів були дуже схематичними й поверховими, то, починаючи [redacted] 1732 р., коло питань, що розглядалися під час двох наступних етапів єпископської ревізії, значно розширилося; описи деяких церков Галицького офіціалату обіймають до 10 сторінок тексту! Останній, п'ятий, етап візитації розпочався у перші місяці 1733 р. і тривав, вірогідно, до середини року, й саме він виявився найменш задокументованим (дотепер було відомо, що для цього етапу генеральної візитації зберігся тільки опис Войнилівського деканату, котрий датується 21 лютим — 4 березня 1733 р.[39]). Очевидно, на початку 1733 р. було обстежено решту існуючих на той час намісництв Львівського офіціалату (Бібрецький, Болехівський, Долинський, Жовківський, Куликівський, Львівський, Миколаївський, Стрілиський, Стратинський і Щирецький[40]). Ретельне зіставлення структури опису та змісту протоколу візитації Войнилівського намісництва та недатованого опису церков Щирецького показало: вони дуже подібні між собою й водночас суттєво різняться від візитаційних описів церков, складених під час чотирьох попередніх етапів генеральної візитації 1730—1733 рр. Територіальне розміщення цих та інших вже перелічених намісництв також дає підстави стверджувати, що всі вони були візитовані в один і той же період, а саме [redacted] першій половині 1733 р. З іншого боку, щирецькі протоколи не можна датувати пізнішим часом ще й з тих міркувань, що друга генеральна візитація Львівської єпархії, як відомо, була завершена саме в 1733 р., а наступна єпископська ревізія розпочалася тут аж через 6 років[41]. Немає також підстав трактувати описи церков Щирецького намісництва як протокол деканської візитації (тобто візитації, проведеної не за розпорядженням єпископа, а особисто місцевим деканом), позаяк практика документування самого чину деканської візитації утвердилася у Львівській єпархії тільки на початку 60-х рр. XVIII ст.[42]

Таким чином, досліджуваний нами документ можна цілком певно віднести до матеріалів другої генеральної візитації Львівської єпархії 1730—1733 рр.

1733 років: зміст та структура опису // Україна [redacted] минулому.— Київ; Львів, 1996.— Вип. 9.— С. 186—203. Тут єпископські ревізії єпархії 1726—1727 та 1730—1733 рр. також помилково об'єднані в одну генеральну візитацію.

[redacted] НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-11, арк. 1—10.

[40] Перелік намісництв наведено згідно з новим адміністративним поділом Львівської єпархії, затвердженим на генеральній конґреґації 1737 р. (НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-199, арк. 6—6 зв.).

[41] НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-17.

[42] Вперше питання про необхідність документування чину деканської візитації було порушено на Соборі духовенства єпархії в 1737 р., одна з ухвал якого вимагала, „aby każdy Protoprezbiter miał Xięgę białego papieru oprawną, w ktorey coroczną [тобто деканські.— *I. C.*] wizytę [...] będą powinni" (НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-199, арк. 7). Найдавнішим збереженим для Львівської єпархії протоколом деканської візитації є описи церков Чортківського деканату 1760 р. („Acta Visitationis Decanatus Czortcoviens[is] Anno Domini Millessimo Septingentesimo Sexagesimo Diebus February Mensis expedita") (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. [redacted] (Бібліотека Богословської академії у Львові), спр. 71, арк. 11—23).

Щирецьке намісництво та його візитації

Територія Щирецького намісництва сформувалася протягом XVII — першої половини XVIII ст. Очевидно, православний намісник осів у Щирці вже після того, як тут з'явився польський королівський староста. Така практика була [redacted] той час дуже поширеною на українських землях Речі Посполитої, коли адміністративна структура єпархій пристосовувалася до меж державних адміністративно-територіальних утворень або приватновласницьких маєткових комплексів[43]. Тож у XVI ст. Щирець мав дуже мало шансів стати центром однойменного намісництва, оскільки Щирецьке староство постало тут лише в наступному столітті[44]. Як відомо, перші достовірні відомості про організаційну структуру Православної церкви [redacted] Галичині з'являються тільки [redacted] другій половині XVII ст., тому саме з того часу можна говорити про мережу церков Щирецького намісництва.

Уперше про намісництво опосередковано згадується в документах за 1641 р.; того року під актом вибору нового львівського владики — Андрія Желіборського — у числі інших свій підпис поставив і о. Стефан, „намісник щирецький з духовенством і братствами"[45]. У склад новоутвореного намісництва початково ввійшло 48 православних парафій. Окрім самого Щирця та навколишніх сіл, до його складу було включено також Миколаїв (що мав тоді 4 церкви) та Розвадів з прилеглою територією[46]. Наприкінці століття Щирецьке намісництво поповнилося ще одним поселенням — Пустомитами[47], й воно стало одним з найбільших адміністративних утворень у тодішньому Львівському владицтві. З прийняттям Львівською єпархією в 1700 р. унії на території Щирецького намісництва з'явився жіночий монастир сестер василіянок у Миколаєві, й загальна кількість парафій, таким чином, зросла до 50[48]. Після адміністративної реформи, проведеної у 1721 р. львівським єпископом Атанасієм Шептицьким, низку парафій зі Щирецького намісництва було передано до новоствореного Миколаївського намісництва, й загальна кількість церков зменшилася до 37[49]. Протягом наступних кількох деся-

---

[redacted] Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce XVI—XVIII w. // Kościół w Polsce.— Kraków, 1969.— T. 2.— S. 810.

[44] У другій половині XVI ст. більшість поселень (за станом на 1564—1565 рр. — 9), що [redacted] XVII ст. утворили Щирецьке староство, належали до Львівського староства (див.: Жерела до історії України-Руси, видає Археографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка.— Львів, 1900.— Т. 3: Люстрації королівщин в землях Холмській, Белзькій і Львівській з 1564—5 рр.— С. 358).

[45] Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ.— Львовъ, 1874.— С. 90.

[46] НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-157, арк. 6—7.

[47] Catalogus sacerdotum saecularium Ucrainorum dioecesis Leopoliensis, qui cum suis ecclesiis, duce episcopo Šumlanskyj, ad Ecclesiam Catholicam accesserunt // Monumenta Ucrainae historica.— Romae, 1967.— Vol. IV (1671—1701).— P. 296—297.

[48] НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-144, арк. 4 зв.—5; Лабенскій Ф. Къ исторіи Львовской епархіи въ вторую пол. XVII в. // Вѣстникъ „Народного Дома".— Львов, 1907.— Ч. 2 [февраль].— С. 26.

[49] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 201 (Львівська митрополича греко-католицька консисторія), оп. 4-б, спр. 244, арк. 2.

тилітъ територія Щирецького намісництва залишалася незмінною, і лише на час генеральної візитації деканату в 1764 р. загальна кількість його парафій завдяки новофундованим храмам зросла до 41[50].

Про пастирські візитації Щирецького намісництва перед 1733 р. відомо дуже мало. Без сумніву, вони відбувалися, і то досить часто, як свідчить тогочасна церковна практика[51]. *Однак перші відомості про такі канонічні огляди маємо тільки з 1704 та 1705 рр., коли єпископські комісари після обстеження церков намісництва здійснювали у с. Бродках виїзні сесії духовного суду Львівської консисторії (у 1704 р. — в червні*[52]*, а наступного року — вже у березні*[53]*). Наступні, цього разу непрямі, свідчення про візитації намісництва походять з 1723 р.: саме цього року відбулося масове посвячення антимінсів для більшости церков Щиреччини*[54]*, очевидно, під час відвідин щирецьких храмів єпископськими комісарами чи самим львівським владикою*[55]. *Як уже згадувалося, перша генеральна візитація Львівської єпархії не залишила по собі протоколів описів галицьких церков. Тому питання про те, чи Щирецьке намісництво було візитоване у 1726 чи 1727 рр., залишається відкритим.*

Отже, на сьогодні першою генеральною візитацією Щирецького намісництва після Замойського синоду слід уважати візитацію 1733 р., що здійснювалася у межах єпископської ревізії Львівської єпархії 1730—1733 рр.

---

[50] НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-24, арк. 701—973. Польський дослідник Вітольд Колбук, котрий у нещодавно виданій монографії про організаційну структуру східних церков у Речі Посполитій, наводить перелік лише 31 церкви Щирецького намісництва, до того ж не всі з них насправді у 1772 р. належали до його складу (Kołbuk W. Kościoły wschodnie...— S. 191—192).

[51] Відомості про пастирські візитації у Львівській єпархії у другій половині XVII — першій чверті XVIII ст. збереглися у протоколах виїзних засідань духовного суду Львівської консисторії (НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-58/7—8; Ркл-175). Ці судові засідання здійснювалися на соборчиках місцевого духовенства після завершення канонічного огляду єпископськими комісарами певної церковної округи (найчастіше — намісництва). Така схема організації управління єпархіями була відома також на середньовічному Заході, однак, на відміну від латинського християнства, де цю схему остаточно скасував Тридентський собор 1545—1563 рр., у східних церквах вона збереглася, як свідчить церковна практика Руської Церкви, аж до XVIII ст. Про триступеневу (візитація — соборчик — суд) систему управління Львівською єпархією в перші два поунійні десятиліття детальніше див.: Скочиляс І. Акти духовних судів українських церковних установ XVII—XVIII ст. (За матеріалами виїзних засідань єпископсько-консисторського суду Львівської єпархії 1700—1725 років) // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 1999.— С. 425—438.

[52] НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-58/7, арк. 11—12, 51—53 зв.

[53] Там само.— Арк. 35.

[54] Там само.— Ркл-24, с. 701, 707, 714, 723, 729, 734, 739, 752, 759, 778, 791, 800, 805, 812, 828, 833, 842, 849, 857, 862, 870, 890, 895, 901, 908, 914, 920, 932, 940, 948, 953, 959, 963, 970.

[55] Практика надання посвячених єпископами антимінсів для престолів церков саме під час візитацій була тоді дуже поширеною у Львівській єпархії; єпископські комісари також контролювали й переказані парохами кошти за антимінси; див. принагідну згадку про візитацію церкви села Очеретна Кальницького намісництва на початку 20-х рр. XVIII ст.: „[...] Antymins [...] przez W[ielebnego] O[yca] Namiesnika Niemirowskiego położony, a J[iego] M[ości] X[iądza] Wereszczaka, teraz ziechawszy po rewizyi, pieniądze za Niego wzioł od gromady, y do tey Cerkwi podpisał go“ (НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-11, арк. 328).

Візитатори Щирецького намісництва та їхні повноваження

До того часу залишається нез'ясованим питання про персональний склад візитаційної комісії для Щирецького намісництва. До її складу, згідно з тогочасною церковною практикою, повинні були належати сам генеральний візитатор, його помічник (як правило, місіонер-проповідник) та писар, котрий, власне, й складав протокол візитації. Можливо, візитатором Щирецького намісництва був тодішній львівський офіціал[56]*, однак документального підтвердження цього немає. Зі значною часткою вірогідности можна лише стверджувати, що цей візитатор обстежував церкви інших намісництв Львівського офіціалату в 1733 р., на що вказує подібність їхніх описів.*

Встановлено, що ревізія 1730—1733 рр. здійснювалась як згідно зі схемою, ухваленою львівським єпископом, так і відповідно до візитаційної інструкції (Quaestiones in Visitationibus indagande)[57]*, затвердженої на Замойському синоді 1720 р. Як показує текстологічне зіставлення всіх груп візитаційних протоколів, під час четвертого та п'ятого етапів ревізії (нагадаймо, на останньому етапі було відвідано й церкви Щиреччини) візитатори взорувалися переважно на спеціальну партикулярну інструкцію („Commisio ad visitandum") Атанасія Шептицького*[58] *від 11 листопада 1732 р.*[59] *Ця інструкція мала характер пастирських настанов членам візитаційній комісії, до яких долучалася власне інструкція („Addittum ad Acta Visitationis"), що безпосередньо визначала обсяг повноважень єпископських комісарів. Її поява була спричинена потребою детальніше реґламентувати обов'язки візитаторів*[60].

Інструкція зобов'язувала комісарів звертати особливу увагу на економічний стан кліру, його життя та звичаї, для чого рекомендувалося ретельно обліковувати у протоколах усі фундуші, земельні наділи, ерек-

---

[56] Разом із генеральним візитатором до складу візитаційної комісії у Щирецькому намісництві належали й інші уповноважені особи, про що свідчить опис церкви села Горбачів, де візитатори говорять від свого імени у множині (НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-31/V, арк. 5).

[57] Інструкцію вперше надруковано у: Synodus provincialis ruthenorum Habita in Civitate Zamosciae Anno MDCCXX sanctissimo domino nostro Benedicto PP. XIII dicata.— Romae, 1724.— P. 128—142.

[58] Київському митрополитові Атанасію Шептицькому, який залишив вагомий слід в історії уніатської церкви та в українській культурі загалом, на жаль, досі не присвячено окремого монографічного дослідження ні в українській, ні в зарубіжній історіографії. Загальні відомості про його життя та душпастирську діяльність можна почерпнути в: о. Великий А. Г. З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану.— Рим, 1973.— Т. 6: XVIII ст.— С. 126, 171—175; Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII — кінець XX ст.).— Львів, 1998.— С. 118; о. Назарко І. Київські і галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590—1960).— Торонто, 1962.— С. 89—95; о. Рудович І. Єпископи Шептицькі // Богословський вістник.— Львів, 1901.— № 2.— Вип. 1.— С. 24—35; № 2.— Вип. 2.— С. 102—134; Jul. B. Szeptycki (Atanazy) // Encyklopedyja powszechna.— Warszawa, 1867.— T. 24.— S. 621—623.

[59] НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-83, с. 222—224.

[60] Зміст цієї першої у Львівській єпархії партикулярної візитаційної інструкції обговорено в одній зі статей автора (Скочиляс І. Програма реформ у Львівській єпархії в післязамойський період: візитаційні інструкції Атанасія Шептицького 1732 та 1739 років // Ковчег: Збірник статей з церковної історії.— Львів, 1999.— Ч. 2 (у друці). У тому ж збірнику інструкція публікуватиметься мовою оригіналу та в українському перекладі.

ційні грамоти тощо, надані церквам, братствам і шпиталям. Для зміцнення церковної дисципліни серед парафіяльного духовенства єпископським комісарам надавалися додаткові повноваження щодо покарання винних безпосередньо на місці. Інструкція вимагала також від візитаторів з'ясовувати, чи отримують пароxи від намісників рішення генеральних протопресвітерських конґреґацій. Вони повинні були не тільки констатувати наявність у церковній бібліотеці відповідної документації, а й докладно з'ясовувати, як саме здійснюється у парафії реформи згідно з рішеннями отців Замойського синоду.

А. Шептицький в інструкції намагався чітко реґламентувати обов'язки та поведінку візитаторів. Тому третину місця там займають єпископські застереження щодо можливих зловживань та нехтування комісарами своїми адміністративними та пастирськими обов'язками під час ревізії. Особливо митрополита турбували матеріальні наслідки візитації церкви для духовенства та вірних. А. Шептицький навіть вимагав, щоб його комісари не силували парохіян, братчиків і пресвітерів до участи в різних візитаційних чинностях, пов'язаних з матеріальними видатками. В інструкції також ішлося про те, щоб візитатори не обтяжували паству своїм побутом у парафії, обмежившись помірними добровільними пожертвами у вигляді харчів, та й то в багатших парафіях, „щоб було видно, що візитуючі єпископи лиш те, що стосується Христа, а не своїх вигод шукають“[61].

Інструкція передбачала відповідальність візитаторів за вірогідність зібраної ними інформації. Так, після завершення генеральної візитації її виконавці повинні були під присягою скласти єпископові зізнання про свою діяльність у час ревізії церков, чи „ніде не закралася корупція та чи все виконано та оглянуто згідно з [рішеннями] згаданого Замойського синоду та даної від нас [А. Шептицького.— І. С.] інструкції“[62].

Таким чином, львівський владика міг сподіватися від своїх комісарів сумлінного й компетентного виконання їхніх обов'язків під час візитації та отримання достовірної інформації про стан церков і парафій своєї розлогої єпархії. Та чи справджувалися ці сподівання уніатських ієрархів, пов'язані з впровадженням у церковну практику нової системи канонічних візитацій, покаже розгляд перебігу та наслідків генеральної візитації Щирецького намісництва у 1733 р.

Маршрут візитаційної комісії, джерела інформації та схема опису церков Щирецького намісництва

Візитація намісництва, як правило, розпочиналася від того храму, при якому перебував намісник. Тому першою святинею, до якої навідалися єпископські комісари, була церква Святої Трійці у Щирці. Після візитації обидвох щирецьких храмів маршрут візитаційної подорожі комісарів проліг у села намісництва, причому обстеження тамтешніх церков відбувалося за певною схемою (див. карту-схему), що наштовхує на думку про заздалегідь визначений маршрут, який складався на основі

[61] „[...] ut Episcopi Visitatores ea tantum, quae Christi sunt non propria quaerere videantur“ (Synodus provincialis ruthenorum...— P. 98; розд. „De Episcopis“).

[62] „Jako [...] żadną nigdzie nie uwiedli się korrupcyą, ale wszy[s]tko ad mentem rzeczonego Zamoyskiego Synodu, y daney Sobie od nas Instrukcyi, obserwowali y wypełnili“ (НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-83, с. 224).

або тодішніх реєстрів духовенства та церков Львівської єпархії[63]*, або якогось урядового перепису поселень, складеного для сплати, наприклад, подимного податку*[64].

Аналіз збережених протоколів візитації дає підстави стверджувати, що єпископська ревізія Щирецького намісництва в 1733 р. не охоплювала парафію в широкому розумінні цього слова, а лише церковні споруди (церкви, дзвіниці тощо), церковні інституції (братства) та духовних осіб. Тож з методологічного погляду правильно буде називати цю єпископську ревізію візитацією саме церков намісництва, а не парафій, як про це помилково стверджує більшість дослідників.

Концентрація уваги візитаторів передусім на церковних спорудах та предметах знайшла свій відбиток і у візитаційних протоколах, що складалися за такою схемою:

— назва поселення (окремим заголовком);
— церква (зовнішній опис);
— цвинтар;
— дзвіниця;
— школа (якщо така була);
— внутрішній інтер'єр храму (святилище, Деісус, ікони поза іконостасом, престіл тощо);
— предмети літургійного вжитку;
— священичі ризи та покривала;
— богослужбові книги;
— парох;
— матеріальне забезпечення церкви;
— кількість парафіян;
— церковне братство;
— стан метричної реєстрації людности.

Візитатори, зауважимо, не виокремлювали якихось питань, за винятком описів щирецьких церков, котрі виразно поділяються на три розділи: „Церква", „Срібні, олов'яні, латунні та мідні вироби", „Ризи, покривала тощо". Це пояснюється тим, що візитаційні протоколи під впливом рішень Замойського синоду тільки-но починали входити тоді в практику Львівської єпархії, тому усталених форм вони, природно, за такий короткий відрізок часу набути не могли. Така схема опису відображала тогочасний стан уніатської церкви в Україні та програму дій її ієрархії, котра за посередництвом пастирських візитацій мала на меті облік церковного майна в парафіях та матеріальне забезпечення духовенства. Це й пояснює дивну, на перший погляд, класифікацію церковного опорядження, коли сакральні речі часто виділялися в окрему групу за ознакою коштовности, а не за своїм літургійним призначенням. З іншого боку, брак у більшості храмів повного „набору" церковного опорядження не давав візитаторам змоги робити поширені описи, а також

---

[63] Такі реєстри справді в той час вже були у розпорядженні Львівської консисторії, у тому числі і по Щирецькому намісництву (див.: НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-144).

[64] Про те, що візитатори під час ревізії церков використовували державні переписи поселень, свідчить характерний запис про село Худиківці Скальського намісництва в 1731 р.: „Wieś Chudykowce, w taryfie Czermin" (НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-11, арк. 280).

позбавляла їх необхідности групувати описувані ними об'єкти, особи та предмети.

Щоб отримати достовірні дані про стан церков намісництва, візитатори послуговувалися різними джерелами інформації. Сумнівно, щоб єпископські комісари відшукували необхідні їм відомості в парафіяльних архівах: у той час чи не єдиними документами більшости сільських церковних архівів були метричні книги[65]*, які потребували прискіпливого перегляду, що в умовах обмеженого часом побуту візитаторів було практично неможливим. Тож основні дані про ту чи іншу церкву ревізори здобували шляхом візуального огляду споруди, а в оцінці морального стану кліру та його відповідности посаді опиралися на свідчення простих мирян, братчиків, а також коляторів парафій. Однак якщо про церковні споруди та сакральні речі справді можна було роздобути достовірні відомості й занести їх у візитаційний протокол, то свідчення окремих осіб про духовенство та й особисті враження про пароха генерального візитатора, природно, могли бути дуже особистісними й, отже, упередженими, — від захоплення до осуду. Тому цю обставину треба завжди враховувати у просопографічних студіях.*

Зміст візитаційних протоколів

Повнота і достовірність записів. *Після завершення канонічного огляду церкви за наказом візитатора писар вносив у протокол ту зібрану єпископським комісаром інформацію, яку вважав необхідною для представлення єпископові дійсного образу життя тої чи іншої парафії. Це, однак, зовсім не означає, що на аркуші візитаційного протоколу потрапляли усі відомості про церкву та парафіяльний клір, які вимагалися від єпископських комісарів партикулярною інструкцією 1732 р. та настановами Замойського синоду. Наприклад, низка конфліктних справ між духовенством та мирянами, випадки порушення норм тогочасного (передусім подружнього) церковного права, факти зловживання кліру й коляторів, котрі потребували додаткового судового розгляду й перебували в юрисдикції єпископа, відсилали для остаточного вироку до духовного суду Львівської консисторії, тому в протоколах фіксувалися доволі рідко. Іншою причиною відсутности у візитаційних протоколах початку 30-х рр. XVIII ст. дисциплінарних справ було те, що інститут канонічних візитацій у Львівській єпархії тоді ще не знав такого підсумкового акта візитації, як Реформаційний декрет (у Львівській єпархії вперше з'явився 1739 р.), котрий окремо реєстрував такі факти та був дуже ефективним інструментом впровадження церковних реформ в уніатській церкві.*

На те, що не всі зібрані єпископськими комісарами дані вносилися у візитаційну книгу, вказує й інструкція 1732 р. Так, відомості про зовнішній вигляд парохів[66]*, а також реєстри сплаченого духовенством основно-*

[65] Підтвердженням цього є їхні стереотипні назви — „Книги парафіяльні": „Księg Parochialnych czyli Metryk mało co ma [...]", „Księgi parochialne baptyzatorum et contrahentium zupełnie [...]" (НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-11, арк. 15, 23).

[66] „Inquirendum [...], ieżeli Uniwersały Nasze Kongregacyi przeszłoroczney wydane, każdego z W[ielebnych] P[arochów] podochodziły, y ieżeli według tych, w noszeniu y strzyżeniu włosów uniformitas, observatur, a ieżeli gdzie contrarium repererint, sami hoc idem exequentur, włosy deponendo" (НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-83, с. 224).

го церковного податку — „катедратика" — комісари повинні були фіксувати не в самих протоколах візитацій, а на окремих аркушах[67]. *Роздобуті візитаторами податкові квити від намісників, які засвідчували сплату священиками „катедратика" та фіксували величину заборгованости єпископові, також вносилися у спеціально підготовлений для цього реєстр*[68]. *Також треба брати до уваги й ту обставину, що з певних суб'єктивних міркувань візитатор міг просто не внести деяких відомостей у візитаційну книгу. Водночас необхідно пам'ятати, що протоколи візитацій Львівської єпархії призначалися для внутрішнього вжитку церкви й були покликані викривати кричущі зловживання у ній і змагати до направи релігійного життя українського люду Галичини й Поділля.*

Після цих вступних зауваг перейдемо до безпосереднього розгляду змісту протоколів генеральної візитації Щирецького намісництва 1733 р.

Назва поселення та його адміністративно-територіальна належність. *Першим пунктом візитаційного протоколу значиться назва населеного пункту. Причому в деяких випадках єпископи подавали оригінальні для українського звучання назви, котрі не фіґурують в офіційних державних документах і опираються на народну традицію. Такі українські варіанти назв поселень візитатори подають щодо Малогорожанки, Великої Горожани (а не Горожанки), Грімного тощо. Зіставлення відомостей візитаційних протоколів з іншими українськими церковними джерелами (наприклад, паралельне вживання на початку XVIII ст. двох різновидів назви одного з сіл Щирецького намісництва (Грімно-Румно) дасть змогу в окремих випадках простежити етимологію та еволюцію назв поселень Галичини.*

Далі візитатор фіксував адміністративно-територіальну належність поселення, а також визначав його власника чи посесора. Щодо Галичини першої половини XVIII ст. ці відомості мають першорядне значення для студій над структурою земельної власности та державного адміністративного устрою краю, адже відповідних джерел нецерковного походження з того часу, на жаль, збереглося дуже мало.

Багато церков намісництва, як свідчать матеріали візитації, розміщувались у межах Щирецького королівського староства (місто Щирець, села Брідки, Гуменець, Дмитре, Красів, Поляна, Попеляни). Два поселення (Добряни та Хоросно) належали Щирецькому війтівству. До великого за територією Городоцького староства зі Щирецького намісництва була приписана одна Керниця, в той час як до Комарнянського ключа князів Вишневецьких належали аж вісім поселень. Середня та дрібна польська шляхта мала в своєму розпорядженні 11 сіл; серед її представників на Щиреччині заможністю виділялися полковник Річицький (власник двох сіл) та подільський воєвода Стефан Гумецький (також два поселення). На іншому полюсі ієрархії земельної власности перебувала дрібна шляхта зі сіл Горбачів („кілька панів"), Підвисокого (6 власників) та Саски (3 шляхтичі). Ще по одному селу на Щиреччині належало „панові

---

[67] „Oycowie Wizytatorowie diligenter adnotowali... nie w Wizycie, ale in Particulari et Seorsiva Scheda fideliter spiszą" (НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-83, с. 224).

[68] Там само.— С. 223.

Винявському“ (Милошевичі) та львівському ловчому Антонієві Зеленці (Містки).

Значно скромніше від приватновласницьких і королівських маєтків представлені церковні володіння, що належали Римо-Католицькій церкві. Зокрема, три села (Вербіж, Гонятичі, Кагуїв) тут мала львівська капітула, а по два — отці-єзуїти й сестри-бенедиктинки (Підтемне, Раковець) та львівський монастир бриґідок (Никонковичі, Сороки). Зауважимо також, що належність села Лісневичів візитатором не була зафіксована.

***Титулатура церков.** На відміну від попередніх відомостей, посвята храмів не мала сталого місця у візитаційних протоколах. Примітно, що записи про титули церков фіксувалися візитаторами як латинською й польською, так і староукраїнською (Гуменець, Кагуїв, Красів, Милошевичі, Попеляни, Ричагів, Саска, Щирець) мовами. Це свідчить про певну спорідненість церковної ієрархії, попри тенденції латинізації Руської Церкви, з освяченою віками українською (православною) церковною традицією, яка в даному разі знаходила свій вияв у використанні єпископськими комісарами в діловодстві lingva sacrum як форми маніфестації своєї східної, руської ідентичности.*

Значна частина церков Щирецького намісництва мала тринітарні посвяти, тобто їхня титулатура відображала особливу пошану в даній місцевості Святої Трійці або Ісуса Христа (та пов'язаного з Господом вшановування Святого Хреста). Зокрема, титул Святої Трійці мали храми в Малих Любинях і Щирці. Структура „народної побожности“ місцевого українського люду відображена в посвятах храмів Господнім празникам. Так, свято Богоявлення Христового представлено в назві святині села Гуменця, Преображення Господнього — в назві церкви у Грімному, Різдва Христового — в посвяті храму села Добрянів. Натомість празників Воскресіння Христового та Вознесіння Господнього немає в назвах щирецьких церков, хоч вони й широко представлені у титулах відповідно 43 і 19 церков Галичини першої половини XVIII ст.[69] Вшанування Святого Хреста, на якому був розіп'ятий Господь, відображено в назвах церков сіл Керниці та Попелянів. Привертає увагу та обставина, що ні один з храмів Щиреччини не удостоївся посвяти Святому Духові. Усього ж, згідно з візитаційними протоколами, тринітарні титули мали в той час сім храмів намісництва, що відображає реґіональні особливості вшанування Триєдиного Бога в Галичині[70].

Марійний культ в українських єпархіях уніатської церкви повною мірою відображений і в титулатурі церков Щирецького намісництва. Низку сюжетів із Нового Завіту, що охоплюють ключові моменти з життя Матері Божої, відтворено в празничних посвятах храмів: Різдву Пресвятої Богородиці (Щирець), Введенню у храм Пресвятої Богородиці (Велика Горожана), Очищенню Пресвятої Богородиці (Милошевичі — тут назва цього празника подана як тринітарне свято — Стрітен-

---

[69] Скочиляс І. Посвяти церков Таїнству Триєдиного Бога (За матеріалами генеральної візитації Львівської єпархії 1730—1733 рр.) // Лавра. Часопис Монахів Студитського Уставу.— Львів, 1999.— Ч. 1 (3).— С. 35—36.

[70] У першій третині XVIII ст. у галицьких парафіях Львівського владицтва, згідно з візитаційними протоколами, тринітарні посвяти мали 199 з 857 уніатських церков (див.: Там само.— С. 35).

ня Господнє) й особливо Успінню Пречистої Діви Марії (Кліцько, Підтемне), Покрову Богоматері (Раковецъ, Саска, Татаринів) та Собору Пресвятої Богородиці (Ричагів, Хоросно). Впадає у вічі, що на Щиреччині в той час не було храмів, присвячених Благовіщенню Пресвятої Богородиці та Непорочному Зачаттю Діви Марії. Загалом наведений перелік повною мірою відтворює ті форми поклоніння Богоматері, котрі представлені в назвах церков усієї Галичини (тут за станом на 1733 р. марійні титули мали 229 із 857 святинь) і дає певні уявлення про форми побожности українського населення того часу (трактування свята Введення у храм Богородиці як господнього празника, неприйняття католицького догмату (принаймні в його зовнішніх проявах — посвяті храмів) про непорочність Божої Матері).

З погляду церковної еклезіології є певним парадоксом, що дві ключові фіґури в християнській доґматиці — Ісус Христос і Пречиста Діва Марія — мали меншу популярність серед народу, аніж ангели, апостоли, мученики за віру та святі, канонізовані місцевими церквами. Дотримуються цієї традиції й церкви Щирецького намісництва, більшість з яких (20 із 37) мали у XVIII ст. саме святовітцівські посвяти. Як і треба було очікувати, найбільш популярним був тут св. Микола — згідно з тогочасними уявленнями, великий добродійник і заступник простого люду. На його честь, як свідчили візитатори, названо святині у Великих Любинях, Лівчицях, Малогорожанці, Містках і Підвисокому. Поряд зі св. Миколою у назвах церков Щиреччини бачимо св. великомученицю Параскевію-П'ятницю, яка в слов'ян-християн асоціювалася з образом язичницької богині Мокоші[71]*. Св. Параскевія виступає як опікунка уніатських святинь у Кагуєві, Красові та Повергові. Інші святі Церкви фіґурують патронами церков у селах Вербіжі (св. Йоан Богослов), Дмитрому (св. Димитрій; тут збіг титулу храму та назви населеного пункту), Колодрубах (св. мученик Георгій), Сороках (св. Козьма і Дем'ян). Привертає увагу той факт, що деякі храми намісництва носили імена святих, які або дуже рідко фіґурують у титулатурі галицьких святинь (св. Онуфрій — село Бродки; св. Симеон Стовпник — село Лисневичі; з трьох українських храмів Галичини, посвячених святому східної Церкви — Йоанові Золотоустому — дві стояли на території Щирецького намісництва, в селах Бірчому та Поляні), або й узагалі не трапляються на території краю (св. апостол Пилип — село Чуловичі; св. мученик Ігнатій — село Горбачі; св. Пантелеймон — село Гонятичі).*

Звернемо увагу й на іншу реґіональну особливість Щиреччини: в той час як ангельські посвяти (виключно св. архангелові Михаїлові) мали 11 відсотків церков галицької частини Львівської єпархії, то в Щирецькому намісництві іменем цього ангела-хоронителя було названо лише один храм — у селі Никонковичах. Не було тут і церков, названих іменами власне руських святих — Бориса і Гліба, Володимира й Ольги, подвижників руського чернецтва Антонія та Феодосія Печерських.

Певні уявлення про особливості „народного богослов'я" українського населення Щиреччини мали б дати відомості візитаторів про посвяту

[71] Мицько І. До проблеми становлення популярних християнських культів в Україні // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.— К., 1998.— Т. V.— С. 36.

бічних вівтарів. На думку відомого дослідника релігійних ідентичностей ранньомодерної Франції М. Фрошле-Шопара[72]*, саме титулатура вівтарних ансамблів церков відображає особливості релігійного світосприйняття епохи, адже вівтарі, на відміну від самих храмів, закладалися переважно заходами мирян, а не патронів церков чи вищого духовенства, й таким чином значною мірою відображали світоглядні орієнтації вірних. І справді, в деяких церквах Щирецького намісництва візитатори фіксують бічні вівтарі: при церкві Різдва Богородиці у Щирці бачимо два вівтарі, присвячені св. Андрієві та Зачаттю св. Анни, по одному — в Добрянах (названий ім'ям св. Миколи) та Містках (Успіння Пресвятої Богородиці). Однак робити на основі цих кількох фактів далекосяжні висновки є передчасним, і такі бічні вівтарі у той час тільки-но набували поширення в уніатській церкві (що підтверджується і матеріалами візитації 1730—1733 рр.), й у випадку Галичини застосування західноєвропейських моделей дослідження культу святих не є цілком виправданим, адже тут на практиці часто все відбувалося з точністю до навпаки: саме уніатська ієрархія та колятори уніатських храмів (переважно зі середовища польської шляхти) домагалися впровадження в літургійну практику бічних вівтарів, а надані їм титули, таким чином, віддзеркалювали форми побожности елітарних, переважно неукраїнських з походження і за вірою прошарків суспільства, а не корінного посполитого люду та парафіяльного кліру.*

На жаль, окрім відомостей про належність храму тому чи іншому святому або марійному чи тринітарному празникові, візитатори не інформують про інші форми релігійної свідомости простолюду у зв'язку з поширенням у даній місцевості певного культу, пов'язаного з титулом храму. Про те, що ці фактологічні прогалини істотно звужують дослідницькі можливості в ділянці історії масової свідомости, свідчить досвід польської історіографії, котра, використовуючи дані католицьких візитацій, яких немає у візитаціях уніатських, має змогу (починаючи з кінця XVI ст.) встановити точну дату фундації парафії (іноді й час надання костелові титулу), рік посвяти храму чи заміни його посвяти[73]*. Це допомагає простежити еволюцію культу святих та визначити початок їх вшанування на мікро- та макрорівнях.*

Зовнішній вигляд храмів. *Церква як головний об'єкт візитації підлягала найбільш прискіпливому оглядові візитатора. Причому опис храму робився не за інструкцією Атанасія Шептицького з 1732 р., де процедура ревізії церкви не подавалася, а за візитаційним квестіонаром 1720 р., котрий містив окремий розділ з докладним переліком 14 питань*[74]*, які візита-*

---

[72] У своїх висновках учений опирається на матеріали пастирських візитацій 1680—1730 рр. французьких єпархій Ванс і Ґрас (Східний Прованс): Froeschlé-Chopard M.H. Univers sacré et iconographie au XVIIIe siècle: églises et chapelles des dioecéses de Vence et de Grasse // Annales. Économies-Sociètès-Civilisations.— 1976.— R. 31.— P. 489.

[73] Kracik J. Konsekracje kościołów i ołtarzy w diecezji krakowskiej w XVII—XVIII wieku // Nasza Przeszłość.— 1984.— T. 61.— S. 112—113.

[74] Quaestiones in Visitationibus indagandae // Synodus provincialis ruthenorum...— P. 130—131; Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae et Constitutiones synodorum provincialium et Dioecesanarum Regni ejusdem ad summam collectae, cum annotationibus, declarationibus, admonitionibus et additionibus ex historia, jure ecclesiastico universali, et jure civili regni.— Poznaniae, 1869.— P. 200—201.

тор мав з'ясовувати, ревізуючи церкву. Детальне зіставлення цих питань з протоколами візитації Щирецького намісництва 1733 р. переконує, що саме при описі церков єпископські комісари найбільше дотримувалися візитаційної інструкції Замойського синоду й переважно опускали в протоколах тільки ті питання, на які не знаходили відповіді або ж коли об'єкт опису був відсутній.

Усього візитатори описали в 1733 р. 37 церков та одну капличку в с. Поляні. Важко пояснити той факт, що єпископська комісія не занесла у візитаційний протокол даних про храми в селах Пісках та Семенівці[75]*, адже на той час церкви в цих поселеннях були діючими. Вірогідно, з певних причин, про які нам залишається тільки гадати, візитатори просто не відвідали обидва села, що не було рідкістю, зокрема, і під час обстеження інших деканатів єпархії в 1730—1733 рр.*

Зауважимо, що у зв'язку з архітектурним описом церков візитатори не подають відомостей про дату їхньої побудови, рік посвяти (тільки в описі церкви села Лівчиців зазначено, що вона ще не посвячена), фундаторів храмів, а також про способи обробки дерева, стовпову систему побудови храмів, кількість заломів верхів та їхню конструкцію, форму склепіння, стелю, про що нас інформують візитаційні протоколи Львівської[76] *та Перемишльської*[77] *єпархій пізнішого часу.*

Побіжні дані про вік деяких храмів та стан, в якому вони утримувалися, подають тільки окремі описи. Так, у протоколі візитації церкви села Горбачів зазначається, що храм „давній", а поблизу нього будується нова уніатська святиня, яку візитатори застали уже виведену „по вікна". У Колодрубах і Поляні церкви „наново виставлені"; ці побіжні відомості єпископських комісарів дають підстави зробити попередній висновок про те, що в той час у Галичині, після руйнівних для краю подій другої половини XVII ст. та „шведського потопу" початку XVIII ст., йшов процес інтенсивної відбудови українських храмів та зведення нових. Це припущення підтверджується й іншими відомостями візитаторів. Зокрема, в Гонятичах і Щирці вони застали церкви, котрі були відносно недавно побиті ґонтом. Задовільний стан церков був у Колодрубах („вся достатня"), Лівчицях („церква гарна") та Містках („досить гарна").

Ревізори переважно фіксували незадовільний стан церковних споруд, нарікаючи на їхній аварійний стан (Красів, Повергів — „всередині тече") та вимагаючи від парафіян негайної направи Божих храмів, звертаючи увагу передусім на ґонтове покриття. Деяким святиням візитатори давали відверто неґативну оцінку. Так, храм у Підтемному виявився „малим", а церкви в Гонятичах і Кагуєві — відповідно „убога" та „дуже убога".

Про конструкцію верхів ідеться в описах церков Лисневичів, Містків і Щирця („Нагірна"); усі згадані храми були триверхими, причому форма верхів указана тільки раз — при описі Нагірної церкви у Щирці.

[75] Зокрема, тогочасна церква в селі Семенівці збудована 1718 р. і на початку 60-х рр. XVIII ст. ще існувала (НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-24, с. 958).

[76] Д р а ґ а н М. Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвій форм.— Львів, 1937.— Ч. 1: текст.— С. 21—23, 25, 29, 33—34.

[77] С л о б о д я н В. Типологія бойківських церков...— С. 76—78.

Значно детальніші відомості маємо про церковні двері та вікна як важливу складову опорядження храму. При описі візитатори передусім занотовували кількість вікон у церкві та вказували, з якого матеріалу виготовлено їхні оправи. Наприклад, Святотроїцька святиня у Щирці мала аж сім вікон, а храм Різдва Богородиці в тому ж місті — шість вікон. Однак звичайно церкви Щирецького намісництва мали по двоє—троє вікон. Багато церковних споруд мало чотири (у десяти випадках) або й п'ять (Грімно, Саска) вікон. В окремих описах ревізори вказували на розміри церковних вікон. Так, храм у Дмитрому мав двоє великих і троє малих вікон. Деякі церкви мали однакову кількість великих і малих вікон (наприклад, у Никонковичах — по двоє). Окремої згадки заслуговують церкви у Лівчицях і Хоросному, що мали відповідно по 14 (7 великих і 7 малих) і 10 (6 великих і 4 менших) вікон, причому більшість з них були [redacted] свинцевій оправі.

Іноді візитатори вказують на розміщення вікон. Зокрема, [redacted] церкві села Раковця одне вікно освітлювало наву, а двоє інших — святилище. Існувала й інша конструкція: [redacted] церквах сіл Добрянів, Колодрубів та Повергова двоє більших вікон стояло в наві, а двоє менших — у вівтарній частині храмів. Святиня села Підтемного мала по одному вікну [redacted] обох частинах храму. З опису храму села Малих Любинів довідуємося, що його вівтарна частина добре освітлювалась, бо там було двоє вікон, а ще четверо великих вікон поміщалося у наві. Цікаві відомості подає візитатор при описі храму [redacted] селі Милошевичах, де одне (мале, кругле за формою) з п'яти вікон розміщувалося „угорі", тобто у стелі. Цікаво, що візитатори не подають жодних даних про наявність вікон у бабинці, однак це можна пояснити специфікою архітектурної будови тогочасних притворів, котрі переважно не мали отворів для освітлення[78].

Більшість вікон мали дерев'яну оправу, однак досить часто матеріалом для оправи був також свинець (Великі Любині — тут усі сім вікон мали свинцеву оправу, Гонятичі). З восьми вікон у Керницькій церкві шість також були [redacted] свинцевій оправі. Зауважимо також, що при описі церкви села Лисневичів візитатор опустив відомості про вікна, а [redacted] селі Містках обмежився побіжною згадкою, що церква „добре забезпечена вікнами та дверима".

Двері в усіх церквах, як правило, влаштовувалися [redacted] західній стіні бабинця. Другий вхід мали лише поодинокі храми. Наприклад, додаткові, південні, двері були в Святотроїцькій церкві у Щирці. Інший щирецький храм Різдва Богородиці також мав двоє дверей. Звичайно, при описі церковних дверей візитаторів цікавило, чи вони на завісах, чи зачиняються „відповідним замком" або дерев'яним засувом. Під час огляду деяких церков з'ясовувалося, що двері ще й окуті залізом (Щирець, церква Святої Трійці). Загалом же ревізори обмежувалися лаконічними записами про те, що двері [redacted] церквах „з дерев'яним засувом", а також із залізним замком (описи 16 храмів), якщо він там був. У трьох храмах (Велика Горожана, Сороки та Хоросно) єпископські комісари виявили, що двері там зачиняються на колодку, причому [redacted] другій з них двері були „із залізним ланцюгом". У візитаційних описах церков сіл Лисневичів та Раковця відомостей про двері немає.

[redacted] Драґан М. Українські дерев'яні церкви...— С. 48.

Усі українські церкви Щиреччини, за винятком обидвох щирецьких храмів, були дерев'яними. Як свідчать описи святинь у Колодрубах і Лівчицях, у той час матеріалом для церковного будівництва був переважно дуб, однак широко використовувалися, мабуть, й інші породи дерев, позаяк в інших описах цих відомостей немає.

Лише одну згадку маємо про місце розташування церков: у селі Малих Любинях місцевий храм стояв „на ґрунті пана Кроковського, писаря кам'янецького". Подібна „інформативність" візитаційних протоколів простежується й у відомостях про церковну огорожу. Зокрема, тільки з опису церкви в Хоросному можна дізнатися, що тодішні храми оточували парканом і плотом, котрі охоплювали не тільки церковне подвір'я, але й, як правило, цвинтар та дзвіницю.

При описі храмів у Дмитрому та Щирці (церква Нагірна) згадано про їхню долівку; [redacted] інших селах підлоги, очевидно, взагалі не було[79]*. Не подають візитатори і відомостей про форму надбанних хрестів, адже вони були обов'язковим атрибутом християнських храмів, і вносити про них якісь дані, на думку ревізорів, було зайвим*[80]*.*

Внутрішнє облаштування церков. *Внутрішній устрій храмів відображений у протоколах візитації Щирецького намісництва лише почасти*[81]*. Візитатори дуже рідко вирізняють окремі частини церков, не вказують на їхнє розташування та мистецьке оздоблення. Винятком є побіжні описи бічних вівтарів (у щирецькій церкві Святої Трійці два вівтарики були вкриті золотою фольгою) на святилища (головного вівтаря), [redacted] якому особлива увага зверталася та престоли та на їхнє облаштування згідно з тогочасними церковними канонами. Візитаторів насамперед цікавило, чи вівтарна частина храму „пропорційна", тобто відповідних розмірів. Щодо облаштування пресвітерії відомості ревізорів також дуже стереотипні й зводяться фактично до з'ясування питання про їхню канонічність і зручність для відправи літургії. Звідси й такі лаконічні повідомлення єпископських комісарів: [redacted] одних випадках вони звертали увагу на просторові форми святилища (наприклад, у Щирці головний вівтар „обширний", у Лівчицях — „обширний, видний, гарний"), в інших — на його освітлення (у Вербіжі, Гонятичах, Кагуєві, Підвисокому, Попелянах, Сасці святилища виявилися „темними", а в Чуловичах — „надто темним"). У деяких храмах скромне оздоблення їхніх вівтарних частин так вражало візитаторів, що вони залишали про це окремі нотатки у візитаційних протоколах („убогими" названі святилища у Дмитрому, Красові, Раковці та інших селах).*

---

[79] Драґан М. Українські дерев'яні церкви...— С. 37—38.

[redacted] Опису хрестів у візитаційних протоколах [redacted] подавали також візитатори української частини Київської митрополичої єпархії в 1739—1742 рр.: Левицкий П. Униатские визиты, или ревизии приходов 18 ст., как церковно-исторический материал. 1908 г. // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Ін-т рукописів, ф. 304 (Дисертації Київської духовної академії), спр. 2029, с. 281.

[81] Однією [redacted] небагатьох праць у Східній Європі, де спеціально розглядається внутрішнє опорядження храмів, є неопублікована дисертація, написана в Люблінському католицькому університеті: Stachura A. Wewnętrzne wyposażenie kościołów parafialnych w dekanacie kazimierskim w świetle wizytacji XVII i XVIII w.— Lublin, 1966 (машинопис праці зберігається в бібліотеці того ж університету).

Стосовно опису престолів церковні ревізори були багатослівнішими, бо ці святі трапези є найважливішим місцем у храмі, котре символізує самого Бога. Тому, обстежуючи престоли й особливо Пресвяту Євхаристію, яка зберігалася на ньому, візитатори були особливо прискіпливими. Згідно з рішеннями Замойського синоду, престіл повинен був стояти посередині святилища (приклад — Щирецъ) і накриватися трьома білими покривалами (єдиний випадок покриття престолу двома обрусами зафіксовано у селі Підвисокому), між якими (першим і другим) зберігався антимінс з частицями мощів святих, що посвячувався єпископом цієї єпархії. Візитатори спеціально з'ясовували, хто з львівських владик надав антимінс храмові, причому в окремих випадках вони в цьому допускалися й помилок[82].

Престоли у більшості церков робилися з дерева (див. опис церкви села Добрянів), а в обох щирецьких храмах вони були мурованими. Під час Богослужіння на престолі парох освячував Святі Дари, тому престоли мусили мати відповідні розміри й не бути надто низькими. Звідси й велика кількість зауважень візитаторів на адресу духовенства й мирян, що престоли „низькі", „занадто низькі" (Великі Любині, Дмитре, Чуловичі), „малі" (Підтемне, Раковецъ, Саска). Коли ж престоли відповідали канонічним і практичним вимогам Церкви, то в такому разі їх означували як „відповідні".

Як з'ясувалося, візитатори під час обстеження престолів не подають відомостей про ґатунок тканини, з яких виготовлені обруси, не інформують про дату посвяти антимінсів, їхній іконографічний сюжет тощо[83]*, що, безперечно, звужує дослідницькі можливості мистецтвознавців.*

Святі Дари та киворії. *Обрядові питання під час генеральної візитації Щирецького намісництва, на відміну від візитацій інших церков Львівського та Галицького офіціалатів у 1732—1733 рр., практично не розглядалися*[84]*. Цю дивну, на перший погляд, обставину треба, вочевидь,*

---

[82] У селі Татаринові візитатор приписує антимінс Атанасієві Шептицькому, хоч насправді він був наданий місцевому храмові у 1711 р. владикою Варлаамом (НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-24, с. 895).

[83] Іконографія антимінсів та їхні різновиди на землях України, передусім у Львівській єпархії, розглядається у працях; див., зокрема: Звіринська-Гелитович М. Церковні тканини зі збірки Національного музею у Львові // Українське сакральне мистецтво: традиції, сучасність, перспективи (питання іконографії) // Матеріали другої міжнародної наукової конференції (Львів, 21—22 квітня 1994 року).— Львів, 1995.— С. 86; Павличко Я. Антимінс 1603 року — рідкісна пам'ятка українського мистецтва. До проблеми вивчення групи пам'яток із Спаського монастиря // Українське сакральне мистецтво: традиції, сучасність, перспективи. Матеріали міжнародної наукової конференції (Львів, 4—5 травня 1993 р.).— Львів, 1994.— С. 133—136; Сидор-Ошуркевич О. Українська антимінсна гравюра XVII—XVIII століть // Записки НТШ. Праці Секції мистецтвознавства.— Львів, 1994.— Т. CCXXVII.— С. 171—182; Юрчишин О. Розвиток візантійської іконографічної традиції в українських антимінсах XVII століття // Третій міжнародний конгрес україністів 26—29 серпня 1996 р. Філософія. Історія культури. Освіта (Доповіді та повідомлення).— Харків, 1996.— С. 268—272.

[84] Матеріали візитацій загалом є надзвичайно вартісним джерелом для вивчення обрядовости; див. про це: Laskowski M. Życie liturgiczne w parafiach dekanatu kazimierskiego w XVIII wieku w świetle akt wizytacji biskupich // Studia z dziejów liturgii w Polsce.— Lublin, 1980.— [T.] 3.— S. 71—114.

пов'язувати з небажанням уніатської ієрархії розглядати під час ревізій церков такі драстичні для парафіяльного кліру та мирян питання, пов'язані з латинізацією літургії.

Святі Дари, що символізують Тіло й Кров Ісуса Христа, мали особливу шану вірних. Тому візитатори під час оглядів храмів прискіпливо з'ясовували, чи гідно й належно вони зберігаються, чи, бува, не зазнають якоїсь наруги від невірних[85] *або внаслідок недбальства парохів. У той час Пресвята Євхаристія зберігалася у більшості церков Щиреччини в олов'яних пушках (дарохранительницях) на ілітонах, а в Лисневичах — у дерев'яній позолоченій пушці*[86]*. Однак чи не найбільшу увагу єпископські комісари звертали на періодичність заміни Запасних Дарів. Це пояснювалося тим, що Замойський синод скасував давній православний звичай насичувати агнець Кров'ю Христа, натомість запровадив практику відновлювати засушені частиці через кожні вісім або п'ятнадцять днів та зберігати їх у кивоті*[87]*. У зв'язку з цим нововведенням Синод поклав на візитаторів обов'язок досліджувати, чи впроваджуються ці обрядові „новини" у літургійну практику уніатської церкви*[88]*. Як з'ясувалося, за більш як десятилітній проміжок часу, що минув після Синоду, латинізація східного обряду в уніатській церкві справді починала набирати обертів. Так, у більш як 20 церквах Щирецького намісництва Запасні Дари відновлювалися щотижня, в Горбачах — „через один або два тижні". В шести парафіях уже виробилася практика відновлювати освячені частиці через кожних два тижні, у Красові, Підвисокому та Ричагові — через два-три тижні. Тільки у Бродках і Керниці визначений Синодом термін заміни Святих Дарів порушувався — у першому разі він становив три тижні, а в другому — чотири, тобто цілий місяць, що було спричинене, очевидно, не стільки пасивним опором місцевого духовенства латинським нововведенням, як недбальством парафіяльного кліру. Давньої, православної, традиції посвячувати агнець раз у рік, у Великий четвер, дотримувався, либонь, тільки парох села Кагуєва, про що опосередковано свідчить і візитаційний запис про Святі Дари в цьому храмі, які там „давно відновлені стоять".*

Щодо киворія[89] *(в якому, нагадаймо, Замойський синод приписував зберігати Пресвяту Євхаристію) візитатори обмежувалися стереотип-*

---

[85] Про те, що випадки зневаження Пресвятої Євхаристії були не поодинокими в тодішній Львівській єпархії, свідчать судові процеси над іновірцями. Про один з таких процесів див.: Gąsiorowski S. Proces o znieważenie Hostii przez Żydów we Lwowie z roku 1636 // Nasza Przeszłość.— 1994.— T. 82.— S. 353—357.

[86] Про способи зберігання Святих Дарів упродовж майже 2000-літнього існування християнства див.: Szwagrzyk T. Przechowywanie Najśw[iętszego] Sakramentu w historii i liturgii Kościoła // Ruch Biblijny i Liturgiczny.— 1956.— R. 9.— S. 92—106.

[87] Bilanych J. Synodus Zamostiana an. 1720 (eius celebratio, approbatio et momentum).— Romae, 1960.— P. 58—59.

[88] Quaestiones in Visitationibus indagandae // Synodus provincialis ruthenorum...— P. 134.

[89] Табернакулі (киворії) в українській історіографії, на жаль, ще не стали предметом спеціального дослідження істориків церковного мистецтва. Про доробок польських учених у цій ділянці див.: Długosz T. Sprawy liturgiczne w XVI wieku w diecezji krakowskiej. Próbka z obrazu kilkunastu parafii // Ruch Biblijny i Liturgiczny.— 1951.— T. 4.— S. 297—318; Samek J. Małopolskie tabernakula z XVII wieku w kształcie centralnej, otwierającej się świątyni // Teka Komisji Urbanistyki i Architektury.— 1992.— T. 25.— S. 133—144.

ними записами на кшталт „відповідний" (ці записи стосуються киворіїв у 14 церквах), „пропорційний" (Горбачі), „гарний" (Ричагів, Хоросно), „простий" (Добряни, Красів), що не дає змоги дослідникам вивчати ці твори майстрів українського мистецтва без ознайомлення зі самими збереженими пам'ятками. Поряд з цим візитатори констатували брак киворіїв у п'яти храмах, де Святі Дари змушені були зберігати безпосередньо на престолі. Деякі парохи зараджували собі в той спосіб, що зберігали освячені частиці у якихось „шуфлядках" (Поляна). У селі Раковці єпископські ревізори дали розпорядження переробити киворій, бо він своїми великими розмірами „заступає вівтар".

У зв'язку з описом внутрішнього опорядження храмів візитатори у двох випадках (Щирець, Гуменець) згадують про наявність в уніатських церквах „вічних лампад", котрі розміщувалися між іконостасом і престолом та символізували присутність у церкві Євхаристійного Христа.

Іконостас, напрестольні ікони, настінні розписи та церковні хоругви. Іконам, які особливим чином вшановувалися у східній Церкві, природно, відводилося окреме місце у візитаційних протоколах. Передусім завданням візитаторів, як зазначає квестіонар 1720 р.[90], було з'ясування питання про їх відповідність канонічним вимогам Церкви, наявність благословення єпископа та чи вони перебувають у „гідних місцях" й належно вшановуються. Усупереч поширеній серед мистецтвознавців думці, метою ревізорів не було визначення їхньої мистецької вартости, тож ті детальні описи ікон, котрі залишили по собі візитатори 40—80-х рр. XVIII ст., складались насамперед для повної інвентаризації церковного майна уніатських храмів. Щодо оцінки візитаторами мистецької вартости цих творів[91], то, на жаль, вони несуть на собі суб'єктивний відбиток особистих мистецьких уподобань представників вищої церковної ієрархії і тому важко піддаються науковому опрацюванню. Такі оціночні категорії стану збереження, вартости та цінности ікон, що траплялися у протоколах візитації Щирецького намісництва 1733 р., як „малювання просте", „малювання добре", „малювання непогане", потребують дуже обережного трактування.

Під час опису церков Щиреччини візитатори обмежувалися лише побіжними згадками про наявність там іконостасів (які в протоколах фіґурують під назвою „Деісус"), не розкриваючи, як правило, особливостей їхньої конструкції, сюжетних зображень розміщених там ікон: „Деісус столярської роботи, мальований „під ґульфарб", малювання просте". І тільки окремі описи церков подають додаткову побіжну інформацію про іконостаси. Зокрема, візитатори інформують, що в багатьох

[90] Quaestiones in Visitationibus indagandae // Synodus provincialis ruthenorum...— P. 132.

[91] В українській історіографії на цю особливість візитаційних протоколів першими звернули увагу Йосип Гронський, в одній зі своїх неопублікованих статей (Гронський Й. Рукописний фонд Подолинського — важливе джерело історії культури та мистецтва західноукраїнських земель // ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 214, спр. 127, арк. 7 зв.: „Мені видається, що дослідникові корисно буде [...] з'ясувати, що саме візитатор вважав у XVIII ст. дуже гарним, що „гарним", що „слабе", а що взагалі невизначене — „іконостас Риботицького малювання"), та Павло Жолтовський, який, правда, використовував візитаційні матеріали з праць інших дослідників (Жолтовський П. М. Український живопис...— С. 277—278).

церквах (Щирець, Бірче, Дмитре, Добряни, Лівчиці, Підвисоке) іконостаси були „старими“, а в селі Вербіжі — „новим“. А в селах Бродках, Кліцькові та Підтемному ікони Деісуса виявилися малюванням „старосвітським“ та „давнім“, у Колодрубах візитатор визначив намісні ікони як „старі“. Окремі відомості візитатарів дають змогу також визначити співвідношення між творами „високого мистецтва“ та народним іконописом, яке важко простежити, зіставляючи збережені твори мистецтва, яких до сьогодні виявлено не так уже й багато[92]. Зокрема, такі дані можна віднайти в описах церков у Грімному та Малих Любенях, де іконостаси „шпетної роботи“.

Про структуру тогочасного українського іконостасу певні відомості подають візитаційні протоколи зі сіл Бродків, Гонятичів, Добрянів, Красова, Підтемного, Раковця. Так, в описі церкви села Гонятичів маємо єдину згадку про царські врата з намісними іконами та „апостолами“. Деісус з намісними іконами та апостольським рядом фіґурує в описах храмів сіл Підтемного та Раковця. Згадки про наявність апостольського ряду маємо також у візитаційних протоколах сіл Бродків й Добрянів. Окремо намісний ряд іконостасу згадується в описах церков сіл Лисневичів (4 намісні ікони) та Колодрубів.

Характерною особливістю оформлення інтер'єру українських церков XVII—XVIII ст. була наявність так званої тріади — органічного поєднання ансамблю іконостасу з монументальними іконами „Страстей Христових“ і „Страшного Суду“[93]. На жаль, про таке унікальне в церковному малярстві явище візитація Щирецького намісництва подає тільки дві згадки: у першому випадку ікона „Страстей Христових“ розміщувалася ліворуч від іконостасу (Добряни), а в другому — візитатори додатково інформують, що така ж ікона в Ричагові була „великою дерев'яною“. Брак даних про настінні розписи в інших церквах зовсім не означає, що їх там справді не було; як вже зазначалося, випадки іґнорування опису тих чи інших об'єктів чи предметів візитації траплялися дуже часто в 1733 р., тому робити якісь висновки про зникнення з інтер'єру українських храмів у XVIII ст. цієї тріади не доводиться.

Щирецька візитація подає окремі відомості про матеріал, на якому виконували свої твори українські малярі; у XVIII ст. вони все частіше застосовували поряд з деревом також полотно. Більшість згаданих у протоколах ікон були мальовані саме на полотні (Бродки, Добряни, Красів, Лисневичі, Підтемне, Раковець).

Якщо сюжетне зображення ікон Деісуса в описах не згадано, то в переліку напрестольних ікон візитатори обов'язково звертають на це увагу. Зауважимо, що згадані ікони не описувалися разом з Деісусом та настінними розписами, а реєструвалися за місцем свого зберігання. Це ще раз підтверджує наш висновок про те, що візитаторам ішлося передусім не про опис творів мистецтва, а про фіксацію церковного інвентаря, яким, як випливає з тексту, в числі інших сакральних предметів були й ікони.

[92] На обмеженість джерелознавчого матеріалу мистецтвознавчих праць звертає увагу дослідників Володимир Александрович (Александрович В. Образотворчі напрями в діяльності майстрів західноукраїнського малярства XVI—XVII століть // Записки НТШ. Праці Секції мистецтвознавства.— Львів, 1994.— Т. CCXXVII.— С. 57—58).

[93] Там само.— С. 64.

Серед напрестольних ікон церков Щирецького намісництва велику групу становили образи „Страждаючої Богоматері“ (Гуменець, Повергів, Щирецъ) та „Христа-виноградаря“ (Лівчиці, Татаринів), тобто саме тих сюжетів, котрі прийшли [redacted] українське церковне малярство зі Заходу. Іншими поширеними композиціями були образи зі сценою [redacted]Зняття з хреста тіла Господнього“ (Великі Любині, Щирецъ), ікони, присвячені Спасителеві (Бірче), Святій Трійці (Малі Любині), Божій Матері (Вербіж, Грімно, Дмитре, Колодруби, Никонковичі, Підтемне, Поляна, Сороки), Благовіщенню Пресвятої Богородиці (Хоросно).

Зауважимо також, що майже половина церков Щиреччини в той час не мала образів на престолах. На відміну від ікон Деісуса, більшість напрестольних ікон малювалася на дереві („столярської роботи“) та [redacted] окремих випадках покривалася позолотою („мальовані „під ґульфарб“; Бірче, Малі Любині, Сороки). Тільки у двох випадках згадується оздоблення ікон. Зокрема, у Святотроїцькому храмі Щирця одна з намісних ікон мала „корон двоє срібних“. В описі церкви села Никонковичів навіть наводиться зразок тогочасного літургійного шитва[94]: напрестольна ікона була оздоблена „ризою [redacted] атласу, вишитою [redacted] квіти шовком“, а балдахін над тією ж іконою „гаптований у квіти шовком і золотом“.

У зв'язку з описом іконографічних пам'яток візитатори деколи звертали увагу й на церковні хоругви. Наприклад, у щирецькому храмі Святої Трійці вони описали три такі хоругви, зауваживши при цьому, що дві з них „нові“, а третя — „давніша“, що вони „гарно помальовані“ та виготовлені з кармазинового атласу й коштовного адамашку. Дві хоругви в Гуменецькій святині теж були мальовані на червоному адамашку, а в церкві села Підтемного — на мусулбасі, причому [redacted] усіх випадках візитатори засвідчували їхній добрий стан збереження, однак не звертали уваги на їх іконографічний сюжет. У решті описів, на жаль, відомостей про церковні хоругви немає.

***Літургійне начиння.** Для відправи Богослужіння у церкві священик потребував відповідного літургійного начиння. Позаяк ці предмети релігійного культу, окрім практичного застосування, мали ще й сакральне значення, оскільки вони символізували різні події з життя Ісуса та літургійний досвід усієї Церкви, то церковне законодавство (й зокрема Замойський синод) вимагало, щоб вони були золотими або принаймні позолоченими чи срібними.*

Відразу ж зауважимо, що [redacted] повному обсязі виконати вимоги квестіонаря 1720 р. щодо опису літургійного начиння візитатори зуміли, мабуть, тільки [redacted] Щирці. І річ не лише в їхній несумлінності, але й насамперед [redacted] убогості тогочасних українських церков, які, не маючи сталого утримання та багатих бенефіціїв, змушені були задовольнятися мінімальним „набором“ предметів літургійного вжитку.

Впадає у вічі, що візитатори описували предмети релігійного культу не за їхнім літургійним призначенням, а за місцем розташування у храмі, класифікуючи їх за матеріалом, з якого вони виготовлені, та окремо поділяючи їх на срібні, олов'яні, латунні та мідні вироби. Такий поділ диктувався і тою обставиною, що літургійний посуд, поряд з богослуж-

---

[redacted] Про давнє українське церковне гаптарство див.: Кара-Васильєва Т. Літургійне шитво України XVII—XVIII ст. Іконографія, типологія, стилістика.— Львів, 1996.

бовими книгами, був чи не найціннішим церковним інвентарем у тогочасних уніатських храмах, й одне з головних завдань візитаторів полягало в їхньому обліку та запобіганні подальшому розкраданню.

Як правило, літургійне начиння пересічного українського храму на початку 30-х рр. XVIII ст. складалося зі срібної чаші, дискоса, звізди, ложечки, напрестольного хреста з підставкою або без неї[95]*, кадильниці, вівтарного дзвінка, кількох підсвічників, а також покрівців до потира й дискоса, пурифікатора, бурси, заслонок, кількох ілітонів, різного ґатунку обрусів. Іноді візитатори вказували на колір предметів, стан їхнього збереження й окремі елементи оздоби. Наприклад, [illegible] опису церкви села Підвисокого довідуємося, що дерев'яний напрестольний хрест був „обведений по боках сріблом", а кадильниця зі села Грімного потребувала направи. Забезпечення храмів окремими предметами літургійного вжитку могло бути більшим. Так, священик села Дмитрого мав у своєму розпорядженні аж три олов'яні ложечки. На цьому фоні багатством літургійного посуду вирізнялися лише дві щирецькі святині. У зв'язку з описом літургійного посуду візитатори подекуди фіксували наявність у церквах фіранок, вотивних табличок (Ричагів, Хоросно), антипедіумів (Містки), плащаниць*[96]*, вживання там мирниць, ампулок для зберігання води та літургійного вина, антидорних блюд (Керниця, Колодруби, Чуловичі) тощо. Також [illegible] одному випадку (Щирець) згадуються дароносиця та „хрест до хворих"; це наштовхує на думку, що не всі тодішні парохи практикували уділення Тайни Оливопомазання та що в багатьох парафіях цей обряд був занедбаний.*

Примітно, що візитатори звичайно не описують усіх речей, обмежуючись коротким повідомленням, що, наприклад, чаша [illegible] церкві зберігається „з усім необхідним до неї". Іноді наводяться дані про походження окремих виробів. Зокрема, в церкві села Лівчиців чаша з дискосом була „ґданської роботи". Цікаво, що візитатори жодного разу не згадують у переліку літургійного начиння про губку, якою у православній церкві витирали чашу й дискос після причастя та яку заборонив уживати [illegible] церквах Замойський синод, а натомість інформують про використання для цих потреб спеціальних рушників, запозичених з латинської літургійної практики.

Зауважимо, що в багатьох храмах перелік літургійного начиння, а також церковного опорядження не міг бути вичерпним і повним, позаяк уніатські парафії у той час переважно не складали інвентарів церковного майна, на які візитатори могли б опиратися під час канонічних оглядів єпархії.

Священичі ризи. *Поряд [illegible] літургійним начинням та церковним опорядженням візитатори описували священичі ризи — фелони, єпитрахилі, нараквиці, стихарі та гумерали, рідше — далматики. Звично єпископські комісари у протоколах обмежувалися фіксацією кількости фе-*

[illegible] Колекція хрестів Національного музею у Львові, котрі раніше зберігалися переважно в церквах Львівської єпархії, описана в: Свєнціцька В. Різьблені ручні хрести XVII—XX вв.— Львів, 1939.— Ч. 1.

[illegible] Подібна „номенклатура" предметів релігійного культу була й в українських парафіях Київського та Брацлавського воєводств. Так, під час генеральної візитації цих теренів у 1739—1742 рр. з'ясувалося, що серед більш як 300 уніатських церков тільки [illegible] двох з них візитатори виявили плащаниці (Левицкий П. Униатские визиты...— С. 319).

лонів „з усім необхідним“, під чим розумілися епитрахилі й нараквиці. Проте деякі парохи не мали й цього мінімального „набору“ священичого одягу. Наприклад, у Бродках [illegible] п'яти фелонів „усе необхідне“ було до чотирьох. У Підтемному, Поляні й Татаринові душпастирі мали лише по одному фелонові, в той час як парохи обох щирецьких храмів — аж шість.

Принагідно візитатори звертали увагу на стан збереження священичих риз, їхній вік, колір. Так, з описів церков дізнаємося, що [illegible] Грімному всі три фелони були „зношені“, [illegible] Добрянах два фелони „потребували направи“, [illegible] Горбачах фелон був „старий“, а в Містках, навпаки, „новий“. Протокол візитації храму села Попелянів повідомляє про використання священичих риз не за призначенням: один з фелонів місцевого пароха зберігався не в церкві, а був [illegible]відданий у заставу“.

Дуже рідко візитатори вказують на ґатунок тканини, з якої виготовлені ризи, колір фелонів, елементи їхньої оздоби, сюжетні зображення. Такі відомості маємо тільки в описах церков у Містках, Лисневичах і Щирці. З цих описів дізнаємося, що деякі фелони були багато розшиті срібними нитками та галунами, мали рельєфні малюнки. Для їхнього пошиття в той час використовували переважно дорогі тканини[97] *(адамашок, атлас, кармазин, сая, табін, ших), рідше — звичайне полотно (китайка, мусулбас, парт, терцинеля тощо). Про колір фелонів єпископські комісари згадували епізодично. Описані під цим поглядом фелони були червоними із золотим тлом, голубими, жовтими, зеленими, темних кольорів. Залежно від того, для яких потреб їх уживали, священичі ризи візитатори поділяли на буденні, урочисті й траурні (Щирець).*

Цвинтар. *Церковні кладовища, згідно з давньою християнською традицією, закладалися навколо Божого храму і вважалися святим місцем, котре потребувало особливої уваги й опіки з боку мирян та духовенства. Тому візитатори під час ревізії церков переважно не оминали цвинтарів (не згадано про цвинтарі тільки [illegible] Підтемному, Поляні та Хоросному) і завжди з'ясовували, чи належним чином вони оберігаються та вшановуються вірними. Згідно з візитаційними протоколами, цвинтарі огороджували, як правило, „парканом і плотом“, деякі з них (у Підтемному й Татаринові) мали окремі входи (фіртки), а один зі щирецьких цвинтарів був огороджений муром з ґонтовим покриттям. Однак, як з'ясувалося, у багатьох парафіях цвинтарі перебували у занедбаному стані (характерний запис візитаторів у таких випадках — цвинтар огороджений „аби-яким“ або „неважним“ плотом чи парканом), потребували „направи“ (наприклад, у Горбачах і Щирці), не з усіх боків були огороджені, через що траплялися навіть випадки їхньої профанації (Малі Любині).*

Дзвіниці та дзвони. *Дзвони, що супроводжували християн упродовж усього життя, від хрещення до смерти, відігравали особливу роль у церковних обрядах*[98]*, тому дзвіниці та й самі дзвони також ставали окреми-*

---

[97] Про тканини, з яких виготовляли ризи та інше священиче вбрання, див.: Звіринська-Гелитович М. Церковні тканини зі збірки Національного музею у Львові // Українське сакральне мистецтво: традиції, сучасність, перспективи (питання іконографії). Матеріали другої міжнародної наукової конференції (Львів, 21—22 квітня 1994 року).— Львів, 1995.— С. 84—87.

[98] Про сакральне значення дзвонів у християнстві див.: Piątek S. Dzwony w liturgii kościoła // Ruch Biblijny i Liturgiczny.— 1968.— R. 21.— № 4—5.— S. 311—315.

ми об'єктами візитації. Як і у випадку з описом церков, візитатори, обстежуючи дзвіницю, з'ясовували її стан збереження (дзвіниці у Кліцькому й Містках вони визначили як „відповідну" та „порядну") та вказували, чи потребує вона направи. Згідно [redacted] візитаційними протоколами, такого термінового ремонту потребували дзвіниці у Грімному, Гуменці, Кагуєві, Керниці, Малих Любенях, Милошевичах. Дзвіниця у Попелянах перебувала в аварійному стані („валиться"), а така ж церковна споруда в Хоросному була окреслена візитаторами як „дуже погана".

Усі дзвіниці були дерев'яними (матеріалом для будови, як свідчить опис церкви села Колодрубів, був дуб), криті переважно ґонтом або, рідше, соломою (Гонятичі, Красів, Лисневичі, Попеляни). Про особливості архітектурної будови дзвіниць свідчить тільки візитаційний опис церкви села Саски; тамтешня дзвіниця мала стовпову конструкцію („дзвіничка на двох стовпцях").

Дзвіниці Щиреччини, як правило, розміщувалися на цвинтарях. Однак візитаторам траплялися випадки (Бродки, Велика Горожана, Вербіж, Поляна; у цьому селі дзвіниця стояла „на капличці"), коли їх розташовували зверху над бабинцем. У селі Раковці єпископські комісари з'ясували, що там дзвіниці не було, а три церковні дзвони містилися [redacted] бабинці. Звичайно, кожна парафія мала по одній дзвіниці, і тільки в Татаринові їх було дві, причому одна з них стояла пусткою.

Як і при обстеженні храмів, візитатори в описах дзвіниць не подають дати їхнього виготовлення. Про те, що деякі дзвіниці були виготовлені на зламі 20—30-х рр. XVIII ст., довідуємося з окремих візитаційних протоколів: у Підвисокому дзвіниця позначена ревізорами як „нова недобудована", а в Сороках як „нова [...], ще не добита ґонтом".

Щодо дзвонів візитатори обмежуються відомостями про їхню кількість, а у візитаційному описі Богородичної церкви в Щирці зазначають вагу деяких [redacted] них. Зазвичай кожна церква мала у своєму розпорядженні 3—4 дзвони, деякі — по 2 (наприклад, Бродки). Цікаво, що в окремих парафіях послуговувалися ще клепадлами (Підтемне, Сороки), котрі [redacted] більшості сіл і містечок Галичини давно вийшли з ужитку. Візитатори також інформували церковну владу про розбиті дзвони, щоб змусити мирян і парохів потурбуватися про закупівлю нових, адже вони були „голосом" Церкви, котрий не мав би замовкати ніколи.

Богослужбові книги[99]*. Для задоволення духовних потреб вірних та відправи Святої Літургії священик потребував чимало богослужбових книг. Два параграфи квестіонаря 1720 р. наводили перелік таких видань на потребу дня. Поряд [redacted] Біблією, Євангелієм, Требником і Служебником, котрі необхідно було справити згідно [redacted] ухвалами Замойського синоду, мали входити й книги для недільної та празничної проповіді, без яких душпастирська праця пароха була дуже утрудненою. Візитаційна*

[99] Потенційні можливості візитаційних протоколів для дослідження репертуару парафіяльних бібліотек розглянуто в низці публікацій західних учених, зокрема, польських: Gursztyna K. Biblioteki parafialne w dekanacie kazimierskim w XVII—XVIII w. // Sprawozdania z czynności wydawniczej i posiedzeń naukowych oraz Kronika Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.— Lublin, 1965.— R. 1963/64.— № 14.— S. 211—213; Malczyńska K. Księgozbiory parafialny diecezji wrocławskiej w II połowie XVII w. w świetle protokołów wizytacji kościelnych // Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka".— 1986.— R. 41.— № 4.— S. 583—598.

інструкція Атанасія Шептицького додатково вимагала від візитаторів з'ясовувати, чи послуговуються пароxи [redacted] своїй діяльності настановами для духовенства („Собраніе припадковъ краткое и духовнымъ особомъ потребное"), виданими 1722 р. тодішнім київським митрополитом Левом Кішкою (1714—1728)[100].

Візитація Щирецького намісництва [redacted] 1733 р. показала, що ці вимоги уніатської ієрархії виконувалися не всюди. Так, у 37 парафіях намісництва тільки священики сіл Лисневичів та Містків мали у своєму розпорядженні „Казуси", тобто народний катехизис Лева Кішки 1722 р. Не краще виглядала справа й з укомплектуванням парафіяльних бібліотек книгами для проповідей. Зокрема, популярний у той час „Ключ Розуміння" Іоаникія Ґалятовського мали чотири пароxи (з Бродок, Гуменця, Дмитрого та Никонковичів), а збірку проповідей та повчань Никифора Ксанфопула — „стару книгу Каліст" — лише душпастир села Великих Любинів.

Щодо репертуару богослужбових книг[101] *візитатори були ще лаконічнішими. Переважно вони обмежувалися стереотипними записами, що в церкві є „книги усі", під чим, як свідчать принагідні згадки ревізорів про брак у деяких парафіях тих чи інших книг, а також повний перелік книг в описі церкви села Раковця, розумілися Апостоли, Євангелії, Ірмолої, Мінеї, Общини, Октоїхи, Псалтирі, Служебники, Требники, Тріоді, Трефолоґіони та Часослови. Примітно, що в цьому списку немає Біблії, а також творів отців Церкви та популярних житій святих.*

Окремо від решти книг, переважно в розділі про церковні срібні вироби, реєструвалися напрестольні Євангелії, описи яких дають дослідникам значно більше відомостей про стан збереження, оздоблення, час виготовлення богослужбових книг. Мистецьке оформлення Євангелій[102] *відображено [redacted] описах близько десяти церков намісництва. Більшість з описаних книг були оправлені [redacted] срібло та обшиті дорогими видами тканини — зеленим або червоним оксамитом чи морою. Перелічуються й дрібні накладні деталі окуття книг — „штучки". Інколи зазначається вік Євангелій („стара" — у Гуменці та Щирці) та вказується на її фізичний стан (у Кагуєві Євангеліє виявилося „протерте"). Рідко розрізняють рукописні та друковані книги. Однак можна припустити, що в досліджуваний період друковані видання поступово витісняли [redacted] ужитку рукописні примірники. Про це свідчить й заувага візитатора, що [redacted] Під-*

---

[100] Зміст цього твору розглянуто [redacted] дослідженні Степана Недельського (Недельский С. Униатскій митрополитъ Левъ Кишка и его значеніе въ исторіи уніи.— Вильно, 1893.— С. 302—308); збережені примірники видання науково описано в: Cubrzyńska-Leonarczyk M. Katalog druków supraskich.— Warszawa, 1993.— S. 41 (№ 52).

[101] Протоколи візитацій церков Львівської єпархії для відтворення книжкового репертуару парафіяльних бібліотек найбільш систематично вивчав Іван Крип'якевич (див. його оглядову статтю: Крип'якевич І. Невикористане джерело до історії старої книги // Науковий збірник бібліотеки АН УРСР.— К., 1946.— Ч. 1.— С. 98—102), однак багатющий статистичний матеріал, зібраний ним упродовж кількох десятків років (Архів родини Крип'якевичів у Львові, папки № 109 і 119 (аркуші не пронумеровані), так і не був уведений у науковий обіг. Також заслуговує на увагу публікація Віри Фрис про богослужбові книги московського друку в Львівській єпархії XVIII ст.: Фрис В. Я. О распространении...

[102] Про художнє оздоблення рукописних Євангелій див.: Запаско Я. П. Пам'ятки книжного мистецтва. Українська рукописна книга.— Львів, 1995.— С. 107—115.

темному „книги [...] всі друковані, окрім Апостола, який [illegible] рукописним“. Щодо Євангелій ревізори в опису Богородичного храму Щирця зазначили, що одна з них [illegible] рукописною, а інша — друкованою.

Загалом ж описи богослужбових книг є дуже поверховими, не містять даних про формат, місце друку, переписувачів книг, їхніх власників, дату виготовлення тощо, тому науковцям у своїх дослідженнях треба віддавати перевагу матеріалам пізніших візитаційних протоколів [illegible] 60—80-х рр. XVIII ст., які під цим оглядом є значно інформативнішими, достовірнішими й повнішими.

Метрики народжених, вінчаних і померлих. *Метричні книги, до ведення яких парохів спонукав своїми ухвалами Замойський синод, розглядалися візитаторами наостанок. Ця обставина безпосереднім чином відобразилася на якості зібраної ними інформації про облік природного руху населення в окремих парафіях, котра фактично зводилася до коротких записів у візитаційну книгу, що метрика „порядна“ (у більшості парафій), „непорядна“*[103] *(Кагуїв, Попеляни) чи „провадиться не добре“ (Підвисоке). До того ж візитатори часто просто не подавали в протоколах відомостей про метричні книги, хоч, як довідуємося з інших джерел, вони [illegible] той час там були (Лівчиці, Малі Любині, Татаринів). Зокрема, парох села Раковця провадив у себе в парафії метрику з 1730 р.*[104]*, але візитатор через три роки не залишив про неї жодної згадки у візитаційному протоколі. І все-таки подекуди єпископські комісари цікавилися змістом, повнотою та видом метричних записів, хоч для цього в них і справді було обмаль часу. Так, у Щирці вони з'ясували, що при Богородичній церкві велися аж три категорії записів, тобто реєструвалися чини хрещення, вінчання та похоронів, а це було рідкістю для тодішньої Львівської єпархії. Мабуть, такі види записів візитатор виявив і [illegible] метриці зі села Грімна, оскільки вона [illegible][провадиться] згідно зі звичаєм“. Про те, що згадані три категорії метричних записів були обов'язковими для парохів, свідчить опис церкви села Підтемного, [illegible] якому спеціально зазначається, що хоч тамтешня метрика й „порядна“, однак у ній немає відомостей про померлих парафіян села.*

Демографічні відомості. *Поряд з відомостями про метричні книги візитатори подавали для єпископа статистичну інформацію про кількість вірних-уніатів у кожній парафії зокрема*[105]*:*

---

[103] Смислове значення стереотипних визначень „порядна“ і „непорядна“ метрика розглянуто в: Скочиляс І. Реєстрація природного руху населення у Львівській єпархії в першій третині XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 1998.— Вип. 33.— С. 225—235 (й особливо с. 228—229).

[illegible] ЛНБ, від. рукописів, ф. 77 (Антін Петрушевич), оп. 4, спр. 435 (метрична книга [illegible] Раковця за 1730—1769 рр.).

[illegible] Загальна оцінка джерелознавчої вартости візитаційної документації для демографічних досліджень подана в: Kumor B. Przedrozbiorowe wizytacje kościelne jako źródło demograficzne // Przeszłość Demograficzna Polski. Materiały i Studia.— 1970.— T. 3.— S. 3—45. Протоколи візитацій уніатських церков Перемишльської єпархії для обчислення української та польської людности на цих теренах широко використовує польський учений Здзіслав Будзінський; див. його блискучу монографію [illegible] цю тему: Budziński Z. Ludność pogranicza polsko-ruskiego... Щодо Львівської єпархії єдиним дослідженням з використанням матеріалів генеральної візитації 1759—1765 рр. [illegible] дану тему є праця Богдана Пучинського: Puczyński B. Ludność Brzeżan i okolicy w XVII i XVIII w. // Przeszłość Demograficzna Polski. Materiały i Studia.— 1971.— T. 4.— S. 177—214; 1972.— T. 5.— S. 15—64; 1974.— T. 6.— S. 3—52.

Назва поселення	Число господарів	Назва поселення	Число господарів
Бірче	30	Малогорожанка	30
Бродки	40	Милошевичі	30
Велика Горожана	100	Містки	50
Великі Любині	90	Никонковичі	30
Вербіж	30	Підвисоке	30
Гонятичі	12	Підтемне	15
Горбачі	60	Повергів	20
Грімно	100	Поляна	20
Гуменець	100	Попеляни	30
Дмитре	60	Раковець	20
Добряни	—	Ричагів	50
Кагуїв	50	Саска	20
Керниця	80	Сороки	30
Кліцько	20	Татаринів	60
Колодруби	—	Хоросно	50
Красів	15	Чуловичі	30
Лівчиці	160	Щирець, церква Святої Трійці	100
Лисневичі	24	Щирець, церква Різдва Богородиці	200
Малі Любині	40		
Усього ■ 37 парафіях 1826 уніатських родин			

Очевидно, у цьому разі візитатори подавали не загальну чисельність українського населення ■ тій чи іншій місцевості, а лише кількість господарів, тобто число уніатських родин. Природно, що до таких реєстрів не потрапляли латинники-поляки, невірні (євреї) та відступники від віри, що значно утруднює дослідникам демографічні підрахунки для всього реґіону та кожної місцевости зокрема. До того ж достовірність наведених цифр викликає певний сумнів[106]*, адже більшість з них є дуже заокругленими й, отже, приблизними. Звернемо увагу й на ту обставину, що священики у своїх демографічних підрахунках не могли опиратися на складені ними реєстри парафіян, оскільки, як показали нещодавні дослідження*[107]*, у Львівській єпархії ■ першій половині XVIII ст. такі списки (Libri status animarum) були лише ■ кількох парафіях. З іншого боку, ■ малолюдних парафіях статистичні відомості, що подавалися візитаторам, могли справді бути достовірними. Також треба брати до уваги й те, що демографічні показники візитації 1733 р. можуть придатися тоді, коли для цього відрізку часу не виявиться інших джерел (що у випадку Галичини є цілком можливим), та при верифі-*

---

[106] На цю обставину звертає увагу дослідників польський демограф Еґон Вельрозе: Velrose E. Dokładność informacji demograficznych pochodzących z przedrozbiorowych wizytacji kościelnych // Przeszłość Demograficzna Polski. Studia i Materiały.— 1969.— T. 2.— S. 47—52.

[107] Skochylas I. Metrical Books in the Ukrainian Parishes of the Halychyna in the First Half of the 18th Century // East European Genealogist: Journal of the East European Genealogical Society Inc.— Winnipeg, 1999.— Vol. 7.— № 4.— P. 12.

кації сумнівної демографічної інформації з документів нецерковного походження, котрі, як правило, для XVIII ст. є менш докладними, ніж парафіяльні реєстри.

Церковні інституції (братства та школи). *Корпоративні організації мирян, які в житті східної Церкви відігравали особливо важливу роль, описані у візитаційних протоколах дуже поверхово*[108]*. Наприклад, про братство у Святотроїцькій парафії міста Щирця ревізори повідомляють, що воно „тепер занедбане", не зазначаючи ні року його фундації, ні обставин, за яких воно припинило своє існування. Ширші дані маємо про інші два братства („старше і молодше") в тому ж місті, котрі діяли при церкві Різдва Богородиці і були засновані Атанасієм Шептицьким. Найінформативнішим щодо братств виявився візитаційний опис церкви села Гуменця, з якого дізнаємося про наявність там церковної організації мирян, котра „урядувала згідно з братськими артикулами", тобто мала потверджений єпископом статут та провадила книги прибутків і видатків, які візитатори повинні були контролювати.*

Щодо парафіяльного шкільництва відомості візитаторів ще скупіші: лише в Щирці вони натрапили на школу, „ліплену глиною", однак чи справді це була школа в сучасному розумінні цього слова, залишається тільки гадати. Тож для цього хронологічного відрізку протоколи візитацій, на жаль, малопридатні до використання як джерела з історії українського шкільництва та братського руху.

Парафіяльне духовенство. *Священик як духовна особа, покликана відправляти Богослужіння в Божому храмі та уділяти Святі Тайни вірним у парафії, завжди потребував підтримки від свого архипастиря, однією з форм якої й була канонічна візитація його церкви*[109]*. Водночас*

---

[108] На матеріалах канонічних візитацій побудовані, зокрема, праці польських дослідників про шкільництво та братські організації нового часу в Речі Посполитій, з яких на окрему увагу, з погляду методології дослідження заслуговують такі: Błażkiewicz H. Szkolnictwo parafialne w diecezji przemyskiej w latach 1637—1757 w świetle wizytacji biskupich // Nasza Przeszłość.— 1976.— T. 46.— S. 153—206; Borcz H. Bractwa religijne w kościołach parafialnych diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym // Roczniki Teologiczno-Kanoniczne.— 1981.— Zesz. 4.— S. 77—90; Borys J. Sieć szkół parafialnych na Warmii w XVIII w. przed pierwszym rozbiorem w świetle akt wizytacji kościelnych // Summarium sprawozdania Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.— Lublin, [1990].— R. 1981.— № 10 (30).— S. 357—360; Olczak S. Akta wizytacyjne jako podstawa źródłowa do badań nad siecią szkół parafialnych (na przykładzie archidiakonatu śremskiego) // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne.— Lublin, 1972.— T. 24.— S. 293—308; його ж. Wizytacja biskupa Rozrażewskiego jako źródło do badań nad szkolnictwen parafialnym // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne.— Lublin, 1980.— T. 40.— S. 183—190.

[109] Чи не єдиним українським науковцем, який повною мірою використав джерелознавчі можливості протоколів візитацій Львівської єпархії XVIII ст. для дослідження життя тогочасного уніатського духовенства, була дійсний член НТШ Меланія Бордун; див. її багатообіцяючі, однак так і не доведені до кінця статті з цього питання: Бордун М. З життя українського духовенства Львівської єпархії в другій половині XVIII в. // Записки НТШ.— Львів, 1912.— Т. CIX.— С. 39—90; Т. CX.— С. 55—100; 1924.— Т. CXXXIV—CXXXV.— С. 137—160. Про візитаційну документацію як джерело з історії парафіяльного кліру див.: Скочиляс І. Генеральна візитація Львівської єпархії 1726—1733 рр. як

через ті конкретні обставини, в яких опинилася уніатська церква в Речі Посполитій, його душпастирська діяльність й особисте життя потребували належного адміністративного контролю [redacted] боку вищої церковної ієрархії. Ці фактори й визначали ставлення візитаторів до парохів під час єпископської ревізії церков Щиреччини [redacted] 1733 р. (про дияконів згадується [redacted] описах церков у селах Великій Горожані та Гуменці, а про дяків — лише в селі Великих Любинях).

Більшість парафій Щирецького намісництва обслуговувало по одному священику, що було звичною нормою для уніатської церкви тих часів, однак при деяких церквах було й по двоє парохів (Великі Любині, Дмитре, Колодруби, Лівчиці). Окрім даних про ім'я та в окремих випадках (Щирець, Містки) прізвищ представників кліру, візитатори з'ясовували канонічність обсадження парафії тим чи іншим священиком, а також встановлювали, хто з єпископів висвячував цього пароха та за презентою якого колятора кандидат у духовний сан отримував ієрейські свячення. Таке ретельне з'ясування усіх обставин, за яких священик вступив у парафію, аж ніяк не було зайвим, оскільки випадки неканонічного обсадження церковних бенефіціїв траплялися, і то досить часто. Навіть у Щирці — центрі намісництва — парох Нагірної церкви, „чоловік без жодної нотатки", не міг представити візитаційній комісії відповідних документів. З подібним випадком ревізори зіткнулися й під час візитації церкви села Дмитрого.*

Деколи візитатори подавали певні біографічні відомості про парохів, вказували їхній вік, стан здоров'я (наприклад, у Дмитрому священик був „старий", котрий до того ж мав „покручені пальці", а другий — „середнього віку"), родинні зв'язки з іншими духовними особами (Велика Горожана), особисту поведінку [redacted] парафії й поза нею. Так, парох Хоросного, як з'ясував візитатор, не мав на себе „жодної скарги", а от його недалекий сусід у Горбачах „незгідно живе як [redacted] панами дідичами, так і [redacted] парафіянами". Ще різкішу оцінку отримав священик села Татаринова, який не тільки не вів праведного життя сам, але й „громаді позує велику зарозумілість, неслушно віддаляє людей від хвали Божої та християнських обрядів". Також у селі Великих Любинях обидва душпастирі не вирізнялися особливою побожністю, не дбали „про порядок у церкві та громаду до цього не спонукають".

Про освітній рівень тогочасного парафіяльного кліру[110] відомо дуже мало. Не додають нічого принципово нового й свідчення візитаторів у 1733 р., котрі звертали увагу на це лише у надзвичайних випадках, наприклад, під час обстеження церкви [redacted] Кагуєві, коли з'ясувалося, що місцевий парох є неписьменним. Малограмотним був і душпастир села Гоня-

---

просопографічне джерело // Шоста Наукова Геральдична конференція (Львів, 27—29 березня 1997 року). Матеріали.— Львів, 1997.— С. 142—144; Olczak S. K. Źródła kościelne z końca XVI i pierwszej połowy XVII wieku do badań nad duchowieństwem //Przegląd Toministyczny.— 1986.— [T.] 2.— S. 275—291.

* У протокол візитації церкви села Малої Горожани єпископські комісари помилково записали, що тамтешнім парохом був о. Григорій, хоч насправді в той час у цьому селі душпастирював о. Юрій.

[110] Про це див.: Bieńkowski L. Kultura intelektualna w kręgu Kościoła Wschodniego w XVII i XVIII w. // Dzieje Lubelszczyzny.— Warszawa, 1989.— [T]. 6: Między Wschodem i Zachodem. — Cz. I.— S. 107—126.

тичів. Однак робити якісь висновки про неосвіченість усього уніатського кліру некоректно, оскільки, нагадаймо, візитатори наводили у візитаційних протоколах додаткові відомості переважно про тих парохів, поведінка яких або їхній культурний чи освітній рівень не вписувалися в загальноприйняті правила та які привертали увагу загалу. Про це свідчать й протилежні випадки, коли візитатори вирізняли з-поміж решти духовенства окремих душпастирів, як-от пароха села Річагова, „статечного і зразкового“, або священика з Попелян, „великого простака“. Тож загалом українські священики були гідними свого духовного покликання, однак їм бракувало належного утримання, про що красномовно говорить оцінка візитатором пароха села Милошевичів: „Сам убогий, однак охайний“.

Економічне та соціальне становище уніатського кліру[111]*. Матеріальний стан парафіяльного духовенства в першій половині XVIII ст. був дуже невідрадним, священики не мали достатнього забезпечення земельними наділами та іншими бенефіціями, через що ці питання й розглядалися під час візитації 1733 р. так побіжно.*

Певне уявлення про матеріальні умови життя духовенства може дати хіба що опис церкви села Великих Любинів, де на церковному ґрунті розміщувалося аж „чотири халупи“, причому тільки дві з них належали парохові. Той же опис подає красномовні свідчення про соціальний статус українського духовенства в Речі Посполитій; тут дізнаємося, що сина „старої попаді“ змушували прислуговувати на панському дворі „за козака“. З опису церкви у Містках відомо, що тамтешній шляхтич наважився будувати на церковному ґрунті корчму, а дідич у Великих Любенях самовільно захопив для себе частину церковного поля. У селі Кліцьку сваволю шляхти не було меж; як повідомляв візитатор, „поле пан для себе відібрав“, після чого парох фактично залишився без утримання. Іноді у візитаційних протоколах наводилися точні відомості про величину відібраних ґрунтів. Наприклад, в описі церкви села Великих Любинів вказано, що шляхта привласнила собі церковної землі „на 200 загонів“, а в селі Гонятичах „[...] решту церковного поля засіває [панський] двір“.

Церковні ґрунти уніатських парафій Щиреччини поділялися на орні землі („поля“) та сіножаті. Площа придатної для обробітку землі коливалася в межах від чверті (Милошевичі, Раковець, Чуловичі, Щирець — Святотроїцька парафія) до одного з чвертю (Дмитре) й двох ланів (Бродки). Пересічно уніатський священик володів півланом поля (10 парафій намісництва) або приблизною величиною (Гонятичі, Містки) — три чверті лану.

Сіножатями, на відміну від орних земель, були забезпечені не всі парохи. Зокрема, не мали сінокосів священики у Дмитрому, Раковці, Ричагові, Сороках, Щирці, а в багатьох парафіях під них були виділені дуже мі-

[111] Загальну оцінку вартости візитаційної документації як джерела з історії економічного становища духовенства в Речі Посполитій наведено у: Główka D. Akta wizytacji kościelnych z wieków XVI—XVIII jako źródło do historii kultury materialnej: gospodarstwo wiejskie w dobrach parafialnych w archidiakonacie warszawskim // Szkice z dziejów materialnego bytowania społeczeństwa polskiego /Pod red. M. Dembińskiej.— Wrocław etc., 1989.— T. 61.— S. 233—254.

зерні площі. Так, у Підвисокому, Повергові й Чуловичах величина сіножаті вимірювалася лише „на 4—6 косарів“, хоч подекуди площі сіножатей вражали своїми розмірами (наприклад, у селі Татаринові душпастир володів сіножатями „на 30 косарів“).

Дані візитації 1733 р., однак, не дають змоги робити верифіковані висновки про забезпечення парафіяльного духовенства ґрунтами, оскільки, по-перше, ці дані побіжні й до того ж дуже приблизні, а по-друге, не враховують природних умов реґіону, що впливали на урожайність, а також особливостей фізичного стану ґрунтів у різних місцевостях.

З огляду на це важливого значення набувають інші, навіть непрямі, відомості про матеріальний стан уніатського кліру, й, зокрема, інформація візитаторів про добровільні щорічні датки парафіян для потреб церкви. Йдеться насамперед про основний тоді для мирян церковний податок — так зване проскурне, котрий перед Різдвяними чи Великодніми святами (Татаринів) щорічно сплачувався священикові грошима або натурою. У більшості парафій Щиреччини цей податок давали грошима; його величина коливалася в межах від 3 грошів (Гонятичі) до 1 злотого (Никонковичі), залежно від заможности мирян і літургійних потреб церкви. Проте дуже часто парафіяни не мали змоги сплачувати проскурне, й у такому разі священикові віддавали муку (Кагуїв, Колодруби, Поляна, Чуловичі) чи збіжжя, звичайно по мисці муки [redacted] рік (Ричагів) або по півмачка збіжжя (у 10 парафіях). Іноді парафіяни й самі виготовляли просфори (Вербіж, Грімно), що, однак, офіційно було суворо заборонено Замойським синодом.

Якщо ж церковна громада не мала змоги навіть постачати парохові збіжжя чи муку, то це робив або колятор парафії (наприклад, у Бродках), або сам парох (Добряни, Малогорожанка, Повергів, Саска).

Для відправи Богослужінь та уділення Святих Тайн парох потребував, окрім просфор, ще літургійного вина, свічок, деревного вугілля й ладану, котрі поставляли миряни або братства (Щирець, Гуменець). Проте в деяких парафіях цією справою, знову ж таки, займався священик або, рідше, дідич села. Траплялося, що миряни забезпечували церкву усім необхідним спільно зі священнослужителем (наприклад, така практика була поширена в Керниці).

***Відомості [redacted] метрології та топоніміки.** Протоколи візитації Щирецького намісництва 1733 р. подають також побіжні відомості з метрології та топоніміки. Так, з опису багатьох церков довідуємось, що поширеними [redacted] цій місцевості мірами ваги був камінь, мірка пшениці, півмачок (сипуча міра ваги), віз сіна. Візитаційні протоколи свідчать, що львівська міра була в ужитку не тільки [redacted] цьому місті, але й [redacted] інших місцевостях Галичини; їй віддавала перевагу й церковна адміністрація при обчисленні ваги тих чи інших предметів і речей.*

Земельні наділи вимірювалися у загонах, ланах (поля), косарях (сіножаті) та мірничих шнурах (мордах). Поряд із львівськими мірами на Щиреччині побутували й місцеві міри поверхні; найпопулярнішою з них, як дізнаємося з описів, був комарнянський півмірок.

Щодо топонімічних відомостей дані протоколів візитації значно бідніші, адже вони наводилися церковними ревізорами принагідно й без належної уваги. Найбільше такої інформації маємо [redacted] описі щирецьких храмів, де згадуються башта-каплиця, брама, мур тощо. В описі церкви

села Малих Любинів повідомляється про місце розташування храму, а [redacted] візитаційного протоколу села Поляни довідуємося про особливості природного ландшафту місцевости („лан [...] почасти заріс густим чагарником“).

Незважаючи на те, що єпископські ревізори Щирецького намісництва не виконали й чверти візитаційної програми Замойського синоду[112], *під час генеральної візитації 1733 р. було розглянуто досить широкий спектр питань, які тою чи іншою мірою знайшли своє відображення у візитаційних протоколах: структура земельної власности, церковний адміністративний поділ, номенклатура поселень, титулатура церков, архітектура храмів і дзвіниць, їхнє внутрішнє опорядження, літургійне начиння, обрядові питання, церковне малярство, літургійне шитво, книжковий репертуар парафіяльних бібліотек, реєстрація природного руху населення [redacted] парафіях, діяльність церковних братств і шкіл, просопографічні відомості про уніатський клір, його матеріальне становище та соціальний статус, а також інші відомості, зокрема [redacted] ділянці метрології та топоніміки. Таким чином, сучасний дослідник отримує змогу не лише вивчати історію намірів, що є загалом традиційним для української історіографії нової доби, але й розглядати історичні та культурологічні процеси чи явища в дії. Використовуючи джерелознавчий потенціал візитаційної документації, історик чи мистецтвознавець значно розширює дискурс тогочасної епохи і виводить на подіум історії не тільки родовиту еліту чи твори „високого мистецтва“, але й „простих людей“ чи прикладні твори майстрів*[113], *тобто розглядає давнє українське суспільство [redacted] усіх його проявах.*

Наукова публікація протоколів генеральної візитації Щирецького намісництва 1733 р. зумовлена кількома обставинами. По-перше, донині українська історіографія не може подати прикладу повної археографічної публікації візитаційної документації хоч би для одного деканату, тоді як подібні видання були започатковані російськими вченими майже століття тому[114]. *Правда, у Галичині деякі дослідники спорадично публікували протоколи візитацій окремих церков*[115], *однак, на превеликий жаль, едиція документів здійснювалася на низькому археографічно-*

---

[112] Зокрема, в протоколах візитації Щиреччини немає відомостей про душпастирську діяльність духовенства, періодичність і зміст богослужб та недільних проповідей, питання сакраментології (з 33 пунктів квестіонара 1720 р. розкрито тільки один: про періодичність відновлення частиць) тощо.

[113] На важливості такого напряму досліджень у ділянці історії українського малярства наголошує в одній зі своїх останніх праць Володимир Александрович; див.: Александрович В. Образотворчі напрями...— С. 57—58.

[114] Вперше наукова публікація візитаційних описів церков Київської уніатської митрополії була здійснена на початку XX ст. у Вільні; тоді опубліковано протоколи генеральної візитації білоруських церков Новогрудського та Циринського деканатів 1798 р. (Protokoł wizyty generalney dekanatów Cyryńskiego y Nowogrodzkiego, przez xiędza Tomasza Woszczełłowicza, delegowanego wizytatora w roku 1798 czynioney sporządzony // Археографический сборник документов, относящихся [redacted] истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа.— Вильно, 1902.— Т. 13.— С. 154—227; Вильно, 1904.— Т. 14.— С. 56—125).

[115] Приклади публікацій українськими дослідниками візитаційних описів церков Галичини XVIII ст. див.: Бордун М. З життя українського духовенства Львівської єпархії [redacted] другій половині XVIII в. // Записки НТШ.— Львів, 1924.— Т. CXXXIV—CXXXV.— С. 153—160; Грушевський М. Кілька документів до історії сільського духовенства в Галичині XVII—

му рівні, переважно або ■ перекладі, або витягами, без належної передмови та довідкового апарату. По-друге, видання протоколів візитацій дасть змогу виробити методологічні засади публікації та перекладу такого виду історичного джерела, устійнити термінологію, а по-третє, започаткувати видання найбільш вартісних протоколів візитацій українських церков кінця XVII—XVIII ст., зробивши їх доступними для широкого кола дослідників в Україні та поза її межами.

Очевидно, початково протокол генеральної візитації Щирецького намісництва 1733 р. зберігався в архіві Львівської греко-католицької митрополичої консисторії, звідки разом з іншими „давніми“ документами XVII—XVIII ст. між 1905 і 1907 рр. був переданий митрополитом Андреєм Шептицьким до новоствореного у Львові Церковного музею[116]. Документ не є окремою одиницею зберігання, а міститься серед фраґментів візитаційної та іншої документації Львівської єпархії XVIII ст.[117], оправлених ■ окрему книгу консисторським архіваріусом, мабуть, ще на початку минулого століття, причому кожен з рукописів має окрему паґінацію.*

XVIII в. // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. LI.— С. 1—12 (розд. „Miscellanea“); Зубрицький М. Знадоби до характеристики житя світського сільського гр. кат. духовенства ■ Галицькій Руси в XVIII в. // Матеріяли до культурної історії Галицької Руси XVIII і XIX віку, зібрані Мих. Зубрицьким, Юр. Кмітом, Ів. Кобилецьким, Ів. Е. Левицьким і Ів. Франком / За ред. Івана Франка.— Львів, 1902.— С. 17—46; його ж. Канонічний огляд парохії Ріпник в Короснянськім деканаті в Галичині ■ 1780 р. // Записки НТШ.— Львів, 1912.— Т. CVII.— С. 120—123; Іщак А. З парохіяльного архіву // Богословія.— Львів, 1928.— Кн. 1—4.— С. 47—49; Крип'якевич І. Чигирин і Суботів у візитації 1726 р. // Записки НТШ.— Львів, 1931.— Т. CLI.— С. 193—194; Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись ■ 1700 до конца августа 1772 года.— Львов, 1887.— Ч. 1.— С. 127—131; Цегельський Т. Канонічна візитація ■ Струсові Теребовельського деканату в 1760 р. // Нива.— 1937.— Т. 32.— Ч. 7—8.—С. 275—279.

* Датування встановлене за Книгою надходжень Національного музею у Львові.

[116] Історія створення рукописної колекції Національного музею у Львові усе ще залишається ненаписаною. Загальні відомості про неї наведено в: Двайцятьпятьліття Національного музею у Львові. Збірник.— Львів, 1931; Львівський державний музей українського мистецтва. Каталог (путівник).— Львів, 1955.— С. 70; Львівський музей українського мистецтва.— Львів, 1967.— С. 5; Павличко Я. Внесок Вадима Щербаківського ■ розбудову колекції Національного музею у Львові // Полтавський археологічний збірник.— Полтава, 1995.— [Т.] 4: Пам'яті В. М. Щербаківського (1876—1957).— С. 105—115; її ж. Кириличні рукописи ■ збірках Національного музею у Львові // Тези Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої збиральницькій діяльності баронів де Шодуар (Житомир, 10—12 жовтня 1994 р.).— Житомир, 1994.— С. 19—20; Свєнціцький І. Бібліотека Національного музею у Львові // Книгар.— 1918.— Ч. 6.— С. 307—314; його ж. Збірки Галицької України. Національний музей у Львові // Про музеї та музейництво (нариси і замітки).— Львів, 1920.— С. 22, 25; його ж. Ілюстрований провідник по Національнім музеєви у Львові.— Жовква, 1913.— С. 9; Скарби музеїв України. Львівський музей українського мистецтва.— К., 1971.— С. 5. Більш предметна характеристика фонду рукописів музею наведена в ґрунтовній монографії Патріції Кеннеді-Грімстед, де побіжно згадано й про наявність у музеї багатої збірки „протоколів візитацій 1730—1786 рр.“ (див.: Kennedy-Grimsted P. Archives and Manuscript Repositories in the USSR. Ukraine and Moldavia.— Princeton; New Jersey, 1988.— Book 1: General Bibliography and Institutional Directory.— P. 585).

[117] У склад цього 44-аркушного рукописного фоліанта, окрім протоколу візитації Щирецького намісництва, входять також копії протоколів генеральної візитації села Вербиці 1763 р. (Арк. III/1—3), міста Жидачева 1760 р. (Арк. II/1—5, 23), села Лучанів 1761 р. (Арк. I/1—4), села Стоків 1764 р. (Арк. IV/1—5), листування польських королів, єпископів і шляхти та урядові й „духовні“ акти у справі церковних бенефіцій (Арк. II/6—22).

Досліджуваний документ має форму зшитка скріплених між собою та складених удвоє дев'яти аркушів цупкого сірого паперу. Особливості виготовлення паперу дають усі підстави стверджувати, що [redacted] даному разі маємо справу з поширеним тоді [redacted] Європі так званим поштовим папером. На це вказують і водяні знаки, розміщені по обидва боки аркушів: ліворуч прочитується латинська абревіатура „С S", а праворуч зображено вершника на коні [redacted] поштовим ріжком. Аналогічні нашій філіграні сюжети були дуже розповсюдженими в Західній Європі, зокрема у Голландії (зображення вершника на поштовому папері спостерігається там між 1679 і 1732 рр.[118]*).*

Формат аркушів — 31,5 х 20, краї деяких з них надірвані, а останній аркуш виявився незаповненим. У свій час, при оправі збірки, на 8-му аркуші було частково обрізано заголовок опису церкви села Лисневичів; натомість аркуші 1 та [redacted] відреставровані. Аркуш 8 містить чорний чорнильний відбиток печатки Національного музею у Львові („+ Печать Ц[ерко]вного мѹзеа в Львовѣ". На 1-му аркуші є запис, зроблений хімічним олівцем („5 — Щирец XXVIII I"), авторство якого, ймовірно, належить членові НТШ, тодішньому співробітникові Національного музею Меланії Бордун (1886—1968), яка на початку 20-х рр. описувала рукописну колекцію музею[119]*.*

Протокол візитації написаний характерним для першої половини XVIII ст. письмом, чорнило коричневого кольору. Документ створений, очевидно, однією особою, хоч характер письма на першому аркуші різниться від решти записів. Щодо описів двох останніх у протоколі церков, то вони виконані нерозбірливим почерком і, мабуть, іншим писарем, про що свідчать не лише особливості письма, а й сама послідовність записів.

Публікація документів здійснюється мовою ориґіналу та супроводжується примітками.

Текст протоколу візитації наводиться повністю, зі збереженням особливостей латинської та тогочасної польської мов (вживання великої літери; брак діакритичних знаків над o, n, s, c, z; *передача* j *через* y *тощо). Писарські помилки та повтори обумовлені [redacted] підрядкових примітках. Редакційні втручання стосуються тільки пунктуації та частково написання великої літери. У квадратні дужки взято механічно пропущені літери, відсутні закінчення слів, а також невідчитані та втрачені місця в тексті ориґіналу.*

Публікація документа здійснюється вперше.

При нагоді висловлюю щиру подяку Володимирові Александровичу за наукову редакцію приміток, а також Марті Боянівській, Володимирові Вуйцику, Андрієві Гречилу, Світлані Зінченко та Василеві Слободяну за фахові поради і консультації.

Ігор СКОЧИЛЯС

---

[118] Lauceviĉius E. Popierius Lietuvojo...— P. 376—385 (№ 2737—2807; філіграні „Вершник на коні із поштовим ріжком"). Автор вдячний покійному директорові ЦДІА України у Львові п. Орестові Мацюку за фахові консультації [redacted] цього питання.

[119] Наукова праця М. Бордун у Національному музеї описана у: Єдлінська У. Меланія Бордун — людина і педагог (1886—1968) // Український інститут для дівчат у Перемишлі. 1895—1995. Ювілейна книга Пам'яті до 100-річчя заснування.— Дрогобич, 1995.— С. 38—39.

ДОДАТОК

[*арк. 1*]

WIZYTA NAMIESNICTWA SZCZERZECKIEGO

Miasto Szczerzec[1]

W tym miescie iest Cerkiew murowana sklepiona pod Tytułem Troycy Przenayswięszey[2], gontami niedawno pobita. Okien wszytkich w tey Cerkwi siedm w drewno oprawnych, Posadzka kamięna. Cmentarz po trzech częsciach Murem otoczony, reparacyi znaczney potrzebuiącym, po czwartey* zaś częsci Parkanem starym takze reparacyi potrzebuiącym. Na tymze Cmentarzu Dzwąnica drewniana in parte reparacyi potrzebuiąca, na ktorey Dzwonow cztery. Przy tymze Cmentarzu Szkoła[3] gliną lepiona. Do Cerkwi Drzwi in parte zelazem okute na Zawiasach z Zamkiem nalezytym zelaznym. Drugie takze Drzwi południowe drewniane stare, Drągiem zasuwaiące się. W tey Cerkwi Ołtarzykow pobocznich[4] nowych dwa; ieden pod Tytułem S[więtey] Barbary, a drugi Nayswięszey Panny, bez zadney Fundacyi. Tę Ołtarzyki wyzłacane pod fangult[5], malowanie niezłe. Chorągwi trzy; dwie nowych karmazynowych[6] atłasowych pięknie pomalowanych, trzecia większa dawnieysza adamaszkowa[7]. DEISUS[8] stolarską robotą stare, pod gulfarb[9] malowane. Ołtarz wielki[10] proporcionalny, Mensa[11] w nim murowana, trzema Obrusami[12] białemi pokryta z Antemisem[13] teraznieyszego Archipasterza[14]. Na tey mensie Obraz Nays[więszey] Panny boleiącey, Mieczem przerazaney[15], pod fangult malowany, malowanie dobre. Pod ktorym Obrazem Cymborium[16] przyzwoite, w ktorym Venerabile[17], co tydzien renowuiące się, w Puszce cynowey na korporale[18] białem honeste konserwuie się. Argenterya**, Cyna, Mosiądz y Miedz. Puszka[19] srebrna biała z nakrywką[20] srebrną przyzwoitą, Kielich[21] z Pateną[22] y Gwiazdą[23] srebrny pozłocisty, Łyzeczka[24] srebrna biała, Krzyz z Sedesem[25] mierny srebrny, Ewanielia[26] suto w srebro oprawna, Trybularz[27] srebrny, koron dwie srebrnych na Namiesne Obrazy[28], Ewangelia druga w axamit zielony oprawna stara, ma na sobie sztuczek[29] srebrnych z iedney strony dziewięc, z drugiey pięc, klawzur[30] dwie srebrnych odliwanych. Lichtarzow[31] cynowych para, Krzyz cynowy z Sedesem ieden, Ampułeczek[32] dwie cynowych, Lampa ante Venerabile[33] cynowa robotą piękną z łancuszkami takze cynowemi ze Gdanska, Lichtarzow mosięznych para*** (błaszanych par dwie), Kielich cynowy z Pateną y Gwiazdą, Dzwonek ołtarzowy, Trybularzow dwa mosięznych; ieden nowy, a drugi stary na sznureczkach. Apparaty[34], Wiela[35] etc. Apparat naybogatszy czerwony na dnie złotym z kwiatami axamitnemi cum omnibus requisitis. Apparat drugi karmazynowy sukięny z

---

* В оригіналі помилково записано „czwartez".

** Тут і далі підкреслено в оригіналі.

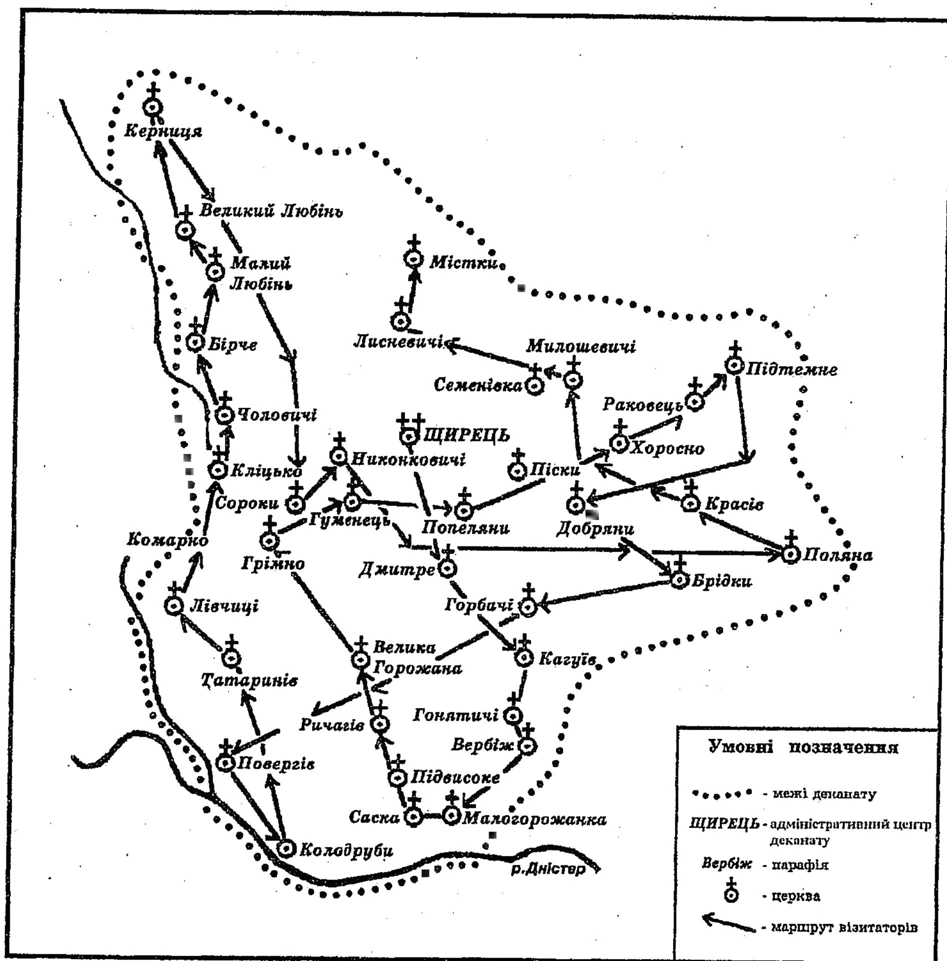
*** Після цього вгорі дописано „cynowych para", а далі закреслено.

kamłą zieloną tabinową[36], z koroną Circa circum srebrną; do tegoz Apparatu Stuła[37] y Manipularze[38] czerwone tabinowe. Trzeci Apparat sutolity[39] srebrny z Stułą, przy ktorey guzikow srebrnych pięc. Czwarty [*арк. 1 зв.*] partyrowy[40] niebieski z Stułą y Manipularzami. Piąty czerwony grubrynowy[41] z Stułą powszechny. Szosty załobny morowy[42] nowy cum omnibus requisitis, galonem[43] szychowym[44] obwiedziony. Podlieyszych Apparatow trzy sine requisitis. Velum na dnie złotym w kwiaty axamitne z Palą[45] y Bursą[46] nayprzednieysze, Welow innych wszytkich cztery z Palami y Bursami, Płaszczenyc[47] dwie tercynelowych[48] białych; iedna nowa, druga stara. Alb[49] wszytkich osm, Humerałow[50] dwa, Obrusow szesc. Dalmatyczek[51] chłopięcich para [illegible] materyi tureckiey w paski; druga para z materyi iedwabney. Korporałow dwa, Puryfikaterzow[52] 4. Xięgi wszytkie. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Theodor Haptiewicz[53], Protoprezbyter[54] Szczerzecki, od teraznieyszego Archipasterza konsekrowany za Prezento[55] Jego M[o]sci R[egie] Starosty Szczerzeckiego[56]. Ma Parochianow do tey Cerkwi wszytkich 100. Proskurnego[57] daią po groszy 12. Winem, Swiatłem y Kadzidłem[58] Parochianie staraią się. Pola cerkiewnego cwierc. Sianozęci niema. Bractwo[59] w tey Cerkwi bywało quondam, ale teraz zaniedbane. Metryka[60] porządna.

Cerkiew Szczerzecka Nagornia[61]

Ta Cerkiew[62] wyzey Okien murowana, pod Tytułem Narodzenia Nays[więszey] Panny, [illegible] trzema wirzchami drewnianemi baniastemi kształtnemi, niedawno gontami pobita, maiąca w sobie Okien wszytkich numero szesc. Cmyntarz około tey Cerkwi* obwiedziony Murem[63], z wirzchu gontami pobitym. Baszta[64] tagze murowana, gontami nowo pobita na kształt Kaplicy. Brama[65] murowana, na ktorey Dzwonnica drewniana nowego potrzebuiąca pobicia gontami. Na tey Dzwonnicy Dzwonow trzy, z ktorych ieden naywienkszy, maiący w sobie kamieniy[66] wadziescia dwa. Do tey Cerkwi Drzwiy dwoie, iedne na Zawiasach zelaznych z Zamkiem zelaznym nalezytym, drugie z Zasuwiem drewnianym. Po bokach w tey Cerkwi ab intra są dwa Ołtarze stolar[s]ko robotą pod gulfarb malowane, ieden pod Tytułem S[więtego] Andrzeia, drugi **Зачатія Святой Анни**. Te Ołtarze nowe z Mensami przyzwoitemi kąsekrowanemi, trzema Obrusami pokrytemi białemi. DEISUS w tey Cerkwi stary stolarską roboto robiony, pod gulfarb malowany, malowanie proste. Posrzud Cerkwi w gurze Ganek dla choru[67] około. Ołtarz wielki obszyrny, posrzud ktorego Mensa murowana, trzema Obrusami białemi pokrzyta [illegible] Antemisem teraznieyszego Archipasterza[68]. Na tey Mensie Obraz stolarską roboto pod gulfarb malowany, z Figuro Depositionis dė Cruce Corporis Christi y Matki Nayswiętszey boleiącey, malowanie niezłe. Pod tym Obrazem Cymborium nalezyte, w ktorym Venerabile, co tydzien renowuiące się, w Puszce cynowey decentissime na Korporale białym kąserwuie się. Argenteria, Cyna, Mosiądz y Spiez. Ewanieliia pisana w aksamit czerwony oprawna stara, na ktorey blaszek srebrnych n[ume]ro 5. Ewanieliia druga drukowana w srebro suto oprawna, z klawzurami odliwanemi srebrnemi, robota złotnicza wszytka piękna. Kielich srebrny pozłocsty z Patyną y Gwiazdą srebrną pozłocistą, Łyzeczka srebrna biała, Krzyz srebrny wielki z Sedesem

* Наступні слова „w koło" закреслені.

Щирецький деканат у 1733 р.

srebrnym, robota niezła. Trybularz srebrny ze wszytkim robotą niezłą, Puszka* pro Venerabili srebrna, Lamp cztery srebrnych roboty piękney, Krzyz (z ktorym do chorych cum Venerabili chodzą) srebrny biały cum requisitis. Kielich cynowy z Patyną y Gwiazdą, Lichtarzow pomiernych cynowych para, mnieyszych takze para, [*арк.* 2] pułmisek cynowy, mosięznych Lichtarzow par dwie, blaszanych para, Dzwon niewielki rozbity, Dzwonek ołtarzowy. Armat wielkich dwie zelaznych, za ktor[y]ch dano Złotych 1000. Apparaty etc. Apparat czerwony z materyi bogatey złotolitey, z Stułą y Manipularzami takowymiz. Drugi Apparat ruzowy przytartyi duzą, z blaszką srebrną, paski srebrne. Apparat trzeciy tabinowy czerwony, ■ kamłą zieloną tabinową cum omnibus requisitis. Czwarty adamaszkowy popielaty cum omnibus requisitis. Piąty zielony saiowy[69] staryi, szusty załobny basztowyi[70]. Dalmatyka Dyiakonska niebieska tryumfałowa zazywana. Welow wszytkich trzy, Pal trzy, Burs trzy, Korporałow trzy, Puryfikatyrzow osm, Humerałow cztery, Alb wszytkich dziesięc, Obrusow wszytkich dwanascie. Xięgi wszytkie do Nabozenstwa cerkiewnego służące. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Zacharyiasz Stefanowicz[71], Człek bez zadney noty[72], ot teraznieyszego Archipasterza kąsekrowany za Prezentą J[ego]m[oś]ci Pana Starosty Szczerzeckiego. Parochianow wszytkich do tey Cerkwi należących 200. Proskurnego kazdy daie po groszy dwanascie. W tey Cerkwi dwoie Bractwa, starsze y młodsze[73], ci się staraią o Swiatło, Wino y Kadzidło, y wszelką apparencyią cerkiewne, za Funduszem teraznieyszego Archipasterza. Metryki ma trzy[74] porządne. Pola cerkiewnego Łan[75] cały, Sianozenci na Kosarzow[76] 10, na co prawa krolewskie[77] znayduią się.

Wies Dmitrze[78]

W tey Wsi do Starostwa Szczyrzeckiego[79] należącey iest Cerkiew[80] drewniana pod Tytułem S[więtego] Menczenika Demetryusza, maiąca w sobie Okien dwie wielkich, ■ małych trzy w drewno oprawnych. Cmentarz o[b]wiedziony Parkanem niezgorzy. Na tymze Cmentarzu Dzwonnica pod gontami, na ktorey Dzwonow cztery. Drzwi do Cerkwi na Zawiasach zelaznych z Zasuwem drewnianym, Posadzka dembowa. DEISUS[81] stare stolarsko robotą, malowanie niezłe. Ołtarz wielki szczupły, w ktorym Mensa zbyt nizka, reparacyi potrzebuiąca, trzema Obrusami pokryta z Antymisem teraznieyszego Archipasterza[82], na ktorey Obraz Nays[więszey] Panny una cum Cimborio, w ktorym Venerabile, we dwie niedzielie renowuiące się, w Puszce cynowey konserwuie się. Kielich srebrny z Patyno, Gwiazdo y Łyzecko. Krzyz srebrny ■ Sedesem, Ewanieliia drukowana, w axamit czerwony oprawna ■ pięcią sztuczkami srebrnemi. Apparatow trzy cum omnibus requisitis. Vela, Bursy y Pale do kazdego Apparata, Korporałow 2, Puryfikatyrzow 4, Humerałow 3, Alb 3, Obrusow 5, Kielich cynowyi ze wszytkim. Księgi wszytkie należące do Nabozenstwa, Księga kaznodzieyska nazwana Klucz[83]. Kapłanow w tey Cerkwi dwa-ieden stary na Imie Bazyli, ktory tak dla starosci swoiey, iako tez y dlia pokurczonych palcow, szkaradnie celebrowac iuz nie moze; drugi na Imie Jakob[84], w wieku srzednim, bez zadney noty. Pola cerkiewnego Łan cały y cwierc, Sianozenci nimasz. Parochiianow do tey Cerkwi wszytkich szezdziesiąt, kazdy daie Proskurnego

* Наступне слово закреслено.

po pułmacku[85] zboza lwowskiey miary[86]. Wino, Kadzidło y Swiatło z Gromady. Metryka porządna[87].

Wies Kahuiuw[88]

W tey Wsi do Kapituły Lwowskiey[89] nalezącey iest Cerkiew drewniana[90] bardzo szczupła, maiąca w sobie Okien trzy w drzewno oprawnych*. W teyze Cerkwi Dzwonniczka nagłey reparacyey potrzebuiąca, na niey Dzwonkow trzy. Cmentarz częscią Płotem ladaiakim, częscią Parkanem ieszcze gorszym obwiedziony. Drzwi do Cerkwi z Zasuwem drewnianym. Titulis Ecclesiae **Свѧтой Мꙋченици Параскевии.** DEISUS stolarsko roboto pod gulfarb malowane, malowanie proste. Ołtarz wielki bardzą szczupły y ciemnyi, Mensa trzema Obrusami pokryta białemi z Antymisem teraznieyszego Archipasterza[91]. Cymborium nima, tylko na samey Mensie Venerabile w Puszce cynowey dawno renowowane stoi. Kielich cynowy z Patyno y Gwiazdo, Łyzeczek 3 cynowych. Ewanieliia w axamit ceglasty oprawna przytarta, na niey stuczek 10 srebrnych z klawzurkami srebrnemi. Apparatow 4 cum omnibus requisitis. Welow, Pal, [*арк. 2 зв.*] Burs po dwoie, Korporałow 2, Alb 4, Humerał ieden, Puryfikatyrzow 2, Obrusow 15, Kadzielnic mosięznych 2, Dzwunek ołtarzowy. Xięgi wszytkie do Nabozenstwa. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Łukasz[92] illiteratus, czytac nic nie umi, ani Ewanielium ani Апостола[93], pisac tagze. Konsekrowany od teraznieyszego Archipasterza, za rekomendacyią X[ię]dza Haptiiewicza Protoprezbithera Szczyrzeckiego. Parochiianow do tey Cerkwi 50, na Proskury[94] mąki daią. Pola cerkiewnego puł Łanu, Sianozenci na Kosarzow 8. Metryka nieporządna.

Wies Honiatycze[95]

W tey Wsi do Kapituły Lwowskiey[96] nalezącey iest Cerkiew[97] drewniana szczupła pod Tytułem S[więtego] Panteleemona, z wirzchu pobicia nowego potrzebuiąca. Okien wszytkich w tey Cerkwi 3, dwie w ołow, a trzecie w drewno oprawne. Cmentarz Płotem ladaiakim ogrodzony, na ktorym Dzwonniczka pod słomą, na ktorey Dzwonkow 3. Do Cerkwi Drzwi z Zasuwem drewnianym. Carskie Vrata[98] z Namiesnymi Obrazami stolarsko roboto po prostu malowane, Apostoły[99] na płutnie prosto robotą. Wielki Ołtarz szczupły y ciemny, Mensa w nim trzema Obrusami pokryta białemi z Antymisem teraznieyszego Archipasterza[100]. Cymborium niemasz, tylko na Mensie Venerabile co tydzien renowuiące się w Puszce cynowey. Kielich cynowy z Patyno, Gwiazdo y Łyzeczko, Krzyz cynowy. Apparatow 2 cum suis requisitis. Korporałow 2, Alb 2, Puryfikatyrzow 2, Humerał 1, Obrusow 4, Dzwunek ołtarzowy, Kadzielnica 1. Xięgi wszytkie do Nabozenstwa. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Bazyli[101], utcunque literatus, u teraznieyszego Archipasterza konsekrowany. Parochianow do tey Cerkwi 12, Proskurnego nie daią, tylko po 3 grosze na rok. Kapłan sie stara o Wino, Swiatło y Kadzidło. Pola cerkiewnego czwierci 3, reszte pola cerkiewnego Dwor zasiewa. Sianozenci na Kosarzow 50. Metryka porzondna.

* В оригіналі помилково записано „oprawna“.

Wies Werbiz[102]

W tey Wsi do Kapituły Lwowskiey[103] należącey iest Cerkiew[104] drewniana z wirzchu pobicia nowego potrzebuiąca, pod Titułem S[więtego] Jana Theologa. Okien wszytkich troie w drewno oprawne. Cmentarz czenscio Parkanem złym, czenscio Płotem ładaiakim obwiedziony. Do Cerkwi Drzwi na Zawiasach zelaznych ■ Zamkiem nalezytym zelaznym. Nad Babincem[105] Dzwonniczka ■ trzema Dzwonkami. DEISUS nowy pod gulfarb malowany, malowanie proste. Ołtarz wielki szczupły y ciemny, w ktorym Mensa trzema Obrusami białemi pokryta z Antymisem teraznieyszego Archipasterza[106]. Na tey Mensię Obraz Nays[więszey] Panny pod gulfarb malowany, pod ktorym Cymborium, w ktorym Venerabile, co tydzien renawuiące się, w Puszce cynowey konserwuiące się. Kielich cynowy z Patyno, Gwiazdo y Łyzeczko. Apparatow 4, Welow, Pal y Burs po dwoie, Alb 5, Obrusow 3, Kadzielnic mosięznych 2, Humerał 1, Dzwonek ołtarzowy 1, Lichtarzykow para blaszanych. Xięgi wszytkie do Nabozenstwa. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Jan[107], od teraznieyszego Archipasterza konsekrowany. Parochianow ma 30, Proskury gromadzkie, o Wino, Kadzidło y Swiatło Kapłan się stara. Pola cerkiewnego puł Łana, Sianozenci na Kosarzow 10. Metryka porządna.

Wies Małohorozanka[108]

W tey Wsi do Jmci Pana Rzeczyckiego Pułkownika[109] należącey, iest Cyrkiew[110] pod gontami po czensci nowego potrzebuiąca pobicia, maiąca w sobie Okien 4. Cmentarz czenscią Parkanem złym, czenscią takze Płotem złym obwiedziony. Dzwonnica[111] takze na Cmentarzu pod gontami ze cztyrma Dzwonkami. Do Cerkwi Drzwi z Zasuwem drewnianym. DEISUS[112] stolarsko roboto pod gulfarb malowany. Titulus Ecclesiae S[więtego] Nikołaia. Ołtarz wielki proporcyonalny, w ktorym Mensa szczupła, trzema Obrusami białemi pokryta z Antymisem teraznieyszego Archipasterza[113]. Cymborium nalezyte, w ktorym Venerabile co tydzien renowuiące się, w Puszce cynowey zostaie. Ze srybra cyrkiewnego więcey niema, tylko Patyna, Gwiazda y Łyzeczka biała srebrna, Kielich cynowy z Pateno y Gwiazdą, Krzyz cynowy z Sedesem, Lichtarzow para cynowych. Apparatow 4 cum omnibus requisitis, do Kielichow zarowno requisita są wszelkie. Korporałow 3, Alb 4, Humerałow 2, Obrusow 14, Purifikaterzow 2. Xięgi wszytkie do Nabozenstwa. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Grzegorz[114], od teraznieyszego Archipasterza konsekrowany. Parochiianow 30. Proskurami, Winem, Kadzidłem y Swiatłem sam Paroch prowiduie. Pola do Cerkwi pułtory Cwierci, Sianozenci na Kosarzow 6. Metryka[115] porządna.

[арк. 3]

Wies Saska[116]

W tey Wsi do trzech Panow[117] należącey iest Cerkiew[118] pod gontami, pod Tytułem **Покрова Пр[єсвѧ]тои Б[огороди]ци**, maiąca w sobie Okien wszytkich 5. Cmentarz Płotem ogrodzony. Dzwonniczka na dwoch słupkach, Dzwonkow 3. Do Cerkwi Drzwi ■ Zasuwem drewnianym. DEISUS stolarsko

robotą pod gulfarb malowany, malowanie proste. Ołtarz wielki szczupły y ciemny. Mensa szczupła, trzema Obrusami białemi pokryta z Antymisem teraznieyszego Archipasterza[119], na ktorey Cymborium cum Venerabile, co tydzien renowuiącym się, w Puszce cynowey stoiącym. Patena iedna srybrna, Kielich cynowy z Pateno, Gwiazdo y Łyzeczko, Krzyz cynowy, Kadzielnica mosięzna, Dzwunek ołtarzowy. Apparatow 2 cum omnibus requisitis, tylez Welow y Pał, Korporałow 2, Obrusow 5, Alb 3, Purifikaterzow 2. Księgi wszytkie. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Piotr[120], od teraznieyszego Archipasterza konsekrowany. Parochianow ma 20. Proskury, Wino, Kadzidło y Swiatło prokuruie sam Paroch. Pola ma cyrkiewnego puł Łanu, Sianozenci na Kosarzow 10. Metryka porządna.

Wies Podwysokie[121]

W tey Wsi, do szesciu Panow[122] nalezącey, iest Cerkiew gontami pobita, nowego nagle potrzebuiąca pobicia, o dwoch Oknach w drewno oprawnych. Około Cerkwi Ostrog[123] reparacyey potrzebuiący. Dzwonnica nowa pod gontami niedokonczona, Dzwonkow 3. Do Cerkwi Drzwi z Zamkiem zelaznym. Cyrkiew ciemna. DEISUS stare stolarsko roboto. Ołtarz wielki ciemny y szczupły, Mensa dwoma Obrusami pokryta z Antymisem teraznieyszego Archipasterza[124]. Cymborium niemasz. Puszka cynowa cum Venerabili, we dwie albo trzy renowuiącym się niedziele. Titulus Ecclesiae S[więtego] Nikołaia. Ewanielia w axamit zielony oprawna, sztuczek 5 srebrnych na niey. Kielich cynowy z Pateno, Gwiazdą y Łyzeczko. Krzyz drewniany sryberkiem po bokach obwiedziony, z Sedesem cynowym. Apparatow 3 ze wszytkim. Velow y Pal 2, Korporał 1, Purifikaterzow 2, Alb 3, Obrusow 3, Humerał 1. Księgi wszytkie, oprocz Tryody Kwietney[125]. Kadzielnica mosienzna, y Dzwonek ołtarzowy. Paroch w tey Cerkwi na Imie Dymetry[126], od teraznieyszego Archipasterza konsekrowany. Parochiianow ma 30. Proskurnego daią po pułmacku zboza. Wino, Kadzidło y Swiatło sam Paroch prokuruie. Pola cyrkiewnego puł Łanu, Sianozenci na Kosarzow 4. Metryka[127] niedobrze opisana.

Wies Ryczchow[128]

W tey Wsi dziedziczney J[ego]m[oś]ci Pana Rzeczyckiego Pułkownika, iest Cyrkiew[129] gontami pobita, pod Tytułem Собора Пр[есвѧ]тои Б[огородн]ци, maiąca Okien wszytkich 4. Cmentarz Parkanem dobrym obwiedziony, z wirzchu gontami pobitym. Na tymze Cmentarzu Dzwonnica nalezyta gontami pobita, na ktorey Dzwonkow 4. Do Cerkwie Drzwi na Zawiasach zelaznych z Zamkiem zelaznym. DEISUS stolarsko roboto pod gulfarb malowane, malowanie niezłe. Zboku na scienie Obraz wielki drewniany Menke X[rystu]sowo reprezentuiący, pod fangult malowany, malowanie niezłe. Ołtarz wielki proporcyonalny, Mensa w nim nalezyta, trzema Obrusami białemi pokryta z Antemisem teraznieyszego Archipasterza[130]. Obraz na tey Mensię pod gulfarb pięknie malowany z Figuro Narodzenia N[ayswięszey] Panny. Cymborium piękne pod gulfarb malowane, w ktorym Venerabile w Puszce cynowey, we dwie albo trzy niedziele renowuiące się, stoi. Ewanieliia w axamit czerwony oprawna, sztuczek na niey srebrnych z oboch stron 10,

klawzury odlewane srebrne. Patena, Gwiazda y Łyzeczka srebrna, Tabliczka[131] wybiiana srebrna, Kielich cynowy z Pateno, Gwiazdą. Krzyz cynowy z Sedesem, Lichtarzow para cynowych, Kadzielnica mosięzna. Apparatow 5 cum omnibus requisitis. Welow, Pal y Burs po trzy, Obrusow wszytkich 10, Alb 5, Korporał 1, Purifikaterzow 2, Humerał 1, Dzwonek ołtarzowy. Księgi wszytkie. Kapłan* w tey Cerkwi na Imię Theodor[132] od s[wietłey] p[amięci] nieboszczyka Eppiskopa Barlaama[133] poswięcony, stateczny y przykładny. Parochianow ma wszytkich 50, na Proskury kazdy na rok po misce mąki daią. Winem, Kadzidłem y Swiatłem Gromada prowiduie. Pola cyrkiewnego puł Łanu, ktorego pola uzywaią y poddani panscy. Sianozenci niemasz nic. Metryka[134] porządna.

Wies Wielka Horozana[135]

W tey Wsi dziedziczney J[ego]m[oś]ci Pana Sokolnickiego[136] Cyrkiew[137] iest pod gontami, pod Titułem Offiarowania Na[y]s[więszey] Panny, w ktorey Okien 4 w drewno oprawnych. Cmentarz czenscio Parkanem złym, czenscią Płotem obwiedziony ladaiakim. Do Cerkwi Drzwi na Zawiasach zelaznych Kłudko zamykaiące się. Na Babincu Dzwonnica [*арк. 3 зв.*] z trzema Dzwonkami. DEISUS stolarsko roboto pod gulfarb malowany. Ołtarz wielki proporcyonalny, w ktorym Mensa nalezyta trzema Obrusami białemi przykryta z Antymisem teraznieyszego Archipasterza. Na tey Mensie Cymborium, w ktorym Puszka cynowa cum Venerabili co tydzien renowuiącym się. Ewanieliia w axamit czerwony oprawna, sztuczek srebrnych 5 na niey. Krzyz srebrny z Sedesem cynowym, Kielichow dwa cynowych, Patena iedna, Gwiazda y Łyzeczka cynowe, Lichtarzow para mosięznych, Kadzielnica mosięzna 1, Dzwonek ołtarzowy. Apparatow 3 ze wszytkim. Welow, Pal y Burs po dwoie, Korporałow 2, Purifikatyrzow 2, Humerał 1, Obrusow 5. Xięgi wszytkie do Nabozenstwa. Kapłan w tey Cerkwi Imieniem Jan, od teraznieyszego Archipasterza konsekrowany, drugi Dyiakon Brat iego uieczny** na Imie Andrzy[138]. Parochiianow do tey Cerkwi 100, Proskurnego daią po miarce[139] pszenicy. Pola cyrkiewnego puł Łanu, ktorego na wpuł z Dyiakonem Kapłan uzywa. Metryka[140] porządna.

Wies Hrumno[141]

W tey Wsi dziedziczney J[asnie]o[swięconego] X[ięcia] J[ego]m[oś]ci Wiszniowieckiego[142] iest Cerkiew[143] gontami pobita, nowego pobicia potrzebuiąca, pod Titułem Przemienienia Panskiego, Okien wszytkich 5. Cmentarz czenscio Parkanem, czenscio Płotem ladaiakim obwiedziony, na ktorym Dzwonnica z trzema Dzwonkami reparacyey potrzebuiąca. Drzwi do Cerkwi z Zasuwem drewnianym. DEISUS stolarsko roboto pod gulfarb malowany roboto szpetno, Namiesne Obrazy pod fangult roboto niezło. Ołtarz wielki proporcyonalny, w ktorym Mensa nalezyta, trzema Obrusami białemi pokryta z Antymisem teraznieyszego Archipasterza[144]. Obraz na tey Mensie N[ayswięszey] Panny. Cymborium proste, w ktorym Venerabile, co tydzien renowuiące się, w Puszce cynowey stoi. Z Argenteryi cerkiewney Ewanieliia w axamit czerwony

* Після цього писар помилково повторно записав „na Imie".

** В оригіналі — „Uieczony" (від польського wujeczny — двоюрідний).

oprawna, na ktorey sztuczek srebrnych 11, Kielich srebrny biały z Pateno y Łyzeczko robotą dobrą, Krzyz srebrny bez Sedesu, Kadzielnica srebrna reparacyey potrzebuiąca, Gwiazda cynowa, Lichtarzow cynowych para, Kadzielniczka mosiężna, Dzwonek ołtarzowy. Apparatow 3 zazywanych, Stuł 2, Manipularzow para, Welow, Pal y Burs po dwoie, Korporałow dwa, Porifikatyrzow sześć, Obrusow 3, Humerałow 2. Xięgi wszytkie. Kapłan tey Cerkwi na Imie Grzegorz[145], od teraznieyszego Archipasterza konsekrowany. Parochiianow do tey Cerkwi 100*. Proskury, Wino, Swiatło y Kadzidło Parochiianie prowiduią. Pola cyrkiewnego Łan cały, Sianozenci na Kosarzow 7. Metryka juxta morem.

Wies Humieniec[146]

W tey Wsi do Starostwa Szczyrzeckiego należącey iest Cerkiew[147] drewniana pod Tytułem Богоꙗвленіꙗ, Okien w niey 4 w drewno oprawnych. Cmentarz Parkanem obwiedziony reparacyi potrzebuiący. Na tymze Cmyntarzu Dzwonnica gontami pobita reparacyi potrzebuiąca, na ktorey Dzwonow 3. Do Cerkwie Drzwi na Zawiasach zelaznych z Zamkiem zelaznym. Chorongwi dwie nowych adamaszkowych czerwonych, malowanie dobre. DEISUS pod fangult malowane, robota stolarska, malowanie niezłe. Ołtarz wielki proporcyonalny, Mensa w nim nalezyta, trzema Obrusami pokryta z Antymisem teraznieyszego Archipasterza[148]. Na tey Mensie Obraz pod gulfarb malowany z Figurą Nays[więszey] Panny Bolesney. Cymborium nalezyte, w ktorym Venerabile w Puszce cynowey, co tydzien renowuiące się, zachowuie się. Argenteria cyrkiewne: Kielich [z] Pateno, Gwiazdo y Łyzeczko srebrny biały. Krzyz bez Sedesu srebrny biały, Kadzielnica srebrna, Ewanieliia w axamit czerwony oprawna stara, ze sztuczkami mosięznemi. Krzyz cynowy z Sedesem, drugi malenki cynowy, Kielich cynowy z Pateno, Gwiazdo y Łyzeczko, Lichtarzow para cynowych, Kadzielnica mosiężna, Lampa mosiężna, Dzwonek ołtarzowy. Apparatow wszytkich 5 cum omnibus requisitis, Velow, Pal y Burs troie, Korporałow 2, Puryfikatyrzow 3, Alb 5, Humerałow 2, Obrusow 8, Firanek łyczakowych 8. Xięgi wszytkie do Nabozenstwa y Klucz, xięga kaznodzieyska. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Jan[149] u teraznieyszego Archipasterza konsekrowany, y Dyiakon takze na Imie Theodor. Pola cerkiewnego Łan cały, Sianozenci niemasz. Parochiianow 100; kazdy daie Parochowi na Rok po pułmacku zboza roznego na Proskury. W teyze Cerkwi iest Bractwo[150] za Funduszem[151] teraznieyszego Archipasterza według Artykułow Brackich[152] rządzące się. Regestra[153] maią porządne, z ktorych Kalkulacyia[154] wysłuchana. Tez samo Bractwo Winem, Kadzidłem y Swiatłem Cyrkiew swięto opatruię. Metryka[155] porządna.

---

* Наступні слова „zadnego prowentu" закреслено.

[*арк.* 4]

Wies Popielany[156]

W tey Wsi do Starostwa Szczyrzeckiego nalezącey iest Cerkiew[157] pod Tytułem **Воздвиженїя Ч[ес]наго Кр[ес]та**, pobicia gontami nowego potrzebuiąca. W tey Cerkwi Okien 3. Cmentarz Płotem ogrodzony, na ktorym Dzwonnica pod słomą waląca się [illegible] dwoma Dzwonkami, [illegible] trzeciy się rozbił. Do Cerkwi Drzwi z Zasuwo drewnianą. DEISUS pod gulfarb malowane, malowanie proste. Ołtarz wielki proporcyonalny, ciemny, o iednym Okienku. Mensa w nim trzema Obrusami pokryta z Antemisem teraznieyszego Archipasterza[158]. Cymborium na niey z Puszko cynową, w ktorey Venerabile, co tydzien renowuiące się, zachowuie się. Kielich cynowy z Pateną, Gwiazdą y Łyzeczką. Apparatow 3, [illegible] czwarty zastawny cum omnibus requisitis. Krzyz z Sedesem cynowy, Krzyzyk bez Sedesu mosiędzowy. Welow, Pal y Burs po troie, Obrusow 4, Korporał 1, Puryfikaterz 1, Alb 5, Kadzielnica mosiężna 1, Dzwonek ołtarzowy. Xięgi wszytkie. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Grzegorz[159] od teraznieyszego Archipasterza konsekrowany, prostak wielki. Metryką ma nieporządną. Paroch[ian]ow ma 30, Proskurnego daią po gro[szy] 12. Pola cyrkiewnego puł Łanu, Sianozenci na Kosarzow 12. Kapłan wcale nic nie umieiący.

Wies Chrosna[160]

W tey wsi do Woytostwa Szczerzeckiego[161] nalezącey iest Cerkiew[162] pod Tytułem **Соборꙋ Пр[есвя]то[й] Б[огороди]ци**, pobicia nowego potrzebuiąca, czenscią Parkanem złym częscią Płotem takze złym obwiedziona. Do tey Cerkwi Drzwi na Zawiasach zelaznych z wzeciązem zelaznym, Kłodko zamykaiące się. Okien w tey Cerkwi wszytkich n[umero] 10; większych 6, mnieyszych 4, wszytkie w ołow osadzone. DEISUS stolarską robotą pod gulfarb* malowane, malowanie niezłe. Ołtarz wielki proporcyonalny, w ktorym Mensa nalezyta trzema Obrusami białemi pokryta z Antymisem teraznieyszego Archipasterza[163]. Na tey Mensie Obraz Zwiastowania N[ayswięszey] Panny z Cymborium nalezytym pod gulfarb malowanym, w ktorym Puszka cynowa cum Venerabili honestissime konserwuie się, Venerabile co tydzien renowuie się. Ze Srebra tylko iedna Tabliczka srebrna z Figurą S[więtego] Nikołaia. Kielich cynowy z Pateną, Gwiazdą y Łyzeczką. Apparatow n[umero] 2 cum omnibus requisitis. Veluw iedną z Palą y Bursą. Obrusow 5, Alb 3, Humerał 1, Korporałow 2, Puryfikaterzow 2, Kadzielnica mosiędzowa 1. Krzyz cynowy z Sedesem, Miernica[164] cynowa, Dzwonek ołtarzowy. Dzwonnica bardzą zła, reparacyi nagle potrzebuiąca, na ktorey Dzwonow 3. Xięgi wszytkie oprocz Jarmołoia[165]. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Jan[166], skargi zadney na siebie nie maiący. Parochiianow wszytkich 50. Na Wino y Kadzidło daie Gromada po 3 grosze, Proskurnego daią po gro[szy] 6, Swiatło iak kto przemoze. Pola cerkiewnego na puł Lanu ma pułmiarkow komarzęskich[167] n[umero] 10, Sianozenci na Kosarzow 6 y to niepewney.

---

* В оригіналі писар помилково записав „gulfarfarb".

Wizyta Namiestnictwa Szczerzeckiego.

Miasto Szczerzec.

W tym mieście iest Cerkiew murowana Sklepiona, pod Tytu-
łem Troycy Przenayświętszey gontami niedawno pobita, Obra-
wszystkich w tey Cerkwi Ikon w drzewo oprawnych, Pokry-
ta zamczna, Cmentarz po trzech częściach murem otoczony
reparacyi znaczney potrzebuiącym, po czwartey zaś części Pa-
rkanem Starym także reparacyi potrzebuiącym. Na tymże
Cmentarzu Dzwonnica Drewniana in parte Reparacyi Potrze-
buiąca na ktorey Dzwonow cztery. Przy tymże Cmentarzu
Szkoła Gliną lepiona. Do Cerkwi Drzwi in parte żelazem
kute na Zawiasach. Z Zamkiem nakrytym żelaznym.
Drugie także Drzwi południowe Drewniane Stare Dru-
giem zasuwaiące się. W tey Cerkwi Ołtarzykow pobocznich
nowych dwa ieden pod Tytułem S. Barbary, a Drugi Nay-
świętszey Panny, bez żadney Fundacyi, te Ołtarzyki wy-
złacane pod Fanguilt Malowanie niezłe. Chorągwi
trzy dwie nowych karmazynowych atłasowych pię-
knie pomalowanych, trzecia większa dawnieysza da-
maszkowa. Deisus Stolarską robotą Stare pod Fanguilt
malowane, Ołtarz wielki proporcionalny, Mensa w nim
murowana, trzema Obrusami białemi pokryta z Anty-
misem teraznieyszego ArchiPasterza, na tey mensie Obraz
Nayśw: Panny boleiącey Mieczem przerażoney pod Fan-
guilt malowany Malowanie dobre, pod ktorym Obrazem
Cymborium przyzwoite, w ktorym Venerabile coty-
dzien renowuiące się w Puszce Cynowey na Korpo-
rale. białym Honeste konserwuie się. Argentarya
Cerkwi Rzeczy y Sprzęty. Puszka Srebrna biała z
nakrywką Srebrną przyzwoitą. Kielich z Pateną y
gwiazdą Srebrny pozłocisty, Łyżeczka Srebrna biała
Krzyż z Sedesem mierny Srebrny, Ewanielia. [illegible]
w Srebro oprawna, Trybularz Srebrny, Koron dwie
srebrnych na Namiestne Obrazy, Ewangelia druga
w Axamit zielony oprawna. Ta ma na sobie do-
zet srebrnych z iedney strony, z drugiey
pięć, klauzur dwie Srebrnych odłamanych. Lichta-
rzow Cynowych para. Krzyż Cynowy z Sedesem ie-
den. Ampułeczek dwie Cynowych. Lampa ante
Venerabile Cynowa robotą piękną z Łańcuszka-
mi także Cynowemi ~~Cynowych para~~ Banika, Lichtarzow
mosiężnych para. Wiszanych par dwie. Kielich
Cynowy z Pateną y gwiazdą. Dzwonek Ołtarzowy
Trybularzow dwa Mosiężnych ieden nowy, a dru-
gi Stary na Sznureczkach. Apparaty Wela etc:
Apparat Naybogatszy Czerwony na dnie złotym z
kwiatami szkarłatnemi cum omnibus requisitis
Apparat Drugi karmazynowy Sukienny z kantą
zieloną Sabinową, z koroną Circa [illegible]
Do tego Apparatu Stuła y manipularze [illegible]
gą Sabinowe. Trzeci: Apparat Sutolity Srebrny z

Перша сторінка протоколу генеральної візитації
Щирецького намісництва. *1733 р.*

WIES POPIELANY

Wtey wsi do Starostwa Szczyrzeckiego należący iest Cerkiew pod Tytułem Rozdzenia Bożego Życia pobita gontami Nowego Potrzebuiąca, wtey Cerkwi Okien 3 Cmentarz płotem ogrodzony na ktorym Dzwonnica podstawna wała ca się z dwoma Dzwonkami a trzeci się rozbił, do Cerkwi drzwi z zasuwą drew niana DEISUS pod gulfarb malowane Malowanie proste. Ołtarz Wielki proporcyonalny Ciemny o iednym Okienku Mensa w nim trzema Obrusami pokryta z Antemisem teraznieyszego Archipasterza. Cymborium na niey z Puszką Cynową w ktorey Venerabile co tydzień renowuiące się zachowuie się Kielich Cynowy z Pateną gwiazdą y Łyżeczką, Apparatow 3 a czwarty za stawny cum omnibus requisitis Krzyż z Pedesem Cynowy, Krzyżyk bez se desu mosiądzowy, Welow, Pal y Burs potroie, Obrusow 4 Korporał 1. Purifi katerz 1. Alb 6 Kadzielnica mosiężna 1. Dzwonek Ołtarzowy Xięgi wszystkie Kapłan wtey Cerkwi na Imie Grzegorz od teraznieyszego Archipasterza Konse krowany Proszak wielki, metryki ma nieporządny. Parochow ma 30. proskur nego daią po gro: 12. Pola Cyrkiewnego pul Łanu Sianożenci [illegible] 22. Kapłan [illegible] nie nieumieiący

WIES CHROSNA

Wtey wsi do Woytostwa Szczyrzeckiego należący iest Cerkiew pod Tytułem Chrystusa Syna Bożego pobita nowego potrzebuiąca, cmentarz parkanem ztym częścią płotem także ztym obwiedziony do tey Cerkwi Drzwi na zawiasach żelaznych z wrze ciążem żelaznym Kłodką zamykaiące się. Okien wtey Cerkwi wszystkich 10 większych 6 mnieyszych 4. wszystkie w ołowo oprawne DEISUS Stolarskiey roboty pod gulfarb malowane malowanie niezłe. Ołtarz wielki proporcyonalny w ktorym mensa należyta trzema obrusami białemi pokryta z Antymisem teraznieyszego Archipasterza. na tey mensie Obraz Zwiastowania N. Panny z Cymborium należytym pod gulfarb malowanym w ktorym Puszka Cynowa Cum Venerabili konservuie się Venerabile co Tydzień renowuie się Ze Srebra tylko iedna Tabliczka Srebrna z Figurą S. Mikołaia. Kielich Cynowy z Pateną Gwiazdą y Łyżeczką. Apparatow 2. cum omnibus requisitis, Velum iedno Pało y Burss. Obrusow 5 Alb 3 Humerał 1. Korporałow 2 Purifikatez rzow 2. Kadzielnica Mosiądzowa 1. Krzyż Cynowy z Pedesem, Miednica Cyno wa Dzwonek Ołtarzowy. Dzwonnica bardzo zła reparacyi nagle potrzebuiąca na ktorey Dzwonow 3 Xięgi wszystkie oprocz Samotoia, Kapłan wtey Cerkwi na Imie Jan Xięgi żadney na sobie niemaiący Parochianow wszystkich 50 na [illegible] Wino y Kadzidło daie Gromada po 3 grosze proskurnego daią po gro: 6. [illegible] iak kto przemoże Pola Cerkiewnego na pul Łanu [illegible] Sianożenci na kosarzow 6 y to niepewne

WIES RAKOWIEC

Wtey wsi pospołowie do WW. OO. Jezuitow y WW. PP. Benedyktynek należący iest Cerkiew pod Tytułem Pokrowa Preczystey Pany wybabniec na ktorym Dzwonnica z [illegible] 3 potrzebuiąca Nowego gontami pobicia y na tego wewnątrz Okno 1 wielkie w drzewo oprawne a dwie małych w Ołtarzu także w drzewo oprawnych Cmentarz częscią parkanem ztym częscią płotem także ztym obwiedziony, DEISUS do tey Cerkwi z Namiesnymi Obrazami pod gulfarb malowanemi a Apsy na płotnie malowane Ołtarz wielki Szczupły w ktorym Mensa Szczupła, trzema Obrusa mi białemi pokryta z Antemisem teraznieyszego Archipasterza, na tey Mensie Cymborium nieproporcyalne Wielkie y Szerokie potrzebuiące przerobienia, gdyż y Ołtarz zaktania, Kadzielnica 1 mosiądzowa, Kielich Cynowy z Pateną y Gwiaz dą y Łyżeczką, Puszka Cynowa [illegible] Cymborium cum Venerabili co tydzień reno wuiące się. Apparatow 3 cum omnibus requisitis Velow z Palami y Bursami po 2. Alb 3 Korporałow 2 Humerałow 3 Purifikaterzow 3 Obrusow 6. Ręcznikow 2. z Xiąg Cerkiewnych Ewangelia, Trebnik, Oktoicho 2 Mineia Apostoł pi sany y Tryod postnaia Psałtyra Ołtay [illegible] pisany Kapłan wtey Cerkwi na Imie Piotr. Parochianow ma wszystkich 20 proskurnego daią po gro: 2 y nie ktorzy po miecze [illegible] dziesięć [illegible] y Swiatłem [illegible] Kadzidło Gromada [illegible] Pola do Cerkwi należącego [illegible] Sianożenci nie ma

Зразок візитаційного опису церков Щирецького намісництва. *1733 р.*

Wies Rakowiec[168]

W tey Wsi po połowie do W[ielebnych] O[ycow] Jezuitow y W[ielebnych] P[anien] Benedyktynek[169] nalezący iest Cerkiew pod Tytułem Покрова Пр[есвѧ]той Б[огороди]ци, w Babincu (na ktorym Dzwonkow 3) potrzebuiąca nowego gontami pobicia y nagłego. Wewnontrz Okno 1 wielkie w drzewo oprawne, a dwie małych w Ołtarzu takze w drewno oprawnych. Cmentarz częscią Parkanem złym, częscią Płotem takze złym obwiedziony. DEISUS w tey Cerkwi z Namiesnymi Obrazami pod gulfarb malowanemi, a Ap[osto]ły na płotnie malowane. Ołtarz wielki szczupły, w ktorym Mensa szczupła, trzema Obrusami białemi pokryta z Antemisem teraznieyszego Archipasterza[170]. Na tey Męsię Cymborium nieproporcyalne wielkie y szerokie, potrzebuiące przerobienia, gdyz y Ołtarz zasłania. Kadzielnica 1 mosiądzowa, Kielich cynowy z Pateną y Gwiazdą y Łyzeczką, Puszka cynowa w Cymborium cum Venerabili, co tydzien renowuiące się. Apparatow 3 cum omnibus requisitis. Velow z Palami y Bursami po 2, Alb 3, Korporałow 2, Humerałow 3, Puryfikatyrzow 3, Obrusow 6, Ręcznikow[171] 2. Z Xiąg cyrkiewnych Ewangeliia, Trebnik[172], Mszałow[173] 2, Mineia[174], Apostoł pisany, Tryod postnaia[175], Psałtyra[176], Oktay[177], Jarmołoy pisany. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Piotr[178]. Parochiianow ma wszytkich 20. Proskurnego daią po gro[szy] 4 y niektorzy po misce mąki do tego. Winem y Swiatłem Kapłan się stara, Kadzidło Gromada prokuruię. Pola do Cerkwi nalezącego cwierc, Sianozenci niemasz.

[*арк. 4 зв.*]

Wies Podciemne[179]

W tey Wsi do W[ielebnych] O[ycow] Jezuitow y W[ielebnych] P[anien] Benedyktynek[180] po połowie nalezącey, iest Cerkiew pod Tytułem Wniebowzięcia N[ayswięszey] M[aryi] Panny, nowego z wierzchu pobicia gontami potrzebuiąca. Sama w sobie szczupła y ciemna, o iednym Oknie w drewno oprawnym w posrzod Cerkwi, a o drugim Okienku małym w Ołtarzu. Cmentarz Płotem obwiedziony, po czensci złym. Z przychodu na Cmentarz Furtka z dwoma dzielnicami[181] z dylow, daszkiem gontowym pokryta. Na tym Cmyntarzu Dzwonniczka pod gontami z dwoma Dzwonkami y Klepadłem[182]. Drzwi na Zawiasach zelaznych do Cerkwi z Zasuwem drewnianym. DEISUS w Cerkwi z Namiesnymi Obrazami pod fangult malowanemi, malowania niezłego, chociaz staroswieckiego[183]; Apostoły na płotnie malowane. Dwie Chorągwi[184] nowe na musułbasię[185], malowanie niezłe. Ołtarz wielki szczupły y ciemny, w ktorym Mensa szczupła, trzema Obrusami białemi pokryta z Antemisem teraznieyszego Archipasterza[186] bez Cymborium, tylko z Obrazkiem N[ayswięszey] Panny. Venerabile co tydzien renowuiące się, na Mensie w Puszce cynowey stoi. Krzyz cynowy nowy z S[e]desem, Kielich cynowy z Pateną, Gwiazdą y Łyzeczką, Lichtarzyk cynowy 1, Kadzielnica mosiądzowa 1, Dzwonek ołtarzowy 1. Apparat ieden cum omnibus requisitis. Velum z Palą y Bursą 1, Alba 1, Corporałow 2, Obrusow 6, Puryfikaterzow 2, Ręcznikow 2. Xięgi wszytkie do Nabozenstwa drukowane, oprocz Ap[osto]ła, ktory iest pisany. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Theodor[187]. Parochiianow ma 15, Proskurnego daią po gro[szy] 12. O Wino, Kadz[i]dło y Swiatło sam

Kapłan się stara. Pola wszytkiego na pułmiarkow plus minus 10 miary lwowskiey, Sianozenci na Kosarzow 15. Metryka porządna, umarłych Metryki niema.

Wies Dobrzany[188]

W tey Wsi do Woytostwa Szczyrzeckiego należącey iest Cerkiew[189] pod Tytułem Narodzenia Panskiego, nowego gontami pobicia potrzebuiąca, maiąca wewnontrz* wszytkich Okien 4 w drewno oprawnych; dwie większych, a dwie mnieyszych w Ołtarzu. Cmentarz Płotem ladaiakim ogrodzony, na ktorym Dzwąnica gontami pobita z Dzwonkami trzema a czwarty rozbity. W Cerkwi Drzwi na Zawiasach zelaznych z Zasuwem drewnianym. DEISUS stary z Ap[osto]łami na płotnie malowanemi, na lewey stronie Ołtarzyk S[więtego] Nikołaia pod gulfarb malowany, y Obraz wielki na całey scianie Passyią X[rys]tusową reprezentuiący, malowanie niezłe. Ołtarz wielki proporcyonalny, w ktorym Mensa nalezyta drewniana, trzema Obrusami białemi pokryta z Antemisem teraznieyszego Archipasterza[190]. Cymborium proste, w ktorym Venerabile co tydzie[n] renowuiące się, w Puszce cynowey konserwuie się. Apparatow 2, reparacyi potrzebuiące, cum suis requisitis. Velum z Palą y Bursą 1, Kielich cynowy z Pateno, Gwiazdą y Łyzeczko, Krzyz cynowy z Sedesem zepsutym, para Lichtarzykow cynowych, przystaweczka[191] cynowa na Antydore[192], Kadzielnica mosiądzowa, Dzwonek ołtarzowy. Alb 3, Korporał 1, Puryfikaterz 1, Humerał 1, Obrusow wszytkich 4. Xięgi wszytkie oprocz Ap[osto]ła. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Piotr, ma Pola do Cyrkwi należącego Łan cały, Sianozenci na Kosarzow 20. Winem, Kadzidłem y Swiatłem Gromada się stara, Proskurnego Kapłanowi nie daią.

Wies Brodki[193]

W tey Wsi do Starostwa Szczyrzeckiego należącey iest Cerkiew[194] pod Tytułem S[więtego] Onofrego, nowego z wierzchu pobicia potrzebuiąca gontami. W Babincu Dzwonniczka z dwoma Dzwonkami a trzeci rozbity. Okien w Cerkwi 4; dwie małych a dwie większych, wszytkie w drewno oprawne. Cmentarz płotem obwiedziony. Do Cerkwi Drzwi na Zawiasach zelaznych z Zamkiem nalezytym zelaznym. DEISUS staroswieckie z Ap[osto]łami na płotnie malowanemi. Ołtarz wielki proporcyonalny, Mensa w nim trzema Obrusami białemi pokryta z Antemisem teraznieyszego Archipasterza[195]. Na tey Mensie Obraz z Cymborium, w ktorym Venerabile, we trzy niedziele renowuiące się, w Puszce cynowey konserwuie się. Kielichow dwa cynowych, do iednego Patena, Gwiazda y Łyzeczka. Ewangelia w axamit karmazynowy oprawna ze sztuczkami srebrnemi. Apparatow 5, cum omnibus requisitis do [*арк.* 5] czterech. Alb 5, Krzyz cynowy z Sedesem, Kadzielnica mosiądzowa, Dzwonek ołtarzowy, Obrusow 6, Korporał 1, Humerał 1, Puryfikaterzow 2. Xięgi wszytkie, Klucz Xięga kaznodzieyska. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Jakow[196] konsekrowany od s[wietłey] p[amięci] X[ię]dza Szumlanskiego[197]. Parochiianow ma 40. Proskurnego zboza, Swiatło Pan daie,

* В оригіналі помилково записано „wewnontcz".

Wino y Kadzidło czasem Gromada, czasem Kapłan prokuruie. Pola wszytkiego do Cerkwi nalezącego dwa Łany, Sianozenci na Kosarzow 20. Metryka porządna.

Wies Horbacze[198]

W tey Wsi do kilka Panow[199] nalezącey ■ po większey częsci do Jmci Pana Lesieckiego[200], iest Cerkiew dawna[201], ale dla dawnosci ruinie podlegac poczeła, więc obszernieysza około dawney Cerkwi denowo buduie się Cerkiew, ktorą iuz po Okna wybudowaną zostalismy[202]. Koło tey dawney Cerkwi Cmentarz oparkaniony, ale Cmentarz reparacyi potrzebuiący. Do Cerkwi Drzwi na Zawiasach zelaznych z Zasuwem drewnianym. Okien wielkich 2 w drewno oprawnych, a w Ołtarzu takze dwie mnieyszych w drewno oprawnych. DEISUS stolarską robotą pod gulfarb malowane, malowanie niezłe. Tytuł Cerkwie S[więtego] Męczenika Ignacego. Obraz namiesny N[ayswięszey] P[anny], przed ktorym Mensa, trzema Obrusami białemi pokryta z Antymisem teraznieyszego Archipasterza[203]. Na tey Mensie Cymborium proporcyalne, w ktorym Venerabile, we dwie albo 3 niedziele renowuiące się, konserwuie się w Puszce cynowey. Kielichow dwa cynowych cum suis requisitis. Apparatow 2, z ktorych ieden stary takze cum suis requisitis. Velum, Pala y Bursa 1, Korporał 1, Obrusow wszytkich 4, Puryfikaterzow 3, Alba 1, Humerał 1, Kadzielnica 1, Dzwonek ołtarzowy. Dzwonniczka na Cmentarzu gontami pobita, na ktorey Dzwonow 3. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Theodor[204], swarliwy y niezgodnie zyiący tak ■ P[anami] Dziedzicami iako tyz y z Parochianami. Ma grontu cyrkiewnego na pułmiarkow 30, Sianozenci na Kosarzow 6. Proskurnego daią po pułmacku zboza. Winem, Swiatłem y Kadzidłem Gromada się stara. Parochiianow wszytkich 60.

Wies Powerhow[205]

W tey Wsi do Klucza Komarzenskiego[206] nalezącey iest Cerkiew[207] gontami pobita, nowego nagle potrzebuiąca pobicia, bo ciecze wewnątrz, pod Tytułem S[więtey] Paraskewyi. Ma Okien dwie wielkich w drewno oprawnych, a dwie małych w Ołtarzu takze w drewno oprawnych. Cmentarz Płotem ladaiakim obwiedziony, na ktorym Dzwąnica gontami pobita, reparacyi potrzebuiąca, z trzema Dzwonami. Do Cerkwi Drzwi na Zawiasach zelaznych z Zasuwem drewnianym. DEISUS[208] stolarską robotą pod gulfarb malowane, malowanie niezłe. Ołtarz wielki proporcyonalny, w ktorym Mensa trzema Obrusami białemi pokryta ■ Antemisem teraznieyszego Archipasterza[209]. Cymborium niemasz, tylko na Mensie Obraz N[ayswięszey] Panny Bolesney, y Puszka cynowa cum Venerabili, we dwie niedzieli renowuiącym się, konserwuie się. Kielich cynowy cum suis attinentiis, Myrnica cynowa, Kadzielnica mosiężna, Dzwonek ołtarzowy. Apparatow 2, Stuła 1, Manipularzow para 1. Velum, Pala y Bursa 1, Alb 3, Humerał 1, Puryfikaterzow 3, Korporał 1. Xięgi wszytkie. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Theodor[210]. Parochiianow wszytkich 20. Pola cyrkiewnego dwie Mordy[211], Sianozenci na Kosarzow 3. Winem, Swiatłem y Kadzidłem Kapłan się stara, Proskurnego nic nie daią. Od teraznieyszego Archipasterza Duchowny konsekro[wany].

Wies Kołodruby[212]

W tey Wsi do Klucza Komarzanskiego należącey iest Cerkiew, teraz denowo wystawiona[213] dembowa, cała dostatnia, ieszcze gontami z wierzchu nie pobita, pod Tytułem S[więtego] Jerzego. W tey Cerkwi Okien wielkich dwie, [redacted] w Ołtarzu 2 starych w drewno oprawne. Cmentarz Parkanem obwiedzony dembowym, reparacyi potrzebuiącym. Na tymze Cmentarzu Dzwonnica dembowa gontami pobita ze czterma Dzwonkami. Do Cerkwi Drzwi na Zawiasach zelaznych z Zamkiem zelaznym. DEISUS niemasz, tylko stare Namiesne Obrazy pod gulfarb malowane. Ołtarz wielki proporcyonalny, w ktorym Mensa trzema Obrusami białemi pokryta z Antymisem teraznieyszego Archipasterza. Obraz N[ayswięszey] Panny na Ołtarzu z Cymboryum, w ktorym Puszka cynowa cum Venerabili, co tydzien renowuiącym się, stoi. Krzyz bez Sedesu srebrny, Ewangeliia ze srebrnemi blachami w axamit oprawna, Kielichow cynowych 2 z Patenami, a Gwiazda iedna y Łyzeczka, Trybularz mosiędzowy, Dzwonek ołtarzowy, Korporał 1, Obrusow 6, Puryfikaterzow 2, Humerałow 2, Alb 4. Apparatow 2 cum omnibus requisitis, Vela 2, Pal 2, Burs 2, Xięgi wszytkie, Miseczka cynowa na Antydor. Kapłanow do tey Cerkwi dwa; ieden Dymetrij[214], a drugi Jan, za Prezento X[sięż]cia Jmci Wiszniowieckiego od teraznieyszego Archipasterza konsekrowani. Pola do Cerkwi należącego Łan cały, Sianozęci na Kosarzow 12. Proskurnego Gromada nie daię. Winem, Swiatłem y Kadzidłem Gromada się stara.

[*арк. 5 зв.*]

Wies Tatarynow[215]

W tey Wsi do Komarzanskiego Klucza[216] należącey iest Cerkiew[217] gontami pobita pod Tytułem Pokrowa Preswiatoi Bohorodycy. W tey Cerkwi Okien dwie wielkich w drewno oprawnych, [redacted] dwie małych* takze w drewno oprawne. Cmentarz Parkanem, gontami pobitym, obwiedziony. Na tym Cmentarzu dwie Dzwąnicy gontami pobite, z ktorych na iedney 3 Dzwony, a druga pusto stoi; dwie Forty nalezyte do Cmentarza. Do Cerkwi Drzwi nalezyte na Zawiasach zelaznych [redacted] Zamkiem zelaznym. DEISUS stolarską robotą pod gulfarbmalowane, malowanie niezłe. Ołtarz wielki proporcyonalny, trzema Obrusami białemi Mensa pokryta [redacted] Antemisem teraznieyszego Archipasterza[218]. Na tey Mensie Obraz Pana Jezusa w Kielich Krew S[iętą] wyciskaiącego[219] z Cymborium nalezytym, w ktorym Puszka cynowa cum Venerabili we dwie niedzieli renowuiącym się. Kielich srebrny z Pateno y Gwiazdą cynową. Ewangelia w sztuczki srebrne oprawna, axamitem karmazynowym obwiedziona. Kadzielnica mosiężna, Dzwonek ołtarzowy, Apparat 1 cum suis requisitis, Alba 1, Humerałow 2, Korporałow 2, Puryfikaterzow 4, Obrusow 6. Xięgi wszytkie oprocz Obszczyzny[220]. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Piotr[221], od teraznieyszego Archipasterza konsekrowany za Prezentą X[sięż]cia Jmci Wiszniowieckiego[222], swarliwy, Gromade posponuiący prezumpcyi wielkiey, od chwały Bozkiey od Obrządkow chrzescianskich Ludzi niesłusznie oddalaiący. Parochiianow wszytkich ma 60, na Proskury Mąki podczas Swiąt przynoszą. Pola cyrkiewnego Łan cały,

* Слово „małych" писар помилково записав двічі; одне [redacted] них у рукописі закреслене.

Sianozenci na Kosarzow 30. Winem Kapłan się stara, a Swiatłem y Kadzidłem Gromada.

Wies Łowczyce[223]

W tey Wsi, do Klucza Komarzanskiego nalezącey, iest Cerkiew nowa[224] dembowa wspaniała, ieszcze nieposwięcona, bo ieszcze y niedokonczona, maiąca w sobie Okien wielkich siedm w drewno oprawnych, a małych takze siedm w ołow oprawnych. Cmentarz partim Parkanem, partim Płotem, reparacyi potrzebuiącym, obwiedziony. Do Cerkwi Drzwi dwoie na Zawiasach zelaznych y Zasuwami drewnianemi, tym czasem nim Zamki posporządzaią. DEISUS w Cerkwi ieszcze stary stolarską robotą pod gulfarb malowany. Titulus Eccl[esi]ae S[ancti] Nicolai. Wielki Ołtarz obszerny widny wspaniały, w ktorym Mensa obszerna stara, trzema Obrusami białemi pokryta z Antymisem teraznieyszego Archipasterza[225]. Na Mensie Obraz Pana Jezusa, Winograd wyciskaiącego, pod gulfarb malowany z Cymborium nalezytym, w ktorym Puszka cynowa cum Venerabili, w tydzien renowuiącym się, konserwuie się. Kielich z Pateną pozłacany y posrzebrzany gdanskiey roboty, Kielich cynowy cum omnibus attinentis. Apparatow 3 cum omnibus requisitis. Alb 6, Obrusow 5, Korporałow 2, Humerałow 2, Puryfikaterzow 2, Velow 3, Pal 3, Burs 3, Trybularzow 2, Dzwonek ołtarzowy. Dzwąnica gontami pobita z trzema Dzwonami. Xięgi wszytkie. Kapłanow dwa do tey Cerkwi; ieden Michał, a drugi Jakob, od teraznieyszego Pasterza oba konsekrowani. Parochiianow wszytkich 160, Proskurnego daią po 6 groszy. Swiatłem, Kadzidłem y Winem Gromada się stara. Pola do Cerkwi nalezącego puł Łana, Sianozęci na Kosarzow 20.

Wies Klicko[226]

W tey Wsi, do Klucza Komarzanskiego nalezącey[227], iest Cerkiew gontami pobita pod Tytułem Wniebowzięcia N[ayswięszey] M[aryi] Panny[228], maiąca w sobie Okien 4 w drewno oprawnych. Cmentarz partim Parkanem partim Płotem złym obwiedziony. Na tym Cmyntarzu Dzwonnica[229] nalezyta gontami pobita z trzema Dzwonami. Do Cerkwi Drzwi na Zawiasach zelaznych z Zamkiem zelaznym. DEISUS[230] stolarską robotą pod gulfarb malowany, dawne malowanie niezłe. Ołtarz wielki proporcyonalny, w ktorym Mensa nalezyta, trzema Obrusami białemi pokryta z Antymisem teraznieyszego Archipasterza[231]. Na tym Ołtarzu Cymborium nalezyte, w ktorym Puszka cynowa cum Venerabili, co tydzien renowuiącym się, stoi. Ewangelia w srebro oprawna y axamit zielony. Kielich cynowy cum suis attinentiis. Apparatow 3 cum suis requisitis. Velow 3, Pala 1, Bursa 1, Alb 3, Obrusow 5, Korporałow 2, Puryfikaterzow 3, Humerałow 2, Kadzielnica mosiężna, Lichtarzow mosiężnych par dwie, Myrnica cynowa, Dzwonek ołtarzowy. Xięgi wszytkie. Kapłan w tey Cyrkwi na Imie Andrzy. Parochiianow wszytkich 20, Proskurnego po pułmacka zboza daią. Pola cyrkiewnego co było puł Łana, to Pan na siebie odebrał, a teraz niema. Kapłan pola tylko na pułmiarek ieden zasiai. Winem, Swiatłem y Kadzidłem Gromada się stara. Metryka[232] porządna.

[*арк. 6*]

Wies Czołowice[233]

W tey Wsi, do Klucza Komarzanskiego należącey, iest Cerkiew[234] gontami pobita, pod Tytułem S[więtego] Ap[osto]ła Filippa, ma w sobie Okien 4 w drewno oprawnych. Cmentarz Płotem złym obwiedziony. Na Cmentarzu Dzwąnica gontami pobita z trzema Dzwonami. Do Cerkwie Drzwi na Zawiasach zelaznych z Zamkiem zelaznym. Deisus stolarską robotą pod gulfarb malowane. Ołtarz wielki szczupły y zbyt ciemny, w ktorym Mensa zbyt nizka, trzema Obrusami białemi pokryta z Antymisem teraznieyszego Archipasterza[235]. Na Mensie Cymborium nalezyte, w ktorym Puszka cynowa cum Venerabili, co tydzien renowuiącym się, konserwuie się. Kielich cynowy z Pateną, Gwiazdą y Łyzeczką srebrną 1. Krzyz cynowy z Sedesem, Lichtarzow mosięznych para, Miseczka na Antydor cynowa, Myrnica cynowa, Kadzielnica mosięzna, Dzwonek ołtarzowy. Apparatow 4, Korporałow 2, Velow, Pal, Burs 4, Alb 4, Humerał 1, Puryfikaterzow 4, Obrusow 6. Xięgi wszytkie oprocz Czososłowa[236]. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Jakob[237], od s[wietłey] p[amięci] Barlaama konsekrowany. Parochianow ma 30, Proskurnego nie daią. Winem, Swiatłem y Kadzidłem częscią Gromada częscią Duchowny się stara. Pola cerkiewnego wszytkiego cwierc, Sianozenci na Kosarzow 3. Metryka porządna.

Wies Burcze[238]

W tey Wsi, do Klucza Komarzanskiego należącey, iest Cerkiew[239] pod gontami, nowego gontami pobicia potrzebuiąca, pod Tytułem S[więtego] Jana Chryzostoma. Wewnątrz ma w sobie Okien 4 w drewno oprawnych. Cmentarz Płotem ogrodzony. Na tym Cmentarzu Dzwąnica pod gontami ze trzema Dzwonami. Do Cerkwi Drzwi na Zawiasach zelaznych z Zamkiem zelaznym. DEISUS stolarską robotą stare, pod gulfarb malowane. Ołtarz wielki proporcyonalny, w ktorym Mensa nalezyta trzema Obrusami białemi pokryta z Antymisem teraznieyszego Archipasterza. Na tey Mensie Obraz Spasytela pod gulfarb malowany z Cymborium, w ktorym Puszka cynowa cum Venerabili, co tydzien renowuiącym się, stoi. Kielichow dwa cynowych cum omnibus attinentiis, Lichtarzow para cynowych, Myrnica cynowa, Apparatow 5 cum omnibus requisitis. Velow 2, Pal 2, Burs 2, Korporałow 2, Alb 5, Obrusow 6, Puryfikaterzow 2, Humerałow 2, Kadzielnica mosięzna, Dzwonkow 2 ołtarzowych. Xięgi wszytkie. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Grzegorz. Parochianow ma 30, Proskurnego po pułmacku zboza daią. Winem, Swiatłem y Kadzidłem Gromada się stara. Pola cerkiewnego na pułmiarkow 6 komarzęskich, Sianozenci na Kosarzow 15. Metryka porządna.

Wies Małe Lubinie[240]

W tey Wsi, po połowie należącey do J[ego]m[oś]ci Pana Woiewody Podolskiego[241] y do Jes[nowielmoznego] Pana Krokowskiego Pisarza Kamienieckiego[242], na ktorego gruncie iest Cerkiew[243] gontami pobita, nowego potrzebuiąca gontami pobicia, pod Tytułem S[więtey] Troycy.

Cmentarz po trzech częsciach oparkaniony, a po czwartey ani Parkanu ani Płotu niema, dla czego po Cmentarzu Bydło y Konie dobrowolnie chodzą. Na tymze Cmentarzu Dzwąnica z trzema Dzwonami z wierzchu gontami nowego potrzebuiąca pobicia. Do Cerkwi Drzwi na Zawiasach zelaznych z Zamkiem zelaznym. DEISUS stolarsko robotą pod gulfarb malowany, malowanie szpetne y proste. Ołtarz wielki obszerny y jasny z dwoma Oknami, w drewno oprawnemi, ■ wposrzod Cerkwi[244] Okien wielkich 4 takze w drewno oprawnych. W tym Ołtarzu Mensa nalezyta, trzema Obrusami białemi pokryta ■ Antymisem teraznieyszego Archipasterza[245]. Na tey Mensie Obraz S[więtey] Troycy pod gulfarb malowany z Cymborium przyzwoitym, w ktorym stoi Puszka cynowa cum Venerabili, co tydzien renowuioncym się. Kielich cynowy ■ Pateną, Gwiazdą y Łyzeczką, Myrnica cynowa, Kadzielnica mosiądzowa, Dzwonek ołtarzowy, dwie par Lichtarzow blaszanych. Apparatow 4 z Stułami y Manipularzami, Welow 2, Pal 2, Burs 2, Alb 4, Obrusow 6, Humerałow 2, Korporałow 3, Puryfikaterzow 4. Xięgi wszytkie. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Jan od s[wietłey] p[amięci] Winnickiego Metropolity[246] konsekrowany za Prezentą Jmci Pana Krokowskiego, alias Prawem Jemu nadanym. Parochianow ma 40, Proskurnego daią po pułmacku zboza. Pola wszytkiego cyrkiewnego sto zagonow[247]. Sianozenci tylko na pięc Kosarzow, a na pietnascie od J[eg]o [mos]t[i] P[ana] Brzozowskiego[248].

Wies Wielkie Lubinie[249]

W tey Wsi, do Jes[nowielmoznego] Pana Woiewody Podolskiego nalezącey, iest Cerkiew[250] pod Tytułem S[więtego] Mikołaia, z wirzchu nowego potrzebuiąca gontami pobicia, gdyz wielkiey ruinie podległa, do Cerkwi ciecze, maiąca w sobie Okien wszytkich siedm w ołow oprawnych. Cmentarz Parkanem obwiedziony, reparacyi potrzebuiącym. Na tym Cmentarzu Dzwąnica gontami pobita, ale ieszcze niedobita, z trzema [*арк. 6 зв.*] Dzwonami. Do Cerkwie Drzwi na Zawiasach zelaznych z Zamkiem zelaznym. DEISUS stolarską robotą pod gulfarb malowany, malowanie proste. Ołtarz wielki proporcyonalny, w ktorym Mensa nizka trzema Obrusami białemi pokryta z Antemisem teraznieyszego Archipasterza. Na tey Mensie Obraz Depositionis de Cruce Corporis X[ris]ti pod gulfarb malowany z Cymborium, w ktorym Puszka cynowa cum Venerabili, we dwie niedziele renowuiącym się, konserwuie się. Kielich cynowy ■ Pateną*, Gwiazdą y Łyzeczką, para Lichtarzykow cynowych ■ para mosięznych. Krzyz cynowy z Sedesem, Kadzielnica mosięzna, Dzwonek ołtarzowy, Myrnica cynowa. Apparatow wszytkich 4 cum suis requisitis, Velow, Pal y Burs tylez, ile Apparatow, Korporałow 2, Puryfikaterzow 4, Alb 5, Humerał 1, Obrusow 5. Xięgi wszytkie y Kalist[251], Xięga stara kaznodzieyska. Kapłanow do tey Cerkwi dwa, obydwa na Imie Leontymi, o porządek Cerkwi nie dbaiący, Gromady do tegoz nie pobudzaiący. Parochiianow wszytkich 90, Proskurnego daią po pułmacku zboza. Winem y Kadzidłem Kapłani się staraią, a Swiatłem Gromada. Pola cerkiewnego na dziewięc stay[252], ■ na Dwor odebrali na zagonow dwiescie; Sianozenci na Kosarzow 10. Metryka porządna. Na gruncie cerkiewnym cztery Chałupy, z tych dwie Chałupy popowskie, ■ jedna diakowska, a druga Popadyi starey z Synem swoim, ktorey to Popadyi

* Наступна буква „у“ закреслена.

starey Syn za Kozaka do Dworu pociąga się, toiest ze z Listami co tydzien musi iezdzic.

Wies Kiernica[253]

W tey Wsi, do Starostwa Grodeckiego[254] należącey, iest Cerkiew[255] pod Tytułem Podwyzszenia S[więtego] Krzyza gontami pobita, nowego gontami potrzebuiąca pobicia, maiąca w sobie 6 Okien w ołow oprawnych, a dwie w drewno. Cmentarz dzielnicami obwiedziony po częsci iedney, a po częsci drugiey ani dzielnic ani Płotu niema. Na tymze Cmentarzu Dzwąnica gontami pobita, nowego potrzebuiąca gontami pobicia, ze trzema Dzwonami. Do Cerkwi Drzwi na Zawiasach zelaznych z Zamkiem zelaznym. DEISUS stolarską robotą pod gulfarb malowany, malowanie proste. Ołtarz wielki proporcyonalny, w ktorym Mensa nalezyta trzema Obrusami białemi pokryta a Antemisem teraznieyszego Archipasterza[256]. Na tey Mensie Cymborium przyzwoite, w ktorym Puszka cynowa cum Venerabili, we cztyry niedziele renowuiącym się, konserwuie się. Kielich srebrny z Pateną sute pozłacany, Patena druga z Gwiazdą srebrna biała, Ewa[n]gelia ze sztukami srebrnemi, axamitem czerwonym pokryta. Kielichow dwa cynowych (do iednego Patena, Gwiazda y Łyzeczka cynowa), Ampułek cynowych 2, Lichtarzow cynowych 2, mosięznych 2. Krzyz cynowy z Sedesem, Miseczka cynowa na Antydore. Apparatow 4 cum suis requisitis, Vela 1, Pala 1, Bursa 1, Korporałow 2, Puryfikaterzow 8, Obrusow 3, Humerałow 2, Alb 3, Kadzielnica 1, Dzwonek ołtarzowy 1. Xięgi wszytkie. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Theodor Kormczewski, od teraznieyszego Archipasterza konsekrowany za Prezentą Jmci Pani Ordynatowey, Starosciny Grodeckiey[257]. Parochianow ma 80; Proskurnego daią po groszy 15. Winem Kapłan się stara, Swiatłem y Kadzidłem Gromada. Pola cyrkiewnego puł Łana, Sianozenci na Kosarzow 20. Metryka[258] porządna.

Wies Sroki[259]

W tey Wsi, [do] W[ielebnych] Panien Brygidek Lwowskich należącey[260], iest Cerkiew gontami pobita, nowego po częsci potrzebuiąca gontami pobicia, pod Tytułem S[więtych] Kozmy y Damiana, maiąca w sobie Okien dwie wielkich, a dwie małych w drewno oprawnych. Cmentarz Płotem ladaiakim ogrodzony. Na tym Cmentarzu Dzwąniczka nowa ieszcze niedobita gontami, z dwoma Dzwąkami y trzecim Klepadłem. Do Cerkwi Drzwi na Zawiasach zelaznych z wręciązem zelaznym, Kłodką zamykaiące* się. DEISUS stolarską robotą pod gulfarb malowane, malowanie proste. Ołtarz wielki proporcyonalny, w ktorym Mensa nalezyta trzema Obrusami białemi pokryta a Antemisem teraznieyszego Archipasterza[261]. Na tey Mensie Obraz stolarską robotą pod gulfarb malowany z Figurą Nayswiętszey Panny. Pod tym Obrazem Cymborium przyzwoite, w ktorym Puszka cum Venerabili cynowa, co tydzien renowuiącym się, konserwuie się. Kielich cynowy z Pateną y Gwiazdą, Łyzeczka mosiędzowa, Krzyz cynowy z Pateną y Gwiazdą, Łyzeczka [*арк.* 7] mosiędzowa, Krzyz cynowy z Sedesem, Trybularzow dwa mosięznych starych, Dzwonek** ołtarzowy. Apparatow 3 cum omnibus requisitis, Velum 1,

* У рукописі — „zamykakaięce".

** Слово „Dzwonek" помилково записано двічі підряд.

Pala 1, Bursa 1, Alb 4, Korporałow 2, Puryfikaterzow 2, Obrusow 6, Humerał 1. Xięgi wszytkie. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Alexy[262], od teraznieyszego Archipasterza konsekrowany za Prezentą P[anien] Brygidek. Parochianow 30 ma wszytkich, Proskurnego daią po pułmacku zyta. Winem, Swiatłem y Kadzidłem Gromada się stara. Pola cyrkiewnego na 5 pułmiarkow komarzanskich, Sianozęci niemasz nic. Metryka[263] porządna.

Wies Nikonkowice[264]

W tey Wsi, do W[ielebnych] P[anien] Brygidek należący, iest Cerkiew[265] pod Tytułem S[więtego] Michała gontami pobita, maiąca w sobie Okien 2 wielkich, a dwie małych w drewno oprawnych. Cmentarz Płotem złym obwiedziony. Na tym Cmentarzu Dzwąniczka gontami pobita z trzema Dzwonami. Drzwi do Cerkwie na Zawiasach zelaznych z Zamkiem nalezytym zelaznym. DEISUS stolarską robotą pod gulfarb malowany, malowanie niezłe. Ołtarz wielki proporcyonalny, w ktorym Mensa nalezyta,trzema Obrusami białemi pokryta z Antemisem teraznieyszego Archipasterza. Na tey Mensie Obraz Nayswięszey Panny pod gulfarb malowany. Na tym Obrazie sukięka atłasowa wyszywana w kwiaty iedwabiem. Pod tym Obrazem Cymborium nalezyte, w ktorym Puszka cynowa cum Venerabili, we dwie niedzieli renowuiącym się, stoi. Koło tego Obrazu Baldachim[266] na kitayce białey, hawtowany w kwiaty iedwabiem y złotem. Kielich srebrny z Pateną suto pozłacany, Kielich cynowy z ołowem mieszany (do tego Kielicha Patena, Gwiazda y Łyzeczka mosiężna), Kadzielnica mosiężna, Dzwonek ołtarzowy. Apparatow 4 cum omnibus requisitis. Velow, Pal y Burs po 4, Alb 5, Korporałow 4, Puryfikaterzow 3, Obrusow 3, Humerałow 2. Xięgi wszytkie oprocz Tryfołoia[267], ktory ukradziony, Xięga Klucz nazwana kaznodzieyska. Kapłan w tey Cerkwi na Imię Stefan[268], od s[wietłey] p[amięci] Szumlanskiego konsekrowany za Prezentą Panien Brigidek. Parochianow wszytkich 30; Proskurnego daią po złotemu. Winem, Swiatłem y Kadzidłem Gromada się stara. Pola cyrkiewnego na 10 pułmiarkow komarzenskich, Sianozęci na Kosarzow 8. Metryka porządna.

Wies Polana[269]

W tey Wsi, do Starostwa Szczyrzeckiego należącey, iest Cyrkiew[270] denowo postawiona, ieszcze nie dokonczona, ani z wirzchu pobita, będzie miała w sobie Okien 4, pod Tytułem S[więtego] Jana Chryzostoma. Drzwiy do tey Cerkwi ieszcze niema, bo pusta. Teraz zas odprawuie się Nabozenstwo w Kapliczce na to zbudowaney, słomą pokrytey, na ktorey Kapliczce y Dzwonnica, na niey zas Dzwonkow 2. W tey Kapliczce Mensa trzema Obrusami białemi pokryta z Antymisem teraznieyszego Archipasterza[271], na ktorey Mensie Obraz N[ayswięszey] Panny bez Cymborium. Na samey zas Mensie Szufladka cum Venerabili, w tydzien renowuiącym się. Apparat ieden bławatny ze wszytkimi potrzebami. Etiam do Kielicha Kielich cynowy z Pateną, Gwiazdą y Łyzeczką, Alba 1, Korporał 1, Purifikaterz 1, Humerał 1, Obrusy tylko co na Mensie. Z Xiąg cyrkiewnych tylko Oktoich, Ap[osto]ł, Psałterz y Słuzebnik. Kadzielnica mosiężna y Dzwonek ołtarzowy. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Jakob[272]. Parochianow ma 20, na Proskury daią Mąki. Winem, Swiatłem y Kadzidłem Gromada się stara. Pola cyrkiewnego Łan

cały, Chaszczami po częsci zarosły; Sianozenci na Kosarzow 20. Metryka[273] porządna.

Wies Krasow[274]

W tey Wsi, do Starostwa Szczyrzeckiego należącey, iest Cerkiew[275] znaczney ruinie podległa, pod Tytułem **Преподобнои Параскевіи**. Okien w niey wszytkich 4 w drewno oprawnych. Cmentarz Płotem ladaiakim ogrodzony, na ktorym Dzwonniczka pod słomą nowa, z Dzwonkami 3. Do tey Cerkwi Drzwi ■ Zamkiem zelaznym. DEISUS ■ Namiesnymi Obrazami po prostu malowane, Ap[osto]ły stare na płutnie malowane po prostu. Ołtarz wielki szczupły, w ktorym Mensa trzema Obrusami bialemi pokryta z Antemisem teraznieyszego Archipasterza[276]. Na tey Mensie Cymborium proste, w ktorym Venerabile w Puszce cynowey, we dwie albo trzy niedziele renowuiące sie, konserwuie się. Kielich cynowy z Pateną, Gwiazdą y Łyzeczką, Krzyz cynowy z Sedesem. Apparatow 3 cum omnibus requisitis. Velow, Pal y Burs po 2, Alb 2, Korporałow 2, Puryfikaterzow 4, Obrusow 5, Humeral 1, Kadzielnica mosięzna, Dzwonek ołtarzowy. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Jan od teraznieyszego Archipasterza konsekrowany. Parochianow ma wszytkich 15. Proskurami, Winem, Swiatłem y Kadzidłem sam Kapłan się stara. Pola cerkiewnego Łan cały, Sianozęci na Kosarzow 30. Metryka[277] porządna.

[*арк. 7 зв.*]

Wies Miłoszewice[278]

W tey Wsi, do Jmci Pana Winiawskiego Chorązego Przemyskiego[279], nalezącey iest Cyrkiew[280] gontami pobita, pod Tytułem **Стрѣтенія Господня**, po części reparacyey potrzebuiąca. Ma w sobie Okien 4 w drewno oprawnych, piąte w gurze okrągłe małe w ołow oprawne. Cmentarz Parkanem obwiedziony, reparatyi potrzebuiący. Na tymze Cmentarzu Dzwąnica nowego gontami pobicia potrzebuiąca, na ktorey Dzwąnkow 3. Drzwi do Cerkwi na Zawiasach zelaznych z Zamkiem zelaznym nalezytym. DEISUS stolar[s]ką robotą pod gulfarb malowane, malowanie niezłe. Ołtarz wielki proporcyonalny, w ktorym Mensa trzema Obrusami białemi pokryta z Antymisem teraznieyszego Archipasterza[281]. Na tyize Mensie Cymborium przyzwoite, w ktorym Venerabile, we dwie niedziele renowuiące się, w Puszce cynowey przystoynie konserwuie się. Kielich cynowy z Pateną, Gwiazdą y Łyzeczką, Krzyz cynowy ■ Sedesem, Miseczka na Antydor cynowa, Trybularz mosięzny, para Lichtarzykow mosięznych, Dzwonek ołtarzowy. Apparatow 2 cum omnibus requisitis. Velow, Pal y Burs po dwoie, Korporałow 2, Puryfikaterzow 2, Humerałow 2, Alb 3, Obrusow 5. Xięgi wszytkie do Nabozenstwa służące. Kapłan w tey Cerkwi na Imie Tymateusz[282] od Nieboszczyka s[wietłey] p[amięci] Barlaama konsekrowany, ubogi, ale chendogi. Parochianow ma 30; Proskurnego daią po pułmacku zboza. Pola cyrkiewnego cwierc, a druga cwierc odięta na Dwor; Sianozenci na wuz[283] siana. Winem, Kadzidłem Kapłan się stara, a Swiatłem Gromada. Metryka[284] porządna.

[арк. 8]

Wies* [Lesniewice][285]

Cerkiew Lesniewicka załozenia S[więtego] Symeona Słupnika drewnian[a] dobra, dach nowy trzywierzchi. Cmentarz oparkaniony. Zewnętrz tey Cerkwi mało ozdoby, Deisusa niema. Namistnych Obrazow 4 [...]** prosto, inne Obrazy na płutnie prosto malowane. W Ołtarzu Cyborium takze [...]***. Puszka drewniana wyzłocona, Mensa mierna, Obrus[a]mi przykryta. Antimis niedawny benedykcyi J[iego] W[ielebnosci] Athanazy Szeptyckiego[286]. Kielich cynowy z Patyną [illegible] Łyszko. Trzybularz terz mosięzny, drugi stary, Lichtarzykow cynowych dwa, blaszanych para y drewniane wielkie 3 malowane. Apparat adamaszkowy czerwony [illegible] Epatrachelem y Manip[ularzami]. Apparat saiowy zielony z Epatrachelem y Manipularzami. Velum atlasowe karmazynowe, Pale y Bursa kitaykowe[287]. Korporał 1, Hum[e]rał 1, Alb dwie, Obrusow 4. Xięgi Trifologion, Oktoichon, Epistily[288], Evangelie, Triody 2, Mineia, Psałterz, Czasosłow, Irmołoy, Agenda[289], Słuzebnik pod maremus[290], Kazusy[291], Metryka. Dzwonnica słomo pokryta, Dzwonow 3. Erekcyi na pismie ta Cerkiew niema. Bractwa takoz zadnego. Parochian wszystkich 24. Proskurnego po groszy 10 daią. Gruntu cerkiewnego pułtrzeci cwierci, ale wiele zansłego. Sianozęci w tymze samym gruncie na wozow 18. Kapłan przy tey Cerkwi W[ielebny] O[yciec] Paweł Zinkowski, konsekrowany od J[ego] W[ielebnosci] Atanazego Szeptyckiego na Missię. Prezenty niema y Installacyi [...]****kow, tylko installowany y patentowany listownie.

Wies Mostki[292]

Cerkiew Mostecka[293] załozenia S[więtego] Mikołaia drewniana dosc piękna, pod trzema wierzchami[294] niedawno gątami pobita, z Okien y Drzwi dobrze opatrzona, zewnątrz strukturę stolarskiey roboty, mająca pod gulfarb piktum Obrazow niezgorsza. Na wielkim Ołtarzu Cyborium przystoyne, Mensa trocha pochilona, Obrusami białemi nakryta. Puszka cynowa, Antymis teraznieyszego benedykcyi Archipasterza[295]. Kielich srebrny nadpsuty, Patena y Łyzeczka srebrne, Kielich***** drugi cynowy, Lichtarzykow mosięznych 3, Trzybularz mosięzny. Evangelia w axamit czerwony y srebro oprawna, blach na niey srebrnych 6, puklow[296] 4, gwiazd 4 y klawzurki 4. Apparat partyrowy nowy****** na dnie czerwonym, kwiat biały z Stułą z Manipularzami; Apparat tabinowy niebieski dobry ze Stułą; Apparat saiowy zielony [...]******* zołty drobny y Stuła, Manipularzow paskowanych materyalnych par 2. Velum adamaszkowe karmazynowe. Wozduszkow alias Palow dwa; ieden atlasowy

---

* Ця сторінка оригіналу після оправи рукопису виявилася вгорі обрізаною, тому назву населеного пункту, частково втрачену, відтворено [illegible] підставі реєстру церков Щирецького намісництва кінця XVII ст.

** Нерозбірливо.

*** Відчитати слово не вдалося.

**** Нерозбірливо.

***** Чотири останні слова дописані вгорі.

****** Останнє слово дописано вгорі.

******* Нерозбірливо.

ceglasty, drugi złotoglanowy na dnie paskawym. Alb 4, Korporałow 2, Humerał ieden, Obrusow 3, Antepediu[m][297] 1. W teyze Cerkwi po lewey stronie iest Ołtarz stolarskiey roboty pod gulfarb Wniebowziętey Panny Maryi, przed ktorym Mensa Obrusami przykryta, ieszcze nie benedykowana. Antepedium plut[niane] malowane kuce w tey Cerkwi porządne. Xięgi Evangelii dwie, iedna wysz wyrazona, druga pod maremus tylko oprawna. Trifo[ło[gion], Epistołay, Służebnik, Triod dwie, Czasłowiec, Obszczyna, Agenda Lwowska, Psałterz własny* Duchownego, Kazusy, Metryka[298]. Pola cerkiewnego cwierci trzy, Sianozęci na wozow 2 na tymze Polu.

NB. J[ego]m[oś]c Zielonka[299] na cerkiewnym polu Karczme buduie.

Erekcyi[300] na Pismie niema. Parochian w Mostkach wszystkich 50. Bractwa zadnego niema. Proskurnego Pocięzni[301] daią po groszy 20. Kapłan przy tey Cerkwi W[ielebny] O[yciec] Teodor Kuzmiewicz[302], za Prezentą W[ielmoznego] Jmci P[ana] Zielenki, Łowczego Lwowskiego, konsekrowany od J[ego] W[ielebnosci] J[ego] m[osci] X[iędza] Atanazego Szeptyckiego, Metropolity całey Rusi, 1732 d[ie] 14 Marty introductus[303].

Dzwonnica porządna, Dzwonow 4**.

Національний музей у Львові, від. рукописів та стародруків, Ркл-31/V, арк. 1—8.

ПРИМІТКИ

1. Тепер містечко Щирець Пустомитівського р-ну Львівської обл.

2. Святотроїцька церква у Щирці, одна з найдавніших у регіоні, датується дослідниками XVI ст. (Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 3.— С. 188).

3. Термін „школа" у першій половині XVIII ст. означав передусім приміщення для дяка, [redacted] власне школу (див. характерний запис в одному з візитаційних протоколів: „Szkoła... na Cmentarzu, w ktorey Diak mieszka..." (НМЛ, Ркл-24, с. 968).

4. Бічні вівтарі — тут окремі вівтарики, різьблені та мальовані, що встановлювалися обабіч головного святилища, по боках нави. У східному християнстві [redacted] використовувалися. В уніатській церкві набули поширення під впливом латинізації її обряду, особливо після Замойського синоду 1720 р.

5. Термін „під фанґульт" походить від нім. feingolt, що [redacted] „з чистого золота", або „з чистого срібла", фольги (див.: Linde S. B. Słownik języka polskiego.— Lwów, 1854.— T. 1.— S. 648).

6. Кармазин — тканина яскраво-червоного кольору.

7. Адамашок (дамаск) — коштовна тканина, назва якої походить від сьогоднішньої столиці Сірії — Дамаска.

8. Деісус — єдиний ряд ікон, розміщених у певній послідовності, з обов'язковою присутністю трьох постатей: Ісуса Христа, Пресвятої Богородиці та св. Йоана Хрестителя. Тут „Деісус" розуміється [redacted] увесь іконостас.

9. Як і термін „під фанґольт", словосполучення „під гульфарб" (від нім. gold — золотий) означає порошкове золото.

---

* В оригіналі помилково „własna".

** Це речення дописане [redacted] полях рукопису, тому його вміщено в кінці візитаційного опису церкви с. Містків.

10. Ідеться про великий вівтар, головний вівтар — частину церкви з престолом, відділену від храму вірних іконостасом, є символом неба. Інша її назва — святилище.

11. Менса (від лат. mensa) — у буквальному перекладі означає стіл; у даному разі — чотирикутний стіл у церкві (престіл), що стоїть посередині вівтарної частини храму перед царськими вратами. Інші його поширені [redacted] — престіл, свята трапеза та жертовник. Престіл у церкві символізує жертовне місце, на якому Господь Ісус Христос приносить себе в добровільну жертву за людські гріхи.

12. Три обруси на престолі символізують одежу Ісуса Христа. Перше покривало має назву „сорочки", або з грец. „катасарки"; воно означає плащаницю, якою було обвите Христове тіло в гробі. Поверх „сорочки" кладеться друге покривало — індитія (з грец.), що уособлює славу Господню, білу одежу Ісуса Христа, й через те повинно бути світлим. Верхнє покривало [redacted] престолі у формі білої хустки має назву „ілітон" і символізує „сударій", що ним була обвита голова Ісуса Христа [redacted] момент, коли його тіло клали до гробу.

13. Антимінс — біла чотирибічна шовкова або полотняна хустина із зображенням сцени покладання мертвого тіла Спасителя до гробу [redacted] центрі та зображенням чотирьох євангелістів — по боках. В антимінс зашито мощі святих; він містить також напис, до якої церкви посвячений, й ім'я єпископа, який його посвятив. Антимінс символізує престіл у церкві, і без нього неможливо відправляти Службу Божу. Антимінс має зберігатися на престолі між двома нижніми і верхнім покривалами й загортатися в ілітон. Антимінс Святоїцького храму [redacted] Щирці посвячено у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 963). Див. прим. № 68.

14. На час генеральної візитації Щирецького намісництва львівським єпископом (з 1715 р.) і водночас київським уніатським митрополитом (з 1729 р.) був Атанасій Шептицький (1686—1746).

15. Тут мовиться про іконографічну композицію „Страждаюча Богоматір", що набула поширення [redacted] українському церковному малярстві, починаючи з XVI ст.

16. Киворій (від лат. cibus — їжа) — дерев'яна або металева скринька посередині престолу, [redacted] якій зберігається чаша (пушка; дароносиця) [redacted] Пресвятою Євхаристією (Запасні Святі Дари). В українській церковній традиції киворій (табернакль) мав [redacted] гробниці, кивота, ковчега, дарохранительниці, сіону або єрусалиму.

17. Венерабілє (від лат. venerabilae) — Пресвята Євхаристія, Найсвятіші Тайни, Святі Дари; хліб (частиці просфор) і вино [redacted] Тайні Святої Євхаристії, після їх перевтілення у Тіло і Кров Христа. Розрізняють Раніше освячені Святі Дари [redacted] Запасні Святі Дари. Тут ідеться саме про Запасні Святі Дари, що зберігалися у дарохранительниці й призначалися для причащання хворих у їхніх домівках.

18. Корпорал (від лат. korpus — тіло) — у Римо-Католицькій церкві — білого кольору покривало на престолі, [redacted] якому розкладаються частиці тіла Христового для причащання вірних. Тут назву корпорал вжито замість терміна „ілітон", прийнятого у східному християнстві.

19. Пушка (тобто дароносиця) — спеціальна посудина [redacted] Святі Дари, яку використовують для перенесення Запасних Дарів, щоб уділити Тайну Єлеопомазання важкохворим. Інша, більш поширена назва дароносиці у XVIII ст., — бурса.

20. Накривка — покрівець, яким накривали бурсу; у Руській Церкві [redacted] назву закривала.

21. Келих — посуд [redacted] євхаристійне [redacted] для Літургії вірних, відомий у східній Церкві [redacted] потир або чаша. Потир символізує страсті та смерть Ісуса Христа, а отже, згідно [redacted] богослов'ям, є життєдайною посудиною, тому мусить бути золотим, срібним чи принаймні позолоченим.

22. Патена — посудина у формі тарілки (на підставці у формі ніжки) для євхаристійного хліба; відома [redacted] східній Церкві [redacted] дискос, що [redacted] буквальному перекладі з лат. означає глибоку тарілку. У ній під час Божественної Літургії відбувається перетворення хліба у тіло Христа.

23. Звізда (грец. astēr — зірка) — дві перехрещені полотняні стрічки, скріплені хрестиком, щоб запобігти перемішання зложених на дискосі частиць під час прикривання їх покрівцями.

24. Ложечка використовується під час Літургії для подання вірним Святого Причастя; вимагається, щоб [redacted] була виготовлена із золота, срібла або була позолоченою.

25. Хрест з седесом (з лат. sedes — стіл, місце) — напрестольний хрест Спасителя в церкві.

26. Євангеліє (з грец. euangelion — добра новина) — богослужбова книга, у якій викладено науку Христову та описано життя Ісуса Христа. Євангеліє складається [redacted] чотирьох частин: Євангеліє від Матвія, Євангеліє від Марка, Євангеліє від Луки (усі три є синоптичні) та Євангеліє від Йоана, написане наприкінці I ст. н. е.

27. Трибуляр — прийнята [redacted] Римо-Католицькій церкві назва кадильниці, спеціальної посудини [redacted] ланцюжках для розжареного вугілля, на яке священик кладе фіміам і ладан під час Богослужіння.

28. Намісні ікони — ікони [redacted] нижньому ряді розвинутого іконостасу, що становлять намісний ряд іконостасу, до якого належать головні ікони Ісуса Христа як учителя, уміщені з правого боку царських врат, і Пречистої Діви Марії з малим Ісусом — з лівого боку царських врат, а також ікона того святого чи празника, на честь якого зведений храм, та четверта ікона, сюжет якої [redacted] був точно визначений. В українських іконостасах найчастіше трапляється св. Микола.

29. Штучка — збірна назва дрібних накладних деталей (пуклі, зірки, півмісяць, дрібна оздоба) окуття книги.

30. Клявзури — накладні защіпки, що були складовими оправи церковних книг.

31. Термін „ліхтарі" візитатори розуміли як лампади — спеціальні посудини з оливою (єлеєм), які запалюють замість свічок. Деякі церковні джерела називають лампади також кандилами.

32. Ампулки — спеціальні посудини для зберігання води та вина для Святого Причастя.

33. Лампа перед Святими Дарами — т. зв. вічна лампа — висяча між іконостасом [redacted] тетраподом лампадка. „Вічна лампа" має світитися у церкві постійно тоді, коли на престолі [redacted] кивоті зберігається Пресвята Євхаристія; її світло символізує присутність у храмі Євхаристійного Ісуса.

34. Апарати — збірна назва богослужбового облачення для духовенства в Римо-Католицькій церкві, перейнята уніатами [redacted] XVII—XVIII ст. Український відповідник цього терміна — ризи. У досліджуваний період, як випливає [redacted] контексту візитаційних описів церков Щирецького намісництва, апарати розуміли насамперед як фелони (у латинській церковній традиції — орнати), верхній одяг священика без рукавів, що вдягається поверх стихаря.

35. Велюм (від лат. velum — окриття) — фіранка, занавіски, покрівці та інші вироби з полотна, що мали літургійне призначення або були елементом церковного опорядження храму.

36. Табін — один з ґатунків шовкової китайки, відомий як нідерландський.

37. Стула — латинська назва єпитрахилі (з грец. epitrachēlion — нашийник), однієї з найважливіших частин одягу священика, що він одягає [redacted] шию і яка спадає через груди священика вниз. Єпитрахиль — символ духовної влади священика, що нагадує про Христове ярмо священства; без нього парох не має права здійснювати будь-яке священнодійство, оскільки єпитрахиль означає також Божу благодать.

38. Маніпулятор (від лат. manipulum — в'язанка, охапець) — у західній церкві рушник, або плат, що використовувався духовенством під час Богослуження для витирання поту. Однак в уніатській церкві (принаймні в першій половині XVIII ст.) маніпулятори розу-

міли передусім як нараквиці (нарукавники), якими священики стягують широкі рукави стихаря або підризника.

39. Суцільнолитий — багато розшитий срібними нитками на тканині [redacted] рельєфним малюнком.

40. Парт — домоткане і грубе полотно, виготовлене [redacted] пряжі конопель або льону, без домішків шерсті чи бавовни (Gloger Z. Encyklopedja staro-polska ilustrowana.— Warszawa, 1902.— T. III.— S. 323).

41. Тканина грубринова (від слова „грубий“, „товстий“) — груба тканина, крупнозерниста тканина.

42. Мора — ґатунок шовкової тканини.

43. Ґальони (галуни) — нашиті [redacted] плечах, рукавах і нижче колін далматики або стихаря облямівки (обшивки).

44. Ших (сих) — фальшиве золото або срібло.

45. Палиця (від лат. pallium — покривало, накривка) — невеликих розмірів полотно для накриття літургійного начиння, що [redacted] українській церковній традиції має назву покрівця або малого воздуха. Розрізняють три покрівці: одним покривається чашу (потир), другим — дискос, [redacted] третім (його ще називають „великим воздухом“, аером) — чашу і дискос разом.

46. Бурса — сумка для зберігання антимінса або Святого Причастя, призначеного хворим (тут — дароносиця). У церковних джерелах XVIII ст. фіґурує ще як пушка.

47. Плащаниця (у буквальному перекладі з давньоукраїнської — простирадло) — тканина із зображенням сцени покладання Ісуса Христа до гробу, що зберігається у вівтарній частині кожного храму. Виставляється у церкві для вшанування у Велику П'ятницю та Суботу.

48. Терцинеля — вид тканини.

49. Альба (від лат. albus — білий) — назва стихаря, довгого, з широкими рукавами спіднього одягу всіх вищих церковних чинів — від читця до архиєрея. Одягається під фелон, тому інша його поширена назва — підризник.

50. Гумерал (від лат. humus — плече) — біла льняна подовгаста хустина, інколи з каптуром, що одягалася латинським духовенством під стихар і вкривала шию та плечі священика. У східних Церквах гумерал не набув поширення, однак після Замойського синоду 1720 р. уніатська ієрархія намагалася впровадити його серед парафіяльного духовенства.

51. Далматика — урочистий літургійний одяг диякона, відповідник стихаря у священиків та єпископів.

52. Пурифікатор (від лат. purificus — чистий) — у Римо-Католицькій Церкві спеціальний рушник для витирання літургійного посуду, зокрема, чаші; [redacted] східних Церквах для цієї мети використовували шовкову хустку. У Греко-Католицькій церкві запроваджений під впливом латинізації її східного обряду.

53. Теодор Гаптевич (Гаптієвич, Аптиєвич) — щирецький намісник з початку 20-х рр. XVIII ст. і до серпня 1734 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 953). Перед тим був парохом церкви Різдва Богородиці у Щирці (Там само, Ркл-58/7, арк. 8); польський король Ян III Собеський надав йому привілей [redacted] це попівство ще 20 червня 1686 р. (ЦДІА України у Львові, ф. 159, оп. 9, спр. 1311, арк. 2—2 зв., 16; Вуйцик В. Оборонна церква в Щирці // Вісник [Інституту] „Укрзахідпроектреставрація“.— Львів, 1995.— Ч. 3.— С. 45.) Обіймав цю посаду до 1715 р. (на його місце призначений о. Захарій Стефанович) (НМЛ, Ркл-17, арк. 95), після чого, очевидно, став священиком Святотроїцької парафії у Щирці.

54. Протопресвітер (у буквальному перекладі з грец. prōtos — перший і presbyteros — старійшина) — титул духовної особи в Київській церковній провінції XVI—XVIII ст., що наглядала за діяльністю парафіяльного духовенства певної округи — протопресвітерії (що звичайно налічувала 10—50 церков) та мала певні адміністративні та церковно-судочинні повноваження. Паралельно вживали також і „намісник“, „протопоп“, що відповідало по-

саді декана в Римо-Католицькій церкві. Першим відомим [redacted] сьогодні щирецьким протопресвітером (намісником) був о. Йосип Городецький, котрий [redacted] цій посаді згадується у 1704 р. (НМЛ, Ркл-58/7, арк. 52). З 1718 р. і до початку 20-х рр. XVIII ст. намісництво очолював о. Ґедеон Городецький, ігумен Деревацького василіянського монастиря (НМЛ, Ркл-24, с. 713, 723, 958). З другої половини 30-х рр. щирецьким намісником (перша документальна згадка — 1737 р.) був о. Захарій Стефанович (Там само, Ркл-24, с. 804, 901). У 1753 р. цю посаду обіймав о. Василь Смеречанський (Там само, Ркл-24, с. 759), [redacted] 1764 р. — о. Василь Чичкевич, тодішній парох с. Гонятичів (Там само, с. 832).

55. Презента (від лат. praesentatio — представляти, офірувати, віддавати, пропонувати) — грамота колятора парафії, засвідчена печаткою та підписом, якою він, згідно з діючим у Речі Посполитій правом патронату, рекомендував (презентував) місцевому ієрархові вибраного ним, церковною громадою чи братством кандидата на духовний сан.

56. Щирецьким королівським старостою у 1733 р. був Олександр Потоцький, воєвода смоленський, другий [redacted] Павла Потоцького, каштеляна кам'янецького (Niesiecki K. Herbarz polski, powiększony dodatkami z pozniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza.— Lipsk, 1841.— T. VII.— S. 459). Як колятор багатьох уніатських церков на території Щирецького староства, згадується у джерелах 20-х — початку 30-х рр. XVIII ст. (НМЛ, Ркл-24, с. 718).

57. Проскурне — вид церковного податку, що сплачувався священикові парафіянами грішми або натурою — збіжжям чи готовим борошном — та призначався для виготовлення просфор для Святої Літургії. Проскурне звичайно сплачували в дні т. зв. канунів — напередодні храмових чи інших найважливіших церковних празників.

58. Вино, світло та кадило — добровільні натуральні внески пароха чи вірних для богослужбових потреб, [redacted] саме — чисте, без домішок, виноградне [redacted] для Святого Причастя, віск для свічок (що виготовлявся переважно самими ж парафіянами), деревне вугілля та фіміям (ладан) для кадильниці.

59. Дата заснування братства при церкві Святої Трійці у Щирці — не відома, однак є підстави вважати, що воно існувало вже в 1641 р. (Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись съ 1600 по 1700 годъ.— Львовъ, 1874.— С. 90). Протягом першої половини XVIII ст. Святотроїцьке братство у Щирці, очевидно, ледь животіло або й взагалі не діяло, оскільки [redacted] початку 60-х рр. того ж століття львівський єпископ Лев Шептицький був змушений видати йому нову фундаційну грамоту. Проте ще в 1764 р., згідно з протоколом генеральної візитації, щирецькі братчики [redacted] склали обов'язкової у таких випадках присяги (НМЛ, Ркл-24, с. 968).

60. Метричну реєстрацію людности у Святотроїцькій парафії Щирця запроваджено в 1724 р., причому спочатку велися лише дві категорії записів — новонароджених і вінчаних, у той час як похоронні обряди місцевий парох почав занотовувати тільки за рік перед генеральною візитацією 1733 р. (за іншими відомостями — в 1739 р.); див. записи у збереженій метричній книзі церкви Святої Трійці у Щирці (НМЛ, Ркл-580), а також відомості про цю метричну книгу [redacted] протоколі генеральної візитації Львівської єпархії за березень—квітень 1764 р. (Там само, Ркл-24, с. 968.)

61. Церква отримала назву „Нагірної" від місця свого розташування; була збудована на Золотій горі (відома також як Церковна гора та Монастирська гора), в передмісті Пісках у Щирці (Вуйцик В. Оборонна церква...— С. 40—41).

62. Згідно з найновішими дослідженнями (Вуйцик В. Оборонна церква...— С. 47), храм Різдва Богородиці в Щирці постав не пізніше XV ст.

63. Мур — мурована огорожа храму Різдва Богородиці у Щирці у формі майже реґулярного прямокутника розміром 54х40,7 м. За місцевою традицією називають цю огорожу татарським муром (Вуйцик В. Оборонна церква...— С. 45).

64. Башта-каплиця у Щирці була напівкруглою та входила до складу оборонного комплексу церкви Різдва Богородиці, замикаючи південно-східний ріг мурованої огорожі, що оточував церковне подвір'я (Вуйцик В. Оборонна церква...— С. 45—46).

65. Йдеться про в'їзну браму в західній частині мурованої огорожі храму, що розміщувалася на осі головного входу до церкви (Вуйцик В. Оборонна церква...— С. 46).

66. Камінь — міра ваги, що дорівнювала приблизно 32 фунтам (фунт львівський = 405 г). Камінь у Львові містив 10 безмінів (один безмін = 3,3—3,7 кг) (Ісаєвич Я. Д. Деякі питання української метрології XVI—XVIII ст. // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР.— 1961.— № 2.— С. 12).

67. Ґанок для хору — мається [illegible] увазі галерея для хору [illegible] наві, що розміщувалася по периметру вище вікон нави. Вірогідно, галерея могла слугувати й для оборонних функцій (див.: Вуйцик В. Оборонна церква...— С. 43—44).

68. Атанасій Шептицький посвятив згаданий антимінс у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 970).

69. Сая — вид легкої тонкої тканини, виготовленої [illegible] Італії (Gloger Z. Encyklopedja...— Warszawa, 1903.— T. IV.— S. 195).

70. Баштовий — фелон, який використовували для Богослужіння у капличці, що розміщувалася у башті, й, очевидно, зберігався там. Від цього згаданий фелон і названо баштовим.

71. о. Захарій Стефанович — рукоположений на священика львівським єпископом Варлаамом Шептицьким 19 березня 1715 р. і тоді [illegible] призначений парохом у Щирці (НМЛ, Ркл-17, арк. 95). Як щирецький декан уперше згадується у джерелах 1737 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 804, 901). Помер перед 1748 р.; того року щирецький староста Юзеф Потоцький надає презенту новому священикові церкви Різдва Богородиці „по смерті останнього пароха о. Захарія Стефановича“ (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. [illegible] (Окремі надходження), спр. 778, арк. 975).

72. Тут ідеться про єпископські грамоти, що мали б підтверджувати походження священика, його сан, освіту та легітимність перебування у парафії.

73. Діяльність згаданих у протоколі візитації братств при церкві Різдва Пресвятої Богородиці у Щирці відображена в джерелах фраґментарно. Вперше Богородичне братство у Щирці згадується 1704 р., у зв'язку із його судовим позовом проти місцевого пароха (НМЛ, Ркл-58/7, арк. 8). Відомо також, що для одного з цих братств львівський єпископ Варлаам Шептицький 19 березня 1715 р. видав фундаційну грамоту (Там само, Ркл-17, арк. 95).

74. Йдеться про три види метричних записів — вінчаних, народжених і померлих парафіян. Візитація Щирецького деканату 1764 р., однак, зафіксувала наявність у метричній книзі лише два види записів (про хрещення та одруження парафіян), відповідно з 1716 та 1692 рр. (НМЛ, Ркл-24, с. 970.)

75. Лан — міра площі величиною 19—25 га, або 16 прутів (1 прут — смуга поля завширшки 3 м; приблизно 1,25—1,50 га). На українських землях Речі Посполитої у XVI—XVIII ст. розрізняли франконський лан (24—25 га), польський лан (7,2 морга), кметський лан (6,8 морга), справжній королівський лан (85 моргів), війтівський (ревізорський) лан (90 моргів) та королівський гіберновий лан (64,8 морга) (див.: Ісаєвич Я. Д. Деякі питання української метрології...— С. 11).

76. Ідеться про міру „косар“, що визначалася площею сінокосу, яку можна було скосити за день (Герасименко Н. О. Міри врожаю як міри площі (До історії виміру земельних площ Лівобережної України другої половини XVII—XVIII ст.) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник на пошану професора Миколи Павловича Ковальського.— Дніпропетровськ, 1997.— С. 164). У Галичині протягом XVIII ст. [illegible] десятину сіножаті рахували 5—10 возів (Сеник Я. Г. Деякі питання народної метрології на Україні (до початку XIX ст.) // Історичні джерела та їх використання.— К., 1971.— Вип. 6.— С. 169).

77. Тут мається на увазі привілей Авґуста II, наданий церкві Різдва Богородиці у Щирці 19 грудня 1722 р. Наступного року королівська грамота була облятована у Львівському ґродському суді (НМЛ, Ркл-17, арк. 95). Її текст також вписано у презенту для одного [illegible] наступних щирецьких парохів. Відомо, що [illegible] 1764 р. генеральний візитатор єпархії Микола Шадурський наказав переписати зміст цього привілею з презенти [illegible] актову книгу Львівської консисторії (Там само, Ркл-24, с. 972—973).

78. Тепер с. Дмитре Пустомитівського р-ну (тут і далі адміністративно-територіальна належність населених пунктів до області (за станом на 1986 р.) не зазначатиметься, оскільки усі поселення, згадані [illegible] протоколі візитації, нині належать Львівській обл.).

79. У другій половині XVI ст. більшість поселень (за станом на 1564—1565 рр. — дев'ять), що в XVII ст. становили Щирецьке староство, належали до Львівського староства (див.: Жерела до історії України-Руси // Археографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка.— Львів, 1900.— Т. 3: Люстрації королівщин в землях Холмській, Белзькій і Львівській з 1564—5 рр.— С. 358). Згідно з даними люстрації 1765 р., Щирецьке староство налічувало 14 поселень. У 1744 р. посесором староства була Пелагея Потоцька. Щирецьке староство ліквідоване австрійським урядом, згідно [redacted] губернським декретом 1785 р. (Czemeryński K. O dobrach koronnych byłej Rzeczypospolitej polskiej, wedle źródeł wiarogodnych.— Lwów, 1870.— S. 166—167.)

80. Описана у протоколі візитації церква с. Дмитрого зведена 1706 р. У кінці 40-х — на початку 50-х рр. XVIII ст. зазнала ґрунтовної перебудови (НМЛ, Ркл-24, с. 812).

81. З намісного ряду іконостасу церкви с. Дмитрого до наших днів збереглася житійна ікона св. Димитрія; див.: Александрович В. Друга збірка релігійного мистецтва отців Студитів у Львові // Пам'ятки України.— 1998.— № 1.— С. 14; його ж. Іконостас П'ятницької церкви у Львові // Львів: історичні нариси.— Львів, 1996.— С. 110; його ж. Львівські малярі кінця XVI століття // Студії з історії українського мистецтва.— Львів, 1998.— Т. 2.— С. 77—78.

82. Атанасій Шептицький посвятив згаданий у протоколі візитації антимінс 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 812).

83. Йдеться про книгу проповідей „Ключ розуміння" Іоаникія Ґалятовського, перші видання якої побачили світ у 1659, 1663 та 1665 рр.

84. Мовиться про о. Якова Вареницького, який у церковних джерелах вперше згадується як парох с. Дмитрого в 1704 р. о. Яків Варемія (НМЛ, Ркл-58/7, арк. 11, 51). У 1739 р. він проповідує [illegible] як єдиний парох цієї церкви (НМЛ, Ркл-17, арк. 128).

85. Півмачок — сипуча міра ваги, що після 1712 р. дорівнювала в Руському воєводстві [redacted] гарнцям. Два півмачки складали один мачок. Львівський півмачок містив 9,73 л (Сеник Я. Г. З історії обігу і стабілізації мір об'єму на українських землях у XVI—XVIII ст. // Третя республіканська наукова конференція [illegible] архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни.— К., 1968.— С. 401, 410).

86. Львівська міра — величина ваги, встановлена маґістратом у Львові. Еквівалент львівських мір зберігався у ратуші і був обов'язковим для вжитку на території міста.

87. Згадана у протоколі візитації 1733 р. метрика с. Дмитрого містила у той час два види записів — хрещених [redacted] вінчаних, причому усі вони велися ще з 1688 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 825.)

88. Тепер с. Кагуїв Миколаївського р-ну.

89. Капітул (капітула) — колегія [redacted] числа духовенства (каноніків) при кафедральному храмі або колегії певної церковної провінції, що виконувала дорадчі, адміністративні, душпастирські та фіскальні функції з управління єпархіями чи митрополіями. У Львівській римо-католицькій архиєпархії капітула постала в другій половині XIV ст., [illegible] в 1415 р. отримала сталу фундацію (див.: Krętosz J. Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku.— Lublin, 1986.— S. 105). Село Кагуїв дісталося у спадок львівським канонікам 1464 р., коли, [illegible] дозволом короля Казимира IV, було виміняне у львівського старости (Купчинський О. А., Ружицький Е. Й. Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233—1799.— К., 1972.— С. 111 (№ 210).

90. Дерев'яна церква св. Великомучениці Параскевії в с. Кагуєві (у сучасних довідниках фіґурує як Богоявленська) збудована в 1693 р. (Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 3.— С. 181). Проіснувала до 1846 або 1847 року (за іншими даними — до 1852 р.), коли [redacted] с. Кагуєві збудовано новий, також дерев'яний храм (Слободян В. Церкви України. Перемиська єпархія.— Львів, 1998.— С. 224).

91. Львівський єпископ посвятив цей антимінс у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 833.)

92. Йдеться про о. Луку Волощака, який був парохом с. Кагуєва ще в 1739 р. (НМЛ, Ркл-17, арк. 127.)

93. Апостол — богослужбова книга, що містить Діяння та Послання святих апостолів Церкви.

94. Просфори (проскури) — євхаристійний хліб (гостія) у східному християнстві. З просфори священик викроює агнця і частиці для Святої Літургії.

95. Тепер с. Гонятичі Миколаївського р-ну.

96. Село Гонятичі подарував Львівській римо-католицькій капітулі польський король Жиґимонт I у 1537 р. (Купчинський О. А., Ружицький Е. Й. Каталог пергаментних документів...— С. 229 (№ 465).

97. Описану церкву [illegible] с. Гонятичах збудовано 1716 р. „коштом двору" (НМЛ, Ркл-24, с. 827). Очевидно, її було розібрано перед 1872 р., коли в с. Гонятичах зведено нову церкву „на місці давнішої, також дерев'яної" (Слободян В. Церкви України...— С. 223).

98. Царські Врата — великі, двокрильні двері, що ведуть із Храму вірних (нави) до вівтарної частини церкви (святилища).

99. Апостоли — мається на увазі третій, апостольський ряд іконостасу.

100. Посвячений 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 828.)

101. Йдеться про о. Василя Чичкевича, який був висвячений 3 травня 1730 р. до цер-[illegible] с. Гонятичів; із 1764 р. обіймав посаду щирецького декана (НМЛ, Ркл-24, с. 832).

102. Тепер с. Вербіж Миколаївського р-ну.

103. Львівська римо-католицька капітула володіла с. Вербіжем за королівськими привілеями, перший із яких датується 1432 р., коли Владислав II виділив капітулі кошти на викуп цього села у єврея Волчка (Купчинський О. А., Ружицький Е. Й. Каталог пергаментних документів...— С. 69 (№ 102). Наступного року Владислав II остаточно дарує с. Вербіж львівським канонікам (Там само.— № 104—105); це надання підтвердив король Жиґимонт II у 1555 р. (Там само.— С. 281 (№ 572).

104. Згідно з матеріалами генеральної візитації Щирецького деканату 1764 р., церкву у с. Вербіжі збудовано ще в 1577 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 842). У 1828 р. замість неї у селі встановлено нову церкву, що була перевезена з с. Горуцька (Слободян В. Церкви України...— С. 223).

105. Бабинець — назва першої, західної частини храму — притвору, що утвердилася в українських та білоруських землях Київської митрополії. Отримала таку назву від того, що первісно тут стояли жінки, які брали участь у Богослужінні.

106. Антимінс посвячено [illegible] 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 842.)

107. Йдеться про о. Івана Прокоповича, висвяченого 22 квітня 1730 р. до церкви с. Вербіжа; останній раз згадується у джерелах як парох Вербіжа в 1764 р. (НМЛ, Ркл-17, арк. 125 зв.; Ркл-24, с. 846.)

108. Тепер с. Мала Горожанка Миколаївського р-ну.

109. Очевидно, мається на увазі або Юрій Річицький (Jerzy Rzeczycki), річицький староста і сеймовий посол, якого джерела називають також полковником; помер у 1739 р. (див.: Niesiecki K. Herbarz Polski...— Lipsk, 1841.— T. VIII.— S. 215), або Олександр Річицький, який презентував кандидатів [illegible] духовний сан для парафій сіл Малої Горожан-[illegible] Ричагова відповідно у 1726 і 1714 рр. (НМЛ, Ркл-17, арк. 123 зв., 124 зв.)

110. Святомиколаївський храм у с. Малій Горожанці зведено в 1688 р. Церква реставрована близько 1746 р.; збереглася до наших днів (НМЛ, Ркл-24, с. 856; Памятники градостроительства...— С. 169). Згідно [illegible] місцевою леґендою, описану церкву перенесено [illegible] Малу Горожанку з іншого місця; деякі дослідники вважають, що вона була збудована [illegible] монастирська [illegible] 1682 р. або 1688 р. (Слободян В. Церкви України...— С. 227.)

111. Дзвіниця зведена 1713 р.; збереглася до наших днів (Слободян В. Церкви України...— С. 227).

112. З іконостасного ансамблю церкви св. Миколи до наших днів збереглася ікона „Спас Нерукотворний"; див. про неї: Александрович В. Образотворчі напрями в діяль-

ності майстрів західноукраїнського малярства XVI—XVII століть // Записки НТШ. Праці Секції мистецтвознавства.— Львів, 1994.— Т. CCXXVII.— С. 65.

113. Львівський єпископ посвятив антимінс церкви с. Малої Горожанки [redacted] 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 857.)

114. У документ, очевидно, вкралася писарська помилка. Парохом с. Малої Горожанки в 1733 р. насправді був не о. Григорій, а о. Юрій Фецевич, висвячений 1726 р.; він обіймав цю посаду принаймні до 1740 р. (НМЛ, Ркл-17, арк. 123 зв.)

115. Метрична книга с. Малої Горожанки за станом [redacted] 1733 р. містила два види записів: про хрещених (велися [redacted] 1685 р.) та про вінчаних (з 1690 р.) (НМЛ, Ркл-24, с. 860).

116. У другій половині XVIII — першій третині XX ст. поселення спочатку мало назву Саска Шляхетська, [redacted] згодом — Саска Домінікальна (див.: Йосифінська (1785—1788) і Францисканська (1819—1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Покажчик населених пунктів.— К., 1965.— С. 270). Між 1939 та 1945 рр. Саска Домінікальна Комарнянського р-ну перейменована на хутір Міжлісний (Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року.— К., 1947.— С. 1017). Перед 1969 р. хутір Міжлісний приєднано до с. Малої Горожанки Миколаївського р-ну (Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.— К., 1969.— Т. 2.— С. 400).

117. У 1739 р. с. Саска належало вже чотирьом власникам — дрібним шляхтичам Вислобоцькому, Єловицькому, Лєсецькому та Радецькому, серед яких, очевидно, й слід шукати тих „трьох панів", що згадуються у протоколі візитації як дідичі с. Саски (НМЛ, Ркл-17, арк. 122 зв.).

118. Згадана у протоколі візитації церква [redacted] с. Сасці збудована 1715 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 848.) Збереглася дотепер; див. її опис та фото в: Слободян В. Церкви України...— С. 227—228.

119. Антимінс посвячений у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 849.)

120. Точної дати призначення о. Петра в парафію у с. Сасці встановити не вдалося. Відомо лише, що в 1739 р. парохом с. Саски [redacted] був інший священик — о. Євстахій Маляровський (НМЛ, Ркл-17, арк. 122 зв.).

121. Тепер с. Підвисоке Миколаївського р-ну.

122. Власники с. Підвисокого за станом на 1733 р. — не відомі. Вірогідно, серед згаданих у протоколі візитації „шести панів" були також шляхтичі Єловицький, Несецький та Тжцінський, які в документі 1739 р. фігурують [redacted] колятори, що презентували львівському єпископові нового кандидата на духовний [redacted] для парафії с. Підвисокого (НМЛ, Ркл-17, арк. 121 зв.)

123. Острог (острiг) — йдеться про огорожу з гострих палів (частокіл), що оточувала церковне подвір'я.

124. Згаданий антимінс посвячений у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 870.)

125. Тріодь Цвітна — богослужбова книга в східних церквах, що містить порядок церковних відправ для рухомих свят, від неділі Митаря і Фарисея до неділі Всіх Святих, після Зелених свят. До Тріоді Цвітної входять тільки церковні служби від Страсного тижня до Петрівки.

126. Згаданий у протоколі візитації о. Димитрій міг обіймати посаду пароха с. Підвисокого [redacted] довше, як до 1739 р., оскільки того року священиком цього села вже був інший душпастир — о. Ілля Холопецький (НМЛ, Ркл-17, арк. 121 зв.)

127. Метрична книга с. Підвисокого у той час складалася з двох частин — записів про чини хрещення (провадилися з 1679 р.) та записів про вінчання (починаючи з 1677 р.) (НМЛ, Ркл-24, с. 873.)

128. Тепер с. Ричагів Миколаївського р-ну.

129. Описана у протоколі візитації церква с. Ричагова зведена 1660 р. „коштом працьовитих парафіян" (НМЛ, Ркл-24, с. 862). У 1823 р. джерела згадують про дерев'яну церкву

Втечі до Єгипту Пресвятої Богородиці, однак не відомо, чи це вже був новий храм у Ричагові, чи він лише змінив свою посвяту. Достеменно відомо, що сучасна дерев'яна церква в селі збудована 1872 р. (Слободян В. Церкви України...— С. 244.)

130. Львівський єпископ посвятив антимінс у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 862.)

131. Табличка — тут означає вотивну табличку.

132. Мовиться про о. Теодора Кунашевича, висвяченого львівським єпископом до вівтаря церкви с. Ричагова у 1714 р. Останній раз згадується у джерелах як парох цього села 1739 р. (НМЛ, Ркл-17, арк. 124 зв.)

133. Ідеться про Варлаама Шептицького (3.02.1647—05.05.1715) — архимандрита Унівського монастиря у 1668—1713 рр., а з 1710 р. — львівського уніатського єпископа. Детальніше про нього див.: Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII ст. — кінець XX ст.).— Львів, 1998.— С. 32—36, 119—120; Рудович І. Єпископи Шептицькі // Богословський вістник.— Львів, 1901.— Т. 2.— Вип. 2.— С. 109—119.

134. Тогочасна метрична [redacted] с. Ричагова містила записи про хрещених та вінчаних парафіян, починаючи [redacted] 1688 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 867.)

135. Тепер с. Велика Горожана Миколаївського р-ну.

136. Маєтність с. Великої Горожани була надана родині Сокольницьких (а саме — Андрієві Сокольницькому) в 1658 р. (Słownik geograficzny...— Warszawa, 1882.— T. III.— S. 154). На час генеральної візитації власником села, правдоподібно, був Андрій Сокольницький (Andrzej Sariusz Sokolnicki) (?—1741), львівський чашник, номінований на цю посаду 11 серпня 1729 р.; з 1740 р. — жидачівський хорунжий (Urzędnicy województwa ruskiego XIV—XVIII wieku. Spisy / Pod red. A. Gęsiorowskiego.— Wrocław etc., 1987.— S. 114, 168).

137. Введенська церква у с. Великій Горожані незадовго до візитації, [redacted] саме в 1720 р., була відновлена та ґрунтовно реставрована (Słownik geograficzny...— Warszawa, 1882.— T. III.— S. 154). Деякі дослідники української церковної архітектури цю дату трактують як рік побудови храму, що проіснував до 1798 р. (Слободян В. Церкви України...— С. 226.)

138. Тут ідеться про о. Андрія Бжезінського, брата тодішнього священика с. Великої Горожани, який у 1733 р. фігурує [redacted] диякон, [redacted] в документі [redacted] 1739 р. — вже як самостійний парох цього села (НМЛ, Ркл-17, арк. 120 зв.)

139. Мірка пшениці — еталон ваги для сипучих товарів. У Галичині в другій половині XVIII ст. мірка становила [redacted] гарнців, що відповідало 16—25 кг (Сеник Я. Г. Із історії обігу...— С. 409).

140. У тогочасній метричній книзі с. Великої Горожани робили записи про хрещених (з 1688 р.) та вінчаних парафіян (з 1689 р.) (НМЛ, Ркл-24, с. 881).

141. Ще [redacted] початку XVIII ст. і навіть у другій його половині поселення не мало усталеної назви, фігуруючи у документах в одних випадках [redacted] Румно (НМЛ, від. рукописів та стародруків, Ркл-24, с. 907; Ркл-144, с. 5), [redacted] в інших — як Грімно (НМЛ, Ркл-17, арк. 116). Тепер — с. Грімно Городоцького р-ну.

142. Дідич Вишневецький — ідеться про Михайла Сервація Корибута Вишневецького (1680—1744), каштеляна віленського, великого литовського гетьмана та канцлера Великого князівства Литовського, який згадується як колятор багатьох церков Щирецького намісництва під 1719, 1724 (Грімно) і 1727 рр. (НМЛ, Ркл-17, арк. 116; Ркл-24, с. 887, 907.)

143. Тогочасна церква в с. Грімні збудована 1690 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 907). У 1777 р. на її місці зведено нову дерев'яну церкву (Слободян В. Церкви України...— С. 229).

144. Посвячений у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 908.)

145. Йдеться про о. Григорія Громницького, висвяченого Атанасієм Шептицьким 7 травня 1724 р. до храму с. Грімна. Був душпастирем цієї парафії принаймні до 1764 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 912.)

146. Тепер с. Гуменець Пустомитівського р-ну.

147. Описана у протоколі візитації церква в с. Гуменці проіснувала до 1745 р.; того року в селі зведено новий храм (НМЛ, Ркл-24, с. 920).

148. Антимінс посвячений у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 920.)

149. Йдеться про о. Івана Филиповича, висвяченого Атанасієм Шептицьким у 1719 р. до церкви с. Гуменця. Згадується у джерелах як парох цього села ще в 1739 р. (НМЛ, Ркл-17, арк. 115.)

150. Документальних свідчень про церковне братство у с. Гуменці перед 1733 р. не збереглося. Протоколи візитацій Щирецького деканату [illegible] 1739 та 1764 рр. хоч згадують про церковне братство в с. Гуменці, однак нічого не подають про його історію. Відомо, що в той час про його діяльність відомо лише [illegible] грамоти Атанасія Шептицького, „більша частина якої згоріла" (НМЛ, Ркл-24, с. 924); братство, налічуючи до двох десятків членів, не мало затвердженого статуту (Там само, Ркл-17, арк. 115).

151. Фундуш — ідеться про фундаційну грамоту єпископа (інша її назва — консенс), якою затверджували статут братства та визначали правові рамки його діяльности.

152. Братські артикули — затверджені єпископом статути, що реґламентували діяльність церковних братств.

153. Реєстри братства — книга прибутків і видатків братства (інша її поширена в той час назва — реєстр).

154. Калькуляція — тут звіт про прибутки та видатки братства.

155. Священики с. Гуменця розпочали реєстрацію народжених і вінчаних парафіян у 1688 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 924.)

156. Тепер с. Попеляни Пустомитівського р-ну.

157. Описана в протоколі візитації церква у с. Попелянах зведена 1704 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 799.)

158. Антимінс посвячений у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 800.)

159. Ідеться про о. Григорія Білинського, який обіймав посаду пароха с. Попелян принаймні до 1739 р. (НМЛ, Ркл-17, арк. 129.)

160. Тепер с. Хоросно Пустомитівського р-ну.

161. С. Хоросно разом [illegible] с. Семенівкою та с. Островом належало Щирецькому війтівству [illegible] королівським привілеєм з 1397 р. (Słownik geograficzny...— Warszawa, 1890.— T. XI.— S. 854.)

162. Описана у протоколі візитації церква [illegible] с. Хоросні була зведена 1719 р. (за іншими даними — [illegible] 1717 р.) (див.: НМЛ, Ркл-17, арк. 104 зв.; Ркл-24, с. 713).

163. Антимінс посвячений у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 714.)

164. Мирниця — дві, невеликі за розміром, металеві посудини з накривками, з'єднані між собою. В одній із них зберігається елей оглашенних для уділення Тайни Хрещення, а [illegible] другій — святе миро для уділення Тайни Миропомазання.

165. Ірмолой (Ірмолоґіон) — богослужбова книга в церквах східного християнського обряду; містить ірмоси (вступні головні вірші (тропарі) кожної пісні канону) канонів усіх восьми гласів — повний „круг" ірмосів для всього року, а також інші богослужбові співи. З тих Ірмолоїв, що [illegible] першій половині XVIII ст. були у церквах Щирецького намісництва, до наших днів збереглися тільки Ірмолої зі сіл Бродків (дат. 70—80-ті рр. XVII ст.), Добрянів (70—80-ті рр. XVII ст.), Керниці (друга чверть XVIII ст.), Кліцька (друга чверть XVIII ст.), Містків (друга чверть XVIII ст.), Мшани (1679) та Чуловичів (друга чверть XVIII ст.); див: Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16—18 століть. Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження.— Львів, 1996.— С. 184 (№ 179), 185 (№ 180), 212 (№ 243), 352 (№ 642—643), 366 (№ 688, 690).

166. Йдеться про о. Івана Гищакевича (Гишкачевича), висвяченого в 1713 р. і тоді ж призначеного парохом с. Хоросна (НМЛ, Ркл-17, арк. 104 зв.), котрий обіймав цю посаду принаймні до середини 60-х рр. XVIII ст. (НМЛ, Ркл-24, с. 718.)

167. Комарнянський півмірок — міра поверхні, що використовувалася у Комарнянському ключі ■ першій половині XVIII ст. Точне співвідношення комарнянського півмірка до інших мір поверхні у Руському воєводстві невідоме (див.: Ісаєвич Я. Д. Деякі питання української метрології...— С. 10—11).

168. Тепер с. Раковець Пустомитівського р-ну.

169. Частину с. Раковця отці-єзуїти отримали у 1623 р. від Єлизавети ■ Лісневських Гумецької (Słownik geograficzny...— Warszawa, 1886.— Т. VIII.— S. 369). Дату, коли друга частина села відійшла до сестер-бенедиктинок, встановити не вдалося.

170. Посвячений львівським єпископом Атанасієм Шептицьким у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 707.)

171. Йдеться про рушники, якими священики після Святого Причастя витирали свої уста та край чаші.

172. Требник — церковна богослужбова книга, що містить порядок уділення Святих Тайн, благословення, похоронних відправ та інших молитов (треб).

173. Служебник (інші поширені його назви — Мшал, Літурґікон) — богослужбова книга, що визначає порядок та послідовність Святої Літургії. Служебник містить ще тексти сталих і змінних молитов священика, диякона та вірних, ■ також обрядові приписи для відправ.

174. Мінея — церковна богослужбова книга; розрізняють Місячну та Загальну Мінеї. У Місячній Мінеї уміщено пісні та молитви на „нерухомі" дні церковного року, ■ ■ Загальній Мінеї — богослужбові пісні на честь празників богородичних та молитви для особливих святих. До Міней належать також і т. зв. Четьї-Мінеї — збірники житій святих, розміщені за місяцями на кожний день.

175. Тріодь Пістна — богослужбова книга з текстами церковних відправ на три тижні перед Великим постом і Страсним тижнем.

176. Псалтир — богослужбова книга, що містить збірку псалмів — релігійних пісень (усіх є 150) Старого Завіту, більшість з яких написав Давид. Деякі Псалтирі містять також і молитви.

177. Октоїх (Осьмогласник) — збірник церковних співів, що визначає порядок Богослужіння як щоденної канонічної молитви, із Богородичними стихарями для цілого тижня, поділених упродовж року на 8 гласів (тональностей) літургійного циклу. „Круг" церковних співів починається від другої неділі після неділі Всіх Святих і триває до Квітної неділі.

178. Йдеться про о. Петра Ференцевича, рукопокладеного ■ 1729 р. і тоді ж призначеного парохом с. Раковця. Як священик цього села згадується у джерелах 1739 р. (НМЛ, Ркл-17, арк. 104.)

179. Тепер с. Підтемне Пустомитівського р-ну.

180. Село Підтемне належало отцям-єзуїтам у 1623 р. унаслідок донації його попередньої власниці — Єлизавети ■ Лісневських Гумецької (Słownik geograficzny...— Warszawa, 1886.— Т. VIII.— S. 369). Перейшло у державну власність при ліквідації ордену в 1774 р. (Czemeryński K. O dobrach koronnych...— S. 157).

181. Тут — двоє дверцят до хвіртки.

182. Клепадло — коротка металева труба або кіл, якими били у дошку (або бляху), скликаючи вірних на Богослужіння. Такий спосіб „дзвоніння" був відомий у християнстві ще з IX ст. і набув значного поширення також у Руській митрополії; тут клепадла були відомі як „святі дошки".

183. Старосвітське малювання — давнє малювання.

184. Хоругва — священні знамена у формі ікон, прикріплені до жердини, що символізують „побідні" знамена церкви, які, згідно з церковною традицією, ведуть безперервну боротьбу з „ворогами спасіння". Хоругви зберігаються у храмі, їх використовують під час Богослужіння та виносять із церкви під час хресного ходу.

185. Мусулбас — вид тканини, виготовленої із вовни (Linde M. Słownik języka polskiego.— Lwów, 1857.— T. III.— S. 185).

186. Посвячений Атанасієм Шептицьким у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 701.)

187. Йдеться про о. Теодора Крохмалевича, пароха с. Підтемного з 1723 р. до 1739 р. (НМЛ, Ркл-17, арк. 103.)

188. Тепер с. Добряни Миколаївського р-ну.

189. Описану церкву документальні джерела датують 1683 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 790.)

190. Посвячений у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 791.)

191. Термін „приставка" означає анафорне блюдо (інша його назва — антидорне блюдо) — плоску дерев'яну чи металеву тарілку або дощинку із зображенням хреста, [redacted] якій священик під час проскомидії вирізує агнця і частиці [redacted] просфори. Під час анафори священик також благословить [redacted] ньому антидор, від чого й пішла назва цього блюда.

192. Антидор (благословенний хліб) — велика проскура, з якої вийнятий агнець і частиці для Літургії; роздається вірним частинками після Богослужіння.

193. Тепер с. Бродки Миколаївського р-ну.

194. Церква збудована [redacted] 1677 р. (НМЛ, Ркл-17, арк. 98 зв.), [redacted] знесена перед 1747 р. (саме того року парафіяни [redacted] в с. Бродках новий храм) (див.: там само, Ркл-24, с. 759).

195. Посвячений у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 759.)

196. Йдеться про о. Якова Доскочинського. За деякими даними, був рукоположений на священика [redacted] 1706 р., однак у протоколах засідань Львівського духовного суду значиться парохом с. Бродків уже в 1704 і 1705 рр. (НМЛ, Ркл-58/7, арк. 12, 33). Востаннє на цій посаді згадується у джерелах 1739 р. (Там само, Ркл-17, арк. 98 зв.).

197. Мовиться про Йосифа Шумлянського (?—1708), львівського православного (з 1700 р. — уніатського) єпископа. Про нього див: Andrusiak M. Józef Szumlański, pierwszy biskup unicki lwowski (1667—1708).— Lwów, 1934.

198. Тепер с. Горбачі Пустомитівського р-ну.

199. Перелік дідичів с. Горбачів [redacted] станом [redacted] 1733 р. [redacted] зберігся, однак відомо, що в 1739 р. власниками села були Станіслав Гурський, Адам Добрський (як один із власників села фіґурує також 1728 р.), Міхал Смаржевський та Юзеф Пентковський, які могли володіти селом й на час візитації місцевої церкви (НМЛ, Ркл-17, арк. 131; Ркл-24, с. 809).

200. Можливо, йдеться про одного із синів Яна Лєсецького, граничного коморника белзького (згадується 1674 р.), — Андрія, Мартина, Миколая чи Стефана (Niesiecki K. Herbarz polski...— Lipsk, 1841.— T. VI.— S. 44).

201. Згадка в протоколі візитації про „давню церкву" у с. Горбачах свідчить, що місцевий храм зведений, можливо, ще на початку XVI ст.; з того часу (1515) маємо перші документальні відомості про існування там церкви (Слободян В. Церкви України...— С. 225).

202. Будівництво нової церкви в с. Горбачах, яку візитатори побачили зведеною вже „по вікна", завершено [redacted] 1734 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 804). Деякі довідкові видання помилково датують її 1712 р. (див., наприклад: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 3.— С. 178). Церква збереглася до наших днів; див. її опис та фото в: Слободян В. Церкви України...— С. 225—226.

203. Посвячений у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 805.)

204. Йдеться про о. Теодора Мормешевича, висвяченого [redacted] Уневі 1 грудня 1728 р. до церкви с. Горбачів. Обіймав посаду пароха цього села до 1764 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 809.)

205. Тепер с. Повергів Миколаївського р-ну.

206. Комарнянський ключ був утворений у кінці XVII — на початку XVIII ст. і в різні періоди складався з більш як 20 сіл (Андріанів, Брежиці, Буні, Бучак, Герман, Жарковичі, Кліцько, Колодруби, Литівка, Лівчиці Долішні, Лівчиці Церковні, Новосілка, Підвисоке, Поверхів, Пориці, Румно, Саска, Свинюша, Татаринів, Холопи, Чуловичі, Якимчиці). У XVII ст. Комарнянський ключ деякий час належав Остророгам, від яких перейшов до князів Вишневецьких, а з 1767 р. — до Огінських (Słownik geograficzny...— Warzsawa, 1882.— T. IV.— S. 304—305).

207. Дата побудови храму — невідома (див.: Слободян В. Церкви України...— С. 232). Згідно з протоколом візитації Щирецького деканату 1764 р., проіснував до 1751 р., коли в Повергові було зведено нову церкву (НМЛ, Ркл-24, с. 890), яка в 1770 р. замінена на сучасну дерев'яну святиню (Там само.— С. 232).

208. У збірці Національного музею у Львові зберігається подвійна ікона з другого ряду іконостасу XVI ст. „Богоявлення — Святий Георгій" зі с. Повергова (Овсійчук В. Українське малярство X—XVIII століть. Проблеми кольору.— Львів, 1996.— С. 272).

209. Посвячений у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 890.)

210. Згаданий у протоколі візитації о. Теодор залишався парохом с. Повергова до 1739 р.; відтоді документальні джерела фіксують у селі вже іншого священика — о. Антонія Терлецького (НМЛ, Ркл-17, арк. 119 зв.).

211. Морда — міра довжини. Якщо в оригіналі писар не зробив помилки, то це слово, ймовірно, є одним із різновидів терміна „Corda" („Chorda" — середньовічної назви на означення мірничого шнура, що дорівнював 3 ласкам або 6 прутам чи 7,5 ліктям (Wierzbowski T. Vademecum. Podręcznik dla studjów archiwalnych. Wyd. drugie.— Lwów; Warszawa, 1926.— S. 222). Як видно з матеріалів генеральної візитації 1730—1733 рр., у той час ця міра довжини широко не використовувалася у Галичині.

212. Тепер с. Колодруби Миколаївського р-ну.

213. Як випливає з візитаційного протоколу, церква очевидно збудована на початку 30-х рр. XVIII ст. Дотепер дослідники лише приблизно окреслювали дату її побудови; див., наприклад: Слободян В. Церкви України...— С. 232 („...в першій половині XVIII ст."). Храм проіснував до 1892 р. (Там само.)

214. Йдеться про о. Димитрія Загайкевича, висвяченого 15 серпня 1719 р. львівським єпископом до церкви с. Колодрубів. Востаннє у джерелах згадується як парох цього села 1764 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 887.)

215. Між 1939 і 1945 рр. поселення перейменоване на с. Рубанівку (Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року.— К., 1947.— С. 1024). Тепер належить до Городоцького р-ну.

216. Належачи до Комарнянського ключа князів Вишневецьких, село Татаринів в 1721 р. перебувало у заставному володінні холмського чашника Богуслава Бєльського (Słownik geograficzny...— Warszawa, 1891.— T. XII.— S. 227).

217. Церква зведена 1714 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 895) „стараннями о. Якова Козловського..."; збереглася до наших днів (Слободян В. Церкви України...— С. 245 (архітектурний опис), 246 (фото).

218. Візитатор помилково приписує антимінс Атанасієві Шептицькому. Насправді його посвятив Варлаам Шептицький у 1711 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 895.)

219. Йдеться про ікону „Христос-виноградар", поява якої в Україні пов'язана з поширенням під впливом західної еклезіології культу Пресвятої Євхаристії. Кількість ікон цього іконографічного типу в українських (уніатських) церквах особливо зросла після Замойського синоду 1720 р.

220. Община — богослужбова книга, що містить служби святим, які вибрані з Мінеї. На сьогодні дослідникам відомо тільки одне видання книги з такою назвою на українських землях до кінця XVIII ст., датоване 1757 р. (див.: Запаско Я., Ісаєвич Я. Каталог стародруків, виданих на Україні.— Львів, 1984.— Кн. 2.— Ч. 1 (1701—1764).— С. 106, № 2008.)

221. Згаданий у протоколі візитації о. Петро міг обіймати посаду пароха с. Татаринова не довше як до 1739 р., оскільки [redacted] тому році священиком цього села вже був інший душпастир — о. Теодор Загайкевич (НМЛ, Ркл-17, арк. 118).

222. Див. прим. 142.

223. Тепер с. Лівчиці Городоцького р-ну.

224. Описану в протоколі візитації „нову церкву" в с. Лівчицях почали будувати у 1728 р. (цю дату окремі видання помилково вважають роком її побудови; див., напр.: Слободян В. Церкви України...— С. 240; Słownik geograficzny...— Warszawa, 1884.— Т. V.— S. 752), а її посвячення відбулося аж 1737 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 901). Під час Першої світової війни, в 1917 р. церква зазнала руйнування. Згодом її відновили й до приходу в Галичину радянських військ використовували вірні як богослужбову капличку (Слободян В. Церкви України...— С. 240).

225. Посвячений у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 901.)

226. Тепер с. Кліцько Городоцького р-ну.

227. У другій половині XVII ст. с. Кліцько належало Станіславові Венжику (ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 677), [redacted] на початку XVIII ст. перейшло до князів Вишневецьких.

228. Церква збудована [redacted] 1603 р. (Слободян В. Церкви України...— С. 230). У 1686 або 1687 р. вона була реставрована, [redacted] 1707 р. під неї підведено кам'яний фундамент (Памятники градостроительства [redacted] архитектуры Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 3.— С. 125). Збереглася до наших днів (Слободян В. Церкви України...— С. 230).

229. Описана дзвіниця датується дослідниками XVII ст. (Там само.— С. 230 (архітектурний опис), 231 (фото).

230. З церкви с. Кліцька походить найдавніший [redacted] Україні пророчий ряд іконостасу [redacted] двома іконами пророків (уперше відомості про ці неопубліковані досі ікони навів: Александрович В. Образотворчі напрями...— С. 65).

231. Антимінс посвячений у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 914.)

232. Тогочасна метрична книга с. Кліцька містила записи лише про хрещених дітей, починаючи з 1724 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 918.)

233. Тепер с. Чуловичі Городоцького р-ну.

234. Описана у протоколі візитації церква була збудована 1692 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 939). У 1891 р. на її місці зведено новий, існуючий нині дерев'яний храм (Слободян В. Церкви України...— С. 231).

235. Посвячений у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 940.)

236. Часослов (Молитвослов, Часословець) — церковна богослужбова книга [redacted] текста[redacted] молитов щоденних церковних служб, окрім незмінних молитов. До Часослову входять змінні піснеспіви (тропарі, кондаки) циклів Богослужінь тижневих та річних 1, 3, 6, [redacted] часу, [redacted] також добовий круг Богослужінь. Наприкінці Часослову вміщено літургічний календар, пасхалію та календар рухомих свят.

237. Йдеться про о. Якова Павалевича, рукоположеного в 1712 р. [redacted] священика с. Чоловичів. Був парохом цього села ще в 1739 р. (НМЛ, Ркл-17, арк. 112.)

238. Тепер с. Бірче Городоцького р-ну.

239. Описана церква збудована [redacted] 1724 р. (Słownik geograficzny...— Warszawa, 1880.— Т. I.— S. 474). Однак у 1764 р. с. Бірче вже не було самостійною парафією, [redacted] належало до парафії [redacted] центром у с. Пісках. Також не відомо, чи в той час у с. Бірчому існувала церква (див.: НМЛ, Ркл-24, с. 946).

240. Тепер с. Малий Любінь Городоцького р-ну.

241. Кам'янецьким (подільським) воєводою у той час був Стефан Гумецький (Stefan Humiecki), який обійняв цю посаду [redacted] 1706 р.; помер 1736 р. у Львові (Urzędnicy podolscy XIV—XVIII wieku. Spisy.— Kórnik, 1998.— S. 149).

242. Йдеться про Домініка Стефана Кроковського, писаря ґродського кам'янецького (Niesiecki K. Herbarz polski...— Lipsk, 1840.— T. V.— S. 386). Уперше на цій посаді згадується у 1725 р. Протягом 1729—1744 рр. обіймав також посаду мечника у земському уряді червоноґродського (Urzędnicy podolscy...— S. 213).

243. Церква зведена в 1705 р. „коштом працьовитих парафіян" (НМЛ, Ркл-24, с. 739).

244. Посередині церкви — тут мається на увазі середню частину церкви — храм вірних (корабель).

245. Посвячений Атанасієм Шептицьким у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 739.)

246. Митрополит Винницький — йдеться про Юрія Винницького (?—1713), перемишльського (з 1700 р.) єпископа та київського уніатського митрополита (з 1708 р.). У 1708—1710 рр., після смерти Йосифа Шумлянського та перед номінацією Варлаама Шептицького, був також адміністратором Львівської єпархії. Саме в ті роки він висвячував кандидатів на духовний сан із Львівського владицтва.

247. Загін — міра довжини, що містить [redacted] стіп, а кожна геометрична стопа має 16 цалів (одна цаль = 1 палець або 12 зерен ячменю) (див.: Сеник Я. Г. З історії метрології XVI — першої половини XIX ст. (на документальних матеріалах ЦДІА УРСР у м. Львові) // Архіви України.— 1973.— № 3.— С. 60).

248. Пан Бжозовський — ідеться, очевидно, про Адама Юзефа Бжозовського (Adam Józef Brzozowski), реґента ґродського львівського, а з 1731 р. — войського львівського. Окремі дослідники вважають, що [redacted] цим прізвищем у джерелах фіґурує [redacted] львівський войський, [redacted] підляський (Urzędnicy województwa ruskiego...— S. 166).

249. Тепер с. Великий Любінь Городоцького р-ну.

250. Описана церква фундована 1658 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 745.)

251. Каліст — очевидно, Тлумачне Євангеліє, складене [redacted] основі проповідей та повчань Никифора Ксанфопула (Каліста), відомого візантійського богослова. У протоколах візитацій церков Правобережної України першої половини XVIII ст. саме книгу Каліст єпископські комісари розуміли як Тлумачне Євангеліє (див.: Левицкий П. Униатские визиты, или ревизии приходов 18 ст., как церковно-исторический материал. 1908 г. // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Ін-т рукописів, ф. 304 (Дисертації Київської духовної академії), спр. 2029, с. 330—331).

252. Стая — міра довжини, що мала 150 стіп завдовжки та 24 загони завширшки (Сеник Я. Г. З історії метрології...— С. 60).

253. Тепер с. Керниця Пустомитівського р-ну.

254. До Городоцького староства у 1765 р. належало одне містечко та 23 села, у тому числі й Керниця. Посесором староства [redacted] 1757 р. була Ізабела з Гумецьких Малаховська, в той час вдова великого коронного канцлера (Czemeryński K. O dobrach koronnych...— S. 146—147).

255. Описана церква в с. Керниці збудована 1675 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 948.)

256. Посвячений Атанасієм Шептицьким у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 948.)

257. Городоцька старостина — йдеться про Антоніну Загоровську (Замойську), каштелянову волинську, другу дружину Томаша Замойського, старости проскурівського та городоцького, який помер у 1725 р. Оскільки [redacted] подружжя не було дітей, після смерти Томаша його маєтностями володіла Антоніна Замойська (Niesiecki K. Herbarz polski...— Lipsk, 1845.— T. X.— S. 25).

258. Метрична [redacted] у с. Керниці була заведена в 1732 р. і охоплювала — єдина в Щирецькому намісництві — всі чотири види метричних записів: хрещених, вінчаних і померлих парафіян, а також реєстр живих мешканців села (НМЛ, Ркл-24, с. 951).

259. Тепер с. Сороки Пустомитівського р-ну.

260. Перші документальні відомості про належність с. Сорок до конвенту сестер-бриґідок сягають 1703 р. (ЦДІА України у Львові, ф. [redacted] (Львівський ґродський суд), оп. 1, спр. 64, с. 2421.)

261. Посвячений у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 932.)

262. Йдеться про о. Олексія (у документі 1739 р. — Олександра) Левицького, висвяченого в 1717 р. до церкви с. Сорок (НМЛ, Ркл-17, арк. 113 зв.).

263. Метрична книга с. Сорок у той час включала записи про хрещених (з 1720 р.) та вінчаних парафіян (з 1729 р.) (НМЛ, Ркл-24, с. 938).

264. Тепер с. Никонковичі Пустомитівського р-ну.

265. Дату побудови церкви [redacted] встановлено, однак відомо, що [redacted] була реставрована у 1747 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 926.)

266. Балдахін — прикрашений навіс над почесним місцем; тут балдахін, виготовлений із коштовної тканини, прикриває ікону Богородиці.

267. Трефолой (Трефологіон) — в українській середньовічній церковній традиції дав[redacted] назва Анфологіона — книги, що подає служіння свят Господніх, Богородичних і Святих. Тому інша її поширена [redacted] — Святкова Мінея.

268. Йдеться про о. Стефана Онищака, який був парохом с. Никонковичів щонайпізніше від початку XVIII ст. до кінця 30-х рр. того [redacted] століття (НМЛ, Ркл-17, арк. 114).

269. Тепер с. Полянка Пустомитівського р-ну.

270. Описана церква проіснувала до 1736 р.; того року [redacted] селі зведено новий храм (НМЛ, Ркл-17, арк. 100 зв.).

271. Антимінс посвячено в 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 778.)

272. Мовиться про о. Якова Білевича, висвяченого 26 липня 1730 р. і тоді ж призначеного парохом у Поляні (НМЛ, Ркл-17, арк. 101).

273. Реєстрацію природного руху населення у Полянській парафії розпочато в 1723 р. записами про хрещених дітей, [redacted] 1730 р. започатковано й документування чину вінчання (НМЛ, Ркл-24, с. 780).

274. Тепер с. Красів Миколаївського р-ну. У джерелах церковного походження XVIII ст. фіґурує ще як Красна (НМЛ, Ркл-17, арк. 102).

275. Описана церква збудована 1707 р. „коштом о. пароха та працьовитих парафіян" (НМЛ, Ркл-17, арк. 102; Ркл-24, с. 752).

276. Посвячений у 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 752.)

277. Згадана у протоколі візитації метрична книга с. Красова вміщала тоді два види записів — про хрещених (з 1688 р.) та про вінчаних (з 1725 р.) парафіян (НМЛ, Ркл-24, с. 757).

278. Тепер с. Милошевичі Пустомитівського р-ну.

279. Ідеться про Мартина Олександра Венявського (Marcin Aleksander Wieniawski herbu Wieniawa), перемишльського хорунжого [redacted] 1732—1746 рр., який помер у 1748 р. (Urzędnicy województwa ruskiego...— S. 198.)

280. Описана церква збудована 1721 р. (НМЛ, Ркл-17, арк. 106 зв.; Ркл-24, с. 723.)

281. Антимінс посвячено [redacted] 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 723.)

282. Мовиться про о. Тимофія Зінковського, рукоположеного [redacted] священика в 1714 р. Відтоді й до 1739 р. був парохом с. Милошевичів (НМЛ, Ркл-17, арк. 106 зв.).

283. Віз сіна — у XVIII ст. в Україні розрізняли невеликі кінні та великі волові вози. Кінний віз звичайно вміщував 3 копиці сіна (приблизно 240 кг), [redacted] воловий — 5 копиць (пересічно 400—480 кг). Площа сінокосів вимірювалася переважно воловими возами. Як правило, з однієї десятини польового, лісового або лугового сінокосу викошували від 3 до 5 волових возів, [redacted] з сінокосу [redacted] болотах — від 5 до 10 кінних возів (Герасименко Н. О. Міри врожаю [redacted] міри площі (До історії виміру земельних площ Лівобережної України другої половини XVII—XVIII ст.) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник

[redacted] пошану професора Миколи Павловича Ковальського.— Дніпропетровськ, 1997.— С. 165—166).

284. Метричні записи про хрещених у с. Милошевичах велися з 1714 р., [redacted] записи про вінчаних — [redacted] 1727 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 727.)

285. Тепер с. Лісневичі Пустомитівського р-ну.

286. Антимінс посвячено в 1727 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 728.)

287. Китайка — блискуча цупка тканина, ґатунок дешевої тафти — шовкового сукна.

288. Епістолій (з лат. epistula — послання, лист). За цим терміном розуміється Апостол — богослужбова книга, що містить діяння та послання апостолів, від чого візитатори й окреслили її такою стереотипною назвою.

289. Аґенда (від лат. agere — чинити, діяти) — збірник молитов і церковних чинів. У Речі Посполитій [redacted] цим терміном до початку XVII ст. розуміли богослужбову книгу, що містила форми та приписи молитов, які вживалися під час уділення Святих Тайн та інших церковних чинностей. Після 1631 р., коли було видано Пйотрковський Ритуал, термін „Аґенда" поступово вийшов з ужитку, а його місце посів Ритуал, відповідником якого в східній Церкві [redacted] Требник (Podręczna encyklopedya kościelna.— Warszawa, 1904.— T. 1.— S. 66). Тут Аґенда означає один із православних або уніатських Требників.

290. Термін „під муремус" (маремус) означає тип оправи богослужбової книги; [redacted] даному разі — Служебник, очевидно, оправлений у тканину [redacted] мори.

291. Дописано вгорі. За „Казусами" візитатори розуміли твір київського уніатського митрополита Лева Кішки (1714—1728) „Собраніє припадковъ краткоє и духовнымъ особомъ потребноє", що був виданий 1722 р. у Супраслі. Книга містила інструкцію для парохів у дусі постанов Замойського синоду 1720 р., [redacted] також Катехизис для вірних уніатської церкви.

292. Тепер с. Містки Пустомитівського р-ну.

293. Церква збудована 1682 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 733.)

294. Термін „верх", який трапляється у протоколах візитацій українських церков Київської уніатської митрополії першої третини XVIII ст., треба розуміти не тільки як купол церкви, як твердить польський дослідник Броніслав Сенюк (Seniuk B. Architektura cerkiewna brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w świetle inwentarzy wizytacyjnych z lat 1725—1727 // Lubelszczyzna.— 1996.— № 2.— S. 40), але й як двосхилий дах храму.

295. Антимінс посвячено в 1723 р. (НМЛ, Ркл-24, с. 734.)

296. Пуклі — підставки-ніжки на спідній дошці оправи книги.

297. Антипедій (від лат. antepedium) — у Римо-Католицькій церкві запона на дерев'яній рамі, якою прикривали передню частину престолу та інші його бічні сторони. Цей термін також розуміли як передню сторону престолу. Після прийняття унії в Україні та Білорусі антипедій набув поширення також у церквах Київської уніатської митрополії.

298. Метричні записи хрещених і вінчаних парафіян місцевий парох робив відповідно з 1687 та 1691 рр. (НМЛ, Ркл-24, с. 737.)

299. Йдеться, вірогідно, про шляхтича Антонія Зеленку (Antoni Zielonka herbu Jastrzębiec) — львівського ловчого, номінованого [redacted] цю посаду 15 березня 1730 р.; з травня 1735 р. — львівський стольник (Urzędnicy województwa ruskiego...— S. 121). Востаннє [redacted] історичних джерелах згадується 1737 р. (Maleczyński K. Urzędnicy grodscy y ziemscy lwowscy w latach 1352—1783.— Lwów, 1938.— S. 137). Однак колятором парафії [redacted] 1733 р. міг бути й Олександр Зеленка, чашник київський, за презентою якого, згідно з протоколом візитації Щирецького деканату 1739 р., і був висвячений у 1732 р. новий душпастир с. Містків (див.: НМЛ, Ркл-17, арк. 107 зв.).

300. Ерекція (від лат. erectio — виставлення, випростання, піднесення, побудова) — ерекційна грамота єпископа або колятора парафії, за якою церква [redacted] парох наділялися земельними наділами, грошовими легаціями, звільнялися від державних та панських по-

винностей тощо. Часто ерекція була фундаційною грамотою, що окреслювала правовий статус нововідкритої парафії та визначала її посаг — фундуш.

301. Тяглові — селяни-піддані в Речі Посполитій, які володіли робочою худобою (кіньми чи волами). Відповідно до її кількости визначалася й величина панщини для тяглових підданих на тиждень та [illegible] рік.

302. о. Теодор Кузьмієвич (Кузмевич) походив зі с. Містків Щирецького деканату, де 1707 р. і був охрещений у церкві св. Миколи. Його батьки — Козьма та Анна (НМЛ, Ркл-79, арк. 83). Як парох с. Містків згадується у протоколі візитації Щирецького деканату 1739 р. (Там само, Ркл-17, арк. 107 зв.)

303. Інтродукція (від лат. introductio, -onis — введення, вступ) — [illegible] уніатській церкві XVIII ст. грамота єпископа чи митрополита, згідно з якою новорисвячений парох легітимно приступав до виконання своїх душпастирських обов'язків [illegible] території визначеної йому парафії.

РЕЄСТРИ ДИМІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТИ XVIII СТОЛІТТЯ

Реєстри (списки) димів, які з фіскальною метою велися Речі Посполитій від 1629 р., до середини XVIII ст. зазнали складної еволюції, зумовленої головним чином спробами шляхти всіляко ухилятися від належної сплати подимного податку зі своїх маєтків. Така позиція шляхти неґативно позначалася на якості самих реєстрів: їхні кількісні показники щораз більше не збігалися з дійсністю; за браком ефективного контролю збирачам (поборцям) подимного часто подавали явно занижені відомості про кількість житлових будівель, за які треба було сплачувати цей податок. Погіршення достовірности щодо реєстрів поглиблювалось ще й тим, що за умов послаблення функцій державного апарату Речі Посполитої відбувалася децентралізація фінансової системи. У зв'язку з цим подимне, яке, до речі, формально завжди було податком надзвичайним, врешті-решт трансформувалося з державного податку у воєводський (земський).

У час панування „воєводського“ подимного інколи робилися спроби вийти із зачарованого кола, якому опинилися місцеві (та й державні) фінанси. За постановами сеймиків останньої чверти XVII — середини XVIII ст. в окремих воєводствах проводилися люстрації (ревізії) державних (королівських), духовних і шляхетських маєтків, причому люстратори (ревізори), що їх здійснювали, потрібні відомості зобов'язані були збирати безпосередньо на місцях — під час обстеження призначених їм територій. Цим способом визначали більш вірогідну, порівняно минулим, кількість оподаткованих подимним житлових будівель. На Правобережній Україні в складі воєводств Брацлавського, Волинського, Київського і Подільського останні з таких люстрацій проведені у кінці 40-х і на початку 50-х років XVIII ст.[1] На основі їхніх зведень подимне тут стягували до середини 60-х рр.[2], коли його було скасовано сеймом як „обтяжливий“ (uciążliwy) податок[3].

---

[1] Крикун М. Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело // Третя Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни.— К., 1968.— С. 69—98; його ж. Подимні реєстри першої і початку другої половини XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання.— К., 1972.— Вип. 7.— С. 68—79.

[2] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 141 (Колекція А. Чоловського), спр. 2263 II, с. 1—2; ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 4679 III, арк. 157—158; ф. 91 (Люба-Радзімінські), спр. 371 II, 2.

[3] Volumina legum.— Petersburg, 1860.— T. 7.— S. 23, 146, 193—194. Слід вказати на те, що у Київському воєводстві і після середини 60-х рр. використовували складені раніше подимні реєстри; наприклад, 1771 р. — для розбивки по поселеннях розміру провіанту і фуражу, призначеного для розквартированих частин коронного війська (Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІА України в Києві), ф. 2 (Гродський суд Київського воєводства), оп. 1, спр. 71, арк. 576—587).

У середині 70-х рр. Річ Посполита почала особливо гостро відчувати нестачу грошових надходжень. Один із виходів з фінансових труднощів було вказано прийнятими варшавським сеймом 1775 р. конституціями (постановами) про подимний податок. Одна з них із назвою „Генеральне подимне“ стосувалася Корони (Польського королівства), куди входили й українські землі[4]*, інша — Великого князівства Литовського*[5]*.*

Конституція, видана для Корони, не лише відновила подимне — вона повернула йому статус державного податку. За винятком монастирів кількох католицьких орденів, кузень, цегелень, міських броварів і деяких інших видів будівель, подимне мали сплачувати будівлі всіх інших верств населення у всіх поселеннях. Дим, згідно з конституцією, ототожнювався з будь-яким комином над дахом як горішньою частиною димоходу. Кілька коминів [redacted] одному будинку було прирівняно до такої ж кількости димів, а будинок з кількома внутрішніми димоходами, підведеними до одного комина над дахом, мав вважатися за один дим. Кожну житлову будівлю без комина конституція співвіднесла з одним димом, незалежно від кількости [redacted] цьому будинку внутрішніх димоходів.

*Та сама конституція відзначила, що протягом часу, окресленого коронною скарбовою комісією**, [redacted] *поселеннях мали бути складені реєстри, що вказували б на кількість будинків, коминів і димів. Цей обов'язок накладено: у містах з правом самоврядування — на маґістрати, в інших міських поселеннях і селах — на їх власників (спадкових — дідичів і тимчасових — посесорів) або управителів маєткових комплексів, куди ці поселення входили (адміністраторів — губернаторів, економів тощо), у присутності в кожному населеному пункті двох господарів з підданих, гідних довір'я; у селах, де мешкала тільки шляхта, — на призначених нею зі свого середовища двох осіб [redacted] кожному*[redacted]*.*

Тим самим особам наказувалося здати готові реєстри в грод (властиво, як видно з різних документів, — у гродську канцелярію) „відповідного повіту“ (proprii districtus), присягнувши при цьому перед реґентом (він очолював гродську канцелярію) або його помічником — сусцептантом, а також перед уповноваженим скарбової комісії (oficyalistą skarbowym), що відомості реєстрів достовірні. Винних за нездачу реєстрів у належний термін суд скарбової комісії мав право карати дванадцятитижневим тюремним ув'язненням і трьома тисячами гривень на користь державного скарбу.

Уповноважені скарбової комісії спільно з гродськими реґентами або сусцептантами повинні були складати, на основі реєстрових матеріалів, повітові тарифи димів, далі і реєстри, і тарифи відсилати у скарбову комісію.

[redacted] Volumina legum.— T. 8.— S. 88—90.

[5] Там само.— S. 396—400. Про переписи димів у Великому князівстві Литовському у 1775 р. див.: Козловский П. Г. Тарифы подымного налога белорусских поветов 1775 и 1790 гг. // Археографический ежегодник за 1972 г.— Москва, 1974.— С. 136 та ін.

* Коронну скарбову комісію створено 1764 р. Вона виконувала функції міністерства фінансів та економіки. Від того ж часу діяла і скарбова комісія Великого князівства Литовського.

[redacted] Далі у цій статті буде видно, що йдеться про шляхту чиншову, служилу й загродову.

Конституція надала скарбовій комісії право на свій розсуд перевіряти (weryfikować) зміст реєстрів і тарифів протягом року, починаючи від вересня 1775 р. Суд цієї комісії міг покарати винних за подання до гроду реєстрів [illegible] неповною інформацією піврічним ув'язненням і шістьома тисячами гривень штрафу.

Міські поселення у Короні, окрім Варшави, Познані, Кракова і Всхови, за розміром сплачуваного подимного тією ж конституцією було поділено на дві групи: одну склали „менші“ міста, які мали органи управління (urząd mieyski), другу — містечка, у яких населення займалося лише (насправді ж, як доводять подимні й інші тогочасні документи, — переважно) землеробством і [illegible] кожному з яких налічувалося не більше 300 коминів. Будинки в „менших“ (як і в чотирьох названих) містах вимагалося диференціювати [illegible] оподаткуванні залежно від того, кам'яні (murowane) чи дерев'яні вони, а також від того, де вони розташовані — у центральній частині чи на передмістях, причому серед передмість рекомендовано розрізняти „головні“ (pryncypialne) та „інші“. У містечках для всіх житлових будинків подимне встановлювалося в однаковому розмірі.

Села [illegible] Короні конституція розбила на дві групи. Щодо Правобережної України[6], то [illegible] одну групу ввійшли Подільське воєводство і з Волинського воєводства Володимирський та західна частина Кременецького повіту, [illegible] другу — Київське і Брацлавське воєводства, східна частина Кременецького і Луцький повіт Волинського воєводства. У кожній групі мала бути єдина ставка податку з диму, незважаючи на те, з панських, церковних чи селянських жител подимне сплачувалося.

Скарбовій комісії було дозволено звільняти від подимного на три роки поселення, [illegible] яких більшість будинків згоріло або більшість населення вимерла з різних причин.

Так стисло виглядає зміст „коронної“ конституції 1775 р. про генеральне подимне[7].

---

[6] Після здійснення 1772 р. першого поділу Речі Посполитої, за часів, що висвітлюються у цій статті, Правобережна Україна в складі чотирьох воєводств займала територію 149 921 кв. км, з чого [illegible] Подільське воєводство припадало 16 308, [illegible] Волинське — 38 691, на Брацлавське — 34 943, [illegible] Київське — 59 979 кв. км. У 1772 р. до Австрії відійшли південно-західна частина Подільського воєводства (Червоногродський повіт [2655 кв. км]) і південно-західний кут Кременецького повіту (1095 кв. км) (Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України [illegible] XV—XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел.— К., 1993.— С. 178). У 1793 р., за другим поділом Речі Посполитої, Росія приєднала до своїх володінь ареал Київського, Брацлавського, Подільського (останнього — в його кордонах від 1772 р.) і східну частину Волинського воєводств, [illegible] [illegible] 1795 р., за останнім розчленуванням Речі Посполитої, — те, що залишилося 1793 р. від Волинського воєводства (південно-західною частиною його Кременецького повіту від 1772 р. Австрія володіла постійно). Слід підкреслити, що подимне у період, який нас цікавить, збирали лише [illegible] тих українських (як, зрештою, і в польських, литовських і білоруських) землях, що упродовж 1772—1793 рр. входили у Річ Посполиту; до них, поряд з названими воєводствами, належали залишки Руського і Белзького воєводств (більшу частину їх території Австрія захопила 1772 р.). Про поділ правобережних воєводств на повіти, згадувані в цій статті, див.: Крикун Н. Г. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины [illegible] XV—XVIII вв. (воеводства и поветы) / Автореф. ... докт. истор. наук.— К., 1992.— С. 23—33.

[7] Варшавський сейм 1776 р. доповнив цю конституцію такою „декларацією“: „Встановлюємо, що лише ті міські і сільські будинки, муровані і дерев'яні, мають бути вільні від подимного, які відремонтувати неможливо або кошт ремонту яких рівний кошту спорудження такого будинку“. Зміст сказаного там само далі зводиться до того, що в разі, якщо подимне

Перш ніж розповісти про те, як цю конституцію було реалізовано на українському Правобережжі, спробуємо порівняти її з низкою різних постанов про подимне, виданих до 1775 р. Спочатку доцільно зіставити її з одновидовим джерелом, тобто сеймовою постановою. Таке за змістом зіставлення можливе тільки щодо конституції про подимне, прийнятої у лютому 1629 р.[8] Річ у тім, що між 1629 і 1775 рр. жоден сейм Речі Посполитої не видав розгорнутої постанови про подимне: після 1629 р. і до останньої чверти XVII ст. матеріали сеймів, де йшлося про цей податок, обмежувалися зазначенням необхідности зібрати його в такому-то розмірі, а згодом, аж до відміни у 60-х рр. XVIII ст. подимного, сейми про нього майже не згадували. Варто при цьому наголосити, що в проміжку 1629—1775 рр. положення „подимної" конституції 1629 р. формально залишалися в силі, тому що жоден тодішній сейм цю конституцію не скасовував.

Порівняно з 1775 р., у 1629 р. від подимного звільнялися католицьке духовенство і шляхта, яка володіла земельними маєтками (йдеться про будинки, які належали монастирям, плебаніям, замкам, дворам і фільваркам)[9]. Дим 1629 р. — це тільки одна житлова будівля, незалежно від кількости коминів над дахом у ній. Між іншим, конституція 1629 р. не знає поняття „комин", вперше цей термін у податкових постановах сеймів Речі Посполитої вжито, напевно, 1775 р. У 1629 р. реєстри димів складали теж на місцях, у поселеннях і таким самим чином, як 1775 р. Здача реєстрів під присягою у гродській канцелярії відбувалася у присутності призначеного сеймом поборці (збирача податку), який з них комплектував повітовий реєстр з відміткою про розмір сплаченого йому подимного (1775 р. посади поборці не передбачалося; податок тоді вимагалося сплачувати внесками — ратами — у найближчу митну комору) і відсилав цей реєстр із зібраною сумою у коронний скарб. Конституція 1629 р. майже не торкалася питання про перевірку правдивости подимних реєстрів[10].

Доцільно також зіставити конституцію 1775 р. з постановами (лявдами) сеймиків останньої чверти XVII — першої половини XVIII ст., відповідно до яких, як сказано вище, в окремих воєводствах проводили люстрації маєтків. Уже сама вимога сеймиків, щоб люстратори складали у поселеннях списки житлових будівель (господарств тощо), вигідно відрізняє їхні, сеймикові, відповідні постанови від конституції 1775 р., як, до речі, і від конституції 1629 р., нехай насправді, і це доводять документи, люстратори не скрізь і не завжди сумлінно ставилися до дорученої їм справи. Що ж до того, на які верстви населення поширювалось подимне і як його збирали, то слід визнати, що стосовно цих питань сеймикові постанови залишались на рівні конституції 1629 р. Сам податок сеймики зобов'язували здавати призначеним ними особам зі шляхетського

з таких будинків будуть вимагати сплатити, то їхні власники можуть скаржитися на це у скарбову комісію, а вона повинна протягом шести місяців розглядати внесені скарги (Volumina legum.— T. 8.— S. 554).

[8] Volumina legum.— Petersburg, 1859.— T. 3.— S. 290—291.

[9] H o r n M. Zaludnienie województwa bełskiego w roku 1630 // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych (далі — RDSG).— Poznań, 1960.— T. XXI.— S. 81—85.

[10] Volumina legum.— T. 3.— S. 290; К р и к у н М. Г. Подимні реєстри XVII ст. ...— С. 70—71.

середовища повітів, які (повіти) підлягали прероґативам того чи іншого сеймику[11].

Таким чином, у світлі попередніх постанов (конституцій і лявд) про подимне добре видно хиби і переваги конституції 1775 р. Головні вади були нею ніби успадковані від конституції 1629 р. і зводяться до порядку складання реєстрів на місцях. Слід підкреслити, що, порівняно з люстраціями останньої чверти XVII — першої половини XVIII ст., щодо цього було зроблено, у всякому разі формального боку, крок назад. Це не могло не гальмувати адекватного відображення дійсности, бо ж власники маєтків, яким 1775 р. було віддано на відкуп складання реєстрів, діставали, як і 1629 р., змогу приховувати справжню їх забудованість. Не можна замовчувати й допущену конституцією 1775 р. непослідовність у трактуванні поняття „дим": прирівнявши будинок з кількома внутрішніми димоходами, підведеними до одного комина над дахом, або будинок без комина взагалі до одного диму, вона проіґнорувала те, що в таких будинках могло, як і в будинку з кількома коминами, проживати більше однієї господарчо самостійної родини, яка, власне кажучи, й мала бути оподаткованою подимним одиницею.

До переваг конституції 1775 р. слід передусім віднести те, що вона звернула серйозну увагу на перевірку документації про дими й подимне, бо сейм керувався при цьому виключно прагненням зібрати податок у максимальному розмірі. Тим самим було нібито ґарантовано отримання вірогідніших, ніж раніше, відомостей про житла. Обклавши подимним уперше шляхту і духовенство і виділивши із загальної маси будівель будинки з двома і більше коминами, конституція 1775 р. надавала можливість набагато повніше обліковувати, хоч і непрямо (бо через будівлі), населення.

Після прийняття сеймом 1775 р. конституції про генеральне подимне скарбова комісія розробила на початку травня того ж року, а потім розіслала гродським канцеляріям, зразки формулярів (schemata) реєстрів і тарифів димів[12]*. На жаль, досі не вдалося ці зразки виявити, хоч, на основі сказаного нами далі, про їхню структуру можна здогадуватися.*

На Правобережній Україні 1775 р. перепис житлових будівель (його називали також люстрацією димів[13]*) було проведено у червні—липні*[14]*. Найраніша з відомих нам присяг у гроді Київського повіту припадає на*

---

[11] Крикун М. Г. Подимні реєстри першої і початку другої половини XVIII ст.— С. 69—70. Відзначимо, що у XVIII ст., до середини 60-х рр., поняття „дим" мало зовсім інший реальний зміст, ніж до і після того періоду. Дим тоді ототожнювали не однією, а кількома, часто — з багатьма житловими будівлями. Так, у Київському воєводстві 1724 р. дим дорівнював 80, а 1754 р. — 320 будинкам. Кожне воєводство при тому прирівнювали до невеликої кількости димів; Київське, наприклад, спершу до 100, згодом до 200 димів (Там само.— С. 72—73).

[12] Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta. Wyd. drugie.— Kraków; Warszawa, 1897.— T. 1.— S. 64.

[13] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 327 VII,1; ЦДІА України Києві, ф. 2, оп. 1, спр. 78, арк. 17.

[14] Про перепис димів на Правобережній Україні 1775 р. див. у дуже стислому вигляді (до того ж, не всі питання, пов'язані його проведенням, тут висвітлено): Guldon Z., Krikun N. Spis dymów prawobrzeżnej Ukrainy z roku 1775 // Studia Źródłoznawcze: Commentationes.— Warszawa; Poznań, 1979.— T. XXIV.— S. 181—186.

15 червня, найпізніша — на 20 липня[15], *а в гроді Житомирського повіту — відповідно на 20 червня і 31 липня*[16].

І реєстри димів маєтків, названі також таблицями (tabele), і повітові тарифи, переслані, згідно з конституцією 1775 р., у скарбову комісію, згодом відклалися в архіві коронного скарбу. На жаль, цей дуже цінний матеріал скарбу разом з багатьма іншими його документами загинув у вогні Варшавського повстання 1944 р.[17]

Однак діяльність гродських канцелярій щодо обліку димів не залишилася безслідною. Стан справ щодо подимної документації 1775 р. не є настільки безнадійним, як він видається на перший погляд. Річ у тім, що реєстри і тарифи димів відкладалися в гродах як їх окремі книги або записи у гродських книгах. Ті з цих „гродських" матеріалів, що стосуються чотирьох воєводств Правобережної України, зберігалися від першої половини XIX ст. в архівному зібранні в Києві[18], *проте 1943 р. вони загинули. Вціліли лише дві книги, зміст яких повністю пов'язаний з подимним переписом. Одна з них містить реєстри (tabele) наявних у маєтках Київського повіту димів, представлені в київському гроді*[19], *який діяв у Житомирі (Київ від другої половини XVII ст. належав до Росії). Це джерело, зокрема, дає уявлення про те, хто саме заявляв реєстри в гроді і водночас у ньому присягав, що відомості вірогідні і належно за змістом співвідносяться з відповідною сеймовою ухвалою та універсалами комісії коронного скарбу*[20]. *(Заявлення і заприсягання реєстрів у київському гроді відбувалося у присутності уповноваженого скарбової комісії Ігнація Федоровича.) Так, від Черкаського староства (три містечка і 17 сіл) свідчили й присягали три тамтешні шляхтичі-губернатори і шість свідків з числа підданих маєтку*[21]; *від Таганецького ключа (8 сіл) — шляхтич з місцевої адміністрації і 13 підда-*

---

[15] ЦДІА України в Києві, ф. 2, оп. 1, спр. 78, арк. 17—50.

[16] Там само.— Ф. 11 (Житомирський гродський суд), оп. 1, спр. 63, арк. 1—28. Збереглися також фрагментарні, з датуванням їх складання, матеріали цього перепису димів, які належать до інших повітів Правобережної України (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 283 III, 1 та 327 VII, 1; ЦДІА України у Львові, ф. 201 (Львівська греко-католицька консисторія), оп. 4-б, спр. 355, арк. 2—4, 9—10; Летопись Сатановского базилианского монастыря 1770—1793 // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии.— Каменец-Подольский, 1889.— Вып. 5.— С. 371).

[17] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie). Inwentarz Archiwum Skarbu Koronnego. Свого часу Тадеуш Корзон проглядав книги подимних тарифів Брацлавського воєводства і Луцького та Кременецького повітів за 1775 р., які зберігалися тоді в архіві коронного скарбу (K o r z o n T. Wewnętrzne dzieje Polski...— T. 1.— S. 64).

[18] У цьому зібранні (йдеться про теперішній ЦДІА України в Києві) зберігалися книги димів за 1775 р. по Кам'янецькій землі Подільського воєводства, Вінницькому повіту Брацлавського воєводства, Житомирському і Київському повітах Київського воєводства (Список актовых книг, хранящихся в Киевском Центральном архиве // Университетские известия.— К., 1862—1864.— С. 143, 185. Відбиток).

[19] ЦДІА України в Києві, ф. 2, оп. 1, спр. 78, арк. 17—50. Книга має назву (у перекладі з польської) „Протокол запису присяг відповідно до люстрації (na lustracyą) коминів і димів, що знаходяться у воєводстві і повіті Київському, і обліку (opisania) кількості коминів і димів в кожній маєтності" (Там само.— Арк. 1).

[20] Czyniąc zadosyć legi novellae y uniwersałom prześwietney kommissyi skarbu koronnego (Там само.— Арк. 9).

[21] Там само.— Арк. 17 зв.

них[22]; від Лисянського графства (три містечка і 39 сіл) — губернатор і чотири підданих з міщан, у тому числі присяжний і двоє війтів[23]; від Звенигородського староства (містечко і 12 сіл) — шляхтич-адміністратор і 22 підданих[24].

Друга з двох згаданих книг — це витяг (excerpt) тарифи (або „реєстру таблицъ") заприсягнутих димів Житомирського повіту, зроблений з житомирської гродської книги, куди тарифу внесено у жовтні 1775 р. за поданням сусцептанта житомирської гродської канцелярії Теодора Дунаєвського. Саму тарифу уклав Юзеф Дідович-Трипольський[25]. У цьому документі не зазначено, ким урядово був цей шляхтич. Судячи з того, що Ю. Дідович-Трипольський упорядкував тарифу, його можна вважати уповноваженим скарбової комісії у Житомирському повіті.

Обидві названі книги відображають два етапи складання документації про дими: „київська" — часово перший, коли безпосередньо в тому чи іншому маєтку провадили перепис димів, наслідком чого була поява маєткових реєстрів; „житомирська" ж — другий, коли на основі цих реєстрів у гроді впорядковували тарифу.

1778 р. відомий німецький статистик Антон Фрідріх Бюшінґ опублікував список населених пунктів Речі Посполитої із зазначенням загальної кількости димів у кожному з них (у цьому списку дими фіґурують як Schornsteine, що буквально тут означає „комини")[26]. Хоч список не датовано, проте його матеріали, без сумніву, належать до 1775 р., що доводиться зіставленням їх для одних і тих самих поселень з матеріалами відомих нам джерел про дими 1775 р., зокрема, з цифрами, що містяться у щойно згаданих книгах Київського і Житомирського повітів[27]. Серед рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України є книга, яка майже повторює відомості зі списку А. Ф. Бюшінґа. Вона заснована на тарифах димів скарбової комісії за 1775 р. (її укладач помилково вказав 1772 р.)[28].

Крім того, відомі сумарні по воєводствах дані з 1775 р., які вказують загальну кількість димів у міських і сільських поселеннях державних,

---

[22] ЦДІА України в Києві, ф. 2, оп. 1, спр. 78, арк. 11 зв.

[23] Там само.— Арк. 17.

[24] Там само.— Арк. 21.

[25] Там само.— Ф. 11, оп. 1, спр. 63, арк. 1—28.

[26] Magazin für die neue Historie und Geographie, angelegt von D. Anton Friedrich Büsching.— Halle, 1788.— Т. XXII. Т. Корзон вважав, що цей список є витягом із однієї з книг скарбової комісії і що А. Ф. Бюшінґ дістав його з Варшави від свого знайомого (Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski...— T. 1.— S. 9, 66).

[27] У тому, що відомості списку поселень, наведеного А. Ф. Бюшінґом, належать до 1775 р., першим, мабуть, переконався Олексій Баранович, який їх зіставляв по Старокостянтинівському і Вишневецькому ключах, котрі входили у Кременецький повіт, з датованими 1775 р. відомостями про кількість димів, узятими з доступного О. Барановичу джерела: цифрові показники цих двох документів щодо одних і тих самих поселень виявилися абсолютно ідентичними (Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. // Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Києві.— К., 1926.— Т. 1.— С. 31—32).

[28] ЛНБ НАН України, ф. 5, оп. 1, спр. 494 III, арк. 234—258 зв., 275—299 зв. Такі ж дані про Волинське воєводство містяться в матеріалах, які є копією, знятою десь у XIX ст., ймовірно, безпосередньо з тарифів скарбової комісії (Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (далі — BZNO), oddz. rękopisów, № 500, s. 247—429).

духовних і шляхетських маєтків[29] *(див. табл. 1 і 2), а також окремо подані за поселеннями Летичівського повіту Подільського воєводства відомості про дими католицької і греко-католицької церков — у плебаніях (резиденціях) приходського духівництва, у монастирях, належних цим церквам юридиках (частинах міст і містечках) і селах (ці відомості збереглися як виготовлений 1777 р. витяг з летичівської гродської книги 1775 р., куди їх було вписано з тодішнього реєстру димів)*[30].

Названі джерела дають змогу простежити структуру різних видів поданої документації. Судячи зі згаданих книг димів Київського і Житомирського повітів, жодної відмінности в цьому аспекті між реєстрами (таблицями) маєтків та повітовими тарифами не було, а це, напевно, відповідало згаданим нами формулярам скарбової комісії. І в реєстрах, і в тарифах наводяться назви населених пунктів, маєтків, до складу яких ці поселення входять, і католицьких приходів, на території віросповідних прероґатив яких ті чи інші маєтки знаходилися, імена власників маєтків — спадкових або тимчасових, дати здачі в гродську канцелярію під присягою відомостей про дими; далі в окремих рубриках подано кількість димів: 1) у панських будинках (інколи диференційовано за дворами, замками, звичайно ж — сумарно); 2) у католицьких, греко-католицьких і (дуже рідко, бо їх на Правобережній Україні до другого поділу Речі Посполитої майже не було) православних плебаніях та в монастирях; 3) у корчмах, ґуральнях, сільських броварях; 4) у домах євреїв (у низці присяг вони згадувалися спільно з домами християн); 5) у домах підданого християнського населення; 6) у домах того самого населення, але віддалених від сільського чи міського поселення (w chałupach odległych) — на хуторах, у лісі тощо.

Така форма маєткових реєстрів і повітових тарифів у Речі Посполитій не відповідала вимогам конституції 1775 р.: згідно з конституцією, будь-який дим у селах і містечках обкладався однаковим податком, і, отже, достатньо було б подати загальну кількість димів у цих поселеннях. Можливо, з'ясування означеної форми подимної документації слід шукати в універсалі скарбової комісії, розісланому гродським канцеляріям напередодні перепису димів[31]. *Але зміст цього універсалу залишає-*

[29] Ці сумарні відомості знані в кількох списках-копіях, абсолютно або майже ідентичних за кількісними показниками. Автори, які їх наводять, не завжди усвідомлюють, що ці відомості належать саме до 1775 р.; вони звичайно беззастережно довіряють зазначеним у цих списках датам (як правило, це один із 1776—1778 рр., для яких є списки-копії) (Magazin...— 1782.— T. XVI.— S. 23—26; K u l a W. Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski // RDSG.— 1951.— T. XIII.— S. 54; R u s i ń s k i W. O rynku wewnętrznym w Polsce w drugiej połowie XVIII w. // RDSG.— 1955.— T. XVI.— Tab. 12, 16; S e r c z y k W. A. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965.— S. 15—16. Див. також ті самі дані в недатованих матеріалах: BZNO, oddz. rękopisów, № 500, s. 475 та ін.; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1175, s. 307; Polen; zur Zeit der zwei letzten Theilungen dieses Reichs: historisch, statistisch und geographisch beschrieben.— Gedruckt im Jahr 1807.— S. 292, 293, 320 etc.).

[30] ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4-б, спр. 355, арк. 21—32. Ці відомості стосуються 1913 димів. Цікаві вони, зокрема, засвідченням наявности у тому чи іншому поселенні (щодо значної кількости поселень) греко-католицької („руської") плебанії „зі школкою".

[31] Цей універсал внесено у гродські книги, зокрема, в кременецьку книгу 11 травня 1775 р. (Т а м с а м о.— Арк. 2.)

ться невідомим. Видається, що шукане пояснення може бути таким: скарбову комісію 1775 р. докладніше, ніж передбачалося конституцією, цікавила участь окремих верств населення у сплаті подимного.

Усупереч тій же конституції, реєстри і тарифи 1775 р. не наводять даних про кількість будинків і коминів, у них ідеться лише про дими. Це виключає будь-яку можливість зіставлення на їх основі кількості димів, коминів і будинків, створює певні труднощі при використанні цих джерел, зокрема, в демографічному плані. Крім того, реєстри і тарифи, якщо йдеться про відповідність їх змісту конституції 1775 р., мають таку хибу, що не розрізняють у містах кам'яних і дерев'яних будівель. Такий відхід від конституції свідчить про податкове нівелювання димів у містах. Він унеможливлював визначення скарбовою комісією реальних надходжень подимного з них.

Отримуючи від гродських канцелярій реєстри і тарифи димів, скарбова комісія складала на їх основі воєводські тарифи, що, напевно, включали в себе, в огляду на відсутність значною мірою диференційованого податкового підходу повітових матеріалів до димів, тільки ту інформацію, яку 1788 р. видав А. Ф. Бюшінґ. Воєводські тарифи та сама комісія, судячи з усього, брала за основу згаданих сумарних даних про дими.

При використанні подимних матеріалів 1775 р. слід мати на увазі, що через прирівнювання будинку з двома і більше коминами до такої самої кількости димів (згідно з тогочасною конституцією про генеральне подимне) загальна кількість останніх повинна перевищувати загальну кількість житлових будівель, підданих перепису. Для більш-менш задовільного обліку населення на основі реєстрів і тарифів димів потрібно знати цю різницю. На жаль, у масштабі навіть якогось одного маєтку встановити її для 1775 р. практично неможливо, бо, як уже зазначалося, подимна документація того року розповідає тільки про дими. В інших видах джерел дуже рідко подається інформація про комини, а про будинки з кількома коминами — ще менше. Декілька згадок про панські будинки з двома і більше коминами, із зазначенням кількости останніх, знаходимо в люстрації державних маєтків Київського повіту за 1789 р. Ось вони: в замку (zamek czyli dwór) міста Нехворощі панська резиденція мала п'ять, а офіцина (прибудова, фліґель) — два комини (властиво „малі комини" — kominki), фільварковий будинок — два комини і два малих комини, кухонний будинок з двох кімнат — два комини[32]; в місті Богуславі в офіцині за замком з двох кімнат виднілось чотири комини[33]; у фільварковій будівлі міста Медвина було три комини[34]. Відомості про кількість на той час кімнат у панських мурованих будинках міста Корсуня (26 — у двоповерховому палаці і 40 — у трьох офіцинах[35]), хоч і не супроводжуються цифрами про комини, однак дають уявлення про їх значну кількість. Загалом, судячи з матеріалів люст-

[32] Архив Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском ґенерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР).— К., 1905.— Ч. VII.— Т. 3.— С. 205 та ін.

[33] Там само.— С. 355.

[34] Там само.— С. 359.

[35] Там само.— С. 317—318.

рації Київського повіту 1789 р., будинки з кількома коминами становили порівняно невелику частину панських будівель.

Що стосується житлових будівель інших, крім маєткової шляхти, верств населення, то інформацію про будинки серед них з кількома, переважно з двома, коминами вдалося виявити лише у двох джерелах. Обидва були складені під час перепису (люстрації) димів 1790 р. Одне з них — люстраційний інвентар Олицького маєтку, що в Луцькому повіті, згідно [illegible] *яким* [illegible] *11 селах із 307 зареєстрованих домогосподарств підданого населення двокоминових було тільки 6*[36] *(див. табл. 6), або 1,95 відсотка. Друге джерело — це список дерев'яних будівель підданої людности міста Дубна Луцького повіту, яка мешкала в юридиці, що належала уніатському орденові василіян; цих будинків у юридиці налічувалося 30, з них по три комини було у двох, по два —* [illegible] *11 будинках; інші будівлі мали по одному комину*[37]*; отже, будинки з двома-трьома коминами становили 43,3 відсотка.*

Говорячи про можливості використання подимних матеріалів 1775 р., відзначимо також, що кількість податних димів тоді перевищувала кількість наявних коминів, тому що не всі житлові будівлі мали комини. На Правобережній Україні це перевищення було, напевно, дуже значним — і [illegible] *міських, і, особливо* [illegible] *сільських поселеннях. Так, наприкінці вересня 1789 р. у місті Житомирі, за тодішньою „таблицею" (tabela), податних димів усього налічувалося: у будинках християн 220 „коминів над дахом" і 390 „димів під дахом", а* [illegible] *будинках євреїв — відповідно 33 і 115*[38]*. Усі ці комини і дими (останні тут — власне димоходи — похатньо одинарні і, можливо, такі, до яких підведено по два і більше димоходів) таблиця вважала (хоч прямо про це у ній не сказано) податними димами (кількості будинків, які відповідали б зазначеним нею числам, вона замовчує)*[39]*. На думку знавця історії української хати А. Данилюка, на західноволинському Поліссі, між Західним Бугом і Горинню, комин над дахом з'явився у сільському житлі тільки на початку XIX ст.*[40]

[illegible] AGAD w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów, dział XXV, N 4431.

[37] ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4-б, спр. 355, арк. 114.

[38] Архив ЮЗР.— 1890.— Ч. V.— Т. 2.— С. 598. Слід наголосити [illegible] зауваженні Івана Каманіна, на основі аналізу наведених показників „таблиці" Житомира 1789 р.: „Наявність коминів свідчить про більшу або меншу заможність домовласника" (К а м а н и н И. Статистические данные о евреях в Юго-Западном крае во второй половине прошлого века (1765—1791 гг.) // Архив ЮЗР.— Ч. V.— Т. 2.— С. 218).

[39] Перепис, складений у травні 1790 р., подає по Житомиру 768 димів (ЦДІА України [illegible] Києві, ф. [illegible] (Цивільно-військова комісія порядку Житомирського повіту), оп. 1, спр. 9, арк. 17—23) — більше, ніж таблиця 1789 р. зазначила разом узятих коминів і димів під дахом. Мало [illegible] бути навпаки: кількість оподаткованих димів повинна перевищувати кількість будинків, оскільки [illegible] окремих будинках було по два, [illegible] можливо, й більше коминів чи димів, і цю обставину 1789 р. в цілому (як видно буде далі у цій статті) враховували так само, як і 1775 р. (абстрагуємося при цьому від того, що за тих кілька місяців, які минули між появою таблиці і перепису, кількість будинків, унаслідок будівництва їх, а значить, і оподаткованих димів, могла зрости, — зваживши [illegible] те, що перепис був неповним): неповна люстрація 1790 р., складена [illegible] липні, налічила 664 будинки, прирівняні до 680 димів (Т а м с а м о.— Арк. 55—62). Можна, отже, твердити, що таблиця 1789 р. не враховувала частини будинків і димів, наявних у Житомирі.

[illegible] Д а н и л ю к А. Г. Особливості розвитку традиційного житла Волинського Полісся // Народна творчість та етнографія.— 1977.— № 1.— С. 218. У таких поліських хатах залишали

Тому назва „коминова податъ", яка інколи трапляється у джерелах для ототожнення з назвою „подимне"[41]*, не є цілком правильною; поняття „подимне" ширше від поняття „коминове", якщо виходити з реального змісту понятъ „дим" і „комин" у подимних реєстрах 1775 р. Не можна також вважати правильним джерельний вислів „дими, або комини" (dymy czyli kominy), і в багатьох випадках, коли цей вислів ужито, він насправді коминів стосується частково, з огляду на відсутність їх у чималій кількості будинків.*

Вивчення питання про достовірність відомостей подимної документації 1775 р. утруднюється станом джерел. Щодо Правобережної України маємо лише один спосіб вирішення цього питання — зіставлення для порівняльних поселень даних про дими 1775 р. з даними інвентарів (описів маєтків) — джерел у цілому достовірних за змістом, — синхронних або близьких до 1775 р. Слід, однак, зауважити, що інвентарі цих років (а їх збереглося небагато) не завжди згадують панські будівлі у дворах, фільварках, приходські доми, монастирі, корчми, сільські броварі, тобто про будівлі, які 1775 р. зобов'язані були сплачувати подимне. Інвентарі систематично охоплюють тільки домогосподарства підданих, євреїв, чиншової, служилої і загродової шляхти. Зіставлення подимних та інвентарних цифрових показників стосовно Правобережної України із врахуванням цих вищезгаданих будівель (табл. 3) показало, що загалом у кожному воєводстві — і в міських поселеннях, і в селах — димів було набагато більше, ніж інвентарних домогосподарств: по містах і містечках — на 20,07 відсотка, по селах — на 13,71 відсотка, по міських і сільських поселеннях разом — на 15,35 відсотка (інвентарні дані беремо за 100 відсотками). Ця перевага, зрозуміло, помітно зменшиться, якщо ми віднімемо від числа димів ту їх частину, що припадає на панські і приходські будівлі, монастирі, корчми і сільські броварі, слабо „присутні" в інвентарях. Для визначення цієї частини у відсотках корисними можуть бути згадувані подимні матеріали Київського і Житомирського повітів 1775 р., а також Овруцького повіту за той самий рік, частково представленого у тарифі димів Житомирського повіту. Підрахунки показують, що, за цими джерелами, дими в означених будівлях у загальній масі димів становлять 6,59 відсотка (табл. 4). Відняв-

---

отвір або спеціальне віконце для виходу диму (Данилюк А. Г. Українська хата.— К., 1991.— С. 23). Принагідно відзначимо, що сільські хати без коминів (ці хати в народі йменували курними) у XVIII ст. переважали не лише на Поліссі. Вони були звичним явищем і на Бойківщині. Про це ретроспективно може свідчити складений Іваном Франком звіт про проведення у 1904 р. етнографічної експедиції, в якій він узяв участь. У бойківській селянській хаті ще на початку XX ст. встановлювали пічку без комина, через що, відзначає І. Франко, „дим іде просто на кімнату, наповнює її всю під час кожного палення". Цікаве у зв'язку з цим таке місце у Франковому звіті: „Давню звичку жити в таких задимлених приміщеннях бойки намагаються пояснити по-різному: дим консервує дерево й оберігає його від шашеля; далі, така хата безпечна в пожежному відношенні, з неї випускають назовні — дверима та маленьким отвором у стелі, який можна затулити, — тільки холодний дим; нарешті, все тепло, особливо морозної зими, затримується в кімнаті. Здоров'я людей, які проживають там, очевидно, не беруть до уваги, та й, здається, вони досить переносять цей дим, бо в них не часто зустрічаються хвороби очей, легень чи дихальних шляхів, як наслідок частого вдихання диму" (Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Жовтень.— 1972.— № 9.— С. 137—138).

[41] Див., напр.: ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4081 III, арк. 205.

ши цей відсоток від загальної суми міських і сільських димів, вказаних у табл. 3 (щоб зрівняти якісно статистику димів та інвентарних домогосподарств), легко переконатися, що і після того, за тими ж реєстром і тарифою, димів було значно більше (на 6,21 відсотка), ніж інвентарних одиниць. Ця різниця дещо скоротиться, якщо взяти до уваги наявність серед димів будинків з двома і більше коминами, прирівняних кількісно до димів.

Напрошується, таким чином, висновок, що подимні матеріали 1775 р. містять загалом вірогідну інформацію.

*Звичайно, цей висновок не виключає можливости того, що окремі власники маєтків вдавалися до різних, у тому числі й успішних для себе, хитрощів, аби подавати занижені відомості про дими — з метою зменшити розмір сплачуваного подимного. До таких власників належав, зокрема, Єнджей Дубровський. У своєму маєтку, що в Овруцькому повіті, він, як сказано у скарзі на нього овруцького підкоморича Павші від квітня 1776 р., після ознайомлення з сеймовою конституцією (ідеться про конституцію 1775 р.) про подимне, наказав своїм підданим „будуватися по чотири [родини, очевидно.— **М. К.**] під одним дахом (nakryciem)“*[42]*. Інший приклад також ілюструє намагання ухилитися від сплати належної суми подимного. У хроніці Сатанівського василіянського монастиря за 1770—1793 рр. (місто Сатанів було у Кам'янецькій землі Подільського воєводства) під 1775 р. читаємо: коли здійснювався перепис („люстрація“) „коминів“, то в цьому монастирі було записано мурованих коминів чотири, у фільварку — один, в юридиці Сатанова — 17, зате було „розібрано“ три комини над келіями і три халупки*[43]*.*

Зроблений щойно загальний висновок про вірогідність змісту подимних джерел 1775 р. слід віднести до облікованих ними поселень. Треба зазначити, що з різних причин, зокрема через намагання власників маєтків внести якомога менше подимного, значна кількість поселень ні реєстрами, ні тим більше тарифами охоплена не була. У цьому переконує табл. 5, складена на основі відомостей про дими в поселеннях, згаданих у вказаній раніше публікації А. Ф. Бюшінґа і рукописній книзі, яка її дещо доповнює, та у складеній нами картотеці поселень воєводств Правобе-

---

[42] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4081 III, арк. 205. Характерно, у світлі сказаного, що той самий шляхтич ще до прийняття конституції 1775 р. про подимне, дізнавшись про постанову сеймику Київського воєводства провести люстрацію маєтків у його трьох повітах (до речі, подібну до тих люстрацій, які проводились на Правобережній Україні в останній чверті XVII — першій половині XVIII ст.) з метою обкладання всіх зафіксованих господарств підданих, євреїв, чиншової, загродової і служилої шляхти військовою фуражною повинністю (цю постанову було прийнято в липні 1774 р. (Там само.— Спр. 4093 III, арк. 264), за словами того ж Павші, своїм підданим (gospodarzom) „наказав порозкидати доми і примушував їх по кілька оселятися (do mieszczenia) в одному“ [будинку.— *М. К.*] (Там само.— Спр. 4081 III, арк. 205).

[43] Летопись Сатановского базилианского монастыря...— С. 371. Необхідно зауважити, що подібні до „українських“ випадки приховування у 1775 р. якоїсь кількости димів спостерігаємо і у Великому князівстві Литовському: за свідченням тодішнього люстратора димів, у тамтешніх королівських економіях (маєтках, звідки доходи надходили в королівський — недержавний — скарб), за наказом управителя, литовського підскарбія Антонія Тизенгауза, в один будинок по три і навіть по сім родин (gospodarzów) зганяли, а їхні будинки руйнували і переорювали місця, в яких вони до того стояли, щоб від цих будівель і сліду не зосталося (Kula W. Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku.— Warszawa, 1956.— T. 1.— S. 418).

режної України. Картотека, що ґрунтується на різних джерельних матеріалах, серед яких, поряд з подимною документацією 1775 р., помітно вирізняються переписи єврейського населення другої половини XVIII ст.[44]*, містить назви багатьох поселень, відсутні у відомих нам списках поселень, що внесли подимне. Варто при цьому зауважити, що якесь число цих „відсутніх" поселень (його встановити, на жаль, не вдалося), насправді 1775 р. подимне сплатили, але назви їх з якихось причин у згадані списки не потрапили. Що такі поселення були, видно з того, що стосовно кожного з трьох воєводств тогочасна сумарна кількість димів, виведена нами на основі цих списків, поступається подібному показникові, виведеному у тому самому році, напевно, коронною скарбовою комісією: у Подільському воєводстві відповідно 80177 і 81163, у Брацлавському — 102321 і 102524, у Київському — 106993 і 108072, у Волинському — 123558 і 124674 дими. Тут, зрозуміло, йдеться про порівняльні, тотожні за площею терени кожного з цих воєводств (їхні площі вказані у поклику 6 цієї статті). Друга за порядком з кожної наведеної пари цифра взята з табл. 1 — із врахуванням сказаного в примітці до неї, перша — з табл. 5 —* [redacted] *рубрик, об'єднаних назвою „за подимними документами 1775 р." Тож реально чисельність поселень, які не сплачували подимного, була меншою, ніж та, яку вказано* [redacted] *табл. 5 для означення поселень, не згаданих у списках поселень з димами. Все ж слід визнати, що поселень, які не внесли подимного, було чимало. Це видно* [redacted] *того, наскільки значною для трьох воєводств (у порівняльних їхніх площах) була різниця між кількістю димів, виведеною в табл. 5 на основі подимних списків і гіпотетичних підрахунків димів у поселеннях, відсутніх у цих списках (про те, як зроблено гіпотетичні підрахунки, див. у примітці 1 до табл. 5), і підсумковою кількістю димів, узятою* [redacted] *примітки до табл. 1 (відповідно: 115169 і 108072 у Київському воєводстві, 108369 і 102524 — у Брацлавському, 128856 і 124674 — у Волинському; у Подільському воєводстві ця різниця, порівняно* [redacted] *іншими воєводствами, була невеликою — 81693 проти 81163).*

Після 1775 р. протягом 14 років переписів димів у Речі Посполитій не проводили[45]*. Але подимне сплачувалося кожного року — за тарифами димів 1775 р.*[46] *В тарифні книги скарбової комісії інколи вносили поправки через прохання знизу пом'якшити податковий тягар у зв'язку зі стихійними лихами*[47]*. Імовірно, такі поправки стосувалися сум подимного, а кількість димів у тарифах залишалася незмінною (стихійні лиха могли перервати нормальну сплату податку за результатами перепи-*

---

[44] Архив ЮЗР.— Ч. V.— Т. 2.

[redacted] Volumina legum.— Kraków, 1889.— T. 9.— S. 101.

[46] Так, місто Богуслав, що в Київському повіті, щорічно у 1775—1779 рр. вносило в коронний скарб 2024 злотих подимного (Архив ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 3.— С. 415), очевидно, з тієї самої кількости димів; ця кількість в даному записі не подана. Див. також квити, що засвідчують сплату подимного з маєтків: Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка (далі — НБ ЛНУ), від. рукописів. Документи маєтків Брацлавського воєводства (тека); Archiwum Państwowe w Krakowie (далі — АРК). Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, № 1347.

[47] Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski...— T. 1.— S. 65. Т. Корзон відзначає, що серед тарифних книг скарбової комісії він бачив книги [redacted] поправками (z poprawą) Луцького і Володимирського повітів (Там само).

су димів 1775 р. лише на кілька років). На користь цього судження свідчить те, що з року в рік наведені сумарні відомості про дими залишалися, як правило, ті самі[48]. Тому можна вважати сумнівним твердження Т. Корзона, що [illegible] тарифи скарбової комісії 1775 р. вносили відомості про новоспоруджені будівлі[49]. Ще [illegible] таблиці (tabeli), складеній відомим тогочасним польським статистиком Фридериком Юзефом Мошинським з метою виявлення фінансових можливостей Речі Посполитої і поширеній ним у березні 1789 р., наведено відомості про дими, що кількісно за воєводствами повністю повторюють відомості 1775 р. Щоправда, автор таблиці на той рік не покликався[50]. Він змушений був у своїх підрахунках використовувати цифри 1775 р. на означення димів, бо інших подібних показників до часу виготовлення згаданої таблиці просто не могло бути. Цифровою інформацією про дими 1775 р. наприкінці XVIII ст. користувався російський статистик-економіст Гайнріх Шторх — для характеристики земель, приєднаних до Росії за другим поділом Речі Посполитої: ділення наведеної ним недатованої кількости населення[51] на шість (коефіцієнт середньої, як він вважав, залюднености житлової будівлі) дає числа димів 1775 р. Відзначимо також, що в праці анонімного автора, яка вийшла 1807 р., дані про дими, що їх він теж не датує, а відносить до передодня другого поділу Речі Посполитої[52], стосуються 1775 р. І Г. Шторх, і анонімний автор, напевно, не знали, що йдеться про матеріал 1775 р. Щодо Ф. Ю. Мошинського, то, гадаємо, він не міг не знати про часову його належність.

22 червня 1789 р. варшавський сейм (в історію він увійшов як чотирьохлітній, бо діяв протягом 1788—1792 рр.), прийняв постанову (конституцію) про проведення люстрації димів[53]; люстрація мала бути здійснена на однакових засадах у Короні і Великому князівстві Литовському. За змістом ця конституція була бідніша від конституції про генеральне подимне 1775 р. Сталося так тому, що постанова 1789 р. по суті лишала [illegible] силі конституцію 1775 р., а головну увагу звернула на те, що мало відрізняти люстрацію від перепису димів 1775 р. (щоправда, [illegible] самій конституції 1789 р. цю розбіжність спеціально не підкреслено). Так, усі панські замки, двори, фільварки, зосереджені в одному поселенні,

---

[illegible] Див., напр.: Magazin...— T. XVI.— S. 23—26; Kula W. Stan i potrzeby badań...— S. 54. У контексті сказаного зазначимо, що місто Кам'янець-Подільський у першій половині 1789 р., напередодні проведеного того ж року нового перепису димів, сплатило подимне [illegible] кількости димів 1775 р. (ЦДІА України в Києві, ф. 39 (Маґістрат Кам'янця-Подільського), оп. 1, спр. 126, арк. 95 зв.—97 зв.).

49 Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski...— T. 1.— S. 65.

50 Konferowicz S. Fryderyk Józef Moszyński statystyk doby sejmu czteroletniego.— Warszawa, 1961.— S. 64-a, 64-b. Про Ф. Ю. Мошинського див.: Kądziela Ł. Między zdradą a służbą Rzeczypospolitey: Fryderyk Moszyński w latach 1792—1793.— Warszawa, 1993.

51 Storch H. Statistische Übersicht der Statthalterschaften des Russischen Reichs nach ihren merkwürdigsten Kulturverhältnissen.— Riga, 1795.— Taf. XLIII—XLV.

[illegible] Polen; zur Zeit der zwei letzten Theilungen...— S. 292, 293, 320 etc. У полоні помилки автора цієї праці опинилися І. Каманін і В. Серчик, які безкритично запозичили у нього віднесення наведеної ним кількости димів до передодня другого поділу Речі Посполитої (Каманин И. Статистические данные о евреях...— С. 215; Serczyk W. A. Gospodarstwo magnackie...— S. 15—16; Крикун М. Рец. на: Serczyk W. A. Gospodarstwo magnackie... // Studia Historyczne.— Kraków, 1967.— R. X.— Zesz. 1/2 (36/37).— S. 189).

[illegible] Volumina legum.— T. 9.— S. 101.

треба було вважати як один дим, незалежно від кількости у них житлових будівель. Цей пункт був нововведенням тільки для Корони, бо щодо Великого князівства Литовського його застосовували від 1775 р. — згідно з тодішньою конституцією про подимне, виданою для нього[54]*. Ймовірно, власники маєтків Корони домоглися для себе ототожнення всіх панських будівель з одним димом, керуючись вигідним для них „литовським" прикладом. В обліку димів конституція 1789 р. запровадила поділ землеробського (rolniczego) населення на тих, які мали господарства з польовими наділами (gospodarstwa gruntowe), а також на огородників (загородників) і халупників. Якщо „землеробська" хата мала кілька самостійних родин (gospodarzy), кожна з яких володіла своїм польовим наділом (osobnym gruntem) і несла окремо (osobne) повинності на користь пана, то таку хату вимагалося, незалежно від кількости у ній коминів, прирівняти до такої ж кількости димів. Відповідальні на місцях за складання реєстрів (tabeli) димів (урядово ті самі, що й 1775 р.: маґістрати, власники й управителі маєтків тощо) повинні були здавати їх під присягою — на цей раз не в гродських канцеляріях, а повітовим комісіям, створеним за постановою сейму в травні 1789 р.*[55] *Сейм зобов'язав ці комісії відсилати реєстри і складені на їх основі тарифи димів у скарбові комісії Корони і Великого князівства Литовського. Він зазначив, що наступна люстрація димів повинна бути проведена через 20 років і протягом того часу подимне має сплачуватися за тарифами 1789 р.*

Уважне читання червневої 1789 р. конституції виявляє деяку неохайність, якої припустилися при складанні її тексту. Це видно з надмірної лаконічности формулювань і в змішуванні понять „комин" і „дим", „подимне" і „коминове". Щодо повноти охоплення житлових будівель ця конституція, порівняно з конституцією 1775 р., програє в питанні обліку панських будинків, але виграє щодо обліку землеробських господарств.

Наприкінці червня 1789 р. скарбові комісії розіслали універсали з роз'ясненням порядку обліку димів і формуляри (schemata) подимної документації, яку потрібно було виготовляти (йшлося про реєстри і тарифи)[56]*. Хоч жодного з цих документів виявити не вдалося, однак на основі подимних матеріалів, які відклалися, їхній зміст відомий. На додаток до того, що було зафіксовано в червневій конституції 1789 р., скарбові комісії вимагали: всі приходські будівлі в тому чи іншому поселенні, незважаючи на їхню віросповідну належність та кількість у них коминів, вважати за один дим*[57] *(нагадаймо, що 1775 р. кількість приходських коминів дорівнювала кількості димів), землеробське господарство з кількома коминами ототожнювати з одним димом, якщо в нього був спільний наділ, з якого спільно відбувались повинності*[58] *(1775 р. будь-яка хата*

[54] Volumina legum.— T. 8.— S. 396; Козловский П. П. Тарифы подымного налога... — С. 136 та ін.

[55] Volumina legum.— T. 9.— S. 75—95; Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski...— T. 1.— S. 71, 74.

[56] Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski...— T. 1.— S. 68—69.

[57] ЦДІА України в Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9; BZNO, oddz. rękopisów, № 500, s. 9; див. також: Rusiński W. Struktura osadnictwa i zaludnienia powiatu kaliskiego w r. 1789 // Rocznik Kaliski.— Poznań, 1970.— T. III.— S. 113.

[58] BZNO, oddz. rękopisów, № 500, s. 9.

з кількома коминами над дахом прирівнювалась до такої ж кількости димів), подавати окремо відомості про залюднені млини, фабричні і ремісничі дими, про дими євреїв[59]*; у міських поселеннях вимагалося розрізняти будинки чотирьох „класів": 1) будинки муровані у власне місті (його центральній частині) і в головних (pryncypialnych) передмістях, де є купецькі крамниці і ведеться торгівля; 2) будинки дерев'яні — там само, де будинки муровані; 3) будинки дерев'яні за власне містом, але поблизу нього, де нема жодної торгівлі; 4) будинки дерев'яні за власне містом, але подалі від нього, де теж нема жодної торгівлі*[60].

19 квітня 1790 р. Ф. Ю. Мошинський оголосив на сеймі зміст складеної ним іншої таблиці, у якій вказав на фінансові можливості Речі Посполитої. Однією з підстав визначення цих можливостей були наведені в таблиці сумарні результати здійсненої 1789 р. люстрації димів — з поділом димів за розташуванням їх у шляхетських і державних маєтках[61] *(дими в духовних маєтках Ф. Ю. Мошинський не виділив — на них припадає різниця між загальною кількістю димів у тому чи іншому воєводстві і сумою в ньому ж димів у шляхетських та державних маєтках; див. табл. 8). Навряд чи сам Ф. Ю. Мошинський довіряв цим цифрам: йому не могли не бути відомі критичні закиди на адресу згаданої люстрації хоч би тому, що напередодні оголошення таблиці скарбові комісії відзначали: люстрація „не охопила навіть найбільші села"*[62]*. Слід зазначити, що і сейм висловився критично щодо люстрації. В одній з його постанов читаємо: „В тарифах коминів, надісланих скарбовим комісіям з воєводств, не подані деякі села і містечка або їх частина"*[63].

8 березня 1790 р. сейм ухвалив конституцію про створення у Варшаві комісії (deputacyi) „для зіставлення [porównania; вживали тоді в Речі Посполитій і рівнозначник цього терміна — koekwacya.— М. К.] офіри і податків"[64]*. Згідно з конституцією, протягом восьми тижнів депутація повинна була зібрати відомості, які б за повітами містили відомості останніх кількох років про всі угоди (tranzakcye) щодо проданих маєтків і кількости димів, які знаходяться у тих самих маєтках відповідно до останнього заприсягнення димів. Затим депутація мала визначити середньорічну запродажну вартість цих маєтків, спільну для них в межах повіту, і шляхом ділення її на сумарне число димів стосовно цих маєтків визначити пересічну вартість кожного з димів, після чого поширити її на всі дими повіту (тобто й на ті, які в складі тих або інших маєтків згаданими угодами охоплені не були), а діленням суми таких середньоповітових щодо димів чисел на кількість повітів, які складали певне воєводство, — вивести середню вартість диму у ньому. Одержані показники середньоповітової і середньовоєводської вартости*

---

59 BZNO, oddz. rękopisów, № 500, s. 9; ЦДІА України в Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9; Rusiński W. Struktura osadnictwa...— S. 113.

60 Архив ЮЗР.— Ч. V.— Т. 2.— С. 598; ЦДІА України в Києві, ф. 8, спр. 9, арк. 17—23.

61 Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 17198 II (druk ulotny). Таблиця відома в кількох копіях. Ті самі сумарні результати люстрації димів 1789 р., що в ній наведені, але без вказання кількости димів щодо шляхетських і державних маєтків, див.: Lelewel J. Geografia. Opisanie krajów polskich.— Poznań, 1858.— S. 59.

62 Rybarski R. Skarbowość Polski w dobie rozbiorów.— Kraków, 1937.— S. 241.

63 Volumina legum.— T. 9.— S. 171.

64 Там само.— S. 163—164.

диму слід було вважати підставою для оцінки вартости кожного поселення в межах повіту і воєводства (ця вартість розумілась як результат множення середньої вартости диму — повітової і воєводської — на кількість димів у поселенні), а в кінцевому підсумку — для справедливого, як мислилося авторами березневої 1790 р. конституції, оподаткування, зокрема офірою (пожертвою), якою, за конституцією від 26 квітня 1789 р.[65]*, стали обкладати шляхетські і духовні маєтки в розмірі відповідно десятої і двадцятої частин доходів з них (так званого десятого і двадцятого грошів).*

Справедливість розкладки податків, судячи зі змісту березневої 1790 р. конституції, зумовлювалася вірогідністю відомостей про кількість димів. Та сама конституція, згадавши про останнє заприсягнення димів, мала загалом на увазі показники люстрації їх 1789 р. (загалом тому, що після цієї люстрації повітовим комісіям було заявлено, що в якійсь кількості поселень з тих чи інших причин (пожежі тощо) димів стало менше).

Оскільки результати люстрації 1789 р. виявилися не цілком задовільними, то сейм 22 квітня постановив здійснити її „доповнення", наголосивши при цьому, що „без належного обліку димів не може бути справедливого оподаткування"[66]*.*

„Доповнення", як доводять і конституція, де про нього сказано, і подимна документація, що її супроводить, означали не що інше, як проведення нової люстрації димів усіх поселень. Цією постановою сейм в цілому залишив у силі низку основних положень конституції від 22 червня 1789 р. Те, що вводилося 22 квітня, полягало ось у чому. Сейм зобов'язував повітові і воєводські цивільно-військові комісії порядку, створені наприкінці 1789 р.[67]*, виділити зі свого складу по два або, при потребі, більше люстраторів, котрі, після складання ними присяги про сумлінне виконання дорученої їм справи, повинні, почавши не пізніше середини травня, протягом двох місяців особисто побувати в кожному поселенні закріпленої за ними для обстеження території і скласти, за виготовленим і надісланим скарбовими комісіями (йшлося тут, як і в сеймовій постанові від 22 червня 1798 р., про коронну і „литовську" комісії) фор-*

---

[65] Volumina legum.— S. 73—74. 30 травня того ж року сейм призначив повітові комісії для визначення розміру офіри з маєтків (Там само.— S. 77 та ін.); див. склад цих комісій для українських воєводств (Там само.— S. 78, 79, 81).

[66] Там само.— T. 9.— S. 171—172. Те саме знаходимо в матеріалах цивільно-військової комісії порядку Житомирського повіту (ЦДІА України в Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 5, арк. 21—22).

[67] Volumina legum.— S. 146—147. Ці комісії, як правило, повітові, кожна в складі 19 осіб (16 — від шляхти, три — від католицького духовенства), обиралися на шляхетських земських сеймиках. Їх створення було однією із вчинених чотирьохлітнім сеймом спроб реформувати явно застарілу адміністративну систему на місцях. Про ці комісії див.: Korzon T. Komisje porządkowe cywilno-wojskowe wojewódzkie i powiatowe w latach 1790—1792 // Ateneum.— Warszawa, 1882.— T. 1.— S. 427—455; його ж. Wewnętrzne dzieje Polski...— T. 5.— S. 427—455 (передрук: Korzon T. Odrodzenie w upadku.— Warszawa, 1975.— S. 264—296); Sobczak J. Organizacja i sądownictwo kaliskiej komisji porządkowej cywilno-wojskowej (1790—1792) // Rocznik Kaliski.— Kalisz, 1984.— T. XVII.— S. 9—22; його ж. W sprawie organizacji i działalności sądów komisji porządkowych cywilno-wojskowych (1790—1792) // Studia i Materiały do Historii Wojskowości (далі — SMHW).— Warszawa, 1988.— T. XXXI.— S. 351—359; Szaja W. Sądownictwo cywilno-wojskowe w okresie sejmu Czteroletniego // SMHW.— 1984.— T. XXVII.— S. 170—175.

муляром, реєстри і тарифи всіх без винятків димів — у двох примірниках, з яких один мав бути зданий у відповідну повітову цивільно-військову комісію порядку, а другий — у скарбову комісію. Скарбові комісії були зобов'язані на основі цих тарифів визначити загальну кількість димів воєводств та повітів і передати одержані результати згаданій депутації, щоб вона їх використала як підставу для визначення належного оподаткування маєтків. Люстратори повинні, подано далі в конституції від 22 квітня 1790 р., вказувати в особливій рубриці тарифів дими, що виникли на неосілих ґрунтах після минулого заприсягнення димів (тобто, напевно, після люстрації 1789 р.). Крім того, було підкреслено, що шляхта, яка мешкає в державних, шляхетських (dziedzicznych) і духовних містах та містечках, має бути піддана люстрації димів нарівні з міщанами, за винятком шляхти, яка на тих чи інших умовах володіла цими поселеннями.

Новий порядок проведення перепису димів, проголошений сеймовою постановою від 22 квітня 1790 р., безумовно означав крок уперед порівняно з тим, що в цьому відношенні було до того. Він міг сприяти збору повнішої інформації про дими.

Нова люстрація не була завершена у призначений час. З доступних нам джерел видно, що загалом у термін вклалися люстратори Житомирського повіту[68]*. Зате у Вінницькому повіті Брацлавського воєводства і в Київському повіті люстрацію було завершено зі значним запізненням*[69]*. Подекуди люстратори барилися з передачею зібраних ними матеріалів у порядкові цивільно-військові і скарбові комісії, через що деякі повітові тарифи димів було складено остаточно 1791 р., а до того часу подимне у відповідних повітах стягали за тарифами 1789 р.*[70]

Однак поступово скарбові комісії змогли у своїх канцеляріях нагромадити дуже багатий матеріал люстрації 1790 р. Як і вимагалося, його доводили до відома депутації — для визначення нею оптимального розміру податків. Плодом діяльности депутації в тому напрямі є, зокрема, цікава таблиця, опублікована наприкінці минулого століття Т. Корзоном[71]*. Таблиця не датована, не має жодних пояснень щодо її складання, однак її зміст свідчить про те, що вона опирається на підсумкові відомості люстрації димів 1790 р. (про цю таблицю ширше див. далі).*

Усі джерела (крім щойно згаданої таблиці), що так чи інакше відображають результати люстрації димів 1789 і 1790 рр., не видавалися. На жаль, основна їх частина, яка зберігалася у Головному архіві давніх актів у Варшаві, серед них і документи Правобережної України, загинула під час Варшавського повстання 1944 р.[72] *Така сама доля спіткала майже всі паралельні українські матеріали, котрі до 1943 р. зберігалися у Центральному архіві давніх актів у Києві*[73]*. Зі збереженого до наших*

[68] ЦДІА України в Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9, арк. 26 та ін.

[69] Там само.— Спр. 15, арк. 655.

[70] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 130 I, 1, арк. 96, 157, 159; НБ ЛНУ. Документи маєтків Брацлавського воєводства; АРК. Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, № 1347 (kwity).

[71] Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski...— T. 3.— Tabl. 185.

[72] AGAD w Warszawie. Inwentarz Archiwum Skarbu Koronnego.

[73] Перелік назв цих матеріалів подано в середині XIX ст. (Список актовых книг...— С. 148, 149, 200 й ін.).

днів стосовно Правобережної України вдалося виявити такі документи: за 1789 р. — люстраційні реєстри (таблиці) димів шляхетських і духовних маєтків Київського повіту[74], *реєстр димів (підсумковий для кожного поселення) Луцького повіту*[75], *сумарні дані про дими Овруцького повіту*[76] *і Житомира*[77]; *за 1790 р. — люстраційні реєстри (таблиці) Житомирського повіту із заснованими на них тарифами димів*[78], *уривкові відомості з реєстрів і тарифів щодо кількох містечок і сіл Волинського і Подільського воєводств*[79] *і згаданий люстраційний інвентар сіл Олицького маєтку*[80].

Щойно названі джерела дозволяють заторкнути питання про те, як насправді велися переписи димів 1789 і 1790 рр., якою була структура тодішньої документації. Порядок проведення люстрацій відповідав вимогам, викладеним у конституціях. 1789 р. він нічим не відрізнявся від порядку 1775 р. 1790 р. спостерігаємо нововведення, на головному з яких тут слід наголосити (про нього згадано раніше) — тоді реєстри димів складали на місцях призначувані для цього люстратори. Одне з цих нововведень тогочасною конституцією про „доповнення" люстрації димів не передбачалося; можливо, воно стало наслідком дії незнаної нам інструкції коронної скарбової комісії. Йдеться про те, що початковою стадією перепису 1790 р. було, хоч, здається, і не скрізь, складання люстраційних інвентарів. Вони є джерелом унікальним, надзвичайно рідкісним. Рідкісність зумовлена тим, що ними користувалися лише для впорядкування реєстрів і тарифів, після чого, напевно, нищили, бо долучати їх до подимної документації, яку люстратори надсилали в цивільно-військові і скарбові комісії, не вимагалося. Дотепер вдалося виявити тільки одне таке джерело — люстраційний інвентар Олицького маєтку, його 11 сіл, складений у липні 1790 р. під наглядом люстратора — олицького католицького декана Яна Пясковського. Він зберігся завдяки тому, що з нього тоді ж було знято копію (excerpt), яку залишено тамтешньому економові; згодом копія відклалася в архіві князів Радзивіллів, яким Олицький маєток належав (цей архів уцілів і нині зберігається у Головному архіві давніх актів у Варшаві і в Центральному державному історичному архіві Білоруси).

Якщо судити з „олицького" документа, люстраційні інвентарі являли собою докладний перелік житлових будівель усіх верств населення (з поданням імен і прізвищ власників будинків) і паралельне щодо цих будівель зазначення кількости коминів і димів. Облік цими інвентарями кількости димів співвідносно з кількістю житлових будівель і коминів відповідав вимогам квітневої 1790 р. сеймової конституції і скарбових комісій. Слід принагідно відзначити, що в олицькому інвентарі всі житла вказано з коминами (див. табл. 6), хоч названі ним села є на Поліссі, де

---

[74] ЦДІА України в Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9, арк. 1—15.

[75] AGAD w Warszawie. Tak zwana Metryka Litewska, IX, 165, k. 1—19.

[76] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 1175, s. 317.

[77] Архив ЮЗР.— Ч. V.— Т. 2.— С. 598.

[78] ЦДІА України в Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9, арк. 26 та ін.

[79] ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4-б, спр. 355, арк. 100, 101, 107, 113; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 3866 III, арк. 156.

[80] AGAD w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów, dział XXV, № 4431.

наприкінці XVIII ст. чимало, якщо не більшість, жител не мали коминів на дахах. Не виключено, що в тому ж документі (як і в багатьох інших люстраційних інвентарях 1790 р.) для значної кількости будівель комин — поняття умовне: з комином у таких випадках ототожнювали внутрішні димоходи.

Реєстри димів 1789 і 1790 рр. структурно ідентичні, хоч і відрізняються за походженням. Інформація, яку вони в собі несуть, подана щодо кожного з поселень, згрупованих у маєткові комплекси, і розбита за рубриками, одні з яких вказують лише дими (це стосується панських і приходських будівель), інші — лише будинки, зрештою, чисельно, як видно з підсумкової рубрики реєстрів, прирівнювані звичайно до димів. Реєстри 1790 р. мали ще рубрику, де зазначено, скільки нових димів (читай: „будинків", бо так фактично було) з'явилося в тому чи іншому поселенні після люстрації димів 1790 р. (табл. 7). У тарифах люстратори подавали щодо кожного поселення загальне число димів і ставку подимного для тих чи іших груп будівель. Слід підкреслити, що ні реєстри, ні тарифи коминів не згадують.

Про люстраторів, які 1790 р. на місцях (у поселеннях, маєткових комплексах) здійснювали перепис димів, відомості зустрічаємо лише в тогочасних реєстрі і тарифі Житомирського повіту та епізодично в люстраційному інвентарі Олицького маєтку. Ними, відповідно до конституції від 22 квітня, були комісари — члени повітових цивільно-військових комісій порядку, які (комісії) їх призначали. Для проведення перепису кожному люстраторові визначалася територія, що включала в себе звичайно терен двох-трьох римо-католицьких приходів (парафій), кожен з яких, крім церковного, був ще й свого роду податковим округом[81]. Такий округ займав відносно значний простір; так, Бердичівський прихід налічував 52 поселення[82], Житомирський — 143[83]. Складену ними документацію про дими (реєстри і тарифи) стосовно окремих приходів люстратори завіряли своїми підписами[84].

Спробуємо проаналізувати результати переписів 1789 і 1790 рр. Головну увагу звернемо на ті результати, які за кожним з цих років належать до всіх воєводств Правобережної України. Робимо так, щоб простежити співвідношення відповідних цифрових показників по кожному воєводству і порівняти їх з результатами перепису 1775 р., аби показати динаміку чисельности димів за 1775—1790 рр., до того ж торкнутися питання про вірогідність люстрацій димів 1789 і 1790 рр. Ми змушені використовувати головним чином сумарні, підсумкові дані, бо тільки їх маємо щодо всіх воєводств, тоді як інформація про кількість димів у поселеннях, та й то нерівноцінна, збереглася лише для трьох повітів з 11, на які загалом правобережні тогочасні воєводства ділилися.

Нагадаємо, що результати перепису 1789 р. подані у складеній Ф. Ю. Мошинським таблиці та оголошеній на сеймі 19 квітня 1790 р. (див. табл. 8). У її відомості нам довелося внести зміни — перенести

---

[81] Згаданий декан Ян Пясковський 1790 р. люстрував дими Олицького і Дубнівського приходів (AGAD w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów, dział XXV, № 4431).

[82] ЦДІА України в Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9, арк. 43 зв.—46 зв.

[83] Там само.— Арк. 62 зв.—68.

[84] Там само.— Арк. 29, 33 зв., 43 зв., 55, 71, 92 зв., 93, 113.

певну кількість димів з одного воєводства в інші (зміни торкнулися Волинського, Брацлавського і Київського воєводств; їх враховано у табл. 9 і [redacted] примітці 2 до неї), зваживши на те, що укладачі подимних документів 1789 р. окремі маєтки локалізували [redacted] тому воєводстві, де вони насправді не знаходилися, бо належали до іншого воєводства, тобто мало місце 1789 р. те, що й під час люстрації димів 1775 р.

Подібні перестановки для згаданих трьох воєводств нами здійснено відносно інформації про дими, яку подає опублікована Т. Корзоном таблиця депутації 1790 р., заснована, коли йдеться про дими, на проведеній того ж року люстрації (див. табл. 10); щоправда, ці перестановки стосуються тільки шляхетських маєтків (тих самих, до речі, що їх зачепили перестановки стосовно 1789 р.), оскільки в таблиці депутації немає відомостей про дими державних маєтків (у подані ж нею цифри димів стосовно духовних маєтків вносити такі перестановки не було потреби): є підстави твердити, що під час люстрації димів 1790 р. були повторені „помилки" в локалізації по воєводствах окремих маєтків, допущені під час люстрації 1789 р.

Спробуємо порівняти сумарні результати переписів 1775 і 1789—1790 рр. Щоб це зробити, необхідно врахувати дві обставини: по-перше, те, що межі території воєводств Волинського, Брацлавського і Київського в матеріалах 1775 і 1789—1790 рр. представлені по-різному (територія Подільського воєводства [redacted] подимній документації тих років показана незмінною; див. примітку до табл. 1 і примітку 3 до табл. 9); по-друге, те, що матеріали 1789—1790 рр. дещо інакше, ніж однотипні [redacted] ними матеріали 1775 р., показують структуру димів у поселеннях.

Щодо першої обставини, то потрібно вказати те, що перелік поселень з димами у сусідніх Луцькому і Житомирському повітах (відповідно 1789 і 1790 рр.) дав змогу взаємоперенести поселення з одного з цих повітів, де вони опинилися „помилково", у другий, внаслідок чого Волинське воєводство для 1789—1790 рр. можливо розглядати (див. табл. 11) у тих самих кордонах, які воно мало 1775 р. (щоб довідатися про справжній терен цього воєводства на основі даних про дими 1775 р., треба в табл. 1 і 2 внести деякі поправки, на які вказано у примітці до табл. 1).

Необхідно підкреслити, що матеріали 1775, 1789—1790 рр. засвідчують значну розбіжність в означенні теренів Брацлавського і Київського воєводств; то був вияв тривалих взаємних у XVIII ст. незгод-претензій щодо території, розташованої на південь від Росії; кінець незгодам було покладено компромісним рішенням, винесеним наприкінці 1791 р. у Варшаві депутацією (комісією), сеймом призначеною спеціально для припинення брацлавсько-київських непорозумінь щодо кордонів[85].

Щоб порівняння кількости димів стосовно цих двох воєводств за 1775 і 1789—1790 рр. (нагадаємо, що переписи димів двох останніх років охопили цілком ідентичні терени воєводств) було територіально виправданим, адекватним (а саме за цієї умови воно доцільне), треба ті ж воєводства для 1775 р. розглядати в їхніх кордонах 1789—1790 рр., бо

[redacted] ЦДІА України в Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 5, арк. 166—168 зв.; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103, спр. 99 IIв, 1792 р.; Крикун М. Г. Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI—XVIII ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія.— К., 1982.— Вип. 8.— С. 93—94; його ж. Адміністративно-територіальний устрій...— С. 94—102.

відомі нам за ці два останні роки документи не містять даних про дими у Брацлавському воєводстві [redacted] розбивкою їх за поселеннями. Такі відомості, якби ми їх мали, дали б змогу згадане порівняння провести стосовно тих самих воєводств в їхніх кордонах 1775 р.

Отже, для порівняння кількости димів Брацлавського і Київського воєводств щодо зазначених двох хронологічних розрізів довелося відомості 1775 р., наведені [redacted] табл. 1 і 2, застосувати до теренів, які обидва воєводства займали у 1789—1790 рр. (див. табл. 11; при цьому слід пам'ятати відзначене у примітці до табл. 1, що 1775 р. кордони цих, як і інших, воєводств дещо відрізнялись від кордонів, засвідчених тодішньою подимною документацією).

Коли ж ідеться про специфіку відображення у 1789—1790 рр., порівняно з 1775 р., структури димів стосовно поселень, то слід наголосити на тому, що вона зумовлена [redacted] основному тим, що 1789—1790 рр. панські і приходські житлові будівлі інакше, ніж 1775 р., співвідносилися з димами: нагадаємо, що 1789—1790 рр. всі ці будівлі (та й їхні комини), розташовані [redacted] одному поселенні, відповідні сеймові конституції націлювали прирівнювати (окремо панські і приходські) до одного диму, тоді як 1775 р. кількість тих самих за становою належністю димів прирівнювалась до кількости наявних коминів або ж, у разі їх відсутности в якійсь із цих будівель, — до кількости таких будівель.

Щоб зіставлення даних про дими 1775 і 1789—1790 рр. було переконливим, конкретним, доцільно відсоткову частку панських і приходських димів у загальній їх масі, характерну для 1775 р., поширити на 1789—1790 рр. Лише на основі матеріалів Київського воєводства можна встановити величини цієї частки для одного й другого хронологічних розрізів: 1775 р. вона сумарно в Київському і Житомирському та частково [redacted] Овруцькому повітах для панських (1897) і приходських (1673) димів становила [redacted] загальній масі димів (84890; див. табл. 4) 2,23 відсотка і 1,97 відсотка, а 1789—1790 рр. у Київському і Житомирському повітах, у тому ж порядку, вона дорівнювала 1,53 відсотка і 1,17 відсотка (відповідно щодо 1157 і 878 [redacted] 75479 димів; див. табл. 7).

Поширивши різницю між сумами означених одночасових пар відсоткових показників у 1,5 відсотка (4,2—2,7) на відомості таблиці Ф. Ю. Мошинського, дістаємо можливу повну кількість димів у правобережних воєводствах (див. у табл. 8 і 9 останню, зліва направо, рубрику; ця кількість обчислюється з прирівнювання загальної суми димів у тому чи іншому воєводстві, поданої Ф. Ю. Мошинським, до 98,5 відсотка).

Дещо інакше наведеними коефіцієнтами доводиться користуватися щодо 1790 р., тому що тодішня таблиця депутації зовсім не згадує про дими державних маєтків і, крім того, об'єднує [redacted] одну групу всі дими, наявні [redacted] духовних маєтках, і приходські дими усіх трьох видів маєтків. Гадаємо, що найраціональніший спосіб, який слід застосувати, щоб дістати сумарні відомості про дими на основі таблиці депутації, полягає у спиранні на її відомостях про „світські“ дими шляхетських маєтків. Виявлення ймовірно повної кількости цих димів ґрунтуємо на тих самих джерелах Київського воєводства з 1775 і 1789—1790 рр., які стали нам у пригоді при виведенні відсоткових часток панських і приходських димів. При цьому виходимо з того, що різниця між часткою панських димів 1775 і 1789—1790 рр. становила 0,7 відсотка (2,23—1,53) на ко-

ристь 1775 р. Додавши до цього показника коефіцієнт приходських димів з 1775 р. (1,97 відсотка), дістаємо відсоток (2,67), з допомогою якого визначаємо кількість усіх димів у шляхетських маєтках 1790 р. (цифри, які є в табл. 10, у рубриці, озаглавленій „після перенесення частини димів...", прирівнюємо до 97,33 відсотка). Після того можна підрахувати кількість димів для того ж року, припускаючи, що у той час співвідношення між димами, що перебували у володінні шляхетському, духовному і державному, було таким самим, як 1775 р. (табл. 12); правда, слід мати на увазі, що Білоцерківське староство після 1775 р. перейшло у приватно-шляхетські володіння[86].

І ще одне попереднє зауваження, перш ніж перейти до зіставлення сумарної за воєводствами кількости димів за 1775 і 1789—1790 рр. У відомих нам реєстрах Київського і Житомирського повітів 1775 і 1789—1790 рр. майже у всіх випадках у рубриці, де мовиться про хати з польовими наділами, в яких (хатах) було по два господарі (наявність в одній тодішній селянській та й у міській хаті на Правобережній Україні більше двох господарів заперечується), проставлені цифри відображають кількість саме хат і одночасно стільки ж димів: кожну з цих хат прирівнювали до одного диму. Зведення кількости хат до такої ж кількости димів видно з того, що в сумарні числа димів у поселеннях, де означені хати є, останні входять тією ж кількістю, якою вони представлені у названій рубриці. Напевно, тут ми маємо справу з хатою, господарі якої володіли спільним польовим наділом, а таку хату, нагадаємо, за конституцією від 22 червня 1789 р. слід було вважати як один дим. Сказане, проте, не означає, що не було „двогосподарських" хат, кожна з яких — з двома польовими наділами; та сама конституція вимагала таку хату прирівнювати до стількох димів, скільки до неї належало наділів. У тому, що такі хати були, переконує уже згадуваний нами люстраційний інвентар Олицького маєтку 1790 р.: у цьому маєтку значилися дві хати, на які припадали два комини і чотири дими, а також три хати з шістьма коминами, прирівняні до 6 димів (табл. 6). Таких „дводимних" хат було, однак, дуже мало (там само). Виділити їх зі загального числа оподаткованих подимним будівель (для того, наприклад, щоб на основі відомостей про дими підрахувати кількість будівель взагалі), з огляду на стан джерел, практично неможливо.

При зіставленні сумарної кількости димів, поданої переписом 1775 р. і обчисленої на основі підсумкових відомостей перепису 1789 р. та таблиці депутації 1790 р. (табл. 13), впадає у вічі значне збільшення за 15 років чисельности димів. Це видно з того ж зіставлення й опосередковано — зі середньорічних показників її приросту, що вражають своєю величиною (там само). Вони, до речі, набагато (окрім того показника, який стосується Волинського воєводства) перевищують середньорічний показник природного приросту населення, що, як прийнято вважати, в епоху панування необмеженої народжуваности (а XVIII ст. належить до тієї епохи) був на рівні приблизно 10 проміле, або одного відсотка[87].

---

[86] Щербина В. Украинские староства по материалам XVIII в. // Архив ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 3.— С. 10; ЦДІА України в Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9, арк. 1—2.

[87] Głeysztorowa I. Wstęp do demografii staropolskiej.— Warszawa, 1976.— S. 259.

Таблиця 1

Поселення і дими 1775 р. за їхньою маєтковою належністю

Воєводства	Поселення							Дими						
	міста і містечка		села		разом			у містах і містечках		у селах		разом у поселеннях		
	державні	шляхетські і духовні	державні	шляхетські і духовні	державні	шляхетські і духовні	разом	державних	шляхетських і духовних	державних	шляхетських і духовних	державних	шляхетських і духовних	разом
Подільське	12	44	227	679	239	723	962	3191	11374	13787	53301	16978	64675	81653
Волинське	7	103	56	2057	63	2160	2223	2339	21078	3204	99144	5543	120222	125765
Брацлавське	6	51	96	1051	102	1102	1204	621	5769	5473	93211	6094	98980	105074
Київське	22	66	359	1368	381	1434	1815	5376	12589	22991	62985	28357	75574	103941
Разом	47	264	738	5155	785	5419	6204	11527	50810	45455	308641	56982	359451	416433

Джерела: Magazin...— T. XVI.— S. 23—26; R u s i ń s k i W. O rynku wewnętrznym w Polsce ...— Tabl. 1[a].

Примітка: 1. Охоплений подимними матеріалами 1775 р. і відповідно відображений у цій таблиці (і в табл. 2) терен кожного з чотирьох воєводств має деякі розбіжності з їхніми теренами, площа яких зазначена у посиланні 6 даної статті. Викликані взаємними територіальними претензіями воєводств (про самі претензії та їх причини див.: К р и к у н М. Адміністративно-територіальний устрій...— С. 62—63, 94—102), ці розбіжності піддаються встановленню на підставі виданих стосовно окремих воєводств А. Ф. Бюшінгом відомостей про кількість димів 1775 р. у кожному поселенні (Magazin...— T. XXII.— S. 241 etc.; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 494 III, арк. 231—258 зв., 275—299 зв.). Потрібно, отже, мати на увазі, що подимна документація віднесла: шляхетські півміста і два містечка (356 димів) та 31 село (1356 димів), розташовані у Київському воєводстві, до Волинського воєводства; шляхетські місто (456) і 23 села (1383) та державні два містечка (284) і 36 сіл (1934) Київського воєводства до Брацлавського; шляхетські містечко (234) і 11 сіл (323) Волинського воєводства до Київського; шляхетські місто (452) і 12 сіл (629) та державні містечко (75) і 4 села (330) Брацлавського воєводства до Київського; шляхетські 4 села (426) Брацлавського воєводства до Подільського; шляхетське село (64) Волинського воєводства до Подільського. Врахувавши цю обставину, дістаємо таку кількість димів, яка відповідала дійсним територіям воєводств: для Подільського воєводства 81163, Волинського — 124674, Брацлавського — 102524, Київського — 108072.

Таблиця 2

Маєткова структура димів 1775 р.

Воєводства	Дими								
	державні		шляхетські		духовні		разом		
	міські	сільські	міські	сільські	міські	сільські	міські	сільські	разом
Подільське	3191	13787	11337	51378	37	1923	14565	67088	81653
Волинське	2339	3204	20575	92739	503	6405	23417	102348	125765
Брацлавське	621	5473	5769	93017	—	194	6390	98684	105074
Київське	5376	22991	12179	60001	410	2984	17965	85976	103941
Разом	11517	45455	49860	295857	950	11506	62327	352818	416433

Джерела: Magazin...— T. XVI.— S. 23—26; Pollen; zur Zeit...— S. 292, 293, 320 etc.; K u l a W. Stan i potrzeby badań ...— S. 54.

Примітки:

1. За недатованим документом, у Волинському воєводстві (напевно, 1775 р.) було 127575 димів, серед них у шляхетських маєтках — 114119, в державних — 5050, в духовних — 8406 (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 1175, s. 307).

2. У використаному В. Кулею джерелі (K u l a W. Stan i potrzeby badań...— S.54) щодо Волинського воєводства димів у шляхетських селах показано 91461, а в державних містах — 2329.

3. Див. примітку до табл. 1.

Таблиця 3

Відомості подимних джерел 1775 р. та інвентарів маєтків середини 1770-х рр. щодо порівняльних поселень

Маєтки	Порівняльні поселення		Дими		Відомості інвентарів		
	міські	сільські	міські	сільські	рік складання інвентаря	домогосподарства	
						міські	сільські
Подільське воєводство							
Меджибізький ключ	1	30	706	1930	1775	728	1822
Старосинявський ключ	1	15	344	1128	1774	249	1098
Проскурівське староство	1	7	312	602	1775	256	576
Барське староство	4	28	1039	2034	1774	975	1785
Струзький ключ	—	3	—	174	1776	—	194
Миньковецький ключ	1	3	167	174	1774	114	171
Лучинецький ключ	1	4	205	331	1776	216	324
Михалпільський ключ	1	3	193	161	1776	197	166
Чернієвецький ключ	1	4	249	507	1775	290	438
Разом	11	97	3215	7041		3125	6574
Волинське воєводство							
Дубнівський ключ	2	54	1258	2784	1775	827	2289
Старокостянтинівський ключ	1	8	672	433	1775	515	476
Колоденський ключ	—	4	—	425	1776	—	328
Цуманський ключ	—	9	—	293	1773	—	356
Разом	3	75	1930	3935		1342	3449
Брацлавське воєводство							
Гранівський ключ	1	24	332	2315	1775	305	2189
Гайсинське староство	1	3	88	128	1773	103	136
Брацлавське староство	1	17	215	822	1777	83	443
Разом	3	44	635	3265		491	2768
Київське воєводство							
Канівське староство	1	35	251	1780	1774	159	1341
села Кашперівка, Закутинці, П'ятигірка	—	3	—	176	1774	—	135
село Метийки	—	1	—	20	1775	—	8
село Сербинівка	—	1	—	170	1776	—	145
село Королівка	—	1	—	28	1776	—	25
Разом	1	41	251	2174		159	1654
Разом у воєводствах	18	257	6031	16425		5023	14445

Джерела: 1. Magazin...— T. XXII.— S. 241 etc. (дими); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 494 III, арк. 231—258 зв., 275—299 зв. (дими).

2. Інвентарі: ЦДІА України у Львові: 1) ф.134 (Документи шляхетських родів), оп. 1, спр. 1183, арк. 4—5 (села Кашперівка, Закутинці, П'ятигірка), 2) ф. 181 (Лянцкоронські), оп. 2, спр. 786 (Лучинецький, Миньковецький, Михалпільський і Колоденський ключі); Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску, ф. 694 (Радзівілы), воп. 2, спр. 9313 (Цуманський ключ); ЛНБ НАН України, від. рукописів: 1) ф. 5, оп. 1, спр. 4145 III (Струзький ключ, села Королівка, Метийки, Сербинівка), 2) ф. 141, спр. 893 II (Чернієвецький ключ); AGAD w Warszawie: 1) Archiwum Skarbu Koronnego (далі — ASK), dział. LVI, B. 5/IV (Барське староство), B.12/II (Брацлавське староство), H. 4 (Гайсинське староство), K. 13 (Канівське староство), P. 18 (Проскурівське староство), 2) Archiwum Potockich z Łańcuta, № 52/10 (Старокостянтинівський ключ), 3) Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi, № 334 (Дубнівський ключ); Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 4145 (Меджибізький ключ), 4399 (Гранівський ключ), 4463 (Старосинявський ключ).

Таблиця 4

Структура димів у Київському воєводстві 1775 р. за їх соціальною належністю

Повіти	Поселення		Дими					
	міські	сільські	у замках, дворах, фільварках	у приходських будівлях і монастирях	у корчмах і броварях	у домах підданого населення, євреїв, загродової, чиншової і служилої шляхти	у віддалених від населених пунктів хатах підданих	разом
Київський	47	782	952	1203	1276	59611	903	63945
Житомирський	23	459	953	466	747	18440	243	20849
Овруцький	—	8	12	4	8	182	—	206
Разом	70	1249	1917	1673	2031	78233	1146	85000

Джерела: ЦДІА України в Києві, ф. 2, оп. 1, спр. 78 (реєстри димів Київського повіту); ф. 11, оп. 1, спр. 63 (тарифа димів Житомирського повіту з вкрапленням відомостей про Овруцький повіт).

Примітка: Джерела, на яких грунтується ця таблиця (як і сама таблиця), з причини, зазначеної у примітці до табл. 1, до складу Київського і Житомирського повітів включили низку поселень, які належали воєводствам — відповідно Брацлавському (місто, містечко, 14 сіл, разом у них 1302 дими, у тому числі за рубриками таблиці зліва направо 18, 28, 27, 1192, 37) і Волинському (містечко, 11 сіл і 557 димів = 47+15+20+468+7).

Таблиця 5

Поселення і дими 1775 р., у тому числі не враховані тодішньою подимною документацією

Маєтки	Поселення і дими									
	за подимними документами 1775 р.				у поселеннях, які існували 1775 р., але в тодішній подимній документації не згадані (кількість димів виводиться шляхом припущень)				разом	
	міста і містечка	міські дими	села	сільські дими	містечка	міські дими	села	сільські дими	поселення	дими
Подільське воєводство										
шляхетські	44	12830	637	48435	—	—	11	835	692	62100
державні	11	3231	219	13085	—	—	11	667	241	16983
духовні	1	121	28	1590	—	—	1	54	30	1765
шляхетсько-державні	—	—	5	436	—	—	—	—	5	436
шляхетсько-духовні	—	—	5	338	—	—	—	—	5	338
міські	—	—	1	71	—	—	—	—	1	71
Разом	56	16182	895	63955	—	—	23	1556	974	81693
Волинське воєводство										
шляхетські	96	20753	1854	90046	1	250	95	4478	2046	115527
державні	7	2340	59	3234	—	—	3	159	69	5733
духовні	3	353	149	5186	—	—	12	411	164	5950
шляхетсько-державні	—	—	3	44	—	—	—	—	3	44
шляхетсько-духовні	—	—	18	1533	—	—	—	—	18	1533
державно-духовні	—	—	1	69	—	—	—	—	1	69
Разом	106	23446	2084	100112	1	250	110	5048	2301	128856
Брацлавське воєводство										
шляхетські	55	14115	1036	83335	1	250	72	5688	1164	103388
державні	5	967	66	3904	—	—	2	110	73	4981
Разом	60	15082	1102	87239	1	250	74	5798	1237	108369
Київське воєводство										
шляхетські	70	12344	1302	60669	—	—	178	6572	1550	79585
державні	27	6583	371	22931	—	—	20	1189	418	30703
духовні	3	424	127	3401	—	—	15	415	145	4240
шляхетсько-державні	1	146	4	174	—	—	—	—	5	320
шляхетсько-духовні	—	—	8	321	—	—	—	—	8	321
Разом	101	19497	1812	87496	—	—	213	8176	2126	115169
Разом у воєводствах										
шляхетські	265	60042	4829	282485	2	500	356	17573	5452	360600
державні	50	13121	715	43154	—	—	36	2125	801	58400
духовні	7	898	304	10177	—	—	28	880	339	11955
шляхетсько-державні	1	146	12	654	—	—	—	—	13	800
шляхетсько-духовні	—	—	31	2192	—	—	—	—	31	2129
державно-духовні	—	—	1	69	—	—	—	—	1	69
міські	—	—	1	71	—	—	—	—	1	71
Разом	323	74207	5893	338802	2	500	420	20578	6638	434087

Джерела:

1. Magazin...— Т. XXII.— S. 241 etc.; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 494 III, арк. 231—258 зв., 275—299 зв.

2. Картотека поселень, складена автором цієї статті.

Примітки:

1. Кількість димів у поселеннях, не згаданих подимними джерелами, визначено шляхом множення цих поселень на середню кількість димів, виведену щодо наведених цими джерелами поселень, відповідно до форми маєткового володіння.

2. Дими частини не згаданих подимними джерелами поселень входять у сумарну кількість димів, подану в табл. 1 і 2.

Таблиця 6

Комини і дими в 11 селах Олицького маєтку за люстраційним інвентарем від 12 липня 1790 р.

Будівлі, комини і дими	2 панських двори	2 плебанії	папірня	гамерня	9 корчем	7 броварів	Домогосподарства підданого населення					Разом
							діючі				пустки	
							299	2	3	3	5	
Житлові будівлі	9	2	1	1	9	7	299	2	3	3	5	341
Комини	15	3	2	2	9	7	299	2	6	6	3	354
Дими	2	2	2	2	9	7	299	4	6	3	—	336

Джерело: AGAD w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów, dział XXV, № 4431.

Таблиця 7

Структура димів у Київському воєводстві у 1789 і 1790 рр. за їхньою соціальною належністю

Повіти	Роки люстрацій	Поселення	Дими													
			у замках, палацах, дворах, фільварках	у приходських будинках і монастирях	у броварнях	у корчмах	у залюднених млинах	у хатах підданого населення, чиншової, служилої і загродової шляхти				фабричні	у хатах ремісників	у домах євреїв	разом	на неосілих землях після люстрації димів 1789 р.
								з польовими наділами		загородників	халупників					
								з кількома господарями	з одним господарем							
Київський	1789	693	497	562	256	792	126	1290	28151	9329	2334	232	394	1776	45739	—
Житомирський	1790	741	660	316	551	617	20	84	18036	3798	791	1152	946	2029	29000	740

Джерела: ЦДІА України у Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9.

Примітка: У складі Київського повіту люстрацією подано 22 села, які насправді були на терені Брацлавського воєводства; у них налічено 1297 димів, у тому числі, за рубриками таблиці зліва направо, 21, 18, 12, 24, 5, 273, 737, 158, 34, 0, 3, 12. У складі Житомирського повіту вказано: 1) 24 села Київського повіту, в них 531 дим, у тому числі, за тими ж рубриками, 11, 3, 25, 17, 0, 1, 176, 129, 41, 85, 20, 8 і новоосілих 15; 2) місто і 3 села Волинського воєводства — 1088 димів (5, 9, 32, 5, 0, 0, 627, 90, 56, 0, 0, 258, 6).

Таблиця 8

Поселення і дими за переписом 1789 р.

Воєводства	Поселення		Дими				
	міста і містечка	села	загальна кількість	у тому числі			загальна кількість із врахуванням усіх панських і приходських димів
				у шляхетських маєтках	у державних маєтках	решта	
Подільське	55	939	95720	77354	14703	3663	97178
Волинське	114	2234	130656	124893	5409	354	132646
Брацлавське	78	1490	157492	147743	6992	2757	159793
Київське	91	1839	107895	85014	16140	6741	109533
Разом	338	6502	491763	435004	43244	13515	499150

Джерело: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 17198 II (druk ulotny); тут подано поселення і дими, наведені в перших трьох, зліва направо, рубриках даної таблиці, які стосуються димів. Див. також: L e l e w e l J. Geografia...— S. 59 (тут є відомості тільки про поселення і загальну кількість димів).

Примітка: Кількість димів у рубриках „решта" і „загальна кількість з урахуванням..." виведена нами. У другій з цих рубрик кількість димів визначено на основі конституції 1775 р. про генеральне подимне.

Таблиця 9

Поселення і дими за переписом 1789 р. із врахуванням дійсної на той час території Волинського, Брацлавського і Київського воєводств

Воєводства	Поселення		Дими				
	міста і містечка	села	загальна кількість	у тому числі			загальна кількість із врахуванням усіх панських і приходських димів
				у шляхетських маєтках	у державних маєтках	решта	
Подільське	55	939	95720	77354	14703	3663	97178
Волинське	115	2193	130348	124618	5409	321	132335
Брацлавське	78	1512	158789	149040	6992	2757	161202
Київське	90	1858	106906	83992	16140	6774	108528
Разом	338	6502	491763	435004	43244	13515	499243

Джерела: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 17898 II (druk ulotny); ЦДІА України в Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9; AGAD w Warszawie. Tak zwana Metryka Litewska, IX, 165.

Примітки:

1. Див. примітку до табл. 8.

2. Дана таблиця є результатом перестановки в табл. 8 окремих маєтків з їхніми димами з одного воєводства в інше — з огляду на помилкову локалізацію цих маєтків у тому чи іншому воєводстві 1789 р. Таким чином віднесено 43 села шляхетські (1360 димів) і одне духовне (33 дими) Київського воєводства до Волинського, шляхетські одне місто і 3 села (1085 димів) Волинського воєводства до Київського, шляхетські 22 села (1297 димів) Брацлавського воєводства до Київського.

3. Наведену в таблиці Ф. Ю. Мошинського для Подільського воєводства кількість димів залишаємо незмінною, незважаючи на те, що в ньому 1789 р. значилося кілька (принаймні чотири, ті ж, що й 1775 р.) сіл, які належали Брацлавському воєводству (Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, № 1241; див. також примітку до табл. 1 цієї статті): річ у тому, що кількість димів за поселеннями для 1789 р. щодо Брацлавського і Подільського воєводств досі не вдалося виявити, тож невідомо, скільки димів треба пересунути з одного воєводства в інше. Можливо, що тоді ж до Подільського воєводства було віднесено, як і 1775 р., одне село Кременецького повіту; на жаль, джерела, які б дали відповідні відомості про нього, нам не знані.

Таблиця 10

Дими у 1790 р. за таблицею депутації для зіставлення податків

Воєводства	Дими						
	згідно з таблицею депутації			із врахуванням усіх панських димів та співвідношення димів у трьох видах маєтків, виведеного на основі сумарної кількости димів у 1775 р.			
	у шляхетських маєтках (без приходських димів)		у духовних маєтках і приходські дими у всіх видах маєтків	у шляхетських маєтках	у державних маєтках	у духовних маєтках	разом
	як у таблиці	після перенесення частини димів з Волинського воєводства в Київське і з Київського воєводства у Брацлавське					
Подільське	74994	74994	4730	77052	20855	2408	100315
Волинське	127123	126815	9018	130294	6442	8019	144755
Брацлавське	153461	154758	2648	159003	8332	319	167654
Київське	85527	84538	6704	86859	21701	4112	112672
Разом	441105	441105	23100	453208	57330	14858	525396

Джерело: Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski...— T. 3.— Tabl. 185.

Примітки: 1. Див. примітки 2 і 3 до табл. 9;

2. Дані в рубриках 2, 4—7 наведені нами.

Таблиця 11

Дими у 1775 р. за територіальним складом воєводств 1789—1790 рр.

Воєводства	Поселення	Дими в маєтках			
		шляхетських	державних	духовних	разом
Подільське	962	62715	16978	1960	81653
Волинське	2201	112159	5543	6908	124610
Брацлавське	1334	111918	5865	225	118008
Київське	1707	60203	28596	3363	92162
Разом	6204	346995	56982	12456	416433

Джерела: Magazin...—T. XVI.— S. 23—26; T. XXII.— S. 241 etc.; Polen; zur Zeit...— S. 292, 293, 320 etc.; K u l a W. Stan i potrzeby badań...— S. 54; R u s i ń s k i W. O rynku wewnętrznym w Polsce...— Tabl. 1-a; ЦДІА України в Києві, 1) ф. 2, оп. 1, спр. 78; 2) ф. 8, оп. 1, спр. 9; 3) ф. 11, оп. 1, спр. 63; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 494 III, арк. 231—258 зв., 275—299 зв.

Примітки:

1.Таблицю складено на основі табл. 1 і 2. У відомості цих таблиць внесено зміни — переміщено дими окремих маєтків з воєводства у воєводство — стосовно тих теренів, які воєводства займали у 1789—1790 рр.: до Брацлавського воєводства від Київського перенесено 143 шляхетські поселення з 13162 димами, 25 королівських поселень (1989 димів), до Київського воєводства з Брацлавського — 38 державних поселень (2218), з Волинського — 34 шляхетських (1712), до Волинського воєводства з Київського — 12 шляхетських поселень (557).

2. Білоцерківське староство 1775 р. було державним маєтком, мало 146 поселень, у яких налічено 10843 дими (Magazin...— T. XXII.— S. 287—288; ЦДІА України в Києві, ф. 2, оп. 1, спр. 78, арк. 3—8). Пізніше староство стало приватношляхетським володінням і таким є в подимній документації 1789—1790 рр. Воно постійно було у Київському воєводстві.

Таблиця 12

Відсоткове співвідношення димів шляхетських, державних і духовних маєтків у 1775 р. за територіальним складом воєводств 1789—1790 рр.

Воєводства	Відсоток димів у маєтках			
	шляхетських	державних	духовних	разом
Подільське	76.81	20.79	2.40	100.0
Волинське	90.01	4.45	5.54	100.0
Брацлавське	94.84	4.97	0.19	100.0
Київське	65.32	31.03	3.65	100.0
Разом	83.33	13.68	2.99	100.0

Примітки:

1. Таблицю складено на основі табл. 11.

2. Оскільки Білоцерківське староство після 1775 р. було шляхетським маєтком, то відсоткове маєткове співвідношення димів у Київському воєводстві стосовно цифрових характеристик, які містить табл. 11, становило відповідно до її рубрик 77.09 : 19.26 : 3.65, а в цілому по чотирьох воєводствах — 85.93 : 11.08 : 2.99.

Таблиця 13

Динаміка чисельности димів за переписами їх 1775, 1789, 1790 рр. стосовно територіального складу воєводств у 1789—1790 рр.

Воєводства	Кількість димів			Приріст димів за 15 років	Відсоток приросту	Середньорічний відсоток приросту
	1775 р.	1789 р.	1790 р.			
Подільське	81653	97178	100315	18662	22.85	1.52
Волинське	124610	132335	144755	20145	16.17	1.07
Брацлавське	118008	161202	167654	49646	42.07	2.81
Київське	92162	108528	112672	20510	22.25	1.48
Разом	416433	499243	525396	108963	26.17	1.75

Примітка: Таблицю складено на основі табл. 9, 10, 11.

Таблиця 14

Поселення Брацлавського і Київського воєводств у 1789—1790 рр.

Воєводства	Поселення									
	за офірним реєстром Брацлавського воєводства 1789 р.	за офірним і подимним реєстрами Київського воєводства 1789 р.	за офірним 1789 р. і подимним 1790 р. реєстрами Київського воєводства	за подимним реєстром Київського воєводства 1789 р.	за подимним реєстром Київського воєводства 1790 р.	за люстраціями Брацлавського і Київського воєводств 1789 р.	за офірним і подимним реєстрами 1789 р. та люстрацією 1789 р. Київського воєводства	за офірним реєстром Київського воєводства 1789 р. та іншими реєстрами	за іншими реєстрами	разом
Брацлавське										
приватні										
міста і містечка	75	—	—	—	—	—	—	—	—	75
села	1350	22	—	—	—	—	—	—	72	1444
державні										
міста і містечка	—	—	—	—	—	8	—	—	—	8
села	—	—	—	—	—	98	—	—	—	98
разом	1425	22	—	—	—	106	—	—	72	1625
Київське										
приватні										
міста і містечка	—	28	30	—	—	—	—	5	1	64
села	—	627	510	32	283	—	—	366	182	2000
приватно-державні										
міста і містечка	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
села	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2
державні										
міста і містечка	—	—	—	—	1	16	—	—	1	18
села	—	—	—	—	13	205	—	—	16	234
разом	—	655	540	32	297	221	3	371	200	2319
Разом у воєводствах	1425	677	540	32	297	327	3	371	272	3944

Джерела: 1. Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, № 1241 (офірний реєстр Брацлавського воєводства 1789 р.); BZNO, oddz. rękopisów, № 500, s. 13—89 (офірний реєстр Київського воєводства 1789 р.); Архив ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 3.— С. 205—551 (люстрація Київського воєводства 1789 р.); AGAD w Warszawie. ASK, dział XLVI, № 8, 9 (люстрація Брацлавського воєводства); ЦДІА України в Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9 (люстрації димів — Київського повіту 1789 р., Житомирського повіту 1790 р.).

2. Картотека поселень складена автором цієї статті.

Чим можна пояснити таке збільшення кількости димів? На нашу думку, значною мірою тим, що перепис 1790 р. за обліком димів був (враховуючи внесені нами доповнення у його цифровий матеріал), на відміну від попередніх переписів, найбільш повний. На цю думку наштовхує таке міркування: встановлена нами для 1775 р. більш-менш повна кількість димів у чотирьох воєводствах (434087; див. табл. 5) перевищує на 4,24 відсотка кількість їх, зафіксовану тогорічним переписом (416433; табл. 1—2); перевага кількости димів 1790 р. (525396; табл. 10 і 13) у тих же воєводствах над кількістю їх 1789 р. (обчисленою нами теж шляхом внесення доповнень до цифр тогорічного перепису: 499243; табл. 9 і 13) становила 5,24 відсотка; якщо ж мати на увазі, що приблизно за рік, який розділяє люстрації 1789 і 1790 рр., кількість димів зросла десь на один відсоток (коефіцієнт, що засвідчує приріст кількости димів унаслідок природного приросту людности), то слід визнати, що обидва перевищення відсотково були практично ідентичними. Сказане дає підставу твердити, що інформаційно, за змістом, за статистичним охопленням теренів воєводств з трьох переписів димів люстрація 1790 р. була не лише найповнішою, а й у цілому повною.

Нагадаймо наведений раніше висновок, що перепис 1775 р. щодо облікованих ним поселень загалом був достовірний. Різниця у 4,24 відсотка між поданою ним кількістю димів і кількістю їх для того ж року, відзначена нами, включає в себе дими не охоплених тодішнім переписом поселень. На жаль, ми не маємо джерел (подібних до тих, які використали при зіставленні їхніх відомостей щодо кількости житлових будівель з відомостями про дими, засвідченими переписом 1775 р.), що дали б змогу встановити, наскільки достовірні відомості переписів 1789—1790 рр. щодо чисельности димів за поселеннями. Думаємо, що немає підстав вважати ці переписи в такому аспекті невірогідними, хоч би тому, що всі три переписи — джерела однотипні. Взявши це міркування до уваги, дійшли до висновку, що перевага за кількістю димів перепису 1790 р. над переписом 1789 р. в основному припадає на дими поселень, не облікованих 1789 р. Проілюструємо цей висновок на прикладі Брацлавського і Київського воєводств. Перепис 1789 р. подає для них відповідно 1590 і 1948 поселень (табл. 9). Подібні сумарні дані для 1790 р. відсутні, оскільки від того року відомості про дими стосовно поселень дійшли лише по Житомирському і частково по Овруцькому і Київському повітах (табл. 7 і примітка до неї). На основі різних джерел вдалося встановити, що 1789—1790 рр. у Брацлавському воєводстві було не менше 1625, у Київському — не менше 2319 поселень (табл. 14). Судячи з різниці між кількістю димів, обчисленою на основі відомостей переписів 1790 і 1789 рр. стосовно тих же воєводств (у Брацлавському воєводстві різниця становила 6452, в Київському — 4144; табл. 13), і кількістю не охоплених там само переписом 1789 р. поселень (відповідно щодо воєводств 35 і 371), можна говорити про те, що „пропущені“ брацлавські поселення були порівняно великі (на одне з них пересічно припадало 184 дими), тоді як такі ж київські — малі (11 димів). Велика розбіжність між двома остан-

німи показниками не повинна дивувати, тому що на Брацлавщині за кількістю житлових будівель переважали середні і великі поселення, тоді як на Київщині — середні і малі.

Треба наголосити на тому, що абсолютно повним за обліком поселень перепис 1790 р. не був. Констатуючи це, покликаємося на той пункт конституції від 18 листопада 1791 р., який зобов'язував порядкові цивільно-військові комісії провести люстрацію димів у поселеннях, не охоплених люстрацією 1790 р.[88] *(Люстрація мала бути проведена на тих самих, що й люстрація 1790 р., засадах; щоправда, у самій конституції про це так не сказано.) Не думаємо, проте, що в воєводствах Правобережжя таких поселень було багато.*

Слід вказати на те, що та сама конституція відзначила: „Надходять численні скарги на помилкове складання (zapisanie) люстраторами тарифів димів"[89] *(ішлося, безсумнівно, про люстраторів 1790 р.). Виникає запитання: що конкретно означає вислів „численні скарги", наскільки він був репрезентативний щодо загальної маси облікованих люстраторами 1790 р. маєтків, поселень і виведеної ними кількости димів? Гадаємо, що реально випадків зловживання з боку люстраторів, про які згадує конституція, було порівняно небагато: частина шляхти-землевласників не терпіла будь-якого втручання у свої маєткові справи, керуючись при цьому, зокрема, намаганням ухилитися від сплати того чи іншого державного податку в розмірах, які відповідали доходам з її володінь; тому діяльність 1790 р. люстраторів, які особисто обстежували поселення, викликала з боку цієї шляхти неґативну реакцію, усілякого роду протидії, виявом яких і могли бути означені скарги.*

Конституція від 18 листопада 1791 р. наказала порядковим цивільно-військовим комісіям провести „верифікацію" (буквально — „справджування", тобто з'ясування того, наскільки зроблене відповідає певним засадам, вимогам) — по суті перелюстрацію тих маєтків (виявлення у них дійсної кількости димів), від власників яких у скарбові комісії надходили скарги на люстраторів 1790 р.[90] *(Конституція обходить питання про те, як ця акція мала здійснюватися; напевно, її слід було провадити так само, як люстрацію 1790 р.) Верифікацію окремих маєтків було проведено. Щодо низки маєтків, вона дала меншу (як того і прагнула шляхта, що скаржилася), порівняно з люстрацією 1790 р., кількість димів. Так, якщо у місті Жванці, що в Подільському воєводстві, люстратори 1790 р. виявили 187 „міських" і 215 „сільських" (передміських) димів, то верифікація — тільки 340 „міських" димів; у частині села Серкизова (Волинське воєводство), яка належала шляхтичеві Войнаровському, за люстрацією було 15, за верифікацією — один дим*[91]*. Не виключено, що в таких випадках*

[88] Volumina legum.— T. 9.— S. 393.

[89] Там само.

[90] Там само. Те саме див. у матеріалах цивільно-військової комісії порядку Житомирського повіту (ЦДІА України в Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 5, арк. 27 зв.).

[91] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 34 VI, 4.

„верифікатори", йдучи назустріч наполяганням власників маєтків, подавали занижені проти дійсних відомості про дими; не виключено й те, що на час виконання дорученої їм справи подекуди димів насправді було менше, ніж під час люстрації 1790 р. Варто при цьому підкреслити, що наведені два приклади верифікації щодо кількости димів свідчать на користь люстрації 1790 р.

Переписи димів 1775, 1789, 1790 рр. є цінним джерелом. Значення їх зумовлюється не лише змістом, а й тим винятковим місцем, яке вони займають у низці джерел, що дають змогу досліджувати різні питання історії українських земель останньої чверти XVIII ст.: за масовістю охоплення поселень, статистичним багатством їм нема щодо зазначеного століття рівних джерел. Широке використання цих переписів потрібне, особливо з демографічною метою[92].

Микола КРИКУН

[92] Переписи димів 1775, 1789, 1790 рр. були нами використані для визначення чисельности населення (Крикун Н. Г. Население Правобережной Украины в 1789 г. // Проблемы исторической демографии СССР: Сб. статей.— Таллин, 1977.— С. 92—103.) Слід зауважити, що в підрахунки, які тут наведені, необхідно внести корективи.

ОБРАННЯ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО ГЕТЬМАНОМ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Після смерти 15 січня 1734 р. гетьмана Д. Апостола царський уряд вибори нового гетьмана не дозволив. За указом імператриці Анни Іоанівни від 31 січня 1734 р. для управління Лівобережною Україною було створено Правління гетьманського уряду, яке складалося з шести осіб: трьох росіян і трьох українців на чолі з російським князем О. Шаховським[1].

У Російській імперії змінювалися правителі: 17 жовтня 1740 р. померла імператриця Анна Іоанівна і престіл перейшов до її племінниці Анни Леопольдівни під реґентством Бірона. Але на Лівобережній Україні нічого не змінилося. Гетьмана вибирати не дозволяли. Проте 24—25 листопада Анну Леопольдівну було усунено і імператрицею стала дочка Петра I Єлизавета Петрівна[2].

Зі вступом на престіл імператриці Єлизавети Петрівни серед козацької старшини з'явилися надії на відновлення гетьманства. Уже в січні 1742 року козацькі депутати П. Апостол, Я. Горленко і Я. Маркович вирушили до Петербурґа для вирішення різних питань в управлінні Лівобережною Україною і пробули там до кінця року. Депутати були на прийомі в Олексія Григоровича Розумовського, мали аудієнцію в імператриці. Такій увазі до українських депутатів сприяв О. Розумовський, українець з походження[3].

Народився він 1728 р. у родині козака Григорія Розума на хуторі Лемеші Козелецької сотні Київського полку. Здібний хлопчина вчився грамоти у дяка зі сусіднього села, якому допомагав відправляти церковну службу і співав у церковному хорі. Більшість же часу разом з меншим братом Кирилом пас батьківську та сусідську худобу.

У 1731 р. через хутір Лемеші проїздив російський полковник Ф. Вишневський, який почув чудовий голос хлопчика і забрав його до Петербурґа. Там він потрапив до хору царського двору[4].

Вродливого юнака помітила і покохала царівна Єлизавета Петрівна. Ходили навіть чутки, що вони були обвінчані. Ставши імператрицею,

---

[1] Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ).— Санкт-Петербург, 1830.— Т. IX.— № 6539.

[2] Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— Москва, 1963.— Кн. X (Т. 19—20).— С. 690; Кн. XI (Т. 21—22).— С. 127—128.

[3] Там само.— Кн. XI (Т. 21—22).— С. 35—36.

[4] Панашенко В. В. Кирило Розумовський // Історія України в особах: IX—XVIII ст.— К., 1993.— С. 366.

вона зробила його камерґером і лейтенантом лейб-компанії. 25 квітня 1742 р., після коронації нової імператриці у Москві, О. Розумовський став обер-єґермейстром і одержав нагороду — Андріївський орден. У 1744 р. на прохання цариці імператор Карл VII надав Олексієві і його братові Кирилу титул графів Священної Римської імперії[5].

З 27 липня по 31 вересня 1744 р. імператриця Єлизавета Петрівна перебувала на Лівобережній Україні. 6 серпня 1744 р. у місті Глухові, колишній резиденції гетьманів, де в той час містилося Правління гетьманського уряду, генеральна старшина через О. Розумовського подала імператриці чолобитну (прохання) про обрання гетьмана. Такі ж чолобитні подавали Єлизаветі Петрівні полковники з полковою старшиною і козаками по всьому шляху проїзду її територією Лівобережної України. Імператриця, як зазначав учасник тих подій бунчуковий товариш Петро Симоновський, „всемилостивѣйше их обнадежила“[6].

Але вибори гетьмана, яким за рішенням імператриці мав стати молодший брат О. Розумовського Кирило, були відкладені через молодий вік претендента і його навчання за кордоном. У супроводі ад'юнкта Академії наук Г. Теплова Кирило Розумовський слухав лекції в університетах Німеччини та Франції. У 1745 р., після повернення до Петербурґа, він був наділений посадою камерґера, а 21 травня 1746 р. 18-річного юнака призначено президентом Академії наук з платнею 3000 рублів щорічно[7].

У 1746 р. імператриця посватала його за свою троюрідну сестру Катерину Наришкіну, яка одержала великий посаг: кілька десятків тисяч кріпаків, будинок у Москві, підмосковні та пензенські маєтки[8].

Українська старшина — генеральний обозний Я. Лизогуб, генеральний хорунжий М. Ханенко і бунчуковий товариш В. Гудович, запрошені на весілля К. Розумовського з К. Наришкіною, — знову порушила перед імператрицею питання про відновлення гетьманства. Нарешті 5 травня 1747 р. імператриця подала до Сенату указ про вибори гетьмана на Лівобережній Україні. 12 травня 1747 р. Сенат підготував з цього питання доповідь імператриці. За царським указом 16 грудня того ж року, підготовленим на основі доповіді Сенату, для виборів гетьмана направлявся підпоручник лейб-компанії і камерґер великої княгині Іван Симонович Гендриков[9].

3 січня 1750 р. козацькі депутати, а 16 січня граф І. Гендриков прибули в місто Глухів. Церемонія виборів гетьмана, за тогочасним висловлюванням „елекція“, відбулася 22 лютого 1750 р. у м. Глухові. Але гетьмана на ній не було[10].

---

[5] Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— Кн. XI (Т. 21—22).— С. 99, 160, 161, 268.

[6] Там само.— Кн. XI (Т. 21—22).— С. 275; Симоновский П. Краткое описание о казацком малороссийском народе и военных его делах // Чтения отделения истории древней Руси (далі — ЧОИДР).— Москва, 1847.— № 2.— С. 148.

[7] Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— Кн. XI (Т. 21—22).— С. 570.

[8] Панашенко В. В. Кирило Розумовський.— С. 366—367.

[9] ПСЗ.— Т. XII.— № 9400; Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІА України в Києві), ф. 51, оп. 1, спр. 302-а, арк. 1—1 зв.

[10] Симоновский П. Краткое описание...— С. 149—150; Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича / Изд. А. Марковича.— Москва, 1859.— Ч. 1.— С. 278.

Церемонія обрання гетьманом К. Розумовського була описана учасниками тих подій бунчуковими товаришами Петром Симоновським і Яковом Марковичем. Крім них, опис церемонії склав також невідомий автор, рукопис якого зберігався у Видубецькому монастирі. У 1862 р. його надрукували в журналі „Основа"[11]. Але повний і точний опис церемонії був складений в Генеральній військовій канцелярії 1 березня 1750 р. Цей опис публікується вперше.

Неллі ГЕРАСИМЕНКО

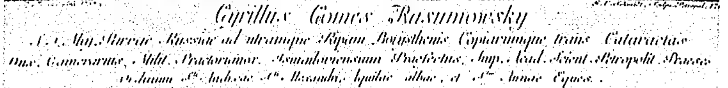
ДОДАТОК

Журналъ какимь образомъ произойшло обранья гетмана войскъ Малоросійскихъ обоих сторонъ Днепра 1750 году „17" *д*[ня].

За прибытиєм в Глуховъ на 15 день сего февраля Ясне в бгу Преосвященнѣйшого архиєпископа *митрополѣ*та Киевского, Галицкого и Малия Россіи гспдна Тимофея, Прєосвященного єпископа Чернѣговского и гспдна Амвросія такожъ архимандрита Лаври Києвопечерския гспдна Иосифа и других обителей архимандритовь и разни*х* духовнихъ знатни*х* особь и за собраниємъ малоросійскихъ полковъ полковниковъ, бунчукови*х* товарищєй, старшин полкови*х*, сотниковъ з сотенними ста*р*шинами, значковими товарищи, многими радови*ми* козаками, а особливо войскови*х* товарищєй и про*т*чєго шляхе*т*ства малоросійского учинєна была от министра єго сиятєлства гспдна генераль маіора єя Імпєраторскаго вєличєства лейбь компанѣи подпоручтчика єя императорскаго высочества гсдрны вєликой княгинѣ дѣйствитєлнаго каморгера и кавалера графа Ивана Симоновича Гендрикова ко всѣмь онимъ чинамъ повестка, дабы они всѣ чиновниє персони собрались на осмнадцатий день того жъ февраля по утру в домъ тот, гдѣ имѣєтся канцелярия по коммисии єго сиятелства о избрании гетмана, и когда // оніе духовниє такожъ мирские всѣ чини как генерал-ная старшина, полковники, бунчуковие товарищи, старшини полковиє и сотники и про*т*чоє малоросійскоє шляхе*т*ство, якихъ всѣх персонъ было до тисячи в тот домъ собрались, то єго сиятелство изволилъ словєсно обявить яко онимъ всѣмъ чинамъ уж извѣстно, что онъ по височайшему єя імператорскаго вєличєства указу прибылъ для избрания в Малоросіи гетмана вольними голосами по прежнєму обыкновєнию и требовалъ извѣдать мнѣние, кого они быть гєтманомъ в Малой Росіи *жє*лают.

На что всѣ ониє, какъ духовние такъ и ми*р*ские чины, обявили єдиногласно, яко *жє*лаютъ быть в Малой Росіи гетманомъ єго сиятелству графу Кирилу Григориевичу гспдну Розумовскому, о чемъ и на трекратной єго сиятелства гспдна минѣстра во*п*росъ тежъ всѣ вєлєгласно обявили.

[11] Симоновский П. Краткое описание...— С. 150; Дневные записки...— С. 281; Встреча на Украине Кирилла Разумовского и избрание его гетманом // Основа.— 1862.— № 2.— С. 41—53.

Гетьман Кирило Розумовський. *1762 р.*

А по совершении того опредѣлили публѣчному с надлежащоя церемониею избрания быт того жъ февраля „22" дня. И для того февраля „21" д[ня] отправлен от его сиятелства Глуховского гарнѣзона адютантъ и при немъ войсковая музика, которой ездя по городу Глухову и за городом з играющою музикою, обявлялъ о будущей за утришней дни // публѣчной церемонии благополучно гетманского избрания и к полковникамъ на их станции для такова жъ обявления ездилъ.

А в назначенной к тому избранию день тоего февраля 22 дня для знания всѣмъ чинам и собрания в городъ Глуховъ, учинени были три сигнала пушечних вистрелов.

Первий сигналъ после отбытия утренной зори, по котрому сигналу поставленъ былъ Глуховский гарнизонний полкъ по одной сторонѣ в парахъ противу устроенного для гетманского избрания театра между церквами новостроячойся Живоначальния Тройци и с͠тителя Николая. Из Западной сторони посрединѣ того мѣста устроенъ былъ театр з лѣстницами и перилами и покрит краснимъ тонким сукномъ.

Потомъ всѣ малоросійские полки, кои уже до того сигнала за городомъ собрались, были в городъ к тому устроенному театру и шли в строю пѣшо з розпущенними полковими и сотенними знаменами и ис полковими музиками, играя маршъ з боемъ на литаврах, полкъ за полкомъ по старшинству полковниковъ. Яко то „I" полковникъ лубенский г͠сп͠днъ Апостолъ, держа обнаженую шпагу, а старшини полковие и значковие товариство за нимъ з саблями такожъ и сотники всякъ пред своею сотнею з саблями, а козаки з ружемъ ишли // равнимъ образомъ и всѣ полковники пред своими полками из старшинами слѣдовали: Миргородский г͠сп͠днъ Капнистъ, Гадяцкий г͠сп͠днъ Галецкий, Переяславский г͠сп͠днъ Сулима, Прилуцкий г͠сп͠днъ Галаганъ, Стародубовский г͠сп͠днъ Максимовичъ, Нежинский г͠сп͠днъ Кочубей, Чернѣговский г͠сп͠днъ Божичъ, а в Киевскомъ и Полтавскомъ за небитиемъ полковниковъ, яко то полтавского г͠сп͠дна Горленка за отлучкою в Санктъ-Петербурхъ, а в Киевском полку за неимѣниемъ полковника командовали обозния полковие з протчою полковою старшиною.

Оние полки по приходѣ в городъ к тому жъ мѣсту, где устроенъ театръ, порядочно полкъ за полкомъ поставлени шеренгами около театра: по правой сторонѣ близъ церкви святителя Николая, зачавъ з гарнизонного Глуховского полку, полкъ Лубенский, Миргородский, Гадяцкий, Переяславский, Киевский.

По лѣвой сторонѣ, близъ церкви Живоначалния Тройци, зача от Глуховского жъ гарнѣзонного полку, полкъ Прилуцкий, Стародубовский, Нежинский, Чернѣговский, Полтавский, Чернѣговский совокупясь вмѣсто з Киевскимъ.

Оними полками командировалъ войсковий Генералний г͠сп͠днъ Якубовичъ[1] на лошадѣ.

В „9" часу пополуночи учиненъ вторий пушечний сигналъ // по которому генералная старшина, бунчуковия и войсковия товарищи и протчое шляхетство собрались в домъ к его сиятелству г͠сп͠дну Министру графу Ивану Симоновичу Гендрикову.

А преосвященний архиепископ (†) митрополит Киевский такожъ архимандритъ Киево-Печерский и другие архимандрити и знатние духовние особи сехалися в церковъ Чудотворца Николая, гдѣ преосвященний митро-

полит и литургию отправлялъ со всѣмъ освященимъ соборомъ, а преосвященний Чернѣговский за болѣзнию своею бит не моглъ.

В „10“ же часу учиненъ былъ третий пушечний сигналъ. Послѣ оного из дому его сиятелства гспдна минѣстра слѣдовала в предь на лошадяхъ компанейская команда в 16 человѣках з однимъ старшиною. За тою командою карета цугомъ, в котрой сидѣлъ секретаръ Гсдрственной иностранних дѣлъ Колегии Писарев, держа в руках на серебраной блюде и на красной бархатной подушке височайшую ея императорского величества грамоту, а за каретою слѣдовала войсковая музика, играя маршъ з боемъ на литаврах.

Около той же карети по сторонамъ ишли с ружемъ Глуховского гарнизона „12“ человѣк гренадеровъ.

Потомъ несени гетманские клейноти слѣжующимъ порядкомъ: //

1. Болшое знамя под російским гербомъ, которое данно было гетману Апостолу, несено было бунчуковимъ товарищемъ Иваном Гамалѣею, а по сторонам оного два бунчуковие товарищи Григорий Лизогубъ да Павел Ломиковский шли, за ними генералний хорунжий гспднъ Ханенко да в асистенции 12 человѣк бунчукових товарищей.

2. Несена была гетманская булава на красной бархатной подушке двома бунчуковими товарищи Яковомъ Маркевичемъ да Федоромъ Шираемъ. За оною шли судия войсковий Генералний Гспднъ Горленко, подскарбий генералний гспднъ Скоропадский, писар генералний гспднъ Безбородко, асаулъ генералний гспднъ Валкевич, асестовали 24 человѣка знатних бунчукових товарищей.

3. Несенъ гетманский бунчукъ на бархатной красной же подушки „2“ бунчуковими товарищи Илиею Лизогубомъ и Петромъ Искрицкимъ. Притомъ генералний бунчучний гспднъ Оболонский, а в асистенции всѣ бунчукове товарищи и протчое шляхетство;

4. Националная сребрана и визолоченая печат на красной бархатной же подушке несена двома бунчуковими товарищами Петромъ и Григориемъ Горленками, а за нею асестовали писарь суда войскового Генералного з канцеляристами войсковой Генералной канцеляріи //

5. Войсковий прапоръ несен бунчуковимъ товарищемъ Павломъ Мокриевичемъ. За нимъ ишли (†) всѣ войсковие товарищи: а за всѣми тими клейнотами ехалъ его сиятелство графъ Гендриковъ цугомъ[2] в каретѣ с надлежащою асистенциею от свити его сиятелства. А в заключении того 16 человѣк компанѣйских козаковъ с однимъ старшиною.

От дому же его сиятелства до мѣста элекции поставлени были компанѣйци и жолдаки по обоим сторонамъ улицѣ, дабы шествию церемонии от народу утѣснения и помѣшателства быт не могло. И когда та карета, в которой везена високопомянутая высочайшая грамота к малоросійскимъ полкамъ между шереги вступила потот часъ, какъ от Глуховского гарнѣзона, такъ и от всѣх малоросійских полковъ дана была честь наклонить знамена до земли, играли полковие музики и били на литаврах, а козаки держали руже на караулъ и сия отдача чести продолжалася пото время, пока височайшая грамота секретаремъ, а гетманские клейноти више писанними чинами взнесени были на театр и его сиятелство гспднъ министр к театру прибылъ.

На ономъ театрѣ приготовлени были два столи, прикритие красною камкою[3] // из которих на одномъ столѣ с правой сторони положєна была сєкрєтарєм высочайшая єя импєраторского вєличєства грамота. А гетманскиє клейноти на другомъ столѣ с левой сторони положєни жъ были. Знамєна жъ и прапоръ держали при томъ же столѣ униє жъ бунчуковие жъ товарищи, которие и нєсли.

По приєздѣ и кь оному театру гспдна минѣстра из цєркви святителя Николая по отправлєнии усеж святой литургии митрополѣт Киевский из архимандрити и протчиимъ духовєнствомъ в священномъ иж одѣянии вышли и имѣли мѣсто с правой сторони на ономъ тєатрє.

А генералная малоросійская старшина с лѣвой сторони, бунчуковиє жъ товарищи и протчоє шляхетство стояли по сторонамъ оного жъ театра за нижними перилами.

А малоросійскиє полковники от своих полковъ приступили ближе к театру.

При такомъ всєго духовєнства у мирских чиновъ собраний єго сиятелство гспднъ минѣстр вслухъ всєму собранию обявилъ височайшоє єя императорскаго вєличєства на прошєніє всей Малой Росіи всємилостивѣйшоє соизволєниє о бытии в Малой Росіи гетману, как о том дє высочайшєй єя императорскаго вєличєства за подписаниємъ собствєния єя импєраторскаго вєличєства руки чрез него гспдна минѣстра присланной изображєно. //

Потом зараз оная високомонаршая всємилостивѣшая грамота всєму собранию чтєна была вслухъ обявленнимъ секретарємъ, которая єсть содєржания слѣдующего: что єя императорскоє вєличество всємилостивѣйшє призирая на вѣрних своихъ подданих малоросійскоє войско и жє посполство за понесеніе их во врємя бывшой турецкой войни многия тягости и трудности всємилостивѣйшє жалует и по своей высочайшєй импєраторской милости утвєрждает всѣ малоросійскиє права и волности, привилєгии и повєлѣвает вибрать в Малой Россіи гетмана из природних малоросіянъ вѣрних и знатнихъ особъ, которого содєржат обѣщает во всевысочайшєй своей милости, при всѣх прєжних малоросійскихъ правахъ и волностях, з какими гетманъ Богданъ Хмелницкий со всею Малоросією пришолъ под Всеросійскую державу и на какомъ от всєдражайшаго єя императорскаго вєличєства гсдря родителя блаженние и вѣчно безсмертния памяти гсдря импєратора Петра Виликаго (†), самодєржца всероссійскаго гетманъ Иванъ Скоропадский учреждєнъ былъ:

А по прочтении оной грамоти за высочайшое єя императорскаго вєличєства к малоросійскому народу милосердие и високо матернєє призриниє прєосвящєннимъ митрополѣтомъ Киевскимъ говорєна краткая благодарствєнная рѣчь. Такожъ и генералная малоросійская старшина, полковники, бунчуковие товарищи и протчие всѣ вышєписанние чини за такову // высочайшую єя імпєраторскаго вєличества милость учинили всєнижайшоє благодарєния.

По окончании того єго сиятєлство гспднъ министръ при такомъ обявленномъ от єя императорскаго вєличєства соизволении трєбовалъ волними по прежнему обыкновению голосами, кого пожалаютъ гетманомъ, на якоє єго требование во первих преосвящєнний митрополѣтъ Києвский з архимандрити и всѣми духовними чинами, такожъ генералная старшина, полковники, бунчуковє товарищи, полковая старшина и всѣ чини и собранноє от полковъ войско и многой народъ єдиногласно обявили усердноє

желание быть Малой Росіи гетманом єго графскому сиятелству Кирилу Григориевичу гс͠пдну Розумовскому, что и трекратно вельгласним обявлениемъ подтвердили.

По оному трекратному обявлению и жєланию єго сиятелство гс͠пднъ минѣстръ Гендриковъ всѣх чиновъ избраннимъ гетманомъ поздравилъ и словесно обявилъ, что о такомъ согласномъ избрании в гетмани єго сиятелства Кирила Григориевича гс͠пдна Розумовского имѣєтъ взнєсть ея импєраторскому вєличєству.

Послѣ чего в знамение того всерадостного и благополучно совершенного избрания начала палба с пушекъ войсковой артилеріи и мартировъ ста одного вистрѣла, а посля Глуховской гарнизонной полкъ и все малороссійскоє войско з мѣлкого ружа бѣглим огнемъ палили. //

И тако усеж из театра оная височайшая грамота и за нею вышеизображєнниє ~~гетманские клейноти понесени в церковь святителя~~ Николая и положєни на поставленихъ в той цєркви убранних двухъ столах. Духовние жъ и мирские чини вошли жъ в ту жъ цєрковъ, гдѣ зараз говорєна прєдика[4] чрез архидиякона катедри Киево-Софѣйской.

А по окончании прєдики о высочайшомъ єя импєраторскаго вєличєства здравии всѣм собраниемъ чиномъ отпѣли благодарствєнний молєбєнъ з трєкратною пушечною и мелкого ружа палбою. По молебномъ пѣниі тѣжъ высочайшая грамота и гетманские клейноти из цєркви несенни были такожъ цєрємоѣєю и порядкомъ у квартєру жъ єго сиятелства гс͠пдна минѣстра, какъ ис квартери єго сиятельства к тєатру и послѣ всѣ малоросійские полки пошли з города к своимъ станциямъ порадочно жъ, как и в городъ входили.

И в тотъ дєнъ, какъ духовние такъ и мирские всѣ чини, трактовани были столомъ: знатнѣйшие чини в домѣ єго сиятелства гс͠пдна минѣстра, а другие нижших класовъ заневмѣщєнием тамо в другомъ, гдѣ канцелярия по коммисии єго сиятелства имѣєтся, и при столѣ пыли за высочайшоє єя импєраторскаго вєличєства и іхъ императорскихъ высочествъ здравие и знатних персонъ, в томъ числѣ новообранного єго ясневелможности гс͠пдна гетмана, причемъ производима была пушечная палба и продолжилось всє то до полуночы. //

Апробоваилъ сіє копію с орігіналнымъ церемоніаломъ асвидѣтелствоватъ в Генеральной канцеляріи, и в чємъ явится нєсходствєнность в том надлежит изслѣдовать; и предатъ извѣстіе в канцєларію міністерскую о избраніи гєтмана за подписом старшого канцеляриста.

Марта „1“ д[ня] 1750 Секретар Стефан [...][*]

По указу єя императорскаго вєличєства.

Присутствующіе войсковой генералной канцєлярии члєни по запросу канцєлярии Минѣстєрского правленія по экспедиціи о избраніи гетмана объ освидѣтелствованіи сочиненного въ Генералной войсковой канцєляріи журнала о бывшєй въ денъ гетманского ізбранія цєрємонѣи, въ чемъ оной нєсходєнъ противъ аппробованного цєрємонѣяла: приказали на оной запросъ отписать, что оной журналъ в Генералной войсковой канцеляріи сочиненъ по приказу присутствующихъ члєновъ не из форми цєрємониала, но зъ такимъ описаниемъ, какъ самымъ дѣйствием та цєрємонѣя

[*] Далі прізвище не прочитане.

была; и оной журналъ понаписаніи въ Генералной канцєляріи прєдъ присутствующими читанъ и аппробованъ, что в того оной сочиненъ вєрно, так как та цєремонія отправлялась. 1750 году марта „4"*.

ЦДІА України в Києві, ф. 269, оп. 1, спр. 20, арк. 2—8. Копія.

ПРИМІТКИ

1. Генеральний осавул Яків Якубович (Симоновский П. Краткое описание о казацком малороссийском народе и военных его делах // ЧОИДР.— Москва, 1847.— № 2.— С. 151).

2. Цуг — коні або воли, запряжені поодинці або парами один за одним (Словник української мови.— К., 1980.— Т. XI.— С. 245).

3. Камка — старовинна іранська шовкова тканина з кольоровими візерунками (Словник української мови.— К., 1973.— Т. IV.— С. 84).

4. Прєдика — від лат. praedicatio (praedico) — поховальний відгук, похвала, прославлення (Латинско-русский словарь.— Москва, 1949.— С. 689).

* На 8 арк., справа на полях напис: „Закрѣплено марта 8 д."

ВІЙСЬКОВІ ПЛАНИ „ЗМІЦНЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО ХАРАКТЕРУ“ СХІДНИХ ВОЄВОДСТВ ДЕРЖАВИ (БЕРЕЗЕНЬ 1938 РОКУ)

Однією з прикмет внутрішньополітичного розвитку Польщі другої половини 30-х років було зростання політичної активности військових кіл, що виявлялося передусім у політичному курсі держави стосовно національних меншин. Переконливе свідчення цих явищ у політичному житті Другої Речі Посполитої знаходимо у матеріалах, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові. Йдеться про добірку таємних документів Міністерства військових справ, надісланих 28 березня 1938 р. Раді міністрів Польщі.

Насамперед простежимо генезу цих опрацювань. Аналіз фактів, у тому числі й форми та змісту згаданих актів, дає підстави стверджувати, що вони з'явилися, коли вплив військових верхів на внутрішню політику правлячого режиму досяг апогею. Вищий офіцерський корпус ставав провідним, диспозиційним осередком у визначенні напрямів національної політики та у її практичному втіленні.

Серед головних обставин, що спричинили таке підвищення ролі військового сектора державного апарату в цивільних справах, були зміни у внутрішньому житті правлячого режиму в середині 30-х рр. Смерть у травні 1935 р. Ю. Пілсудського стала великою втратою для держави. З політичної сцени відійшла постать, яка відігравала роль єдиного реального чинника влади і водночас була найвищим авторитетом правлячого табору. На верхньому ярусі режиму „санації“ під впливом цієї події почався процес дезінтеґрації чи, як це пізніше окреслили публіцисти, — декомпозиції[1].

Табір пілсудчиків поділився. Провідний дотого осередок режиму (так звана група полковників) розколовся, і частина його опинилася на узбіччі. Позиції групи послабив розпуск Безпартійного блоку співпраці з урядом, політичної формації, що була масовою опорою табору „санації“[2].

Частина пілсудчиків згуртувалася довкола генерала Е. Ридз-Смігли, який після смерти Ю. Пілсудського став Генеральним інспектором Збройних сил. Це були здебільшого військові правих поглядів. Інша частина (економісти, представники господарської сфери, лідери Сою-

---

[1] Prezydenci Polski / Pod red. naukową A. Ajnenkiela.— Warszawa, 1991.— S. 69.

[2] Czubiński A. Najnowsze dzieje Polski 1914—1983.— Warszawa, 1987.— S. 233.

зу направи Речі Посполитої) сконцентрувалася навколо президента Ігнація Мосціцького.*

Унаслідок порозуміння Е. Ридз-Смігли з І. Мосціцьким у травні 1936 р. створено компромісний уряд на чолі з генералом Ф. Славой-Складковським, який утримався при владі до вересня 1939 р.[3] *На практиці склався так званий дуумвірат: поряд із президентом, який теоретично очолював усі державні органи, до співурядування допущено Генерального інспектора Збройних сил. Цей уклад знайшов відображення в уряді та певною мірою в адміністрації. Деякі міністри належали до так званої Замкової групи, тобто безпосередньо підпорядковувалися президентові, інші — були пов'язані з Генеральним інспектором Збройних сил*[4]. *Серед останніх — голова уряду і міністр внутрішніх справ генерал Ф. Славой-Складковський, міністр військових справ генерал Т. Каспшицький, міністр комунікації полковник Ю. Ульріх, міністр юстиції В. Ґрабовський*[5]. *Після створення останнього уряду міжвоєнної Польщі політичне значення Генерального інспектора Збройних сил відчутно зросло*[6]. *Це своєю чергою сприяло посиленню ролі вищих військових у політичних справах.*

*Вони стали вирішальним і дієвим чинником у національній політиці держави. Свою пильну увагу до національних відносин військові власті мотивували ситуацією у сусідніх із Польщею державах. Швидке зростання економічного та військового потенціалу сусідів спонукало до різнобічних роздумів про засоби і методи зміцнення безпеки Польщі. У контексті цих міркувань, у яких „східні окраїни“ фіґурували як один із основних пунктів воєнної безпеки Польщі та її великодержавних позицій, поставало питання про поведінку непольського населення у разі можливого воєнного конфлікту. В оцінках офіцерською групою „санації“ ситуації в національних відносинах та в окресленні методів і засобів їх державного реґулювання був відчутний вплив ендецької ідеології**. Порозуміння військовиків з правих політичних угруповань сприяло посиленню націоналістичних тенденцій у правлячому таборі. У державному апараті активізувалися прагнення форсованої зміни у міжнаціональних взаєминах на східних теренах держави.*

Посиленню націоналістичних настроїв сприяло переосмислення результатів дотеперішньої національної політики. Ідея так званої державної асиміляції, що була покладена в основу політики „санації“ стосо-

---

* Союз направи Речі Посполитої (Związek Naprawy Rzeczypospolitej), що заснований у 1926 р., об'єднував ліберально-демократичні елементи. Враховуючи складність українського питання, „Союз“ виступав за кардинальні зміни в національній політиці стосовно українського населення. Ішлося, зокрема, про поступове впровадження у життя закону про воєводське самоврядування з вересня 1922 р.

[3] Czubiński A. Najnowsze dzieje Polski...— S. 233.

[4] Prezydenci Polski.— S. 70.

[5] Mackiewicz (Cat) St. Historia Polski od listopada 1918 r. do 17 września 1939 r.— Londyn, 1992.— S. 275.

[6] Stawecki P. Następcy komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935—1939.— Warszawa, 1969.— S. 39.

** Ендеція — скорочена назва політичної течії національної демократії, організованим осередком якої у 1928 р. засновано партію Строніцтво Народове (Stronnictwo Narodowe); обстоювала праві націоналістичні позиції, а також погляд, що всі непольські нації, у тому числі й українці, повинні бути підпорядковані політичному, економічному та культурному домінуванню поляків. Від середини 30-х рр. відбулося зближення СН з табором „санації“.

вно непольських народів, не приносила заспокоєння у національні відносини. Нежиттєвою виявилася і зовнішньополітична програма пілсудчиків, відома як доктрина „польського прометеїзму“, розрахована на ймовірний розпад Радянського Союзу і виникнення на пострадянському просторі, звичайно за активної участи Польщі, федерації незалежних національних держав. Стабілізація радянського ладу, що окреслилася на середину 30-х рр., позбавляла ці розрахунки будь-якої реальности.

У контексті цих політичних калькуляцій безперспективним вважався курс терпимого ставлення держави до національних меншин. Неґативну реакцію офіцерської верхівки і правих сил викликала і так звана політика нормалізації польсько-українських взаємин, здійснювана на основі виборчої угоди між Міністерством внутрішніх справ Польщі і проводом Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) з весни 1935 р. Вони звинувачували уряд у надмірних поступках українцям і наданні їм привілеїв коштом польського населення у Галичині[7]*. Двоїста поведінка властей щодо укладеної угоди свідчила про ті зміни, що відбувалися у національній політиці держави. Декларуючи свою готовність продовжувати курс „нормалізації“, уряд, проте, не задовольнив жодної з істотних вимог українських представників. Натомість становище українців у галузі шкільництва, вищої освіти, працевлаштуванні на державну службу, розвитку і вивченні української мови не лише не поліпшилось, а й погіршувалося. Очевидним було, що правлячий режим не хоче йти на реформи в національній політиці.*

Тим часом у військових канцеляріях і штабах обмірковувалися шляхи кардинального зміцнення позицій держави в національних окраїнах. Суть цього виклав військовий міністр Т. Каспшицький у промові на нараді з командувачами округів корпусів 2 липня 1936 р. Він, зокрема, заявив, що держава, а отже і військо, повинні прагнути „піддати віруючих окремих віросповідань асиміляційним впливам польської культури у продержавному дусі, а там, де це можливо, як наприклад, стосовно слов'янських меншин, процес спольщення в ділянці релігійно-церковного життя оточити виразною і рішучою опікою“[8]*.*

Центральне місце в цих намірах посідало українське питання, а головним об'єктом нового курсу стала Галичина, що іменувалася „Східною Малопольщею“.

Втручання військових у національні справи спостерігалося ще до 1935 р. Були це переважно окремі заходи, мета яких — послабити вплив українських національних середовищ у деяких реґіонах Галичини, зокрема на Гуцульщині і Лемківщині[9]*.*

У той же час розпочато військову акцію у справі так званої ревіндикації заґродової шляхти. Вдаючись до історичного трактування цієї сконструйованої ними проблеми, військові власті подавали її таким чином. Протягом століть на українських і білоруських землях поселилося багато польських військових і цивільних осадників. З часом, після

---

[7] Див.: Dunin-Borkowski P. Blieski i cienie normalizacji // Biuletyn Polsko-Ukraiński.— 1937.— № 5.— S. 52.

[8] Цит. за: Stawecki P. Następcy komendanta...— S. 172.

[9] Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921—1939.— Wrocław etc., 1979.— S. 226—227.

поділів Польщі, їх потомки асимілювалися, забувши про своє походження. Ініціатори ревіндикації вважали доцільним пригадати заґродовій шляхті її „предків", очистити від „чужого нальоту" і створити таким чином польські села на землях, населених переважно білоруською і українською меншістю[10].

Діяльність розпочато від Турківського повіту на Прикарпатті, де, за твердженням військових властей, шляхта становила більшість населення. Її очолювало і безпосередньо проводило командування Перемишльського округу корпусу. 1934 р. у тутешніх військових частинах створено спеціальні підрозділи зі солдатів, що походили із заґродової шляхти[11]. *На терені шляхетських поселень насамперед засновували відділи польської парамілітарної організації „Стшелєц", а згодом гуртки заґродової шляхти. 17 жовтня 1937 р. у Львові відбувся організаційний з'їзд, на якому утворено „Союз заґродової шляхти Підкарпаття" з осідком у Перемишлі. У лютому наступного року створено „Комітет до справ заґродової шляхти на Сході Польщі" як автономну одиницю „Товариства розвитку східних земель". Головою комітету було обрано віцеміністра військових справ генерала Я. Глуховського*[12].

Втілення у життя полонізаційних намірів здійснювали адміністративні власті та військо. Але найактивнішим чинником у цьому було місцеве польське населення, передусім його організований сектор. Військові чимало спричинилися до організації „кресового" громадянства, створення у його середовищі відповідної морально-психологічної атмосфери та залучення до практичної діяльности. Значним кроком було створення у листопаді 1935 р. Погоджувального секретаріату польських суспільних організацій у Східній Малопольщі (СППОС), навколо якого згуртувалися майже всі осередки поляків Галичини.

Ініціатори заснування Координаційного центру польської громадськости краю керувалися тим, що потреби зміцнення оборони держави потребують посилення польського впливу по всій Галичині, оскільки її долю у разі можливого збройного конфлікту будуть вирішувати не політичні угоди, а „сила, чисельність, честолюбство і принадність польського елементу та авторитет держави"[13].

У декларації Ради секретаріату від листопада 1937 р. наголошувалося, що польське суспільство має досить сили і волі, щоб „своїми власними зусиллями [...] забезпечити постійну належність цієї землі до Польщі"[14]. *Очолювали всі організації, що об'єдналися під зверхністю СППОС, вищі офіцери, починаючи від міністра військових справ Т. Каспшицького та його заступника Я. Глуховського. Усі ці „кресові" товариства, за словами В. Кедрина-Рудницького, „були запряжені до воза національної політики, націленої на асиміляцію „національних меншин"*[15].

Власне задум піднести цю діяльність до загальнодержавного ранґу, надавши їй планового і скоординованого характеру, спонукав до опра-

---

[10] Stawecki P. Następcy komendanta...— S. 179.

[11] Там само.— S. 181.

[12] Там само.

[13] Chojnowski A. Koncepcje polityki...— S. 214.

[14] Ilustrowany Kurjer Codzienny.— 1937.— 7 listopada.

[15] Кедрин І. Життя — Події — Люди. Спомини і коментарі.— Нью-Йорк, 1976.— С. 339.

цювання єдиної комплексної програми політики супроти східних реґіонів держави. Можна припустити, що ініціативу в цій справі схвалив Генеральний інспектор Збройних сил Е. Ридз-Смігла. Військовому відомству було доручено сформулювати засади та окреслити основні напрями нового політичного курсу. Це опрацьовувалось у департаменті загального провадження, який у межах міністерства займався національними справами, під керівництвом підполковника Т. Садовського і, очевидно, під контролем віце-міністра Я. Глуховського. Уже самі постаті творців цих розробок дають уявлення про їх дух і спрямування: обидва згадані офіцери мали в українській громадській думці репутацію шовіністів, вороже налаштованих до національних меншин[16].

Весь пакет, надісланий військовим міністерством директорові бюро національної політики при Президії Ради міністрів С. Папроцькому, містить п'ять опрацювань, що у супровідному документі значаться як „Тези стосовно Сходу Польщі".

У супровідній записці від 24 березня 1938 р. є підпис Т. Садовського. Всі акти надруковані на машинці. За змістом вони поділяються так: чотири документи містять положення, які пропонувалося покласти в основу політичного курсу щодо „східних кресів"; у п'ятому подано звіт про діяльність Погоджувального секретаріату польських суспільних організацій у Галичині. Перші чотири документи, що, на нашу думку, дають уявлення про ставлення польських військових кіл до українського питання, наводимо мовою ориґіналу. Друкуються вони вперше.

Михайло ШВАГУЛЯК

ДОДАТОК

MINISTERSTWO SPRAW WOJSKOWYCH
DEPARTAMENT DOWODZENIA OGÓLNEGO

TAJNE

Prezydium Rady Ministrów
Dyrektor Biura Polityki Narodowościowej
Dyr[ektor] St. PAPROCKI
w miejscu
(do rąk własnych)

Warszawa, dnia 24.III.1938 r[oku].
Tezy dotyczące wschodu Polski.

W załączeniu przesyłam następujące opracowania:

1) Tezy dotyczące wschodu Polski
2) Tezy ogólne dotyczące zagadnienia ukraińskiego

[16] Homo Politikus (Кедрин-Рудницький І.). Причини упадку Польщі.— Краків, 1940.— С. 230.

3) Tezy dotyczące Małopolski Wschodniej
4) Tezy dotyczące Wołynia
5) Referat o sekretariacie porozumiewawczym we Lwowie

Szef Departamentu Dowodzenia Ogólnego

Sadowski,
p[od]p[u]łk[owni]k dypl[omatyczny]

№ 1

Tezy dotyczące Wschodu Polski

I. Ocena sytuacji na wschodzie Polski

1) Rezultatów dotychczasowej naszej pracy nad zespoleniem ziem wschodnich z całością Państwa nie można uznać za dostateczne. Siła państwa nie ugruntowała się tutaj w sposób taki, żeby można było uważać za pewne nie tylko wydobycie właściwego potencjału obronnego z tych ziem w całej pełni, ale nawet kwestia bezpieczeństwa wojennego na tych ziemiach przedstawia poważne trudności.

2) Dotychczas nie zostało zatarte poczucie odrębności tych ziem od całości państwa. Linie Sanu, Bugu i Niemna tkwią w świadomości ludności jako linie podziału. Podział ten podtrzymują na linii Bugu przedwojenne granice administracyjne, ■ w samym społeczeństwie polskim pojęcie „kresu" jest tak szerokie, że sięga powyżej wskazanej linii rzek. Właściwie tylko jedno województwo — województwo lubielskie — nie ma w swojej orbicie zagadnień granicznych państwa.

3) Autorytet administracji państwowej na ziemiach wschodnich nie jest dostatecznie wysoki i mocny. Administracja na ogół nie cieszy się zaufaniem ani społeczeństwa polskiego ani ludności niepolskiej. Przyczyny tkwią w zbyt wielkim biurokratyzmie tej administracji i niezbyt starannym jej doborze personalnym, ■ w reszcie w niedostatecznym skoordynowaniu poszczególnych jej gałęzi.

4) Niedostateczność inwestycyj państowych i gospodarczych na tych ziemiach stwarza, iż ludność nie odczuwa dobrodziejstwa Państwa Polskiego, przeciwnie — powoduje stan niezadowolenia i niechęci.

5) Siła i atrakcyjność polskości na tych ziemiach nie została należycie rozwinięta. Polskość ani w swej reprezentacji państwowiej nie jest imponująca, ani też społeczny element polski nie reprezentuje siły i wartości atrakcyjnej. Bierność i depresja warstw inteligenckich, nędza i niski poziom kultury warstw ludowych polskich na wsi i w mieście, nie stwarza dostatecznej siły pzyciągającej.

6) Działalność czynników odśrodkowych i wyodrębniających nie została należycie opanowana przez państwo.

Czynnikami odśrodkowymi są nacionalizmy ukraiński, białoruski i litewski oraz penetracja komunistyczna. Czynnikami wyodrębniającymi jest działalność cerkwi prawosławnej i kościoła gr[ecko]-kat[olickiego]. Ogólnie można powiedzieć, że przy słabej prężności nacionalizmu polskiego, obserwujemy wzrost nacjinalizmów niepolskich, w pierwszym rzędzie ukraińskiego.

Szczególne znaczenie posiada tutaj nacjonalizm ukraiński, który z jednej strony penetruje bezpośrednio w kierunku północnym i zachodnim (z Małopolski Wschodniej i Wołynia na Polesie oraz na Chełmszczyznę i Podlasie), z drugiej zaś strony jest czynnikiem pobudzającym dla nacjonalizmu białoruskiego i litewskiego. Na uwagę zasługują kontakty nacjonalistów ukraińskich [illegible] białoruskimi i litewskimi w Wilnie i we Lwowie.

Penetracja komunistyczna postępuje w ścisłym związku z penetracją nacjonalizmów ukraińskiego i białoruskiego.

Konsolidacja cerkwi prawosławnej idzie raczej w kierunku związania jej z nacjonalizmami niepolskimi niż [illegible] państwem.

Kościół greko-kat[olicki] zdecydowanie stał się wykładnikiem nacjonalizmu ukraińskiego.

II. Tezy dotyczące Wschodu Polski

1) Ziemie wschodnie Rzeczypospolitej, zwiększając obszar, liczebność i zasoby Polski etnograficznej, nadają charakter mocarstwowy Państwu Polskiemu.

Zachowanie i rozwijanie tego charakteru mocarstwowego Państwa jest uzależnione od tego, czy ziemie wschodnie zwiększą potencjał siły państwowej w dziedzinie politycznej, gospodarczej i wojskowej.

2) Mieszany pod względem narodowościowym charakter ziem wschodnich Rzeczypospolitej stwarza podstawę:

a) do dążeń odśrodkowych tych narodowości, których gros znalazło się poza granicami Rzeczypospolitej (Białorusini, Ukraińcy),

b) do zainteresowania państw sąsiednich terenem ziem wschodnich Rzeczypospolitej.

Powyższe zjawiska, wobec niemożliwości zaspokojenia w granicach Rzeczypospolitej pełnych aspiracyj narodowych ukraińskich i białoruskich, wpływają osłabiająco na potencjał polityczny i wojskowy Państwa.

Dlatego też należy w polityce wewnętrznej Państwa dążyć do zmniejszenia zainteresowań powyższych mniejszości zagadnieniami leżącymi poza granicami Państwa, natomiast związać jak najściślej te mniejszości z całością Rzeczypospolitej.

3) Należy zatrzeć poczucie odrębności ziem wschodnich i przesunąć pojęcie Kresów jak najdalej na wschód.

W tym celu należy zwiększyć ilość i obszar województw centralnych kosztem woj[ewództw] wschodnich, zmniejszyć zaś obszar województw kresowych (utworzenie woj[ewództwa] podlaskiego i nowego lubelskiego sięgającego poza Bug).

4) Należy wzmóc siłę i autorytet państw na wschodzie.

Osiągnąć to się da przez stopniowe zagęszczenie sieci administracyjnej na wschodzie i staranną selekcję i dobór personelu, zespolenie poszczególnych działów administracji i samorządu w jednostkach terytorialnych oraz wzmocnienie władz bezpieczeństwa. (Pierwszym etapem tej akcji zmniejszenie województwa wołyńskiego i poleskiego, następnie zagęszczenie sieci powiatowej, wzmocnienie policji, reorganizacja wydziałów śledczych.)

5) Należy uznać siłę, aktywność i atrakcyjność żywiołu polskiego na wschodzie Rzeczypospolitej.

W tym celu należy:

a) wzmocnić stan liczebny elementu polskiego na wschodzie a przede wszystkim w pasach i obszarach jego naturalnej ekspansji oraz w miejscach posiadających szczególne znaczenia ze względów wojskowych, politycznych i gospodarczych,

b) wzmocnić siłę i atrakcyjność kulturalną żywiołu polskiego przez ogólne podniesienie oświaty oraz wzrost ośrodków życia kulturalnego zarówno na wsi jak i w miastach. Podniesienie znaczenia i rozpowszechnienie języka polskiego zarówno w mowie jak i w piśmie tak w życiu urzędowym, społecznym i prywatnym ma tutaj pierwszorzędne znaczenie,

c) podnieść stan gospodarczy elementu polskiego, ze szczególnym zwróceniem uwagi na stan posiadania ziemi.

6) Należy wzmóc zainteresowania penetracyjne w całym państwie w kierunku wschodu Polski (rynki zbytu na wschodzie, eksploatacja złóż na wschodzie, taryfy kolejowe, inteligencją zawodową i młodzież na wschód, osadnictwo wiejskie, miejskie i podmiejskie na wschodzie).

7) Kosciół rzym[sko]-kat[olicki] winien być rozbudowany na wschodzie bardzo intensywnie i wzmóc działalność misyjną. Zwiększenie ilości placówek parafialnych i katechetur, zwiększenie etatów seminarialnych, wprowadzenie zakonów misyjnych.

Akcja obrządku wschodniego winna być wstrzymana całkowicie.

8) W stosunku do elementu niepolskiego na wschodzie Rzeczypospolitej należy przyjąć nastepujące zasady:

a) mniejszości słowiańskie winny być poddane celowemu oddziaływaniu asymilacyjnemu dla jak najściślejszego związania ich z całością Rzeczypospolitej bądź w drodze asymilacji państwowej, bądź w drodze asymilacji narodowej (polonizacji),

b) mniejszość żydowska winna ulegać powolnej redukcji liczebnej przy równoczesnym likwidowaniu jej specyficznej roli w życiu gospodarczym. Mniejszość ta winna być poddana bezwzględnej polonizacji językowej,

c) mniejszość litewska winna być rozproszona w obrębie Rzeczypospolitej przez osadnictwo polskie w obrębie jej zwartego występowania oraz emigrację wewnętrzną i zewnętrzną, dążąc przez siłę autorytetu państwa do jej powolnej polonizacji,

d) mniejszości niemieckie i czeskie należy trzymać w rozproszeniu, by utrudniać tworzenie wśród nich ośrodków narodowych, dążąc do powolnej ich polonizacji.

9) W stosunku do mniejszości słowiańskich należy dążyć do uniemożliwienia stworzenia bloku tych mniejszości, opartego na podstawie terytorialnej lub politycznej.

W szczególności należy przerwać penetrację ukraińską na północ i na zachód oraz oddziaływanie ukraińskie zarówno na obszary objęte ruchem białoruskim, jak i na obszary indyferentne pod względem narodowym. Dlatego też między obszarami objętymi wpływami ukraińskimi i białoruskimi należy stworzyć potężny przedział Polesia i Podlasia, które winny być poddane najbardziej zdecydowanej i konsekwentnej polonizacji całkowitej.

10) Obszary na północ od Polesia (Nowogródszczyzna, Wileńszczyzna i Grodzieńszczyzna) winny być poddane stopniowej polonizacji opartej przede wszystkim na podniesieniu gospodarczego dobrobytu ludności oraz na

oddziaływaniu kościoła rz[ymsko]-kat[olickiego] od cerkwi przawosławnej, szkolnictwa polskiego i polskich organizacyj społecznych. Czynnik białoruski winien być traktowany jako objaw miejscowego regionalizmu, a nie jako osobna narodowość.

11) Obszary na południu od geograficznego Polesia (Wołyń, Małopolska, Chełmszczyzna, Łemkowszczyzna), gdzie występuje zagadnienie ukraińskie, winny być związane jak najbardziej ścisłe z całością Rzeczypospolitej przez a) intensywną ekspansję polską, której celem jest maksymalne zwiększenie stanu posiadania polskiego pod względem liczebnym, kulturalnym i gospodarczym, gwarantujące przewodnistwo elementu polskiego na tych ziemiach oraz bezpieczeństwo wojenne tych obszarów, b) asymilację państwową Rusinów i Ukraińców.

12) Asymilacja państwowa Rusinów i Ukraińców będzie możliwa, gdy staną nierealne dążenia do utworzenia na tych obszarach niepodległej państwowości ukraińskiej. Aby się to stało należy:

a) ograniczyć zasięg zagadnienia ukraińskiego przez uniemożliwienie penetracji na północ i zachód,

b) rozdzielić terytorialny blok rusko-ukraiński przez pasy i obszary penetracji polskiej,

c) zregionalizować i zróżniczkować życie narodowe masy rusko-ukraińskiej, wysuwając na czoło zagadnienia i pierwiastki regionalne, wiążąc zainteresowania poszczególnych regionów z centróm Państwa,

d) opóźniać krystalizacje świadomości narodowej masy rusko-ukraińskiej,

e) odebrać ziemiom zamieszkałym przez Rusinów i Ukraińców charakter terytorium narodowego rusko-ukraińskiego.

13) Cerkiew prawosławna winna być uzależniona od Państwa instrumentem jego wpływu. Statut i organizacja cerkwi winna być oparta na zasadzie państwowej, a nie na zasadach narodowych (liturgia staro-słowiańska lub polska, seminaria w centróm państwa, hierarchie uzależnione prawnie i materialnie od państwa a nie od wiernych).

14) Kościół greko-katolicki winien sie stać kościołem ponad narodowościowym. Należy złamać wyłączność ukraińską tego kościoła.

15) Należy wzmóc inwestycje państwowe na wschodzie Polski a w pierwszym rzędzie:

— budowę szkół,

— budowę komunikacyj łączących z wnętrzem państwa (linie kolejowe Łuck—Włodzimierz—Sandomierz),

— budowę magazynów produktów rolnych.

16) Należy uzależnić gospodarcze wschód od centrum państwa. (Rynki zbytu dla płodów rolnych i leśnych w głębi państwa, centrale kredytowe i gospodarcze.)

№ 2

Ogólne tezy
dotyczące
zagadnienia ukraińskiego
wewnątrz Państwa

I. Określenie położenia

§ 1. Obszar objęty zagadnieniem ukraińsko-ruskim wewnątrz Państwa obejmuje województwa stanisławowskie, tarnopolskie i wołyńskie oraz część województwa lwowskiego, krakowskiego, lubielskiego i poleskiego.

Na powyższym obszarze występowały lub występują objawy działalności politycznej, społecznej i narodowościowej elementu ukraińskiego.

§ 2. Obszar objęty zagadnieniem ukraińskim jest krajem, w którym ogniskują się zainteresowania kilku państw więcej lub mniej wrogo do Polski ustosunkowanych, a przede wszystkim Niemiec, Rosji i Czechosłowacji. Z krajem tym łączą te państwa różne swe nadzieje i niewątpliwie w razie jakiegokolwiek konfliktu wojennego w tej części państwa spodziewać się możemy dywersyj.

Prawdopodobieństwo tych dywersyj opiera się na

a) antagonizmie polsko-ukraińskim,

b) na szczególnym znaczeniu strategicznym tego obszaru dla Rzeczypospolitej.

§ 3. Szczególne znaczenie strategiczne powyższego obszaru dla Rzeczypospolitej wypływa przede wszystkim z tego, że

a) przez Małopolskę Wschodnią przebiega nasza podstawowa komunikacja strategiczna z Rumunią, a w obecnym układzie stosunków międzynarodowych, również z Europą,

b) w Małopolsce Wschodniej znajdują się główne źródła zaopatrzenia naszych sił zbrojnych w benzynę i smary,

c) Polesie geograficzne stanowi podstawowy czynnik rozdzielający operacje we wschodniej Polsce,

d) Wołyń jest naturalnym korytarzem dla działań idących ze wschodu.

§ 4. Pomijając przesłanki natury historycznej i politycznej, źródłem antagonizmu polsko-ukraińskiego w obrębie Rzeczypospolitej jest:

a) idea zjednoczenia (soborności) wszystkich elementów ruskich w jeden wielki naród ukraiński, posiadający własną państwowość,

b) przekonanie panujące wśród Ukraińców, że znaczną część obszaru Rzeczypospolitej (Małopolska Wschodnia, Wołyń, część Polesia i Podlasia oraz Łemkowszczyzna) stanowi narodowe terytorium ukraińskie.

§ 5. Krystalizacja świadomości narodowej ukraińskiej od czasu wielkiej wojny poczyniła w obrębie Rzplitej ogromne postępy, penetrując swoimi wpływami w kierunku na północ (Wołyń i Polesie) oraz na zachód (Łemkowszczyzna) z oczywistą tendencją stworzenia zwartego bloku ukraińskiego na terytorium Rzeczypospolitej. Równocześnie pod względem strukturalnym żywioł ukraiński w zdecydowany sposób wychodzi z ram społeczeństwa wiejskiego, tworząc swe odpowiedniki wśród ludności miejskiej

w postaci różnych warstw społecznych. W ten sposób organizm narodowy ukraiński nabiera mocy politycznej, społecznej i gospodarczej.

§ 6. Żywioł polski zamieszkujący wspólne tereny z ludnością ruską po odzyskaniu Państwa Polskiego zajął postawę defenzywną, a nawet w wielu punktach cofnął swój stan posiadania pod względem politycznym i gospodarczym, tracąc stopniowo charakter wyłącznego gospodarza tych ziem.

§ 7. Cechą charakterystyczną wzajemnych stosunków polsko-ukraińskich na obszarach wspólnie zamieszkałych stała się faktyczna izolacja obu społeczeństw pod względem politycznym, kulturalnym i gospodarczym. Izolacja ta w szczególności zaznacza się na obszarze Małopolski Wschodniej.

§ 8. Pod względem politycznym młody i bujny nacjonalizm ukraiński szuka szerokiej płaszczyzny stosunków, któreby najbardziej odpowiadały jego aspiracjom państwowym. Dlatego też z istoty tego ruchu wynika trudność a nawet niecelowość lokalnego porozumienia i współpracy z miejscowym społeczeństwem polskim, natomiast wyrasta potrzeba manifestacyj politycznych — zarówno negatywnych jak i pozytywnych na szerokiej arenie parlamentu i rządu, jak również poza granicami państwa.

Tezy programowe

§ 9. Problem ukraiński i ruski wewnątrz Państwa musi być rozwiązany wyłącznie w ramach polityki wewnętrznej Państwa; niezależnie od rozwiązania kwestji rosyjskiej i ukraińskiej w dziedzinie międzynarodowej.

Postulat powyższy wynika:

— z faktu suwerenności Państwa w stosunku do obszarów i ludności objętych zagadnieniem ukraińskim i ruskim,

— ze szczególnego znaczenia tych obszarów z punktu widzenia strategicznego (Polesie, połączenie z Rumunią, zasoby surowcowe, a w szczególności ropa naftowa).

§ 10. Celem polityki narodowościowej na obszarze objętym zagadnieniem ukraińskim i ruskim jest najbardziej ściśle, organiczne zespolenie tego obszaru z całością Rzeczypospolitej.

Organiczne zespolenie powyższego obszaru będzie osiągnięte:

— przez wzmocnienie żywiołu polskiego, celową jego penetracją terenową i oddziaływanie asymilacijne na ludność ukraińską i ruską,

— przez asymilację panstwową ludności ukraińskiej i ruskiej.

§ 11. Wzmocnienie żywiołu polskiego winno postępować w kierunkach jego naturalnej ekspansji terenowej oraz w kierunkach wskazanych przez względy bezpieczeństwa Państwa.

Naturalne kierunki ekspansji żywiołu polskiego biegną:

— z Przemyśla przez Lwów na obszar Podola,

— z Włodzimierza przez Łuck na Kostopol.

Ponadto koniecznym jest wzmożenie elementu polskiego:

— wzdłuż południowej i wschodniej granicy państwa,

— wzdłuż linii kolejowej Lwów—Stanisławów—Sniatyn,

— wzdłuż linii kolejowej Kowel—Sarny,

— wzdłuż linii kolejowej Zamość—Lwów,

— wzdłuż linii kolejowej Lwów—Zdołbunów,

— w obszarze Borysławia.

§ 12. Warunki asymilacji państwowej ludności rusko-ukraińskiej jest
— niedopuszczenie wzgl[ędnie] opóźnienie do utworzenia się jednolitego bloku rusko-ukraińskiego zarówno pod względem politycznym, jak demograficznym i terenowym,
— ograniczenie zasięgu zagadnienia rusko-ukraińskiego pod względem terenowym,
— zlokalizowanie ambicyj politycznych i narodowościowych i przeniesienie ich na płaszczyznę regionalną.
§ 13. Rozszczepienie bloku rusko-ukraińskiego osiągnie się przez:
— realizacje penetracji polskiej w określonych pasach i obszarach (§ 3),
— podtrzymywanie istniejących różnic etnicznych, politycznych i wyznaniowych w łonie elementu rusko-ukraińskiego (Wołyniacy, Starorusini, Łemkowie, Bojkowie, Huculi).
§ 14. Ograniczenie zasięgu zagadnienia rusko-ukraińskiego osiągnie się przez
— wyłączenie z tego zagadnienia obrzarów pogranicznych o małym procencie ruskim (Chełmszczyzna, Podlasie), o wielkich różnicach etnicznych (Łemkowszczyzna, Huculszczyzna) i o nieskrystalizowanej świadomości narodowej (Polesie geograficzne),
— zatarcie linij granicznych istniejących w świadomości ludności (San, Bug),
— przeniesienie punktu ciążkości zagadnień narodowościowo-politycznych w teren.
Wyłączone grupy ruskie winny być poddane intensywnym procesom polonizacyjnym tam gdzie to jest do osiągnięcia.
§ 15. Zaspokojenie ambicyj polityczno-narodowościowych w granicach przewidzianych konstytucją winno się odbywać na płaszczyźnie regionalnej.

№ 3

Tezy programu w zakresie polityki narodowościowej na obszarze Małopolski Wschodniej

I. Ustalenie celów

§ 1. Celem polityki narodowościowej w Małopolsce Wschodniej jest:
a) jak najściślejsze, organiczne związanie Małopolski Wschodniej z całością Rzeczypospolitej.
b) stworzenie trwałych warunków bezpieczeństwa wojennego tego terenu opartego na świadomości politycznej ludności.
§ 2. Jak najściślejsze, organiczne związanie Małopolski Wschodniej z całością Rzeczypospolitej będzie zapewnione, gdy:
a) element polski uzyska trwałą przewagę kulturalną, gospodarczą i liczebną,
b) element niepolski zaspokoi swe aspiracje narodowościowe w ramach Państwa Polskiego i ułoży współżycie z miejscową ludnością polską,
c) życie gospodarcze kraju związane zostanie trwałe z całością życia gospodarczego Państwa i uzależnione od tej całości.

§ 3. Minimalne warunki bezpieczeństwa wojennego na terenie Małopolski Wschodniej będą osiągnięte, gdy przez celowe rozmieszczenie ludności polskiej

a) zapewniona będzie bezpieczna komunikacja centrum Państwa z Rumunią, przebiegająca przez teren Małopolski Wschodniej,

b) stworzona zostanie organiczna bariera między Czechosłowacją i Sowietami (Pokucie),

c) zapewniona będzie bezpieczna mobilizacja ludzi, zwierząt i materiału oraz eksploatacja bogactw naturalnych a w pierwszym rzędzie ropy naftowej,

d) zapewnione będzie współdziałanie ludności obszarów nadgranicznych w utrzymaniu nieprzypuszczalności granicy państwowej.

II. Program polski

§ 4. Zadaniem ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej jest uzyskanie takiej faktycznej przewagi w życiu kulturalnym, społecznym i gospodarczym kraju, która zapewni istotne przodownictwo elementu polskiego.

Przewaga elementu polskiego w połączeniu z autorytetem i siłą organów Państwa stanowić będzie trwałą gwarancję zespolenia Małopolski Wschodniej z całością Rzeczypospolitej oraz stworzy stałą podstawę bezpieczeństwa wojennego tego kraju, niezależnie od koniunktury międzynarodowej.

§ 5. Przewaga elementu polskiego zapewniona być winna przede wszystkim przez wzmożenie siły kulturalnej, gospodarczej i liczebnej ludności polskiej w rejonach i pasach szczególnie ważnych z punktu widzenia bezpieczeństwa wojennego i w ośrodkach życia kulturalnego, gospodarczego i administracyjnego kraju.

W związku z powyższym zachowana być musi i wzmocniona polskość miast Małopolski Wschodniej.

Ponadto ustala się nastepujące pasy, obszary i ośrodki penetracyjne żywiołu polskiego:

1-o pasy penetracyjne wzdłuż komunikacji Przemyśl—Lwów, Rawa Ruska—Lwów, Lwów—Sniatyn,

2-o obszar penetracyjny Podole (woj[ewództwo] tarnopolskie),

3-o ośrodki penetracyjne Lwów, Drohobycz, Kołomyja.

W powyżej wyszczególnionych pasach, obszarach i ośrodkach dążyć należy do uzyskania bezwzględnej przewagi liczebnej, gospodarczej i kulturalnej ludności polskiej.

Ponadto wzdłuż granicy rumuńskiej i czechosłowackiej dążyć należy do wydatnego wzmożenia żywiołu polskiego.

§ 6. Wzmożenie siły liczebnej elementu polskiego osiągnięte będzie przez:

1) osadnictwo wiejskie w drodze parcelacji rządowej i prywatnej, oraz w drodze wykorzystania obrotu ziemią,

2) osadnictwo podmiejskie,

3) zasilenie ludności miejskiej polskim elementem zawodowo przygotowanym z centrum i zachodu Państwa,

4) rewindykację zrutenizowanej ludności polskiej (szlachta zagrodowa, zrutenizowane wsie „mazurskie"),

5) zapewnienie dla polskości potomstwa małzeństw mieszanych.

§ 7. Wzmożenie siły kulturalnej elementu polskiego osiągnięte będzie przez:

1) Zapewnienie nauczania w języku polskim dla wszystkich dzieci polskich i dzieci z małżeństw mieszanych oraz dzieci zrutenizowanej ludności polskiej.

2) Podniesienie autorytetu języka polskiego w urządowaniu, w życiu gospodarczym, społecznym i rodzinnym.

3) Rozbudowę terenową instytucyj kulturalno-oświatowych, a przede wszystkim domów ludowych i teatrów ludowych.

4) Rozbudowę sieci placówek kościoła rzym[sko]-kat[olickiego], a przede wszystkim kreowanie biskupstw w Stanisławowie i Tarnopolu oraz stopniowe zwiększenie ilości parafij i katechetur.

5) Zapewnienie ludności polskiej wyznania greko-kat[olickiego] należytych praw w obrębie cerkwi greko-kat[olickiej].

6) Sharmonizowanie całokształtu pracy społecznej polskiej i poddanie jej jednolitym dyrektywom zgodnie z polską racją stanu na tym terenie.

§ 8. Siła gospodarcza ludności polskiej opierać się powinna na:

a) dużym stanie posiadania ziemi, której użytkowanie winno być w rękach masy rolników Polaków o wysokim poziomie zawodowym i dobrze zorganizowanych gospodarczo,

b) ujęcie w rękę przez element polski organizacji wydobycia podstawowych surowców kopalnianych, a przede wszystkim ropy naftowej,

c) opanowaniu przez Polaków podstawowych gałęzi przemysłu, mających zasadnicze znaczenie dla siły obronnej Państwa,

d) opanowaniu głównych ośrodków aparatu wymiany handlowej,

e) zorganizowaniu silnego rzemiosła,

f) zorganizowaniu silnej spółdzielczości spożywczej i kredytowej zapewniającej zorganizowany wpływ elementu polskiego na całość życia gospodarczego kraju.

§ 9. Ludność polska przez swe walory kulturalne, społeczne i gospodarcze winna stać się zdolna do żywego promieniowania i asymilacyjnego oddziaływania na elementy niepolskie Małopolski Wschodniej.

Dlatego też

a) na polu kulturalnym koniecznym jest organizacyjne ujęcie wymiany wartości kulturalnej z ludnością niepolską (instytut współpracy kulturalnej a w przyrzłości szeroka sieć organizacyj realizujących w terenie współpracę kulturalną w zakresie działalności charytatywnej, opieki społecznej, wychowania fizycznego i sportu),

b) na polu gospodarczym koniecznym jest realizowanie współpracy przede wszystkim:

— w zakresie samorządu gospodarczego,

— w zakresie samorządu terytorialnego,

— w zakresie działalności spółdzielczej na średnich i wyższych szczeblach organizacyjnych.

III. Program ukraiński

§ 10. Zasadniczym celem polityki narodowościowej w stosunku do Ukraińców jest asymilacja państwowa tej ludności.

Asymilacja państwowa ludności ukraińskiej będzie osiągnięta gdy:

a) ludność ukraińska zaniecha dążeń do budowy na terytorium Rzeczypospolitej w bliższej lub dalszej przyszłości własnego państwa ukraińskiego,

b) nawiąże bliską współpracę i unormuje formy współżycia ze społeczeństwem polskim,

c) znajdzie zaspokojenie swych ambicyj narodowych w ramach Państwa Polskiego i lojalnie się do niego ustosunkuje.

§ 11. Zaniechanie dążeń do budowy państwa ukraińskiego na ziemiach polskich nastąpi wtedy, gdy dążenie to przestanie być realnym i objektywnie słusznym. Dążenie to przestanie być realnym i objektywnie słusznym, gdy ludność ukraińska nabierze przekonania:

a) że teren zamieszkały przez nią nie jest terytorium narodowym ukraińskim, lecz jest terenem pod względem narodowościowym mieszanym,

b) że ludność ukraińska w Polsce nie stanowi zwartego bloku pod względem jej rozmieszczenia, lecz szereg skupień rozmieszczonych między ludnością polską,

c) że położenie terytorialne zamieszkałych przez nią obszarów i praca cywilizacyjna polska, oraz względy gospodarcze i polityczne wiążą najściślej terytorium mieszane polsko-ukraińskie z całością Rzeczypospolitej,

d) że potęga Państwa Polskiego i jego najżywotniejsze interesy nigdy nie pozwolą na odłączenie tych ziem z całości Rzeczypospolitej.

§ 12. Zaspokojenie ambicyj narodowych ukraińskich w obrębie Rzeczypospolitej winno mieć miejsce w granicach przewidzianych konstytucją przy uwzględnieniu regionalizacji ludności ukraińskiej, odpowiadającej pasom, obszarom i ośrodkom penetracji polskiej (§ 5).

Należy dążyć do wysunięcia na czoło ambicyj regionalnych elementu ukraińskiego w granicach których zaspokojone być winny aspiracje narodowe tego elementu.

Pozytywny stosunek do kultury ukraińskiej i dążeń głównej masy etnicznej ukraińskiej znajdującej się na obszarach sąsiadujących z Rzeczpospolitą będzie czynnikiem dającym satysfakcję narodowej dumie elementu ukraińskiego.

§ 13. Cerkiew greko-katolicka, która w dzisiejszym stanie rzeczy na podstawie orędzia pasterskiego biskupów gr[ecko]-kat[olickich] z dn[ia] 21.II.1918 r. jest instytucją wyłącznie narodowo-ukraińską z pokrzywdzeniem innych grup ludności tego obrządku, winna się stać kościołem ponadnarodowościowym zaspakajającym w jednaki sposób potrzeby religijne wyznawców zarówno narodowości ukraińskiej jak polskiej i ruskiej.

§ 14. Potrzeby kulturalne ukraińskie winny być zaspokojone w sposób zapewniający łączność kulturalną elementu ukraińskiego z polskim. Dlatego też system szkolnictwa przewidziany dla regionów ukraińskich winien wzbogacać zarówno regionalne wartości kulturalne ukraińskie, jak również umożliwiać korzystanie ludności ukraińskiej regionu z wartości kulturalnych polskich.

Instytucje kulturalne ukraińskie będą przedmiotem troskliwej opieki Państwa Polskiego.

§ 15. Życie gospodarcze ludności ukraińskiej w swej formie organizacyjnej winno w komórkach terenowych zaspakajać ambicje narodowe ukraińskie, natomiast na wyższych szczeblach organizacyjnych winno stopniowo splatać się z życiem gospodarczym ludności polskiej i ruskiej, tworząc regionalne mieszane komórki organizacyjne wyższego szczebla. Dotyczy to w pierwszym rzędzie działalności gospodarczej na polu spółdzielczym.

§ 16. Państwo Polskie otoczy szczególną opieką wieś ukraińską, dążąc do poprawy struktury rolnej tej wsi i umożliwienia odpływu przyrostu naturalnego ludności.

Dlatego też Państwo Polskie szczególną opieką otoczy emigrację ukraińskiej ludności wiejskiej zarówno za granicę jak i do ośrodków przemysłowych.

§ 17. Inteligencja ukraińska w miarę narastania świadomości politycznej, gwarantującej asymilację państwową, będzie zużytkowana we wszelkich działach pracy aparatu państwowego polskiego.

§ 18. Tendencje antypaństwowe i działalność poszczególnych jednostek i grup mające na celu zakłócenie normalnego spółżycia polsko-ukraińskiego lub podważenie bezpieczeństwa wojennego obszaru będą konsekwentnie i surowo zwalczane przez Państwo w taki jednak sposób, by odpowiedzialność za powyższe działanie nie przenosić na całość społeczeństwa ukraińskiego.

IV. Program w stosunku do Rusinów

§ 19. Państwo Polskie uznaje potrzeby narodowe ruskie i w stosunku do nich ustosunkowuje się analogicznie jak do potrzeb narodowych ukraińskich. W szczególności zasada regionalizacji życia narodowego ludności ruskiej będzie stosowana w działalności praktycznej Państwa (Huculszczyzna, Bojkowszczyzna i Łemkowszczyzna).

V. Program w stosunku do Żydów

§ 20. W stosunku do ludności żydowskiej na terenie Małopolski Wschodniej obowiązywać winny zasady przyjęte dla całości terytorium Rzeczypospolitej.

Zwrócić należy specjalną uwagę

a) by żywioł żydowski nie wykorzystał istniejącego antagonizmu polsko-ukraińskiego dla umocnienia swego stanu posiadania,

b) by na miejsce ustępującego w drodze emigracji elementu żydowskiego w miastach wchodził element polski w takim stosunku, by zapewnić polskość miast Małopolski.

VI. Wykonanie programu przez organy państwa

§ 21. Zapewnienie harmonijnej współpracy wszystkich resortów państwowych oraz współdziałanie z nimi czynników społecznych w wykonaniu powyższego programu spoczywać będzie w rękach urzędników z prawami podsekretarza stanu przy Prezesie Rady Ministrów.

§ 22. Organizacja władz, urzędów i instytucyj państwowych i samorządowych oraz podział administracyjny Państwa na obszarze Małopolski Wschodniej dostosowany zostanie do potrzeb wynikających z realizacji niniejszego programu.

§ 23. Szczególną rolę w wykonaniu niniejszego programu przypisuje się aktywnej i skoordynowanej działalności społeczeństwa polskiego na terenie Małopolski Wschodniej.

Kierunek tej działalności będzie ustalony centralnie przez organy Państwa (§ 21) i naczelną reprezentację organizacyj społecznych polskich Małopolski Wschodniej. Rola organów administracyjnych w terenie polegać będzie na nadzorowaniu, by działalność organizacyj społecznych zgodna była z duchem prawa i nie odbiegała od naczelnych wytycznych.

§ 24. Szczególnym zadaniem władz terenowych administracji państwowej na terenie Małopolski Wschodniej jest podniesienie wysoko autorytetu władz

państwowych i siły aparatu państwowego oraz zapewnienie spokoju pracy oraz bezpieczeństwa życia i mienia wszystkich lojalnych obewateli Państwa.

№ 4

Tezy programu
polityki narodowościowej na Wołyniu
Określenie celów

§ 1. Celem polityki narodowościowej na Wołyniu jest najbardziej ścisłe, organiczne zespolenie Wołynia z całością Rzeczypospolitej, realizowane w ten sposób by stale zapewnić warunki bezpieczeństwa wojennego niezależnie od koniunktury międzynarodowej.

§ 2. Organiczne zespolenie Wołynia z całością Rzeczypospolitej będzie dokonany gdy:

a) element polski uzyska dzięki swej liczbie, rozmieszczeniu i postawie aktywnej decydujący wpływ na najistotniejsze ośrodki życia Wołynia oraz na układ całokształtu stosunków kulturalnych, gospodarczych i politycznych,

b) element niepolski zaspokoi swe aspiracje polityczne w ramach Państwa Polskiego i ułoży dobre współżycie z ludnością polską,

c) pod względem gospodarczym, życie Wołyni zostanie ścisłe sprzęgnięte z całością gospodarczą Państwa i uzależnione od tej całości.

§ 3. Minimalne warunki bezpieczeństwa wojennego będą zapewnione stale, gdy:

a) obszar Polesia geograficznego będzie domeną wyłącznej penetracji polskiej, wykluczającej dyskusję, co do charakteru i przynależności narodowej tego terytorium,

b) centra administracyjne i zasadnicze, szlaki komunikacyjne będą zabezpieczone przez takie rozmieszczenie elementu polskiego, które zapewni sprawną mobilizację ludzi i wykorzystanie zasobów kraju,

c) obszar przygraniczny przez swój skład ludności zapewni nieprzepuszczalność granicy wschodniej w okresie przed i w czasie mobilizacji.

Program polski

§ 4. Zadaniem ludności polskiej na Wołyniu jest uzyskanie takiej faktycznej przewagi w życiu kulturalnym, społecznym i gospodarczym regionu, która zapewni istotne przodownictwo elementu polskiego.

Przodownictwo elementu polskiego w połączeniu z autorytetem i siłą organów państwa, stanowić mają trwałą gwarancję zespolenia Wołynia z całością Rzeczypospolitej oraz stworzą podstawę bezpieczeństwa wojennego tej połaci kraju, niezależną od koniunktury międzynarodowej.

§ 5. Przodownictwo elementu polskiego zapewnione być winno przez wzmorzenie siły kulturalnej, gospodarczej i liczebnej ludności polskiej w rejonach i pasach szczególnie ważnych z punktu widzenia bezpieczeństwa wojennego i w ośrodkach życia kulturalnego, gospodarczego i administracyjnego regionu.

W związku z powyższym wzmocniona być musi polskość miast Wołynia.

Ponadto ustala się następujące pasy i ośrodki penetracji polskiej na Wołyniu:

1) pas penetracyjny Włodzimierz—Łuck—Kostopol

2) ośrodek penetracyjny Kowel

3) ośrodek penetracyjny Krzemieniec.

W powyżej wyszczególnionym pasie i ośrodkach dążyć należy do uzyskania bezwzględnej przewagi liczebnej, gospodarczej i kulturalnej ludności polskiej.

Ponadto wzdłuż granicy państwowej na wschodzie dążyć należy do wydatnego wzmożenia żywiołu polskiego.

§ 6. Wzmożenie siły liczebnej elementu polskiego osiągnięte będzie przez:

1) osadnictwo wiejskie w drodze parcelacji rządowej i przywatnej oraz w drodze wykorzystania obrotu ziemią,

2) osadnictwo podmiejskie,

3) zasilenie ludności miejskiej polskim elementem zawodowo przygotowanym z centrum i zachodu Państwa,

4) rewindykację ludności polskiej zrutenizowanej (osadnicy chłopscy, szlachta zagrodowa).

§ 7. Wzmożenie siły kulturalnej elementu polskiego osiągnięte będzie przez:

1) bezwzględne zapewnienie szkoły polskiej dla wszystkich dzieci polskich oraz dzieci zrutenizowanej ludności polskiej,

2) podniesienie autorytetu języka polskiego w urzędowaniu, w życiu gospodarczym, społecznym i rodzinnym,

3) rozbudowę terenową instytucyj kulturalno-oświatowych, a przede wszystkim domów ludowych, świetlic i teatrów ludowych,

4) rozbudowę sieci placówek kosciоła rzym[sko]-kat[olickiego], a przede wszystkim stopniowe zwiększenie ilości parafij i katechetur,

5) zapewnienie ludności polskiej wyznania prawosławnego należytych praw językowych w cerkwi prawosławnej,

6) sharmonizowanie całokształtu pracy społecznej polskiej i poddanie jej jednolitym dyrektywom zgodnie z polską racją stanu na tym terenie.

§ 8. Siła gospodarcza ludności polskiej opierać się winna na:

1) dużym stanie posiadania ziemi, której użytkowanie stopniowo powinno przechodzić w ręce drobnych rolników Polaków o wysokim poziomie zawodowym i dobrze zorganizowanych gospodarczo,

2) opanowaniu przez Polaków podstawowych gałęzi przemysłu przetwórczego rolnego,

3) opanowaniu przez Polaków głównych ośrodków aparatu wymiany handlowej,

4) zorganizowaniu silnego rzemiosła,

5) zorganizowaniu silnej spółdzielczości spożywczej i kredytowej w taki sposób, by zapewnić wpływ elementu polskiego na całość życia gospodarczego kraju.

§ 9. Ludność polska przez swe walory kulturalne, społeczne i gospodarcze winna stać się zdolna do żywego promieniowania i asymilacyjnego oddziaływania na elementy niepolskie Wołynia.

Warunkiem powyższego oddziaływania jest takie podniesienie powyższych wartości wśród ludności polskiej, który da jej wewnętrzną siłę i świadomość swojej wartości. Dlatego też realizacja współpracy i oddziaływań na inną

ludność winna postępować w miarę narastania wartości polskich. Zbyt szybki proces wykorzystania elementu polskiego dla oddziaływań zewnętrznych spowodować może rozkład wartości polskich i wytworzenie niewiary we własne siły.

W początkowych fazach oddziaływanie bezpośrednie ludności polskiej na ludność niepolską winno objąć:

a) w dziedzinie kulturalnej pracę na polu charytatywnym, opieki społecznej, wychowania fizycznego i sportu,

b) w dziedzinie gospodarczej — w zakresie samorządu terytorialnego i gospodarczego oraz w zakresie działalności spółdzielczej na średnich i wyższych szczeblach organizacyjnych.

Program ogólny w stosunku do ludności niepolskiej

§ 10. Zasadniczym celem polityki narodowościowej w stosunku do ludności niepolskiej Wołynia jest asymilacja państwowa tej ludności.

Asymilacja państwowa ludności niepolskiej nie stoi w sprzeczności z oddziaływaniem asymilacyjnym ludności polskiej na ludność niepolską w okolicznościach, który sprzyjają takiej pracy. W tych wypadkach Państwo, nie stosując metod drażniących i brutalnych, ułatwiać będzie organiczny proces asymilacji polskiej.

§ 11. Metody oddziaływań asymilacyjnych Państwa na poszczególne grupy ludności niepolskiej dostosowane będą do charakteru poszczególnych grup ludności niepolskiej i ich siły liczebnej.

Program w stosunku do ludności ukraińskiej

§ 12. Celem polityki narodowościowej w stosunku do Ukraińców jest asymilacja państwowa tej ludności.

Asymilacja państwowa ludności ukraińskiej będzie osiągnięta gdy:

a) ludność ukraińska zaniecha dążeń do budowy na terytorium Rzeczypospolitej w bliższej lub dalszej przyszłości własnego państwa ukraińskiego,

b) nawiąże bliską współprace i unormuje formy współżycia ze społeczeństwem polskim,

c) znajdzie zaspokojenie swych ambicyj narodowych w ramach Państwa Polskiego i lojalnie się do niego ustosunkuje.

§ 13. Zaniechanie dążeń do budowy państwa ukraińskiego na ziemiach polskich nastąpi wtedy, gdy dążenie to przestanie być realnym i objektywnie słusznym.

Dążenie to przestanie być realnym i objektywnie słusznym, gdy ludność ukraińska nabierze przekonania:

a) że w obrębie Państwa Polskiego nie stanowi ona jednolitego bloku narodowego, lecz zamieszkuje tereny mieszane pod względem narodowościowym, na których to terenach tylko w pewnych rejonach występuje więcej zwarcie,

b) że wobec tego tereny, w których występuje ludność ukraińska nie stanowią terytorium narodowego ukraińskiego,

c) ze położenie terytorialne zamieszkałych przez nią obszarów i praca cywilizacyjna Rzeczypospolitej, oraz względy gospodarcze i polityczne wiążą najściślej terytorium mieszane polsko-ukraińskie z całością Rzeczypospolitej,

d) że potęga Państwa Polskiego i jego najżywotniejsze interesy nigdy nie pozwolą na odłączenie tych ziem z całości Rzeczypospolitej.

§ 14. Zaspokojenie ambicyj narodowych ukraińskich w obrębie Rzeczypospolitej winno mieć miejsce w granicach przewidzianych Konstytucją przy uwzględnieniu regionalizacji ludności ukraińskiej zgodnej z pasami i obszarami penetracji polskiej.

Należy dążyć do wysunięcia na czoło ambicyj regionalnych wołyńskich elementu ukraińskiego, w granicach których zaspokojenie być winny aspiracje narodowe tego elementu.

Pozytywny stosunek do kultury ukraińskiej i dążeń głównej masy etnicznej ukraińskiej znajdującej się na obszarze sąsiadujących z Rzeczypospolitą będzie czynnikiem dającym satysfakcję narodowej dumie elementu ukraińskiego.

§ 15. Cerkiew prawosławna winna się stać czynnikiem zespałającym ludność ukraińską z Państwem Polskim. Dlatego też należy dążyć do zachowania w obrębie tej cerkwi jednolitej w Państwie liturgii staro-słowiańskiej przy uwzględnieniu w obrzędach nieliturgicznych języka miejscowego.

Uzależnienie hierarchii duchownej od Państwa winno się stać gwarancją należytego oddziaływania cerkwi pod względem asymilacji państwowej.

§ 16. Ekspansja zewnętrzna żywiołu ukraińkiego na obszary narodowo nieukształtowane winna być regulowana przez Państwo zgodnie z planami penetracji polskiej.

§ 17. Potrzeby kulturalne ukraińskie winny być zaspokojone w sposób zapewniający łączność kulturalną elementu ukraińskiego z polskim. Dlatego też system szkolnictwa przewidziany dla regionu wołyńskiego winien wzbogacać zarówno wartości regionalne ukraińskie, jak również umożliwić korzystanie ludności ukraińskiego regionu z wartości kulturalnych polskich.

Regionalne instytucje kulturalne ukraińskie będą przedmiotem troskliwej opieki Państwa.

§ 18. Życie gospodarcze ludności ukraińskiej w swej formie organizacyjnej winno na terenie regionu ukraińskiego zaspakajać w komórkach terenowych ambicje regionalne ukraińskie, natomiast na wyższych szczeblach organizacyjnych winno stopniowo splatać się z życiem gospodarczym ludności polskiej i innej, tworząc regionalne mieszane komórki organizacyjne wyższego szczebla. Dotyczy w pierwszym rzędzie działalności gospodarczej na polu spółdzielczym.

W obszarach penetracji polskiej należy stosować zasadę otwartych drzwi dla elementu ukraińskiego do polskich organizacyj gospodarczych.

§ 19. Państwo Polskie otoczy szczególną opieką wieś ukraińską, dążąc do poprawy struktury rolnej tej wsi i umożliwienia odpływu przyrostu naturalnego.

Dlatego też Państwo Polskie szczególną opieką otoczy emigrację ukraińskiej ludności wiejskiej zarówno za granicę jak i do ośrodków przemysłowych.

§ 20. Inteligencja ukraińska w miarę narastania świadomości politycznej, gwarantującej asymilację państwową, będzie zużytkowana we wszelkich działach pracy aparatu państwowego polskiego.

§ 21. Tendencje antypaństwowe, tendencje stworzenia jednolitego bloku ukraińskiego oraz działalność jednostek i grup mająca na celu zakłócenie normalnego współżycia polsko-ukraińskiego na zasadach wyżej podanych lub podważenie bezpieczeństwa wojennego obszaru — będą konsekwentnie i

surowo zwalczane przez Państwo w taki jednak sposób, by odpowiedzialność za powyższe działania nie przenosić na całość ludności ukraińskiej.

Program w stosunku do ludności poleskiej

§ 22. Ludność poleska, stanowiąca odrębą grupę etniczną na Wołyniu poddana zostanie powolnemu procesowi asymilacji państwowej i polskiej.

§ 23. Warunkiem koniecznym dla normalnego przebiegu powyższego procesu jest izolacja tej ludności od wpływów zarówno ukraińskich tak i białoruskich.

§ 24. Proces asymilacji państwowej i polskiej ludności poleskiej rozwijać się będzie na wszystkich polach działalności Państwa i społeczeństwa równocześnie.

— Sharmonizowanie oddziaływań czynników kulturalnych, a przede wszystkim szkoły i cerkwi prawosławnej, gospodarczych i społecznych oraz organów Państwa zapewni skuteczny przebieg pracy asymilacyjnej.

§ 25. Motywem naczelnym pracy asymilacyjnej wśród ludności poleskiej jest podniesienie wzwyż poziomu życia tej ludności do godności elementu rządzącego krajem, przy równoczesnej silnej penetracji kulturalnej polskiej.

Program w stosunku do ludności czeskiej i niemieckiej

§ 26. Celem polityki narodowościowej w stosunku do ludności czeskiej i niemieckiej jest stopniowa asymilacja tej ludności. Proces asymilacji polskiej winien przebiegać stopniowo przez:

— asymilację państwową

— związanie jaknajbliższe ludności czeskiej i niemieckiej z ludnością polską i Państwem Polskim, pod względem kulturalnym i gospodarczym.

§ 27. Środkiem asymilacji państwowej i polskiej ludności czeskiej i niemieckiej jest oddziaływanie zdecydowane przez szkołę i życie gospodarcze, oraz przez wykorzystanie tej ludności w pracach aparatu państwowego i samorządowego.

Sprawiedliwe lecz surowe i konsekwentne postępowanie gwarantuje tutaj skuteczność pracy. Koniecznym warunkiem asymilacji państwowej i narodowej elementu czeskiego i niemieckiego jest odseparowanie od oddziaływań płynących z krajów macierzystych na terenie szkoły, życia politycznego i związków religijnych.

Program w stosunku do ludności żydowskiej

§ 28. Celem polityki narodowościowej w stosunku do ludności żydowskiej jest zmniejszenie roli tej ludności w życiu politycznym, kulturalnym i gospodarczym terenu, do ram wynikających ze stosunku procentowego tej ludności i w taki sposób, by umożliwić odpływ ludności wiejskiej polskiej, ukraińskiej i poleskiej do ośrodków miejskich i przemysłowych na wszystkie stanowiska społeczne i gospodarcze.

§ 29. Emigracja żywiołu żydowskiego [redacted] terenu Wołynia odbywać się winna w taki sposób, by kompensowana była przez równoczesny wzrost ludności polskiej, [redacted] to w celu utrzymania charakteru terenu mieszanego pod względem narodowościowym.

§ 30. Oddziaływanie Państwa winno zapewnić lojalność państwową ludności żydowskiej oraz polonizację językową tej ludności.

Wykonanie

§ 31. Podział administracyjny regionu dostosowany zostanie do wymagań bezpieczeństwa wojennego i polityki narodowościowej.

§ 32. Wykonanie programu spoczywać musi w rękach
— administracji państwowej
— zespolonego społeczeństwa polskiego.

Kierownictwo i nadzór nad pracą organów wykonawczych spoczywać winno w rękach organów Państwa.

§ 33. Postulatem zasadniczym wykonania programu jest pogłębienie izolacji terenu Wołynia od aktualnych prądów ukraińskich z Małopolski Wschodniej.

§ 34. Aktywna postawa społeczeństwa polskiego da się uzyskać przez pobudzenie w nim wartości społecznych i poczucie odpowiedzialności za pracę. Zbyt drobiazkowe kierownictwo życiem społecznym przez organy administracyjne osłabi wartości wewnętrzne społeczeństwa polskiego.

Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа.— Москва: Наука, 1994.— 192 с.

Ще від початку 1970-х рр. праці Л. Заборовського з історії міжнародних відносин виділяються об'єктивністю у вивченні теми. Залучаючи в науковий обіг широке коло джерел, не лише російських, а й скандинавських, у тому числі шведську літературу, вчений проводить свої дослідження якомога безсторонньо, без особливих національних або інших упереджень. Така риса не завжди властива російській, польській, українській чи якійсь іншій науці, підносить працю на належний науковий рівень.

Рецензована книжка московського історика — це видання оригінальних документів з фонду 79 („Відносини Росії з Польщею") Російського державного архіву давніх актів у Москві. Основу її становить одна велика архівна справа, публікація якої супроводжується змістовними коментарями ученого та підрядковими примітками — різночитаннями тексту. Документи впорядковані у такій самій послідовності, як і в рукописному збірнику, на марґінесах подано архівну пагінацію. Тексти відтворено згідно з правилами передачі документів XVII ст. при збереженні орфографічних та стилістичних особливостей.

Загалом джерела стосуються маловивченої теми російсько-литовських відносин 1655 — початку 1656 рр. З-понад вісімдесяти документів виділяються два статейні списки російських послів Василя Лихарьова до литовських гетьманів Януша Радзивілла та Вінцентія Гонсевського (14 (24) серпня — 1 (11) вересня 1655 р.) і Федора Ртіщева до Вінцентія Гонсевського (5 (15) вересня — 28 вересня (8 жовтня) 1655 р.). Решта документів — це відписки, чолобитні, переклади польських листів до воєвод і до царя, царські грамоти, постанови. Ці джерела містять багатий матеріал до історії російсько-литовсько-польської дипломатії часів Потопу. У найвагомішому, на нашу думку, документі — польському статейному списку Василя Лихарьова — можна знайти цінні відомості про мотиви і характер підданства Януша Радзивілла шведському королеві Карлові X Ґуставу: литовський гетьман пояснює причини, що спонукали його до цього кроку. Слід зауважити, що від самого початку війни 1648 р. і впродовж наступних років Януш Радзивілл мав авторитет голови протестантів у Речі Посполитій, вів дипломатичні переговори з Семигородом, підтримуючи кандидатури Ракоціїв на польський престіл, і був виразником литовського автономізму в державі. Утиски кальвінізму московським урядом на завойованих землях Литви, жорстка бюрократична система самодержавства, цілком протилежна до шляхетської свободи, — усе це відштовхувало литовську шляхту від московської протекції. Коли ж із нападом Карла X на Польщу близький конфлікт між Росією і Швецією став неминучим, частина литовської еліти взяла підданство шведського короля, приєднавшись таким чином до європейської протестантської ліґи. Російсько-шведська війна 1656 р. чи не найбільшою мірою була спричинена територіальним розподілом впливів між обома державами у Великому князівстві Литовському. У підтексті цього було балтійське питання: бажання Москви добратися до узбережжя Балтійського моря, а Швеції — вста-

новити своє dominium maris Baltici. Підданство ж Януша Радзивілла зміцнювало ґрунт шведам у Литві, і це відображалося на стосунках Карла X з Олексієм Михайловичем: „Пишется Р[адзивил] швецкого короля и и В[еликого] к[няжества] Л[итовского] великим гетманом, ливинским [себто віленським.— ***Я. Ф.***] воеводою. А княжество Литовское было польского короля, а за его великие неправды Вилну и литовские городы поимал. А за шведом николи княжество Литовское не бывало. А шветцкой король з государем нашим в вечном докончанье. И то чинит меж в[еликого] г[осудар]я нашего гетман Р[адзивил] с швецким королем ссору" (С. 27).

Але не всі литовські маґнати і шляхта підтримали почин свого лідера. На місце великого литовського гетьмана сейм призначив Павла Сапігу. Під боком у самого Януша Радзивілла зародилася опозиція в особі польного гетьмана Вінцентія Гонсевського. І Радзивілл, і Гонсевський кожен від себе відправляли послів до московських воєвод і царя. Це закінчилося ув'язненням польного гетьмана Радзивіллом, і у статейному списку Федора Ртіщева (С. 46—54) є багато важливих відомостей про настрої литовсько-польського суспільства з цього приводу.

Окрему групу документів становлять матеріали гродненського підстолія Самуїла Гладовицького від Павла Сапіги і сенаторів до царя 10 жовтня 1655 р. — 6 січня 1656 р. (С. 62—75). Серед цих документів виділяються пункти, якими польсько-литовський уряд зондував можливості переговорів з царем. Поміж іншими пунктами, які стосуються безпосередньо України, згадується, щоб цар стримав Богдана Хмельницького і Андрія Бутурліна від війни. Якраз тоді закінчувалася літньо-осіння кампанія українсько-московських військ на Поділлі і в Галичині. Цікавий факт знаходимо у статейному списку Василя Лихарьова, котрий говорив Янушеві Радзивіллу про наказ царя Хмельницькому і Бутурлінові йти походом до Кракова (С. 32). Це явне перебільшення задля впливу на Януша Радзивілла. Але, крім того, у підтексті тут також можна побачити загрозу російсько-шведського конфлікту не тільки у Великому князівстві Литовському, а й у самій Польщі — Краків був містом, на яке претендували Карл X і його пізніший союзник Юрій II Ракоцій.

Треба відзначити, що рецензований збірник документів дуже багатий на відомості про генезу Віленських переговорів восени 1656 р. — першої ластівки цілої серії московсько-польських трактатів другої половини XVII ст., увінчаних Вічним миром 1686 р. Тут видно ініціативу Речі Посполитої у 1655 р. до початку переговорів, хоч вже у 1656 р. Олексій Михайлович сам був зацікавлений закріпити свої позиції у війні з Річчю Посполитою якимось договором і тим самим знайти собі союзника проти Швеції. Нагадаємо думку про те, що Росія припустилася дипломатичної помилки, розпочавши навесні 1656 р. війну з Карлом X без жодного союзника[1]. Але, крім двосторонніх відносин Москви і Речі Посполитої, ці джерела вказують також на участь Австрії у посередницькій місії під час переговорів 1655 р.: „[...] цесарь хрестьянской, того ж де между нами желаючи умиренья и вечного неразоренного приятства, послал великого посла своего до е[го] ц[арского] в[еличест]ва, который уже, чаем, доселе есть у ц[арского] в[еличества], также и у короля, е[го] м[илости], пана нашего милостивого, того ж желаючи умиренья" (С. 10). Це діялося під тиском Яна Казимира на імператора у рамках вже традиційної австрійської політики, виробленої щодо Польщі після закінчення Тридцятилітньої війни у 1648 р. Такий фактичний матеріал допомагає краще зрозуміти, чому на Віленських трактатах 1656 р. польсько-литовські урядовці так твердо трималися посередницької місії Австрії, відхиляючи пропозиції інших країн. Від себе до-

[1] Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет.— К., 1993.— С. 444.

дамо, що наприкінці 1655 — на початку 1656 рр. для Фердинанда III була актуальною можливість посередницької місії між Річчю Посполитою і Швецією. Для цього у грудні 1655 р. він зібрав у Франкфурті німецьких електорів, які доручили електорам Саксонії і Майнца виконувати роль таких посередників[2]. На початку 1656 р. Карл X і Фердинанд III обмінялися послами у цій справі[3]. Але тут уже, крім польсько-литовсько-московських відносин, задіяна боротьба Австрії за впливи у Німеччині з лідером німецьких протестантів бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом, а це вже безпосередньо не стосується теми, порушеної у рецензованому збірнику документів.

Проте, якщо ми вже згадали про європейську дипломатію того часу, варто ще додати про намагання Карла X виправдати перед Москвою своє вторгнення у Польщу. У липні—серпні 1655 р. до царя була відправлена шведська місія з цього приводу (С. 21). Тут можна згадати, що це посольство було одним із багатьох у цілій акції шведського короля з метою повідомити Європу про свої рішучі наміри щодо Речі Посполитої. Серед інших посольств варто згадати й посольство від Карла X до Данії, де король Фрідерик III узагалі відмовив в аудієнції шведському послові[4].

Документи, пропоновані Л. Заборовським читачеві, подають ще багато відомостей про відносини Росії та Речі Посполитої. Нами обговорювалися лише ті з них, які, на думку рецензента, здаються найпримітнішими. Усі джерела складають першу частину монографії. Друга частина „Перед Потопом“ (С. 131—185), — це аналіз найважливіших проблем передісторії шведського наступу на Річ Посполиту, зовнішньої політики польсько-литовської держави за кілька місяців перед початком війни 1655—1660 рр.

Сам автор визначає цю частину як доповнення до публікації документів, яке дає краще розуміння зовнішньополітичної ситуації того часу. Позитивним у цьому розділі можна назвати те, що Л. Заборовський не обмежується аналізом зовнішньої політики Речі Посполитої, а зупиняється й на внутрішньополітичному розвитку держави. Це стосується передовсім податкової політики короля та уряду, збору грошей на утримання армії, виплату заборгованости жовнірам за попередні роки, прояви деморалізації у війську — усе те, що мало найбільше значення для боєздатности Речі Посполитої у боротьбі з козаками та зовнішніми ворогами. При цьому дослідник визначає три найбільші проблеми, які не були розв'язані у державі на середину 1650-х рр. — війна в Україні, суперечності з Москвою за Смоленськ та непорозуміння зі шведами щодо королівських титулів і земель у Ліфляндії. Державна машина Речі Посполитої була дуже громіздкою і повільною, що ставило короля у залежність від шляхти і часто перешкоджало ухвалювати рішення. До того ж сам Ян Казимир не завжди правильно орієнтувався у ситуаціях, де помилки призводили до фатальних наслідків. Це, наприклад, стосується польсько-шведських відносин, відносин Речі Посполитої з Москвою (особливо коли Ян Казимир відхилив пропозиції царя влітку 1653 р. бути посередником для замирення з козаками) і т. ін. Л. Заборовський зупиняється на кожній з проблем — простежує, на які поступки шляхетське суспільство готове було піти у відносинах з козаками, які шляхи пропонувалися до згоди з Москвою тощо.

---

[2] Biblioteka Polskiej Akademji Nauk w Krakowie, teky Londyński, № 8213, t. 33, ark. 11—11 odw., 12—12 odw., 18 odw.; див. також с. 151 рецензованої книжки.

[3] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), спр. 189/II, арк. 804.

[4] Там само.— Арк. 777.

Особливо докладно автор простежує зв'язки зі Швецією, аналізуючи польські посольства до Стокгольма у 1654—1655 рр. Дослідник критикує польський уряд за самовпевненість у той період, і це мало трагічні наслідки для держави. Влітку 1654 — на початку 1655 рр. варшавські політики були настільки переконані [redacted] успіху майбутньої кампанії [redacted] Україні, що не використали кількох пропозицій про посередництво: молдавського господаря і трансільванського князя восени 1654 р. для замирення [redacted] Україною, [redacted] бранденбурзького курфюрста (двічі) та австрійського імператора — з Москвою. Така [redacted] недалекоглядність була й у переговорах [redacted] Карлом X, котрий навіть після прийняття риксдагом у грудні 1654 р. рішення щодо війни з Польщею готовий був до миру з Річчю Посполитою ще у квітні 1655 р. Найбільший стимул шведів до переговорів приховувався у чутках про московські плани здійснити марш до Балтики і про великі військові операції царя у прибалтійському реґіоні. Але на весну 1655 р. було вже видно, що подібні розмови були перебільшеними, і небезпека від Москви здавалася не такою великою. Цей момент, як і подальша легковажність Яна Казимира щодо замирення на Півночі (місія Андрія Морштина до Стокгольма восени 1654 — на початку 1655 рр.), остаточно вирішили справу наступу Карла X, причому основні сили мали йти не через Ліфляндію, згідно [redacted] початковим планом, [redacted] через Померанію або Західну Пруссію — безпосередньо [redacted] Великопольщу.

На окрему увагу заслуговують екскурси Л. Заборовського: про польсько-бранденбурзькі відносини того часу; про позицію Голландії (переговори в Амстердамі королівського посла Миколая Бие); про спроби віденського двору у 1655—1655 рр. бути посередником для замирення Яна Казимира з Росією або зі Швецією; про відносини короля з маґістратом міста Ґданська, зокрема, якщо йшлося про пошуки грошей і найм війська тощо.

Важливе місце займає також аналіз османсько-кримської політики. Позиція кримського хана великою мірою залежала від Порти, особливо якщо говорити про Мегмед-Ґірея IV у порівнянні [redacted] його попередником Іслам-Ґіреєм III. Після підданства Богдана Хмельницького Москві загроза для Османської імперії [redacted] боку морських походів донців і запорожців була очевидною. Тому погляди Порти на східноєвропейську політику 1654—1655 рр. змінювалися відповідно до вимог часу: від заперечення українсько-московського союзу 1654 р., коли Крим переживав міжусобну боротьбу після смерти Іслам-Ґірея III, до поміркованого ставлення до козаків у 1655 р. і заборони ханові втручатися у конфлікт. Такими дипломатичними кроками між Стамбулом і Бахчисараєм українські політики змогли нейтралізувати хана влітку 1655 р. під час козацько-московського походу на Львів. У самій Порті погляди на становище у Східній Європі розділилися. З одного боку, партія, яку підтримував сілістрійський Сіяуш-паша, була схильна до укладення договору з Україною, [redacted] другого — група стамбульських урядовців, які вважали за необхідне зміцнювати союз Речі Посполитої і Криму, аби перешкоджати дальшому зміцненню Росії. Однак дипломатичного тиску Порти [redacted] Крим було недостатньо, щоб перешкоджати ханові здійснювати власні плани восени 1655 р.

Ця коротка рецензія, звичайно, [redacted] може охопити всіх аспектів проблем, які порушуються у публікованих документах і коментарях історика. Загалом книжка містить багато цінного матеріалу і викликає зацікавлення у дослідників.

Ярослав ФЕДОРУК

Записки історичного факультету [Одеського державного університету імені І. І. Мечникова / Гол. ред. В. Н. Станко, заст. гол. ред. Т. І. Попова, відповід. секретар І. С. Гребцова; чл. редколегії: В. П. Ващенко, В. Г. Кушнір, І. В. Немченко, Ф. О. Самойлов, В. М. Хмарський].— Одеса, 1995.— Вип. 1.— 249 с.; 1996.— Вип. 2.— 125 с.; Вип. 3.— 181 с.; 1997.— Вип. 4.— 252 с.; Вип. 5.— 328 с.; 1998.— Вип. 6: Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський.— 318 с.

Відрадно констатувати, що [illegible] наші дні поступово відроджується й набирає потуги науково-дослідна робота у вищих навчальних закладах. Підтвердженням цього [illegible] поява нових серійних видань. Серед них привертають увагу „Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І. І. Мечникова“.

Приступаючи до підготовки „Записок“, редколегія вирішила в межах кожного випуску систематизувати розвідки у п'яти розділах, а саме: 1. Історія, теорія і методологія історичної науки. 2. Спеціальні історичні дисципліни. 3. Історія України. 4. Археологія і етнографія. 5. Всесвітня історія.

Проте оскільки обсяг книги виявився надто великим, вона була надрукована [illegible] трьох випусках. До першого з них увійшли два розділи: І. Історія, теорія і методологія історичної науки (Попова Т. И. Проблема формирования историографии как научной дисциплины: традиционные подходы и новые модели; Студенков И. В. О междисциплинарных исследованиях к вопросу о содержании понятия; Колесник І. І. „Регіональне“ як чинник формування української національної історіографії; Веселова Т. Н., Мельник О. В. Из истории высшего женского образования [illegible] Одессе (последняя треть XIX — нач. XX вв.); Першина З. В., Сарбей В. Г. Первый обобщающий труд по истории Черноморского флота; Хмарський В. М. А. О. Скальковський як дослідник гайдамацького руху; Избаш Т. А. А. Л. Бертье-Делегард: последние годы жизни; Максименко И. В. Евгений Щепкин о Леопольде Ранке: опыт биографического исследования; Ильченко Б. А. 1939 год: на перекрестке мнений). II. Спеціальні історичні дисципліни (Шабанова А. М. Источники изучения промысловых занятий и торговли крестьян южного Обонежья в XVIII в.; Радзиховская Е. А. Новая публикация документов о деятельности банковской компании Буопаккорси: процес провансальной дворянки Сибиллы де Кабрис против Маттео Виллани; Гребцова И. С. Пресса южных губерний Украины первой половины XIX в. как источник по истории Новороссийского края; Самойлов Ф. А. Воспоминания современников как источник по истории Новороссийского края; Малевич С. В. Из истории становления генеалогии российского дворянства; Сурай Ю. І. З історії української газети „Нова Рада“ (1917); Раковский М. Е. Выбор исторического пути: Юг Украины [illegible] 1917—1920 гг. (Концептуально-источниковедческий подход); Бачинський А. Д. Життєописи задунайських запорожців. 1809 р. Травень.

Другий випуск охоплює розвідки розділу III. Історія України (Гресько С. П. Історичне Поділля у взаєминах Великого князівства Литовського і Золотої Орди (40—90-ті рр. XIV ст.); Ващенко В. П. Розвиток гужового транспорту в містах Південної України [illegible] кінці XVIII — першій половині XIX ст.; Гончарук Т. Г. Тариф 1822 року і протекціоністська митна політика Росії першої половини XIX століття (Історіографія проблеми); Фроюк Н. М. Етносоціальний склад населення Одеси у дореформений період [illegible] історіографії; Бачинська О. А. Торгівля в Дунайському

козацькому війську 1828—1869 рр.; Похила Л. С. Художня проза П. Куліша як джерело для вивчення його історичних поглядів; Марченко О. М. Діяльність органів міського самоврядування Півдня України в пореформений період XIX ст.; Мисечко А. І. Викладачі й студенти Новоросійського університету [redacted] діяльності Українського товариства „Просвіта" [redacted] Одесі (1905—1909); Потолов С. И. Рабочее движение [redacted] 1905—1907 гг. и Одесса; Домбровський О. І. З історії формування українських збройних сил в 1917 році; Войтович А. Е. До питання про участь політичних партій [redacted] діяльності місцевих органів влади на Півдні України [redacted] 1920 році; Шкляев И. Н. Мишка Япончик (Применение метода сравнительного анализа [redacted] исторической биографистике); Шелест Д. С. Динаміка міського населення в Південній Україні (50—60-ті рр.); Бондар Г. С. Динаміка міського населення в Південній Україні в кінці 50-х—80-х роках XX століття).

У третьому випуску опубліковані розвідки розділу IV. Археологія і етнографія (Станко В. Н. Хозяйство населения степей Северного Причерноморья [redacted] эпоху мезолита; Смынтина Е. В. Динамика типов археологических памятников на территории Украины в эпоху мезолита; Булатович С. А. Некоторые аспекты изучения монетного дела античных городов Малой Азии [redacted] VI—IV вв. до н. э.; Охотников С. Б. Остров Змеиный [redacted] античное время и средние века; Бондарь Р. Д. Из истории Дунайского лимеса верхней Мезии; Старкин А. В. Костные остатки плейстоценового бизона Юга Украины; Шабашов А. В. Терминология родства болгар Украины; Станко В. Н., Шабашов А. В. Этнографическое изучение болгар Южной Украины в Одесском университете: методика и направления исследований) та розділу V. Всесвітня історія (Довгополова О. А. Ранние формы толерантности [redacted] Западноевропейской культуре (По материалам „Краткого трактата о политической власти" Джона Пенета); Немченко И. В. Индивидуализм [redacted] английской политической мысли средины XVII века: Т. Гоббс и теоретики власти de facto; Дьомін О. Б. „Нідерландське питання" [redacted] європейській політиці Англії (1576—1585 р.); Полевщикова Е. В. У истоков „памфлетной войны" конца XVIII века (К истории споров вокруг „Беседы о любви к нашей стране" Р. Прайса); Цвиркун А. Ф., Крестовская Н. Н. Политика США [redacted] Дальнем Востоке [redacted] оценке русской прессы (нач. XX в.); Сайгакова Л. А. Украинско-израильские отношения: проблемы истории и политики).

У п'яти розділах четвертого випуску оприлюднено 32 статті: розділ I, що має назву „Археологія та етнографія України", містить шість статей: Станко В. Н. Некоторые итоги изучения позднего палеолита Северо-Западного Причерноморья (2. Днепровская группа памятников); Смынтина Е. В. Вопросы культурно-исторической адаптации (По материалам мезолита степной Украины); Булатович С. А. О происхождении [redacted] составе металла кизикских статеров; Мартыненко А. И. Историческое развитие Никония [redacted] последней трети IV в. до н. э. по данным Клейм Фасоса; Петрова Н. О. Традиційні форми дошлюбного спілкування молоді (За матеріалами етнографічних досліджень Одещини); Прігарін О. А. Ритуальне освоєн[redacted] нового житла [redacted] традиційній культурі болгар Бессарабії (перша половина XX ст.).

Розділ II містить дев'ять статей з історії України: Ващенко В. П. Морський транспорт Південної України [redacted] дореформений період; Фроюк Н. М. Історія перших православних [redacted] Одесі; Першина З. В., Похила Л. С. До історії видання роману П. Куліша „Чорна рада" [redacted] Одесі; Сурай Ю. І. Соціал-демократична газета „Луч" про робітничий рух в Україні (1912—1913 рр.); Вінцковський Т. С. Населення Півдня України [redacted] боротьбі за утворення української національної держави (лютий 1917 р. — січень 1918 р.); Котляр Ю. В. Нове про напрями і типологію селянських повстань на Півдні України (1919—1920 рр.); Шелест Д. С., Мошак О. В. Політичні концепції вчених української діаспори 20—30-х років XX ст.; Гончарук Т. Г. Де-

які проблеми вивчення характеру російсько-української торгівлі першої половини XIX ст. в українській історіографії; Бачинська О. А. Територія Дунайського (Новоросійського) козацького війська та її особливості.

Статті III розділу присвячені історії, теорії та методології історичної науки: Попова Т. И. Историософия как теория истории (часть первая); Прутцев С. Б. О „законах истории": некоторые аспекты предмета исторической науки в марксистской историографии 50-х—80-х годов XX ст.; Максименко И. В. Биографистика и биоисториография; Попова Т. И., Мельник О. В. Историография в учебном процессе на Одесских высших женских курсах; Гончарук Т. Г., Новикова Л. В. В. К. Надлер: к биографии историка; Веселов С. Г., Саликова Т. Н. О некоторых подходах в историографии к изучению творчества А. А. Скальковского по проблемам экономики Юга Украины.

Спеціальним історичним дисциплінам присвячено чотири статті розділу IV: Шабанова А. М. Наемный труд в сельском хозяйстве Северо-Запада России в XVII в. (По материалам Обонежья); Гребцова И. С., Мирошниченко В. А. Источники изучения истории акционерной компании РОПИТ; Милевич С. В. Князья великие, удельные, служилые: генеалогический состав и политический статус; Хмарський В. М. Початок археографічної діяльності в Одесі.

Всесвітня історія у розділі V представлена сімома статтями: Бондарь Р. Д. Из истории создания дунайского лимеса римской провинции Дакия; Дьомін О. Б. Англо-португальські відносини третьої чверті XVI століття та позиція Іспанії; Немченко И. В. Томас Гоббс и Роберт Филмер: радикализм в теории суверенитета; Самойлов Ф. О. Сторінки історії народної освіти на Півдні України в 60-ті роки XIX ст.: В. Г. Варенцов; Раковский М. Е., Ильченко Б. А. Забытая страница истории Второй мировой войны; Брусиловская О. С. Новые тенденции в политике США в Восточной Европе: анализ современной американской политологии; Войтович А. И. США и Япония в 1990-е годы: проблемы взаимного партнерства в американской историографии.

У п'ятому випуску опубліковано 53 статті, у тому числі з археології та етнографії України: Станко В. Н. Промысел бизона в палеолите Северного Причерноморья; Смынтина Е. В. О соотношении лояльной культурной традиции и способа хозяйственно-культурной адаптации в эпоху мезолита; Булатович С. А. К истории формирования фондов Одесского археологического музея: В. Г. Тепляков; Дзиговский А. Н. Социальная структура сарматского общества Северо-Западного Причерноморья (По данным погребального обряда); Шабашов А. В. Система родства албанцев; Прігарін О. А. Традиційне житло етногрекоконфесійних груп росіян Нижнього Подунав'я XIX—XX ст.; Агафонова Т. А. Одежда украинского населения Юго-Западной Украины XIX — начала XX вв.; Петрова Н. О. Міжетнічні взаємовпливи російсько-українського населення Буджака в середині — другій половині XX ст. (За матеріалами етнографічних досліджень весільного фольклору); Диханов В. А. Основные праздники календарного обрядового комплекса болгар и гагаузов Украины; з історії України: Курас І. Ф. Петро Могила: міжнародне визнання українського культурного діяча; Ващенко В. П. Ввіз капіталів у промисловість Південної України в кінці XVIII — на початку 60-х років XIX ст.; Фроюк Н. М. Вклад етнічних груп Одеси у розвиток зовнішньої торгівлі в кінці XVIII — першій половині XIX століття; Гончарук Т. Г. Деякі аспекти висвітлення економічного життя України на сторінках журналу „Основа" (1861—1862 рр.); Першина З. В. Ще раз про Івана Мартиновича Ковальського; Мисечко А. І. З історії родини Шелухіних; Шелест Д. С. Національно-державницькі погляди С. Л. Рудницького; Сурай Ю. І. Громадсько-політична думка Росії і України про роль і місце періодичної преси (друга половина XIX — початок XX ст.); Шишко О. Г. Еволю-

ція поглядів українських соціал-демократів на проблему державності України на поч. XX ст.; Домбровський О. І. Перший український з'їзд; Вінцковський Т. С. Діяльність Української Військової Ради в Одесі; Агафонова Н. В. Основні акценти в освітній політиці доби Директорії (На архівних матеріалах); Фесик О. В. Західна історіографія про рух Опору в УРСР в середині 1950—1960-х рр.; з історії, теорії, методології історичної науки: Попова Т. И., Панасюк В. Б. Об инфраструктуре исторической науки; Прутцев С. Б. Модель истории в творчестве Т. Н. Грановского; Максименко И. В. Вопросы методологии истории в научно-педагогической деятельности Е. Н. Щепкина; Похила Л. С. П. Куліш очима М. Драгоманова; Полозовська О. В. О. І. Маркевич про походження свого роду; Мирошниченко В. А. Деятельность А. И. Маркевича в Одесском Обществе Истории и Древностей (По материалам Записок Одесского Общества Истории и Древностей); Попова Т. И. О методике биоисториографических исследований; Мельник О. В. З історії Київських вищих жіночих курсів (1878—1886); спеціальні дисципліни: Кульчицький С. В. Демографічні втрати від голоду 1933 р. в областях УСРР; Никульча И. Я. Румынский оккупационный режим в Транснистрии; Долженков О. О. Архівні фонди ЦК КП(б) про втручання союзних органів управління в діяльність адміністративних та господарських органів України в 1920-ті рр.; Хмарський В. М. З історії архівної справи в Одесі (про намагання А. О. Скальковського заснувати в 30—40 рр. XIX ст. Історичний архів); Бондар Г. С. Краєзнавчі матеріали на сторінках „Одесского вестника" в 1827—1833 рр.; Шабанова А. М. Источники изучения судостроительного промысла крестьян Северо-Запада России в XVII — п. п. XVIII в.; Андрієва К. О., Дьомін О. Б. Політика Англії в „португальському питанні" кінця 70-х рр. XVI ст. у світлі іспанських дипломатичних джерел; Гребцова И. С., Гребцов В. М. Применение формально-количественных методов атрибуции средневековых текстов в трудах по истории культуры; зі всесвітньої історії 16 статей: Бондарь Р. Д. Из истории дакийских войн и вооружения Tropaeum Traiani в Нижней Мезии (1); Избаш Т. А. Московское нумизматическое общество; Радзиховская Е. А. Ремесло нотариуса и его протагонисты в южнофранцузском городе XV в.; Дьомін О. Б. Зовнішня політика Англії початку XVII ст.: до історії формування франко-англо-голландського союзу; Немченко И. В. Идея „смешанной монархии" в роялистской политической мысли Англии 40-х гг. XVII века; Тоцкий П. Н. Проблема статуса подданого: критический анализ официального галликанизма XV—XVIII вв.; Крестовська Н. М., Цвіркун О. Ф. М. П. Адамович — ватажок одеських моряків; Самойлов Ф. О. П. Б. Струве та українське питання (1907—1914 рр.); Ракоский М. Памятные страницы истории (к 80-летию Октябрьской революции: региональный аспект); Шкляев И. Н. Одесская Губчека как орган внесудебной репрессии; Покась М. С. Внешнеполитический аспект ядерного разоружения Украины; Горун Д. А. Украинско-польские отношения в постсоветский период: некоторые аспекты сотрудничества; Севельев Г. С. Политика США в отношении Кубы в 80-х, 90-х: анализ американской немарксистской историографии и политологии; Сайгакова Л. А. Украина и Израиль: к истории межгосударственных отношений; Горбатюк Н. П. Украинско-канадские отношения на современном этапе (1991—1994); Соколовский Т. В. НАТО и Украина: анализ позиций украинских политических сил.

У шостому випуску „Записок" надрукована монографія В. Хмарського „З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський". Для її написання автор використав широке коло джерел. Насамперед праці вченого і рецензії та відгуки на них у тогочасній пресі, дослідження істориків, у яких розглядається той чи інший бік діяльности А. Скальковського; мемуари Є. Андрієвського, О. Дерибаса, М. Козакевича, С. Петровського, К. Скальковського, листування історика, періодичну пресу і насамперед газети „Одесский вестник", „Одесские но-

вости“, „Новороссийский телеграф“; звіти, протоколи та інші матеріали Одеського товариства історії і старожитностей, одним із засновників якого він був (1839). Хоч архівні джерела про життя і діяльність ученого розпорошені у кількох архівосховищах (в Одесі — у Державному архіві Одеської області та Одеській державній науковій бібліотеці ім. М. Горького; у Києві — в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського; у Санкт-Петербурзі — в Санкт-Петербурзькій філії Інституту російської історії Російської академії наук; у Відділі рукописів Інституту російської літератури („Пушкінський дім“); Російської академії наук та Російському державному історичному архіві), автор зумів з ними ознайомитися і тою чи іншою мірою використати.

Оскільки А. Скальковський не залишив повної автобіографії, у монографії використані формуляри, рапорти, доповідні записки генерал-губернаторові М. Воронцову. Це дало змогу зробити істотні доповнення й уточнення у біографії А. Скальковського, зокрема, про його пошукову діяльність. Важливим джерелом для висвітлення життєвого шляху вченого є „Щоденник“, який він з невеликими перервами вів з 1830 по 1898 р. і котрий може бути предметом спеціального дослідження, оскільки містить важливі відомості про суспільно-громадське життя Одеси в 30—90-ті рр. XIX ст. У дослідженні, що розглядається, використані записи за 1835—1845, 1880—1885 рр.

Монографія складається зі вступу і чотирьох розділів: 1. Нарис життєвого шляху і творчості А. Скальковського. 2. Пошук історичних джерел. 3. Збереження та опис історичних джерел. 4. Характеристика едиційної археографії А. Скальковського.

У першому розділі автор зосередив увагу на одеському періоді життя, службовій кар'єрі А. Скальковського як чиновника канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, керівника Головного статистичного комітету Новоросійського краю, на його науковій діяльності як історика, статистика, економіста, етнографа, фольклориста, письменника, публіциста.

У другому розділі розглядаються питання, пов'язані з пошуком А. Скальковським історичних джерел, першими археографічними експедиціями, пошуковою діяльністю у 1836—1838 рр., археографічною експедицією 1839 р. і виявленням Архіву Коша Запорізької Січі та археографічними пошуками 1840—1847 рр.

Третій розділ присвячений аналізові заходів А. Скальковського, спрямованих на збереження та описування історичних джерел, зокрема, пов'язаних з намаганнями створити історичний архів в Одесі. Тут ідеться про обставини, за яких до А. Скальковського потрапили 8 стосів матеріалів колишнього професора Харківського і Петербурзького університетів А. Дегурова, який на початку XIX ст. був візитером Одеського учбового округу, в 1854 р. матеріали професора Віленського університету І. Лобойки. Усі ці матеріали учений зберігав у себе вдома, бо вони разом з його особистими документами потрапили до Санкт-Петербурга і зберігаються в Архіві філії Інституту російської історії (Ф. 200, оп. 2, спр. 287—305). Викладені й обставини надіслання документів з архіву Коша Запорізької Січі, які до 1898 р. перебували в особистому архіві ученого і практично були малодоступні або й зовсім недоступні іншим ученим. А. Скальковський дуже неохоче й досить вибірково ставився до надання їм такої можливости, чим заслужив справедливі нарікання. Тільки за два місяці до смерти (жовтень 1898 р.) А. Скальковський передав Архів Запорізької Січі до Архіву новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. Характеристика публікацій А. Скальковського зроблена в четвертому розділі.

Протягом 1836—1900 рр. побачили світ 55 праць А. Скальковського, з яких оприлюднено 730 документів, у тому числі близько 400 повністю, решта — у

витягах. За тематикою вони діляться на чотири групи: 1) з історії Запорізької Січі та гайдамаччини; 2) з історії Новоросійського краю (Півдня України); 3) [redacted] історії Одеси; 4) з інших питань. Переважна більшість цих документів опублікована серед авторського тексту, зокрема, [redacted] таких працях, як „Хронологическое обозрение истории Новороссийского края“, „История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского“, „Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733—1768“ та ін. Що ж стосується методів археографічного опрацювання документів, то вони А. Скальковським [redacted] були вироблені.

Як представник офіційної історіографії А. Скальковський відбирав для публікації ті документи, які вкладалися у його світосприймання. Найхарактерніша щодо цього є праця „Наезды гайдамак на Западную Украину [redacted] XVIII ст. 1733—1768“, яку гостро критикував М. Максимович. Відповідну оцінку їй дав і Тарас Шевченко в „Холодному Ярі“.

Істотним доповненням й уточненням викладеного є додатки: Додаток 1. Основні дати життя і діяльності Аполлона Скальковського; Додаток 2. Короткі відомості про родину Скальковських; Додаток 3. Схема маршрутів археографічних експедицій А. Скальковського; Додаток 4. Хронологічний перелік документів, які опублікував А. Скальковський; Додаток 5. Історичні джерела вивчення археографічної діяльності; Додаток 6. Література А. Скальковського. Видання супроводжується іменним та географічним покажчиками і списком скорочень. Воно містить також фраґмент „Щоденника“ А. Скальковського за 7 червня 1839 р., у якому мовиться про знахідку Архіву Коша Нової Запорізької Січі, два портрети А. Скальковського, у тому числі й кольоровий, що зберігаються в Одеському історико-краєзнавчому музеї, і супровідний малюнок А. Скальковського до 2-го видання „Истории Новой Сечи“.

Іван БУТИЧ

Сіверянський літопис. Всеукраїнський історико-краєзнавчий просвітницький журнал (Чернігів).— Січень 1995 — грудень 1999.— № 1—6 (30).

Засновник „Сіверянського літопису“ — Чернігівськее обласне об'єднання Всеукраїнського товариства „Просвіта“ імені Т. Г. Шевченка; головний редактор — Сергій Павленко, заступник головного редактора — Олександр Коваленко, відповідальний секретар — Алла Сокол; редколегія: Олександр Астаф'єв, Геннадій Боряк, В'ячеслав Горбик, Юлій Коцюбинський, Сергій Леп'явко, Олександр Моця, Анатолій Погрібний, Володимир Савченко, Людмила Студьонова, Василь Чепурний. Голова фонду журналу — Валентин Мельничук; головний спонсор — колектив Чорнобильської АЕС (1995—1996).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації колектив журналу „Сіверянський літопис“ одержав 26 жовтня 1994 р.

На початку 1995 р. з'явився перший номер двомісячника „Сіверянський літопис“. Від того часу минуло п'ять років. Отже, можна підбити деякі підсумки.

витягах. За тематикою вони діляться на чотири групи: 1) з історії Запорізької Січі та гайдамаччини; 2) з історії Новоросійського краю (Півдня України); 3) [redacted] історії Одеси; 4) з інших питань. Переважна більшість цих документів опублікована серед авторського тексту, зокрема, [redacted] таких працях, як „Хронологическое обозрение истории Новороссийского края", „История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского", „Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733—1768" та ін. Що ж стосується методів археографічного опрацювання документів, то вони А. Скальковським [redacted] були вироблені.

Як представник офіційної історіографії А. Скальковський відбирав для публікації ті документи, які вкладалися у його світосприймання. Найхарактерніша щодо цього є праця „Наезды гайдамак на Западную Украину [redacted] XVIII ст. 1733—1768", яку гостро критикував М. Максимович. Відповідну оцінку їй дав і Тарас Шевченко в „Холодному Ярі".

Істотним доповненням й уточненням викладеного є додатки: Додаток 1. Основні дати життя і діяльності Аполлона Скальковського; Додаток 2. Короткі відомості про родину Скальковських; Додаток 3. Схема маршрутів археографічних експедицій А. Скальковського; Додаток 4. Хронологічний перелік документів, які опублікував А. Скальковський; Додаток 5. Історичні джерела вивчення археографічної діяльності; Додаток 6. Література А. Скальковського. Видання супроводжується іменним та географічним покажчиками і списком скорочень. Воно містить також фраґмент „Щоденника" А. Скальковського за 7 червня 1839 р., у якому мовиться про знахідку Архіву Коша Нової Запорізької Січі, два портрети А. Скальковського, у тому числі й кольоровий, що зберігаються в Одеському історико-краєзнавчому музеї, і супровідний малюнок А. Скальковського до 2-го видання „Истории Новой Сечи".

Іван БУТИЧ

Сіверянський літопис. Всеукраїнський історико-краєзнавчий просвітницький журнал (Чернігів).— Січень 1995 — грудень 1999.— № 1—6 (30).

Засновник „Сіверянського літопису" — Чернігівськее обласне об'єднання Всеукраїнського товариства „Просвіта" імені Т. Г. Шевченка; головний редактор — Сергій Павленко, заступник головного редактора — Олександр Коваленко, відповідальний секретар — Алла Сокол; редколегія: Олександр Астаф'єв, Геннадій Боряк, В'ячеслав Горбик, Юлій Коцюбинський, Сергій Леп'явко, Олександр Моця, Анатолій Погрібний, Володимир Савченко, Людмила Студьонова, Василь Чепурний. Голова фонду журналу — Валентин Мельничук; головний спонсор — колектив Чорнобильської АЕС (1995—1996).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації колектив журналу „Сіверянський літопис" одержав 26 жовтня 1994 р.

На початку 1995 р. з'явився перший номер двомісячника „Сіверянський літопис". Від того часу минуло п'ять років. Отже, можна підбити деякі підсумки.

Протягом п'яти років передплатники одержали 30 чисел журналу, [illegible] яких уміщено понад 800 матеріалів: наукових розвідок, статей, публікацій документів, заміток, повідомлень з історії, археології, права, літератури, мови, економіки, філософії, мистецтва, краєнавства [illegible] найдавніших часів і до наших днів. Переважна більшість цих матеріалів стосується сучасної Чернігівщини і меншою мірою — Сумщини. Друкуються статті й добірки документів, що стосуються інших реґіонів України. Визначальною рисою цього видання є систематична цілеспрямована публікація універсалів і листів українських гетьманів, насамперед Богдана Хмельницького, Івана Мазепи та ін. Так, провідний науковий співробітник Чернігівського історичного музею Ігор Ситий опублікував „Гетьманські універсали з колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського" (1998, № 1 (19), [illegible] (20), 3 (21), 4 (22), 5 (23), 6 (24). Цілу низку гетьманських універсалів, листів та інших документів оприлюднив Юрій Мицик, [illegible] саме: „До історії старого Чорнобиля" (1995, № 4), „З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII—XVIII ст. (1967, № 1—2 (13—14), „З документації гетьмана І. Мазепи" (1997, № 3 (15) та ін.

Упродовж п'яти років сформувався стабільний авторський колектив. Це насамперед представники творчої інтеліґенції Чернігівщини і Сумщини: краєнавці, викладачі вузів і середніх навчальних закладів, науковці бібліотек, архівів, музеїв тощо. Відрадно відзначити, що у підготовці видання беруть участь і науковці, викладачі, творчі працівники Києва (В. Горобець, В. Сергійчук, О. Путро, Ю. Мицик, С. Крижанівський, І. Забіяка, В. Ляхоцький, В. Кривошея, О. Русина, А. Гапієнко, І. Дзира, В. Ринсевич, В. Стафійчук, С. Бушак та ін.), Харкова (М. Куценко), Дніпропетровська (Г. Швидько, С. Абросимова, І. Тарасенко), Луганська (В. Бодрухін), Бреста (О. Ільїн), Полтави (О. Супруненко), Львова (В. Сиротенко), Єкатеринбурґа (В. Довгопол), Гарвардського університету США (Ю. Гаєцький), Суонсі, Великобританія (Роберт Морган) та ін.

Викристалізовується структура журналу. Якщо в 1995 р. 149 матеріалів було розміщено [illegible] 23 розділах, то наступного року кількість статей зменшилася до 122, а кількість розділів — до 12—14. Завдяки цьому зросла кількість ґрунтовних статей. Та процес триває і сподіваємося, незабаром стабілізується.

Досі постійним є перший розділ „Становлення державності України". Інші розділи („Розвідки", „Історія міст і сіл", „Церковна старовина", „Краєзнавча мозаїка", „Придеснянська книжкова полиця" та ін.) не мають постійного місця.

Не заперечуючи проти розмаїття у назвах розділів, хочеться звернути увагу на те, що деякі групи матеріалів штучно розриваються і уміщуються у двох розділах — „З архівних джерел" і „Мовою документів". Так, у № 3 (15) за 1997 р. у розділі „З архівних джерел" друкується добірка „З документів гетьмана І. Мазепи", а [illegible] розділі „Мовою документів" — „Переписна книга 1666 р." І це не поодинокий приклад.

У 1997 р. відбулися деякі організаційні зміни [illegible] редакційному процесі. Якщо [illegible] 1995 і 1996 рр. після назви було зазначено: „Головний спонсор — колектив Чорнобильської АЕС", то [illegible] 1997 р. це позначення зникає. Поповнюється і склад редколегії, до якої увійшли головний редактор і його заступник, а також ще чимало нових членів. Тепер у її складі 31 особа.

Зріс і обсяг журналу [illegible] 7—7,5 друк. аркушів у 1995 р. до 10—11,5 друк. аркушів у 1998 р.

Позитивно оцінюючи видання, вітаючи послідовну й наполегливу роботу [illegible] справі публікації джерел, хочеться побажати більше уваги приділяти їх опрацюванню, зокрема, передачі тексту документів. До того ж, у контрольно-довідкових

даних (леґендах) наводити відомості про попередні їх публікації, щоб у майбутньому не оголошувати невідомими ті з них, які були опубліковані 1902 р.

Іван НЕДОЛЯ

Д. П. Де ля Фліз. Альбоми. Серія „Етнографічно-фольклорна спадщина“.

Том перший. Редколегія: Геннадій Боряк, Кирило Вислобоков, Любов Дубровіна, Аркадій Жуковський, Наталя Карповець (відп. секретар), Олександр Коваленко, Юрій Кочубей, Богдан Медвідський, Всеволод Наулко (заст. голови), Майя Притикіна, Павло Сохань (голова), Валерій Старков.— К., 1996.— 244 с.

Том другий. Редколегія: Геннадій Боряк, Ярослав Дашкевич, Іван Дивний, Любов Дубровіна, Аркадій Жуковський, Наталя Карповець, Олександр Коваленко, Юрій Кочубей, Богдан Медвідський, Всеволод Наулко (заст. голови), Майя Притикіна, Павло Сохань (голова), Валерій Старков (відп. секретар).— К., 1999.— 687 с.

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — НБ України), Кафедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків Університету Альберта (Канада) зі сприянням і допомогою інших наукових закладів розпочали видання основних праць із наукової спадщини доктора медицини і відомого дослідника середини XIX ст. Д. П. Де ля Фліза. Видавцями заплановано насамперед у двох томах оприлюднити в повному обсязі унікальні етнографічні і краєзнавчі описи Київщини і прилеглих теренів з трьох рукописних альбомів з оригінальними малюнками, що не втратили пізнавального значення і нині.

Творча спадщина Де ля Фліза різноманітна: це і рукописні альбоми, і мемуари про похід Наполеона в Росію, які свого часу були надруковані в петербурзькому часописі „Русская старина“, опис повстання Чернігівського полку 1825 р. Про різнобічність зацікавлень дослідника свідчать також виявлені В. Скуратівським два його маловідомі словники, що зберігаються в Інституті рукописів НБ України, — словник українських народних культурно-побутових термінів (1152 назви) і „Словник більшості осіб, яких я бачив і знав у Європі в цьому столітті серед різних верств, з примітками, складеними доктором Де ля Флізом у Ніжині 1861 року“ (понад 3 тис. персоналій).

Лікар за фахом, Де ля Фліз, за його словами, обійшов „весь простір Київської губернії і прилеглих теренів“. Він зібрав багатий матеріал про географічні особливості і природу краю, словесність, старожитності, різні аспекти культури і побуту українського народу.

Усього Де ля Фліз залишив дев'ять різних за обсягом і змістом художньо оформлених альбомів, створених за програмою Комісії для опису губерній Київ-

даних (леґендах) наводити відомості про попередні їх публікації, щоб у майбутньому не оголошувати невідомими ті [redacted] них, які були опубліковані 1902 р.

Іван НЕДОЛЯ

Д. П. Де ля Фліз. Альбоми. Серія „Етнографічно-фольклорна спадщина“.

Том перший. Редколегія: Геннадій Боряк, Кирило Вислобоков, Любов Дубровіна, Аркадій Жуковський, Наталя Карповець (відп. секретар), Олександр Коваленко, Юрій Кочубей, Богдан Медвідський, Всеволод Наулко (заст. голови), Майя Притикіна, Павло Сохань (голова), Валерій Старков.— К., 1996.— 244 с.

Том другий. Редколегія: Геннадій Боряк, Ярослав Дашкевич, Іван Дивний, Любов Дубровіна, Аркадій Жуковський, Наталя Карповець, Олександр Коваленко, Юрій Кочубей, Богдан Медвідський, Всеволод Наулко (заст. голови), Майя Притикіна, Павло Сохань (голова), Валерій Старков (відп. секретар).— К., 1999.— 687 с.

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — НБ України), Кафедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків Університету Альберта (Канада) зі сприянням і допомогою інших наукових закладів розпочали видання основних праць із наукової спадщини доктора медицини і відомого дослідника середини XIX ст. Д. П. Де ля Фліза. Видавцями заплановано насамперед у двох томах оприлюднити [redacted] повному обсязі унікальні етнографічні і краєзнавчі описи Київщини і прилеглих теренів [redacted] трьох рукописних альбомів з оригінальними малюнками, що не втратили пізнавального значення і нині.

Творча спадщина Де ля Фліза різноманітна: це і рукописні альбоми, і мемуари про похід Наполеона в Росію, які свого часу були надруковані в петербурзькому часописі [redacted]Русская старина“, опис повстання Чернігівського полку 1825 р. Про різнобічність зацікавлень дослідника свідчать також виявлені В. Скуратівським два його маловідомі словники, що зберігаються [redacted] Інституті рукописів НБ України, — словник українських народних культурно-побутових термінів (1152 назви) і „Словник більшості осіб, яких я бачив і знав у Європі [redacted] цьому столітті серед різних верств, [redacted] примітками, складеними доктором Де ля Флізом у Ніжині 1861 року“ (понад 3 тис. персоналій).

Лікар за фахом, Де ля Фліз, за його словами, обійшов „весь простір Київської губернії і прилеглих теренів“. Він зібрав багатий матеріал про географічні особливості і природу краю, словесність, старожитності, різні аспекти культури і побуту українського народу.

Усього Де ля Фліз залишив дев'ять різних за обсягом і змістом художньо оформлених альбомів, створених за програмою Комісії для опису губерній Київ-

ського навчального округу і Російського географічного товариства протягом 1848—1857 рр. Серед них:

1. Медико-топографічний опис державних маєтностей Київської округи.— К., 1854.— 1245 с. Російською і французькою мовами. Належав О. Лазаревському, нині зберігається у НБ України. Інститут рукописів.

2. Текстовий, без ілюстрацій, ідентичний першому.— К., 1857. Зберігається у НБ України. Інститут рукописів.

3. Етнографічний опис селян Київської губернії...— К., 1854.— 154 с. Російською і французькою мовами. Належав Церковно-археологічному музеєві при Київській духовній академії, згодом архимандритові Євгенію Болховитинову, а в 1920 р. — Д. Красицькому. Нині зберігається у НБ України. Інститут рукописів.

4. Альбом ескізів поселень [без року і назви]. На думку В. Горленка, він був підготовлений 1851 р., оскільки на одному з малюнків саме ця дата.— 86 с. Зберігається у НБ України. Інститут рукописів.

5. Костюми селян [...] округів Київського, Сквирського і Черкаського, намальовані для складання медико-топографічного опису [...].— [Б. м.], 1851.— 10 с. Зберігається у НБ України. Інститут рукописів (ф. О. Попельницького).

6. Коротка етнографія Київської губернії [...].— Сквира, 1854.— 187 с. Належав М. Юзефовичу, далі зберігався у його фонді. Нині знаходиться в Академії наук Росії (Санкт-Петербург).

7. Медико-топографічний опис [...] Київської [...] округи.— [Б. м.], 1848.— 1195 с. Належав В. Тарновському. Нині зберігається у Чернігівському обласному історичному музеї.

8. Медико-топографічний опис Сквирського повіту.— Мала Чернявка Сквирського повіту, 1849.— 321 с. Належав В. Тарновському. Нині зберігається у Чернігівському обласному історичному музеї.

9. Альбом малюнків (археологія, портрети).— [Б. м.], [б. р.].— 16 с. Зберігається у Чернігівському обласному історичному музеї.

Перший том рукописних праць Де ля Фліза, що пропонується увазі читачів, містить „Етнографічні описи селян Київської губернії", переважно тих, які належать до Державних маєтностей з історичними відомостями про традиції, пам'ятки й старожитності краю, з їх малюнками. Складені доктором Де ля Флізом, медико-хірургом Імператорської Московської медико-хірургічної академії, членом Імператорського академічного медичного Віленського та Київського товариств, дійсним членом Комісії при Імператорському університеті Св. Володимира та ін., старшим лікарем Київських державних маєтностей, надвірним радником. 1854.

До другого тому видання творчої спадщини Де ля Фліза включено „Медико-топографічний опис [...] Київської [...] округи [...]", де поряд із суто народознавчими відомостями містяться надзвичайно цікаві описи природного середовища, флори та фауни, зафіксовано особливості планування поселень, тогочасних демографічних процесів.

„Етнографічний опис" має розділи: I. Місцеві відмінності рис обличчя, особливості фізичної будови й основні схильності. II. Мова. III. Домашній побут. Опис селянського житла. — Одяг і взуття. — Про їжу та напої. — Різні звичаї. Звичаї, пов'язані з початком і завершенням польових робіт, та інші. — Пожежі. — Неврожаї. — Падіж худоби. — Народна медицина. — Весільні обряди. — Сватання. — Весілля. — Хрестини. — Похорони. — Приблизні розрахунки речей, необхідних для існування селянської родини. — Річні обв'язкові витрати для родини, яка складається з семи чоловік. — Основні заняття селян. Хліборобство, городництво та різні промисли. — Народні розваги. Селянські свята, ігри для дорослих і дітей, танці й музика. IV. Особливості громадського побуту селян. V. Розумові та моральні

якості й освіченість селян. — Розповідь колишнього вояка, яка характеризує його прихильність до рідної землі та родини. VI. Народні перекази. — Різні хроніки, знайдені у церквах. Історія села Білогородки. — Оповідь про Вишгород. — Ікона і давні бронзові хрести, виконані в Київській губернії. — Стародавні коштовності. — Давня зброя, знайдена в Київській губернії. — Портрети Хмельницького та Мазепи. — Православні церкви та монастирі. Вежа Святослава. — Стародавні попільні урни, скляні вироби й поховальна лампада, знайдені в Київській губернії. — Зображення смерті князя Потьомкіна.

Видання складається з передмови Всеволода Наулка та Володимира Горленка „Творча спадщина Де ля Фліза", у якій проаналізовано зміст праць дослідника, „Археологічного опису альбомів" та Коментарів, написаних співробітниками Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України О. Брайчевською, Н. Карповець, В. Наулком, В. Старковим, Ю. Філіповою, антропологом С. Сегедою та доктором геолого-мінералогічних наук Г. Білявським.

У передмові і примітках уперше наведено нові біографічні дані про Де ля Фліза. Так, у березні 1993 р. Всеволодові Наулку разом з головою асоціації українських жінок Франції Дарією Триндяк та професором Міжнародної Академії наук у Сан-Маріно Ярославом Матвіїшиним пощастило встановити час і місце народження Де ля Фліза, його справжнє ім'я та деякі інші деталі його життя у Франції.

Отже, Домінік П'єр Де ля Фліз народився 18 грудня 1787 р. у місті Нансі (провінція Лотарінгія) у родині медика, професора місцевого королівського коледжу. Брав участь в італійських і балканських походах Наполеона. Під час російської кампанії служив військовим медиком, капітаном Другого гренадерського полку, помічником головного хірурга імператорської ґвардії Наполеона барона Д.-Ж. Ларрея. На початку листопада 1812 р. Де ля Фліза поранено біля селища Красного, що неподалік Смоленська. 1813 р. він потрапив у російський полон. Повертатися до Франції не став, а оселився у маєтку генерала Василя Гудовича у Мглинському повіті Чернігівської губернії. Згодом одружився з його небогою Софією Маркович, тіткою українського історика й етнографа Миколи Марковича. З 1820 р., одержавши посаду лікаря державних маєтностей, мешкав на Київщині. Після виходу 1858 р. у відставку жив у селі Синяки (тепер Григоро-Іванівка Ніжинського району). Помер 1861 р. у місті Ніжині у родині сина Миколи.

В описах сіл надзвичайно важливими є дані про кількість житлових споруд, час їх побудови і деякі свідчення про технологію будівництва тощо. Вартість цих відомостей набула виняткового значення ще й тому, що в описаних селах відбулися різкі зміни і здебільшого не на краще: зменшилася кількість населення, зокрема молоді, прибічниками атеїзму знищені культові споруди, зникла більшість господарських будівель, унаслідок колективізації і зубожіння селянства. Опис поселень доповнює Карта частини Київської губернії із зазначенням державних маєтностей і сільських товариств. Цікавими є численні малюнки зі зображенням давньої зброї, знайденої у Київській губернії, портрети Богдана Хмельницького та Івана Мазепи, давніх ікон, амулетів, прикрас, зброї, зображення культових споруд і ритуальних дій. Проте ця унікальна історико-етнографічна, статистично-демографічна і природнича спадщина Де ля Фліза досі залишається мало вивченою. У науковий обіг було введено лише кілька ілюстрацій, які повторюються у різних виданнях.

У публікації, що розглядається, текст альбомів наведений мовами оригіналу — французькою та російською — факсимільно. Нижче французький текст подано у перекладі Зої Борисюк українською мовою. Загальна наукова редакція належить В. Наулку, літературна — Т. Санкович і М. Максименко, комп'ютерний набір текстів альбомів і коментарів — Ю. Філіповій.

У додатках наведено: „Костюмы крестьян Государственных имуществ Кіевской губерніи, рисованныя съ натуры на местъ, объезжая вьселенія округов Кіевского, Сквирского і Черкаскаго. (Кіевской округъ Кіевской уѣзд: Жители Стайковского и Черняковского общества; Жители Трипольского и Витачевского общества; Жители Жуховского и Обуховского обществ; Жители Петро-Павловского и Бѣлогородского обществ; Жители Старо-Петровского, Глевахoвского и Кожуховского общества; Жители Хотовского, Гвоздовского и Бугаевского общества, Киевский и Васильковский уездъ: Жители Дмитровского, Димерского и Васильковского общества; Черкаской уездъ: Жители обществ: Смагайловского и Цесарского Слобода. Чигиринский уездї: Жители обществ: Лескавскаго, Худяковского и Ломоватовскаго; Жители Вергуновского, Бѣлозерскаго и Лахновскаго; Жители обществ: Боровицкого и Трушевскаго; Жители обществ: Шабельницкого, Адамовского, Рацевского, Чаплянского, Липовского, Субботовского, Цвьтняпского и Новоселицкого, Звенигородский уездъ: Жители обществ: Екатеринопольского, Стебнянского и Маньковского, Колодистого, Юрковского и Богачевского (усього — малюнки 64 осіб).

Медикотопографическое описаніе, или физическо-медицинская географія Государственных имуществ Сквірского округа Кіевской губернії.... 1849. [Мешканці Єрчикського товариства; мешканці Білилівського товариства; мешканці Попівського товариства; мешканці Таращанського товариства — всього малюнки 18 осіб].

Карта Кіевской губерніи 4-м уездамъ, в коихъ находятся казенныя имения Сквірскаго округа Государственных имуществ, составленная доктором Де ля Флизомъ. — Медикотопографическое описание, или медицинская географія Государственныхъ имуществ Киевского округа... Мала Чернявка Сквирского уезда. 1848. — Description médico-topographie médicale des domaines impériaux du cercle de Kiew... 1848. [Мешканці Трипільського та Витачівського товариств; мешканці Жуківського товариства; мешканці Обухівського товариства; мешканці Петро-Павлівського товариства; мешканці Білогородського товариства; мешканці Дмитрівського товариства; мешканці Димерського товариства; мешканці Васильківського товариства; мешканці Плесецького товариства; мешканці Фастівського товариства; мешканці Шепелицького товариства; мешканці Чорнобильського товариства; мешканці Воровицького товариства, які піднімаються на верхівки сосен для збирання меду з бортей; зображення колтуна селян Шепелицького і Максимовицького товариств; мешканці Старо-Петрівського товариства; мешканці Рожівського товариства — всього малюнки 59 осіб]. — Карта Киевской губерніи съ показаниемъ на оной округовъ Государственных имуществ, начерчённая и исправленная на грунтѣ, доктором Де ля Флюземъ“.

У кінці книжки подано ґрунтовне резюме російською, французькою, англійською та німецькою мовами. Титул оформлений українською, російською, французькою, англійською та німецькою мовами.

* * *

У 1999 р. побачив світ другий, заключний, том Альбомів Домініка П'єра Де ля Фліза, в якому вміщено найґрунтовніший його твір „Медико-топографічний опис Київської округи 1854“ (1245 сторінок рукописного тексту), де розглянуто вплив на здоров'я людини навколишнього природнього середовища. У його основу покладено Альбом 1848 р. [redacted] тією ж назвою, але значно доповнений, насамперед відомостями з етнографії та народної медицини. Він є певною мірою підсумком творчої діяльности Де ля Фліза. Мету створення й зміст Альбому висвітлено вже в самій назві, яка в перекладі українською мовою звучить так: „Медико-топографічний

опис державних маєтностей Київської округи з зображенням деяких природних витворів рослинного і тваринного світу разом з статистикою кожного села, їхнім виглядом, зробленим з натури, зображенням селянських костюмів та географічною картою Київської округи".

Альбом Де ля Фліза 1854 р. належав відомому історикові Олександру Лазаревському. Нині зберігається у НБ України. Інститут рукописів, ф. VIII, 187 (Лаз. 15).

Ця фундаментальна праця складається з передмови і чотирьох розділів, коментарів і змісту. Перший і четвертий розділи ілюстровані. Текст перших трьох розділів наведений паралельно російською і французькою мовами, четвертий — лише російською. Переклад французького тексту українською мовою, виконаний Зоєю Борисюк, вміщений після основного тексту перед коментарями. Текст четвертого розділу надруковано без перекладу українською мовою.

Видання відкривається коротким вступним словом наукового редактора Всеволода Наулка „Від упорядників".

Про те, як створювався Альбом, читач дізнається з Передмови Де ля Фліза, яка починається застереженням, що, зважаючи на величезну кількість явищ, осягнути їх спроможна тільки група учених різних галузей знань природничої історії. Тому свою працю він розглядає лише як нарис, хоч не шкодував ні сил, ні коштів, ні часу для збирання матеріалів. Він намагався скрізь побувати, все побачити і почути, для чого об'їздив всю губернію із краю у край, зупинявся в кожному селі, яке належало до державних маєтків Київської округи, збираючи найрізноманітніші відомості про звичаї і традиції, насамперед у літніх людей. Водночас приглядався до місцевости, розташування населених пунктів; колекціонував зразки лікарських рослин, комах, плазунів, земноводних, риб, птахів та дрібних ссавців; творив малюнки з натури. Цікавився усім, що стосувалося жителів та їхньої кількости, вивчав їхні фізичні особливості, ендемічні та епідемічні захворювання. Бував у хатах, вивчав їх будову, розташування та вплив на здоров'я жителів. Звертав увагу на одяг і взуття селян, відзначаючи їх переваги та недоліки. Описи супроводжував малюнками, на яких зображував людей такими, якими їх бачив у святкові дні.

Де ля Фліз цікавився харчуванням селян улітку, взимку і під час постів, куштував їхні страви, напої і занотовував, з чого і як вони готуються. Спостерігав за заняттями жителів та промислами, вказував на шкоду, яку можуть спричинити ті чи інші ремесла. Досліджував вплив на здоров'я людей звичаїв та обрядів.

Розповівши про ендемічні та епідемічні захворювання у краї та їх причини, Де ля Фліз не обминув народної медицини та місцевих, характерних для Київщини, засобів лікування, якими можна користуватися, коли бракує фармацевтичних препаратів. Зупинився і на заходах, до яких часом вдавалася поліція, щоб запобігти захворюванням. Насамкінець Де ля Фліз описав епізоотичні хвороби та їх лікування.

У першому розділі вміщені описи теренів маєтностей Київської округи, насамперед Київського, Васильківського і Радомишльського повітів. Тут ідеться про населення, демографічні процеси, природні умови краю, зокрема, ландшафти, гідрографію, ґрунти, рослинний і тваринний світ, корисні копалини, етнографічні особливості населення і, головне, можливості раціонального використання навколишнього середовища для поліпшення життя людини. Розповідь супроводжується 195 ілюстраціями, з яких 153 характеризує одяг і взуття (71 людина — 38 жінок і 33 чоловіка).

Другий розділ присвячений описові поширених у губернії хвороб, зокрема ендемічних, їх причини. Далі розповідається про житло, одяг та взуття, про

харчі та напої, заняття селян; про вплив звичаїв і обрядів на хвороби, рівень смертности, про епідемічні і заразні хвороби та їх причини, про місцеві медичні засоби у Київській губернії, що використовувалися для лікування хвороб через брак фармацевтичних препаратів. У книжці описано також речовини, що були майже в кожному сільському помешканні і служили їжею, а при потребі могли стати ліками (хліб, борошно, кисле тісто, ячмінь та овес, насіння льону, насіння конопель, гарбуза і маку, насіння гірчиці, боби, конопляна, лляна і макова олія, капуста, буряки, огірки, щавель, морква, молоко і сироватка, масло, яйця, бджоли, мед, віск, квас, пиво, медуха, перець червоний і чорний, кухонна сіль, селітра, квасці, залізний купорос (сірчанокисле залізо), мідний купорос, крейда, вапно, вугілля, сажа з коминів, смола, дьоготь).

Тут ідеться також про медичне застосування місцевих лікарських рослин у Київській губернії. Це: проносні засоби (переступінь, бузина чорна, бузина трав'яниста);

гіркі, в'яжучі, тонізуючі і протизапальні засоби (полин, цикорій, золототисячник, підмаренник, аврам лікарський, жостір проносний (чорноягідник);

блювальні засоби (копитняк, фіалка, дивосил (оман високий), гравілат міський (гребник), цмин пісковий, кульбака, горіх волоський, сосна, бобівник трилистий, в'яз, гірчак зміїний, терен, верба);

стимулюючі, ароматичні, спазмолітичні засоби (дягель, лепеха звичайна (аїр), кріп, лаванда, ромашка, меліса, м'ята перцева, м'ята блошина, м'ята кучерява, материнка, шавлія, валеріана, чебрець повзучий);

пом'якшувальні засоби (алтей лікарський, мальва лісова, живокіст, липа, ведмеже вухо (коров'як);

наркотичні засоби (дурман, хміль, блекота);

прохолоджуючі засоби (журавлина, брусниця, чорниці);

потогінні засоби (бузина);

розсмоктувальні засоби (паслін, чистотіл);

протиглисні засоби (часник, морква, папороть чоловіча, пижмо).

Описано також лікування хвороб місцевими засобами краю (лихоманка переміжна, золотуха, захворювання очей, кашлюк, круп, віспа, скарлатина, фальшива віспа, кір, запальна лихоманка, пронос, кривавий пронос, плеврит і пневмонія, ревматизм, еготизм, сифіліс, водобоязнь (сказ).

Автор досліджує поліцейські та медичні заходи щодо запобігання ендемічним та епідемічним захворюванням у майбутньому.

У третьому розділі „Про епізоотичні захворювання“ Де ля Фліз стверджує, що епізоотичні захворювання у Київській губернії нерідко спалахували серед волів, овець і свиней, а саме: у волів — злоякісна або заразна лихоманка (заразний тиф), у овець — овеча віспа, яку Де ля Фліз називав „овеча парша“ (у сучасній ветеринарії ця хвороба називається грибковим захворюванням, що викликається появою грибка на шкірі тварин), у свині — параліч (на Київщині для лікування паралічу свиней з успіхом застосовували суміш ягід ялівцю, сірки і камфори, щодня даючи хворим тваринам по ложці цієї суміші разом з водою і висівками).

У четвертому розділі, що має назву „Детальна статистика кожного села Київської округи державних маєтностей з доданням вигляду кожного села, знятого з натури, з зображенням селянських костюмів кожної громади“, подані відомості про 181 населений пункт, об'єднаний в 30 громад (С. 211—636). Майже всі вони збереглися донині і розташовані в межах сучасних Житомирської і Київської областей. Значну територію колишніх Радомишльського і суміжних повітів охопила Чорнобильська катастрофа 1986 р., через що відбулося відселення жителів.

Кожному населеному пунктові відведено дві сторінки: на лівій (парній) сторінці російською мовою наведені такі відомості: кількість селян; місцезнаходження населеного пункту; класифікація землі; гори; води, озера, болота; степи, ліси; ґрунт орної землі; ґрунт лісу; підґрунт орної землі і лісу; рослинність орної землі; огородні культури; домашні тварини; дикі тварини; риби, річки, п'явки; житла; одяг і взуття; харчі; кількість і життя; примітки. На правій (непарній) сторінці вміщений малюнок села з коментарем упорядників, де вказана сучасна назва населеного пункту (якщо вона змінилася), його адміністративна приналежність, а також кількість населення за даними Головного управління статистики Київської области за станом на 1 січня 1998 р. Що ж стосується населених пунктів, відселених після аварії на Чорнобильській АЕС, то кількість їх населення подана за станом на 1 січня 1986 р. Вказано час заснування населеного пункту або першої згадки, його приналежність до того як він став державним володінням. Зважаючи на те, що більшість церков не збереглася або була зруйнована у роки радянської влади, про них наводяться короткі відомості у коментарях.

Коментарі до розділів написали співробітники Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського О. Брайчевська, Н. Карповець (Руденко), В. Старков, Ю. Філіпова, а також біологи М. Воїственський, В. Єрмоленко, І. Ємельяненко, В. Шарпило, О. Корзношин, О. Байдашников, В. Мовченко, М. Щербак, Й. Мовчан, С. Вассер, Т. Пашкевич.

Заслуговує на увагу намагання упорядників максимально відтворити авторський ориґінал, проте це здійснити вдалося лише частково. Зменшення розміру другого тому до формату першого призвело до того, що рукописний текст ледве читається.

У цілому ж видання вражає не лише обсягом, але й змістом. Це справжня енциклопедія повсякденного життя державних селян Київської округи середини XIX сторіччя, яка стане у пригоді всім, хто цікавиться минулим українського народу.

Іван БУТИЧ

Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. Книга перша: Воєнні дії 1648—1652 рр.— Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996.— 320 с.

Дослідження Івана Стороженка належить до найґрунтовніших наукових праць з історії Хмельниччини у сучасній історіографії. Його проблематика не обмежується суто військовою справою, а висвітлює ширше коло питань, що обумовлено самим феноменом українського козацького устрою, в основу якого було покладено військовий елемент.

Як відзначив у передмові до видання Микола Ковальський, студіям І. Стороженка притаманні „новизна методів дослідження" і „власні наукові гіпотези". Гадаємо, що саме вказані М. Ковальським риси визначають наукову цінність рецензованої книжки.

У зв'язку з практично повним браком розробок з воєнної історії України автор „вимушений був самотужки шукати оптимальних напрямків і шляхів дослі-

Кожному населеному пунктові відведено дві сторінки: на лівій (парній) сторінці російською мовою наведені такі відомості: кількість селян; місцезнаходження населеного пункту; класифікація землі; гори; води, озера, болота; степи, ліси; ґрунт орної землі; ґрунт лісу; підґрунт орної землі і лісу; рослинність орної землі; огородні культури; домашні тварини; дикі тварини; риби, річки, п'явки; житла; одяг і взуття; харчі; кількість і життя; примітки. На правій (непарній) сторінці вміщений малюнок села з коментарем упорядників, де вказана сучасна назва населеного пункту (якщо вона змінилася), його адміністративна приналежність, а також кількість населення за даними Головного управління статистики Київської области за станом на 1 січня 1998 р. Що ж стосується населених пунктів, відселених після аварії на Чорнобильській АЕС, то кількість їх населення подана за станом на 1 січня 1986 р. Вказано час заснування населеного пункту або першої згадки, його приналежність до того як він став державним володінням. Зважаючи на те, що більшість церков не збереглася або була зруйнована у роки радянської влади, про них наводяться короткі відомості у коментарях.

Коментарі до розділів написали співробітники Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського О. Брайчевська, Н. Карповець (Руденко), В. Старков, Ю. Філіпова, а також біологи М. Воіственський, В. Єрмоленко, І. Ємельяненко, В. Шарпило, О. Корзношин, О. Байдашников, В. Мовченко, М. Щербак, Й. Мовчан, С. Вассер, Т. Пашкевич.

Заслуговує на увагу намагання упорядників максимально відтворити авторський оригінал, проте це здійснити вдалося лише частково. Зменшення розміру другого тому до формату першого призвело до того, що рукописний текст ледве читається.

У цілому ж видання вражає не лише обсягом, але й змістом. Це справжня енциклопедія повсякденного життя державних селян Київської округи середини XIX сторіччя, яка стане у пригоді всім, хто цікавиться минулим українського народу.

Іван БУТИЧ

Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. Книга перша: Воєнні дії 1648—1652 рр.— Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996.— 320 с.

Дослідження Івана Стороженка належить до найґрунтовніших наукових праць з історії Хмельниччини у сучасній історіографії. Його проблематика не обмежується суто військовою справою, а висвітлює ширше коло питань, що обумовлено самим феноменом українського козацького устрою, в основу якого було покладено військовий елемент.

Як відзначив у передмові до видання Микола Ковальський, студіям І. Стороженка притаманні „новизна методів дослідження" і „власні наукові гіпотези". Гадаємо, що саме вказані М. Ковальським риси визначають наукову цінність рецензованої книжки.

У зв'язку з практично повним браком розробок з воєнної історії України автор „вимушений був самотужки шукати оптимальних напрямків і шляхів дослі-

дження воєнного мистецтва у Визвольній війні“ (С. 12). Учений у монографії плідно використав історико-порівняльний, синхронний, реконструктивний методи, завдяки перевірці джерел розрахунками у часі та просторі, а розрахунків — повідомленнями джерел (С. 15), уточнив важливі аспекти або по-новому оцінив воєнні операції Б. Хмельницького, чисельність кримсько-татарського війська, точніше визначив місця битв тощо. Зразком вдумливої інтерпретації джерел є розгляд автором одного з сюжетів думи „Хмельницький і Барабаш“ (С. 149—151), що дав змогу встановити імена командувачів українських полків у Корсунській битві 1648 р., які у думі названі не за територіальними посадами, а за місцем їх народження. Слід також відзначити прагнення автора досліджувати події у контексті європейської історії — вплив Тридцятилітньої війни на зміну тактики бойових дій, коли провідну роль починає відігравати кавалерія (С. 35), запозичення гуситами української традиції використання возів у бойових діях, яке Ян Жижка вперше побачив під час участи у Грюнвальдській битві 1410 р. (С. 66)

Комплексний підхід до досліджуваної теми дав підстави ученому висловити низку цікавих гіпотез, які заслуговують на увагу сучасних дослідників. Одним із найважливіших питань у книжці є оцінка союзу Богдана Хмельницького з Кримським ханством. На думку І. Стороженка, союз з Кримом мав „вирішальне значення для ходу війни“ (С. 92). Автор обґрунтовує цю думку, спираючись на докладний розгляд тактики бойових дій під час козацьких повстань 1593—1638 рр., у ході яких козацька піхота була неспроможна адекватно протистояти польській кавалерії. Оборонна спрямованість воєнної доктрини Запорізької Січі, обґрунтована у книзі, визначала й тактичну побудову козацького війська. Польська армія завдяки кавалерії мала оперативно-тактичну перевагу над козацькою піхотою, але, залучивши кримсько-татарську кінноту на підтримку повстання, Б. Хмельницький спромігся ліквідувати тактичну перевагу польської армії, у чому й полягав полководницький хист гетьмана (С. 88—102). І. Стороженко наводить переконливі докази необґрунтованости применшення в окремих публікаціях чисельности татарського війська, яке прийшло на допомогу Б. Хмельницькому (С. 91—94); тверджень, ніби Хмельницький не пішов у 1648 р. від Білої Церкви до Варшави через відхилення цього плану Іслам-Ґіреєм III (С. 87). У книзі висвітлюються причини запізнення татар на Жовті Води, під Корсунь та під Пилявці у 1648 р., що полягали у нападах донських козаків на Крим (С. 90).

Заслуговує на увагу аналіз у монографії Зборівської битви 1649 р. та наступного договору з Річчю Посполитою. На думку І. Стороженка, саме Б. Хмельницький припинив битву, примусивши до цього і кримського хана (С. 229). Висуваючи таку гіпотезу, І. Стороженко виходить з висновку В. Липинського, що Б. Хмельницький протягом 1648—1652 рр. стояв на позиціях автономізму й „відокремлював короля від польської шляхти“, прагнучи „допомогти королю стати самодержцем“ (С. 230).

Аналізуючи битву під Берестечком 28—30 червня 1651 р., І. Стороженко відмовляється від поширених в історіографії тверджень про „зраду“ татар. Ученому вдалося уникнути доволі поширеної помилки, коли, за висловом Ореста Субтельного, у дослідженнях українсько-татарських зв'язків „не бралися до уваги внутрішні проблеми самих татар“[1]. Розглянувши наявні джерела, автор дійшов висновку, що на час битви під Берестечком припав курбан-байрам — велике мусульманське свято, тому ведення бойових дій у ті дні було порушенням Корану

---

[1] Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст.— К., 1994.— С. 79.

(С. 241—242). Згідно зі свідченнями джерел, Б. Хмельницький знав про це, але врятувати ситуацію не вдалося (С. 244—245). У ході битви татари втекли, злякавшись кари Аллаха за порушення ними релігійних приписів.

Дослідник арґументовано доводить невірогідність поширеного твердження про захоплення Хмельницького у полон кримським ханом. Поділяючи погляд М. Грушевського, який назвав інформацію про полон українського гетьмана фантастичними і тенденційними вигадками, створеними в оточенні Б. Хмельницького, І. Стороженко вказує, що „з метою випередження народного поговору можлива навіть імітація полону" (С. 252). Спираючись на історичні джерела, вчений відтворює календарний графік дій Б. Хмельницького та Іслам-Ґірея III після втечі кримсько-татарського війська з-під Берестечка 30 червня 1651 р. (С. 261—263)

Варто відзначити слушне міркування І. Стороженка, що кордони поширення Хмельниччини визначалися спільністю інтересів населення певного реґіону із соціально-політичними інтересами козацтва, які послаблювались зі сходу на захід (С. 178, 290). Цей підхід дає змогу арґументовано вивчати поширення повстання на Західну Україну, визначати об'єктивні межі козацької автономії тощо.

Зазначимо, що обґрунтованість висновків дослідника пов'язана з ретельністю у доборі та перевірці джерел, фаховою обізнаністю автора у військовій справі, критичним ставленням до історіографічної традиції.

Висловлюючи критичні зауваження, хотілося б зупинитися на окремих нюансах авторського наукового стилю. На тлі змістовної, цікавої і без перебільшення захоплюючої оповіді трапляються вислови, які є рудиментами попереднього етапу розвитку історіографії, на зразок: „колоніальний гніт Речі Посполитої" (С. 21), „турецько-татарська агресія" (С. 26) тощо. Доречним видається також складання тематичного та іменного покажчиків для полегшення пошуку в тексті монографії необхідного матеріалу.

Загалом, як за арґументованістю і новизною дослідження, так і за поліграфічним рівнем, рецензована монографія належить до найцікавіших праць з історії Хмельниччини в українській історіографії.

Андрій ПОРТНОВ

Південна Україна XVIII—XIX століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету.— Запоріжжя: РА „Тандем-У", 1996.— Вип. 1.— 194 с.; Вип. 2.— 196 с.; 1998.— Вип. 3.— 216 с.

Дедалі більшої популярности в Україні набирає „реґіональна історія", що обмовлюється як розумінням безпорадности й штучности багатьох „загальних" історій, так і невпинним розширенням джерельної бази та методики обробки й інтерпретації джерел, що вимагає від ученого фахової зосереджености на певній об'єктивно обмеженій тематиці.

Одним із найкращих в Україні видань, що спеціалізуються саме на локальній історії, є „Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету" „Південна Україна XVIII—XIX століття". Сама

(С. 241—242). Згідно зі свідченнями джерел, Б. Хмельницький знав про це, але врятувати ситуацію не вдалося (С. 244—245). У ході битви татари втекли, злякавшись кари Аллаха за порушення ними релігійних приписів.

Дослідник арґументовано доводить невірогідність поширеного твердження про захоплення Хмельницького у полон кримським ханом. Поділяючи погляд М. Грушевського, який назвав інформацію про полон українського гетьмана фантастичними і тенденційними вигадками, створеними в оточенні Б. Хмельницького, І. Стороженко вказує, що „з метою випередження народного поговору можлива навіть імітація полону" (С. 252). Спираючись на історичні джерела, вчений відтворює календарний графік дій Б. Хмельницького та Іслам-Ґірея III після втечі кримськотатарського війська з-під Берестечка 30 червня 1651 р. (С. 261—263)

Варто відзначити слушне міркування І. Стороженка, що кордони поширення Хмельниччини визначалися спільністю інтересів населення певного реґіону із соціально-політичними інтересами козацтва, які послаблювались зі сходу на захід (С. 178, 290). Цей підхід дає змогу арґументовано вивчати поширення повстання на Західну Україну, визначати об'єктивні межі козацької автономії тощо.

Зазначимо, що обґрунтованість висновків дослідника пов'язана з ретельністю у доборі та перевірці джерел, фаховою обізнаністю автора у військовій справі, критичним ставленням до історіографічної традиції.

Висловлюючи критичні зауваження, хотілося б зупинитися на окремих нюансах авторського наукового стилю. На тлі змістовної, цікавої і без перебільшення захоплюючої оповіді трапляються вислови, які є рудиментами попереднього етапу розвитку історіографії, на зразок: „колоніальний гніт Речі Посполитої" (С. 21), „турецько-татарська агресія" (С. 26) тощо. Доречним видається також складання тематичного та іменного покажчиків для полегшення пошуку в тексті монографії необхідного матеріалу.

Загалом, як за арґументованістю і новизною дослідження, так і за поліграфічним рівнем, рецензована монографія належить до найцікавіших праць з історії Хмельниччини в українській історіографії.

Андрій ПОРТНОВ

Південна Україна XVIII—XIX століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету.— Запоріжжя: РА „Тандем-У", 1996.— Вип. 1.— 194 с.; Вип. 2.— 196 с.; 1998.— Вип. 3.— 216 с.

Дедалі більшої популярности в Україні набирає „реґіональна історія", що обмовлюється як розумінням безпорадности й штучности багатьох „загальних" історій, так і невпинним розширенням джерельної бази та методики обробки й інтерпретації джерел, що вимагає від ученого фахової зосереджености на певній об'єктивно обмеженій тематиці.

Одним із найкращих в Україні видань, що спеціалізуються саме на локальній історії, є „Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету" „Південна Україна XVIII—XIX століття". Сама

лабораторія, очолювана А. Бойком, створена у грудні 1995 р. Її метою було об'єднання і координація зусиль учених у дослідженні історії Південої України. Пріоритетним напрямом роботи є розробка тематики запорізького козацтва, а головним завданням — створення джерельної бази для дослідження історії Південної України.

Уже вийшло три випуски „Записок". Видання має декілька тематичних рубрик: Публікації документів (як свідчення пріоритетности цього напряму всі випуски „Записок" починаються з цього розділу); Статті; З історичної спадщини; Постаті; Огляди; Бібліографія; Рецензії; Хроніка та повідомлення. Загалом у трьох випусках „Південної України" опубліковано 80 матеріалів, з них — 13 публікацій документів, 33 статті та 7 оглядів і рецензій. Видання охоплює учених Запоріжжя, Дніпропетровська, інших міст Південної і Східної України, Києва та Острога. Головним редактором „Південної України" є Анатолій Бойко.

Випуск „Записок" починається передмовою, у якій редакція сповіщає про мету і структуру видання. Першою публікацією є добірка документів „З джерел до історії Кам'янської та Олешівської Січей", підготована Ю. Мициком. Добірку складають 14 листів Коша Запорізької Січі, датованих 1714—1730 рр., з відділу рукописів Бібліотеки Чарторийських у Кракові.

Публікація О. Посунько „Взаємовідносини Запорозької Січі з Новою Сербією та Слов'яносербією" вводить до наукового обігу діловодні матеріали канцелярії Нової Січі і Новосербського корпусу, що свідчать про ширший від поземельних суперечок діапазон зносин запорожців з командуванням Нової Сербії і Слов'яносербії, який, зокрема, включав питання боротьби з гайдамацтвом.

Документи Російського державного воєнно-історичного архіву у Москві вміщено у публікації Г. Швидько „Боротьба запорозького козацтва за збереження своїх володінь в 50—60-ті рр. XVIII ст."

Завершує рубрику „Публікації документів" матеріал А. Бойка „До історії Дніпровських лоцманів", присвячений намаганням російського уряду поновити лоцманську організацію, зруйновану після ліквідації Нової Січі (1775). Учений публікує рапорт Катеринославському намісникові Г. Потьомкіну про організацію Дніпровських лоцманів, складений Михайлом Фалєєвим, з ім'ям якого пов'язана спроба розчищення Дніпровських порогів у 1780 р.

Розділ „Статті" відкривається цікавою розвідкою С. Андреєвої „Комісії для вирішення взаємних претензій татар і запорожців періоду Нової Січі", яка відзначається спробою неупередженого аналізу українсько-татарських взаємовідносин. С. Андреєва висвітлює причини прикордонних конфліктів і подає цінний фактичний матеріал.

У статті В. Пірка „Українська ландміліція" висвітлено питання про одну з форм „військово-землеробської колонізації Півдня України у XVIII ст." переважно на основі „Повного зібрання законів Російської імперії".

Заслуговує на увагу стаття О. Олійника „Місце зимівника в територіально-адміністративному устрої Запорозьких Вольностей", у якій зроблено важливий висновок про певну автономію зимівників щодо Січі, зменшення ролі Січі як військового захисника своїх суб'єктів з огляду на „все більшу економізацію і демілітаризацію Запорозьких Вольностей". Автор підкреслює, що са́ме захоплення зимівників „зробило Січ абсолютно безпорадною перед військами Текелія" і са́ме зимівники найчастіше згадуються в указі Катерини II про зруйнування Нової Січі.

Ґрунтовна розвідка І. Лимана „Запорозьке козацтво в ставленні до церков і духовенства" торкається дуже складного питання про релігійність козаків. Автор прагне підійти до нього науково, відмовляючись від міфологем „захисників православ'я", з одного боку, і „людей без віри" — з другого. Учений зауважує, що „в ментальності козаків тісно переплелися елементи ортодоксального православ'я [...],

а також оригінального світосприймання, що виникло в самому козацькому середовищі". На думку автора, серед козацтва було поширене розуміння подаянь на церкви як „покутування невеликих провин і дозвіл на їх здійснення у майбутньому". Спираючись на повідомлення джерел, дослідник узагальнює відомості про церкви на Запоріжжі, які, „крім задоволення духовних потреб населення Вольностей [...], були місцем, де козаки відбували покарання, в якому зберігалися військові клейноди, біля якого Військо проводило свої ради". Оскільки у сучасній історіографії практично немає комплексних досліджень релігійности запорізького козацтва, розвідки І. Лимана (1998 р. у Запоріжжі вийшла монографія дослідника „Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734—1775)") заслуговують на особливу увагу, хоч, можливо, саме вказана обставина вплинула на обережність висновків ученого.

О. Кривоший у статті „Роль образу богоматері в духовному становленні Запорожжя" стверджує, що „Січ являла собою не лише центр певного обмеження жіночої дієздатності (заборона появи жінки на Січі) та пропаганди безшлюбності, але й осередок ідеалізації жіночого начала". Зауважимо, що слово „пропаганда", як і твердження про „ідеалізацію жіночого начала", у даному разі є дискусійними, але сама проблема культу Богоматері заслуговує на подальшу розробку.

Питанням розвитку сільського господарства присвячено змістовну статтю А. Бойка „Запровадження общинного устрою на Півдні України останньої чверті XVIII століття", у якій проаналізовано структуру общини, специфіку її запровадження на українських землях, та розвідку О. Колесник „Типологія поміщицьких господарств Південної України в першій половині XIX ст.", висновок якої полягає у тому, що на початку XIX ст. переважна більшість поміщицьких господарств Катеринославського повіту „перебували в досить стабільному економічному становищі".

Три статті першого випуску „Записок" присвячені історії Азовського козацького війська (1828—1865), яке виникло під час російсько-турецької війни 1828—1829 рр., коли близько тисячі козаків з сім'ями на чолі з кошовим отаманом Й. Гладким перейшли з території Османської імперії у межі Росії. У статті Ю. Головка „Деякі питання історії Азовського козацького війська" висловлюються цікаві міркування про причини переходу козаків до Росії, створення Азовського козацтва (одна з яких полягала в особистій прихильності Миколи I до козаків і особливо до їхнього кошового отамана Й. Гладкого), специфіку війська, яке було поселене „серед мирного населення, далеко від кордонів і осередків бойових дій". Автор вбачає головну причину того, що козаки не чинили спротиву перетворенню Азовського війська на рядову військово-адміністративну одиницю Військового міністерства у тому, що „більшість прибулих до Росії козаків були колишніми селянами, втікачами з різних російських губерній, які досить поверхово [...] засвоїли традиції лише Задунайської Січі, але ніяк не Запорізької".

Продовжує тему Азовського козацтва стаття Л. Маленко „Військова служба Азовського козачого війська", написана на основі цінних архівних матеріалів. На думку дослідниці, головна відмінність Азовського війська від інших козацьких і регулярних формувань Російської імперії полягала в тому, що „Азовське військо несло морську службу, що суперечило прямому призначенню козачих військ".

Стаття О. Гуйвика „Місце Азовського козачого війська у військовій структурі Російської імперії" доповнює висновки Л. Маленко. О. Гуйвик доводить, що Азовське козацтво посідало „досить незначне становище [...] у військових структурах Російської імперії", що обумовлювалося такими факторами, як „незначна чисельність війська, невідповідність місця поселення статусу козачого війська [...] особливості менталітету та господарства".

Цікавий фактичний матеріал подано у статті С. Світленка „Соціально-революційне народництво і релігійне сектантство Півдня України у 1870—1880-х рр.“ Автор досліджує спроби народників пропаґувати ідеали соціалізму серед духоборців, молокан, хлистів та інших релігійних сект Південної України. Якщо колишньому семінаристові І. Фесенку вдалося довести частину хлистунів до мало не релігійного екстазу (щоправда, на галас хлистунів звернули увагу місцеві православні селяни і виникла чергова бійка), то Л. Дейч, проживши кілька місяців серед молокан, писав, що сектанти „не більш схильні до соціалістичної проповіді, ніж православні селяни“.

Цікаве дослідження у галузі марґіналістики за назвою „З історії книжної культури Катеринославщини кінця XVIII—XIX ст. (за матеріалами маргіналій книгозбірні Дніпропетровського історичного музею)“ належить перу С. Абросимової.

Також у першому випуску „Південної України“ надруковано такі статті: Шиханов Р. Становлення біржової торгівлі у Південій Україні (кін. XVIII—XIX ст.); Деміч В. Водна мережа Південної України кінця XVIII — початку XIX століть в історичній літературі; Гедьо Г. Умови життя та господарська діяльність греків у Приазов'ї (1778—1820 рр.); Бойко Я. Заселення Південної України (60—90-ті роки XIX ст.). Дві статті присвячено питанням освіти — Ткаченко В. Професійна освіта в Олександрівському повіті; Подоляк Я. Олексанрівська жіноча гімназія.

Привертає увагу рубрика „Огляди“. О. Ігнатуша і О. Тедеєв пропонують джерелознавчий огляд архівного фонду Олександрівського повітового казначейства. Бібліографічний огляд С. Ляха „Публікації з історії Південної України в періодиці 1991—1995 років“ є особливо цінним у сучасних умовах, коли дослідники нерідко мають обмежений доступ до реґіональних видань. Автор стисло викладає найсуттєвіші твердження згадуваних ним публікацій, звертає увагу на найважливіші висновки.

Г. Швидько у статті „Неопубліковані праці до історії Запорожжя XVII—XVIII ст.“ розглядає матеріал з підготованого до друку в 1930 р., але не надрукованого збірника „Полуднева Україна“ за редакцією М. Грушевського. У статті охарактеризовано матеріали збірника, що стосуються історії Запоріжжя XVII—XVIII ст.: розвідки І. Крип'якевича „Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького“, Н. Полонської-Василенко „Втікачі в Південній Україні кінця XVIII ст.“, О. Рябініна-Скляревського „Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст.“, а також статті Т. Гавриленка і Д. Кравцова. Можна цілком погодитись з думкою Г. Швидько про необхідність видання збірника „Полуднева Україна“, неопублікованого у радянські часи, в сучасній Україні.

У першому випуску „Південної України“ вміщено дві рецензії: інформаційний матеріал В. Василенка про збірник статей на пошану Олени Апанович „Під знаком Кліо“ (Дніпропетровськ, 1995) та рецензію С. Могульової на монографію А. Бачинського „Січ Задунайська. 1775—1828. Історико-документальний нарис“ (Одеса, 1994). Відзначаючи широку джерельну базу дослідження А. Бачинського, новизну багатьох поставлених ним проблем, С. Могульова обґрунтовано зараховує рецензовану книжку до „романтичної школи української історіографії“, відзначає історіографічний традиціоналізм у зображенні особи Й. Гладкого, підкреслює уміле поєднання автором „наукового підґрунтя з популярним викладом“.

Відділ хроніки містить повідомлення про шість наукових конференцій, присвячених різним аспектам історії Південної України.

Другий випуск „Південної України“ також відкривається публікаціями документів. Ю. Мицик друкує низку джерел з відділу рукописів Бібліотеки Польської академії наук, що стосуються історії Нової Січі. Ці документи, зокрема, згадують невідомого раніше кошового отамана Павла Івановича, висвітлюють конфлікт мир-

городського сотника Василя Зарудного з січовою старшиною, інформація про який дійшла до канцелярії імператриці Єлизавети.

У публікації „Останні спроби запорожців відстояти свої вольності" Г. Швидько наводить документи про протистояння запорожців і сербських колоністів.

Продовженням теми сербської колонізації є публікація С. Абросимовою та О. Чумак „Общественного консилиума" обер-офіцерів головної канцелярії Новосербського корпусу від 6 червня 1762 р. про комплекс заходів, спрямованих на захист поселень Нової Сербії у разі можливого грабіжницького нападу татар.

А. Бойко друкує „Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии" (приблизно 1821) та передмову до нього за назвою „Топографічні описи Південної України початку XIX століття" — стисле, але змістовне повідомлення про специфіку вказаних джерел.

29 документів земських управ, що стосуються німецького населення запорізького краю, надруковані О. Ігнатушею та О. Тедеєвим.

Розділ „Статті" відкриває розвідка І. Лимана „Особливості релігійності запорозьких козаків". Визнаючи слушність твердження О. Апанович, що в часи існування козацтва весь світ був віруючим, автор вказує, що „світогляд запорозького козацтва теж мав релігійний характер", хоча „існували розбіжності і в релігійному світосприйманні українців і запорожців". І. Лиман розглядає таку важливу проблему, як поповнення лав Запорізького Війська, оскільки, як відомо, на Січ не допускали жінок. Автор, зокрема, описує випадки привезення на Запоріжжя малолітніх представників інших конфесій і хрещення та виховання їх у козацьких традиціях. Також у статті приділено увагу поширеному використанню козаками зброї під час релігійних свят та виконання обрядів, що дало підставу авторові твердити про своєрідний „культ зброї" у середовищі козаків.

Стаття С. Могульової „Перші кроки Задунайського козацтва: про причини переходу запорожців до Туреччини" висвітлює дуже цікаве питання на основі аналізу внутрішнього устрою Османської імперії. Як зазначає дослідниця, „вся попередня історія запорозького козацтва XVIII ст. свідчить про його „протурецьку" орієнтацію". Цікавою видається теза С. Могульової про те, що у XVIII ст. Османська імперія, як і запорізьке козацтво, характеризувалися прагненням „відновити традиційні засади, зберегти залишки [...] старовини, які асоціювалися із періодом розквіту". Не дивно, що запорожці бачили можливість самозбереження у традиційному вигляді саме на теренах Османської імперії.

Л. Маленко у статті „Переселення колишніх „некрасовців" на землі Азовського козачого війська в 30-х роках XIX ст." зазначає, що погіршення стосунків запорізьких і донських козаків стало помітним ще у 70-ті рр. XVIII ст. Запорожці у 1773 р. брали участь у каральних експедиціях російських військ проти некрасівсько-липованського населення в Дунайських гирлах, а донці у складі російських військ брали участь у руйнуванні Нової Січі у 1775 р. Описавши конфлікти запорожців та некрасівців під час їхнього перебування на землях Османської імперії, Л. Маленко зауважує, що поступово стосунки нормалізувались, а вже через декілька років некрасівські переселенці „почували себе повноправними козаками Азовського війська".

У другому випуску „Південної України" також надруковано такі статті: Бойко Я. Самовільне переселення селян Південної України (друга пол. XIX — поч. XX століть); Пачев С. Переселення болгар до Приазов'я у 1861—1863 роках; Шиханов Р. Південноукраїнські біржі в системі регулювання біржової діяльності Російської імперії.

У рубриці „З історичної спадщини" О. Давлєтов надрукував український переклад уривка з книги німецькою мовою Дмитра Дорошенка „Україна і рейх" (Лейпціґ, 1941) за назвою „І. Х. Енгель як історик України та козаччини".

У рубриці „Постаті" вміщено статтю Б. Бровка „Яків Новицький — людина та науковий діяч" та нарис В. Іваненка і М. Ковальського „Дмитро Пойда — історик українського селянства", присвячений творчості засновника наукового напряму істориків-аграрників у Дніпропетровському університеті.

Розділ „Огляди" відкриває стаття М. Ковальського „Археографічні публікації з питань історії запорозького козацтва XVI—XVII ст.", яка привертає увагу перш за все ґрунтовним теоретичним вступом.

М. Панфьорова пропонує огляд джерел з історії соціально-економічного розвитку Південно-Східної України кінця XVIII — першої половини XIX ст. у Державному архіві Харківської области.

Рецензійний відділ другого випуску „Південної України" складають 4 рецензії. Ю. Мицик відзначає працю М. Чабана, який підготував до видання дослідження Павла Козира (1889—1944) „Лоцмани Дніпрових порогів" (Дніпропетровськ, 1996). Дві рецензії привертають увагу коректністю (часом, можливо, надмірною) їхніх авторів. Р. Шиян відзначає „безперечну наукову цінність" книжки А. Бачинського і О. Бачинської „Козацтво на півдні України. 1775—1869" (Одеса, 1995), хоч і зауважує, що „часом надлишкова драматизація подій іноді заважає сприйманню історичного матеріалу". О. Ігнатуша, характеризуючи довідник „Из истории заселения Херсонщины" (Херсон, 1993) З. Олової і І. Ратнера як „чудовий путівник", зазначає, що матеріал про українсько-татарські взаємини у XVII—XVIII ст. у ньому викладено „в руслі традиційної російськоцентричної історіографічної концепції". Нарешті, О. Савченко, знайшовши „досить велику кількість суттєвих фактологічних неточностей" у дослідженні Я. Бойка „Заселение Южной Украины. 1860—1890 гг." (Черкаси, 1993), зазначає: „Монографія написана на високому науковому рівні". Проте як безперечно позитивну рису слід відзначити, що рецензенти не обмежуються схвальними висловами, а й подають змістовні критичні зауваження.

Рубрика „Хроніка та повідомлення" містить інформацію про наукову конференцію „Україна-Греція" та захист кандидатських дисертацій з історії Південної України у Запорізькому університеті (1993—1996 рр.).

Третій випуск „Південної України" відкриває публікація С. Абросимової і Ю. Мицика „Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею", що містить 31 документ і хронологічно охоплює 1672—1776 рр. Зокрема, цікавим свідченням про українсько-татарські взаємовідносини є рапорт кошового отамана Павла Івановича в Київську губернську канцелярію щодо справи про утиски з боку татар в урочищі Мертві Води, датований 27 квітня 1753 р.

Г. Швидько публікує документи канцелярії Новоросійської губернії, що стосуються історії Нової Січі напередодні її ліквідації.

Продовжується розпочата у другому випуску „Записок" публікація А. Бойком „Военно-топографо-статистического описания Екатеринославской губернии".

Прохання херсонської поміщиці Ганни Шишкіної на ім'я Олександра I і скарга херсонського поміщика Дем'яна Мальчевського на ім'я Миколи I опубліковані О. Колесник. Ці джерела допомагають, за влучним зауваженням О. Колесник, „зрозуміти унікальне в загальному, реперсоніфікувати історичні процеси, які відбувалися в поміщицьких господарствах кінця XVIII — першої половини XIX століття".

Публікація О. Журби „Матеріали до становлення історико-археографічних студій з історії Південної України у другій чверті XIX століття" висвітлює „дуже динамічний процес становлення археографічної праці з історії Південної України". О. Журба звертає увагу на використання дослідниками у Південній Україні

поняття „археографія" раніше, ніж „в інших історичних регіонах підросійської України, майже одночасно з його запровадженням видатним російським істориком [...] П. Строєвим".

Розділ „Статті" відкривається дослідженням Д. Кобалії „Хортицький ретраншемент 1736—1739 рр.: характеристика фортифікації та сучасний стан".

Аналіз запорізьких шляхів пропонує Х. Лащенко у статті „До історичної географії Запорожжя часів Нової Січі: шляхи, броди і переправи як елементи єдиної системи сполучень". Висновок дослідниці полягає у тому, що „шляхи належать до довгоплинних явищ людської історії, оскільки більше залежать від топографічних і природних особливостей", тому не є дивним, що етноси, змінюючи один одного на певній території, користуються тими самими шляхами, що й їхні попередники.

Розвідка Р. Шияна „Катеринославське козацьке військо (1787—1796 рр.)" присвячена історії особливого козацького корпусу, створеного за зразком Донського козацького війська з поселенців у Катеринославській губернії. Після закінчення російсько-турецької війни 1787—1791 рр., як зазначає автор статті, „зникла і єдина причина, через яку російський уряд свого часу прийняв рішення про створення Катеринославського козацького війська".

Стаття В. Мільчева „Болгарська еміграція до України у XVIII столітті" стверджує факт ранішого, ніж традиційно зображується в історіографії, переселення болгар до України. На думку автора, на заваді визнання факту переселення болгар у 1720-х рр. стоять труднощі відокремлення болгар у загальнобалканській еміґрації XVIII ст. та „погляд на менш численних, у порівнянні з XIX ст., переселенців, як на явище поодиноке". Дослідник по-новому висвітлює це питання, переглянувши, зокрема, оцінку ролі імператриці Єлизавети у справі оселення на Півдні України сербів, болгар та інших військових поселенців.

Викликає зацікавлення стаття А. Бойка „Атласи Катеринославського намісництва останньої чверті XVIII ст.", у якій автор аналізує як самі атласи, так і використання відомостей з них у дослідженнях Н. Полонської-Василенко, О. Дружиніної, зазначаючи, що обом дослідницям „притаманне беззастережне порівняння неоднорідних даних".

У статті Н. Темірової „Поміщицьке землеволодіння та землекористування на півдні України у пореформений період" зроблено висновок про „значно менші розміри землекористування порівняно з землеволодінням".

Роль важкої промисловости України у створенні броненосного флоту на Чорному морі у 80—90-х рр. XIX ст. висвітлює у своїй статті В. Крутиков.

У рубриці „Постаті" надруковано статті О. Бачинської та Ф. Самойлова „А. Д. Бачинський — дослідник історії Південної України" та О. Давлєтова — „Б. Д. Крупницький — історик українського козацтва".

Маловідомі документи про господарську діяльність родини Фальц-Фейнів використано в огляді О. Ігнатуші та О. Тедеєва. Інформативний огляд публікацій з історії Південної України у дніпропетровському часописі „Бористен" пропонує В. Мирончук.

Новозапочаткована рубрика „Бібліографія" представлена працею В. Ткаченка „Бібліографія і матеріали до історії міста Олександрівська та Олександрівського повіту".

Рецензії, уміщені у третьому випуску „Південної України", привертають увагу насамперед літературним стилем. „Легко написану" книгу Г. Віснера „Лісовчики" (польською мовою; Варшава, 1995) Ю. Мицик рецензує у такому ж легкому й захоплюючому стилі. О. Маврін, характеризуючи біографічний довідник І. Дивного „Страницы военного некрополя старой Одессы" (К., 1996), відзначає,

що життєписи видатних представників імперської еліти Росії, створені І. Дивним, руйнують усталену за радянських часів традицію, коли „імперська влада мала одне, універсальне для всіх життєвих випадків, лице, повністю позбавлене будь-яких індивідуальних рис". Нарешті, Р. Шиян, розглянувши дослідження І. Сапожнікова „Кам'яні хрести степової України" (Одеса, 1997), обґрунтовано називає його „гідним зразком наукового історичного дослідження".

Рубрика „Хроніка та повідомлення" містить інформацію про наукові конференції і захист кандидатських дисертацій з історії Південної України у Дніпропетровському університеті.

Відзначаючи високий фаховий рівень „Південної України", слід сказати, що з більшістю авторів надрукованих у цьому виданні праць важко полемізувати, оскільки визначальними рисами публікацій є джерельна обґрунтованість та наукова виваженість висновків, шанобливе ставлення до історіографічної традиції (що не суперечить науковій критиці доробку попередників). Загалом рецензовані „Записки" належать до найзмістовніших наукових історичних видань у сучасній Україні.

Андрій ПОРТНОВ

Іван Пулюй: Збірник праць / За загальною редакцією проф. Василя Шендеровського. Українська Всесвітня Координаційна Рада.— К.: Рада, 1996.— 712 с.

Видавництво „Рада" у Києві восени 1996 р. випустило у світ понад 700-сторінкову книжку „Іван Пулюй: Збірник праць", упорядковану професором Василем Шендеровським. Видання цієї цінної праці є не лише заслугою її упорядника, а й Міжнародного фонду „Відродження", який фінансово підтримав видання, та цілої групи дослідників і перекладачів. Збірник праць Івана Пулюя — перша книга в Україні, що знайомить читача з життям і творчістю одного з найбільших світових учених другої половини XIX та початку XX ст., — фізика, астронома, теолога, філософа, письменника, перекладача і великого українського патріота, якому майже ціле життя довелось перебувати на чужині. Пам'ятні дошки на його пошану є у Празі й Відні, а його ім'я — в усіх західних енциклопедіях та підручниках з фізики, лише Україна донедавна про нього майже нічого не знала. Найбільшим винаходом ученого є відкриття променів „Х", які згодом присвоїв собі і патентував Конрад Рентґен. Вони й досі носять його ім'я, хоч Іван Пулюй на цілий рік раніше від К. Рентґена у 1894 р. сконструював набагато досконаліший апарат (лампу), аніж рентґенівський, і фотографував ним невидимі предмети. Ці фотографії вміщені у рецензованій книзі.

Зі вступної статті довідуємось, що поштовхом до видання цієї вартісної праці була книжка празького ученого, уродженця Закарпаття Юрія Гривняка „Проф. Д-р Іван Пулюй — винахідник проміння „Х", видана в Лондоні 1971 р. З нею упорядник ознайомився у Сарселі під Парижем 1993 р. і з того часу почав інтенсивно цікавитися життям і творчістю українського вченого, результатом чого й стала ця об'ємна книга.

У вступній частині (С. 5—42) вміщено шість статей: передмову, постанову Кабінету Міністрів України про святкування 150-річчя від дня народження І. Пу-

що життєписи видатних представників імперської еліти Росії, створені І. Дивним, руйнують усталену за радянських часів традицію, коли „імперська влада мала одне, універсальне для всіх життєвих випадків, лице, повністю позбавлене будь-яких індивідуальних рис“. Нарешті, Р. Шиян, розглянувши дослідження І. Сапожнікова „Кам'яні хрести степової України“ (Одеса, 1997), обґрунтовано називає його „гідним зразком наукового історичного дослідження“.

Рубрика „Хроніка та повідомлення“ містить інформацію про наукові конференції і захист кандидатських дисертацій з історії Південної України у Дніпропетровському університеті.

Відзначаючи високий фаховий рівень „Південної України“, слід сказати, що з більшістю авторів надрукованих у цьому виданні праць важко полемізувати, оскільки визначальними рисами публікацій є джерельна обґрунтованість та наукова виваженість висновків, шанобливе ставлення до історіографічної традиції (що не суперечить науковій критиці доробку попередників). Загалом рецензовані „Записки“ належать до найзмістовніших наукових історичних видань у сучасній Україні.

Андрій ПОРТНОВ

Іван Пулюй: Збірник праць / За загальною редакцією проф. Василя Шендеровського. Українська Всесвітня Координаційна Рада.— К.: Рада, 1996.— 712 с.

Видавництво „Рада“ у Києві восени 1996 р. випустило у світ понад 700-сторінкову книжку „Іван Пулюй: Збірник праць“, упорядковану професором Василем Шендеровським. Видання цієї цінної праці є не лише заслугою її упорядника, а й Міжнародного фонду „Відродження“, який фінансово підтримав видання, та цілої групи дослідників і перекладачів. Збірник праць Івана Пулюя — перша книга в Україні, що знайомить читача з життям і творчістю одного з найбільших світових учених другої половини XIX та початку XX ст., — фізика, астронома, теолога, філософа, письменника, перекладача і великого українського патріота, якому майже ціле життя довелось перебувати на чужині. Пам'ятні дошки на його пошану є у Празі й Відні, а його ім'я — в усіх західних енциклопедіях та підручниках з фізики, лише Україна донедавна про нього майже нічого не знала. Найбільшим винаходом ученого є відкриття променів „X“, які згодом присвоїв собі і патентував Конрад Рентґен. Вони й досі носять його ім'я, хоч Іван Пулюй на цілий рік раніше від К. Рентґена у 1894 р. сконструював набагато досконаліший апарат (лампу), аніж рентґенівський, і фотографував ним невидимі предмети. Ці фотографії вміщені у рецензованій книзі.

Зі вступної статті довідуємось, що поштовхом до видання цієї вартісної праці була книжка празького ученого, уродженця Закарпаття Юрія Гривняка „Проф. Д-р Іван Пулюй — винахідник проміння „X“, видана в Лондоні 1971 р. З нею упорядник ознайомився у Сарселі під Парижем 1993 р. і з того часу почав інтенсивно цікавитися життям і творчістю українського вченого, результатом чого й стала ця об'ємна книга.

У вступній частині (С. 5—42) вміщено шість статей: передмову, постанову Кабінету Міністрів України про святкування 150-річчя від дня народження І. Пу-

люя 1994 р. та чотири біографічні нариси про життя і творчість українського вченого — В. Козирського (передрук з: Новий шлях.— 1995.— Ч. 40), В. Шендеровського (передрук з: Вісник НАН.— 1995.— Ч. 1—2), Р. Ґайди (передрук з: Український фізичний журнал.— 1995.— Ч. 1—2) та Ольги Чабан (передрук з: Українське слово.— 1995.— Ч. 30). Кожен з авторів розглядає життя і наукову спадщину Івана Пулюя по-іншому.

Іван Пулюй народився 12 лютого 1845 р. у Гримайлові на Тернопільщині (у 1995 р. тут йому споруджено величний пам'ятник) у селянській родині. Навчався у Тернопільській класичній гімназії, де вступив до таємної української організації „Громада". Після матури в 1864 р. вчився на теологічному факультеті Віденського університету, після закінчення якого не висвятився, а проти волі батьків записався на фізико-математичну кафедру філософського факультету Віденського університету. Тут, ще будучи студентом, працював асистентом на кафедрі експериментальної фізики. Водночас підготував до друку і в 1870 р. видав „Молитовник", а згодом разом з П. Кулішем й І. Нечуєм-Левицьким переклав „Святе Письмо Нового Завіту", що після творів Т. Шевченка стало найпопулярнішою книжкою в Україні, витримавши кілька видань.

Здобувши диплом викладача математики й фізики, І. Пулюй працював у Хорватії, а в 1875—1877 рр. вивчав електротехніку в Страсбурзькому університеті, де й захистив докторську дисертацію. Працював приват-доцентом Віденського університету, директором фірми з виробництва електричних ламп, а від 1884 р. до виходу на пенсію очолював кафедру фізики у Празькій Німецькій Політехніці. Певний час був її ректором, а в 1902 р. і першим деканом першого у Європі електротехнічного факультету.

Серед науковців світу І. Пулюй мав великий авторитет. Був придворним радником цісаря Франца-Йосифа, який за заслуги в науці нагородив його найвищим орденом — Лицарським Хрестом Цісаря Франца-Йосифа (аналогія нинішнього ордена Почесна відзнака Президента України). Ученому було запропоноване навіть крісло міністра освіти Австро-Угорщини, однак хвороба не дала йому змоги прийняти цю посаду. Про освіченість І. Пулюя свідчить і те, що він вільно володів п'ятнадцятьма мовами. Був він і зразковим сім'янином — батьком п'ятнадцятьох дітей, з яких вижили шестеро. Його діти і внуки живуть на чужині. І. Пулюй умер у Празі 31 січня 1918 р. Згідно із заповітом, ученого тимчасово поховано на Сміховському цвинтарі у Празі з умовою, що після проголошення самостійної Української держави його буде перепоховано у рідному Гримайлові. Однак у Празі він спочиває і по нині.

У першій частині рецензованої книги вміщено 21 працю І. Пулюя з фізики, в другій — 20 розвідок з електротехніки, у третій — 21 науково-популярну та публіцистичну працю. Майже всі наукові праці перекладені з німецької мови і українською публікуються вперше. У додатку (С. 254—657) подано бібліографію праць професора І. Пулюя, що охоплює 85 позицій. Серед них є дев'ять досі неопублікованих звернень і офіційних листів І. Пулюя у справі захисту української мови. Книжка закінчується сімома спогадами про українського вченого. Серед них є і стаття Володимира Хилецького „Попередники Рентґена, про яких забувають", вперше опублікована у пряшівській газеті „Нове життя" (1966.— Ч. 34) і надіслана упорядникові Богданом Зілинським із Праги.

Українського читача зацікавлять головним чином науково-популярні та публіцистичні статті І. Пулюя, в яких він у доступній формі висвітлює складні теоретичні проблеми фізики та астрономії. Дуже цікавими є спомини І. Пулюя про П. Куліша та його дружину Ганну Барвінок, з якими він був у тісних стосунках. До

речі, недолюблював Івана Франка і навіть у пресі гостро виступав проти його „радикальних" поглядів.

Наступну частину матеріалів становлять виступи І. Пулюя у справі критики царського самодержавства, оборони українського слова, заснування Українського університету та численні політичні статті. Є тут і його праця „Україна і її міжнародне політичне значення" (С. 635—652), видана у Відні 1915 р. німецькою мовою для західноєвропейського читача. У ній український учений зробив блискучий аналіз політичної ситуації у Східній Європі на початку Першої світової війни і накреслив можливі шляхи дальших подій. Єдиною запорукою стабільности у Європі він вже тоді вважав створення самостійної України. У його праці, між іншим, читаємо: „Поневолені народи Росії мають бути звільнені і зорганізовані у самостійні держави. Але найвизначнішим для здійснення цієї високої мети, для встановлення тривалого миру в Європі може бути тільки самостійна Україна. Самостійність України є, на наш погляд, ключем для мирного дому в Європі. Завдяки самостійній Україні московський царизм був би витіснений з Чорного моря, з Балкан, з цієї російської арени і чаклунського котла Європи, і з Дарданел, і тим самим було б знищене зазіхання Росії в всесвітнє панування [...] Росія веде державну політику, не політику інтересів своїх народів, вона веде господарство на престиж і мусить колись повалитися [...] Українці знають, що у минулому Україна мала не зі Сходом, а з Заходом і Півднем спільні культурні, народньогосподарські і політичні інтереси і у майбутньому може мати, що обапільність народних інтересів утворює здорову основу для створення нової Європи і для міжнародного положення України. Ми не є неповноцінною нацією!" (С. 646—647).

Хоч майбутній розвиток України і Європи не повністю пішов так, як передбачав І. Пулюй, його слова (та й не лише ті) не втратили своєї актуальности і в наш час. Зі спогадів, опублікованих у додатках, на увагу заслуговує розповідь його сина Олександра-Ганса Пулюя, який восени 1939 р. як офіцер німецької армії побував у Львові, Перемишлі та Кракові і спілкувався не тільки з місцевими людьми, а й радянськими офіцерами, які в той час були союзниками Гітлера.

Збірник праць Івана Пулюя повертає Україні із забуття нове ім'я, яке до недавнього часу не можна було навіть вимовляти не лише в Україні, а й в інших країнах „соціалістичного табору". Пригадується, скільки неприємностей довелось пережити моєму другові Юрієві Гривняку, після публікації у Лондоні книжки про І. Пулюя. Працівники державної безпеки зробили на його квартирі трус і разом з іншими матеріалами забрали в нього єдиний її авторський примірник. З роботи його звільнити не змогли лише тому, що він, людина з вищою освітою, від початку 50-х рр. працював робітником-чорноробом.

Нині Іван Пулюй реабілітований не лише формально, але й фактично. Читач в Україні може ознайомитися з його життям і основною творчістю. Правда, однотомник аж ніяк не вичерпує усіх праць українського вченого. Особливо недостатньо представлена у ньому публіцистика І. Пулюя. Цілком неторканою ділянкою є його листування. В архівах Львова та Києва є сотні листів Івана Пулюя до В. Гнатюка, М. Грушевського, І. Франка та багатьох інших діячів української культури. Упорядник В. Шендеровський мав би обов'язково видати другий том „Збірника праць" І. Пулюя, який би охоплював його публіцистику, епістолярну спадщину та наукові розвідки, що не увійшли до першої книжки. І зробити це необхідно якомога швидше.

Микола МУШИНКА

Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х т. / Упорядники: Віктор Короткий, Василь Ульяновський.— К.: Заповіт, 1997.— Т. 1.— 448 с., ілюстр.; 1997.— Т. 2.— 448 с., ілюстр.

Перед нами два томи тритомного видання, здійсненого за фінансової підтримки Міжнародного фонду „Відродження", у якому за допомогою архівних документів, листування, щоденників самого Антоновича та його сучасників, офіційних документів, спеціальних історичних досліджень зроблено спробу показати Володимира Антоновича як ученого, педагога, громадського діяча і людину. Все це супроводжується великим, часто вперше оприлюдненим, ілюстративним матеріалом.

А предтечею цього видання стала монографія Василя Ульяновського та Віктора Короткого „Володимир Антонович: Образ на тлі епохи"[1], що започаткувала серію „Визначні постаті Київського університету". У вступному слові-привітанні ректора Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, професора, академіка НАН України, випускника університету Віктора Скопенка сказано: „Серія відкривається книгою про славного вченого, ровесника університету, який закінчив медичний та історико-філологічний факультети цього закладу і майже 35 років свого життя віддав служінню Alma Mater — Володимиру Боніфатійовичу Антоновичу. Це не випадково, а для головної ідеї серії — навіть символічно. Антонович — історик, а власне сама історія покликана актуалізувати славетні сторінки історії та імена вихованців і щирих трудівників Київського університету. Антонович — творець, головний хранитель і примножувач всесвітньо відомих колекцій університету — археологічної та нумізматичної, довголітній співробітник Київського архіву давніх актів — скарбниці історичної пам'яти України, який розміщувався в „червоному" корпусі університету. Антонович — уособлення визначного європейської слави вченого, творець цілої історичної школи і водночас — керманич української громади Києва, символ українського національного руху, своєрідний провідник сучасного відродження українства. В цій постаті сплітається дуже багато важливих ниток українства. Антоновича можна вважати цілим явищем в історії України другої половини XIX ст. Сьогодні його ім'я серед тих насельників українського Олімпу, якими пишається народ нашої держави"[2].

Працюючи над монографією, її автори, природно, ознайомилися з усім комплексом матеріалів, який згодом став основою тритомника. Приступаючи до підготовки видання, автори поставили перед собою такі завдання: 1. Подати найважливіші, непубліковані авторські матеріали Антоновича (це і листи, і мемуари, і вірші, і публіцистичні виступи тощо). Такі джерела завжди вважалися цінним матеріалом для відтворення усіх періодів історії України, в тому числі й для XIX ст. Про їх значення Дмитро Дорошенко висловився так: „Здається було би зайвим говорити про вагу і значення, які мають для історії нашого національного руху мемуари і листування людей, котрі брали активну участь у громадському житті або ж стояли близько до нього. Особливо це стосується часів передвоєнних і передреволюційних, а спеціально України Наддніпрянської, де політичне життя перебувало в особливих умовах „підпільного існування, де не було своїх журналів, окрім підцензурної „Кіевської старини", і де часом дуже важні факти і події

---

[1] Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: Образ на тлі епохи.— К., 1997.— 218 с.

[2] Там само.— С. 3.

суспільного значення були звісні лише обмеженому колу людей, а для нового покоління залишались зовсім невідомими [...] Одним з найбільших лих було і є, на мою думку, те, що ми мали дуже слабо розвинуте почуття традиції, почуття свого генетичного зв'язку з працею попередніх поколінь [...] Наші сусіди [...] як вони цінять все те, що допомагає створенню і збереженню традицій — ріжні мемуари, спомини, записки, листи, все те, що переховує і передає від покоління до покоління живий спогад і традицію" (Т. 1.— С. 6).

2. Навести загальні спогади його сучасників різного ступеня наближености до Антоновича, з різними його оцінками та часто прямо протилежними спостереженнями і враженнями.

3. Представити три основні сфери діяльности Володимира Антоновича: громадсько-політичну, наукову та просвітницько-викладацько-наставницьку.

Перший том має чотири розділи. До першого з них за назвою „Незбагненний" увійшли загальні праці різних авторів (у хронологічному порядку появи публікацій), які намагалися подати своє бачення портрета і образу Володимира Антоновича: О. Єфименко, Д. Багалій, І. Франко, С. Томашівський, В. Доманицький, О. Верзилов, О. Левицький, М. Грушевський, В. Ляскоронський, В. Правобережець (В. Липинський), Д. Дорошенко, С. Єфремов, М. Кордуба, В. Біднов, Б. Крупницький, М. Брайчевський.

Другий розділ „Автожиттєпис" містить: послужний список, мемуари Володимира Антоновича, Додаток до „Мемуарів", „До життєпису В. Антоновича" Т. Слабченка; Додаткові примітки та відомості до „Мемуарів"; Коментар до „Мемуарів" В. Б. Антоновича; „Мої спогади" Д. Дорошенка; „Моя исповедь. Ответ пану Падалице" Володимира Антоновича; Біографічні нариси дійсного члена НТШ; З невідомих рукописів В. Б. Антоновича. Подала К. Мельник; Вірші В. Антоновича: „Рай", „Над Сулою", „З колишнього". Окрему групу становлять 253 листи Володимира Антоновича, адресовані понад 30 кореспондентам: Д. Багалію, О. Барвінському, К. Бестужеву-Рюміну, О. Бичкову, М. Біляшівському, Ф. Вовку, С. Гамченку, В. Гнилосирову, В. Іконникову, Б. Грінченку, М. Грушевському, Ф. Лебединцеву та ін.

Третій розділ „Образ у споминах сучасників" містить: Записи з Щоденника О. Кістяківського, спогади О. Русова, О. Левицького, І. Линниченка, Є. Чикаленка та інші матеріали біографічного характеру.

„Наставник молоді і викладацька діяльність" — таку назву має четвертий розділ. Тут наведені тексти Вступної лекції В. Антоновича, а також спогади про В. Антоновича як професора В. Дашкевича, В. Щербини, М. Білінського, В. Чаважевського, О. Шульгина, М. Стороженка, О. Верзилова, Л. Мащенка, О. Назаревського, І. Линниченка, В. Доманицького, С. Єфремова, О. Барвінського, М. Грушевського.

Другий том видання складається з двох розділів. Перший присвячений висвітленню суспільно-політичної діяльности В. Антоновича, а другий — наукової роботи. Уміщує він найрізноманітніші матеріали: офіційні службові документи, матеріали жандармські, листи В. Антоновича і до нього, спогади, наукові статті і витяги з більших наукових праць — як друкованих, так і таких, що вперше вводяться у науковий обіг.

До першого розділу потрапило 44 матеріали. Відкривається він ґрунтовною статею І. Стешенка „Антонович як суспільний діяч", яка свого часу була оприлюднена в „Записках Українського наукового товариства в Києві"[3]. Доповнює і розви-

[3] Стешенко І. Антонович як суспільний діяч // Записки Українського наукового товариства ім. Шевченка в Києві.— К., 1908.— Кн. 3.— С. 29—30.

ває її брошура Ф. Матушевського „В. Б. Антонович при світлі автобіографії та даних історії"[4], що з'явилася в серії „Наші справи". Далі йдуть матеріали з фонду Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора[5], у яких висвітлюється громадська діяльність В. Антоновича. Також уміщено витяги зі слідчої справи. Нарешті, три статті В. Міяковського, у яких розглядається слідча справа.

До другого розділу другого тому ввійшли як розлогі статті, так і витяги зі статей загального плану. Є тут листи, спогади і документи, які друкуються вперше. Крім історичних та історіографічних статей (М. Довнар-Запольського, І. Джиджори, М. Драгоманова, О. Гермайзе, Д. Дорошенка, О. Оглоблина, І. Каманіна), друкуються статті з археографії (М. Ткаченка, О. Журби), історичної географії (А. Синявський), нумізматики (Ф. Слюсаренка, К. Болсуновського), монографії і фольклору (М. Грушевського, А. Лободи), вміщено низку статей, у яких мовиться про Антоновича як археолога (Г. Павлуцького, В. Завитневича, В. Ляскоронського, В. Козловського, М. Макаренка, А. Кобилянського, О. Лотоцького, Д. Самоквасова, В. Даниловича та ін.).

Можна було б дорікнути упорядникам у дечому, наприклад, свідомому хаотичному розміщенні матеріалів, непослідовності їх опрацювання. Та, попри те, видання корисне введенням у науковий обіг близько 300 листів, багатьох маловідомих і невідомих фото-ілюстрацій, зібранням у даному виданні багатьох спогадів, статей про В. Антоновича, розкиданих по малодоступних виданнях.

Іван ВІЛЬНИЙ

Права, по которымъ судится малороссійскій народъ. 1743. Пам'ятки політико-правової культури України / Відп. редактор та автор передмови акад. НАН України Ю. С. Шемшученко. Упорядник та автор нарису К. А. Вислобоков.— К., 1997.— 547 с.

Нещодавно у серії „Пам'ятки політико-правової культури України" Інститут держави і права ім. В. М. Корецького й Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського випустили у світ визначну пам'ятку українського права. Йдеться про Кодекс українського права, який став результатом п'ятнадцятирічної праці Кодифікаційної комісії, утвореної 1728 р. гетьманом України Данилом Апостолом. Закінчила комісія свою працю і 8 липня 1743 р. підписала Кодекс, що дістав назву „Права, по которымъ судится малороссійскій народъ", який акумулював у собі випробувані життям здобутки вітчизняної правової думки.

У той складний час боротьби Гетьманщини за автономію „Права" так і не були схвалені. Тривалий час про них навіть не згадували, а якщо й говорили, то мимохідь. Перша згадка про „Права" у пресі з'явилася лише 1852 р., коли в Додатках до „Черниговских губернских ведомостей" була надрукована замітка колишнього голови Чернігівської палати цивільного суду Макарова та Олександра Маркевича

---

[4] Матушевський Ф. В. Б. Антонович при світлі автобіографії та даних історії.— К., 1909.

[5] Центральний державний історичний архів у Києві, ф. 442, оп. 810, спр. 132.

ває її брошура Ф. Матушевського „В. Б. Антонович при світлі автобіографії та даних історії“[4], що з'явилася в серії „Наші справи“. Далі йдуть матеріали з фонду Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора[5], у яких висвітлюється громадська діяльність В. Антоновича. Також уміщено витяги зі слідчої справи. Нарешті, три статті В. Міяковського, у яких розглядається слідча справа.

До другого розділу другого тому ввійшли як розлогі статті, так і витяги зі статей загального плану. Є тут листи, спогади і документи, які друкуються вперше. Крім історичних та історіографічних статей (М. Довнар-Запольського, І. Джиджори, М. Драгоманова, О. Гермайзе, Д. Дорошенка, О. Оглоблина, І. Каманіна), друкуються статті з археографії (М. Ткаченка, О. Журби), історичної географії (А. Синявський), нумізматики (Ф. Слюсаренка, К. Болсуновського), монографії і фольклору (М. Грушевського, А. Лободи), вміщено низку статей, у яких мовиться про Антоновича як археолога (Г. Павлуцького, В. Завитневича, В. Ляскоронського, В. Козловського, М. Макаренка, А. Кобилянського, О. Лотоцького, Д. Самоквасова, В. Даниловича та ін.).

Можна було б дорікнути упорядникам у дечому, наприклад, свідомому хаотичному розміщенні матеріалів, непослідовності їх опрацювання. Та, попри те, видання корисне введенням у науковий обіг близько 300 листів, багатьох маловідомих і невідомих фото-ілюстрацій, зібранням у даному виданні багатьох спогадів, статей про В. Антоновича, розкиданих по малодоступних виданнях.

Іван ВІЛЬНИЙ

Права, по которымъ судится малороссійскій народъ. 1743. Пам'ятки політико-правової культури України / Відп. редактор та автор передмови акад. НАН України Ю. С. Шемшученко. Упорядник та автор нарису К. А. Вислобоков.— К., 1997.— 547 с.

Нещодавно у серії „Пам'ятки політико-правової культури України“ Інститут держави і права ім. В. М. Корецького й Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського випустили у світ визначну пам'ятку українського права. Йдеться про Кодекс українського права, який став результатом п'ятнадцятирічної праці Кодифікаційної комісії, утвореної 1728 р. гетьманом України Данилом Апостолом. Закінчила комісія свою працю і 8 липня 1743 р. підписала Кодекс, що дістав назву „Права, по которымъ судится малороссійскій народъ“, який акумулював у собі випробувані життям здобутки вітчизняної правової думки.

У той складний час боротьби Гетьманщини за автономію „Права“ так і не були схвалені. Тривалий час про них навіть не згадували, а якщо й говорили, то мимохідь. Перша згадка про „Права“ у пресі з'явилася лише 1852 р., коли в Додатках до „Черниговских губернских ведомостей“ була надрукована замітка колишнього голови Чернігівської палати цивільного суду Макарова та Олександра Маркевича

[4] Матушевський Ф. В. Б. Антонович при світлі автобіографії та даних історії.— К., 1909.

[5] Центральний державний історичний архів у Києві, ф. 442, оп. 810, спр. 132.

про виявлені рукописи Кодексу українського права. 1858 р. збирач українських старожитностей поляк Горжковський, виявивши новий рукопис Кодексу, вмістив про нього лист у часописі „Biblioteka Warszawska", який згодом передрукувала „Основа" із запитанням, що ж сталося з рукописом після від'їзду Горжковського за кордон (Основа.— 1862.— № 7). Відповідь на це запитання з'явилася тільки тепер. Укладачеві нового видання Кодексу Кирилові Вислобокову пощастило виявити його в Бібліотеці Ягеллонського університету (Від. рукописів, № 6148 III).

У серпні 1874 р. на виставці рукописів, що була влаштована до III Археологічного з'їзду в Києві, професор права Київського університету Олександр Кістяківський звернув увагу на фоліант „Прав" Києво-Печерської лаври. Належним чином оцінивши пам'ятку, вчений протягом 1874—1878 рр. на підставі п'яти списків підготував її до видання і завдяки матеріальній допомозі В. Симиренка надрукував Кодекс в „Университетских известиях". 1879 р. він вийшов окремою книжкою у супроводі розгорнутої розвідки Олександра Кістяківського (С. 1—144), яка не втратила свого наукового значення й нині.

І ось через 118 років з'явилося нове видання „Прав", підготоване до друку Кирилом Вислобоковим уже на основі ширшої джерельної бази. Йому вдалося відшукати сім списків пам'ятки, відомості ще про три списки він почерпнув з літератури. Порівняльна характеристика цих списків наведена у нарисі (Табл. 5, с. XIV).

Нове видання „Права, по которымъ судится малороссійскій народъ" відкривається короткою передмовою відповідального редактора академіка Ю. Шемшученка, де наголошується, що „Права" — це етапна подія у становленні української правової системи. Вони є важливим джерелом для вивчення суспільного життя українського народу часів Гетьманщини. Після передмови йде нарис Вислобокова „Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та суспільно-політичні передумови створення".

Далі друкується текст пам'ятки за автентичним списком, який зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (ф. 115, № 622). Як свідчить упорядник, під час підготовки видання він використав тексти О. Кістяківського, виявивши при цьому чимало різночитань, проте, на превеликий жаль, це не знайшло віддзеркалення у публікації. Однак, наведення цих різночитань підвищило б науковий рівень публікації.

Після нарису, як додаток до нього, вміщено Список членів Кодифікаційної комісії із зазначенням у дужках проти кожного з них років, коли він працював над Кодексом. До Списку потрапило 70 осіб (43 — від козацтва, 21 — від духовенства і 6 — від міст).

Услід за Списком членів Кодифікаційної комісії вміщено фото з оригіналу художньо оформленої титульної сторінки: „Права, по которымъ судится малороссійскій народъ. Высочайшимъ Всепресвѣтлѣйшїа Державѣйшая Великія Государынѣ Їмператрїци Елизаветы Петровны Самодержици Всероссійскія ея імператорского Священнѣшаго Величества повелѣніемъ из трех книгъ, а именно Статута Литовского, Зерцала Саксонского и приложенних при томъ других Правъ, такожде из книги Порадка по переводѣ их полского и латинского язиков на россійскій діалектъ в едну книгу сведенныя в Глуховѣ лѣта от Рождества Христова 1743".

У тексті пам'ятки подаються: Супровідний лист за підписом Івана Бібікова від 27 червня 1744 р. № 6347 (С. 3—4); Инструкция (С. 5—6); Посвящение (С. 7—11); Предисловие (С. 11—14); Оглавление (С. 14—36); Изъяснение о положенных по краям страниц листов в книге сей правной разных книг означеніях (С. 37—38); Глава 1. О силе и важности прав малороссийских (С. 39); Глава 2. О чести Божией

(С. 39—43); Глава 3. О высочайшей чести и власти монаршой (С. 43—56); Глава 4. О вольностях и свободах малороссийских (С. 58—68); Глава 5. О службе государевой военной и о порядке воинском (С. 68—76); Глава 6. О судах духовным чинам с мирскими и о приходских священниках (С. 77—79); Глава 7. О судах, судьях и других персонах к суду надлежащих и о содержании правного порядка в делах судебных (С. 80—112); Глава 8. О челобитчике и ответчике, також и о судовом процессе или тяжбе их, о доводах или доказательствах, о декретах или приговорах, о аппеляциях и о штрафах, как судимым — за неправый иск, яко и судящим — за неправосудие (С. 112—157); Глава 9. О произвождении суда в разных случайных делах и о давности земской (С. 157—173); Глава 10. О сговорах свадебных, о приданом и вене, о наследии мужа по жене и жены по мужу и о разводах (С. 173—202); Глава 11. О опекунах и их над сиротами опеках, також о нераздельном имении братов и сестер дорослых с недорослыми, и о поделе между ними (С. 203—215); Глава 12. О тестаментах или духовных делах (С. 216—226); Глава 13. О наследии имений по нисходящей, восходящей и побочной линии сродства и по усыновлению от бездетных, також о власти родительской над детьми (С. 226—245); Глава 14. О продаже, купле, выкупе, дарах и о диспоновании, сиесть распорядки, всяким образом имений и о записах разных (С. 245—267); Глава 15. О имениях и вещах, которые в наем или в откуп отдаются (С. 268—272); Глава 16. О домах, закладах, поруках, поклаже и о аресте (С. 272—308); Глава 17. О делах земских (С. 308—328); Глава 18. О портовых реках, о наводнении, о товарах затопленных, о реке сумежной, о мелницах, прудах и затопленных сенокосах (С. 328—334); Глава 19. О пущах, лесах, борах, рощах, гаях, бортном деле, о звериных и рыбных ловлях, озерах, сенокосах, о пожарах в пущи и полю, о диких зверях и принадах птичих, о гнездах соколем, лебедином, и о бобровых гонах, також о хоромных строениях, садах, огородах, о всяких грунтах, о пожарах домов и хуторов и о зажигателях (С. 334—348); Глава 20. О гвалтах или насилиях, о нападении, о убийстве, о побои, увечьи, ранах, разбое и безчестьи шляхте или воинского звания и протчим людям (С. 348—397); Глава 21. О убийстве посполитого звания людей, служилых, майстеровых и о протчих, також выблядков и людей шельмованых, и о платеже за голову, за увечье и за безчестье их (С. 397—403); Глава 22. О грабежах, разных шкодах и за то о награжденьях (С. 403—412); Глава 23. О казни и наказании прилюбодеев, блудников, насильников, жен и девиц, також мужеложников и скотоложников (С. 412—419); Глава 24. О ворах и наказании их, також и о протчем по делам татейным (С. 419—437); Глава 25. О приводимых в суда по криминальным делам людям, кои по каким подозрительствам россросу и мучению не подлежат, а кои подлежат, також о смертной экзекуции над виноватыми и о палаче или кате, и о содержании в судах книг, называемых черных и протестных (С. 437—452); Глава 26. О магистрате или уряде гродском упривилиованых и других, менших городов, о судах их градских и о других должностях (С. 452—460); Глава 27. О служителях и о людях свободных и несвободных (С. 461—477); Глава 28. О ярмарках, торгах и контрактах купеческих (С. 477—482); Глава 29. О суде над пахатными людьми, о сельском порядке, о приблудах, о пастухах, стадниках, плугаторах, погоничах и о скоте (С. 482—486); Глава 30. О циганах, татарах, жидах и других неверных, о безчестии, ранах и убийстве их (С. 486—491).

Реестр сего малороссийского права тридцати глав, також в ных заключающихся артикулов и пунктов по алфавиту порядочно сочиненный; а в сих то их линиях значать номери: в первой — глав, в другой — артикулов, в третей — пунктов (С. 492—540).

Комиссии перевода и свода книг правных проекты (С. 541—546).

Степенный малороссийских воинского звания чинов порядок по гетмане (С. 547).

Названі розділи Кодексу різні як за змістом, так і за системою викладу, обсягом, концентрацією нормативного матеріалу. Інколи один і той же розділ включає кримінальні, процесуальні і цивільні норми.

Аналізуючи зміст кожного розділу Кодексу, К. Вислобоков намагається з'ясувати, які і якою мірою були використані джерела під час його підготовки. На думку дослідника, основним є Литовський статут 1588 р., хоч і він не позбавлений впливів німецького права. Цим пояснюється подвійне, а то й потрійне посилання на джерела „Прав". Зокрема, Литовський статут мав вплив на розділи 4, 17, 19, 21 та 24. Німецьке право домінує у розділах 2, 13—16, 23, 25—27 та 28, 29. У розділах 3, 5—12, 20 та 22 вплив німецького права переважає або дорівнює Литовському статутові.

Про державне право йдеться у 1, 3 і 4 розділах Кодексу, духовному праву присвячено 6, військовому — 5, адміністративному — 20 і 26, земельному — 17, 18, 19, кримінальному — 2, 3, 20, 21, 23 і 24 розділи. Цивільне право розглядається у 10 (шлюбне), 11 (опіка), 12 і 13 (спадкове), 14, 15 і 16 (зобов'язальне та закладне), 7, 8, 9, 25 (процесуальне) розділах.

Судовий устрій за Кодексом передбачає дві категорії судів: загальні та спеціальні. До перших належать: сільські, ратушні, маґістратські, сотенні, полкові, полкової канцелярії, Генеральний суд, Генеральна військова канцелярія. Серед спеціальних судів: третейський, полюбовний чи мировий, духовний, ярмарковий або торговельний.

Характеризуючи джерела Кодексу, упорядник дещо недооцінює роль звичаєвого права. Викликає заперечення твердження, що гетьманські універсали були актами короткотривалої дії. Ознайомлення з судовими справами другої половини XVIII ст. переконує, що універсали Богдана Хмельницького, Івана Виговського та інших гетьманів мали правову силу й через сто років.

Археологічне опрацювання пам'ятки заслуговує позитивної оцінки. Принцип передачі тексту зводиться до якнайповнішого відтворення ориґіналу. У публікації збережені всі літери кириличного алфавіту, що вживаються у тексті (є, ѧ, ѣ, ѡ та інші). М'який та твердий знаки передано відповідно до ориґіналу. Виносні літери внесені у рядок та виділені курсивом. Слова, написані у тексті неправильно, залишаються без змін та виправлень. Закреслені та пошкоджені в ориґіналі частини тексту не поновлювалися. Усі необхідні пояснення зроблені у підрядкових примітках („Дописано іншим почерком", „Дописано між словами", „Дописано в рядок на полі", „Дописано над рядком", „Далі витерто", „Писано по витертому іншим почерком", „Так у тексті", „Номер артикула не зазначений" та інші). За правилами сучасної орфографії вживаються лише прописні літери. Збережено поділ на слова, речення та абзаци, а також розділові знаки. Кінець кожної сторінки позначено двома рисками. Напроти початку кожної сторінки винесена відповідна ориґінальна пагінація. Тексти приміток упорядника виділено курсивом. Поклики на джерела винесено на поле.

Незважаючи на невдачу кодифікації, „Права, по которымъ судится малороссійскій народъ", як уже відзначалося, зберігають свою вартість і нині. Вони є свідченням тяглости історичного процесу, усвідомлення українським народом своєї етнічної і політичної окремішности. Їх видання, без сумніву, є визначною подією в українській археографії та історії українського права.

Іван БУТИЧ

Церковь в истории России.

Сборник 1. Редколлегия: член-корр. РАН Я. Н. Щапов, П. Н. Зырянов (отв. редакторы), Б. М. Клосс, Н. Н. Лисовой, В. С. Румянцева, Н. В. Синицына.— Москва, 1997.— 204 с.;

Сборник 2. Редколлегия: П. Н. Зырянов, Б. М. Клосс, Л. Н. Найдёнова (отв. секретарь), Н. В. Синицына, член-корр. РАН Я. Н. Щапов (отв. редактор).— Москва, 1998.— 250 с.

Історія Церкви в Росії і її віровчення тільки недавно стали предметом окремих досліджень високих наукових інституцій, зокрема Академії наук. І це стосується усіх пострадянських держав. До того, як відомо, історія Церкви досліджувалась у контексті традиційної соціально-економічної проблематики. При тому Церква звичайно виступала як „феодальний господарський організм, що являв собою невід'ємну складову частину соціально-економічної системи відповідної епохи".

Створення в Інституті російської історії РАН окремої групи, а пізніше Центру історії релігії і церкви в Росії, поставило нові завдання у цій галузі науки. За словами проф. Я. Щапова, „поряд із продовженням найкращих традицій попередніх досліджень [ідеться про дослідження історії Церкви в соціально-економічному плані] належало вивчити саму історію Церкви в контексті історії Росії. Це означає не лише з'ясувати її різноманітну і різнобічну духовну, літургічну, учительну, але й політичну діяльність на різних етапах історії країни, релігійну свідомість людини і її еволюцію, історію церковних установ — парафіяльних, монастирських організацій, навчальних закладів, взаємовідносин з державою і т. ін." (С. 3)

Звичайно, поставлені завдання не могли вирішити ні Центр, ні Інститут російської історії, тим більше забезпечити їх відповідними вичерпними працями, але вони стали ініціаторами й координаторами таких досліджень. Найефективнішою формою праці виявилась організація засідань, конференцій, конґресів. Матеріали цих заходів становлять основу рецензованих збірників.

Зауважимо, що невеликий колектив Центру з Науковою радою РАН протягом 1990—1996 рр. організував чи брав участь у таких наукових конференціях: Чотирьохсотліття заснування патріаршества в Росії (Четырехсотлетие учреждения патриаршества в России) (1990); Релігія, суспільство і держава в XX ст. (Религия, общество и государство в XX в.) (1991); виступив у Монреалі з колективною доповіддю на XVIII Міжнародному конґресі історичних наук: Рух за свободу віровизнання в Росії (Движение за свободу вероисповедания в России) (1995); на міжнародній конференції у Парижі — Чернецтво і монастирі в суспільствах грецького і латинського обрядів (Монашество и монастыри в обществах греческого и латинского обрядов) (1996)[1] та ін. Центр, крім того, підготував і видав окремий збірник документів з колишніх таємних архівів „Російська Православна Церква і комуністична держава. 1917—1941. Документи і фотоматеріали" („Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917—1941. Документы и фотоматериалы".— Москва, 1996). Все це дуже повчальне і для українського дослідника та організатора досліджень з історії Церкви в Україні.

---

[1] Матеріали вийшли друком зі заголовком: Moines et monastères dans les sociétés de rite grec et latin.— Genève, 1996.

В основу першого збірника покладено здебільшого доповіді та повідомлення наукової конференції 1994 р. „Чернецтво і монастирі в Росії" („Монашество и монастыри [redacted] России"), другого — праці наукових співробітників і аспірантів Інституту російської історії та дослідників, які виступали [redacted] доповідями на конференціях і засіданнях, що їх проводив Центр.

Збірник 1. До нього увійшли такі статті: С. З. Чернова. Сільські монастирі і великокнязівські волості на північному сході Московського князівства [redacted] XIV—XV століттях (Сельские монастыри и великокняжеские волости на северо-востоке Московского княжества в XIV—XV веках); Є. В. Бєлякова. Скитський статут і його значення [redacted] історії російського чернецтва (Скитский устав и его значение в истории русского монашества); Б. М. Клосс. Про атрибуції деяких послань із формулярника митрополита Симона (Об атрибуции некоторых посланий из формулярника митрополита Симона); Є. Б. Ємченко. „Причт" і „миряни" за матеріалами церковного законодавства XVI ст. („Причт" и „миряне" по материалам церковного законодательства XVI в.); Є. І. Количева. „До питання про малі монастирі [redacted] Росії XVI століття (К вопросу о малых монастырях в России XVI века); В. С. Рум'янцева. Досвід класифікації монастирів у Росії у XVII столітті: Вологодський ступінь (Опыт классификации монастырей в России в XVII веке: Вологодская степень); Я. М. Щапов. Чернечий подвиг [redacted] Росії кінця XIX століття у сприйнятті майбутнього митрополита Євлогія (Георгіївського) (Монашеский подвиг в России конца XIX века [redacted] восприятии будущего митрополита Евлогия (Георгиевского).

Крім статей, у Збірнику 1 вміщено 16 тез доповідей і повідомлень — митрополита Волоколамського і Юр'ївського Питирима, М. І. Болхова, В. Б. Перхавка, архимандрита Троїцько-Сергіївської лаври Георгія, архимандрита Московської духовної академії Макарія, Л. Є. Морозової, В. А. Федорова, В. А. Сосни, А. А. Чечеткина, Л. П. Рожевської, Н. Д. Зольникової, Т. В. Барсегян, А. В. Работкевича, М. В. Шкаровського, А. А. Агапова, Л. П. Найдьонової.

Збірник 2. До збірника увійшли такі статті: Я. М. Щапов. Релігійне осмислення соціальної і політичної дійсності у давньоруських літописах (Религиозное осмысление социальной и политической действительности в древнерусских летописях). Автор докладно аналізує осмислення причин стихійних і військових лихоліть, факторів, що впливають на дії громадян, князів, єпископів. Усвідомлення цих концепцій дає змогу глибше проникнути [redacted] систему мислення літописців. Початкова історія російської церковної організації у селах знаходить відображення у двох статтях Д. А. Баловнєва: Нижча церковна округа у термінології XIV—XV століть (Низший церковный округ [redacted] терминологии XIV—XV веков); Висвячення священиків. Теорія і практика XIII—XV століть (Поставление священнослужителей. Теория и практика XIII—XV веков). Дослідник акцентує, що у Давній Русі християнство стало надбанням не тільки міста, а й села. Таку важливу проблему, як історію грошових внесків і пожертв у розвиток монастирів у XVII ст., висвітлює С. В. Ніколаєва у статті Пожертви і вкладники [redacted] Троїцько-Сергіївський монастир у XVI—XVII століттях (За книгами пожертв XVII століття) (Вклады и вкладчики [redacted] Троице-Сергиев монастырь в XVI—XVII веках (По вкладным книгам XVII века). У передмові до збірника зазначено, що в статті С. В. Ніколаєвої показано „значну еволюцію соціально-релігійної активности пластів населення, що володіли власністю у тому столітті", значне збільшення можливостей селян, які клопотались про збереження вічної пам'яти про себе і про спасіння своєї душі, зміцнення сили чернецтва, зниження ролі боярства і дворянства, які в минулому були єдиними, хто робив пожертви в монастирі. Цінним [redacted] дослідження М. М. Лісового — Дві епохи — два Добротолюбія (Преподобний Паїсій Величковський і святитель Феофан

Затворник) (Две эпохи — два Добротолюбия (Преподобный Паисий Величковский и святитель Феофан Затворник). Автор досліджує духовний, мовний, видавничий і взагалі творчий світ російської культури на основі перекладної літератури, розкриває тісні контакти цієї культури [illegible] раннім християнством, візантійською та українською і молдавською культурами.

Заслуговують [illegible] увагу подані відомості [illegible] біографії Паїсія Величковського, що стосуються його перекладів, національности. Дослідник зауважує: „Часто пишут и говорят о нём, по традиции книжных надписаний, „молдавский старец". Это связано лишь с территорией пребывания: почти половину жизни (до [illegible] после Афона) Паисий прожил в Молдавии. Украинец по отцу, с еврейской кровью по матери, он считал себя, безусловно, украинцем („малороссиянином"), всегда дорожил памятью [illegible] своей „малой родине" (подписывался „родимец полтавский"). Этническая принадлежность его подчеркнута и [illegible] надписи на мраморной надгробной плите [illegible] Вознесенском соборе Старого Нямца: „Старец Паисий Малороссиянин" (С. 134).

Зі статті дізнаємось, що Паїсій пересилає до Петербурга свої переклади, які й стали основою „Московского Добротолюбия"[2]. Це стосується й інших перекладів (С. 124—134). Дослідник безкритично повторює за А.-Д. Н. Тахіаосом[3] „[...] Язык Паисия и его круга — русско-славянский церковный язык XVII века" (С. 135), хоч тут же подає українізми, які, на його думку, [illegible] „живые диалектизмы [illegible] достаточном количестве": *дяк, обытель, высповедатися, струшовати, дуб (човно), свита, слизно, писменный, горелка, почути, цибули* (С. 136).

Дві статті (архимандрита Макарія Веретенникова та І. А. Курляндського) присвячені душпастирській та громадсько-просвітній праці російського архиєпископа Никандра (1549—1566) та митрополита Московського і Коломенського Інокентія Вениаминова (1797—1879). Надзвичайно цікавою є стаття Е. А. Вишленкової Католицизм у Росії Олександрівської епохи в офіційній історіографії XIX століття (Католицизм [illegible] России Александровской эпохи в официальной историографии XIX века). Дослідниця на основі нововиявлених документів аналізує складні взаємовідносини державних властей Росії з католиками, зокрема з орденом єзуїтів, у першій половині XIX ст. Наприкінці 40-х р. XIX ст. на державному рівні виникає питання про приєднання Греко-Католицької церкви до Православної. Окремо аналізується праця графа Д. А. Толстого про проблеми католицизму в Росії, обстеження архівів [illegible] цією метою. Згадується у статті діяльність Анрі Люттерота (зокрема, його дослідження — Росія і єзуїти [illegible] 1772—1820 рр. у документах)[4], К. С. Сербиновича, А. І. Тургенєва, І. С. Гагаріна та ін. Закінчується збірник оглядовою статею П. Я. Леонтьєва — Революція в церкві: з'їзди духовенства і мирян у 1917 році (Революция в церкви: съезды духовенства и мирян в 1917 году). Йдеться про переддень відокремлення Церкви від держави в Росії ще до подій жовтня 1917 р., з'їзди російського духовенства і мирян, опрацювання нових принципів ролі та місця Церкви в країні та ін.

Поданий перелік назв конференцій, статей і їх авторів не випадковий. Він загалом інформує про проблематику, якою зацікавлена світська наука щодо історії Церкви, дає змогу глибше осмислити теми, над якими працює Російська академія наук, спільну працю академічних установ і вищого духовенства.

---

[2] Факт маловідомий. Див.: Українські письменники. Біо-бібліографічний словник / Уклав Л. Є. Махновець.— К., 1960.— Т. 1.— С. 229.

[3] Tachiaos A.-E. N. The Revival.— P. XLI (поклик не повний). Див. працю М. М. Лісового.

[illegible] La Russia et les jesuites de 1772-a 1820 d'apres des documents la plupart inedits par Henri Lutteroth.— Paris, 1845.

Усі проаналізовані публікації повчальні також своїм змістом. І хоч [redacted] окремих випадках фіґурує давня термінологія, наприклад: „западный край империи", „церковная жизнь Малороссии" та ін. (очевидно, треба ще багато часу, щоб опанувати російським науковцям нову термінологію). Над подібною тематикою слід працювати й науковим інституціям [redacted] Україні. Є у збірниках певні недопрацювання, наприклад, М. М. Лісовий не може собі дати ради [redacted] оцінкою української книжної мови XVIII ст. (навіть [redacted] допомогою Микити Толстого), неточності у покликах тощо.

З третього випуску видання „Церковь [redacted] истории России" стає серійним. На сьогодні, очевидно, уже вийшло чотири випуски, які ще не з'явилися на полицях бібліотек Львова, як і Бібліотеки НТШ у Львові.

Олег АНТОНОВИЧ

B[isku]p Innocenty Winnicki. Ustawy rządu duchownego i inne pisma / Do druku przygotował Wł. Pilipowicz; przedmową poprzedzil St. Stępień.— Przemyśl, 1998.— 108 s.

Обговорювана книжка видана Південно-східним науковим інститутом у Перемишлі й становить один із випусків монографічних досліджень Інституту, який повністю вписується у завдання цього наукового закладу Польщі. Як відомо, метою Південно-східного наукового інституту [redacted] „дослідження етнічних меншин у польській державі, а також контактів поляків [redacted] південно-східними народами Європи, зокрема українцями"[1]. Поставлені завдання здійснюються різними шляхами, серед яких пріоритетне місце займає підготовка і видання індивідуальних (авторських) і збірних (колективних) праць, яких на сьогодні нараховують понад 50.

Рецензована книжка присвячена особі, діяльність якої мало відома. Небагато знаємо і про конкретні факти з біографії І. Винницького та умови, [redacted] яких він здійснював свою духовну практику та займався громадсько-суспільним життям. Дуже цінною є інформація про переддень духовної кар'єри єпископа [redacted] історичному контексті, вказівки на оточення І. Винницького, його родину, контакти з єпископом Антоном Винницьким (був братом батька). Крім відомостей про працю єпископа, на чому особливо акцентовано, книжка вміщає твори І. Винницького, які стосуються його релігійних настанов і обов'язків духовенства, катехитичної діяльности. Більшість із них сьогодні невідома ширшому читачеві. Писання збереглися у поодиноких примірниках.

Загалом структура книжки — проста. Складається із вступу, що має назву „Спадщина єпископа Інокентія Винницького" (автор Станіслав Стемпель), і текстів згаданих творів (розглянемо їх у тій послідовності, що її запропонував упорядник), а саме: Правила духовної управи у Перемишльській греко-католицькій дієцезії, ухвалені на соборі, 1694 р. (Ustawy rządu duchownego in ritu graeco unito dioecesii Przemyskiej na congregacii sobornej uchwalone, 1694). Вони нині відомі з двох стародрукованих примірників (автограф втрачено) — один із них зберігається у Воєводському архіві в Перемишлі, в Архіві греко-католицького єпископства

[1] Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego.— Przemyśl, 1997.— № 3.— S. 5.

Усі проаналізовані публікації повчальні також своїм змістом. І хоч [redacted] окремих випадках фіґурує давня термінологія, наприклад: „западный край империи", „церковная жизнь Малороссии" та ін. (очевидно, треба ще багато часу, щоб опанувати російським науковцям нову термінологію). Над подібною тематикою слід працювати й науковим інституціям [redacted] Україні. Є у збірниках певні недопрацювання, наприклад, М. М. Лісовий не може собі дати ради [redacted] оцінкою української книжної мови XVIII ст. (навіть [redacted] допомогою Микити Толстого), неточності у покликах тощо.

З третього випуску видання „Церковь [redacted] истории России" стає серійним. На сьогодні, очевидно, уже вийшло чотири випуски, які ще не з'явилися на полицях бібліотек Львова, як і Бібліотеки НТШ у Львові.

Олег АНТОНОВИЧ

B[isku]p Innocenty Winnicki. Ustawy rządu duchownego i inne pisma / Do druku przygotował Wł. Pilipowicz; przedmową poprzedzil St. Stępień.— Przemyśl, 1998.— 108 s.

Обговорювана книжка видана Південно-східним науковим інститутом у Перемишлі й становить один із випусків монографічних досліджень Інституту, який повністю вписується у завдання цього наукового закладу Польщі. Як відомо, метою Південно-східного наукового інституту [redacted] „дослідження етнічних меншин у польській державі, а також контактів поляків [redacted] південно-східними народами Європи, зокрема українцями"[1]. Поставлені завдання здійснюються різними шляхами, серед яких пріоритетне місце займає підготовка і видання індивідуальних (авторських) і збірних (колективних) праць, яких на сьогодні нараховують понад 50.

Рецензована книжка присвячена особі, діяльність якої мало відома. Небагато знаємо і про конкретні факти з біографії І. Винницького та умови, [redacted] яких він здійснював свою духовну практику та займався громадсько-суспільним життям. Дуже цінною є інформація про переддень духовної кар'єри єпископа [redacted] історичному контексті, вказівки на оточення І. Винницького, його родину, контакти з єпископом Антоном Винницьким (був братом батька). Крім відомостей про працю єпископа, на чому особливо акцентовано, книжка вміщає твори І. Винницького, які стосуються його релігійних настанов і обов'язків духовенства, катехитичної діяльности. Більшість із них сьогодні невідома ширшому читачеві. Писання збереглися у поодиноких примірниках.

Загалом структура книжки — проста. Складається із вступу, що має назву „Спадщина єпископа Інокентія Винницького" (автор Станіслав Стемпель), і текстів згаданих творів (розглянемо їх у тій послідовності, що її запропонував упорядник), а саме: Правила духовної управи у Перемишльській греко-католицькій дієцезії, ухвалені на соборі, 1694 р. (Ustawy rządu duchownego in ritu graeco unito dioecesii Przemyskiej na congregacii sobornej uchwalone, 1694). Вони нині відомі з двох стародрукованих примірників (автограф втрачено) — один із них зберігається у Воєводському архіві в Перемишлі, в Архіві греко-католицького єпископства

[1] Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego.— Przemyśl, 1997.— № 3.— S. 5.

(примірник знищений і неповний), другий — у Бібліотеці Варшавського університету (його текст використано для публікації).

Далі уміщений уривок із „Катехизису“, а саме: „Наѹка, албѡ способъ диспонованѧ сѧ на смєрть, кождомѹ Хрїстїанинѹ“ (1685) і два пастирські листи до духовенства і мирян Перемишльського, Самбірського єпископства (1684). Закінчує публікацію творів „Лист до невідомого ієрарха Римської курії з приводу „Катехизису“. Твори, писані українською і латинською мовами, перекладено польською. Підготовка текстів до друку належить Володимирові Пилиповичу. До речі, за таким же принципом будуються й інші видання Інституту, присвячені визначним особистостям української Церкви і культури та їх творчості, наприклад, І. Вагилевичу („Pisarze polscy rusini“, 1996; „Słowo o pułku Igorowym“, 1999) та ін.

Вступ нагадує коротку історію Перемишльського єпископства, сягаючи кінця XVI ст., яка висвітлена у контексті міжконфесійних змагань другої половини XVII ст. Основну увагу, однак, зосереджено на становленні Греко-Католицької церкви. Згадано про участь в унійному русі Михайла Копистенського, Олександра і Афанасія Крупецьких, Івана Хлопецького та інших. На тлі загальноісторичних подій [illegible] хронологічно-історичному плані наводяться біографічні дані про Інокентія Винницького[2] (в миру Івана), докладно проаналізовано його шлях до прийняття свячень на єпископа, що почалось заходами номінації ще 19 листопада 1679 р. (саме свячення на єпископа відбулося 21 листопада 1680 р.)[3], далі описано перебіг єпархіального синоду 25 січні 1681 р., що стосувався релігійного життя. Тоді, як відомо, під керіництвом митрополита Купріяна Жоховського були опрацьовані постулати єднання православної і католицької церков, під назвою „Пункти порозуміння“, у підготовці яких активну участь брав І. Винницький. Згодом їх ухвалив польський сейм, затвердив король. Втім, на той час міжконфесійна ситуація в Україні не була простою. Питання віровизнань часто ставало причиною політичних інтриг між українцями, [illegible] чого користали сусідні держави в боротьбі за їх землі. І. Винницький, однак, постійно стежив за рівнем освіти духовенства та його поведінкою. Неприємним для нього як для високого православного ієрарха був факт, що мав місце у 1690 р., коли парафіяни п'яти підперемишльських сіл (Медики, Шегині, Буцова, Торків і Поздяча) вигнали своїх священиків, що не задовольняли рівнем підготовки місцеву шляхту і селян. Унаслідку вони стали підпорядковуватися греко-католицькому єпископатові. Наприкінці XVII ст. до складу Перемишльської єпархії входив 31 деканат із 1120 парафіянами, [illegible] яких одна третя підпорядковувалася греко-католицькій єпископії.

12 квітня 1684 р. І. Винницький пише два пастирські листи для духовенства, нагадуючи про їхні обов'язки на священичій ниві, [illegible] також рекомендує нормативи оплати за релігійні послуги, [illegible] поряд окреслює права користування церковними маєтностями і судочинством (С. 85—97)[4]. Намагаючись зміцнити засади християн-

---

[illegible] Про життя та творчість І. Винницького чимало відомостей подано у працях Кирила Студинського // Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 362, оп. 1, спр. 30, арк. 69—71.

[3] Крім літературних відомостей, поданих автором вступної статті, див. оригінальний запис акту свячення, внесений у „Мєтрику или списаніє рукоположєнныхъ ѿ мснє в Бг҃ѹ Прєвєлєбнаго єгѡ мл^{с}ти ѿтца Іосифа Шумлѧнского Бжією мл^{с}: єп҃па Льво^{в}, Га^{л} [illegible] К: П^{д}: Адміни^{ст} ми^{т}р: кієв: [illegible] єп^{с}піи Лѹцкои Архімандріты Пєча^{р} Акколитовъ ѿ Рокѹ ахꙁи м^{с}ца фєвралѧ днє в҃ зачатаѧ в мѣстѣ Высочцѣ на Подолю, а пєрєписанаѧ рокѹ ахпѕ“ (Національний музей у Львові, від. рукописів і стародруків, Рк-83, с. 41).

[illegible] Пор. оцінку цих заходів В. Щуратом (Щурат В. Два листи еп[ископа] Іннок[ентія] Винницького // Шематизм всего клира греко-кат[олицької] епархії соєдинених, перемиської, самбірської і сяніцької [illegible] рік 1907.— Жовква, 1906.— С. XXXVI—XLVIII), М. Возняком (Возняк М. Історія української літератури.— Львів, 1924.— Т. 3.— С. 47, 103).

ського вчення, владика І. Винницький видає, побудований на основі різних творів отців Церкви та інших авторів, нарис християнської науки Катехизм: „Катихизіс албо наꙋка хрістїанскаꙗ вкоротцѣ з розныхъ авторѡвъ зебраннаѧ ...“ (Унів, 1685).

Окреме місце у „Катехизисі“ відводиться з'ясуванню догматичних питань, що розділяють православну та католицьку церкви і їх вчення, трактатові „Наꙋка, албѡ способъ диспонованѧ сѧ на смерть, кождомꙋ Хрїстїанинꙋ“. С. Стемпень зауважує: „Аналіз доказує, що автор [І. Винницький] був досконало обізнаний з тогочасною релігійною літературою. Ars Moriendi Винницького відповідає тодішнім зразковим трактатам...“ (С. 20.)

У квітні 1691 р. І. Винницький скликає синод у Самборі, на якому повторно розглянуто питання єдности християнської церкви (фактично розглядався трактат „Пункти порозуміння“ з 1681 р.). За ухвалою синоду також встановлювався єдиний престіл перемишльського владики для обох церков: православної і греко-католицької. На престіл обрано І. Винницького. Водночас на цю посаду в майбутньому запропоновано обирати особу зі шляхетського стану тільки з Перемишльщини і тільки греко-католицького віровизнання; заснування перемишльського капітулу; надання вищому уніатському духовенству таких же прав, як латинському; звільнення нижчого духовенства від повинностей феодала і допущення греко-католицьких міщан до всіх міських урядів, цехів, торгівлі та можливості купувати та будувати будинки у центрах міст; збереження під час Богослужінь та інших церковних чинностей грецького обряду, недопущення на практиці „латинських запозичень“. Важливим пунктом постанови було підняття королем до рангу митрополії, незалежної від Київської, Галицького єпископства.

Автор, крім того, наголошує на візиті до короля, який на той час перебував у Яворові, окремої делегації синоду, аналіз змісту якого дає змогу зрозуміти „неґативне ставлення значної частини української шляхти до Берестейської унії як і пізнішої, майже після ста років, зміни її ставлення до тої справи“ (С. 21). Згодом, як відомо, І. Винницький апробує постулати Самбірського синоду у Варшаві. Все це було підготовчою акцією до офіційного прийняття Перемишльським єпископатом унії, що відбулося 27 квітня 1693 р.

Єднання Православної церкви з Католицькою через унію (після прийняття унії І. Винницьким для Перемишльщини, у 1700 р. Йосиф Шумлянський приймає унію для Львівщини і Кам'янця-Подільського) сталося унаслідок еволюційного процесу, що тривав від Берестейського собору протягом ста років. Тут же знаходимо пояснення: „Незвичайно істотним чинником цього процесу був факт, що водночас духовенство як і миряни, з плином часу, могли собі поступово усвідомити [...] що Київ після зайняття його Москвою перестав бути центром українського духовного життя. Зміцнення Московського патріархату, головним чином, через поглинання в 1686 р. столиці митрополії Української церкви у Речі Посполитій і підпорядкування собі тамтешніх митрополитів фактично спричинило поділ митрополії на польську і російську“ (С. 27).

Після вступної статті подано згадані писання І. Винницького.

Немає найменшого сумніву у важливості публікованих творів. Це, зокрема, стосується історії духовного життя українців. І. Винницькому належить значна роль у єднанні православ'я і католицизму, українців і поляків. Крім того, порушувані у його творах питання настільки актуальні сьогодні, зокрема ті, що стосуються обов'язків священиків і ченців, що, очевидно, повинні бути перекладені українською мовою і передруковані у популярних часописах.

До публікованої книжки маємо декілька незначних текстуальних зауважень. Це стосується як вступної статті, так і загального характеру підготовки опублікованих творів І. Винницького.

В українськомовному заголовку, мабуть, доречніше було б вжити слово „управи“ або „уряду“, а не „правління“: „правила духовної управи...“ Слово „правління“ має надто виразний відтінок сучасности (суч. рос. „правление“). Сміливою є заява автора вступної статті про те, що „більшість його [І. Винницького] уніатських попередників походило з римо-католицьких шляхетських родин“. У таких випадках слід називати прізвища й обумовлювати, що йдеться саме про стан XVII ст. Не треба забувати і про XIV—XVI ст. Правдоподібно, зайвим є наголошення декілька разів (С. 15—17, 22—23) на потаємній згоді прийняти унію І. Винницьким до 1693 р. Якщо таке навіть було, що, зрештою, певною мірою підтверджують матеріали[5], то пишучи про духовну особу такого ранґу, необхідно також вказати на причини таких кроків, мету, яку ставив перед собою І. Винницький, висвячуючись на єпископа і ведучи переговори з католицькими чинниками. Умови не були простими. Сила православ'я була великою і традиційною, у свідомості мирян і духовенства воно пов'язувалося з державною відрубністю. Тим паче, що польський уряд не завжди дотримувався обіцянок щодо надання ширших прав українському духовенству, а Ватикан, як відомо, відкинув цілу низку поєднавчих статей із „Пунктів порозуміння“, пропонованих українською ієрархією. У такому контексті також сумнівними є морально-етичні засади І. Винницького як визначної духовної особи і політика, не кажучи вже про гідність єпископа і посаду, яку займав ієрарх.

Науковий підхід, а саме такий підхід випливає з археографічних засад опублікованих творів, застосовано для передання текстів, довідкових тлумачень. Правда, деякі речі вимагають більш докладного пояснення у „Nooie edytorskiej“. Про „Катихизис“ сказано, що надрукований у форматі 8°, має 102 с., але якщо так деталізувати питання, то слід також зазначити, що пам'ятка має різні шрифти, різну кількість рядків на сторінках. Крім того, на 2—4 аркушах книжки поданої „Прєдмова до читєльника“ друкаря Симеона Ставницького, а як головне з усієї книжки передруковується тільки розділ „Наꙋка, албѡ способъ диспонованѧ сѧ на смєрть, кождомꙋ Хрістіанинꙋ“, нарешті, що вона містить ґравюру Богоматері (звор. титулу), прикраси — рамки на титулі, заставки, кінцівки[6]. Слід було б відзначити, що, крім примірника „Катехизису“ у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України, який, зрештою, використано для передруку, існують ще два добре збережені примірники у Національному музеї у Львові та Національній бібліотеці у Варшаві.

Публікація майже повністю зберігає характер першодруку (принаймні до цього змагала редакція), наприклад, великі букви, нерозшифровані скорочення, навіть передання окремих графем: & замість „et“, ß — замість „sz“, „v“ — замість „u“ та ін. (останнє, на жаль, суперечить правилам видання латинських і старопольських текстів для XVII ст.). Не оговорено, однак, чи застосовувався під час друку курсив і чи членування тексту відповідає ориґіналові? Певне застереження викликає добір слів, які пояснюють примітки. З одного боку, здається зайвим було пояснювати (до речі, примітки майже усі тлумачного характеру) слова *vnita, disunita, namieśnictwo* та ін. Очевидно, праця збагатилася б, якби

---

[5] Балик Б. І. ЧСВВ. Інокентій Іван Винницький — єпископ перемиський, самбірський, сяніцький. 1680—1700.— Рим, 1978.— С. 120 та ін.

[6] Пор. книгу і каталоги: Ундольский В. Т. Очерк славяно-русской библиографии.— Москва, 1871.— Вып. 1.— № 1028; Свенцицкий И. С. Каталог книг церковно-славянской печати.— Жовква, 1908.— № 535; Максименко Ф. П. Кириличні стародруки українських друкарень, що збереглися у львівських збірках.— Львів, 1975.— № 639; Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжного мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. перша (1574—1700).— Львів, 1981.— № 624.

були складені примітки не тільки до прізвища *Іван Нарольськиий*, але ще до 31 особи, що підписані під ухвалою собору (С. 65—66). Чи варто було виділяти лист І. Винницького до невідомого ієрарха, творячи окремий розділ, тим більше, що кожний опублікований лист має свій заголовок.

Готуючи збірку творів І. Винницького — унікальну за задумом — очевидно, доречно було б додати інші його чи підписані ним твори і не акцентувати лише на друках і духовно-катехитичній тематиці. Тим більше, що це обумовлено у заголовку. Такі документи є в архівах Перемишля і Львова. На окрему увагу, наприклад, заслуговують заходи І. Винницького щодо заснування або підтвердження діяльности братств при церкві св. Петра і Павла у Комарні і переданням йому у підпорядкування парафії Лип'є і Бучали, школи, шпиталю (братство засновує ще М. Копистинський 12 (2) лютого 1592 р.). І. Винницький на соборі 1680 р. у Городку „потвєржаєтъ и умоцнѧєтъ во всѣхъ пунктахъ и артикулахъ" діяльність цього братства[7].

12 (2) травня 1682 р. І. Винницький благословляє заснування братства при церкві св. Юрія у Дрогобичі[8].

До них належать також документи, пов'язані з життям монастирів. Для прикладу, згадаємо грамоту короля Яна III, який на прохання ігумена Йови Арламовського і ченців чернилявського василіянського монастиря під Яворовом підтверджує текст документа І. Винницького, виданий у Перемишлі 27 червня 1687 р. та ін.[9]

Публікації, які готує до друку і видає Південно-східний науковий інститут, мають виняткове значення. Їх важливість не лише у доборі та поширенні актуальних тем, у яких зацікавлена як польська, так і українська громадськість, а й у популяризації забутих або майже забутих імен і творчости визначних особистостей. Прикладом цього є рецензована книжка „Єп[ископ] Інокентій Винницький. Правила духовного правління та інші писання".

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

Сергій Павленко. Міф про Мазепу.— Чернігів: Сіверянська думка, 1998.— 246 с.

Книжка, що рецензується, — наукове видання. Вона належить перу заслуженого журналіста України, лауреата премії імені Бориса Грінченка, головного редактора Всеукраїнського історико-краєзнавчого журналу „Сіверянський літопис", автора книг „Загибель Батурина 2 листопада 1708 року", „Опозиція на Чернігівщині: 1944—1990 рр.", „Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді", низки розвідок з історії Гетьманщини — Сергієві Павленку.

Розглянувши у Вступі джерела та літературу — як вітчизняну, так і зарубіжну — про Мазепу та його добу, автор докладно аналізує 12 міфів про Мазепу,

---

7 ЦДІА України у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 181.

8 Там само.— Спр. 628.

9 Там само.— Ф. 201, оп. 46, спр. 1464. Цей документ відомий лише з королівського трансумпту. Оригінал, здається, не зберігся. Окремі документи знаходяться у Санкт-Петербурзі. Див.: Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов.— Санкт-Петербург, 1897.— Т. 1 (1470—1700); 1907.— Т. 2 (1701—1839).

були складені примітки не тільки до прізвища *Іван Нарольськuй*, але ще до 31 особи, що підписані під ухвалою собору (С. 65—66). Чи варто було виділяти лист І. Винницького до невідомого ієрарха, творячи окремий розділ, тим більше, що кожний опублікований лист має свій заголовок.

Готуючи збірку творів І. Винницького — унікальну за задумом — очевидно, доречно було б додати інші його чи підписані ним твори і не акцентувати лише на друках і духовно-катехитичній тематиці. Тим більше, що це обумовлено у заголовку. Такі документи є в архівах Перемишля і Львова. На окрему увагу, наприклад, заслуговують заходи І. Винницького щодо заснування або підтвердження діяльности братств при церкві св. Петра і Павла у Комарні з переданням йому у підпорядкування парафії Лип'є і Бучали, школи, шпиталю (братство засновує ще М. Копистинський 12 (2) лютого 1592 р.). І. Винницький на соборі 1680 р. у Городку „потвєржаєтъ и умоцнѧєтъ во всѣхъ пунктахъ и артикулахъ" діяльність цього братства[7].

12 (2) травня 1682 р. І. Винницький благословляє заснування братства при церкві св. Юрія у Дрогобичі[8].

До них належать також документи, пов'язані з життям монастирів. Для прикладу, згадаємо грамоту короля Яна III, який на прохання ігумена Йови Арламовського і ченців чернилявського василіянського монастиря під Яворовом підтверджує текст документа І. Винницького, виданий у Перемишлі 27 червня 1687 р. та ін.[9]

Публікації, які готує до друку і видає Південно-східний науковий інститут, мають виняткове значення. Їх важливість не лише у доборі та поширенні актуальних тем, у яких зацікавлена як польська, так і українська громадськість, а й у популяризації забутих або майже забутих імен і творчости визначних особистостей. Прикладом цього є рецензована книжка „Єп[ископ] Інокентій Винницький. Правила духовного правління та інші писання".

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

Сергій Павленко. Міф про Мазепу.— Чернігів: Сіверянська думка, 1998.— 246 с.

Книжка, що рецензується, — наукове видання. Вона належить перу заслуженого журналіста України, лауреата премії імені Бориса Грінченка, головного редактора Всеукраїнського історико-краєзнавчого журналу „Сіверянський літопис", автора книг „Загибель Батурина 2 листопада 1708 року", „Опозиція на Чернігівщині: 1944—1990 рр.", „Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді", низки розвідок з історії Гетьманщини — Сергієві Павленку.

Розглянувши у Вступі джерела та літературу — як вітчизняну, так і зарубіжну — про Мазепу та його добу, автор докладно аналізує 12 міфів про Мазепу,

---

[7] ЦДІА України у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 181.

[8] Там само.— Спр. 628.

[9] Там само.— Ф. 201, оп. 46, спр. 1464. Цей документ відомий лише з королівського трансумпту. Оригінал, здається, не зберігся. Окремі документи знаходяться у Санкт-Петербурзі. Див.: Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов.— Санкт-Петербург, 1897.— Т. 1 (1470—1700); 1907.— Т. 2 (1701—1839).

спростовує їх, дає змогу таким чином „наступним дослідникам не відволікатись на фальсифікації, помилкові твердження, тенденційно-наклепницькі умовисновки і більш плідно працювати у вивченні історії України кінця XVII — початку XVIII сторіччя. Зібрані нами докази, арґументи по-новому обґрунтовують контекст і мотиви провідних діячів Гетьманщини у 1687, 1689—1692, 1704, 1707—1708 роках. Особливо важливим при цьому [illegible] розшуканий і осмислений матеріал, що підтверджує намагання І. Мазепи порвати [illegible] царизмом вже на 3—4 рік свого гетьманського правління. Вартости деяким постулатам автора надає багатопланова арґументація, що усуває ґрунт для подальшої безплідної дискусії щодо року народження І. Мазепи, його „зрадницького“ договору з С. Лещинським“ (С. 12—13).

Автор, роблячи такі висновки, усвідомлює, що його узагальнення, які ґрунтуються на опублікованих джерелах, можуть бути істотно доповнені після пошуку і опублікування невідомих дослідникам документів, пов'язаних [illegible] діяльністю і життям І. Мазепи.

Не станемо переказувати всього зі знанням справи написаного у вступі. Нагадаємо тільки окремі факти, твердження, які вважаємо слушними.

Справді, події кінця XVII — початку XVIII ст. у Лівобережній Україні і центральна фіґура того часу — гетьман Мазепа — завжди привертали увагу дослідників, письменників, композиторів, художників...

Проте джерел для всебічного висвітлення доби обмаль, причиною чого є загибель гетьманського архіву [illegible] Батурині 1708 р., а також те, що не все те, що збереглося, тотально [illegible] вивчене, не систематизоване й не оприлюднено. Найбільше збереглося московських джерел офіційного характеру, які є однобічними, тенденційними, а перевірити їх немає змоги.

25 липня 1687 р. на річці Коломаку відбулася козацька рада, на якій гетьманом було обрано генерального осавула Івана Мазепу. Були схвалені умови, які одержали назву „Коломацькі статті“. Вони становлять 22 статті. За характером, це двобічний договір між гетьманом України, козацькою старшиною і московськими царями Іваном, Петром і царицею Софією. Вони містили п'ять нових статей (18—22), які посилювали владу царизму на Україні. Після схвалення „Коломацьких статей“ гетьманові заборонялося без дозволу царя усувати з посад генеральну старшину, [illegible] старшині — скидати гетьмана, не дозволялося підтримувати політичні і дипломатичні зносини з іншими державами, вписувати селян до козацького реєстру, зобов'язувалося видавати російськими властями селян, що втекли з Росії. Українським купцям не дозволялося торгувати у Москві, бо, мовляв, „кабацким сборам чинится поруха і недобор“.

Мало того, статею 19 Москва зробила спробу легальним шляхом міжнародно-правової угоди заперечити державний суверенітет України. Гетьманові й старшині наказувалося „Народъ малороссійский всякими мѣры [illegible] способы съ великороссийскимъ соединять и въ неразрывное [illegible] крепкое согласіе приводить супружествомъ и инымъ поведеніемъ“, щоб були під однією царською державою „обще, яко единой христианской веры [illegible] никто бъ голосовъ такихъ [illegible] испущалъ, что Малороссійский край — гетманского регименту, [illegible] отзывались бы единогласно: „Ихъ царского пресветлого величества самодержавной державы гетманъ и старшина народ малороссийский обще съ великороссийским народом и вольный переход жителей из Малороссійскихъ городовъ въ великороссійские города имѣти“.

У наведеному тексті варто звернути увагу на те, що констатується існування окремої української держави — „народъ малороссийский“, — яка має з народом великоросійським лише спільну „едину християнскую вѣру“. Тому-то наголошується, щоб у майбутньому так не було, щоб обидва народи були в одній самодержавній царській державі і щоб ніхто не смів і згадувати про окрему державу

українську під регіментом гетьмана. А для об'єднання народів треба вживати таких способів: шлюб та інші „поведенія". Висловлювалася вимога, щоб на майбутнє держави Українська і Московська злилися в одну, царську самодержавну держави. Що ж до питання національного, то, висловлюючи прагнення до об'єднання обох народів, вирішувалося і національне питання через асиміляцію, омосковлення народу українського. Отже, йдеться лише про тотожність віри москалів та українців і відсутність єдности національної. Тільки в „Коломацьких статтях" уперше було порушено питання про необхідність об'єднання України з Росією і знищення окремішности українського народу, вперше заперечувався державний характер гетьманської влади, а тим самим й української держави взагалі. Це було перекреслення державно-політичної концепції всіх гетьманів — від Богдана Хмельницького до Івана Самойловича.

Ось у таких складних, несприятливих умовах розпочалася діяльність І. Мазепи. І тільки державний геній і глибокий патріотизм нового гетьмана зробили так, що чимало шкідливих для України ухвал Коломацької угоди залишилися не чинними.

Цілком імовірно, що антиукраїнське вістря Коломацької угоди було дещо пом'якшене Московським палацовим переворотом 1689 р., коли уряд Петра І, будучи зацікавлений у підтримці з боку гетьмана, погодився на деякі зміни і полегшення в Коломацькій угоді. Це підтверджується хоча б тим, що в 1690 р. Україна ще зберігала свої державні права у військовій, адміністративній, судовій та економічній сферах.

Автор книжки зазначає, що трактування життя і діяльности Мазепи після поразки української справи 1708 р. майже три століття перебуває під магічним впливом крайньо осудних звинувачень на адресу головного сепаратиста Російської імперії XVIII ст.

Панівна неґативістська установка ще з часів Петра І витворила і деталізувала образ людини-зрадника, авантюриста, зажерливого феодала-кріпосника і т. ін. Майже кожен біографічний факт із життя Мазепи трактовано і осмислено як підступне діяння, як доказ його низьких, приземлених помислів.

З імперських позицій він був ворогом № 1. А відтак заслуговував не на зважений, неупереджений аналіз-суд, а радше на однозначний самосуд без особливого слідства і свідчень. Таким поверховим тенденційним шляхом пішла, за окремими винятками, російська історіографія, а потім і радянська. Все це сприяло появі праць, які містять діаметрально протилежні характеристики особи гетьмана і його діяльности, побудовані дуже часто на однобоких суб'єктивних використаннях джерел. До цих праць нерідко потрапляли вигадки, які переносились з однієї праці в іншу. Всі вони стали основою, підґрунтям міфу про Мазепу — „егоїста" і „пройдисвіта".

Міф перший. 1644 рік — час народження І. Мазепи. Проаналізувавши всі наявні матеріали, Сергій Павленко стверджує, що Мазепа народився 20 березня 1639 року.

Міф другий. Кровна належність до Польщі. Якщо знання справжньої дати народження І. Мазепи має велике значення для пізнання і розуміння контексту подій, обставин, у яких відбувалося становлення майбутнього керманича України, то з'ясування його родових коренів проливає світло й на інші важливі деталі біографії гетьмана.

Перехід гетьмана 1708 р. на бік Карла XII став приводом трактувати цей крок як реалізацію планів таємного католика-ляха, якому прагнулось „повернути Україну під іго польської шляхти". Про Мазепу як „природного поляка" свого часу писали автор „Історії" Вольтер, деякі хроніки, дослідники. С. Павленко спросто-

вує ці твердження. Він повідомляє, що майбутній гетьман народився на хуторі Кам'янці (тепер село Мазепинці) неподалік Білої Церкви в родині Адама-Степана та Марії Мазеп. У березні 1654 р. Адам Мазепа згадується як білоцерківський отаман. Юний Мазепа насправді зростав у освіченій православній сім'ї.

Автор спростовує твердження Д. Дорошенка, що майбутній гетьман потрапив до двору Яна Казимира у 1650—1652 рр. У той час він навчався у Києво-Могилянській колегії. Про це пише Пилип Орлик у своєму діарії. У Києві Мазепа міг досконало вивчити латинську мову, пройти курси граматики, риторики, поетики, математики, астрономії, музики, а філософію вивчав у Варшаві. Навчання у Києві тривало до 1657 р., коли Мазепу було відправлено в голландське місто Девентер вивчати артилерійську справу.

Хоча більшість дослідників відносить час студій І. Мазепи у Німеччині, Італії, Франції та Нідерландах до 1656—1659 рр., С. Павленко схиляється до думки, що у згаданий період перед Девентером або після нього він навчався у Краківській академії. Це стверджує французький дипломат Жан де Балюз, який теж у молодості був у Кракові і не раз бачив Мазепу. Що ж стосується відомостей про навчання Мазепи у Полоцьку, то ці відомості потребують ще додаткового вивчення.

Міф третій. Скандальне повернення в Україну. У дослідженні розглядаються різні версії повернення І. Мазепи з Польщі в Україну. У XVIII—XIX ст. з легкої руки Вольтера набула поширення як найвірогідніша скандально-романтична версія, пов'язана з подробицями особистого життя майбутнього гетьмана. Вона стала основою або поштовхом для написання літературних творів Д. Байроном, В. Гюго, К. Рилєєвим, О. Пушкіним, Ю. Словацьким, Б. Брехтом та ін. Інтимно-неґативний сюжет цієї версії, однак, швидше має леґендарний, домисловий характер, ніж ідентичний реальному фактові.

Справжня причина від'їзду І. Мазепи з Варшави пов'язана з відреченням у 1668 р. короля від престолу й обрання королем Михайла Вишневецького, сина Яреми Вишневецького.

Міф четвертий. Хабар В. Голіцину. У багатьох працях як доведена істина розглядається твердження, що Мазепа брав участь у змові проти Самойловича, а для того, щоб стати гетьманом дав хабара В. Голіцину — 10 тисяч золотом. Розглянувши наявні матеріали, С. Павленко доходить висновку, що Мазепа не брав участи в доносі на Самойловича, а конфісковані у нього коштовності, майно були розподілені між впливовими царськими учасниками подій 1687 р. і новою гетьманською адміністрацією, згідно з укладеними договірними статтями. Ні посад, ні гетьманства друга частина частина конфіскованого майна Самойловича нікому не дала. Розподіл ключових позицій у гетьманській адміністрації відбувся ще задовго до царського указу про опис маєтностей арештованого гетьмана.

Міф п'ятий. Двадцять років вірнопіддано служив цареві. Йдеться про Кримський похід. Переворот 1689 р. у Москві і заходи І. Мазепи щодо зміцнення свого становища, чому сприяли гетьманські універсали старшині, переміщення в адміністрації. Окремі параграфи присвячені підготовці антимосковського виступу проти Петрика і нереалізований задум.

Незважаючи на те, що антимосковське повстання не вдалося і зазнало поразки, підсумовує С. Павленко, підготовка до нього, діяльність Петрика позитивно вплинули на зміцнення автономних інститутів Гетьманщини, позицій гетьмана.

Міф шостий. Жорстокий кріпосник. Неґативістська концепція сприйняття Мазепи, небажання зрозуміти головну мету його дій стимулювали акцентацію в історичній літературі на непомірно великому багатстві гетьмана. В. Дядиченко називає його „жорстоким кріпосником". О. Марков — „користолюбивим феодалом, який захоплений розширенням своїх володінь і багатств". О. Субтельний теж зара-

ховує І. Мазепу до „найбагатших феодалів Європи". Відмовляє, на основі цієї тези, гетьманові у прагненні здобути свободу Вітчизні зарубіжний історик С. Зеркаль, який доводить, що власник 155622 підданих „на шлях суверенности [...] не став", бо провідний мотив його зради Петра І і відхід до Карла XII — „збереження влади" і „збереження магнатських володінь [redacted] Україні". Такі твердження неподинокі.

Через брак досліджень епохи Івана Мазепи й досі домінує поверховий рівень знань про неї навіть у колі титулованих вітчизняних учених. Так, М. Котляр у довіднику з історії України пише: „Гетьман казково розбагатів, маючи в кріпосній залежності близько півмільйона селян". По-перше, у той час в Україні ніякої кріпосної залежности не було. А функціонування державних інституцій Гетьманщини забезпечувалося стягуванням з населення різноманітних натуральних і грошових податків, митних зборів. Вони йшли передусім на фінансування, утримання козацького війська, компанійських та сердюцьких полків, забезпечення вигідної зовнішньої політики України, а також на будівництво, культуру.

Ототожнення цих суспільних коштів в приватним набутком І. Мазепи залишається й нині історично-дилетантською компіляційною традицією. Тим часом автори новітніх мазепознавчих досліджень [redacted] прагнуть збагнути своєрідність податкової системи української автономної держави другої половини XVII ст. Особливістю її є надання відповідальним посадовим особам рангових маєтностей. Так і Мазепа, ставши гетьманом, одержав на ранг 19654 двори, у яких мешкали понад 100 тис. селян.

Населення рангових маєтностей сплачувало податок не Мазепі як людині, а гетьманові для виконання ним владних повноважень. З отриманих доходів у наданих на уряд маєтностей він мав забезпечити функціонування гетьманської адміністрації, охорони, утримання резиденції, почту, музик, частково війська. Майже щороку гетьман видавав оборонні універсали на користь посполитих, карав винних старшин.

Ці та інші факти діяльности Мазепи спростовують галасливі малоарґументовані звинувачення його в перетворенні України у вотчину для власного збагачення. Навпаки, бачимо гетьмана як діяльного державного діяча, який в умовах безперервних воєн будував храми, турбувався про селян, дбав про освіту, культуру.

Міф сьомий. Арешт Палія-конкурента. С. Павленко констатує, що стосунки С. Палія та І. Мазепи — однак з малодосліджених сторінок вітчизняної історії. У багатьох дослідженнях побутують поверхові, тенденційні висновки, історіографічні стереотипи щодо арешту першого 1704 р. Героїзація Палія, з одного боку, і нищівна критика Мазепи, з другого, — протиставлення цих діячів заважають пізнати реалії їх співробітництва, конфлікту.

Міф восьмий. Народ ненавидів гетьмана. Про нелюбов до І. Мазепи народу писали М. Костомаров, М. Грушевський, В. Смолій. Міф про непопулярність Мазепи у середовищі народу досі не піддавався жодному сумніву. С. Павленко вважає, що визначення „народ любив", „народ ненавидів" надто відносні. Критерієм любові-нелюбові можуть бути бунти. Беручи за основу такий критерій в оцінці 22 років правління І. Мазепи, треба відзначити, що за той час не було жодного антигетьманського народного повстання.

Міф дев'ятий. Ненаситне прагнення багатства. Трактування Мазепи як людини, ладної із готовністю служити тим, хто забезпечує його ненаситне прагнення багатства, суперечить численними фактами, які засвідчують справжні духовні орієнтири гетьмана. Любов Мазепи до книг, письменства знайшли вияв у його підтримці книговидавничої, освітньої справи. Він дбав не лише про поповнення власної бібліотеки. З його ініціативи 1700 р. збудовано Чернігівський колегіум, а наступного року Київський колегіум перейменовано на академію. Чернігівська та

інші друкарні коштом Мазепи здійснили кілька видань Євангелія, які він дарує монастирям.

Міф десятий. Збезчещена Мотря. Наявні документальні свідчення щодо найпотаємнішого, найінтимнішого Івана Мазепи пропетрівська історіографія трактувала як викривальний матеріал і використала для знеславлення керманича України. „Гетьман-ловелас" — таке означення стосовно особи І. Мазепи вживає М. Котляр. Докладне вивчення фактів дає змогу спростувати спекулятивні звинувачення щодо аморальности особистого життя гетьмана. Після смерти першої дружини Олени (1702 р.) Мазепа [redacted] 1704 р. зробив свій вибір — нею стала дочка генерального судді Василя Кочубея Мотря, якій на той час виповнилося 16—18 років. Вікова різниця між ними була велика. Однак ті, хто звинувачує Мазепу у блуді, [redacted] враховують одну деталь: гетьман домагався руки дівчини, яка відповідала йому взаємністю. Батьки дівчини, дізнавшись про намір І. Мазепи одружитись [redacted] їхньою дочкою, категорично відмовили йому. Довідавшись про це, Мотря втекла у гетьманський палац. Мазепа, однак, змушений був відрядити її знову додому. Сердечні поривання дівчини жорстоко гасила мати. 1707 р. вона стала дружиною Семена Чуйкевича, сина реєнта військової канцелярії Василя Чуйкевича. З 1733 по 1736 рік ігуменею Ніжинського Жіночого монастиря була Меланія Чуйкевич. Після тяжкої хвороби померла 20 січня 1736 р.

Міф одинадцятий. Зрадницький договір. На руїнах Батурина, знищеного і спаленого російськими вояками 2 листопада 1708 р., було начебто знайдено договір І. Мазепи з польським королем. Це не може не викликати обурення.

„І. Мазепа обіцяє з точністю виконати всі згадані зобов'язання, тобто віддати королю Шведському область Сіверську з усіма фортецями та іншим.

ІІ. Обіцяє бути готовим до виступу з усім військом Малоросійських козаків за першим покликом Короля, [redacted] те місце, куди його Величності благопотрібне буде призначити.

ІІІ. Обіцяє докласти можливих старань, щоб залучити в той же союз козаків Білгородських та Донських, також і Аюку-Хана Калмицького.

IV. Передати полякам всю Україну й область Сіверську, також провінції Київську, Чернігівську і Смоленську, які всі совокупно повинні повернутися у володіння Польщі. Натомість король польський обіцяє підняти Мазепу [redacted] Княжу гідність і віддати йому у володіння Воєводство Вітебське та Полоцьке, на тих самих умовах, на яких Герцог Курляндський володіє своїм Герцогством".

На віру сприйняв цей документ М. Костомаров. А радянський дослідник В. Шутов пише, що в ньому передбачені інтереси Швеції, Польщі та особисто Мазепи, [redacted] не України.

Насправді це фальсифікація канцелярії Петра І, якій повірили навіть такі історики, як О. Оглоблин, Т. Мацьків, М. Андрусяк.

Союзницький договір між Україною був укладений дещо пізніше, у Гірках на Новгород-Сіверщині.

Міф дванадцятий. Листи авантюриста. Російське командування на чолі з Петром І добре спланувало для дискредитації І. Мазепи ще одну акцію. Йдеться про лист канцлера Г. Головіна гетьманові від 22 грудня 1708 р., у якому той сповіщає, що через Д. Апостола, [redacted] згодом Г. Галана отримав від нього пропозицію про викрадення і доставлення цареві Карла XII. Петро І нібито дав згоду на амністію І. Мазепи та на цю акцію. Антимазепинська історіографія використовує цей документ як переконливий доказ підступности гетьмана, який, переконавшись у марності свого задуму, ціною нової зради, вирішив повернутись до попереднього підданства.

Найбільшого пропаґандистського галасу російське командування наробило щодо перехоплення листа І. Мазепи до Станіслава Лещинського [redacted] підписом: „Вашої Коро-

лівської милости Мойого Милостивого пана, вірний підданий і слуга Найнижчий Ян Мазепа. Гетьман".

Такий зміст цієї непересічної праці. Заслуговує на схвалення і висновок автора: „Подальше ретельне вивчення доби Мазепи, документації Гетьманщини — актуальна необхідність, без якої сьогодні неможливо сформувати об'єктивні історичні уявлення, концепції, позбутися міфологічного баласту" (С. 240).

Іван БІЛКУН

История России (Россия в мировой цивилизации) // Учебное пособие / Под ред. А. А. Радугина.— Москва: Центр, 1998.— 343 с.

У сучасній українській історіографії доволі рідкісним є рецензування навчальної і популярної літератури, яка виходить у Росії, Польщі, Молдові, Білорусі, Угорщині й містить у собі той образ України та української історії, який поширюється у масовій свідомості населення цих країн. Саме ця обставина й обумовила наше звернення до навчального посібника „История России" за редакцією А. Радугіна, виданого, як запевняють його автори, згідно з „державними вимогами" Росії до обов'язкового мінімуму підготовки випускників гуманітарних спеціальностей вузів. Мета нашої рецензії — проаналізувати відображений у згаданому посібнику образ України — тобто знання ■ історії України, які у російських вузах вважають „обов'язковим мінімумом".

Колектив авторів посібника (більш ніж 20 вузівських викладачів) поставив перед собою завдання — дати загальне уявлення про світовий історичний процес і показати місце Росії у ньому, сформувати творче ставлення до предмета, розвинути багатовимірне бачення історії, „прищепити почуття патріотизму, любові і гордості за свою Батьківщину". Останнє, безперечно шляхетне, у переліку завдання вирішується авторами нерідко способом, який має небагато спільного з наукою. Найперше підтвердження цього — маніпулювання термінологією, коли у викладенні подій як у Давній Русі, так і в сучасній Росії вживається етнонім *русские*, що, безумовно, полегшує усвідомлення історичної тяглости, але навряд чи свідчить про прагнення авторів до об'єктивности. Подаючи далі цитати з рецензованого посібника, перекладено термін *русские* як *росіяни*, бо саме у такому сенсі він завжди вживається в оригінальному тексті. Лише один раз у книжці вжито термін *давньоруська народність*, але зазначено, що вона склалася на основі взаємодії слов'янських, балтійських і тюркських субетнічних компонентів (С. 56—57). Питання про український і білоруський компоненти „вирішено" шляхом іґнорування самої проблеми, натомість вказано, що Давня Русь заклала „початок формування російського етносу і Російської держави" (С. 58).

Оповідаючи у традиціях радянської історіографії про феодальну роздробленість на Русі, автори посібника зауважують, що трьома найвпливовішими державами у цей час були Володимиро-Суздальська, Галицько-Волинська і Новгородська (С. 71), проте жодного слова про специфіку цих держав не сказано. Мабуть, це не входить до „необхідного мінімуму" знань випускників вузів.

лівської милости Мойого Милостивого пана, вірний підданий і слуга Найнижчий Ян Мазепа. Гетьман".

Такий зміст цієї непересічної праці. Заслуговує на схвалення і висновок автора: „Подальше ретельне вивчення доби Мазепи, документації Гетьманщини — актуальна необхідність, без якої сьогодні неможливо сформувати об'єктивні історичні уявлення, концепції, позбутися міфологічного баласту" (С. 240).

Іван БІЛКУН

История России (Россия в мировой цивилизации) // Учебное пособие / Под ред. А. А. Радугина.— Москва: Центр, 1998.— 343 с.

У сучасній українській історіографії доволі рідкісним є рецензування навчальної і популярної літератури, яка виходить у Росії, Польщі, Молдові, Білорусі, Угорщині й містить у собі той образ України та української історії, який поширюється у масовій свідомості населення цих країн. Саме ця обставина й обумовила наше звернення до навчального посібника „История России" за редакцією А. Радугіна, виданого, як запевняють його автори, згідно з „державними вимогами" Росії до обов'язкового мінімуму підготовки випускників гуманітарних спеціальностей вузів. Мета нашої рецензії — проаналізувати відображений у згаданому посібнику образ України — тобто знання історії України, які у російських вузах вважають „обов'язковим мінімумом".

Колектив авторів посібника (більш ніж 20 вузівських викладачів) поставив перед собою завдання — дати загальне уявлення про світовий історичний процес і показати місце Росії у ньому, сформувати творче ставлення до предмета, розвинути багатовимірне бачення історії, „прищепити почуття патріотизму, любові і гордості за свою Батьківщину". Останнє, безперечно шляхетне, у переліку завдання вирішується авторами нерідко способом, який має небагато спільного з наукою. Найперше підтвердження цього — маніпулювання термінологією, коли у викладенні подій як у Давній Русі, так і в сучасній Росії вживається етнонім *русские*, що, безумовно, полегшує усвідомлення історичної тяглости, але навряд чи свідчить про прагнення авторів до об'єктивности. Подаючи далі цитати з рецензованого посібника, перекладено термін *русские* як *росіяни*, бо саме у такому сенсі він завжди вживається в оригінальному тексті. Лише один раз у книжці вжито термін *давньоруська народність*, але, зазначено, що вона склалася на основі взаємодії слов'янських, балтійських і тюркських субетнічних компонентів (С. 56—57). Питання про український і білоруський компоненти „вирішено" шляхом ігнорування самої проблеми, натомість вказано, що Давня Русь заклала „початок формування російського етносу і Російської держави" (С. 58).

Оповідаючи у традиціях радянської історіографії про феодальну роздробленість на Русі, автори посібника зауважують, що трьома найвпливовішими державами у цей час були Володимиро-Суздальська, Галицько-Волинська і Новгородська (С. 71), проте жодного слова про специфіку цих держав не сказано. Мабуть, це не входить до „необхідного мінімуму" знань випускників вузів.

Образ України у посібнику взаємопов'язаний з образом Росії. У зображенні Росії ключовими словами є *самобутність* і *національність*. Наприклад, об'єднання земель Москвою обґрунтовується необхідністю „збереження самобутности російського народу“ (С. 73), відсталість Росії до реформ Петра І характеризується як загроза для „національної незалежности російського народу“ (С. 117), Катерина II, на думку авторів посібника, „змогла виразити національні інтереси росіян“ (С. 124). Спекулюючи аморфністю слова „народ“, посібник захоплено оповідає, як увесь російський народ піднімався проти „польських інтервентів“ під час Смути, наполеонівських військ у 1812 р., гітлерівських сил під час Другої світової війни.

Відповідно до відомих тез ЦК КПРС у посібнику описане „возз'єднання“ України з Росією, доповнене зворушливим поясненням: „Землі України входили ще до складу Давньоруської держави“ (дуже доречне зауваження, якщо враховувати, що у відповідних розділах про це дійсно жодного слова не було сказано). Перехід України під владу Росії зображується як перехід з „царства темряви“, де Україну постійно пригноблювали, у „царство світла“. В екзальтованому стилі оповідається про „полум'я великої народної війни проти панської Польщі“, у ході якої „російський народ співчував [??] боротьбі українців“, а „загони донських козаків, російських селян [??], міщан [??] брали участь у цій боротьбі“ (С. 94). Остаточність „возз'єднання“ для авторів посібника не викликає сумніву. Пишучи вже про Брестський мир 1918 р., вони зазначають: „Від нашої держави відторгалися Фінляндія, Польща, Прибалтика, Україна [...]“ (С. 222) й, звичайно ж, не пишуть про окрему українську делеґацію на переговорах, про окрему угоду з Україною. Усупереч фактам посібник розглядає Україну лише як „частину Росії“. Єдина згадка українського історичного явища у книжці — наступне речення: „У 40-ві рр. в Україні існувало так зване Кирило-Мефодіївське товариство, яке проповідувало ідеї української самобутности (серед учасників був і Т. Г. Шевченко)“ (С. 162).

Оперуючи категорією „національної незалежности Росії“, автори посібника відмовляють у праві на національний розвиток іншим етносам, що входили до складу імперії. Вони не помічають і жодним словом не згадують про національну політику Російської імперії, іґнорують національний фактор при розгляді розпаду імперії у 1917 та СРСР у 1991 рр. Натомість у суто імперських традиціях мовиться про *сепаратизм*: „На території Росії взяли гору сепаратистські тенденції. Оголосили про державну самостійність Україна, Польща, Прибалтика“ (С. 221).

Зазначаючи, що голод 1921 р. у Поволжі „набув характеру національного лиха“ (С. 250), посібник замовчує голод 1921 в Україні, як і голодомор 1932—1933 рр., що є справжнім цинізмом, несумісним з наукою. Так само замовчують (тобто не входять до „необхідного мінімуму“ знань) масові депортації „нелюбих“ Сталінові етносів, дисидентський рух, проте є похвала Сталіну, якому, на думку авторів, „як безперечно видатному державному діячеві XX ст. належить величезна роль у досягненні перемоги не лише СРСР, а й усієї антигітлерівської коаліції“ (С. 286). Гадаємо, що коментарі тут зайві.

У рецензованій книжці привертають увагу як монологічний стиль викладення матеріалу, так і іґнорування (або незнання) власне російської історіографії, зокрема робіт сучасних істориків А. Хорошкевич, М. Дмитрієва, Б. Флорі, україністичні дослідження яких відомі як в Україні, так і в Росії.

Загалом, в усій книжці не написано жодного слова про специфіку України. Для авторів посібника Україна є лише територією, імперативом існування якої є прагнення до „возз'єднання“ з Росією.

Андрій ПОРТНОВ

Павло Штойко. Степан Рудницький. 1877—1937. Життєписно-бібліографічний нарис.— Львів, 1997.— 183 с. (Серія: Визначні діячі НТШ, № 2).

На сучасному етапі як ніколи актуальним є вивчення наукової спадщини. Політикам та вченим, щоб [redacted] загубитися серед хаосу сьогоденних проблем, не втратити орієнтирів та уникнути трагічних помилок минулого, варто частіше звертати увагу на вже напрацьоване та осмислене попередніми поколіннями. Дуже корисною у цій справі може стати книжка Павла Штойка „Степан Рудницький. Життєписно-бібліографічний нарис", видана у Львові 1997 р.

Степан Рудницький (1877—1937) — талановитий учений зі світовим іменем. Він отримав освіту та працював у найвизначніших наукових центрах тогочасної Європи. Основною сферою його наукових інтересів була географія, але досліджував він її проблеми [redacted] позицій не байдужого спостерігача, а як палкий патріот своєї Батьківщини. Визначним є його внесок у розвиток антропогеографії, політичної географії, демографічної географії, геоморфології та картографії України, розробок української наукової географічної термінології. Багато сил він віддав пропаґанді української національної ідеї у Європі, просвітництву. Дуже велике значення має і до нашого часу залишається злободенною його робота зі створення перших докладних карт України, а також повсякчасне та послідовне обстоювання ідеї реальности історичного та географічного існування України.

Життя ученого збіглося з великими суспільними потрясіннями, війнами, і тому було нелегким, [redacted] в останній період — навіть трагічним. За своє шістдесятилітнє життя С. Рудницький жив, навчався і працював у Тернополі, Львові, Відні, Кракові, Празі, Берліні, Харкові та інших містах. Але змінював він місце проживання [redacted] заради власної вигоди. Його життєвим кредо був активний, дієвий патріотизм. Він обстоював національні ідеї не з хуторянських позицій, а як серйозний науковець. Тому й стала для нього такою цікавою пропозиція уряду Радянської України у 1926 р. переїхати до Харкова та організувати Український науково-дослідний інститут географії та картографії. З великим ентузіазмом узявся він за виконання цього завдання та не врахував, що комуністична система [redacted] могла дозволити розвиватися національним ідеям. У 1933 р. С. Рудницького було заарештовано за фальшивим звинуваченням у контрреволюційній діяльності. Незважаючи на страшні випробування, волі його не було зломлено. Навіть у в'язниці він продовжував працювати, написав кілька ґрунтовних наукових праць. У 1937 р. за вироком НКВС його було розстріляно.

Саме завдяки самовідданій праці таких патріотів, як Степан Рудницький, країна наша не щезла у вирі історії. Вивчення та опрацювання наукової спадщини С. Рудницького слугуватиме подальшому розвиткові України. На жаль, довгий час офіційна радянська наука замовчувала факт існування цього вченого. Системі недостатньо було фізично знищити людину, треба було стерти пам'ять про неї. Лише останнім часом, уже в роки розбудови самостійної України, стало можливим відродити пам'ять про С. Рудницького як видатного вченого та почати опановувати його наукову спадщину.

Рецензована книжка П. Штойка „Степан Рудницький. 1877—1937. Життєписно-бібліографічний нарис" [redacted] дуже своєчасною та необхідною. Автор з великою повагою та любов'ю описує життєвий шлях ученого, ґрунтовно аналізуючи при тому тогочасну історію. Читачеві стає зрозумілою логіка вчинків С. Рудницького.

Вражає повнотою бібліографія праць С. Рудницького. В окремому розділі у хронологічному порядку вміщено згадки про карти і картосхеми, які розробляв С. Рудницький. Розділ, у якому зібрані згадки про неопубліковані праці С. Рудницького, складається з двох частин. У першій йдеться про монографії, статті, реферати. У другій — про карти. Є також розділ, де вказано, у яких архівах України зберігаються праці С. Рудницького. Книжка Павла Штойка містить велику кількість документально зафіксованих фактів. З огляду на присутність докладної бібліографії цікавою була б також хронологічна таблиця подій життя С. Рудницького.

Великий розділ книжки присвячений діяльності С. Рудницького у Науковому товаристві ім. Шевченка, дійсним членом якого він став 25 березня 1901 р. У 1907—1919 рр. працював співредактором збірників Математично-природописно-лікарської секції НТШ. З 1909 р. займався організацією природознавчого музею при НТШ, у 1914— 1919 рр. разом з І. Раковським керував цим музеєм. З 1918 р. С. Рудниць~~кий працював у термінологічній комісії при Математично-природописно-лікарсь~~кій секції НТШ. Його здобутки у розробці тематики й досі мають географічну та лінґвістичну цінність.

У книжці автор докладно описує як історію НТШ, так і коло проблем, що вирішувалися Товариством. Особливо цікавою є розповідь про діяльність Комісії з охорони природи при НТШ, яка займалася збереженням залишків давньої флори і фауни, цінних геологічних об'єктів. Це було мрією С. Рудницького. Комісію було створено у 1935 р., тоді, коли С. Рудницький уже два роки перебував ■ ув'язненні.

Наукове товариство ім. Шевченка на початку XX ст. виконувало роль Національної академії наук, було місцем, де формувались національні кадри і національна наука й культура загалом. Серед членів НТШ було багато учених із різних країн. Це не тільки піднімало рівень наукових досліджень до європейського рівня, а й слугувало поширенню знань про Україну ■ світі. Незаперечним є факт, що саме завдяки тісній співпраці з НТШ С. Рудницький став науковцем такого високого рівня. І так само безсумнівно, що лише ■ національно свідомому оточенні цей великий учений зміг повною мірою реалізувати свій науковий потенціал. В умовах війни С. Рудницький багато і плідно працював, беручи участь у виданні друкованих органів Спілки визволення України. Діяльність Української пресової служби при СВУ була досить широкою і мала на меті не лише підтримання морального духу українців, а й поширення та пропаґанду української ідеї по всій Європі, розповсюдження правдивої інформації про Україну. Значною мірою досягненню цієї мети слугували й праці С. Рудницького тих років, де були представлені етнічні карти українських земель ■ аналізом культурних і національно-політичних відносин українців з сусідніми народами. Серед них насамперед „Коротка географія України“, видана у Львові 1914 р., також „Україна. Край і народ“, видана у Відні 1916 р. німецькою мовою, пізніше перевидана англійською та французькою мовами, і ще низка робіт з проблем української державности, виданих як українською, так і іноземними мовами. У період ув'язнення в СРСР С. Рудницький теж багато працював, та результати його роботи виявилися непотрібними владі. Навіть після посмертної реабілітації у 1965 р. науковою спадщиною С. Рудницького ніхто не займався.

Дуже плідними в науковій діяльності виявилися для С. Рудницького роки еміґрації (1920—1926), коли він опублікував низку фундаментальних робіт („Огляд національної території України“, двотомні „Основи землезнання України“ та інші), крім того, брав участь у заснуванні та організації роботи Українського вільного університету та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, багато займався науковою діяльністю.

У 1926 р. С. Рудницький переїхав до Харкова та прийняв громадянство СРСР, організував Харківський науково-дослідний інститут географії та картографії. Реальним видавалося створення власної наукової школи, швидке засвоєння та подальший розвиток досягнень світової географічної науки. Можливо, ці плани й вдалося б реалізувати, якби це залежало лише від наполегливости ученого. Та репресивній системі не були потрібні ні наукові розробки, ні тим більше розвиток української науки в національному дусі.

У книжці П. Штойка „Степан Рудницький. 1877—1937. Життєписно-бібліографічний нарис“ є багато інформації, що стосується діяльности соратників С. Рудницького, також докладно аналізуються їх праці. Але недостатньо показано взаємозв'язок з діяльністю та працями самого С. Рудницького.

Попри хиби, викликані насамперед обмеженим обсягом книжки, авторові вдалося виконати завдання, поставлене у передмові. Немає сумніву, що він зміг „привернути увагу до осмислення наукової спадщини одного з найвидатніших українських географів“.

Але зупинятися на цьому не можна. Твори Степана Рудницького повинні стати доступними широкому колу читачів. Їх треба перевидавати, а деякі (ті, що написані в ув'язненні) повернути з небуття.

Володимир КРИСАЧЕНКО

* * *

Поява рецензованої книжки Павла Штойка „Степан Рудницький...“ свідчить про те, що історія української національної географії досі не була ще написана. Російська (радянська) географія подавалася і частково й досі подається як єдина, і в цьому ми ще раз переконуємося, проаналізувавши згадану книжку Павла Штойка. Перед читачем постає не лише доля талановитого науковця-академіка Степана Рудницького, який самовіддано працював на ниві української географії, але й щиро вірив у національне відродження України, віддавши їй свій талант і розум. Заарештований у березні 1933 р. за рішенням трійки ДПУ УСРР й звинувачений у причетності до Української військової організації (УВО), шпигунстві і шкідництві, в антирадянській контрреволюційній діяльності, на перший раз отримав присуд — п'ять років позбавлення волі. Перед закінченням терміну ув'язнення був повторно засуджений до найвищої міри покарання. 3 листопада 1937 р. С. Рудницького розстріляно. Відтоді минуло багато часу, але ґрунтовної праці, опертої на архівні матеріали і джерела та фаховий аналіз (йшлося про життя та наукову творчість ученого у Львові, Відні, Празі, Харкові тощо), не було. Щодо композиції книжки, то вона побудована таким чином, що висвітлює не лише його життєві характеристики, а й творчі задуми з широким діапазоном європейських зв'язків. Вперше висвітлено початки української наукової географії у НТШ і в еміґрації — Українському вільному університеті та Українському високому педагогічному інституті у Празі, тобто вишкіл української молоді на чужині. Тут варто було б порівняти здобутки української географії у Наддніпрянській Україні, в середовищі польських учених. Українська молодь, здобуваючи вищу освіту в закордонних закладах, плекала надії використати її у праці на Батьківщині, однак подальша доля цієї молоді залишилася маловідомою, поступово кількість студентів зменшувалася, фінансування, так добре здійснюване за часів президента Масарика у Чехо-Словаччині, майже припинилося. Дещо пізніше троє студентів з великої кількости тих, хто здобував освіту безпосередньо під керівництвом С. Руд-

ницького у Празі, у 1920-х рр. подалися до Харкова у новостворений Український науково-дослідний інститут географії та картографії. У Харкові С. Рудницький почав працювати завідувачем кафедри географії у Геодезичному інституті, однак ґеографію й географічну картографію було запроваджено як необов'язкові предмети. Завдання, які стояли перед Українським науково-дослідним інститутом географії та картографії, були вкрай важливі. Як тоді, у 20—30-ті рр. XX ст., так і сьогодні необхідно „вести науково-дослідницьку роботу у всіх ділянках географічної науки" (С. 52), готуючи теоретичних і практичних спеціалістів у ділянці географії. Тоді ж економіко-географічний напрям в інституті, заанґажований марксистсько-ленінськими догмами, цілковито зламав плани С. Рудницького, і вже на початку 1930 р. він заявив про своє звільнення з посади директора „і взагалі, від усякої праці в Інституті". Украй важкою і важливою з огляду на завдання та мету інституту була робота картографічного сектора. Ще на початку 1930-х рр. підтримувалися зв'язки з науковцями Львова, Берліна, Відня, Праги.

У науковому доробку академіка Степана Рудницького широкий спектр проблем — від геоморфологічних досліджень Карпат, Передкарпаття, Закарпаття, Поділля тощо до теоретичних основ фізичної географії, топоніміки (термінологічні дослідження почав провадити паралельно з геоморфологічними), історичної, математичної (астрономічної, космічної) та політичної географії. Ознайомившись і проаналізувавши головні заслуги його в розвитку української географії, навряд чи стане будь-хто заперечувати значення його творчости як фундатора української географії. Павло Тутковський у більшості своїх праць стверджує, що основне його заняття — геологія і геоморфологія, а праці у ділянці географії торкалися проблем розвитку меж, завдань (1913) географії та загального землезнавства (1927).

Степан Рудницький залишається фундатором не лише української ґеографії й картографії, перейнявши найкращі зразки німецької картографічної школи; він узявся за розробку методології проблем українських картографічних моделей, видання настінних карт України. Карта як засіб унаочнення і узагальнення географічних явищ і процесів стає мовби картою-атласом, поєднуючи (за пропозицією С. Рудницького) на фізичних і антропогеографічних картах карти-врізки. Дослідник працює над проблемами розробки та видання карт і атласів для народних шкіл, різних закладів, вузів тощо.

Відзначимо широкий географічний погляд автора монографії на аналіз і оцінку становлення та розвитку української географічної науки, багатий історіографічний матеріал, бібліографію і фахову оцінку. Книжка стане у пригоді не лише науковцям, а й широкому загалові, усім, хто цікавиться розвитком української географічної науки.

Орест МАЦЮК

* * *

Степан Рудницький належить до плеяди тих учених, які не лише все своє життя присвятили географічній науці, а й у своїх фундаментальних працях заклали наукові основи національної географії. Ця наукова парадигма вченого була основною причиною його арешту 1933 р. та розстрілу в трагічному для української науки і культури 1937 р. Саме тому оригінальна праця П. Штойка „Степан Рудницький. 1877—1937. Життєписно-бібліографічний нарис" про життя і наукову творчість С. Рудницького викликає зацікавлення не лише в сучасного покоління укра-

їнських географів, а й у широкого кола читачів, які цікавляться долею українських учених у грізний час тоталітарного режиму. Відзначимо і різноаспектну широту підходу автора, і це при тому, що важливі періоди життєвого і творчого шляху фундатора української географії пов'язані з найбільшими європейськими центрами кінця XIX — першої третини XX ст. — Віднем, Берліном, Прагою, Краковом, Львовом, Харковом, Києвом та іншими. С. Рудницький був учнем визначного історика Михайла Грушевського (1866—1934) та визначного німецького географа Альбрехта Пенка (1858—1945). Згодом став членом кількох європейських географічних товариств, дійсним членом НТШ (1901) та ВУАН (1929). Діапазон знань і наукової діяльности С. Рудницького навдивовижу широкий — він пройшов шлях від учителя гімназії до доцента, професора і академіка — керівника одного з провідних науково-дослідних інститутів Академії наук України у Харкові. Хоч і з перервами (1908—1918), він працював у Львівському університеті на кафедрі географії, до речі, найстаршої в Україні (1882).

Рецензована книжка висвітлює широку панораму контактів С. Рудницького — українсько-австрійських, українсько-німецьких, українсько-чеських тощо. Це були складні часи: Перша світова війна, розруха. Хоч саме до і після Першої світової війни з'явилися змістовні географічні праці, напрями та концепції, до нього врешті перейшло безумовне лідерство і пріоритет у розвитку української національної географії. Назви більш відомих географічних праць, різних позицій — понад дві сотні, не враховуючи праць, які не з'явилися, або тих, що порозкидувані у різних періодичних виданнях того часу, картографічні матеріали (які забирають дуже багато часу і сил) дивують своєю глибиною, логічністю та скрупульозністю автора. Для нинішнього українського географа діячі НТШ переважно маловідомі, і погляди низки географів, шляхи яких так чи інакше перехрещувались з С. Рудницьким, відкривають багато нового, оскільки в книжці розглядається широкий спектр міркувань щодо еволюції географічної думки (геоморфології, фізичної та математичної географії, картографії, військової та політичної географії тощо). Авторська оцінка цих праць завжди є тактовною і поміркованою. П. Штойко закликає до роздумів над тими чи іншими географічними проблемами, які порушував С. Рудницький. Це не тільки вагома частина та солідне зібрання української географічної думки, які майже досі не аналізувалися з погляду об'єктивности, тобто науковости, конкретности. Це проникливе бачення перспективи у ретроспективі і, що найважливіше, змістовність та далекоглядність. Нестандартна і своєрідна оцінка тодішньої епохи в різних місцях і різних державах накладали відбиток на творчий процес української географії і долю учених.

Тут важливо проаналізувати книжку не стільки за розділами, як за певним колом основних проблем і позицій професора С. Рудницького. Заслуговують на увагу авторські роздуми про досягнення вченого у геоморфології, в теоретичній, математичній та історичній географії, історії географічної науки, картографії, методиці викладання географії. Учений активно проводив польові географічні дослідження у різних місцях України (Карпати, Підкарпаття й Закарпаття, Розточчя, Поділля; менше — Придніпров'я, Донецький кряж, Крим, Азовське море), у Польщі, Чехії, Словаччині, Австрії, Італії, Австрійських, Швейцарських, Італійських та Французьких Альпах, західній частині Балканського півострова, Південній та Північній Німеччині, Північній Франції, Південній Англії. Для розвитку географії, особливо української, необхідні були матеріали, зібрані безпосередньо у певних районах. В іншому разі географія не виконуватиме свого головного завдання і буде характеризуватися своєю фраґментарністю, тоді як теоретична географія буде дуже абстраґована від реальности. Відповідь на багато тодішніх проблем вимагали великих затрат енергії. Учений здійснював пошук теоретичних засад,

парадигм, об'єкта та методів географічних досліджень. Цим проблемам присвячено оригінальну працю „Нинішня географія", опубліковану у Львові 1905 р. У рецензованій книжці показано складний творчий шлях С. Рудницького від Львова (1895—1919) до Відня (1919—1921), Праги (1921—1926), Харкова (1926—1933). Цікавий період організації і директорування Українського науково-дослідного інституту географії і картографії (1927—1933), редагування географічної частини „Української радянської енциклопедії", „Вісника природознавства", „Записок науково-дослідного інституту географії та картографії". Ситуація 1930 р. була цілком безплідною для наукової праці, нагнітався психоз, шпигуноманія, „шкідництво"... С. Рудницького виключили з ВУАН, зняли з посади і заарештували. Життєвий шлях ученого етапами проходив на Біломорсько-Балтійському комбінаті, Соловках, Медвежій Горі до трагічного сходження — розстрілу.

У праці П. Штойка Степан Рудницький показаний як засновник української національної географії, який плідно досліджував українські землі. У межах української етнічної території, розглядаючи Україну як природно-географічну, національно-географічну і державницьку одиницю, учений обґрунтовує проблему районування як єдність нації і держави, етносу і природної зональности, докладно аналізує етнічні межі українців і втрату (під час історичного розвитку) їх етнічних земель через брак держави. Він високо підносить рівень розвитку української культури, цивілізації, не виставляючи (як це робили марксисти) економічного детермінізму, в якому населення розглядається не лише як фактор економічного розвитку, а й має займати у вказаній проблемі центральне місце. С. Рудницький розглядає мову як феномен і чинник культури в діахронічній ретроспективі, а спільність території, яку займає етнос, є основою його історичного буття. С. Рудницький — основоположник політичної географії України, він розробив і частково втілив наукові основи краєзнавства у викладі шкільної географії, першим опрацював українську географічну термінологію, брав активну участь у підготовці української географічної енциклопедії.

Велика заслуга С. Рудницького полягає в тому, що, публікуючи і перевидаючи свої географічні праці за кордоном німецькою (англійський, французький переклади), угорською, румунською, італійською, російською та іншими мовами, він сприяв поширенню знань про історію нашої Батьківщини та культуру нашого народу у західноєвропейських країнах та світі, тим самим сприяючи розумінню потреби підтримки визвольного руху в Україні, утвердженню її незалежности.

Степан СТОЙКО

* * *

Останнє десятиліття відзначається величезним суспільним зацікавленням минувшиною України. Серед численних історичних видань значне місце посідають публікації науково-біографічного жанру. Сучасні науковці наново відтворюють перебіг історичних подій, неупереджено висвітлюють долі, здобутки, прагнення, переконання, настанови видатних українських діячів. Долаючи догми і стереотипи офіційної радянської історіографії, ці дослідники об'єктивно аналізують ще донедавна недоступні для вивчення праці й часто-густо роблять, на жаль, невтішні висновки про те, що деякі оригінальні і надзвичайно корисні відкриття, які свого часу були спроможними зробити могутній поштовх для розвитку вітчизняної науки, тепер втратили свою актуальність, застаріли і сприймаються лише як пам'ятки минувшини.

Втім, тільки небагатьом ученим пощастило випередити свій час і створити праці неминущої наукової вартости, до яких належить і низка досліджень Степана Рудницького.

Один із найвидатніших українських географів, він опублікував перший фаховий підручник з географії України українською мовою, відповів на складне запитання: чи є Україна географічною одиницею, обґрунтував концепцію відродження національної держави [redacted] її етнічних межах, видав друком ґрунтовні праці з галузі геоморфології, заклав підвалини української реґіональної географії, став основоположником української політичної географії, започаткував картографічний напрям у вітчизняній географії, розвинув українську термінологію і тим сприяв виведенню української мови [redacted] вузьких меж культурно-побутового вжитку і піднесенню її на щабель наукового використання. С. Рудницький — організатор і керівник перших українських громадських і державних інституцій.

У книжці Павла Штойка, яку рецензуємо, вміщено стислий життєпис С. Рудницького — родовід його поданий від діда-священика, який прищепив нащадкам щиру прихильність до України, чесність і принциповість. Батько Степана Лев був гімназійним учителем і шанобливо ставився до української культури, [redacted] родині панувала атмосфера бережливого ставлення до народних звичаїв і традицій. Та батьки опікувалися чотирма дітьми недовго. У дев'ятнадцять років Степан втратив матір, а двома роками пізніше — батька і відтоді вже йшов самостійним життєвим шляхом. П. Штойко розповів, як молодий С. Рудницький учителював у гімназіях, заробляючи собі на прожиття. Незважаючи на матеріальну скруту, він закінчив Львівський університет, [redacted] в січні 1902 р. здобув ступінь доктора філософії.

Для поглиблення знань юнак вирушив до Відня, де відвідував семінари при Інституті географії та Інституті геології, згодом працював у Віденському антропологічному інституті. У книжці йдеться про роботу С. Рудницького на початку 20-х рр. у Чехо-Словаччині, повернення в Україну у зв'язку з призначенням 1926 р. завідувачем кафедри географії в Геодезичному інституті, а через рік — директором Українського науково-дослідного інституту географії і картографії.

Зростання наукового авторитету С. Рудницького відзначено обранням його 1929 р. академіком Всеукраїнської академії наук. Біограф зауважив, що ані посада директора інституту, ані високе наукове звання не врятували його героя від арешту за звинуваченням у шпигунстві. Потім на академіка чекали тривале ув'язнення, новий вирок і розстріл. Лише 11 травня 1965 р. вченого було реабілітовано, але про це не довідалися не лише широка громадськість, [redacted] й навіть родичі С. Рудницького.

Значною інформативністю відзначається, на наш погляд, розділ про початки української наукової географії в Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові, яке упродовж тривалого часу виконувало функції Української академії наук. П. Штойко не лише докладно висвітлив участь С. Рудницького у роботі Товариства як активного члена Математично-природописно-лікарської секції, який опікувався поповненням бібліотеки новими виданнями і географічними картами, виступив ініціатором організації при Товаристві природничого музею, був співредактором і постійним автором одного [redacted] друкованих органів НТШ, входив до складу різних тимчасових комісій, але й оцінив науковий доробок інших провідних українських ученихгеографів. П. Штойко кваліфіковано обґрунтував вагомий внесок секції у розвиток методики шкільної географії, створення наукових основ картографії, польових геоморфологічних досліджень, фізичної і політичної географії, антропології, української географічної термінології, значною мірою завдяки працям С. Рудницького.

Органічно пов'язаний із подальшою долею героя огляд політичної ситуації [redacted] Україні напередодні і під час Першої світової війни.

Викликає неабияке зацікавлення висвітлений П. Штойком еміґраційний період діяльности С. Рудницького, розповідь про українські науково-навчальні інституції у Центральній Європі.

16 березня 1926 р. Степан Рудницький на запрошення Народного комісаріату освіти УСРР переїхав із Праги до Харкова і майже відразу почав клопотатися про заснування Географічного інституту. Автор ознайомив читача [redacted] блискучою концепцією діяльности майбутнього інституту, з визначенням мети його створення, кола завдань, напрямів досліджень, розроблених С. Рудницьким.

Офіційне відкриття Українського науково-дослідного інституту географії і картографії, директором якого став С. Рудницький, відбулося 1 жовтня 1927 р. П. Штойко стисло описав структуру інституту, його статут, функції, призначення, кадровий склад. Він неупереджено розповів про атмосферу чвар і суперечок, які панували в інституті з перших років його існування, відзначив, що академік не впорався з проблемами, пов'язаними з виділенням приміщення для очолюваної ним установи, забезпеченням фінансування науково-дослідних робіт, ефективним визначенням профілю інституту, [redacted] виведенням за межі його компетентности соціально-економічної проблематики тощо. П. Штойко реально змалював занепад інституту, але, на наш погляд, не дав вичерпної відповіді, через які причини це сталося. Руїну інституту, мабуть, не можна пов'язувати лише з об'єктивними обставинами — безладом соціально-політичної системи, важким економічним становищем виснаженої війнами і революціями країни, примусовою ідеологізацією науки. Криза наукової установи, мабуть, сталася, зокрема, і через безпорадність директора, який втратив у тих умовах вплив як на своїх підлеглих, так і виявився недієздатним перед вищими інстанціями.

Біограф розкрив суть сфабрикованої проти С. Рудницького справи, яка потягла за собою ув'язнення, новий вирок і розстріл. Проте матеріали кримінальної справи було б доцільно подати ширше і конкретніше. Книжка значно виграла б, якби читач докладніше дізнався про перебування ученого на засланні, умови утримання, оточення, наукові студії в Архангельську.

Наукова спадщина С. Рудницького охарактеризована автором усебічно і ґрунтовно, [redacted] підкресленням пріоритетного значення його досліджень. Добре простежено, як від конкретно-реґіональних студій земної поверхні С. Рудницький перейшов до поглибленого вивчення і опису складних геоморфологічних явищ долини Дністра і карпатських річок, системи тріщин у породах крейди на Опіллі, геолого-геоморфологічних особливостей вулканічних утворень. Заслугою автора є критико-аналітичний аналіз праць С. Рудницького, у якому підкреслені не лише досягнення ученого, які витримали іспит часу, але й виявлені дещо застарілі вже його погляди.

Цілком слушно автор наголосив на важливому значенні упорядкованого С. Рудницьким німецько-українського термінологічного географічного словника, побудованого з урахуванням історично усталених традицій українського народного мовлення. Він довів, що методологічні заходи, запропоновані С. Рудницьким у ділянці шкільної географії, вельми корисно було б запровадити у сучасну систему середньої освіти України.

П. Штойко виявив вплив на формування наукових поглядів С. Рудницького з боку інших вітчизняних і закордонних учених-географів. Автор кваліфіковано підкреслив особливості теоретичних основ географії, створених С. Рудницьким, який дав визначення географії як комплексної науки, відвів їй певне місце серед інших

наук про землю, обґрунтував об'єкт її досліджень, завдання, покладені на різні її галузі, опрацював їх методологічні засади і т. ін. Біограф зробив докладний аналіз праць академіка у галузі антропогеографії, які присвячені розв'язанню надзвичайно гострої проблеми етнічних меж України з іншими державами. Праці С. Рудницького не втратили своєї вартости у наш час і можуть стати у пригоді при складанні етнічних і лінґвістичних карт щодо поширення українського етносу.

Вражають змістовністю ідеї С. Рудницького в ділянці політичної географії. Завдяки рецензованій книжці читач здобуде відповідь, яку знайшов С. Рудницький, на болюче запитання: чому, маючи усі прикмети самостійної нації, український народ не зумів відстояти своєї незалежности? Під час будівництва незалежної Української держави міркування академіка мають стати застереженням від історичних помилок. Науковий світогляд і громадянська позиція С. Рудницького повинні стати взірцем справжнього патріотизму.

П. Штойко професійно визначив заслугу С. Рудницького у започаткуванні картографічного напряму в географії. Викликає зацікавлення розповідь про його наукові екскурсії та експедиції.

Книжка написана зі залученням значних архівних матеріалів, маловідомих наукових вітчизняних і закордонних друкованих видань. Жаль, що вийшла малим тиражем. Вона добрий і цінний подарунок усім, хто цікавиться вітчизняною історією, розвитком географічних досліджень, питаннями науки.

Тетяна ЩЕРБАНЬ

Наконечний Євген. Украдене ім'я. Чому русини стали українцями. Друге, допов. і випр. видання / Післяслово до першого видання Любомира Сеника. Літ. редактор Валерій Трипачук.— Львів: ЛНБ НАН України, 1998.— 163 с.

Із такою назвою з'явилось у Львові друге доповнене видання книжки Євгена Наконечного, надруковане за постановою Вченої ради Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника Національної академії наук України. Уже сама тема дослідження визначає книжці належне місце в українській історіографії. Українські дослідники в минулому приділяли у своїх працях значну увагу цьому питанню, завдяки чому маємо низку статей чи навіть окремих монографій на цю тему.

Досліджували порушене питання і російські історики. Але в той час, коли українські дослідники звертали увагу в основному на походження, прийняття і поширення назв *Україна*, *українець*, *український*, російських істориків цікавило передовсім питання прийняття назв *Русь*, *Росія*. У рецензованій монографії уперше підсумовуються дослідження у названих аспектах, а разом з тим значну увагу приділяється розгляду питання про те, як російські великодержавники використовували назви *Русь*, *Росія* для ідеологічного обґрунтування своїх експансіоністських устремлінь, як саме це „украдене ім'я" відігравало спонукаючу роль до ведення загарбницької політики, у яке складне, часом, могло здаватись, безвихідне становище потрапляла у зв'язку з цим Україна, яких непоправних втрат зазнала

наук про землю, обґрунтував об'єкт її досліджень, завдання, покладені на різні її галузі, опрацював їх методологічні засади і т. ін. Біограф зробив докладний аналіз праць академіка у галузі антропогеографії, які присвячені розв'язанню надзвичайно гострої проблеми етнічних меж України з іншими державами. Праці С. Рудницького не втратили своєї вартости у наш час і можуть стати у пригоді при складанні етнічних і лінґвістичних карт щодо поширення українського етносу.

Вражають змістовністю ідеї С. Рудницького в ділянці політичної географії. Завдяки рецензованій книжці читач здобуде відповідь, яку знайшов С. Рудницький, на болюче запитання: чому, маючи усі прикмети самостійної нації, український народ не зумів відстояти своєї незалежности? Під час будівництва незалежної Української держави міркування академіка мають стати застереженням від історичних помилок. Науковий світогляд і громадянська позиція С. Рудницького повинні стати взірцем справжнього патріотизму.

П. Штойко професійно визначив заслугу С. Рудницького у започаткуванні картографічного напряму в географії. Викликає зацікавлення розповідь про його наукові екскурсії та експедиції.

Книжка написана зі залученням значних архівних матеріалів, маловідомих наукових вітчизняних і закордонних друкованих видань. Жаль, що вийшла малим тиражем. Вона добрий і цінний подарунок усім, хто цікавиться вітчизняною історією, розвитком географічних досліджень, питаннями науки.

Тетяна ЩЕРБАНЬ

Наконечний Євген. Украдене ім'я. Чому русини стали українцями. Друге, допов. і випр. видання / Післяслово до першого видання Любомира Сеника. Літ. редактор Валерій Трипачук.— Львів: ЛНБ НАН України, 1998.— 163 с.

Із такою назвою з'явилось у Львові друге доповнене видання книжки Євгена Наконечного, надруковане за постановою Вченої ради Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника Національної академії наук України. Уже сама тема дослідження визначає книжці належне місце в українській історіографії. Українські дослідники в минулому приділяли у своїх працях значну увагу цьому питанню, завдяки чому маємо низку статей чи навіть окремих монографій на цю тему.

Досліджували порушене питання і російські історики. Але в той час, коли українські дослідники звертали увагу в основному на походження, прийняття і поширення назв *Україна*, *українецъ*, *украïнсъкий*, російських істориків цікавило передовсім питання прийняття назв *Русь*, *Росія*. У рецензованій монографії уперше підсумовуються дослідження у названих аспектах, а разом з тим значну увагу приділяється розгляду питання про те, як російські великодержавники використовували назви *Русь*, *Росія* для ідеологічного обґрунтування своїх експансіоністських устремлінь, як саме це „украдене ім'я" відігравало спонукаючу роль до ведення загарбницької політики, у яке складне, часом, могло здаватись, безвихідне становище потрапляла у зв'язку з цим Україна, яких непоправних втрат зазнала

вона, коли після Переяславського договору опинилась у межах кордонів Російської імперії.

Книжка складається із двадцяти пронумерованих (але не названих) параграфів, у кожному з яких розглядається якесь окреме питання, що розкриває певний аспект цієї великої проблеми.

Як сталося, що терміни *Русь, русин, руський*, якими називали себе наші предки, що утворили могутню Київську державу, у два останні століття були поступово змінені на назви *Україна, українець, український*? Це питання хвилювало не одного дослідника, які присвятили йому свої спеціальні праці чи певною мірою торкалися його у своїх дослідженнях.

Зміна назв народів завжди диктувалася національно-державними інтересами. Росіяни відмовились від своїх первісних назв *Московщина, Московське князівство, московити, москалі*, з якими вони вийшли на історичну арену Європи XVI ст. як сильна і амбітна держава, і прийняли нову назву — спочатку *Велика Русь*, а згодом за Петра I — *Росія*. Назва *Русь* давала підставу для успадкування традицій могутньої держави на сході Європи, тим більше, що робила це панівна верхівка, яка й справді вела свою лінію від стародавньої Руси. Московське князівство, Московщина — це лише частини цієї колись великої могутньої держави.

Оголошуючи назву *Русь* своєю, Москва виявила цим свою експансіоністську мету — претензії до всіх земель Київської Руси.

Автор підкреслює у праці той момент, що росіяни змінили свій етнонім „без історичного примусу, добровільно [...] з радістю" (С. 7), небезпідставно надаючи цьому величезного політичного значення, оскільки через наше давнє політичне, державне ім'я присвоювали собі величезну історичну спадщину, що стала серцевиною в ідеології російського експансіонізму. Саме з цією метою вони фактично загарбали, украли наше ім'я. Українці ж через складні політичні та культурні умови поступово переходили від назви *Русь* до назви *Україна*, і робили це вони зі суворої необхідности, рятуючись від асиміляції, борючись за збереження своєї національної ідентичности.

Дуже важливим у праці є загострення уваги на тому, як російська історіографія намагалася підмінити питання про історію вживання назв *Русь, руський* безплідними розумуваннями на тему про саме походження цих назв, що не має принципового значення, про що говорив чи не єдиний російський дослідник цього питання А. Соловйов: „У XIX ст. вся увага російських істориків була поглинута горезвісним питанням про походження Русі і руського імені, проте питанням розвитку цього імені вони зовсім не займались"[1].

Об'єктивний розгляд досліджуваного питання привів би дослідників до руйнування імперського історико-філологічного міфу про право Москви на Київську спадщину з усіма наслідками, що випливають із цього. Він вказав би на цілком очевидний факт, що територію майбутньої Московщини (Росії) у час Руської (Київської) держави називали *Заліссям*, а назву *Русь* для цієї території стали штучно поширювати сто п'ятдесят років тому через школу, публіцистику, художню літературу. Науковий же підхід доводить, що назва „Русь у давньоруських джерелах має два значення: вузьке (етнічне) та широке (територіальне)"[2].

З історичних джерел IX—XII ст. видно, що назви *Русь, Руська земля* стосувалися у той час тільки дніпровського Правобережжя з центром у Києві. Ні Новго-

---

[1] Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь // Вопросы истории.— 1947.— № 7.— С. 24.

[2] Рыбаков В. А. Древние Руссы // Советская археология.— 1953.— Т. 18.— С. 31.

родська земля, ні Смоленська, ні Суздальська (Залісся) Руссю не називалися[3]. У той час на території майбутньої Московщини назву *Русъ* застосовували до теперішньої України. Відповідно київське військо завжди називали руським військом. Так, у літописі за 1159 р. *руськi князi* — це південні, тобто українські, князі, проти яких виступили „сила ростовская" і „помочь муромская"[4]. Автор монографії наводить також численні документи, відповідні думки російських істориків, які дуже недвозначно підтверджують це твердження. Він наголошує також на тому, що такі назви, як *Київська Русь, Південна Русь, Північно-Східна Русь* та інші — це спеціальна вигадка, „що має на меті підкріпити претензії на київську спадщину", що назви *Київська Русь* та *Московська Русь*, утворені у XIX ст. царськими ідеологами для суто політичних потреб, слугували і слугують не історичній науці, а цілям загарбницької імперіалістичної політики (С. 23).

Що ж до територій, де пізніше формувалися росіяни, так зване Залісся, що від Києва відділялось великим пралісом (від наявних тут центрів Ростов, Суздаль і з XII ст. Володимир — у літературі відома Ростово-Суздальська або Володимиро-Суздальська Русь), то до X ст. цей район був зайнятий великим угро-фінським племенем меря, і з кінця X ст. цей край зазнав колонізації „словенами новгородськими та кривичами, яка привела до обрусіння мері та формування тут згодом великоруської народності"[5].

Узагалі, більшість російських істориків (Д. Корсаков, В. Ключевський, М. Любавський, П. Третьяков, Л. Гумільов та інші) вважають, що в процесі формування росіян значну роль відіграли чудські (угро-фінські) племена. „Великоруська народність утворилась із змішання різних слов'янських племен, що розселилися у Східній Європі, між собою з інородцями, переважно фінського кореня"[6].

Що ж до перенесення назв *Русъ, руський* на території Залісся, де виникло серед інших найбільше державне утворення — Володимиро-Суздальське князівство, то велику роль у цьому відіграв факт перенесення осідку київських митрополитів із Києва у Володимир чи пізніше у Москву, що було зроблено на вимогу царгородських патріархів, які вважали, що, перебуваючи на Півночі, київські митрополити залишаться там вірними Візантії. Це був смертельний удар по Києву за його намагання зберегти християнську індивідуальність, самостійність, підтримку ідеї Вселенської церкви. Підтримали утворення митрополичої кафедри у Заліссі і золотоординські хани, які таким чином намагалися зміцнити свою владу на Русі. Київські митрополити, переселившись на Залісся, далі називали себе митрополитами київськими і „всея Руси" або митрополитами „всея Руси" і тим самим переносили назву *Русъ* на ці неруські землі. Певне закріплення цієї назви відбулось на цій території за князя Івана Васильовича (Івана III). Він за спонуканням папи римського, який намагався таким чином досягти з'єднання церков, одружився з племінницею останнього візантійського імператора еміґранткою Софією Палеолог (на той час Візантійська імперія впала під ударами турків). Ця грекиня, людина тонкого розуму, мала значний вплив на розвиток Московської

---

[3] Третьяков П. Н. О древнейших русах и их земле // Славяне и Русь.— Москва, 1968.— С. 179.

[4] Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей.— Ленинград, 1926.— Т. 1.— Вып. 2.— С. 397.

[5] Советская историческая энциклопедия.— Москва, 1963.— Т. 3.— С. 528.

[6] Гумилёв Л. Н. От Руси к России: Очерки етнической истории.— Москва, 1992.— С. 294.

держави: широке будівництво, яке проводили запрошені італійські майстри (Грановита палата, Успенський і Архангельський собори, Московський кремль та інше), візантійський двоголовий орел став державним гербом. Саме під її впливом Іван III після смерти митрополита „київського і всея Руси" Іони прийняв титул великого князя „київського і всея Руси", так було „украдено" назву *Русь* для колишніх її північно-східних етнічно неруських окраїн Руської держави. Що ж до Софії Палеолог, то греки, які прибули з нею до Москви, зуміли принести сюди ще й ту ненависть до Заходу і особливо до папи пимського та католицтва, якою так відзначалася Візантія і яку перейняла Москва та пронесла її через усі майбутні століття до наших днів.

1458 р. Руська Православна Церква остаточно поділилася на київську і московську митрополії. Київські митрополити носили титул „Митрополит Київський, Галицький і всея Руси", а глава Московської митроплії, а згодом патріархату також вживав титул і „всея Руси". Услід за ним Іван III, щоб не виглядати нижчим від митрополита, також титулував себе „великим князем Московським і всея Руси". Отже, Іван III прийняв суто церковний титул „всея Руси" (цей титул зберігається до сьогодні у київській і московській Православних Церквах), не володіючи ні клаптиком справді руської території, не будучи князем серед руських людей. Зате, як пише дослідник Власов Ф. Вальденберґ, „і в очах росіян, і в очах татар цар Московський був законним спадкоємцем Золотої Орди, главою колишнього Північно-Західного улусу, причім із розпадом імперії Чингісхана він один міг претендувати на його спадщину"[7]. Інший російський дослідник князь Трубецькой наголошував, що „Московська держава виникла завдяки татарському ігові. Російський цар був спадкоємцем монгольського хана. „Свержение татарского ига" звелося до заміни татарського хана православним царем і до перенесення ханської ставки до Москви [...] Навіть значний відсоток бояр та інших служилих людей Московського царя становили представники татарської знаті. Російська державність [...] походила від татарської [...][8].

Що ж до її назви, то аж до 1721 р. вона називалася Московією, від імені її столиці, як від Візантії вся Греція називалася Візантією, від Риму — вся Римська імперія — Римом, так від Москви вся велика Росія — Московією[9]. У монографії наводяться численні документи про те, що російські князі (чи пізніше царі) до 1721 р. називали себе „великим князем московським", державу — „Московським государством" і ніколи — російським (С. 38, 39 та інші). І лише у тому ж 1721 р. відбулася офіційна заміна назви Московського царства на Російську імперію.

Автор наголошує, що така вагома за своїми наслідками ідеологічна зміна етноніма, коли, за висловом поета Івана Драча, „[...] сама назва Русь, вирвана із серця Києва залізною рукою Петра [...]"[10], крила у собі велику небезпеку для русинів-українців, оскільки це вело до етнонімічної невизначености. Тепер не лише у церковних канцеляріях, але й у щоденному житті стали змішувати назви *Русь — Росія, русин — русский*, що привело до страшного баламутства, яке загрожувало національній ідентичності. Одночасно Москва стала називати русинів *малоросами, южноруссами* або *черкесами* чи *черкащанами* або просто *хахлами.*

---

[7] Власов Ф. Вальденберг. История России.— Харбин, 1936.— С. 272.

[8] Трубецкой Н. С. К проблеме русского самосознания.— [Б. м.], 1927.— С. 49.

[9] Снегирев И. М. Москва, подробное историческое и археологическое описание города.— Москва, 1873.— Т. 2.— С. 1.

[10] Литературная газета.— 1990.— 11 апр.

На Лівобережній Україні етнонім *русин* частково був замінений словом *козак*, який, проте, означав станову належність: з'явилися назви „нарід козацький", „нарід козацько-руський". Загалом же наша країна, зазначає автор, втратила свою історичну назву, а народ — ім'я. Це було тим більше небезпечно, що після Полтавського погрому і жорстоких московських репресій частина козацької старшини, не бачачи виходу з існуючого становища, стала швидко російщитись, а після закріпачення селян за Катерини II процес руйнування українського етносу доходив до крайніх меж.

Назва *русин* ще довго трималася на Правобережжі, але й тут після другого поділу Польщі 1793 р. встановилося московське панування, і через створене російською адміністрацією баламутство вона стала поступово зникати.

Автор на переконливих фактах доводить, що російські царі використовували украдене ім'я у своїх імперіалістичних цілях проти України, а далі — і проти усього слов'янства та й, зрештою, і проти інших європейських народів (С. 85, 87 та ін.).

З особливим зацікавленням читається частина книги, де йдеться про зміну назв *Русь, русин* на нові — *Україна, українець*. Ця зміна відбувалася у постійній боротьбі як протидія асиміляторській політиці, яку здійснювали Російська імперія та інші держави — поневолювачі українського народу. У цій боротьбі український народ обстоював свою національну ідентичність і остаточно — своє державницьке буття.

Уже в творчості Т. Шевченка назва *Україна* охоплює усю територію, на якій жив наш народ. Вона постійно вживається у творчості М. Гоголя. Правда, деякі провідники національного відродження ще схилялися до назви *Малоросія* (Котляревський, Квітка-Основ'яненко, Максимович, Гребінка), та для простого народу ця назва була незрозуміла, і молодші діячі перейшли уже до назви *Україна* (Гулак-Артемовський, Срезневський, Бодянський, Маркевич, Куліш).

Нова назва швидко здобула місце у науковій літературі, у різних виданнях — „Украинский вестник" (1816—1819), „Украинский альманах" (1831), опублікованих М. Костомаровим „Українських баладах", програмному документі Кирило-Мефодіївського братства „Книга битія українського народу" та багатьох інших.

Піднесення національного руху на західноукраїнських землях, заснування і діяльність товариства „Просвіта" і Наукового товариства імені Шевченка сприяли вживанню і швидкому поширенню тут назв *Україна-Русь, українсько-руський*. У липні 1915 р. група українських парламентаріїв від Галичини звернулись до австрійського уряду з меморандумом про вживання в урядових актах національної назви *українці* замість *рутенці*. Це була протидія москвофілам, які баламутили людей своєю теорією про „єдиный и неделимый русский народ". А „Союз визволення України", утворений політичними діячами з підросійської займанщини (1916—1917), відіграв велику роль у поширенні назв *Україна, українець* на східноукраїнських землях.

Визвольні змагання 1917—1920 рр., утворення Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, їх відповідні державні акти утвердили цю назву офіційно як у внутрішньому, так і у зовнішньому міжнародному вжитку.

Нова назва разом з тим викликала багато ненависти, злоби і пропаґанди з боку наших національних противників, адже нове ім'я ставало серйозною перешкодою у їхній асиміляторській і експансіоністській політиці щодо українських земель. Позбавити українців їх імени намагалися великодержавники з Варшави. Як трохи бунтарські сприймали назви *українець, український* у демократичній

Чехо-Словаччині. Жорстоко переслідували українців за саме вживання нової назви уряди Угорщини та Румунії.

У 1938—1939 рр. закарпатські українці розгорнули боротьбу за свою державність, а у назві *Карпатська Україна* було офіційно закріплено нову назву та підтверджено віковічний зв'язок населення цього краю з усією Україною; з 1945 р. на Закарпатті відбувається масовий перехід населення краю до назв *Україна, український.*

Тепер назви *Україна, українець, український* охопили усі українські етнічні території. На жаль, ще й сьогодні різні антиукраїнські сили намагаються паразитувати на нашому давньому імені *русин*, що, зокрема, спостерігаємо на Закарпатті, а також на крайній смузі наших західних земель. Ці тенденції інспіруються з боку сусідніх Польщі, Словаччини, які вважають, що проживання українців у кордонах їх держав може послужити підставою для територіальних домагань з боку України.

Автор рецензованої книжки розкрив усі перипетії, як було украдено наше національне ім'я, показав велику небезпеку, яка постала у зв'язку з тим для українського народу. Він висвітлив півторастолітню боротьбу нашого народу за новий етнонім, боротьбу, яка вимагала від українців самопожертви і високого духовного напруження, що так яскраво проявилось у визвольних змаганнях Української Повстанської Армії 40-х рр., у русі шістдесятників, у масовому русі усього українського народу кінця 80-х — початку 90-х рр., що привело до утворення незалежної Української держави.

У той же час не можна не зробити деяких зауважень, врахування яких сприяло б поліпшенню якости книжки.

Доцільно було б зробити (у вступі чи у відповідному розділі) аналіз джерел, на основі яких побудована праця, та огляд літератури, що стосується цієї теми.

Книжка виграла б, якби більші розділи у ній мали відповідні заголовки, а всередині них були окремі параграфи. Це надало б їй більшої стрункости, а читачам — кращу можливість орієнтуватись у великому і різноманітному матеріалі, на основі якого побудована ця праця.

Дещо скупо висвітлено окремі аспекти теми (наприклад, про вживання назви *Росія*), що, можливо, пов'язане з обсягом книжки.

Загалом же „Украдене ім'я. Чому русини стали українцями" — цінне монографічне дослідження, оперте на широке коло різноманітних джерел, у ньому використана численна спеціальна література. Важливе значення книжки ще й у тому, що вона розкриває справжні наміри російської офіційної історіографії, яка старанно замовчувала, завуальовувала істину, що території так званого Залісся у час стародавньої Руської держави в етнічному розумінні не вважались і не називались Руссю; це замовчування вело до того, що у „масового" російського та й українського читача не виникало належного розуміння справжніх, конкретних шляхів виникнення Російської держави, змісту і суті її історії взагалі та російсько-українських взаємин зокрема. Рецензована книжка може зробити належний поворот у цій справі. Присвячена актуальній темі, вона викликає велику зацікавленість у науковців, студентів, широкого кола читачів та усіх, хто цікавиться історією нашого народу.

Микола ДРАК

* * *

Досягнення Україною політичної незалежности стало тим рубежем, який відділив українську історичну науку від тривалого періоду заборон, тенденційности, фальсифікацій, що нав'язувалися існуючою донедавна офіційною імперською політичною владою. Зі здобуттям національної волі створено необхідні умови для об'єктивного, комплексного дослідження нашої минувшини. В останні роки підготовано і опубліковано чимало ґрунтовних історичних праць, які розкривають раніше „заборонені теми", спростовують наявні в історіографії деформації, по-новому висвітлюють, здавалося б, відомі і добре вивчені сторінки минулого. Однак, як не дивно, одна з центральних історичних тем й досі залишається поза увагою сучасних дослідників. Це — тема формування „національного імени". Загалом про зміни у назвах нашого народу і держави відомо зі шкільних підручників. Але лише загалом — була стародавня Русь, русичі, а згодом стала Україна і українці. А чи відомо пересічному громадянинові, коли відбулася зміна, як проходив „змінний" процес, та, зрештою, чому саме треба змінювати споконвічну назву. На жаль, це й досі відоме лише вузькому колу спеціалістів, які знання з цієї теми черпають із праць чи не сторічної давности. Тому актуальність опублікованої праці з назвою „Украдене ім'я" — очевидна: наукова — оскільки заповнює існуючі прогалини в історичних дослідженнях і політична — оскільки відтворює один з дуже важливих елементів націостворення і таким чином сприяє ефективнішому формуванню національного світогляду.

Проблема етнодержавної ідентифікації українців була предметом дослідження вітчизняних істориків кінця XIX — початку XX ст. У цій ділянці зроблено немало. Однак основні з існуючих публікацій торкалися лише вузьких, окремих питань. Та й більшість з них невеликі за обсягом, переважно публіцистичного характеру. Ґрунтовно ця тема не висвітлювалася. Особливість рецензованої праці в тому, що її автор Є. Наконечний зібрав і систематизував основні з існуючих дотепер публікацій і, опрацювавши належним чином різнобічний матеріал, підготував самостійне синтетичне дослідження. Ці публікації автор використовував як „будівельний матеріал" для творення власного бачення проблеми, для розкриття її за своєю схемою і логікою, що відповідає комплексному і об'єктивному підходові.

Як можна зрозуміти зі способу написання, основне завдання праці автор вбачав у якнайповнішому ознайомленні читача з проблемою формування етнічного і державного „імени українців". Для цього він окреслив відповідну схему подання матеріалу, а потім, покликаючись на багатий матеріал, висвітлив основні моменти, пов'язані з формуванням етнічних і державних термінів, звернув особливу увагу на причини тих чи інших політичних дій, підкреслюючи свідомі чи стихійні вчинки тодішніх політиків, від волі яких залежало термінологічне оформлення державних та етнічних структур.

Книжка складається із проблемно-інформаційних блоків, які позначені римськими цифрами без текстових заголовків. Перші два блоки можна виділити як вступну частину. В ній автор чітко окреслив предмет і мету дослідження, а саме показав причини і процес заміни етнонімів в українців і росіян, та його означення в історії обох народів. Зокрема, дано загальну характеристику й етимологію назви *Русь*, висвітлено існуючі концепції його трактування і походження. Автор коротко розкрив сутність проблеми, наголосив на існуючих в історичній практиці випадках заміни національного імени народів, підкреслив дві тенденції у цьому — стихійну (гра випадку) і свідому, наголосив, що остання була визначальною для українців і росіян, які свідомо „обрали" власні етноніми і хороніми, та що причини цього мали політичний характер. Дав загальну характеристику трактуванню походження і сутности етнонімів у російській історіографії. Зазначив її прихиль-

ність до методу „подвійних стандартів", за яким у наукових публікаціях російські автори об'єктивно висвітлювали цю проблему, а в популярній літературі вдавалися до довільного трактування (С. 18).

У наступних частинах Є. Наконечний, використовуючи багатий фактичний матеріал, проілюстрував основні складові проблеми: використання існуючих етнонімів у минулому, виділив два періоди — IX—XIII і XIV—XVIII ст., процес і причини творення нових етнонімів і характер їх заміни, окреслив роль і значення використання етнічних назв в історії обох сусідніх народів, зупинився на їх етногенезі.

У III—X блоках автор докладно виклав історію вживання назв *Русь* і *руськ
ий* у стародавній Русі до XIII ст. і в пізніший період — після татаро-монгольської навали й аж до XVIII ст. При цьому чітко довів, що власне *Руссю* називалися лише південні землі Київської держави (сучасні українські і білоруські), а північно-східні (сучасні російські) мали власний термін визначення — *Залісся*. Термін *Русь* на ці землі поширювався остільки, оскільки вони були складовою Руської держави. Те ж саме стосувалося й відповідного етноніма. Наведено багато свідчень, у тому числі сучасників, — як автохтонів, так й іноземців. Доведено, що після XIII ст. до 1721 р. сучасні російські землі мали узагальнену назву — *Московія*. Висновки автор підтвердив багатим матеріалом, узятим із вітчизняної та російської історіографії, широко використав також тогочасні зарубіжні джерела, зокрема європейські.

У наступних частинах книги (XI—XIII) відтворено процес виникнення нових етнодержавних термінів — *Мала* і *Велика Русь, Малоросія*, — наголошено на їх церковному походженні. Висвітлено процес формування нової термінології у Росії і роль у ньому Петра I, який у 1721 р. ввів офіційною назву *Росія* на місці *Московії*.

У XIV—XV блоках автор навів приклади вживання різних етнонімів для етнічної індентифікації, які використовували традиційно в Україні і Росії після XVIII ст., чим підкреслив відмінність традиційних назв від нововведених, які повільно вкорінювалися у масову свідомість.

У XVI—XX блоках акцентується на утворенні і поширенні термінів *Україна* і *українець*. Автор справедливо підкреслив, що свідома зміна назви для українців означала політичний рух, спрямований на самозбереження стародавнього народу як окремого етносу, який з утратою державности втратив і власну етнічну назву. Новий власник споконвічного імени, прикриваючись прибраними етнотермінами, проводив жорстоку асиміляційну політику. Тому розмежування етнічних назв мало важливе стратегічне значення для національно-визвольного руху. Добре показано процес поширення нового етноніма й ставлення до нього різних зовнішньополітичних сил.

Загалом автор чітко окреслив завдання і успішно досягнув поставленої мети. На основі багатого історіографічного матеріалу охарактеризовано процес творення і заміни етнодержавних назв в Україні і Росії. Доведено, що споконвічні терміни — означення українців *Русь* і *русини* у видозміненій грецькій формі були „запозичені" новоствореною державою — Росією, що традиційні русини для самозбереження використали інший давній, але менш поширений термін — *Україна* і похідний від нього *українці*. Добре розкрито роль і значення термінологічних метаморфоз в історії України і Росії.

Поряд з тим варто висловити декілька побажань. Праця добре структурована, виділено окремі тематичні структурні ланки, поставлено конкретні запитання і дано обґрунтовані відповіді на них. Однак певні моменти, окремі положення варто було б уточнити. Зокрема, більше уваги потребує пояснення терміна *Біло-*

русъ. Варто було б детальніше зупинитися на його походженні і особливо на використанні. Уточнення потребує твердження про те, що М. Грушевський, І. Франко і митрополит А. Шептицький відіграли головну роль у перейменуванні „галицьких русинів в українців“ (С. 132). Їхня участь у цьому процесі незаперечна, але вони лише завершили „перейменування“. Основне ж навантаження взяли на себе галицькі народовці-українофіли 60—80-х рр. XIX ст. Необхідно конкретизувати і автора терміна *Русь-Україна*, оскільки з тексту праці, через недостатньо чітке формулювання, можна зрозуміти, що ним був П. Свєнціцький, який у 1866 р. використовував його у своїх галицьких виданнях (С. 133). За іншою версією, автором цього словосполучення є В. Антонович[1]. Варто було б більше уваги приділити політичним спекуляціям галицьких москвофілів щодо термінів *Русь, руський*, які, використовуючи подібність назв, практично вели антиукраїнську політичну діяльність. Однак вказані зауваження не применшують вартість праці.

Книжка написана чіткою, гарною мовою, легко читається. З перших сторінок переконуємося, що автор добре знає проблему, працював над нею упродовж тривалого часу. Конкретність формулювань, чітка структурованість, логічний зв'язок окремих ланок — визначальні риси рецензованої праці. Сутність її можна визначити як вдалу спробу сучасного узагальнення й синтетичного викладу складного процесу творення етнодержавної термінології в Україні і Росії.

Володимир ПАШУК

Осягнення історії / Збірник наукових праць на пошану професора М. П. Ковальського з нагоди його 70-річчя.— Острог; Нью-Йорк, 1999.— 595 с.

Ювілей непересічного українського вченого, засновника дніпропетровської джерелознавчої школи, проректора Острозької академії Миколи Ковальського був ушанований виданням збірника наукових праць „Осягнення історії“ — спільної праці Острозької академії та Українського історичного товариства. У збірнику надруковано праці 64 авторів з різних міст України, Литви, Канади, США. За тематикою представлені матеріали можна поділити на три великі групи: 1) матеріали про наукову діяльність М. Ковальського (наукові розвідки, спогади, фотодокументи, бібліографія праць ювіляра); 2) історіографічні та джерелознавчі дослідження; 3) розвідки з історії України і історичного краєзнавства (минуле Острога).

Виявленню джерелознавчої методики історика присвячена стаття А. Атаманенко „Наративні джерела та історична література в творчості Д. М. Бантиша-Каменського“. Проаналізувавши цю методику, дослідниця дійшла висновку, що вченому в опрацюванні історіографічних джерел були притаманні оцінка політичної орієнтації автора, порівняльний аналіз, виявлення помилок, які змінювали зміст твору, особливостей почерку рукописних праць — тобто методи, що загалом характерні для дослідників-позитивістів другої половини XVIII ст.

---

[1] Киян О. Життєвий та творчий шлях В. Б. Антоновича // Український історичний журнал.— 1991.— № 2.— С. 74.

русь. Варто було б детальніше зупинитися на його походженні і особливо на використанні. Уточнення потребує твердження про те, що М. Грушевський, І. Франко і митрополит А. Шептицький відіграли головну роль у перейменуванні „галицьких русинів в українців“ (С. 132). Їхня участь у цьому процесі незаперечна, але вони лише завершили „перейменування“. Основне ж навантаження взяли на себе галицькі народовці-українофіли 60—80-х рр. XIX ст. Необхідно конкретизувати і автора терміна *Русь-Україна*, оскільки з тексту праці, через недостатньо чітке формулювання, можна зрозуміти, що ним був П. Свєнціцький, який у 1866 р. використовував його у своїх галицьких виданнях (С. 133). За іншою версією, автором цього словосполучення є В. Антонович[1]. Варто було б більше уваги приділити політичним спекуляціям галицьких москвофілів щодо термінів *Русь, руський*, які, використовуючи подібність назв, практично вели антиукраїнську політичну діяльність. Однак вказані зауваження не применшують вартість праці.

Книжка написана чіткою, гарною мовою, легко читається. З перших сторінок переконуємося, що автор добре знає проблему, працював над нею упродовж тривалого часу. Конкретність формулювань, чітка структурованість, логічний зв'язок окремих ланок — визначальні риси рецензованої праці. Сутність її можна визначити як вдалу спробу сучасного узагальнення й синтетичного викладу складного процесу творення етнодержавної термінології в Україні і Росії.

Володимир ПАШУК

Осягнення історії / Збірник наукових праць на пошану професора М. П. Ковальського з нагоди його 70-річчя.— Острог; Нью-Йорк, 1999.— 595 с.

Ювілей непересічного українського вченого, засновника дніпропетровської джерелознавчої школи, проректора Острозької академії Миколи Ковальського був ушанований виданням збірника наукових праць „Осягнення історії“ — спільної праці Острозької академії та Українського історичного товариства. У збірнику надруковано праці 64 авторів з різних міст України, Литви, Канади, США. За тематикою представлені матеріали можна поділити на три великі групи: 1) матеріали про наукову діяльність М. Ковальського (наукові розвідки, спогади, фотодокументи, бібліографія праць ювіляра); 2) історіографічні та джерелознавчі дослідження; 3) розвідки з історії України і історичного краєзнавства (минуле Острога).

Виявленню джерелознавчої методики історика присвячена стаття А. Атаманенко „Наративні джерела та історична література в творчості Д. М. Бантиша-Каменського“. Проаналізувавши цю методику, дослідниця дійшла висновку, що вченому в опрацюванні історіографічних джерел були притаманні оцінка політичної орієнтації автора, порівняльний аналіз, виявлення помилок, які змінювали зміст твору, особливостей почерку рукописних праць — тобто методи, що загалом характерні для дослідників-позитивістів другої половини XVIII ст.

---

[1] Киян О. Життєвий та творчий шлях В. Б. Антоновича // Український історичний журнал.— 1991.— № 2.— С. 74.

Привертає увагу стаття А. Бойка „Історіографічна традиція й дослідження аграрної історії південної України". На думку автора, у цій ділянці науки „можна говорити про кризу в історіографії", що пов'язана із застосуванням ученими однакових методів (переважно описових та порівняльних) та повним браком уявлень про реальну і потенційну джерельні бази. Вихід із кризи автор вбачає у пошуках нових методів дослідження та нових комплексів джерел і пропонує конкретні заходи у цьому плані.

Розвідка В. Ващенка „До постановки проблеми „вартості слова" М. Костомарова: джерелознавчий аспект у світлі постмодерністських практик" присвячена аналізові поетичної творчости В. Антоновича і М. Костомарова (незрозуміло, чому в назву статті винесено лише ім'я Костомарова) з огляду її взаємодії з історичними дослідженнями згаданих учених. В. Ващенко доходить висновку, що для В. Антоновича поетичні твори були „відпочинком", „меншовартісним" словом, порівняно з науковими працями, а для М. Костомарова поезія „рівновартісна" з науковою творчістю. Тобто у першому випадку (творчість В. Антоновича) дослідник пропонує вбачати розведення двох типів текстів: „несерйозного" віршованого слова та „серйозного" наукового, а в другому — розглядати всю творчість М. Костомарова як „єдність пізнаючої особистості", гіпертекст. Учений пропонує використовувати категорію „вартості авторського „слова" для класифікації джерел в історіографії. Відзначаючи оригінальність і важливість запропонованих у статті В. Ващенка підходів, не можна не помітити цікавої особливости його наукового стилю — надмірне вживання лапок, що, напевно, також свідчить про вартість авторського слова.

Дві статті у збірнику присвячені питанню місця ученого в українському історіографічному процесі, виходячи з параметрів його визначення, запропонованих М. Ковальським. Це стаття автора цих рядків про Володимира Пархоменка та об'ємна стаття В. Воронова про Олександра Лазаревського. З висновків, до яких прийшов В. Воронов, найважливішим видається його твердження, що наукові праці О. Лазаревського являють собою „не дослідження в традиційному розумінні цього слова, а систематизоване викладення джерельного матеріалу з певної проблеми". Привертає увагу також аналіз наукових контактів О. Лазаревського і висновок В. Воронова, що найближчою „за духом" людиною до нього був Павло Житецький.

Ґрунтовне дослідження В. Кравченка „Малоросія" та „Україна" в часі і просторі вітчизняної літератури др. пол. XVIII — поч. XIX ст." стосується питання, довкола якого до того часу вирують наукові та псевдонаукові дискусії. За висновком ученого, термін *Україна* у розглядуваний відрізок часу меншою мірою прив'язувався до конкретної території і використовувався, як правило, для підкреслення географічного, окраїнного становища *Малоросії*. Як зауважує В. Кравченко: „Малоросія", безперечно, домінувала над „Україною", виступаючи в ролі національного символа, освяченого традицією".

Цікава розвідка З. Кяупи стосується зв'язків Історичного товариства Литви (1929—1940) і українських істориків. Спираючись на джерела з литовських архівів, дослідник розповідає про зв'язки з литовськими колегами Пилипа Клименка та Ілька Борщака.

Стаття В. Сарбея „Українське відродження" та „Українське XIX ст." як концептуальні історіографічні поняття історії України кінця XVIII — поч. XX ст." привертає увагу спробою критики П. Магочия за протиставлення підавстрійської та підросійської України та зверненням автора до проповідницького пафосу (наприклад, про діячів українського руху XIX ст. В. Сарбей пише: „Їхня кришталева моральна чистота у дусі найсвітліших християнських ідеалів викликала щирі почуття захоплення в усіх чесних людей світу").

Серед публікацій з історіографічної проблематики, які, враховуючи обсяг рецензії, не були розглянуті, слід відзначити: Л. Винар. Генеза УАН і Михайло Грушевський; І. Ковальова. Стосунки Д. І. Яворницького з Московським археологічним товариством; Ю. Пінчук, Г. Пасещенко. З волинських років М. І. Костомарова; С. Світленко. Українське народництво XIX ст. в науковій спадщині академіка М. С. Грушевського; В. Степанков. Національна революція XVII ст. у висвітленні українських істориків др. пол. XIX ст.; В. Якунін. Про періодизацію радянської історичної науки та інші.

Джерелознавчі дослідження у збірнику представлені статтями: І. Бутич. „Публікація документів Б. Хмельницького в „Історії України-Руси“ Михайла Грушевського“; О. Карліна. Документи „Архіву Радзівілів“ як джерела з історії Волині XVIII—XIX ст.; Ю. Святець. Перша книга записів Руської (Волинської) метрики у складі фонду Литовської метрики; Г. Швидько. Діловодні акти як джерело до історії міст Гетьманщини.

Збірник містить низку цікавих досліджень з української історії переважно козацьких часів. У статті „Похід українських козаків під Кафу у 1616 р.“ В. Брехуненко узагальнює політичну стратегію Петра Сагайдачного. Як зазначає дослідник, генеральна лінія політики П. Сагайдачного полягала у запобіганні передчасного збройного конфлікту з Річчю Посполитою шляхом недопущення стабілізації польсько-турецького примирення. Через морські та суходольні бойові операції козаки відповідно до своїх потреб реґулювали напругу в стосунках Речі Посполитої з Османською імперією і Кримом. Саме так В. Брехуненко розглядає похід 1616 р. під Кафу і, спираючись на джерела, доводить „хибність тверджень О. Касименка, В. Луніна, В. Сергійчука, Ю. Тушина стосовно участі донських козаків у штурмі Кафи“.

У статті „Демографічні наслідки татарського нападу 1617 р. на Краснокорецьку волость Волині“ І. Ворончук не лише наводить емпіричні дані, але й підкреслює важливість вивчення ментальних настанов, що формують демографічну поведінку населення. Одним з важливих факторів формування цих настанов дослідниця вважає „безперервні татарські напади“. Не заперечуючи можливости такого висновку, зазначимо, що доречність уживання слова „безперервні“ ще необхідно довести, бо, як зауважив Я. Дашкевич, досліджуючи проблему ясиру, література про турецько-татарські напади досі перебуває під тиском „апріорних тверджень“, а не джерельно обґрунтованих комплексних розробок[1]. Власне, такі роботи, як стаття І. Ворончук, і є цеглинами, без яких побудова загального образу турецьких і татарських нападів була б неможливою.

Питання леґітимности у контексті союзу Православної Церкви і українського козацтва висвітлює стаття С. Плохія „Від князя до гетьмана. Образ „протектора“ в українському православному письменстві“. Як доводить історик, після відомих подій 1620-х рр. православні інтелектуали „змушені були [...] дати свою трактовку їхнього зв'язку з козацтвом, яке в очах тодішнього шляхетського загалу було релігійно неозначеною купою своєвільних вояків та розбійників“. Це завдання було виконано через „конфесіоналізацію“ первісно неактивної у релігійних справах козаччини, що, у свою чергу, викликало опозицію з боку залишків князівських родів, які ставили під сумнів права козацтва представляти Православну Церкву, і цілий „народ руський“. У цьому контексті С. Плохій розглядає і звернення православних книжників до спадщини Київської Руси і проведення ними зв'язків тяглости між Руссю і козацтвом.

---

[1] Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV — пер. пол. XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український Археографічний Щорічник. Нова серія.— К., 1993.— Вип. 2.— С. 41.

Стаття І. Стороженка „Реформування Запорозької Січі Б. Хмельницьким" привертає увагу вже своєю назвою. Автор розглядає нове питання — реформування Січі Б. Хмельницьким у контексті самого феномену Запоріжжя, його виникнення та ранньої історії. При цьому І. Стороженко спирається на оригінально розроблену Л. Леп'явком боярську теорію походження козацтва та дослідження його як різновиду східного лицарства О. Галенка. Головну мету реформування Січі Б. Хмельницьким у квітні 1650 р. І. Стороженко вбачає в обмеженні автономії Січі, на якій концентрувалися антиурядові сили. Суть реформи полягала у поширенні на Запоріжжя основ полково-сотенного державного ладу з урахуванням традицій Січі. Була введена посада кошового отамана, на базі ліквідованих кошових об'єднань-куренів створено паланки, у Коші Січі розміщено реєстрову залогу. Розглядаючи питання функціонального використання Січі Б. Хмельницьким під час війни, І. Стороженко зазначає, що за джерелами не простежується присутність похідних формувань Січі серед козацьких полків, тому „збройні сили Січі, очевидно, були переведені до складу гетьманського резерву", а також на запорожців були покладені обов'язки забезпечення маршрутів просування союзного кримсько-татарського війська.

Також у збірнику вміщено статті П. Кулаковського „Князь Януш Острозький і поунійна релігійна боротьба", С. Макарчука „Євреї західноукраїнських земель кінця XIX — пер. трет. XX ст. у світлі офіційних статистичних джерел", численні розвідки з історії Острога.

Загалом збірник „Осягнення історії" є гідним вшануванням Миколи Павловича Ковальського — відомого вченого і педагога, біографія якого є зразком справжньої відданости науці.

Андрій ПОРТНОВ

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

TABLE OF CONTENTS

ARTICLES

SOURCES

REVIEWS AND BIBLIOGRAPHY